OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. fl. 24. xr. c. m.

Timothei Lukács
Professoris Baiae.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A'

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

Bibliotheca Convent. PP. Franciscan. Bajensis.

ÖTÖDIK KÖTET

Fo — Gwayra.

SIGILLUM BIBLIOTHECAE CONVENTUS BAJENSIS

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

1833.

288.544
140101
R2
OSZK
Kézirattár
Nem adható ki
OSZK Kézirattár
Országos Széchényi Könyvtár
Régi Nyomtatványok Tára
OSZK

F.

Fo, Foë, Fohi, egy chinai vallás-szerzőnek neve, ki Isten gyanánt tiszteltetik és idegen honból származott. — Vallása Krisztus első századjában jöve Chinába 's ezen után. XV-dik Mingti császár, a' Háni házból, megemlékezett Confucius ezen mondásáról: „Nyugoton (esten) találtatik az igaz bölcs.“ és két Országnagyját, Csap-ot és Csinkinget elküldé azon vidékek felé azon parancsal, hogy előbb viszszane térjenek mig az igazi szentet fel nem találták és törvényeit meg nem tanulták. Indiából a' Fo tudományát magokkal hozák. Ez, mint hivei beszélik, 1027 évvel született Krisztus előtt Kasmirban. Atyja, In-fan-wang, ezen ország királya, anyja Moye volt. Ez őt teste jobb oldalán szülé 's a' szülés után megholt. Ennek alkalmával a' csillagok megsetétültek 's kilencz sárkány szálla az égből le. Terhessége elején azt álmodá az anyja, hogy egy fejér elefántot elnyelt. Innét ezen állat becsülete az Indoknál. Más tudósitások szerint Fo anyja egy világ vagy fény megjelenésétől fogamott. Születése pillantatában mindjárt lábára álla Fo, hét lépést tön előre, egy kezével az ég felé mutatott, másikkal a' földre 's világosan igy szólla: kivülem senki sincs, sem égen sem földön imádásra méltó. — Akkor Schekia vagy Schaka volt a' neve. 17 éves korában három nőt vön 's egy fiat nemze, de 17-dik évében elhagyá az övéit 's négy bölcs-csel a' pusztába ment. Harmincz esztendős korában egyszerre megtelt az istenséggel 's Fo-vá vagy isteni lénnyé változtatott. Csudákkal valósitá meg tudományát; hihetetlen számu tanitvány gyülekeze körüle 's törvényét elterjeszté keleten, melly valamint ezen vallás papjai is Chinában Seng, Tatárhonban Lama, Siamban Talapoina 's Europában Bonza nevet hordanak. Midőn a' nagy Fo 79-dik életévében halálát érezé, azt mondá tanitványinak, hogy „mind eddig mesés, példázó beszédben szólla hozzájok, most pedig elválása idején, tudománya titkát, tudtokra adja. Tudjátok, folytatá, hogy minden dolognak más alaplénye nincs, mint az *Ür* és *Semi*, ezekből jött minden dolog elő, ezekbe tér viszsza 's ezekben végződnek minden reményeink. — Fonak ezen kinyilatkoztatása három felekezetre osztá követőit. Némellyek, hiven hozzá, atheista felekezetet kezdettek, de legtöbben a' volt tanitásokhoz hivek maradtak; még mások mind a' kettőt egyeztetni kivánván külső és titkos tudományt különböztettek meg. Fonak ezen külső közönséges tanitása a' moralt (erkölcsi létet) foglalja magában. A' jót és roszat megkülönbözteti; ki életében jót tön halála után megjutalmaztatik, ki roszat tön, megbüntettetik; mindenik féle lelkek számára bizonyos helyek vannak, mellyekben mindeniknek érdeme szerint lak rendeltetik; Fo Isten születék, az embereket megmentendő és a' boldogság utjáról eltévedteket arra viszszavezetendő; büneiket lebajlódta és a' más világban idves ujra születést szerze nekik. Csak ezen öt parancsolatot adá elő: lényt ne ölj; idegen vagyont el ne önönits;

tisztátalanságot, szemérmetlenséget kerülj; bort ne igyál; ne hazudjál. Különösen sürgetik az irgalmasság némelly munkáit, — ajánlják a' papoknak adakozást. Építessenek nékik klastromok és templomok, hogy imádságaik és sanyaraik által másokat a' különben rájok jövendő büntetés alól felszabaditsanak. Azt vitatják, hogy a' parancsolatjaikat elmulasztottakra holtok után a' legkegyetlenebb kinok várnak, lelkeik pedig vándorlani lesznek kénytelenek a' legkisebb és legocsmányabb állatokba. A' titkos tudomány fő állitásai, mellybe kevesen vannak beiktatva, a' következők. Minden dolognak alapjai és czélja az üres köz és a' sem. Semiből eredtek az emberi nem törzsök szülői, 's ezen semibe tértek viszsza. Az üres köz az, a' mi valónkat teszi. A' semiből 's az elemek keveredtéből származott minden létező 's mindennek abba kell viszsza térnie. Minden lény, élő és élettelen, csak idomára és tulajdonira különbözik; különben egy egész valamit tesznek, alapvalojoktól nem különbözők. Ezen alapvaló (alaplény, fölény) tiszta, minden változástól szabad, nagyon gyengéd és egyszerü és egyszerüsége miatt minden lények tökélyetessége. Igen tökélyes; mellette örökös nyugalomban van, a' nélkül hogy erénye, hatalma, esze volna; sőt a' mi még több, valója abban áll, hogy okosság, munkálat kivánság és vágy nélkül van. A' ki boldogul akar élni, mindég köteles gondolatait megerőltetni, magát meggyőzni 's azon alaplényhez hasonlóvá lenni. E' végre szoktatni kell magát a' semit nem gondolásra, nem kivánásra, a' nem érzésre és nem gondolkozásra. Klaproth szerint ez volt alapfejezete: törekedj magadat elemészteni, mert a' mint megszünsz magad számára valami lenni, ugy egygyé lész az istennel és viszszatérsz valójábo. Fo közönséges tanitása, melly Indiában a' nép vallása, bramainak neveztetik. Hindostánon, Thibeten, Tatárhonon át elterjedt, hanem némelly változással. Fó többi követői az ür és semi tudományát követik. De mind megegyeznek a' lélekvándorlásról szólló tudományban. E' szerint, ha egy lélek a' földön elöször jelen meg 's valamelly emberi testet éltet, akkor egy Braman testében lakik. Holta után, jó vagy rosz tettei szerint, emberbe vagy állatba bujdosik, mig a' Samanéok osztálába lép 's végre egy tökélyes Samanéa testében feltün. Az illyennek nincs többé lebajlandó büne, a' volt bujdosásban mind lemosatott; nem szükség többé az isteneket imádnia, kik csak szolgái a' világ főistenének. Indulatoktól szabadon, minden tisztátalanságra alkalmatlan hal most meg, hogy azon egy istenségbe viszszatérjen, mellynek csak egy kisugárzása az ő lelke. Ezen fő lény, minden dolgok dédanyaga, örök olta látatlan, megfoghatatlan, mindenható, jóságos, igaz, (jogoz) irgalmas, kezdetet ön magától nyert. Képmását nem adhatni, nem imádhatni, mert minden imádáson felül van; de tulajdonit lerajzolhatni, tisztelhetni és imádhatni. Innét ered az indus népek képimádása, innét a' védistenek csapatjai Chinában. Minden elem, időváltozás, légtünemény, mindenik hivatal és rang bir ön védistenével. De a' Chinaiak tüz-viz katonai isteni mind csak szolgái a' Seng-Wang-Mau főistennek, ki a' felső égi tájról henye nyugalomból néz le az emberek miveletire. Minden chinai kikészéti a' védistenét fából vagy kőből, 's napjában háromszor teszi elötte tiszteletét. A' Samanéi pedig, elveszve az ezen nagy Istenről való gondolkozásban, csak magát törekszik elemészteni, hogy az istenség kebelébe viszsza térhessen 's abba tévedjen el, ki minden dolgot semiből hoza elő 's maga is semi testi. Midőn ezen tiszta lélek az anyagot teremteni akará, maga is anyagidomot veve fel, 's elválasztá a' benne lévő him és nő erőt. Ezeknek ujra egyesitése általlön a' mindenség teremtése lehetséges. A' Lingam (l. Indus mythologia) az istenség ezen első miveletének symboluma. Általa teremtek elő Brama, Wischnu és Isvara, mellyek nem annyira istenek, mind tulajdoni az istenségnek. 55.

Focus L. gyujtópont a' Gyujtó üveg-nél.

Fő, FEJ legnevezetesebb része az állati és emberi testnek, az agyat üregében tartó 's a' legjelesebb érzékek müszereit hordozó. Az ember feje sok részben különbözik az állatokétól 's külső alkotában is mutatja az ember elsőségét. Az ember fenn, magason hordozza fejét, az állat sulyegyenileg vagy függve, az ember arcza előre néz, sima, szépidomzatu részekkel, az állatok álkapczái jobban előállók 's megnyultak. Az emberi főnek felső és hátulsó része hajakkal fedetik, különben mezteien a' ritka finom szőrt (it ott), a' szemöldöt bajuszt, szakált kivévén. A' fej csontépülete nyolcz egyes csontból áll, mellyek olly erősen függenek egymáshoz, hogy egy darabból látszanak állani 's koponyának neveztetnek (l. KOPONYA). Az arczuak viszont tulajdon csontjai vannak, amazokkal összeköttetve. A' fő hoszasága a' testének nyolczadát teszi. A' főt fedező bőr alatt izmok és a' szálagos sisak van. A' fő üregét egészen kitölti az agy, melly három kéregtől fedetik: a' kemény, pókháló, és lágy kéregtől. Ezen kérgek igen gazdagok véredényekkel, a' honnét könyü a' főnek vértorlódása, könyü sokféle főbetegségnek származása. A' fő betegségei között legyakoribb a' főfájás, mivel majd minden főbetegség jele a' fájdalom. A' főfájás oka lehet rheumatismus, lasu gyuladasa a' sisak hártyának, sőt a' csonthártyáé is; továbbá nagy vértorlódás az agyra, melly néha a' test felhevülésétől, máskor az agyeröltetéstől vagy hathatós szagoktól stb. származik. Sokan görcsöt akartak okául adni, de mivel a' fejben izmok nincsenek, görcs ottan lehetetlen; 's a' görcselleni szerek a' bajt nagyobbitani szokták. Az orvos itéletét legjobb itt is kikérni. Házi gyors szerül pedig leginkább ajánlhatók: a' szeléden hivesitők, mint: czitromlé vizben, czukorral, czukros borkő, borkősavany, elszármoztatók, mint lábfö.dő és huzó tapasz. Hypochondricusoknál és hystericáknál a' fő tetején egy, kis helyet elfoglaló de igen érzékeny lajdalom szokott lenni (*Clavus hystericus*). A' pióczarakás igen gyakran segit a' főfajásban. *–j–a.*

FOE vagy De FOE (Daniel) termékeny ángol iró, egy londoni husáros fija, szül. 1663. egy Dissenter oskolában neveltetett, utóbb pedig egy harisnya kereskedőhöz ment inasnak. Minden szabad pillantatát olvasásra forditá, különösen folyóirásokéra. A' pártoskodás melly II Jakab uralkodása alatt kitöre, Foet is elragadá 's ez már 21 esztendejében mint politikus iró lépe fel. Utóbb ezen futóirása: „az igaz angol", mellyben III Vilhelm dolgait védé, nagy részvételt nyere, a' a' király a' szerzőt kifürkészteté 's jelesen meg jutalmazá Egy pamphlet, mellyben Anna királyné alatt, a' püspöki egyházat megtamadá, 's melly szerzőjének magát nyiltan megvallá, a' parlament részéről szégyenhe'yet (Pranger), pénzbüntetést és kétévi fogságot vona rá. Ezen fogság idején sokat dolgozék versben és kötienül, 1704ben egy folyóirást kezdett: „The review, mellyet 1813 ban a' 9-dik kötettel befejeze. Utóbb gunyt, verseket, erkölcsi darabokat, történeteket, románokat stb. ira, mel lyek rég feledésbe mentek. Hazáján kivül nyomtatá ki e' munkáját: „Crusoe Robinson élete és történetei" melly az ifjuságnak kedves olvasó könyve lön. Foe nem nevezé meg magát mint szerzőt; azért Steele tartatott egy darabig annak. Midőn 1719-ben Robinsonját elvégzé, soká kerese kiadót neki, végre Taylor könyváros elvállalá 's rövid idő mulva ezer fontot nyere rajta. Ezen reménytelen fogadás négy hónap mulva a' második rész kiadására birta, de a' melly nem tetszett annyira. (L. ROBINSON.) Foe Londonban halt meg Aprilisban 1731. 55.

FOETUS (MAGZAT). Az állat életre ébredésének első idejében az utóbbitul egészen különböző idommal bir, és ekkor Embryo-nak (Ebrény) neveztetik. Midőn a' nadrában hasonlitani kezd utóbbi idomához Foetus (magzat) nevet nyer. A' születés utáni kor csecsemő kornak mondatik. — Néha ezen nevek szorosan (hetekre)meghatároztatnak, néha egymással is fölcseréltetnek. *–j–a*

FOGADÁS, (pactum) köz értelemben azon nemét teszi az egyezetnek, melly két személy vagy felekezet között, valamelly dolognak így vagy amugy léte, megtörténése vagy elmulása iránt azon feltétel alatt köttetik, hogy az igazsággal ellenkezőt állitó fél, mintegy állitása helytelenségének büntetése gyanánt, bizonyos mennyiségü pénzt vagy más egyéb dolgot köteleztessék az ellenfélnek lefizetni 's általadni; de azt csak akkor, midőn már az ügy kétes volta a' történtek által egészen világosságra hozatott. —*no*—

FOGADÁS (vallásos). A' rendkivüli isteni tiszteletnek egy neme, vagy ollyan cselekedetnek igérése, mellyre a' vallás törvényei nem köteleznek. A' régi vadnépek p. o. csata előtt faisteneiknek megfogadák, hogy ellenségeik vérével fognak áldozni nekik, ha győzödelmesek lesznek. A' keresztényeknél is van 's kivált vala helye a' fogadásnak 's az vagy csak egyes esetre határoztaték vagy egész életre kiterjedt. Egyes fogadás volt a' közép korbeli fejedelemé, hogy a' szent földre menénd a' Saracenok ellen; egész életi lehet, hogy valaki bizonyos napon, évenkint vagy hetenkint böjtölend vagy érdemes szükölködőt évenkint felruház. A' romai egy háznál 5 fogadás van, melly alól csak a' Pápa oldozhat fel: 1) az örök tisztaság fogadása, 2) az egyházi rendbe lépés fogadása; 3) Rómába bucsura menése, 4) a' compostelli bucsu, 5) a' keresztes bucsu fogadása.

FOGAK. A' fogak apró csontok, inkább az emésztő müszerek rendszeréhez, mint a' csontokéhoz tartozók. A' szépséget előmozditják, mivel az ábrázatot teljessé 's gömbölyüvé teszik. Az egésségre nagy befolyással vannak minthogy az emésztésre olly szükséges rágást ők végzik, a' rosz fogak pedig rosz nedvet is kevernek az étkek közé. A' beszéd kelleme is függ a' fogaktól. Némelly hangok fogak nélkül igen tökélyetlenül adatnak. Innét az emberek valóban nagyobb gondot fordithatnának fogaikra. — A' csecsemőknél az első fogak a' hatodik hónap folytában vagy vége felé jönnek elő, 's ezek az első metsző fogak, mellyeket a' többiek a' másik fél esztendőben követnek. A' szem- és zápfogak a' 3 dik 's 4-dik félesztendőben bujnak ki. Ezen fogakat téj vagy hullófogaknak nevezik, mivel a' hetedik évtől fogva kihullanak 's a' maradandóknak helyet adnak. A' gyermeknek csak 20 foga van, a' felserdültnek pedig rendesen 32, ugymint 8 metszö, 4 szem és 20 zápfoga. A' két utolsó zápfogat bölcseség fogainak is nevezik, mivel későn, néha 25-dik esztendőben jönnek napfényre. A' fog részei ezek: a' korona, a' test, a' nyak (az inytól fedett) és a' gyökerek. Legnevezetesebb rész a' korona, melly kemény, de más kemény testek, 's a' meleg és hideg erős és gyors hatása által könyen megrepedő mázzal fedetik. Ez történvén az alatta fekvő csontanyag a' levegő hatásának kitétetik, megromlik, fogfenéhe megy át. Mivel pedig ezen korona belsejében egy kis üreg van, mellyben egy gyengéd ideg 's véredényecskék léteznek, ezen okból némelly beteg csipős anyagok oda vehetik magokat 's belőlrül ki felé okozhatnak fogromlást. Különösen a' hülkór (rheumatismus) 's a' bujabetegség szokott ide áttétetni. A' fogak gondviselése ebben áll. Őrizkedni kell az igen meleg vagy igen hideg testeknek a' szájba vételétől, különösen pedig a' melegmértéknek gyorsváltozásától; a' kemény testnek feltörésétől, fonál elharapásától. Mindenféle savanyak felolvasztják a' fogmázot, különösen az erősebbek. Tehát minden savanyt magában foglaló fogtinctura árt, noha az első pillantatokban tisztit is. Mivel minden durva és hegyes dolog megsértheti a' mázt, őrizkedni kell az érczpiszkálóktul, korallokból borkőből stb. készült fogportul. Azon embereknél, kik sok hust, kevés kenyeret esznek, nem jó emésztetüek, dohányoznak, a' seprő letévődik a' fogakra 's fogak borkövit készíti. Ezen fogborkő az alsóbb részeket lepi először meg 's az iny alá bevonulva azt elválasztja 's romlást, büzt okoz a' szájban. Ezt megelőzhetni, ha a' fogakat naponkint jó fogporral, langyos vizzel és keményded fogkefével megmossuk. A' hol már jelen van, orvos által vetessék le. A' fenés pontot néha egyszerü reszelővel el lehet hári-

tani, vagy szerek által tovább harapodzásában gátolni. Fogat hirtelenkedve nem kell huzatni, mert veszedelmes. — A' mesterséges fogak különbféle fogakból készittettek, u. m. egésséges fogu holt emberekéből, vizilőéből, tehénébül, elefantcsontból, 's pedig vagy hátra maradt gyökre függesztetnek, vagy a' mellékfogakra. Kezdtek porczelánból is készíteni meg nem feketülő fogakat. Hires munkát ada ki a' fogakról Serres A. „*Essais sur l' anatomie et la physiologie des dents, cu nouvelle theorie de la dentition.* (Paris, 1817, rezekkel), „*Des dents des mammiferes*" (Paris, 1815, rezekkel). —*j—a.*

Fogfájás-nak neveztetik azon fájdalom, melly a' fogakban vagy a' hozzájok tartozó részekben vagyon. Néha izonyu fokra emelkedik, a' szenvedőt egész éjeenkint kinozza 's majd kétségbe ejti. Néha a' fogtul a' közel részekre elterjed, gyakran a' fejbe is. Fő fokán néha egyszerre megszün; utóbb megint viszszatérendő. Helye, mint minden fajdalomnak, idegben van és pedig abban, melly az állcsontok tulajdon csőjében megy 's mindenik foghoz legalább egy szálat küld. De ezen ideg külömbféle oktul ingereltetik, 's innét a' fogfájás nemei is külömbfélék. A' fogjövéskori fájdalmat is, melly az iny gyuládásától ered, ide szokták számlálni. Fogfájás támod utóbb is az iny vagy a' fogüregben lévő részek gyuladásánál. Van még egyetérzésü fogfájás is. p. o. köszvénynél, hülkornál, sorvadatnál, bujabetegségnél is. De legfájdalmasabb a' fogak rongáló müvelete, hova a' külsértések 's a' müszeri romlás tartoznak, melly férgesülésnek mondatik 's a' más csontok fenéjének (Caries) felel meg. Néha ingerlő külső okok épen nincsenek jelen, hanem maga az ideg beteg fajdalmat okoz. — Ezekből látni, hogy a' fogfájás gyógyitása külömbféle, majd vérbocsátás majd el származtatók, majd enyhitők, majd az ideget elölök kellenek. Gyakran a' beteg fog kihuzatása szükséges. —*j—a.*

Fogház, fogság, elfogás. Eléggé esmeretes ezen kifejezés a' rendes váltó—polgári (nemesi) és felségsértő perekben, kevésbé pedig a' fogság pont a' hajóknál, ha valamelly idegen vagy földi egy kiindult hajónak vagyonostuli elfogását kivánjá; vagy ha országos rendelés által közönséges letartás (embargo) tétetik az idegen hajókra visszapótlás végett, vagy mint első lépés a' háborura. Panaszkodnak a' nemzetek, hogy az itteni jogok nincsenek megállapitva és a' kénynek mindeddig tágos mező hagyaték. Mi magyarok mint hajókkal ki nem kereskedők, — hallgatunk. — A' németek reménylik, hogy a' köz birodalmi gyülésben, meg fog javitatni a' honiak és idegenek fogság törvényének hijánya, — általános kereskedő törvények állitása által.

Fogházok, kényszeritési lakhelyek büntetésül vagy nagyobb felvigyázás végett. (Has Fenyitékház). Hogy az emberiséget annak romjain. a' gonoszokon is meg kell esmerni, 's tekintetbe kell venni, minden jobb lelkűek megesmerik már ma. Látszik is törekedés minden mivelt országban ezen intézetek czélirányosabb elrendelésére. A' hol ez nincs, ott nem is mivelt az ország. Legelől áll itten, mint sokban, éjszakamerika, hol ezen intézetek javitása, olly sikerrel munkálkodék az emberjavitásra, hogy utolsó időkben több város bérben adá ki fogházait, nem lévén polgárai közt senki, kit beléjök kellet volna rekeszteni. A' kinek kedve vagy hivatása van e' dologról a' nevezetesebb munkákat olvasni, néhányat annak itt megnevezünk. „*Inquiry, whether crime and misery are produced or prevented by our present system of prison discipline*" 6. kiad. 1818. Buxton gyógyásztól. „*Journal des prisons*" Appert-től. „*Des maisons centrale des detention*" 1823. Vasselottól. „*Tableau de l' interieur des prisons.*" (Paris 1824) Ginouvier-től „*Des prisons, de leur regime et des moyens de les améliorer*" (Paris 1821). Danjontól „*Über Gefangene und deren Aufbewahrung*" Klappenbach-tól. *Vorlesungen über die Gefängnisskunde, gehalten zu Berlin.*" (Berlin 1828).

Foglalás I. Hatalmaskodás és Végrehajtás.

Foglalat, öszvesége annak, a' mi valamelly valóságos vagy gondolt tárgyban bé van foglalva. Ellenébe tétetik a' körületnek vagy formának, p. o. valamelly mértéknek, valamelly könyvnek, levélnek, gondolatnak 'sat. foglalatja. A' mathesisben **foglalat** a' képestségi megfogás, midőn valamelly nagyság egy másik által fejeztetik ki. Így határozzák-meg valamelly számnak foglalatját más szám mint egység szerént, a' hossznak foglalatját öl, réf, sing, láb, hüvelyk szerént, a' felületét quadratumok szerént, a' temérdek testekét koczkák vagy köbök szerént, az időét évek, holnapok, napok, órák 'sat. szerént *A. B. S.*

Foglaltoszlopok azok, mellyeknek tetényei (kapitäle) 's párkányozati egymást megérik. A' görögöknél nem jőnek elő. Csak Antoninus Pius alatt hozaték be a' foglalatoszlopok állitása, hogy az által az épületnek nagyobb gazdagsági idom adassék. Lehetnek esetek, hól a' kénytelenség kimenti ezen sürü oszlopzatot, ha t. i. a' teher nagy volna valamelly oszlopnak, a' viszony pedig nem hagyná helyben az elegendő vastagságot. Az ügyes mivész azonban tud a' dolgon segiteni.

Fogol (madár). A tyukok rendébe tartozik. Jegyei ezek: orra rövid, boltozott, elől szigonyidomu, viasz-hártyával az orlyukak között; lábai mint a' fáczánnak, de rövidebbek; a' rövid, csüngő farkban 14-18 vezértoll van. Orrlyukai fölül boltozott hártyával fedetnek; rövid, tekny idomu szárnyokban 25 kemény evező tollok van, mellyek közül a' 3-dik és 4-dik, vagy a' 4-dik és 5-dik leghoszabb. Első alkatok majd mind a' fáczányé. — A' foglok a' déli és mérsekelt tartományokban laknak és tartozkodások helye szerint kétcsapatra oszlanak, ugymint hegyes, köves helyeket vagy mezőt szeretőkre. Nemök (sexus) szerint nem igen különböznek, de annnál inkább korokra nézve. Évenkint egyszer vedlenek; bujdosók vagy csatangolók. Ételök szem, hüveles vetemény és más mag, zöld vetés, gyönge füvek, bogarak, férgek; egynősök, a' fiaikkal társaságban élnek a' jövő nőszidőig. Tojásaik 6 — 22, alapszinök szürkesárgás, a' földön feküsznek Több faja van. —*j*— *a.*

Fogyatkozások l. Nap és 's Holdfogyatkozás.

Fogyatkozásokköre l. *Ekliptica.*

Főhang az, mellynek hangvezetője valamelly hangdarab elrendelésénél alapul vétetik, a' melly tehát mintegy uralkodik 's a' más hangokba (mellékhangokba) való kitérést meghatározza, a' mellynek hármozatja (Dreiklang) a' hangadarabb elején és végén hallik. Mostani hangrendszerünknek mindenik hangját vehetni alaphangul, csak hogy a' mellékhangokat e' szerént kell azután elintézni 's előleges jegyek által a' szügséges viszonyba helyeztetni. A' főhang vezetéken való közök meghatározzák, ha a' mellékhangok lágy vagy kemény nemüek e, az első vagy második fokon rokonok e. Ha azon hangvezetékben nagy a' hármozatja (Terz), akkor a' hangnem kemény, ha kicsin a' hármozat, lágy. (l. *Hang hangnem*). Más értelemben fő vagy alaphang az, melly az accordban a' legmélyebb, mivel az egész harmonia mintegy azon épül és belőle fejlik ki. Néha alaphangnak az neveztetik, melly a' hangdarabban jegyezve jön elő megkülönböztetésül a' menetelesektől (durchgehende): továbbá a' vonatolt jegyek (accentuirte).

Főispány, latinul mostan *Supremus comes* hajdan pedig *Comes Parochialis* vagy *Parochianus*, *Comes Castri*, és néha *Judex Castri*, nevezet alatt értetődnek Hazánkban a' Vármegyéknek Fő-kormányozói; melly nevezetből, mineknttánna a' latin *Comes* szó több régi oklevelek' bizonyitása szerint birót jelentett, senki sem kitelkedhetik abban, hogy a' Fő Ispányok a' régi időben a' vármegyékben lakó népeknek birái voltak légyen; innét az ország birája is a' régiségekben hol *Judex Curiae Regiae*, hol *Comes Curiae Regiae* nevezetekkel tiszteltetett meg, sőt annak is vagyon nyoma, hogy a' város vagy falu' birája is néha *Comes villae* vagy *Civitatis* Czimet nyert régenten. — Neveztettek a' fő ispányok az 1291-iki 4-ik T. Czikkely (l. *Sylloge Decret.*) bizonyitása sze-

rént néha Bároknak is, mind azért hogy magok is Nemzetségből való emberek lévén, szabad zászlós urak voltak, mind pedig azért, mivel a' várok népeit tulajdon zászlójok alatt vitték a' táborba. — Különben, hogy ezen hivatal polgári alkotmányunkkal egy idős, azt már Sz: István Király törvény-könyvei is eléggé bizonyitják, de ha vallyon azok eleinten is mindjárt magyarul fő ispányoknak neveztettek légyen? minémü kétséget gerjesztt eránta azon környül állás, hogy a' tót népek a' vármegyék kormányozóit magok nyelvén *Jupan*nak, vagy némellyek szerént *Zsupan*nak is nevezték, sőt az Oláhok a' kisebb rendü urat tulajdon nyelveken maigis *Zsupunve*nak nevezik. a' honnét ugyis lehetne vélekedni, hogy az ispán szó a' tót nyelvből vette légyen származását; De ellenkezőkép' ha Késa Simon' kronikájának 51-ik lapját megolvassuk; ottan azt találjuk, hogy az Atila idejében spanyol országban meg telepedett Kun vagy Hun felekezeteknek kapitánnyaik kun nyelven *Spányoknak* vagy is *'spánok*nak neveztettek, a' honnét Spanyolország is vette a' mai *Ispánia*, vagy is inkább *Hispánia* nevezetét. Akárhogy légyen azonban a' dolog, elég az hozzá hogy a' fő ispányok hajdan egyedül a' Várok, vagy is Vármegyék földein lakó népeknek birái, 's minthogy azon Népeknek nagyobb része, katonai lábra volt állitva, azoknak egyszersmind fő vezére is voltak. Szügség azonban itten meg jegyezni, hogy mivel a' nemesek még a' régi időben a' vármegyék törvény-hatósága alá nem tartoztak, a' vármegyék fő ispányainak hatalmok eleinte a' nemesekre nézve ki sem terjesztetett, egyedül az 1222. 5-dik és 1231-iki 12-ik T. Czikkely által engedtetett meg nekiek a' serviens nemeseken biráskodni, de akkor is csak egyedül az adó, pénz, és dézma dolgában; Később azonban midőn már a' várakhoz, vagy is vármegyékhez tartozó földeknek nagyobb része a' váraktól el szakasztatván, azok a' nemeseknek örökös jussal el ajándékoztattak a' fő ispányok birói hatalma a' Serviens nemesekre mindinkább inkább ki terjedett olly formán mindazáltal, hogy a' nemesek' dolgait többnyire törvények bizonyitása szerént, a' fő ispány némelly Eskütt nemes személyekkel egyetemben itélte el. Ezen hivatallal a' régi időben tetemes jövedelem is volt egybe köttetve, ugyanis már Kálmán király I. T. K. 25. és 78-ik fejezetje, sőt más későbbi T. czikkelyek szerint is a' fő ispányok a' hatalmok alatt lévő vármegyékből bejövő adónak egy harmadában részesültek. — Egyébiránt a' fő ispánság valamint mostan ugy az 1292-ki 4-ik 1447-ki: 4-ik. 1458-ki 8-ik T. czikkelyek (*sylog Duret.*) szerint régenten is kétféle volt, t. i. Örökös és Személyes, az első bizonyos nemzetséghez vagy familiához vagy fő egyházi személyekhez; az utóbbi csak azon egy személyhez, kinek az adatott, vagyon kötve. Szoktak mostani időben Fő-ispányi Helytartókatis (*Administratos officii supremi Comitis*) kinevezni, kiknek, ha azt ki vesszük, hogy ennek, mint helytartóknak az ország gyülésén helyek nincsen, a' fő ispányokéval alkalmasint ugyan egy a' hatalmok, 's hivatalok.

Perger János,

Foix l. Gaston.

Fojtó (Azotum, azoum, fojtó tárgy), igen kiterjedt anyag és merő 's lég állapotban találtatik. Merő állapotban valódi elemrészit teszi az állati testnek, de egyébb tastekben is létez. Légidomban a' földünket körülfekvő levegőnek nagyobb részét teszi; az élet sebes emésztődését hátráló, az életet mérséklő, lenyomó. Ha valaki csupa fojtót szí be tüdejébe, nem hal el mindjárt, sőt veszedelmes változást sem érez; gyakori be szivás azért árt, mivel a' szügséges savitó hibázván, a' vér lélekzési munkálata, tisztulása, átváltozása nem történik meg. Magában a' fojtó ártatlan anyagnak látszik. — *j* — *a.*

Fok (Gradus) Egy, a' csillag', térmérés, természet 's még más ollynemü tudományokban igen szokásban lévő felosztás. Legtöbbet használtatik a' köröknél 's itt legfontosabb is. A' körön való fokot azonban nem valami váliozhatatlanul meg határozott nangyságu mértéknek kell venni, mi-

vel mindegyik kör, akár kitsin akár nagy, egyeránt 360 fokra osztatik fel, 's annak valódi nagysága tehát a' kör' féláltmérőjének hosszától függ; mellynek a' 0, 017452925-dik része. Minden egyes fok (o) még azon kivül 60 (') perczre ez 60 másod perczre! ez 60 harmad perczre 's. u. t. osztatik fel! de mostanában a' harmad, negyed! ötös, 's. a. t. perczek elhagyattak, 's helyettek a' másodpercznek decimálisai használtatnak, — A' francziák, nagy Revolutiójuk idejében ezen régi felosztás módot elhagyván, uj módot vettek fel, melly azomban nemfogadtatott el közönségesen. Ezen uj mód szerint a' kör 400 fok, a' fok 100 percz, 's a' percz 100 másod perczre oszlik. — A' természetészi eszközöknél is szintén előfordul a' fokra való felosztás p. o. a' hév 's légnyirkosságmérőjén (*Thermom etc. Hygrometrum*). Itt az osztásnak kezdő és végpontja közönségesen változhatatlanul meg van határozva, a' köztök való köz pedig tetszés szerént osztatik fel ugy hogy a' fokoknak száma egészen szabad akaratunktól függ.

Fok, a' vizekbe (tengerbe, tavakba, folyamokba) benyuló 's többnyire halmos vagy hegyes száraz föld. Leghiresebb a' Jó reménység foka. (l. e.) Honnunkban van: Siófok, és lehetne Duna-fok, promontorium helyett Budán alól, hol egy halom-sor a' Dunának dül 's a' promontorium falu alatta fekszik és oldalán-

Fokmérés l. földfokmérés.

Főkönyv l. Könyvtartás.

Folard (*Chevaliers charles de*). takticus, szül Avignonban 1669, 16 evében hadi szolgálatba lépe, alhadnagy volt berry ezredében midőn az 1669 had idején egyszabadseregbe fellépe. Ezen hivatal haditan odalön neki. Az 1701-ki hadban uj alkalmakat lele esméretei kimutatására. A' vendomi herczeg generalsegéddé nevezé ki 's nem örömest engedé testvérének által, ki lombardiában vezérle. Folard megfelelt a' róla hitt reménynek. A' cassanoi csatában, 1705 három veszedelmes golyó sebes kapa, de fájdalmai közepében is csata elrendelésen gondolkozott; azolta colonnai rendszerét dolgozá ki, 's ennek köszöni hire egy részét. Több várvivásnál, különösen Modena előtt, kimutatván magát Flandriába ment, Maplaquetnél megsebesitetett 's nem sokára megfogatott. Eugen hasztalan iparkodott hasznos feltételek alatt részére hóditani. A' herczeget igen káros fordulatokba keverte, és Villars-t veszedelmes álapotjából kiszabaditá. Honjába térvén Bourbourgi várhadnagy lön. 1714-ben a' Törököktől ostromlott Maltába ment 's vitézsége jeleit adá. XII Károly alatt óhajtván vitézkedni, Svédhonba ment, de a' király holta után haza téré. 1619-ben a' Berwicky herczeg alatt utolszor szálla, mint Mestre-de-champ táborba. Fő munka, mellybe uj találmányit beszövé, Polybius magyarázatja. Tőle van még. *Nouvelles decouvertes sur la guerre; — Traite de la défense des paces - Traité du metier de partisan.* Megholt Avignonban 1752. 55.

Föld, neve azon vándorcsillagnak, melly nékünk lakhelyül szolgál. Mi ezen lakhelyünket háromféle tekintetben vizsgálhatjuk meg; t. i. phisicai, mathematicai 's politicai minémüségére nézve, 's a' szerént a' föld leirása avagy Geographia is három külön részre oszlik (egyébiránt l. e. czikk.) — A' mi legközelébbi idomját illeti a' földnek, az, a' szabadon körül nézö szemnek, kerék forma tányérnak tetszik, mellynek határjain az égkárpit fekszik. De ezen legelső 's legegyügyübb képzelet nem soká hagyatott helybe, mivel minden előfordult tüneményéből jobban jobban kitetszett hogy hibás, 's hogy a' föld inkább gömbölyü test; ugy hogy gömbölüségét már az ősök is sajditották. Ezen sajditás régolta tellyes meggyőződéssé vált, melly számos tünemény által megbizonyitatik. Elhagyván a' többieket, itt a' bizonyitó tünemények és történetekből . rövidség kedvért, csak a' két legfőbbet, akarjuk előhozni; t. i. a' föld árnyékának idomját, melly kerék forma tányérhoz hasonlit, a' mit minden hold fogyatkozásnál láthat-

ni 's 2.) azt, hogy a' földet körül lehet hajokázni, a' mint valóban sokszor is történt már. Mind egyik mind másik, a' most mondottakból pedig csak ugy lehetséges, ha földünk gömbölyü. Mikép lett olly formáju, azt igen könnyen által láthatjuk, ha őt eredétében hig 's még formálható testnek képzeljük, mellynek, a' midőn magán körül fordult, a' nehézség törvényeit követvén, szügségképen golyóbissá kelle lennie. Sokan kikeltek ugyan a' földnek ezen formája ellen, főként eleinten, de minden a' mi ellene mondatott vagy tudatlanságra, vagy a' dolog megnemértésére mutat; ugy p. o. némellyek azt állitották, hogy az ellen lábuaknak (antipodes) le kellene esniek a' földről, ha az golyóbis volna. De ezen ellenvetés semmivé lesz, mihelyt meggondoljuk azt, hogy olly irtóztató golyóbison, mint a' millyen a' föld, sem all sem fen nincs, mivel minden a' középponthoz vonódik. Egyébbiránt a' föld nem is tökéletetes gömb, hanem meg van lapulva egy kevéssé a' sarkainál. Az legelőször a' függöny (Pendulum) ingásainak 'váltózásaiból következtetett. Közvetetlen vizsgálatok bizonyossá tették t. i., hogy egy függönynek ingásai annál lassabban történnek, mennél közelebb vitetik az egyelitőhöz. Mivel pedi az ingásoknak sebessége a' nehézség erejének hathatóságával öszveköttetésben van, tehát a' fent emlitett észrevételből egyenesen következik hogy ezen erőnek hatósága az egyenlitő felé fogyatkozik. Azt abból magyarázhatni g, hogy 1.) Az egyenlitő alatt a' naponkénti fordulásnak köre legnagyobb, minél fogva az ott lévő testek legsebesebben mozognak 's 2) ugyanott a' futóerőnek irányzatja egyenesen a' középpont ellen van, közel a' sarkaihoz pedig csak félszegesen. Mind azon észrevételeket egybevévén a' föld igen helyesen, egy a' Sarkainál meglapult gömb avagy Sphaeroidának tartatott, melly vélemény közvetetlen mérések által tökélletes igazsággá vált. (l. Fö DEFOKMÉRÉS.) — Más fontos. és a' föld minimüségeinek megvizsgálásában elmellőzhetetlen tárgy az ő nagyságának meghatározása. — A' legelső igyekezetek ezen czél elérésére a' egősibb 's elöttünk ismeretlen időkben történtek, de könnyen megfoghatjuk, hogy azon első iparkodások részint az eszközök tőkéletlenségé, részént pedig a' mérés módok hibássága miatt, csak igen hijánosak lehettek. Az első, ki helyesen 's pontosabb eszközökkel foglalatoskodott, ezen tárgy körül valami *Snellius Willibort* nevezetü Hollandus volt, ki 1615-ben Alkmártul kèzdve, *Leyden* és *Bergen op Zomig* a' délikörnyéknek egyik részét háromszegek által megmérte, mint a' még mai napig is történik. Később *Picard* 's *Maupertius* ugyan olly méréseket vittek más helyeken 's még nagyobb pontossággal véghez; 's ezen mérésekből egy. a' földön való, legnagyobb kör kerületének hoszát 5400 geogra. mértföldre határozták meg; melly meghatározásnál azonban a' föld lapultságára nem ügyeltek, hanem azt tökéletes golyóbisnak vették. Mi mindazonáltal megelégedhetünk vele 's pedig annyival inkább, mivel még pontosbb előadás ugy is csak a' valódi tudósnak fontos, 's mivel szoro. sabb meghatározására a' föld nagyságának, számos és sok helyen csinált mérések kivántatnak, mellyek csak idővel gyülhetnek majd öszve- — Világi-test lételét tekintvén a' földnek, megtanulhatjuk a' csillagtu. dományból, hogy földünk, még más 10 testel egyesülve, a' napot körülkerengi ámbár szemünknek ugy látszik mint ha az ellenkező történne, 's hogy magában setét 's hideg test, melly mind világosságát mind melegségét a' Naptól kölcsönözi. Mozgását mindég közel 365 1/4 nap alatt végzi el, melly időszakaszt esztendőnek nevezünk. — Pályája egy ellipsis, mellynek egyik focusát a' nap foglalja el. Abból közvetetlenül az következik, hogy a' naptól való távolsága a' földnek, nem mindig egyenlő, hanem hogy váltóznia kell az esztendő folytában, a' mint valóban történikis. A' legkisebb távolság 19.786,020 a' legnagyobb 20,460,980 geogr. mértföldet tészen. Az elsőt a' föld télben, a' másikat pedig nyarban éri el, ugy hogy télben mintegy 3/4 millio mértföldre közelebb van a' naphoz, mint nyáron, mert nem a' távolság hanem a' napsugárainak egye-

nesebb vagy félszegesebb irányzatától függ a' mérséklet. — Azon napkörülti mozgáson kivül földünknek még egy mozgása van, mellynek következésében mindig 24 óra alatt (avagy pontossabban 23 óra 56 percz 's 4 másod percz alatt) egyszer a' tengelye körül megfordul; 's ugy minden pontban napot és éjt 's a' köztök való váltózást okozza. De mivel a' tengelye félszegesen áll a' pályáján, tehát mind az esztendő részei megkülönböztetnek egymástól, mind pediglen a' napok 's éjelek hosszában is történnek változások esztendő közben (lásd erről bővebben Ekliptika). A' föld körül megint a' hold mozog, mint annak késéröje, hasonlóképpen elliptikai pályában, mellyet mindég 28 nap és 14 óra alatt fut végig. — Physikai tekintetben a' föld felső színének és belsőjének megvizsgálása fontos. A' mi az elsőt illeti, az 9 milliom. nsz mértföldnyipál többre megy, (a' mint a' legnagyobb kör kerületének hosszából következik). Több két harmadrészénél ezen irtóztató térnek csupa viz, 's csak egy harmad része áll száraz földből, az egész földszinéből Europa $^1/_{54}$; Afrika $^1/_{14}$ Amerike $^1/_{17}$ Amerika $^1/_{16}$ részt és Australia alkalmasint Europánál valamivel többet foglal el. Az egész földön élő embereknek száma 800 — 1000 milliomra bécsültetik, de én részemről nem gondolom, hogy ezen szám 709 mill. felyül haladna. Belsője a' földnek egészen ismeretlen előttünk. Némellyek az újabb természetvizsgálókból azt állitják, hogy magja érczből áll, de minden a' mit róla mondani lehet, csak véleményből és feltételekből áll. — *Alb. Fer.*

Földek. A' földeknek sok hasonlatosságok van az Alkalikkal (l. e.) a' savanyakkal tulajdon savakat adnak, összetételökre nézve ezekkel egynemüek; tulajdon, savitott érczekből állanak. Az alkaliktól leginkább ezen jelek által külömböznek: a' tüzet kiállók, égetés által magokban nem szállanak el, külömbféle savanyokkal, leginkább a' szénsavannyal nehezen vagy épen nem olvasztható savanyakat adnak, kövér olajokkal pedig vizben fel nem olvadó szappant. Két csoportra oszlanak, alkalias és tulajdon földekre. Az elsők igen hasonlitanak az alkalikhoz; étető állapotban vizben olvadók, honnan jegesülésre birhatók. A' növényszineket az alkaliak módja szerint változtatják el, savanyatyafiságok majd nagyobb, majd kisebb a' káliénál. A' kénkővel egyesülnek, 's összetételeik egészen egynemüek a' kénkalikéival. Szénsavannyal olvaszthatatlan savakat adnak, de a' mellyek a' szénsavany tulbősége által olvadókká lesznek. Kalias földek Ezek: 1) Nehézföld, baryta; legtöbbször kénsavannyal van egyesülve, de a' witheritben szénsavannyal is. 2) Strontiánföld (l. e.) Ezen két nemet, többen a' kálik sorába tevék a' vizben könyü olvadásokért. 3) Mészföld, egy a' legkiterjedettebb 's bővebo állorésze közül földünknek. Soha sincs tisztán, hanem savanyokkal egyesülve, p. o. szénsavannyal a' krétában, márványban, mészrétüben (kalkspath); mészkőben, csigateknyőkben; kénsavannyal a' gypsben, villósavannyal az állati csontokban. 4) A' keserüföld, Magnesia, sok ásványok állórésze. A tulajdon földek épen olvaszthatlanok a' vizben, kemenczéink legnagyobb hevében olvadatlanok magokban. az égetés által elvesztik könyü olvaszthatóságokat a' savanyban. A' következők: 1) az agyag vagy timsóföld, igen gyakori a' természetben, de soha sem tiszta, hanem kevert más földekkel, érczegekkel, néha savanyokkal is. 2) a' beryllföld, találtatik a' smaragdban, beryllban 's néhány más ásványban. 3) az Itterföld a' Gadolinit 's Yttertantalban találtatik. 4) a' Zirkonföld az előbbieknél ritkábban találtatik a' zirkon 's hyaczintban. 5) a' kovaföld, leggyakoribb álló része földünk merő tömegjének (l. Kova.) —*j—a.*

Földfokmérés. A' nagy, halhatatlan Newton legelső mutatá meg Theoriából, hogy földünknek, a' tengelye körülti mozgásának következésében, sarkainál belapultnak kell lennie, ugy hogy lapultsága mintegy $^1/_{230}$ részét tenné az egyenlitő-áltmérőjének; 's a' midőn ezen

véleményét kinyilatkoztatta volna a' francziák ennek hihetőségét közvetetlen mérések által csak hamar megakarták próbálni. Ennél fogva Dünchirchennél 's Bayonnenál két délköri-fokot (Cradus Circuli meridiani) mértek meg, ámbár Newton már előre mondotta volt, hogy ezen mérésből a' tudománynak semmi nyeresége nem lesz, sőt kárt fog inkább vallani általa, mivel a' két hely közti távolyság a' feltett czélnak elérésére nem elegendő, ugy hogy azon mérésből mondásának ellenkezője is könnyen következhetnék. A' mint Newton jövendölte ugy örtént mert ama mérésnek kimenetele a' volt, hogy a' földnek tengelye hosszabb a' többi áltmérőinél. — 40 évi haszontalan vitatások 's beszédek után ezen dologról utoljára elhatározta magát a' franczia tudós társaság két foknak megmérettetésére, az egyiket az egyenlitőn a' másikat pedig Lapponiában; 's mihelyest a' megtörtént volt, Newton feltételének igazsága világosan kitetszett. Több országokban is vivődtek oly mérések véghez 's mindegyik csak uj bizonyitása volt Newton tételének. Mindazonáltal ismét támadtak akadályok, midőn a' lapultságnak nagyságát kellett volna pontosan meghatarozni, mivel a' számadásnak mindég más más resultátuma volt, a' mint vagy egyik, vagy másik a' történt mérésekből vevődött alapul. Mind abból az következtetett, hogy földünknek nincs egészen rendes idomja. Ámbár az igen hihető, még is meglehet, hogy ama megnemegyezés a' számadásnak resultátumaiban, csak a' mérésnek hibái által okoztatott, mert nem csak hogy tökéletlen Eszközökkel történtek a' mérések még azon kivül a' kiterjedések is csak igen csekély volt. — Az ujabb és legujabb időkben, több olyféle mérés, és igen nagy pontossággal, történt; nevezetesen: Franciaországban, holott Delambre és Mechain által egy 10 foknyi iv mérettetett; Sveciában a' hol 1802-ben azon mérés, mellyet előbb 80 esztendővel Maupertuis ott csinált, jobb eszközökkel 's nagyobb pontossággal ismételtetett, 's Angliában. Az Angol fokmérés a' francziával öszve köttetésbe hozódott, ugy hogy most a' beleari szigetektől fogva, keresztül franczia 's ángoly országon az orcadi szigetekig egy 20foknyi iv megvan mérve. Ez által pedig valamint nagysága, ugy szinte lapultsága is a' földnek, megelégedhető pontossággal esmeretessé lett. Az utóbbi $\frac{1}{304}$-nek határoztatott meg. Indában is egy Lambton nevü angol, fokméréshez kezdett. — A' régibb franczia fokméréseket Maupertuis 's Bougeur vitték; Maupertuis Lapponiában, Bougeur pedig ez egyenlitőn. Bővebben szól a' fokmérésekről Delambre az astromiájában; és Bode „*Anleitung zur allgemeinen Kentniss der Erdkugel*" czimü munkájában 2. kiad. Berlin 1803 az 159 lapon 's t. az egész bánásmódot, mellyet olly méréseknél követni kell, röviden és világosan adja elő. A' legujabb, ezen tárgyat illető, vizsgálásokat Sabine Edw. ángol Haj. Kapitány tette, mellyek szerint a' földlapultsága $\frac{1}{288}$ tészen. *A. F.*

Földforgás A' földnek kétféle forgása van; napi, öntengele körül; évi, a' nap körül. A' földforgás tudománya azért nevezetes az elme fejlődés történeteiben, mivel ez szakasztá el a' vélemények ezredekig tartott kényuri kötelét és a' lelket szabad szárnyokra bocsátá. Ekkor látszott meg, hogy e' részben négyezer év olta egyik tudós ugy csalódott mint a' másik, hogy egyik ugy ölelte a' látszat (Schein) árnyát mint a' másik, való helyett. Ezzel pedig fellépe az igazság, 's ma csak annak nem fénylik, ki ködöt tart vagy tartat szeme elé. Kopernikus volt ki utat nyita; ő alapitá a' mái csillagtudományt. A' régiek minden vitatása a' föld forgásáról csupa száraz okoskodás volt, Pythagorás oskolájából eredt, ki a' tüzet gyanitá a' világ közép pontjának, melly körül minden forog. A' bujdosók mozgása, megállapodása, viszszamenetele volt az, a' mit a' csillagászok nem tudtak megmagyarázni 's az epicykulusok zavart képzeletében akartak kifejteni. Kopernikust is ezen zavart futása a' bujdosóknak vezeté rendszere kitalálására, melly-

nek igasságát III Pál pápának ajánlott halhatatlan munkájában: „*De revolutionibus orbium*“ az által akarja megmutatni, hogy rendszeréből ezen rendetlennek tetsző járás természete, könyen érthető, világos lesz, mert ez természeti következése a' földforgásának a' nap körül. Rendszere nagy üldözést szenvede, mint minden uj igazság, mellynek ellenfelén ezer évek, ezer népek csüngtek. De ő maga azt nem élte meg, mert a' zajok jobban 1510 körül kezdődtek (100 évvel utóbb tehát), mikor a' meszszelátók feltaláltatván, a' csillagászság nagyobb kedvezést nyere. Akkor minden olasz város egy kis Athen vala mellyben a' művészség és tudományok virágzottak. Galilei ekkor nagy tekintetü volt, és ő az uj világrendet pártolá. A' római inquisitio őt előhivatá 's nékie esküdnie kellett, hogy a' föld nem forog. Az öreg ember sorsában többen részt vettek 's ezzel az uj tudomány részvevői is szaporodtak, és egyik részről némellyek olly hévvel akarták bebizonyitani, mint a' másikról egyebek megczáfolni. A' föld forgás elleni okfők közül sokat foglalatoskodtatá a' tudósokat az, hogy a' toronyról leejtett kő esésének 4—5 percze alatt nyugotra nem marad el, a' mit véleményök szerint tennie kellene, ha a' föld arrább fordulna. Kopernicus ezt igy fejté meg: a' toronyról leesett kő nem maradhat nyugotra el, mert a' föld sebességével ő is bir egyszersmind és leestében azt megtartja, Galilei is azt bizonyitá, és példaul azt adá hozzá, hogy a' gyorsan haladó hajónak arboczáról leejtett kö s m esik távorla az arbocztól, 's azt vélé, hogy a' föld forgásáról nem lehet visgákat tenni, mivel a' nyugvás törvényeiként történnek rajta mindenek. Galilei megholt 1642-ben m kor Newton született, ki 1679-ben megmutatá, hogy vélekedése hibás volt és a' föld forgását visgákban lehet szemlélni, hanem azzal a' különbséggel, hogy a magas toronyról lehajtott golyó nem nyugotra tavozik, hanem keletre. Ezen eltávozás igen kicsin; 300 lábnyi magasságról mintegy félujnyit tevő. Oka a' következő: minél távolabb van valamelly tárgy a' földtengelétől, annál nagyobb a' hajintódása, annál nagyobb közmozgás idején a' sebessége; igy azon golyó melly a' magas torony tetején nagyobb sebességgel bir, mint a' melly annak alapjánál lételez, ugyan azon sebességét leeste idején is megtartja, tehát keletre kell neki eltávozni a' függő vonaltól. Hook ugyan ezt vitatá; 160 lábnyi magas toronyról visgát teve 's elsültnek vallá őket. 112 évvel utóbb Guglielmini viszont kezde visgálódni 's a' Bolognai *delli asinelli* 240 lábnyi magas toronyról 16 golót ejte le, vélt keletre hajlással. Ő abban hibázott, hogy éjenkint 3—4 golyót lehullatván a' mérosüggelléket nem használá mindjárt, hanem csak mind visgáinak végével. Ekkor pedig zivatarok jöttek, a' torony valamenyire meggörbült, a' csüggelék, 6 hó mulva álla meg, ekkor pedig bizonyos itéletet nem lehete hozni. Ez történt 1792. 1804-ben Benzenberg a' hamburgi mihálytornyon viszonzá, 235 lábnyi eső magasságról; a' golyók 4 vonalnyira keletre hajlottak. Hanem egyszersmind $1\frac{1}{2}$ vonalnyira délre is hajlottak, a' minek hihető, légvonódat volt az oka. Viszonzá visgáit 1805-ben egy szénkutá- (Schlaht)-ban 260 lábnyi magasságról. Itt épen vonalnyira estek a' dolgok kelet felé, a' mint 51° sarkmagasságnál kell lennie — Minekutána a' messszelátók segitségével Jupiter tengelforgása jól észrevételték 's Newton törvényei az általános nehézdésről (gravitatio) esmeretesek lőnek, győzve az ügy 's ma már nem a' földfordulásról vitatkodunk, hanem annak előhozó okáról, mint a' többek közt *Altix* franczia vezér, ki Newton állitását nem fogadá el. A' Föld lelapultsága (l. e.) a' nehézség kisebbülése az egyenlitő felé, olly világosan szólanak a' föld tengelforgása mellett, mint a' fény- vagy világtévedés (*aberratio lucis*) a' földgolónak napkörüli pályáján való futása meilett. — Ez az ész diadalma a' sötétségen; Galilei esküdött. Gulielmininek pedig 1792-ben visgáinál segédül vala Borsiali VI Pius udvari praelatusa. Lásd Benzerbergtől „*Versuch über die Umdrehung der Erde*“ (Dortmund, hét részmetszéssel). —*j*—*a*.

FÖLDFORGÁSU CSIN, v. gépely (machina geocyclica) egy csinálmány, melly az Esztendő részei változásainak, a' napok nevekedésök és fogyatkozásoknak 'sat. a' hogy azok, a' földnek, mint napkörülti mind pediglen tengelye körülti mozgásának következésében, történnek) világos előadására szolgál; minthogy általa szemlátomásban 's testi érzékeinknek is észrevehető módon ismerkedünk meg mind azon tünemények kel. *Albert Fer.*

FÖLDFORMÁJA l. FÖLD és FÖLDLAPULTSÁGA.

FÖLDFURÓ, olly szerszám, melly a' bányákban kivált a' köszén és barnaszénsziklákon, kősórétegekben, sóforrásokon próba munkákra, sőt még közönséges források felkutatására is, használtatik. Több vas rudból áll, mellyeket egymáshoz srófolhatni, és a' mellyekhez az éles, vagy csöves furódarabok hasonlóképen bésrófolas által erősittetnek. A' legfelsőbb rudon vagy poznan több bötykök vagynak hogy kötelet lehessen körüle tekerni, vagy hogy azt egy villával felkészült emelő doronggal fel lehessen emelni. Fzen szerszám esés által munkálodik, mellynél egy kulcs által mindenkor körének egy nyolczadáig csavartatik. Nagyobb mélységeknél erőmivek fordittatnak a' földfuró emelésére és csavaritasára. Nem rég 700 láb mélységre jutottak a' földfuróval és a' furólyukból szivatóval sóvizet szállitottak fel. —

FÖLDHAJLAT, FÖLDÖV (zona). Ha az egyenlitő által a' földet két félgolyóra képzeljük felosztva 's mindenik félgolyót az övek tekintetében visgáljuk, lelünk rajta három övet, hideget (fagyosat), melly a' sarkot mint közép pontot körülveszi 's köröskörül 23 ½ foknyi mesz szeségen végződik; mérsékeltet, melly a' sark felé köröskörül határos a' hideggel az egyenlitőt pedig 23 ½ foknyira megközeliti, meleget, mellynek a' napforditó a' sarkfelüli határa, a' másik határ pedig maga az egyenlitő. E' szerint a' két fél golyón volna két hév, két mérsékelt, két hideg öv, hanem mivel a' két hév öv összeütközik, csak egynek vétetik, közepét az egyenlitő teszi. Igy tehát öt földhajlat van. Némelyek, azt gondolva, hogy ha a' két fél hévöv egyet tehete, a' többi két fél is azt tehet, csak hármot vesznek fel. A' hév éghajlatban a' nap kétszer megy a' fej fölött el, és mivel sugárai függőlegesen hatnak alá a' többi körülmények engedvén, örökös a' forróság. Az időjárás szárazra és esősre osztatik, a' mi ott a' nálunki évszakoknak felel meg. A' naphosszaságának különbsége a' napforditóknál is csak egy órát tesz, innét az időváltozás (melegváltozás) nem nagy. Azonban nem minden hévhajlati tartomány egyiránt forró. Leghevesebbek Afrika homoksikjai, kellemesebbek a' tengermosta vidékek, a' hegységek, mint a' déli tenger szigetei 's különösen déli Amerika bércz-sikjai, Quito, Lima. A' mérsékelt övben a' hévség fogyton fogy 's általjában minél jobban közelit a' sarkvonalhoz, annál hidegebb, annál nagyobb a' különbség a' téli csikorgó fagy és a' nyári rekkenő hévség között. A' sarkvonalnál a' nyári leghoszabb nap 24 órás, és annyis a' leghoszabb éj. Az éjszaki mérséklett földhajlat szelédebb valamivel a' délinél. A' fagyöv, a' hideg örökös honja Minél közelebb a' sarkhoz, annál itztatóbb a' hidegség. Hetenkint, hónaponkint, sőt magánál a' sarknál félévig nem megy le vagy nem kel fel a' nap. Itt évről évre tornyasodnak a' jéghegyek; igen tárvolról földünk mintegy agguló életét. mutatók. A' déli hidegöv szigorubb az éjszakinál, mivel száraz földje nincs, és tele épen a' naptávolára esik. Cook a' déli sarkot 71 foknyira megközelité, emebben 80°-ra haladtak már elő. —*j—a.*

FÖLDKÉPEK, földrajzok (mappae), a' földrészének vagy egyes részeinek sikszinü testeken való lerajzolása. Az egész földszinét mutató földrajzok világrajzoknak (mappe-mondes), golósikzatnak (*planiglobium*), általános földképeknek (*Universalkarten*) mondatnak; részeinek rajzolatja pedig részinti földképnek. Közös országrajzok (*Generalkarten*egész földrészt vagy országot ábrázolnak: a' tartományrajzok (*Special*) *eharten*) egyes tartományokat; a' helyi rajzok (*topographise Charten*)

ennek egyes kerületeit. Bérczrajzok a' hegyeket képezik és azoknak láncait (*orographise Charten*); a' viz rajzok (*hydrographisehe Ch.*) a' vizeket. Vannak ezeken kivül természi mivészeti, állat-ember-tudományi, hadi, posta, utazó, tengeri földképek stb. Földleirási tárgyokat lapokra rajzolandók, ezen lapokra hálókat készitünk előre, az az a' hoszaság és szélesség lépcsőinek egymást keresztülvágó vonalait, valamint a' lépcsők kisebb részeiét is, a' mihez kettőztetett mérték és logarithmusos számlálás kivántatik. Azután a' tárgyokat szélességők és hoszaságok mértéke szerint felteszszük. A' tartomány — vagy helyi rajzoknál, mellyek a' földszinének csekély részét mutatják, hol tehát a' görbülés sulytalan, ezen részt sik lapnak veszszük. Nagy földrészek pedig mellyeknél a' golyóidom már tekintetbe jön, a' PROJECTIO (l. e.) törvényi szerint készülnek. A' földkép készités nagy számtanos esmereteket kiván és igen nagy jártosságot a' földleirásban, 's innét előre itélhetünk a' régi földrajzok tökéletlenségére. Azoknak történetét három időszakra oszthatjuk. Az első a' legrégibb törekedésektől Agathodaemonig megy, ki az 5-dik században Ptolemaeus Claud. földleirásához földrajzokat ada. Ezen időben vannak Anaximander földképei (500. év kr. e). A' második időkor a' nürnbergi Behain Mártonig és veronai Fracastor Hieronymusig nyulik, a' 16. században, kik elsők rajzolák a' földgolyókat le. Ennek tartása alatt a' 8 és követk századokban némely fejedelmi könyvtárokban ércz golyósikzatok és földképek találtattak. Nagy Károlnak egy ezüst földrajza volt; siciliai I Rogernak a' 11 században egy ezüst, 100 mark nehézségü gólorajza volt· 12 pergamenbőrre rajzolt képét látni 1265-ről az akkor esmert világnak. — A' harmadik időkor maig jön. Appian testvérek 1513 egy világrajzot készitének az uj világ képével együtt. A' számtanász Verner 1514-ben négy részre osztá a' földet. Ruremondi Mercator Gerhárd (megh. 1594) egy irányzatot találá fel, melly szerint ő változó délvonati, de változatlan egyenközi (parallel) lépcsőkkel rajzola (az elsőt 1550-ben.) Frisius Gemma, a' mostani készités feltalálója a' világrajzképét a' két indiai feltalalásokkal adá ki. Az eddig metszett földképek mintegy 24,000 darabot tesznek, de köztök alig 4500 eredeti. Hase Matyás János, wittenbergi tanitó kezdé a' németek között a' földrajzokat megjobbitani számtudományos és földleirási tekintetben. HOMANN (l. e.) érdemei is nagyok. HÜBNER (l. e.) szinezni kezdé a' földképeket. Homann mivhelye most is áll még; vele vetekednek a' weimari földleirási intézet, Schämbl és Mollo Bécsben, Schropp Berlinben; a' cottai könvkereskedés földleirási intézete Stuttgartban, Scheuk Braunschweigben stb. Esmeretesek még Güssefeld, Sotzman, Kindermann, Reichard, Mollo, Streit stb. nevei. Hiresek a' távolban: Delisle, d' Anville, Barbier, Rizzi, Zannoni, Jeffery, Arrawsmith, Lapie, Bugge, Akrel stb. Jó munkák e' tárgyról: „*Verfassung einer umständlichen Historie der Landcharten*" Haubnertől (Ulm 1724). Hübner: „*Museum geogr,*" Kästner: „*Geschichte der Mathematik*". Fábri: „*Geographie für alle Stände.*" (Has. Részmetszés). — Legeslegutolszor — a' magyar igy szok tenni — Karacsunk érdemei a' melly fényesek, olly kevesé akarnak megesmerve elősegittetni. 55.

FÖLDKÉPMETSZÉS l. RÉZMETSZÉS (földleirási).

FÖLDKÖZÉPI mind az a' mi a' föld közepéhez az az középpontjához tartozik, vagy legalább oda tartozónak vétetik fel 's e' részben vizsgáltatik meg. (l. NAPKÖZÉPI.) 55.

FÖLDKÖZI TENGER nevét Europa, Asia és Afrika közt fekvésétől kapta. Tulajdonképen az atlasi oceán része, 's nyug. a' 7 mf. hoszu és 2 mf. széles gibraltari tengerszorosánál fogva öszveköttetésben is van azzal. Ezen tengerszoros közepében az oceánból a' földközi tengerbe erős vizfolyást lehet tapasztalni, mint mindenik oldalán 's fenekén is mellyek a' part mentében ellenkező irányban folynak a' földközi tengerből az oceánba. De mivel ezen mellék-folyások sokkal gyen-

gébbek a' középsőnél, 's alig küldhetik vissza az ezáltal kapott vizet, ezenfelyül számtalan folyók öntik bele a' vizeket az Ebrónál, Rhonenál, Ponál, Dunánál, Dniesternél, Dniepernél, Donnál, Kubánnál és Nilusnál fogva; innen nehéz megfejteni, hol marad ez a' temérdek viz? mivel a' tenger nem nevekedik 's ha magasodna erőszakosan is az oceánba ömölne, hogy az egyarányuság megmaradjon. Leghihetőbb vélekedés az, hogy rendkivül nagy kigőzölgése fogyasztja felesleges vizét, melly kigőzölgést a' tenger feneki alatti tüz okoz. Hogy pedig ez a' tüz valósággal van, a' tengerben 's körülte történő tüzkitörések eléggé bizonyitják. A' földközi tenger részei: az etruriai adriai tengerek, a' syrti öböl, az aegeum vagy görög tenger részei (Archipelagus), a' Dardanellák szorosa vagy Hellespontus; a' márvány tenger, vagy Propontis, a' konstantinapoli tengerszoros vagy Bospurus, a' fekete tenger és azovi vagy holt tenger. A' földközi tenger kiterjedése 40000 nsz. mf tétetik. Természeti fekvésénél fogva változó szelek fúnak rajta Áradása 's apadása csekély. *L — ú.*

Földlapultsága. A' futó erő (*vis Centri fuga*) eredvén a' földnek tengelye körülti forgásából, amannak egyes részire nem egy arántan hat, mivel foganatossága minden pontban, azon pontnak a' földtengelyéhez való helyheztetése és nevezetesen az onnan való távol lététől függ, ugy hogy (egyenlőképpen nevekedvén, és fogyván azzal) az egyenlitő alatt legnagyobbbá, a' sarkok körül ellenben legkissebbé lesz. — Minthogy ezen futó erő pedig egy részt a' nehézkedés erőből (*vis gravit*) semmivé tesz, a' mi tiszta gondolkodásból csak hamar kitetszik, tehát a' föld sarkainál nagyobb hatósággal vonódnak a' testek középpontja felé, mintsem az egyenlitő alatt: 's midőn a' futóerőnek ezen munkálódása megegyesült a' földnek eredeti hig mivoltával, ezen egyesülés következésében a' sarki tájékoknak meglapulni, (bellyebb ereszteni,) az egyenlitőinek ellenben gyürü forman feldagadni kellett. Ily módon nyerte hihetőképpen a' föld mostani narancs ferma idomját; a' tengelye rövidebb lett az egyenlitő áltmérőjinél' 's ezen kűlömbség, éppen mind kettő hosszában, mértéke lapultságának. Ha tehát az mondatik: lapultsága $\frac{1}{229}$ tészen, ugy kell venni ezen kifejezést, hogy: ha az egyenlitőnek általmérőjét 230 részre osztanánk fel. akkor a' tengely 229 ollyan részeket foglalna hosszában. Annyira becsülék Newton és Huyghens, csupán csak az elő adott okait tekintvén, a' lapultságnak nagyságát; de későbbi valoságos mérések által ezen nagysága pontosabban $\frac{1}{300}$ határoztatott; ugy hogy, ha az egyenlitő áltmérőjének hosza 1720 geog. mértföldet tesz, a' tengelyé csak 1714,434 ra megy. *A. F*

Földleirás l. Geographia.

Földmérés. (Geodaesia) Ága a' gyakorlati mennyiség tudománynak (mathesis pratica) melly főkép azon különbféle idomok kimérésével foglalatoskodik, mellyek mezők, rétek, erdők, tavak, mocsárok, vizek, épületek 'sat. által formáltatnak; melly kimérésekből aztán számadás által a' kimért tárgyaknak térségi-nagyságai kerestetnek. — Ezen kivül a' Földmérés azon rendszabásokat is magában foglalja, mellyekkel élni kell, ha a' kimért tárgyakat, kisebb mértékben, de egyébbiránt tökéletes hasonlatosságban a' természettel, felrajzolni akarják. A' földmérésnek alapjai főként a' közönséges 's a' betüszámvetés és a' Geometria; mellyeket igen helyesen kell tudnia egy jó földmérőnek. — a' kimérésre, mind rajzolásra sokféle, vagy együgyübb vagy öszverakottabb eszközök kivántatnak, mellyek közül főként a' következendők nevezetesek. 1) A' vonatok megmerésére: mérőrudak, mérő lánczok 's mérő kötelek. 2.) A' szegletek megmérésére az Astrolabium, a' Theodolitha, a' tányéreszköz, 's a' tükörös hatodrészkerék (*Sextans Halleyanus*) 's utoljára valamely tájéknak pontos felvevése 's lerajzolására a' mérőasztal szolgál legjobban. — Mivelhogy a' föld-

mérő, tudományának gyakorlásánál, sokféle emberekkel 's néha bajos tárgyakkal is jöhet összeköttetésbe, igen jó ha a' törvény, gazdasági 's egyébb tudományokban is, nem lészen járatlan; 's ha szem mértékét szorgalmatos gyakorlás által nagyobb tökéletességre hozni iparkodik. — Az azon tudományról irt könyvek között legjobben ajánlom ezeket. 1) *Mayer Unterricht zur prakt. Geometrie* (5ten *Aufl.* 1815). *Cencenberg „Geodätie"* (1811) *Lehmann Anweisung zur richtigen Erkennung und genauen Abbildung der Erdfläche* (1812). — *Krelle, Handbuch der Feldmesskunst für gewöhnliche Fälle. Nelto Schulz Montanus. Albert Ferencz*

FÖLDMIVELÉS (nagy és kicsiny). Valamint ezen általános kérdést, van-e 's mennyiben van jusa a' kormánynak, az alattvalók szorgalma 's tőke vagyona mireforditásába közvetetlen avatkozni hajdantól fogva mindig igen különbféleképen fejtették meg a' státusgazdák, ugyszinte eme különös kérdést is, a' nagy vagy a' kicsiny földmivelés érdemlie meg az elsőséget, 's mellyik mozditassék elő a' státus részéről vagy talán a' kormánynak ezen tekintetben mindent csak a' természet utjára kellené hagyni. Igen fontos ezen tárgy, kivált a' mi időnkben mivelettől függ e' kérdés megfejtése: mennyiben legyen tanácsos vagy nem a' status jószágok elszaggatása felosztása, valamint elidegenittetése is. A' kisebb telkek birtokosa szüntelen szemei előtt lévén földjei, képes, minden darabocska földet legczélirányossabban használni 's a' mivelés gyakori váltóztatása által a' földből a' legnagyobb jövedelmet huzni; semmi fáradságát nem kéméli, ha szántó földjeiből több nyereséget reménylhet: mig a' nagy földmivelő csak az egészről gondoskodván az egyest nem ritkán kénytelen elmulasztani. Az utóbbi képes lévén kisebb fáradozással is kieligiteni jövedelméből mindenféle szükségeit, ritkán fogja oly serénységgel mivelni földjét, mint a' kis földbirtokos, kinek szorgalmától függ magának 's családjának jólléte. Amannak idegenekkel kel földjeit munkáltatni, kik még magánál is kevesebbet gondolnak a' lehető-tökéletes földmiveléssel; eme' pedig maga mivelvén földjeit, lelkestől testestől azon van, hogy gazdag jövedelmet huzhasson telkeiből. Már egyedül ebből is kitetszik hogy a' termékek mennyiségére nézve a' nagy mivelésnek, a' kicsinynél rendszerint sokkal hátrább kell állnia. Azt is tanitja a' tapasztalás, hogy a' nagyobb jószágok igazitóji 's haszonbérlőji azoknak használásában nagyon megcsalatnak, 's nehezen tesznek mezeigazdasági javitásokot. A' nagyobb birtokosoknak csupán ezen vesztég maradása is terméketlenebbé teszi birtokokat. Abból mindazáltal, hogy kisebb mivelés sokkal nagyobb mennyiségben tud élelmet termeszteni, mint a' nagy, nem következik még hogy az ennek eleibe tétethetnék; mert nem a' természtmény sokasága, hanem a' tiszta nyereség határoz el itten, és ez gyakorta nagyobb a' természetmények csekélyebb mennyiségénél mint sem a' nagynál. De a' tiszta nyereségben is nagy elsőbsége van a' kicsiny, szorgalmasabb 's figyelmesebb mivelésnek, mert különben az eldarabolt 's örök haszonbérbe adott földek nem hoznának be többet, mint mikor azokat egy ugy nevezett nagy mezei gazda mivelé. Ezenfeljül valamint hasznos a' kismivelés a' földnek termő erejére 's nyers teremtményére nézve, szintugy előmozditja a' status népesedését is; mert a' kis földmivelés által azon a' föld termékeiből, melly az előtt csak egy családot táplált több család veszi élelmét, 's mellyből máskor 10 ember élt bőségben, most takarékosan talán 20 is elél. A' nagyobb birtokosok közönségesen a' fővárosban, vagy külföldön költik el tiszta jövedelmeket, 's minden esetre sokkal több külföldi szüksége van egy nagy birtoku embernek; a' kis jövedelmü családatyának pedig kevesebb. Ezért virágoznak jobban a' kis földmivelés vidékén a' városok, 's kevesbé ott, hol a' nagymivelés tetemesebb. Ezért ugyan a' státusnak nem kell a' nagy földmivelést törvényesen számüzni, de nem is kell azt czélirányta1an törvények által egyenesen előmozditani 's

fentartani ha a' nevekedő népesedés érdeke megkivánja, hogy a' tulajdonosok száma szaporodjék. Nem a' nevekedő népesedésben, hanem a' vagyontalanok számának nevekedésében fekszik a' veszedelem. Az ásóval mivelés sehol sem férhet öszve a' nagy földmivéléssel, mert igen nagy mezei jószágokon felette költséges. Mihelyt a' fő terméket a' gabonát olcsón kell eladni, azonnal kárral dolgoznak a' nagy birtokosok, 's jószágjok érett az eldaraboltatásra. Épen a' nagy földmivelő tesz rendszerint legkevesebb nagy próbát, 's csak akkor követi azt, midőn a' kicsiny birtokos a' nyereség példáját világosan megmutatja neki. Ha igen olcsók a' természetmények, vagy pedig háboru uralkodik a' népek közt, elsőben is a' nagyjószágok tiszta jövedelme 's eladási becse szál le; pedig annak birtokosa vagy haszonbérlője kevesbé tudja szügségeit megszoritni, mint a' kik csekélyebb földeket birnak 's önmagok mivelnek. Ezt alaposabban tanitja mindenfelé a' tapasztalás, mint egy Tamás, és Joung homályos számolásai. Az utóbbi a' Brittusok szokása szerint, mindég azon esetet gondolja magának, hogy a' földesur és mivelő két különböző individuum, 's még is meg csalja magát, midőn azt véli, hogy a' nagy birtok a' gabona természtésben és a' marhatenyésztésben több hasznot hajthat mind a' kicsiny. Csak ott állhat hátrább a' kisebb birtok a' jövedelemre nézve, a' hol rosz és tapasztalatlan mivelője van; tehát ott, hol a' dézma nyomás rabszolgaság majori viszonyok 'sat. nyomják, vagy azok csak épen most enyésztek el. A' nagyföldmivelőnek nincs mindig hatalmában szántó földjeit ugy munkáltatni, mint kellene, 's jószága nagy kiterjedése miatt gyakran nem találhatja el a' vetés, aratás, 's hasonló mezei munkák alkalmas idejét. Nagy és kicsiny birtokok, nagy és kis mivelés a' föld tökéletesitésére, 's a' polgárok különbféle szükségei kieligétésére mindaddig megállhatnak egymás mellett, mig a' nagy birtokos ált nem látja, hogy kárával dolgozik, mi a' gyakori bel vagy külső gabóna elzáratás esetében könyen megeshetik. Az önhaszon 's annak keresése az, mellynek a' föld czéliranyos 's a' környülállásokhoz szabott felosztását renszeriut okoznia kell, a' kisebb birtokok felebb emelkedett árának kell a' nagyobb birtokok tulajdonosait arra segiteni, hogy jószágaikat az adott szabadságnál fogva felosszák és viszont. Szabadság a' tőke vagyon 's szorgalom mire forditásában, valamint minden más termesztésnél ugy különösen a' földmivelésnél mint a' termesztés ezen legfontosabb ágánál is az a' jóltévő törvény melly a' status gazdaságot elrendeli, hogy az egyes polgároknak, valamint általjában a' nemzetnek a' legnagyobb hasznokat hajtsa. Tartsák a' kormányok e' törvényt mindig szemeik előtt végzeteikben, és csak akkor távozzanak el tőle, midőn igen különös esetek — mellyek lehetségét nem lehet tagadni — azoknak alkalmaztatását megtiltják, azon bilincseket oldják fel kiváltképen, mellyek még csaknem mindenütt olly keményen nyomják a' földmivelést; tördeljék el a' korlátokat, mellyek olly gyakran hátráltatják a' szorgalmat; háritsák el a' nemzeti használásban gátul szolgáló akadályokat; 's nyujtsanak végre oltalmat 's bátoraságot alattvalójik minden velek született vagy nyert jusainak: ekkor követik igazán a' status gazdaság első törvényét 's legtökéletesben munkálódnak népeik jólléte előmozditására.

Földmivelés, azon része a' mezei gazdaságnak, melly az egész földmivet magában foglalja. Czélja az, hogy a' földet mesterség által olly állapotba helyeztesse, mellyben az ne csak legnagyobb lehető bővségben, hanem egyszersmind leg jobb minőségben is teremhesse a' mezei gazdasági növényeket. Bár milly egyszerünek látszik is a' föld mivelés a' tudatlan előtt, annak oktatmánya vagy is tudományos előterjesztése mindazonáltal bőfoglalatu, hogy arra az öszves Természettudományokból főképen a' növénytudomány (Füvészség, - Botannia), ásvány tudomány (Mineralogia), chemia és természettudomány (Physica,) és a' mathematikából kiváltkép a' földmérés, erőmivtudomány, hydrauli-

ka 's t. e. előleg megkivántatnak. A' tapasztalásból meritett és a' tudományok által bebizonyitott tanutételeknek vagy rendszabás knak szerkezete földmivelés mesterségének mondatik. Ha a' földmivelést statusgazdasági pontból tekintjük, által kell látnunk, hogy az minden pallérozott és csak valamennyire is népes országban a' legfőbb szükségletekkel, élelem 's más szerekkel kedveskedik. Ezért méltaták isteni tiszteletre a' hálaadatos népek azon személyeket, a' kik a' földmivelésben hasznos uj felfedezéseket tettek, vagy azokat nálok divatba hozták, p. o. az Egyiptiek Osjrist, a' Sicziliaiak Cerest, a' Romaiak Saturnust 's i. t. Egyiptben leginkább becsültetett a' földmivelés, a' hol is a' földmives kar a nép első osztályát tette. Még a' tudományok is azon alkalmaztatás szerént neveztettek, mellyel a' földmivelésre szolgáltak. Ezen ország hajdan a' medig tudnillik földmivelése szüntelen szükséges segédeszközük által gyámolittatott, termékei feleslegével, saját bőnépségénél, némelly más országokat is ellátott; és most midőn ott a' földmives megvettetés alatt nyöszörg, a' termés nagyon meg vagyon csökkenve. Mi tétetett légyen eddig Europában a' földmivelés felsegitésére, fontosságára nézve alig érdemel említést; de annál inkább az annak elnyomására intézett rendszeres munkamód! — A' földmivelésnél főképen tekintetbe vétetnek: a' földnek helyre állitása vagy jóvátétele; az eszközöltetik a' fáknak, bokroknak, 's más egyébb plántáknak kiirtása által, mellyek közül az elsőbbek kivágatnak 's ki ásatnak, az utóbbiak pedig elégetnek, melly a' posványoknál bozót, a' sikon pedig gyepelégetésnek neveztetik; a' nagy köveknek eltakaritása által; a' mélyen fekvő helyek csekélyebb vagy nagyobb fárodságu készületek által csapoltatnak le vagy szárittatnak ki. Kevesebb költséggel és fáradsággal készittetnek uj szántóföldek a' földnek csupán a' mivelő eszközök u. m. eke, kapa, vagy kiválképen e' végett készült erőmivek által, millyenek a' gyepszegő 's gyepfejtő erőmivek. Minthogy ritkán fekszik az uj szántó föld elég egyenlőn a' továbbadi illő munkáltatásra, tehát idetartozik annak elegyengetése is, a' mi által a' meredek dombok bedöntetnek, 's a' völgyeletek betöltetnek. Az illy szántóföld, melly már most uj törésnek neveztetik, még némelly egyébb munkát is kiván mineketőtte bé vettetik, ültettetik. Ide tartozik, hogy neki a. földmivelő szerszámok gyakor alkalmaztatása által egyenlő mélységü és hasonló vegyületü felrög szeretessék. Mert ha a' plánták gyökereikkel nyers földbe ütköznek, akkor elsinlenek és csak szaporán kivesznek. Nyers földnek tudniillik azon föld neveztetik, mellyet a' levegő nem hatott 's nem szeliditett meg. Ezen tulajdonságot minden boritva fekvő földtér felveszi. A' szorgos felforgatás, tömült darabok 's olly göröngyök földréteggé válnak, mellybe a' levegő könnyen béhathat. Minél több vagy kevesebb az uj törésben a' nyers föld, 's minél mélyebben vagy sikerebben fekszik, minél tömöttebb vagy lazább, annál több vagy kevesebb munkát és időt kiván termővé tételére.. — Minthogy az uj szántó földek' telepitése azon kivül, hogy felette veszödséges, gyakran több költségbe kerül, mintsem a' már kész szántóföldnek megszerzése, a' mezei gazda jól megfontolja, e' kettő közül mellyiket kelljen okosan választania. Ugyan ezért rendszerint csak ott telepittetnek veszödséggel uj szántó földek, a' hol azok főképen drágák, vagy a' hol azok nagy hasznot igérnek. Továbbá a' már helyre állitott, vagy, a' termesztésre alkalmatossá tett szántó föld, a' benne termesztendő plántákhoz és a' czélba vett viszonyokhoz képest, mintegy folyvást tartó munkáltatást kiván, melly minden uj vetésre vagy ültetésre illő rend és mód szerént ismételve elő fordul. Ez a' földnek munkamives meg munkálásában, és szükséges termékenységének fentartásában áll. Ez egy részről az által történik meg, ha olly növények termesztetnek, mellyek a' szántóföld termékenységét legkevesebbé meritik ki, más részről pedig, ha a' szántó föld kebelébe olly szerek kevertetnek, mellyek annak ismét annyi táplálatot 's termékenységet kölcsönöznek, a'

mennyit a' benne termesztett növények belőle kiszivtak. Ezen trágyaszerek hoszszas és költséges módon szerzetnek meg, u. m. a' takarmány termesztés és azon alapodó marhatartás, trágyahordás, elegytrágyakészités, márga, mész, gips, tőzek, iszap és nyáj- és csorda fektetés által. Ide tartozik még az ugy nevezett zöld trágyázás is, melly, abból áll, hogy a' sovány földbe olly növény vettetik, mellynek duzzadt, leves szára és levele lévén, inkább a' levegőből, mintsem a' földből szaporán nevelkedvén, leggazdagabb korában hengerrel leterittetik és alaszántatik hogy igy a' földkeblében elposhadván, a' jövendő termésnek szapora táplálatot szolgáltasson. Minthogy a' termés a' szántóföld termékenységének fentartásán épül, ennél fogva a' plántasor vagy termésváltóztatás főben járó dolog. Ezen alapodnak következő földmivrendszerek: 1) A' háromnyomosgazdálkodás. Minthogy már azon környületek, melyek alatt divatba kapott, a' miveltebb országokban és tartományokban megszüntek; 's lassanként nálunk is szündögelnek, közönséges volta ellenére is már ritkulni kezd, és csak némelly nehéz változatu környületekben divatkozik; 's a' mezei gazdaság előmenetének valóságos akadálya. Három éves forgása vagyon: a) ugar, b) őszivetés, c) tavaszivetés; ennél fogva a' szakaszok is ugar- őszi és tavaszi szakaszoknak neveztetnek. Mint hogy ezen gazdálkodásnal a' szántóföld minden harmadévben nyugszik, és gyümölcstelen hever; ott, a' hol a' legeltetés terhe nem sanyarja a' földmivest, és a' javitást nem gátolja, már aunyiban némü változás tétetett, hogy az ugarban is mindennemü, de nem gabona, plánták termesztetnek. Minthogy ugarföldben termesztetnek, ugartermésnek neveztetnek. Legközönségesebb ugartermékek ezek, kolompir, répa nemek, káposzta nemek, dohány, len, borsó, bükköny, lencse, hajdina vagy pohánka, pallagi csibehur (*Spergula arvensis* L.) A' háromszabatu földmivelésnek ezen javalata az istálózással együtt már ma egész Németországban diszlik, és szinte közönségessé lön. E' gazdálkodásnak első henye neme tiszta háromszaku ugargazdálkodásnak neveztetik, a' második serényebb és hasznosabb pedig háromszaku termő ugargazdaságnak mondatik. — 2) A' termés változtató gazdasági rendszernek hosszabb forgása van, 's legalább is háromszaku, 's az a' természete, hogy soha sem termeszt egymás után kétszer gabonát, hanem kevesebbé emésztő termést vet közbe, p. o. repcze, őszi gabona, kapált plánta, árpa, lóhere, zab, borsó, bükköny, rozs. Ezen, az Angolok által az ujabb korban elmésen kiformált és Thaer által még inkább tökélesitett gazdasági rendszer Németországban közönségesen helyet kezd foglalni, a' henye háromszaku ugargazdaság helyett. Magyarországban is, a' szabad használatu jószágokon, méltán divatkozik. Ez legkönyebben megszenvedi a' változtatást, elősegiti a' kézmivi és kereskedési növények termesztését, számos embernek foglalatosságot 's élelmet nyujt, és a' marhatartást kedvezőleg emeli. Erre azonban egészen szabad birtok kivántatik. 3) A' keritett- vagy szakasz-gazdálkodás. Ugy látszik hogy ezen gazdálkodás hajdankor Németországban közönségesen diszlett; mert már Tacitus mondja; „*Arva per annos mutant, et super est ager*“ („Evenként változtatják szántóföldjeiket, és még feles föld is marad“). Természetes, hogy még akkor nem változtaták olly rendszeresen a' gabona és fütermesztést mint most, mivel a' föld felesleg volt. Ezen föld mivrendszer fen maradott északi Németországban mint Holsteinban 's t. m. és az idő változó környületei szerént végre kiformálódott. A' mult század előfelében Mecklenburgban tétetett a' főbirtokos által divatba; eleintén heves ellenkezőkre talált, de végre olly közönséges tetszést és követést nyert, hogy jelenleg ezen rendszer, ámbár némü változással, egész Mecklenburgban divatkozik, mellyért is a' gazdasági iratokban gyakran mecklenburgi rendszernek neveztetik. Oda illik, a' hol, sok, de nem igen népes föld vagyon, és abban áll, hogy a' mező bizonyos számu szakaszokra vagy keritésekre osztatik, p. o. 10, 12,

13, 18, telkekre, mellyek közül mindegyik bizonyos évszámig, p. o. 4, 5, 6, esztendeig fütermésre vagy gyepesedésre hagyatik, hogy igy marha legelőként szolgáljon; azután pedig feltöretvén, nehány évig gabona 's egyébb földgyümölcs' termesztésére fordíttatik. Rendszerént a' szakaszolt földnek fele fü-, másfele pedig gabona termésre használtatik. A' füszakasz részint szénát terem, részint pedig legelőül szolgál. — Végre a' földmivelés, nem csak vonó marhát kiván, hanem erőmiveket és szerszámokat is. Az elsők közé tartozik az eke: olly erőmiv, melly, foganatját tekintvén, ellenzetlen többet tesz, mint minden egyéb machina a' világon. Alkatja, és szerkezete puszta tapasztalás által lett azzá, a' mi jelenleg. Nevezetes, hogy még eddig egy mathematicus sem vala képes az eke' foganatját annak szerkezetéből szorosan 's kielégitőszámba venni. Csak ha ez megtörténik, lehetünk ügyesek lehetőleg legtökéletesebb ekét csinálni. Végre meg kell jegyeznünk, hogy azon különbféle munkák, mellyek a' plánták nevekedésekor a' szántó földön tétetnek, p. o. a' gyomlálás, kapálás, töltés, mellyek több növényeknél, u. m. a' kolompirnál, répánál, dohánynál, 'ste. szükségesek, valamint a' takarodás foglalatosságai is a' földmiveléshez számlálandók. A' földmivelés viszonyairól és literaturájáról l. MEZEI GAZDASÁG.

FÖLDMIVELÉSI CHEMIA, foglalatja mind azon chemiai tanitásoknak és tapasztalatoknak, mellyekből a' földmivelésnél előforduló tárgyakat, jelesen a' földmivelés termékeit, és a' földnek külömbféle nemeit, azoknak létrészei azoknak vegyülete és szeröknek változásai szerint, esmeri tanulnjuk. Ezen a' mezei gazdára nézve egyáltalján szükséges tudomány elveit legelőször ama hires angol, Davy gyüjté öszve, a' nélkül azonban, hogy azoknak rendszeres formát adna. Értekezik 1) azon szereknek közönséges erőiről, mellyeknek a' növésbe befolyások vagyon, a' nehézségről, öszvefüggésről, chemiai ronkonságról, hévről, fényről, villámszerességről, a' mérhető szerekről, az anyagok elveiről, kivált azokról, mellyek a' növényekben találtatnak, azok szövetkezésének 's rendelkezésének törvényeiről; 2) a' növények életmivitéséről, azok alkotjáról, a' növény életmiveknek chemiai szerkezetéről, és az azokban találtató alakokról s. t 3) a' termő földről; 4) a' természetről, a' trágyanemekről. Davy Földmivelési Chemiáját magyarul kiadta „Nemzeti Gazda" czimü folyóirásában Pethe Ferencz. (II. Chemia.)

FÖLDRAJZOLÁS. (Hasonl. Földképek, rézmetzés.) A' Francziák elsők ebben, nyomokban a' Németek, kik 1818 olta az Angolokat fellülmulják; különösen nyomosan dolgozik a' bajor és aurstiai pattantyusság. A' legjobb franczia földrajzoló Lapie, második Brue; Britanniában Arrowsmith halála (1823) olta Cary Oroszhonban a' 20 levélből álló pétervári földkép orosz nyelven, különös becsü. Manzini, Legnaii, Momo 'stb. más olaszmivészek is adtak használható földrajzokat: a' németeknél hiresek: Engelhardt, Klöden, Reichard, Schmid, Stieler, Wieland 'stb. Több Magyarok közt Korabinszky és Görög nevezést várnak. Igen hátra maradtak a' német alföldiek, kik hajdan olly elől állottak. A' rézenrajzolást (rézrajz, enkyprotyp-os rajzolás) Freycinet Lajos, fregata kapitanynak köszönjük, ki Baudin feltaláló utján a' délividékeken munkástárs vala. (1815) Ez abban áll, hogy a' földkép letétele (projectio) magára a' rézre történik, melly a' rajzolat könyü felvevésére alkalmatos tárgyal bevonatik. Ekkor a' letétel olly könnyü mint a' papirosra, és a' legnagyobb pontosságot váró részek sem szenvednek legkevesebb hijányt általa, a' mi a' kifeszitett papirosnál nem történt, mivel a' levett papiros összemenve megkisebbült. Ha a' letétel és rajzolás megtörtént, levétetik a' fedő anyag, melly gyenge jeleit adja a' rajzolatnak, elegendőket azonban, hogy a' metsző, irást és helyezetet betudjon vésni. Segédeszközöket is gondola ki a' feltaláló, hogy a' mivet annál könyebbé tehesse. Brué, ki a' feltaláló utban Freycinet alatt szolgála, kiada egy rajzgyüjteményt e' czim alatt: „*Atlas universel*"

vagy „*Cartes encyprotypes des cinques parties du monde, avec une mappemonde* etc. (Paris 1815—18). További kimivelődését ezen feltalálásnak nem igen látjuk. — A' kőmetszés nem a' legjobb foganattal használtaték a' földrajzolásnál.

Földrengés, földindulás, rendkivüli mozgása a' földszin nagyobb vagy kisebb részének. Megelőző jelei többnyire nincsenek, ritkán hallatszék előtte tompa moraj a' föld gyomrában, alatta és utána gyakrabban; ő sokszor megelőző jele a' tüzokádásnak. A' földrengés különbféle idomu; néha alólról föl felé hat, némelly földrészt magasra hány, a' minek helyébe más omlik. Néha csupa billengéshez, hullámzáshoz hasonlit, néha forgó és örvény képü. Néha hamar megszünő, máskor tartósabb, majd naponkint, hetenkint stb. viszszatérő. Egykor kis körön mutatkozó, néha több világrészen. Néha a' földszine nem szenved általa oszló változást, máskor megnyilik, a' rajta lévő tárgyokat elnyeli és a' támodott üregbe viz jön; néha belőle légfajok sipitanak ki. A' tüzokádók hányását rendesen meg szokta előzni, és a' tüzokádók természetétől csak abban különbözik, hogy ott állandó (?) krater (nyilás) van 's a' hányás viszonyozása vagy ugyan azon helyén, vagy annak közeletén bizonyos. Megegyez pedig vele a' földalatti tompa morajban, bőgésben, mozgásban, vagy a' földszin emelkedésében, nyilásában; rugó erejü hig testek kihányásában, meggyuladásban, sőt még néha ásvány anyagok kiszórásában is. Ezen jelek összevéve azt látszanak bizonyitani, hogy ezen két természeti tünemény ugyan azon októl származik, talán chemiai munkálattól, de a' mellyet mi még nem esmerünk. Hogy mélyen, a' földszinétől távol alant történik, gyanitjuk és következtetjük. Az utolsó száz esztendőben legnevezetesebb földindulások ezek voltak: 1746-ban, melly egész Limát elpusztitá déli Amerikában, az 1755-ki, melly Lissabont dönté halomra, — ezen utolsó Grönlandtól Afrikáig 's viszont Amerikáig terjedt. Hasonló sorsra jutott 1783-ban Calabria, 1812. Caracas tartomány déli Amerikában, 1822 Aleppo Syriában és 1829-ben Marcz. 21-kén 's a' következő holnapban Murcia tartomány 's Valenciának egy része Spanyolhonban. —*j*—*a*.

Földszinallmérés, (Geometria subterranea) Ezen neveztetés alatt értetődik a' Geometria 's Trigonometriának a' bányászatra való alkalmaztatása (ráforditása), vagy is azon mesterség, melly a' bányaüregek irányzatait, a' földszinen helyesen meghatározni 's czélirányosan megjegyezni tanitja. Ezen mesterség olly szükséges a' bányásznak, hogy nála nélkül el sem lehetne. Egyébiránt is bányászi találmány, 's nevezetesen gyümölcse a' német szorgalomnak. Az első, ki a' bányászságról általjában irt, egy Agricola nevü német volt. Könyve, látinul irva, 1556 banjelent meg, 's már találtatik benne ezen mesterségnek Theoriája is; de későbben (1586) valami Voigtel nevü német ezen mesterséget külön könyvben 's igen nagy bőséggel adta elő. Mai napon, valamint a' bányászás egyáltaljában, ugy szinte a' földszinallmérés is igen kivan müveltetve 's meg tökéletesitve. *A. F.*

Földtávola l. Apsis

Földtengele, azon vonal, melly az egyik földsarktól a' másikig gondoltatik a' föld közép-pontján keresztül. Féltengelnek mondatik ennek fele, melly az égi testek távolságának meghatározására használtatik. (l. Föld).

Földvár, mezőváros a' dunántuli kerületben, Tolna vármegyének földvári járásában. Lakosainak száma 7790, kik föld-szőlő-miveléssel, halászattal 's örömöst vizafogással fogtalalatoskodnak. A' magyar egyetem tulajdona. Sóhivatala nevezetes. — Csongrád vármegyében Földvár várának nyomai látszhatók.

Folyadék, segédolvasztó. Igy neveztetnek a' chemiában, az érczvisgálás és olvasztás tudományában némelly sós vegyétetek, mellyek az érczek olvadását elősegitik, mint: saletrom, borax, borkő, lug-

só stb. Maga az olvadék is neveztetik igy. — Üveg folyadéknak nevezhetnők a' Németek példájakint azon igen kemény üvegtömeget, mellyből a' hamis drága kövek készitetnek. —*j*—*a*.

Folyam. köz beszédben nem igen teszünk különséget a' Folyam, és folyó-viz nevezetek közt; azonban ugy látszik, derék folyamnak jelesen azokat lehetne nevezni, mellyek szembetünő nagyságok mellett közvetetlen a' tengerbe ömlenek. Csaknem minden folyamok hegyek közt, 's forrásokból erednek; néhányan, mint a' Missisipi, a' Don, 's többek tengerekből származnak. Különös, hogy a' folyók sebessége nem a' földszin lejtőssége szerint esik. Igy a' Duna sokkal sebesebben foly a' Rénusnál, noha emek medre amazénál jóval lejtősebb. A' Duna, Tigris és Indus, az eddig esmertek közt legsebesebbek. Mivel rendszerint a' folyó futása középen legerősebb, igy itt a' viz is sokkal magasabb mint a' part körül; ellenben a' torkolatnál középen alacsonyabb 's szinte válut formál a' folyam, mivel a' a' tengerviz, mellyel itt össze elegyedik, két oldaíról legmagasabbra hág. A' viz menyisége mellyet a' folyamok a' tengerbe öntenek, töménytelen. Felszámolták p. o. hogy a' Volga mindenórában 1000. mill. cub lábnyi vizet önt a' Caspium tengerbe. — Folyamistenek, régieknél a' folyamok véd-isteni, vagy magok a' személyesitett folyamok. Mint Óczeán fijái, evezővel vagy böségszarvával, száskoszoruval, egy a' folyamot öntő medencze mellett fekve, ábrázoltatnak. *I.*

Folyammérő, olly eszköz, melly által a' folyamfutásának sebessége méretik meg. Erre különösen Pitot csőjét használják, melly alól görbe; ezt a' vizbe ütvén az egyenesen felálló részibe épen olly sebességgel tolakodik fel a' viz, melly a' folyam haladásával egyforma. Van még egy más hasonló, Bouguer találta eszköz is; ez egy 1 nsz: lábnyi lapos pléhből áll, mellynek hátulsó részén egy nyél van. Ha ezen pléh a' viz ellen tartatik, ez azt egy tokba uyomja vissza, egy aczél-toll ellen, 's belső szerkeztetésnél fogva többé vissza nem jöhet. Próbák után ki lehet tapogatni, mennyi nehézség által lehet ezen pléhet a' tokba épen olly mélyen lenyomni, mint ezt a' viz nyomása tette; 's akkor e' nehézség a' viz nyomása erejével egyenlő. V. ö. „*Küstners Anfangsgründe der Hydrodymanik.*“ (más. kiad.)

Folyamodás (*recursus*) alatt azon cselekedet értődik, melly szerint valaki, jogaiban szenvedett sérelmének orvoslása végett, az arra meghatalmazott törvényhatóságu személyt illendően felszólitja. A' folyamodás két féle lehet, u. m. személyes és irásbeli. Személyesnek az neveztetik, midőn a' megsértetett fél, panaszát élő szóval adja elő az illető birósághoz, 's egyszersmind hivatalos segedelmét is igy kéri meg; ha pedig ez levél által, vagy különben irásba foglalva történik irásbelinek mondatik, 's ekkor tágasb értelemben azon irománv is folyamodás nevet visel, mellyben a' felszólitás foglaltatik. Helyesen különböztetik meg az utóbbi értelemben vett folyamodás a' kérelemlevéltől, mert ennek szorosan csak ott van helye, hol a' kivánság teljesitése csupán szivességtől 's kegyelemtől függ: holott amaz — mindenkor jogos követelésen alapulván, elégtételt nem kegyelemtől hanem szoros hivatalbeli kötelességtől vár. Minthogy pedig minden sérelem megorvoslására bizonyos törvényhatóság van kirendelve, mellyet elmellőzni nem lehet 's mellyhez szükségkép legelsőben kell folyamodni: innét az illyenek, első folyamodási birósághoz neveztetnek. Igy a' jobbágyokra nézve mindenkor saját földes urok, a' városi polgárokra nézve pedig ön tisztviselőségök az elsőfolyamodási biróság. A' nemeseknél a' tárgy különfélesége szerint a' szolgábiró, alispány és kerületi Tábla. Végre folyamodásnak neveztetik a' királyhoz vagy annak helytartójihoz némelly tárgyban intézett irománv is, mellyet annak sikeretlenül visszavetnie, vagy elfogadnia hatalmában áll. —*no*—

Folyamszelvény (*Stromprofil*) v. keresztrajz, az, ha a' fo-

lyam, vagy csatorna, egyenes szögletre „függelékesen áltmetszve képzeltetik. E' rajzolaton a' viz tükrétől a' mederig mind mélységet mind szélességet föl vehetni, 's az áltmetszett terület mennyiségét kiszámolhatni. A' viz folyásának rajza, 's a' folyók esésének vizfekti méréssel kitudása után, legszükségesebb a' vizi épitéseknél a' folyam minémüségének megesmerésére az illy keresztrajz. Ebből lehet megtudni azt is, hány cub. lábnyi viz sikamlik-le minden feladható idő alatt. E' rajz készitése nincs nehézség nélkül. Általánfogva a' viztükör szélességét egy ponttól másikig trigonometriai méréssel legbizonyosabban megtudhatni, a' viz mélységét pedig különösen e' végre készitett rudak által, vagy ha 60. lábnál mélyebb volna a' viz, ón golyó által. A' többi segédeszközök bajosabbak, 's még sem biztosak. Többet tudni kivánók Wiebelking „*Theor. prakt. Wasserbaukunst*" Eitelwein „*Anweis. zum Wasserbau*" és Silberschlag „*Hydrotechnik*" czimü munkáikban kielégitést találhatnak. *J.*

Folyás, a' tenger folyása, az az dagadása és apadása. (l. Tenger.)

Folyó l. Folyam.

Folyó darabszám. A' számvedéstudományában ezen nevezetés alatt ollyan egy darabszámot értünk, mellynek számlálója egész szám, nevezője pedig, nem mint a' rendes-darabszámok (fractiones communes) nál tsak egy egész, hanem egy egész és egy darabszámból áll, a' mint a' következendő példából láthatni:

$$\frac{1}{3} + \frac{1}{5} + \frac{1}{8} + \frac{1}{19} + \frac{1}{1} + \frac{1}{4} +$$

Minden rendes darabszám igen könnyü módon folyóvá változhatik, ha az előadott rendes darabszámnak mind számlálóját, mind pedig nevezőjét a' számláló által elosztjuk; ugy hogy a' folyódarabszámnak számlálói mind egyesekké váljanak. — Ha ellenben valami folyó darabszámot megint eredeti formájára vissza kellene vinni csak az utólsó nevezőt hozzuk először rendes formára 's osztan visszás rendben minden következendő nevezőjével ngyan azt cselekedjük. — A' folyódarabszámok főként akkor igen nyereségesen használtathatnak, ha valami nagy rendes darabszámot leglehetségesebb pontossággal megröviditni akarunk. — Az első Mathematicus a' ki munkájában folyódarabszámokról szóll, valami Brounker nevezetü angoly Lord volt; ő utána pedig főként Huyghens, Euler, Hindenburg 'l Lagrange iparkodtak ezen tárgyat magasabb polczra vinni. *Albert Ferencz*

Folyosó l. Galeria

Folyton folyás. Folyton folyó mennyiségek alatt a' térmérés-tudományban ollyan mennyiségek értetnek, melyeknek részei szünteleniil egymás mellett fekszenek. Minden kiterjedés mellyeket ezen tudomány visgálata körébe huz, ollyan folyton folyó mennyiség. Magában a' természetben azon értelemben folyton folyást nem találni, mert bármily sürü 's tömöttnek lássék is egy test, még is a' tapasztalás hézagokat is mutat benne. — Más értelemben megint a' folyton folyás azon egymásra következő állapotokra utasittatik, mellyeknek a' különbféle testek, bizonyos tekintetben, alája vannak vetve a' midőn azt kérdezzük hogy ugrásonként történnek e azon változások, vagy lasan lasan? Egy eső testnek sebessége p. o. folyvást nő. Itt tehát azon kérdés támad hogy mikép munkálkodik a' nehézkedő erő; közben közben vagy szünteleniil? A' vizsgálatok 's a' tapasztalás az utóbbira mutatnak minden bizonnyal.

Fond, köz fondoknak neveztetnek Angolhonban azon taksák és más köz adók, mellyek a' nemzeti adósság kamatjainak vagy tőkepén-

zeinek lefizetésére vannak rendelve: akkor t. i, midőn a' köz szolgálatra nevezetes summák vetettek kölcsön, a' köz-jövedelemnek bizonyos ágából szarmazó haszon adatott által a' hitelezőknek, melly a' kamat tőkepénz, vagy mind kettő lefizetésére elégségesnek gondoltatott. Igy minden kölcsönözésnek saját fondja lön. De azon alkalmatlanságok elkerülése végett, mellyek onnan származtak, hogy egy egyes fond nem volt elég jövedelmü, midőn egy másik felüleges haszonnal fizetett: több fondok kapcsoltattak össze, 's ezeknek közjövedelméből pótoltattak azon fizetendőségek, mellyekre szánva voltak. Igy támadtak az együtt lévő fondok (Aggregate fund) 1715, a' déltengeri fond 1716, a' közönséges fond 1716; az eltörlési fond (Sinking fund) mellybe megy az ugy nevezett három fondnál lévő fölülegesség (*überschuss*) is, melly eredetikép a' nemzeti adósság kevesitésére rendeltetett ugyan, de az utolsó esztendőkben a' kormány szükségeire is fordittatott; végre az egybe vett fond, melly nevezet alatt 1786, midőn a' nevezett fondok eltörültettek, a' köz jövedelmek összesége (az évenként megállapitandók kihagyatván) értetődik. Ezen fondból fizettetnek az ország minden adósságainak kamatjai 's esendő tőkepénzei, a' kincstár papiros pénzeinek kamatja, a' civillista, minden nyugpénzek, 's más évenkénti kiadások. Minthogy tehát minden országos adósságlevél a' kamatért vagy tőkéért bizonyos fondra utasitatik, 's minthogy az is ugy tekintődött mint a' fondnak egy része, reá is ragadt azon nevezet, 's ezen kifejezés: 1000. font a' köz fondokban, azt jelenti mint: 1000 fontnyi tőkepénz, melly az eredeti kölcsönözés feltételeinek utmutatása szerint, évenkénti 's az ország által fizetendő mennyiségü kamatot hoz. Azon országos adósságok, mellyek a tőkepénz visszafizettetéséig kamatolnak, folyvástartó vagy beváltható (*perpetual or redeemable*) annuitásoknak neveztetnek a' financz nyelven, közbeszédben pedig fondnak vagy tőkének; a' köz adósságnak egy kicsin része bizonyos évekig tartandó annuitásokból áll, melly ezeknek elmultával megszünik. Az illy adósságok beválthatlan (*irredeemable or determinate*) annuitásoknak neveztetnek, 's hosszukra (*longannuities*) szakadoznak el, mellyek 90 vagy 100 esztendeig tartanak (Vilmos király idejében 10, 12 és 14 procent. adtak; a' most lévők mind 1860. szünnek meg) 's rövidekre (schort a) mellyek 1778 azoknak, kik a' beváltható annuitásoknál veszteséget szenvedtek, 10, 20, legfelebb 30 évig kárpotlásul engedtettek. Ezeken kivül vannak még Life annuitások, mellyek egy vagy több személynek élete fogytáig tartanak. A' legnagyobb részt a' folyvást tartó annuitások teszik, mellyek kamatjaik mennyiségére különbözők. Valahányszor azonban az országlás uj kölcsönt vesz, azt a' köz adósság azon részéhez veti, melly egyenlően kamatol, az uj kölcsön kamatjainak megfizetésére rendeltetett vagyont pedig azon fondhoz, melly a' régibb tőkepénzek lefizetésére volt szánva. Igy egyesittetnek a' régibb és ujabb adósságok, 's a' kamatok a' fond öszveséges jövedelméből fizettetnek. Azon munkálkodások, mellyek ezen különféle fondok, de főkép az együvett 3 procentesek ügyében: mellyből az országos adósságnak nagyobb része áll) naponként tétetnek, felette nagyok, 's a' majdnem vélek való kereskedés által, melly Angol-honban stock-jobbingnak neveztetik, még inkább nagyobbittatnak. Ez abban áll, hogy két fél, a' tőke jelen állapotja szerint bizonyos summa pénzre nézve egyezetét köt, mellynek meghatározott idő mulva be kell teljesittődnie, 's mellynél nem a' tőkepénz, hanem csak azon summa fizettetik meg a' mennyivel a' tőke állapotja az elmulás napján a' szerződés idejekori állapotjától különbözik. Ámbár tilalmazzák a' törvények ezen kereskedés nemét, 's noha a' kötelezés teljesitése egyedül csak a' felek becsületétől függ, még is kimondhatlan nagy nyerekedés üzetik véle. (L. Statuspapirosok) 54.

Fonk, (Péter Antal) kölni kereskedő. Azon fenyitő per, melly ez ember ellen, Cönen Vilmos krefeldi kalmár meggyilkolása miatt

1816—tól folyt, 's végre Jun. 9. 1822. hét héti ülés után Fonk halálra ítéltetésével végeztetett, az ujabb idők legemlékezetesb tünetei közé tartozik; mert ritkán gerjesztett vétkes eset hasonló messzeterjedt részvételt. Azonban megérdemlé ezt a' tettek és felvilágithatlansága által; de mint próbakő is tekintetettt annak elhatározására, ha a' franczia büntörvénykezés, nyilványos szóbeli vitatásaival, 's a' (törvénytudatlan) esküdteknek (Schöffen) személyes belátások szerint hozott itéleteivel; — vagy a' német, titkos nyomozásaival, 's törvénytudó birák által, a' formaszerinti törvényes igazságról, megállapitott törvény szabályok után hozott itéleteivel érdemel-e elsőséget? 'S ha bár egyes eset illy fontos kérdésnek eldöntésére, nem épen elegendő, még is az e' felett megjelent számos iratokban minden egyes pont olly szoros vizsgálat alá vettetett, hogy jövendőben is ezekre fognak hivatkozni. —

Fonk Péter Antal szül. Gochban Kleve mellett 1781. atyja gazdag kalmár vala, jeles nemzetségből. Eleinte Rotterdamban egy ottani kereskedőháznál társképen állott, 1809. pedig Kölnbe jött, hol Foveaux nevezetes tobákgyártó leányával összvekelt. Plajbászgyárával, mellyet előbb üzött, 1815 felhagyott, 's krefeldi gyógyszeres Schröderrel égettbor 's más italokra nézve közöskereskedést inditott. Schröder a' gyárolást vitte, 's ehez az eszközöket 6000 talléron beszerezte, Fonknak pénzt keritni, az eladást (részint tilos uton), 's a' kereskedési dolgokat kellete folytatni. De a' nagy nyereség mellett is, (mellyet Fonk csak 18 hónap alatt 20,000 tallérra tett) egyenetlenség támadt közt tök; Schröder talán kelletinél többet forditott tulajdon hasznára a' közös pénztárból, de ugy látszik, Fonk ellen olly gyanuval élt, mintha ez vele nem egyenesen bánt volna. Végre annyira ment a' dolog, hogy Schröder, a' Fonk megegyeztével, az ifju kereskedő Cönen Vilmost, 's Elfes nevü segédét, ki előbb Fonk szolgája volt, 's kit az maga küldött Krefeldre Schröderhez, olly utassitással rendelte Kölnbe, hogy egy Fonk által hozzá igazitott számadást, Fonk könyveiből vizsgáljon meg. Elfest, (ki talán Schröderben legelébb gerjesztett Fonk ellen gyanut) midön Nov. 1. 1816. Cönennel Fonknál megjelent, Fonk vissza utasitotta, de Cönent a' számadás vizsgálatára elfogadta. Ez Fonk ellen legelhatározottabb bizodalmatlansággal kezdett a' munkához, 's abban Fonk számadója Hahnenbein által még inkább erősült; az övéihez és Schröderhez irt több leveleiben legmegvetőbben nyilatkozott Fonk felöl, kit viseletében igen egyenetlennek, majd hizelkedőnek, majd hidegnek és gyalulatlannak festett. Előbb összeveté Fonk bevételét, mi Schröderre legfontosabb vala — az első jegyzetekkel, és okirományokkal, — 's álmélkodására helyesnek találta. Ezt Nov. 6 elvégezvén, a' Fő- és Naplókönyvet kéré elő, mellyben Hahnenbein állitása szerint 8000. tall. csalás rejlék, Ettől hevesen vonakodott Fonk, 's a' munkát félbeszakasztván, még az nap Neuszba utazott, hogy egy pár jó barát közbenjárásával, Schröderrel Cönen nélkül egyességre léphessen, Schröder, Cönen által intve, semmibe nem ereszkedett, hanem Nov. 8. maga is Kölnbe jött, hova Nov. 9-én éjjeli 11. és 12. óra közt Fonk is vissza érkezett. Majd alkupontokat hoza ennek Cönen, mellyek szerint Fonknak az általa 20,000 tallérra számolt égettborbeli nyereséghez még 8000 tallért kelle adni, de ellenben a' haszon még több el nem adott tárgyakból egyedül neki engedtetett, 's több előszerek egészen részére hagyattak, ugy, hogy nem lehete mondani, ha Fonk ez alku által valódi áldozatot, 's azzal némi vallomást tesz-e? Erre Fonk és Schröder Hahnenbeinnal és Cönennel tanácsot tartának a' Fonk házában; (később Hahnenbein azt állitá, hogy midön ide menének, Fonkot és Cönent egymáshoz közelitni tapasztalta) itt Fonk az emlitett 8000 tall. fizetésében megegyezett, de az alku még sem ment végbe, mert Schröder még némelly pontok iránt Cönennel szólani ki-

vánt. Este kevéssel 8. óra után closzlának, más napra (Vasárn. Nov. 10.) reggeli 9. órára uj tanakodásnak kell vala lenni; Cönen és Schröder a' fogadóba menének, oda ment későn Hahnenbein is, kit Cönen, még mielőtt Fonktól haza tért, tulajdon lakásán fölkeresett, 10 órán tul együtt maradának, 's midőn Hahnenbein haza készült, Cönen is kalapot vett, hogy elkisérje, 's egy — erőszakos halál elibe siessen. — Az öreg piacz közepén hagyá-el Hahnenbeint, 's ismét a' Mólnár utcza felé tért, mellyben a' Vendégház mintegy 30 lépésnyire állott, de abba többé vissza nem tért. Holt tetemét Dec. 19. Köln alatt a' Rajnában találák-meg. Egész öltözetben vala, ruháján, mellyet rendesen egészen begombolva hordott, két felső gomb kiszakasztva. Mellén a' zseb, mellyben irókönyvét hordani szokta, üres. 's e' könyv többé napvilágra nem jött. Ellenben arany órája az órazsebben találtatott. Fején nagyobb sértések, a' bal szem fölött egy zuzott seb, a' fő hátulsó részén erős zuzás, a' kaponyán egy (talán már a' vizben történt) szakasztott seb; a' nyakon, mélyen a' mell felé, fojtogatás nyomai. A' bonczolók ugy találták, hogy Cönen e' sebeket még életében kapta, 's azok halálát elkerülhetetlenül okozták; hogy továbbá a' homlokon lévő seb valamelly éles sarku eszköz (p. o. kádár-kés) által történhetett. A' kétség, mellyet e' vélemény ellen egy hires bonctudós (Dr. Walther Bonuban) mozditott, 's azon állitmány, hogy e' sebek talán csak a' viz alatt támadhattak, — ingadozásba egy józant sem hozott sem azon meggyőződést, hogy Cönen erőszakos halála elszánt gyilkosság által esett, meg nem rázta. Mert hogy Cönen nem készakarva, nem történetből veszett a' Rajnába, abból is világos, hogy kapu-nyittatás nélkül oda nem juthatott, pedig azon éjjel senki sem kivánt kaput nyittatni. Schröder, 's a' Cönen rokoni és baráti tüstént szorgos nyomozásokat tétettek, eltünésének semmi okát nem lehete találni, 's majd gyanu támadt hogy szántszándékkal végeztetett-ki, 's csak Fonk vala egyedül, kiről fellehete tenni, hogy Cönentől menekedni oka volt. E' gyanut, Cönen három krefeldi barátinak látogatása, Nov. 21. melly alkalommal Fonk magát igen különösen viselte, még inkább erősité; Fonk egy levelet olvasott fel, mellyet e' különös történet felől irt, azonban sirt, 's amazokat könnyeire figyelmezteté, egy levélkét mutata tovább elő, mondván: lássák itt Cönen saját kezét! és — nem vala Cönen keze; továbbá számvevőjét hivá, hogy tőle csuda dolgokat halljanak, — és semmit sem hallának. Mig azonban Cönen holt testét meg nem találták, nem lehete Fonk ellen törvényes lépéseket tenni, a' politia váltig iparkodott, hogy nyomba akadjon; egy bordélyházat, mellyben Cönen nehány izben volt, 's egy florenczi leánnyal dévajkodott, kifürkésztek, de gyanura semmi okot nem találtak; Cönen azon este nem volt ott; minden lakó és szomszéd azt bizonyitá hogy Nov. 9—10 éjjel semmi lármát nem hallottak, mi azon ház helyzete 's épités modja mellett észrevetetlen nem maradhatott vala. Hiába tettek-föl 3000 franc jutalmat. Fonkot és Hahnenbeint a' politia szemmel tartá, 's ez időszakból még megjegyzendő, hogy Fonk azon napon, mellyen a' három krefeldi vendég meglátogatá, Guisez politiatiszthez ment tanácsot kérni, mint viselje magát illy nehéz helyzetben; de annak tanácsát, hogy magát a' törvényre bizza, nem fogadta; sőt Schrödert a' kereskedői törvényszék elibe idézteté, 's az előbb annyira ohajtott alkut állhatatosan kikerülte; egy választott bíróságtól Jan. 20. 1817. itéletet is nyert, (ennél Schröder Sandt királyi ügyvédet választá közbirónak) melly által az végeztetett, hogy Schröder a' társaságnak 7791. tallérral adós, Fonknak ellenben ugyan azon 16,732 tallér keresete van. Hogy e' végzés a' Fonk könyveinek meghamisitása által okoztatott, a' kir. ügyvéd Sandt ugyan állitá, de a' vizsgálatban csak annyi sem sült-ki, hogy ez hihető volna. Noha egyedül ebben, ugy, mint Fonk egész kereskedői helyzetében fekheték rá nézve az ok, hogy Cönentől

szabadulni kívánjon; és mi mélyen kelle ennek az ő polgári lételébe kapni, hogy egy gyilkosság eltökélésére vigye, olly tett eltökélésére, melly ellen a' természeti érzés sokkal erősebben dolgozik, mint minden felfedezés vagy büntetés félelme. De ha egyszer a' köz vélemény valamelly irányt kapott, nem lehet rajta többé csendes megfontolással uralkodni; felfog az mindent, táplálmányt von mindenből. Csekély dolgok elforgattatnak, idő 's hely összezavartatik, mig valami fontosságot nyer. Itt is ugy vala. Mennyi vádlás tétetett, 's ismét eltünt, mikor szorosabb vizsgálathoz nyultak. A' megtalált test, a' már fölébresztett vélekedésnek határozott ányagot nyujta. A' homlokon lévő seb olly eszközre mutatott, mellyet Fonk irószobájában tartott, 's naponként használt, olly segédre, ki naponként mellette, 's érdek által hozzá csatolva volt, — a' kádárkésre, 's a' bodnárra, Hamacher Keresztélyre. Tapasztalták, hogy ezen ember Cönen e'tünte óta korcsmákon, és házánál többet költött. Beszélék, mintha találta volna mondani, hogy e' felesebb költést Fonknak kell megfizetni. De mind e' környülmények nem állíttattak elő az esküdtek székénél olly határozottsággal, mint azokat egy munkás és ügyes vizsgáló tisztába hozhatá vala. Fonk ellen is elválasztóbb törvényes bánást látának szükségesnek. Mihelyt a' hir, Cönen holt teste megtaláltáról Dec. 22. Kölnbe érkezett, őrök vevék házát körül, 's ellene nyomozás indittatott. Hamacherť egy korcsmában czivakodásra ingerlék, 's ez ürügy alatt Jan. 31. 1817. befogták. Cönen meggyilkolását egyenesen szemére lobbanták, 's iparkodtak nyilatkozásokra birni, mellyeket rosz lelki esméret jeleinek magyaráztak. A' tömlöczben utána hallgatóztak, egy másik rabnak kelle bizodalmát megnyerni, de — ugyan akkor Hamacher felesége is igyekezett a' politia fő tisztjét Schöninget egy ezüst edénynyel megvesztegetni, mellyet e' végre sógorának bizonyos pap 22. talléron adott-el. Hamacher sötét és nedves tömlöczben tartatott; Mar. 10. 1817. elkezdett a' kir. ügyvédnek Sandtnak vallani, 's végre kimondta, hogy Fonk, Cönen Vilmost Nov. 9. saját házánál az ő segedelmével valóban agyon ütötte. E' vallomás csak Apr. 10. 1817. iratott-le törvényes formában, (Sandt attól tartott, hogy ez a' birói kihallgatás után mingyárt köz tudomásra lesz, 's a' további vizsgálódást neheziteni fogja) veleje ebben állott: Fonk őtet (Hamachert) már Nov. 4. erölteté, hogy Cönent végezze ki, de akkor rá nem állott. Ő azonban Nov. 9. ujra Fonknál dolgozott, 's ez, este 9. órára ismét magához rendelte, Fonk az irószobába vivé, melly Fonk házában földszint a' kapu mellett esik, bort tett elibe, mondván, hogy ha Cönen, ki valamit elfelejtett, vissza jő és csenget, nyisson ajtót. Cönen tizre egy fertály után, talán tizenegyedfélkor eljött, csengetett, Hamacher az ajtót kinyitotta, amaz Fonk után tudakozódott, ki maga is mingyárt előjöve, köszönték egymást, 's Cönen azt mondá, valamit felejtett; erre Fonk: ugy is gondolám. (Nagyon természetelleninek találák, hogy Fonk Cönennek valamelly felejtett dolog elviteléért bizonyos órában leendö visszajövetét előre tudta, de ha őt csak ugyan magához rendelte, ugy a' szinlelésre — mert Hamacher ugyan Fonknak meghittje, de Cönené nem volt — e' mód vala azon egyetlen egy, melly l·gelőször s csaknem kizárólag ajánlkozott.) Fonk és Cönen azután mindketten a' szobába mentek, hol dolgoztak; midön ismét lejöttek, Fonk a' Schröder égettboráról, 's hasonlitólag valami igen régi és valódi franczia égettborról beszélt, mellyet Cönennek kóstolni nyujtott; Cönen elsőbb vonakodott, de Fonk unszolta, „ugyan próbálja-meg kedvemért, igazi franczia égettbort kóstoland.“ Hamachernek azt mondá, hozna egy poharat és szivatyut; maga pedig az asztalon feküdt bodnárkést vevé, 's ruhája alá rejté. Igy mindnyájan a' rakóházba mentek; (melly terem a' Fonkházban épen a' szolgálók hálókamarája alatt esik), Fonk szinlelé, mintha a' bodnárkéssel a' hordót akarná felbontani, de megfordulván, e'

szók közt: „Nesze, gaz ember, itt a' próba!“ Cönent úgy főbe vágta, hogy ez mingyárt vérzett, azután Fonktól mellbe löketvén, hanyatt bukott, 's fővel egy közel lévő nyomtaték-kőre esett. Ekkor Fonk Hamacherre kiáltott „Fogd-be e' gaz torkát, hogy ne kiálthasson“; mit ő meg is tett, mig kevés vártatva észrevette, hogy többé nem kiálthat. Fonk Cönen irókönyvét a' mellén való ruhazsebből kihuzta, Hamacher pedig a' testet egy hordóba dugta, fejét egy zsákkal körültekerte, a' hordót szalmával kitömte, 's befenekelte. Azután egymásközt elvégezték, hogy a' hordót Hamacher testvére Ádám által vitetik-ki a' városból; e' testvérét Hamacher más napra várta, 's valóban meg is fogadta, hogy hétfőn reggel talyigájával Fonk háza előtt legyen. Hamacher Ádám már Vasárnap Nov. 10. Kölnben volt, reggel 4. órakor mind a' ketten Fonk kapujához mentek, Fonk maga nyitott ajtót, a' talyigát az udvarra tolták, a' hordót feltették, 's közel Mühlheimhoz a' Rajnához vivék. Eddig Hamacher Ádám nem tudta, mit viszen; de midőn a' hordót leemelte, 's utjára akara menni, Keresztély, szorongása közt igy szóla hozzá: „Itt kell maradnod, a' hordóban halott van!“ „Istenem; halott! ha ezt tudám vala, fel nem tettem volna a' hordót.“ Erre Keresztély a' hordót felbontotta, a' testet kivették, Keresztély egy nehéz követ keresett, ezt szijjakkal a' testhez kötözte, 's igy a' Rajnába buktatta. Keresztély, hogy a' testet jó mélyre tiszithassa, ugy a' vizbe hágott, hogy ez a' csizmaszárán is befolyt. — Ez elbeszélés szerint Fonk mingyárt a' tett után Cönen kalapjával és pipájával az ajtón kiment, 's valami 10 perez mulva nélkülök tért vissza; Hamacher tehát nem tudta, hova lettek. (Cönen testénél ugyan lelének Dec. 19. 1816. egy pipát, millyet Cönen viselt de ez törvény elibe csak 1822. került, rá esmerni nem lehetett, 's igy ez semmit sem bizonyit. Fonk szomszédja, Engels, kenyérsütő husvét és pünkösd közt egy kalapot huza-ki a' közös kutból) Hamachernek Fonk, fáradság és hallgatás jutalmul 100 koronás allért igért, 's 30-at nyomon le is tett.“ — E' vallomást Hamacher Keresztély még Maj. 9. is megujitotta, de csak hamar ingadozni kezde, 's előbb azt, mi testvérét illeté, (ki, mint Fonk számvevője Hahnenbein, Ulrich bodnár 's ennek fia, és Hamacher felesége, fogva vala) utóbb egész vallomását visszavonta. Most azt állitá, hogy e' hamis vallomásra a' kir. ügyvéd Sandt vette, az egész elbeszélést az koholta, 's vele megtanultatta. Fonk védői leginkább ez állitásokat fogák-fel, Sandtot vádolák, hogy előbbi vitatásainak leplezésére mindent elkövetett, csak hogy Fonkot gyilkossá tehesse. — E' dolog feletti törvénykezés csodálatos, vonakodó, és ingadozó leve. 1817. Oct. 4-ig Kölnben a' vizsgáló tisztek keze közt hevert, ekkor pedig, mivel Kölnben a' nagy tekintetü 's kiterjedésü Foveaux nemzetségnek (mellyből Fonk felesége vala) befolyásától féltek, Trierbe a' Kerületi Törvényszékhez igaziták. De épen itt olly szempontból fogá-fel a' dolgot az uj vizsgáló biró, melly szerint inkább az előbbi tisztek, mint Fonk és büntársai vétkéről volt a' szó. Egy itélet Jun. 23. 1818. Hamacher ellen ugyan a' panaszt elfogadta, de Fonkot és Hahnenbeint a' kereset terhe alól feloldozta. Ujabb gyanus okok mellett ugyan Fonkot másodszor is elfogták, de a' kölni vádló tanács itélete által másodszor ismét szabadon bocsáttatott. Hamacher pere Trierben az esküdtek széke előtt folyt, 's ott mint Cönen megölésében segédet, 16 évi közmunkára kárhoztatták. Fonkot Nov. 3. 1820. harmadszor zárták be, a' vizsgálat 1821. Juniusig tartott. Apr. 22. 1822. megnyittatott Trierben az esküdtek udvara előtt a' nyilványos és ünnepélyes törvénykezés, melly Jun. 9. azzal fejeztetett-be, hogy az esküdtek Fonkot Cönen Vilmosnak 1816. Nov. 9—10. éjjeli szántszándékos meggyilkolásában, 7. szóval 5. ellen, vétkesnek nyilatkoztatták, 's erre az udvar ellene a' halálos itéletet kimondta. — Ez itélet megsemmisitése végett benyujtott

kérelme a' berlini megvizsgáló udvartól visszavettetett. — Ettől fogva, de már az esküdtek előtt folyt perlekedés alatt is, Fonk dolga nyomtatott iratokban épen olly buzgalommal és nagyobb szenvedelemmel vitattatott; noha azoknak, kik a' torvénykezésen jelen nem voltak, ítéletet hozni egészen lehetetlen. Hibázik itt a' vádlottnak 's a' tanuknak szemes fürkészése, viszonyaiknak 's hitelességöknek esmérete, mellyek csak hirök, polgári helyzetök, és személyes felléptök után mérhetők. De abban kellene állni a' nyilvános-szóbeli perlekedés elsőbbségének, hogy az eldöntés nem holt betük által, mellyeknél előbb a' képzelődésnek kell a' cselekvés csalóka képét magának összerakni, 's mellyekre a' biró meggyőződése (vagy szinte önkénytes vezetése) olly nagy befolyással van, - hanem minden cselekvő személyek élő látása, és mintegy az egész tettnék drámai ismétlése által határoztatik-el. Innen épen olly hirtelenkedés a' törvényt nem értő esküdteket alaptalan ítéletről vádolni, mint védelmökre szállni. Igaz, hogy a' legnagyobb emberesmerő fog ott leginkább vigyazó lenni, hol a' vádlott szabadsága, élete, és becsülete felől, illy külsőségekre, mint a' hang, tartás, arczvonás, 'sat. épitett ítéletet kell hoznia. Hány ember van általánfogva, 's mi kevesen lehetnek az esküdtek közt is, kiknek szeme olly éles és olly gyakorlott, hogy a' tettetést a' valóságtól, félénkséget 's természetes megütközést rosz lelkiesmérettől, kajánságot a' jó lelkiismeret szilárdságától, az összefüggő előadásban a' gyakorlott hazugot az igaz embertől, 's az ingadozóban a' megrettent ártatlant a' gonosztettet palástolni akarótól teljes biztossággal megkülönböztetheti? És ki dicsekhetik, hogy mindent helyesen felfog, hiven megtart, a' felfogott véleményt sem későbbi behatások által eltöröltetni nem hagyja, sem jobb inditó okok ellen meg nem tartja, ha mint Fonk eseténél a' vitatás 7. hétig tart, 's 247. tanu lép-fel? Végre nem az ügyvéd ügyességétől 's az előlülő biró előadásától fog-e minden függni, nem azon mesterség, melly az igazságot árnyékba boritja, az elleneket gyanusokká teszi, a' részvételt, boszut, 's más indulatokat fölgerjeszti, fog-e utóljára mindent elhatározni? És pedig ez még csak a' kevésbé ártalmas oldal. Mert még veszedelmesebb, ha a' nép szava már az itélet előtt határozott, a' szent igazság, becsület, és élet minden fecsegésnek kitétetve, a' jhor — és serházak lármája közt iéltetik-el. Ennyiben Fonk dolga valóban alkalmat nyujt a' legfontosb szemléletekre. Csak egyetlen egy közvetetlen tanu sincs ellene, házában Cönen holmije közül semmi, ugy egy csepp vér, vagy más gyanut szerezhető sem találtatott. Hány történet vihette a' lelt kalapot a' kutba, mellyről egészen bizonytalan maradt, ha az Cönené volt-e? Semmi sem áll Fonk ellen, mint annak lehetősége, hogy boszu és haszonvágy Cönen meggyilkolására birhatta, 's a' Hamacher Keresztély vissza vett vallomása. Nagyon vakmerő következtetés volna, hogy mivel Cönen halálára más ok nem találtathatott, (az orgyilkosság az arany óra meglelte által kizáratik, a' Schumacher bordélyházabeli gyilkosságot pedig igazán senki sem hiszi), 's mivel Fonknál részint Cönent érdeklő előbbi nyilatkozásai, részint a' miatt, hogy Cönen, kalmári viszonyaiba veszedelmes pillantatot vetett, a' gyilkosság ingerének lehetősége feltehető: tehát Fonk valóban gyilkos. Viszelete, Cönen eltünte után minden esetre figyelmet érdemlő, 's a' választott bíróság itélete rá nézve szinte olly kevéssé elhatározó, mint a' kereskedők abbeli itélete, hogy a' Fokönyvben csalfaság nem rejtezhetett. Amaz könyvekre volt épitve, mellyeknek pontossága kérdés alá jött; ez csak azon értelemben helyes, hogy a' főkönyv csupa okozatokat foglal, nem okokat, mellyekből amazok származnak. De hát ha Fonk a' főkönyvbe olly dolgokat jegyzett, mellyek nem oda tartoznak, de a' mellyek Cönennek kivánt világot nyujthattak? Akkor Hahnenbein igazán szólhatott csalárdságról, melly a' főkönyvben található, noha nem abban követtetett-el; maga Fonk is meg-esmerte, hogy főkönyvé-

ben idegen nemü jegyzetek, 's hólt czimzetek irattak. Igy utóljára minden csak egyedül Hamacher Keresztély vallomására megyen-ki. Itt ismét kétes a' választás Ha szavának vissza vétele igazságos, ugy egy tisztre, kinek élete eddig feddhetlennek látszék, olly gonosztett mocska esik, melly förtelmével még a' gyilkosságot is meghaladja. Ha Hamacher tulajdon szabad ösztönéből tette vallomását, ugy Fonk Cönen gyilkosa. Sokat fáradtak, hogy Hamacher előadásában belső hihetlenséget vagy szinte lehetlenséget mutassanak-meg, de nem boldogultak. Hogy iga, senki sem állithatja, de azt sem, hogy igaz nem lehet. Fonk, szolgálóji bizonyságára hivatkozott, hogy ő azon este felesége oldalától nem távozott. De ezt ezek nem is mondták. Ő 9. óráig irószobájában volt, (mi a' Hamacher előadásával összeüt), családjával vacsorált, aztán Galliberttől (mint e' leány a' Hamacher perében is vallotta) a' házkulcsát 12-töd fél órakor által vette. A' gyermekdajka már 10 órakor fekünni menni látta, egy másik azt állitja, hogy ő Galliberttel már 10. órakor ágyba ment. Mind ebben nincs lehetlenség, hogy Fonk egy fertályig vagy fél óráig a' rakházban volt. Hogy a' szolgálók sem Cönen csengetését, 's bejöttét, sem a' rakóházban hálókamarájok alatt az elkerülhetetlen zörgést nem hallották, különös eset lehet, de nem lehetetlen. De a' mi talán legfontosabb, Hamacher nem mutathatott semmi helyet, hol Nov. 9. este lett volna, noha e' miatt sokat fáradtak. Ha Hamacher ezen este valamelly ser — vagy borházban volt volna, ugy azon köz figyelem mellett, melly mingyárt Cönen végnapja után támadt, könnyen található lett vala próba e' környülményre. Mind ezeket össze véve, valóban egy érett, 's hidegen fontoló biró sem fogja Fonkot a' nyomtatásban megjelent vitáknál fogva kárhoztatni merni, 's magok az esküdtek is, kik csak személyes belátásból mennek ki, olly kevessé valának itt meggyőződve, hogy 12 közül csak a' legkisebb többség, t. i: 5. ellen 7. találá a' vádlottat bünösnek. Illetlen e' többséget azért szemrehányással bántani, mert a' polgári alkotmány' lelke szerint épen azt kell kimondaniok, mint a' dolog lelkökben feltünik. De olly alkotmány csak ugyan nem kerülheti el a' méltó roszalást, hogy illy ingó alapokon a' polgárok becsületét, polgári természeti lételét vak történetre bizza. Vagy nem csupa történet-e', hogy egyetlen esküdt a' hat kárhoztatókhoz, 's nem az öt mentőkhöz állott, 's igy Fonknak egész sorsa ezen egyetlen embertől függött? Azonban nem kell hinni, mintha az angol alkotmány, melly szerint az esküdtek csak egybehangzó itéleteket hozhatnak, nagyobb bátorságot nyujtana. Ott a' könnyelműség mind a' kárhoztatásban, mind a' felmentésben legfőb fokra hágott; 's álmélkodni fogunk, ha valaha egy figyelmes szemlélő az esküdtek kiáltó igazságtalanságait, és csalfaságait, mellyek ott csaknem minden törvényszéknél tapasztalhatók, fényre deritendi. Egyes esetekből, igaz, nem lehet még az egészre következést huzni, 's nincs a' fenyitő pernek olly formája, mellyben bizonyosak volnánk, hogy minden bünöst még kapunk, 's egy ártatlant sem keseritünk. Kivált Fonk esetében a' német büntető perlekedés szerint is igen nagy nehézségei lettek valának a' vizsgáló birónak, mert a' test késő megtalálása által minden bünösnek hosszu idő jutott a' gonosztett minden nyomainak teljes elháritására; de még is egy illy biró az által, hogy a' gyanusoknak egész életét, 's hogy minden vallomás eredete' pillantatában legalább két tisztet bizonyságul kapott, meghányatott, 's tovább fokoztatott, a' vég itéletre sokkal biztosabb alapot nyujthatott volna. — Sandt, királyi ügyvéd ellen már alig vala vádnak helye; Fonknak mint kereskedőnek helyzete pontosan kifürkészve, fontos következtetésekre vihetett, 's legalább azon még mindig homályban fekvő környülményt felvilágositható vala, ha Fonknál valóban oliy nagy érdek állott-e' koczkán a' tönkre mehetés, álarcz-levonás, t. e. f. miatt, mellyben józan ész-szel egy kétségbe esett tettre elegendő okot lehetett volna találni? Egy

summa pénz' elvesztéséért, melly még eltürhető, egy polgár, férj, és atya — mint Fonk vala — sem fog gyilkosságra vetemedni; de igen is meglehet, hogy ha becsülete 's minden polgári viszonyai veszélyeztetnek, a' kisértést nem állja ki. De abban áll a' német büntörvénykezés jeles elsőbbsége, hogy külső környülmények 's vádlások' csalóka színére soha sem szoritja magát, hanem a' tettet minden közelébbi 's távolabbi okozatokkal az ember' belsejéből iparkodik kifejteni. Midőn Angliában a' vádlottnak minden vallomását (*plea of guilty*) visszavetik, hogy maga vádlója senki se lehessen, Németországban csak a' szabad és teljes vallomásra épitnek, hogy senki se kárhoztassék más biró, mint saját lelki esmérete által. Ez bizonyára sokkal mélyebben van az emberi természetből meritve, mint ama népitélet nézőjátéka, 's azon felül sokkal alkalmasabb a' dolognak egész összefüggésében felvilágitására. Igy azon nehéz pont is, hogy jöhetett Cönen Nov. 9. este még egyszer Fonkhoz? sokkal könnyebben felderithető volna. Cönen' utólsó levelei egyikének (melly a' Fonk ellen folyt végső feleseléskor többé elő nem jött, de a, Hamacher perében Frienben felolvastatott) bizonyos helye már gyanittatta, hogy Cönen a' kisértésnek csakugyan nem állhata ellent, 's a' Fonk megvesztegő ajánlatiban megegyezett. Cönen ebben nyereségről beszél, melly részére eshető lenne. Barátai a' szerencsétlen' hiréért való idétlen buzgalmokból mind ezen n omokat iparkodtak eltávoztatni, pedig csak ezekben kereshető a' lehetőség, hogy azon este Cönen Fonkhoz, ennek előretudtával jött. Hahnenbein testvérének azt mondá halálos ágyán: „Cönen egy igéretet akara elvinni, 's halált vitt-el!" Hasonlyen összejövetel talán Nov. 9. reggel, midőn Fonk és Cönen egyedül szólakozának, 's a' Fonk hathatósan sürgette alku- bevezetését készitették, köztök előre ki volt csinálva, ugy Cönennek Schröder tudta nélkül kelle még egyszer Fonkhoz igyekezni; erre más ideje nem volt mint este, mert más napra meghatározták, hogy végeznek 's elutaznak; az alku megkötése után pedig nem lehete többé módja Fonkot igérete' teljesitésére erőltetni. Illy késő kimenetelének Schröder előtt valami szint kelle adnia, 's erre Hahnenbeint elkisérni választotta. Sajnálandó, hogy az utólsó vitatásoknál e' levélről többé szó sincs, ámbár mivel már ekkor Hahnenbein és Schröder kimultak, e' nyom sem igen messze vihetett volna. — Még sok hasonló szemléleteket lehetne e' nevezetes bün esethez csatolni, mellyeknek végső következete talán azon kivánság lehetne; hogy bár a' német vizsgáló módnak alapossága és meggondoltsága, kivált a' vádlott lelki esmeretére hatása, az itélet' hozás előtt egy nyilvános fő vitatással összeköttetnék, 's ugy mind a' két perlekedés módjának valódi létalapos elsősége egybeolvasztatnék! Tudva van, hogy Fonknak és Hamachernek egy királyi végzés Aug. 10. 1823. nem megkegyelmezett, hanem mivel a' tett t. i. Cönen megyilkolása, megmutatva nem vala, őket szabadoknak nyilatkoztatta, 's más Oct. 9. királyi parancs még a' perköltségektől is felmentette. J.

Fonni és Fonómachinák, Fonni tulajdonképen annyit tesz, mint, valamelly szálospelyhes szert fonál- vagy czérnaszálba pödörni. Ez nem sajátképen mondatik más szerekről, mellyek nem pelyhesek ugyan, de még is mesterségesen meg pödörtetnek, mint p. o. az érczek üveg- és más egyébb szerek. A' fonás vagy rokkán vagy orsón tétetik közvetetlen emberkéz vagy pedig valamelly saját erőmivek, által. A' tzokásbeli lenfonó rokkát bizonyos kőfaragó, név szerént Jürgens találta légyen fel Wolfenbüttelben 1530-ban. Az orsó mellynek feltalálása a' legrégibb őskorba enyészik, egy általján előbb való a' rokkánál mivel általa finomabb, hajlékonyabb 's lágyabb fonalat pödörhetni, melly könnyebben meg fejérül és festődik. A' müszerség minden tökéletesedése mellett sem vala képes olly egyenlőn és finomul fontt fanalat pödörni, mint a' Hindusok az ő hihetőleg már több ezered ólta mostani nagy kiterjedésében divatkozó számos pamukk szövéseik számára csupa egysze-

rü (gyalog) orsón, ugymint azon egyetlen fonóeszközön, mellyet valaha esmertek, készitenek. A' fonásnak müszerség által való gyarapitása 1760-dik körül Angliában, a' hol már a' 17-dik század kezdetén derakasan divatkozott pamukszövések, a' fonó kezek hija miatt, kivántatott fonat nélkül szükölködtek, olly érezhető szükséggé leve, hogy ott számos próbák tétettek a' fonásmód javitasára; mig végre 1767-ben James Hargneave egy még elég durva fonó müszert talált fel Spinning jenny nevezet alatt, melly eleinten csak 8 orsót pörgetett ember-kéz által hajtott vizegyenü kereknél fogva, utóbb azonban 80 orsórra szapcrodott. Már akkor felzudult a' fonóczéh ezen feltalálat ellen; a' müszer erőszakosan öszvezuzattatott, 's szegény Hargreavenak Nottinghamba kellett illannia, a' hol nagy nyomoruságban halt meg. Ugyan ekkor már Arkweigt is töré fejét fonórámáján (spinning frame), mellynek fellelése őtet örükité. Utmutatója sorsától tartván, ő is Nottinghamba költözött, és itt tökéletre vivé csuda találmányát, melly szerént egy, valamelly malommü, vagy gőz által hajtott müszerrel számos gyapju- és pamuk szál egyszerre sodratott még pedig olly módon, hogy ezen machina minden egyébb emberi segitség nélkül, egyedül a' fonó szer felrakását és az esetként elszakadott fonalak kötését kivévén, az egész fonást maga végzé. Egyetlen javitás vagy változás, melly eddig Arkweight fonórámáján tétetett, a' nehány év előtt Angliában the throstle név alatt fellelt fonó müszeren találtatik, mellyben Arkweight találmánya egészen változatlan hagyatott ugyan miségére nézve; de az azt mozgató készület akként egyszerittetett, hogy annak gyorsasága könyebben emeltethetik, és a' fonalak vastagsága, erőssége és minősége csekélyebb költséggel 's vesződséggel változtathatik. (L. Jennymasinák.) 1775-ben végzé be Boltoni Crompton Samuel egy müszer feltalálását, melly mule jenny nevet kapott, és korán sem szolgáltat hason időn annyi fonatot mint Arkweight fonó rámája; de ellenben azon elsőbbsége vagyon, hogy a' legfinomabb fonalak is, mellyek a' fonalat felpödrő orsószárny kapcsait és órsótorok eleit ki nem állhatják, és a' fonó rámán nem gyakorolhatók, rajta épen maradnak. Ugyan ezért diszlettt is 1792-ben bizonyos Manchesteri Pollard Jonathánnak a' mule jennyn a' Tabagó szigeti pamuknak fontját 278 kötetre fonnia, melly finom fonatszál 20 quineen adatott el font számra a' Glasgowi mosolin fábrikásoknak. A' mule jenny kezdetben az Arkweight' fonórámájának és Haegreawe' spinning jenny-jének öszvétése volt, 's előkorban a' fonó keze által forgattatott; azonban Glasgowi William Kelly 1792-ben olly müszert lelt fel, mellyel egy nőszemély vagy gyermek két illy erőmivét, együtt véve 600 — 800 orsót, forgathatott. Utóbb ugy találtatott, hogy a' fonás végzete előtt bizonyos közmunkálat, t. i. a' fonalaknak kifeszitése vagy meghuzása (Stretching) a' fonást igen tökéletesiti. Ez a' tulajdonképen erre készült mula jennyn akként történik, hogy a' fonál csak gyengéden pödörtetik, hogy annak terjedése lehető 's tartós maradjon, és szakadása elhárittassék. Ezen főjavitásokon kivül még olly nagy tökéletesitések tétettek lassanként a' fonómüvek egyes részein, hogy azoknak készitményei kétszerültek, a' czérnának ára ellenben a' következendő bámulatra méltó viszonyban szálldogált: A' kereskedésben 100-dik szám alatt kelt fonálnemnek rendes ára t. i. volt 1786-ban 38 silling, — 1788-ban 35 stiling, — 1789-ben 34 silling, — 1790-ben 30 silling, — 1791-ben 29 silling, 9 pence, — 1792-ben 16 silling, 1 pence, — 1799-ben 10 silling, 11 pence, — 1801-ben 8 silling, 9 pence, — 1804-ben 7 silling, 10 pence, — 1807-ben 6 silling, 9 pence. Ez idő olta szinte 4 sillingre, 5 pencere leszállott, következésképpez 33 év alatt közel $\frac{9}{10}$ részinyire. Egyszersmind azonban annyira javult a' czérna, hogy az aszszonyok és szövők egyenlő munkaidőben majd ugyanannyit kereshettek, mint 25 év

előt', noha bérek az idő olta egy negyeddel csekélyebbedett. Franciaországba az első fonó müszer 1787-ben vitetett be Calonne Ur által, és a' Roueni, Párisi, Lillei, St. Quentini Amiensi, Louversi, és Montpellieri kézművekben igen szaporán legnagyobb haszonnal gyakorlatba tétetett. Itt is ellenséges érzettel mutatkozott ellene a' népaly eleintén; de csak hamar jobb meggyőződésre jutott. Kevés nagy, viz vagy vagy gőz által hajtott, fonó müszer vagyon divatban Francziaországban: hanem jobbára emberkéz, vagy lóerő által hajtatik. Mindazonáltal 1817-ben négy derekas, gőz müszer által hajtott fonómü tétetett ottan divatba. Schvájczban az első fonó müszer 1798-ban állitatott fel Sz: Gálon, és vizmalom müszer által hajtatott; addig ezen országban minden fonat egy széles fonómüven, közönséges rokkán készült, a' mi most is $\frac{1}{10}$ résznyire ottan hasonló módon történik. A' legfinomabb czérnanemek 80-dik számon feljül a' svajczi kézművek feldolgozására még most is Angliából kerülnek és szállitatnak oda. Több vizforgatta nagy fonó müszereken kivül Svajczban még apróbbak számláltatnak, mellyek a' mule jenny neméhez szitanak, 's mellyek Winterthurban 's környékén, a' városban és a' Zürchi Cantonban Sz: Gálban, Appenzellben, Argauban, Thurgauban, Genfben, Sz: Balásban, Baseltől nem messze diszlenek. Mindegyik ezen ember-kéz által mozgatott müszerek közül középleg 216 orsót pörget. Németországban az Austriai státusok jeleskednek kiterjedett fonó intézetekkel. Bécs körül sok nagy vizhajtott fonó müvek vagynak, mellyek a' szövésektől egészen elválva tartatnak. Számos apró fonó müszerek, és még derekasab fonó népség foglalatoskodtatik a' Prágai, Ruttenbergi, Lettowitzi, Gréczi, Rettenhofi, és Ebersdorfi tetemes pamuk kézművek által, mellyek együtt véve a' többi hason osztályu Austriai kézművekkel, 360,000 embert foglalatoskodtatnak. Szászországban némü nagy de foganatlan maradott próbatételek után az első fonómüszer Bernard testvérek által Chemitzben egy angol müszer által tétetett divatba. Másik is hamar követék őket, de a' fonat árra a' kora szaporodás által leszálván csökkenté a' kivánt foganatot, 's annyira meggyült az eladandó fonál 's czérna rakálya hogy azt csak 1804-ben a' franczia megszálláskor lehete eladni. Napoleon Continental rendszere uj életet önte a' német fonatkozatba, mivégre a' frigyesek győzelme az országot 1813-ban ujra ki tárta a' külföldieknek. E' közben Németországban igen gyarapodott a' müszerség, kivált a' fonás ügyében, minthogy Szászországban egy általján leszállott a' mübér, nem oknélkül állitják az ottani kézművesek, hogy fonataik az angolyfonatokkal kiállhatnának, ha őket költséggel, és a' nyers szerek megszerzésével együtt hatolhatnák, vagy talán meg is előzhetnék. A' szász fonó intézetek smyrnai czérnát fonnak 16 — 40 számszakig; néha n.g uj orleansit is Pernambucit Smyrnaival vegyitve, de még is rendszerént nem finomabban dolgozva 56 számszaknál. Majd minden finomabb fonál Angliából vitetik bé. Burkusországban nagyon elősegittetik a' pamukfonás az országlás által. Az orosz kormány saját költségén egy nagy fonó müszert állittatott fel Pétervárott; az orsón itt néha néha pamuk is fonállá sodratik. Mindazonáltal még Oroszország évenként mind egy 3 millio font pamukfonalat vesz Angliából. Az észak amerikai szabda statusokbeli fonó intézetek Rhode-Islandban, Massachusetsben, Ujjerseyben, és Ujyorkban még eddig igen nagy költségetkézmivet és tőkepénzt kivánnak, hogy a' külfölddel hason árut tarthassanak. A' lennek müszerrel való fonása eddiglen nem diszlék, ámbár Napoleon egy millio frankot ajánlott az arra szolgálandó müszer feltalálására.

Font. l. Mérleg és Nehézség.

Fontaine l. Lafontaine.

Fontainebleau, város a' seinei és marnei franczia megyében, 7400 lak. 's katonaoskolájával. Erdőkkel körülvett mulató kastélya négy épületből áll, mellyeknek talpkövét I. Ferencz tette le. Az épitést IV

Henrik, 's XIV és XV Lajos végezteték el. Itt ölette meg Kristina Svédország volt királynéja 1654 lovász-mesterét, gróf Monaldeschit, 's itt tékozlották el Montespan 's du Barry asszonyok Europa legszebb és leggazdagabb országának kincseit. A' fontainebleaui kastélyban irattakk alá 5 Nov. 1762 a' Francziaország, Anglia, Spanyolország és Portugal közt köttetett béke előczikkelyei. Itt tartotta Napoleon fogságban egynéhány esztendeig 1809 olta VII Pius pápát 's irta alá 11 April. 1814 a' franczia koronáról lett lemondását. Primaticciotól 's másoktól készitett mivgyüjteményére nézve l. „*Description historique de Fontainebleau par l' abbé Guilbert*" (Paris 1731.) *L—ú.*

Fontana (*Domenico*) épitő mivész a' 16- században, szül. Milliben, a' Comotónal, itjuságában földmérő volt; 20 éves korában Romába ment, az ősöket (antike) tanulá 's a' jobbakat az ujabb mivészek közül. Montalto cardinal épitő mivészévé tette, és Sz. Maria Maggiore templomában egy kápolna 's másut egy palota épitését bizta reá. Montalto az örökségnek akarván épiteni, addig költött, mig pénze — nem lett 's ekkor a' névörökitő épités félbeszakadt volna, ha F. az ön költségén nem égzé. Montaltóból azután V. Sixtus lön; ekkor hálája tanujául megerősité őt hivatalában 's uj palotát épitete vele Diocletian fürdőihöz közel. V. Sixtus, a' több pápától hiában kezdett Pétertemploma előtti obeliskot, mely akkor még részint romok alatt feküdt, fel akará emeltetni. F. 1586 szerencsésen végre hajtá. Utóbb még három más obeliscot is emele fel F. a' romok alól szabad térekre. Többi épitményi közt őt és a' rendelőt (kivált!) örökre diszesitik a' vatikani könyvtár hajléka és vizvezető (*aqua felice*. VIII Clémens alatt is munkás volt F. épite és azokat jobb izléssel ujitá. Végre azzal vádoltatott, hogy közhaszonra rendelt pénzt eltulajdonita, 's igy a' pápa udvarából elbocsáttaték. A' két Sicilia királya meghiván, mint királyi épitőt es földmérőt, 1595-ben Nápolba ment. Itt több csatornát épité, az áradást meggátlandó, és egy utat a' tengeröböl hoszában nem különben a' fővárosi kir. palotát, melly utóbb nagyon megváltoztaték. Terve, egy uj kikötőt készitteni, egy holta után más mivésztől hajtaték végre. Nápolban holt meg 1607-ben; fija Julius Caesár lön helyébe kir. épitő mivész. F. Domenicotól egy munka van hátra (kijött Romában 1540.- 19 rézzel) mellyben a' nagy Obeliszk átvitelinek irányzatát irja le. Ezt önfeltalásásnak mondhatni, minthogy az öregebbeknél erre nem lele utasitást. 55.

Fontana (*Felice*). hires a' szám és természet tudományban, szül. 1736. Pomarolóban Roveredóhoz közel, olasz Tirolban, először Roveredoban és Veronában tanult, azután a' Paduai és Bolognai egyetemben, utóbb Romába, végre Florenzbe ment. Ferenz nagy Herzceg utóbb császár, a' Pisai egyetemben a' physika tanitójává tette. - II Leopold nagyherczeg és császár mint mathematicust Florenzbe hivta, meghagyván Pisai hivatalában, 's a' természeti gyüjtemények rendbe szedését bizta rá, melly ma is egy a' sok nézést érdemlő dolgok közül Florenzben. Nevezetesek ezen gyüjteményben a viasz készitmények, az emberi test részeit pontosan ábrázolók. II. Jósef Császár Bécsben hasonlót készittete általa. Nem különben sok növény, mint gomba 's más természeti tárgyak, mellyek szinöket idővel elvesztik utánoztattak általa viaszból. F. több munkának szerkeztetője a' chemiából. és phisikából; többféle tapasztalást is tett a' légfajok és szénsavany használásáról. Munkáiban mindenhol éles belátásu és fáradhatatlan figyelőnek mutatá magát. Politicus véleményi némely izetlenséget okoztak neki az utolsó változó időkben, mellyek Toscánát is meghányták 1799 olta. Megholt 1805-ben és Santa Croce templomban temettetett el Galilei és Viviani mellé. *j—a.*

Fontanes (*Louis, marquis*) régi spanyol eredetü nemzetségből, szül. 1757. Niortban; tanulmányai végeztével Parisba ment, hol magát Pope „Próba az ember felett" czimü munkájának mértékes forditásával, mellye egy lelkes és mélyengondolt bevezetéssel kalauzolt, észrevételeté. Más versek, 's

költői utánazások, jelesen a' Gray hives elegiájáé, majd bizonyos polczot szereztek neki a' rendülést közvetetlen megelőzött kor' fiatal irói és költői közt. Egy nagyobb költeményből, „a' megszabaditott görög ország", mellytől igen sokat vártak, csak töredékek jövének közre. Mint kötetlenül iró is csak hamar kora' legjelesbjei közé számittatott Fontanes. Több ujságokat vitt, 's azok közt a' „*Mercure français*"-t. Ez időbeli legszónokibb irataihoz tartozik egy a' szerencsétlen Lyoniak mellett a' conventhez 1794. nyujtott kérelem, 's egy Washingtont magasztaló beszéd. — A' 18. Fructidor Fontanest is számüzé; ő Hamburgba illiant, innen Londonba, hol Châteaubriandal szorosan összeszövetkezett. A 18. Brumaire hazájának visszaadá. Majd tagja, 's 1804. elölülője lőn a' törvényhozó testnek. Ujra az Intézethez neveztetett, hol helye számüzése alatt már betöltve vala, 's az ugy nevezett egyetemnél a' nagymester fontos helyét nyeré, az az, Francziaország' öszves nevelő intézeteinek elöljárója lett. E' különböző helyzetekben a' legfontosab ünnepi beszédeket tartá, uj meg uj alkalmat nyert bámultatni szónoki tehetségét és ügyességét, mellyekkel mindig a' császárt dicsérte, a' nélkül hogy alacsony hizelkedésekre vetemednék. Illyenekkel gyakran a' legszabad-elmübb czélzásokat tudá egyeztetni, mellyeket Napoleon talán csak neki engedett meg. E' nembe legfényesebb beszéde az, mellyet mint a' törvény hozó test elölölője a' császár koronazásakor mondott. A' köztársasági párt, melly általlában gyülölte, jelesen azt nem bocsáthatá meg neki, hogy Napoleonnak még consulsága alatt ő volt első, ki a' francziákat ismét jobbágyoknak (sujets) nevezé. 1810-töl a' Senatusban vala, hol ünnepi alkalmaknál szónoki tehetségét ismét gyakor használták. Bár igen nehéznek látszék, hogy F. a' viszaállitáskor magát fentarthassa, még is ki tudta ezt vinni bámulatra méltó ügyességével, melynél fogva minden viszonyokat hasznára forditni értett. XVIII. Lajos által Pair és Marquis lett. Megholt Mar. 17. 1821. Iratai tisztaság és csin' példái; ez időszak tudósai közt mindig jeles helyet biztositnak neki. Hagyományai közt érdekes jegyzetek vannak az ujabb időkről. *J.*

Fontanges (herczegnő) szül. 1661. Szép volt mint az angyal, mondja Choisy apát, de hasonló mértékben hiu. XIV Lajos szivét megvivta és bevette, ki Montespán asz. uralkodni vágyó szeszélyét meguná. Mihelyt az inditott indulatot esmeré, átadá magát azon kevélységnek 's pazarlásnak, melly lénye fő vonalit tevé. Százszor viszszafizeté Montespán aszszonynak a' vett megvető pillantatokat, havankint 100,000 tallért elfecsérle, minden kegymutatás adónője volt 's a' módik szülőanyja. A' kiraly herczegi nővé tette, de ebbeli öröme nem sokáig tartott, mert alig volt 20 éves meghalt, lebetegedés következésében 1681. a' port-royali apátságban.

Fontenay, falu a' hajdani Bourgogneban, a' yonnei franczia megyében, hol 841 kegyes Lajos fiai közt véres csata történt mellyet a' birodalomnak 813 Verdunben történt elosztatása huzott maga után. Ezen osztálykor a' franczia birodalomból I Lotharnak a' császári cizmmel olaszország és későbbi Lotharingia. Lajosnak Németország 's kopasz Károlynak Francziaország jutott. — Fontenay falu a' hennegani grófságban, esmeretes azon 11 Maj. 1745 történt ütközetről, mellyet a' franczia sereg a' cumberlandi herczeg alatt lévő szövetségeseken nyert. *L — ú.*

Fontenelle (*Bernard le Bovier de*) szül. 1657. Rouenben, egy kgyvédnek 's a' nagy Corneill e' hugának fia. E' férfi, ki száz éven keresztül ritka munkássággal, 's egyész kimultáig (1757.) nem gyengült testi 's lelki egészséggel birt, olly gyengén jöve világra, hogy már születése napján halálhoz vala közel. Gyermeki tanulását Rouenben a' Jesuitáknál kezdte, s' midőn 13 éves korában a' Rhetorica iskolába lépett, már egy latin versezetért jutalmat nyert az Academiától. A' természeti 's törvénytudományok végeztével ügyvéd lett; első perét elvesztette, 's megesküdött, hogy soha többé pert nem folytat. 1674

Parisba ment, hol mind költői mind tudományos munkáji által dicsérétes nevet szerzett. A' „Mercur galant"-ba iktatott több versezeti egy igen gyöngéd, 's szemérmes költőt mutatának. Még nem vala 20 esztendős, midőn a' „Psyche" és „Bellerophon "operáknak nagy részét elkészitette, mellyek nagy bátyja' Corneille Tamás' neve alatt jöttek ki. 1681 előadatá „Aspar" szomoru játékát; ez nem tetszett, 's esete olly figyelmet gerjeszte, hogy maga Racine is epigrammát irt rá. Nagy bátyja hire iránti buzgalma s' személyes érzékenysége arra vivék, hogy egy felekezetet, melly a' literaturában akkor határtalanul uralkodók' nézeteivel ellenkezett, megtámodna. De szelid erkölcse, 's csendszeretete, mellyet minden hiuság' gyönyörénél többre becsült, nem engedék meg, hogy valamelly véleményt szenvedelmesen állitson. A' régiek és ujak feletti vitában a' régiek ellenei részére hajlék. Ifjontan a' Cartesius philosophiájával esmerkedett-meg, 's hü maradt hozzá, a' nélkül hogy azt védni kivánta volna. Mint költő tüz és képzelődő erő, - mint tudós, találmányos ész nélkül szűkölködött. A' szép tudományokkal szárazan és feszesen bánt, a' szigoruknak igen könnyü mázat adott. 1683. jelentek meg tőle „*Dialogues des morts*", meliyeket kedvesen fogadtak; noha a' mindig elmésség és rendkivüliség' vadászása miatt fárosztók 's nem természetesek. „*Entretiens sur la pluralité des mondes*" (1986. németül; jegyzetekkel, 's rezekkel Bodétól Berl. 1798.) czimü munkája első könyv, mellyben csillagászi tárgyak izléssel és kedvességgel adatnak elő. De ez haszonvehetőségét a' tudományok azótai haladása miatt elvesztette. Mint a' tudományok academiájának titoknoka, az ő idejétől szokásba jött dicsérő beszédek (eloges) által hiresité magát. Egy tudósnak sem volt korára olly befolyása mint neki. Ezt életbölcsessége által szinte ugy megérdemelte, mint erkölcsei tisztasága, 's irásai' kedvessége által, mellyekben a' stylus finomsága és ékessége, legfőbb érdem. Ezek tökéletes kiadása, életirásával együtt megjelent 10 köt. 1751. Nivernois igy festi: „Midőn Fontenelle a' csatapiaczra lépett, már minden jutalom ki volt osztva, minden pálma leszakasztva; csak mindenesség jutalma vala még hátra. Fontanelle mert küzdeni *érte*, 's elnyerte. Ő nem csak metaphysicus Malebranche-sal, physicus és földmérő Newtonnal, törvényadó Nagy Péterrel, kormányfi d' Argensonnal, ő minden mindenben, ő minden mindenütt." *J.*

Fontevraud, Ebrald kutja, Poitou és Anjou határában lévő völgy, a' mayennei és loirei franczia megyében; 1099 Abrissel Roberttől bünbánó asszonyokból és leányokból álló klastromi társaság lakhelyévé választatott; innen kapta a' klastrom a' fontevrodi szerzet nevet. Az itt felállitott épületekben Robert csak hamar több ezer mind két nembeli szerzeteseket gyüjtött, kiknek Benedek kemény rendszabásai szerént kellet élniek, egyszersmind olly alkotmányt adott nekik, mely szerént az apátzák uralkodtak 's a' szerzetesek a' fejedelem asszony alatt voltak. Ez a' szerzet nem csak Francziaországban, hanem Spanyolországban is elterjedt 's amott gazdag ajándékokat kapott. Fejek 's igazgatójok a' szerzeteseknek az abtissa többnyire fő rangú személy, volt, ki minden püspöki törvényhatóságtól szabad lévén, csak a' pápától függött. Nemének kedvezni akarván, később a' rendszabásokat lágyitotta 's a' 14 száz. más rendetlenségek is csúsztak be. E' miatt a' rend tekintetét elvesztette; hanem e' mellett is a' revolutio előtt még 57 klastromai vagy priorságai voltak Francziaországban. Azolta egészen elenyészett. *L—ú.*

Fontinalia-k, ünnepek, mellyeket a' Romaiak a' kutak és források Nymphájának tiszteletére évenkint szenteltek. Szokás volt ekkor a' kutakat, forrásokat megkoszoruzni, virágokat beléjök hinteni. 55.

Fonterány, Súlyegyen, (Aequilibrium). Ha két vagy több erő egymás ellen ugy munkálkodik, hogy abból semmiféle mozgás nem következik, vagy, ha mozgás jelen volt az elmúlik; akkor azon állapotot a' fentemlitett szóval fejezzük ki. — Az erőmívtudományban (Mecha-

nicában azon részt, mely a' fonteránynak törvényeiről szól *Statikának* nevezzük ha a' merevény testek, és *Hydrostatikának* ha a' hig testekre vannak kiterjesztve azon visgálatok. *Albert Ferencz.*

Foot (Samuel), az angol aristophanes, szül 1719 Truro-n Cornwallisban, jó familiából származék. Törvényeket kezde tanulni, de hamar bele unt. Előkelő, fiatal hölgyet vön, de érzelmeik nem egyeztek öszve. Foot mérsékelés nélkül átadá magát a' gyöngyörködésnek, melly olly zavarba hozá, hogy csak a' játékszinhez folyamodva segithete magán. Othello szerepében lépe fel, de nem teszhetett, valamint hogy idegen darabban soha sem játsza különös jól. 1747 körül a' szénapiaczon (Haymarket) egy -kis szint állita, mellyben mint játszó és költő lépe fel. Darabjai valami közép dolog voltak a' vigjáték és tréfa között, bennök napi dolgokat és élő személyeket vön fel 's annál szerencsésben, minthogy különös tehetségü volt mások beszédjének 's magok viseletének utánozásában. Első próbája reggeli mulatság név alatt esmeretes. 1748 Foot sokat örökle; a' szint elhagyá, de forrása kiszárodván ujra játszék. 1752 olta majd Drurylaneben, majd Coventgardenben, 1760 nyáron a' szénatéren 's 1762 olta minden nyáron itt játszék pénzt és dicsőséget nyerve. 1766 a' yorki herczeggel vadászva lábszárát eltöré; a' szinre azonban egyre fellépe. Elte utolsó éveiben némelly boszontást szenvede. Irigyei gyalázatos vétekkel vádolák; szomorusága megszünő végtagguták okoza; déli frankhonba akara menni, szinét Colman-nak adva át de már Doverben eléré a' halál 1777. Egy természeti fija maradt, birtoka örököse. Foot kifogyhatatlan eszméü ember volt, mind a' játékszinen, mind a' társaságban; de senkit sem kéméle. De az erény szent vala e őtte; csak a' vétket és ostobaságot ostorozá. Eszméjét bizonyitja ezen e et. Foot nevetségessé tevé Sandwich grófot, ez vele találkozván megs/óll tá: „Szeretném tudni, hogy kegyed asz—on vagy akasztófán fog e meghalni." „Mylord, felele ez mindjárt, — az attól függene, hogy kegyed maitresseivel, vagy pedig véleményivel tartanék e." Sok tréfát foglal magában e' munka Cooké-től; „*Mém. of Samuel Foote.*" (London 1805). F. már első látásra képes vala megnevettetni; — apró, tömött alkatu, telt arczu; nagy, pajkos heves szemü volt; falában különös ügyességgel mozgatá magát. Minden munkáit kiadá Colman 1785-ban 4. kötetben. 55

Főpap. l. Pap.

Forbin, (Louis Miklós Filep August, gróf) generallieutenaut és a' mü-gyüj emény főfelvigyázója Francziaországban, a' Rhone torkolati departementben Roqueban született 1779. Lyon megszállatásakor, mint szökevény látta itt atyjának 's nagyatyjának megölettetését 's Boissieu festőnek házában lelt menedékhelyet, kinek egyszersmind a' müvészetbe lett első bevczettetését köszönte. Midőn később egy Toulon és Nizza ellen intézett nemzeti őrsereg osztállyal táborba kelle szállnia, Toulonban Granet festővel holtig tartó barátságot kötött. A' táborozás végződtével Parisba ment 's David oskolájában mind addig legnagyobb szorgalommal dolgozott, mig a' hadba-menésre kötelező időkort elérte. Másodszor is meg kelle hát válnia a' müvészettől, 's minekutána egy ideig a' lovasságnál szolgált a' hol general Sebastiani a' müvészettel való foglalatoskodhatást néki megkönnyebbitette, kinyerte elbocsáttatását, 's olaszországba ment. A' császárkoronázás idejekor visszatért Parisba 's Borghese Paulina herczegnének kamarása lön. Viszont katonai szolgálatba lépett, 's több táborozásban részt vön Német- Portugal- éa Spanyolországban, de némelly udvari csinok által elkedvetlenittetvén, s' bécsi béke után elbocsáttatását kieszközölte 's viszont Romába ment. Itt a' müvészetnek adta magát, mig 1814, a' királyság viszaállittatása után Parisba visszament, hol munkáját folytatá, Az akademia tagjának 's a' királyi mü-gyüjtemény főfelvigyázójának kineveztetvén, rendbe szedé a' szövetségesek által megüritett museum maradványait. 1817 utazást

tett Görögországban, Syriában 's Aegyptusban, mellyet sok szép rajzolatokkal felkészitve le is irt. 1821 reá bizatott a' müvek mü-emlékek és müvészet iránti fölvigyázás a' departementekben. A' museumnak ujabbi fölkészitése, melly egy galeriából 's 20 termekből (sälen) áll, az ő munkája. Ő néki köszönhetni a' nemzeti museum megalapitását is a' luxenburgi palotában, és a' versaillesi museumét. Siciliai utazása által nevelkedett kéz-rajzolatainak gyüjteménye, mellyet Osterwald adott ki ezen czim alatt „Erinnerungen aus Scilien." Legbecsesb rajzolatai közé tartoznak: Ines de Castro, Plinius halála, cordovai Gonsalvo, egy ragadó-nyavalyás Arabs. Ifjú korában néhány játékdarabot irt, 's Lyonban Revoillal közösen egy helyes Vaudevillet: „Sterne, oder die empfindsame Reise" és egy romant „Karl Barrimore" czim alatt. —*no*—

Forcellini, (Egidio) olasz philologus (nyelvbuvár), hires mint szótáriró, szül. 1588 egy faluban Teltre-hez közel, a' hajdani velenczei birtokban. Szüléi szegénysége oskola járásban hátráltaták 's jó felserdült vala mikor a' padovai Seminariumban latinul elkezde tanulni. Tanitója ezen nyelvben 's nem sokára barátja, Facciolato volt. F. gyors elömenetelt tön á' régi nyelvekben s' Facciolato használá őt *hét nyelvü szótár*-a uj, megbővitett kiadásában. A' két barát aztán tökéletes latin szótárt szándékozék kiadni. De végrehajtása az által megakadályoztaték, hogy F. Cenedába hivatott, mint szónokság tanitója 's a' Seminarium igazgatója. De 1731 ben Padovába viszszahivatván elvégzék munkájokat. Czimje ez lön: *Aegidii Forcellini totius latinitatis Lexicon etc.* (Padova 1771. 4 félrét kötet). F. megh. 1768. 55.

Fordítás. Az idegen nyelven irt munkának a' honi nyelvre való jó átfordítása megkivánja 1) az eredeti irásbeli gondolatok megegyezését a' fordításs l általjában 's egyesekben. Ehez tökéletes nyelv és dologesmerés kivántatik. Szói hivség ne törülje a' világosságot vagy értelmességet. Ellenhibája ennek a' mostanitás (paraphrasirozás), melly által a' gondalat megfoghatóbb lesz. A' fordítást meg kell különböztetni a' magyarázástól. A' fordító kövesse még az eredetinek homályosságát 's kétértelmét is; nem szabad a' szerzőt megjavitania, 's általjában tőle valamit vennie, vagy néki adnia, kivévén ha az eredeti nyelven a' kihagyás az érthetőséget nem sérti meg, ellenben a' fordító nyelvén homályos lenne. 2) A' fordítás characterének és stylusának megegyezése az eredetivel. A' fordítás ne csak azt fejezze ki, a' mit az eredeti irás mond, hanem azon képet és módot is a' mint modja. Tehát az iró tulajdon charactere és stylusa is utánoztassék. Ez természetesen békorlátozza az irót. E' végre finom izlés kell a' szerző characteristikája iránt; tehetség a' magát más állapotjába helyheztetni tudásra és gyakorlott izlés. A' feladás igy történhetik. A' fordító ugy fejezze ki magát, mint azon iró fejtette volna ki, ha a' fordító nyelvén irhatott volna; a' hol természetesen a' forditandó nyelv mivelési fokára, tekintettel kell lenni. Az ezen tekintetbeli fordítási hivségideál itten 's a' különbféle nyelvek szelleme által különbféleképp korlátoltatik. Az idegen nyelv characterét csak annyira utánozhatja a' fordító, a' mennyire az az ő nyelve characterével nem ellenkezik. Továbbá a' beszéd idom is tartassék meg 's innét vers versben fordittassék 's ha lehet ugyanazon mértékben. A' mi a' stylust illeti a' fordítás birjon az eredetinek könyüségével 's természetiségével, a' nélkül, hogy szabadabb volna. A' példabeszédek igen gyakran csak hasonló példabeszédek által forditathatnak, és a' fordítás nem ritkán, nehezebb az irásnál. A' legnehezebb feladás benne a' szabadságnak hivséggel való öszvekötése. — A' fordítási mivnek természetesen mivelődnie kelle, mihelyt egy nemzet a' másiknak mivelését megkedvelé 's elsörökleni vágyott. A' tudományok története Manethot, egy egyiptomi papot nevez, a' legrégibb fordítók közül. Ptolemaeus Philadelphus idejében honja történeteit — ugy mondják — görögre fordítá. A' görögök törekedtek a' keleti népek kincseit

tulajdonokká tenni; innét Ptolemaeus Philadelphus Moses 5 könyvét görögre fordittatá, Philo Biblius pedig a' Sanchoniathon annaljait Phoeniciai nyelvből tevé át görögre. A' kritica a' fordítást is, mint minden más mivet, szabdák alá rendelé. Már Cicero, Plinius, és Quintilián beszélnek a' jó fordítás szabdáiról. A' németek között Voss, Schlegel és Gries nyitottak a' jobb fordításnak utat. Dicsekesznek ők, hogy nyelvök gazdagsága, képekkel teljessége, hathatósága, alkalmatosokká teszi az idegen iró törekedésének, szóértelmének sőt tulajdon szinezetjének (colorit) kifejtésére is. Az uj nyelvek közül — mondják — egy sem közelit a' göröghöz és romaihoz annyira mint a' német, characterre, a' szótagok mértékének felvételére nézve; innét a' régi költőket egy sem fordithatja jobban. — Es sok van a' dologban. A' németek ugy szólván az egész világ tudományos kincsét és kevésbe kincsét jobban vagy kevésbé hiven, áttették nyelvökre, melly azt bizonyitja, hogy nyelvök magas lépcsőn áll. Költőik közt Voss, Homer és Virgilnak; Fries és Streckfuss Tasso és Ariostónak, Streckfuss Danténak, Schlegel és Gries Calderonnak, Schlegel Schakspearnek dicső másolatját adták. Azonban ha mi meggondoljuk, hogy minekünk majdnem annyi participiumunk van, mint a' görögnek, több mint a' romainak; hogy nyelvünkel összehasonlitva a' német szavak tagmértéke nem is mérték, hogy szóképzésünk mezeje végetlen: mi mondhatnánk valamit. Hanem minek a' szavat? — Magunk és mások is örömestebb hisznek a' tetteknek.

Forgács, (Gimesi) régi 's előkelő magyar nemzetség, a' mellyből főképen emlékesek e' következők: 1) Az esztergami káptalannak 1226 *Iványka* mester részére kiadott bizonyságlevele szerént ez az Ivánka a' Hunt-Páznán nemzetségből származott, és Gímes földét adományul nyerte vala II. András királytól. — 2) *András*, Ivánka fia, IV. Béla király főtárnoka, jelen vala 1241 a' sajómelléki gyászos csatában, és ennek szerencsétlen kimente után hű szorgalommel iparkodék, *Tamás* nevü öccsével együtt, a' király megmentésében; a' kinek lova midőn már nem birná lábait, leszállott a' magáéról András, és a' király alá adván azt, gyalo folytatta futását; Tamás pedig, a' ki hasonlóképen gyalog maradt vala, utólérettetvén az ellenségtől megölettetett. A' megmenekedett András nagy sietséggel a' Túrócz vize partján egy hasonló nevü várat hányatott, a' mellybe fogadta az oda érkezett királyt késéröjivel együtt, 's a' mellyet azután a' Királynak általadott, A' tatárjárás után IV. Béla ezen első menedékhelyét, melly később Znio várának nevez tetett, a' bóldogs. szüznek szentelte, 's a' turóczi prépostság székévé tette; mentőjének Andrásnak pedig ama' várához, a' mellyet ez apai jószágán, a' Gim hegyén, épitett vala, 1256 költ adományivele által egy darab földet ajándékozott, melly hasonlóképen Gimes földének nevezteték. Ez az András, a' gimesi vár alkotója, vala első viselője a' Forgács nevezetnek, és törzsökapja a' gimesi Forgácsoknak, a' kik közül sokan jelesitették magokat emlékezetre méltó tettek és előkelő országos tisztségek által. Nevezetesen. — 3) *Forgács Balás* I Mária királyasszony fő pohárnoka, a' ki 1386 Febr. 6 a' budai királyi várban Ersébet özvegy királynétól és Gara Miklós nádorispánytól felszólitva, II. Károly Király fejét kardjával bevágta; 's a' ki ugyan abban az esztendőben Horvátországban Diakovár táján, midőn az utazó királynékat, Ersébetet és Máriát, megtámadójik ellen védelmezné, megölettetett Jul. 25 (l. I. Mária és II. Károly) Bonfini azt állitja, hogy budai tette jutalmául ő kapta I. Mária királyasszonytól Gimes várát, holott ez már az előtt is nemzetségéé vala. Meglehet azonban, hogy, idegen kézen lévén, akkor váltatott ki az ő számára; a' mit hihetővé tesz a' Forgács nemzetség származattábláján Balás neve alatt lévő jegyzék: „recuperavit Gimes." A' közmonda szerént pedig e' szavakkal biztatta őt Ersébet a' király megölésére: „Vágd, vágd, Forgács! tied leszen Gimes és Gács." De Gács vára, Bél szerént, az akkori irományokban sehol sem emlittetik, és csak

a' 17 évszázban került a' Forgácsok birtokába. Egyébiránt a' fenemlitett származattábla azt mondja Balásról, hogy nemzetsége czimerét megváltoztatta, 's az előbbi fejér farkas helyébe Mária királyasszony képét tette- — 4) *Ferencz*, Sigmond királyi kincstartó fia, szül. Budán 1510. Egyházi pályára lévén szánva, Olaszországban Paduában és Bolognában üzte a' tudományokat. I. Ferdinand Királytól 1555 nagyváradi püspökké neveztetett; de mivel Nagyvárad Zápolya Sigmond János hatalmában vala, az ottani püspökszéket valósággal el nem foglalhatá, hanem, mint posonyi prépost, Posonyban lakozék. Illy helyezetében, egyházi foglalatosságai mellett, országos és hadi dolgokban is szolgálá I. Ferdinand és Maximilian királyokat. Midőn pedig 1566 Gregoriancz Pál halálával megürült volna a' győri püspökszék; és foganat nélkül kérné azt Forgács Ferencz a' királytól, a' ki, Cosmo toskánai herczeg ajánlására, inkább Delfini Zakariást ültette abba: annyira megszomorodott e' hátrahagyatásán a' püspök, hogy 1568 Zápolya Sigmond Jánoshoz menne által Erdélybe; reménylvén kétségkivül, hogy az eltörlött nagyváradi püspökség és káptalan helyreállitására birhatja ama' fejedelmet, és megnyerheti tőle azon püspökszék valóságos birását, a' mellynek ő addig csak czimét viselé. De ebben nem boldogult, hanem, Pető Gergely szerént, csak a' kolosmonostori apátságot kapta a' fejedelemtől. A' következő esztendőben, 1569, nem tudni, mi okból, vagy mi végre, Olaszországba, 's innen Raguzába ment, a' hol Benessa Péter patricius, Sigmond János kir. meghitt embere, házánál mulattában megesmertette vele gazdája Tubero Lajos történetiratját, és vendégétől felszólitva, megküldötte annak másolatját 1579 a' fejedelemnek. Mikor tért vissza Forgács Ferencz Erdélybe nem bizonyos; de Bátori István fejedelemnek 1572 Jul. költ levelét, melly által Ungler Lukács az erdélyi szász gyülekezetek egyházi felügyelőjévé neveztetett, ő irta alá mint kórlátnok. Az ő ajánlására hivta magához ugyan az a' fejedelem Brutus Mihály történetirót. Budai Ferencz (Polg. lex) azt állitja, hogy még minekelőtte el ment vólna Lengyelországba Bátori István, eltávozott tőle Forgács Ferencz, és valamelly betegsége gyógyittatása végett Paduába ment, a' hol 1576 halt meg. A' Forgács nemzetség származattábláján ellenben Bél Mátyásnál a' van megjegyezve Ferencz neve alatt, hogy Posonyban mult ki 1577. Feljegyezgette ő a' maga idejebeli honi történt dolgokat 1540 — 71, melly jegyzetek azután bővittettek és igazittattak a' szerző testvér öcscse, Forgács Simon, és Bátori István erdélyi fejedelem és lengyelországi király keze által. Az utólsótól kapta meg azokat Brutus Mihály, és jobbára belőlök meritette történetiratja adatjait. Forgács Ferencz munkáját, minekutána sok ideig kéziratban hevert vólna, ki adta Posonyban és Kassán Horányi Elek, e' czim alatt: „Francisci Forgachii rerum hungaricarum sui temporis commentarii. libris XXII e ms. in lucem prodeuntes," de, a' mint Budai Ferencz állitja, „töméntelen nyomtatásbeli 's más hibákkal." — 5) *Simon*, Ferencz püspök testvér öccse hiven és vitézül szolgálá fegyverével I. Ferdinand, Maximilián és Rudolf királyokat; nevezetes részt vett többnyire minden idejebeli csatákban, harczokban, vivásokban és egyéb hadi munkálatokban; sokat szenvedett és sok vérét ontotta fejedelmeinek ügye mellett; utoljára udvari fő pohárnok és dunáninnenső kerületbeli fő hadvezér vala. Megholt 1598. Magasztalta az ő tetteit és jeles tulajdonságait Bocatius János. — 6) *Sigmond*, Simon fia, kassai fő hadvezér, országbirája, végre nádorispány 1618 — 21, a' mikor Nagyszombatban meghólt. Mint kassai fő hadvezer ő nyomult be II. Mátyás király parancsára 1611 Erdélybe temérdek sereggel, Bátori Gábor fejedelem ellen; de nem csak végre nem hajtotta királya kötéselleni szándékát, Erdély leigázását, hanem dicstelen futással is kénytelenittetett oda hagyni a' tartományt (I. Betlen Gágor); a' mire nézve illy gunyverset koholtak rá az Erdélyiek: „Perge domum Forgács,

terget 'tua tergora korbács." Mint nádorispány Betlen Gábor fogságába került a' posonyi várban 1619, és ettől az időtől fogva az erdélyi fejedelem pártját követte, mig szerencsésen láttatának folyni ennek dolgai; azután pedig, 1621 elején, által ment ismét II. Ferdinandhoz. A' mit Forgács Ferencz, esztergami érsek, Sigmond testvér öccse, véghez nem vihete, hogy t. i. őt a' közönséges római hitre téritse, azt könnyü móddal véghez vitte Pázmány Péter. Ugyan ezen Sigmond nádorispány vala a' mostani Gácsvárának, Nógrád vármegyében, épitője 1612, 's első birtokosa a' Forgács nemzetségből. — 7) *Ferencz*, Sigmond testvér öccse, nyitriai püspök, esztergami érsek és sarkegyházi pap (Kardinál). Mint Rudolf császártól és királytól neveztetett királyi helytartó, minden módon gátolni ügyekezett azon országgyülés munkálódását és sikerét, a' mellyet Rudolf öccse, Mátyás fő herczeg, mint Magyarország kormányzója, 1608 első havában Posonyba gyüjtött vala a' király akaratja ellen. Ugyan ő II. Mátyás király koronáztatása előtt szóval és irásban, de foganat nélkül, ki kelt az 1609 diki koronázáselőtti első törvénytag ellen, melly a' bécsi békekötés szerénti vallásszabadságot fejezé ki; koronázás után pedig a' nevezett törvénytag ellen, több egyházi személyekkel együtt, irásba foglalt ellenzetet (protestatio) nyujtott be a' posonyi káptalannál. Egyébiránt is buzgó 's munkás ellenállója vala a' protestans hitvallásnak. — 8) *Ádám*, Sigmond nádorispány fia, udvari fő pohárnok, országbirája, 's cs. kir. fő tábornagy, grófi diplomát nyert III. Ferdinandtól 1640. — 9) *András*, István fia, a' Forgács nemzetség idősebbik ágából, grófi méltóságra emeltetett I. Leopold által 1675. A' két utólsótól származnak tehát a' mostani Forgács grófok. Megjegyzésre méltó az is, hogy, a' mióta Gács vára a' Forgácsok birtokába került, tehát a' 17 évszász kezdetétől, 's a' 6 szám alatt felhozott Forgács Sigmondtól fogva, másfélszáz esztendeig szakadatlan sorral a' gácsi Forgács grófok közül valának Nógrád vármegye fő ispányai. *Fábri Pál.*

FORGÓ I. ÖRVÉNY.

FORGÓ PAPIROSOK olly hitel- és váltólevelek, mellyek egyideig ugyan valódi pénz helyett vannak, de nincs bizonyos fond, melly azoknak kifizettetését bátorságositná. Igy p. o. a' váltólevél csak akkor igazi hitellevél, midőn azon summa vagyis érték, mellyről kiadattak, annak a' kezénél van, a' kinek azt utoljára kell kifizetni. De ha azok csak egy másiknak hitelén alapulnak, ollyképpen, hogy beváltás végett utoljára ahoz kelljen vissza kerülniek ki által kiadattak, 's a' közben lévő személyek, a' kiknek kifizettetésére azok szolgálnak, csak az indossansban megbizott hitel kedvéért fogadják azt el fizetés gyanánt, vagy ha az azokot kiadónak más uton kell gondoskodnia, hogy azok kik az ő 's köz-kereskedőinek papirosait elfogadják, valósággal kifizettessenek: nem egyebek mint puszta forgó papirosok, arra szolgálók, hogy a' kiadóknak nehány hónapig hitelbeli fizetési eszközt szerezzenek. A' REVERSÁK (l. e.) mellyek a' nyugot-tengeri tartományok kereskedő városaiban használtatnak, ugyan ezen értelemben vevődnek, csupán abban különbözvén a' forgó váltólevelektől, hogy ezek más fondot tükröznek elő, nem azt a' mellyen alapulnak, midőn ellenben a' reversekben meghatározottan ki van fejezve, hogy csupán csak a' kiadó hitelében gyökereződnek. A' papers of circulation, Angolhonban igen esmeretesek. 54.

FORGÓSZELEK l. VIHAR.

FORINT; tulajdonkép német ezüstpénz, melly megegyezés szerint 16 garast vagy krajczárt ér. De más különböző értékü pénzek is viselik ezen nevet mind Németországban, mind pedig egyébhol is, 's részint valódi részint pedig csak számolási pénzek. Igy Augsburgban 1 forin-20 garast 's 4 kispénzt jelentő számolási pénz. Baselben 14 gar. 9 k. p. (váltópénz 16 gar. 8 kispénz:) Zürichben 15 g. 6 k. p. (váltópénz 17 gar. vertpénz 14 gar. 4 k. p.) St. Gallenben 1 forint, 14 garast jelentő számolási pénz; Genfben 1 for. = 2 gar.; Brabantban 11 gar. 2 k. p. (vál-

tópénz 13 g.) Hollandban 13 g.; Lüttichben 8 g.; keleti Frieslandban 8 gar. 4 k. p.; egy lengyel fonrint Danzigban 6 g.; egy porosz forint Königsbergben 7 gar. 6 k. p.; egy lengyel forint (1766 óta) 8 g. (előbb 6 gar. 8 k. p.); 1 for. Rigában 8 gar.; Triestben 15. g. Eleinte a' forintok arany pénzek voltak, mellyek legelsőben Florenczben verettek 1252, egyik lapjokon liliomot a' másikán keresztelő János képét viselve, 's mintegy 1 arany értékök volt. Innét még most is vannak lübiai forintok, mellyek 2 tallért 's 21 garast érnek; illyenféle pénz volt a' rajnai forint is. Utóbb kisebb, 's amazoknak harmad vagy negyed részét tevő aranypénzek verettek kisforint név alatt. Az első pápai aranyforintok XXII. Jánostól valók. Az ezüstből lévő kisforintokat (72 krajczár) a' rajnai választó fejedelmek verették, 's megmaradt azon nevök, mellyet még ma is viselnek. Az arányból való nagyobb forintok ezután megkülönböztetés kedvéért aranyforintoknak neveztettek. — Törvényeinkben (magyar) Sigmond király alatt (III. Végz. 7 czikk.) találtatik legelőször a' forint nevezet; de hogy már az előtt régen esmeretes volt hazánkban, megtetszik az I. Károly király és Ippoli Itélőmester között 1342. tett szerződés 10-dik § ából; melly Törvénykönyvünkbe országgyülési Végzés gyanánt van iktatva. 54.

FORKEL (János Miklós), musika doctor, legnagyobb hanga literator és történetiró időkorunkban, szül. Mederben 1749, Koburghoz közel. A' hangában első oktatást a' hamburgi Matheson „tökéletes karmesteré"-ből vett. Kóburgban oskolába járt, onnét 17 évében ajánlások által mint a' kar elseje Schwerinbe ment. Itt szava 's hárfajátéka által a' herczegi házba juta. Rábeszélés után Göttingába mene, 's két évig törvényeket tanúla, de majd elhatározá, hogy teljes erőből a' hangán függ. Ekkorban irá: „*Musikalisch-kritische Bibliothek*"-ját, mellyben a' göttingai tanuló recensioja Gluch „*Alceste*"-jéről különös benyomást okaza. A' concertmester helye megüresülvén Göttingában, azt Forkel nyeré el „musika-igazgató"-czimmel. Haláláig ott vala 's nagy munkáit ottan készité, mellyek a' többek közt ezek: „*Literatur der Musik*". „*Biographie und charakteristik Sebastian Bachs*". Megh. Göttingában 1818.

FORMA, Philosophiában a' Marteriának (l. e.) v. anyagnak ellentétele, 's a' cselekvés hatásának, és többfélék egy egészbe kapcsolásának módját jelenti: teszen továbbá alakot is. *Formale* és *Materiale* szinte ellentéte ek, 's amaz alakzatot, határozást, 's valamelly dolog részeinek egy'bekötését bélyegzi. — *Formalismus*, tudományban, 's jelesen a' philosophiában csak az alakzati szükségekre ügyelést és tekintetet jelenti, vagy is azon mód szemléletét, mint hat valamelly munkásság, tartalmának 's tárgyának (*materia*) elmellőztével; *formalis philosophia*, az, melly a' philosophiai esméret formájáról tanit. — Könyvnyomtatóknál *forma* azon oszlopokra, 's barázdákra osztott, lenyomás végett betükkel kirakott, 's vas rámába szoritott tábla, melly a' papiros-iv egyik oldalára nyomatik. Ez másod, negyed, nyolczad, tizenhatod 's a' t. rétü, 's egyszerre nyomatik le.

FORMALITAS alatt értetnek azon külső, nem létalapos környülmények, mellyek valami cselekedethez köttetnek, de a' mellyek annak törvényességére megkivántatnak, p. o. a' végrendelést szokott formával felbontani, 's a' t. innen *formaliter*, forma, vagy bevett mód szerint. *Formalista* ki magát szorosan a' ki szabott formához és módhoz köti. — *Formula*, különös esetekre meghatározott vagy szokás után bevett szók, fordulatok, beszédmódok. Betüszámolásban (Algebra) feladások megfejtésére szolgáló mustrák. — *Formulare*, szóllásban vagy irásban mustra gyanánt változtatás nélkül használandó egész tételek. —

FORMEY (János Sámuel) berlini tanitó 's az ottani tudományok akademiájának folyvást való titoknoka, egy a' vallás miatt Francziaországból kivándorlott 's burkus tartományokban megtelepedett nemzetségből született 1700 Berlinben. 20-ik évében meghivatott a' brandenburgi

(a' Havel mellett) franczia reformata közönség által predikátornak, honnét 6 hét mulva Berlinbe a' Friedrik városi közönséghez vitetett. Betegesgedése egy hivatalbeli segédnek felvevésére késztete, 's ezen időtől fogva még inkább neki adhatá magát a' literaturának. Több fordításain kivül 1723 Beausobreval együtt a' „*Bibliothèque germanique*"-t, később a' „*Journal litteraire de l' Allemagne*" és a' „*Mercure et Minerve*" időszaki irásokat adá ki. 1750 től 1759-ig pedig Perard-dal a' „*Nouvelle bibliothèque germanique*"-t. Majdnem ezen időben vállalá el a' directorságot 's első tanitói széket a' berlini fr. gymnasiumban, mellyet 1739 a' bölcselkedésivel cserélt fel. Midőn II. Friedrik 1740 az akademiát ujra teremté: Formeyt ajánlá Maupertuis a' királynak az ottani titoknoki és történet-irói hivatalra. Elméje 's munkássága megnyeré a' nagy király hajlandóságát és bizodalmát, 's midőn Jariges halála után 1784 az intézetnek különbféle titoknoki hivatalai egybe olvasztattak össze, ő nyeré el annak igazgatását, folyvást tartó titoknoki név alatt. Azon tudományos vitazatokban, mellyek Voltairnek Berlinben tartózkodása alatt, ez és Maupertuis között támadtak, 's mellynek a' király is nem kevesé élénk részese volt, olly vigyázón viselte magát, hogy sem tekintetét el nem veszté, sem a' király ellene más kifogást nem talált, mint hogy bölcselkedési nézeteiben az ő kedvelt Voltairjével egyet nem értett. Irói munkássága 's a' nagyok kedvezése által F. tetemes vagyont szerze magának; 1778 Henriette Marie burkus kir. herczegnének titoknoka, 1788 pedig az akademiában a' bölcselkedési osztálynak igazgatója lön. Ezen kivül terhes hivatalokat viselt a' franczia Departementnél 's tagja volt több külföldi tudós akademiáknak. II. Fridrik holtáig legnagyobb tisztelettel viseltetett iránta, mellyet utódja sem tagadott meg ezen nagy érdemü férjfiutól. Megholt Formey Mart. 1797 közel 80 éves korában. Nevezetes az, hogy ezen német anyától Németországban született 's ennek határain soha tul nem lépett berlini tudós, folyvást 's tisztán németül beszélni soha meg nem tanult, bárha a' greifswaldi társaság, a' nyelv terjesztése és tisztitása tekintetéből tagjának választá, hanem migdegyre franczia maradt nyelve 's tulajdonsága. Irói dolgozásai többnyire fel vannak jegyezve *Meusel*, „Gelehrte Deutschland"-jában, mellynek nagyobb része franczia kevés deák nyelven készült. Jártas volt a' görög és zsidó nyelvben is. Akademiai dolgozásai többnyire a' gyakorlati bölcselkedés körébe tartoznak, vagy az akademiának elhalt tagjairól szóló emlékiratok, 's köz ülésekben tartott beszédek, mellyek által sokaknak tetszését megnyeré. A' papi rend iránt nagy tiszteletet mutatott, 's szerénysége, minden kitüntetése mellett is folyvást nagy maradt. A' „*Souvenirs d' un citoyen*"-ben vonszó tudositások találtatnak felőle. 54.

Formey (Lajos János) kir. burk. fő orvosi titk. tanácsnok, szül. Berlinben 1766, az előbbinek fija. Nevelését részint az atyai házban, részint anyavárosának franczia gymnasiumában nyerte. Itt a' boncz és természeti tudományok tanulására elkészülvén 1784 Hallába ment, azután Göttingába és 1788-ban viszont Hallába, hol orvosdoctor lön 's értekezést ira: „*De vasoram absorbentium indole*" 1789 Strasburgon át, hol Spielmann Lauth és Hermann hasznosak voltak neki, Párisba ment. Itt tudományvágyának elég eledelt adtak Foureroy, Vicq d' Agyr, Portal, Lacepède, Thouret, de Machy és Cabani; Lalande, Thiebault, Lagrange; Bailly de l' Epée apát és Goldoni pedig a' legszebb körökbe szereztek neki bémenetelt. A' revolutiokor el vágyván illantani, feltartoztaték 's a' nép dühétől csak Bailly mentheté meg. 14 nap után szerencsésen kiszökött. Ekkor Zürich, Genf és Bern, München, Regensburg és Bécs városait meglátogatva haza ment 's táborí gyógyásznak tételték, Riemer főorvos pedig a' kórházok sulos elrendeléseit reábizta. 1791. fődandárorvos lett, 1794 Mursinna fősebésszel együtt igazgatá a' gyógyházokat. II. Fridrik Wilhelmtől udvari orvosnak meghivatván ezen fejede-

lem [haláláig ott maradt. Önkérésére elbocsáttaték 's a' fő „*Collegium-medicum*, fő „*Collegium sanitatis*“ 's az udvari gyógyszertári megbizottságban foglalatoskodott. Azolta Berlinben gyakorlott. Kiadá Berlin orvosi helyleirását; orvosi nap ujságot; ujra kidolgozá Zückert „igazitását a' csecsemők nevelésére“, A' péfervári csász. gazdagsági-társaság jutalmát a' szobalég megjavitásának szereire ő nyeré el. 1798 a' hadigyógyászat 's utóbb az egész gyógytudomány tanitója lön á' collegium medico-chirurgicum-ban. Tanitója Selle meghalván Nov. 1810 munkaköre jóval tágult. 1801 orvosi fő titk. tanácsnok lön, 1803 a' berlini franczia gyarmat orvosa 's 1804 ben Riemer halála után a' hadi sereg főorvosává, melly utólsó hivatalt 1805 letövé. 1806 Parisba hivaték tanácskozásra Lajos herezeggel, az utóbbi hollandi-királlyal. Hat héti ott léte után déli Frankhonba ment, az Aixi fördőket megkeresé, de a' burkus franczia háboru kitörtét meghallván Schweizen át Berlinbe ment. Octoberben Hatzfeld herczeggel 's Kircheisen igazsági-ministerrel a' berlini tanácstól Potsdamba Napoleon ellenébe küldeték. 1809-ben feloldoztatván a' főorvosi collegium 's a' főorvosi és seborvosi intézet: F. fizetése járásával nyugalomba tétetek. Ekkorban irá: a' gyermekek vizfőjéről, a' gyógyászok miveltségéről stb. 1811 a' gyógyász és sebészeti-intézet viszont katonai gyógyász és seborvosi academia név alatt felállitatván; F. a' gyakorlati gyógytárnak lön tanitója. 1817 a' belső ministerium orvosi osztálában előadó tanácsnok leve. 1821 vegyületes orvosi munkái kijöttek (Berlin 1823) Utolsó betegségében e' munkát dolgozá: „*Versuch einer Würdigung des Pulses*“. Jun. 23-kán holt meg 1823 Berlinben. —*j*—*a*.

FORMAMETSZÉS l. FAMETSZÉS.

FORRALÁS a' hig testeknek nyilt edényben addig melegitését teszi, mig gőzzé változnak. Ha elegendő meleg, elég soká hat a' hig anyagra, az az utolsó cseppig átmegy gőzbe. Ezen meleg különböző testeknél különböző foku, ugy hogy egyik sokkal több meleget kiván a' forrásra mint másik. A' forráshoz megkivántató melegség foka forrfoknak (forrás pontjának) neveztetik. Különbféle anyagok forrfoka megvisgáltatott már 's legalacsonyabbnak találtatot a' szeszeké, magasabbnak a' tiszta vizé, igen magasnak a' zsirosolajoké. Minél erősebb a' lég nyomása, annál magasabb a' forrfok. Léghijanyu golóban a' kéz melegsége elég a' viz felforralására. Mivel a' higtest elég meleget vévén magába gőzzé átváltozik, innét forrfokánál tovább nem képes megmelegedni. Igy a' ki erős, bezárt edényben vizet forralna, a' melegitést addig folytathatná, mig a' viz vagy egészen gőzzé válna, (ha az eredő gőz számára elég üreg van) vagy az eredt gőz tovább melegednék a' meleget a' viztől magába véve, különben az edény szitszóratása lesz a' bizonyos következés. — A' forraláskor tulajdon zaj hallik, melly a' gözhólyagok eredtétől és a' léggel öszeütődésekkor való elpattanástól származik. — Az eső lé Fahrenheit mérőjének 212°-nál forr, a' borszesz (alkohol) 174°, a' kineső vagy higany 600-nál. — A' mivészi Chemiában forralni annyit tesz, mint a' savakat olvadékjaikból jegesiteni. —*j*—*a*.

FORRÁS, a' müszeres testeknek, elhaltok után, más keverékbe való átmenetele. — A' müszertelen testek a' chemismus törvényi alatt vannak szünetlenül; de a' növény és állati élet diadalmaskodni látszik rajtok. Ezen élet megszünvén, müszertelen test gyanánt enged az állat és növény az elemzésnek, és más idomokba más keverékbe ereszti részeit. — A' forrásnak három neme van: a' szesz, eczet és rothadó forrás. A' szeszforrásnak a' czukros növények vannak kitéve 's leginkább a' czukkoral olly gazdag szőlő-lé vagy must. A' forró mustnak belső mozgása van, habzik, zajog, seprőt hány, mellynek oka az, bogy a' megt szabadult savitó egy rész szénővel kapcsolódván szénsavanyt teremt elő légidomban, melly a' hordóból kihajtatik 's elpattog. A' Forrás folytában más része a' savitónak öszeköttetik gyulóval és valamelly rész szénővel (*carbonium*) 's a' szeszt, alkoholt, képzi, az egész folyó anyag

pedig bornak neveztetik. — A' bor nem marad állandón meg szeszes állapotjában, hanem tovább változik, különösen ha elég meleg és savitó (levegő) hat reá. Ekkor a' második forrásba megy át, az eczetesbe t. i., és ujra el-kezd zavarodni, nyálkás szálakot választva színére el. Ize savanyura változik, neve eczet. Ha erre viszont hat a' lég és meleg, a' harmadik forrás következik, u. m. a' rothadó forrás (rotforrás). Ekkor a' gyuló légidomban elszáll, nem különben a' savitó is egyesülve a' kénővel, 's szénsavanyos gázzá változva. Nem minden test megy át e' három forráson; az állatok többnyire a' rothadóba esnek, a' növények gyakran az eczetesbe. Csak a' szeszes forráson kezdett megy át mind a' hármon, — az eczetes még rothadóba mehet; a' rothadó végez. Nagy föltételei a' forrásnak a' lég és melegség; nélkülök nincs forrás. A' szeszes forrásra megkivántatik 70° F. melegmérője szerint, az eczetesre 75—85°. — Némellyek Fourcroyval még czukor és tészta forrást is vesznek fel; de ezek nem valódiak, amazok alá tartoznak, amazoknak vegyületi. —*j—a.*

FORRÁSOK a' földből kicsorgó vizek, melyek többen egyesülve csermelyt, folyót, folyamot, képzenek 's a' tengerbe ömölve annak gőzölgés által elveszett vizét kipótolják. Magas helyeken, hegyeken, halmokon legtöbb forrás van, de azért tavakban sőt a' tenger fenekén is vétetett már észre. Törvényeik nincsenek egész világosságban. Nem határoztatott meg, ha a' tenger ád e nekik örök táplálatot, vagy a' tél és hegyek hava, vagy az eső, vagy mind öszve. A' források némelly tekintetben különböznek egymástól, p. o. melegmértékökre nézve vannak: jéghidegek, hideg, hüs-, langyos, meleg, heves források, vegyületeikre nézve tiszta, sós, vasas, meszes-, folyások idomára nézve, huzomos és félbeszünő források. A' tiszta forrás valamint a' tiszta viz ritka, a' hegyek között honiabb mint a' lapályokon, sikon. — A' félbe szünő források mintegy játszanak vizeikkel, majd kevesebb majd több vizet adva, majd néha néha egészen elhalgatva. A' Fonsanchei forrás Nismesnèl naponként hét órát 's valamit még foly, 5 óráig pedig szünt Vizsudara karvastagságu 's az 1755-ki földindulláskor, melly Liszabont megrongálá, huzomossá lett, 's csak 1763 ólta szakad viszont félbe. Okát ezen megszünésnek földalatti barlangokban keresik, mellyek csak megteltek alkalmával adhatják a' vizet. De itt vi zont azon kérdés támad, miért nem telnek ezek huzomosan egyiránt meg. Talán viszont más barlangok miatt? — Nem tudjuk teljes okát, ez az egyenes felet. —*j—a.*

FORRASZTANI annyit tesz, mint két darab érczet valamelly lágy és e' végre megolvasztott érczczel, vagy érczelegygyel, melly forrasztéknak neveztetik, egymással öszve foglalni. Igy forrasztják öszve az aranyat ezüsttel; az ezüstöt ezüstből és sárgarézből lévő elegygyel, és akár czinnel is; a' vasat rézzel és sárgarézzel 'sat. A' forrasztócső arra szolgál, hogy az általa fuvott levegőnél fogva a' fénytetem, vagy láng, erősittessék, a' forasztékra vezettessék, és igy azt megolvaszsza.

FORRÓ GYÖRGY. Erdélyben született; 1588-ban a' jesuitákhoz állott be; igen kegyes életü, szelid tanulni vágyó férfiu. Munkálódásának fő köre Nagyszombat volt, hol a' Pázmán szerzette Academiának 15 évig volt igazgatója (rector). Az austriai lelki dolgokat öt teljes évig kormányzá. Egynéhány kötet hitbeszédei voltak magyar nyelven készen. Megholt october 18-kán 1642.

FORRÓ PÁL. Születése helye Háporton. Ifjusága idejét Bátori András szolgálatjában tőlté, ki Vármi Püspök, kardinalis, 's utóbb erdélyi fejedelem is vala. Annak halála után Bethlen Gábor alatt követségi társ volt. Illy hivatala egykor tovább tartoztatván Bécsben, leforditá Curtius történetkönyvét magyarra, mellyet a' fejedelem kinyomatott Debreczenben 1519-ben 8. r. Jól költe görögül és latinul. 55.

FORSKÄL (Péter), svéd füvész, Linné tanitványa, szül. 1736, Göttingában tanult és ott 1756-ban ezen versenygést védé: „*Dubia de prin-*

cipiis philosophiae recentioris". Ezen franczia munkája: „gondolatok a polgári szabadságról" mellyet honaba viszsza mente után otthon adott ki viszszatetszett az uralkodó papi pártnak. F. azután tanitónak hivatott Kopenhágába, és mivel a' természeti tudományokra szánta magát, Linné ajánlására azon arabshonba teendő tudós utazáshoz lett rendelve, mellyet V. Fridrich dán király külde ki. 1761-ben Niebuhr Carsten-nel, van Haven és Kramerrel utnak indult 's Marseille vidékén füvészkedett, hol és Maltán virányt (flora) ada ki. Szerencsésen ért el Egyiptomba és Arabiába, hol szorgalmasan gyüjté a' növényeket, de pestisbe esve Djerimben, arabshonban a' tudományoknak kora halállal holt meg. Szórt papapirosait Niebuhr ezen czim alatt adá ki: „*Descriptiones animalium, avium, amphibiorum, piscium, insectorum, quae in itinere orientali observavit P. Forskael*". (Kopenhaga, 1775, 1 rézzel) — hol a' rendszerbe iktatott latin, görög és arabsnevekre 300 állatleirás következett és a' kahirai emlékezetes szertár „*materia medica*"-ja (gyógyszerleirása). Továbbá „*Flora aegyptiaco arabica*". Epen ott) „*Icones rerum naturalium, quas in itinere orientali depingi curavit Forskael*" (Epen ott, 1776. 48 rézzel). A' rajzolatokat egy szintén elholt utitárs, Baurenfeind, készité, Haas csinosan metszé. Linné tanitványa 's barátja tiszteletéül egy külföldi növénynek Forskalea nevet ada. —*j—a.*

Forster (János Reinhold), szül. Dirschauban Oct. 22-kén 1729, 's Hallában a' természeti tudományok (burkus) tanitója volt. Családja a' skothoni Forester lordok ó házából származék; lengyel-burkus-honba bujdosott 's az atyja Danzigban polgár mester volt. Reinhold Berlinben a' joachinthali Gymnasiumban alapos előmenetelt kezde a' nyelvben, időtanban 's a' népek esmeretében, azután 1748 olta Hallában hit-tudományt tanult, 1751-ben Danzigba jött 's lelki atya lön Nassenhubenban (Nassenhof). Hivatalát csak kötelességből folytatá, de kedvencztudományin, - a' szám,- bölcseség-, országok- és népek tudományán egész lélekkel függött. A' saratowi gyarmat mibenlétét, asiai oroszországban, visgálandó, 1765-ben elutazott. Tudósitási tetszettek 's II. Katalin reá bizta, hogy több tudósokkal együtt a' gyarmatoknak törvénykönyvet készitsen. De munkáinak méltó jutalma és bér nélkül utaza tovább 's mivel papiszéke már el vala foglalva 1766-ban Londonba ment. Itt magát és fiját Györgyöt uton szerezte ritkasági eladásából 's forditásokból tartá ki. Amerikai papiszék ajánltaték ugyan neki, demegveté: fija pedig egy Comptoirban vett helyet. Ő maga mint a' természeti tudományok a' franczia és német nyelv tanitója Warringonba ment Lancashirban, hova nője és fija követék. A' hivatalt letévén is oktatá ott az ifjuságot és nem legkedvesebb körülmények között élt soká. Cookot mint természet visgáló késéré második utján Jun. 26-kán 1772 indultak el Londonból; 17 éves fija vele. Ezen három évig tartó utat, leirá György a' fija egy hires munkában (London 1777. 2 köt. 4. és németül Berlinben 1778 és 1780), mivel atyja az ut le nem irására kötelezé magát. Az atya utóbb az ő gazdag észrevételeit adá a' természeti földleirásról, természeti historiából 's bölcselkedésről, mellyeket ezen utjában gyüjtött. London 1778. 4.; németül fija adáki Berlinben 1783. A' velek volt földrajzolatja a' Wörliczi gyüjteményben van. Jutalmat nem igen nyert, házi környülállási roszszak voltak, mig nem a' hallai egyetembe jövén 18 évig, haláláig, annak disze volt. Itt is munkás volt, utazásokat fordita, Cookét is a' harmadikat. Heveskedése, egyenes szivüsége, játszvágya, gyüjtésdühe bajt szereztek neki, fija halála bánatot. Dec. 9-kén 1783 holt meg. Éles felfogó elme, jó emlékezéssel volt benne öszvekötve. 17 élő és holt nyelven irt vagy beszélt. A' történetekben, füvész és állat-tudományban századja első feltalálói közé tartozik. Heves zuduló mérsékletü, de jó szivü, nyájos, szolgálatra kész és egyre vigkedvü volt. —*j—a.*

Forster (János György Ádám) az előbbinek fija, szül. Nov. 26-kán 1754. Nassenhaben-ben Danzignál, atyját Saratowba követé, Pétervá

rott tovább tanult. Atyja Angolhonba menvén ő kereskedést kezde tanulni, de gyenge egéssége félbeszakasztatá azt vele. Atyjához visza tért Warringtonba, tanulását folytatá, több munkát angolra fordita 's egy közel oskolában a' német és franczia nyelvet tanitá. Atyjával együtt 1772—75-ig Cookkal a' földet körül utazta, 1777-ben Párisba ment, hol meg akart telepedni, de majd Hollandba ment, 's a' berlini uton volt, midőn a' hesseni Landgróf a' kasseli bajnokakademiánál a' természeti historia tanitószékével megkinálá, 1784-ig azt fel is vevé, ekkor pedig hasonló hivatalra Vilnába ment. Itt orvosdoktorrá lön. Katalin czárné 1787-ben a' földet körülakará utaztatni, 's Forstert az uttörténetirójának nevezé ki, de az utból semmi sem lett a' török háboru miatt. Viszszatérvén némethonba sok munkát ada ki a' természet historiából és literaturából. A' mainzi válosztóherczeg (Kurfürst) első könyvtárnokává tevé. 1792-ben a' Frankok Mainzba jövén a' revolutiót hevesen fogadá 's a' köztársásigilag gondolkodó Mainziaktól Párisba küldetett, hogy a' Conventnél Frankhonnal való egyesüléseket kieszközölje. Azonban a' Burkusok Mainzot elfoglalák 's néki mindene elfoglaltatott, vétetett. Elbusulva szerette nőjétől elvált, ki Huber nevü barátjához ment, ő pedig Indiába törekedett. A' keleti nyelveket tanulva holt el Párisban Jan. 12-kén 1794. F. a' remekirókhoz tartozik; munkáiban a' franczia könyüséget angol nyomossággal kőté. Sok munkái közül ezeket emlitjük: föld körüli utazásának leirása, melly a' természeti tárgyak nevezetes feljegyzése 's mély emberesmeret miatt hires; — „*Kleine schriftem, ein Beitrag zur Länder und Völkerkunde, Naturgeschichte und Philosophie des Lebens*". 6 rész; — *Ansichten von Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland England und Frankreich in April, Mai, und Juni* 1790". 3 rész. A' hindus Kalidas Sakontalá-ját ő ülteté át a' németföldre. —*j—a.*

Forster (György) azon vakmerő utazásáról esmeretes angol, mellyet 1782 Indiából, hol a' keletindiai sereg-osztálynál szolgált, Ejszak-indián és Persián keresztül Europába tett. Meggyőzött minden nemü veszélyeket és számtalan nehézségeket. Azon tartományoknak, mellyeket érintnie kellett, szokásait 's nyelvét esmervén, keleti ruházatba öltözött. A' Seik birodalmát elmellőzvén Kaschemiren, 's a' szokot karaván uton Kandaháron ment keresztül. Ezen tul nem utazott magánosan többé, de mindig bátorságositnia kelle magát utazó társainak kémlelő tekintete elől, és különösen az átutazott tartományok nyelvében 's szokásaiban jártasnak mutatkoznia, hogy mint idegen meg ne esmertessék. Ezen okból némelly szükségeinek kielégitését megtagadta magától, megelégedett a' többnyire rosz eledellel. Egy év lefolytával csak 900 órányi utat tön, elérve a' Kaspium tenger déli részét. Két év mulva jutott el vissza Angolhonba, 's 1785 egy munkát adott ki a' hindus származásuak mythologiájáról 's szokásairól, mellyben ön tapasztalasainak történetét is helyesen közölte; ábrázolatai még tanittóbbak lettek volna, ha ő nyomosabb általános esmeretekkel bir vala. Utazása tulajdonképen való leirásának I. része 1790 jelent meg Calcuttában, a' hova visszatért. Mi előtt a' II. részt végezhette volna, megholt Nagpurban 1782, midőn mint a' Marattok Főjéhez menendő követ, uton volt. Ezen rész megjelent 1798, a' nélkül hogy megtudódott volna, ki által 's hogyan jöttek légyen vissza iratai Angol-honba. Meiner forditása (1796 és 1800) azon vonzó munka, melly az akkori időben még kevéssé esmert sk. kekről (L. e.) esmereteket, és Rohillas becses tudositásait közli. Egy forditása ezen czim alatt „*Voy du Bengale à st. Petersbourg, à travers les provinces septentr. de l' Indie ect. par Feu George Forster*" (Paris 1802, 3 köt. földrajzokkal) jelent meg. —*no*—.

Fortepian l. Pianoforte.

Fortinguerra (Niccolo) szül. Pistojában 1674. IX. Clemens pápa udvarában praelatus, a' 18 század első felebéli olasz költők jobbika, ki Ariosto, Berni 's Tasso tulajdonit egyesiteni érté. Nagy Károly egyik

paladinja szerint nevezett költeményében („*Ricciardetto*“) megmutatá, hogy Ariosto követhető. Mondják, első énekét egyeste kezdé 's végzé. Baráti kivánságára folytatá a' munkát, melly igy 30 énekre nőtt. De holta előtt nem hagyá kinyomatni; utána is Carteromaco név alatt jöve ki. (Megholt 1735 Febr. 17. munkája kijött 1738 2 köt.) A' találás nagyobb részint ővének látszik. Az igazi történettel igen játszik; hőse „a' Richard“ Károly holta után thrónra lép. A' szépidomzati egységgel nem igen törődött; helyhezet festés vala fő dolga. Az elbeszélést kénye szerint megszaggatja 's öszveköti Arióstoként. Előadása tréfásabb Ariostó-énál, gunyolóbb mint Berny és Tasso munkáiban. A' ker. vallás megfertőztetésén való csufolás só a' munkában, kis versei, sonettjei, különbféle olasz versgyüjteményben találtatnak. 55.

FORTUNA, görögül Tyche, a' jó és rosz sors igazgatója. Hesiod szerint az Okeanos leánya, Pindar szerint a' Parkák testvére Temploma volt korint.-Elis-és Smyrnában. Olaszhonban Roma épülése előtt tiszteltették. Antiumban hires temploma volt, ebben két oszlopa, mellyek orakulum gyanánt kérdeztetve sors vagy intés által adtak feleletet; és volt Praenestében is, innét „*Dea Praenestina*“. Romában számos egyháza volt. Rajzoltatik két evezővel, jóéval és roszéval; utóbb bekötött szemmel, ruddal, kerékkel, golyóval. Többnyire matrona öltözetü. Különbféle drágaköveken más symboljait is látni; p. o. egy a' világgolyó felett kiterjesztett kört; földgolyot evező gabonakalász között, mellyen kerék áll. Geta Csaszár egy pénzén mezetlen felső testel ül a' földön, jobb karral egy kereknek dől, baljában keblére érő hőségszarvat tart. Szárnyosnak is festetik, de a' romaiaktól soha; mert a' földet keresztül repülvén szárnyait letevé, Rómába szált, örökre ott maradandó. 55.

FORUM, (tér, piacz), a' romaiaknál minden téres hely, a' hol vásár vagy itélet tartaték. Romában a' Forum szép setáló hely volt; s' a' város nagyobbodván a' forumok száma is szaporodott, — utolján 27-re. A' nagy Forumot már Romulus a' nép gyülésének szánta, Tarquinius Priscus körülveteté fedett sétálókkal, az idő viszonyai ellen védőkkel. Rajta lépcsős emelkedések voltak, mellyekről a' játékszinek épitése előtt, a' játékokat szokás vala nézni. Idővel görögh honból rabolt szobrokkal ugy meg rakatott a' forum, hogy egy részét viszont el kelle hordani. Különösen szép volt a' 12 fő isten aranyozott szobra. A' romai forum ma „*Campo vaccino*“ (tehénmező) 's hajdani fényének romjaiban busong — A' törvény nyelvben Forum annyit tesz mint TÖRVÉNYSZÉK (l. e.)

FOSCOLO (Ugo.) olasz költő és iró, szül. Zante szigetén 1771. körül, Velenczében, e' köztársaság megszünte előtt esztendővel, mint drámai költő, „*Thyestes*“ szinjátékával lépett fel, mellyben Alfierinek egyszerüségét 's szigoruságát, és a' Görögőket követé. Azon kedvezés ellen mellyet e' munka nyert, maga kemény birálattal álla-ki. Midőn Bonaparte Velenczé régi alkotmányát eltörlötte, 's nép uralkodást hozott be, Foscolo az uj rendszer mellett igen buzgott; de az uj köztársaságban nyerendő nagy polcz iránti reménye, Velenczének Austriához csatlásával füstbe ment. Szelleme foglalatoskodtatása végett irt egy forró szemvedelemmel bélyegzett regét „*Ultime lettere di Jacopo Ortis*“ czim alatt. (Majland. 1802) „*Werther*“ utánazása ugyan ki tetszik belőle; azonban leginkább a' beleszött polgári tárgyak, 's némi zavart honszeretet az, a' mi az olaszoknál közönségesen ugy megkedveltetette. E' mellett a' nyelv tekintetéből nagy dicséretet érdemel. F. Majlandba ment, hol barátja Pino tábornok katonai szolgálatot szerze neki. Itt kallimachusnak Berenice hajáról irt Catullus forditotta költeménye felett, magyarázat formában, több tudósok ellen egy guny-verset készitett. Midőn néhány franczia hadláb franczia Országba visszatért, F. ez alkalommal élt Paris meglátására. Visszajötte után 1807. nyomtattatta ama kis verseze-

tet „*Dei sepoleri*“, mellyben a' Majlandiakkal rosszul bánt. A' Critica pedig verseit, mint darabosakat és kellemetlenül hangzókat, méltán ócsárlotta. Ezen megboszankodva, elhatározta más pályára lépni. Montecuculi munkáinak az eredeti iratok után kidolgozását vállalá fel; érdemteljes vállalat; de mellyet nem vitt ki a' müértők elégedésére, kik a' hadi mesterség alapos esmeretében járatlansággal, 's a' kéziratok hézagai kipótlásában igen nagy vakmerőséggel vádolák. Montival, kinek barátja 's védője vala, azon kapott öszve, hogy midőn amaz „*Ilias*“ fordítását kiadni készült, ő is e' költemény első énekeinek fordításával lépett elő, 's azokat olly értekezésekkel kisérte, mellyek egyenesen Monti ellen valának. Azt tartják „*Ricciardo*“ és „*Ajace*“ két szomoru játékával is hasonló czélzása volt. De a' kormány, melly itt még más tekinteteket is akart lelni, azt parancsolá, hogy Majlandot hagyja el. Hogy a' számüzés nevétől megmenthesse, barátja Pino megbizottság szine alatt Mantuába küldé. Itt élt Napoleon megbuktáig. Ekkor Olaszország függetlenségéről nagy tüzzel beszélt; 's midőn Murat táborozását elkezdé, az Austriaiak előtt olly gyanussá tette magát, hogy Olaszországot elhagyni tanácsosnak vélte. Helvetiába, innen Muszkaországba ment, 's 1817. még Londonban élt. *T.*

Fossilia, legközönségesebb értelemben annyit tesz mint Ásványok (l. e.), néha Kővé vált testek (l. e.) értetnek alatta.

Fösvénység, az önmegtartás ösztönének elfajulásán épül, mellynél fogva az ezen ösztönnek kielégitésére szolgaló eszközt felcseréli az ember a' czéllal, 's ahoz képest a' külső eszközöknek puszta birásokban olly nagy gyönyörüséget talál, hogy azoknak lehető használását és éldelését nem csak másoktól, hanem önmagától is megtagadja. Szélesb értelemben véve a' fösvénység magában foglalja a' vagyonkórságot is. De szorosb értelemben a' birt jók megtartásán igyekszik az; ellenben a' vagyonkórság a' birásra, ha csak egy szempillantatnyi ideig is, vagy a' magának való tulajdonitásra irányzódik. A' fösvény mindenek felett pénzre törekszik, mivel az legderekabb eszköz a' mi szükségeink kielégitésére. A' fösvénységen tehát értetik rendesen a' pénznek, 's mas egyéb külső eszközöknek is telhetetlen kivánása. Ebben az értelemben a' fösvénység minden gonosz gyökerének is neveztetik; mert az embert igaztalanná és szeretetlenné teszi, mind mások, mind önmaga iránt. Azon részint alacsony, részint oktalan eszközök miatt, mellyeket a' fösvény a' maga szenvedelmének kielégitésére használ, megvetésre méltóvá és nevetségessé lesz ő mások előtt. Legjelesb rajzolatját adá ezen utálatos szenvedelemnek Molière az ő „L' avare“ czimü vig játékában *A. B. S.*

Fothergill (János), angol gyógyász, egy serfőző fija, szül. Mart. 8-kán 1712 Carrendben Richmond vidékén, a' yorki grófságban, 's a' Quäkerek richmondi nevelőintézetében neveltetett, 's egész életében ezen felekezethez tartozék. Edinburghban gyógyászságot tanult; a' londoni sz. tamás-kórházban hivatalt nyere, 1740. tudományos utazást tön Holland, Német és Franczia-országon keresztül; Londonban megtelepedett, hol 30 éven által, mint az akkori gyógyászok leghiresbike, kiterjedt praxist (gyakorlatot) üze. Ügyessége, szorgalma, jóltévősége a' szegények iránt, kiknek folyvást nagy summát osztá ki, általános tiszteletet szerzének neki. Midőn 1746-ban a' hártyás gyék (angina membranacea) Londonban járványos lön, F. annak gyógyitásában egy uj irányt követe, hánytatókat használa és ásványsavanyakat, betegeit többnyire szerencsésen megmentve. 1748 munkát ada ki: „A' fenés gyék természetéről és bánásáról“ melly sok nyelvre lefordittaték. F. kedves tudománya volt a' füvészkedés. 1762-ben Uptonban nagy teleket veve 's füvészkertet nevele rajta. A' londoni legjobb rajzolókkal rajzoltatá le növényeit, 's holta után 1200 illyen rajzolat a' pétervári kabinetbe jött. Az ő állat- és ásványtára a' legnevezetesbek

közé tartozott Angliában. Ön költségén nagy nevelő intézetet állita fel szegény quäker gyermekek számára. Kedves tervei közé tartozék a' négerkereskedés eltörlése. Dec. 16-kán hala-meg 1780. Halála után Elliot kiadá orvosi és bölcselkedési munkáinak teljes gyüjteményét életleirásával (London 1781). Németül kijött Altenburgban 1785. 2 köt.

—*j—a.*

Főtörvényszék (titkos), Berlinben azon legfőbb itélőszék, melly a' Burkusbirodalom azon részét érdekli, hol a' burkus törvénykezési rend áll fen. Már Vilmos Fridrik kinyilatkoztatá 1670, hogy egy fő felebviteli törvényszéket akar állitni; melly azonban a' német birodalmi alkotmány szerint csak Kurmarkra nézve történhetett volna; de csak akkor (1703) állhatott fel a' főfelebviteli vagyis fő titkos törvényszék, midőn már előbb (Dec. 16. 1702.) Leopold császár által a' többi birodalmi tartományoknak is adatott egy igen kiterjedő felebviteli privilegium (a' birodalom törvényszékeinek itélhetősége alól való felszabadittatás). Midőn Cocceji az igazság-szolgáltatást megjavita (1748) ez is uj törvényszéki rendezetet nyert. Csak mint harmadik folyamodásu bíróság itél azon tárgyakra nézve, mellyeknek értéke 2000. tallér (a' pereknek kevés nemei tartozván csak ide, ugy, hogy tárgyokra tekintet ne volna, sőt némellyek, szinte tárgyaikra való tekintet nélkül, egészen kivétetnek alóla). Uj vizsgálatot nem tart, hanemha valamelly tárgynak bővebb kifejlődésre van szüksége a' felek között, visszaküldi az ügyet az alsóbb folyamodásu bírósághoz; csak a' befejeztetett actak, irásbeli tudósitások és correlatiok szerint itél, 's elhatározásaihoz soha sem kapcsol alap-okokat. Innét, és mivelhogy a' titkos főtörvényszék mellett még olly sok fő itélőszékek vannak, mellyek a' harmadik folyamodási biráskodásban foglalatoskodnak, mint p. o. a' fő tartományi itélőszékek második senatusa, Königsberg, Marienwerder, Stettin, Boroszló, Glogau 's Ratiborban, — ollyan tárgyakban, mellyek a' kerületjekben lévő első folyamodási bíróságnál kezdődtek; és mivel az ügyek ujabbi megvizsgáltatása egyik fő tartományi itélőszéktől a' másikhoz van utasitva: soha sem eszközölheté a' titkos főtörvényszék a' törvénytudomány további mivelődését 's egységét ugy, mint más főbb itélőszékek, p. o. a' parisi parlament, a' cassatio-udvar, az országos kamarai itélőszék, a' romai Rota (rota romana). Ezen behatást inkább gyakorlá eddig a' justizministerium, midőn az itélőszékek kérdéseire a' kétes törvény kifejezéseit meghatározá, a' tudtára lett itélőszéki helytelenségeket megigazitá, 's a' törvények hiányait részint hasonlatosságoknál fogva kiegészitette, részint kiegészittetéseket a' törvényhozás utján eszközlötte. A' főtörvényszék 1824 egy elölülőből (ministeri ranggal) és 20 tanácsnokból állott, kik a' tartományok főitélőszékeinek legjelesb tagjai közül választatnak. Ő mellette áll az igazság kiszolgáltatása végett 1819. a' niederrheini nagyherczegségben felállittatott revisio- és cassatio-udvar Berlinben (l. felebviteli törvényszékek) és a' poseni nagyherczegség számára egy elölülőből 's 8. tanácsnokból felállitott főfelebviteli itélőszék. Még svéd Pommern-nek is meg van a' régi igazságszolgáltatási szerkezete, egy 5 tagból álló udvari itélőszék (Hofgericht) és 1 elölülőből 's 3 tanácsnokból lévő fefelebviteli itélőszék; mind a' kettő Greifswaldban.

—*no—*

Fouché, (Jósef) otrantoi herczeg. Ha hogy a' történet általjában egy időkor nevezetes férjfijait, nem előbbi vagy későbbi időkor szerint itélheti, vagy méltathatja, hanem azon idő charactere szerint, mellyben éltek, annál inkább illik ez ollyan időkor férjfijáról, mellynek évkönyvei még nincsenek befejezve. Fouché egészen a' franczia revolutio időkorába tartozik. Ezen nagy eset belső szükséges voltát 's kifejlése módját a' történet-vizsgálat annyira legalább megvilágitá, hogy a' történet sinórmértéke ezen eset számára nem lehet az, melly szerint az egy nemzetet és embereket itél, kiknek élete olly időbe esik,

ORSZÁGOS KÖNYV-TÁR

mellyben a' társasági rend erkölcsi - politicai kifejlődése törvényesen halad elő. Valamint tehát a' franczia nemzetet, mellynek rosz szelleme Fouchét is okvetetlen vezérlé, nem lehet brittus és német nézetekből, vagy a' dolgok 1788 avagy 1817-diki állásából tekinteni: épen ugy Fouchét sem, s' legkevesbé kell őt csupán ezen revolutio bizonyságára megitélni, mellynek épen azért is gyanusak ön vallomanyai, mivel magában hordozta az indulatok 's elvakulás vad characterét, valamint a' hazugság és erőszakét is, — olly charactert, melly a' társaság erkölcsi-politicai rendjével együtt egyszersmind a' közvélemény igazság-érzelmét is szétdulá. Nyilvános életének csak egy részét, az utóbbit, 1799-től fogva — midőn Napoleon Franczia országon uralkodni kezdett, — próbálta mentegetni, 's itt még ellenségei is kénytelenek megvallani, hogy ő sok roszat akadályozott meg, és Napoleonnak több mint egy fontos alkalommal szegezé magát rendületlen szilárdsággal ellene. Fouché Jósef szül. Nantesben 1763 Máj. 29, hol 9 éves kora után az oratorium atyáitól neveltetvén hajós kapitánynak kellett volna lennie, a' mi atyja is volt; de nem lévén a' tengeri életre elég erős, folytatá tanulását Parisban. Ezután leczkéket tartott a' Metaphysica, Physica és Mathematicaból, a' juillyi, arrasi és vendomei academiákban. Pap soha sem volt, még a' Revolutio előtt megházasodott, azután Nantesben mint ügyvéd élt. Itt 1792 az alsó Loirei départ. tagjává választá a' nemzeti gyülésnek. 1792. Sept. 20. (következőleg midőn már felállittatott a' köztársaság) lépe fel elsőben a' parisi jacobin clubban; a' conventben a' király halálára szavazott, 's a' néphez való appellatio ellen. Leginkább a' nyilvános tanitás kiküldöttségében munkált, 's szoros összeköttetésben állt Condorcet-vel. 1793 kénytelen lévén Neversbe, 's Collot d' Herbois-val Lyonba küldetést vállalni magára, kinszerittetett az akkori idő borzasztó rendszere nyelvén beszélni, azonban bátran nyilatkoztatá ki magát a' közönséges feladások, az anarchiai önkény és a' rablás ellen. 1795 Juniusban, Parisba visszatérte alkalmával a' jacobin clubb elölülőjévé választatott, de kevéssel azután Robespierretől, kinek tyránsága ellen nyilatkozék, bévádoltatott, hogy a' patriótákat elnyomja, 's az aristokratákkal egyetért. Ezért kivettetett a' clubból. Robespierre megbukta után Fouché a' mérsékltek részére látszott állni, de a' köztársaság veszedelmes állapotja miatt a' borzasztó rendszer rendszabásai mellett szólt a' szónok helyen, azért is 1795. April. 2. Tallien és a' Thermidorianok elfogatását kivánák. Midőn ezen kivül még heves repülő iratok is, mint p. o. „Bretagneiak vádja"; „A' Lyoniak bosszukivánása"; a' Terrorismus felvétele, a' megismert Fouché 'sat. valamint a' gannati lakosok az Allier départementben 's a' Nièvre départementi kormányszékek Fouché megbüntetését kivánták, a' gyülés Lesage, Boissy d' Anglas 's más képviselők ajánlására Aug. 9. elhatározá Fouché elfogatását, 's Terrorista létéért kivettetését a' gyülésből. 1795. Oct. 26. a' közönséges bocsánatnál fogva ő is visszanyeré szabadságát, 's azután 2 esztendeig privát életet élt. Fructidor 18-ka (1797 Sept. 4.) után, midőn Barras a' mérsékltek pártján győzött, a' directorium 1798. Septemberben a' cisalpina köztársasághoz követnek nevezé ki. General Joubert, az olasz sereg főkormányozója, barátja volt; de midőn ezzel F. Reubel, Merlin és mások pártja ellen összeveszövetkezett, visszahivaték a' directorium által. 1799 elején téve vissza Parisba. Az akkori directorium tagjait nem sokára azután Sièyes, Ducos, Gohier és Moulins válták fel, kik Fouchét a' köztársaság policzia ministerévé tevék. Mint ez, ritka talentomokat fejtett ki, bátorsággal 's rendkivüles munkássággal párositva. A' néptársaságok elnyomására tett rendszabásai miatt a' Manège-Clubtól, és az ötszázak tanácsában igen megtámadtatott; de ő eltökélve haladt tovább utján, 's féken tarta minden pártot. Bonaparte egyiptomból visszatérte után ő is munkálódott a' consuli kormány felállitásán Brumaire 18-kán.

Ezért megerősittetett a' policzia-ministerségben. Beauharnais és Josephine pártja, melly Lucziánnal feszült lábon állt, hozzá kapcsolá magát. Felfedezé egynehány királyi agensek levelezéseit 's közzé tevé azokat. Megsemmisitette Arena, Cerrachi, és Topine Lebrun összeesküvéseiket; semmivé tevé, 's törvény elébe idézé a' pokolerőmiv főeszközlőjit. Azonban nem igen volt hajlandó erőszakos rendszabásokra; 's kémek, vesztegetés 's csábitás által legtöbbet vitt végbe. Midőn sok royalistákat védne Bonaparte bosszuja ellen, ezt pedig az összveeskűvés félelmével nyugtalanitaná, azon volt, hogy mind a' két pártnál szükségessé tegye magát. Mint gondolkodott legyen hivatala okfejeiről, láthatni azon köziratokból, mellyeket széljel bocsátott. Azonban Napoleon nem érte vele egyet, hanem külön titkos policziát állitott fel. Fouché kiesett a' kegyelemből 's 1802. Sept. 15. a' senatusba tétetett. 21 hónapig élt kizárva a' közfoglalatosságokból. Akkor Napoleon, Luczián és Jósef tanácsára egyesité a' policziát az igazságszolgáltatással Regnier főbiró alatt. Azonban a' császári policziarendszabások miatt, 's leginkább Moreau pere alkalmával támadt zugások kinszeriték a' császárt, Fouchét 1804 Juliusban ismét a' policzia-ministerium fejévé tenni. Savary mindazáltal még is feje maradt Napoleon külön policziájának; Fouchénak pedig a' Temple tömlöczei voltak igazgatása alatt. Ezért vádolták őt Wright (l. e.) angol kapitány állitott meggyilkolásával, de ezen hir eléggé meg van czáfolva. Azon statusrab 1805. Oct. 27. maga metszette el torkát beretvával. Mig Napoleon hóditó lelke a' külföldön foglalatoskodott, addig Fouché hon tartá fenn a' csendet. Hijában törekedett a' császár munkásságát a' belső igazgatásra téritени, 's őt Spanyolország elleni szándékától elvonni. Midőn Napoleon 1809 a' Duna mellett háboruskodott az Austriajak ellen, és az Angolok Valcherent elfoglalták, Fouché, ki ekkor egyszersmind belső minister is volt, 's azon esztendőben otrantoi herczeggé tétetett, mindenfelől felszólitá a' nemzeti őrséget; de felszólitásának ezen szavai „mutassuk meg, hogy ellenségink visszaverésére nem szükséges Bonaparte jelenléte" a' kegyelemből ismételt kiestét szülték. Azonban 1810 Jun. romai kormányzónak neveztetett ki, de vissza kellett volna a' császár leveleit adnia. Mivel pedig ezt állhatatosan megtagadá, számüzetett aixi senatoriájába. Innét is nem sokára visszahivá Bonaparte, de a' herczeg, nem egyezhetvén meg a' császár nézeteivel, jószágaira vonult. Utóbb Dresdába hivá Bonaparte 's 1813. Jul. Illyria helytartójává nevezé, de a' háboru csak hamar kinszerité visszamenni Francziaországba. Ezután Nápolyba küldé Napoleon. Végre midőn ez lemondott, Fouché is visszament Parisba. Azt tanácslá a' letétetett császárnak, hogy Elba helyett Amerikába menjen. Szintolly okosak voltak tanácsai, mellyeket XVIII. Lajos ministerjével közlött; ha ő reá figyeltek volna, hihetőleg nem történendett 1815. a' martiusi catastropha. Látván a' herczeg, hogy a' régi indulatok helyébe ujak léptek, falura ment. Hijába igyekeztek az elégedetlenek őt szövetségekbe vonni. Levele, mellyet 1814 Sept. 25. Paris mellett ferriéresi kastélyjából ira a' bécsi békegyülés egy tagjához, némünéműképen magában foglalja politikai hitvallását. Bonaparte kiszálta alkalmával el akarák fogni az otrantoi herczeget, mivel Vaudemont herczegasszonynál egy királyi herczegnek ezt mondá: „*qu'il était trop tard pour qu'il pût servir la cause du roi*;" de elillant egy titkos kimenetelen. Bonaparte tüstént magához hivá; de Fouché nem előbb fogadá el tőle a' policzia ministeriumot, csak midőn Napoleontól hallá, hogy Austria és Angolország titkon jóvá hagyják az ő visszatértét. Mihelyt pedig a' herczeg bizonyos hirt vön azon számüzési itéletről, mellyet a' békegyülés Napoleon ellen hozott, azt tanácslá a' császárnak, hogy ha semmire sem lehet alkudozással menni, mondjon le 's menjen az egyesült statusokba. Esmervén a' közvéleményt, erős állást vön Fouché Bonaparte ellen, 's erőt szerze nála a'

szabadság okfejeinek. Az ő unszolására elhatározta magát Napoleon a' waterlooi ütközet után arra, hogy lemondjon. Ekkor a' kamarák az otrantoi herczeget az ideigleni országlás fejévé tevék. Előmozdítá ő Napoleon elutaztát. Ugyan ezen időben folyt az alkudozás az egyesültekkel, 's a' herczeg sikeresen küzdött Carnot és egyebek nézetei ellen, kik — még a' főváros veszélyével sem gondolva — a' legvégsőt akarák merészelni. Fouché azonban nem kivánta elejénte XVIII. Lajos országlását visszaállitani. Végre alkudozásba lépett Wellingtonnal Neuillyben. Paris capitulált, a' franczia sereg a' Loire megé vonult, 's XVIII. Lajos az otrantoi herczeget, ki Jul. 7. hozzá a' franczia országi közvéleményről nyilván irt, magához hivatá St.-Denisbe 's policzia ministerré nevezé ki. Ezen hivatalában Huet-készitette 's Franczia-ország állapotját tárgyazó két előterjesztést ada be a' királynak, de a' mellyek, vakmerőségök által a' herczegre vonák minden párt gyülölségét. Tanácsa, hogy minden megbocsáttassék, nem követtetett. 's mint policzia minister kénytelen volt 1815. Jul. 25. egy királyi rendelést alá irni, melly által többek, mint statusvétkesek, kivétettek a' bocsánat törvényből. Nem sokára azután győzött a' kir. herczegi párt gyülölsége a' ministeriumon, és Fouché 1815. Sept. kivevé elbocsáttatását. A' Seine départ. követének választá a' kamarába; de a' royalisták gyülölsége miatt nem lépett be abba. Erre a' király követjének nevezé ki a' dresdai udvarhoz. De ő is sulyja alá esék az 1816. Jan. 12-ki törvénynek, mellynél fogva azoknak, kik a' király halálára szavaztak 's Napoleontól hivatalt nyertek, Fransziaországból számüzetnek. 's ajándékban kapott jószágaikat elveszteniek kellett. F. ezolta Prágában élt, familájával együtt, azután pedig Linzben, 's Triestben holt meg Dec. 26. 1820.—1815. Aug. másodizben lépe házasságra Castellane kisasszonnyal, Talleyrand rokonával. Gyermekei nevelésével foglalatoskodván, mint atya és férj tiszteletre mélto férjfi volt. Külseje mély tekintetet és akarati erőt árult el. Középtermetü volt, inkább sovány mint teljes, egészséges erős idegü, beszédjében, melly tompán 's egy kevéssé rekedten hangzott, sebes, elhatározott, 's élénk; egész magatartásában egyenes és egyszerü. A' Parisban 1824. megjelent „*Mémoires de Jos. Fouché duc d' Otrante*" etc. (2-dik része Brüsselben 1824) nem esmertettek el fijaitól, kik meg is nyerték a' pert a' kiadó ellen, azonban a' belső okok mind e' mellett is arra látszanak mutatni, hogy ő tőle származott a' nevezett munka. Annyi bizonyos, hogy F., Demarteau nevü titoknokjának dictált emlékkönyvet. L. életét a' „*Zeitgenossen*" 3. füzetében. F. közleményiből készitve. *Zs. G.*

Fouqué (Fridrik, bárón de la Motte), kir. burk. major, a' Johannitarend vitéze, szül. Ujbrandenburgban Febr. 12-kén 1777. A követk. hires generál unokája, kardal és lantal szerze borostyánt. Kleist Henrikkel, az ő szerencsétlen barátjával, a' Garde du Corpsban mint hadnagy táborozott a' Rajnánál kilenczven körül; azután pedig mezei csendben élt a' barátságnak, szerelemnek, muzsáknak, mig nem 1813-ban királya szózatja fegyverre hivá, hová ő egy válogatott zászlóaljal megjelent. Itten mint hadnagy, 's utóbb mint kapitány a' brandenburgi vasas ezered szabad vadászinál, több hadi dalt énekelve, jelen volt a' nevezetes csatákban. A' kulmi ütközet után betegen feküdt, de a' 18 Octoberi dicső csatában jelen volt. Romlott egészsége honjába inté. A' király major czimmel 's a' Johannita rend keresztjével diszesité. Mint költő „*Pellegrin*" név alatt lépe fel. Numanciát Cervantes-tól leforditá és spanyol szellemmel költött. Általa készült: *Alwin*, román két kötetben. „*Historie des edeln Ritters Galmy und einer schönen Herzogin aus Bretagne*", és több dráma. — Emezek pedig éjszaki komorabb szellemmel irattak: „*Sigurd, der Schlangentödter*" „*Albuin, der Longobardenkönig*" dráma; „*Eginhard és Emma*" „A' *hájgyürü.*" Kedves aprő elbeszélési közt emlékezetes: „*Undine*", gyen-

géd elmés rege; képzelődésének tán legszebb szüleménye. Több almanachba és folyóirásba dolgozott, sőt maga is szerkeztete illyent. Regényes hőskölteménye „Corona" czim alatt 1814-ben jelent meg; *Bertrand du Guesclin* pedig 1821-ben. Sajnos, hogy egyoldalu sokiróvá képződék által; románjait is olvashatlanná teszik feudalos aristokratiai ideái, mellyeket az idő szellemének ellenére mindenhova sző. Nője Karolina, szinte hires iró. Kedvesek tőle: Roderich; Die Frau des Falkenstein, Fedore, románok. Utolsó románjai Scott Valter példáján épültek. Férjével azonban egy a' sorsa; szerettetett, de nem szerettetik. 55.

Fouqué (Henrik Auguszt, báró de la Motte) k. burk. gyalog general, szül. Haagban 1698, régi normann familiából, melly Frankhont a' vallás miatt elhagyá. 8 évében Leopold Anhalt-Dessau herczegnél apród lön. Ennek akaratja ellen az 1715. ki svéd háborubanXII. Károly ellen mint közlegény részt vön, 1719 zászlótartó lett 's 10 évvel utóbb hadnagy. A' korona örökös (utóbb II Fridrik) bizott benne és I Fridrik Vilhelm is megengedé neki, hogy a' korona herczeget fogságában meglátogassa, tzetlenségbe jövén a' Dessaui herczeggel, előkelőjével, dán szolgálatba lépe. De II. Fridrik thrónra lépvén viszszahivá őt, 's ezredesévé 's igazgatójává tevé egy ujonan felállitott ezerednek. Fouqué részt vön a' silesiai táborozásban 's 1742 a' vitézül védte Glatz várában még jobban kimutatta magát okossága 's vitézsége által. 1760-ban Landshutnál 10.000 emberrel álla sánczokban, de a' mellyeket nem tuda eléggé megrakni; 30.000-rel támadá meg Laudon 's meggyőzé. Nehezen sebesitve fogoly lett. Glatz elfoglalásakor mindenét elveszté 's a' háboru folyta alatt nem váltaték ki az Austriaiaktól. A' béke (1763) után viszont ezeredjéhez mene Brandenburgba, a' király kegyelmét egyre tapasztalva. Megh. Majus 2-kán 1774. A' „*Mém. du Baron de la Motte*" (Berlin 1778. 2 köt) magokban foglalják Fouqué levelezését II. Fridrikkel. — Unokája (l. az előb. czikket) kiadá Fouqué general életirását 1825. Berlinben, a' landshuti csata rajzalapjával. 55.

Fouquier-Tinville (Antoine Quentin) egyik szörnyetege a' franczia revolutionak, szül. 1747 Heronelleben St.-Quentin mellett, 's ügyvéd volt a' Chateletnél. Mértékletlen pazérlása, hivatalát eladni 's megbukni kénytelenité. Mint esküdt a' revolutio törvényszéknél (l. e.) halálra itélés vágya által vonó Robespierre figyelmét magára, a' ki ezért ugyan csak e' törvényszéknél nyilvá os vádolói hivatalt ada neki. Halomra nevekedtek az áldozatok, 's vérpadra készült minden,kinek jeles neve volt, 's a' köz tiszteletre igénye. F. készité amaz utálatos vádat a' királyné ellen. Számtalanok azon gyalázatos tettek, mellyeket ezen nyomorult elkövetett, kinek vérszomja mindég hevesebb lett. Miután Thermidor 9-kén még Robespierre, 's a' revolutio-törvényszék minden tagjainak halálra itéltetését is kivánta volna; magát érte végre a' letétel 's elfogatás, 1795 Maj. 7. halálra itéltetvén, gyáván halt meg — mint élt, a' guillotine alatt *Zs. Gy.*

Fourcroy (Antal Ferencz) egyik az uj chemicusok első közül, szül. Parisban Jun. 15-kén 1755, hol atyja szertáros volt, 's 9—14 évéig a' harcourti collegiumban tanult. Hajlandó volt a' hangára és költésre, játékdarabokon dolgozott, 's maga is szinjátszó akart lenni. De egyik barátjának rosz fogadtatása a' szinen, elijeszté. Végre Vicq d' Azir, kivel a' legnagyobb megbizottságban élt, a' gyógyászság tanulására határozá. Az ifju F. egész tüzzel átadá magát a' boncolás, chemia és természeti tudományoknak. 1777 Ramazzini munkáját forditva 's nyomos észrevételekkel adá ki „*Sur les maladies des artisans*". 1780 orvosdoktor 's a' kar elöllülője lön. Hires Chemia-tanitó Macquer halála után, 1784, a' királyi növénykertben a' füvészség tanitója lön, 's a' következő évben mint a' tudományok academiájának tagja, a' boncz, 's utóbb a' chemiai osztályba lépe. A' frank szorgalom által uj képet nyer-

vén a' Chemia, alkalmasabb mivszavakról is gondoskodtak. Munkájok sikerét Fourcroy 1787. láttatá a' világgal, és több munkát ada ki a' gyógyitásról, természeti historiáról és chemiáról. Leghiresebbek 's majd minden nyelvre lefordittattak ezek: *Philosophie chimique* (Paris 1792, 3. kiad. 1806.) és: *Leçons élément. d' histoire naturelle et de chimie.* Lavoisier-vel adá ki: *Annales de chimie* (18 köt. 1789—94). 1789 választótag lön Parisban, 1793 pedig a' nemzeti convent tagja. Végbe vivé, hogy a' mérték egyenlitéséről törvényjavalat fogadtassék el. A' jacobinusokkal a' conventbeli hallgatásáért baja volt. Robespierre garázdálkodása alatt F. csak a' köztanitás comitéjében 's a' *Section des armes*-ban munkálkodott. A' 9-dik Thermidor után a' pattantyusságra vigyázott. Ő rendelé el a' közmunkák középiskoláját, mellyből utóbb a' polytechnica iskola származott; ő alapitá az orvoslás három különös iskoláját, s a' normáliskolák elrendelésénél munkás társ volt. A' 13-dik Vendemiaire után az öregek tanácsába lépe, hol két évig maradt. Ezután viszont tanitó lön 's ezen felséges munkát irá: „*Système des connaissances chimiques*“ (Paris 1801. 6 köt. 4. és 11. köt. 8 rétben.) A' 18 brumaire után országtanácsnok lön, 's egy alapzatot készite a' közönséges tanitás számára, melly némelly változtatás mellett elfogadtatott. 1802-ben és 4-ben hivatalosan bentazá egy részét a' départementoknak 's a' lyceumok elrendelését sietteté. A' királyi universitásnál befolyás engedtetett ugyan neki, de nem mint reménye és érdemei kivánták. Azonban tanácsnok, gróf, és s' nemzeti intézet tagjává neveztetett. Megh. Dec. 16-kán 1809. —*j*—*a*.

Fővezér l. Vezér.

Fox György l. Quäkerek.

Fox (Charles James) Ezen, Nagybrittania évkönyveiben halhatatlan kormányfi 1748 Jan. 24 szül. mint második fija lord Hollandnak, és unokája Sir Fox Istvánnak, ki a' chelseai ispotályt alapitá. Attya által egészen szabadon neveltetett, 's e' mellett meg volt szokva a' mulatság felől véleményét megmondani, a' mi nem csak itélő tehetsége élesitésére, de azon szónoki talentom kimivelésére is igen sokat tett, melly által F. utóbb fényletl. Az ifju Fox közönségesen el szokta olvasni atyjának, ki egy ideig statustitoknok volt, hivatalos leveleit, 's gyakorta igen helyes észrevételeket tett azokról. Egykor tüzbe vete egy atyja-készitette statusiratot, mondván: igen gyenge. Meglátogatá a' westminsteri 's etoni oskolákat, hol 13 esztendős korában a' leggyakorlottabb tanulókkal vetekedett latin verselésben. A' görög nyelvet irá, a' francziát pedig csak nem folyóbban beszélé anyanyelvénél. Azonban már Etonban mutatott hajlandóságot a' pazérlásra, 's atyja bőkezüsége által még inkább elősegittetvén sok kicsapongást követett el. Az oxfordi egyetemben annál nagyobb csudálatot gerjesztettek esmeretei, mivel csaknem minden idejét játékra 's más mulatságokra látszék szentelni. Ezután Europa főtartományaiban utazott, 's noha éldelé mind azon gyönyörüségeket, mellyekkel a' déli vonszó tájékok a' Brittusokat ifju mámorban csalogatják; mind az által még is nagykiterjedésü esmereteket szerzett azon országok természeti mivolta, szokásai, müvészsége, törvényei, 's uralkodás-módjáról. Fox, kit atyja Torynak nevelt, 20 éves korában, midőn mint valóságos nyalka legény tért vissza honjába, belépett a' parlamenthe, mint képviselője Midhurst mezővárosának. Elejénte a' kormány részén volt, melly ő benne nem sokára legügyesebb védőjét szemlélé. De mig a' köz ügyekbe erővel 's-belátással hatott, azonközben szoros öszveköttetésben álld az uzsoráskodó pénzes zsidókkal. Igy osztá meg életét ezen rendkivüles ember a' legkomolyabb foglalatosságok, 's a' legvadabb kicsapongások közt. Egyszersmind biztosa volt az admiralitásnak, 's mineku-tána 1772 ezen hivatalról lemondott volna, a' kincstárnak lőn biztosa; de midőn 1744 magát a' kormánynak ellene szegezte, 's az oppositioval egyesült, elbocsáttatott. Lord Holland már előbb halt meg, 's fija-

nak nagy summa pénzen kivül egy jószágot is hagyott, egy Cicero Villa Formiája mintájára épült házzal együtt. Ezeken kivül Fox még a' királyi kincstár számvivője is volt Irlandban. Mind ezen tetemes források csak hamar ki levének meritve. Azonban a' helyett, hogy a' reája tóduló sok kellemetlenség által elcsüggesztetnék, csak most fejlett ki lelkének egész ereje. Az éjszakamerikai gyarmatokkal épen most kezdődött vita olly erősen hatott reá, hogy egyszerre mint más ember lépe fel. Burke és más jeles férjfiakhoz csatolta magát, kik azon igazságtalanságot, mellyel a' gyarmatokkal bántak, nyilván kimondották. Fox kevéssel azután mind azok csudáltára, kik őt előbb alig vevék észre, talentoma, ereje 's ékesszóllása által emeltetve, feje lön az oppositionak. Élete előbbi vad szakaszából az ujba társalkodási nyájasság, nyiltszivüség, 's az ön erejét esmerő férjfin bátor elhatározásin kivül, semmit sem vive által. Burkével egyesülve küzde North okfejei ellen; mind a' ketten ellene szegezék magokat egy ollyan háborunak, mellyet ők igaztalannak 's politika ellenineк neveztek. Végre kénytelen volt lord North, barátjaival együtt, lemondani a' ministeri hivatalról 1782; Rockingham. Shelburne 's Fox levének felváltóji. Midőn az első meghalt, Fox, ki Shelburnevel egyet nem értett, a' magányos életbe vonult vissza. Azonban még is igyekezett rövid kormányzása alatt az Amerikaiakkal és Hollandusokkal békét kötni. Shelburne 1783 megkötté a' békét Versaillesban, de csak hamar kelle barátjaival együt (Pittel 's másokkal) helyet engedni. a' Coalitio név alatt egészen váratlanul öszveszövetkezett hajdani két erős ellenségnek, Northnak és Foxnak. Most a' portlandi herczeg lett első lordja a' kincstárnak, North és Fox pedig két statustitoknok. Fox ezen másodizbeli igazgatása alkalmával a' keletindiai billet vivé be az alsóházba, melly a' keletindiai társaság kormányát Keletindiában majd nem egészen a' ministerium kezébe adandó volt. Olly rosszul igazgattattak ugyan is az angol országlástól eddig független társasági tartományok, hogy egy általjános reform szükségesnek látszott. Fox és North kezet nyujtván egymásnak, áltment a bill az alsóházon. Azonban a' keletindiai kereskedőtársaság hatalmas érdekesei nem örömest akarák a' brittus keleti birodalom kormányját átengedni, 's kieszközlék, hogy a' király Temple gróf által kinyilatkoztatá, hogy azt, ki a' bill mellett szavaz, ellenségének tartándja. Igy félre vettetett a' bill, de egyszersmind el is veszté általa a' minister fejedelme bizodalmát, 's következőleg azzal együtt maga is megbukott. Az 1783 esztendő utolsó napjaiban az egész ministerium elbocsáttatott. Pitt ismét belépe az igazgatásba, 's Fox szüntelen küzdött nagy ellenjével, meg nem vesztegettethetve pénzzel, czimekkel, 's beesület polczokkal, mellyeket a' minister czélja elérése végett osztogatott. Több izben érezé Pitt ellenfele felsőbbségét. Midőn ő Oczakow miatt Orosz ország ellen hadat kezdeni, midőn máskor a' spanyolországgali békét megszegni akará: Fox volt, ki mind a' két háborut megakadályoztatá. Végre megunta Fox a' hatalmas Pitt ellen az egyenetlen küzdést. Mistrisz Armestead kiséretében, kit azután feleségének ismert, utazást tön Franciaország, Schweicz és Olaszországba. Kiütvén a' francia revolutio, Pitt és Fox jóvá hagyák egy nép törekedését, a' despotismus lánczainak széttördelésére. De midőn az példátlan vétkek zavarává változott, minda' ketten megváltoztaták nézeteiket. Ekkor (1791 Febr. 12) Burke is elvált Foxtól. Pitt hadat kivánt; Fox ellenben a' felzudult népet önsorsára hagyni javalá. Foxnak, mint a' nép jusai rendithetetlen védőjének el kelle türnie, midőn őt, a' politicai fanatismus jacobinismussa vádolá, 's a' király, a' titkos tanácsnokok lajstromából kitörlé. Ha volt is ereje, ezen sérelmeket békével szenvedni, még is megunta már ellenfele politicai nézetei ellen siker nélkül harczolni. 1797 ólta gyakrabban tartózkodott falun. Ezen szünidejében, mellyet a' tudományoknak szentelt 's a' költésnek, mellyhez mindig ifjuttzzel vonzódott, az a' kivánat támada benne, hogy mint kormányfi characterét valamelly nagyobb munkával iga-

zolja meg. A' régi brittus szabadság védlőjét, a' hazai történet legközelebb érdeklette. De mellyik szakaszát választhatta volna annak czélirányosabban, mint a' dolgok azon fordultát, melly által az angol nemzeti szabadság voltaképen alapittatott? azon fordulatot, melly az utolsó Stuartok boldogtalan ideje után a' nagy Oraniait a' brittus királyszékre emelé. Hogy azonban ezen revolutiót, mint ez az ország előbbi állapotjából származott, előadhassa, szükséges volt II. Károly 's II. Jakab szomoru idejeket legalább általányosan leirni. Hanem a' haza ügyei 's kora halála akadályozák e' munkának kiterjedés 's előadásra nézve olly tökéletességet adni, a' millyenre képes volt azt emelni. Igy tehát csak egy töredék jelent meg belőle „*A history of the early part of the reign of James the second; with an introductory chapter*" (London 1808); de ez is elég nagy, éreztetni velünk, mennyit vesztettünk legyen a' többivel, kivált mivel Fox Humenek a' történet e' szakaszabeli részrehajlását felfedezi. Fox mint szónok, keveset gondolt, természeti lelkesedése mellett, a' szorgosan kiválogatott kifejezéssel 's a' szoros logicai rendel. Beszédjei 6 kötetbe öszveszedve jelentek meg Londonban. Pitt végre elhagyá főpolczát, mi után 18 évig gyakorolta volna a' legfőbb hatalmat, 's Foxtól segittetvén (1802 Mart. 27) az amiensi békét köté Francziaországgal. „Kemény ez a' béke" kiáltá Fox, „sok vér, számtalan summa kiméltethetett 's a' béke diszesebben köttethetett volna meg 6 esztendő előtt; de kezdjétek a' háborut, 's jövendőben még keményebb békére kell lépnetek". Intése sikeretlen volt. Pitt ismét áltvevé a' status kormányját, 's az ellenségeskedések kiütése után csak hamar megfosztá a' béke szükségét annyira érzett Spanyolokat a' neutralitástól. Fox ezen rendszabást characteristicai hamisságnak, 's a' ministerek magaviseletét igaztalanság 's oktalanság szövetének nevezé. Azonban nem látá Pitt munkája kimenetelét, meghalt — 's Fox lépe helyébe mint statustitoknok. Francziaországgal kötendő becsülettel teljes béke volt czélja, 's ámbár Poroszország politikája ellenséges rendszabásokra kinszerité a' Francziák ellen, mégis ő tette meg az első lépést a' közönséges békére. Azonban jótékony munkálkodása közben, mi után minden akadályokat igyekezett volna elháritani, mellyeket a' vallások különbözése vetett az angol és irlandi érdekek egyesitése ellen, miután a' parlamentet a' rabszolgákkal való kereskedés eltörlésének kinyilatkoztatására birta volna, meghalt vizkorságban 1806 Sept. 13. unoka öccse lord Holland karjai közt, 's barátja Devonshire herczeg palotájában. Gyászolá a' nemzet ezen férfiut, kiről ezt mondá Burke „azért született, hogy szerettessék". Barátjai 1816 Jun. 19. Fox képszobrát bronzból, Mestmorcott remekmivét, a' Bloomsbury squaren állittották fel. Fox, consularis öltözetben, félig kinyujtott karral tartja a' Magna chartát. 1818 a' westminsteri apátságban emeltetett neki emlékoszlop. Életirását l. a' „*Zeitgenossen*" 1. kötetében. *Zs. Gy.*

Foy. (Maximilián Sebestyén) generallieutenant és követ a' franczia kamarában, egyik legjelesebb szónoka a' bal oldalnak, szül. 1775 Feb. 3 Hammban, 's a' la Ferei hadioskoláb.miveltetvén 1791 azon önkénytesekhez kapcsolá magát, kik a' határokra siettek. 1792 olta az éjszaki sereg pattantyusságánál Dumouriez, azután pedig Dampierre, Custine, Houchard, Jourdan és Pichegru alatt szolgált. A' jemappesi ütközetben kapá első sebét; 1794 befogatá ama roszhirü Lebon József a' convent biztosa, mivel ő ellene nyilatkoztatá magát. Thermidor 9-ke menté meg a' kapitány életét. Ezután jelen volt a' Rajna 's Moselsereg 1795, 1797-ki táborozásaiban 's legjelesebben mutatá ki magát 1797 Diersheimnál, midőn a' Rajnán másodizben kelnének által, 's erre Moreau személyes barátja lön, a' miért Napoleon egy ideig csaknem ellenségesen bánt vele. 1798 végefelé Schweiczban szolgált general Schauenburg alatt, 1799 pedig a' Dunaseregnél Massena alatt, hol a' Limmaton való áltmenetelre sokat tett. 1800 a' rajnai seregnél general segédje volt general Moncey csapatjának, melly Schweiczon keresztül Olasz

országba vonult, 's az 1800 ki táborozásban az olasz sereg előcsapatját vezérlé; melly alkalommal Tirolba nyomulásakor az ellenséget Perinél visszaverte. Midőn Angolországgal a' háboru 1803 ujra kiüte, az uszó ágyusánczokat igazgatá, mellyek a' csatorna partjait védék; ezután pedig 1805 az austriai háborúban a' sereg-osztály pattantyusságát. 1807 Törökországba küldé őt Napoleon 1200 pattantyusból állott segéd csapattal, hogy Selim szultánt segitse az Oroszok és Angolok ellen; hanem azon zendülés után, melly Selimet a' thronusról leveté, visszatért azon csapat Franczia-országba; csak Foy ezeredes maradt ott, és segité a' franczia követ general Sebastiani igazgatása alatt, Constantinapoly s a' Dardanellák védelmezését elintézni, melly olly erős volt, hogy angol admiral Duckworth, ki a' tengerszorulaton keresztül egészen a' fővárosig nyomult hajóseregével, veszteséggel volt kénytelen visszavonulni. Erre 1808-tól fogva 1812-ig mint general. a' portugaliai sereg osztályait vezérlé. 1812 Jul. 21 általvevé Marmont helyett a' Salamancánál ezen napon megveretett sereg főkormányját, 's visszavezeté azt a' Duero mellé. Mi után Wellington a' burgosi vár ostromlásával (1812 Oct. 21) felhagyni kénytelenittetett, viszont előre nyomult ő a' portugaliai sereg jobb szárnyával, 's kieszközlé Oct. 29. Fordesillasnál az általkelést a' Dueron. Jósef és Jourdannak, Vittoria mellett 1813 Jun. 21 történt megveretése után, Bergasánál 20,000 embert gyüjtvén, visszaveré a' spanyol sereg balszárnyát, 's annyira véde minden talpalatnyi földet, hogy Graham csak igen véres küzdés után vehette be a' Tolosa melletti állást. Ezután a' st-Sebestyéni őrsereget erősité meg, 's veszteség nélkül vonult vissza a' Bidasson keresztül. A' pampelunai és Jean-Pied-de-Port melletti ütközetben a' sereg balszárnyát vezérlé, a' többi pyrenéi csatában is részt vön, 's csak 1814 Febr. 27 hagyá el a' csatamezőt, veszedelmes sebe miatt. 1814 és 1815 generalinspectora volt a' gyalogságnak 's az 1815 táborozásban egy osztályt vezérle, 's a' waterlooi ütkezetben tizenötödször sebesittetett meg. 1819 generalinspectornak neveztetett ki a' gyalogság 2 és 16 nadi osztályjánál; 's egyszersmind követnek választatott az Aisne département által. Ezóta mindig fentartá a' kamara bal oldalán, szerkezeti szabadelmü characterét, 's nagy szónoki talentumot 's kiterjedt ismereteket fejtett ki, a' politikai gazdaság minden ágaiban, mind a' polgári mind a' sereg igazgatásra nézve. Különös lelkesedéssel s tüzzel védé a' régi választási, 's azujonczszedési törvényt, és a' nemzeti szabadság minden más zálogait. 1823 a' spanyol háboru ellen is dologhoz értő ékesszóllással nyilatkoztatá ki magát. Mint gondolkozott legyen ezen férjfiu, ki a' hohenlindeni, ulmi, austerlitzi, jenai, 's friedlandi, valamint a' portugaliai és spanyolországi ütközetekben 's az 1814 nevezetes táborozásban, 's végre a' lignyi 's waterlooi ütközetben mint a' legelszántabb harczolók 's vezérek egyike emlittetik, a' régi privilegiumoknak Franciaországban egy párt által nagyon sürgettetetett vissza állitása felől, 's még készületlenül is milly élesen, milly elhatározottan tudott légyen ő nyilvánosan beszélni, tudva van, 's kitetszik p. o. azon jeles, és országos részvételből, melly parlamenti előterjesztéseit, 's kora elhunytát követé. Ezen, mint ember és polgár egyiránt tisztelt férjfiu Parisban 1825. Mart. 28 halt meg, szivütérdaganatban. A' néki állitandó emlékoszlopra 's hátrahagyottjai gyámolitására intézett aláirás három hónap alatt többre ment 900,000 franknál. *Zs. Gy.*

FRACASTORO (Geronimo) kora legtudósabb férjfiainak egyike, szül. Veronában 1483. Anyját, midőn épen karján hordozná, menykő üténeg, 's őt legkevésbé sem sértette. Atyjától derék nevelést kapván, Paduában a' mathematicai, bölcselkedési, és orvosi tudományokra szentelte magát. 19 évében ugyan ott logica tanitója lett; azonban a' háboru az oktatást félbeszakasztván, az ujon épült pordenonei egyetemhez ment Friaulba, hol „*de Syphilitide*" irt latin versezete által nevét egész Olaszországon esmeretessé tette. Innen hazájába térvén, Verona mellett egy mezei lakba költözött. A' hozzá sereglő betegeknek tanácsot és segedel-

met adott, egyszersmind munkáji renbeszedésével foglalatoskodott. III. Pál, fő esperestnek, 's a' tridenti egyházi zsinaton első orvosnak nevezte. Az ő tanácsára tétetett ez Bolognába által, mivel ő a' Trientben 1547. uralkodott nyavalyát ragadósnak nyilatkoztatta. Meghalt Aug. 6. 1553. Honfiai emlékét márvány oszloppal tisztelték, barátja Ramusio pedig Paduában ércz szobrot emeltetett neki. F. bölcselkedésben, csillagászatban, orvosi tudományban, és költészetben tündöklött. Irásai közt legnevezetesebb az imint emlitett „*Syphilitidis sive morbi gallici libri tres*" (Verona 1530). A' verselés gazdagsága, gondolatok nemessége, kitétel csinossága, és képek elevensége miatt, ezt több mübirák Virgil Georgicáihoz hasonlitották. Összes munkáji először Velenczében csak 1555. jelentek meg, 's több izben adattak ki. A' 17. századbeli kiadások legtökéletesebbek. Menken Frac. életéről és munkájiról irt egy magyaráz-gatót Leipzig. 1731. *J.*

FRACTURA, a' könyvnyomtatás mesterségében törött, az az szegletes, német irás, a' gömbölyü vagy schwabachi irástól való különözésre. Az öregebb, ugy nevezett canczellária-irás is fracturának neveztetik.

FRAKNÓ, a' Dunán tul fekvő Sopron vármegyének sopronyi járásában vár és mezőváros. A' vár ép karban van; Esterházy herczeg örökös java, hol a' familia nagy kincse tartatik. Különös megnevezést érdemel a' gazdag fegyvertár. A' mezőváros alant fekszik a' hegy alatt; szép gesztenye erdei vannak

FRANCIA D. l. PARAGUAY

FRANCIA (Francesco), igy neveztetik Reibolini Ferencz ama' hires olasz történetfestő, szül. 1450. Bolognában. Aranymivesnek volt szánva. Itt leginkább a' niellirozással foglalatoskodott, mellyben szintolly előmenetelt teve mint a' bélyegmetszésben. Vasari után legszebb emlékpénzeket készíte 's a' bolognai pénzverő műhely felvigyázója lön. Mint festő majd felülmulá tanitóját Zoppo Márkot, 's kora első mivészihez tartozott. Rafael becsülé itéletét, munkait pedig közlé vele. Remekjei hazavárosában vannak; madonnái különösen ollyan egyszerüséggel 's mennyei ártatlansággal vannak mutatva, hogy Rafael e' részben alatta van. Sz. Sebestényе a' Misericordia templomban olly szép volt, hogy sok mivész példa gyanánt használá; — ma csak másolatja áll ott. A' bolognai oskolának ő a' feje. Igen számos tanitványi között vala önfija is, Giacomo Francia, ki sok jó képet szerze. 55.

FRANCISCI PÁL (János?) Erdélyben született, Altdorfban orvos doctor lett, előbb a' szélkolikából eredt guta-ütésről értekezvén. Németországban nagy tisztességben élt; honjában Brassóban elhagyatva holt meg. Egy könyvet ira az erdélyi emlékezetes dolgokról, melly Wittenbergában nyomtattaték ki 1690-ben, 12. —*j—a.*

FRANCISCANUSOK, Minoriták, magyarul közönségesen szürke barátok. Szerzette ezt a' sz. Rendet Asszíszi sz. Ferencz Neapolban, Portiuncula templom mellett 1208b. Szegénység és alázatossággal teljes lemondás az élet gyönyöreiről, törvénye a' Rendnek; semmit nem birni, az élet szereit koldulva keresni, az Isten igéjét hirdetni, betegeket látogatni, gyóntatni, imádkozni, böjtölni, foglalatossága. III. *Innocent* és III. *Honorius* pápák kedvezéseik csak hamar nagy kiterjedést szereztek a' rendnek. Rövid idő alatt 1009 klastromot számlált, mellyeket a' hiveknek kegyességök állitott egyedül. De az igen szoros törvényt hamar megunák némellyek; mérséklettebbet kivánának ezek, ingatlan birtokot, 's bizonyos jövedelmet. Meg is nyerték IV. *Innocent* pápa engedelméből. De épen ez adott okot a' szakadásra. Mások t. i. meg nem egyezvén a' törvény e' béli tágitásában Cäsarius vezérlése alatt magányba vonultak, és Cäsarius nevezet alatt 60 esztendőnél tovább elválva éltek. Hasonló lélektől indittatván mások, Clarinusoknak hivattak a' hegytől, mellyen laktanak. Végre VI. Kelemen pápa alatt uj szerkeztetést nyert a' Rend, mellynél fogva két ágra oszlanak tagjai, egyike az ingatlan bir-

tokot megtartá, 's ezek Conventualisoknak neveztettek; a' másik ellene mondott, 's ezek az Observansok. Ezektől származtak a' Capucinusok, kiket 1528.b Baschi Máté, mint magában álló társaságot, alapitott VII. Kelemen pápa engedelmével Umbriában. A' többi Observansoktól abban különböznek, hogy egy fej (Generalis) alatt állanak: de különböznek öltözetjökre nézve is; a' Conventualisok fekete tágos köntöst viselnek vékony kötéllel övezve, és czipőben járnak. Vagyon belső ruhájok is. Az Observansok verhenyeges köntöst hordanak, közönséges kötéllel övezve, törvény szerint mezitlábuak 's fatalpuak; ing, gatya, tiltva nekik, de ma már engedékenyebbek magok iránt. A' Capucinusok az előbbiektől csak hegyesb csuklájokra 's hosszu szakálokra nézve különböznek. Szerzett sz. Ferencz apáczákat is 1209-ben, kiket ő maga szegény elzárt asszonyoknak, mások Damianistáknak, főtemplomjoktól, utóbb sz. Clárától Clarisszáknak neveztek. Majd több ágakra oszlottak különféle nevezet alatt, mindnyájan pedig Franciscánáknak neveztettek, és a' 18-dik században 28,000-en számláltattak 900 klastromban. Elején koldus kenyeren tengődtek, mellyet a' férjfi szerzetesektől kaptak, most bizonyos jövedelemből élnek. Szerzett végre sz. Ferencz egy harmadik Rendet is 1221-ben, mellynek tagjai, a' férjfiak Tertiariusoknak, az asszonyok Tertiariáknak neveztettek; ezek ugyan a' világban maradtak, de sz. Ferencz mérséklett regulája szerint éltek. Közülök eretnekek is támadtak, p. o. a' Fratricellusok; de tamadt törvényszerinti társaság is, melly a' poenitentiáról neveztetik. A' Franciscánusok és Capucinusok egész számmal a' 18-dik sz. ban 115,000-en voltak 7000 klastromban. Ma már alig van harmad részök. Legnagyobb virágzásban vannak Amerikában; Jerusalemben a' sz. koporsót őrzik; nemesitve áll a' rend kath. Helvetiában, hol mind a' két nemen lévők az ifjuság nevelésével és tanitásával foglalatoskodnak. — Magyarországban már 1213-ban akadni nyomokra, de törvényesen IV. Béla alatt szállottak be. Conventualisok ma már nincsenek, bár mi nagy számmal lehettek az előtt. 1339-ben lettek nálunk ismeretesek az ujra szerkeztetett Observansok (*Fratres de Observantia reformati*), és későbben szorosb törvényüek (*Reformati strictioris observantiae*). Ma öt provinciára oszlanak külön nevezetek alatt, u. m. Salvatoriánusok, Marianusok, Ladislaideszek, Capucinusok, és Capistranusok. Vannak még itt ott Apáczák is. *G. I.*

Franck (János Péter) valós. csász. orosz tanácsos és házi orvos, szül. a' badeni birtokban Mart. 19-kén 1746, mint gyermeknek a' rastadti oskolában igen szép szava volt, 's a' badeni markgrófné belőle Olaszhonban jénekest akara miveltetni. Pártfogója, Dreger general, alig veheté rá a' herczegnét ezen szándék felhagyására. Orvossá lön Pont-à-Moussonban, gyakorlása Pirmasens, Bitsch és Bruchsalban volt. Orvosi tanitó lön Göttingában 1784, következő évben a' korház tanitója Paviában, a' honnan 1795-ben mint cs. k. tanácsos és a' bécsi nagy kórház igazgatója Bécsbe jött. I. Sándor a' vilnai egyetembe hivá 1805, a' másik évben mint orvost Pétervárrá. 1808 elhagyá oroszhont 3000 rubel jutalom pénzzel, 's azolta mint gyakorló orvos Bécsben élt, hol Apr. 4-kén 1815 meghalt. Bonaparte Parisban akará hivatalra léptetni, de ő az ajánlást nem fogadá el. Munkái: *System der medicinischen Polizei.* — *De curandis hominum morbis.* — Fija Franck József, szül. Rastadtban Dec. 23-kán 1771, hires mint orvos és iró, különösen az ingerlés theoriájában (l. e.), Paviában atyja helyét foglalá el; mint orosz udvari tanács is Vilnába ment. Titkos tanácsossá neveztetett ki, 's 1824-ben vénsége és vakultsága miatt bucsut vön 2000 czüst rubel évpénzzel. Kórházi irományin kivül nevezetes: „*Reise nach Paris und London*" kórházi gyógyitási intézetek 's tömlöczökre nézve. (Bécs 1804-ben két rész). —*j*—*a.*

François de Neufchateau, (Miklós, gróf) tagja a' franczia nemzeti intézetnek, szül. Neufchateauban Lotharingiában Apr. 17-kén 1750 polgárszülőktől. 13 éves korában versgyüjteményt ada ki, mellyről

Voltaire is hizelgőleg itélt. Több tartománybeli academia tagjává nevezé, költőt váró belőle; a' mi nem lön. Hanem a' revolutio idején hazafiunak, okos palgárnak mutatá magát. Orlando furioso fordítását hajótörés alkalmával elveszté. A' revolutioban tagja volt az első nemzeti gyülésnek és *szabadság* pártoló. „Pamela" drámája 1793 jött a' szinre, őt pedig mérséklettsége miatt fogságba vezeté. Thermidor 9-ke szabaditá meg. 1797 belsők ministere lön, 's Fructidor 9-ken Carnot helyett a' directoriumba lépe. Mérséklése innét is elmozditá; de 1798-ban másodszor lön belső dolgok ministerévé. Ő ada most első képet a' mivek közönséges kitételére; a' mi azolta minden 4—5 évben ismételtetik a' frankhonban, más országokban pedig utánoztatik. Napoleon tanácsnokká nevezé ki, 1804-ben pedig gróffá. Ezolta visszahuzva magát a' tudományoknak élt. Megh. jan. 10. 1828.

Franczia Academia. Parisban 1629 álla fel egy egyesület a' tudósok és költők között. Richelieu cardinal pártfogójának nyilatkoztatá ki magát; egy királyi levél 1635-ben „Académie française"-zé emelte 's a' tagok számát 40-re határozá. Ezen egyesület lön most frankhonban az egyedüli tudományos törvényszék, 's birói hivatalát gyakran szigorun folytatá. Sok repülő elmét leperzselt. Első tudományos itélete az volt, hogy a' világszerte becsült „Cid" rosz darab. Richelieu itéle ugyan is általa, a' gyülölte Corneilleről. — Utóbb XIV. Lajos magát nevezé ki az Academia védőjének 's a' Louvreban egy teremet nyittata néki, hol gyülései folyvást tartattak. Osztályairól 's munkálatiról l. Academia. 1795-ben franczia intézetté változott által (Institut de France), mellyre „a' találások összegyüjtése 's a' mivészet és tudományok tökélesitése" bizaték. Napoleon 1804-ben 4 osztályra szakasztá a' nemzeti intézetet: az első 63 taggal a' szám és természeti tudományok; a' másik 40 taggal a' franczia nyelv és literatura; a' harmadik 40 taggal 8 idegen társal (Associés) 's 60 levelezővel az ó literatura és történetek mivelésében fárodozott. A' negyedik osztály a' szép mivészségnek számára volt 20 taggal, 8 idegen társal és 36 levelezővel. — 1815-ben megmaradt az „*Institut*" név, de az ó nevezetek vetettek elé, u. m. *Acad. des sciences*, *A. française*, *A. des Inscriptions et Belles-Lettres*, *A. de l'einture et Sculpture*. — A' „*Biographie des Quarante de l' Académie française*" (Paris 1826) inkább csipősen mint elmésen iraték.

Franczia bank. Francziaországi bank, Parisi bank. A' londoni bank (l. e.) után a' franczíát illeti az elsőség, az europai czédulabankok között. Midőn 1803 a' szárazon való béke állandónak mutatkozott, 's az ország belsejében csend uralkodék: rendelést bocsáta a' fr. országlás, hogy minden parisi magán czédula-bankok egy nagyban egyesittessenek ezen nevezet alatt: Francziaországi bank. Ezen intézetnek tőkepénze 45 millio frankra határoztatott, 's 45,000 ezer-frankos actiákban (részvényekben) osztatott el. Az intézet 15 esztendőre nyert kizáró szabadságot, vert pénzben is kifizetendő notákat közre bocsáthatni; e' mellett ád az országlásnak sőt magán embereknek is pénzt elégséges bátorságra, kölcsönöz arany és ezüst zálogokra, felvállalja a' köz- és magán-esendőségek beszedését, 's a' jövedelem mennyiségéhez képest a' reá utasitott fizetéseket is elfogadja 's a' t. Egyszersmind meghatároztatott az is, hogy az 1804-ki dividenda 8 procentnél több ne lehessen, 's a' még ezen feljül megmaradó tiszta nyereség a' közadóssági fondhoz tétetvén, mint pótló fond tekintessék. Illy környülmények közt kezdé a' fr. bank munkálódását, 's tiszta nyeresége már az első év végével 4,185,-937 frankra ment. De 1805 vége felé hirtelen nagy zavarba esett a' bank az érczpénzek miatt, 's ezen kétes állapot 1806 annyira nevekedett, hogy kénytelenittetett a' fizetéseket kész pénzben tenni. Ennek leginkább azon tetemes pénz, mellyet a' bank az országlásnak adott az austriai háboru folytathatása végett, a' felette nagy számban kiadott noták, és a' közönségnek azon szorongató véleménye voltak okai, hogy

a' bank elégtelen lesz a' fizetésekre. A' folyamatban tüstént elkezdettek a' noták csökkenni, 's csak veszteség mellett válthathattak ezüstpénzre által; több bankerottok (megbukások) történtek 's még inkább megerősitették az uralkodó nyughatatlanságot. Szerencsére, nem volt tartós ezen zavar; mert a' Franczia országra nézve olly hasznos posonyi béke után az országlásnak adott pénzek a' bankba visszafizettetvén, 1807 a' bank is elkezdte kész pénzbeli fizetéseit. Azon évben egy császári végzés jelent meg, melly által az intézet igazgattatása változott, 's ollyan állapotba helyeztetett, hogy munkálkodása körét sokkal inkább megnagyithatá; 1808 pedig arra hatalmaztatott meg, hogy az országnak több fő városaiban comptoirt alapithasson, melly Lyonban, Rouenban és Lilleben állittatott fel. Midőn 1814 az idegen seregek Francziaországba bementek, a' bank tetemes summa pénzt kénytelenittetett az országlásnak adni; az általa akkoriban forgásba bocsátott noták 's más egyéb általvett kötelezések 20 millio frankkal multák felül a' birtokban lévő vagyon értékét; mellyre nézve általános aggodalom támadt, hogy a' bank, kész pénzbeli fizetései által rövid időn végkép kimeriti magát. Januar 18. 1814 jelent meg egy parancs, melly a' készpénzbeli fizetést egészen ugyan el nem akasztá, de naponkénti 500,000 frankra szoritá. Azonban már Febr. olly készületeket tett a' bank, hogy viszont minden fizetéseket elviselhete, még Paris megszállatása alkalmával is folytatván azokat; igy szinte annak ellenséges biratása alatt 1815 sem szüntettek meg csak egy nap is, a' bank készpénzbeli fizetései. 54.

Franczia béketörvényszékek. Ezek az angol béketörvényszékekkel (l. Béketörvényszék) majdnem csupán csak névben egyeznek meg, ámbár a' nemzeti gyülés 1790 Aug. 24, a' francziaországi törvénykezési uj alkotmány iránt hozott hires törvényében, annak az angol alkotmánnyal leendő szorosabb összeegyeztetésére látszik egyenesen czélozni. Akkor Francziaország départementokra, ezek kerületekre, 's viszont ezek cantonokra osztattak, a' tartományok, tisztségek és uradalmak hajdani különzésének eltörlése végett. Minden cantonban egy békebirának kelle választatnia néhány assessorokkal (prud' hommes) együtt, a' polgárok összvesége által. Ennek foglalatossága a' személyes és 100 livreig menő dolog iránti ügyek birói elintézésében, (50 livreig felebbvitel nélkül), birtokbeli viszálkodások, szóbeli sérelmek megorvoslásában, 's megbékéltetésben és szószólásban áll. A' békebirák illetősége később a' kisebb policziai vétkekre is kiterjesztetett. Az 1799. Decemb. költ consuli rendelés következésében 3 esztendőre, 1802 pedig 10 esztendőre terjesztetett ki a' békebirák hivatalviselésének ideje; az 1814 Charte constitutionelle szerint pedig a' békebirák is a' királytól neveztetnek ki életek hosszáig. Minthogy egy cantonban a' nép mennyiségének közép száma mintegy 10,000 lélekre megy; tehát igen hasonlók a' békebirák azon német tartománybeli tisztviselőkhez, kiknek se nagy hivatal-körök se gazdag zsoldjok nincs. Minden — valamennyire szövevényes perek (100 franknál több értéküek, és az oklevelek valódisága iránt fenforgó viták, inscriptions en faux) a' kerületi törvényszékhez vannak utasitva, a' honnét a' felebvitelek az udvari itélőszékhez (cours d' appel) történnek. Sok más olly foglalatosságok, mellyek egyébhol a' tiszviselőket érdeklik, mint p. o. a' zálog, adó, és egyes közönségekre nézve fenforgó ügyek 's a t. nem tartoznak a' franczia békebirák eleibe. Igy lehetséges az, hogy mélyebb törvény-esmeret hijával, csekély fizetésért, 's megeröltetése nélkül viselheti hivatalát. Az által, hogy törvényhatósága alól senki sincs felszabaditva, még is eléggé fentartatik hivatalbeli tekintete; 's ámbár korán sem az, a' mi az angol békebiró, még is van ezen törvénykezési rendelkezésnek a' maga neméhen igen hasznos' fele. L. Biret munkáját „Recueil général et raisonné de la jurisprudence et des attributions des justices de paix de France“ (2. R Paris. 1819).

—no—

FRANCZIA BOROK, egyáltalján minden Franczíaországból szállított borok, ugy mint: burgundi, champagniai, Languedoc és Viennebo-rok, Guyenne- vagy Bordeauxborok, Cahors és Montaubani termés, Cha-rentetermés, az orléansi és anjoui borok, a' provencei és végre bayon-nei borok. Rendszerint azon közönséges, setét sárga bor neveztetik franczia bornak, melly főképen délnyugoti Franczíaországban, sőt még éjszakkeleti Spanyolországban is terem, és Europa éjszakán mindennapi asztali borként költetik. *J.*

FRANCZIA DECIMALIS RENDSZER, (tizedrendszer). A' revolutio idején Frankhonban minden mérték és suly, egyre, t. i. a' hossz-mértékre vonaték össze. Ezen alapmérték neve *mètre* 's a' föld délvo-nal negyedének 10 milliodnyi részét teszi = 3 láb 0 hüv. 11, 44, 1000 vo-nal parisi mért. vagy 3 láb, 2 hüv. 2 vonal rajnai. Ezen mérték a' tized számolás szerint vagy nagyobbittatik vagy kisebbittetik 's a' latin vagy görög tizedes nevezet hozzá adatván készen van a' név. A' latin nevek kisebbitenek, a' görögök nagyobbitnak. Latinok ezek: decem, 10; cen-tum, 100; mille, 1000; görögök pedig ezek: deka, 10; hekaton, 100; chilion, 1000; myrias, 10,000. Innét képződött: decimètre = 1/10 mètre; centimètre = 1/100; millim. = 1/1000, mint kisebbitők; na-gyitva pedig: dekamètre = 10 mètre; hektomètre = 100 m. chilóm. = 1000 m. myriam. = 10,000 m. És ez valamint az alapmértéknél álla, ugy a' többinél is; a' honnét csak a' kivánt mérték viszonyát kelle tud-ni az alapmértékhez. Ez következő volt: 1) a' felszin mértéke *Are* = mètres; a' testmérték, *Stére* = 1 köbmètre; az ürmérték, *Litre* = 1 köb decimètre; sulymérték, *Gramme* = 1 köb centimètre leszállongott viz sulyjával. A' pénz is e' szerént határoztaték meg. Némelly mérték számára különös nevezetek fogadtattak el. Az alap-hosszmértéknél a' mil-limètre neve *Trait* (vonat), a' centimètreé *Doigt* (uj), a' decimètreé *Palme* (arasz); a' dekamètreé *Perche* (rud?) A' fölszinmértéknél a' hektar neve *Arpent* (hold), az ürmértéknél a' hektolitreé *Setier* (véka), a' kilolitreé Muid (tonna?). A' pénznél a' frank szolgál mértékül (sulyja 5 gramme, 4, 1,2 ezüst, 1/2 réz) melly tizedre és századra osz-tatik. A' Kalendariomnál is 10 lön az osztás alapja. A' 12 hónap kö-zül mindeniknek 30 napja volt, 10 nap egy hetet (tizet) (*Decade*) tön. Az év végén 5, vagy szökő esztendőben 6 pótló nap következett. —*j*—*a.*

FRANCZIA LITERATURA, (Franczia értelemben, azaz a' hit, orvos, és törvénytudományt kivéve). Bár melly fontos volt is nagy Károly érdeme az elmemivelés és literatura körül, még is azon időben, hgoy Dante az Olaszhonban erős alapot vete a' honi literaturának, Frankhon a' hasonló foku miveltségtől távolabb ese, mint ugyan akkor Spanyol- és Portugal-ország. Az éjszaki és déli Frankhon egész a' 16-dik századig literaturai tekintetben egészen el volt válva egymástól. A' Normannok, kik a' keresztháborukkal együtt Europa minden népeinek új képzelet emelkedést szereztek, nagy befolyással vol-tak éjszaki Frankhonra; a' csudálatoshoz való szerelmet már ősi hazájok-ból magokkal hozák; képzelődések inkább vakmerő és elmésen találó volt, mint érzékeny és heves. Mulatságul hős, csudálatos pajkos elbe-széléseket szerettek, és más mértékü és stylusu énekeket (chansons) da-loltak mint a' déliek. Ezek, a' provenceiak (tartományiak) az Olaszok-nak izlés-testvéri maradtak. Itt a' troubadourok mivészsége sokkal előbb virágzott, mint éjszakon a' költés felébredt; de midőn a' frank egyuru birodalomnak Paris lön fővárosa, az éjszak győze. Ennek literaturája a' középkorához tartozik. Azon regényes szellem, melly akkor minden népet hevite, éjszaki Frankhonban összeköté a' költés érdekletét a' társa-sági élet minden idomaival. Ugyan azon bajnoki udvariság ömledezett versben a' Seinenél, mint Arno és Tajo vidékein. De a' Franczíák min-dig inkább megesmerték és szerették az elmés mulatás mesterségét a' költésben, mint a' mély érzés nyelvét. Csak a' valódi bajnokrege (Rit-

terroman) durva költésében látá és találá fel szivét az akkori Franczia, — de a' bajnokkor megszüntével annak poesisa is megszünt. A' könnyü, vidor Fabliaux-k által belépe az a' mulattató anekdota stylba. A' már 12-dik században felállított parisi egyetem az oskolai bölcseség és hittudomány széke lön. Itt mivelödött ki az oskolai versengés mivészete, és az izlés 's a' nyelv mind inkább az ékesszóláshoz kezdtek hajolni. Természetes, nem puffadt czikornyás előadást előbb kedveltek és mutattak a' Francziák, mint akármelly nemzet. E' végre világosság, meghatározottság, jóhangzás, szép egybefüggesztés 's könnyüség kivántatott, 's ezen elsőségek tevék a' franczia prosát elsővé, remekké, különösen XIV. Lajos idejében. Sem ábrándozó sem mélyre merült fejezetnek nem volt helye az ő mondásaikban, ugy hogy Voltaire ezen nevezetes mondása: „a' mi nem világos, nem franczia" egész kiterjedésében alkalmaztathatik a' franczia literaturára egész a' revolutioig, miolta a' critica a' franczia kifejezéseket sem tartja ugy korlátok között. Hogy világos képzeletet szerezzünk és nyerjünk ezen literatura nevezetességéről (melly olly befolyással volt egész Europára), azt 14 osztályban adjuk elő, használók Chénier: „*Tableau historique de la litérature française*" — ét. A' ki többet akar olvasni, azt ezen munkára utasitjuk: *Hist. littéraire de la France*, mellyet a' St. Mauri Benedictinusok kezdtek 's az „*Académie des inscript. et belles-lettres*" tagjai folytattak.

1) Franczia prosa, nyelvtudomány, gondolkozás mivészete. Ötven évre, minekutána Bacon a' valódi és bölcs nyelvtudomány lételét megmutatá, irá Lancelot „*L'âme de Port-Royal*"-át Arnaud vezetése alatt, azaz, egy olly közönséges grammatikát, mellyel a' Francziák tudományos literaturája kezdődik. Etienne Robert és Henrik irtak először a' franczia nyelvről II. Henrik uralkodása alatt. Az Academia felállitása olta Vaugelas, Corneille, Patru, Ménage, Bouhours, Beauzée, Desmarais stb. irtak ezen tárgyról. Girard Synonymes-ei, d' Olivet a' hangmértékről (prosodia) való értekezése és Dumarsais a' képbeli kifejezésekről való észrevételei által gazdagiták és rendesiték a' nyelvtudományt. Condillac „*Grammaire générale*"-ja remeknek találtatott. Most Domergue hires, mint nyelvbuvár és okosan ujitó. Sicard, a' siketnémák tanitója, sokat irt a' nyelvről; hires Lemare „*Cours théoretique et pratique de la langue française*"-e. Elmés és tanitó Marmontel ezen munkája: „*Leçons d' un père*". A' 17. század végén kijött „Dictionnaire de l' académie" nagy foganatu volt. Butet a' franczia nyelv viszonyát vi'sgálja a' latinhoz Lexicographiájában De Volney a' keleti nyelvekről szóló munkája általános ábécze képét varázsolja elő minden nyelvek számára.

2) Figyelő bölcselkedés. A' német és franczia philosophusokat épen nem kell ugyanazoknak gondolni, valamint ezen név alatt, philosophia és metaphysica, egészen mást ért a' Franczia, mást a' Német. Amaz minden homályosnak, minden érthetetlennek, ellensége; ez a' bölcseséget az érthetetlen magasságban, a' semminél többet kevessé jelentő nehéz szavak csikorgó összerakásában helyezteti; amaz az ugy nevezett mélységen, szóvakaráson, szigoruságon nevet, ez azokat fajtalanoknak, felszinüeknek, kiáltja. A' Francziáknál a' bölcselkedés is mint az erkölcs, mosolygó szint öltöze magára; emezeknél, nem minden kellemes vonás nélkül, komolyabb maradt. Ottan a' természetet igen megközelité, itt különösségeket kerese, — de nem kellemetleneket. — A' 17 század közepe táján egy természetes életphilosophia fejlett ki a' parisi delibb világban, ellenére az eröltetett és szinlett erkölcsiségnek, melly a' vén regényességgel összefüggött. Két pártra szakada tehát Paris, mindenik párt feje asszony volt; az elmés de l' Enclos Ninon, bölcselkedő barátjával St.-Evremondal az elsőt vezérlé; a' finom érzésü, szeretetre méltó marquise de Sevigné a' másikat. Mindenik egyesület tudományos tekintetet nyere; a' nyelv általok szörnyü lépéseket tön a' finomulásban,

a' bölcselkedés küzdve hajlott a' könnyüség és világosság felére. Német értelemben kihalt Frankhonból a'philosophia; de éle azonban a' tettekben, az intézetekben. Rettenetesen érett ki a' nemzet a' kettős önkény éjeléből, irtóztató példát hagyva, mint boszultatik meg előbb vagy utóbb a' természethez való hivtelenség, és az erőszakos gyermekké tenni akarás. Mélyebb bölcselkedést, azaz érthetetlen zavart akarának behozni Descartes, Arnaud, Nicole, de la Forge, és a' mély Malebranche, de a' megátalkodott Francziák nem kaptak a' horoghoz. A' 18 század közepén kiterjedt hirt nyere az ugy mondták józan philosophia. Ez az érzékeknek gyermeke. Mind azt elveti, a' mit hamarjában meg nem lehet fogni, kivévén a' mathesisi igazságokat, mellyeknek megtámadása nem juta eszébe. Ugy látszik, hogy a' franczia bölcselkedésnek Locke János angol philosophus tudománya szolgál alapul (szül. 1632. mh. 1704). Ez 1690-ben azon czélt vevé fel e' munkában: „Vi'sgálat az emberi ész felett", hogy az emberi esmeret eredetét, tartalmát és véghatárait megmutassa, 's az emberrel tudassa, mennyit tudhat. Ebben megtámadá a' szült képzetek valóságát, az az ollyanokét, mellyek születés által, tapasztalás, s' érzék nélkül az agyban léteznének; sőt ellenkezőleg meg akará mutatni, hogy minden esmeretünk és tudományunk a' tapasztalást esmeri utolsó forrásnak. A' gyermek lelke, —igy szóla, — egy homályos üres szoba. Eleinte az érzékek ideákat, azaz képzeteket bocsátanak be, mellyek a' léleknek anyagot adnak ereje gyakorlására. Ezután vi'sgálja a' benne és körüle történő dolgokat, itélni kezd és határozni 's utóbb az itéleteket 's határzatokat tovább terjeszti. Ebben áll az elmélkedés (reflexio). Igy támada minden esmeret, még a' legmagasabb is, a' legáltalánosabb igazságokkal együtt. — Frankhonban Condillac (Etienne Bonnot de Condillac, szül. 1715, megh. 1780) elfogadá Locke empirismusát 's áltváltoztatá önnön érzékiségévé (sensualismus). Ezt tanitá: Lelkünk minden kifejlődésének alapja az érzőerő (la faculté de sentir). Minden egyes képzelet, esmeretek, tehetség, sőt az elmélkedés, végrehajtás és szokás mind annyi átlváltozásai ezen alapnak. Az érzés csak az idomot változtatja el, mint a' jég változik vizzé olvadva, utóbb pedig gőzben elszálva. Irányzatának egyszerüsége, 's előadásának világos volta a' legnagyobb részvételt gerjeszték fel. Egy iskola feje lön Frankhonban, melly ma is uralkodó. Az ő lelke szerint dolgozó encyklopaedisták leginkább terjeszték azt, kiváltképen Diderot, d' Alambert és Helvetius. Sikere a' legfényesebb volt; a' tudományok leg nehezebbike, melly sokakat megvakita, mellyel mint valami faló szörnynyel vesződtek a' századok, könnyü lőn és világos. Az való, hogy a' buzgó kegyes ábrándozásnak igen sokat árta, a' kebel némelly gyenge virágát elfojtá, — hanem terme virágot, gyümölcsöt is; a' diadalmaskodott igazság nem keveset köszön neki. Ezen empirismus maradt az utolsó időkig is uralkodó Frankhonban, ellenkezőleg a' német gondolkozással. A' Német t. i. mindent az ész ideáljára, az által a' végtelenre, örökre visz vissza, mint minden jelenés egyetlen okfejére. Ennek mindent alája vet, egyéb okát nem adva, mint hogy a' természet beléoltotta vágyat kielégitse. És ezen félszegségben tetszik magának, betemeti magát ideálokkal, okosság systemáival, a' nélkül, hogy kérdené, értik e mások, olvasója tudja e követni; és ezt mind szobájában, irópasztalánál teszi, — a' világba pedig ki nem tekint. — Az utolsó időkben a' népek nagyobb érintésbe jövén egymással, a' gondolatokat is közlék, kölcsön adák, vevék. Az empirismust emelni vágytak philosophiává ezek 1) *Laromiguière*. Nevezetes ezen munkája: „Leçons de philosophie, ou essai sur les facultés de l' âme." (2 kiad. Páris 1820. 2 k.) Könnyen, világosan ir, — gondosan válogatott példák mindent foghatóvá teszuek; de igen bő és messze csapongó, 's különösen a' Németnek visszatettzőleg popularis. Az esetekről egységre látszik törekedni 's Condillac tanitása ellen leginkább azt veti, hogy a' lélek munkásságát

nem az érzéstől hanem okfőtől (principium) származtatja. A' lélek változva tevő és szenvedő ő szerinte. Az emberi lélekben minden ezen három pontra hárul vissza: az érzésekre, a' lélek visszahatására, és képzelmekre, ideákra, mint ezen munkálatok sikerére. Ezekhez viszont uj képzelmek jőnek, ezekre viszont behatás lesz, melly megint uj képzelmeket szül. És ez igy megy a' végtelenségig. — — — Az erkölcsi ideák az erkölcsi érzésből származnak, valódi okok pedig az okosság hathatósága. — A' cselekedés, érzés és gondolkodás ereje az emberrel vele születik. De az ideák mind szerzettek. 2) *Destutt de Tracy* (gróf), nem utolsó helyen van az ujabbak között. „*Idéologie*“ je nagyon híres, mellynek harmadik kiadása Parisban 1817 jelent meg. Ő is Locket és Condillacot emeli fel végtelenül; az elsőt, mivel első figyelte és irta le az emberi észt, mint egy ásványt, vagy növényt; az utolsó pedig az Ideologia tulajdon teremtője, 's irányzata eltalált. De némelly dolgot jobbitani vágy benne. Az érzékenység (sensibilité), igy szól ő, azon tehetség, melly által sok benyomást nyerünk 's annak tudásával birunk. Ezen benyomások az érzések, és nem csak a' külső érzékek tárgyához tartoznak, hanem a' belsőre is. Az emlékező erő az érzés egy másik faja, melly által egy valódi érzésre irányzódott emlékezés által benyomást nyerünk. Az itélő tehetség, 's maga az itélés is az érzés neme, vagy kénytelen következése. Hasonlólag az akarat is az érzés neme, müszerzettségünk következése. Testi és elméi erőnk használása akaratunktól függ; csak ez által teremtünk mivéleteket elő, 's ollyan hatalom vagyunk a' világban, melly mindent kimivelhet, a' mi körülveszi. Az emberi esmeret egész épületének alapját annak megesmerése teszi, hogy kivülünk léteznek testek. Ha mi e' részben csalódunk, ha a' testek létele csak érzékjáték, ugy phantomoktól körülvéve élünk 's minden esmeretünk csupa chimaera. A' kivülünki testek valóságának fő bizonysága ez, hogy erőnk van magunkat mozgathatni, hogy a' tagok minden mozdulatja egy belső mozdulástól kisértetik, hogy a' mozgás szüntével a' belső mozgás érzése is megszün, sőt mindenik, akaratunk ellenére is, ha valamelly testbe ütközünk, és innét a' mivelet alapja egy tőlünk különböző test hatalmában van. Hogy a' testek ezt mivelhessék, ellenható erővel kell birniok. Akart és érzett munkásság egy részről, és ellenhatás a' másikról, ez a' kötél az érző és érzett lény között. 3) De Bonstetten olly joggal itt állhat, mint Rousseau munkái a' franczia literaturába számláltatnak. „*Etudes de l' homme*“ (Genf 1821, 2 köt.) czimü munkája több tekintetben becses, sok évi tanulás gyümölcse 's a' magasabb psychologia lelkében iratott. Egyes, mély pillantatokkal bir az emberi szivbe, és elmés észrevételek soraival, — de ez mind inkább szórva van, mint elrendelve. Lélek és test kölcsönös hatással vannak egymásra, ugy hogy minden a' lélekben történő, valamelly miveletet eszközül a' müszerben, és viszontag; de mindenik egy tulajdon egészet tesz, mellynek mozditó okfeje magában van. Az életmüszer csak mozgást ad, a' lélek pedig az elsőség érzése által biratik határozásra, — hasonlitástól segittetve. Bohóság volna ezt a' testnek tulajdonitani 's a' lelket az automattal felcserélni, mivel mindenik hat a' másikra. Az ideák forrása az érzés. A' természet három nagy viszonyt tön köztünk és a' dolgok között: a) a' kültárgyak 's az érzések müszerei közt; b) a' kültárgyak és érzések közt, 3) az ember erkölcsi fele 's az ember közt. Azon chaosban, társaság nevezetüben, hol minden érzés és érdeklet egymást keresztülvágja, vannak némelly áltvágó pontok, hol ugyan azon érdekletek egyesülnek. Ha ezeket követjük, tehát ők egy általános érdeklet első vonalit jelelik, melly közjónak mondatik. Ez által annak áltlátására jutunk, hogy vannak szabályok, meg nem sértődhetők a' társas rend eldöntése nélkül. Ezen szabályok, egyszer helyben hagyatva, a' szoros kötelességek könyvét teszik. Ez az érzés és okosság összefolyásának pontja. A' szerencse, az érzés és ideák öszvehangzó viszonyából ered.

Van az emberben a' fejlődésnek egy okfeje, melly egészen a' társaság szerencséjére van számitva. Ez a' sziv. — Bonstetten különösen törekedik az érzéseket a' logicusok féloldalusága ellen védelmezni, kik a' lélek minden munkáit az ideákból vonják le. — Nevezetesek még a' régi Voltairen, Rousseaun, Chateaubriand-on, Bonaldon's a t. kivül ezen ujabbak: Cabani, Degerando („*Hist. comp. des syst. de la philosophie*") 's Cousin és Azais.

3) Erkölcsi (moralis), politicai és törvénytudomány. Ezen osztályban először is az elmés Montaigne „*Essais*"-it jegyezzük meg, ki az embereket ugy irá le, a' mint lelé. Ezen finom és ön-fejü ember 1533—92-ig élt. Lelke és irása tulajdon, 's kora ingerlő csinja által fel van deritve. A' régiek után mivelé magát, de nemzetiségét el nem tagadva. — Charron „*Traité de la sagesse*"-ében több irányzatot mutata', de kevesebb tulajdonosságot. Mennyire tünt el Richelieu alatt a' régi csinosság a' tanitó prosából, eléggé bizonyitja ezen hires ember politicai végrendelése. — Égi igazság sugárzik Pascalnak erkölcsi vi'sgálatiból és tudományos fürkészetiből. Prosájának természeti szépsége mai napig sem avult el. „*Provinciales, ou lettres écrites par L. de Montalte à un provincial de ses amis*" czimü munkájában némelly rosz morált rongála meg, és dönte el; ez szorgalmasan olvastatott; — kevés munkában egyesült a' legszigoruabb komolyság a' legkedveltebb tréfákkal egy nagy czél elérésére ugy, mint itt. — Mig ezen kegyes tudós csendes magányban gondolt, munkálkodék, addig a' nagy világban ére de la Rochefoucauld (herczeg) finom és okos figyelő lelke. Az ő maximái a' prósák remekei közé tartoznak. Metszők és szivtelenek, de sajnos, a' világfiainál többnyire alálók. Általa a' csipős hangot szeretni tanulák, 's kellem által az erkölcsi hevet kipótolni, mellynek az ő véleménye szerint, a' vi'sgálásoknál nincs helye. — La Bruyère „*Les caractères*"-e egész Europában hires lön. Duclos utána törekedett. Két munka szerze még halhatatlan hirt magának, Fénélon „*Télémaque*"-ja és Rousseau *Emil*-je. Az első arra volt szánva, hogy a' fejedelmi ifjakak uralkodási tükörül szolgáljon. Marmontel „*Bélisair*-je" és „*Leçons d' un père à ses enfans*"-ja nem érik ugyan amazokat utól, de tisztesen törnek utánok. A' tanitó irók között az eszmés St.-Evremondot emlithetni, mint Voltaire előszózatját. — Fontenelle elől áll, mint a' hamis ékesszólás példája, melly egy darabig uralkodó volt; hetvenkedik esmeretivel 's untató sületlen tréfával szóla komoly dolgokról, csupán tetszeni vágyva. — Utóbb Condorcet özvegye dicsőn forditá le Smith erkölcsi érzések theoriáját, 's hozzá a' sympathiáról, vagy érzések öszvehangzásáról szóló leveleket függeszte. — Staël asszonyság minden munkája felséges nézeteket, uj fordulatokat, független lelket mutat, de leginkább az, mellyben az indulatok befolyásáról szól, az egyes emberekre és a' polgári társaságra. — Figyelmeztetést érdemel de Volney-től a' franczia polgár catechismusa; St.-Lambert-től: Általános catechismus vagy „*Principes des mœurs chez toutes les nations*." — Ujabban Droz tevé magát erkölcsi munkája által hiressé. — A' politicus irók Frankhonban a' tiszteletérdemlő de l' Hospitallal kezdődnek. Noha IX. Károly a'att a' törvények leginkább álthágattak, még is akkor kezdődött a' törvényadás javitása. Dumoulin, a' legnagyobb törvenytudósok egyike, nagy befolyással volt reá. Languet Hubert, Junius Brutus felvett név alatt, hires munkát ira a' fejdelem törvényes hatalmáról. La Boétie, Bodin, Boisguilbert, Lamoignon, d' Agnesseau, St-Pierre és Mélon ezen nemben lőnek hiressé; 's Sully „*Economies royales*"-ja is említést vár itt. De mindezeket felülmulva áll magason Montesquieu e' munkával: „*De l' esprit des lois*" (élt 1689—1755-ig). Rousseau „*Contrât social*" czimü darabban előbb alig gyanitott igazságokat leplezett fel. Mably sok munka, de kivált „*Entretiens de Phocion*" által lön nevezetes. Hiresek még itten Servan, Dupaty, Forbonnais, Turgot, de különösen Necker

irásai terjesztének világot a' financziára és ország igazgatásra. Mirabeau merész és hathatós irási mindig jelesek maradnak. A' revolutio alatt egy ezen nembeli iró sem tüntette ki ugy magát éles elme és tágos esmeretek által, mint Sièyes. — Nevezetes törvénytudók és irók még: Lebrun, Barbé-Marbois, Röderer, Dupont de Nemours, Garnier, Say J. B., Ganilh és Merlin, Perreau, Bourguignon, Bexon, Pastoret és Lacretelle.

4) Rhetorica (szónokság), critica, tudományos munkák. A' két első tárgyban sok a' munka, de nem kevesen veszték el hajdani hireket, mivel szorult 's féloldalu itéleteken épültek. Ki akarná most is a' hősköltemény szabályait Le Bossu-tól, vagy a' játékszinéit d' Aubignac abbétól tanulni? — Rollin „*Traité des études*"-e kedves kezdő könyv marad világossága miatt. Nevezetes, epochát csinaló munkák ezek: „*Cours des belles - lettres*" Batteux-tól; Dubos munkáji a' költésről és rajzolásról; Diderot vi'sgálati a' drámáról; „Poetika, és „*Elémens de litérature*" Marmontel-tól; „*Réflexions sur l' usage de l' éloquence*" Rapintól, „*Traité philos. de l' éloquence*" Buffiertől; „*Dialogues sur l' éloquence*" Fénélontól; „*Réflexions sur la Rhétorique*" Fénélontól; „*Discours sur la tragédie*" Corneilletől; „*Commentaires sur Corneille*" „*Mélanges*" „*Dictionnaire philosophique*" és „levelek"— Voltairetől; „*Essai sur les éloges*" Thomastól. Hires, fontos és tanitó a' „*Traité sur les principes de l' éloquence de la chaire et du barreau*" Maury cardináltól. Az ujabb időkben neveztetést vár: „*Mélanges de littérature*", Suardtól, hiresek érzékészrevételek, kellemetes irás és mivizlések miatt. A' „*Mélanges tirés des manuscrits de Madame Necker*" vonszók; az itéletek benne néha igen merészek; a' néha keresett irás mindenütt lelkes. Az „*Etudes sur Molière*," Cailhava-tól, „*Mémoires pour servir à l' histoire de la litérature française*" Palissottól; 's „*Mémoires*" Chamfort-tól, érdemes darabok. Kijelelést érdemel La Harpe ezen nagy munkája: „*Lycée de littérature*," különösen az első fele, mert a' második nagy részrehajlással iratott. Staël asszonyság „*De l' Allemagne*-ja összeköttni kezdé a' franczia criticát a' német literaturával; a' munka finom észrevételekkel, de csalódásokkal is gazdag. Ez olta sokat beszéltek a' Franciák a' romantikáról. — Tudományos munkákban, mindennemüekben, igen gazdag a' fr. literatura. A' nyelv világossága, a' régi classicusok tanulása, igen ügyessé teszi rá. Buffon első volt, a' ki különös kellemmel és bájjal irt a' természet tudományáról; példáján indultak: Lacépède, 's a' hasonlithatlan Cuvier; hires volt Lavoisier és Fourcroy a' Chemiában; Corvisart és Puységur a' gyógyászságban; Millin, d' Agincourt, Landon a' régiségekben és mivtörténetekben; Rousseau J. J. a' hangáról irásban, valamint Grétry, Castil Blaze, Julin et Despolin; Percier, Fontaine, Miché az épitésről irának hiresen; Langlès, Sylvester de Sacy, Chécy a' keleti nyelvekről; Malte-Brun a' földleirásról. Általjában ezen mező olly bő és tágos, hogy minden nevezetes emberét lehetetlen előszámlálni.

5) Egyházi szónokok (Hitszónokok), nevelési munkák. XIII. Lajos idejében Lingendes tett ki magáért predikáczióiban és halotti beszédiben. Macaron közelite hozzá. Bossuet elragada az igazság és kegyesség iránti nemes buzgalmával nem kevesbé, mint fényes ékesszólásával, melly eltörülhetlenül hordozza XIV. Lajos korának nyomait. Hires „*Oraison funèbres*"-ei nagyon segiték a' franczia prosa kimivelődését. Bourdaloue versenge vele 's elsőnek esmerteték minden franczia hitszónokok között; 1632—1704-ig élt. Anselme és Fléchier kedveltettek, Massillon nem kevesbé. A' protestans hitszónokok közt jeles vala Saurin. — Nevelő munkákkal gazdag a' franczia literatura, millyeneket irtak az érintetteken kivül Mad. le Prince de Beaumont, Mad. de Genlis, Bouilly, Berquin, Ducray-Duménil stb. „*Lettres à Emilie sur la mythologie*" Demoustier-tól higak és czélirányalanok.

Történetirók. Életirások. A' történeti literatárában kell a' franczia ékesszólás legrégibb emlékeit keresnünk. Mémoires-ok (emlékjegyzetek) tünnek itt leginkább ki. A' Franczián tetszék, és többnyire jól elsült, a' characterek és erkölcsök finom vi'sgálata, mind a' magányos életben, mind a' nyilvánosban, különösen a' hol maga is munkásan vön részt. Különös tehetségek van minden egyes dologban az érdeklőt eltalálni, hanem ritkán ragadtatnak el egy nagy idea hatalmától, vagy más nemzetek előmenetelén való részvételtől. A' sokféle Mémoire-ok tanulásátigen megkönyebbiti ezen becses munka: „*Collection universelle de Mémoires relatifs à l' histoire de France*," hol az első 12 kötet csak a' 13—15 század végéig tartozókat foglalja magában. (Német forditását Schiller adá). Az emlékirók közt első helyen áll de Joinville János, ki sz. Lajos királyt palaestinai keresztes hadjában követé. Ezen iró egyenes szinü udvarisága igazi regényes kellemmel bir. Hiv buzgalommal, tudományos emléket akara kegyes királyának emelni. De Pisan Krisztina, V. Károly udvari csillagászának leánya követi őt; irása czifrább, Joinville erős, vig könnyüsége nélkül. De Comines Filep találva rajzolá a' setét és szinlelő XI. Lajost; ő volt a' legelmésebb, és szónoksági 's pragmaticai tekintetben az első minden Mémoires-irók közt Frakhonban, a' 13-századtól a' 17 vége feléig. Froissart nagyobb történetes munkát irt, mellyet ő a' csudálatos ingerével a' hős költeményekhez akart emelni. Bayard bajnok életéről szóló mémoire-okban utolszor látni a' szokott csinkellemet. Brantôme gyalázott emlékeiben ezen csinkellem vegyitve van a cynikus szemtelenséggel, ugy hogy mását a' történetek nem látták; — IX. Károly és III. Henrik életéről szólanak, midőn az erkölcsi romlás borzasztó volt. Sully vonszólag és méltón irt koráról. Sajnos, hogy az esmeretben gazdag de Thou latinul irt, nem pedig frankul. Mézerai nyiltan, őszintén irá a' franczia monarchia történetit. Pelisson inkább dicsérő mint tettiró, midőn Franche-Comté elfoglalását beszéli. Varillas 15 negyedrétü kötetet tölte meg XI. Lajos és III. Henrik halála közt való idő történeteivel: egy kicsit románosan szerete szólani. St.-Réal szerinte képzé magát, de nyelve tisztább. D' Orleans József, Dániel, Rapin de Thoyras és Aubert de Vertot mint történetirók fénylének akkor. Bossuet egyetlen példát ada a' világ történeti leirásában. Sem az uj sem az ó literatura nem ad illy cosmopoliticus tekintetet a' nagy világtörténetekről az emberi rendeltetés meséjére tekintve. De Retz Cardinál jól érté mint kell a' legmulattatóbb apróságokat elmésen beszőni a' történetekbe. Bougeant a' wesztphali békéről irt. Rollin munkái az ifjuság mulatságára irattak; sem elmések, sem mélyek és kielégitők, hanem kezdőknek és kedvelőknek jók. Hozzájok csatolódik a' császárok története Créviertől és „*Histoire du Bas Empire*" Lebautól. Fleury Claude abbé (élt 1640—1723-ig) egyházi történetei jelesek. Hénaut a' franczia történeteknek időmutatóját készité el; Montesquieu romai lélekkel irt Romaiakról; Voltaire itt is magas helyen áll, mint XII. Károly életének leirója, a' népek erkölcseinek rajzolója, 's XIV. Lajos idejének leirója. Condillac itt kevesebbé tünt ki, mint Mably. Montesquieu: „XI Lajos életének történeti" elvesztek, 's ezt kétszeresen sajnáljuk, ha Duclosét olvassuk, kinek elméje inkább finom mint érett vala; — „*Mémoires secrets*"-ei nevezetesebbek. Millot előitélettelen, de gyenge és félénk, Gaillard hosszasága által más érdemeit meghomályositja. Raynal az Europaiak két Indiabeli kereskedésének történeteit dicséretesen irá le. Rulhière től a' II. Katalint thrónra emelő revolutio, és „Lengyelek történetei" igazsággal, kellemmel és tüzzel irattak. Michaud „*Histoire des croisades*"-ja a' francz. nemzeti intézettől elnyeré a' jutalmat Heeren ugyan azon tárgyu munkája felett. A' Burkushon történetei az Egyetlen Fridrik alatt Mirabeautól gazdagok, de a' rendhijány érezhető benne. Maga nagy Fridrik is a' jeles franczia irók közt van; munkái: „*Mémoires de Brandebourg*" és „*Histoire de mon temps*"

Thouret kezdőkönyve a' franczia uralkodásbeli revolutiókról különösen nevezetes. Igen tanitó, mélyen áltgondolt, egyszerü, majd szigoru, de pontos, tiszta és jól elsült. Ezen nagy munka a' tömlöczben iratott, 's az iró mégis a' halálra hurczoltatott, 's a' hon ellenségének nevezteték, midőn azon munkát végzé, mellyben minden rend a' népjogok érzésétől 's a szabadság szerelmétől ált van hevülve. Anquétil és Desodoards Frankhon történeteit irák. Régibb időből még emlitenünk kell „*Histoire de la Régence*-t Marmonteltől, 's Saint-Simon, Choiseul herczeg, Aiguillon hercz. és Maurepas gróf mémoire-jait. Nevezetes Ségurtől Europa politicai képe e' munkájában: „*Histoire des principaux événemens du règne de F. Guillaume II., Roi de Prusse.*" Dicsértetik: „*Précis historique de la révolution française*" 2 köt. Rabaut St. - Etiennetől, folytatva és végezve az ifjabb Lacreteletől, 5 köt; nem különben: „*Précis des événemens militaires*" Dumas-tól; *Considérations sur les principaux événemens de la révolution française*" Staël asszonyság hátrahagyott munkája, és „*Hist. de la révolution française*" Mignettől. Jelesek; Thiers, Montgaillard, Sismondi, Daru, Barante és Capefigue. Végre gazdag a' franczia literatura ó és uj devék történetirók fordításával minden nyelvből.

7) Mathesis (a' 19 században). Mind a' tiszta, mind az alkalmaztatott számtudományt olly fényes előmenetellel mivelik a' Francziák ez ujabb időkben, hogy a' borostyánt minden többi nemzetek felett ők nyerik el. Nevezetes iróik ezek: Laplace (l. e.) ki „*Mécanique céleste*"jében (Paris 1823, 5 köt.) a' legfinomabb és szövetkezettebb égi mozgások örök igazságu törvénykönyvét adá, 's ő azon épületet végzé tökélyes analysisével, mellynek Newton „Phylosophiae naturalis principia mathematica"ja alapot ada. Egy időben, 's csak ama' nagy számoló vi'sgálatok sikereit fejtve jelent meg ugyan tőle: „*Exposition du système du monde*" (4 kjad. Paris 1813, 2 k.), mellyhez Hassenfratz „*Cours de physique céleste*"-je magyarázatul szolgal, (Parisban jött ki 1803). Nevezetesek: „*Traité élémentaire de mécanique*" Francoeur - tól. (4 kiad. Paris 1807) „*Mécanique analytique*" Lagrange - tól; „*Mécanique philosophique*" Pronytól; „*Principes de l' équilibre et du mouvement*" Carnottól. A' csillagtanból (Astronomie) hires „*Astronomie*" Lalande-tól (Paris 1792. 3. kiad, 3 köt. 4.) „Astronomie théoretique et pratique" Delambretól (Paris 1814, 3 köt, 4.) és *Traité élémentaire d' astronomie physique*" Biot - tól (2 kiad. Páris 1811. 3 köt.) A' számtanos Physica ugyan ezen szerzőnek köszöni legjelesebb munkáját: „*Traité de physique expérimentale et mathématique*" (Paris 1816 4 köt.)Remekek „*Traité de géodésie*"Puissantó-és„*Traité de topographie d' arpentage et de nivellement*" (2 kiad. Páris 1820, 4) A' hydraulicában Prony „*Architecture hydraulique*" szinte tökély - mutató; valamint a' hadi számtudományos munkák közt „*Traité d' art militaire et de fortification*" Gay de Vernon - tól (Páris 1805. 2 köt. 4). A' tiszta számtanban jó bevezetők: „*Théorie des fonctions analytiques*" (2 kiad. Paris 1813, 4) és „*Leçons du calcul des fonctions*" (2 kiad. Páris 1813, 4) Lagrange-tól. Ezt legnagyobb bőséggel leirja tovább Lacroix „*Traite du calcul différentiel et du calcul intégral* (Paris 3 köt. 4.) A' kezdő munkák közül mindig becsültetett „*Cours de mathématiques*" 6 köt. Bezout - tól; „*Essai de géométrie analytique*" Biot - tól (6 k. Páris 1823); Lacroix háromszögtana „*Traité de trigonométrie rectiligne et sphérique*" (7 köt. Paris 1822) és ugyanannak levevő földmérése „*Elémens de géométrie descriptive*" (4 köt. Paris 1812). Az algebrai iratok közül emlithetők: *Complément d' algèbre* (3 köt. Paris 1804) és „*Elémens d' algèbre*" (4 köt 1825) Lacroixtól; Laplace oldó (analyticus) és okoskodó tanitása a' hihetőségi számolásról; „*Essai philosoph. sur les probabilités*" (4 köt. Paris 1819) és Lacroix - tól „*Traité du calcul des probabilités*" (Paris 1816; 2 kiad. 1822) befejezésül álljanak itt. 55.

8. Románliteratura. Ha a' román név alatt költői gondolatokkal és képzetekkel gazdag, de rim és mértéktelen irt elbeszélést értünk,

akkor ez a' legnagyobb hihetőséggel portugál találmány, mert Lobeirától nem tagadhatjuk meg azon dicsőséget, hogy ő volt az Amadis bajnok-román igazi szerzője. Más neme ennek: a' mesés chronicák versekben. Igy éneklé arrasi Mousque Filep a' 13 század vége felé Frankhon történeteit versekben. A' régi bajnok románok harmadik neme egészen különböző attól; ezek allegoricus személyeket szőnek elbeszélésekbe. Az első nemhez tartoznak a' legöregebb franczia románok a' tafelrundi (kerekasztali, asztalköri) hősökről, 's nagy Sándorról (di Cors Lamberttől, folyt. du Bernay által). Az asztalköri hősök magokban foglalják sz. Graalt, de Leonnais Tristont, Percevalt, Lancelotot, mind a' 12-ik századból. Ezen északfranki románok eredetileg latinul irattak, azután franczia prosára fordittattak, és még a' 12 században franczia versekbe foglaltattak, a' 14-ben pedig viszont fr. prosára tetettek. A' 13 században a' 12 frankhoni paire románjai következtek. De nagyobb tekintetet szerze egy a' harmadik nembeli munka: a' rózsáról való román (a' rózsa románja), melly két századig az elme diadalának tartatott Frankhonban. Egészen versben van, noha igen darabosban. Az egész egy didactico-allegoricus költemény, mellyet némelly Franczia elég vakmerően Dante épen akkor elkészült munkájával egy polczra bátorkodék emelni. Lorris Vilhelm már a' 13 század elsől felében a' 4150 versig irá ezt; 100 év moulva folyattaték 's elvégeztetett Copinel de Meun János által. Ezen román fő ideája az, hogy a' szeretés tökélyes mive legyen. Az allegoricus személyek csapatonként jelennek meg benne, minden erény és vétek személyesitve van, ugy hogy a' kölcsönkedv is mint Bel Accueil lép fel; minden erkölcsösködik 's még is a' legcsiklandósabb irányzásokkal van beszőve, mellyek utóbb durva ocsmánysággal végződnek. Mindjárt ezen első költeményben okoskodónak mutatja magát a' Franczia elméje; udvarias helyek jönnek elő benne, de magas lelkesedés nyoma nincs. Még is minden csuszamló képei és tréfái mellett is annyira csudáltatott ezen román, hogy képeinek is vallásos, erkölcsi értelmet, becset tulajdonitottak De az igazi értelem igen világos volt, 's párt kerekedett ellene. Elkezdettek a' papiszékekről ezen román ellen beszélni 's igy kezdődék a' criticus viták története Frankhonban. Egy a' legrégibb nyomott kiadásai közül Parisban jött ki 1521-ben félrétben. — Egy bizonyos Gelée Jakab ira a' 13 század vége felé egy allegoricus románköltményt: *Le roman du nouveau renard*". Hihető ez volt szülő anyja ezen német versezetnek: „*Reinecke der Fuchs*"; Deguilleville pedig, egy pap, 1330-ban három nagy lelki allegoriát irt, mellyeknek a' szarándokság ideája szolgált alapul. Nevezetes még Margit, Navarrai királyné, I. Ferencz testvére száz novellája: „*L' heptaméron, ou l' histoire des amans fortunés de très-illustre et très-excellente princesse Marguérite de Valois, Reine de Navarre*" (1559); egészen Boccaccio izlésével, 's alig csudálhatni eléggé, hogy vetkezhetett egy fejedelmi nő ugy ki az aszonyi gyengédségből. De ő ó franczia nyiltszivüséggel elbeszél illőt és illetlent, a' min akkor senki fel nem akadt. Már előbb, VII. Károly alatt, kijövé a' burgundi udvar 100 novellája, és ezen csinkellemü román-költemények: „*Gérard de Nevers*" és „*Le petit Jehan de Saintré*," mellyeket Tressan ujlag kidolgoza ujabban. A' keresztes háborukban arab költeményekkel esmerkedtek meg a' Francziák, és eredetet adtak az utóbb ugy kedvelt tündérregéknek. Ezekbe 's bajnok historiákba vonult minden vissza, a' mi még hátra volt a' romántos (regényes) ábrándozásokból Frankhonban. A' kék szakál, a' szép Melusine, Octavian császár románjai több másokkal együtt, majd mind Frankhonból származnak. Ezen apró románosélbeszélések neve: *Fabliaux* volt. „Bordeauxi Huon" hős román, „a' dán Ogier" 's több illy regék nagy Károly paladinjairol mind a' 15 század elején irattak. Ide tartozik egy erkölcsi asszony-tükör, *de la Tour* bajnoktól irva, 's nem sokára németre fordítva. Mind ezen románokban chronicai stylus uralkodik. A' 16. század elején ujra felébredt Frankhonban

az ezen nemü iratok izlése, 's akkor elég novellista támada viszont p. o. *Noel du Fail, de la Mothe Roulland, Desperiers, Belleforest, Chapuis, Tabourot* stb. kik által a' valódi bajnok román a' hamis vagy historiaiba ment által. Rabelais a' 16. század első felében egy uj román nemet vive be Frankhonba, a' gunyromántot: „Gargantua és Pantagruel" elmés de durva példány ebben. Tarka eredetisége 's a' szörnyüségben kifáradhatlansága bámulásra ragad, de semmi gunyjáték nem volt neki alacsony. Csapat követői lőnek. Austriai Anna Frankhonba jötte után a' pásztor-románok kedveltettek, a' spanyol példány szerint. *De Montreux „Bergeries de Juliette"*-je teve a' kezdetet. *D' Urfé Honorius* volt *Astrée*-jében azon első franczia, ki ezen költemény lelkére és stylusára nézve, vetekedett a' Spanyolokkal; ez lelkesedett tapsal fogadtatott. — Szerzője Marseilleben született 's önéletét szövé belé. Itt nincs arcadiai pásztorvilág, hanem udvarias bajnoki. Ezen munkának románs érzelgősége a' historiának hangjába csapa ált, melly XIV. Lajos idejében kedves volt. Calprénède szabadságot vön magának, a' görög és romai történetek egyes eseteinek ollyan kidolgozására, hogy csak a' nevek maradtak görögök és romaiak. Sok költői ábrándozása volt, de azon felcsigázott párthoz tartozék, melly az elmét az izlés számolására diadalmaskodtatni akará, és a' másik pártnak, melly csupán az izlés szabályainak megtartásában helyezé érdemét, kezébe játszá a' szomoru győzedelmet. Calprénède utánazót nyere de Scudery kisasszonyban. Ez hét bő és tágos romant ira, mellyeknek elseje „Clélia"maga nyolcz kötetet foglal. Van még tőle: „Conversations et entretiens" tiz kötetben. Nála az érzelmek gyengédsége pedant édeskedésbe 's hig szófolyamba vész. Megh. 1701 — 90 éves. A' hölgyek (dámák) meghivattaknak vélék mintegy magokat ezen mező kimivelésére 's a' romant mindig mélyebbre huzák a' valódi élet körébe. *De Caumont de la Force Rosalia* kisasszony historiai románjai különös kedvel fogadtattak; igen tuda nekik igazság-szinezetet adni. De Villedieu asszonyság a' régi történetek furcsaságaiból csinos novellákot szerete készitgetni. Az ő *„Galantéries Grénadines"* ei spanyol idomuak. Akkor igen szeretek a' tündérregéket. Az arab „Ezer és egy éjszaka" Galland Antoine-tól francziára álttétetve, sok utánozót nyere. Már előbb kedvesek voltak: *„Contes de ma mère l' Oye,"* Perrault-tól, és d' Aunoy grófné regéi; d' Auneuil és Murat grófnék, más sokakkal utánok törekedtek; d' Hamilton Antal gróf felülmulá őket tréfával és merész képzelmekkel; sőt maga a' tisztes Fénélon is tündérmeséket ira a' Bourgognei herczeg nevelésére. De la Fayette grófné románjai igen tetszettek, az ő *„Princesse de Clèves"*-je a' jobb historiai románok közé tartozik, „Zaïde" pedig nevezetes szép nyelvére 's gyengéd indulataira nézve. A' tréfás románok száma nem volt olly nagy. Scarron Pál, a' ki eszméje és de Maintenon marquise-zel való házasulása által esmeretes; minden tehetségét fényelteté „Le roman comique-jában. Jól érté a' helyezetek furcsaságát; ötletei merészek, pajkossága néha faragatlan, enyelgése pedig csacsogó. Le Sage furcsa románjai spanyol utánazatok: „Gil Blas"-ját hamar olvasák egész Europában, valamint a' Sánta ördögöt is (*Le diable boiteux*); ezen kivül még hat tréfás romant hagya hátra. Furetière Antal ugy nevezett polgári románja egy darabig olvastatott, azután feledésbe ment. A' valódi familia-romant az Angolok találák fel; Prevôt apát lefordita Richardson munkáit, és önnön románjai: *„Cleveland"*, *„Le doyen de Killerine,"* és különösen *„Manon Lescaut"* érdeklettek, tetszének. Szinte ugy Segrai novellái. Montesquieu *„Lettres persannes"*-jában a' román idom a' bölcselkedési gunynak csak fátyolul szolgál. Voltaire elméjének dicső fényes szüleményi ezek: *„Candide, Zadig, Mikromegas*, Babyloni herczegné; itt jelen van eredetiség, csipő természetesség, ragyogó eszme, érdeklő ir-idom (stylus). Az „uj Heloise" Rousseautól, mellynek elragadó ékesszólása 's az indulatok forró rajzolatja általánosan magához ragadá a' figyelmet, noha a' hosszu értekezés néha sérte.

Á' második sorban találtatik itt: Marivaux, Diderot (kinek „fatalista Jakabja" és „Apáczá"-ja a' legelsőbb erkölcsi románokhoz tartoznak; utolsó munkája pedig, „Les bijoux indiscrets"-erkölcstelen, nevét szenyitő), továbbá de Tencin, de Graffigny, Riccoboni asszonyok. Igen tetsze „Belisaire, Incas, - Contes moraux" Marmonteltől. Florian ritka érzelmi-gyengédséggel mutatá meg, mint mehet a' historiai román a' bajnokiba által, „Gonsalvo de Cordova"-jában; a' pásztorroman megujitása elsült nála Cervantes Galathéájának szabad áltdolgozásával, ugy kellemes „Estelle"-je által; „Numa Pompilius"-a a' nyelv példás szépsége nélkül csekélység volna. De a' legkedveltebb románok a' csapongók maradtak, mellyeknek hosszu sora az ifjabb Crébillon munkáival kezdődik; senki sem tudá a' helyezetek legkicsapongóbb bujásságát olly finom character-vonatokkal öszvekötni. Szemtelenek, fertelmesek a' „*Liaisons dangereuses*," Laclos-tól; 's „Justine". Ezek mellett a' jó kedvü „Faublas" de Coudray Louvettől, még ártatlan. Egyik a' szorgalmasabb és jobb románirók közül volt a' 18 század második felében, Rétif de la Brétonne. Két uj iró ezen nemből megszégyenit és elhomályositá minden elébbit: *de Saint Pierre* és *de Chateaubriand* (l. e.). Az első „*Etudes de la nature*" munkájával mély érzésü és éles elméjü iró hirére jutott; mig „Pál és Virginia" „*La chaumière indienne*" minden szivet megbájolt. Chateaubriandot vallásos iránya, és heves, ábrándozó képzelmei jegyezik ki; „Atala" „René," „Martyrs" munkái olly stylusban irattak, mellynek érzékeny de néha zordon romantikája előbb ismeretlen volt Frankhonban. Talált buzgó tisztelőket és keserü feddőket, mivel hallatlan dolgot merészle, uj pályára lépni. Az ujabb irónők közt Staël asszonyság mint első nagyságu csillag tündöklik; ez is uj ideákat mere láttatni, uj fordulásokot és merész hatalmas stylust. Ő inkább egy nagy világpolgárné, mint franczia asszony. „*Corinne, ou l' Italie*" képes volna egyedül halhatlanná tenni; „Delphine" sok szépséggel bir némelly hijány mellett, p. o. a' fő gondolat hibás benne. Igen termékeny iró még de Genlis asszony is, könnyü és tehetséggel biró, de nem elmés vagy mély; előbbi irományi nagy tapsal fogadtattak, de sokat irva ereje oszlik, mellynek példáját látni: „*Palmyre ou le secret*" és „*Dîners du baron de Holbach*" czimü munkáiban. Igen kellemesek, szivreszólók, gyengéd fogásuak Cottin asszonyság románjai. „Malvina, — Mansfield Amália, — Elisabeth, — Mathilde" mély benyomást tesznek és sajnáltatják szerzőjök kora halálát. Izléssel, finom figyelő lélekkel, 's a' magasabb életviszonyok esmereteivel irattak *Flahaut* (most *de Souza*) assz. románjai-„*Adèle de Sénanges, Mademoiselle de Tournon*, — *Eugène de Rothelin*" különösen kitünők köztök. „*Primerose*" de Vindé-től; „*Le nègre, comme il y a peu de blancs*" Lavalléetől; „*Les quatre Espaniols*" és „*Le manuscrit trouvé au mont Pausilippe*," Montjoye-tól, valamint „*Valérie*" Krüdener asz.-tól az ujabb nevezetesebb románok közé tartoznak. A' sokat iró le Brun minden értelemben sokat szokott megengedni magának. „*Dot de Suzette*" Fiévée-től, tetszik. Salvandy hires lön „Alonso" által. De Montolieu asz. kedves mind „*Caroline de Lichtfield*" mind derék forditása által Lafontaine, Pichler stb. románjainak.

9. Levél- és ut-irás. A' franczia levélstylus, mellyet idővel egész Europa, mint egyetlen utánazott, Richelieu idejéig elég nyers volt. A' régi csin feszessé tevé. Maga IV. Henrik is a' hölgyeknek, bajnoki gyengeséggel hódolva, rhetori finomság nélkül, de igen bókoló és édes kifejezetekben irt. Vonszók és olvasást érdemlők: „*Lettres de Henri IV à Coriandre d' Andoise, Comtesse de Guiche, la maitresse.*" (Amsterdam és Paris 1788). De az akkori hivatalos levelek egészen a' szokott curialis styluson vannak. Még Malherbe ódaköltő leveleiben sincs meg a' könnyüség. De Richelieu hivatalos leveleit is férjfias meghatározottsággal, könnyüséggel és nem kellem nélkül irá. Tömött ékesszólás,

világos, nyomos elmetekintetek jelelik leveleit. Példáján általános törekedés kezdődött a' tudós fők között, kellemes levelezővé válni. A' nemzeti irány az lévén, hogy mindenben ki kell tünni, a' mi világosság, eszme és könnyüség által ajánltatik: leveleket irni közönség számára, lön a' legujabb tudományos módi Parisban, és benne magát finom világemberének mutatni, hizelgóbb volt a' költői hirnél. A' *Bel esprit* szó most lön szokásbeli, és kettő ezen szép lelkek közül, kik Richelieu alatt legfinomabbaknak tartattak az udvarban, versenytek a' levélirásban. Balzac mintegy hivatalbeli buzgósággal dolgozott, hogy szépen, czifrátlanul és komolyan irjon mint Cicero; - csudáltatott, de száraznak találtaték. De Voiture Vincze veszedelmes versenytársa lön, mivel vonszóbban tuda enyelegni. Igen elmés volt, de ritkán minden eröltetés nélkül természetes, udvarisága keresett vala, mives periodokba szőve, 's a' legkikerestebb antithesisekben előadva. Törekedtek sokan ezen két ember jelességeit összekötni. Costar Péter nagy finomsággal, tisztán, kellemesen ira; de leginkább kitünt néhány finom érzésü, nagy elméjü asszonyság, kik közt elöl fenáll a' szeretetre méltó Sevigné marquise (l. e.) Említjük még *de l' Espinasse* kisasz. és *du Deffand* assz. leveleit. *Ninon de l' Enclos* levelei bájoló kellemmel birnak, de sokan kételkednek hitelességekről. Különösen kitünnek Babet levelei az érzelmek és kifejezések finomsága által. Racine levelei igen becsesek természetességek és világba mélyen látások miatt. Richelet példánylevelek gyüjteményét adá ki, 's egész tapsal fogadtatott. Pajkos hiuságot mutata Fontenelle „*Lettres galantes*" füzetében. Chaulieu csabitgató példát ada, mint kell a' leveleket versekkel beszőni. A' jó levél irás mivészete a' nevelt Francziák között már előre fel volt téve; Voltaire leveleiben is inkább a' lelket mint a' levélstylra különös tehetségét csudálták. A' Chaulieu kezdte szokás, levelekben okoskodni és tréfálni, Gresset által a' franczia társalkodás lelke szerint egészen kitökélyesittetett, ki egy volt a' legfinomabb fők közül, 's hasonló csinu vig elbeszélések, különösen „Vert-Vert" czimü munkája által, kitünteté magát. Dorat, Sedaine, de Pezay e' nemü kedves leveleket irtak. De Bernis abbéi igen gazdagok a' szép leirásban. Montesquieu „*Lettres persannes*"ját mint a' tetszö irás példányát emlitjük. — Utazások leirásában gazdag a' franczia literatura; mégis felesleges volna őket előszámlálni, minthogy a' literatura valódi szellemére nem a' legnagyobb befolyásuak. Igen hires munka „az ifju Anacharsis utazása" a' tudos és elmés Barthélemy abbétól, ki 1716-95-ig élt. A' „*Lettres sur l' Italie*" Dupatytól kedvesek. Volney, Denon, Delaborde 's mindenek felett Humboldt és Bonpland a' legjelesebb uj utazási irók közé tartoznak, valamint a' régiség esmereteire nézve Millin utijegyzékei egyetlenek. E' részben jó utasitást ad: „*Annales des voyages*" Malte-Bruntől.

10) A' franczia lyricai (lantos) és elbeszélő poesis. Az éjszaki franknyelven lévő költemények dalok voltak. Nem lehet időrendi szorossággal meghatározni, mikor szünt meg a' Seine és Loire parti nép az ős Roland éneke idomában 's romlott latinban énekelni. Bizonyos, hogy a' 13 században a' provencei költés igen nagy befolyással volt az éjszaki frankra. A' legrégibb franczia poesis esmeretére igen jól vezet: „*De l' origine de la langue et poésie françaises*" Fauchet Claudiustól. A' románok és fabliaux-k sokkal idősbek az éjszaki literaturában a' daloknál. A' provenceiaknál pedig a' valódi költés fejlett ki előbb, és mulató tudománynak (gaya ciencia) nevezteték, 's déli regényes lélek vala benne. Filep Auguszt uralkodása alatt, a' 12. sz. vége felé mentek (hihető) az első Troubadourok éjszaki Frankhonba. De Troyes, ki az asztalköri (Tafelrundi) románokat éjszakfranki versekbe álttevé, utánozá először a' provençali éneklést franczia versekben. Alexander, a' normann, kitől az alexandrinusok neveztetnek, 1180 és 1223 közt éle Filep Auguszt udvarában; e' költé és

éneklé nagy Sándor tetteit, Filep tetteire játszva. A' navarrai király, Thibaut, Castiliai Blanca számára dalokat készite egyszerü provençali idomban, de néha a' canzonokhoz közelitő változásokkal. Majd minden énekének, bár melly különböző volt is mérték idoma, öt strophája van, 's az ötödik után szokásként a' provençali ragaszték (envoy) jön, mellyet az Olaszok is megtartottak canzonjaikban. Ezen nyelv annyira különbözik a' mai franczitól, mint a' sváb *Minnesänger*-eké a' mai mivelt némettől. A' frank Trouvère-k és a' déli Troubadourok mivész-testvéreknek köszönték egymást. Thibaut király dalai egyszerün daloltattak hárfától vagy hegedütől kisértetve. Brulez-tól (Gasses-Brulez) még mintegy ötven dal lételez; ő Thibaut barátja volt. Nevezetesb lön regényes viszonyai miatt Coucy (l. e.) várnagy. Messire Thierry de Soissons azon bajnoki költőkhöz tartozott, kik szent Lajost a' szent háboruba követék. Ezen időből közlé Roquefort: „*Poésies de Marie de France, poëte anglo-normand du XIII. siècle*" (Paris 1820. 2 r.) Több fr. költő énekei az utóbbi 14 századból hasonló tagmértékűek az ó spanyollal. Egy hölgy is nevezetes lön ez időben, mint költő, neve: Doëte de Troyes. Az igaz történeteket is szokás volt költés által elrutitani. Igy Arrasi Mousque Filep versekben rongálá a' frank történeteket. Az allegoriák kedveltettek. Froissart (l. e.) hires mint történetíró; még hiresb mint természetes költő, ő vezeté a' provençal pásztorköltést a' frank literaturába. Verseinek egy részét románidomban adá e' czim alatt: „Meliador vagy a' naplovag." „A' szerelem édene; — a' három Mária" örömmel fogadtattak tőle. A' versben irt tréfás fabliaux-k igen kedvesek voltak a' 12 és 13 században, néha leirhatáson tul illetlenek. Voltak erkölcsi és guny-regék is, (fabliaux), nem különben Contes dévots, mellyben két szerzetes Coinsi és Farsi lettek hiresek. A' 15 század volt a' provencei lyraköltés virágideje éjszaki Frankhonban. A' triolett, quatrain, az ugy hivott királydal, eszme játékokkal mulattak. Minden mesterkélést hihetlenül magasra emeltek. A' 15 században az orléansi herczeg, ki az azincourti ütközetben angol fogságba esett, jeles volt énekei igazsága és mesterkétlen kelleme miatt. Ezen Franczia országot majd kidöntő had idején sok fejedelmi énekes volt. János és Filep burgundiai herczegek, Anjou-i René, Lotharingi János. Munkáik ezen czimü kéziratban léteznek „*Balladier*;" de magasabb elmét nem kell köztök keresni. Ezen korba tartozik du Vallon-Chalys Clotilde is. Alain Chartier nem igen dicséretes. Villon vad eszmékkel énekle ön pajkos tetteit. Coquillart, Cretin vagy Du Bois és Bordigné nevezést érdemelnek. Ezen utolsó regéi Faiseu Péterről a' német „Eulenspiegel"hez hasonlittatnak. *Michault* („*La danse aux aveugles*") d' *Auvergne*, *Olivier de la Marche*, *Chastellain*, d' *Amboise stb.* a' 16-század elején éltek. — A' bátor, gyakran meggondolatlan, de nemes és szeretetre méltó I. Ferenczel utolszor csillámlott á' régi bajnoki dicsőség világosan az élethe fel; maga is költő volt, és előmozditója minden szépnek, nagynak. Ő vezeté be a' görög és romai remekek (classicusok) tanulását, 's igazsággal neveztetett a' tudományok atyjának (*le père des lettres*). Medici Katalin a' sonetteket kedvelteté meg. Marot János; és fija Marot Kelemen olly epochát csinálnak, hogy követőiket Marotistáknak hivják. Navarrai Margit, Stuart Mária, franczia verseket költének. Jodelle költővel kezdődik a' fr. sonettirók iskolája; ő és barátjai képzék az ugy nevezett hét csillagzatot. Köztök első volt Ronsard 's még a' jövő században is a' fr. költők fejedelmének mondatott; nevezetes még Bellay és Baïf. Azonban ujitóra lett szükség, ki a' latinozó költői irást vissza simitsa. Illyen volt Bertrand, Desportes, és *Malherbe*, ki mindazáltal nem a' képzeletek magasságában volt nagy, hanem mint criticus, szó és szótag-tyrann. 1627-ben holtmeg. Regnier remek gunyköltő és erkölcsrajzoló. Viaud, Malherbe versenygő társa. Racan és Mairet mint pásztorköltők hiresek, Gom-

baud és Brebeuf mint epigramma-irók. Aristoteles poeticájának befolyása a' fr. költésre a' 16 században már el volt határozva. Racine lyrai költeményi több nyelvszépséggel mint költői érdemmel birnak. Közönséges kedvelést nyere Lafontaine János (1621—94-ig élt). Boileau-Despréaux minden czifrázást és ábrándozást gyülöle, kevés phantasiáju, de annál élesebb vi'sga eszü volt. Criticai szabályai annál inkább munkálkodtak, mivel maga pontosan követé őket. Gunyjai 's versekben irt poeticája hiresek. Tanitványi büszkélkedtek az ő józanságában 's egy oldaluságában Benserade tetszék kedveskedő dalai által. Az enyelgő költők között főbbek: Lullier, Chapelle társnévvel, Bachaumont, Chaulieu és la Fare. J. B. Rousseau hires ódaköltő. A' *poésies fugitives* mindig inkább kedveltettek, 's kitünték általok: Pavillon, Des Joetaux, St.-Pavin. Segrais eclogái kedvesek lőnek, de még kedvesebbek Deshoulières asszonyságéi, ki 1634—94-ig élt 's gyengéd asszonyisággal festé a' pásztori jelenéseket. Fontenelle czifrált idyllái hideg udvari hangon irattak. Esmeretes, hogy Voltaire itt is fénylett, valamint ezen mondása is nevezetes, hogy „minden mivelt nemzetek közt a' franczia legkevesebbé költő." Vallásosan költének: Louis Racine és Le Franc de Pompignan marquis. Kellemes idyllákat irtak: Berquin, Guadeloupei Léonard, 's Levesque Róza kisassz. mind annyan Gessner követői. — Az uj költők között Lebrun ódái talán a' legmagasabb reptüek a' franczia földön. Az *Epîtres* Ducis és de Fontanes-tól jelesek. Legouvé ékesen ira és kedvesen; érté versei hangoztatását. Három munkája: „*Les souvenirs*," „*La mélancolie*" és „*Le mérite des femmes*" különösen jól fogadtattak. Florian, Arnault és Ginguené meséi Lafontainéi után készültek, nem különben Andrieux-éi is. A' számos könnyen és mulattatón költő franczia irók közt fők: Lafontaine, Vergier, Voltaire és Florian. Raynouard ezen költeménye: „*Socrate au temple d' Aglaure*" az academia első jutalmát nyeré el. Többször nyere jutalmat egy fiatal, jó reményü ifju is, Millevoye t. i. kitől „Amour maternel" és „Belzunce" sok tiszta és gyengéd érzést mutatnak. Fabre Victorin és de Lancival Luce versenyegtek vele. De Boufflers és Parny megmutatják, hogy semmi komoly környülmény meg nem változtatja a' nemzet elősdi szerelmét a' könnyelmü iránt. Boisjolin, Tissot és Mollevaut, Popet, Virgilt és Tibullt forditák le. A' költő nők közt nevezetesbek: de Beauharnais, de Bourdic, de Beaufort, Dufresnoy, de Salm, Verdier és Babois assz. e' két utolsó különösen mély érzésü elegiákat ira. Fő elegiaköltőnek Bertin (megh. 1790) tartatik. Chenier egy a' legjobbak közül, különösen idyllákra; Lamartine egyedül áll a' lyricusok között. Viennet („Exilés de Parga"), Fauriel Béranger (l. e.), Barthélemy 's mások a'pillantat behatásinak sokat köszönnek.

II) Hősköltés (epicus költés). Ebben a' franczia literatura igen szegény. Desmarets-de-St.-Sorlin János, Richelieu kedvencze, első bátorkodott egy regényes nemzeti hősköltemény által a' fr. poesis mezejét öregbiteni (megh. 1676). Boileau igen üldözé őt, 's a' kicsufolt Desmaretsnek más hijánya még sem volt, mint a' mivel mások igen nagy bőségben birtak: criticai figyelem és józan okosság. Az ő teremtő phantasiája minden fr. költőt meghomályosita. „Clovis" nevü hőskölteménye nem bir ugyan okos alapzattal, hanem költői ötletekkel, találásokkal gazdag, 's a' csudálatosnak ingerétől ált van hevülve. Desmarets költeménye gépelyzetit részint a' keresztyén égből, részint a' regényes tündérvilágból szedé. Mélyen alatta maradt Chapelain János, ki Arc Johannáról kezde egy eposzt rimezni, melyhez hosszaságra és unalmasságra csak „Alarich, vagy a' megszabaditott Roma" hőskölteméný Scudery-től, hasonlitható. Egy negyedik eposz ugyan azon időből: „*St.-Louis, ou la sainte couronne reconquise*," *Le Moine Péter* jesuitától, ki 1601—72-ig élt. Képzelődése nem volt olly gazdag és merész, mint Desmaretsé, de nem is olly vad. Limo-

jon-de-St.-Didier ötödik munkát ada ezen nemben, Chlodwig történetét ujra kidolgozva; csak az első 8 ének van kinyomtatva, 's költői képekben szegény. „Franciade" Ronsard-tól, nem sült jól el. „Télémaque" Fénélontól igazságtalanul számláltatnék ide. „Henriade" Voltairetől legjelesebb ezen mezőben, jól kigondolt alapu, vonszó characterekkel, jól eltalált leirásokkal gazdag; a' nyelv tiszta és nemes, de a' költői báj egészen hibázik. Különösen háboritók az allegoricus személyek. „Pucelle" Voltairetől, elsült és legjobb tréfás hősköltemény a' Franciáknál, de az erkölcsiséget sértve szerzője nevére mocskot vona. Thomas nagy Péterről kezde egy eposzt irni, de bele halt. Du Boccage assz. irá: „*Colombiade, ou la foi portée au nouveau monde*;" némelly szép festés van benne. „Les Helvétiens" Massontól, inkább történeti, mint hősköltemény. A' „Martyrs" Chateaubriand-tól Télémaque osztályába tartozik. A' hősi-tréfás költésben Voltairen kivül Boileau („Lutrin") és az ujak között Parny nevezetesek. Ez utolsónak munkái: „*La guerre des Dieux*," „*Les Rosecroix*," és „*Le paradis perdu*" nagy tehetséget mutatnak, noha a' tiszta érzést megsérték. „*Les amours épiques*" csak episodok, mellyeket Parceval de Grandmaison más költőkből szede. „*Achille à Scyros*," de Lancivaltól, szép helyekkel bir, ha alapzata hijányos is. Baour-Lormian „Poëmes Galliques"-eiben Ossiánt követi. „*Chevaliers de la Table Ronde*" Creuzé de Lesset-től, 1811-ben nagy és méltó kedvezéssel fogadtatott. Kevesbé voltak szerencsések, valamint valóban kevésbé vonszók, az „*Amadis de Gaule*," „*Pairs de Charlemagne*" ugyan azon szerzőtől. Ezen munkák (de Lessetéi) a' romántos bajnoki világnak összeségét magokban foglalják 's a' fr. szép literatura nevezetesebb szüleményi közé tartoznak.

12) Oktató és leiró poesis. Brebeuf, a' ki 1618 — 61-ig élt, először tünt ki e' részben; munkája: „*Entretiens solitaires.*" „*Art poétique*" Boileau-tól ide tartozik. Az oktató satyrában Gilbert volt hires, ki ifjuságában megholt. Említést érdemelnek: „*La Religion*" és „*La grâce*" az ifjabb Racinetól; „*Discours sur l' homme*," „*La religion naturelle*," és „*Le désastre de Lisbonne*" Voltairetől; „*La grandeur de Dieu dans les merveilles de la nature*" Dulardtól. Watelet tanitó verseket irt a' festésről, mint Dorat is próbálá a' szinjáték theoriáját tanitó versidomban irni. Az Angolok leiró költeményit a' Franczián nagyon utánozták, különösen Thomson évszakaszit. Ide tartoznak: „*Les saisons*" St.-Lambert-től; „*Les mois*" Rouchertől. Bernard és Lemierre tanitó versei: „*L' art d' aimer*" és „*Les Fastes*" Ovid után irattak. Delille különös kellemet és kedveltetést ada nékik, ki e' munkáiban; „*Les jardins*" és „*L' homme des champs*" Virgil mássa lön; ezek pedig: „*Le malheur et la pitié*," és „*La conversation*" osztozott kedvezést nyertek; e' nagy költeménye ellenben: „*L' imagination*," melly a' szép különösségekre és episodokra nézve igen gazdag, általánosan csudáltatott. Lebrun-nek egy derék nagy költeménye csak részint esmeretes; neve: „*La nature*" és négy énekre osztatik: „*La vie champêtre*," „*La liberté*," „*Le génie*," és „*L' amour.*" Jelesek ezen versek: „*La navigation*" Esmenardtól; „*L' astronomie*" Guidintől; „*Le mérite des femmes*" Legouvétól; „*Le génie de l' homme*," Chenedollétól; „*Les trois ages*" Roux-tól. Delille utolsó nagy munkája „*Les trois règnes de la nature*" gazdag rajzszépségekkel, tetsző öszvekötéssel 's ingerlő leirásokkal. — Lamartine itt is fénylik.

13 és 14) Drámaköltés és szinjáték. A' fr. játékszin története sok fr. irótól leiratott, kiket Blankenburg feljegyzett Sulzer „Szép mesterségek theoriájá"-hoz adott tudományos toldalékiban. Fő munka pedig: „*Histoire du théâtre français depuis son origine jusqu' à présent*" (Paris 1734 és 1756, 15 köt.), Parfait testvérektől, kiadóitól ennek is: „*Dictionnaire des théâtres de Paris, contenant toutes*

les pièces qui ont été représentées jusqu' à présent, des faits anced. sur les auteurs, acteurs, actrices, danseurs, danseuses, compositeurs de ballets" etc. (Paris 1756 és 1758, 7 köt). A' mennyire a' szinjáték haladása a' drámaköltéstől függ, ide tartoznak a' fr. dráma költést érdeklő munkák, p. o. Fontenelle-, Suard-, La Harpe-, Lemercier és Schlegeltől, („Tanitások a' dramai literaturáról és mivészetről"). Azonban a' Francziák magok megvallják, hogy drámájoknak és játékszineknek történetét huzomosan adni nehéz. A' legidősb pont, hol a' játékszinnek nyoma látszik, nagy Károly ideje, ki a' histriókat, mint a' szemérmet megsértőket eltiltá. Ezen parancsnak vala sikere, mert Károly ideje után sem látszik jó darabig nyomok. De a' nép a' megizlelt játék szerelmével nem hagya fel, és igy támadt p. o. a' bolondünnep, hasonlító a' Carnevalhoz, mellynek alkalmával a' templomok is lármás és garázdaságot üző személyekkel teltek meg. Eudes de Sully, parisi püspök, nyomosan kikelt 1197 körül ezen disztelenség ellen, de tartós siker nélkül, mert 200 évvel utána még létezett ezen ünnep Frankhonban. A' troubadourok is beszélgető verseiket magok el szokták játszani, 's ők nyerték először ezen nevet: „*les Comiques*" az az vigjátszó (komoediás). A' drámáskodó troubadourok között Faydit neveztetik. De ezen drámák a' legidomtalanabbak voltak, a' mellyek csak lehetnek; 's Frankhonban is valamint a' többi Europában csak a' 14 század végét 's a' 15-dik kezdetét lehet a' játékszin eredete idejének mondani, mikor a' mysteriumok kezdődtek. Mint az ó időkben a' vallásból eredt a' szin, ugy az ujakban is. Fejlődésének képe ez: V. Károly uralkodásának vége felé, a' haza térő bucsusok énekei gerjesztek fel a' beszédes ének ideáját, melly szent tárgyu volt és mysteriumnak neveztetett. A' benne játszó személyek V. Károlytól levél által „Szenvedési testvéreknek" (*confrèrie de la passion*) neveztetnek, mivel a' megváltó szenvedését tetszve játszák előtte. VI. és VII. Károly 's XI. Lajos uralkodása alatt ezen társaság előlépéseket tön, noha a' hazát polgári háboruk emészték. De majd gunyhelyekké fajzottak el ezen játékszinek, hol a' másnak szent, nevetségessé tétetett, kicsufoltatott. — Eleinte a' szenvedési testvérek az utszákon játszottak, majd a' sz. háromság kórházában szint nyertek, hol ünnepeken játszottak, utóbb pedig a' *hôtel de Bourgogne* egy része adaték nékik ált. Az itteni szinben a' nézők fel felemelkedő sorokban voltak mint ma, mellyek közül a' legfelső paradicsomnak neveztetett, a' másik Herodes palotájának stb. A' bibliai lényeknek, személyeknek mássai, képei bőségben voltak jelen; a' pokol a' szin közepén sárkányidomban volt, a' darabhoz tartozó ördögöknek ez vala a' tanyája. Volt még egy függelékes rejtekhely is, hol a' szemérmes dolgoknak kelle történniek. A' szin két oldalán padok valának, hová a' mondóját végzett játszó leüle. — Ezen mysteriumok továbbá nem jelenésekre osztattak, hanem napokra. Egy játék annyi nap tarta, a' hány osztálya volt, 's egy illyen napi osztály (journée) gyakran olly soká játszék, hogy félbe kelle szakadnia, mig a' játszók falatozva éhöket elverték. Historiai darabok adattak, de szoros igazságra nem vala tekintet. Herodes p. o. gyakran pogánnyá, a' romai helytartó Judaeában pedig muhamedánussá tétetett. Legkülönösebb volt a' szomorunak a' tréfással vegyitése; mert mig p. o. egyik martyr halált szenvede, akkor már a' „bajazzo" nevettetésről gondolkodott 's nem ritkán nevettetett. Tarkább példák sem hibáztak. Több jelenés énekeltetett, néha egész kartól. A' versek többnyire jambicus rendek voltak, változó hosszaságuak. És ez vala a' mivészet csecsemő kora. — Utóbb a' szenvedési testvérek játékai mellett a' Bazoche-éi támadtak, melly ügyészekből 's más igazságbeli tisztviselőkből állt össze, kik már régolta azon joggal birtak, hogy a' közünnepeket ők rendelhették el. Perekkel halmozva lévén, szép Filep alatt szabadságot nyertek nevendékek felfogadására, kik nekik segédül voltak 's egyszersmind hivatal

ra készültek. Az ügyészek irói (Clercs) utóbb társaságot (Gilde) képzettek, mellynek feje, a' Bazoche királyának (*le roi de la bazoche*) neveztetett, 's a' szenvedésiek szerencséjét látván; uj játék nemet találtak ki: a' moralitásokat és farce-okat, 's „*Clercs de la Bazoche*“ név alatt amazokkal vetekedvé játszottak. Eleinte magányos házokban léptek fel, mig nem utóbb a' várban engedtetett meg nekik egy szin készitése. A' moralitások allegoricus — erkölcsi személyeket képzettek, — bennek a' bünök 's erények személyesitve jónek elő. Még az igének személyesitett formáját is léptették elő. — A' farceok (tréfák), az előbbinek utójátéki voltak és különböző nemre osztattak fel, történetiekre, mesésekre, vigakra stb. Ezek apró versbe szedett tréfajátékok voltak, bennek a' valódi életből vett characterek telve gunyoló pajkossággal 's tréfás erővel példáztattak. Legnevezetesebb közülök Patelin ügyész tréfajátéka (bohózata), melly hihető 1480. játszatott először és Brueys és Palaprat által ujra kidolgozva ma is él a' fr. szinen, sőt nagy befolyással volt a' Francziák utóbbi tréfás drámáinak irányzatára. Blanchet Péter mondatik szerzőjének. A' kettős beszélgetés már is azon szabad könnyüséggel bir benne, melly azolta mindig különös érdeme volt a' fr. vigjátéknak. Ezen bohózatjátékok két évig léteztek Parisban, de személyes gunyokra 's illetlenségekre vetemedvén köz boszonkodásra adtak okot, a' parlament pedig többször becsukatá szinjeket, sőt Aug. 14-kén 1542-ben kenyér és viz mellett becsukata minden tagot; 1545 pedig egészen eloszlatott. Vele majd egy időben támada egy harmadik egyesület, „gondtalan gyermekek“ neve alatt (*Enfans sans souci*). A' tagok jó házakbeli ifjak voltak, igazgatójok „bolondok fejedelme“ (*Prince des sots*), játékaik „bolondságok“ (*sotie*s). Ezeknek czélja nem egyéb volt, mint az ostobákat kicsufolni, 's egyes személyeket vagy a' nagy világ egész csapatjait minden kimélés nélkül gunyolni. Itt is a' személyesitett allegoria használtatott. Ezen bolondságok annyira tetszettek, hogy a' bazochok a' gondtalanoktól engedelmet kértek bolondságaik játszhatására. VI. Károly alatt privilegiumot nyere ezen pajkos csoport. De ez is veszedelmes szabadságra fajzott el, 's Ferencz alatt, játszandó darabjokat a' parlament censurája alá vetették, és midőn álarczok 's felirások által a' gunyszemélyeit még is esmeretesekké tudák tenni, uj parlamenti törvénynek kelle ezen visszaélést gátolnia. Legfényesebb korok XII. Lajos alatt volt, 's kevéssel azután Marot Kelemen, a' hires költő 's kedvese a' nagy Valois Margit királynénak, társaságokbá lépe. Eloszlott a' társaság 1612-ben. Ezen két utolsó ingyen játszott, nem ugy a' Szenvedésiek, kiknek kivánatit a' parlamentnek kelle sokszor mérsékelni. Ellenben ezer livre esztendei adó mellett (a' szegények számára), privilegium adatott nekik minden megfizetett játékra; melly okból minden játszókat, kik időről időre Parisba jöttek, onnét kiszoritottak. Illyen magányos társaság volt Pontalais Jánosé, ki egyszersmind költő és szinjátszó volt, 's idejében egy a' legeszmésebb fejek közül. XII. Lajos és I. Ferencz alatt élt 's sz. Eustach templomához közel egy kis hidon adá játékait. Egy darabja sem maradt maig fen. — Azonban a' könyvnyomtatás Frankhonban is minden tudományos dolognak 's a' szinnek is fordulást ada. A' görög remekek, a' latin darabok megesmertettek. Sophocles és Euripides több tragoediája, Terencz vigjátéki lefordittattak. II. Henrik alatt Jodelle lépe fel (megh. 1557) vigjátékaival, mellyek a' régi remekek példáján készülve, meglepők voltak, 's a' fr. drámai poesisnak utat mutattak. Ő elég merész volt a' régiek nyomán menve reformálni. E' nembeli darabok közt elsők ő tőle: „*Eugène ou le rencontre*“ vigjáték és: „a' fogoly Cleopatra“ szomoru játék. Ebben Jodelle maga is mint játszó lépe fel 1552. Ezen darab, melly a' régi szin hanyatlását vonó maga után, a' legnagyobb taps között adatott II. Henrik jelenlétében, ki a' szerzőt 500 tallérral jutalmazá meg. Jodelle utolsó 's

legjobb munkája — Dido volt, nagy költői szépségekkel. Néhány évtizeddel Jodelle után Spanyolhonban Lope de Vega, Angliában Shakspeare élt. Jodelle Aristoteles három egységét elfogadá, — a' tiszta historiai irást választá, minden csudást kirekeszte, forrásul a' görög és romai történeteket vevé, de a' régi Görögöket tarkán keveré uj Franciákká. Pályáját barátjai, az ugy nevezett franczia hétcsillagzat (*La Pléiade française*) folytatá; közülök a' jövő században mint első fény Ronsard dicsértetett. A' többi öt tag ez volt: du Bellay, de Baïf Antal, de Thyard Pontus, Belleau Remi és Daurat János. Jodellehez kapcsolák még magokat: La Peyrouse, Medea szerzője (1555); Grevin, vigjátékiró; Massin-de-St.-Gelais, Sophonisbe szerzője; de la Taille János, a' „La famine" tragoedia irója; Garnier, kinek munkája „Hippolyte" első csinu, ki mindenféle nemzetet a' szinre bátorkodék állitani, és de la Rivey Péter; — 's igy a' 16 század második felében kezde a' fr. dráma igazi lépésekkel közeliteni a' hajdan tökélyeihez. — A' nyomban következő drámaköltők nem voltak olly szerencsések egész XIII. Lajos idejéig, p. o. Hardy Sándor, ki 800 darabot ira, mellyekből 40 ma is él; Nepée, Theophil stb. Közelebb jöttek a' czélhoz: Mairet, Rotrou („Venceslas") Duryer, Baro stb. Végre a' hatalmas Corneille jelen meg, minden előtte voltak meghomályositója. Ő hatalmas characterekkel méltólag tudá az indulatok merész nyelvét beszéltetni. Ő mutatá először meg nemzetének, mi a' tragicus erő és styl nagysága; maga még is feszes törvények és előitéletek jármába simult. Egyedül őt nevezik a' Francziák nagynak a' költők között. Legszebb munkáinak tartatnak: „Medea, Cid, Cinna, Polyeucte, Rodogune." Racine János korának embere lön, a' tragoediában a' Francziák kedvencze. „Az ellenséges testvérek" „Andromache" kedves darabok tőle. „Athalie" a' remekje. Voltaire a' harmadik nagy tragicus, felhevült irigyléssel törekedett elölhaladotti után és „Zaire" 's „Mahomet" csudált remekek lőnek. Voltaire a' szin tágitását 's ékesitését sürgeté, de az öltözetek (costums) igen izléstelenek maradtak; görög és romai tragoediák utifrakkban és alongeparókában adattak. Csak a' revolutio alatt irtá ki Talma, Davidtól vezéreltetve, ezen disztelen szokást, Clairon adván reá az első helybeli alkalmat. A' második osztályba tartoznak: Corneille Tamás, Lafosse, Guimond-de-la-Touche, Lefranc, Laharpe, Lemierre, de Belloi stb. A' polgári érzelgő szomoru játékot Diderot vezeté be „Père de famille" és „Fils naturel"-je által. Az uj tragicusok közül nevezzük: Ducist, ki Shakspeare sok darabját francziára fordità 's az „Abufar"-ban sok eredetiséget mutata; Arnault-ot, kinek „Marius, Cincinnatus. Oskar, Les Vénitiens, és Germanicus" czimü munkái gondolatteltségre, erőre és érdeklő jelenetekre nézve jelesek. Dicsérettel fogadtattak „Mort d' Abel", és „Epicharis et Néron;" — Etéocle és Polynice" és „La mort d' Henri IV. tőle vannak. Lemercier ennél előbb tön próbát a' drámában még mint gyermek; „Lévite d' Ephraim" 's „Agamemnon" csudáltattak. Utóbbi munkái kevesbé tetszettek. A' „les Templiers" Raynouardtól szemet vontak magokra. „Abdelasis" Murvilletől; — „Jósef," Baour Lormiantól és „Artaxerxes" Delrieutől tetszettek, de kevesbé mint „Manlius" tragoedia, mellynek hőse Talma kedvencz szerepe lett. „Marie Stuart" Lebruntől Schiller után zajgó örömmel fogadtatott Parisban. Ez és „Sylla" Jouy-tól; *Vêpres Siciliennes*," „*Paria*" *Delavigne*-től „*Clovis*" *Viennet*-től fő szomoru daraboknak tartatnak. Ezek által lépést tesz a' fr. tragoedia a' classicusok keskenyen szabták határain tul, 's tovább száll a' szónoki szép hangzástól, melly eddig egyedül tevé valóját. — Mi történt a' fr. vigjátékkal, eleinte mindjárt érintettük, 's hogy kezdődött a' bazochok bohózata 's a' gondtalanok bolondságai által. Jodelle ezt is ujra teremté. „Eugen apátja" Ferenczet utánozza 's a' várost uralkodót jól mulatá: ez az első rendes nem-

zeti vigjáték allegoria nélkül; az eszmék benne nyersek, miveletlenek. 1562 olta la Taille testvérek irtak vigjátékot prosában. A' kedves pásztorköltést is össze vágytak kötni a' drámaival. A' moralitásokból pásztori játékok lőnek, szentesek, — együgyük! de la Rivey Péter folytatá a' valódi vigjátékirást. 1552 bérbe kiadák a' Szenvedésiek privilegiumokat egy vigjátékos csapatnak, melly, a' „*Troupe de la comédie française*" ma is áll. A' hôtel de Bourgogneban játszott. Kevéssel erre III. Henrik beárasztá Frankhont gunyjátékosokkal, kiket Velenczéből hozata. Ezek „*i gelosi*" czimet vettek fel, melly annyit tesz, mint tetszeni vágyó. Játszani kezdvén minden hozájok tódult. Minden nemü bohózatok igen kedveltettek; Richelieu maga is elhallgatá. Az olasz harlekint a' bohó szinen Tabarin és Turlupin pótolák ki. XIV. Lajos idejében igen kedvesek. Corneille érzé először a' valódi character-darab szükséges létét; a' vigjátéknál kisebb előítélettel vala baja mint a' szomorunál. Gyermekvisgái a' tréfa mezején finomabbak, illendőbbek mint a' Frankhon akármelly volt vigjátékában. 18 éves korában irá „*Melite*"-jét. Utóbbi darabja: „a' hazug" egy remek munka a' franczia vigjátékban. „*Andromedá*"-ja által, mint énekes játék költője, epochát csinált. Racine vigjátéka: „*Les plaideurs*" csekélység ugyan, de tele van igazi comicus erővel. Egyetlen marad, mint vigköltő Pocquelin Ker. János, *Molière* név alatt, ki 1620 szül. „*L' étourdi*" volt megesmertető darabja. Nem sokára az ő szine lön Párisban a' legkedvesebb; társasága ezen becsület czimet nyeré: *Comédiens ordinaires du roi*. Tellyes erővel 's minden költeménytől elősegítve fejté most Molière ki gazdag lelkének belsejét. 35 vigjáték van tőle. Maga is mindig tapsal játszott; szelleme tehát annál inkább ragadt társaságára. „*Tartuffe*" 's „*Misanthrope*" darabjai a' nagyon tréfásokhoz tartoznak. Vigjátéki másik osztályba jőnek a' nem versbe tett nagy characterdarabok, hol „*L' avare*" „*George Dandin*" és „*Le bourgeois gentilhomme*" leghiresebbek. Pajkos szeszélyének legtágosabb mezőt engede Molière a' vig mulattató darabokban, hova gyakran musikát és tánczot is kevert. Ide tartoznak: „*Les fourberies de Scapin*" „*Monsieur de Pourceaugnac*" és „*Le malade imaginaire*"; a' tréfás siker itt olly polczra emeltetett, a' millyent az ó görög komödia szünte olta nem esmertek. — A' franczia vigjáték-költők legszabadabbak maradtak minden félszegségtől. Szövődött darabok nem tetszének annyira, mint a' charakterfestők; ezek nemes vagy alacsony tréfások voltak. Kedveltettek a' „*Pièces à scènes détachées*," az az tréfás jelenetek a' tett egysége nélkül, valamint a' közmondások, parodiák, közbe vetett játékok. Az olasz szin is ada segedelmet, hogy a' nemzeti ment maradjon a' félszegségektől. Az utóbbiak közül Molièrehez senki sem közelite ugy mint a' nagy elméjü Régnard (l. e. élt, 1647-1709-ig). Tréfás helyezetek kitalálásában kimerithetetlen vala Dancourt. Le Grand „*Ami de tout le monde*"-ja ma is örömest láttatik. Baron, kedves vigjátékos, Molière után nem sikeretlenül törekedett. Dufresny szép társasági darabokat irt. Montfleur volt első, ki a' Spanyolok példájaként vig közdarabbal félbeszakasztott tragödiákat irt. A' finom *Le Sage* is örömest utánozá a' spanyol költőket. Sok tréfás énekjátékot irt az országos vásár theátromára. Destouches első kezde a' dráma czéljáról okoskodni, a' vigjáték valódi ideáját elesmerni, 's a' tréfás sikert az erkölcsinek alája vetni. Érzékeny jelenéseket szerete felhozni. De olly finom characterfestő mint Destouches, alig van minden nemzetek vigköltői között is. A' kedvelt bohózat (Farce) költőkhöz tartoznak: Bergerac, Boursault, Brueys, La Font, Palaprat 's az ifjabb Corneille. — Corneille „Andromedá"-ja olta énekjáték is sok iratott. (L. Franczia musika). De Sourdene marquis 1669 az *Académie royale de musique*-t alapitá. Quinault gazdag fantaziája 's melodiás költése egészen alkalmatosak voltak, őt a' legnagyobb énekes költővé tenni. Duché, Campistron és Fontenelle utána törekedtek. Ezen utolsó pásztorjátéki csak azon erültetett időben tetszhettek. *Houdart de la Motte* minden

drama nemben dolgozott, de különös kitünés nélkül. A' tréfás opera ugy származott, hogy 1707-ben a' (kedves) vásári szinjátszóknak a' beszélve játszás eltiltatván, vaudeville-jaiknak jobb egybefüggést adtak, 's a' beszélgetést néma ábrázolat által pótolták. Ez annyira tetszett, hogy a' kemény parancsot hamar viszavették. D' Orneval, ki ezen szinekre sokat irt, az olasz álarczos charactereket még részint megtartá. La Chaussée az érzékeny játékot nemesité szép versei által. Marivaux vig darabjai becsesek. Boissy és St.-Foix igen eszmés vigdarabokat irtak. Pirontól, a' kimerithetetlen elméncztől csak egy darab él: „*La métromanie*" (megh. 1773). Gresset „*Méchant*"-ja is becsültetik még. Sedaine kis énekes és vigjátéki tetszettek. Beaumarchais darabjai kellemesek, különösen „*Barbier de Séville*"-je 's ennek folytatása „*Le mariage de Figaro*". Ez utolsó darab, megjelenésekor 73-szor adatott egymás után. Collé, Fagan, Moissy és Fabre d' Eglantine a' legujabb szakaszban fénylenek. Az utolsótól leginkább tetszettek: „*L' intrigue épistolaire*" és „*Les précepteurs.*" Cailhava, Laujon, Laya, de Neufchateau Ferencz az uj kedves játékköltők. Colin d' Harleville korán elhalt. Igazsággal 's ingerlő festésekkel teltek ezen darabjai: „*Vieux célibataire*", „*L' inconstant,*" „*L' optimiste*" és „*Les châteaux en Espagne*". Andrieux szépen ir; különösen tetszők e' darabjai: „*Les étourdis*" és „*Le souper d' Auteuil*". Picard igen termékeny, ki 40-dik éve előtt már 35 vigjátékot ira. Flins, Chéron, Roger, különösen pedig Monvel, Duval, és Etienne kedves vigdarabokat adtak. A' tragicus Lemercier is irt két vigdarabot „Pintő" és „Plaute" különösségek által vonszók. Ribotté első darabja „*L' assemblée de famille*" tetszék. Az ujabb érzékeny dramák közt emlékezetesek: „*Mélanie*" Laharpe-től „*L' abbé de l' Epée*" Bouilly-tól; „*La mort de Socrate*" de St-Pierre-től. A' komoly opera költői ezek: Jouy („*Vestale*"), Etienne, Esménard és Hoffman; a' tréfáséi pedig: Monvel, Marsollier, Duval, Dieulafoi, Piis, Scribe és Barré. — Még egyszer visszatekintvén a' fr. drama literaturájára, látjuk, hogy Corneille, Racine, Molière és Voltaire voltak a' fr. szin állapotjának képzői, mert sem az idegen Shakspeare, sem a' honi Diderot, Beaumarchais, Mercier stb. nem tudák azt elváltoztatni. Csak a' vig darabokban mentek Molière characterfestéseitől a' szövődött darabokra (*Intrigue*) által, vezetők lévén: Andrieux, d' Harleville, Duval, Picard stb. De a' szomoruban az amazoktól adott pálya járható csak; a' legkisebb letérés az izlés ellen tett hibának tartatik.

A' játékszin maga, vagy mind az, a' mi a' szini előadás mesterségét illeti, társlépéseket tön a' dramai költéssel, mint mindenütt, ugy Frankhonban is. Jodelle társasága nevezé magát először *Comédiens* névvel. Már az ujság ingere hozzájok voná a' sokaságot. De az irigylő szenvedési testvérek jól fentarták privilegiumokat, 's a' Comédiens-oknak eltiltatott Parisban a' játszás. Ellenben amazoknak is megtiltatott 1543-ban egy udvari parancs által a' mysteriumok előadása, meghagyatott pedig, hogy diszes világi darabokat játszanak. És ezzel elmult a' szenvedési testvérek aranykora. Jodelle vigjátéki egészen más irányt adának a' nép izlésének. Ezt látván 's a' győzetést bizonyosnak tartván, magoktól félre állottak a' Szenvedésiek, azon udvari parancsot szinlelvén okul. Játékszineket a' Comédiens-oknak kiadták bérbe, két lózsit tartva meg önszámokra. A' Comédiens-ok tehát most a' hôtel de Bourgogneban játszottak, 's igy támadt a' *Théâtre français*. A' gelosik is nem sokára megnyiták előadásikat a' hôtel de Bourbonban, 's mivel neveknek megfeleltek, minden hozzájok tódult. Más játszó társaságok, ha a' tartományokból Parisba jöttek, kiszoritattak a' Comédiens-ok által, kivévén a' vásár idejét, hol a' privilegiumok félbeszakadtak. De épen ezek nyertek egy nem csekély fontosságot. Mert egy illyen vásári játékszinből (*Théâtre de la foire*) nem csak egy másik állandó szin eredt du Marais név alatt, a' Szenvedésiekkel tett egyesülés által, kik mindegyre privilegiumok 's a' hôtel de

Bourgognei szin birtokában voltak; hanem ezen vásári darabokból egy uj neme származott a' játéknak. A' théâtre du Marais is állván, Molière vásári alkalommal fel kezde lépni Parisban, tetszék, 's a' kedvező udvartól szint nyere a' Palais royalban. Molière halála után egy kevessé félbe szakadt ez, de ujra felálla a' du Marais szinnel egyesülve. XIII. Lajos alatt végtére a' Szenvedésiektől minden játszók megszabaditák magokat, és a' Théâtre français tagjai „királyi játékosoknak (Troupe royale)" neveztettek. Azonban az olasz játszók változó szerencsét láttak. A' gelosik olly kevéssé voltak állandók, mint egy második társaság, melly 1662 olta, de állandó hely nélkül, játszék Parisban. Egy harmadiknak végre jobb szerencséje volt. Váltva játszott a' fr. társasággal, 's midőn Molière halála után a' két fr. társaság a' Théâtre françaisban egyesült, a' hôtel de Bourgognei szint ez nyerte el. Ezen szin a' théâtre italien, melly XIV. Lajos alatt Maintenon assz. miatt bezáratott. Az országló herczeg megnyittatá, 's azolta neve lön: *Troupe italienne de S. A. le duc d' Orléans, Régent de France.* Ezen két szinen kivül 1678 olta egy harmadik is keletkezett, a' tréfás opera, melly szinte a' vásári theátromból emelte feljebb magát. Sok finom és furt fejü nevezetes fr. költő pártola ezen szint, 's igy lépe életre a' „*Théâtre de l' Opéra comique*," melly még is csak 1715 olta viselé ezen nevet. Ezzel egy időben támadt a' komoly opera is, Mazarin cardinál egy illyen társaságot hiván Olaszországból-ki, melly Orpheust és Eurydicet adá. Ez által indittatvan Perrin, próbát teve a' franczia operával, mellyre 1669-ben kir. privilegiumot nyere, szine pedig, királyi hanga academia nevet. (L. Ballet, Franczia Musika, Noverr Opera, Pantomimia stb.). Mind ezen szineken a' jelenkorig számos nagyhirü játszók léptek fel. A' théâtre français-on ki nem esmeri Baront, Lekaint, Fleuryt, Talmat, Gaussint, Dumenilt, Clairont, Raucourtot, Duchesnoyt és Georgest; vagy a' théâtre italien-ról Carlint, Leliot, Riccobinit stb. (L. parisi játékszin). 55.

Franczia literatura a' legujabb időkben. A' literatura is részt vön Frankhonban azon gondolkozásból, melly az egész nemzetet ugy meghányta. Általjában azt mondhatni az utolsó időkbeli tudományos munkákról, hogy a' köz részvételt annál jobban megnyerték, minél inkább érinték az idő politicáját. Az utolsó időben az *économie politique*-ból megjelent szörnyü számu munkák is ezen állitás igazságát jelentik. Az ujságok, mellyeknek száma neri fogy, nem létezhetnének, ha ezen törekedésre tekintettel nem volnának, 's a' gyenge oldalaknak nem hizelkednének. Sőt még az erkölcsi és vallásos irományokban, életleirásokban, szomoru játékokban, énekekben és románokban is fellelhető ezen politicai alap. Mivel pedig illyen vitában csak a' fényes szónokság nyer figyelmet, nem fogunk csudálkozni, hogy a' remek elbeszélő példányokat a' multakból most ujra nyomtaták, és kapva kapák a' Francziák, mint Voltaire, Rousseau, Beaumarchais, Duclos, Andrieux, Gilbert, Fénélon, Necker, Ségur stb. munkáit. Ezeket és a' franczia törvényszéki beszédeket („*Le barreau français ou collection des chefs d' oeuvre de l' éloquence judiciaire en France*", „*Annales du barreau français*" stb.) készakarva terjeszték, hogy az övékkel meg nem egyező szellem, melly Lord Byron zordon költeményiben, Scott Walter romániban 's a' Németek lefordított munkáiban létez, a' frank földre rontólag bé ne csuszszon. Ezen aggodalom tünik ki Desmarais munkájából: „*Considérations sur la littérature et sur la société en France au 19-me siècle*„ (Paris 1821). Sőt még a' nyelv használatában is támadtak Staël assz. pályáján, kik a' rég szokottól el mertek és vágytak távozni. Igy Lavaux („*Nouveau dictionnaire de la langue franç.*") a 17 és 18-dik századbeli irók szókincstárából megmutatá a' franczia academia szótárának szükvoltát, és az idomok 's szóképzetekben amazoknál esmeretlen gazdagságot mutata meg. Volney tervei végrehajthatlanok maradtak; nyelvbővitès he-

lyett nyelvzavart okoztak volna. Sokat használt azonban a' nyelv keskenyebb körében a' régiségben jártas Pougens: „*Trésor des origines de dictionnaire grammatical raisonné français*," 4, melly nem nyert ugyan olly nagy közönséget, mint Mésangére „*Dictionn. des proverbes français*" (3 kiad. 1823) de a' tiszteletben egyre emelkedék. A' nyelvtudományokból kedveltettek Lhomond-tól „*Gramm. franç.*" Blondintól „*Grammaire franç. demonstrative* (8. kiad. 1822). 's Cousin metaphysicai vissgálódási igen szembetünők voltak, ki Plato, Proclus, Descartes fenhéjázó munkáit elterjeszté. A' nagyobb mozgás, melly e' részben a' philosophiában de Gerando, Laromiguière, Destutt de Tracy, Azaïs („*Système universel de philosophie*" 8 köt. 1824), Toussaint („*Essai sur la manière, dont les sensations se transforment en idées*", 1824) által előhozaték, a' franczia bélyeget magán hordozza. Mind a' közönséges jog, mind pedig a' franczia, történetileg és rendszerileg alaposabbá miveltetett. Az egyháziak törekedése a' világiak figyelmét a' vallásra vonta, 's mig Constant Benjamin e' munkában: „*De la religion considérée dans sa source, ses formes et ses développemens*" (1825. 2 k) szokott éles elmével foga tárgyához, addig Mennais abbé, olvasott „*Essai sur l' indifférence en matière de religion*"-ában és — „*De la religion considérée dans ses rapports avec l' ordre politique et civil*"-jében megmutatá, milly távol vannak még az egyenes vizsgálódástól, 's helyette melly gyakran munkálkodik a' tekintet. Swedenborg munkáinak forditása is az időt bélyegezi a' felvilágosodott Frankoknál. A' nevelési irásoknak száma nagy; a' *Société de la morale chrétienne* munkálkodik; de a' franczia könnyelmüség nyakasságához tartozik, a' kezdett pályából egy könnyen ki nem térni. A' franczia nép a' közönséges élet lelkében neveltetik fel; mert alsó és felső törvényszékei nyitva állanak előtte, hol a' törvényesség vagy törvénytelenség, jogosság vagy jogtalanság kérdéseit a' leghiresebb férjfiaktól hallhatja fejtegetni, 's igy méltósága és kötelessége érzetében okik be a' világba. Gyakran vitattatott az emberiség szava az első franczia pairek 's követek körében, mikor a' Görögök felszabaditása jött javalatba, és a' neger rabszolgaság eltörlése. Mély benyomásokat tön ez a' nép valójába. A' görög uj történeteket a' többi népek felett legelőször a' Francziák adák; p. o. Raffenel: „*Hist. des événemens de la Grèce*" (Paris 1823, 3 köt.) Dufey, Ponqueville „*Hist. de la régénérat. de la Grèce*" (uj kiad. 1826), és azon időben, mikor Michaud „*Histoire des Croisades*" (4 kiad. 1826. 8 k.) Lebeau „*Hist du Bas-Empire*"-je 's Villemaine „*Lascaris*"-a a' nem rég multat a' jelenkor szemei előtt tartották. Hires Mollien „*Voyage dans la républ. de Colombie*"-je. A' régibbek sorába tartoznak Fréret, Clavier, Petit, Radel, Poirson és Cayx munkái, 's a' franczia történetek kidolgozása. A' régibb idő gyüjteményi mellett („*Collection des chroniques nationales par Buchon*"; „*Collection des mémoires relatifs á l' histoire de France, par Guizot*"; „*Collect. compl. des mémoires relatifs á l' histoire de France par Petitot*"; „*Dépôt des chartes et des lois, tout nationales qu' étrangères, dirigé par Constantin*") méltó fényben állanak ezen ujak: *Collection des mémoires relatifs à la révolution*"; „*Mémoires particuliers pour servir à l' hist. de la revolution*" — és Dufau és Delbare, Lacretelle és Sismondi Simonde munkái Frankhon 's a' franczíák történeteiről, nem különben a' franczia revolutio története Mignettől (3 kiad. 1825), Thiers Rabaut 's Lacretelle-től. Tekintetbe jöhetnek szinte az ó historia számára irt: „*Hist. des Ducs de Bourgogne de la Maison de Valois*" Barante-tól; „*Hist. de Bretagne*" Daru-től; „*Hist des rois et des ducs de Bretagne*" (1829) de Roujoux-tól; „*Les Juifs d' occident ou recherches sur l' état civil, le commerce et la littér. des Juifs en France, en Italie et en Espagne pendant le moyen age*" Beugnot-tól; „*Hist. des expéditions maritimes des Normands et de leur établissement en France au XIme siècle.*" Deppingtől; „*Histoire de la S.- Barthélemy d' après les chroniques*" (1826) és „*Mém. et correspondance de Duplessis-Mornay*

pour servir à l' histoire de la réform." stb. valamint Napoleon számos actái és tett-rajzolati, mellyek Ségur és Las Cases olta napfényre jöttek. A' belső dolgok ministerének buzditására sok tett és emlék által hires környék megvi'sgáltaték, leiraték, és pedig az emlékek iránt tisztelettel lévő szellemmel. Ide tartozik: „*Hist. physique de Paris;*" „*Hist. des environs de Paris*" Dulauretól; „*Monumens de la France par Al. de Laborde*"; „*Antiquités de l' Alsace par Golberry et Schweighäuser.*" „*Hist. de l' université de Paris*" Dubarle-tól. — A' dramairók között Soumet és Viennet a' régi tragoediák dicsőségéhez törekednek, mig Scribe, Delavigne, Gabriel és Edmond (*Jocko, drame à grand spectacle* szerkeztetői) a' világ minden részeiből a' legkülönösebb eseteket, bohóságokat öszveszedve, a' tapsot bizonyosabban elnyerik. Hijányos még ezen mező, 's nem tudni Geoffroy "*Cours de littérature dramatique*"-je, vagy Lemercier „*Remarques sur les bonnes et les mauvaises innovations dramatiques*"-je fog e segiteni a' hijányon. A' gyászolt Talma legalább szándékozott „*Réflexions sur Lekain et sur l' art théâtral*"-jában mive beszélményit (*traditio*) fentartani. A' külföldel volt gyakori és nagy érintés, sok régi képzeletet kihajtva ujat teremte helyébe, mellyet a' régihez hivek regényesnek (romantisch) mondanak. Az uj pártnak (németesnek) LAMARTINE (l. e.) a' feje a' „*Méditations poëtiques*" szerzője, a' másik pedig DELAVIGNE (l. e.) ki a' „*Messéniennes*"-t irá. Mindeniknél derültebb Bérenger, a' „*Chansons*" és „*Chansons nouvelles*" irója 's kedvesebbje a' közönségnek, mint a' királyiaknak. Hogy a' franczia musák komolyan is tudnak szólni, Foy és Girodet halálánál kitetszett. Ezen panaszok a' remek kor munkáihoz hasonlithatók. 1825-ben 63 volt azon munkák száma, mellyeket, a' *Bibliographie de la France*" „*Polygraphes*" czim alatt jelelt ki. A' távolább régiség emlékeit is életre hozza a' franczia szorgalom, mint ezeket „*Roman du renard, publié d' après les manuscrits de la bibl. du roi*" Méontól; „*Recherches sur les auteurs dans lesquels Lafontaine a pu trouver les sujets de ses fables*" Guillaume-tól. — A' valódi litteratura történetének gazdagitása gyanánt tekintethetnek: „*Hist. litéraire de l' Italie*" Salfi-tól; „*Hist. de la littérature grecque par Schoel;*" „*Essai sur la littérat. persanne*" 's a' bő tartalmu közlések a' „*Journal asiatique*" 's több más folyó irásokban. A' franczia könyvkereskedés hathatós törvényekkel lévén biztositva, a' legnagyobb vállakozásokba ugy ereszkedik mint a' legegyesebbekbe, 's kiterjed az egész világra. Az utolsó időben rajzoló és festő szellem uralkodik leginkább, 's remekmiveket szül, a' millyenek p. o. „*Un mois à Venise, par Forbin et Dejuinne*"; „*Album du Loiret*"; „*Album Bordelais;*" „*Vues pittoresques de la France;*" „*Vues inédites de France;*" „*Excursion sur les côtes et dans les ports de Normandie*"; „*Vues des côtes de France;*" „*Ports et côtes de France;*" „*Souvenirs pittoresques de la Touraine*" stb. Vö. „*Cours de littérature, faisant suite au Lycée de la Harpe*" (Boucharlattól (1826, 2 köt.) 55.

FRANCZIA MU'SIKA (HANGA). A' szerint, a' mit Strabo, Diodor 's többek beszélnek, nem szenved kétséget, hogy a' Gallok is esmerék és szerették a' hangmivészetet. A' bárdok is a' Celtáknál vagy Gáloknál léteztek. A' romai elfoglaláskor elhagyák ezen bárdok és druidok hazájokat, 's a' hanga első nyomát a' Frankok között akkor találjuk, midőn az mondatik, hogy Pharamondot a' hadi sereg előtt, hadi hanga zajában kiálták ki fejedelemnek. Clovis király keresztelése is a' rheimsi St.-Remy templomban hanga által dicsőittetett, melly a' királyt annyira érdeklé, hogy azután különösen pártolá a' mu'sikát. Egy békekötésben azt kéré Theodorich, keleti Góthok királyától, küldjön neki egy jó hangatanitót és énekest Olaszhonból, papjai és énekesei tanitására. Acorèdes énekes Frankhonba jött tehát, és ott szelidebb 's kellemesebb hanga stylt hoza bé az eddig esmertnél; a' hangmiv kisérője lön minden isteni tiszteletnek. Az orgona Pipin alatt hozatott be; t. i. Con-

stantin keleti császár küldé 757-ben Pipinnek, ki azt a' St.-Corneille templomnak ajándékozá Compiegneben. Midőn nagy Károly a' husvétot Romában ünnepelte, versengés támadt a' fr. és olasz énekesek között az igazi énekről. A' császár igy határozá el: a' legjobb viz a' forrásból jön. Azért Adrián pápához folyamodott, 's általa két jól kitanult olasz énekest, Theodort es Benedeket, kiválasztatá, hogy Francziaországban állitanák vissza az igazi gergelyéneket; — az egyik Metzben, a' másik Soissonsban leve egy hangaoskola fejévé. Robert király öszvekelése Constance-val, Vilhelm, provencei gróf leányával, ugy tekintetik, mint uj hangaizlés epochája. Kevéssel utána énekes és hanga társaság szövetkezett Provenceban, troubadourok, chantierek neve alatt; verset költének ezek és eléneklék. Mások Jongleurs vagy Ménétriers nevet vettek fel 's énekeiket hangaeszközökkel kisérék. Robert, Hugo Capet fija, maga is költő és hangász volt; nem különben Thibauld navarrai király. A' szép Filep alatt (1313) játékszint állitának fel, hol hangás tündértörténeteket adtak. V. Károly igen szereté a' hangát, 's asztalát fuvola concerttel szoká végzeni. Sz. Lajos idejében csak templom-mu'sikából álla az egész mivészet. Utóbb a' templom-ének ékesebb lön és czifrább; a' nép között pedig világi énekek, szerelmes tartalmu dalok (Lais) terjedtek el, mellyeknek melodiája csak lasanként vált el a' templomitól. A' hárfa, vagy a' mi hegedünkhez hasonló viola kiséré őket. I. Ferencz, ezen mivészség barátja, tulajdon kart állita fel, mellynek feje Mouton volt; — Févim, Arcadet, Verdelot, Goadimel, hires hangászoknak tartattak akkor időben. Az első hires szerző Bromel Ant. volt, egy idejü de Prez Josquin belga hangászszal, ki 1450 körül szül. kora első hangásza, 's XII. Lajos karmestere lön. I. Ferencz magával vivé hangászait Olaszhonba, 's igy Bolognában X. Leo karával egyesité, mig mindenik uralkodó ott mulatott. Ezen körülmény, 's a' Medici Katalinnal jött hangászok viszont jobb izlést adtak a' fr. hangászságnak. IX. Károly szereté 's gyakorlá a' hangát és költést; ekkor állita fel Baif Ján. Ant. magányos academiát ön házában, hová a' király is hetenként egyszer játszani megjelent. Du Lauroy Eustach, IX. Károly és III Henrik karmestere, derék hangamivész volt; az ó Noel-ok, a' részint ma is esmerttek, azon ariákból szedettek, mellyeket Lauroy IX. Károlynak készite. A' ballet mu'sikának kedveze az udvar. Lothringi Károly III. Károly mostoha hugával öszvekelvén, az első fényes ballet adatott, a' hangát hozzá Beaulieu és Salmon irák. Baïf költő és hangaszerző volt, 's az operát Párisba törekedett általoltani. IV. Henrik kevessé becsülé a' mu'sikát, de annál inkább kedvelé Medici Mária. XIII. Lajos kedveze a' dramáknak és hangának, — 's maga is több éneket szerze. XIV. Lajos izlése és pompaszeretete a' hangát is emelé. Mazarin olasz virtuosokat hiva meg és operákat adata, p. o. Orpheust Zerlino-tól. Cambert lön a' mu'sika fő ügyelője, 's Perrin két első operáját szerkezteté, mellyek 1659 és 1671-ben adattak, 's melly próba igen érdeklé a' Francziák nemzeti szellemét. 1699-ben Perrin privilegiumot nyere az énekes játékok közönséges helyen való adására, 's e' végre Cambertel egyesült. Pomone lön első operájok, 's tapsal fogadtatott. De Lully-ig a' fr. hanga csak gyermekségében volt. Ez lön a' nemzeti izlés teremtője (szül 1633 Florenczben, 14 évében Frankhonba ment 's életét ott végzé). Ő hoza merészebb dissonanczokat a' hangába, 19 operát készite, többnyire Quinault-tól, 's még 20 balletot, különbféle motettet, sonatákat, concerteket. A' rythmusos declamatori hangastylt ő alapitá meg; ő a' menuette feltalálója, mellyet 1663. XIV. Lajos egyik kedvesével Versaillesban tánczola először. — Az orchesterbe a' fuvó eszközöket vivé bé. Lully halála után voltak ugyan mivészek Frankhonban, de nem voltak elég elmések, hogy a' hangát tovább léptették volna. Az 1683. Dijonban született Rameau lön, mint alapos orgonajátszó, hires Parisban; mint theoreticus, nagy érdemet szerze az

általános bassz rendszerével; mint szerző, minden korabeli meghomályosita. 50 esztendős volt, mikor (1733) első operáját „Hippolyte és Aricie“ adá; 22 illyen szerzemény követé ezt, 's hirét messze szárnyaltatá. — Rousseau J. J. ki a' valódi olasz hangának minden érdemeit érzé és esmeré, világos versenytársa lön. Maga szerzé ezen operáját: „Le devin du village“, melly nagy benyomást tön; „Pygmalion“-jában pedig a' melodramát teremté. A' franczia hangát megtámadván, az olasznak pedig hizelkedvén, sokaknak boszonkodását és üldözését magára vonta. Az opéra comique ekkor vált külön; Philidor és Monsigny ennek számára dolgoztak. Példányul az Olaszokat vették. De mindenek felett való a' fr. hangára Gluck óriási lelke. 60 éves korában (1774) jött Parisba, hol először Iphigenia Aulis-ban adatott tőle. Az ő tulajdon izlése, hangaszavának mindent magával ragadó ékesszólása, stylja magassága, kifejezetének szivet áltjaró igazsága, uj emelkedést adtak a' dramai hangának. Sem a' melodia, sem a' harmonia nem uralkodik itt kitünőleg, hanem az egész egy kellemes, uj költéssé, földöntuli nyelvvé változik. Méltó versenytársa volt Piccini. Követőik is versengtek 's figyelmet vontak magokra. De ezen két idegen nem folya be állandólag a' nemzeti izlésre, melly az egyszerü, érzésteli romanzát, az apró vidor népdalt (vaudeville) az enyelgő tánczmelodiát kedveli; a' nagy énekstylt pedig, a' valódi templomhangát idegenen fogadja. Gluck olta a' legnagyobb operakészitők a' kifejezés igazsága után törekedtek; csak hogy a' characteristica többnyire történetbeli esetekre épül az énekes játékban, 's könnyen a' feszesbe vagy tulságosba csap által. Szeretik a' meglepéseket 's feltetsző sikert, innét az ő gyakran megszakadó melodiájok, erőszakos áltmeneteleik 's erős ellenkezésök a' hathatósban 's lágyban. — Az uj valódi fr. hangaszerzők közt nevezetes Grétry, ki először 1768-ban lépe fel. Stylusa rendkivül egyszerü és igen csinos: a' kifejezés igazságának mindent feláldoz. Érdeklő melodiái ujra hangzanak a' szivben. Tréfás operái osztatlan kegygyel fogadtattak. A' tragicusban czélját nem érte el; „Richard oroszlánszivé“-ben pedig tetőt ére. Lélekre, érzésre testvér Dalayrac vele, talán kevesebb comicus erővel, de valódi kellemmel 's érzési igazsággal. Monsigny, mindeniknél idősebb, kifejezése hevességéért becsültetik. Della Maria Olaszhonban tanult; kora halálát sokan sajnálák. Gaveaux, Solié stb. kis operákban kedvesek. Méhul a' legnagyobb fr. hangaszerkeztetőkhez tartozik; Gluck ada neki philosophiát a' mivről. Boyeldieu nyájos románczai által kezde hires lenni. „*Jean de Paris*“-ban tetőt ére. Isouard Nicolo (Máltai) Olaszhonban mivelé magát, hol operái kedvesek voltak. Sokat ira a' parisi tréfás operának. Berton szorgalmatos munkás; darabjai szép énekekről hiresek. Catel „Harmonia kézkönyve“ által hires. A' szent szerkeztetők között nevezetes Gossec és Le Sueur. Ezen utolsó operákat irt, de csak komoly 's nagyokat; stylja egyszerü, tiszta és gyakran nagy, de néha a' törekvés miatt hideg és üres. Még emlitenünk kell egy hires Olaszt, ki Parisban mivelte magát, 's kinek remek mivei az ottani hanga állapotjára a' legnagyobb befolyással vannak. Ez Cherubini. Munkáiban fantaziahév uralkodik, mint egy Franczia éiben sem. Reá Gluck, Mozart és Haydn hatottak, mint Onslow és Bochsa eszközszerkeztetőkre is. Kedves a' rossini-skodó Auber is. — A' fő hangaelőmozditó intézetek közé tartozik Frankhonban a' jól elrendelt Conservatoire; eredetét a' revolutionak köszöné, melly minden volt concertintézetet elronta. 1793-ban kezdődék mivelődni; a' legderekabb mivészek lettek tanitókká benne, 's a' legjelesebb virtuosok jöttek belőle ki. Mozart és Haydn symphoniáit sehol sem lehete érdeklőbben hallani, mint ezen nevendékek concertjeiben. Egy olasz conservatoire sem volt illy nagy alapra épitve. Nevezetes franczia virtuosok énekben: Garat, Lays, Lainez, Ellevion, Martin, 's asszonyságok: Branchu, Armand, Maillard, Duret, Himm. Pianofortén: Adam, Jadin, Kalkbrenner.

Lábhárfán: Mara, Naderman, Bochsa, Dalvimare, Vernier. Hegedűn: Rode, Kreuzer, Baillot, Lafont; Bőgőn: Duport. Fuvalon: Klarineton: Lefebvre és Duvernoy; Hautbois-n: Salentin, Garnier; Kürtön (Waldhorn) Duvernoy, Domnich; Fagott-on: Ozi és Delcambre. A' Parisban készült hangaszerek között nevezetesek Erard fortepianói és lábhárfái (Pedalharfen), mellyeken Frankhonban igen örömest játszanak. 55.

FRANCZIA KAMARÁK. l. KAMARÁK ÉS ORSZÁGRENDEI.

FRANCZIA NYELV. Galliában a' legrégibb időkben a' celta nyelv diszlett. Maradványa legsokább létezett Bretagneban, 's Parisban egy celta academiát állitottak fel, hogy az őslakosok nyelvéről és régiségeiről vi'sgálódjék. A' Romaiak benyomulásával Caesar alatt a' romai nyelv lön uralkodó; a' nyugoti birodalom elhunytával ez is elfajzott. A' german száj elrontá a' latint, keverve lön még frank, burgundi, kelet és nyugoti gothus szavakkal, mondásokkal. Ezen uj nyelvet Romanzo-nak hivák, melly két fő fajra oszlott. A' déli nyelvet *langue d' Oc*-nak (ocugy, igen is), az éjszakit *langue d' Oui* vagy *d' Oil*-nak (oui igen is) nevezék; emebből fejlődött ki az uj franczia nyelv. A' 12 század elején St.-Gilles Raimund, provencei gróf, egy birodalomban egyesité a' déli fr. tartományokat, 's Provence-nak nevezé, 's ezolta a' két nyelv provence-i (provençali) és franczia nevet kapott. Az ma is nyelve a' népnek Provenceban, Languedocban, Cataloniában, Valencia-, Majorca- Minorca-'s Sardiniában. A' 13 században hatalmasabb lön az inkább prozai éjszaki franczia nyelv. A' conteur-ök nem csak áltcsavargák az országot, hanem Paris széke lön az oskolai bölcselkedésnek, a' hová tolakodva jöttek a' Francziák, és a' hol nevelő intézetek állittattak fel az ifjuságnak. Az Oui nyelv eredeti characterétől függe a' mivelésnek egy része, mellyre a' fr. literaturának jutnia kelle. Származása olta hibázott ebben az olasz és spanyol nyelv teljes hangesése. Inkább a' latin szavak röviditése, mint hangos áltképzése által eredt. A' Frankok és Normannok elcsipkedék a' latin nyelv characterizáló végszótagait, 's áltváltoztaták a' tompa german félmagánhangzóra, melly utóbb a' szokott kimondásból is eltünt, 's csak az ének 's helyes irás számára maradt fen. Ezen különbségeket elmellőzvén, a' fr. Romanzo szintazon grammaticai typusou készült, mellyen az olasz, spanyol és portugal. Akkor még a' több tagu szavakban a' szótagok mértékére vigyáztak. Hihető, hogy a' latin rhythmus nem holt ki előbb a' fr. nyelvből, mig nem a' tompa félmagánhangzó elharapásában szépséget kerestek. Mikor lön kedvessé ezen szokás, nem tudjuk; véljük, hogy Parisban eredt, mivel a' parisi nép nyelv-patois-jában minden tompa E elenyészik. A' szokás eltörlé a' nyelv mértékeit. Az igazi rhythmus helyére önkényü árnyolása lépe a' magasnak és alantinak, az erősnek és gyengének. Igy lön az, hogy a' Francziák a' költésben nem igen haladtak, az ékes irást és ékes szólást pedig nagyon kedvelék. I. Ferencz fr. nyelvtanitót rendele 1539. Parisban, számkiveté a' latint a' törvényszékekről, oklevelekből. Richelieu cardinal a' franczia academiát felállitván, a' nyelvet tökéletessége fokához vezeté (történt 1635). Ezen academia lön a' nyelv és literatura főtörvényszéke. Sok jót tett, de rosszat is eleget szült. A' nyelv kiterjedési szabadságát gátolá; további kifejlődését megakadályoztatá, a' nagy elméket nem engedvén a' szabott határon tul lépni. Az udvari nyelv csinos, mivelt, társalkodásra ügyes és rendkivül meghatározott. A' tudományok, a' társalkodás, birodalmi szövetkezések könnyen, határozottan adattak rajta; de a' hol a' fantazia és a' mély érzés hatalmas kifejezéseket kivántak, ott szegényen álla a' nyelv; gazdagon pedig a' semmit nem jelentő, czifra, édes udvarló kifejezésekben. XIV. Lajos alatt általános nyelvvé kezde lenni a' franczia, elősegitve a' sok Frankhonba utazók, refugiék, franczia nevelők és hires franczia irók által. 1735 olta diplomatiai általános nyelv lön; — az előbbi békekötésekben gyakran a' latin használtatott. A' revolutio a' nyelven is ujita, de nem állandólag; szavai, kifejezései hamar kihaltak. Szó-

tárai között első az Academiáé. melly először 1694-ben jelent meg, 2 köt. félrétben. Nevezetesek még: Richelet szótára (ujra adva Goujet által), Furetiér-é (ujra adá Basnage Beauval és La Rivière), Trevoux-é. Németek számára készite Schwan, des deux nations, és Mozin apát. Az ó frank nyelvre nézve nevezetes: „*Recherches des antiquités de la langue française, ou Dict. gaulois par P. B.*“ (Borelle Péter, Parisban 1667 4) Jó nyelvtudományt irtak: Vailly, Restaut, de la Vaux, Mozin, Girard synonima szótára (ujra adá d' Olivet, azután Bauzée, 's utoljára Rauband) igen becses. Nyelvbirálók: Vaugelas, Bouhours, Boisregard, Degérando, de Bellegard apát. Idegeneknek hires és használható munka: „*Sur les germanismes et gallicismes*“. Mauvillon-tól és *Über den Wortreichthum der deutschen und frainzösischen Sprache*“ Kolbetól. A' nyelv gazdagságát a' társaságos életbeli kimondásokban, mutatja: *Dictionn. comique, satyrique, critique, burlesque, libre et proverbial, par Philibert Joseph le Roux.* 55.

Franczia ország. I. Franczia ország történetei 1789-ig. 1) Legrégibb történetei. Egy német népekből álló szövetség „Frankoknak“, szabadoknak nevezé magát, midőn a' Longobardokat szerencsésen meggyőzte. Ez a' Frankok szövetsége a' Lahn torkolatjától a' Rajna hosszában terjedt el, 's a' Chauzok, Sigamberek, Attuariak, Bructerek, Chamariak és Chattokból állott. Mineutána sok rablásokat követtek volna el Gallián keresztül, sőt a' Pyrenéken tul is: véres háborukat viseltek Gordian, Maximian, Posthumius, Constantius és Caesar Julian romai császárok legiojival Galliában, a' bataviai szigeteken és Britanniában, hol a' Szászokkal együtt Carausius álcsászárnak segitettek. Megkülönböztették közöttök magokat a' Saliaiak, a' Saale melléki vidék lakosai, kikkel Julián véres harczba keveredett, midőn a' Scheldeig előre nyomultak. Ezek a' 4. században a' romai birodalom nyugoti részén szintolly félelmes szomszédok voltak, mint a' Góthok a' keletin, 's már letelepedtek belga Galliában és a' Somme körül, midőn a' Merovingek nemzetségéből származott nagy Chlodowig (l. e.) a' soissonsi ütközetben, 486, Syagriuson, a' romai fővezéren győzödelmeskedvén, a' Romaiak uralkodásának Galliában véget vete. Ez a' 20 esztendős hóditó, hatalma alá hajtá az Alemannokat a' zülpichi ütközet után (496) a' Rajna mind a' két partján, 507 a' Britusokat Armoricában (Bretagne), 's a' Westgóthokat Aquitaniában (Garonne partmelléki tartomány a' Pyrenékig). Rokonait, a' Frankok különbféle nemzetségeinek fejedelmeit, is elháritá utjából fortély és gyilkosság által. Rheimsben (496) fejére tevé a' Frankok koronáját, megkereszteltetvén, 's a' csudaolajjal *), mellyet, a' rege szerint egy galamb hozott, felkenetvén előbb magát Remigius püspök által. Chlodowig felváltóji ezért illy czimet kaptak a' pápától: legkeresztyénibb király 's elsőszülöttje az egyháznak. Az ő dynastiája (a' Merovingek) 752-ig birá Frankországot Galliában és Germaniában. Chlodowig négy fija Austrasiára és Neustriára, avagy keleti és nyugoti monarchiára oszták az országot, 's az utóbbit ezen felül Orléans, Soissons és Paris országokra. Ők elfoglalák Thüringiát és Burgundot; hanem az ország sokszoros felosztásai, az innét származott familiai háborúk 's rokongyilkosságok, a' királyok erőtlen uralkodása, 's az Arabok becsapásai Spanyolország felől, egészen elgyengiték az országot. Azonban még is öszvetartá egy ideig a' Major-domus-ok (fő udvar mesterek, házi mairek, innét utóbb Maires du palais) ereje az egészet. De épen ezek tasziták le végre a' merovingi dynastiát az uralkodó székről. Közöttök kiváltképen heristalli Pipin, Károly Martell, Karlmann és Pipin a' rövid vagy kicsiny, szereztek magoknak nagy ne-

*) A' revolutioban, ugy mondják, megmenté egy rheimsi polgár a' az. olajos edény cserepeit, 's a' benne volt sz. olajcseppeket. Ezen cseppek tetetének X. Károly koronázásakor az új olajos üvegbe.

vet az ország történeteiben. Heristall a' Frieseket tevé adófizetőkké; Martell az Arabok hóditási czélzatoknak vete véget, toursi győzödelme által, mellyet rajtok 732 vett; ő a' Frieseket egészen meghóditá, a' Szászokat adófizetésre kinszerité, 's előmozditá a' kereszty énség elterjesztetését sz. Bonifácz, a' Németek apostola által, a' ki Karlmannban és Pipinben még nagyobb pártfogókra talált. Végre kénytelen volt a' gyenge III. Childerich a' királyi ékességet szerzetesi csuklyával cserélni fel, 's Pipin, a' Major domus, lépe fel a' királyi székre, a' pápa helybenhagyásával 752. Ennek véréből származtak a' Karolingiak, kik a' franczia koronát 235 esztendeig viselték. Nagy Károly, a' fija, az Ebrotól az alsó Elbeig, a' Saaletól a' Rábáig, 's az északi tengertől és az Eydertől egész a' Gariglianoig Nápolyban, minden tartományon uralkodott. Neki, Franczia-, Német- és Olasz-országok urának, adá III. Leo pápa 800 a' nyugoti romai császári koronát, 's a' kelet (Constantinopoly és Bagdad) tiszteletttel 's barátsággal viselteték iránta. De már fija és felváltója, a' kegyes Lajos (814—840) alatt felbomlott a' monarchia. Lajos fijai, véres viszálkodás után, feloszták az országot a' verduni egyezség által (843), mellynek következése volt a' német és olasz koronák elválasztása a' franciától. I. Károly, a' kopasz mellóknevü, kapá Franczia országot. Ezen egyezséggel 843, kezdődik a' tulajdonképi franczia királyság történetirása. Vö: Sismondi „*Histoire de France*" (1822, 5 köt.).

2. Kopasz Károlytól Capet Hugoig (843—987). Kopasz Károllyal kezdődék az ország hanyatlása, miolta kénytelen volt 877 a' grófokra 's herczegekre hivatalaikat örökösen ruházni. Ő alatta szerzé magának a' nemesség azon just is, hogy csak akkor tartozzék az ország zászlója alatt megjelenni, midőn az összes haza ellenségei, mint a' Normannok és Arabok, fenyegetődnek becsapással. De szint ezen veszély a' Normannok részéről arra is birá a' függetlenségre vágyó bárókat, hogy magoknak várakat épitsenek. Ezek nem sokára legjelesebb védbástyáji levének a' feudalis nemességnek, 's egyszersmind kinszerítő várak az elnyomatott nép ellen. A' királyi hatalom csupa suverainitássá, az az: feudumosztogató urasággá allyasodott. Vastag Károly egyesité ugyan nagy Károly országait; de ez nem sokáig tartott, mert letétele (887) után, Burgund elvált Franczia országtól, 's Odo, Paris grófja, kit nagy tulajdonságai miatt a' franczia rendek királyjoknak választottak, kénytelen volt Franczia ország koronáját együgyü Károlynak, az ellenpárt kedvenczének engedni, több évi háboruskodás után 897. Igy ugyan még uralkodtak a' Karolingiak Franczia országban 987-ig; de a' fő nemesség játszott a' királyiszék hatalmával, az ország nagy jószágain megosztozott, 's a' korona vazalljai (legnevezetesebbek valának: Francia, Burgnnd, Gascogne, Normandia, 's Aquitania (Guienne) herczegei, Flandria, Vermandois, Champagne, 's Isle de France és Toulouse grófjai) annyi tartományt ragadtak végre magokhoz, hogy az utolsó Karolingi már csak Soissonst, Laont 's némelly más apró tartományt birt. Lotharingia Németországhoz kapcsoltatott. Az ország ezen szerencsétlen állapotjában, mind inkább hanyatlott az uralkodó dynastia tekintete, mig végre V. Lajosnak, a' henyének, halála (987) után Capet Hugo, Isle de France hatalmas herczege, Paris és Orléans grófja, emelkedett a' királyi székre; Lajos bátyja, Károly, Allotharingia herczege, olly szin alatt, hogy mint Ottó német császár vazallja, Franczia ország királyja nem lehet, a' koronaöröklésből kizáratván. Igy foglalák el a' Karolingiak helyét a' Capetingiek (l. e.). Ekkor a' status a' feudalis aristocratia által korlátok közé szorittatott gyenge monarchia volt. Az elosztott birtokzsákmány szerzői közül ugyan is, kik már kopasz Károly alatt nyertek örökös birtokot, negyven hatalmas vazall támadt, a' számos hivatal- 's hadi nemesség közt, 's a' korona birtokosa csak mint primus inter pares uralkodott. E' szerint a' királyok a' korona minden jusait

mintegy kivivni kénytelenittettek a' kevély báróktól mind addig, mig végre országos rendek (*États généraux*) fejlettek ki ezen formátlan állapotból. (Vö: FRANCZIA ORSZÁGLÁS).

3. A' monarchia megerősitése 's a' feudalis rendek kifejtődése (987—1328). Már a' Capetingek első fő lineájabeli örökös királyok is megszoritották a' korona vazalljainak hatalmát, egyes nagyokkal a' többiek, 's az egyházzal a' világi vazallok ellen lépvén szövetségre. Ez által koronabirtokokat 's regalekat szereztek magoknak. A' status maga a' 12 század táján csak mintegy 8 vagy 9et foglalt magában a' mai départementok közül, talán 1 ½ milliom lakossal. Benne Amiens, Laon, Beauvais, Paris, Melun, Orléans, Nevers 's Moulin városai voltak. Ennyire csökkent a' korona tulajdonképi birtoka az uralkodásra vágyó nagyok hatalmaskodása által. (Ezen kerület mostani lakosainak száma mintegy 8 milliom). Birt ugyan is akkor: 1) Thierry d'Alsace, Flandria grófja, felségi hatalommal 16ot a' mai départementok közül, mellyeknek most 5,000,000 lakosok van; 2) Thibaut, Champagne grófja, 7 départ. Mezieres, Chalons, Troyes, Chaumont, Chartres és Blois városaival 's 1,800,000 lakossal; 3) Burgund herczege 6 départ. (Burgund herczegségét 's a' Franche-Comtét) 2 mill. lakossal. Franczia-ország egész déli része több felségi jussal biró nagyoké volt, nevezetesen Toulouse, Languedoc, Lyon, 's Provence grófjaié 's a' t. Azonban az ország legtetemesb része az angol király (II. Henrik) birtokában volt, ki a' mostani départementok közül 28at birt, mellyekben ma 10 ½ milliom ember lakik. Ide tartoztak: Nantes, Bretagne, Gueret, Limoges, a' Garonne torkolatjától fogva forrásáig, 's Carcassanetól fogva Bayonneig minden tartományok, 's északon Boulogne. Mind ezen tartományokat apródonként kellett a' királyoknak a' korona számára ismét megszerezni. A' keresztes háboruk kedveztek ezen szándéknak, mert Suger apát VI. Lajos alatti rövid kormányzása olta a' rabszolgaság lassankénti enyészése, 's a' szabad városok emelkedése előre készitette a' nép polgári lételét. II. Filep Augusztus, a' hóditó (1180—1223) alatt az ország egyenlőjinek (pares regni) száma 6 egyházira 's 6 világira szoritttatott. Ezután IX. Lajos, a' szent, (1270) új törvényszolgáltatás behozatala által több erőt adott a' királyi méltóságnak. III. Filep († 1285) alatt a' nemzetségi nemesség ellen levélnemesség-osztogatás által új ellensuly támadt. Még fontosabb volt IV. Filep, a' szép, († 1314) alatt a' harmadik rend (*Tiers-état*) avagy a' városok követeinek behozatala az egyházi rend és nemesség országgyüléseibe, 1301 olta. (l. MARTIUS és MAJUS MEZŐ). Ezen feudalis rendek segélyjével ellene szegezé magát IV. Filep VIII. Bonifácz interdictumának és a' papságnak. Ugyan ezen Filep a' parisi parlament törvényhatóságát a' korona minden tartományjaira kiterjeszté. Azonban az egész még most is ellenkező részekből állt. 's a' TEMPLARIUSOK (l. e.) 1314 történt kegyetlen kiirtása, csak egy vonása azon kor történeteinek, mellyben nem igazság, hanem hatalom 's erőszak uralkodott.

4. Franczia ország hadi hatalma 's hóditó politicája. A' *Valois ház*, a' Capetingek férjfi ágának második lineája, alatt (1328—1589), melly a' rendek megegyezésével, VI. Filep (III. Filep' unokája) személyjében juta a' királyi székre, az Anglia elleni háboru szövétneke bevettetett a' franczia monarchia formátlan alkotmányjába, a' nemességet lázadásra gerjeszté, 's a' harczolókat rablókká, a' parasztokat pedig az inség nyomása által vad állatokká változtatá. III. Eduard angol király t. i. igényt formált, mint IV. Filep franczia király leányjának fija, a' franczia koronára; mert a' saliai törvény, melly a' koronaöröklésből a' leányágat kizárja, még akkor nem volt országos törvény. Azonközben, hogy ő, a' crecyi győzödelmes, Calaist elfoglalá (1347), 's az elfogott János királyt, a' jót, a' bretignyi békekötésben. 1360, Guienne és más tartományok Angliának engedésére kinszerité, a' bajtársságok zsiványcsapatjai pusztitot-

ták Francziaországot, 's a' Jaquerie, egy dühös parasztokból állott sereg (1358 körül) véres boszut vett az elhatalmazott nemességen. V. Károly, a' bölcs († 1380) 's connetableje a' bajnok du Guesclin, csak rövid időre tudák a' rendet helyre állitani. Mert a' dühös VI. Károly († 1422) alatt az Armagnacok ideje látogatá meg Francziaországot; a' nagyok közt polgári háboru ütött ki, mellyet Orléans és Burgund gyilkos kézzel viseltek, 's mellyben V. Henrik, Anglia királyja, mint VI. Károly' veje, a' dauphin (koronaörökös) 's utóbbi király VII. Károly elmellőztével a' franczia korona öröklését elnyeré. V. Henrik még VI. Károly előtt meghalt, 's az ő kiskoru fija, VI. Henrik, Francziaország' legnagyobb részétől királynak választatott, sőt 1431 Parisban meg is koronáztatott. Ekkor, a' háboru, pártszellem és erkölcstelenség féktelensége közt, annyira felbuzditá egy szüz (l. Jeanne d' arc) a' Francziákat a' Dauphin ügye mellett 1429, hogy az Angolok, Calaist kivéve, mindent elvesztének Francziaországban, a' mit eddig birtak. Szaporiták ezen időben a' királyok a' korona tartománybirtokát, p. o. VI. Filep 1349, a' dauphiné megszerzése által; 's a' háboru just ada nekik, a' rendek megegyezése nélkül adót szedni. VII. Károly legelső alapita 1444 álló sereget. Ezolta mindig világosabban törekvének a' franczia királyok, a' rendek jogainak elnyomása által belől korlátlan hatalomra, kivül pedig, hogy az elvadult nemzet háborus szellemét zsákmányra intézzék, uj meg uj hóditásokra. Ama' czélt fortély és erőszak által érte el XI. Lajos (1461—85) despotica országlása, kinek fő regulája e' volt: „*Dissimuler, c' est regner.*“ Ő alatta keletkezett a' 280 esztendeig tartott egyenetlenség a' Habsburg házzal, midőn ez Burgundot merész Károly halála (1477) után, öröklés által magának megszerzé (l. Németalföld). Ellenben a' fija 's felváltója VIII. Károly († 1498) kicsikará Bretagne öröklőnéje kezét, 's igy egyesité ezen herczegséget Francziaországgal. Ezután békét kötött Austriával Senlisban 1493, 's 1494 Nápolyba ment hóditani, mint örököse az Anjou ház igényjeinek. Ezzel kezdődött a' franczia királyok hóditó politicája Olasz- és Németország 's Németalföld ellen, mellyből végre Europa ujabb politicai rendszere származott. Ő utolsó ivadéka volt a' Valois ház fólineájának. Utána ezen nemzetség mellékága, az Orléans ház, következett 1498. A' jó érzésü XII. Lajos (l. e.), ki Annával, Bretagne örökösnéjével lépe házasságra, nem ismeré őseinek macchiavellismusát, 's az ország sokat köszönt neki a' belső rend elintézésére nézve; de minthogy statusait nagyobbitni vágyott, káros háborukba keveredett. Fentartá ugyan familiai igényjeit Mailandra, ezen herczegség elfoglalása által; 's a' nápolyi királyságot is meghóditá 's megosztá catholicus Ferdinándal, a' spanyol királlyal, de csak hamar bajba keveredett ezen szövetségesével, ki tőle nápolyi osztályrészét elragadá. Elveszté ezen felül Mailandot 's genuai feudalis felsőségét is azon háboruban, mellyet II. Gyula pápának ő ellene Spanyolországgal, Austriával, Angliával, Helvetiával 's Velenczével kötött szövetsége ellen viselt. Felváltója I. Ferencz (1515—47) 's ennek fija II. Henrik, öt háboruban viaskodának V. Károly 's II. Filep hatalma ellen; de hasztalan léptek szövetségre a' Kapuval. I. Ferencz ellenben örökre egyesité a' Bretagne herczegséget a' koronával, 's a' királyi hatalmat korlátlanná tevé; mert a' hatalmas vazallok udvari tisztségeket vállalának magokra, 's kicsinyenként a' parlament is megtanula a' királyi akarat szerint cselekedni. II. Henrik szerencsésen kiragadá az Angolok kezéből Calaist (1558); azon szövetségében pedig, mellyre a' német szabadság védelmezése végett Móricz szász herczeggel lépett, a' metzi, touli és verduni német püspökségeket hóditá meg. I. Ferencz (l. e.) alatt a' reformatio terjedésével kezdődtek a' vallás miatti üldözések Francziaországban. Ő, és felváltója II. Henrik (1547—59) 's II. Ferencz († 1560 l. e.) megégették a' Calvinistákat. Illy kevessé tudá az I. Ferencz alatt Francziaországban virágozni kezdett lelki 's erkölcsi mivelődés, a' fanatismus kegyetlen characterét szeliditni. Egyébiránt ezen időben kezdődtek

a' statusadósságok, mellyeknek irtóztató terhe a' királyi széket 250 év mulva megbuktatá; 's a' cselszövény szelleme, párosodva erkölcstelenséggel, veszedelmes befolyást szerzett az asszonyoknak, az udvari és statusügyekbe. IX. Károly országlása (mellyet az ő kiskorusága alatt királyi anyja, Medici Katalin vitt) azon vérözön által különbözteté meg magát, melly a' vallási háboruk alatt Francziaországban 's ennek gyalázatjára 1562 olta kiontatott. (l. VÉRMENYEKZŐ). A' Guisek uralkodásvágya kiszoritá a' vérszerinti kir. herczegeket, a' Bourbonokat, mivel Hugenották voltak, a' királyi szék közeléből, 's annak megszerzésével foglalatoskodott. Az erőtlen III. Henrik Guise herczeget orozva, ennek testvérét, a' cardinált, pedig tömlöczben öleté meg (1588). E' volt Parisban a' Liguisták közt jelszó a' királygyilkolásra. (1589) (l. III. és IV. HENRIK).

5. Francziaország europai főhatalmasság a' Bourbonok alatt 1789-ig. Kétszáz esztendővel a' revolutio előtt lépe fel Francziaország királyi székére a' Capet nemzetségbeli első Bourbon, IV. avagy nagy Henrik, Navarra királyja. Ez ismét rendet hoza a' zavarba, a' catholica hitre tért, 's előbbi hitsorsosit a' nantesi edictum védelme alá állitá (1598). A' bölcs SULLY-vel (l. e.) egyesülve fáradatlanul munkálódott az ország javán. Ekkor gyaniták a' Francziák legelsőben a' gyarmatok fontosságát; elfoglalák Keletindiában Pondicheryt, Nyugotiban Martiniquet, Guadaloupet, Domingot, 's Északamerikában Quebecket. IV. Henrik meggyilkoltatása (1610) után, XIII. Lajos alatt, ingadozott a' franczia országlási rendszer, mig annak az első minister cardinál RICHELIEU (l. e.) szilárd irányt adott. Ez, a' harminczesztendős háborut Austria és Spanyolország gyengitésére használá. Ben az országban a' hajthatatlan despotismus azon rendszerét teremté, melly az autocratiát Francziaországban tökéletes lábra állitotta, hanem végre magát a' királyi széket is ledöntötte. Az ország rendjei 1644 gyültek öszve legutolszor. Richelieu terveit MAZARIN (l. e.) fejté ki egészen XIV. LAJOS (l. e.) alatt. A' westfaleni béke (1648) megszerzé Francziaországnak Elsaszt, Sundgaut, 's a' metzi, touli és verduni püspökségek törvényes birtokát; a' Spanyolországgal 1659 kötött pyrenéi egyezség Francziaországhoz kapcsolá Német-Alföld egy részét 's Roussillon grófságát. Mazarin halála (1660) 's a' pénzügy főügyelője Fouquet (1661) megbukta után, COLBERT (l. e.) a' miveltség és jóllét magas fokára emelé Francziaországot. Ez, az ő nagy ideájit mindenütt 's mindig győző munkássággal tudta létesitni. Mellette LOUVOIS (l. e.) a' hadisereget szedé rendbe; Turenne, Luxembourg, Catinat, Boufflers és Vendôme fővezérek a' győzödelmet Francziaország zászlójihoz lánczolák; Vauban pedig erősségekkel övedzé körül az országot. Igy Lajos a' világ nagy ügyeibe elválasztó szóval avatkozhatott. Hanem a' nantesi edictum eltörlése (1685 *), az idegen ügyekbe keveredés, 's mindenek felett a' spanyol öröklési háboru (1701—13) megsemmisiték Francziaország nagyságát. Lajos ministerei 's fővezérei nem valának többé, 's cabinetjét *le Tellier* gyóntató atya 's MAINTENON (l. e.) asszony igazgaták. Lajos halálakor, kit a' Francziák valamint IV. Henriket nagynak hivnak, 1715 nem kevesbet tett a' statusadósság 4500 miliom livrenél. Utána másodunokája XV. Lajos következett. Az Orléans herczeg regenssége, Law részvényrendszere, a' gonosz Dubois kormányzása, herczeg Bourbon Lajos három éves ministeri országlása, a' tiszteletre méltó Fleury példás gazdálkodása 's igaz politicája, a' hires Pompadour marquise ártalmas befolyása, 's az ő kedvenczének, statusminister herczeg Choiseulnek munkás élete: ezek teszik főpontjait azon kor rajzolatjának,

*) L. Rulhièresnek ezen, hitelre méltó kutfőkből szedett, ritka munkáját: „Eclaircissemens histor. sur les causes de la révocation de l'édit de Nantes et sur l'état des protestans en France etc." 1788. A' franczia protestansok hét nagy kivándorlása által 1666, 1681, 1685, 1688, 1715, 1724 's 1744 száz meg száz ezer szorgalmas polgárt, nagy gazdagságot, 's erkölcsöt veszte el Francziaország.

mellyben az ország java, 's lakosainak boldogsága minden szenvedély nek — sokkal inkább mint valaha — játékul szolgáltak. Lotharingia és Corsica megszerzése, az állandó habozás Francziaország gyarmati rendszerében, mellyre kivált az aacheni (1748) és parisi (1763) békekötésnek tetemes befolyása volt, továbbá azon háborúk következései, mellyeket Francziaország a' lengyel királyválasztás miatt 1733, Austria örökléti törvényje ellen 1740, 's Austria mellett 1756—63 viselt, a' Jesuiták szerzetének eltörlése, a' Bourbon házak familiai szövetsége, a' mind egyre nevekedő despotismus, melly főképen a' számtalan Lettres de cachet-ban, a' legnagyobb gyengeség és gyáva hatalom ezen eszközében nyilatkozék; 's végre Montesquieu, Buffon, Voltaire, Rousseau 's több illy nevek, ezek a' nevezetességei XV. Lajos országlásának, a' ki mindennemü pazérlás, esztelen vállakozások, 's olly emberekbe bizakodása által, kik az ő kötelességeivel iszonyu játékot üztek, a' népet lenyomasztó adóval terhelé, 's adósságra adósságot halmoza. (Vö. XIV. és XV Lajos). Ennek unokája 's felváltója XVI. Lajos alatt történt egynémelly jó. De mind az, a' mit Maurepas és Vergennes, Turgot és Necker tevének, csupán leplezője (palliativum) volt egy orvosolhatatlan bajnak. Az Amerikaiaknak Angolország elleni szabadságküzdésében való részvétele (1778—83) által ön megbukását sietteté Francziaország. Necker elhagyá a' pénzügy ministersége veszedelmes hivatalát, 's felváltója Calonne utánozhatatlan ügyességgel tudá a' nyilvános kincstár zavarodását még egy ideig eltitkolni. Ennek javaltára összehivatának az ország nagyjai (notables) Versaillesba (Febr. 22. 1787); hanem ezek, igen jól ismervén a' nép érzeményit, nem fogadák el a' ministernek birtok- 's bélyeg taksa iránti ajánlását, sőt inkább az ország minden rendjeinek összehivatását nyilatkozák szükségesnek. Calonne erre elbocsáttaték, 's Brienne, sensi érsek, lőn első minister. Brienne a' 140 miliom livrenyi esztendei hijány fedésére nagy takarékosságot, uj adókat 's kölcsönözést javalt; a' személyes szakmányok pénzbeli adóvá változtattatának; 's a' király a' Calonne javalta taksákat, miután ezeket az ország nagyjai megtagadták, a' parisi parlament által, az ő jelenléte alatt tartandó ülésben (*lit de Justice*) akará belajstromoztatni. De a' parlament ellentálla állhatatosan; 's ezért Troyesba küldetett. Innét csak hamar visszahivatván szint'olly kevessé engedett. Még 450 miliom livre kölcsönvétele is elvettetett, 's a' pairek fejének, az Orléans herczegnek, és még két parlamenti tagnak elfogatása nem birt más következéssel, mint hogy a' parlament az elfogató levelekkel való visszaélést kárhoztatá, mellyre a' király minden parlamentek eltörültetését, 's egy — csupán az ő akaratjától függő — törvényszék (*cour plénière*) behozatalát rendelé. Egy Brienne és Breteuilnek ezen munkája köz elégedetlenséget szült. A' rennesi nemesség becstelennek nyilatkoztatott mindenkit, a' ki ezen törvényszéknél helyet fogadna el. Ez által az ország egész szerkezetét vellősen megsértettnek láták a' Francziák, és soha sem beszéltek Északamerika megszabaditásáról élénkebben 's nagyobb részvéttel, mint most; Montesquieu, Voltaire, d'Alembert, Diderot és Rousseau szorgalommal olvastatának, eltagoltatának, 's az ő — gyakran merész — gondolataik hasonlitgatva állittatának a' valóság mellé. A' dolgok ezen mibenléte nem maradhata titok az első minister előtt; ennél fogva engedett ő a' nép szavának, 's az ország rendjeinek összehivását javalá, valamint azt is, hogy addig minden fizetések részint korlátok közé szorittassanak, részint egy egész esztendeig felfüggesztessenek. Ezután kilépett hivatalából, mert a' király csupán a' hires Neckernek, ki most a' pénzügy generaldirectorságára és statusministerségre ismét visszahivott, személyes hitelén épité reményjét. Eljött ez, 's Francziaország statuspénztárában 419,000 livre kész pénzt talált! Első lépései ezek voltak: a' fizetések felfüggesztését visszavette, a' királyt a' régi parlamentek visszaállitására birá, 's az ország nagyjait ismét összegyüjté

(Nov. 6. 1788), hogy az országrendek organisatioja felől valamit végezzenek. A' tanácskozások folytatása alkalmával a' polgári rend (*Tiers-état*) azt kiváná, hogy a' két privilegiált renddel, a' nemesi és egyházival egyenlő számmal képviseltessék, a' parlament pedig megkéré a' királyt, osztatná el az adót minden rendre egyenlően, adna sajtószabadságot, 's törülné el az elfogató leveleket (*lettres de cachet*), ez uttal a' pairek és nemesség minden eddigi elsőségeikről lemondván, 's birtokaikat önként adó alá vetvén. Erre az országrendek 1789 Maj. 1-jére hivatának öszve, 185 esztendő olta legelőször. A' követválasztás munkája nagy és heves mozgást szüle egész Franczia országban, 's Parisban már hangosan beszéltek a' „nép barátiról 's ellenségeiről." Az országgyülés Maj. 5-kén nyittatott meg Versaillesban a' király által egy beszéddel, mellyet az a' thronusról mondott. Ezen kérdés: fejek vagy rendek szerint történjék-e a' szavazás, heves vitatásokat okozott; a' polgári rend, mellynek követei közé Mirabeau (l. e.) is tartozott, Abbé Sièyes tanácsára Jun. 17-kén nemzeti gyülésnek nevezé magát; a' nemesség és papság egy része egyesült vele, 's — kész volt a' revolutio.

II. Franczia ország 1789-től fogva 1814-ig, vagy a' franczia revolutio a' restauratioig 1814. — A' franczia revolutio a' polgári társaság történeteiben főidőszakot tesz. A' ki azt véletlenül támadt esetnek nézi, sem a' multakat nem vizsgálta meg, sem a' jövendőbe nem tud tekinteni. Szenvedélyből 's balitéletből a' jelen pillantat emberei munkájának néz olly esetet, melly századok kebeléből keletkezett. A' játszókat tartja a' darabnak. Igy itélt ezen nagy történetről Staël asszonyság „*Considérations sur les principaux événemens de la révolution française*"-jében (mellyel öszve kell kapcsolni Bailleulnek azon munkára irt „*Examen critique*"-jét). Nem tegnapi véletlenségek rontották le a' Bastillet, 's szaggatták szét Maupeou edictumát a' parlamentekhez; nem a' pénzhijány (*deficit*), nem a' rendek öszvehivatása dulá el a' feudalis monarchiát; a' harmadik rend megkettőztetése nélkül is lett volna revolutio. A' pénzhijány nem ok volt, hanem következés; ugyan ollyan országlásmód, melly azon hijányt szülte, szült volna csak hamar mást is; mert pazérlás az önkény hü társa. *) A' franczia revolutioban három különböző irány fejlett ki: a' monarchiai, democratiai és katonai. Ennél fogva következő szakaszokra oszthatni annak leirását:

1. A' szerkeztető nemzeti gyüléstől fogva a' köztársaság felállitásáig (1789 Jun. 17. — 1792 Sept. 21.). A' nemzeti gyülés 600 követéből álla a' harmadik rendnek, 300 nemesből 's 300 papiból. Ezeknek kebelében a' nem privilegiatusoknak a' privilegiatusokkal, az elnyomatott népjusoknak a' nemesség és papság feudalis elsőségeivel való küzdéséből fejlett ki lassanként az ellentállás a' királyszék ellen, mel'y a' feudalismust tartá alapjának. Azon pillantatban, midőn a' nép képviselői a' király határozásai ellen tovább folytaták üléseiket, 's ezen esket kimondák: hogy addig el nem válnak, mig a' constitutiot el nem végzették (Jun. 20. 1789); midőn a' polgárság (Jun. 23.) jogát a' király szeme előtt megtartá, 's a' félénk király kénytelen lett a' nemességnek 's papságnak parancsolni, hogy a' harmadik renddel egyesüljenek (Jun. 27.): ekkor az eddigi egyedül uralkodásra kimondatott az itélet. Ezen lépések hihetővé tevék a' királynak közeledését a' nemzet dolgához, de egy 20000-ből álló tábor öszvehuzása Broglio marsal alatt, valamint Necker hirtelen elbocsáttatása, annál inkább ingerlék az elméket. A' lármaharangok megkondultak, 's midőn a' király azon kérést, hogy a' seregeket bocsássa el, megtagadá, zendülés támadt Parisban, hol Desmoulins Camill a' népet előkészité (guill. Apr. 5-kén 1794). A' bastille elfoglaltatott (Jul. 14. 1789), nemzeti őr állittaték Lafayette alatt, 's Lajos kinszeritteték Necker

*) A' „Mémoires du Duc de Lauzun"-ből lehet a' revolutio előtti idő zabolátlan erkölcseit megismerni.

visszahivására, seregei elbocsátására 's a' nemzeti kokárda felvételére; a' miért a' 4. augustusi nemzeti gyülés után, mellyben Noailles vicomte elfogadott ajánlására a' feudalrendszer eltörültetett, ezen czim adaték neki: szabadság visszaszerzője. Mig ezen indulatzavarban „az emberi jogok" megesmertettek, a' kivándorlás napról napra nevekvék, de az erőszakoskodás is. A' kenyérszükség zugolódást okoza Parisban, 's a' Versaillesi játékszini bankettnek hire azt egész a' dühösségig emelte az udvar és királyné ellen. Egy népcsoport Versaillesba ment Parisból, Oct. 5-kén, 's kinszeríté a' királyt lakhelyének a' Tuileriákba átvitelére, Oct. 6-kán. Követte őt 19-kén a' nemzeti gyülés, hogy az országnak törvényes szabad igazgatást adjon. Fő pontjai ezen szörnyű viszonyváltozásnak az első actákban ezek voltak: Francziaország 83 départementra osztása, a' papság 3000 milliora becsült javai behuzása; a' király volt czimjének „Francziaország és Navarra királya"erre változtatása:„Francziák királya"; a' pártoknak clubbokba állása, mellyek között a' Jakobinoké (l. e.) leghatalmasabb lön; uj constitutio elfogadása a' király részéről; ezen polgári eskü: „a' nemzethez, királyhoz és törvényhez hiv, a' constitutiot megtartó"; az egyesület ünnepének regényes tartása a' Marsmezőn (Jul. 14-kén 1790). Rendelései pedig a' nemzeti gyülésnek azon első időkorban ezek voltak: A' civilliste meghatározása a' király házi szükségeire (25 millio livre évenként); a' király és papi birtokok nemzeti vagyonokká neveztetése; a' rang, születés és czim által való különbség eltörlése; a' klastromok behuzása 's lakosinak élelembéradás; azon végzet, hogy a' papok a' polgári esket tegyék le; egy magas nemzeti itélőszék a' nemzet felsége megsértői ellen; a' bőrön, olajon, szappanon, keményítőn, són 's dohányon volt adók megszünése; a' douane-oknak az ország belsejéből a' szélekre való kitétele, a' telekadó behozása, a' mestersági levelek, bélyeg és jegyzőkönyvi fizetés behozása, és az assignáták készítésére való végzés Mirabeau ajánlása szerint. A' második act a' nemzeti gyülés ezen rendelésivel kezdődék, hogy a' király 20 óránynál tovább ne menjen Paristól, ha pedig az országot elhagyná 's a' nemzeti gyülés hivására viszsza nem térne, a' thront elveszti. A' pápa képének elégetése Parisban, jel volt a' vallásban történendő revolutióra; a' Cordeliers-ek clubbja gyülölséget gerjeszte a' népben királya iránt. Lajos megszökött Parisból; de Varennes-től visszahozatott (Jun. 25. 1791). A' népet csak alig tudta az által lecsendesíteni, hogy a' Sept. 3-kai (1791) constitutiót, melly őt a' földi és tengeri erő fejévé tette 's hat ministert ada neki segédül, a' nemzeti gyülésben Sept. 14kén esküvel fogadá el. Ezzel bezárá (Sept. 30.) a' szerkeztető nemzeti gyülés üléseit. Ennek helyébe Oct. 1. 1791 a' törvényhozó nemzeti gyülés álla fel. Azonban a' kivándorlott nemesek és papok száma igen megszaporodott. Köztök valának a' király testvérei, a' Provence és Artois grófok; Condé herczeg fijával és unokájával, a' Bourbon és Enghieni herczegekkel és Broglio marsal. Ezek Koblenzben és Wormsban franczia linea seregeket gyüjtöttek, és több német fejedelmeknél segedelmet kaptak (Würtemberg, Zweibrücken, Baden, Darmstadt, Speier), kik eddig birtak a' franczia földön, de az egyesülés által birtokoktól elestek, és saját 's a' császár beleszólására 's közbevetésére, hogy az a' béke czikkelyeivel ellenkezik, egyéb választ nem nyertek kárpótlás reményénél. A' belekeveredés 's a' Bourbonok megmentése elhatároztatott, mivel a' többi országok csendessége sem vala biztos illyen csaló példák mellett, 's a' Jakobinusok törekedése ijesztő volt, 's a' szerencsétlen XVI. Lajos sorsa érdeklett. Még is azon határozás, mellyet Austria és Burkusország Pillnitzből Aug. 27kén 1791 a' király testvéreihez küldtek, igen általános és feltételes volt. A' nemzeti gyülés békés indulatját világosan mondá ki 's kiszabá, hogy Francziaország elfoglaló háborut soha sem visel. Annál nagyobb volt az udvari nemesség 's a' legtöbb kabinétek gyülölsége, az uj rend alapjai ellen Francziaországban. Még Lajos ön vallása, hogy a' constitutiót önké-

nyesen fogadá el, sem tudá őket megbékéltetni. Orosz- és Svédország egyenesen a' kivándorlott herczegek visszahelyheztetése végett tőnek kötést (Oct. 19. 1791). Hijában külde leintő leveleket testvérihez a' király és végzeteket a' bujdosók ellen, ezek egyre siettek német fejedelmek 's Oroszország segítségével egy királyi sereget gyűjteni. Midőn tehát Párisban Febr. 7-kén 1792 az Austria és Prusszia közt való védfrigy tudva lön, győze azon párt, melly a' második nemzeti gyülésben a' hadat kivánta, és Dumouriez minister javalatára Francziaország a' Magyar királynak hadat izene Apr. 20-kán 1792. Most a' Francziák elleni frigyhez Hessenen 's Sardinián kivül Oroszország Jul. 14-kén 1792, és 1793-ban a' Németbirodalom is hozzá állott. Ezen had alatt Francziaországban a' Jacobinusok pártja vett erőt. Ezek a' királyi széket el akarák dönteni, 's befolyások által a' nemzeti gyülést is igazgaták. A' Tuileriák megtámadása (Aug. 10.) a' népuralkodásnak alapitá meg a' diadalt. (L. Pétion). A' szerencsétlen Lajos mint hazaáruló vádoltatott a' nemzeti gyüléstől, 's familiájával együtt fogva vitetett a' Templeba. A' düh fő fokára lépe, midőn a' Burkusok Francziaországban előre nyomultak 's Lafayette a' sereget elhagyá; mert most azon hir terjede el, hogy a' szabadság legveszedelmesb ellenségi a' fővárosban élnek. Feltünt a' véres 2-dik September (1792), hasonló az Armagnaci naphoz (Jun. 12. 1418), mellyen embertigrisek sok ezer fogolyt öltek le Parisban, mellyre Rheimsben 's több helyeken hasonló vérjelenetek történtek. A' nemzeti gyülés eske (Sept. 4.) „hogy minden királyt gyülöl és minden királyi hatalmat, és soha meg nem fogja engedni, hogy idegen szabjon törvényt a' Franczíáknak" azon következést hozá, hogy a' nemzeti convent, melly a' második nemzeti gyülés helyébe lépett, ülését Sept. 21 kén 1792 ezen végzéssel nyitá meg: a' királyság eltöröltetett, 's Francziaország ezentul egyetlenegy, oszthatatlan köztársaság. Ezen nap olta kezdődék a' köztársasági időszámlálás, és tarta Jan. 1-ig 1806.

2. A' franczia köztársaság története a' császárság felállításáig. (Sept. 21. 1792—Máj. 18-ig 1804). Győzedelmi hirek ünneplék a' köztársaság születését. Custine Mainzot elfoglalá, az ellenség letakarodott Francziaország földjéről. Dumouriez győze Jemappesnél. Ekkor a' nemzeti convent, minden szabadságért küzdő nemzetnek segedelmet igért, a' franczia seregektől elfoglalt országokban minden a' feudal rendszerből származó tehert megszüntetvén. Egyszer'smind halálos büntetést szaba minden kibujdosónak, XVI. Lajost (l. e.) halálra itélé. A' convent nagyobb része igájában volt azon vad csoportnak, melly a' király fejét kéré, 's büszkeségében a' convent hadat izene az angol és spanyol királyoknak, és az öröklő helytartónak (nem a' népeknek) (l. Brissot). Most Portugal, Nápoly, Toscana és a' pápa is a' Franczíák elleni szövetségbe lépe; csupán Velencze ismeré a' köztársaságot még. Belső háboru is támadt: a' Vendée fellázadt, a' király halálát megboszulandó. A' köztársaság elveszettnek látszék. Ekkor az ijedelem és kétségbeesés kardjával övedzé fel magát. A' hegy pártja földhöz sujtá a' mérsékletteket, Girondistákat (l. e.) Egy revolutiós itélőszék állittaték fel, 's az ijesztés fijai Danton, Robespierre és Marat (l. e.) guillotinnal vezérlék a' nemzetet. Mária Antonia királyné, úra halálát szenvedé Oct. 16. 1793; ezt követék Egalité Orléans 's a' kegyes Erzsébet,' XVI. Lajos testvére; minden templom becsukaték Parisban, minden templomeszköz nemzeti vagyonnak határoztaték, 's a' hajdani fő templomban Nov. 10-kén az ész ünnepét ülék meg. A' gyarmatoknak is hasonló népuri igazgatást adtak, és minden feketének szabadságot: jelt a' fejérek megölésére (l. Haiti). Legvadabban a' volt-nemesek üldöztettek. Ezekben csak a' jogok százados elnyomóit láták, 's most a' visszafizetés boszuja gyakoroltaték. Kilencz hónapig tarta ezen ijesztő systema, mig azonban Robespierre ünnepeket rendele a' természetnek, a' fővalónak, hirnek, erénynek 'stb, mellyeknél a' guillotinról folyamként csurga a' vér

s a' rettenetes d' Herbois Collot kartácsai pattogtak, különösen Lyon-, Bordeaux-, Nantes- és Toulon-ban stb. Robespierre elesék (Jul. 27. 1794, 9 Thermidor) és az irtóztató idő szelidült. Még a' jacobinclubb tereme is bezáratók egy ideig, 's a' revolutio-itélőszék ujra képzetett. A' nemzeti convent nem esmere már semmi néptársaságot meg, 's minden isteni tiszteletnek szabadságot engede (Febr. 21. 1795). Azonban némelly csatára kelt még a' dolog a' mérséklés szelleme ellen felkelt ijesztési férjfiakkal 's Jacobinusokkal (p. o. Maj. 20. 1795). Egy uj (a' harmadik) szerkezet határoztaték meg a' franczia köztársaság alaptörvényének. Hasztalanul törekedtek a' parisi sectiók a' kiralyság visszaállitásán. A' convent meggyőzé őket Barras és Bonaparte által (l. e.) a' véres Vendemiaire 13-kán (Oct. 5. 1795). Erre Oct. 26-kán eloszlott és az Igazgatóuralkodás kezdődék. („*Mém. sur la Convention et le Directoire*", Thibeaudeau-tól, Paris 1824, 2 k.) A' törvényhozó test álla most a' vének tanácsából (250 tag) 's az ötszáz tanácsából. — A' végrehajtó igazgatás (Barras, Reubel, Carnot, Lareveillère-Lepaux és Letourneur) lecsendesité Vendéet; de az assignaták helyett hijába hoza mandatákat forgásba (Márt. 11. 1796). Csak a' financzia szükségét nevelé vele, melly a' köztársaság kettős bukásából eredt. Akkor tartá (Oct. 6. 1796) a' tudományok nemzeti intézete első ülését, és egy nemzeti egyházi tanács álla fel, a' trideni conciliumra esküdve. A' Fructidor 18-ki (Sept. 4. 1797) revolutió megerősité az az igazgatás hatalmát.

Mig a' belső igazgatás ennyi változáson ment keresztül, a' franczia fegyverek Savoyát és Nizzát, Belgiumot 2-szer, Németországot a' Rajnáig és Németalföldig elfoglalák. Nagy vezérek győztek gyakorlatlan seregekkel Carnot hadi cseles vezetése alatt. Uj hadi rendszeröknek és uj hadimivöknek nem állhata ellent az ó europai tactica. Az egész nemzet csapatokban kele fel 's 13 sereg győzelmet küzde a' köztársaságnak a' Hannoveraiak, Angolok, Hollandusok, Austriaiak és Burkusok felett. Erre Toscana (Febr. 9. 1795) békét köte a' franczia köztársasággal. A' franczia fegyverek szerencséje Németalföldön, és részint még némelly fel nem tárt esetek Burkusországot is békére birák (Apr. 5. 1795) Baselben. Azt tevé Spanyolország Jul. 12-kén, Hessenkassel Aug. 28-kán. Aztán egy határvonal (demarcatiolinea) biztossá tevé éjszaki Némethont a' középiségről (neutralitas) Burkusország védelme alatt. Sőt a' mi több, a' Németalföldiek véd és daczfrigyre léptek Francziaországgal Anglia ellen; Austria, Angol és Oroszország pedig erősen egyesültek a' baseli békekötések után (Sept. 28. 1795) Francziaország kezdődő uralkodását megakadályoztatandók. A' milly szerencsések voltak az uj Frankok a' száraz földön, olly szerencsétlenek valának a' tengeri harczokban. Anglia egész erővel törekedett nagyobbitani hatalmát a' tengeren 's a' két Indiában. De Pitt végrehajthatatlan kikoplaltató rendszere más birodalmaknak is ugy árta, mint Francziaországnak. Az Angolok kiszállásai sem segittettek a' királyiaktól a' remény szerint. Hanem a' franczia gyarmatok nagy része angol hatalom alá jutott, 's az Angolok ráütése a' touloni 's brestí flottára mély sebet ejte a' köztársaság tengeri erején. Austria, Burkusország és Sardinia többnyire angol segédpénzel folytaták a' háborut. Ellenben a' köztársaság papiros pénzel 's a' hadi szükségek beszedésével tuda magán segiteni, előállitván és eltartván az öszveirás által képzett seregeket. A' leggazdagabb segédforrást az elfoglalt ellenséges tartományok nyujták, különösen Holland, Némethon és Olaszország. Végre Bonaparte kivivta a' békét. Azon győzedelmek, mellyeket 1796-ban Olaszhonban Montenotte-, Millesimo, Lodi, Arcole, Rivoli és Tagliamento-nál 11 hónap alatt aratta, Károly főherczeg némethoni győzödelmének 's Moreau hátrálásának ellenére is, a' Leobeni alkudozásokra (Apr. 18. 1797) vezettek, mellyre végtére a' Campo Formiói béke (l. e.) Oct. 17. 1797 's a' Rastadti német gyülés (a' békekötésre szolgálandó) következett. Az alatt pedig Francziaország és Spanyolhon szoros kötésre léptek (Aug. 19. 1796), melly okból

Anglia Spanyolországnak hadat izent. Velencze népurisittaték, azután Austriával megosztaték, Genua liguriai köztársasággá változtaték, Franczíaország és Sardinia közt frigy kötteték. Holland pedig mindig több gyarmatot veszte el az Angolok miatt, kik az egyedüli kereskedést elfoglalák; egyenetlenség eredt Francziaország és Éjszakamerika között. De az uj köztársaság elrontá a' szárazi békét, elfoglaló politicája által. Roma köztársasággá változtaték (Febr. 10. 1798), Schweiz meggyőzeték, 's ezen gondolatnak: Britanniát, Francziaország ezen örökös ellenségét, hatalma legbelsőbb idegénél, Indiában megtámadni, Bonaparte egyiptomi táborazása által kelle valósulnia. De a' franczia flotta Nelson által Abukirnál megtöretvén 's a' vezér Syriában nem szerencsésen hadakozván, Anglia ösztönözésére 's annak segédforrása által a' második frigykötés származott. A' Porta hadat izene Francziaországnak; a' rastadti német gyülés két franczia követ megölése után eloszlott; Austria és Oroszország a' Portával egyesültek, Nápoly magára vállalá a' pápa boszuját. Most a' köztársaság elnyomá frigyesét, a' sardiniai királyt (Dec. 1798), hogy felső Olaszhont megtarthassa, és a' köztársasági seregek diadalmasan vonultak Nápolyba, hol a' parthenopei köztársaság felállítaték. De a' szerencse hamar megfordult. Az Ausztriaiak 's Oroszok 6 főcsatában győztek 's visszahóditák Olaszországot 1799. Csak Holland és Schweiz tartaték vitézül meg, az Brunetól, ez Massenától. Ekkor Bonaparte, Egyiptomból Sièyes és Bonaparte Luczián által visszahivatván, a' köztársaság igazgatását átvevé.

A' Directorium eloszlaték, 's a' 18. Brumaire (Nov. 9. 1799) consuli uralkodást 's a' negyedik szerkezetet adá Francziaországnak. Ez már közelite az egyuri idomhoz. Három 10 évre választott és ujra választható consul vevé át az igazgatást; de ezeknek elseje, Bonaparte Napoleon, maga nevezheté és leteheté az ország tanácsosit, ministereket, követeket 's a' szárazi 's tengeri hatalom tisztjeit; és a' többi uralkodási dolgokban is ő határoza el, mivel a' másik két consulnak (Cambacérès és Lebrun) csak tanácsló szava volt. A' törvényhozó hatalmat a' 100 tagu törvényszék gyakorlá és a' 300 tagu törvényadó test, mellyek évenkint ötöd részig megujittattak. Amaz a' consul ajánlotta törvényeken vitázott; emez határoza titkos szavalat által; de törvényt egyik szék sem hozhata javalatba; consulok, törvényadók, tribunok nem a' néptől választattak, hanem a' megtartó tanácstól (Sénat conservateur), melly 80, legalább 40 esztendős tagból állott, kik az első consul, a' tribunatus 's a' törvényadótest javalata szerint magokat választák. Mind ezen székek ki voltak a' felelés terhe alól véve. De ezen igazgatás tetemes változást szenvede 1802. Aug-ban, midőn Napoleon örökös consullá leve; már most az igazgatás nevezé ki a' canton gyülések és választó collegiumok elölülőit, az első consul pedig következőjét és a' tanácsnokokat. A' törvényadó testet összehivá, együtt tartá és eloszlatá az uralkodás tetszése szerint. Alig fogá Bonaparte az uralkodás fékét meg, minden életibb idomot ölte magára. Uj sereget gyüjte, mellyel, Austriának és Angliának haszontalan ajánlván a' békét, átmene a' havas Bernhardon, a' cisalpini (alpesinneni) köztársaságot visszaállitá, Marengonál győze (Jun. 14., 1800), mellyre Moreau Hohenlindennél (Dec. 3. 1800) az austriai háborut elhatározá. A' Vendée lecsendesittetett; Éjszakamerikával baráti frigy kötteték. Austria kénytelen volt Angliától elválni, 's a' Németbirodalom nevében, a' Lunevillei békét (Febr. 9. 1801) aláirni. Ez a' köztársaságnak adá a Rajna balpartját 's a' Rajna völgye lön Némethon és Francziaország határa. Ezen békére következett a' nápolyi, orosz, török 's az *amiens-i* béke Angolhonnal (27. Maj. 1802), valamint a' VII. Piussal kötött concordatum, melly a' római hitet viszont uralkodóvá tette Francziaországban. Ezolta 13 éven át a' hódoltató diplomatiája vezeté Europa állspotját. Az etruriai királyság felállittaték 's a' parmai herczegnek engedteték; a' Német birodalomnak a' nagy pótló alapzat iraték elébe; Schweiz „mediatio-

acta-t'' nyere 's szorosan öszveköttetéték Francziaországgal; Holland mint Francziaország része használtatott, 's Parisból nyere constitutiót; Piemont, Parma, Piacenza egyesültek Francziaországgal, 's az első consul 1802-ben az olasz köztársaság elölülőjévé neveztetett. Magában Francziaországban rend, bátorság és nyugalom tért a' revoluntio zajának helyébe. Sok elszállított engedelmet nyere a' hazatérésre, a'szökevénylajstrom keménysége szeliditteték, a' becsületezred alkotása (Maj. 19. 1802) öszveköté a' népet és sereget az uralkodás fejével. Midőn most a' háboru viszont kiüte Angliával (Maj. 18. 1803) 's öszveesküvések belülről félelmet gerjesztének, ekkor fogékony lett a' nemzet azon képzeletre, hogy Francziaország boldogsága egy erősebb uralkodási rendszertől függ, melly egyszer'smind a' főnek is teljes bátorságot ád, 's igy könnyü lön, az untalan zavar ijedelmi után a' köztársaságot császársággá változtatni.

3) Franczia császárság története a' Bourbonház vissza állitásáig a' királyi méltóságba. (Maj. 18. 1804 — Maj. 3. 1814). Maj. 18-kán 1804. megjelent azon tanácshatározás, melly Napoleont Francziák császárává, és a' csász. méltóságot familiájában örökösnek határozá; a' civilliste ugy maradt a' mint 1791-ben rendelteték, t. i. 25 millio livre évenként. Egyszersmind felállittattak: a' birodalom nagyméltóságai (Grands-Dignitaires), a' nagytisztek, és a' magas csász. itélő udvar, melly a' császári familia 's az első országos hivatalbeliek vétkéről, felségárulásról, 's általjában minden a' birodalom vagy császár ellen tett vétekről itéljen. A' választó collegiumok is bizonyos szerkeztetést nyertek. A' tanács megmaradt, de a' tanácsosok választása és száma a' császártól függe; a' törvényadó test is álla; de a' tribunat, melly egyedül mere már csak ellenvetést tenni, eltörülteték Aug. 19. 1807. — Dec. 2-kán 1804. felkenetett a' császár nejével együtt VII. Pius pápától Notredame templomban. A' koronázást Napoleon maga végzé. Három hónap mulva (Mart. 18-kán 1805) a' franczia császár Olaszország királya is lett. Majlandban (Maj. 26-kán) a' vas koronát fejére tevé 's annak rendjét alapitá. Jun. 4-kén a' liguri köztársaság, Jul. 21-kén Parma és Piacenza Francziaországgal, Guastalla pedig (Maj. 24-kén 1806) az olasz királysággal egyesitetett. A' császár egyik huga, Bacciochi Eliza, Luccát és Piombinot mint herczegséget és franczia feudumot nyeré birtokába. Austria örökös császára és sok német fejedelem megesmerék Napoleont császárnak; de az orosz és svéd követség elhagyá Parist, a' franczia követek pedig elhagyák Pétervárt és Stambolt. Svédország segédfrigyet köte Angliával, Oroszország pedig harmadik egyesületre lépe Angliával (April. 1805) Francziaország ellen. A' Francziák t. i. már Jun. 5, 1800. elfoglalák Hannoverát. Azon felül, a' mennyire csak fegyvere kihatott, sikerbe hozá Francziaország az angol kézmivkereskedés tilalmát a' legnagyobb szigoruasággal, 's Angolhont átszállással fenyegeté. Pitt tehát Austriát is az egyesületbe huzá (Aug. 1805.) Ekkor a' franczia sereg Boulognei táborából utra kelt, Némethonba tartva. A' háboru rövid tartásu volt. Egy austriai sereg magamegadása Mack alatt Ulmnál (Oct. 17.) 's az austerlitzi csata a' posonyi békét szülék Dec. 26. 1805, melly által Austria 1000 nsz. mf. 's 3 millio lakost (köztök a' hiv tirolokat) elveszté. Napoleon ezen békekötésben királyi koronát és hatalmat ada hiv társainak, a' Bajornak és Würtemberginek; nem tett különben Badennel is; mindeniknek földjét és népét szaporitá, valamint az olasz királysághoz is 500. nsz. mfdet ada. Ellenben a' Brittusok győzedelme Trafalgarnál (Oct. 21. 1805) hat évi készités gyümölcsét semmibe dönté. Francziaország elveszte ezen a' napon 1654 ágyut, 15,000 embert és 60,000.000 fr. ráforditott pénzt. Most megváltozatá rendszerét az Angolok ellen Napoleon. A' tapasztalás által megtanitva, hogy tengeren semmi erölködés után sem köthet ki az Angolokkal, a' szárazon akará őket meggyőzni. Ezen plánt, mellynek végrehajthatásán talán maga is kételkedett, de a' melly egyedüli ut

vala az Európának törvényt adhatásra, elérni gondolá, ha a' szárazi hatalmasságokat kinszeritené az Angliával való közösülés egész félbeszakasztására. Ezen czélra Hannoverát áltengedé Burkusországnak, melly e' miatt Angliával háboruba keveredék. A' nápolyi uralkodó familia letétetett, fenyitő például annak, ki Francziaország rendelésivel ellenkezik; Bonaparte József Nápoly és Sicilia királya lön (Márt. 30. 1806.) Bonaparte Lajos hollandi király; Napoleon mostoha fija Eugen (Beauharnais) császári herczegnek fogadtatva, Olaszhon alkirálya és a' bajor király sógora; Berthier Sándor, Napoleon haditársa Neufchateli herczeg lön, Talleyrand, a' külső dolgok ministere 's beneventi herczeg; Bernadotte, pontecorvoi herczeg; Murat Joachim klevei és bergi nagyherczeg; Beauharnais Stephanie pedig, a' franczia császárné kis öccse, mint fogadott herczegné, a' badeni örökös herczeg jegyese lön. Mindazoknak, kik az uj dynastiához közvetetlenül tartoztak vagy vele máskép kötésben voltak, egy szövetkezéses rendszertől átkarolva Francziaországhoz kelle köttetniek. Ezen alapon állittattak fel a' nagy birodalmi adományok, adaték a' csász. familiai intézet Mart. 30. 1806. És az eddigi sulyegyeni rendszer igy semmisitteték meg. Bavaria, Würtemberg és Baden öszveköttetése a' nagy birodalom szövetkezési rendszerével, és Hannoverának Burkusországgal egyesülése megszaggatá a' német birodalmi testet; Napoleon kieszközlé most a' rajnai egyesület felállitását, mellynek alapczikkelyei a' franczia császárral, mint az egyesület védőjével Jul. 12. 1806 meghatároztattak. Erre II. Ferencz Aug. 6-kán a' német császári koronát letevé. Azonban Fox Talleyrandot a' császár élete ellen szőtt összeesküvésről tudósitván, a' kölcsönös bizodalomnak egy kis szikrája ébredt fel; Oroszország, kivel Posonyban béke nem köttetett, alkudozásba lépett; de Fox angol minister halála 's a' dolgokon történt fordulás, megsemmisiték a' sikert. Az orosz császár nem erősité meg az Oubrilből jött praeliminariákat; Lauderdale, angol minister is visszahivaték, 's már 1806-ki őszszel Burkusország, Orosz-, Svéd és Angolországokkal kiszálla a' csatatérre Francziaország ellen. A' burkus kabinét ugyanis, azon hirre, hogy Francziaország Angliának Hannoverát visszaajánlá, fenyitő készületeket tőn 's éjszaki egyesületet sürgete, ellenére a' rajnainak. Napoleon elfogadá a' kihivást, a' jenai és friedlandi csata megtörtént, a' Burkusok irtóztatón leverettek, a' király fele birtokát elveszté. Három német fejedelmi ház (Hessenkassel, Braunschweig, Orania) kitörülteték az uralkodók sorából, 2 uj király (szász és westfali) egy varsói herczeg és danzigi köztársaság lételt nyere. A' rajnai egyesület 11 fejedelmi ház hozzájárulásával szaporodott, és a' tilsiti béke (Jul. 7/9, 1807) alapja az volt, hogy Orosz és Burkus ország a' szárazi frigyhez léptek Anglia ellen. Austria középi maradt, más időre várakozva, hogy Francziaország hatalma ellen tett feltételeit végrehajtsa. Alig tevé Napoleon magát éjszakon és keleten bátorságba, midőn a' pyrenei félsziget állapotja uj hódoltatásra ingerlé. Portugalia csak szinlőleg hasonlott meg Angliával, egy franczia sereg átvonult Spanyolországon és Portugaliát ellenállás nélkül elfoglalá, az uralkodó ház Brasiliába szökött (Nov. 1807). Egy familiai egyenetlenség a' madridi udvarban alkalmat ada Napoleonnak álarczos biró képében a' dologba avatkozni. A' gyenge IV. Károly lemonda Bayonne-ban a' spanyol koronáról Napoleon javára; hasonló csikartaték ki a' spanyol herczegtől; József a' nápolyi király, spanyol királlyá lön, a' bergi nagyherczeg pedig nápolyi királylyá. De ezen spanyol dolgok a' habsburgi ház familiai érdekletét érinték meg, 's a' félsziget népének bátor ellentállása 's vitéz harczai a' franczia seregekkel, kedves alkalmul látszának a' bécsi kabinetnek a' német és olasz országi ujrend megtörésére. És ámbár Napoleon az orosz császárral Erfurtban öszvejött (Oct. 1808.), ámbár onnét alkudozások történtek Bécscsel és Londonnal, ámbár Paris és Pétervár szorosabban

összeköttettek, 's Napoleon a' félszigetben előmeneteleket teve; Austria még is, uj frigyben Angliával, fegyverhez nyult Aprilisban 1809; de meggyőzeték 's a' bécsi békében (Oct. 14. 1809.) 2000 nsz. mfdet, negyedfél millió lakosokkal veszte, mellyek a' határos birodalmakhoz adattak; az illyriai királyság támadt, az egyházi birtokok (Maj. 17-kén 1809) Franczia országgal egyesittettek, nekünk pedig a' tengerrel minden egybeköttetésünk megszakasztaték. Rendithetetlen erősnek látszék most Franczia ország hatalma Olasz és Németországon; az austriai császár jó birtoku ugyan, de Napoleontól függő birodalmak közé szoritva; az éjszaki hatalmas csász. személyes barátság által a' franczia uralkodóhoz kötve, Sveciát kinszerité a' szárazi frigyre Anglia ellen, mig a' Porta, habozva Anglia és Franczia ország közt, az orosz megtámadások által a' valami nagyba kezdéstől elvonaték. Franczia országban végződöttnek hitték a' revolutiót, midőn a' császár, volt nejétől elválva, Mária Louisa austriai főherczegnét (April. 1. 1810.) eljegyzé. Már előbb is, hogy thrónusát külső fénnyel és hiv pártokkal körülvegye, egy rendelés által (Mart. 1. 1808.) a' herczegi méltóságon kivül, mellyel a' haza hősei jutalmaztattak meg, öröklendő nemességet is állita fel Napoleon, a' constitutio elleni tanácsvégzés által Aug. 14-kén 1806. De ezen uj nemesség különbözött a' régitől, mivel bizonyos vagyonhoz köttetett, a' nélkül, hogy az adózásban, tisztségekben, öszveirásban, hivatalokban, törvényszékeknél 'stb. valami elsősége lett volna; ha az alapja, a' vagyon, megszünt, vége lőn néki is. A' becsületezred 's a' vas korona rendjeihez a' bécsi táborban (1809) még a' három arany gyapjuét adá. — Napoleon az igazgatás más ágaira is kiterjeszté teljes figyelmét. Az igazságnak nyomos ut szabaték uj törvénykönyvek által, a' törvények végrehajtása pedig a' törvényszékek 's minden alsóbb kérelmek rendbeszedése által megállapitatott. Az uzsora gátlására, (Mart. 17. 1808.) rendelés bocsátaték, melly a' földnépét a' zsidók nyomása ellen bátorságba helyhezteté, 's a' császár végre nem hajtott kedvencz vágyai közül volt, a' zsidók politicai és erkölcsi ujjá születését kieszközleni egész Európában. (l. Zsidók). Épen olly munkásan dolgozék a' mesterségek és belső kereskedés felelevenitésén; innét erölködék a' használható pótlók (surrogatum) betevésén a' tiltott gyarmatszerek helyébe; innét tön olly nagy jutalmat a' legjobb lenfonógépely feltalálójának, innét a' sokféle épités, p. o. csatornáké, utaké. De kevés süle jól el, mivel mindennek kinszerité parancsok 's katonai szabály szerint kelle történni. Mart. 17. 1808. egy császári egyetem állitaték fel, melly név alatt a' birodalombéli minden tanitóintézetek egybe köttettek öszve. (l. Fontanes, Fourcroy). Minden viszonyokra nagy befolyással voltak azon rendelések, mellyeket Napoleon a' gyarmati szerekkel való kereskedés iránt ada, 's egyeseknek ugy ártottak mint az egésznek (l. Szárazföldi rendszer, Gyarmati portékák). Anglia a' berlini és majlandi rendeléseknek az ő titkos tanácsa intézeteit szegező ellenek, és a' szárazföld több pontjain üzé a' kereskedést. Napoleon erőszakos szerekhez nyult ez ellen, 's ebben kell az 1812-ki háboru okait keresni. Már a' holland-franczia frigyben, Mart. 16. 1810. általadá Holland Brabantot, Seelandot, Schouwen szigettel, Geldern részét, a' Vaal bal partján fekvőt; mellyre az 1809-ki angol megtámadás ada szint. Midőn azután, Jul. 1. 1810, a' hollandi király, fija javára a' koronát letevé, a' rambouilleti végzés által Jul. 9. 1810, Holland Franczia országgal egyesiteték. De mivel Anglia hajthatatlan maradt kabineti parancsolatinak végrehajtásában, azt hirdeté Napoleon, hogy a' német tenger partjainak közvetetlenül az ő felvigyázása alá kell jutni, és innét az Ems, Weser és Albis torkolati, a' Hansavárosokkal (600 nsz. mf. 1 millió lakos) hallatlan önkénnyel Franczia országhoz köttetének (Dec. 10. 1810), a' mi már előbb (Nov. 12. 1810) Wallissal történt, hogy a' Simploni

ut egész biztosságban legyen. *) Ezzel összeköttetésben álla a' Trianoni kereskedési árrszabás, melly, minden frigyes birodalmakra rátolva, a' gyarmatszerekre olly vámrendet szabá, melly ezeket a' szárazról számkivetendé, sőt a' fontainebleau-i végzés a' Franczíaországban 's frigyesei tartományában lévő angol gyár- és kézmiv-portékák elégetését rendelé. Magában Francziaországban szigorun végrehajtaték ezen paranes; némelly fő szerekre nézve pedig, mint czukor, dohány, indigó, fü fa mozditaték, hogy azok hon termesztessenek. Az uralkodás javára még is kivétel történt, 's a' behozás megengedteték. Éjszaki Németország összekapcsoltaték a' nagy birodalommal, a' melly több frigyes fejedelemmel is kárt szenvedtete. Az igért pótlás nem kisebbité a' dolog rutságát. A' legnevezetesebb megrablott herczeg az oldenburgi volt, atyafi az orosz uralkodó házzal, 's már is féltek a' békéért. De minekelőtte ezen félelmek valóságba átmentek, uj reménnyel biztatá a' császárt a' romai király (I. Reichstadt) születése. Már 1809, mikor az egyházi birtokok franczia tartománnyá lettek, meghatároztatott, hogy a' korona örökös czimje: romai király legyen, 's minden franczia császár uralkodása első tiz évében Romában megkoronáztassa magát.

A' spanyolországi dolgok, mellynek lakosi váratlanul nyakasan állottak a' Franczíáknak ellent, és a' napról napra nevekedő hihetőség, hogy az éjszakkal is háboru ütend ki, nem a' legszebb reménnyel biztattak. A' barátság ugyan nem vala még Pétervárával megszegve, és a' svéd thron örökösévé a' Pontecorvoi herczeg, Napoleon rokona választaték, de Sándor nem akara többé Paris czéljainak eszköze lenni. Azon felül Gothenburgon és sok balti öblön által nagy kereskedést üztek az Angolok gyarmati szerekkel Oroszországba; melly dolog miatt panasz tétetek a' stockholmi 's orosz udvarnál. Midőn most Oroszország 1810 és 11-diki kereskedési rendelményi 's az oldenburgi herczeg sorsának helyben nem hagyása Sándortól, Napoleon gyannját felgerjesztették, ki Éjszakamerika részéről az angol háborut bizonyosan tudá, elég bátor lön ez a' megsértetés hangján szólani Oroszország ellen. Ennek következése uj háboru lett, melly 1812 kezdődék, 's mellyben a' rajnai frigy, a' varsói herczegség, Austria és Burkusország segédseregeket ada Francziaországnak. Mint huzódott ezen had a' hajdani orosz fő városig, mint fordula meg a' füstölgő Kreml romjai alatt, mint vonult vissza a' lipsiai sirmezőkön Montmartre-ig l. Orosz német háboru 1812—15. Majd egész Europa felkelt Napoleon és Francziaország ellen. 812,000 ember indult a' hódoltató elalázására, és 9 hónapi vérengzés után győzedelmesen álla a' franczia husz évi dicsőség rongált diszein. Ezen hadra a' Trachenbergben, Silesiában tartott haditanács szerint (Jul. 12. 1813) Austria 262,000, Oroszország 249,000, Burkusország 277,000 embert ada, Svédország pedig 24,000-et. És Pitt nagy szava beteljesedett: „Minden igazgatások közt a' katonai önkényes legrövidebb tartásu.“ Mart. 31-kén 1814. bementek Parisba az egyesültek. és Sándor ezt nyilatkoztatá ki társai nevében, hogy most már nem Bonaparte Napoleonnal, sem familiája valamelly tagjával alkudoznak, hanem Francziaországot csak ugy esmerik el, a' mint az a' királyok alatt volt, — hogy továbbá azon országlási idomot meg fogják esmerni, mellyet a' franczia nemzet magának akar adni, 's innét a' franczia tanács meghivatik, rendeljen a' birodalom igazgatására 's egy constitutio elkészitésére ideigleni kormányt. Erre nézve öszvegyült a' tanács Aprilis elsőjén Talleyrand elölülése alatt, kinek négy más taggal együtt az ideigleni kormány áta-

*) A' franczia császárság Napoleon alatt most 130 départementből álla. A' départementok száma azon idő olta, hogy a' királyok a' hatalmas korona-vazallokat meghóditák 's a' Brittoktól a' fr. tartományokat visszavették, 82 volt. Ezekhez Némethon még 39-et ada 12 millió lakossal; 24-et Holland, 18-at Olasz, 1-et Spanyolország. Ezek közül a' királyok 38-at foglaltak el, a' Franczíák 1799-ig 17-et, Napoleon pedig 27-et is ki nagy Károly birtokát majd egészen birá.

datott. A' következő napon őt és familiáját a' franczia thrónusról leesettnek nyilatkoztatá ez ki. Ezen határzatot megerősité a' törvényadó test 's az ideigleni kormány ezt, és XVIII. Lajos királyi székre hivatását közzé tette. Napoleon azonban fija javára lemonda a' koronáról. Feltétel nélkül tevé ezt Fontainebleauban April. 11-kén, mivel vezéri vonakodtak továbbá érette a' haza ellen harczolni. Egy azon napon szerzett egyezés szerint Elba szigete adaték neki tulajdonul. A' revolutio első időszakaszáról fő munka ez: „*Hist. de l' assemblée constituante*," Lameth Sándortól (Paris 1828, 4. köt.). Ezen idő literaturáját megtalálni ebben: „*Napoleon und seine Zeit, Schriften von und über ihn.*" A' Barrière és Berville-től kiadott: „*Mém. sur la revolution française*"-hoz tartozik az igen szükséges: „*Introduction ou tableau comparatif de mandats et pouvoirs donnés par les provinces à leurs députés aux Etats-Généraux de* 1789 *par F. Grille.*" (Paris 1825, 2 köt.). Fő képes könyv: „*Esquisses histor. des princip. événem. de la rev. franç.*" Dulaure-tól (Paris 1827. 34. füzet).

III. Franczia ország története az 1814. visszaállitás (*restauratio*) olta 1820-ig. Az ó feudalis uraság el volt törülve; helyébe a' törvényes egyuraság (monarchia) lépett. Hogy kényuraságra el ne fajuljon, XVIII Lajosnak egy kormányzási alap terjesztetett elébe, 's tőle elfogadtatott. Igy a' Bourbonok visszaállittattak a' franczia királyi székre, 's Lajos Majus 3-kán 1814. bement Parisba. Egy kormányzási ajánlat, melly April 5-kén a' tanácstól. 6-kán pedig a' törvényadó testtől elfogadtatott, nem nyeré meg XVIII. Lajos helybenhagyását; ellenben mint Francziaország és Navarra királya Majus 2-kán St.-Quen-ben egy nyilatkoztatást ada ki, mellyben az uj országlási idom alapjait nyilván kimondá, mint azt Artois gróf, öntestvére, már előbb megtevé; az oklevél szorosabb elkészitését pedig, mivel a' tanács a' sietés nyomait mutatja, magának tartá meg. Ezen uj kormánylevél Junius 4-kén általadaték a' királytól a' nemzetnek. Benne foglaltatnak a' szabad, határozottan egyuras kormány alapjai, mint: mindenek egyenlősége a' törvény előtt; egyenlő köteleztetés az ország terheihez, egyenlő jog minden hivatalra; személyes, vallásos, sajtó szabadság; a' birtok sérthetlensége; feledékenység a' multra; az öszveirás eltörlése; a' király sérthetlensége, ki a' végrehajtó hatalommal bir, a' fegyveres seregek feje, hadat izen, frigyeket köt, hivatalokat oszt, törvényeket ajánl és óket kihirdeti. A' király a' törvényhozó hatalmat a' két kamarával gyakorolja, de az adók törvényének előbb a' követek házába kell mennie; a' két ház is javalhat törvényt; a' királynak uralkodása tartásáig civillistet rendel a' törvényhozóság. A' király összehivja a' kamarákat, paireket nevez, örököket vagy személyeseket; eloszlatja a' gyüléseket, feloldja az alsó házat, de 3 hónap mulva köteles ujat öszvehini; csak egy időben tarthat mindenik ház ülést; a' követek háza a' választó collegium által kinevezett követekből áll öszve, évenként egy ötödje megujitatik, minden követ legalább 40 éves legyen, és 1000 fr. egyenes adót fizessen. A' király a' választó gyülés (collegium) elölülőit kinevezi, 's 5 az alsó háztól ajánlott követ közül az alsó ház elölülőjét. A' cancellarius a' felső ház elölülője. A' telekadó csak egy esztendeig áll stb. Maj. 13-kán az uj ministeriumot (Talleyrand, d'Anbray, Montesquieu, Louis stb.) rendelé el; Aug. 3-kán uj országtanácsot. Egy második rendelés az udvart illeté. Itt az ó nemesség visszalépe régi személyes előjogaiba. A' hajdani királyi rendek (a' sz. lélek, a' katonai érdem, Lajos és Mihály rendjei) visszaállittattak, a' becsület legionak uj diszczim adaték, u. m. IV. Henrik képe, és egy uj, az ezüst liliom becsületjegye alapitatott. A' szövetségesekkel Parisban Maj. 30-kán 1814 kötött béke Francziaországot 1792. Jan. elsei határaira szoritá vissza; de még is megtartá 1) Avignont és Venaissint, noha a' pápa ellene protestált (l. „*Réflexions sur les protestations du Pape Pie VII., relatives*

à Avignon et au C. de Venaissin“ Moureautól, 1818); 2) Mempelgardot hasonló zárhelyekkel; 3) fél Savoyát (Annecy és Chamberyt); ellenben Nagybrittanniáé maradt Malta; Francziaország átadá neki Tabago és Sz. Lucia szigeteit, és Isle de France-ot. A' többi gyarmatok visszaadattak Francziaországnak, melly a' rablott mivék birtokában is marada. Az ország rendbeszedése végett több rendelés jött, p. o. uj hadisereg állitásáról toborzás (Werbung) által; a' romlott financzia helyre hozásáról stb. De mivel a' nehéz környülmények az adók megkönnyebbitését nem engedék, meg kelle tartani a' nemzettől ugy utált droits réunis és a' dohány zárkereskedést. A' királynak 25 millió rendelteték évenként, a' 60 millió adósság pedig, mellyet a' külföldön csinált, a' közönséges kincstárra utasitatott. Az igért sajtószabadság censura által határ közé szoritaték; 's több policziafogás sem tetszett a' Francziáknak, kik, különösen Parisban a' régi idomok visszatéréséhez nem tudtak szokni. Azon felül nagy volt a' nézetek különbsége a' királyi familia tagjai és a' ministerek között. Látszék a' papság mozgó uraságvágya, a' vakbuzgalom gőgös emelkedése. Elégedetlenséget szüle azon nagy kitüntetés, mellyet az ó nemesség és a' visszatért szökevények majd általjában nyertek. A' nemzeti gőgöt megsérté a' király egyenes kinyilatkoztatása, hogy a' koronát az angol uralkodó herczegnek köszöni. Leginkább pedig a' hadi sereg ingereltetett, kinél hajdani dicsőségének emléke hatalmasan élt, most pedig fel leve oldva, zsoldja, élelempénze megkevesitve, tekintete és befolyása szükülve, sőt még kedves küljegyeit másokkal, mellyek ellen hajdan dicsőn harczolt, kelle felcserélnie A' hajdani nemzeti vagyonok birtokosi féltek annak elvesztésétől. A' nép nyugtalan és elégedetlen volt az adók tartós terhe miatt, mellynek könyebbitése néki megigértetett. Ezekből mintegy kivehetni, miért fogadtatott olly lelkesedéssel, szivességgel az Elbából Martius 1-jén 1815-ben a' franczia széleken előtünt Napoleon; mint mehete, a' hozzá csatolódó katonákkal egy csepp vérontás nélkül egyenesen Parisba, 18 napi ut után, Márt. 20-kán. A' király kevés hiveivel Gentbe szaladt. Napoleon azonnal eltörlé a' kiralyi uralkodás igen sok rendeléseit, a' két kámarát eloszlatá, 's uj ministeriumot neveze ki. Igéré, hogy a' parisi béke által adott határokkal beéri 's uralkodását szabad alapokra épitendi. De a' különböző pártok reményének ő sem felelhete meg, 's annál kevesbé háritható el Francziaországról az uj háboru veszélyeit. Mert mihelyt Napoleon elbai megszökése Bécsben tudva lön, a' szövetséges uralkodók ott jelenlévő ministerei (Mart. 13. 1815) Napoleont a' közbéke háboritójának és ellenségének bélyegzék. Erre Austria, Orosz, Angol és Burkusország uj szövetséget kötöttek (Mart. 25. 1815.), mellyben kiki 150,000 embert igére Napoleon ellen. Nagy erölködéssel készüle ez a' háboruhoz, mellyet olly közelnek nem gondolt. Egyszersmind a' constitutiós törvényekhez egy toldalékleveiet is függeszte Aprilis 22-kén, 's a' Marsmezőt öszvegyüjté, melly Junius első napján azt el is fogadá. (L. Márs v. majus-mező és Cent jours). Ez után megnyitá Jun. 7-kén az ujonan választott kamarákat. De a' sereg nagy hajlandósága mellett, a' nép többi osztályaiban nem lele mindenütt igazi iparkodást szándéka előmozditásában; legnagyobb nehézség volt a' szükséges segédszerek szüke és hijánya. Ehez még az járult, hogy Murat önbuzdulásából történt hada Austria ellen (April. 1815) Napoleon titkos alkudozását a' bécsi udvarral haszontalanná tette.

A' szövetségesek seregei egy hosszu lánczot képzeltek a' franczia széleken, melly Ostendétől, Schweizon át, Olaszországig nyult. Az Angoloknak és Burkusoknak, kik Németalföldről vonultak elő Wellington és Blücher alatt, főerejét szegezé Napoleon ellenek. Néhány üzdés után az előcsapatok között Jun. 15-kén megtámadák a' Francziák Thuinnél a' Sambre mellett a' Burkusokat, és viszszaverék. 16-kán a' Fleurusi síkon nyert Napoleon a' Burkusokon egy uj győzödelmet (L. Ligny és Quatrebras). De 18-kán Waterloo-nál (l. e.) teljesen megvereték. A' szö-

vetségesek majd minden ellentállás nélkül haladtak Paris felé. Napoleon látá, hogy Francziaország az ő számára el van vesztve; tehát Jun. 21-kén egy a' franczia néphez irányzott kinyilatkoztatás által letevé a' koronát, fiját egyszersmind II. Napoleon neve alatt császárnak kikiáltván. Most egy gondviselő kormány vevé át az igazgatást, mellynek feje Fouché volt. Napoleon Amerikába akara hajózni, de ezen ut el lévén metszve előle, az angol száguldóknak megadá magát. A' száz nap történeteit lásd Constant Benjamin és de Chaboulon Fleury irásaiban. — Azonban a' szövetséges had Paris környékére ért, hol Blücher és Wellington Davoust marsallal Jul. 3-kán hadiegyezésre léptek, mellynél fogva a' fr. hadi seregek a' Loire megé vonultak, Paris pedig a' szövetségeseknek átadaték. Ezek 7-kén bementek Parisba, a' következő nap pedig XVIII. Lajos viszont székére üle. Azután uj következmara nevezteték ki, a' Loire megett álló hadi sereg eloszlaték, 's uj sereg képzésére parancs adaték. Napoleon pártosi ellen szoros visgálatok kezdődtek. (L. XVIII. Lajos). Francziaország állapotja szomoru volt; ott, hol a' szövetséges seregek állottak, fegyver parancsolta csend uralkodék — és ők az ország két harmadát lepék be, — a' többi részeken pedig a' pártok nyugtalankodtak és vérengzést is okozának. A' szövetséges seregek nem bántak többé kiméive Francziaországgal, mint taval. Különbféle alkudozások után köztök és XVIII. Lajos közt egyezés alapitatott meg Parisban Nov. 20-kán, mellynek főbb czikkelyei ezek: Francziaország határai legyenek mint 1790-ben; de Francziaország elveszt négy várt (Landau, Philippeville, Saarlouis és Marienburg-ot), Bouillon herczegséget, a' Lanter bálpartján fekvő részét az alrajnai départementnak, Gex tartomány egy részét, 's a' taval neki hagyott részét Savoyennek (434,000 lakost összvesen); kötelezi magát, hogy a' hüningeni elszórt erősségeket semmi mások által ki nem pótolja három orányira Baseltől; lemond jogairól a' monacoi herczegség iránt; a' szövetségeseknek 700 millio fr. adót fizet, 3—5 esztendőre 17 várt ád nekik által, 's ezen idő alatt 150,000 szövetséges hőst táplál. Igéré továbbá a' fr. igazgatás, hogy egyesek, gyülekezetek és intézetek igazságos keresetinek (a' szövetségesek tartományiból) eleget tesz, és a' literatura 's miv minden hajdanában rablott kincseit visszaadandja. Ez utolsó még az idegen seregek jelenlétében végre hajtaték. Végre a' rabszolgakereskedéssel okvetlenül fel kelle hagynia. Ezen alkut Richelieu irá alá, ki a' Septemberben felállitott uj ministerium feje volt. A' nemzet elégedetlen volt, de a' reactio szava, melly a' Chambre introuvable-ban (l. e.) mutatkozott, elfojta minden ellenmondást. Az Oct. 29-ki (1815) törvény azon szörnyü hatalmat is adá az igazgatásnak, hogy mindazokat befogathatja, kik gyanusoknak tetszenek, habár a' király vagy ország ellen tett vétkök be nem bizonyitatik is, vagy közönségessé nem tétethetik. Végre a' kamarák a' királytól elébek adott borsánattörvényt megsulyositák, Jan. 6-kán 1816, melly szerint mind, kik XVI. Lajos halálára szavaltak, vagy a' 100 nap alatt hivatalt vállaltak, örökre számkivettettek az országból. A' királyiak ezen győzödelmét sok ezer biró és más tiszt letétele követé. Még sem voltak a' királyintuliaknak (ultraroyalista) eléggé királyiak a' ministerek és más tisztviselők (L. Ultra). Ezek az 1789-dik előtti állapotját Francziaországnak hagyák csak helyben, mint egyedül törvényest. Minden, a' mi azolta történt, 's minden egyesnek részvétele abban, gonoszág volt előttök. Azért egészen tisztáknak (*plein purs*) vagy valódi franczia'knak azokat nevezék, kik részt nem véve a' revolutióban, soha magokat meg nem fertőztették, és már az első constitutio ellenségi voltak; kevésbé tisztáknak pedig azokat, kik ugyan az első rendek gyülését kivánták, de abban hiven a' királlyal tartottak. A' többiek mind többé vagy kevesebbé gyanusak voltak az ő szemeikben, és nem jó francziák. Ellenkező volt a' Tuliak elleneinek nézete. Ezek mind abban, a' mi 25 év olta történt, a' nemzet történeti kifejlődését láták; minden Francziá-

nak kötelessége volt, — mondák — ezen kifejlődésre dolgozni. A' ki ez idő alatt hazáját elhagyta, szolgálatja alól magát elvoná, vagy a' mi több, ha valaki az ellen jött, akármillyen volt légyen is az igazgatás idoma, az hazaáruló volt. Igy mindenik párt öndolgát nevezé igazságosnak, a' másikét pedig árulásnak. A' ministereknek a' tuliak tól mindenik kamarában volt megtámadtatása, 's végre az 5. septemberi határozó lépést szülé (l. XVIII. Lajos), melly által a' király a' követek kamaráját feloldá. Azután az uj kamara ülését Nov. 4-kén 1816 ollyan beszéddel nyitá meg XVIII. Lajos, melly Franczia ország kedvezéstelen létét nyilván láttatá. Az 1817 ki budget sokkal erősebb vala, mint az 1816-ki, mivel az előbbi három évbeli hibázatot (deficit) pótolni kelle. A' kamarák leginkább a' választó collegiumokkal, financziával, a' ministerek feleletterhével 's a' sajtószabadsággal bajlódtak. A' szabadságiak (liberalisok) megnyerék ugyan a' Febr. 5-ki 1817, (választótörvényt és a' Mart. 6-ki 1818. ujonczctörvényt, de hasztalan vivák a' kivételi törvényeket, mellyek a' charta teljes erőkiterjedését korlátozák. A' tuliak még is sokat vesztének tekintetekből, midőn áskálódásaik megesmertettek a' grenoblei (1816) és lyoni (1817) bujtott zendülésekben. Az 1817 kamara ülésében, melly Maj. 17-kén 1818 rekeszteték be a' ministeri párton volt a' szavak többsége. Azonban hábzott az igazgatás a' két ellenkező nézet között, mig 1818-ki Julinsban a' fejér öszveesküvés kitudódván, melly által a' tuliak a' szövetségeseket részekre akarák vonni a' Charta eldöntése (elrontása) végett, inkább a' szabadsági és nemzeti párthoz hajlott. (L. Decazes). A' szinlőleg megállapitott belső csend mellett végrehajtá a' ministerium, hogy az elfoglaló sereg egy ötödje visszahivassék; 's igy tavaszszal 1817 30,000 hős visszatért. A' financziai nehézségek pedig (1817-re) Baring londoni és Hope amsterdami banquier kölcsöne által elmellőztettek. A' financziák rendességéhez való közönséges bizodalom még jobban megerősödék, midőn az uralkodás 1818-ki kölcsönéhez franczia kereskedő házakat is ereszte, mellyek még többet is ajánlottak, mint az uralkodás kivánt, 's a' kötelezést kedvezőbben tevék a' külföldieknél. Ellenben a' 24 millio évkamat kölcsöne, melly az elfoglaló sereg 1818-ki elmenetelének végrehajtására elmulhatlanul szükséges vala, a' szóban lévő hatalmasságok kivánságára csupán Baring és Hope házakkal köttetett meg, noha Lafitte, Perrier Casim. 's más franczia pénzváltók az egész summát jutalmasabb feltételek mellett akarák átvenni; egy környülmény, melly Franczia országban olly nagy kedvetlenséget szüle, hogy a' mondott idegen kereskedők a' summa egy részét franczia házaknak átengedék. A' franczia birtokokról való kitakarodással, melly az aacheni fejdelmek gyülésében (Oct. 9. 1818) végeztetett 's azon évben végre is hajtatott, függésben vala a' hadbecs megfizetése, 's a' magányos követelések kielégitése, mellyet az idegen hatalmasságok alattvalói a' fr. uralkodás és nemzet ellen tettek. Itten a' franczia diplomatica győze. Hátra tartá ugyan is ezen, az 1814, Maj. 30-kán Franczia országtól átvett, 's az 1815-ki kamaráktól és az 1815-ki 20. Nov.-i alkudozás által megesmert kötelezést, a' liquidatio munkálatánál, melly a' követelt 1600 millio frankot 1390-re szálitá, egész 1818-ig; és még most is, mivel Oroszország és Wellington arra szóvaltak, a' többi commissariusoknak (megbizottaknak) be kelle azzal érniek, hogy a' tiszta 1390 millio helyett 16 millio 's 40,000 fr. évkamatot kaptak, melly a' vásári árr szerint 275 millio frank tőkepénznek felelt meg; következésképen a' törvényes követelésnek heted részével be kelle érniek. Angliának brittus alattvalók követelésében, egy különös megegyezés által 3 millio évkamat igértetett. Végtére Aachenben a' még hátra lévő franczia adó, 280 millióról 265 millio frankra szálitaték. Most Franczia ország mint ötödik hatalmasság lépe Nov. 12-kén az europai főhatalmasságok békefrigyéhez (l. Quadruple-allianz) és alá irá a' keresztyén

népjogok nyilatkoztatmányát, mint alapját az europai politicának, Aachenben Nov. 15. 1818.

Most Franczia országban a' régi királyiság szelleme kelt fel, 's Richelieu herczeg, első minister, ellene monda a' constitutiós rendszer további kimivelésének, valamint az eddigi választás-idom megtartásának. Ennél fogva meghasonlás lőn a' ministeriumban, mig nem Decemberben 1818 Decazes minister a' választási törvényre 's a' szabad alapzatokra nézve teljes győzedelmet nyere a' tuliakon (ultrákon). XVIII. Lajos Dec. 28-kán uj ministeriumot neveze ki (a' harmadikat 1815 olta), hol Richelieu helyébe Dessolles marquis (general és pair) ült elöl; Corvetto helyett Louis (báró) a' financziát, St-Cyr marsal a' hadi dolgokat, Lainé helyett Decazes a' belsőt (a' közönséges policzia ministeriuma feloldoztatván) és pecsétőr Deserre az igazság kiszolgáltatását igazgatá. Hanem a' királyintuliakkal és a' függetlenekkel vagy szabadságtuliakkal való kettős vitában csak Nov. 19-ig 1819, tarthatá meg magát ezen ministerium. Dessolles, St-Cyr és Louis, kik a' charta szabadelmü teljesitéséért szavaltak, kiléptek belőle; Pasquier, Latour-Maubourg és Roy helyökbe léptek, 's Decazes első minister lön. Ez, mivel a' szabadságtuli párt semmi mértéket nem látszék kivánatiban esmerni, Deserre és Portallal együtt, a' mérsékelt jobb oldalhoz állott. De az uj ministerium mérsékelt királyisága miatt szinte ugy megtámadtaték a' királyintuliaktól (a' legszélső jobboldaltól), mint a' függetlenektől (legszélső baloldal). Mindeddig ugyan is, különösen a' második ministerium alatt (Richelieu és Lainé), hogy minden párt megtámadását meggyőzhesse, több kivételt tuda az uralkodás a' charta határozatiból tenni, többek közt a' szigoru rendeléseket a' nemegyenes provocatio (kihivás) ellen; censurát az ujságok és politicai tartalmu folyóirások ellen. Innét örök háborgások lőn a' szabadsági ujságleveleknek (*Minerve française*, *Bibliothèque historique*, *Censeur européen*), a' ministeri (*Journal des debattes*) és királyintuliak leveleivel, mellyek, mint a': Quotidienne, Conservateur, Drapeau blanc 'sat. magát a' chartát is megtámadták. Lelkes irók, mint: *Constant Benjamin*, *Comte* és *Dunoyer*, a' szabadságiak szellemével irtak; *Bonald*, *Fiévée* és *Chateaubriand* az ultrákéval. Mivel pedig az irók gyakran másképp értik a' törvényeket, mint a' birók és koronaügyész, nem ritkán lön pénzbüntetés és fogság a' szabadabb iró dija. De a' kamarák berekesztésével (1817) feloldattak a' prevótalitélőszékek, és az eddig eleibek tartozott hibák viszont az assisek elé utasittattak. A' Napoleontól visszaállitott „*droit d' aubaine*" is eltörölteték 1819. A' régi rendszerhez ragaszkodók titkon mindenben ellendolgoztak, különösen a' papuri (theokratikus) párt el akará dönteni a' constitutiós rendszert a' *pères de la foi*-nak missioi és oskolai munkálatival. A' nemzet nagyobb része pedig egy tiszta constitutiós gondolkozásu ministeriumot kivánt, melly a' chartát hasonló szellemü nemzeti rendelményekkel körülvenné, és az által a' tuliak törekedését kijátszaná, kik a' régi feudallétet vissza akarák hozni. Sőt léteze egy titkos kormány is (*Gouvernement occulte*), mellyet Vitrolles báró az Ultrák akaratja szerint vezete, mellynek védelme alatt az uralkodási tisztek visszaéltek hatalmokkal. Különösen pedig a' criminalis törvényszék szenvedett a' nagy vétkeknél, épen meg nem egyezhetőleg a' személyek azon szabadságával, mellyet a' charta megesmere (L. Bertontól: „*Observ. crit. sur la procédure criminelle d' après le code qui régit la France*", és Berengertől: „*De la justice criminelle en France*" Paris 1818); a' charta eltörlé a' confiscatiót, de a' Nov. 9-kén rendelt szörnyü pénzbüntetések confiscatióhoz hasonlitottak; kinzás neme volt azon szoros elzárás, *le secret*, melly néha évekig tarta, mignem az ártatlan szabadnak itélteték; a' fogházakban összevegyitettek vétkeseket és csupán vádoltakat, halálra itélteket 's csupán befogtakat. A' megelégedetlenség másik oka az volt, hogy a' nemzet egyik felsőségét sem nevezé ki. A' falusi csősztől a' municipal-

tisztig, a' maire-ig, minden tiszt a' kormánytól választaték, és a' département-tanácsnoki départementjok nevében mondák ki a' nemzet akaratját, a' nélkül, hogy hatalmazottak lettek volna tőle; innét ellenkezék az ő szavok olly gyakran a' többség szándékával. Egész tanácskar nyilatkoztatá ki magát a' concordatum mellett és a' védhimlő ellen! Sőt a' nemzeti őrsereg is, melly tisztjeit nem nevezheté ki, nem mindenütt állitatott fel birtokosokból a' birtok védelmére, ugy hogy némelly départementban csak egyik párt (fegyverese lett) csapatja volt. Ezért történhetek annyi erőszakoskodás sok részén Franczíaországnak a' protestansok ellen büntetlenül. Elolvasván, a' mit Aignan, a' franczia academia egyik tagja, erről mond: „*De l' état des protestans en France depuis le seizième siècle jusqu' à nos jours*" (1818) azt véli az ember, hogy a' Dragonádok idejébe hátrált vissza. Az uralkodás végtére ezen iszonyoknak véget vete, de a' Trestaillon-ok és más gyilkosok nem büntettek meg. *) A' privilegium baráti aristocraticus szellemének leginkább a' St-Cyr ujoncztörvénye vala gyülöletes, melly a' hadi szolgálat régi egyenlőségét visszahozta. A' nemesség igaztalan hátratevésről panaszolkodék, a' birodalmi kalendáriom pedig azt bizonyitá, hogy a' praefecturák hét nyolczadát és a' legnevezetesebb maire-hivatalokat ő birá. Ő vala feje a' katona osztályoknak, legioknak, gendarmerie- törvényszék- és követségeknek; sőt a' financzia igazgatásban is találtaték. Ellenben a' nép is neheztelé, hogy a' polgári egyenlőség nem létez, a' végrehajtó hatalom pedig ollyan rész kezében van, ki vesztett jogai miatt gyülölséggel viseltetek az uj kormánytörvény iránt. Ehez jött, hogy a' határos népek policziai rendeleti, nevezetesen a' frankfurti végzések, a' két párt indulatját ellenkező oldalról bizgaták. Végre a' sok per hevité az elméket, gyilkolás, felségsértés, árulás, a' missionariusok garázdáji és a' követválasztáskori megvesztegetés miatt. Igy zavarodott öszve mindenek szava, igy cseréltetett fel a' mivelt, szorgalmatos középosztály kivánatja, melly igazi constitutiós törvényadást és kiszolgáltatást óhajta a' kamarákban és ministeriumban, — a' szabadságtuliak heves fejezetivel, és nem hallgattaték meg.

Franczíaország belső dolgainak történetében legfontosabb tárgy tehát a' constitutiós rendszer által majd többé majd kevesebbé határzott törvényadás és kiszolgáltatás. Ezen belső politicai élettel kölcsönös változó irányban áll a' külső, vagy Franczíaország állása az uj europai birodalomrendszerben. A' mint t. i. Franczíaországban a' szoros fejedelmi okfő minden ágára jobban kiterjedt a' belső igazgatásnak, és az által hatalmasodott, ugy egyszersmind mindig szorosabban köté magát az europai szárazi rendszerhez. Már Franczíaország egyesülete az europai főhatalmasságokkal Aachenben 1818, őt olly politicára kötelezé, melly a' belső kormány kimivelését az állapitó rendszer (*Stabilitätssystem*) egyuri alapzatival öszvehangzásba hozza. Minél hevesben vitatá tehát a' követek kamarájának bal oldala az ő részint szabadságtuli véleményit, 's a' ministeriumot ezen tekintetben akará öszvetétetni: annál inkább a' kamara közepének nézetihez álla az igazgatás, mellynek tagjai mérsékelten királyiak voltak, melly által a' szorosan királyiak nagy része is a jobb részről a' ministerium kedve szerint kezde szavalni. De az eddigi választási rendszer igen kedveze még a' szabad szellemü néppártnak, 's innét az uralkodás gondolkodék egy, a' képviselő rendszert jobban korlátló választási idomról. Azért egy uj választó törvény által, a' gaz-

*) Csak akkor hagyták békét a' protestansoknak, midőn a' sevenne-i hegyek lakosinak nagy száma Nismes városát igy fenyegette: „Harminczezer férfiu áll készen a' boszu és késeghe esés fegyvereivel, leszálandók hegyeikről, ha testvéreik boldogsága kivánja. — Az angol methodisták igen munkások voltak ekkor, hogy a' franczíaországi protestánsoknak segitségül 's védelmül lehessenek. A' protestansok-, clerus-, missionariusok-, 's a' concordatumról Franczíaországban a' restauratio után l. e. munkát: „Die Hierarchie und ihre Bundesgenossen in Frankreich" (Aarau 1823).

dagabb telekbirtokosok aristocratismusának a' következő kamarai választásra való győző befolyást meg akará szerezni, és egyszersmind a' közvélekedés kétes szavát kivételi törvények által, mellyek a' személyes és a' csak most meghatározott (Jun. 9. 1819) sajtószabadságot illeték, határok közé vágya szoritani.

IV. Franczia ország története 1820—1829. Az 1819-ki ülésben (Nov. 29. 1819 — Jul. 22-ig 1820) a' leghevesebb pártvita támadt a' választásidom elváltoztatása felett. A' szoros királyság befolyása először is Gregoire követ kizárásával mutatta magát; de a' jobb oldal még sem hajthatá végre, hogy méltatlansága mondatnék alapokul. Ezután a' két párt vádokkal támadá meg egymást, 's Decazes elölülő már néhány törvényjavalatot készite, hogy mindenik oldalról a' mérsékelteket szorosabban kösse magához, midőn egy fanaticus véres tette (Febr. 13. 1820), Berry herczeg meggyilkoltatása, az egész nemzetet megrezzenté, 's a' két oldal tuliait a' leghevesebb elkeseredésre birta. De Labourdonnaye megkéré a' kamarákat, segitenék azon rendelményeket elő, mellyek a' királyi széknek és az egész mivelődésnek veszedelmes tanitásokat elnyomnák. Különösen a' jobb oldal gyülölsége fordult Decazes elölülőre. Ez ugyan elébe terjeszte a' kamarának egy uj választó és két kivételi törvény-javalatot; de látván, hogy a' többséget elveszté, lemondott Febr. 18.kán. Helyébe Richelieu herczeg lépe Febr. 20. 1820. mint a' ministertanács elölülője és Siméon gróf, a' belsők ministere. (Ötödik ministerium). Most az elválasztó vita történt azon három törvényjavalat felett, 's a' szoros királyiság diadalmát huzá maga után a' szabadságiak pártja felett. Törvényadás és végrehajtás mind inkább inkább az aristocratico-monarchicusok kényéhez hajlott, és az uralkodás ereje és befolyása, Deserre ékesszólása és 1822 olta Villèle tehetsége által mindig nevelkedett, a' nélkül, hogy a' charta megsértetnék. Az első kivételi törvény (*Loi sur la liberté individuelle*) Mart. 26-ról 1820 a' ministereknek hatalmat ada, hogy a' felségárulás csupa gyanujára, 3 ministertől aláirt parancs által, minden bevádoltat elfogathat, ki legalább három hó mulva törvény elébe idéztessék; de ezen törvény csak a' következő ülés végéig legyen sikerü. Hijában törekedtek az ellenzés (*oppositio*) első szónokai, kik ezen törvényt az egész nemzet vádjának tekinték, melly által az az önkénynek adatik át, megmutatni, hogy a' létező törvények elegendők a' háborító czélok megakadályoztatására. Még hevesebb volt a' vita a' második kivételi törvényről 31. Mart. 1820 (*Loi sur la publication des journaux, écrits périodiques, dessins etc.*), melly a' censurát visszaállitá. Minden párt elégedetlen vala ezzel. A' bal oldal figyelmezteté a' ministeriumot a' még hibázó törvényekre a' helyigazgatásról, nemzeti őrről, esküttekről 'stb. Ellenben felszólitá az uralkodást, változtatná meg rendszerét, melly a' constitutiós szabadságot és a' charta alapjait — a' thrón és nemzet közös kezességét —, fenyegeti, és oltassa el inkább a' nép nyugtalanságának vulkánját, a' helyett hogy befalazza. Még a' közép igen tisztelt tagjai is, kik a' charta alapzatinak igaz kifejlődését nyomos keménységgel vitaták, az ugy nevezett Doctrinaires, már Decazes kilépte előtt tőle elváltak és többé vagy kevesbé a' bal oldalhoz közelitettek; a' honnét most a' bal közepet (centrumot) az igazi középtől, hol a' ministerileg gondolkodó mérséklett királyiak voltak, elkezdék megkülönböztetni. De Deserre és Pasquier a' szavak többségét megtarták a' kamarákban. Azonban a' ministerek nem használák önkényesen vagy egyoldalulag azon hatalmat, mellyet a' személyes szabadságról ada nekik a' törvény. Az ujság- vagy censura törvény pedig nagy befolyásu volt, mivel a' szabadsági ujságok iránt legszigorubb lévén, a' közeli választásoknál az uralkodásnak nagy hasznot hajta. Legsikeresebbek voltak következései az uj választótörvénynek (Jun. 29. 1820), mellynek második javalatja Siméon ministertől April 17-kén előterjesztetvén, az okoskodók (*doctrinaires*) és szabadságiak leg-

hevesebb ellenállása és a' fővárosbeli nyugtalan jelenések mellett csak némelly változással mehete által. Ez a' követek számát 258-ról 430-re nevelé, kik közül 258-at a' közcollegiumok, 172-őt pedig a' départementiak választának. Az utolsók a' legtöbbet adózó választóférjfiakból állának, kik a' választóknak negyed részét tevék, és a' kiknek kettős választo szavok volt, egy a' kerületi, más a' departementi collegiumban. A' nagy telekbirtokosok azolta lenyomó befolyásuak voltak a' választási többségnél. Mert Ternaux szerint a' választók a' közadónak 40-ed részét fizeték csak, 's e' szerint 39 adózó rész ki vala zárva. A' választhatók száma, kik 40 évesek 's 1000 's több fr. adót fizettek, egész Franczíaországban csak 16,062 volt. Már 1820-ban 220 uj követ között csak harmincz 's néhány vala szabadsági; 1821-ben 87 közül két harmada a' jobb oldalhoz szegődék. Sok ellenszólás, ennek pedig sok hivatalbeli letevés lön következése. A' nagyon királyi vagy szabadsági katonatiszt kitörültetett. Az uralkodás alig győze az öszveesküvésekre vigyázni. A' többek közt az Ang. 1820 leg feltünőbb volt. Sok tiszt és altiszt fogaték el, mivel a' seregeket Paris körül hivtelenekké akarák tenni; a' hirlelt buzditó, Nantil kapitány eltünt. Mivel ezen felségárulási esetnek a' pairek kamarájától kelle megitéltetni, ezen alkalommal ő azon országjogi alapvéleményt állitá fel, hogy a' pairek udvarát azon jog illeti, hogy meghatározza, ha valljon valamelly eset olly nemü legyen, hogy a' pairkamara birói vizsgálata alá tartozzék. Ezen esetben a' kamara a' tettet valónak találá, 2 távollévőt halálra itélt, 6 távollévőt pénz és fogsági büntetésre.

A' királyiak részekről minden esetet használtak, hogy a' ministeriumot szorosabb rendszerre birják, 's a' jobb oldal' nevezetesebb követi azon iparkodtak, hogy a' ministeriumba léphessenek. Ezzel boldogultak is mindjárt az 1820-ki ülésben (Dec. 19-től 1820 — Jul. 31. 1821). Mert már Dec. 21-kén ministeri országtitoknokokká választattak Lainé, de Villèle, és Corbière. Ezen szónokok által akará az akkori ministerium bizonyossá tenni magát a' jobb oldal vezetéséről; de Donnadieu, Delalot, Vaublanc 'stb. ellenkezést képzettek a' ministerium ellen, és a' két oldal öszvetartani látszék a' ministerium megbuktatásán. — A' bal oldal különösen az uralkodás nagy befolyását támadá meg a' választó collegiumokra nézve. Azonban gyenge volt; a' jobb oldal szava győzött. A' kamara tehát egy levélben a' királyhoz, azon kivánságát terjeszté elő, hogy egy jó kereszténvi, monarch. nevelési rendszer által javitsa meg az erkölcsöket, a' minek az oktatásra befolyása lön. Az öszveesküvési hirek azonban tartottak; a' pártok róla pereltek, a' mérsékelt szabadságiaknak pedig nem volt más czél szemök előtt, mint a' mit Constant Benjamin egykor a' választótörvényt illető hires beszédje végén monda: „*Les Bourbons, rien que les Bourbons avec la charte, toute la charte sous les Bourbons.*“

A' legfontosabb tanácskozások a' külső dolgokot illeték, és a' követek jogát gondolatjaik szabad kimondására. Royer-Collard az ellenvetés theoriáját a' legnagyobb pontossággal kifejté. De Deserre, a' nagypecsétőr, ékesszólása minden fegyvereivel vivá a' bal felet, 's olly szerencsésen, hogy a' kamara rendpolicziája erősebb szabályokat kapa, mellyek a' heves pártvitának elejét vennék. A' censuratörvény 31. Martiustól 1820 meghoszabbitaték. Az ülés befejezése előtt kevéssel (Jul. 31. 1821) meghasonlottak egymás közt a' ministerek, részint rendszerök kifejtéséért általjában, részint azon részvételért, mellyet a' portefeuille nélküli ministerek az igazgatásban nyerjenek. Villèle tehát és Cobière lemondottak, 's a' ministerium ütődésbe jött a' jobb oldallal. Még is olly bizonyosnak tartá a' ministerium lételét, hogy az 1821 ki ülést előbb megnyitá, hogy az 1822-ki budget még az év vége előtt eldöntessék. A' censura példátlan kemény lön a' constitutio elleni ujságoknál.

Az uj választás nagy szaporodást okoza a' szoros királyiaknak, kik a' ministerium ellenségi voltak; gyengüle pedig a' bal oldal és a' közép. Az 1821-ki ülés megnyittatván Nov. 5-kén, a' jobb oldal tagjai szorosabbanegyesültek, szó többséget nyerendők. — A' LAIBACHI BÉKEGYÜLÉSEN (l. e.) mutatott politicájával az uralkodásnak, különbféle okfőből, mindenikj párt elégedetlen volt; innét ezen visszatetsző hely a' királyi szózat Nov. 26-kán küldött adressében a' követek kamarájának: „*Nous vous félicitons, Sire, de vos relations constamment amicales avec les puissances étrangères, dans la juste confiance, que la paix si précieuse n' est point achetée par des sacrifices incompatibles avec l' honneur de la nation et la dignité de votre couronne.*“ — Deserre a' nagy pecsétőr 2 törvényjavalatot tön, melly a' censurát meg akará hosszabbitani az 1826-ki ülés végéig, és a' sajtóvétkek törvényéhez erősebb toldalékokat vágya tenni. De mindenik oldalon ellenkezésre talált; a' jobb oldalról, Delalot ada jelt a' megtámadásra, követék őt Donnadieu gen., de Labourdonnaye és Castelbajac; a' bal oldalról pedig Chauvelin a' ministerium változtatására veté pillantását. Ez nem állhatvan ellent a' két párt megtámadásának, sem a' kamarák eloszlatását nem mervén meghatározni, — az udvari párt győze, melly a' ministeriumot kemény királyiakból kivánà összetenni. Tehát minden minister elbocsátást vön Dec 27-kén, még Deserre is, kinek királyisága minden kétségen felül, és Roy, kinek érdeme a' financziánál becsülhetlen. A' hatodik ministerium tagjai lőnek: de Peyronnet, az igazságszolgáltatásnál; vicomte de Montmorency, a' külügyeknél; Belluno hercz. marsal, a' hadi dolgoknál; Corbière gróf, a' belügyeknél; de Clermont-Tonnère, a' tengeri erőnél, Villèle a' financziánál. Elbocsáttatott egyszersmind a' policzia igazgató Mounier báró, a' parisi policzia feje, Anglès gróf 'stb. Decazes helyébe vicomte de Chateaubriand mene mint követ Londonba. A' kemény királyisági rendszer egészen főhatalmu lőn, a' jobb oldal nyugodtnak látszék, a' bal igen gyenge ellenzést tön. Az uj ministerium mindjárt visszahuzá a' censura hosszabbitásáról tett javalatot Febr. 5-kén 1822. Ellenben a' sajtóvétkesek megvizsgálása az esküttektől elvéteték; — az 1822-ki budget pedig ezen környülmények között nem vétetheték elő; a' kamarák az igazgatásnak provisoriumot engedtek. — Az uj kormányrendszer nem volt rosz befolyással a' közös hitelre; de a' tartományokban ki kilobbant a' népuri (democraticus) párt elégedetlensége. Sőt 1821 végével a' saumuri hadioskolában öszveesküvés fedezteték fel a' tisztek és katonák között, az ifju Napoleon javára; és 1822-ben több bujtogatás egyszerre a' belforti, saumuri, neubreisachi és metzi várőrség között, hol a' háromszinü zászlónak kellende lobogni; nyugtalanság volt Grenobleban, Bordeaux-, Rennes-, Rochelle-, Nantesben. Berton gen. öszveesküvése valóban ki is ütött Febr. 24-kén, de szándéka Saumurre nem sült el; ugy szinte Caron Elsassban zendülést támaszta. Parisban a' missionariusok nyugtalan jelenésekre adtak okot; a' tanulók gyakori zaja az orvosi kar feloldását szülé Parisban (melly még is Martiusban 1823 ujra intézetten, visszaállitaték) és az uj történetek, természeti jog 's bölcselkedés tanitásának megtiltását. Egyszersmind több département gyujtogatással háborgattaték. Ez mind ingerlé a' fanaticusokat (szorosan királyiakat) és heves feddésekre ada alkalmat a' szabadságiak ellen, kik elkeseredve 's minden tekintetnélküli indulattal vitaták a' revolutio következésinek jóvoltát. A' bal oldal mindig le lévén szavalva, 's gyakran a' rendhez intetvén, meghatározá a' nemszavalást. A' pairek kamarájában is győze az aristocratia. Többek közt ezen végzést hozá, hogy polgári adósság miatt a' pair ne fogathassék meg. — Maj. 1-jén bezáródott a' zajos ülés.

Az uj követek választása majd nem egyedül a' kormánytól vezettetéték, 's noha Parisban az ellenzés kinevezettjei (*oppositio candidatusai*) győztek, még is az uj 80 követ között csak 31 ellenkezék a' ministeriummal. A'

király a' louvrei teremben Jun. 4-kén 1822 nyitá meg az 1822 kamara ülést, melly Aug. 17-ig tarta a. e. és már Jun. 11-kén kinyilatkoztatá Villèle, hogy a' 9 év olta szükséges volt provisorium megszünék, 's ő az 1823-ki budgetet előterjeszté. Tehetsége és mérséklése ezen ministernek olly hatalmat szerzének neki a' közönséges dolgok vezérlésében, hogy Sept. 4-kén elölülővé tevé őt a' király a' minister-tanácsban. A' „*Journal des débats*" által a' közvéleményre is tuda mivelni. De a' jobb oldal tuliai elégedetlenek voltak mérséklésével. „Mi emeltük őt fel," mondák a' salonokban, „'s most midőn fen van, hátat fordit a' lépcsőnek." Villèle ugyan is nem teve mindent, a' mit kivántak, és a' mit teve, nem történt nekik elég gyorsan, — mert Villèle szinte most látá jól át, hogy Francziaországban lehetetlen tiszta királyi vezérlés. Az 1822-ki tanácskozások a' vámintézeteket illeték, mellyek Angolhon és némelly szárazi hatalmak tiltórendszeréhez alkalmaztatva, a' kereskedési szabadságot még inkább korlátolták. A' külpolitica is Görög- és Spanyolországra nézve heves vitatásokra ada okot, melly által a' financz törvény elővétele hátráltaték, mellynek elfogadásával az ülés végződött. — A' két párt szemrehányásai már is igen felheviték az elméket, 's annál inkább függőben lön a' figyelem a' felségsértési per által Berton 's más öszveesküdtek ellen, kik Oct. 6. és 7-kén 1822 Poitiersban és Thouarsban a' vérpadra léptek.

Az 1823-ki ülést (Maj. 9-kén végződék) 1823 Jan. 28-kán a' király olly beszéddel nyitá meg, mellyben ő 100,000 Franczia menetelét hirdeti Spanyolországba, ezt Európával megbékéltetendő, — — az az benne a' népuri alapzatokat eltörlendő. Az oppositio tehetetlen volt. Azonban Villèle is, ki nem minden feltétel nélkül akará a' háborut, nem tuda megegyezni a' veronai congressről visszajött Montmorencyvel (küldolgok ministerével), melly jegyzék küldessék a' spanyol királyhoz; 's mivel az ő mérsékelt kifejezésü nyilatkoztatása a' királytól helybe hagyatott, Montmorency elbocsátást kére. Chateaubriand pedig helyébe lépett. A' kamarának további vitatmányiban az 1824-ki budget, az 1823-ki rendkivüli kiadásokra 100 millio hitel-rendelés, a' veteránok összehivása, 's a' két kamara dotatiója fordult elő, 's Aprilisig a' sürgetőbb javalatok csekély változás mellett elfogadtattak. A' békepárt igen nagy elméket 's tapasztalt férjfiakat mutata mindenik kamarában, köztök Lainét és hires generálokat. A' követek kamarájában Manuel, vendéei követ, ki tavai már Francziaország irtózásáról (*répugnance*) szóla a' Bourbonok ellen, kétértelmü kifejezése által, melly a' franczia hadat veszedelmesnek Ferdinánd részére, 's a' revolutióban is a' szövetkezettek hada miatt szükséges védelemnek látszék tartani a' király megölését, annyira ingerlé a' jobb oldal dühét, hogy meg sem hallgatva, és a' szabályokra nagy tekintettel nem is léve, a' jelen ülésből kizaratását Martz. 3-kán végrehajták. Mivel Manuel 4-kén viszont elfoglalá helyét, a' gensdarme-októl kiviteték a' teremből, a' nemzeti őrség vonakodván ezt tenni. A' bal oldal ekkor, kevés tagot kivévén, elhagyá a' kamarát; de amazok 's a' közép bal fele nem szavalt. 62 tag protestatiót (ellenkelést) nyujta be Manuel kizáratása ellen. A' 100 millio hitel törvénye, a' veteránok behivása stb. elfogadtaték. Csak egy gyenge ellenzés vala még a' béke mellett a' jobb közepen, hol Bellart és Lainé ültek. A' fanaticusok még sem békültek meg Villèle-lel; Labourdonnaye nyilván kimondá boszonkodását a' charta ellen, 's a' nemzeti javak vissza nem adásáról a' szökevényeknek (*émigrants*). Utoljára az 1824-ki budget véteték elő. Mivel ez mindegyre 900 millio kiadást tevé, a' követek kamarájának hiradója ezen nagy summát a' revolutió következésének mondá. Labourdonnaye a' legnagyobb hévvel szóla Villèle minister félrendelményi ellen. Hatalmasabb rendeléseket kivána a' királyi szék megerősitésére, a' bujdosók vagyoninak eladását törvénytelennek mondá, és a' hábora siettetését sürgeté.

A' háboru elkezdődék és sikere (l. SPANYOLORSZÁG 1823-ban) a' Bourbonház diadalma lön; az egyuri alapzat megerősíteték; Angoulème herczeg fővezér, vitézsége és szelidsége által megnyeré a' franczia seregek bizodalmát, hivségét. Belluno herczeg helyébe Damas báró lön mindjárt a' had kezdetekor hadiminister. Mérsékelt aristocratismus lön a' kormány rendszere. Az uj választótörvény következésében pedig bizonyos többséget nyere a' következő kamarában. Midőn az 1824-ki ülés Mártz. 23-kán a. e. a' királytól megnyittaték, a' szabadságiak száma csak 17 vala. Innét tavali adósság pótlásul könnyen nyere Villèle 107 millio frt., 's a' ministeriumnak a' választó kamara teljes hétévi megujitását illető javalata (l. SEPTENNALITÉ) országos törvénynek fogadtatott el. Igy a' ministerek bizonyosak voltak a' szavak többsége felől. A' spanyol háboru 207,827,000 franknyi rendkivüli kiadást okoza, általjában pedig többe került 400 milliónál; Spanyolország azonban nem vala köteles többet visszafizetni 33,877,700 fr.-nál. E' miatt gazdálkodásra vala a' minister gondolni kénytelen és javalá, hogy az országtól rendelt ötös kamatok hármosakra szálitassanak, a' mit a' követek kamarája elfogada, a' pairéké pedig Jun. 3-kán visszavete (l. KAMATSZÁLITÁS V. RENTEREDUCTIO). Mivel Chateaubriand ezen kamatszálitási törvényt nem vitatá, megszünt a' külső ügyek ministere lenni. A' ministerium minden többi javalata nagy szótöbbséggel elfogadtaték; de a' választó kamara titkos kirendeltsége elveté Labourdonnaye javalatát a' szököttek kárpótlására nézve. Az ülés Aug. 4-kén záraték be; utána a' kormány megujitá Aug. 15-kén a' közönséges irások censuráját; hihető, mivel a' király sulyosan beteg volt. XVIII. Lajos meghalt Sept. 16-kán 1824, 's testvére X. Károly lön király. Ez mindjárt kinyilatkoztatá szándékát, hogy ő a' chartát meg akarja erősiteni; a' dauphint (Angoulèmei herczeget) a' ministertanács tagjává nevezé 's már Sept. 29-kén eltörlé a' közönséges irások censuráját. Clermont-Tonnère gróf hadiminister lön; Dondeauville herczeg a' királyi ház ministere, Damas báró a' külső ügyeké. Villèle a' király bizodalmában megfészkelé magát; ellenei között Chateaubriand a' „*Journal des débats*"-ban legfentebb szavu vala.

Az 1825-ki ülésben, melly már Dec. 22-kén 1824 megnyittaték 's Jun. 13-ig tarta 1825 teljes diadalt nyere Villèle. A' választó kamarában, hol 320 ó privilegiatus üle, MARTIGNAC (l. e.) szónoksága segité. Hasztalanul kelt ki FOY (l. e.) generál a' szökevények kárpótlásának törvénye ellen, kiknek az ország javára eladott birtokaikért 1000 millió frankot kivántak évkamatokban adatni. A' KAMATSZÁLITÁSTÖRVÉNYE (l. e.) is átment; de végrehajtása nagy nehézségre találá a' közvélekedés ellentállásában. Hogy a' catholicus ist. tiszteletnek nagyobb tekintet szereztessék, a' szentségtörést erősebben büntető törvény hozatott. Mindjárt az 1826-ki budget elfogadása után fényesen megkoronáztaték a' király Maj. 29-kén Rheimsben; uj és sulyos vala a' király eske, hogy a' charta szerint uralkodik. Már az April. 17-ki (1825) rendelés által megesmeré a' király HAITI (l. e.) függetlenségét; utóbb a' Délamerikai köztársaságokkal való kereskedés nyere kedvezést; azoknak hallgató megesmerése pedig a' 18. Octob. 1826-i czikkelyek által történt meg, minekutána Villèle és Canning hasztalan törekedtek a' spanyol udvart ngyan ezen lépésre birni. Ezzel pedig összefüggésben volt egy hajózási frigy Nagybritanniával, és kereskedési 's barátsági frigy Brasiliával. A' nép nagyon örült a' kormány ezen rendszerének, melly a' kereskedést és mivészi szorgalmat annyira tekintetbe vevé, 's haszontalan szóla ellent a' Contraoppositio az 1826-ki ülésben (kezdődék Jan. 31-kén, végződék Jul. 6-kán a. e.); a' ministerium még 31 uj pair nevezés által erősité magát. Az elsőszülöttek elsőségi jusáról és a' substitutióról szóló törvény csak az utolsó pontra nézve fogadtaték el; minthogy azon első szülöttség jushan a' nemzet, aristocratia magvát gyanitá. Innét ezen javalatot elveté a' pairkamara Apr. 8-kán 1826. A' többi tárgyak között leginkább magokra vonták a' közfigyelmet Ouvrard pere és Mont-

Josier feladása, hogy Francziaországban a' tovább harapódzó jesuitismus a' galliai hitszabadságot fenyegeti; — ennek következésében de la Mennais apát a' galliai egyház alapjainak megtámadása miatt vétkesnek találtatva megbüntetteték. Ouvrard pere a' spanyol hadra tett kiadásokat illeté, hol az igazgatók hibái, henyesége 's heveskedése által több millió veszteség támadt. Bele keveredtek maga Belluno a' hadiminister, Guilleminot (l. e.) majorgenerál stb. Titkosan menvén ott is itt is a' dolgok, a' vitatás ellankadt, 's a' pairkamara itélete Aug. 3. arra mene ki, nincs elegendő ok, hogy Guilleminot és Bourdesoult generálok ellen törvényesen dolgozzanak, vagy a' vádolt Ouvrard, Tourton, Sicard stb. ellen a' kezdett ügyet folytassák stb. — A' Görögök dolgáról lévén szó, Villèle azt nyilatkoztatá ki 1826-ki Juniusban, hogy a' kabinétek bölcs diplomaticája majd véget vet a' szenvedéseknek. A' censura visszaállittaték. — A' közvélemény pedig a' ministeriumot mindig jobban kezdé vádolni az absolutismus és jesuitismus miatt. 1827-ben erős sajtótörvényt javaltak ugyan a' ministerek, de a' pairkamara olly sok változást tön hozzá, hogy az viszont visszavetteték. Egész Paris tapsolt ezen diadalnak, és midőn April. 29-kén 1827 a' király a' nemzeti őrsereget visgálá, néhány szó hallatszék a' ministerium ellen; — ezért az egész sereg feloldoztatott. Ez még inkább ingerlé a' gyülölséget az akkori uralkodás ellen. Ekkor tájban (Jun. 15. 1827) izene hadat az Algieri Dey (1818 olta Husseinbasa) Francziaországnak, a' tett károkért elégtételt nem adva. Algier hasztalan záraték be 1829-ig. Egyszersmind a' londoni békitő frigyet köté Francziaország Angliával 's Oroszországgal a' Görögök ügyében. Azonban Villèle a' következmara feloldását (Nov. 5. 1827) 's 76 uj pair kinevezését megnyeré a' királytól; de az azon feloldás által szabad lett sajtó öszveköté magát a' nemzet boszonkodásával, 's az uj kamara választása olly kedvezetlenül esett a' ministeriumnak ki, hogy Villèle 's társai Jan. 4. 1828. elbocsátásokat benyujták. Az uj ministeriumot (9-dik 1814 olta) la Ferronnays, Portalis, Martignac, Roy, Hyde de Neuville, St.-Cricq, Caux, Feutrier és Vatismenil képzék, a' várakozásnak meg nem felelve. Spanyolország még is magára hagyaték, a' jesuviták gyülései, tanodái a' Jun. 16. 1828 rendelés által eltörültettek; Morea franczia seregek által a' török-egyiptomi seregektől megszabaditaték (l. Görögök lázadása). Midőn la Ferronnays Januariusban 1829. rosz egészsége miatt a' ministeriumból kilépett, Portalis vezeté a' külügyeket; Bourdeau justizminister lön, de az igazgatás pályája bizonytalan. Martignac ugyan 1829-ben javalatot tön a' községi- és departementi törvényekről, de a' kamarák kivánt változtatási visszavevésre birák a' ministereket. Végre az 1830-i budgetnél nagy lön a' panasz az ártalmas tiltó 's monopoli szabályokról, a' szőlőmivelés és gyárok csökkenéséről, az adók nyomásáról, 's a' spanyol veszteségről, hol 80 millió igérteték a' meghatározott 95 mill. helyett, annyira hogy a' ministerium eloszlását várták, melly otthon egyik pártnak sem tön eleget, kivülről pedig az angol és orosz politica között habozott. Guilleminot gróf ugyan is visszatért Juliusban helyére Stambulba, Polignac herczeg pedig mindig inkább közelite az angol ministerium nézetihez, melly őt a' franczia ministerek fejévé szándékozott tenni. Erre törekedtek Parisban is az udvari és apostoli párt. Elsült. Alig határoztatott az 1829-ki ülés 31. Jul.-ra a. e., már Polignac Parisban volt. Minden minister elbocsátást vön; Portalis a' cassatioudvar 1-ső elölülője lett, 's Aug. 8-kán X. Károly a' 10-dik ministeriumot nevezé ki. Polignac ennek feje lön, mint külügyek ministere; Courvoisier nagypecsétőr; Bourmont gr. hadiminister; de Rigny nem fogadá el a' tengeri erőt és gyarmatokat; de Labourdonnaye a' belső ügyeket vezérlé; Montbel az egyházi ügyeket, a' közönséges tanitást 's az egyetem nagy mestere hivatalát, Chabrol gr. a' financziát.

V. Francziaország történetei 1830 olta. Nevezetes és érdeklő időszak ez; alig van, a' kire behatást nem tett volna, de igen kü-

lönbféle hurt érinte meg a' szivekben, örömöt, boszut, félelmet, vágyat gerjesztve. — A' 10-dik ministerium különböző benyomást tön Frankhonban. Magasan hangzott a' királyiak tapsa; a' nép komoly lön 's látá közelgetni jogai védésének idejét; iszonyodék Polignactól 's a' waterlooi hütelen Bourmont-tól. A' közlevelek gunyolva festék a' ministerek tehetetlenségét, Bourmont különösen kitéteték a' szégyenpolczra; mondaték, hogy a' hol Villèle nem boldogult, ott Polignac nem arat. A' ministerek eleinte meg akarták vetni ezen néppartot, mellyet borsárusnak (*boutiquiers*) csufoltak, de sokat még sem türhetvén, de Labourdonnaye erősb rendszabásokat kére. Polignac megtagadá. Vita lön; ez győzött, annak helyébe Guernon de Ranville lépett. — A' követ-választás ideje jött, 's minden erőlködés ellenére a' nép győze; a' bal oldal rettentő többségü vala. Károly személyesen nyitá meg a' kamarákat egy beszéddel, mellynek egyik nagy sulyu részében olly tüzbe jött, hogy kalapja leesék kezéből, 's az orléansi herczeg Filep Lajos által veteték fel. A' pairek nagy része 's a' követek jobb oldala hangos örömmel fogadá a' beszédet; a' többség nem. Az adresseben 221 követ azon feleletre szavalt, hogy Polignac ministeriuma nem állhat meg Frankhon javával. A' király ezt fel sem véve a' kamarát elhalasztá. Hogy pedig a' következő ülésben nagyobb sikerrel dolgozhassanak, a' ministerek egy felhivást irattak a' királlyal alá, mellyben ez meginti a' Francziákat, hogy más érzésü követeket küldjenek, mig a' départementok igazgatói parancsot kaptak a' választások vezetésére. Hogy a' győzedelemmel és kincsekkel visszatérendett sereg ragadó hiv legyen, a' két évig hasztalan zárt Algier lealázására küldeték. Győze ez, bevevé Algiert, de a' Francziák nem örültek a' diadal széditő hirének. Juniusban a' követválasztás kezdődék. Az előbbi 221 nagy részint ujra választaték, és sok, előbb királysági követet küldött választóság, most szabadságit választa. Károly meginteték hiv embereitől, de a' hurt fesziteni hagyá. A' ministeriumban hasonlás lön, Chabrol és Courvoisier az erőszak ellen nyilatkoztaták ki magokat. Polignac utolszor győze, amazoknak helyébe Peyronnet és Chantelauze jöttek. Juliusban homályos hire futott, hogy az alkotmány ellen nem sokára csin követtetik el; 23-kán a' bank zavarban volt, a' fondok estek. Rothschild bárót azonban Peyronnet minister igy vigasztalá: „semmi igaz nincs a' beszédben; mig én minister vagyok, a' törvény pályája el nem hagyatik stb.“ A' 26-ki Moniteurben közölteték a' ministerek tudósitása a' királyhoz, mellyben ők javalják neki, kérik és intik őt, hogy mint minden rosz rugóját tiltsa el a' sajtószabadságot a' folyóirásokra nézve, és pedig a' 14-dik czikkely értelme szerint, melly igy szól: „A' király bocsát ki a' birodalom javára szolgáló minden parancsot és rendelést.“ Aláirták: Polignac, Chantelauze, d'Hausses báró, Peyronnet gróf, Monthel, Guernon-Ranville gróf, Capelle báró. A' király hajlott; 6 rendelményt (*ordonnance*) bocsáta közre. Az elsőnek első czikkelye igy hangzik: „A' folyó sajtó szabadsága fel van függesztve;“ többi czikkelyeiben a' tiltás tovább fejtetik, a' büntetés kiszabatik, stb. Második rendelmény: „A' départementok követeinek kamarája fel van oldva.“ — A' többiek választásokkal 's előléptetésekkel foglalatoskodnak, de nem a' nép stylusában. A' választási törvény megváltoztaték, 's ez lön a' nép jogaiba a' legnagyobb bevágás. A' Moniteur közlé őket, 's irtózást szüle. Azonban ezen országlási folyóirást kevés ház járatja Parisban, 's igy a' szörnyü esetet a' város egészen csak este felé tudá meg. A' boltok ekkor becsukattak, számtalan nép tódolga az utszákra, a' mivelt szomoru képpel, a' köznép káromkodva. A' katonák nem mozdultak tanyaházaikból, policzia szolgák pezsegtek. Négy óra tájban a' királyi palotához (*palais royal*) tódult a' sokaság, hol csapatonként hallgaták és birálák a' rendelményeket. Volt, ki mondá: „15 év olta nyuztak, tele a' mérték, esniek kell.“ Mikor pedig hangosan kiáltanák ki: Éljen a' charta! egy csapat gens d' armerie ellenek rohant. A' nép hátrált, a' királyi palota kertjébe, onnan tovább

Haza mentében lámpákat töre, egy része pedig az elyziumi mezőkre ment Polignacot lesendő, 's kevésbe mult, hogy el nem fogta. Éjjel a' szabad ujságirók összejöttek, 's ellenző levelet készitének el, mellyben törvényes ellenállást hirdetének a' törvénytelen parancsnak, és pedig a' következendő ujságok szerkeztetői: a' National-é, Globe, Tribune, Temps, Revolution, Journal du Commerce, Figaro, Journal de Paris, Courrier français, Courrier des Electeurs-é 's a' Constitutionnel 2 szerkeztetője. Es 27-kén is kijöttek a' szabad ujságok, kivévén a' Debats-t és Constitutionnelt, noha Mangin 26-kán este kemény rendeléseket hirdettete ki az illyen ujság osztói ellen az utszán vagy kávéházban. Reggel 27-kén nagyobb lön a' mozgás. Az utszák tele voltak a' bezárt műhelyekből kijött munkásokkal, tanulók 's különösen gyógytanulók látszottak, hevitve a' népet. Tizenegy órakor a' National sajtója elbontaték, 's valódibb részei elvitettek policzia emberek és katonák által. Tizenkettődfélkor hasonló történt a' Temps redactiójánál, hol erővel törtek be a' házba. Hét óráig erölködtek hijában (azonban a' szerkeztető enniek adott az éhes katonáknak); utóbb egy Pein nevü lakatos hivaték a' felnyitásra, de ez előtt felolvastatván a' betörési tolvajság ellen szóló czikkely a' büntető törvénykönyvből, a' lakatos nem foga a' dologhoz, hanem kalapját levevé 's elment. Az egész városnegyedben nem találtatván felnyitó, azon ember hozaték el, a' ki a' gályarabok lánczait üti fel. Ekkor a' fosztásnak divatja lön. Délben minden apró bolt is becsukaték. Nagy sokaság tódult Polignac háza felé, melly erősen volt óva lovas és gyalog hősökkel; ablakai behajgáltattak, a' kapu előtti nagy lámpa összetöreték. A' segédül jött linea seregek csendet szereztek, 's a' minister erős védelem alatt a' Tuileriákba ment. Az első verekedés a' Palais-royal előtt történt a' tüzesen szélesztení vágyó katonák és a' polgárok közt, de csak puskatussal, kardlappal és bottal, kővel; vér nem folyt. Dél után (27-kén) a' baloldali követek összegyültek Perrier Kazimirnél 63-an, ellenmondást szerkeztettek 's irtak alá, hogy a' 25-ki rendeletnyek a' franczia alkotmánnyal ellenkezők, azt a' legnagyobb zavarba döntök. Négy órakor folyt az első vér a' kir. palota előtt, hol a' királyi őrség harmadik ezredéből vala egy dandár felállitva (mind vendéei). A' gens d' armerie rendet akarva csinálni, kövekkel köszönteték. a' segitő őrség nem kevésbé; ez tüzet ada, sokan lehulltak, 's a' mi több asszonyok és gyermekek is. A' düh, „boszut" kiálta. St.-Honoré utsza elzáraték, a' nép véd- és zár-dombokat csinált benne. Linea sereg jövén ellene „éljen"-nel fogadtaték és visszatért. Helyébe az őrség és láncsások nyomultak és — győzve. A' láncsások irtóztató vitézséggel vagdalák le mind, kit utol érték. A' megszalasztott nép a' lámpákat öszvetöré, a' boltokat felnyitá, fegyvert és port szede. Este a' győzedelem a' királyé. Polignac tudósitá némellyekről a' királyt, 's javalá, bizza a' parisi vezérlést a' raguzai herczegre, Marmont marsallra, ki 1814-ben a' szövetségesek iránt nagy barátságot mutata, Paristáltaladva nekik. Ennek nehezen esett az elfogadás, de engede. Polignac őrült és St.-Cloudból a' Tuileriákban öszvegyült ministertanácsba ment. Itt elvégezteték, hogy holnap álgyukkal hozzák eszére a' népet, — Montbel ellenkezett benne. Azonban a' nép sem vala gondatlan az éj homályában; vezérek és egyetértés kerestetett, a' nemzeti őrsereg elkezde rendelkezni; 28-kán 4 órakor az egész város mozgásban volt. A' munka a' királyi stb. czimek letépésével kezdődék. Minden szegleten nyomtatott levelek fügtek, a' nemzeti őröket egész testben lételre hivók. Egyesek mutaták is magokat 's éljen tapsal fogadtattak. 8 órakor mindenfelé kezdődék a' csata, hol seregek voltak felállitva. A' sz. Antal külvárosiak a' boulevard felé jó renddel jöttek, de a' vasasoktól puskalövöldözés után visszahányattak; csak a' háromszinü lobogó vivője nem hatrált, hanem egyik térdére bocsátkozva zászlóját a' földbe üté 's vasas lábu lovaktól tapodtaték össze. St. Antal utszája is csatatér lön; ablakokból, tetőkről hula golyó, kő, tégla stb. a' katonákra, kik megszaladtak 's közülök sok elfo-

gaték ; Bardel menté meg őket a' felgyilkolástól A' Boulevardon egy 500-ból álló roszul fegyverkezett csapat megtámadá ifju tüzes vezetője (Thomas Augustin) alatt a' vasasokat, kik tüzet adva némellyeket elejtettek 's azután vágtatva rohantak elő. De a' rohanás ki lett állva 's emezek lovakra ültek győzelmök jeléül. Feljebb a' Boulevardon egész nap tarta a' csata a' Vendéeiek ellen, mig este a' nép győzve foglalá el az őrsereg állását. A' Seine bal oldalán St Jacques és St. Merceau külvárosiak könyvkereskedésből élvén, még hevesbek voltak, kenyerök elvesztését is féltve. A' polytechnikoni tanodához folyamodtak vezetőkért, — de 27-kén hasztalanul, ellenben 28-kán itt is győze az indulatok hulláma; 200 ifju hamar elszéledt az egész városban, vezetői a' csatázóknak. Illyen vezérekkel haladtak elő a' külvárosiak. A' töltéseket katonák tarták elfoglalva; átverettek a' Seinen. — Egy csapat a' schweiziak tanyájára ütött Babylon utszában. Ezek, kétségbeesetten védendők magokat, a' fejér lobogó mellé feketét tőnek és szörnyü vért ontának ablakaikból. A' közel házakat elfoglalván a' nép, a' tetőkről lövöldözés leve, de a' schweiziak jobb állásban voltak. Végre kiperzseltettek. Egy 18 évü ifju terpentin- 's szurokkal megöntött szalmát vive golyóeső közt a' kapuhoz és meggyujtá. A' hősök jó rendben 's tüzelve hagyák gyorsan el tanyájokat, és a' város közepébe vonultak. A' Seine nagy szigetén, hol a' főtemplom 's az érsek palotája van, 9 óra olta tartott a' csata. A' zajharang meghuzaték, a' háromszinü lobogó a' torony tetején kifügessztették, mellyet a' gens d' armerie hijában törekedett levenni. Az érsek lakja elfoglaltaték, 's mivel puskaport és fegyvereket találtak benne, feldúlaték. Ezen szigetről egy kis hid visz a' Grève-térre, hol a' leghevesebb csata volt. A' bal oldaliak késedelmeztek a' hidnak neki menni, mig egy ifju e' szavakkal előre tört; „Utánam! a' golyó megöl, de nem fáj. Ha elesem, emlékezzetek rám 's nevemet, melly *d' Arcole*, adjátok e' hidnak" — a' háromszinü lobogóval előre tört, de lelöveték. Példája azonban dolgozék; a' hid meg lön véve. Véresebb 's véresebb lön a' csata. Hat ágyuval álla a' téren egy nagy sereg, a' kartácsok szabadon dolgoztak; hatszor veteték be 's veszteték el a' városház, mig estennen a' népé maradt. Des Victoires térén a' polgárok alkudozásba ereszkedtek egy tüzelni megszünt linea ezreddel, de az eddig henyélt marsal (Marmont) oda érvén a' láncsásokkal, egy schweizi és a' gárda első ezredével, minden oldalról elkezdődött a' tüzelés. A' polgárok jó rendben hátráltak, magokat a' mellék keskeny utszákban besánczolva. A' helvetáknak parancsolat adaték a' kihajtásra, de a' magasról jött golyó, 's kő vészeső által megugrattak, 's egy ágyut is hátra hagytak. A' marsal szerencsésen előre tört Joquelet utszáig, a' Börze közeletéig, de záralomra (*barricade*) találván, a' kő 's golyózáportól megfuttaték. A' győzelem a' népé; a' lemenő nap sugáraiban büszkén lobogtak a' három szinü zászlók. Nem kevessé segité ezen győzelmet elő Coffin d' Orsigni azon ravaszsága, hogy helytartó igazgatást hirlele ki, mellynek fejei: Lafayette, Gérard, Choiseul herczeg. A' következő éjjel az elszórt katonatanyák foglaltattak el. Az őrvasasok lakoltak kegyetlenségökért, a' többi hősök szabadon bocsáttattak. Fő munka pedig a' város és utszák elzárása volt, a' mi ugy végbe ment, hogy a' város megvehetéséről szó sem vala.

Reggel 29-kén csak a' Louvre, Tuileriák, Palais royal 's St.-Honoré utsza egy része volt megveendő. A' katonák fáradtak, éhesek, tikkadtak voltak, 's a' megelégedetlenség jeleit adák; némelly tiszt elbocsátást kére, mint: Raoul de la Tour du Pin, Turgot, Fumat, Rousselet. Minden hiv maradt linea-hős 20, az őrség pedig 28 frank jutalompénzt kapa fejenként. A' polgárok és nép egymást kézzel, ápolgatással, étellel, itallal segiték. Négy órakor a' notre-dame-i harang kongani kezdett, és reá a' csata, — rendesen vezéreltetve a' helytartó igazgatástól. A' Békeutszából, levont puskagyilokkal (bajonet) békülve vonultak el a' katonák. Gérard megvevé a' majd vihatatlan Louvrét a' helvetáktól és őrségtől.

A' tuileriák ellen is Gérard jöve délben. A' polgárruhába áltöltözött Schweiziak, testőrök 's tisztek nagy garázdaságot vittek itt végbe, de a' győzelem Gérardé 's a' népé. Épen mikor egyet ütött az óra, függeszteték fel a' háromszinü lobogó a' franczia marsalok fényes tereme fölé. Ágyudörgés, puskaropogás és örömkiáltás köszönté ezen jelenést. Három órakor nem vala már ellenségeskedés, nem vita Parisban; uj uralkodás kezdődék; követek siettek ez uj hirrel minden részeibe az országnak. Este felé minden jelen volt követ összegyülekezék, a' távolabbról egyre ujak jöttek, 's azon határzatot bocsáták ki, hogy X. Károly megszünt uralkodni. Este a' város örömzajjal volt tele; ének, köztársaság, orléansi herczeg forogtak az ajkakon. Jul. 31-kén némelly felhivások, 's az ujságok előre készitéke az elméket az orléansi herczeg számára. Nevezetes czikkelyt közle ezen dologról a' Courrier, mellynek végzete igy van: „Mert még is az egyuri alkotmányos kormány (*monarchico-constitutionale regimen*) a' legjobb, a' mit Frankhon belső csende, és a' külső barátságos viszonyok fentartása végett ki lehet gondolni." Dél felé a' követek először gyültek öszve a' revolutió olta szokott ülteremökben. A' pairek majd elholt kamarája is életjelt adva összegyült a' luxembourgi palotába, St.-Cloudból alkudozási feltételeket akara hozni, de a' követek kamarája nem alkudozott, hanem az orléansi herczeget helytartói kormányzónak (général-lieutenant) elfogadá, 's a' fő hivatalok betöltettek. Az igazság kiszolgáltatására Dupont de l'Eure választaték, a' financziához Louis báró, a' külügyekre Bignon; hadi minister lön Gérard; a' tengeri erőké Rigny, a' tanitásé Guizot (kedves iró, protestans), a' belügyeké 's közönséges munkáké Broglio. Bavoux lön policzia praefectus, Chardel póstaigazgató, Delaborde a' Seine departement praefectusa.— Gérard a' hadi seregeknek parancsot külde, hogy a' vaugirardi táborba gyüljenek, becsületszavát adva, hogy testvérek gyanánt fognak tekintetni. Lafayette szivhóditó felhivást ereszte hozzájok. A' holtak eltemettettek; felirások ez leve: „A' szabadságért elesett Franczia knak." Pénz szedeték a' szegényebbek, 's a' megholtak özvegyei, árvái számára; sok adomány jöve be, de elvevő alig találkozék; senki sem akart pénzért szolgált lenni. Éjfél tájban érkezett az orléansi herczeg Parisba. A' követség reggel hozzá mene, a' helytartói kormányt ajánlva neki. Ez igy végződő felszólitásban felelt: „A charta ezután igazság lesz", 's elfogadá a' hivatalt. — (L. Filep Lajos) — De nem csak Parisiak voltak X. Károly rendelményi ellenére, hanem a' tartományokban is majd mindenfelé lázadás támadt miattok, és pedig igen sok helyen előbb mint sem a' parisi történetek tudva voltak. Mindenfelé a' nép lön diadalos. X. Károly pedig, ki még 28-kán és 29-kén szokásaként St.-Cloudban vadásza 's estenként visztezett, lassu lépésekkel kiindult többé nem önországából. Rambouilletből felhivást külde Aug. 1-sején Lafayettehez, mellyben az orléansi herczeget helytartói kormányozóvá (généralliеutenant) nevezi ki, 's magát halálig küzdendőnek mondá, ha szabadságát érinteni akarják. Lafayette a' levélhozó nagy nógatására felelt neki, de szavait igy végzé: „Minden békülés lehetetlen; Károly 's nemzetsége megszünt uralkodni." Aug. 2-kán a' letett király az orléansi herczeghez irt, unokája javára a' koronáról lemondó. Boszonkodva hallá ezt Paris. Coigni 'ment, hogy lemondási oklevelet vegyen tőle, 's a' korona gyémántjait visszanyerje. Hasztalanul. Ekkor 6000 nemzeti őr rendelteték, hogy a' kivánatnak sulyt adjon; 30,000 ment. Ezen sokaság czélját az nap nem érvén, Coigneres faluban éjelezett, közel Károlyhoz, ki jobbnak látá a' kivánatnak eleget tenni. Meglön. A' nép viszszament, Károly pedig a' tenger felé folytatá utját, igen lassan, szerencsés változást reménylve. Aug. 5-kén átment Thillièresen, 7-kén Aigle kis városba jutott, 10-kén Falaison általhaladott, 11-kén Virben hált, 13-kán Valognesben volt, hol a' szombatot és vasárnapot tölté; az utolsó nehéz utat Cherbourgig 16-kán tevé, hol délután 2 órakor az övéivel ha-

jóra ült, 's a' franczia föld virágos partjaitól kedvező szelek hajták idegen honba.

A' kormányzó (Filep Lajos) 3-kára összehivá a' kamarákat. 2-kán előző ülés tartaték; 7-kén a' végzések készen álltak, mellyek szerint a' Charta megujitatott, nevezetesen a' 6-dik czikkely eltörülteték, melly igy hangzott: „A' catholica romai apostoli vallás a' birodalom vallása"; a' 8-dikhoz ez adaték: „a' censura soha sem hozathatik többé be"; a' 14-ikben ez van: „a' király az ország feje stb. — a' nélkül, hogy a' törvényeket valaha felfüggeszthetné, vagy végrehajtások alól valakit felszabadithatna"; 32-ben: „A' pairek ülései nyilványosak." Adattak még különös rendelések a' chartához; 's végtére ha ezeket szabadon elfogadja, Louis Philippe, férjfiágra, örökösen „Francziák királyává" választatik. Ezeket a' pairek kamarája (Chateaubriand virágos ellenvitatása mellett is) elfogadá még az nap: 9-kén délután a' telt teremben Filep Lajos ezen királyi esket letevé: „Az isten jelenlétében esküszöm, hogy az alkotmánylevelet (constitutionális chartát) a' követek kamarájának kinyilatkoztatásában tett minden javitással és változtatással együtt hiven megtartom; csak a' törvények által 's a' törvények szerint igazgatok; mindenkinek jó és szoros igot (jogot) mondok, a' mint őt illeti; minden dologban semmit szemem előtt nem tartok, mint a' Frank nép javát és dicsőségét." Utána a' kir. czimek éljen kiáltozás között általadattak neki. 10-kén mindenik kamara hüséget eske a' királynak, a' chartának 's a' törvényeknek. 11-kén a' király uj miniseriumot rendele, elsőt a' revolutio olta. Dupont de l'Eure nagypecsétőr maradt, Gérard hadi minister, Broglio a' tanitásé 's egyszersmind az országos tanács elölülője, Louis financzia ministere lett, Molé a' külügyeké, Guizot a' belügyeké, Sebastiani tengeri min. Már ezen ministerium elkezdé hagyogatni a' revolutió pályáját, Filep Lajos, Franczia országot a' többi Europával nagyobb összehangzásba hozandó, uj, kevert ministeriumot vágya alkotni. Meglön. Benne a' Globe szerint csak 3 tag tartozék a' baloldalhoz: *Lafitte* financzminister, *Dupont* nagypecsétőr és igazs. minister. *Merilhou* a' köztanitás ministere és az országos tanács elölülője. A' többiek ezek voltak: Gérard hadi-, Sebastiani tengeri- 's gyarmati minister, Maison a' kül-, Montalivet a' bel-ügyeké. Nov. 3-kán a' kamara összegyült, Perrier elölülő lön. Tanácskoztak az ujságok jótállásáról, magokról az ujságokról, a' sajtófenyitékről, a' sajtolók monopoljáról. Juliushoz nem leghivebben. Utóbb Soult marsal lön hadiminister, Sebastiani pedig áltlépe a' külügyek ministerségébe. Az exministerek ügye folytattatni kezdett; a' nép őket méltóknak tartá halálra, és Luxembourgnál csak a' nemzeti őr tuda rendet tartani a' reájok törekedő népnél. Dec. 20-kán nagy lön délest a' csoportozás; ezen kiáltás harsoga: „Halál Peyronnetre, halál Polignacra, halál a' ministerekre"! Dea' nemzeti őrség széthajtá a' zajgókat. 21-kén a' per meghatárzódván még zajosbak voltak a' csapatok, de a' rend visszaálla; a' ministerek Vincennesbe elvitettek. 22-kén hatalmasan dolgoza a' nemzeti őrség a' rend visszaállitásán, noha boszonkodott, hogy a' ministerek olly könnyen átcsusztak. 23-kán a' király mindenik ezerednek ön fanyáján teve köszönetet. Dupin pedig a' követek kamarájában ajánlá, hogy a' nemzeti őrségnek derék magaviseletéért köszönet tétessék. Az első minister hasonlót ajánla az ifjuság részére. Ellene szóla a' jobb közép, 's különösen vádolá az ifjuságnak egy felhivását, melly igen köztársasági ir-idommal felszólitja a' kormányt és kamarákat, vegyék a' thrónt kellő intézetekkel körül. Nevezetes a' tanodák (oskolák) ekkori ellenszólása, 's Franczia ország jövendőjén bizonyos szint rezegtet. Lafayette, a' juliusi épület hatalmas oszlopa, kénytelen volt a' nemzeti őrség fővezérlését letenni. Dec. 23-kán számlálá el inditó okait a' követek kamarájában, és érzékenyen bucsut vön a' parisi 's frankhoni nemzeti őr-

ségtől. Dupont is, amannak bajtársa, benyujtá elbocsátását; a' juliusi nap az év utolsó napjával lebucsuzni látszott.

Az 1831-ki év első napja egész fénnyel 's pompával ünnepelteték a' franczia udvartól. A' kamarák ülései tunyák, a' franczia nép szeme Belgiumon 's Lengyelhonon függ. A' tanulók lelkét korlátok közé akarják szoritani. A' községek kormányáról törvény vitatik, nem a' nép inyére. Jan. 26-kán törvény hozaték a' személy,-butor,-ajtó,-ablak 's patentadó iránt. Febr. 1-jén az israëlita papoknak fizetés rendeltetik; 11-kén a' budget adaték elő, melly iszonyu nagy = 1,177,151,035 frank. Febr. 14-kén a' Berry herczeg halotti ünnepe lázadást szüle. A' nép a' Bourbonok buzgólkodó barátit a' templomban megtámadá, az érsek házát bevevé; — a' nemzeti őrség rendet csinála. 15-kén a' zavar megujult; a' st. germaini l'Auxerrois egyház falakig elpusztitaték, nem különben az érseki palota, mellynek tetejét is a' Seinebe hányták. A' keresztek leszórásával 's az őrség munkájára viszszatére a' rend. 16-kán a' király, szokás szerint köszönetet tön a' nemzeti őrségnek; czimeréből kénytelen vala a' liliomokat kitörülni. Utóbb a' kamara eloszlása sürgettetek; Odillon-Barrot letéteték a' seinei praefecturáról; Merilhou elbocsátaték; kit Berenger és Lafitte is (Maj. 10-kén) követtek. Mart. 13-kán uj ministerium hirdetteték ki, hatalmas az emelkedő és zajlongó elme korlátozásában. Tagjai, a' Perrier választották ezek: (Perrier a' belügyek ministere), Louis báró financzmin., Barthe igazs. minister 's az országi tanács elölülője, Montalivet a' köztanitás és cultus min., Argout a' kereskedés és közmunkáké, Rigny tengeri min., Soult marsal hadi min., Sebastiani a' külügyeké. Ezen egyesület mellékneve: juste milieu (igaz közép); Julius emberei nincsenek benne; — a' nép heve bün előtte; vágyjai: „szigoruság és nyugalom ben, béke kivül." A' nép nem bizván benne, társaságok (associatio) támadtak, Frankhon becsületét és nyugalmát fentartandók. Perrier kikelt ellenek; szava nem használván a' résztvevő tiszteket letevé hivatalaikból. Az elővett budget 1,434 millió frankot tevé. April. 6-kán per kezdődék a' decemberi zajongásnál befogtak ellen, kik félelem nélkül igen nyiltan, szabadon vallottak. Egyik azt mondá: „esztelenség volna a' köztársaság végett összeesküdni, mivel ez a' nemzet akaratjából is ki fog csirázani. Habozva 's baklőtten hozattak itéletek; a' szóban voltakat majdnem halálra itélék; a' nép zuga, 's az ártatlanoknak határzottakat diadal kocsin voná a' város egy részén keresztül. A' nemzeti őrség rendet tarta itt, amott szerze. 16-kán nagyobb tolongások voltak, kardal többen véreztettek meg; 17-kén a' seregek fentarták a' rendet, de nem csupán a' nemzeti őrség, melly az igazgatás dolgában lomhának mutatá magát, hanem Perrier egész hatalma, a' linea sereg, huszárok stb. Aprilis 20-kán a' király személyesen zárá be a' kamarákat; 30-kán rendelmény adaték, melly a' Decemb. 30-kán 1830 ban megigért tisztelvényeket (decoratio) a' juliusi hősök számára meghatározá, 's 1500 jutalmazandó nevet foglala magában. A' tisztelvény neve: Juliusi kereszt. Egyik oldalán ez álljon; a' Francziák királyától adaték. A' megtisztelt esküdjék hivséget a' királynak, engedelmet a' törvényeknek. Ellenszólás lön; kevés fogadá el. A' nagyobb rész öncsinálta jegyet horda ez oldal-felirással: „Védőinek a' báladatos haza." Hátulsó felén három egymásba font borostyán vala ez irással: „27, 28, 29 Julius, 1830: haza, szabadság;" — a' szélén pedig: A' francziák királyától adaték. — Majus elsején a' király névnapja volt, a' polgár-királyi udvart egyuri fényben mutatva; 5-kén Napoleon halálának emléke ünnepelteték. Nagy tolongás volt a' Vendôme téren. A' lerontott Napoleon szobrának felállitása meghatároztaték, 's reá segédpénz szedetett. Este felé koszoruzó nép jöve a' szobor-talpazathoz, gyöngyvirág- és rózsa-koszoruval fedve azt. Ezen jelenés ismételteték egész 9-dikig, mikor esti 10 órakor egy boros csapat jöve oda, a' marseillaiset énekelve, 's a' köztársaságot és népurodalmat éltetve; de tovább tánczolva elcsendesedett. 10-kén a' bé-

kés sokaságot seregek nem ereszték a' helyhez; tódolgás lön; Loban valódi orosz segedelmet találva ki, fecskendőkkel mosatá szét a' népet, a' mi azután a' juste milieu pattantyusságának nevezteték. 11-kén a' viráglıozó sétálókat vadul fogadák a' katonák; tipratás, kardlapozás stb. történt: 12-kén még több lön a' sétáló, 's koszoruzásnál sulyosabbat, nagyobbat forgata elméjében, de katonaság nem jelenvén meg, a' csend háboritlan maradt. 15-kén a' király vizsgálatot tarta a' nemzeti őrség felett, de igen kevés őr jelent meg; 16-kán Normandiába utazott 2 hétre. A' Vendée zajgott, Május vége felé a' déli départementokban is nyugtalanság kezdődött. A' követválasztásnál bajlódások történtek, az adatván leginkább fel nekik, hogy az örökös pairség ellen szavaljanak. A' ministerek, kivált Perrier, ellendolgoztak; a' szabadságiak pedig a' nékik kedvező ujságokat fele árron küldözék a' tartományokba. Jun. 6-kán Filep Lajos a' déli vidékekre utnak indult. Nyers igazságokat halla; leginkább a' Lengyelek segitésére ösztönözteték. — A' Jul. 14-ki ünnepet (a' Bastille bevételéért az első revolutióban) összeköté a' tavali három nagy napéval. Azonban zaj lön a' nevezett napon; a' kormány éhes, dologtalan embereket vásárla, kik a' háborgókkal verekedtek. Julius 23-kán összegyült a' kamara; a' király személyesen nyitá meg egy hosszu beszéddel, mellynek egyes tetszö részei zajos örömmel tapsoltattak meg, hol p. o. a' köztársaságról 's a' belga várak eltörléséről volt a' szó. A' Lengyelhonról szóló hely, mély csendel hallgattaték meg. A' pairek kamarája is ez nap nyilt meg. Eljött azonban a' juliusi revolutio első évünnepe. Meghatároztatott, hogy az első nap gyászünnep legyen az elestek emlékezetére, kik a' Pantheonba tetessenek által; hogy a' Bastille téren emlék emeltessék számokra; — a' második napon nép-, a' harmadikon hadi ünnep legyen. Ugy lön. Tiszta fénnyel kelt a' nap a' dicsőn kéklő égen, 's mosolyga a' nagy nemzeti ünnepre. Paris csupa élet vala. A' király maga tevé az emlék alapkövét le. A' Pantheon felségesen volt ékesitve, homlokzatján e' felirás látszék arany betükkel: „A' nagy ferjfiaknak a' hálaadatos h..za". 2 órakor ére bele a' király; 400 hangász hallatá a' marseillaiset; a' nép bele zendült. A' második nap a' legzajosabb öröm napja volt. Este fénytenger világita mindenfelé; az elysiumi mező tündérkert gyanánt ragyogott az éj szépségében. A' harmadik nap mását nem látá Paris a' csász. idő olta; 100,000-ből álló sereg suhant el a' király előtt, ezt harsogva: „Éljen a' király! Éljen Lengyelhon!" A' nemzeti őrség pattantyussága kardot rántva kialtá a' király előtt ez utolsót. — Az ülések folyamatba ereütek. Elölülő lett az alsó kamarában Girod de l'Aine. Aug. 4-kén kinevezteték a' felelő addresse biztossága; 9-kén viták voltak az elkészült addresse felett: hires beszédek tartattak kevés siker mellett Perriertől és Thierstől; 10-kén: Larabite, Clauzel, Sebastiani, Lamarque, Mauguin 's Bignon-tól; 11-kén Pagétől. 12-kén az addresse egyes czikkelyei vetettek elő, melly alkalommal Perrier a' nemzeti őrség számát megmondá (tön. 3,575,000 embert). — — A' franczia külső politicában a' nemavatkozás uralkodott. Jul. 13-kán egyezés lön Frankhon és az amerikai Egyesületek közt azon számolásra nézve, mellyet az utolsók az 1812 és 1813-ki elfoglalás miatt tettek. Frankhon 25,000,000 frankot fizete, kedvezőbb kereskedési feltételeket kapva. Az egyesület ellenben megegyező más fél millió fizetésben, hogy némelly családot (familia) kárpótoljon azon segitségért, mellyet a' függetlenség háborujában némelly Amerikainak tett. Algierban a' gyarmatitás nem legjobban akara elsülni, diszleni, minthogy a' Franczíák kényurakat kezdtek játszani az Arabokon, ijesztve, kardal tüzzel uralkodva. A' kamara-ülés heves vitákkal volt tele. Perrier ministeriuma tüzes ellenkezőkre talált, kiknek fejek Odillon-Barrot-, Mauguin és Lamarque voltak. Az előfordult tárgyak közt fő helyet érdemeltek: Belgium és Lengyelország ügye, a' Pairek örökössége, 's Napoleon és X. Károly familiájának kizáratása Franczíaországból, 's a' belső zavarok. A' két

első pontra nézve sokkal világosabban nyilatkozék a' köz vélemény, hogy sem a' követek kamarája az ellen cselekedhetett volna. Ez tehát a' kormányt hatalmas közbenjárásra szólitá fel, 's a' Belgák és Lengyelek ügyét sajátjának vallá. Hanem Perrier messzelátó esze, 's Franczia-országot minden ellenségeskedéstől óvni ohajtó igyekezete, mind e' mellett is kieszközlé, hogy a' követkamara a' ministeriumot véglépésre nem szoritá. De nem igy volt a' dolog a' pairek örökösségével. Itt nem állhata ellent a' ministerium a' követek házának, melly azt Oct. 10-kén eltörlé. Mig a' törvényhozó test e' tárgyakkal foglalatoskodék, az alatt Lyonban, hol az uj változások a' gyárokat nagyon megcsökkenték, tetemes lázadás ütött ki. A' felzudult gyármunkások bérek felemeltetését kivánák, 's minthogy ezt a' gyárbirtokosok nem teljesitették, Nov. 23. fegyverre kelt a' dolog, még pedig olly tüzzel, hogy a' hadi erő sikeresen ellent nem állhatván, kénytelen lön a' városból kivonulni. Alig ért e' gyászos eset hire Parisba, azonnal Lyonba rendeltettek az orléansi herczeg és marsal Soult, a' hadi minister, kik a' lázadást szerencsésen lecsendesitették. Ez is sok vitára nyujta alkalmat a' törvényhozó testnél, mi azonban a' folyamatban volt tárgyak haladását nem akadályoztaté. A' pairkamara a' pairi méltóság örökösségének eltörültetését Dec. 27-kén kimondá. Erre csendesedni látszott a' Franczia-ország belsejében előbb már kitöréssel fenyegetett vulkán; mindenek szemei Anconára valának függesztve, hová a' franczia kormány, a' pápai birtokok lecsillapitása végett, segéd sereget külde gen. Cubières vezérlése alatt; ki a' franczia lobogót azon vár fokára 1832-dik évi Febr. 18-kán szegezé ki. Ez is uj meg uj fejtegetések tárgya lön a' követek házában, a' nélkül mindazáltal, hogy a' ministerium közép ösvényének ártalmára vált volna. Mauguin heveskedését Perrier éles esze torlá vissza. A' pairkamara Mart. 22-kén fogadá el azon törvényt, melly Napoleon és X. Károly nemzetségét Franczia-országból örökre számüzi. Haragra 's boszura lobbantá ez a' Nagyember buzgó követőjit, de kitöréstől tartóztatá őket a' cholera, melly Europa nagyobb részét megjárván, Franczia-országban Apr. elején mutatkozék, 's kevéssel azután dühösen öldöklé a' népet halomra, nem kedvezve szegénynek, gazdagnak. A' parisi köznép, mint Europa némelly más fővárosinak lakosi, a' soha nem látott jelenetet emberi fondorgás mivének gondolván, erőszakoskodásokat követe el, 's csak fegyveres erő által csillapithathatott le. Maga Perrier, az első minister is cholerába esék Apr. 7-kén, épen akkor, midőn az ország belső állapotjának az ő eszére 's munkásságára legnagyobb szüksége volt. Mert közelitett már a' Berry herczegné a' déli partokhoz, zendülést támasztandó Franczia-ország déli részeiben, fija — az ugynevezett V. Henrik — királyi székre emeltetése végett. Az első e' szinü lázadás Apr. 10-kén Marseilleben üte ki, de minden siker nélkül. Nem sokára azután Vendéeban termett a' Berry herczegné, 's felzendité a' népet a' kormány-, 's ennek rendelményi és katonáji ellen. Erre hadi erő küldeték a' déli tartományokba. Mind ez mind Perrier első minister halála (Maj. 16-kán) zavarba ejté a' kormányt, melly azonban előbbi rendszerét fentartani minden módon igyekezett. Ha már eddig is kedvetlen volt Franczia-ország belső állapotja, nem kevéssé nevelé azt, a' Jun. 6-kán Lamarque generál temetése alkalmával, a' nép és katonák közt támadt versengés 's véröntás, melly számos polgárok életébe került, 's Paris városának ostromállapotba tételét vonó maga után. Erre számtalan elfogattak hurczoltatának az ostromállapot következésében hadi törvényszék elébe, 's halálra vagy hosszas fogságra itéltetének közülök többen. Azonban a' Cassatio udvar a' hadi törvényszékeket törvényteleneknek itélé, 's itéleteiket megsemmisité, mit látván a' kormány, megszünteté az ostromállapotot. Most a' Vendée zavaros állapotja lön azon pont, melly a' Franczia-kat figyelmét leginkább magára vonó; midőn pedig az, a' hadi erő sikeres munkálódása által, szerencsésen lecsillapittatott, a' választandó ministe-

rium leve tárgya a' köz reménynek 's félelemnek. Perrier oskolájában köz bizodalomra számot tartható ember nem lévén, az ellenkezők vagy a' doctrinairek közül kelle választani. Az utóbbiaké lön a' győzödelem Oct. 11., marsal Soult vezérlése alatt. Ezeknek eddigi fő tette az a' szövetség, mellyre Angolországgal olly végre léptek, hogy a' Hollandiakat az antwérpeni fellegvárból kiszoritsák, 's a' Belgiummal leendő békülésre erőhatalommal is kinszeritsék. Mint fog ez eszközöltetni? mint fog a' ministerium a' Nov. 12-kén beállt kamara előtt megállni? mint Francziaország Európával összeférni? ezt a' jövendő sivatag homálya fedi. 55.

Francziaország mostani állapotja megesmerésére szükség a' revolutio előtti és utáni állapotját tudni.

Franczia ország a' revolutio előtt. I. Általános tekintetben. Korunknak minden politicai tárgyai közt, egy sincs nevezetesb, mint a' francz. revolutio okai és maradandó következéseiről alapos itélet. Mert abban fekszik a' felelet ezen kérdésre: 1) félhetni-e a' közönséges polgári állapot ismételt megzavarásától, és 2) mi módon lehet azt elháritani? Helytelen eszköz nem csak igazságtalanság, mivel a' nemzetek iránt érdemetlen bizodalmatlanságot mutat, hanem, ha a' természet szabadság megszoritásával 's érdemetlen keménységgel jár, egyenesen az, mi által a' féltett zenebona siettetik, 's veszedelme neveltetik. A' jus e' tekintetben igen alsóbb rendü dolog. Jól kormányzott nemzet, azon vélemény által, hogy a' nemzet polgári alkotmányát, mihelyt kedve kerekedik, megváltoztathatja, épen olly kevéssé hagyja magát elcsábitatni, bátorságos 's jó rendü állapotját revolutio veszedelmeivel felcserélni, mint egy rosszul kormányzott, 's jelen állapotját tovább nem szenvedhető, a' jus ideája által hátráltathatik, hogy, mikor sikert remélhet, önerejét vagy való vagy képzelt bajok eltávoztatására ne használja. A' fő kérdés tisztán cselekvő: van e a' nemzetnek olly közönséges oka a' megelégedetlenségre, melly képes legyen nagyobb sokaságot arra birni, hogy a' kormány ellen való felzendülés által életét, vagyonját szerencséltesse. Erre sok kell, kevés is elég, a' mint vesszük. Egybe sereglett számos népséget fellázzitani könnyü, és épen azért nagy városokban, hol számos a' pórság, valaki helyes jelszót találni tud, könnyen gerjeszthet veszedelmes zenebonát. De a' kormány ellen olly ellentállást, mellyhez tartó és hideg vérü igyekezet szükséges, eszközölni vajmi nehéz; sőt különben lehetetlen, hanem ha a' nemzet magával elhiteti, hogy valamelly fő jusában meg van sértve. Minél tudatlanabb a' nemzet, annál könnyebb valami ollyas közönséges sérelmet vele elhitetni: noha ellenben meg felvilágosodottabbat kormányozni bővebb tudomány, ügyesség és a' kötelességnek szoros teljesitése nélkül lehetetlen. A' franczia revolutio minden ujabb kori europai nemzeti mozgásoknak kezdete, és még korántsem szünt meg vagy magában forrni, vagy más országokra hatni, főképen azért, hogy a' revolutio mestersége ott kapja mestereit, 's minden nagyobb népzendülés maga pártfogójit. Hanem ez az utóbbi környüllmény csupa történet. Sőt franczia propaganda is más országban revolutionalis mozgást legfelebb segithet, soha sem termeszthet; mert utoljára is mind azon a' kérdésen fordul meg: ha valamelly országban vannak-e olly nevezetes és közönséges sérelmek, mint Francziaországban, a' revolutio előtt, a' kormányzás minden részében voltak. A' revolutio előtti állapotnak, 's a' revolutio által történt változásoknak politicai megvizsgáltatása tehát megmutatná: 1) hogy Francziaországban az egész polgári alkotmánynak szükségesképen meg kellett változnia, és 2) hogy sok a' revolutioban történt változás, a' revolutio tévedéseiben és vétkeiben épen nem közösül, sőt igen sok jót foglal magában, és 3) hogy a' revolutionalis forrást teljességgel nem a' hajdani igazságtalanság és rosz szokás helyreállitása által lehet elfojtani, hanem azon jónak, melly a' revolutioból,

sőt, sokról mondhatni, a' revolutio daczára eredt, oltalmazása és gyarapitása által. Illyen öszvehasonlitasból kitetszenék, hogy a' mostani országlás, alkotmányi korlátjai közt is, sokkal hatalmasb, mint XV. és XVI. Lajos alatt volt, és hogy ezen hatalma épen amaz alkotmányi határokban fekszik.

II.) Népalkotmány. A' franczia történetvizsgálók megegyeznek abban, hogy az első uralkodó házbeli frank királyok alatt örökös nemesség nem volt, hanem hogy a' szabadközségi alkotmány itt is, nagyobb meg nagyobb körökön által, a' polgári községben is megtartatott. De Nagy Károly utódi alatt kezdtek az országi hivatalok örökségbe járni, és a' Frankok köz szabadsága elenyészett a' vazallatusban, a' gyengébbnek már egyetlen oltalmában. Minden embernek szükségképen volt feudalis ura, minden földnek feudalis tulajdonosa (*Nulle terre sans seigneur*). A' 987-ki polgári változás, melly a' harmadik uralkodó házat emelte a' thrónra, egy felől ezen közönséges feudalis uraságot hozta tökéletességre, más felől pedig a' korona közvetetlen vazallusai függetlenségét állapitotta meg, kik közt a' leghatalmasbak fejedelem és országi pairképen, tellyes főhatalommal birták tartományaikat, ismét az ottani főurak és nagy birtokosok által korlátozva. Épen ezen jókori és tökéletes formálása a' főhatalomnak mozditotta elő Franczia ország polgári egységét. Mert minekutána a' királyok ezen főhatalmasságokat egymás után, akár a' korona, akár házok részére, szerencsésen megszerezték, nem csak szóbeli feudalis urai (mint a' német császárok a' megszüntetett herczegségekben) lettek, hanem hathatós fejedelmei. A' nép szabadsága ezen változások által semmit sem nyert, mert már az előtt a' vazallatusban elveszett volt. A' nagy feudumok a' koronára száltával, megszünt az ország-herczegi kar. Helyébe állottak eleinte a' királyi herczegek, későbben némelly külföldi fejedelem (1505-ben Klevei Engelbert, mint neversi herczeg és franczia pair); végre, a' 16-ik század közepe táján kezdtek a' királyok, az eddigleni alsóbb rendü nemességből a' tehetősb nemzetségeket pairségre és herczegségre emelni, a' nélkül mindazáltal, hogy a' régi országi pairekhez hasonló hatalommal birtak volna. Ezek közt báró Montmorency volt az első. 1789-ben számláltatott 44 világi pair, 's közülök Uzes herczeg (Crussol 1572) a' legrégibb, Choiseul és Coigny herczegek (1787) a' legujabbak. Ellenben a' 6 egyházi pair, a' rheimsi érsek és 5 püspök, Capet Hugo nemzetségi birtokában, a' legrégibb idők olta tarták meg pairségöket. A' világi pairek (kik közt a' parisi érsek 1690 olta mint St.-Cloudi herczeg ült) csak az alsóbb nemesség első rendjét alkották; volt azonban köztök 6 nemzetség (a' Lotharingi, Savoyei, Grimaldi, Rohan, Tremouille, és Latour d'Auvergne nemzetségek Franciaországban birtokos ágai) mellyek főhatalmu fejedelmi ranguaknak tekintettek. Az első országrend volt a' papság, melly általjában, ha nem is nemesi ranggal, legalább nemesi személyes szabadsággal (adózás és egyéb országi tehertőli mentséggel) és az országgyüléshen első szavazattal élt. A' régi franczia országi papság, melly a' tulajdonképen való országi rendet alkotá, és 16 érseki 's 100 püspöki megyebeli plebaniákból és monostorokból állott, megkülönböztetett az ugy nevezett külföldi papságtól, a' II. Henrik olta egybekapcsolt tartományokban (2 érsek és 22 püspök). Ezen papság jövedelmét Necker 130 milliomra becsülte, 's fekvő jószága arányát a' világi urak birtokához mint 1-et 5 3/4-hez. Azon része pedig, melly a' plebánosokat, az igazán munkálkodó és tiszteletre méltó papságot illette, 40—45 mill. tételék. Apátságokat, azokon kivül, mellyek valamelly szerzetnek fólakjai valának (mint a' Carthusianok monostora Grenobleben, a' Cistercitáké Citeauxban Dijon mellett, a' Praemonstratensiseké Premontrében Soissons mellett 'stb.) a' király osztogatta, részint jövedelemképen (*commenda*), részint hivatalképen. Amollyan számláltatott 225, többnyire bő jövedelmü, mivel az apát

(*commendator*) az egész apátság jövedelmének harmadrészét huzta, a' nélkül, hogy a' monostorban lakni, vagy törvényét, mellyre való felvigyázás a' priort illette, tartani köteleztetett volna. Ezen commendák nem voltak egyebek, hanem penzioi intézet a' nemesség kisebb fijai számára, csak a' szegényebbek adattak polgári rendü tanult embereknek. Jövedelmök (t. i. az apátoké, 's tehát a' monostorokénak 1/5 része) számát az 1789ki „*Almanac royal*" a' római szék régi taksája szerint, kevés hiján 8 mill. fr. teszi. Szerzetes apátság volt 308, t. i. 115 barát, és 253 apáczamonostor. A' papság ezen nagy jövedelmével, kétség kivül, jó részt vett az ország terheiben is. Az I. Ferencz által rája vetett tizeden (az első becsülő biztos Paschal nevéről, ugynevezett *Décime paschaline*, melly azonban a' papság jövedelméhez képest irányon alól vala) kivül, a' papság rendszerint minden 5-dik esztendőben ugynevezett *dons gratuits ordinaires* fejében 15—18 mill. fizetett, néha *dons gratuits extraordinaires*-t is adott, mellyet a' kormány, kamat nélküli kölcsön gyanánt, hosszas határnaponként visszafizetett. A' papság ezen pénzeket szinte kölcsönözni szokta volt, 's 1789-ben 136 mil. tartozott, mellynek kamatjára és lefizetésére minden egyházi jószág évenként bizonyos mennyiséget tartozott fizetni. Az ugynevezett külföldi papság, némelly tartományban, közönséges országi adót fizetett. Az egész summát, mellyet a' papság évenként adni tartozott, Necker („*Administration des finances*" I. 127) 11 mill. becsüli, melly azonban nem az ország pénztárába folyt, hanem magától a' papságtól felgyüjtetett, adósságának kamatozása és részenti lefizetése végett. Azon kivül, a' mit az ugynevezett külföldi papság adó fejében fizetett, a' többi papság évenként mintegy 3 1/2 mill. vitt az ország pénztárába. Már a' revolutio előtt szünt meg a' nemzet alsóbb rendeiben a' papsághoz való hajlandóság. A' barátok száma, melly 50 év előtt 80,000-re ment, 20,000 nél is alább szállott. A' főpapság pedig, tékozlás és erkölcstelenség által nagyobb részint közönséges megvetésre jutott. — A' nemesség különböző értelmü a' szerint, a' mint vagy azokról mondatott, kiket a' törvény szerint, vagy azokról, kiket születés szerint illetett. Mert mivel vagy 4000 hivatal után, hol megszerzés, hol 20 évi viselés által, törvény szerint lehetett az ember nemessé (többnyire maradékra nézve is) és a' királyok nemesi levelet gyakran adtak: a' nemesség száma felette szaporodott. Nem csak minden ministeri, statustanácsosi, a' parisi és más némelly parlamenti tanácsosi, számvevői, adótörvényszéki, főbirói hivatal; sőt némelly városi senátorság, királyi titoknoki czim, és a' parisi parlament melletti első csatlósság adott nemességet. Ezen hivatalokat, pénzen vették, 's addig viselték, mig a' nemesség meg volt szerezve, aztán ismét eladták. Hanem a' régi nemesség ezen ujonczokat nem esmerte hasonlójinak; az ugynevezett *Noblesse de robe* a' társaságban meg nem esmertetett, 's minden törvény mellett Montlosier még most is azt mondja: „*Tout cela resta dans la roture.*" A' ki 2—300 esztendős nemességet mutathatott, valamit ért; valóságos jó nemes csak az volt, kinek nemessége eredetét vagy épen nem, vagy csak regélyesen lehetett megmutatni, mint az ugynevezett „*premiers barons de la chrétienté*" a' Montmorencyakét. Csak régi nemesség, vele született jusánál fogva, járhatott be a' királyhoz, és még XVI. Lajos alatt rendeltetett, hogy alhadnagy senki se lehessen, a' ki legalább négy izi nemességet nem mutathat. A' felsőbb rendü nemesség számára minden ezerednél másod ezeredes kapitányság (*Colonel en second*) hozattaték be, mi által az illyen urfi katonáskodása ott kezdődött, a' hova más csak sok esztendei szolgálat után juthatott. Csak néhány esztendővel a' revolutio előtt még az is rendeltetett, hogy minden egyházi prebenda, kivévén a' plébániákat, egyedül a' nemesség kisebb fijainak adassék. Herczeg, gróf, marquis (véggróf), vicomte (algróf), báró, ezek a' nemesség czimei; a' négy utolsó közönségesen jószághoz kötött, és rangra nézve semmi kü-

lönbséget nem adott. Az egy herczegi czimmel járt némelly különigaz, nevezetesen a' damákra nézve, kik a' királynénál tabouret-en ülhettek. Volt háromféle herczeg: *Duc et pair*, *duc héréditaire non pair* 1759-ben 15) *és duc à brevets et brevets d' honneur*, kik résszerint herczegi czim nélkül, herczegi jussal birtak. Nevezetesb azon jus, melly mindenféle nemességgel volt öszvekötve. A' nemes ember ment volt a' legnagyobb országi terhektől, kiválképen a' birtokadótól (*taille*), katonáskodástól, uttöltéstől (*corvées*), katonai szállástól 'stb. Capitatiot, azaz bizonyos rendü vagyonbeli adót fizetett ugyan a' nemesség, de ez a' birtokadóval semmi irányban és rosszul kivetve vala. A' földbirtoknak Francziaországban legnagyobb részét a' nemesség, a' papság és némelly rendek (a' maltai vitézek, Sz. Lázár vitézei 'stb.) birták, 's jobbágyaikon a' közönséges földesuri jusokat, bíróságot, feudalis uraságot, vadászatot 'stb. gyakorolták, mellyek csekélységben is, p. o. galamb és tengeri nyul kizárólagi tartásában, tulságig mentek, és a' szegény jobbágyot sanyargatták. Némelly vidéken még a' rabszolgaság is fenállott, melly 1779-ben minden korona jószágon eltörültetett. Mennyire mehetett a' nemesség jövedelme, bajos felvetni. Necker az egész földbirtoki jövedelmet, a' királyin, maltai rendén és a' papságin kivül, mintegy 400 mill. teszi, mellyhez még a' papi dézmát is hozzá kell számlálni. Hogy ezen jövedelem nagyobb része a' nemességé volt, onnan is kitetszik, hogy a' revolutio idejében valamennyi dézma és feudalis adózás ingyen eltörültetvén, 's 1790-ki Majus olta 1801-ig 2609 mill. áru nemzeti jószág eladatván, a' régi franczia tartományokban még is hátra maradt 340 mill. áru föld (az ujonnan elfoglaltakban 160 mill. áru) és 200 mill. áru erdő, noha ezen jószágok csak igen olcsón adathattak el. Régi feladások szerint, ha csakugyan hitelt érdemlenek, a' nemesség eránya a' nemtelenséghez ugy volt, mint 1 : 250-hez, melly azonban különbféle vidéken különbözött. Noha tehát a' nemesség, részint mint egyenes földbirtokos, részint mint valamennyi egyházi és országi hivatal foglalója, az ország jövedelmének legnagyobb részét maga szedte, 's a' földnépnek és a' városi szorgalomra alig hagyott az élet legelső szükségeit miből pótolni: még is nem csak minden illendő erányzatu részvételt az ország terheiben megtagadott, és valamint az előtte gyülöletes Necker, ugy az udvarnak és az aristocratiának hódoló Calonne igyekezeteit semmivé tette, hanem soha meg nem szünő telhetetlensége által épen ugy nevelte az ország baját, mint az udvar pazérlása XV. Lajos alatt, és az országlásnak, aristocratia szülte rendetlensége. — A' harmadik rendhez az tartozott, a' mi a' papságon és nemességen kivül a' nemzethez számláltaték, azaz több mint $^{29}/_{30}$ része az egész nemzetnek; a' honnan Sièyes 1789-ben kijött illy czimü kimondhatatlan következésü könyvében: „*Qu' est ce que le tiers-état*“? igen helyesen igy tehette kérdéseit és feleleteit: „1) *Qu' est ce que le tiers-état?* — *Tout!* 2) *Qu' a-t-il été jusqu' à present dans l' ordre politique? Rien!* 3) *Que demande-t-il?* — *A être quelque chose!*!“ Mi által ő nem csak a' revolutio valóságos titkát, hanem a' restauratio utáni tusakodás tárgyát is megjegyezte. Mert azután is, mint eleinte, nem a' királyt, nem a' kormány hatalmát, nem a' koronát érdeklette a' viadal, hanem a' feltámadó aristocratiának azon előigazait és nyereségét, mellyek által az ország 1789 veszedelembe merült, 's későbben uj zavarba keveredett. A' harmadik rend magában foglalá, a' revolutio előtt, a' polgári társaság különbféle szakaszait, a' legszegényebb földmivelő és legcsekélyebb városi kézmivestől fogva a' dusgazdag kereskedő és a' legjelesb tudósig. Ide tartoztak, társaságbeli állapotjokra nézve, azok is, kik törvény szerint nemesi jussal birtak, de mint ujonczok a' nemesség által megvetöleg hátra nyomattak. Innen kétszeres neheztelésre lön oka a' nemzetnek. E' rendet nyomta az egész országi adó terhe, megkeseritve a' földesurak dölyfössége, és kényhatalma, önkényes igazság-kiszolgálta-

tásabeli visszaélések, a' kormány részéről pedig épen olly fonák mint önkényes adószedés módja által, mellynek szükségképen való következése lőn közönséges elszegényedés, és tökéletes nyomoruság. Ezekből eredt végre ama' kegyetlen dühösség, mellyel ugy a' földmivelő nép, mint a' városi pórság eddigi uraira rohant, mikor egyszer a' támadásra jel adatott. A' harmadik rend felsőbb tagjai ellenben, miveltség és tudomány által, sokkal feljebb állottak mint a' nemesség legnagyobb része, és ez még is igyekezett aristocratiáját feltartani, minekutána az minden alapját elvesztette. Vagyon és elmebeli miveltség, elejétől fogva azok az egyetlen valódi alapok, mellyekre az embernek felsőbb állása, a' polgári társaságban, épül; és a' kettő közül az utolsó mindig a' leghathatósb. Mivelt és ügyes ember előtt, a' közönséges hivatal és disz felé az utat elzárni, az országból néhány nemzetségre nézve mintegy haszonbirtokot csinálni, szintolly igazságtalan, mint sokára lehetetlen Necker, midőn az ország pénzdolga rá bizatott, azon egyetlen embernek tartaték, ki az országot megmenthesse, és még is sokáig tagadtatott meg tőle azon rang (minister czim, ülés és szavazat a' cabinetben) mellyre hivatala tekintetének legnagyobb szüksége vala, csupán csak polgári születése miatt. A' kormány csak résszerint ismerte meg a' veszedelem igazi okát; az udvar elmerült az aristocratia minden előítéletébe; és a' király hatalma csekélyebb volt, mintsem hogy ott is, a' hol jót akart, a' parlament és az udvari nemesség egyesült ellentállását meggyőzhette volna.

III. Országi alkotmány. A' revolutiót megelőző legujabb időben egész munkák irattak e' kérdésről, van e' Franczíaországnak alkotmánya, avagy határtalan e a' királyi hatalom? Legnevezetesebb munka a' franczia közönséges törvényről a' „*Maximes du droit public français*" (Brüssel 1775. 2 k. 4.) Aubry, Mey, és Maultrottól tulajdonképen nem egyéb, mint tudós értekezés a' korlátlan királyi hatalom ellen, és a' parlament azon igaza mellett, mellynél fogva ez királyi parancsolatot nem köteles elébb kihirdetni, mig szükséges voltáról meg nem győződött, és a' hirdetés előtt legalább felirást tehet ellene. Bizonyitják ezt a' szerzők a' bibliából, az egyházi atyákból, és a' leghiresb ujabbkori theologusokból, de mi több, az ország irományaiból is. Staelné asszony ezen kérdéssel, „*Considérations sur la révolution*" munkájának egy egész fejezetét be tölti, és midőn a' minister (mint Calonne) a' királyi hatalom alkotmányi korlátjait tagadták, akkor épen az előigazos rendek, a' parlamenttel együtt, igyekeztek leginkább azokat bebizonyitani. Monthion, gróf Artois canczellárja, még 1796-ban czáfolta meg Calonne tanitását, Londonban nyomtatott illy czimü könyvében: „*Rapport à Sa Majesté Louis XVIII.*" Habár tagadni nem lehet, hogy Franczíaország alkotmánya hajdan ugyan azon szabad községi alapon állott, melly minden régi germaniai alkotmányok tulajdona; 's mellynek később a' feudális rendszerben is némelly nyoma fentartatott, és hogy még IV. Henrik idejében az ország rendjei jusa, az adót kivetni, megismértetett: mindazáltal másfelől az is igaz, hogy Franczíaország alkotmányi intézetei soha egybehangzó egészet nem tettek, hanem csak egyes, egymással ellenkező, különböző időben állapitott 's jelenkorra nézve egészen haszonvehetetlen darabokból állottak. Mert minden korlátja a' hatalomnak, különben is inkább a' theoria, mint a' gyakorlás sajátja, mindjárt a' tartóság és hathatóság legelső tulajdonsága nélkül szükölködött; t. i. nem az egész nemzetet illették, hanem csak egyes rendeket, és mindig a' nemzetnek legkisebb részét: a' honnan azon becsök is, mellyet a' közvélemény bennek helyheztetni látszott, csak mulékony volt, és a' revolutio első veszedelmében már is elenyészett. De másodszor a' nélkül is szükölködtek, a' mi a' közönséges életnek erőt és rendet adhat. A' kormányt akadályoztatták, de az igazságtalanságtól nem

tartóztathatták; sőt, mivel a' kormánynak az ő kötelességi igyekezeteiben is akadályára szolgáltak, azt különféle hatalmaskodásra és visszaélésre kényszeritették: az országlás minden részei, a' kormányzás, a' törvényhozás, az igazság kiszolgáltatása olly zavarban voltak, hogy egyik sem haladhatott bizonyos és törvényes uton, és még is más felől annyi volt a' határozatlanság, hogy az által az országlásban minden egyesség megrontatott, és a' legjobb gondolkodásu minister igyekezete megsemmisittetett. A.) Az országrendi intézetre nézve, a' némelly tartományokban fenmaradott tartományi rendek különböztek az ország közrendjeitől. Amazok azon időkből származtak, mikor a' franczia nagy feudalis herczegségek majdnem olly függetlenséggel álltak, mint a' német országi fejedelmek, és azon tartományok a' koronával egybeköttetése után is megmaradtak Artois, Bourgone, Bearn, Bretagne és Languedocban. Ezen tartományi rendekhez tartoztak a' papság, a' nemesség és a' városok, de más kötelességök sem volt, hanem az adót kivetni és beszedését kieszközölni, a' honnan az adó dolgában, a' tartományok szerint, olly különbség támadt, melly az igazgatás költségét nevelte, és sok más és nagy kárt okozott. Egyik ártalmas következése p. o. voltak a' belföldi vámok (Traités) mellyek által az ország három részre oszlott 1) *provinces des cinq grosses fermes*, 2) *reputées étrangères*, és 3) *traitées comme étrangères*, melly felosztás Colbert és utódi minden igyekezete mellett is megmaradt. (A' sóadóról (gabelle) alább fogunk szólani). A' tartományoknak is voltak régenten országrendjei, mellyek azonban jókor megszünték. Enyésztökre legtöbbet tehetett azon környülállás, hogy V. Károly (1373) minden püspöki városban két országrendü biztost nevezett, az adó kivetésére és körülte támadható vetekedések eligazitására. Idő jártával ezen biztosok (*Elus*) állandó adószedő székekké változtak, millyenek minden fő megyében felállittattak, 's a' mellyek szerint Franczia ország, a' mennyire tartományi rendjei voltak, 171 választottságra (*Elections*) oszlott. A' mellett a' nép választási igaza egészen elenyészett, és a' választottságok tagjait, kiktől a' főadószedő székhez hivatkozni lehetett, a' király nevezte. Egyébiránt az egész tartományi igazgatás a' királyi intendansokra volt bizva, melly hivatalt Richelieu (1637) alkotá tökéletesen. Franczia országban volt 32 főadószedői hivatal, generalitas, 's mindenikben egy intendans vitte a' fő kormányt. Olly nagy, egyetlen egy tisztre, minden ellenőrség nélkül, bizott hatalom; azon nehézség, mellynél fogva az intendans ellen a' minister előtt boldogulni nem lehetett, egyetemben az ő gyakori tapasztalatlanságokkal és változásokkal, számtalan visszaélésre, és zsarolásra adott okot. Azért estek az intendansok közönséges gyülölségbe, és Necker gondolatját, a' tartományi igazgatást a' rendekre bizni, a' nemzet általában kedvelte. Tudni illik ő azt javasolta 1778-ban, hogy minden tartományban tartományi gyülések (*assemblées provinciales*) állittassanak fel, mellyek az ország három rendjéből választassanak, ugy hogy a' király eleinte minden tartományban 16 embert (3 papot, 5 nemes, 8 polgári birtokost) nevezzen, ezek pedig a' többi (32—36) tagtársaikat. (Már herczeg Bourgogne, mint XIV. Lajos reményleti utódja, és a' Dauphin, XVI. Lajos apja e' félét gondoltak.) De Necker ajánlását legázolta a' parlament és a' főurak ellenmondása. Egyedül felső Guienneben és Berryben állották fel olly assembléek, és nagyot használtak, mint azt Necker („*De l' administration des finances*," II. ch. 5.) megmutatta. További kivitelét ezen intézetnek, melly által a' tartományi igazgatás collegialis alkotmányt, és az angol békebirák negyedévi gyüléseihez és az esküdt birák nagy székéhez hasonló rendelkezést nyert volna, Necker elbocsátatása (1781) szakasztotta félbe. Folytattatott az, midőn Necker (1788) másodszor lépett a' ministeriumba, 's végrehajtatott a' revolutio alatt az ugynevezett *Conseils généraux* által, mellyek hathatóságát azonban Bonaparte, helyre állitván Préfect név alatt az intendansokat, nagyon

meggyengitette. Mindazáltal még most is vannak minden départementban 8 *Conseils généraux*, és minden alpraefecturában *Conseils d' arrondissement* az adó kivetése és minden egyes departement és járási köz költség elrendelése végett, — azonban mind a' kormány nevezi ki, 's e' szerint nagyon távol vannak az igazi községi rendelkezéstől. — A' közönséges országrendeket (*Etats généraux*) legelőször IV. Filep, a' szép (1285—1314) hivta öszve a' három rend szerint, 's az ő uralkodását ugy lehet tekinteni, mint áltmenetelt a' feudalismusból az alkotmányosságra. Mert ezolta a' pairség nem volt egyéb, mint üres méltóság, 's régi igazaiból semmit sem tartott meg, egyedül ülést a' legfőbb törvényszékben, mellyet Filep Parisban alkotott 's törvénytudó birákkal felkészitett. Hanem az ujonnan behozott országrendek közt a' pairek, kiket Filep a' kiholt hajdani fejedelmek helyébe emelt, semmi tulajdon és független helyt nem foglaltak. Egyáltaljáu ezen rendek közül senki sem örökös, sem hivatali szavazattal nem birt; mind a' választástól függött. A' papság, a' nemesség, és a' köznép öszvejövén, országgyülés hirdetése után, megyék szerint, ott választott mindenik rend külön annyi követet, a' mennyit akart, vagy a' mennyi kiváltatott, ugy hogy a' követek száma mindig változott. Illyen országgyülés általjában 1302-től 1614-ig tartatott 33; az utolsón volt 140 pap, 132 nemes és 192 közember, a' kik meg nem egyezhetvén, a' gyülés siker nélkül eloszlott. Még csak XVI. Lajos alatt igyekeztek a' parlamentek, ellentállásoknak az ujitó ministerek ellen, az által nagyobb erőt adni, hogy az adó dolgában az országrendek hozzájárulását szükségesnek állitották. Az előtt magokat a' régi pairi tanács folytatásának, apróbb országgyülésnek mondották, és egyszer (1528) valósággal mint különös rend, hivattak meg az előbbkelők gyülésére (*Assemblée des Notables*); sőt ezeknél fogva még azt is vitatták, hogy a' király és országgyülés adta törvény is csak akkor legyen teljes erejü, ha az ő jegyzőkönyveikbe való beiktatás által kihirdettetett. Hanem e' hatalomra csak ugy kaphattak volna, ha mindig a' nemzet igazi hasznát tekintették, és egyoldalu karlelket annyiszor nem mutattak volna. Azért hijában is szegezték magokat ellene 'a kormány rendeléseinek. XIV. Lajos az ő ellenmondásoknak egyszerre véget vetett, midőn 17 éves korában a' parlamentben megjelent, 's azt, parancsolati iránt engedelmességre kinszeritette. Nem állott ugyan a' kormány hatalmában a' parlamenteket eltörülni, mint XV. Lajos alatt, Meaupou canczellár által (1771) kétszer, és egyszer XVI. Lajos alatt (1788), Brienne minister által, történt. Hanem a' parlamentek ellentállása fő ereje nem annyira a' közönséges alkotmány szellemében, mint inkább az ők, egyfelől a' nemességgel, más felől pedig az ügyvédséggel való szoros öszveköttetésében gyökerezett. Egyszer sem vihette ki a' kormány, hogy az ügyvédek vagy a' Meaupou alkotta uj parlament, vagy Brienne nevezte *Cour plénière* előtt megjelentek volna, 's az által e' beli rendeléseit visszavenni kénytelenittetett. Midőn tehát a' parlament magát előbbi állitása ellenére, uj adózás kihirdetésére elégtelennek találván, országgyülésre hivatkozott, azt hitte, hogy a' két felsőbb rendben olly hatalmas segitséget kap a' ministerium ellen, hogy ennek minden, az aristocratia kicsapongását, a' nemesség adómentségét, az országos hivatalok örökösségét 'stb. fenyegető szándéka, elnyomatik. Hanem épen ez okból a' kormány is az országgyülés meghivásában láthatá azon egyetlenegy eszközt, melly őtet, a' harmadik rend által, az aristocratia ellen fentarthassa, a' mire azt már IV. Filep, hatalmas vazallusai ellen használta volt: de ugyan is azért kellett a' köznép követei számát megkettőztetni, 's mind a' három rendet egy házba gyüjteni (a' mi által tulajdonképen csak a' régi szokás állitatott helyre; Baillet „*Droit public français*," I. 98), hogy a' köznépi követek azon hatalomra kaphassanak, melly őket, mint a' valóságos nemzet képviselőjit illette, 's mellyre, ha a' kormányon segiteni akar-

tak, szükségök volt. Mindazáltal e' jó szándék is semmivé lön, mivel a' király nem mert a' nemzet királya lenni, sőt az udvar arra vette, hogy ő lett legelső ellenkezője ministereinek. — *B.*) Már az eddig mondottakból is kitetszik a' törvényszéki alkotmány tetemes hijánossága, mivel nem egyedül saját czéljának szolgált, hanem a' kormány és törvényhozás dolgába is olly szerencsétlenül elegyedett. De még más környülállások is voltak, mellyek miatt a' kormány irányzata a' törvényszékekhez igen zavaros lett. Épen azon részekben, mellyekre nézve a' törvényszéknek a' kománytól függenie kell, uralkodott majdnem tökéletes függetlenség; ellenben magában az igazság kiszolgáltatásában, a' ministerek gyakran türhetetlen erőltetést követtek el. Ez az egész törvényszéki dolog, mellynek legnevezetesb részei még mindig a' feudalismus romjai alatt hevertek organisatiójának volt természetes következése. Nem is emlitjük, hogy Franczíaországban az igazság kiszolgáltatása mindig a' földesuri hatalom egyik ágának tekintetett, 's e' szerint a' *Justice seigneuriale* az első törvényszékek voltak; mert ezen bajon lehetett volna a' birák helyes állópontja és rajtok való szoros felvigyázás által segiteni: hanem épen ezen felvigyázás hibázott egészen, 's a' birák tökéletes függésben voltak a' földesuraktól. A' bíróságnak alsó, felsőbb és legfelsőbbre való felosztását, mellyek közül az első határtalan főbenjáró bírósággal birt, sem akarjuk itten fejtegetni. A' *Seigneur bas justicier* itéletét a' *Seigneur haut justicier*, egyébaránt közönségesen a' királyi főtisztségek (*Bailliages et Sénéchaussées*) eleibe lehetett feljebb vinni. Az utóbbiak nem voltak puszta uradalmi tisztségek, hanem az ő birói hathatóságok a' vazallusok jószágaira is kiterjedt az által, mivel bizonyos vétkek, *cas royaux*, a' földesuri bíróságból ki voltak véve. A' királyi uradalmi alsó törvényszékek többnyire udvarbíróságok (Prévotés) voltak. A' főtisztségben *Bailli* vitte az elölülőséget, a' ki nem tartozott törvényt tudni; 's illy esetben az igazság az ő nevében, törvénytudó helytartója (*Lieutenant du robe*) által szolgáltatott ki. A' nagyobb városok főtörvényszékeinek II. Henrik 1551-ben, présidial név alatt, collegialis alkotást, egy elölülőt és legalább 6 tanácsost adott, hogy ezen hivatalok eladásából szép sommákat nyerhessen. A' legfőbb törvényszékek voltak a' parlamentek, mellyek 1302 olta, különböző időben, a' koronával egybekapcsolt hajdani feudalis herczegségekben felállittattak. Mind eredete idejére (1302) mind köre terjedtségére nézve legelső helyet foglalt köztök a' Parisi parlament (l. e.). Megyéjéhez tartozott több mint fél Franczíaország, Isle de France, Picardie, Champagne, Lyon, Berry, Bar, Perche, Poitou, Anjou, Touraine 's több tartományok, a' perlekedők legnagyobb terhére, mivel az igazság után messze földre kellett utazniok. Volt e' parlamentnek 1 első elölülője, 9 elölülője *de Grand' Chambre*, 8 elölülője a' többi 4 senatusnál vagy kamaránál, és 116 valóságos tanácsosa, kik 7 senatusban dolgoztak. Azon kivül volt mellette egy sereg alsóbb rendü tisztviselő és ügyvéd (*subalternes, procureurs, és avocats*). A' nagy senatus 9 elölülője különös gömbölyü sipkát viselt, a honnan *Présidents à mortier* neveztettek. A' parisi parlamentben ülhetett minden királyi herczeg és minden pair, a' ki 25 esztendejét feljülmulta. Ezen parlament azt allitotta, hogy a' többi parlamentekkel (Toulouse 1444, Grenoble 1453, Bordeaux 1462, Dijon 1476, Rouen 1499, Aix 1501, Rennes 1553, Pau 1620, Metz 1632, Besançon 1674, Douay 1686 és Nancy 1775) egyetemben csak egy egészet alkot, melly csak annyi részre oszlik: de a' kormány ezt soha meg nem ismerte. Olly sok tanácsos és dolog (mert a' többi parlamentek is hozzájok képest jól megvoltak rakva) az igazság kiszolgáltatásának nem kevés kárával járt; és noha közönségesen igen jeles és derék emberek ültek a' parlamentben, még is találkozott mindig tudatlan és megvesztegethető. Az udvar mindig fizetett egynehányat, 's évenként nem kis summát költött rájok. Valamennyi parlament, mint legfőbb törvényszék, *Cour souve*

raine-nek neveztetett, melly nevet némelly más tartományi törvényszékek is használtak. Ezen souverainitásnál fogva, némelly igen különös just is gyakorlának. A' ministerium semmi befolyással nem birt a' parlament munkálkodása vagy tagjai választásába, csak hogy a' a' királyi ügyvéd, *Avocat és procureur général*, köteles volt, az elölülővel felváltva, minden félesztendőben egyszer a' becsuszott visszaélésekről beszédet mondani, 's azoknak orvoslására ajánlást tenni. Ez Parisban szerdán, a' szünnapok után, szokott történni; a' honnan ezen dorgáló beszéd *Mercuriale* nevet kapott. A' parlamentek azon hatalmat is tulajdonitották magoknak, mellynél fogva a' törvény értelmétől eltávozniok és aequitas szerint ítélniek lehetett; a' mi ellen a' tartományok gyakran panaszkodtak, 's e' közmondás támadt: *Dieu nous garde de l' équité du parlement.*" Abban is különös előjogzat helyeztettek, hogy büntető határozásaikban a' vétek nemét, úgy mint az alsóbb törvényszékek szokták, soha meg nem nevezték, hanem a' büntetést csak általjában *pour les cas resultans du procès* mondták. A' parlament és a' bírói hivatal függetlenségét még az is nevelte, hogy minden biró hivatalát tökéletes sajátul birta. Ezen adása vevése és örökösödése az országos hivataloknak, kivévén a' ministeriumot, az intendantiát és olly hivatalt, mellyel teljességgel üszve nem fért, a' legrégibb időkből származott, mikor t. i. hivatalok is feudumba és haszonbérbe adattak; hanem már XII. Lajos és I. Ferencz alatt kezdett igazán rendszeresen gyakoroltatni, mint pénznyerési eszköz. A' rendek minden gyüléskor kérték ezen szörnyü visszaélés megszüntetését, 's kivánságok néha be is teljesedett, mint III. Henrik alatt: hanem részint az, hogy a' vevők pénzét nem volt miből visszafizetni, részint pedig, mivel a' pénzkeresetnek ennél könnyebb módja nem lévén, időről időre az eladó hivatalok száma megszaporitatott, e' bajt csak a' revolutio törülte el. Csupán csak a' törvényszékeknek, a' titoknoki, ügyvédi és jegyzői hivatalokkal együtt, tartozott az ország 450 mill., 's itt csak az vétetett számba, a' mi egyenesen az ország pénztárába folyt, nem pedig az is, a' mit az eladók felszedtek. IV. Henrik a' szokást törvényessé tette, 's bizonyos Paulet tanácsára még oda is magyarázta, hogy a' tisztviselő örökösei is eladhatták a' hivatalt, ha jövedelmeinek tizedrészét (*annuel* vagy *Paulette*) a' királyi pénztárba fizették. Azoknál is, kik vétek miatt hivataloktól megfosztattak, megmaradván az eladás jusa, könnyü általlátni, mennyire mehetett a tisztviselők függetlensége, úgy hogy még a' törvényes engedelmességet is levetkezte. Mert, mivel minden hivatalt meg kellett venni, a' jó magaviseletet senki sem találta szükségesnek az előmenetre. Legelső ártalmas következése ezen szokásnak volt a' hivatalok mértéktuli szaporitása. Minden hivatalban ismét volt két, három, sőt négy tisztviselő, kik negyed, fél és egész évenként egymást felváltották. Illy módon az ország pénztárainál is többnyire két vagy három Szedő is volt, kik közül egy csak egy esztendeig viselte a' pénztárnak gondját, azután a' másiknak adta által, mi által a' pénz dolga véghetetlen zavarodásba juttatott. Azon kivül a' kar és osztály-lélek, mellyet a' főtörvényszékek politicai befolyásra való törekedése mind inkább nevelt, mód nélkül gyarapodott, és pedig nem a' nemzet hasznára. Az egész bírói kar, minden a' parlamentek egymás közt és az elölülői törvényszék, az ügyvédek 'stb. közt való czivakodás mellett, úgy tekintette magát, mint egy egészet, melly minden tagját, szembetünő igazságtalanság esetében is úgy a' kormány, mint a' nemzet ellen tartozik védelmezni. Azért volt olly nehéz az alsóbb birák ellen, a' felsőbbek előtt boldogulni, és nem egy ártatlan lett a' törvényszékek makacsságának, büszkeségének és hatalmaskodásának áldozatjává. (l. Labarre). Voltaire és Linguet szüntelen vivták ezen bírói dispotismus ellen, mellynek, a' XIV. Lajos alatt költ főbenjáró törvény (*ordonnance criminelle*, 1670) kettős kinzás és a' bírói hathatóság kiterjesztése által, különösen kedvezett. Halálra akár melly

csekély vádolás, vagy az előadó előleges balvéleménye következésében, a' vétkes megvallása nélkül is, lehetett ítélni, és több igazságtalan vesztés a' franczia főbenjáró bíróságot közönséges bizodalmatlanság és utálatnak tette tárgyává. A' polgári perlekedés hosszas, formalitásban fojtott és felette költséges volt. Fizetése a' birónak csekély vala ugyan, de volt sok accidentiája, p. o. gyümölcs, csemege, fűszer (innen *Epices*) melly lassanként kötelességgé lett, 's nevezetes sommákat elnyelt. A' rovást napszám (vacation) szerint irták, 's a' parlamenti tanácsosnak egy napért 19 ½ livr. járt. Nem volt szokatlan, két három száz vacatiót felrovni. Az első előülő, törvényes képzelet által, minden parlamenti foglalatosságban jelenvalónak tekintetett, 's ugyan annyi vacatiót huzott. D' Aligre, az utolsó előtt való parlamenti elölülőről, kikiáltott fösvénységü emberről, azt mondták, hogy az ő vacatiója 1768-tól 1785-ig ráment 400 esztendőre. Különben a' vacatiót csak a' munkás ember nyerte meg. Hanem a' parlamenti hivatalokkal a' nemesség, adótóli mentség, nagy tekintet 's egyéb előigaz járt, és azért azok közönségesen 60,000 livr. áron adattak el. Párisban az elölülőség bele került 500,000 livrebe. A' parlamenteken kivül voltak hasonlóképen igen népes fő törvényszékek, az ugy nevezett *Chambres des comptes*, a' számadások megvizsgáltatására és jóváhagyására, Párisban, Dijon, Grenoble, Aix, Nantes, Montpellier, Blois, Rouen, Pau, Dole és Metz városaiban, és 13 *Cours des aides* az adó dolga körülti bíróság végett, mellyek közül azonban csak a' párisi, montpellieri, bordeauxi, clermonti és montaubani alkottak különös széket, a' többi 8 vagy a' parlamenttel vagy a' számadói székkel voltak összvekapcsolva. Ezen hivatalok is hasonló előigazokkal birtak, és a' párisi *cours des aides* különös tekintetben tartatott, minthogy mindenkor a' nép pártját fogta a' pénztári tisztek és haszonbérlők zsarolása ellen. A' *Chambres des comptes* ellenben nem birtak illy jó hirrel. Ezen hivatalokat közönségesen meggazdagodott polgárok vették fijaik számára, hogy könnyü szerrel szép jövedelemhez és ranghoz jussanak; egyébiránt a' számvevői tanácsosok tudomány vagy észről nem szoktak volt hiresek lenni. „*Eh! messieurs, si j' avais eu de l' esprit, m' aurait-on mis parmi vous?*" igy felelt egy a' legutolsó keresők közül, midőn tudatlansága szemére hányatott. De valamint ezen intézeteknél fogva a' törvényszékek, a' kormányra nézve, általjában feletébb függetlenek lévén, a' törvényhozást és politicát a' jóban is akadályoztnták, az ártalmast pedig el nem hárithatták; ugy ellenben a' kormány befolyása a' bíróság dolgába is kelleténél nagyobb volt. Alsóbb bíró ellen minden intendansnál lehetett panaszolni, és hogy az igazság dolgában felettenagy a' személyes tekintet, közönséges nehezteléssé vált. A' kormány önkényes parancsolatok által gátolta az igazság menetelét, midőn az ugynevezett *Lettres de cachet* által véghetetlen hatalma alá szorította az egyes emberek személyes szabadságát; de épen ezen az uton nem ritkán a' vétkest is, e' féle önkényes elfogadás által, a' bírói kézből kiragadta. Ha valaki valamelly pert, kiváltképen főbenjárót, rendkivüli nézetek szerint akart ítéltetni, különös küldöttséget adatott magának; a' mi azonban későbbi időkben ritkán engedtetett meg. A' parlamenti határozások megsemmisitését lehetett a' királyi tanács (Conseil du roi) előtt kérni, melly többnyire szivesen adatott. A' Conseil (azon osztálya, mellynek neve *Conseil privé* vala, és a' canczellár vagy pecsétőr elölülése alatt 21 tanácsos, *maitres des requêtes* és intendansokból állott) igen gyakran semmisitette meg a' fő törvényszékek végzéseit, mindazáltal önmaga határozásai (*arrêts*) alapossága tekintetéből, olly rosz hirü volt, hogy közmondássá lett: „*Il raisonne comme un arrêt du conseil.*" A' *Conseil privé*-ben a' *maitres des requêtes* voltak az előadók, 's illyenek szolgáltak 78-an 1789. *par quartier*. E' szüntelen összeütközés a' kormány és a' törvényszék közt, mindkettőre nézve legártalmasb következést vona maga után; a' kormány hatalma szintugy elgyengült, mint

a' bíróság tekintete. A' nép szava, valahányszor valamelly rendet illető dolog fordult elő, mindig részrehajlással vádolá a' parlamentet. A' franczia országlásnak egyik alapos ismerője Pfeffel (kinek értekezései, *Austrasier* neve alatt, Schlözer „Staatsanzeigen" eit különösen diszesitették), nekik tulajdonitá, hogy a' pénztár dolga és a' *Catastre* javitáshoz nem juthatott, minthogy nem csak ő közöttök voltak a' legnagyobb birtokosok, hanem a' személyes tekintet rendszerénél fogva egyszersmind mind magokat, mind az övéiket minden törvényes adózás alól tudták megmenteni. A' franczia kemény feudalismus is annak volt következése, hogy minden felsőbb törvényszékben nagy birtokosok ültek, vagy legalább, a' hivatalok eladhatása és azon mesterkélés miatt, mellyel a' parlamentek uj nemzetségeket magoktól távoztatni tudtak, nagyobb része amazokhoz tartozott. Egyébiránt a' parlamentek mindenbe elegyedtek. A' parisi p o. a' Jansenistáknak pártját fogta Beaumont Kristóf (1764) parisi érsek ellen. Az érsek eltiltotta a' jansenista papokat a' communio kiszolgáltatásától; a' parlament ellenben főbenjáró üldözéssel fenyegette az érseknek engedelmeskedő papokat; a' királyi tanács megsemmisitette a' parlament parancsolatjait, melly azokat más nap megujitotta. „Ezen anarchia, ugymond Voltaire 1775-ben (*Histoire du parlament de Paris*) nem tarthatott soká. Vagy a' kormány volt kénytelen a' szükséges hatalmat ismét felvenni, vagy az uralkodásnak kelle a' parlamentre általmenni." Az első nem történhetett, a' második revolutióra vezetett, melly tehát eredetére nézve, egészen a' felsőbb rendek munkálatja vala.

IV.) Országlás és kormány állapotja. Noha a' nemesség és a' parlamentek aristocratiai, azaz köz vagy inkább kizáró uralkodásra törekvő vágyása által a' kormány mindenképen akadályoztatott: a' nemzet szavának (nemzet eszének) még sem volt semmi törvényes utja módja, mellyen magát kinyilatkoztathatta és a' kormányt haladásban tarthatta volna. Azért kényhatalmas is volt a' kormány némelly tekintetben, habár az uralkodó szándéka még olly messze járt is minden kényhatalomtól. Igy mutatkozott az 1) minden önállásu municipalis alkotmány eltörlésében, melly minden alkotmányban, a' monarchiaiban is, az első lépcsője a' közhatalomnak. Mineküntána a' harmadik nemzetségi franczia királyok a' viritó városi szabadságban az első támaszt lelték a' vazallusi aristocratia ellen, a' városok községi alkotmánya is jó ideig, háborgatlan szabadság és erőben, gyarapodott. A' városok magok választottak elöljárót; többnyire királyi helybenhagyás sem volt szükséges; magok szabtak magoknak statutumokat, önvédelmezési igazzal éltek, 's nem a' legkisebb helyet foglalták el a' földesurak sorában; pénzök és fegyveres népeik miatt, a' királyok előtt sokkal becsesbek voltak mint akár a' nemesség, akár a' papság; a' 14. század olta, mint harmadik rend, ültek az országgyülésen. I. Ferencz és II. Henrik alatt történtek a' legelső sérelmek a' városi szabadságon, a' mint az azok ellen hozott törvényekből láthatni. XIV. Lajos uralkodása e' részben is rontott. Ő a' városokban is örökös és eladó hivatalokat hozott be (kir. ügyvéd, városi jegyző, biró (maire), tanácsos), melly által a' választási szabadság elveszett: némelly városok azonban ugy tarták meg régi alkotmányokat, hogy a' királynak ama' hivatalokért járó sommát magok fizették meg, 's az által azután is szabadon választhatták tisztviselőjiket. Ide tartozott Paris, hol az első tisztviselőt, a' kereskedők elöljáróját (*Prévot des marchands*) ugyan a' király nevezte, hanem a' 4 polgármester az előbbkelő polgárok (notables) által választatott, a' 26 tanácsos és a' 16 fertálymester pedig hivatalaikat örökösen birták. Általjában véve azonban még is igen keveset ért az egész municipalis rendtartás. — 2) A' tartományi igazgatás, mint már emlitetett, egészen az intendansok kezében volt, kik megyéjökben meglehetős basa forma hatalmat üztek. Az ország pénzdolga, részint örökös, részint eladó hivatalképen, királyi tisztviselők bir-

tokában volt, vagy bérbe adatott, a' mi a' régi alkotmány legnagyobb bajaihoz tartozott. Azon, már említett szokás, hogy a' királyi pénztárok két, sőt három, egymást évenként felváltó, szedőre voltak bizva, a' legügyesb financzministernek is lehetetlenné tette a' felvigyázást, mert az egészet csak minden negyedik esztendőben lehetett átnézni: ide sem értvén azt, hogy a' tisztviselők serege temérdek költségbe került. Az emésztési adó, azaz a' sókereskedés, a' korona dohány monopoliuma, a' belső vámok, Paris városa eledeli rámja (accise), és az italvám a' vidéken, haszonbérbe adattak. Nem annyira a' 44 főbérlő (*fermiers généraux*) 's tisztjeik serege ön visszaélése vonatá rájok a' nép gyülöl-ségét, hanem inkább maga az adó elrendelése. A' kormány igyekezett ugyan a' főbérlőknek olly vékonyra szabni a' nyereséget, a' mint csak lehetett, de a' következés még is mutatta, hogy temérdek és könnyü jövedelem maradt számokra, és egyenesen ők ártottak legtöbbet a' kormány közönséges tekintetének, az ő, a' nép kárával keresett gaz-dagságok esztelen fékozlása által; habár néha olly érdemes férjfiak is találkoztak köztök, mint Helvetius, Lavoisier, de la Borde, 's néha né-mellyek jóra is használták kincseiket. A' nemzet őket az ország nadá-lyainak csufolta; ők, mint pazérlók, ostobák, pénzökben durván büsz-kék, kegyetlenek, állandó személyek voltak a' játékszinen. Hanem ezen pénztári haszonbérléseket a' bölcsek ítélete is kárhoztatá, annyival inkább, mivel az ország jövedelmének épen ezen ágában a' beszedési költség legtöbbre ment; melly, Necker szerint, 16½ századrészt tett, midőn a' közvetlen adó az országnak csak 6 ²/₅ századrészbe került. Hanem ők a' Franczia ország valóságos uralkodóival, a' nemesség és az udvari pajtásságokkal (coteries) olly szoros öszveköttetésben állottak, (mivel, valaki csak némelly befolyással birt, nálok nyilt erszényt ta-lált), hogy egy minister sem merte ezen ország oszlopait, mint gúnyol-va nevezteték, megtámadni. „Az ur csudálkozni fog," mondá egy-szer egy udvari ur de la Borde udvari pénztartóhoz (banquier) „hogy én, noha nincs szerencsém az urat ismerni, 100 Louisdort ké-rek az urtól kölcsön." — „És az ur," felele amaz, „még inkább fog csudálkozni, hogy én, szerencsém lévén az urat ismerni, kérését tel-jesitem." Necker csupán csak a' földbirtoki és jövedelmi adó és a' vámok melletti tisztek számát 250,000-re teszi, noha nagyobb része mással is foglalatoskodott. — A' középponti kormány a' király, vagy inkább a' ministerium és az udvar kezében volt. Ámbár az utol-só időkben a' király akaratja volt egyetlen kutfeje a' törvénynek (*si veut la roi, si veut la loi*), még is felette nagy lelki erő kivántatott, a' királyi háznép és udvar öszvetett befolyása meggyőzésére. Az-ért is hijába bizakodék a' minister a' király segedelmére, mellyre szük-sége volt, ha valami visszaélés vagy rendetlenséggel barczolni indult. Jó vagy rosz minister, mint Turgot és Necker, mint Calonne és Brien-ne, nem állhatott meg változtatás nélkül, 's egyik is, másik is rajta vesztett. Az első helyen, a' kormány dolgában, állott tulajdonképen az ország canczellárja, a' külső, a' királyi udvari, a' tengeri és a' hadi dolgokra ügyelő országi titoknok, és pénztár főőre vagy főigazga-tója (*controleur* vagy *directeur général des finances*). Ezen hat osz-tálybeli főtiszt (*chefs de département*), noha nem mindig ministeri rangu és az országtanácsba (*conseil d' état*) bejáró volt, korlátlan ha-talommal birt. Rendelése királyi név és aláirás alatt járt; de a' király nem maga irta alá nevét, hanem a' ministernek bélyege volt a' király nevével, mellyet ő saját neve aláirása által megerősitett. Tömlöczöz-tető parancsolatot azonban egyedül a' királyi udvari országtitoknok adott. Ministeri rangot a' király, minden irásbeli kinevezés nélkül, az által adott, ha valakit a' *conseil d' état* ülésébe meghivott; 's ez egyszer megnyerve, csak teljes perbeli kárhoztatás mellett volt visszavonható. Honnan az elbocsátott ministert egyszersmind számkivetésbe kelle kül-

deni, vagy tartózkodását Paris körül, bizonyos távolságra megtiltani. A' *conseil d' état* ülésében a' király előadást tartatott magának a' ministerek által; többi osztályai pedig voltak a' *conseil des dépêches* a' külső dolgok számára; a' *conseil des finances* és a' titkos hadi tanács, mellyekben valamennyi minister és országtitoknok üléssel és szavazattal birt. De *conseil d' état* nevet egy más hivatal is viselt, melly a' főcanczellár vagy a' pecsétőr elölülése alatt, országtanácsosok és *maîtres des requêtes*-ből állt, 's az alsóbb birák ítéletei megsemmisítésével, a' felsőbb birák elleni kifogáskérelmekkel, vagy a' bíróságok közti vetekedésekkel foglalatoskodott Ez, az előbbenitől való megkülönböztetés végett, *conseil d' état privé* vagy *conseil des parties* hivatott. (Még más főtörvényszék volt a' *Grand conseil*, melly 5. elölülőből, 54. tanácsosból 'stb. állott, 's hathatósága az egész országra, különösen papi jószágok, megbukott kereskedők, uzsora, némelly vazallusi tartozások 'stb. e' félére terjedt). Végre az ország canczellárijában (*grande chancellerie*), mellynek tagjai valának a' pecsétőrző canczellár, 2 *grands rapporteurs*, 4 *grands audienciers* 'stb., minden nevezési,' nemesi, törvényesitési, honositási 'stef. levél készült, vagy netalán félre vetetett. Ha már ezen tenger országi hivatalt és tisztviselőt az angol országi intézetek egyszerüségével öszvehasonlitjuk, ez oldalról is meg kell győződnünk, hogy a' franczia országlás inkább arra használtatott, ne hogy a' főbb rendek elegendő hivatal nélkül szükölködjenek, mintsem hogy az ország dolgai jól igazgattassanak. Ezen okfő, Franczíaországot a' nemességnek nagy feuduma, és a' nemzetet annak rabszolgai pórsága gyanánt tekinteni, mind az országi adó szedésében, mind az ország pénze költésében szorgalmasan gyakoroltatott. — 4) Az adó terhe egyedül a' nemtelen rendeket nyomta; a' nemesség és a' papság majd semmit sem adott. Mert a' mit a' papság fizetett, legnagyobb részint ismét a' papságra, a' kisebb beneficiatusok és a' plébanosokra ment, 's a' főpapok jövedelmét egy cseppet sem csonkitotta. Egyébiránt azon mód, melly szerint az egyház temérdek jószágából folyó jövedelem használtatott, legtávolabb esett az egyház valódi czéljától, mivel, mint már emlitetett, csupa penzioi intézetté lettek a' nemesség kisebb fijai számára, kik illy módon meggazdagitva, bujáságra és erkölcstelenségre nézve minden egyéb rendet meghaladtak. — Legelőször is minden nemtelen birtok számtalan vazallusi adózással, urdolgával és egyéb földesuri szolgálattal tartozott, 's rendszerint dézmát is adott. Ezen földesuri igazokból vette a' papság és a' nemesség jövedelmének legnagyob részét, mellyeket a' revolutio elejénte csekély pótlás mellett, azután ingyen eltörült. Mindazáltal még is maradt több mint 3000 mill. frank értékü papi és nemesi birtok, azon kivül, mellyet a' ki nem bujdosott nemesség megtartott. Mert 1790. Május 17-től 1801-ig 2609 mill. áru nemzeti jószág (papi és kibujdosott nemesi birtok) adatván el, még is maradt még 340 milliomnyi, a' régi departementekben, melly a' restauratio után, a' hajdani birtokosoknak visszaadatott. Levonván ezen birtokot az egész Franczíaország földbirtokából, legfeljebb egy harmadrész marad meg a' nemtelen birtok részére. Már egyedül ez fizetett adót (*taille*), melly, mint földbirtoki és kereseti adó vegyülete, évenként 95. mill. tett. Más adó neme, a' fejadó (*capitation*) mind a' nemest mind a' nemtelent érdeklé ugyan különbség nélkül, de sokkal csekélyebb volt, mint amaz, és többet sem tett 41 mill. A' harmadik vagyonbeli adó, a' tiszta, különösen földbirtoki jövedelemhez volt szabva, 's eleinte a' tiszta jövedelemnek $^1/_{20}$ részében állott, a' honnan a' neve *Vingtième*. Később megkettőztetett (*les deux vingtième*), azután $^1/_{10}$ részével megszaporittatott (4 *sous pour livre en sus du premier vingtièmes*) és 1782-ben még egy harmadik *vingtième* is rendeltetett, mellynek csak a' háboru végéig kellett volna tartania. A' nemesség, ez adónem alól tör-

vényesen ugyan nem volt felszabadítva, hanem különféle összeköttetései által könnyen megszabadulhatott. A' *deux vingtièmes*, a' 4 *sous* pótlékkal együtt, 56 mill. hajtott, melly szerint az egész nemzet jövedelme csak 500 mill. tett volna, á' mi felettébb kevés. Pfeffel példát mond, hogy némelly földesurak, kiknek jövedelme összvesen 4—5 mill. tett, ezért csak 44,000 livr. adót fizettek, 's következésképen az országot, tartozásaik $^9/_{10}$ részével megcsalták (Schlözer, *Staatsanzeigen*, XII. 136.), annakokáért ezen adó terhe is megint a' nemtelen vagyonra háromlott, és már ebből is elegendőképen kitetszik a' nép szörnyü nyomorult állapotja. Valamennyi földbirtoki adó, a' revolutio előtt, hajtott 210 mill. livr., 's ennek a' nemtelenség bizonyosan több mint $^3/_4$ részét fizette, noha a' földbirtoknak $^1/_5$ vagy talán $^1/_4$ részénél alig volt több az övé. De ehez járult még 1) Az uttöltés (*corvées*), mellyel kizárólog a' paraszt tartozott, 's mellynek értéke, Necker szerint, rá ment évenként 20 mill. fr. A' jobbágyság véres veritéke töltötte mind azon pompás utat, melly Franczíaországot minden felé hasogatta, de csakugyan leginkább a' gazdagok hasznára, minthogy a' mellékes ut, mellyre a' közembernek legnagyobb szüksége vagyon, csinálatlanul hevert. — 2) Másik nagy teher volt a' katonaság szállása, melly ismét egészen a' dolgozó népet nyomta, mivel a' nemesség vele nem tartozott. A' katonának, a' szálláson kivül, tüz, világ, só és mosás járt, falun lovasnak takarmány is. 3) Hasonlóképen egyedül a' köznép tartozott katonáskodni. Évenként 60,000 ember szedetett, és sors szerint. A' szolgálat 6 évig tartott. El lehet gondolni, e' szedés mennyi zsarolásra szolgálthathatott alkalmat. De a' mi, mind szörnyü mennyiségre, mind beszedés módjára nézve, a' népet csaknem kétségbe ejté, az vala a' nemegyenes (*indirecte*) adó. A' tartományok közti belső vámokat már emlitettük; ezek is az országos haszonbérhez tartoztak. Az italadót, némelly más megrovással együtt, a' kormány szedte, 's 52 mill. kapott belőle. Ellenben a' dohánymonopolium, a' vám mind a' határon mind a' tartományok közt és a' gyarmati jószágoktól, különösen pedig a' sóadó, 44 országos haszonbérlőből álló társaság kezében volt, kik utoljára 186 mill. fizettek érte az országnak. Ennek egy egész harmadrésze esett a' sóra, olly dologra t. i. melly gazdagnak szegénynek csaknem egy mértékben szükséges. De azon 60 mill. livre, melly a' sóért az ország pénztárába folyt, korántsem volt mind, a' mit a' nép sóért fizetett; minthogy még a' haszonbérlők nyereségét, az alsóbb tisztviselők fizetését, a' kerülők és a' lopódzó sókereskedést gátló katonaság zsoldját is meg kellett adnia, melly általjában 20 mill. számitatott. Egy mázsa só, melly szabad kereskedésben 1 $^1/_2$ livr. áron, sőt, ha a' sófőzést nem akadályoztatták volna, némelly tartományokban még olcsóbban lett volna kapható, a' sóadó (*gabelle*) miatt, némelly tartományban 62 livr. emeltetett. Emlékeztetés nélkül is szembetünő, melly nagy kárára vált azon mesterkélt drágaság a' mezei gazdaságnak, de még is legnagyobbra a' nép erkölcsének, 's az ő viszonyának a' kormányhoz. Mert épen ezen adóra nézve lett a' régi tartományi rendtartásnak a' legképtelenebb rendszer a' következése. Egész Franczíaország a' sókereskedés tekintetében hat, különfélekép egymásba vágó részre oszlott el: 1) *Provinces franches*, azon kerületek, hol a' sókereskedés szabad, tehát a' só természeti árában maradt meg. Illyenek voltak rendszerint azon tartományok, hol a' só készült, Bretagne, Poitou egy része, Navarra, hol a' só mázsája 1 $^1/_2$ livr., és a' Franczíaalföld, hol 7—8 livr. áron adatott. 2) *Provinces redimées*, II. Henrik alatt egyszerre 1,700.000 livr. fizetvén, magokat a' sóbérléstől megváltották. Ezek a' sót Saintonge és Poitou tengeri sófőzéseiből hordták, bizonyos vám mellett, mi által mázsája mintegy 6—10 livr. ment; 's ide tartozott Guienne, Poitou, Auvergne 's általjában a' déli tartományok. 3) Alnormandia maga főzött tengeri sót, mellynek negyed része hajdan az ország-

nak járt; később ez is pénzbeli adóvá változott. 's a' só árát 13—15 livr. emelte. 4) *Pays de salines*, mellyek belföldi aknákból nyertek sót, mint Elsasz, Franche-comté, Lothringen és a' három püspökség (Metz, Toul és Verdun), fizették a' sót 12, 15, 27 és 36 livr. 5) *Pays de petites gabelles* (némelly csekélyebb különbséget elmellőzvén) Provence, Languedoc, Dauphiné, Lyonnais, szóval a' délkeleti tartományokba járt a' só a' tengeri sófőzésekből, 22—40 livr. áron. 6) *Pays de grandes gabelles*, t. i. az éjszaki közbelső tartományok, Isle de France, Normandie, Picardie, Champagne, Orleannais, Touraine 'stb. öszvesen $^{4}/_{5}$ az országnak, legnagyobb adót fizettek a' sóért, 's azért is az egész sóbérnek (40 mill.) $^{2}/_{3}$ innen jött. Ára pedig volt, a' tartományokhoz képest, 54—62 livr. Ezen rendtartásnak leggonoszab következése az volt, hogy a' nép harczban állott a' kormány ellen, és hogy a' sóval kereskedés (*faux saunage*) minden szegénységre jutottnak, minden szökevény gonosztevőnek, minden csavargónak menedékül szolgált. A' ki Bretagneból Mainebe vagy Anjouba egy mázsa sót hozott a' határon keresztül, egy óra alatt 17 tallért nyert; sőt egy két font a' tarisznyában is szép napszámmal fizetet. Ennek meggátlására számtalan tiszt, és mivel a' csusztatók fegyverben jártak, sok katona is volt szükséges. Igy tehát a' kormány maga nevelt magának egy sereg vakmerő 's elszánt embert, kikkel a' törvényszékek szüntelen bajlódtak. Közönségesen 1800 illyen gonosztévő volt a' tömlöczökben, és szerencsés esztendőnek tartatott, melly 300-nál többet nem küldött a' gályákra. A' büntetés, akár mi kemény, nem ijesztett: mert a' kisértet még nagyobb volt; a' vétek pedig nem látszatott egyébnek, mint ellentállásnak a' kormány igazságtalan nyomása ellen: minthogy pedig a' bérlők minden esztendőben, hátramaradt adó fejében, száz meg száz embernek minden vagyonkáját eladatták, tehát az inség és kétségbeesés olly keresetre hajtott, mellyben a' nyereség a' veszedelemmel bőven felért. — Még egy igen sulyos terhet kell említenünk, a' közönséges gabonazárt, még a' belföldi tartományok közt is. Colbert, a' ki kezdte, ezt gondolá, hogy eltiltván a' kihordást, olcsó árt csinál a' gyárházok számára. A' mi az ő igazgatása alatt tévedés volt a' rendszerben, utódi, 's nevezetesen XV. Lajos alatt uj zsarolások forrásává lett. Az intendansok különös engedelme nélkül nem volt szabad gabonát más tartományba vinni, ők pedig csak jó fizetésért adák ezen szabadságot. Pénzes emberek pedig öszvevevén a' gabonát, az árát igen felhajták, hogy azt, ők okozta drágaság idején, a' kormánynak, melly az ország tára rovására a' kenyeret mindig ugyan egy áron tartani igyekezett, temérdek nyereséggel eladhassák. Hogy XV. Lajos, különös erszényéből, ezen speculatióban nagy részt vett, ismeretes dolog. A' mezei gazdaság egészen megromlott, és sok vidéken, kiváltképen nagy városokban, nagy inség támadt; a' honnan megtörtént, hogy, midőn Turgot, XVI. Lajos alatt, ezen gabonazárt megszüntette, az ő ellenségei a' népet, saját java ellenére zenebonára felázithatták. Fenmaradt ugyan 1774 óta a' szabad gabonakereskedés az országon belől, de a' kihordás tilalma nem szünt meg, és az egyszer letiprott és annyiféle más bilincsben fetrengő mezei gazdaság, olly hirtelen nem kaphatott fel. A' fővárosnak elegendő kenyeret szolgáltatni igen nagy gondba került; azért is igen könnyü vala, népére mesterségesen eszközlött inség által, rája ijjeszteni; a' minthogy ez valóban eszközül használtatott azelső rettentőség megindítására, és a' nép dühének a' kirá'yi ház ellen fordítására. Ezen rövid leirásából az adózási rendtartásnak könnyen kitetszik, melly iszonyu mértékre nevekedett légyen Francziaországban az alsóbb rendek szegénysége és nyomorusága a' revolutió előtt. A' gyarmati rabkereskedést azzal szokták volt mentegetni, hogy hiszen a' rab dolga rendszerint sokkal jobb, mint a' franczia paraszté. „Nyomorúságból", mondja Staël asszony (*Considérations sur la révolution*, I. ch. 6.), „eredt tudatlanság, a' tudatlanság pedig nevelte a' nyomorúságot; ha tehát va-

laki kérdezi, miért viselte magát a' nép a' revolutiókor olly kegyetlenül, semmi egyéb okot nem találunk, hanem hogy szegénység és nyomoruság erkölcsi romlottságot is vontak magok után, minek anyival is inkább kelle megtörténnie, mivel XIV. Lajos, sőt I. Ferencz olta, a' nép erkölcsi 's vallási nevelése egészen el vala mellőzve." — Erre ugyan sokan azt felelték, hogy Franciaország most általjában több adót fizet, mint 1789-ben. De azon ellenvetés alaptalan. Mert igaz ugyan, 1789-ben csak 585 mill. jött az ország pénztárába; hanem oda számlálván az eltörült dézmát és feudális adózást is, 's felvévén ezt is, hogy most az adótóli szabadság megszünt és az adó minden jövedelemre irányosan van felosztva, senki sem fogja tagadhatni, hogy a' munkás rendek most sokkal kevésbé terheltetnek, mint a' revolutió előtt. — Azon kivül 5) az ország pénze pazérlása is megszünt, melly a' kormányt disztelenitette. Mert semmi sem keserithette el a' népet annyira, mint mikor látta, mire fecséreltett el az olly nehezen behajtható adó. XIV. Lajos háborui, épületjei, fényüzése még sem sértette annyira a' nemzet józan érzelmét, mint egy Pompadour, egy Dubarry kevély pazérlása XV. Lajos alatt. Ő alatta csuszott be az ország főpénztára számadásiba egy uj szokás, melly a' legnagyobb rendetlenség kutfeje és takarója lett, az ugynevezett *Acquits à comptant*, azaz a' királynak saját nyugtatványi felvett kész pénzről, mellyet azonban korántsem ő vett fel valósággal, hanem ez csak arra való volt, hogy a' költség tárgyát ne kellessék a' számadásban megnevezni. XVI. Lajos nem pazérlott, sőt személyére nézve, mindenben gondos házi atyja volt népének. A' szerencsétlen Mária Antonia királynéról is, ujabb időben egy igen bizodalmas tanu (Campane asszony) sikeresen mosta le a' fecsérlés piszkát, mellyet a' közvélemény, már jókor a' revolutio előtt, rákent. Hanem az ártalmas *acquits à comptant* (vagy, mint későbben neveztettek, *ordonnances au porteur*) még XVI. Lajos alatt is gyakoroltatott, és az illy módon az ország pénztárából huzott sommák, mellyek hova lett fordittása, csak részszerint, a' király titkos tárkönyvéből (az ugynevezett *livre rouge*) kitetszik, rámentek 1779-től 1787-ig 860 mill., és ezen nagy pénzt, kivévén a' külső dolgok titkos költségét, többnyire az udvari urak penzioji és ajándéki emésztették meg. Ezen kegyelmek tele kézzel osztogattattak, ugy hogy senki sem mondhatta, ki legyen az, a' ki just nem tarthat rájok; Necker pedig (*administration des finances*, III. 95) külön fejezetben értekezik a' főurak kérelmiről, és a' finanminister kötelességéről, azok ellen törekedni. Valaki penzionak vagy ajándéknak helyes okot nem adhata, a' királyt valami eladó jószággal vagy jussal megkinálta, 's e' czim alatt mindent kapott, a' mit kért. Egy királyi herczegért, két esztendő alatt, 16 mill. adósság fizettetett meg; de másoknak is, mint p. o. Sartine, a' haszonvehetetlen ministernek, hasonló czélra, nevezetes sommák adattak. Ennek sem volt egyedül a' király gyengesége mindennek oka, hanem főképen az aristocratia hatalma, mellyet talán se Richelieu se XIV. Lajos már nem tudott volna megtörni. De a' királyi familia igen is azt vélte, hogy a' thrónnak csak a' néptől, nem pedig a' felsőbb rendek aristocratiájától van miért tartani, noha már régen az előtt egy a' legbölcsebb franczia publicisták közül, D'Argenson minister (*Considérations sur le gouvernement de la France*, 1764) igyekezett ezen előitéletet elenyésztetni. Az igaz, hogy a' revolutio, mellyet a' parlamentok és a' főrendek, országgyülést kivánván, teremtettek, egyszer neki dühülve, a' püspöki székekkel, és a' nemesség feudalis uraságával együtt, a' thrónt is öszvetépte.

FRANCZIA REVOLUTIO KÖVETKEZÉSEI. Az imént előadott általános, 's mélyen érzett sérelmek mellett csak gyenge inditás kellett a' népnek, hogy erővel visszavegye, a' mit az ugynevezett előbbkelők, századokig tartott bitanglás által, tőle elragadtak, t. i. a' szabad községalkotmányi igazat. Neki volt erre készitve a' polgári társaság minden rendje, a' szegény nép a' nyomoruság által, mellynek okát, a' rettentő országter-

het, közelről látta, a' felsőbb polgárság azon boszuság által, mellyet a' nagyurak hatalmokkal való dölyfös visszaélése gerjesztett. Hijában igyekezett a' nemesség, a' polgárságra hányt legalábbvaló nevezések által, azon különbséget még tovább is fentartani, melly alól a' polgári rend magasb miveltsége minden alapot elmosott. Ámbár a' népnek nagyobb része oskolai tanultság nélkül szükölködék (a' franczia közember talán Európában a' legtudatlanabb volt), mindazáltal bizonyos practicus észbeli pallérozódás megvolt minden rendben, és mivel leginkább onnan felül hallatszott, miként legyen az országnak javításra szüksége, természet szerint minden Rousseau és Voltaire nélkül is, a' társaság eredeti és szükségképen való állapotja lett a' közönséges gondolkodás tárgyává. Az ország szerződés általi megállapitása, a' közhatalom alkotása a' nemzet akaratja által, nem uj philosophus találta gondolat; sőt a' legtermészetesb és legrégibb megfogás, mellyet Francziaországban, a' népre nézve sokkal nagyobb befolyásu irások, mint Rousseau „*Contrât social*-ja, ébresztettek fel, t. i. Fénélon és Bossuet és Massillon munkáji. Bossuet „*Politique tirée de l'écriture sainte*"-je tele van olly hellyel. Fénélon „*Directions pour la conscience d'un roi*"-jában (Direct. 36, l. 65.) egyszerüen ezt mondja: „*C'est un contrât fait avec les peuples pour les rendre vos sujets; commencerez vous par violer votre titre fondamental? Ils ne vous doivent l'obéissance que suivant ce contrât, et si vous le violez, vous ne méritez plus qu' ils l'observent.*" Massillon, az ő böjti prédikációjiban („*Petit carême*"), ezen valóságos népkönyvben, egyenesen arra emlékezteté a' királyt, hogy hatalmát csak a' nemzet választásának köszöni, 's igy végzi szavait: „*En un mot, comme la première source de leur autorité vient de nous, les rois n'en doivent faire usage que pour nous.*" Alig vitték ki tehát a' parlementek az országgyülés meghivását, már is mindenütt mutatkozott ezen ideák practicus következése. Nemzeti fegyverről elég volt egy Mirabeaunak szólani, (1789. Julinsb.), már is egész Francziaország fegyverben állott. Ezen általános, ugyan azon egy nap, a' szárón álló gabona felgyujtásáról elterjesztett hamis hirek következésében történt felfegyverkezése a' községeknek, és azt nyomban követő fellázadása a' jobbágyoknak földesuraik ellen, — ezek tartoznak a' revolutionak legtitkosb és legnagyobb következésü történeteihez. Hány várat dultak fel, hány levéltárt égettek meg, nem mondják ugyan a' revolutio történétirói, de már akkor is látszott, hogy a' községek azon okleveleket akarták semmivé tenni, mellyeket a' földesurak feudalis igazaikról birtak; ez nem volt egyéb, ha előleges végrehajtása azon határozásoknak, mellyeket a' nemzeti gyülés 1789 Aug. 4. éjszakáján 's következő napokon, a' feudalismus eltörültetéséről hozott. Ezen határozások foglalják magokban a' revolutio igazi alapját és tartalmát: mert ők állitották helyre a' feudalismus által eltemettetett földbirtoki szabadságot, ők törtek utat azon községi alkotmánynak, mellyen Francziaország ujabb országtörvénye alapul. Eleinte a' rabszolgaság, 's a' mi helyét foglalá, törültetett el, 's minden egyéb földesuri tartozás megváltathónak rendelteték. A' földesurak kizáró hatalma, galambot tartani 's vetéskor is a' földekre bocsátani, melly csekélységnek látszhatnék, de még is számtalan sérelmet okozott, egészen megszüntetett. Következett a' vadászat: mindenkinek megengedtetett tulajdon földjén akar miféle vadat megölni, ha csak a' policzia rendelését megtartotta. A' földesuri biróság is eltörültetett, 's uj törvénykezés módja felallitása rendeltetett, melly nagyobbára még most is fenáll, 's a' nemzettől a' revolutio adta legnagyobb jótétemények közé számláltatik. Ezután megszünt minden egyházi tized; ellenben az ország vállalá magára az egyházi személyek és épületek tartását, szóval az isteni tisztelet költségét. Világiak birtokában lévő tized megváltható lett. Birói és városi hivatalok eladhatósága, a' nemesség és a' papság adószabadsága, a' polgári rend kizártsága a' katonai, udvári, felsőbb egyházi hivatalokból, némelly tar-

tományok különös alkotmánya, a' pápa annatáji, 's az egyházi rendelkezés több e' féle visszaélése eltörültetett. Igy tünt fel a' dolgoknak uj rendje, 's a' revolutio megvolt tökéletesen. Hogy későbben, midőn a' feudális tartozások megváltása csak nehezen halada, azok minden megtérités nélkül megszüntettek, ez a' dolgok természeti haladásának csak eröltetése volt, korántsem az uj alkotmány rendszerének megváltoztatása.

A' mi már a' revolutio közönséges következéseit Francziaország alkotmányi irányaira illeti, a' legnagyobbak ezek: 1.) A' földbirtok közönségesb felosztása. Már megmondtuk, hogy 1790-től 1800-ig 2600 mill. áru nemzeti jószág eladatott. Ez nagyobbára egyházi és monostori jószág volt, mivel a' kibujdosók jószágától alapos előitélet tartóztatá a' vevőket. Mind ezen jószág rendszerint igen olcsón költ, mert birtoka is kétséges, pénzes vevő is ritkán volt. 1800 vége felé hátra volt még 700 mill. áru nemzeti jószág (340 mill. a' régi, 160 mill. az ujonnan hóditott tartományokban, és 200 mill. országerdő. Még e' közt is sok egyházi jószág találkozék, melly részint a' becsület legió, részint a' senatorok dotatiójára fordittatott. Egy régibb munka szerint („*Le cabinet du roi*", idézve Linnaeus „*Notitia regni Franciae*"-jében, Strassburg 1654.) az ó francziaországi egyház jószágaihoz tartozott 180,000 feudum, 's közüle 83,000 főbiróságos, 249,000 majorság, 1,700,000 hold szőlő (azonkivül 400,000 holdnyi szőlőből 1/5 vagy 1/4 termést kapott) 600,000 hold puszta, 135,000 hold tó, 900,000 hold rét, 245,000 hajtó kerek őrlő és papiros malmokban, hámorokban 'stb., 1,800,000 hold erdő, 1.400.000 hold legelő; majdnem az egész ország felülete neki dézmázott, 's egy birtok sem találkozott, mellyen az egyháznak vagy záloga, vagy jövedelme vagy fundatioja (5, 10—15 *Sous* misére, mécsesre 'stef.) nem lett volna, még a' királyi jószágokat sem vévén ki. Ezen egész nagy jószágtest tehát számtalan nagyobb és kisebb birtokra osztatván fel, 's hozzája járulván még 2.) minden feudalis tartozásnak eltörültetése, 's a' földbirtok tökéletes felszabaditása, előállott a' szabad gazdák rendje, mellyben az országnak valóságos ereje gyökeredzik. Mennyire ment légyen a' földbirtok felaprítása, kitetszik abból, hogy 1820-ban, az adózó birtokosok közt, kiknek száma öszvesen 5 mill. tesz, még is csak 90,879 volt, a' ki 300 és több frankot fizetett, 's következésképen a' követválasztásban részt vehetett. Ezen szám is azolta, osztályok által, még kisebb lett. (Az 1818-ki adólajstromban 10,414,121 adózó áll, 's azok közt csak 40,773, ki évenként 500 fr. fizet, 's ezek öszvesen 1/5 viszik a' birtokbeli adónak, az apró birtoknak pedig (*petite propriété*) 4/5 jét.) Mivel tehát (1822-ki budget) az egész földbirtok csak 216 milliót adózik, a' revolutio előtt pedig a' sokkal kisebbik része 170 mill. fizetett, látni való, hogy a' mezei gazdaság terhe nagyon megenyhült. De az öszvehasonlitás csak akkor lesz tökéletes, ha a' dézma, urdolga, katonatartás, feudalis tartozás is számba vétetik. Ezen felosztása a' földbirtoknak kisebb darabokra, mellynek természetes következése a' földnek jobb mivelése és nagyobb haszna, egyik legfőbb oka annak is, hogy Francziaország népessége 40 év olta 1/5 nyivel megszaporodott. Nagy volt a' vetekedés 1789-ben, van-e Francziaországnak 20 mill. lakosa? A' kik azt, a' legbiztosb kutfőkből meritve, legtöbbre tették, 25 mill. még sem mentek feljebb. Most, a' revolutionak minden iszonyu pusztitása és 25 esztendős véres háboru után, 1829-ki népszámitás szerint van 32 mill. lakosa. Mi korántsem tartjuk az ország legfőbb czéljának e' nép szaporitását; de többnyire még is bizonyos jele az a' jólétnek. Bátorságba tette ezen birtok felosztását a' franczia polgári törvény, melly 3.) általános oszthatóságot rendelt minden jószágra nézve. Fideicommissum állapitása már a' revolutio előtt is szoros korlátok közé volt szoritva; hanem az 1792 August. 25. és Octob. 25-ki törvények által egészen megtiltatott. Napoleon ugyan helyreállitá 1807 olta a' majorátokat, a' restauratio utáni törvény azokat pedig nem csak meg tartot-

ta, hanem 1817 August. 25-ki rendelés által a' pairekre nézve némüképen szükségessé is tette. Ezután senki sem lehet pair, hanem ha majorátot fundált. Hanem az e' módon a' közönséges kézről kézre való járásból és osztályból kifogott földbirtok, mind számára, mind mennyiségre nézve, irányzatlag még sem igen nagy: mert egy herczegi majorát csak 30,000, marquisi és grófi 20,000, vicomtei és bárói 10,000 frank esztendei jövedelmet kivánt. Hanem a' nemzet ezt sem szerette, 's 1831-ben meg is szünt. 4.) A' törvényszék előtti egyenlőséget is a' revolutio hozta be Franczia országba. Sem akármiféle adószabadság, sem privilegiált bíróság nincs: a' legnagyobb mint a' legkisebb egy biró eleibe tartozik, 's a' törvényszékek még most is megtartottak valamit azon község-alkotmányi természetből, mellyel a' revolutió azokat öszveköttetésbe hozta.

A' hely szüke nem engedi, hogy azon nagy és igazi megujitást, mellyet a' revolutio, félretévén némelly pártok gyalázatos cselekedeteit, Franczia országba feltüntetett, mind előterjesszük. Arról, a' mi polgári és fenyitő törvényre nézve történt, lásd Cassatiotörvényszék és Codes czik. A' régi törvényhez képest, a' törvényhozás egysége, a' törvényszékek függetlensége, a' fenyitőkre nézve legalább irányzatlag, a' régi collegialis önkény elháritása, felette nagy nyereség, noha még a' restauratió után is ártatlannak büntetése nem volt épen hallatlan, 's kivaltképen a' politikai vétkek üldöztetése igen gyanus uton indult meg, nevezetesen a' mentésnek, épen olly menthetetlen mint czéliránytalan akadályoztatása által (l. Assisek, Esküdtek széke, Jury). A' pénztárok és a' számadás dolga, az országlásnak egyik főága, leginkább Napoleonnak köszönheti jobb elrendeltetését. Millyen zavaros volt az előtt (legalább 9 esztendő kellett az ország főszámadása tisztára vitelére), olly egyszerü és rendes most. (*Neugebaur „Darstellung des Verfahrens im Cassen- und Rechnungswesen bei der franz. Verwaltung“, Breslau* 1820, jó áltnézetet szolgáltat róla.) Az ország pénzének hovalehető költsége el van rendelve a' Civilliista (l. e.), és a' nyilvános számadás által, mellyel a' ministerek évenként a' budget előterjesztése alkalmával a' kamaráknak tartoznak, habár az ő felelkitterhök (l. e.) az alkotmányban még most sincs tökéletesen tisztára hozva. A' még határozatlanul maradt dolgok közé tartozik a' municipalis alkotmány is, melly már szinte egészen elenyészett. A' községi tanácsosok 1814 olta nem nevezettek annak rendje szerint. A' községi alkotmánnyal szoros öszveköttetésben van a' tartományi alkotmány és igazgatás (l. Préfecture), sőt magát az országgyülést akkor itéled meg leghelyesben, ha ugy tekinted mint ama nagy országi községet, mellytől minden köz és nemzeti dolog végső elhatározását várja. *P.*

Franciaország geographiai és statistcai állapotja. Franczia ország Napoleon alatt az é. sz. 41° 14′-tól—53° 43′-ig 's a' h. 13°-tól a' 26-ig terjedt. Mintegy 14,000 nsz. mf. (maga Franczia ország 13,824, 's a' feudalis fejedelemségek és Jonia 119 nsz. mf.) foglalt magában, 42 1/2 mil. lak. kik közé az illyriai tartományok lakosi (1 1/2 mil.) nem számláltattak. Ezek közt 28 mil. francziául, 6 1/2 mil. olaszul, 4 1/2 mill. hollandi 's flandriai nyelven, 4 mil. németül beszélt. A' franczia birodalomnak 's szövetséges statusainak népessége kerek számmal 88 mil. tett. Ezen roppant 's foglalt birodalom három részből állott. A) Alpeseken inneni vagy szorosan vett Franczia országból, 104 departementtel; B) Alpeseken tuli Franczia országból; e' 4 fő kormányzásra osztatott, mellyek Olaszországnak elfoglalt tartományiból alkottattak, 's 14 dep. tettek; C) Rajnán tuli Franczia országból, melly a' hollandi tartományokat 's a' német tenger partjait foglalta magában. A' hollandi és német, fő kormányzásból, 's 7 dep. állott. 20 Nov. 1815 olta Franczia ország ismét 1790 előtti határai közé szorittatott; mindazáltal Avignont és Venaissint, 's Mömpelgardot más helyekkel együtt megtartotta; ellenben keleti határain négy

várról, a' bouilloni herczegségről 'sat. kénytelenittetett lemondani. Régi gyarmatjai közt, mellyeket visszakapott, a' keletindiaiak és afrikaiak nem igen nevezetesek. Amazok közé tartoznak: Pondichery, Karikal és Mahé, néhány Surateben 's másutt lévő kereskedő helyekkel; ezeket Bourbon szigete, néhány guineai sáfárságok, Senegal és Gorée szigetei (Senegambiában) teszik. Fontosabbak a' nyugotindiai gyarmatok: 1) St-Pierre és Miquelon apró szigeteik Ujfundlandnál, a' halászhelyekkel, mellyek igen jó alkalmat nyujtának hajós legények nevelésére; — 2) Cayenne, vagy franczia Guiana; 3) Martinique; 4) Guadeloupe; 5) Desirade; 6) les Saintes; 7) Marie galante. A' gyarmatok összeséggel 850 nsz. mf. feküsznek 350,000 lak. — A' franczia királyság (a' h. 13°—25° 's az é. sz. 42°—51° közt) most 10,086 nsz. mf-den fekszik 's 30,820,700 lak. számlál a' gyarmatokon kivül, ezekkel együtt pedig 31,241,000-et. Corsicával, ide nem vévén a' gyarmatokat, 86 departementre (megyére) 's 23 katona-osztályra (mindenik egy marschall vagy vezérhádnagy alatt) osztatik. Legnépesebb depart. az éjszaki 905,764 lak. Közelebbiek ezután: a' seinei (parisi) 821,700; alsó-seinei 655,804; pas de calaisi 626,584 lak. Legkevesebb a' nép száma Corsicában, u. m. 180,348. — A' franczia nemzet képviselöji a' pairek és a' megyék hét esztendőre választatni szokott követeinek kamarája. Az utolsók számát az 1830-ki választó-törvény 430-ra emelte. 1825 a' pairek kamarájában a' Franczia ország canczellárja, 2 Fils de France, 8 királyi vérből született herczeg, 299 pair, érsek, püspök, herczeg, marquis, gróf, vicegróf és báró ült. — Franczia országnak számos és czélirányos csatornái összekötik 's virágzóvá teszik a' belföldi és tengeri kereskedést. A' languedoci csatorna (*canal du midi*) a' Garonnenál fogva (Toulousenál) összekapcsolja a' földközi és atlasi tengereket. A' charolaisi vagy du centre csatorna összeköti a' Loiret a' Saoneval, melly Lyonnál a' Rhôneba ömlik; 's a' briarei csator. egyesiti a' Loiret Seinevel, melly vizét a' la Manche csatornába önti. Franczia ország földje, kivévén a' pusztákat (Landes) a' nyug. parton 's a' hajdani Champagne pouilleuset, valamint déli Franczia országnak is egy részét, termékeny térség; csak délen és kel. huzódnak a' lozerei, auvergnei (a' Mont d' Orral, Cantallal és Puy de Dômeval) hegylánczak 's a' Sevennek (a' Côte d' Orral) a' Pyrenéktől az Alpesekig. Az utóbbiak mellékágai a' Jura és Vogesek. Éjszaki Franczia országban az Ardennek egy része nyomul be az országba. Éghajlatja a' legszebbek és legtermékenyitőbbek közé tartozik földünkön. Fő termései: gyümölcs, olaj-gyümölcs (hires a' provencei faolaj) és bor. Öt miliom arpensnyi szőlőhegyei eszt. 16—18 mil. muid bort adnak, mellyből eszt. átaljában 120 mil. frankot érő vitetik ki. A' gabona-termesztés és baromtartás mindig tökéletesittetnek. Igy a' többek közt a' revolutio olta 50,000 hold mocsáros föld száraztatott ki. Az ásványok országa csak vasat, egérkövet, kőszenet, salétromot, márványt, puskakovát 'sat. ád. Forrási és kősója is van. A' belső kereskedést 18 nagy uj katona- és országutak, 500 órányi hosszu más fuvarozó utak, 80 hid 's 30 csatorna, mellyek közül 7 egészen el van végezve, 300 zsilippel, mozditják elő. Franczia országnak 24 kereskedő kikötője van. — A' köz. pénztár, a' Gaëtai (Gaudin) herczegnek, ki Napoleon alatt fáradhatatlanul dolgozott a' status igazgatásának ezen ágát jó állapotba helyezni, tagadhatatlan érdemei mellett is, igen rosz állapotban volt a' Bourbonok királyi székre lépésekor. A' királyok uralkodása alatt Louis, Roy és Villèle ugy megtöltötték azt, hogy a' franczia kivándorlottaknak, kik fizetéseket a' külföldön elvesztették, mint az özvegyeknek 's megholtak gyermekeinek is kártérités ül, 250-től 1000 frankig menő penziók rendeltethettek egy 26 Jul. 1821 hozott törvényben, a' köz pénztárból. Az 1815-ki budgetben lévő 130 mil. hiány (deficit) 's a' status adósságának fizetésére (1817 a' tőke 2340 mil. 's a' kamat eszt. 117 mil. fr. tett) bizonyos jövedelmek mutattattak ki. Ha nem azolta 1823 a' spanyol háborura 's a' kivándorlottak kárának meg-

térítésére tett kölcsönözések miatt annyira felhágott, hogy 1825 a' fundált adósság kamatja 241 mil. frankra ment; mindazáltal 40 frank a' semmisitő fundusra rendeltetett. Összeséges jövedelme 1825ben 981,500,33 fr. volt. Jövedelme 1824: 994,971,000 fr. hágott; a' honnan 1826 a' földadóból 18 mil. fr. engedtetett el, minekutána 1821 olta 19 mil. frankkal kevesebbittetett. 1832 évi költsége, mellyre a' kamara jövedelmet is rendelt, 1,233,000,000 fr. — Az 1818-ki katona-állitásra nézve hozott törvény, 's a' 28. Oct. 1820 költ királyi végzés szerint a' szárazi hadi erő uj alkotmányt kapott 's békés időben 240,000 főre határoztatott, kik közül mindazáltal 60—80,000 mindig otthon van szabadsággal. Az éjsz. 's kel. határok megerősitésére egy, Marescot vezér előlülése alatt lévő biztosság plánt készitett; mert Vauban erősség-lineája, Franczia-ország Landauról, Marienbergről és Philippevilleről lemondván, nagy hézagot kapott, mellyben uj erősségeknek kell épittetniek. Azon hármas linea, melly által védetik franczia Flandern és Artois, 's melly Európában legáttörhetetlenebbnek tartatik, megmaradt. Franczia-országnak 106 vára van; ezek közt 5 első, 6 második, 23 harmadik, 's 72 negyedik rangbeli. — Tengeri ereje 1826-ban 42 linea-hajóból, 34 fregátból 's 209 kisebb hadi hajókból állott. A' hajó épitésben szükséges dolgokat külföldről kell bevinni. Fő kikötői szerint Franczia-ország dünkircheni, havrei, bresti, l' orienti, rocheforti és touloni tengeri kormányzásokra (praefecturákra) osztatik. Minden Franczországban esztendőnként készittetett mivek 's portékák becse 2000 mil. frankra, 's az azokkal foglalatoskodók száma 1,747,000-re tétetik. A' nyereség 700 mil-ra becsültetik. Legjelesebbek azok közt a' gyapju- és pamut-, selyem-, vászon portékák, arany, ezüst mivek. A' franczia szorgalom szüleményeinek Napoleon által bevitetett kitétele, minden 4 eszt. szokott történni, minekutána 25 Aug. 1819 megujittatott volna. A' földmivelés javitására 's tökéletesitésére Jan. 1819, a' belső ministeriumnál földmivelő tanács állittatott fel, melly minden megyében összeköttetésben van egy gazdag földbirtokossal. Kaschemire kecskék is jó előmenetellel tenyésztetnek Franczia-országban, hova azokat Ternaux (l. e.) gazdag fábrikás vitette be Jaubert által. A' nemzeti szorgalom és kereskedés előmozditására kiváltképen sokat tett egy közönséges kereskedés- és manufactura-tanácsnak felállitása (23 Aug. 1819), mivel a' szorgalom szüleményeinek kitételekor a' jutalmakat 's más serkentő eszközöket egy középponti jury (centraljury) itéli meg. Ezen kivül Nov. 1819 a' mesterségek tökéletesitésére egy szabad oskola is köttetett össze a' Conservatoire des arts et métiers nevü intézettel. Egyszersmind Parisban 's a' departementekben több bátorságositó intézetek állottak elő. A' szárazi kereskedésre nézve mindazáltal a' be- és kivitelt különbféle rendelések nehezitik, p. o. a' német termesztmények bevitetése megtiltatott, 's a' 4 Jul. 1821 hozott törvény által a' gabona be- és kivitele az árrától függővé tétetett, bár a' határtalan mesterségi és kereskedési szabadsághoz ragaszkodók a' kamarákban tüzesen vitatták, 's a' status-gazdálkodási theoriának minden okaival támogatták is ezen principiumot: „*Laissez entrer, laissez sortir, laissez passer.*" Ezen tilalmak előtt 1820 Franczia-ország bevitele 471, 's a' kivitel 601 mil. fr. felül volt. Ezenkivül a' koronának dohánnyal való mást kirekesztő kereskedése, melly az elsaszi dohány-termesztésnek igen káros volt, 1819-től 1826 1, Jan-ig megnyujtatott, annyira, hogy a' dohány-termesztés addig csak nyolcz depart. engedtetett meg. A' gyarmat-kereskedés a' telepitéseknek és plántálásoknak Guianában és a' Senegal folyójánál 1819 olta lett terjesztése által, mindig inkább szélesedik, mivel most a' többek közt a' Senegalnál csupa szabad Negerek mivelik a' pamut-, indigo-, czukor- és kávéplántálásokat. A' rabszolgákkal kereskedésnek mindazáltal meg kellett tiltatnia, 's ha megtörténik, meg kell büntettetnie, az Angolországgal kötött egyezések szerint. Hanem semmi sem segitette a' nemzeti jóllét 's gazdagság nevekedését annyira, mint a' földek szét-

osztása, *) mesterség- levelek adása, az ez által szaporodott népesség, a tőkepénzek gyors forgása, a' belföldi hajózás megkönyebbittetése, 's ben a' vám alól való felszabaditatás. Ezek által lett az, hogy a' status hitele, a' jövedelmi (financz) kormány jó rendbe hozatván, bár a' nemzet 4 eszt. alatt, 1815-től 1818-ig, taksa fejében 3500 mil. fr. fizetett, mindig inkább erősödött, jóllehet néha valamellyik ministernek megbukása, vagy az utolsó időben a' spanyol háboru 's más okok, a' pénz becsét igen alá szállitották is. Igy birhatta el Franczia ország adósságainak terhét, a' mennyiben nagy tőkepénzesei magok átvették a' kölcsönözéseknek egy részét.

Az igazság kiszolgáltatására 's belső kormányoztatására nézve Franczia ország, az 1832-dik Aug. 9-ki statustörvénynél fogva, a' mi a' fő pontokat illeti, előbbi alkotmánya szerint maradt. Király nevezi ki a' birákat 's békebirákat. Rendkivüli biztosságok kinevezését a' statustörvény tiltja. A' törvénykezés feje az ország cancellárja. Mindenik megyét (departementet) a' praefectus kormányozza, kit fontos hivatalában egy praefectusi 's megyei tanács segitenek. A' praefectusnak minden kerületben (arrondissement) van helytartója, alpraefectus névvel, 's e' mellett egy kerületi tanács. Mindenik városnak, mezővárosnak 's falunak van elöljárója, maire névvel, 's egy vagy két segédje, policzia-biztosa, a' népességhez képest, és helybeli tanácsa; a' 100,000 lakosu városokban egy fő policzia-biztos is van. Mindenik cantonban van egy béketörvényszék; mindenik kerületben egy törvényszék; 's mindenik departementben egy criminale forum; ezeken kivül vannak felebbvivő itélő székek vagy 27 felsőbb királyi törvényszékek is. Legfőbb törvényszék a' Parisban lévő itélet-mondást semmisitő, vagy CASSATIOTÖRVÉNYSZÉK (l. e.). A' nyomtatás szabadságával visszaélések megitélése előbb a' jurytól elvétetett, mivel igen engedékeny volt itéletmondásában; sőt de Pradt urat, ki a' választás törvényéről irt munkájáért perbe idéztetett, felmentette. Átaljában nem szünték meg a' hasonló perek, 's az itéletek gyakran kemények voltak, de többnyire a' liberalisokat vagy szabadság mellett buzgólkodókat érdekleték. E' mindazáltal nem tartotta vissza azt a' pártot, hogy irásaiban szabad gondolatokat ne terjesszen el, 's a' de Pradt, Kératry, Benj. Constant, Fiévée, Guizot és Bignon fontos munkáji elfelejthetetlenek maradnak ezen idő historiájában. A' sajtó perek 1830-ban ismét a' Jury itélése alá adattak. — A' criminalis törvényszolgáltatásban lévő 's gyakran ostromlott visszaélések közül, legalább a' tömlöczök állapotja figyelem alá vétetett. Korlátok közé szorittatott a' szük fogság (mise au secret) kinzó keménysége, 's a' király megerősitette a' tömlöczök állapotjának javitására czélzó egyesületet, mellynek közzépponti tanácsa hajdan az Augoulêmei herczeg elölülése alatt tartá a' párisi érsek palotájában üléseit. A' status uj alkotmánya szerint a' romai catholica apostoli vallás a' Francziák többségéé; mindazáltal minden vallásnak egyenlő szabadság és ugyanazon védelem igértetett 's adatott. Előbb az ugy nevezett missionariusoknak renkivüli egyházi gyakorlások 's bucsujárások engedtettek. 1822 az „Almanac du clergé de France" szerint 35,280 pap volt szolgálatban. A' seminariumokban, collegiumokban 'sat. lévő papi nevendékek száma csak 25,437-re ment; az érsekeké 9 's a' püspököké 50 volt. A' papság öszveséges fizetése 34,127,700 fr. A' franczia egyháznak a' római udvarral való öszveköttetése még mindig az 1801-ki concordatumon alapul; mert a' XVIII. Lajos házi ministerétől gróf Blacastól 1817 készitett uj concordatum nem fogadtatott el a' nemzettől. Napoleon alatt az egyházi dolgok egészen az országlás kezében voltak. A' császár nevezte ki az érsekeket, 's előtte tették le ezek a' hüségi esküvést. Az ér-

*) 1830 Franczia országnak 30,405,491 lak. volt, kiknek egyedül a' földbirtok 1,580,600,000 fr. jövedelmet hozott; a' földbirtok 10,400,000 személy közt volt elosztva

sekek nevezék ki ugyan a' megyéjekbeli papokat, de a' császár erősitette meg azokat hivatalokban. A' reformatusoknak (2,300,000), egyházaik vannak, mellyek egyszersmind consistorialis egyházak és synodusok; 6011 emberre számlaltatik egy consistorialis egyház, mellyek közül 5 teszi egy synodus kerületét; mindenik synodusnál van egy consistorium. Az ágostai vallástételt követőknek (1,100,000) is vannak consistoriumaik, mellyek inspectiokra osztattak 's fő consistoriumok alatt vannak. A' 'sidókat (60,000) a' parisi consistorium kormányozza. — Az előbbi országlás a' catholica egyház boldogitására törekedvén, mindent tett, hogy a' cath. papság külső állapotját javitsa; de a' franczia követ gróf Blacas, a' ki e' végre Romába küldetett, alkudozásainak csak az a' következése lett, hogy a' pápa 1819 a' megürült érseki és püspöki helyek ideigi betöltését az 1801-ki concordatum szerint jóvá hagyta. Erre a' király szaporitá a' paphelyek számát. De még 1821, mint gróf Siméon minister előadá, 4000 vicarius volt Franczia országban, kik a' statustól eszt. 250 fr. nál többet nem kaptak; számos falukban pedig épen nem volt pap; sok templom lerontatva vagy dülő félben volt; 's 50 püspöki és érseki szék Franczia országra nézve, melly hajdan 136 egyházi megyét 's főpapot számlált kebelében, nem látszott neki elégnek. Innen 4 Jul. 1821 a' papi penziókra nézve az a' törvény hozatott, hogy a' statusra visszaszálló papi fizetések 's esztendei jövedelmek 12 uj püspök, 's lassanként 18 más püspökség fizetésére, továbbá a' csekélyül fizetett vicariusok jövedelmének nevelésére, uj papok fizetésére, a' még meglévő szerzetesek és apáczák állapotjának javitására, végre püspöki templomok 's egyházi épületek épitésére fordittassanak. Egyszersmind a' király megerősitette jusát a' romai udvar iránt; mert minekutána Rómából Oct. 1822 visszatért követe, Blacas d' Aulps herczeg, az országnak a' papai székkel való összeköttetését ugyan ott megállapitotta volna, XVIII. Lajos a' pápa 18. Oct. 1822 költ bullájának kötelező erőt engedett ugyan, mindazáltal a' benne lévő clausulákat, formulákat 's kifejezéseket nem hagyta jókká, a' mennyiben az ország törvényeivel 's a' franczia (gallicana) egyház szabadságaival ellenkeztek. Ezen bulla által Franczia országnak egyházi megyékre lett osztatása végre megállapittatott, 's most 14 érsekség van benne. Az érsekeket, mint a' püspököket is a' király nevezi ki. — A' tanitás egy 8 Apr. 1824 költ kir. végzésnél fogva a' nemzeti pallérozódás ministeriumának felvigyázása alatt van. Most minister az universitás nagymestere. Minden tanitó intézetek feje a' kir. universitas. Ez 3 kerületre osztatik, mellyekben 26 academia van. Az academiák a' miénkhez hasonló karokból állanak. 17 város hajdani alkotásu universitásait visszakapta. A' nép oskolái igen rossz álapotban vannak. Még 1821 azt mondá a' minister a' kamarában vagy országgyülésén, hogy 25,600 helységben (és igy felénél többen, mivel Franczia ország 44,000 községre osztatik) épen nincs oskola. Hogy az országlás a' zendülésnek gyökerét is kiszaggathassa, a' közönséges tanitást a' catholica egyház felvigyázása alá adta. Már 1819 panaszkodott gróf Marcellus a' követek kamarájában az oskolákba és ifjuságba becsuszott istentelenség, erkölcstelenség és zenebonás lélek miatt. Hijában védte Cuvier a' tanitás módját. A' politica beavatkozott az ó és uj tanitás-mód közt fenforgó perbe, még az első oskolákra nézve is, hol a' frères des écoles chrétiennes vonogaták magokat a' kölcsönös tanitás-mód elfogadásától; mindazáltal végre aláveték magokat a' közönséges tanitás biztosságának. Az ugy nevezett pères de la foi, a' Jesuiták, 's ezeknek baráti is mindig több több befolyást nyertek az oskolák lelkére; a' honnan Royer-Collard, ki volt 1815 olta a' tanitás biztosságának előlülője, Sept. 1819 lemondott hivataláról, 's helyébe a' hires Cuvier, egy reformatus, jött. De mivel az országlás közvetetlen befolyással akart birni, hogy a' tanitás vallásos és monarchiai lelket kapjon, 's a' tanulókat, kik főképen a' parisi és grenoblei törvényes oskolákban, mint az orvosiakban is, sok rendetlenséget követtek el, tudo-

mányaikra szoritsa és szorosabb felvigyázás alá vesse: tehát 1 Nov. 1820 a' közönséges tanitás biztosságát kir. tanácscsá változtatta, melly a' régi csasz. universitás helyére lépett; elölülővé Corbière választatott 's a' közelebbi felvigyázás püspököknek adatott által tulajdon megyéikben. Végre 1824. XVIII. Lajos alamisnása Frayssinous abbé, hermopolisi püspök, az ország pairje, neveztetett ki elölülővé 's egyszersmind az universitás nagymesterének méltósága ismét visszaállitatott. Az uj elölülő azonnal kerengő irást bocsátott ki az érsekekhez és püspökökhez, kiket felszólitott, hogy a' közönséges tanitásnak vallásosabb irányt adjanak, mivel fontosabb dolog az ifjuságot a' szerzett tudomány ellen felvegyverkeztetni, mint lelkét kifejteni 's előtte az emberi esmeretek pályáját felnyitni. E' végre nem csak sok gondolkozó fők 's tisztelt irók mozdittattak el a' tanitástól, hanem a' törvény-oskolákkal 1819 összekötött természeti és nemzeti jusok tanitószékei, 's a' parisi nagy normalis oskola is eltörültetett 1822. Ellenben a' mathesisre 's physicára nézve sokat tett az országlás. Freycinet (l. e.) kapitánynak föld körül tett utazása nevezetes pont XVIII. Lajos uralkodásában. — A' tudós egyesületek feje a' Mart. 1816 ujonnan alkottatott franczia kir. intézet, melly 4 academiát foglal magában, u. m. a' tudományokét, a' franczia academiát, a' historia és literatura acad., 's a' festés, képfaragás és hangmivészség academiáját. — Vitézi rendjei: 1) a' szent léleké, melly legnagyobb tekintettel bir; alkotta III. Henrik, mivel pünkösd napjan először Lengyelországban, azután Francziaországban lett királlyá; a' honi vitézek száma 100-ra van határozva. 2) A' szent Mihály rendje, mellynek XI. Lajos adott létet 1469, Mihály arkangyal, mint Francziaország védő szentje tiszteletére. XIV. Lajostól ujittatott meg 1665. Nagymestere a' király. XIII. Lajostól 10 Nov. 1816 megerősitett rendszabási szerint 100-nál több vitézei nem lehetnek. Mind azok, kik a' szent lélek rendjét megkapják, előbb a' Mihály rendjének vitézei lesznek, 's királyi rendek vitézeinek neveztetnek, de azon számhoz nem számláltatnak. Egyébaránt ezzel a' renddel tudósokat, mivészeket 's hasznos fedezéseket szokott a' király megjutalmazni. 3) A' szent Lajos rendje, mellyet, mint katonai érdemrendet, XIV Lajos alkotott 1693, a' cath. vallason lévő szárazi és tengeri tisztek megjutalmazására. A' rend, mellynek nagymestere a' király, 3 osztályból áll, u. m. nagy-, közép- és kis keresztes vitézekből. Eleinte a' becsület-legio rendjének helyébe kellett lépnie, de most gyakran az utolsóval együtt viseltetik; tagjai közt sok külföldi katona is van. A' protestans vallásu katonatisztek számára XV. Lajos 1759 külön rendet alkotott, du mérite militaire rend névvel. XVIII. Lajos megujitotta 25 Nov. 1814. Eddig csak külföldi, nagyobbára porosz tisztek kapták. 4) A' szent Lázár rendje, melly mikor alkottatott légyen? bizonytalan. IV. Henrik egyesitette ezt 1608 az általa alkottatott boldogságos szüz Mária rendjével. Mind egyházi, mind világi személyeknek adatott. 1789 olta senki se kapta többé. 5) A' becsület-legio kir. rendje. — Franczia ország legujabb állapotját esmertetik Kératry és Fiévée munkáin kivül „*Annuaire historique*“ Lesurtól; „*Du gouvernement de la France depuis la restauration et du ministère actuel*“, Guizottól (Paris 1821); Costaz „*Mémoires sur les moyens, qui ont amené le grand développement que l' industrie française a pris depuis vingt ans; suivie de la législation relative aux fabriques etc*“ — A' törvény-alkotmány fogyatkozásait Legraverend adja elő ezen munkájában: „*Des lacunes et des besoins de notre législation politique et criminelle*“, (Paris 1821); a' törvény-szolgáltatás hijányait Feuerbach fedezi fel e. m. „*Über die Gerichtsverfassung und das gerichtl. Verfahren Frankreichs*“, (Gieszen 1825) Francziaország politicai-egyházi életére nézve, főképen Parisban, l. „*Nouvelles lettres provinciales, sur les affaires du temps, par l' auteur de la rêve politique de l' Europe*“, (d' Herbigny, Paris 1825). Mint a' franczia megye-kormányozásra nézve most fenálló törvények 's rendelések abc rendben lé-

vő repertoriumát, igen lehet ajánlani Pechartnak a' belső ministerium néhai al-elölülőjének „*Dictionnaire de l' administration départementale*“ (Paris 1823) czimü munkáját. — Legujabb 's legjobb földabroszai Franczia-országnak: a' Paulmiertől 's Eugène de Branvilletől 1823 olta kiadatott „*Nouvel Atlas de France*“ (mindenik depart. külön darabban); továbbá Aupicktól és Perrottól „*Cartes de 86 départ. et des colonies franç. précédées de cartes de la Gaule, de la France ancienne et de la France actuelle*“ (statist. historiai táblákkal, Paris 1824—26); végre Mondornetől „*Carte topopraph. physique et militaire, en 60 feuill. de la limite des royaumes de France et des Pays-Bas*“. (Brüssel 1824). *L—ú*

Franczia országlás. Ezen kifejezés alatt szorosabb értelemben, 's a' belső kormányzáshoz tartozó uralkodási rendszer kizárásával, azon mivelet értetik, mellyet a' franczia cabinet külső és belső erőbeli viszonyához képest szokott gyakorolni. Belölről a' királyok politicája eleinte függetlenségért, azután korlátlanságért, 's végre a' Bourbon ház viszont felállittatása után, a' törvényes királyi szék hatalmának ön-állásáért törekedett. A' feudal aristocratia bilincseitől való függetlenséget már az első Capetingek kivivták magoknak, a' királyi szék örökölhetőségének megalapitása által. 997 ólta, Capet Hugo halála után, 200 évig szüntelen a' fiu követé atyját az uralkodásban. Ez egységet eszközle az országnak 40 nagy korona-vazall alatt lévő 's össze nem tartó részei között. VI. Lajos idejétől (1103) fogva a' városokba való összegyülekezés 's egy testté létel is igen gyámolitá a' királyi szék tekintetét a' feudal aristocratia ellen. Még inkább nevekedett a' királyi hatalom Filep Auguszt 's ennek utódjai alatt, 23 nagy grófságnak a' koronára való visszaháromlása által (1180 — 1310). Egyszersmind a' bárók feletti birás-kodást is megnyeré a' király; 's az országnak királyi törvény-tartományokra való felosztása, összefüggést 's egységet szerze hatalmának. Ugyan ezen uralkodási 's nagyobbitási terv (planum) szerint tulajdonita magának a' korona több királyi haszonvételeket, mint p. o. a' pénzverés és adószedés jogát. Hasonló sikerrel alapitá meg Filep a' szép (megh. 1314) a' királyi hatalomnak a' hierarchiától való függetlenségét. Ezen időtől fogva, a' pápákkal tett több izbeli concordatumok által mindegyre fen tudá az országlás tartani a' franczia egyház szabadságait; mind-azonáltal csak XIV. Lajos alatt 1682 erősittetett meg tökéletesen azon esmeretes négy czikkely által, melly azt minden későbbi alkudozásokban is épen tartá. Végre a' királyok politicája belölről is korlátozatlan hatalom után igyekezett. A' nemzet 1302 től fogva három országrendben gyülekezett össze. A' Valois-k országlástudománya változó következésekkel küzdött ellene, mig végre XI. Lajos (1461—83) a' korlátlan hatalom alapját letevé utódjai számára; azonközben a' királyi haszonvételek szaporodása folyvást tartott, 's egy állandó katona-seregnek (1444-től) képzetése szolgált a' királyi széknek elnyomási eszközül. Lassankénta' parlamentek (különösen a' parisi) is politicai testet illető jogokat nyertek, a' városi hatalom ártalmára; midőn pedig már ez megsemmisittetett, földhez sujták a' Bourbon házbeli királyok hatalmi szavokkal amazt is. De a' parlament mindig viszont ujra feltenyészett, mig részint ezen küzködésből a' revolutio vele együtt kisarjadzott. — XI. Lajos idejétől fogva nyilván csalárd és erőszakos lett a' franczia országlás, de egyszersmind, hogy a' nemzet figyelmét a' királyi hatalom belső nevekedéséről zsákmány és hir által elvonhassa, kivülre czélzó hódoltatási vágyba merült. Ezen irányzat határozá el a' nép jogainak lehanyatlását. Ellenben VIII. Károlynak 's utódjainak Olaszországot tárgyazó hódoltatási vonataiból fejlett ki 1494 óta a' nemzetnek hadi dicsőség után sovárgó érzete, 's az ezzel összefüggő Spanyolország és Austria elleni politicai féltékenység, a' franczia cabinetet az europai uj politicai rendszer középpontjába helyezteté. A' Helvetákkal való katonai capitulatio (mellyet XI. Lajos kötött elsőben 1475) megmutatá a'

franczia országlásnak azon erőpontot, mellynél fogva Német és Olaszországot megrázhatá. I. Ferenczneк (megh. 1547) a' Kapuval és a' külföldi protestansokkal való összeköttetése találtatá el vele azon titkot: hálójával egész Európát körülfonni. Legfőbb czélzata, Austriának és Németországnak sok részre osztatása által okozandó elgyengitése, 's éjszaknak — a' magyar- lengyel és svéd országos pártoskodásba való avatkozás által leendő vezérlése volt. De mind eddig sokkal inkább csak egyes királyoknak harczra vágyását 's az édesgető környülállásokat követte, hogy sem valamelly terv szerinti igyekezet világos szemléletére juthatott volna. Egyszersmind a' polgári és vallásbeli háboruk, mellyek a' Bourbon házat királyi székére emelték, az udvar politicájának, 's általjában a' népnek felette szenvedélyes és zivataros charactert adtak, melly, minekutána Richelieu által a' hideg és józan ész számolatainak alája vettetett, a' franczia országlásnak feszülési 's emelkedési erőt kölcsönözött, melly végre Europa sulyegyenét sarkaiból kivetette. Richelieu (megh. 1642) a' reformátusok lefegyverkeztetése, a' nagyok ostromlása, a' parlamentek és papság meghóditása által tökéletességre vivé a' belső kir. hatalom korlátlanságát; a' már IV. Henrik által eszközölni szándékozott Habsburgi ház megalázása után pedig, Francziaországnak Europa sulyegyenén tulhaladását valósitotta. Ettől fogva azon diplomaticai formát öltötte magára a' fr. országlás munkálkodási folyama, melly által a' külső országok viszonyainak elintézése, minden más országlási munkálatok között annyira elsőséget nyert, hogy a' külső politicának minden egyéb kormány-ágak alája vetették magokat, 's néki szolgáltak. De ugyan azon Richelieu, ki a' polgári háboru által felingerlett erő-érzethez a' despotismus okfejeit hozzá csatolta, a' franczia cabinetbe olly — Európában félelmet 's viszálkodást terjesztő — machiavellismust hozott be, melly egészen ellenkezett IV. Henriknek 's nagy elméjü ministereinek (Sully-nek, Villeroi-nak, Jeanninnak és d' Ossat-nak) egyenes, és inkább bátorságositásra mint hódoltatásra czélzó, politicájával. Mert Richelieu félvén a' béke nyugalmától, csak a' nemzetek vérengző dulatásai között gondolá magát bátorságban lenni, kik között titkos hirlelői által, vagy minden ellenállást porba döntő erőszakkal, meghasonlást készitett. Azért a' franczia politicának igyekezete a' westfali béke óta mindenkor a' kivülről hatalomban és tekintetben való nagyobbulást tárgyazá, 's a' ministereknek önhasznu uralkodási vágyjok kész-akarva keverte az országlást viszálkodásokba, hogy a' királynak annál tovább elkerülhetlen szüksége legyen reájok. Titkos és nyilvánvaló bujtogatók járták keresztül egész Európát; szinte Erdélybe Lengyel- és Oroszországba eljutottak; Sveciában felingerlették egymás ellen a' pártokat, 's Persián keresztül egész Indiáig 's Chináig behatott a' fr. diplomatica fonadéka. Richelieu a' franczia országlásnak vakon elszánt és álnok charactert adott; ő utána Mszarin, személyisége által a' hideg udvariságnak tetszetős alakját tudá vele egyesitni. Félénk hitetlensége az egyezetek kétértelmüsége alá rejtezett, vagy időt igyekezett nyerni, finoman kijelelt álutakon, czélja elérésére. Az erőszaknak és csalárdságnak ezen kettős nyomát a' fr. országlásban egészen az 1814-ki restauratióig láthatni, csakhogy az idő és körülmények szerint majd az egyik majd pedig a' másik tünt ki világosabban. XIV. Lajos alatt annál nagyobb behatásu volt az udvar fényénél, a' fr. nyelv és szokás közös léténél, és a' nemzet harcz-hirénél fogva annál gyorsabb és elhatározóbb, minthogy a' nagyság csillámaival vevé magát körül, sőt néha időben a' nemes lelkűség vonatait is szinlelé. A' nimwegeni béke után elszánt despositicai lön. Lajos ministerei kények szerint magyarázták az alkukötéseket. Erőszakot, hirleléseket, megvesztegetést, titkos felboszontást és csalárdságot egyiránt használtak, hogy czélhoz juthassanak. XIV. Lajos esztelen politicája maga megbünteté ugyan magát utoljára, de fényes példája elcsábító volt a' többi statusokra nézve. Mert minden cabinetet

el kezde most a' nagyobbitás szomja epeszteni, 's azon szenvedély, hogy egymást kölcsönösen megrabolják és lealázzák. Innét származott a' szüntelen változó szövetségek játéka, melly az egymás ellen munkálódó erőknek csak látszatólag adott sulyegyent, mig azonban Németország négy század lefolyta alatt, a' revolutio előtt 8,270,000 lakossal biró darab földet vesztett el Franciaország által. A' mi XIV. Lajos időkorában a' fr. országlást különösen jelessé teszi, az, hogy a' diplomaticai miveszköz behozatása után a' köz egyezésekhez különös —, nem sokára pedig titkos czikelyek is ragasztattak. Az előtt Richelieu szinte álegyezeteket is kötött, hogy alattok az igazit elrejtse! Most ugyan a' franczia hódoltatási politica egyszersmind a' kereskedési hasznot 's tengeri és gyarmatok feletti hatalmat is tárgyazá: de nem egészen vigyázó és erős terv szerint, mert az ország nagyobbitása és a' szárazföldi érdekek szüntelen fő czéljai maradtak.

A' franczia diplomaticai oskolában Richelieu óta feltünt nevezetes kormány-férjfiak között említést érdemelnek: a' Bassompierre-k, a' két d' Avaux, Servien, Lyonne, d' Estrade, Courtin, Pomponne, Croissi, Torci, 's Janson és Polignac cardinálok. Ezek közül a' nemesielkü és szigoru Torci (XIV. Lajos ministere) ezt szokta mondani; „Que le meilleur moyen de tromper les cours, c' était d' y parler toujours vrai!" Ellenben XIV. Lajos halála után a' franczia cabinet Dubois cardinál által, valódi értelemben megbecstelenittetett. Csalás és durva hazugság, az országos levelek meghamisitása, elvetemedett embereknek hivatalokra léptetése, és mindenfelé elszélesztett megvesztegetési és kémlelési rendszer, jelelik ezen áruba bocsátott minister kormányozását, kinek kedvelt mondása, mellyet az uralkodóba még nevelésekor bele nyomott, az volt: „Que pour devenir un grand homme, il fallait être un grand scélérat." Dubois megbélyegezte nevét a' történetirásban, ámbár a' hármas és négyes szövetség köttetésekor — melly Franciaországnak Angliával 30 évig tartó békeséget szerze — kimutatott ügyessége és munkássága nem tagadtathatik. Még is vele együtt 's alatta dolgozott az önhasznát nem vadászó Pecquet. Következve ismét visszaszerzé Europa előtt a' fr. cabinet tekintetét a' békeszerető és igazságos characterü cardinál Fleury. Ezen nagy meggondolásu, de egy kevessé elhatározatlan minister, volt a' béke közbenjárója 1740-ig, midőn a' két hirre vágyó Belle-Isle a' jó lelkü öreget az austriai öröklési háboruba bele keverte. Mint diplomaticus nagy elmék, ő kivüle még Morville, Chavigny, Villeneuve, marquis d' Argenson és marsall Adrien de Noailles mutaták ki magokat. De nem sokára Bernis és más ministerek alatt bizonyos gyengeséget és pontossági hijányt árult el a' franczia cabinet, melly részint a' hadakozásbeli balesetekből származott. XV. Lajos tehát, olly király, ki rendszerint másképp szólt és cselekedett hogysem a' mint gondolt, egy titkos diplomaticai cabinet felállitására határozta el magát, mellynek munkálódása a' külső dolgokra ügyelő minister herczeg Choiseul előtt nem csak hogy tudva nem volt, hanem gyakorta annak ellene dolgozott. Herczeg Conti 12 évig (1743-tól fogva) vezeté annak külföldi alkudozásait Austria ellen, melly nem volt siker nélkül; ő mivelte ki Lengyelhonban azt, a' mi Franciaországban éjszaki rendszernek neveztetett. Végre a' versaillesi udvarnak a' bécsi cabinettel Maj. 1. 1756. kötött egyezése ezen titkos diplomaticának, mellynek első személye akkor gróf Broglio volt, Franciaország jól tudva volt érdekének egészen más irányt adott, mellyre marquise Pompadour különös behatással volt. Mind a' mellett nem ritkán történt meg az, — p. o. a' Jesuiták eltörültetése iránt folyt igen nevezetes országos levelezés alkalmával —, hogy a' minister a' külső dolgokra ügyelőknek ollyan leveleit, mellyek nem a' statustanács és Pompadour értelme szerint voltak irva, megváltoztatá és sajat nézetei szerint felelt reájok, ugy, hogy azok azt gondolták, hogy homályosan fejezék ki magokat, vagy hogy nem értették meg. Végre

még az udvarnokoknak (Höflinge) és a' király nősz-asszonyainak (Buhlweiber) áskálódásai is bele vegyültek a' diplomaticába. Ennek a' következése volt 1760. statusminister herczeg Choiseulnek számüzetése, ki bárha pazérló, de lélek, character, hivatalviselés által jeles, és az önhaszon keresés szenyétől ment férjfiu volt. Egyedül ez tudá azon zavarokat kikerülni, mellyekbe a' statust a' franczia fegyverek szerencsétlensége vivé. Az ő igyekezete az volt: Anstriával és Spanyolhonnal szövetkezve Anglia tulmenő hatalmát lesülyeszteni, 's Oroszországnak a' Lengyelek és Kapu ellen intézett lépteit feltartóztatni. Kedvezőbb viszonyok között, korának legnagyobb kormányfia lett volna. Az ő eltávozása után mindig láthatóbb lön a' fr. cabinet gyengesége és bátortalan léte, valamint szinte könnyelmüsége is. Innét származhatott Lengyelország felosztatása. Gróf Maurepas inkább engedett a' történeteknek, hogysem azokat vezérelni igyekezett volna. A' komolyabb, a' méltóságot és finomságot mindenütt a' formában helyeztetve lenni vélő gróf Vergennes pedig, minden munkássága mellett is, minden politicáját csak az eltürésben helyezteté, mellyre őt Franciaországnak külső és belső helyeztetése kinszerité. Legnagyobb hibája az volt, hogy az Éjszakamerikaiak felszabadulását Angolhon ellen gyámolitni javaslá; ez érlelte meg közvetetlenül a' revolutiót. Az újabb időben jeles országlási irományaik által kitünt férjfiak közül Praslin, Nivernois, Chavigny, Havrincourt, Vauguyon, Breteuil, Choiseul-Gouffier és Rayneval érdemelnek említést.

A' revolutio által, melly a' régi udvari politicát semmivé oszlatta, a' franczia országlás is tökéletes átváltozást szenvedett. Minden eddig szunnyadozott rugói, láng-elme és erő, vakmerőség és agyarkodás, újra megfeszültek. Szenvedélyes és egyszersmind heves egymásra hatások által, a' legvadabb körülmények dagályaitól szorittatva, hideg intézőknek éles tekintetei által vezéreltetve, 's a' legerőszakosabb fegyver dühétől üzetve, olly diplomaticai rettentőséget nyertek, melly gyakorta még a' fegyver erejét is felülmulta. A' revolutionalis országlás mindazáltal változtatá formáját, a' revolutio különböző időszakainak characteréhez képest. Az első, vagy is a' szerkeztető nemzeti gyülés, tiszta igyekezettel legjobbat akart eszközölni; azonban tapasztalás nélkül és felzudulva kezdett azon munkához, mellyre elégtelen volt. Egy diplomaticai kiküldöttségnek felállitása által, az elhatározatlan király cabinetjének titkaiba avatkozott, mellynek a' nemzet előtt gyülöletes gyengesége már 1788. a' hollandi nyughatatlanságok által elárultatott. A' külső ügyek ministerei Montmorin és Delessart, áldozatjai lettek a' nép gyülöségének. 1792 Dumouriez vette által a' statusügyek vezérlését, 's ő vele kezdődik az uj, a' fegyverövedzte revolutioi diplomatica formája. Az alkudozásokba, az uralkodások tekintetével 's az előbb megtartatni szokott illendőséggel ellenkező szólásmódot hozott be, melly által legelsőben is Sardiniával történt a' meghasonlás. Midőn azután a' kormányzásának titkos kiadásaira rendeltetett somma másfél millioról ötödfél millio livresre emeltetett, a' német herczegekkel való különös alkudozásai által, a' birodalom avatkozatlanságát (neutralitas) igyekezett megnyerni, melly a' nemzeti gyüléstől az egyezség megsértetése által megbántatott. Azután hadra szólitá fel Anstriát. A' külső ügyek igazgatása a' király kezeiből kicsikartatott, 's egészen a' nemzeti büszkeség behatása alatt állott, mellyet a' burkus hadi vezérnek, herczeg Braunschweignak Jul. 25. 1792 tett kinyilatkoztatása a' legvadabb elkeseredettségig felingerlett. Végre a' franczia monarchia romlása minden europai országlást megrendite. Midőn azonban a' népuralkodási revolutionalis politicát az angolhoni kereskedési és gyarmati (colonialis) országlás meggyőzte, az a' szárazföldön ujabb hódoltatásokra tüzeltetett, 's belőle is viszont csak a' franczia szárazföldi rendszer fejlődött ki. A' directorium azt republicanismus, Napoleon pedig egy testbe kapcsolás és szövetséges kötelek által igyekezett nagyobb sikerrel megalapitni és

kiterjeszteni. Borzadás nélkül mondott le az és ez, a' népek jogaira és hivségre való tekintetről. Ország-nagyobbitás által édesgetve, liberalis képzetekkel csalogatva, vagy pusztulással fenyegetve vonták el a' fejedelmeket a' népektől, vagy ezeket amazoktól. Végre mind a' fejedelmek, mind a' népek megbuktak. Igy uralkodott hajdan Roma Görögország városain 's Ásia királyai felett! De Napoleonnak zabolátlan akaratja vas ökéllel rontá össze a' revolutio munkáját, az örökölhető királyi széket. Hijában intő az okos Talleyrand, hijában a' vigyázó Fouché! Midőn azonban Moszkvának tüze egész Europa egére fellángolt, és az éjszaki Németország népeinek bátorsága uj lelkesedéssel emelkedett: a' katonai diplomatica megszünt, hanem a' népek győzedelme után, a' szokott országlásmódhoz tértek vissza az udvarok. Talleyrand törvényességi (Legitimität) okfeje, visszaállitá a' Bourbonok királyi székét, 's ezzel együtt a' régi franczia diplomaticát is. Ez eltulajdonitá a' nemzeteknek azon jogát, hogy magoknak és a' királynak constitutiót adhassanak, 's ezóta egy párt, szint olly elkeseredetten mint okosan, a' régi állapot helyreállitásán dolgozott. Ellenben még mindegyre hallható volt mind a' két kamarában a' liberalis képzetüeknek vakmerő beszéde, és XVIII. Lajosnak felvilágosult elméje, Decazes tanácsára egy ideig erős kézzel fogta meg az alkotmányi oklevelet, hogy magát a' pártosok csoportozásai közben, az ingadozó királyi széken megtarthassa. Most a' franczia országlás a' belsőre nézve alkotmányinak, a' külső viszonyokat tekintve pedig, Chaumont egyezése által megköttetettnek mondathatott. Midőn azonban az aacheni congressus által 1818, a' franczia cabinet a' többi négy hatalmasság rendszerével megegyezővé, 's a' keresztény népek jogaival, legalább a' betük szerint, összeillővé tétetett, és a' csend belőlről megerősittetettnek latszott: ekkor az uralkodás a' kamaráktól való nagyobb függetlenséget ohajtott. 's az e' béli győzedelmet a' választási forma eltörlése által nyerte. Ezentul a' külső politicaban is (Laybachban és Veronában) inkább csatolta magát a' szárazföldi három nagy hatalmasság rendszeréhez, mintsem azon okfőkhez, mellyeket az angol ministerium követ. Csak azon időtől fogva kezdett a' fr. ministerium Canning jeles politicájához közelitni, hogy az igazi saját status-érdeket szemei elől egészen el ne veszitse, mióta Nagy-Britania által spanyol America függetlensége elesmertetett. L. Flassan „Hist. générale et raisonnée de la diplomatie française (1772-ig, 2. kiad., Paris 1811, 7. köt.) V.ö. Franczia-ország 1814-től fogva, XVIII Lajos, és Franczia-ország a' revolútio előtt. —no—

Franczia orvosi és seborvosi tudomány. Casper megjegyzése szerint a' franczia orvoslás mezején most nyughelyet lelni, honnan visgáló szemekkel nézhetünk a' multba. A' franczia orvosi encyclopaedia elkészült (gigászi munka), 's hibái mellett is nagy kincs marad az orvosi tudományokra, 's kivált azoknak Frankhonban volt kifejlődésére nézve. A' gyógyszertári chemia előrehaladását bizonyitja az uj franczia országos pharmacopoea (szerkészitési rendszabás). 1820-ban minden franczia egyetem megujittatott, 's egyszersmind visszaálla a' régi Académie de médecine et de chirurgie, 's a' mi ezen körülmények között legfontosabb lehet, Broussais tudománya, mind azon szépitéssel tarkitással lépe itt elő, melly az uj gyógyrendszereket követni szokta. — A' mit Hoffmann, Stahl, Boerhave a' 17 század végén tettek és tanitottak, az Frankhonba is befolyt, 's kivált a' montpellieri oskolába, melly akkor majd első volt egész Európában. Az itteni leghiresebb tanitók Bordeu és Barthez, Stahl tanitmányihoz szitottak. Parisban tisztább lön az orvosi tudomány. Hiv tapasztalás lön a' vezér. Haller tudománya, a' physica, chemia mivelődése Guyton, Lavoisier, Fourcroy 's mások által segedelmet nyujta. Condillac érzekisége (sensualismusa), melly ma is uralkodó rendszer a' franczia bölcselkedésben, kezet foga a' gyógyitással. Ezen bölcselkedés, a' franczia character belsejéből teremtve

elő, melly a' természettuliság (metaphysicismus) finom fogásit megvetve a' valót keresi, semmi tudománynak nem lehete olly kedves mint az orvosinak. Ezen okból miveltetett ki Frankhonban leginkább azon tudomány, melly az érzékeknek közel szüleménye. Bichat munkái remekek a' boncztudományban; az általános anatomia, vagy a' test rendszereinek tanitása, és a' hasonlitó 's betegségi boncztan, esmertető vonat a' franczia orvosi tudományban. Minden nemzet becsülve vevé Portal, Senac, Corvisart, Recamier, Bayle, Laennec, Dupuytren, Lallemand, Rochoux, Serres, Moulin, Cloquet, Chaussier, Brechet stb. munkáit. Az első hevülésben rendesen ki szokott az ember csapni; nem csuda, ha a' Francziáknál is ez történt Casper ezen itélete szerint: „a' betegség szülemenyét a' betegséggé át akarják változtatni, és mindenütt, a' hol eddig szorosan nem esmert kóranyagot leltek, mindjárt uj ön nemü betegséget akarnak a' nosologia tárába betolni.“ — Az anyag iránt való különös szeretet oka egyszersmind: miért hiresebbek a' Francziák régi idők olta a' sebészségben mint a' gyógyászságban. Már a' 16 század olta voltak a' Francziáknak hires, epochát csináló seborvosi (Paré A.), 's a' 18 század kezdetétől fogva, mikor Le Clerc, Louis Petit, Brissot, Anel, Garengéot, St.-Yves stb. éltek, Frankhon Angliával vetekedék az e'beli elsőségért. A' 18 század vége felé a' tudományokat nevezetes találmányokkal, feltalálásokkal és tapasztalással gazdagiták Ledran, Louis, Daviel, Antoine Petit, Pouteau, franczia seborvosok. A' nagy Desault-tal, a' Francziák gögjével, uj időkor nyilt fel a' seborvoslásnak, és a' gyógyászságon győzödelmeskedett. Montpellier hanyatlott, 's Parisban, mint az élet közhelyén, annyi a' hires seborvos, hogy hozzá egy várost, Londont sem hasonlithatni. Csak néhányat emlitünk: Beauchesne, Royer, Breschet, Chaussier, Cullerier, Demours, Desgenettes, Dubois, Dupuytren, Itard, Lagneau, Larrey, Percy, Richerand, Roux stb. L. Ammon-tól: „Parallele der deutschen und französ. Chirurgie.“ (Leipzig 1823). — A' szemgyógyitásban a' Francziák rettenetesen hátra vannak, hátrább az Angoloknál, Németeknél, de a' hallás és a' fül bajai gyógyitásában elsők. Hasonlithatatlan munkát irtak erről Monfalcon, Saissy és Itard. Az elme tébolyodás esmeretében, tanitásában, felső helyen állanak viszont a' Francziák. Valamint minden emberi jognak olly hatalmas pártolói a' Francziák, ugy ők voltak elsők, kik egész figyelmet forditottak a' tébolyodtakra. A' velek szeliden, emberileg bánás, az ő ajánlások, az ő munkájok. (Pinel!) A' parisi bolondintézetben 2000 tébolyodott számláltatik évenként. A' bőrnyavalyák tanitásában hiresek a' Francziák, 's köztök Alibert és Biett. A' köz-gyógyitás és az orvosi policzia, 's kivált ezen utolsó, nagyon hátra vannak. Parisban magában majd ellenkezőleg van a' dolog. A' revolutio előtt 's még 1789-ben is, a' parisi 48 hospitiumban 20,000 szükölködő élt; most midőn a' csinosság nagyobb, és a' tartás jobb, egyszerre csak 15,000 szegény vetethetik fel 24 kórházba 's hospitiumba. Jan. 1-jétől 1804, Jan. 1-jéig 1814-ben 352,915 ember ápolgattatott a' parisi kórházokban. Az e' végre szánt intézetnek 8—9 millió jövedelme van évenként (Casper szerint). Kiki adózik erre tudta és nehezére esés nélkül, mert minden mulatság (a' közönséges) a' kórházok számára adót fizet. Az orvosi policzia pedig nem szoros; — kontár gyógyászokkal forr Paris. —*j*—*a*

FRANCZIA OSKOLA vagy rajzolás. A' régibb időkben a' Romaiak által nyert Gallia egy kis képzeletet a' mivészségről. A' frank monarchia alatt igen alacsony lépcsőn álltak a' mivek, de az akkor épitett templomok és apátságok aranyalapu festésekkel ékesittettek. A' Fredegundok korában musiv festések diszlettek, nem különben az üvegfestés is szorgalmasan gyakoroltatott. A' Carolingok idejéből majd semmi mivészdarab nem maradt hátra, mivel csak Martel Károly, Pipin és nagy Károly képei készittettek. Kegyes Lajos szereté a' miveket, 's a' szent képek tiszteletére 824-ben conciliumot hiva Parisba. Az ekkor következ-

zett normann pusztitások viszont elrezzenték a' miveket. A' visszatérőnek első nyomai több csinos miniaturfestésben áll, mellyek ma is kincsei a' királyi könyvtárnak. Köztök megjegyezzük a' négy evangelista kéziratját Lothár császár képével, és kopasz Károly bibliáját. Ezen fejedelem annyira szerete a' miveket, hogy Görögországból hiva ki mivészeket. Hóditó Vilhelm alatt sok fresco festés történt. VII. Lajos uralkodása alatt különösen Suger apát törekvése által, elkezdtek a' mivek virágzani, nevezetesen a' becses üvegfestés. Az emaillefestések is tökéletesedtek 's *Emaux de Limoges* név alatt lőnek esmeretesek. IX. Lajos alatt még szerencsésebb időkor kezdődik; történetei 's a' szent földre menetelei gazdag tárgyat nyujtának a' mivészeknek. V. Károly mindent elkövete a' mivek serkentésére. Idejének sok nyomát lelni frescofestésekben, szőnyegekben 's miniaturákkal czifrált kéziratokban. Az arci Johanna története sok festésnek lön tárgya, 's azon emlék, mellyet VII. Károly 1458-ban az orleansi hidon készitete, a' második bronz emlék Frankhonban. A' jó René, a' költő fejdelem, maga is a' 15 század hires festői közé tartozott. Aixban önkészitette képét fentartották. De csak első Ferencz alatt tisztult ki a' mivizlés, 's itt kezdődik a' valódi festéstörténet Frankhonban, és pedig olasz befolyás által. Da Vinci Leonard 1515-ben Frankhonba jöve 's a' király karjain halt meg. Del Sarto András néhány évre szolgálatjába lépe. Rosso de Rossi, Maitre Roux név alatt, 1530-ban első udvari festő 's minden szépités felügyelője lön Fontainebleau-ban. Mivel a' festést héjazattal (Stuckaturarbeit) szeretek öszvekötni. I. Ferencz e' végre Primaticciót hivá meg, 's kamarássá tevé. Ezt több olasz mivészek követék, egész mivész gyarmatot képezve, mint hajdan a' Görögök Romában. Minden Franczia ezektől tanult. Clouet Ferencz, Janet név alatt, és lyoni Corneille voltak az első honi jobb ábrázatfestők. Jelesek lőnek most a' Francziák az üveg, emaille és miniatur festésben, valamint a' szőnyegszövésben. Törekedések inkább az ékesitésre mint a' magasra volt irányozva. Bramante, kire II. Julius pápa a' vatikán ablakainak befestését bizta, Claude és de Marseille fr. mivészeket hivta Romába. Cousin Jánossal (1589-ben még élt) elkezdődik a' hiresebb fr. festők sora. Alapos esmeretei voltak az épitésről 's perspectiváról. Üvegfestési, különösen St. Gervais temploma Parisban, hiresek. Olajfejtése: az utolsó itélet, a' Minimek sekrestyéjében Vincennes-nél, első nagy históriai festés. I. Ferencz felhivá őt 's társait, készitsenek versengve nemes mivdarabokat, ő öszvegyüjté azokat, valamint Leonardo, Raphael, Angelo sok felséges darabját, 's ez lön a' parisi muzeum alapja. — Freminet Márton (szül. 1567. Parisban) egészen Angelo szerint mivelé magát, 's IV. Henrik alatt első udvari festő lön. — De hamar elkezde a' fr. mivészség betegeskedni, mintegy melegházi növény. Ezt leginkább előmozditák a' kicsapó erkölcsök II. Ferencz és IX. Károly alatt. A' miv lealacsonyitatott buja mutatványokra Aretino ideái szerint, elveszté pedig nemességét, tisztaságát; a' rajzolat tisztátalan volt, a' szinezés erőtlen, öszvehangzatlan. Vouet Simonban (1583—1641-ig élt) nagy nemzeti mivészt láta Frankhon, ki oskolát kezde, 's az izlést tisztitá. Keletet látá, Velenczében, Romában mivelődött. Stylja nemes, hathatós. Oskolájában nevelődtek: Le Brun, Le Sueur, Mola J. B., Mignard, du Fresnoy, Chaperon, Dorigny 's önnön tetvéri Vouet Aubin és Claude. Hires kortársai voltak: Jouvenet, Allemand, Perrier, Varin stb. Ez utolsó tanitója volt a' nagy Poussinnak (l. e.) kit fr. Rafael névvel köszöntenek. Ez Andelyben született, Romában nevelődött, de nagy érdemeit XIV. Lajos csak pompát vadászó udvara nem esmeré meg. Ő volt első tájfestő a' hősstylban. Tanitványa, Dughet, ki Poussin Gaspardnak is neveztetik, jó tájfestő vala. A' többi hiresek ezek: Le Valentin, Caravaggio követője; Blanchard a' fr. Titian, legjobb szinező időkorában; Gelée Claudius, a' legtökéletesebb tájfestő. Chauveau szerkeztetése tüzéért dicsértetik.

A' Mignard-ok (7.) Troyesból Champagneban jelesek; az öregebbik, Miklós, ki avignoni Mignardnak neveztetik, leginkább ábrázatfestő volt; az ifjabbik, Péter, Mignard le Romain név alatt, derék ábrázat- és nagy fresco-festésekről hires (élt 1610 — 1695-ig). Az ó darabok csaló másolásához is különösen érte. Bourdon Sebest. is nevezést érdemel. De legnagyobb volt az akkori mivészek között Le Sueur (élt 1617 — 1655-ig). Tanulás végett Párist nem hagyá el. Rafaelt tanulá. Styljában valami rendkivül egyszerü, nemes, csendes van; rajzolatja tiszta, szinezetje szeliden egybe olvadó, noha egy kevessé hig. Hires azon 22 példányja, mellyek sz. Bruno életét példázzák. Az irigységgel sokat kelle küzködnie. Hires volt Le Brun Károly (l. e.). Mind ezen mivész már mivelve volt, mikor XIV. Lajos thrónra lépett, kinek csak külfényre irányzott izlése a' valódi mivészetnek nem legkedvezőbb vala. Csak Le Brun ünneplé alatta diadalát. Hires remek mivét. Sándort, ki Darius elfogott familiáját meglátogatja, a' király szemei előtt festé. Mindenütt — számtalan munkáiban — elme, tüz és könnyüség látszik, hanem valódi fr. izlés is, a' játékszinihez való hajlás. Colbert ministerre nagy befolyással lévén, általa Romában és Párisban mivész academiákat alapitata, 's ez utolsó igen ellene dolgozott a' sz. Lukács régi academiája czéh kényjének. Le Brun után a' francziák eltértek a' jó utról, megszünték a' nagy olasz mivészektől tanulni. Le Brun sok derék ifju mivésszel a' rézmetszést tanitatá meg, hogy munkáit szaporithassa. Ezek között hiresek: Gérard Audran, Mariette J., Le Brun Gábor. — A' jövő idő nevezetesebb mivészi: Mola, Courtois testvérek, Bourguignon név alatt, nagy csatafestők; Coypel Noël, és fija Antal. A' Boulogne-ok familiája gazdag volt jó mivészekben. Vivien, Jouvenet, Chéron, Parrocel, Sylvestre, de Largillière, Rigaud, André, La Fage, hiresek, de a' tulajdon izléstől nem szabadok. Egészen ennek hódolva ideje kedvencze lön Watteau, 's csupa apró tréfás tárgyakat feste a' legeröltettebb gratiával. XV. Lajos alatt a' tükörben bujálkodás, a' pastell festés, és a' Cameenképek kedvelése annyira uralkodott, hogy az igazi mivet egészen elnyomta. Loriot találá ekkor tájban fel, mint kell a' pastell- szineket állanditani. Vanloo familia kezde a' hanyatló mivészet ellen dolgozni, valamint Pesne Ant. és Subleiras 's Le Moine; szándékok elsült volna, ha Huet Kristóf és Boucher Fer. a' miv teljes romlását nem okozták volna. Ezen utolsó (élt 1704 — 1770-ig) a' legerkölcstelenebb darabok által jobban megfertőztette a' mivet, mint akárki valaha. Attiret (szül 1702) 1737-ben Pekinghe hivatott a' missionariusoktól; munkái a' császárnak és nagyoknak igen tetszettek, 's ott festő oskolát állita a' császártól mandarinnak kineveztetendő, de meghalt 1763. — Vernet Jósef (l. e.), ujra kedves a' tájfestésekben. Caylus Jósef, élt 1692 — 1765-ig, régiség buvára volt; jutalmai buzditák a' mivészeket. Greuze, ki gyakran gratiafestőnek neveztetett, kedves festőjök volt a' Franczióknak. Hiven rajzolá házi köreiket. Ő alkotá azon kedves nemet, melly *Tableaux de genre* név alatt esmeretes. Vien, szül. 1716, az izlés javitója lön, az uj oskola nestora, apja. Egyszerüség, tiszta rajzolat, a' természet hiv utánozása, nem kis erényei. Tanodájából jöve ki David (l. e.) az uj oskola alkotója. Egykorunk vele: Vincent, Regnault és Ménageot. A' revolutio kiütvén, a' nemzeti gyülés 1791. minden mivintézetet felbonta. A' duló szabadulás a' legszebb miveket elrontá, de a' hevülés a' mivészekre is kihata, 's szép uj példányokban láttatá magát. A' hazafiak köztársasági mivészek egyesületét képzék, hová minden polgár szabad bemenetellel bira. A' revolutio fő történeti foglalatoskodtaták a' mivészeket. Suvée lön a' romai fr. acad. igazgatója. Napoleon igazgatása alatt minden megtétetett a' mivek előmozditására, és néhányan gyorsan 's remekül fejték ki tehetségeiket. Leghiresebb festő oskolák voltak Davidé, Regnault-é és Vincent-é. Davidéból jeles Dro-

uais, ki mint Harriet, Frankhon kora halálu disze. Gérard, IV Henrik Parisba menetelét festé; Gros, Ingres, Peytavin, Hennequin, Berthon, Serangeli, Mad. Laville-Leroulx, Mad. Angelique Mongés, Mad. Barbier-Valbonne, van Brét és Richard. Regnault oskolájából ezek hiresek: Guérin, első rangu mivész; Landon, Menjaud, Blondel, Moreau 's különösen Le Fèvre Robert. Nőmivészeket is teremte Regnault és pedig sokat, mint. Mad. Auzon, Lenoir, Romany; és kis assz. Lorimier, Benoit, Davin-Mirvaux 'stb. Vincent, La Grénée, Taillasson, Peyron, Monsiau, Le Thiers és Prudhon a' nevezetes régibb mivészekhez tartoznak Parisban. Girodet (megh. 1824), mint történetfestő, Isabey és Augustin mint miniaturfestők, Drolling mint társalkodási darabok festője, Redonté mint derék virágfestő, Valenciennes mint tájfestő, Claudet assz. mint Greuze nyomába lépő, Kugler assz. mint emaillefestő és Desnoyers 's Berwick, mint különösen jó rézmetszők, igazi diszei az uj oskolának. A' parisi muzeumban volt összehalmozása minden országbeli remek miveknek a' munkásság fényes sikerét hamar láttatá. De a' mivészség csendes szent szellemétől ritka van ihletve ezen mivészek közül; jobban játékszint rajzolnak, mint természetet. — A' valódi régit is csak David kedvelteté meg a' franczia mivészekkel.

FRANCZIA SZOBRÁSZSÁG I. MIVÉSZEK AZ ÚJ IDŐBEN.
FRANCZIA TÖRVÉNY és TÖRVÉNYHOZÁS l. CODE DE CINQUE.

FRANGEPÁNI, romai patricius nemzetség, mellynek a' 7 évszáz előtt Pierleon vala a' neve. Az emlitett évszázban a' Tiber árja sok romai lakosokat megkárositott 's élelmöktől megfosztott; melly alkalommal Pierleon Jordán sok izben kenyeret osztogatott a' fogyatkozóknak, 's e' jótékonysága miatt kenyérszegőnek nevezte el őt a' romai szegénység. Maradéka fentartotta e' diszes nevezetet, 's a' Pierleon nemzetség Jordántól szakadt egyik ága azontul Frangepáni nevet visele. A' magyarországi történetesmeretben is tündöklik a' Frangepáni nevezet. Veglia, dalmátföldi sziget, birtokosi t. i. későbbi évszázakban Frangepáni grófoknak neveztettek. Ezeknek származatjok, eredeti nevök és polgári helyezetökre nézve eltér egymástól a' történetkutatók és irók vélekedése. Azon oklevelek, mellyekben megvethetni a' történetesméreti tartomást el, két nyomtatott kutfőiratban találtatnak. Az egyik: *Balthas. Adami Kercselich de regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares.* A' második: *Joannis Lucii de regno Dalmatiae et Croatiae libri sex.* Főképen tekintetbe veendők pedig im ezek: *a*) III. Béla 1193. megajándékozza vegliai Bertalan grófot a' modarasi grófsággal (Kercs. 167 l.); hihetőleg azért való jutalmul, hogy testvéreivel együtt vagy visszafoglalta a' Velenczeiektől Vegliát, vagy, elpártolásra szorgalmaztatván tőlök, megmaradt a' magyarországi király hüségében. — *b*.) II. András 1209. vegliai Jerindóra, Bertalan egyik testvére fiára, kiterjeszti a' modarasi grófság örökségét (Kercs. 188 l.) — *c*) III. Honorius pápa 1221. H. és S. (Hieronymus és Stephanus?) vegliai grófokat sz. Péter óltalmába fogadja, 's megerősiti négy dalmátföldi sziget, Fara, Brazen, Corzula, Laugustra, birtokában, a' mellyeket, a' breve kitétele szerint, II. Andrástól nyertek vala. (Kercs. 208 l.) — *d*) IV. Béla 1251. uj adománylevelet ád vegliai Fridrik, Bertalan és Jerindó testvéreknek a' modarasi 's vinodoli grófságokról, melly utolsó, a' levél kitétele szerint, II. András adománya vala. (Kercs. 192 l.) — e., Ugyan az 1260 ismétli Frangepáni Fridrik és Bertálan részére a' vinodoli grófság feletti adományt, kiszabván e' birtok határait (Kercs. 195 l.) Úgy látszik, hogy csak ekkor jutottak az adományvevők a' nevezett grófság valóságos birásához. — f.) Ugyan az Sejne városával (másképen Senje, később Segnia, Zeng) ajándékozza meg vegliai Fridriket és Bertalant (Luc. lib. 4, cap. 8.), még pedig, a' mint Lucius tartja, Veglia helyett, mellyet, a' magyar

királyhoz ragaszkodások miatt, a' velenczei köztársaság, mint adományzó uraság, tőlök vissza vett vala, holott e' körülállásnak semmi nyoma nincs magában a' levélben, a' mellyet Kercselics egyébiránt is, belső 's külső okoknál fogva, egyenesen hamisnak és költöttnek állit. Az aláirt időadat szerint készült ez az oklevél Anno Domini 1260, regni autem nostri 20, holott IV. Béla 1235 vette által az uralkodást. Annyi kitetszik egy későbbi oklevélből, mellyet felhoz Kercs. 218 l., hogy 1271 a' senjei tanács és polgárság vegliai, modarasi 's vinodoli Gahan grófot örökös podestájává választotta, 's V. István magyarországi király e' választást ugyan abban az esztendőben megerősitette. 'S innen lehet az, hogy Sigmond király (l. alább *h* alatt) senjeinek is nevezi vegliai Miklós grófot. — g) Rainerio Geno velenczei herczeg és az ottani tanács, hajdani vegliai Bertalan gróf fiát, Schinellát, és hajdani vegliai Guido gróf fiait, őseiknek a' köztársaság iránt bizonyitott hűségökre 's érdemeikre nézve, megerősitik Veglia 's a' hozzá tartozó szigetek birtokában 1260. (Luc. ugyanott). De ez az oklevél is gyanus: mivelhogy annak derekán több helyen Comes Venetiarum fordúl elő, holott homlokán és sarkán Dux Venet. van irva; mivel nem igen hihető, hogy a' melly esztendőben Magyarország királyától olly diszes diplomát nyertek a' vegliai grófok, ugyan abban Magyarország természetes ellenségétől és Dalmátföld birtokára nézve mindenkori vágytársától is vettek volna adományelevelet; mivel a' Frangepániak irományai között, mellyek a' magyar kir. kamara levéltárában tartatnak, 's a' mellyeket Ritter Pál I Leopold engedelmével szorgosan átnézett (Offuciae Joannis Lucii, MS.), sem ez, sem a' fentebbi oklevél nem találtatik. Egyébiránt az oklevél igeszövetében figyelemgerjesztők e' szavak: „debeant — — Comitatum manutenere et defensare bona fide, ad nostrum nostrique Comitis Ven. honorem, *excepta coronata persona et ipsius exercitu manifesto*" melly utolsók alatt csak a' magyarországi király értetődhetik, 's a' mellyekből kitetszik, hogy az adományzás minden esetben alattomos vala, 's a' kitüntetett zárék csak a' végre vétetett fel a' levélbe, hogy az, ha kitudodnék a' dolog, mentségül szolgálhatna a' magyarországi királyok előtt. — h) Sigmond császár és király 1412 vegliai Miklós gróf részére (Nicolaus, comes Veglie, *Segne*, Modrusie etc.), benyújtott okleveleinek szorgos visgálata után (visis, auditis et diligenter intellectis juribus suis), megerősiti királyi előzőjinek Vegliát illető adományleveleit. (Kercs. 209 l.) — i) Frangepáni Bernardin, vegliai gróf, Modarasban 1481 költ kiváltságlevelében megesmeri Ostrecherics György érdemeit, a' ki, mint helytartója a' Frangepániaknak Veglia szigetén, „de qua primarium patrimonii et nobilitatis Fragepani habuere titulum" ügyessége, szemessége 's vitézsége által megmentette 's a' Frangepániaknak megtartotta az álnok és szilaj ellenségtől megtámadott szigetet. (Kercs 216 l.) — k) I Mátyás kir. 1481 új adománylevelet ad Frangepáni Istvánnak és Bernardinnak az előbbi oklevelekben megnevezett ősi jószágaikról. (Kercs. 225 l.)

A' felhozott oklevelek visgálatának kerekedménye e' következőkből áll. A' Frangepániaknak, mint a' magyar korona allattavalójinak, első birtokok Veglia szigete vala, mellyet 1193 előtt nyertek valamellyik magyarországi királytól, de mellyiktől, nem tudhatni. Veglia után a' modarasi 's vinodoli grófságokkal és némelly szigetekkel ajándékoztattak meg, a' senjei örökös podestaságban pedig megerősittettek a' magyarországi királyoktól. Jó ideig csupán csak ezen adománybirtokaikról, különösen Vegliáról, neveztettek; a' Frangepáni nevezet pedig 1481 előtt csak egy oklevélben fordul elő, t. i. a' IV. Bélától kerűlt 1260-dikiban; de hogy ez a' nevezet akkor sem vala uj és szokatlan, kitetszik Rogerius szavaiból (Super destructione Hungariae per Tartaros facta, cap. 40): „donec rex Béla, maritimis de partibus, per — — *Dominos de Frangepanibus* multis agminibus militum adjutus, in Hungariam venit." Ro

mából szakadások és az ottani Frangepániaktól származások szóhagyományon épül, hiteles iromány által nem támittatik, ha csak némüleg oda irányzónak nem tekintetik III. Honorius pápának c) alatt felhozott breveje. Más részről a' visgálatot Engel állitása sem birja meg (*Geschichte des ungrischen Reichs* I, 269), melly szerint Schinella Bertalan nyerte volna III. Bélától 1193 a' modarasi grófságot, kevéssel azután pedig Schinella Miklós pénzen szerzett volna magának Romában bizonyságlevelet a' felől, hogy a' Schinella nemzetség a' Frangepáni romai patricius nemzetségtől származik: mert a' Schinella név a' felhozott okleveléknek egyikében sem fordul elő, a' Lucinsi oklevelek másodikán kivül, 's ebben is személynévnek, nem pedig nemzetségnévnek ván téve; az ugynevezett Schinella Miklósnak állitott cselekedete pedig semmi történetesmereti bizonyság által nincs támítva. A' vegliai Frangepániak végre folyvást a' magyar korona hivei valának; és ha netalán valamikor megesett, hogy némellyek közülök, a' Velenczeiek elhatalmasodása miatt a' dalmátföldi tengermelléken, birtokoknak megtarthatása végett, alattomban a' köztársaságtól adományoztatták meg magokat, ez az adományzás és a' rajta alapult függés ugyan abban a' homályban, a' mellyben támadott vala, foganat nélkül elenyészett. Frangepáni Janosnak egyes világos tette sem szült következést nemzetségére nézve; a' ki, midőn Veglia lakosai tőle a' Velenczeiekhez elpártoltak volna, ezektől elcsábittatva ama' szigetbeli birtoki jogát pénzen eladta a' köztársaságnak, és maga is Velenczébe ment lakni 1480: mert különben a' k) alatti adománylevélnek nem lehetett volna helye; 's maga is János, megbánván idő mulva tettét, oda hagyta Velenczét, és Németországban halt meg sanyaru állapotban. Nem valának tehát a' vegliai Frangepániak egyszersmind két egymás iránt többnyire ellenséges hatalmasság alattavalói, a' mint Lucius tartja, midőn irja: „Ita Comites Veglienses, Nobiles Veneti effecti, inter Comites Venetos pro Veglia, inter Comites vero Croatos pro Segnia censebantur." Egyébiránt a' vegliai Frangepániak különböző rendes lakhelyeikről mellékesen czetinai, tersakti 's szluniaknak is neveztettek. Egyebek felett emlékezetre méltók közülök:

1) Fridrik és Bertalan. Ezekhez menekedett a' Tatárok elől futtában IV. Béla király; ezek őt szivesen fogadták és vendégelék Veglia szigetén, vizen földön vitézül védelmezék, a' fogyatkozónak 20 ezer markát érő arany és ezüst edényeket ajándékoztak, a' Tatárok eltakarodása után pedig fegyveres csapatjaikkal kisérték vissza Magyarországra, 's e' szives és eltökélett felszánások által érdemelték meg a' szorongó király ama' háladatos jóakaratját és kegyelmét, a' mellyből eredtek a' fent előhozott kiváltságlevelek, a' mellyek másodikában illy kifejezéssel él a' király: „Deus misericordiae et consolationis misit ad nos, tamquam ex coelo, consolandos, illustres, magnificos et eximios viros, Fridericum et Bartholomaeum Frangepani." E' felett, mint Pető Gergely irja, megszegett a' király egy czipő kényeret, és annak egyik felét oda nyujtván nekik, esküvéssel fogadta, hogy, valameddig csak egy czipő kenyere leszen, azt is megosztja velek; 's e' fogadásának emlékéül olly czimert adott nekik, a' mellyen két oroszlány egy egy czipőt tart első lábai között. E' két Frangepániak egyike vala a' legközönségesebb vélemény szerint az, a' ki 1246, a' németujhelyi csatában (I. IV. Béla) Babenbergi Fridriket agyon szurta. Megfutamodtak vala t. i. már a' magyar hadak, a' midőn egy kun katona hátra fordulván, a' hevesen üldöző herczeg paripáját nyillal főbe lőtte; Frangepáni pedig, megsejtvén a' ló lebuktát, oda ugratott neki szegezett dárdával, 's azt Fridrik szemén keresztül ennek agyába döfte. Némellyek Mikola v. Miklós nevü vitéznek tulajdonitják e' tettet. — 2) Miklós, horvátországi bán 1284-től fogva, megjegyzésre méltó a' miatt, hogy neve bele van szőve a' lorettói B. Sz. hajlékáról szóló sz. mondába. Tursellinus Horatius szerint t. i. (Lauretan. hist. lib. 1, cap. 4.) 1291 Máj. 10. láthatatlan kezek a' dalmát

földön, egy Tersactum városa mellett fekvő kies halomra letettek egy kisded házat. Sándor korbávi püspöknek, a' ki épen akkor Tersactumban sulyos betegségben fekvék, álomjelenés által tudtára adatott a' történet, és hogy a' szóban lévő ház, a' boldogs. szüz hajdani laka, Názáretból angyaloktól tétetett által a' tersakti halomra, mivelhogy Galilea Muhamed felekezete birtokába került vala. Felébredvén a' püspök, 's egésszége hirtelen megtérését érezvén, megjelentette a' dolgot Frangepáni Miklósnak, a' ki, hogy bizonyosságot szerezzen e' bámitó dologban, Sándor püspököt négy példás jámborságu követőkkel Názáretba küldötte. A' Názáretiak megmutatták a' követségnek a' B. Sz. hajlékának üres helyét, és megmondották az épület eltüntének napját. Megmérték már most a' követek a' házhely szélét és hosszát, 's a' talpfalak vastagságát, és haza jövet mindenben pontos megegyezést találtak. Három esztendeig és hét hónapig a' tersakti halmon álla a' sz. hajlék; 1294-pedig onnan épen olly bámulatos módon eltünt, és Olaszországban termett Reccanati mellett, Loretta nevü áhitatos és istenfélő asszony erdejében. Frangepáni Miklós már most az eltünthez mindenben hasonló házatskát rakatott a' tersakti halomra, felette pedig pompás templomot épittetett, mellyet a' tersakti boldogs. szüznek szenteltetett. — E' szent monda azonban csak 1451 után támadhatott, legalább addig esmeretes nem vala a' dalmát földön: mert a' magtalan Frangepáni Márton, a' kitett esztendőben, Nóvi várában költ adománylevele által (Kercs. 467 l.) megajándékozza sz. Ferencz kisebb szerzeteseit a' tersakti várához tartozó föld egy részével, és kijelenti eltökélett szándékát, azon a' boldogs. szüz tiszteletére szentegyházat és monostort épiteni talpalattól fogva, a' nélkül, hogy legkisebb említést tenne valamelly előbbi szentegyházról, melly azon a' helyen valaha állott volna; a' mi pedig elkerülhetetlennek látszik, ha Frangepáni Miklós fentebb emlitett épületének csak hire is lengett volna akkor. Ez a' Frangepáni Márton épitménye lett azután az ő és sok nemzetségebeliek temetőhelye. — 3) János, a' ki I. Mária királyasszony kiszabaditásában a' novigradi fogságból foganattal munkálódék, és azt hathatósan előmozditotta az által, hogy Horváti Jánost, az ellenfél fő emberét, Pochitelnél megverte 's fogságra keritette 1387 (l. I. Mária.) Ezen és egyéb érdemeire nézve illürföldi bánnak neveztetett, és Sigmond kir. 1391 költ diplomája által mindennemü bányák mivelésére felhatalmaztatott a' maga örökös jószágain, az érczadó alól pedig felmentetett. — 4) Erzsébet, Miklós bán leánya, Czillei Fridrik gróf felesége, zabolátlan és fealelt életü férjétől először elüzetett, azután, mind a' két félről való rokonság eszközlése által annak házához visszakerülvén, tőle agyon késeltetett 1423; melly gonosz tette miatt maga ugyan Czillei Fridrik nem lakolt, hanem Veronika nevü ágyasa, a' kinek ösztönzésével menté ő magát, vizbe fulasztatott. — 5) Kristóf, a' ki, midőn I. Maximilián császár hadakoznék a' Velenczeiekkel, a' császári hadak egyik csapatját vezérelte, és többszöri győzedelme után az ellenség fogságába került, mellyből felesége ravaszsága által szabadult meg, a' ki a' velenczei fogházba férje látogatására bebocsáttatván, ezt, asszonyöltözetbe öltöztetve, ki tudta onnan szöktetni. Haza térte után II. Lajos magyarországi király meghagyásából Jaicza várát felszabaditotta a' Törökök megszállása alól 1524; melly tettére nézve Tót-, Horvát- és Dalmátország oltalmazója disznevezetét nyerte. Jelen vala 1525 Budán a' királyi tanácsban, midőn a' pártos hatvani gyülésre nézve teendő lépések felett folyna a' tanakodás. Ez alkalommal, midőn valamelly dologban hevesen ellene mondott volna Szalkai Lászlónak, az esztergami érseknek, ez is neki tüzesedvén, megragadta Frangepáni szakálát, a' ki viszont hangos csapást ejtett az érsek pofáján. A' király, mind a' két féltől elégtételért sürgettetvén, vétkesebbnek itélte Frangepánit, az egyházi méltóság megsértése miatt, és a' várbeli csonka toronyba záratta; a' honnan néhány napok mulva némelly fő emberek kérelmére kibocsát-

tatván, elhagyta bosszuságában honját, és austriai Ferdinand szolgálatjába állott. De 1526, II. Szoliman közelitése hirére, Horvátországba ment katonaszedés végett; a' mohácsi csatában mindazáltal, még készületlen lévén, részt nem vehetett; utána pedig Zápolya János mellé állott, és jelen vala Székesfejérvárott ennek koronáztatásán; melly után arra serkenté az uj királyt, hogy vetélkedő társa, austriai Ferdinand ellen megtámadólag vigye a' dolgot. Jóllehet pedig tanácsa el nem fogadtatott, munkás hive maradt még is János királynak, mig 1527 Varasd vivásában egy ágyugömböly véget nem vetett életének. — 6) Ferencz, kalocsai érsek és egri püspök I. János és I. Ferdinand királyok idejében. Amannak éltében vele tartott, és több rendbeli követségben vitte ügyét; halála után pedig, a' nagyváradi békekötés értelmében vetvén meg magát, Ferdinand részére állott, és mint ennek követe 1541 a' regensburgi gyülésen V. Károly császár 's a' németbirodalmi rendek előtt törökelleni segedelmet kérő beszédet tartott, a' mellyet megolvashatni Kercselics fennevezett munkájában 375 l., meghalt Posonyban 1543. — 7) Katalin, a' Mohácsnál elesett Perényi Gábor ugocsai 's mármarosi fő ispány felesége, özvegységében a' szent irás olvasására adta magát, és abban találta fő gyönyörüségét. Figyelmének illy irányzatában rá akadt ő valahol sz. Pál apostol leveleinek valamelly régi magyar fordítására, melly még gót betükkel vala irva. Pártfogója lévén a' reformátiónak, általadta ő a' talált kéziratot udvari papjának, Komjáti Benedeknek, azzal a' meghagyással, hogy azt a' sajtó által közölje a' világgal. Komjáti a' kéziratot bajosan olvashatónak és hézagosnak, a' fordítást nem mindenütt helyesnek, az igézetet (stylus) elavultnak találván, asszonya jóváhagyásával ugy használta a' kéziratot, hogy annak segedelmével uj fordítást készitene, mellyet a' grófné költségén kinyomtattatott Krakóban Viktor Jeronim mühelyében 1535. Ez a' legelső magyar nyelven kijött szentirásfordítás megvan a' pesti kir. egyetem könyvtárában. — 8) Ferencz, 1567. fogva Draskovics György bántársa az illür földön, vitézül és foganatosan védé az alája rendelt tartományt a' Törökök ellen, a' mire nézve Illürföld paisának neveztetett. Meghalt 1572. — 9) Ferencz, Zrinyi Péter sógora 's bajtársa, ezzel együtt hóhér pallosa által végeztetett ki Németujhelyen 1671. (L. Zrinyi Péter.) *Fábri Pál.*

Frank (*Bálint*). Erdélyi titkos tanácsos, szebeni király biró, a' Szászok ispányja. Tudományos ember vala és a' tudományosoknak kedvelője, pártfogója. Latin nyelven irt munkája illy czimet visel: „*Breviculus originum Nationum in Transilvania, praecipue Saxonicae.*“ Kolosvárott 1697. 12. Helmstadtban pedig ugyan akkor negyedrétben nyomaték ki. 55.

Franke (Auguszt Hermán), hallei tanitó és az ottani árvaház alapitója, egy a' legmunkásabb emberek közül. Szül. Mart. 23-kán 1665 Lübeckben, Góthában tanult először, utóbb megkeresé az erfurti, kieli és lipsiai egyetemeket, 's leginkább a' hittudományt tanulá és az ó 's uj nyelveket. Leipzigban hires tanitó lön a' biblia magyarázásában, ellenségi elől Erfurtba ment papnak. Itt annyira hires beszédeket tarta, hogy nem-hitsorsosi önfelekezetökért félve a' városból elküldeték. Sok felé hivatva Halleba ment, először mint keleti nyelv tanitó, utóbb mint pap Glaucha külvárosban. Itt lön ő atyja először egy két árvának, utóbb tizeknek, százoknak. Részvétel követé munkáját, 's az uralkodás minden segitsége nélkül bámulandó intézeteket alapita tökéletesite. Kegyeskedését némellyek szinlelésnek magyarázák, azonban ugy látszik, tettei alatt nemes sziv munkálkodék. Irt latinul és németül. Meghalt Jun. 8-kán 1727.

Franke (Sebestyén), világkronikának szerkeztetője; talám első irt német általános történeteket. Protestans pap volt, de nyughatatlan fej; perelni, bujdosni volt kedves foglalatossága. Donauwörthön szül. Svábországban, életét majd Straszburgban, majd Ulmban és Baselben,

legtöbbnyire pedig Norimbergában tölté. Ugy látszik, Baselben halt meg 1545 mint könyvnyomtató és áros. Sok munkái közt ezeket nevezzük meg: „*Chronica, Zeytbuch und Geschichtbibel von anbegyn bis auf das jahr* 1531“ (Straszburg 1531 's másutt). „*Sprichwörter, Schöne Weise Herrliche Clugreden und Hoffsprüch*“ (Majni Frankf. 1541). Nyelve hatalmas, eszmés és velős. Chronikájában egyenes szivüleg, sőt durván is pártolja az igazságot.

Frankenberg (Sylvius Fridrik Lajos, báró) az ősi Frankenberg nemzetség azon ágából született 1728, melly a' 11. században Sileziában megtelepedett. F. Gotha és Altenburg körében érdemekkel fénylő statusminister volt. Atyja mint felvigyázója a' landgraf-hesseni schmalkaldi uradalomnak, a' fiu pedig mint tanácsnok 's később a' hanaui consistoriumnak elölülője, kopenhageni 's bécsi követségében szerzett magának Hessen előtt érdemeket. III. Fridrik által 1765 a' herczegi szász-gothai titkos-tanácsnoki collegiumba tétetett által. 1788 óta mint statusminister állt ezen legfőbb országos törvényhatóság elején, 's az 1789-től fogvá annyira szövevényes viszonyokat, olly vigyázattal 's bölcs mérséklettel vezeté, hogy herczegjének tartományai rendithetlenül, az ország alkotmánya pedig 's uralkodási kormány, sérelem nélkül maradtak. Mint az adócollegium feje, a' pusztító hadak sulya alatt, 's a' keresésmód akadozása mellett is fen tudá tartani az ország hitelét; sőt azon kivül segédszereket talált a' nevelési köz-intézetek megjavitására, 's más egyéb közhasznu rendkivüles kiadások elviselésére. Midőn már három herczegnek, névszerint Fridriknek, Ernesztnek és Augusztnak, egyenlő szorgalommal, hivséggel és sikerrel szolgált, még el nem gyengült lelki és testi erőben halt meg az 1815 év elején. —*no*—

Frankfurt (a' Main mellett) mint a' német szövetség gyüléseinek helye, első a' szövetség 4 szabad városai, 's kereskedésére, a' mesterségek virágzására, gazdagságára és szép környékére nézve egy Németországnak megnézésre méltóbb városai közül. A' Main folyójának tágas völgyében fekszik, bájoló tájékon, mellyet szép fákkal diszlő országutak hasitnak különbféle irányokban, 's pompás mezei és kerti házak, szép mulató kertek, gazdag gabona mezők, gyümölcsösök 's szőlők diszesitnek. Kurhessentől, Hessen-Darmstadtól és Nassautól vétetik körül. Szorosan véve Frankfurt a' Main jobb partján fekszik, melly hajókkal fedett folyón egy 330 lép. hosszu 's 14 bolthajtáson nyugvó kőhid viszi az utast keresztül, egyszersmind öszvekötvén Frankfurtot a' balparton fekvő Sachsenhausen nevü külső városával. Elébbi várfalai lerontattak, 's kiszáraztott sánczaiba fák plántáltattak, és bástyái helyén most legszebb házak állanak. Frankfurtnak Sachsenhausennel 200-nál több utszája, 14 temploma, 3500 háza (mellyekből Sachsenhausenre 400 jő) és 50,000 többnyire lutheránus lakosa van. A' catholicusok száma 5,800, a' reformatusoké 2,000, 's a' zsidóké mintegy 6,000. Utszái jól ki vannak rakva 's részint jól világositattnak. Közönséges épületei kevésbé fényesek, mint egy olly gazdag várostól várni lehetne. Szent Bertalan templomában, melly a' catholicusoké, 's közönségesen káptalani templomnak neveztetik, koronáztattak hajdan a' romai német császárok. A' nagy Károly maradéki közül választatott elsőbb császárok idejében kezdett épittetni, hanem mostani épitésmódját 1415-től 1509-ig kapta. A' benne lévő sok emlékek közt legnevezetesebb Günther császaré. A' Römer, a' város tanácsháza, több épités módok keveréke, mellyek öszveillő egészet nem tesznek. Az arany bulla még most is benne tartatik. Thurn-Taxis palotája, a' herczeg primás hajdani lakhelye, mellyben tartja most a' német szövetség üléseit, egy a' legszebbek közül. Frankfurtban jó tanitó intézetek, több közhasznu 's tudós egyesületek 's nézésre méltó gyüjtemények vannak, mint: a' város és tanács 100,000 kötetből álló könyvtára; a' szép mesterségeket előmozditó muzeum, a' rézmetszések, festések, rajzolatok és régiségek gyüjteménye, melly az

1816 meghalt pénzváltó Städel-é (l. e.) volt; végre Gerning pénz, festés és régiségek gyüjteménye, egy pillangó gyüjteménnyel, melly talán első Europában és 50,000 darabot foglal magában. Jótévő intézetei közt kitetszó Senkenberg nevelő háza, egy füvész kerttel, könyvtárral, bonczoló szinnel 's jeles polgári kórházzal. Mesteremberei 's mivészei szépet 's jót készitnek; sokféle fabrikái közt legfontosabbak a' dohány és tobák 's fekete réznyomtatáshoz való fekete szin fábrikák. Még fontosabb a' kereskedés, mellyet Frankfurt részint közvetőleg, részint közvetetlenül, Europának minden tájékaival, sőt a' világnak más részeivel is üz. Nem kevésbé nevezetes itt a' váltó-, könyvkereskedés 's a' status kötelező leveleivel való kereskedés is. A' kereskedést a' Mainon és Rajnán fevő hajózás, két vásár, és az itt keresztül menő fő országut igen előmozditják. Mulatóhelyei Oberrad, Bornheim, Hausen, Bockenheim, Rödelheim, Offenbach, Sandhof és Niederrad; távolabbiak: Hanau, Wilhelmsbad, Homburg és Wisbaden. — Dicséretes Frankfurtra nézve „*Ansichten von Frankfurt a. M. und der umlieg. Gegenden*" v. A. Kirchbach (Frankf. 1818). Frankfurt 1254 olta császári szabad birodalombeli város volt, (származását leirja Fichard), 1806 a' herczeg primásnak adatott, és a' franczia hatalom megtörtése után 1815 a' német szövetség szabad városává 's gyüléseinek helyévé tétetett, 's Jul. 18. 1816 democratiai uralkodásformát vett fel. A' német szövetség 4 szabad városai közt Frankfurt viszi az elölülést, a' szövetség gyülésében a' többivel együtt 17-dik helyen ül. Az egész gyülésben magának egy szava van, és a' városon kivül 4 1/2 nsz. mf. bir 13,000 lakossal. A' szövetség seregéhez 473 embert ád a' 8-dik sereg-osztályhoz. Oct. 1822 Frankfurt 600 katonát tartott. Adóssága, melly 1823 még 8 mil. for. tett, eszt. kevesebbedik. A' posták kirekesztő használásáért Thurn és Taxis herczeg eszt. 10,000 for. fizet. Jövedelme átaljában 270,000 for. eszt. — A' német kereskedés gyarapitására 1819 Frankfurtban társaság állott fel, német kereskedési és mesterségi egyesület névvel. A' frankfurti journal legrégibb nyomtatott ujsága Németországnak (1615 olta). Frankfurtban van a' régibb német történettudomány 1819 alkotott társaságának ülése is (l. Német történettudomány). *L—ú.*

Frankfurt (oderai), kereskedő város Brandenburg tartományban az Odera mellett, 16,300 lakossal; van gymnasiuma, gazdasági társasága, bábaintézete, zsidó könyvsajtója, Leopold herczeg emlékére épitetett szabadoskolája, fürdeje, gyárai, 3 nagy vására. Látogatást érdemel benne Kleist és braunschweigi Leopold emléke, 's közeletén a' kunersdorfi csatamező. Az egyetem Breslauba tétetek által 1810.

Franklin (Benjamin) szül. éjszakamerikai Bostonban, Jan. 17-kén 1706 szegény szülőktől; papságot tanula, de a' szükség azt elhagyatá vele, 's ő atyjának gyertyát segíte önteni és szappant főzni. Üres óráiban szorgalmasan olvasott; Angolhonból megjött bátyjától pedig a' könyvnyomtatást megtanulta. Tryonnak a' növényi élelmet ajánló irása arra vevé, hogy mig sajtoló társai ebédre mentek, ő maga készité mérséklett növényi ebédjét pénzt és időt gazdálkodva magának. Ekkor Locke visgáit, Xenophon nevezetességit, Shaftsbury és Collin munkáit olvasá. Már előbb a' költéshez fogott. Két balladája, mellyet akkori történetre épite és maga árulgata, tetszett, és tovább is versiró lett volna ő, ha atyja el nem ijeszté, hogy minden költő szegény. Midőn 1720 v. 21. a' bátyja ujságot ada ki, mellybe vigdarabok is felvetettek, szinlelt kézzel ira egy darabot, az ajtó elé tevé, 's örömére elfogadva látta. Ezt tovább gyakorlá, mig utóbb magát megesmerteté. Bátyjával egyenetlenségre lépvén, Bostont elhagyá. Philadelphiában találá munkát, szép esmeretségekbe jött, 's tanulását folytatá. Keith William, a' tartomány igazgatója, egy leveléből kiesmerte Franklinnak mélyebb elméjét, 's biztatá: alapitson könyvsajtót, 's 100 fontot kölcsönöze neki, hogy a' szükségeset vásárolja be Angolhonban. F. előbb Read kisasszonyt, gazdája lányát elvevé.

elutazott, de reményei megcsalták. Zavara annál nagyobb lön, mivel utitársát, Ralphot is kelle táplálnia. Fr. ekkor Wollaston munkáján a' természeti vallásról dolgozott; róla kiadott munkája némelly angol tudósokkal megesmerteté. 18 havat Londonban töltve 1726-ban Philadelphiába visszatért. Utjában Denham kalmár kereskedő könyvtartója lön; de ez nem sokára meghalván, viszont sajtolóvá lett. Azonban Junta név alatt egy ifju emberekből álló társaságot alapita, hetenként öszvegyülőt, erkölcsiségről, politicáról, physicáról 'stb. tanakodót. Végre könyvnyomó intézetet állita fel, és egyszersmind fellépe mint politicus iró, közkedvezést nyerve. Volt felesége, Miss Read, Londonban léte alatt, őt hidegnek találván, ujra férjhez mene, de szerencsétlen házasságban éle. Fr. érdeklődött, a' viszont elváltat megkinálá kezével, 's elvevé 1730. Azonban dolgai igen szerencsésen folytak; papiros kereskedést is kezde üzni. Pennsylvaniai ujságában és esztendei almanachjában ritka belátását megmutatá, 's 1743. reá bizaték, hogy az amerikai bölcseségi társaság alapját szorosabban dolgozza ki. Ekkor kezde a' villanyossággal foglalatoskodni 's törekedését a' legjobb siker koszoruzta. Az oxfordi egyetem törvények doctorává nevezé ki 1762-ben. Már most két pártra szakadtak az amerikai hazafiak (patrioták) és az angol ministerium kedvelői, 's mindenik párt igyekezett egy ollyan férfiat nyerni, ki a' legjobb sikerrel vigye dolgaikat. Fr. Londonból megjötte után minden angolamerikai gyarmat főpóstamestere lön, de ezen igen jövedelmes hivatal nem bóditá el hazája javától. Midőn a' gyarmatok nyugtalansága nevekedvén, a' rendek háza minden tartományi agenseket maga elé hivata, a' nehézségeket megvisgálandó, — Fr. 1767 Pennsylvania nevében jelent meg, és nyiltan 's mély belátással szóla az igaz dolog mellett, 's mindenütt lelkesitő irásokat bocsáta honfijaihoz. Az udvar letevé hivataláról; ő pedig a' befogástól tartva, visszatére Philadelphiába, hol a' congress gyüléskedett. Ezen idő olta hatalmasan dolgozott a' függetlenség kieszközlésében, 's 71-dik évében Parisba ment, eleinte titkon alkudozó; de midőn XVI. Lajos a' saratogai csata után 1778. a' 13 egyesült statusokat elesmerte, a' tisztes ép ősz, mint hazája meghatalmazottja lépe fel a' fényes versaillesi udvarban, 's köz becsülés tárgya lön. Jan. 20-kán 1783 a' béke előzetit aláirá az angol commissariusokkal Parisban, mellyek honjának a' függetlenséget megadák. Ő visszatére Philadelphiába, hol kiki törekedve jelenté ki tiszteletét iránta. 78-dik évében még Pennsylvania elölülője volt a' gyülésben, 's egész haláláig polgártársai javával foglalatoskodva, hasznos intézeteket teremtve, eltünt munkás pályájáról a' nem munkálkodás éjébe April 17-kén 1790. A' physica a' villámvezető (villámfogó) és a' VILLANYOS SÁRKÁNY (l. e.) feltalálását köszöni neki; ő magyarázá első meg az éjszaki fény természetét. Az electricitas theoriáját ezen czim alatt fejté ki: „*New exp. and obs. on electricity in several letters etc.*“ (London 1751, 4.) F. egy gazdaságos kemenczét talála fel, a' harmonicát tökéletesité, de feltalálójának hibásan tartatik. A' nemzeti gyülés Frankhonban 3 napi gyászt vön fel érette. Fr. időkorának legjelesebbei közé tartozik. Éles elméjü, nemes szivü volt. Sólyom szemekkel látá által nagyban és kicsinyben az élet viszonyait, az igazság pályajáról le nem lépett, szive az emberiség javáért szüntétig melegen vert. De egyszersmind azon boldogok közé is tartozott, kik munkájokat sikerrel koszoruzva látják. Erényét esmerte a' haza 's hálás tisztelettel volt iránta; ő pedig virágzásnak indulni látá azon uj nemzeti veteményt, mellyben annyira munkás vala, melly végbetetlen fává nevekedendő 's a' világ zivatarai ellen távolinak közelinek ernyőt adandó. Nagy természetvisgáló, kellemetes erkölcsi iró volt. Szörszálhasogatásba nem ereszkedve egy életphilosophiát képeze, mellynek az életre alkalmaztathatása mindig állandó marad. Hasonlithatlan vala az erkölcsi tanitás kifejtésében és annak a' barátság és közös szeretet kötelességire, az idő használására, a' jóltevés boldogságára, a' társasági erény édességére való alkalmaztatásában. Példás darabok ebben:

„Az öreg Henrik példabeszédi.“ „A' jó Richard bőlcsesége.“ Holta után irásinak gyüjteménye kijött Londonban. D' Alambert a' franczia academiába volt bevételekor igy köszönté a' nagy férjfiut: „*Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis.* —*j*—*a.*

Frankok, német népség. Először K. u. 238 olta jelennek meg a' historiában. A' Rajna és Weser közt laktak 's néha a' Weseren átmenvén az Elbéig is elkóboroltak. Már a' 4 száz. beütöttek Galliába 's az 5 száz. elején kezdtek belgiumi Galliába is benyomulni (l. Franczia ország) Azon nagy tartományból, mellyet a' Frankok később a' Rajnánál az Alemannoktól elvettek, uj tartomány lett rajnai Franken (Francia rhenana) névvel. A' későbbi Frank tartomány, utóbb frankeni kerület, akkor még nem volt a' Frankoké, hanem egy része volt Thüringennek (l. e.), mellytől hihetőleg nagy Károly alatt szakasztatott el. A 9 száz. találunk a' német historiában frankeni herczegséget, melly később a' Hohenstaufenek familiájára, melly birta a' sváb herczegséget is, szált és a' hohenstaufeni ház kihalásával eltünt.

Franken, frankeni kerület, egy a' Németbirodalomnak 1806 előtti 10 kerületei közül, Németországnak legszebb tájékán feküdt, kelettől nyugotra a' Maintól öntöztetve Schwaben, a' rajnai tartományok, Saxonia, Csehország és Bavaria közt, mintegy 490 nsz. mfnyi nagy volt, 1,500,000 lak. Most Frankennek legnagyobb részét a' bajor király birja, mintegy 430 nsz. mf. 1,200,000 lak.; többi része Würtemberg, Baden, Hessen-Darmstadt, Poroszország, Kurhessen, és a' szászherczegi házak közt osztatott el. *L—ú.*

Frankovicz Mátyás, Flaccius Illyricus név alatt is esmeretes. Szül. Istriának Albona nevü városában 1520. Nevelését nyerte atyjától, 's ennek kora halála után mailandi tudós Ascerius Ferenczétől; Velenczében tanitó Egnatius ker. Jánostól. 1539 Baselbe jött, utóbb Tübingába Garbitius földijéhez, ki a' görög nyelv tanitója volt. 1541 Wittembergában Luthert és Melanchtont hallgatá, 's velek megegyezett. Itt megházasodva 1544 közönséges tanitó lön 's Melanchton kedveltje. 1546 a' had alatt Brunswikba ment, 's neve mint tanitóé még inkább elhiresedett. 1647 visszatére Wittembergába, 's alig telt el egy esztendő, Magdeburgba költözködött, a' magdeburgi centuriákat (egyházi történeteket) kiadandó. 1557 a' jenai uj oskola rendbeszedésére meghivatott, de öt év mulva Stregel Victorral öszvezörrenvén Ratisbonába ment. Meghalt 1575-ben. Sok munkái közt ezeket nevezzük: „*Regulae et tractatus de sermone sacrarum litterarum.* Magdeburg 1551. „*De materiis et metis scientiarum atque erroribus philosophiae in rebus divinis*“. Jena 1550. 55

Fraunhofer (Jósef) D. kir. bajor academicus és prof., a' bajorkorona polgári érdemrendjének és a' kir. Danebrog-rend vitéze, szül. Straubingban Bajorországban Mart. 6-kán 1787. Korán atyja foglalatosságait kelle üznie, ki üveges volt; 's ezen okból Fr. az oskolába nem igen mehetett. Midőn 11-dik évében szüleitől megfosztatott, egyik tutora esztergályosságra határozá; de ezen munkára nem volt eléggé erős. Igy tehát inasképpen Münchenbe hozaték 1799 egy tükörkészitőhez és üvegkösörüshez. Mivel inaspénzt nem fizethete, 6 évig fizetés nélkül kelle dolgoznia. Ez idő alatt soha sem ereszté mestere az ünneposkolába, ugy hogy Fr. majdnem egészen tudatlan maradt a' számvetésben és irásban. Szerencséjére Julius 21-kén 1801 mestere háza bedült; — ő is az omladék alá temetteték. Több mint négy órai munka után hozaték ő veszedelmes sértődés nélkül napfényre. Baumgärtner, az akkori policzia igazgató és mostani épitőtanácsnok, igen foglalatoskodott az ő megmentésével. Jósef Maximilián király gondoskodást parancsola a' gyermek gyógyitásáról; felgyógyulta után kérdezősködött betemettetése alatti érzéseiről; 18 arany ajándékkal bocsátá el. 's az árva gyermeknek atyául igéré magát, ha valamiben szükséget látand. Ezen pénznek jó részét azon 3 év alatt, meilyet még a' mesterénél kelle töltenie, Fopticus üvegek ké-

szitésére fordítá vasárnaponként, 's egy opticustól engedelmet nyere eszközeinek ünnepnapi használására. Azután üvegmetsző gépelyt csináltata magának, mellyet kömetszésre is használt, a' nélkül, hogy ezen munkát valaha látta volna. Ezt megtudá Utzschneider, a' gyermeket szinte szemüggyel tartó, 's mivel Fr. az optica és számtan theoriájában esmeretlen lévén, sok akadályra talált, megvevé neki az öntanulásra szükséges könyveket, és Fr. minden szóbeli tanitás nélkül behatott Kästner, Klügel, Priestley lelkébe. Mestere ugyan igen keményen megtiltá neki azok tanulását, de ő annál nagyobb hévvel tanula ünnepenként titkon idegen házakban. Igy nem sokára megesmerkedett a' mathematicai opticával 's szerzeményét pénze maradékával arra fordítá, hogy inasága utolsó félévétől magát felszabadítá, 's opticus köszörügépelyt szerze. Soha metszést nem látva, elkezde érczre metszeni, mintákat készitendő szép látogató levelék nyomására, 's visgálatihoz pénzt szerzendő. A' kiütött háboru elrontá tervét 's szükölködni kezdett. Még sem bátorkodott a' királyhoz közeliteni, hanem viszont üvegköszörülésre és tükörcsinálásra adta magát, ünnepein pedig mathesist tanula. Ekkor 1806-ban Schiegg prof. esmeretet vön róla, 's megvisgálá theoreticus tudományit. Kevés idővel az előtt készité el Reichenbach György az ő osztógépelyét, 's más mivszereit, mellyek szükségesek az astronomicus és geodeticus eszközök készitésére, 's társaságba lépe Utzschneiderrel és Liebherrel. Mivel a' hadi időkben nem lehete Angolhonból kapni a' csillagászi eszközökhez szükséges opticus üveget, épen elkezde Reichenbach egy uj nemü opticus köszörü gépelyt készitteni, Schiegg pedig, ki a' reichenbachi intézet eredetében igen munkás vala, Fraunhofert ajánlá mint opticust. Most Fr. kiszámolá és köszörülé az első nagyobb, a' budai csillagász toronyba rendelt eszközök üvegeit. De nem csak a' szegleteszközök üvegeit, hanem minden más opticus eszközöket is kelle készitteni. Tehát Utzschneider, a' hajdani benedictbeurni klastrom ura, hol ő már üveggyárt alkota, tőkepénzt rendele egy opticus mühely készitésére, melly 1807 végével F. igazgatása alatt Benedictbeurnbe jött. Fr. most sok munkást oktata, 's csupán az üvegeket szállitá a' reichenbachi intézetnek Münchenbe, melly az alatt igen bővült. De Febr. 7-kén 1809 Utzschneider, Reichenbach és Fraunhofer társaságba alltak öszve, 's a' minden dioptricus eszközök intézetét alapiták Benedictbeurnben. Fr. theoreticus munkáiban a' catoptricával is foglalatoskodott, a' mint ezen nyomtatatlan irása bizonyitja: „*Über die Abweichung ausser der Axe bei Telescopspiegeln.*" (1807). Azonban a' társaság megállapitá, hogy az ujlag alapitott intézethől a' catoptrica kimaradjon. — A' mint tudva van, az optica gyakorlatában a' legnehezebb feladások közé tartozik a' nagy objectivák gömbölyü (*sphaericus*) fölszinének simitása (*Polieren*), mivel a' simitás által a' köszörülésben nyert fölszineket részint elvesztik. Fr. egy gépelyt találá fel e' végre, melly által nem csak az objectivák szine nem rontatik el, hanem a' simitás elkerülhetlen hibái is mindenféle tekintetben javithatók, 's mellynél a' pontosság nem függ annyira a' munkás ügyességétől. Hasonló nyereség van a' tőle más opticus czélra talált köszörü és simitó gépelyeknél. Egyszersmind uj módon visgálá meg Fr. a' tőle használt üveget a' benne lévő vonatokra 's hullámokra nézve, mellyek által a' világ (sugár) rendetlenül töretik meg 's elszélesztetik. Azt találá, hogy az Utzschneidertől Benedictbeurnben készitetett flintüveg több mázsájában, gyakran egy darab sincs ezen hullámzatoktól menten. Ezen üvegek tehát az ő nagyra törekvésének nem felelvén meg, 1811-ben maga kezde el flintüveget olvasztani. Második olvasztása megmutatá, hogy egy 2 mázsát elfogadó edény fenekén szinte olly sugártörő erejü darabok lehetnek, mint annak szinén. De a' következő olvasztások, noha egészen ugy tétettek, nem voltak használhatók, sem az egyenlő törésre, sem a' vonatokra 's hullámokra nézve. Nagy sokára viszont nyere egy tökéletesen elsült olvasztatot, de még most is csak történetből 's csupán fárad-

hatlan, hosszu 's mindig nagyban tett visgái után (4 mázsával mindig) esmerkede meg a' rontó okokkal, mig végtére teljes bizonyosságot nyere. Minthogy az angol crownüvegben is vannak vonatok és hullámok, őt a' nagy objectivákba használásra ügyetlenné tevők, Fr. ezen crownüveget is maga kezdé olvasztani. Az itt magokat előadó nehézségeket is meggyőzé az ő elmékéltsége. — Azon ok, mellynél fogva az anyagok törő és szinszélesztő ereje pontosan nem határoztathaték meg, nagyobb részint abban alapodik, hogy a' szinspectrum nem bir éles határokkal, hogy egyik szinnek átmenetele a' másikba csak lassanként történik, 's innét nagyobb tükröknél a' törésszöge (szeglete) csak 10 vagy 15 minutumra mérethetik meg szorosan. Ezen akadályt elkerülendő, Fr. sok visgát tön, hogy egyenlő (homogen) világot mesterséggel teremtsen, a' mi közvetlen el nem sülvén neki, egy készitményt találá ki, melly lámpavilág és prismák által czélhoz segité. Ezen visgák folytában feltalálá az állandó világos vonatot, melly a' tükör orángjában van, ha a' tüz világa által támasztatik. Ezen vonal szolgált utóbb neki az anyagok teljes (absolut) törőerejének meghatározására. — Azon próbák, mellyeket Fr. tett, visgálandó, ha a' napvilágnak szintükre (*spectruma*) ugyan azon világos vonatot adja e az orangban, mint a' tüz világa, a' számtalan állandó homályos vonalok feltalálására vezeté a' tökéletesen egynemü szinekből álló napvilági spectrumban. Ezen feltalálásnak fontos következési voltak; csak általok lön lehetséges a' világ (sugár) utját minden szinárnyolatok számára szögleteszközökkel 's egyenesen követni. Ezen visgálatit leirá Fr. egy értekezésben, melly francziára, angolra, olaszra leforditaték (kijött a' „*Denkschriften der k. bairischen Academie*“ 5 kötetében, 's Gilbert „*Annalen der Physik*“-je 55. k.). A' tudományok müncheni academiája ekkor tagjává választá (1817). A' mondott foganatok inditó okul származtak a' törésen és visszahajtáson kivül más törvények visgálására is, különösen a' világhajlásra nézve, a' mellyeknek szerencsés sikere őt azon rendkivül különbféle tüneményk feltalálására vezeté, mellyek a' meghajlott sugarak kölcsönös öszvehatása által támadnak, és mellyek által p. o. tökéletes egynemü szintükröket tuda előhozni prismák nélkül. Mivel ezen tükrök, mellyek csupán igen finom, egyenközü (parallel) egészen hasonló szálokból álló rostélyokból készülnek, azon homályos feszült vonalokkal birnak, mellyeket előbb a' prisma által támadt spectrumban talált, 's következésképen a' világ utjának követésében a' szegleteket rendkivüli szorossággal meg lehete határozni, 's igy a' világ ezen képesitésének különös szabályai rendkivüli pontossággal származtathattak a' visgálatokból (Vö. Fr. leirását a' „*Denkschriften der k. bairischen Acad.*“ 8 kötetében). A' világosság eddig esmert törvényi ollyanok voltak, hogy a' sugár természeténél sok hypothesis vetetheték alapul. Fr. theoriát kerése az uj és zavartnak tetsző sugártörvények számára, és azt találá, hogy a' hullámzás (*undulatio*) tétményéből egész megelégedésig magyarázhatók. A' világ előbb esmert törvényiből több légi tünemény, p. o. az udvarok 's melléknapok támadása stb. alig vagy épen nem fejtethettek ki. Fr. kifejté őket a' feltalálta törvényekből. Értekezést ada ezekről Schuhmacher „*Astronomische Abhandlungen*“ - jában; az nevezetes még, hogy a' szükséges eszközöket és gépelyeket, 's még a' fontos rézlapokat is maga készité. A' tőle feltalált vagy megjobbitott, egész Europában elterjedt opticus szerek közé tartoznak: a' heliometer (napmérő; esmertetése van Lindenau báró „*Zeitschrift für Astronomie*“ 1 köt. 97 lapján); a' viszonzó lámpa filarmicrometer (l. Struve értesitését Schumacher „*Astronomische Nachrichten*“ 4 számában); az általános mértékben mérésre szánt achromaticus microscop; a' gyürümicrometer; a' lámpakör és hálómicrometer („*Astronom. Nachrichten*“ 43 sz.); a' dorpati csillagtorony számára készitett nagy parallacticus refractor (Struve leirta), stb. — Utoljára a' bajor király rendelésére, egy nagyobb parallacticus refractort készite 12 párisi hüvelyk nyilással és 18 lábnyi égető távolsággal, melly-

nek mechanismusát még jobban tökéletesité. Az igazgatása alatt olly híressé lett opticus intézet 1819 Münchenbe tétetek által, hol most 50 embert foglalatoskodtat. 1814-ig ez vala firmája: „Utzschneider, Reichenbach és Fraunhofer; azolta pedig „Utzschneider és Fraunhofer." Fr. 1813 a' bajor kir. academia physicai kabinetjének conservatora lön, 1824-ben a' polgári érdemrend vitézéve tette a' király. Több külföldi tudós társaság nevezé tagjává. Testi gyengeség, nevelve a' ház ráomlása, sok elme erőltetés 's az üvegkemencze gőze által, sietteték halálát, melly Jun. 7-kén történt 1826. Sirja épen az egynéhány nappal előtte elhunyt Reichenbach mellett van. Felülirása ez: „*Approximavit sidera.*"

Frayssinous (*Denis de*) hermopoli püspök, X. Károly volt franczia király udvari hitszónoka 's 1828 a' parisi egyetem nagymestere. A' concordat bevétele után (1802), melly a' romai egyház papjainak visszaadá a' szabadságot a' hivatalban való nyilván eljárásra, több előjövén közülök a' rejtekhomályból, 's kisebb elmével mint tüzzel a' philosophia ellen, mint a' Frankhont érő bajok egy kutfeje ellen kikelvén, Fr. is előlépe a' kezdett pályán, 's a' mondottak között nem utolsó helye lön. Hitbeszédi „Beszélgetés" szerény czim alatt, kapva kapattak 's a' St.-Sulpice temploma, hol ő lépe fel, legtömöttebb volt. Az egyetem uj elrendelésénél (1807) a' hittudományi részlet (*facultas*) tagja lett; a' Bourbonok visszatértével pedig fényesedő pályája az udvarba vezeté. Igy lön udvari hitszónok (predikátor), czimes püspök, az egyetem nagymestere, végre 1822 a' franczia academia tagja, noha neve a' tudományos világban születlen vala. Nem tagja a' Congregationak, nem tartozik a' Jesuitákhoz, kiknek Frankhonban voltát 1826-ki Juniusban a' követek ülésén megvallá. 1828 Villèle-lel együtt kilépe a' ministeriumból.

Fredegonde. Ha a' történetek tisztán jöttek le hozzánk, ugy egy asszonyi szörnyeteg áll előttünk, ki kezét orozó gyilkolással gyakran bemocskitá, és büntetlen szálla sirjaba. Nője volt a' Soissonban lakó frankkirálynak Chilperichnek, ki Chlotar fija volt, Siegbertnek pedig testvére. Szül. 543 (szülei esmeretlenek), Chilperich első nejeinél udvari leányzó volt. Magát a' thrónra emelendő az első nőt ravaszsággal, a' másikat orzó gyilkolással mozditá félre. Chilperich égett érte. Brunehild pedig, a' meggyilkolt testvére és Siegbert nője, férjét boszura és háborura ingerlé. Chilperich megvereték, Tournaiban vivaték, de a' már nőjévé lett Fredegonde Siegbertet or-gyilok által elemészteté, zavarba jött katonáit megszalasztá, Parisig előnyomult, 's itt Brunehildot leányival együtt fogságba ejté. De Chilperich utóbb visszaküldé Brunehildot Metzbe, hol fija Childebert 575-ben királynak kikiáltaték. Ezután Chilperich első házasságbeli gyermeki estek el Fredegonde féltő és vért szomjuzó gonoszsága által. — Ezek közül Merove, a' legifjabbik, reménnyel gazdag ifju volt. Utoljára egy tiltott indulatot kielégitendő, férjét szánó véráldozatnak; Chilperich a' vadászaton egy öldöklő kéz alatt esék el. — Fr. uralkodó és fijának II. Chlotárnak gyámanyja lön, Guntram, orléansi király segedelmével. Az ellene támasztott hadakban győzedelmes, 597-ben meghala, (55 esztendős), virágzó birodalmat hagyva maga után. Brunehild, az anyának halálos ellensége, a' fiun akara boszut állani, 's II. Chlotart országától megfosztani, de vazalljaitól elhagyatva Chlotartól megfogaték, vad lóhoz kötetve halálra hurczoltaték, teste pedig elégetteték 613. 55.

Frederiksoord, szegények gyarmatja Hollandnak Drenthe nevü megyéjében, Zwolletól és Stenwycktól nem messze, Overyssel & Gröningen határában. A' haza baráti (kik közt volt Van dem Vosch) t. i. egyesültek 1818, hogy az ország puszta tájékain, a' szegények polgári és erkölcsi javulására földmivelő gyarmatokat telepitsenek. Ezen jótévő társaságnak elölülője a' király második fia Fridrik herczeg volt. A' társaság a' drenthei mocsáros megyében 2 eszt. aiatt 600 hollandi hold földet tett mivelhetővé 's 200 házat épitett, hol mint egy 1500 legnagyobb szükségben élt szegény talált menedéket és foglalatosságot. Az egyesü-

let tagjai 1821, 24,000-en voltak, kik közül mindenik, belépésekor bizonyos csekély summát tévén le, hetenként is 1 stübert (8 pfenning) fizet. A' törvényeket 's esztendei költséget a' képviselők gyülése rendeli el; 's a' végrehajtó hatalom egy igazgató, 's több felelet alatt lévő tisztek és egy tanács, melly vigyáz a' bevitt rend fenállására, kezében van. L. Keverberg gróf ezen munkáját „*De la colonie de Frederiks-Oord et des moyens de subvenir aux besoins de l' indigence, par le défrichement des terres incultes*“ (*Gent.* 1821). Ezen tudósitás szerint mindenik az 1500 megtelepedtek közül lakhelyet, földet 's földmivelő eszközöket kap. A' ki a' földmiveléshez nem ért, oktattatik benne, mint az asszonyok és gyermekek is a' szövésben 's fonásban. Az intézet elöljárói szorosan vigyáznak az uj lakók viseletére 's lakhelyeik belsejére, hogy azokat rendhez, tisztasághoz és takarékossághoz szoktassák. Csak ahozképest engedtetik, vagy tagadtatik meg birtokjok szabad és független használása a' lakóknak, mint magokat viselik. A' gyermekek, kik 7—8 eszt. korokban hetenként 10—15 stübert, sőt 1 for. is érdemelhetnek, a' háztartásra rendelt jövedelemnek egy részét, serkentés végett, megtartják. Csaknem minden házban találtatik rendkivül való foglalatosság, mellyet a' lakók önkényt választottak. 1818 1. Dec.-től 1819 1. Apr.-ig 52 uj lakó ház, másoknak tett mezei munkájával 's len és gyapju fonásával 5000 for. többet szerzett. Egy háznép öszveséges jövedelme 725 for.-ra tétetik, mellyből a' vetés, trágyázás és kézi munka értékét lehuzván, mintegy 550 f. tiszta jövedelem marad. Az uj lakó mindazáltal a' ruházatjára, élelmére és készitetlen materialék megszerzésére kapott előfizetés fejében a' társaságnak 700 f. tartozik fizetni, mellynek visszafizetése az uj lakóknak a' lehetségig megkönnyittetik. Jul. 1820 adósságok 1/4-ét lefizették. Rendkivüli esetekben pénz kölcsönöztetik, hat. i. a' gyarmatban szegényeket kell gyámolitani, midőn mindenikért 25 frt. kell eszt. fizetni, melly nem csak a' felveendő tőkepénz kamatját fedi, hanem feljül is marad belőle, a' mi az öszveséges adósság lefizetésére rendelt pénztárba folyik 's 1824 többre ment 80,000 fr.-nál. A' társaság egy különös szükség esetére rendelt segitő pénztár állitására, maga számára mivelteti a' gyarmatokkal határos földeknek egyrészét. 1825 Hollandban 10 illyen gyarmatok telepittettek. A' szegény zsidó ujlakókból szorgalmatos földmivelők lettek. Zsinagógáik és oskoláik vannak. A' gyarmatokban 50 szegény német familiák szórattak széljel, hogy munkásságokkal 's takarékosságokkal a' többieknek jó példát adjanak. 1825 már 12,000 idősebbek 's ifjabbak tápláltattak 's neveltettek jobb emberekké ezen gyarmatokban. *L—ú*

Frediani (*Enegildo*), Anciro név alatt esmeretes, Bianchi chemicus tanitványa Pisában; 1817-ben Egyiptomot bejutazta. Lord Belmoreval pedig Nubiába utazott 's Belzonival a' chefremi második pyramist megvisgálá. Aztán Palaestinát, Libanont, Syriát, az Euphrat vidékeit 's Palmyrát látogatá meg. 1817-ben a' Nilushoz tére vissza, az Izraëliták ujján Arabiát, azután viszont Egyiptomot utazá be régiségei 's ó földleirása tekintetében, hol természeti és régiségi ritkaságokat gyüjte. Végre Abyssiniába, Sennaarba, Afrika belsejébe utazott. Az Ammoni Jupiter templomának (romjainak) leirása olasz folyó irásokban 's a' többek közt a' „*Giornale enciclopedico di Napoli*“-ban kijött (1821). Cailliaud beszéli, hogy Fr Nubiában járvány láztól megtámadtatott, láztámadás alatt minden irásait, 18 hónapi szorgalmú gyümölcsét, elégeté; reá megbódult stb. 55.

Fregatta, olly hadi hajó, melly nagyságára nézve a' lineahajó után következik, egy vagy két fedezete (*Verdecke*) van 's 20—40 ágyut hordoz. — Fregaton, spanyol hajónem, mellynek hátulsó része négyszegü, 4—500 tonna terhet bir meg, 's többnyire hadi seregek átszállitására, vagy a' gályák kiüritésére használtatik. — Frégatte nevet visel az állatok között azon tengeri madár, melly mintegy tyuk nagysá-

gu, 's olly hosszu szárnyu, hogy kiterjesztetvén, egyik szárnya végétől a' másikig 14 lábat tesz (*Pelecanus aquinus L.*) 54.

Freiberg, 4 mf. Drezdától, 3/8 mf. nyug. a' Muldától, a' Münzbachnál, kerületi és bányaváros a' Szász királyság érczhegyi kerületében. Létét ezüst bányái felfedeztetésének (a' 12 száz.) köszönheti. Ásvány-gazdagsága sok uj lakókat csalogata oda, 's már a' 16 század első felében mintegy 30,000 lak. voltak. A' harmincz esztendős háboru idejében sokat szenvedett. Most 1300 háza 's 12,000 lak. van, kiknek fő keresetmódjok bányászság 's az ezzel járó mesterségek üzése. Utszái többnyire szélesek 's egyenesek, házai részint szépen épültek; általjában szebb belseje, mint külseje, hol a' sánczok, tornyok és várfalak a' középkor váraira emlékeztetik a' nézőt. Nevezetesek benne: a' Freudenstein nevü várkastélyban lévő gabonatár; 5 temploma, mellyek közt a' fő templomot szép orgonája, nézésre méltó prédikáló széke és IV. János György, 's Móricz választó fejedelmek, 's Werner (l. e.) hires mineralogus emlékei nevezetesitik; a' bányász academia, Werner muzeumával és más academiai gyüjteményekkel; a' bányászoskola; gymnasium; és tanitókat nevelő intézet. Vannak a' városnak fonóházai, csipkefábrikái, posztómanufacturái, leoni paszomantfábrikája, sörét öntése (a' két utolsó egész Szaszországban csak itt találtatik), plajbász és óntajtékfábrikái. *L—ú.*

Fréret (Miklós) Parisban szül. 1688. Fia volt egy parlamenti ügyvédnek, de ő elhagyá az ügyészkedést, hogy magát a' történettudomány és chronologia tanulására adhassa. Már 16. esztendejében olvasta Scaligernek, Ushernek, Petaunak 's más nagy chronologusoknak legjelesb munkáit, 's azokból kivonatokat készitett. Rollin szerint müvelte magát. A' feliratok (*Inschriften*) academiája, 25 évü korában vevé őt fel tagjának. Beléptetésekor tartott beszéde miatt: „*Sur l' origine des Français*“ melly épen olly tudományos volt mint dölyfös, 's a' herczegeknek az uralkodókkal való viszonyairól némelly illetlen kifejezéseket foglalt magában, 6 hónapig a' Bastilleben bünhödött. Csupán csak Bayle volt majdnem azon egy iró, kinek olvasása néki itt megengedtetett, de ezt olly szorgalommal olvasta, hogy majdnem könyvnélkül tudá. Mennyire sajátjává tette légyen ennek okfejeit, bizonyitja „*Lettres de Trasybule à Leucippe*“ és hátrahagyott irása: „*Examen des apologistes du Christianisme*“. Mind a' két — egyiránt vallástalan munkában, valóságos rendszerben jelenik meg az atheismus. Szabadsága visszanyerése után, reá bizta Noailles marschall gyermekeinek nevelését; de e' mellett is szakadatlanul folytatá tudományos munkálódását. 1723 visszatért atyai házába, 's a' régi nemzetek chronologiáját tanulta. Ugy találá, hogy a' mindenek között legidősb aegyptusi történetirás Kr. e. csak 2900 évvel kezdődik, 's hogy a' chinai Kr. e. 2575 évnél felebb nem megy. Ezekről értekezései és irásai, 's mások Newton ellen, nagy részét teszik az academia ekkori időbeli emlékiratainak. Épen illy serényen foglalatoskodott ő a' földleirással; iratai között 1757 keze által készült földrajz találtatott. Ezen kivül egy tudományban sem volt járatlan, 's jól tudá vinni a' tollat. 1742 állandó titoknoka lön a' feliratok academiájának. Megholt 1749. Munkáinak egy kiadása Parisban jelent meg 4 köt. 1792; egy Gyüjteménye 20 köt. 1795; egy bővitett és rendezett Gyüjteménye („*Oeuvres complètes de Fréret*“) jegyz. és vil. Champollion-Figeac által Parisban jelent meg 1825-től fogva 20 kötetben. *—no—.*

Fréron (Elie) szül. Quimperben 1719, a' Jesuitáknál tanult, XIV. Lajos collegiumába is járt egy darabig, hol Brumoi és Bougeant izlést gerjesztének benne a' literatura iránt. 1746 ujságleveleket ada ki: „*Lettres de Madame la Comtesse*“. A' grófnénak kelle az okosság és izlés példányának lennie, 's valóban nagy lelket és eszmét is mutata levelezésében. Némelly irók, kikkel leveleiben nem igen kegyelmezen

bánt, végre hajták, hogy fel kelle hagynia velek; de 1749-ben viszont kijöve változott czim alatt: „*Lettres sur quelques écrits de ce temps*“ - mellynek kemény criticája több félbeszakadást okoza, mindig a' közönség boszonkodására. Stanislaus király, ki a' szerzőt szereté, törekedett, hogy ezen kedvel olvasta munka meg ne szünjön, 's Fréron becsukatását is meghátráltatá. 13 kötetet kiadván ujságából, czimét erre változtatva: „*Année littéraire*“ 1754 olta haláláig, 1776, rendesen folytatá. Ész és tehetség, vidorság, igaz izlés, régi véleményekhez ragaszkodás, hevesség az álbölcsek 's ujitók ellen: ezek voltak tulajdoni a' félelmes ujságirónak, ki különben szelid lelkü 's a' legkellemesebb társalkodó vala. Legkeseredtebb ellensége Voltaire volt, ki 1750-ben „*Skótnő*“ czimü darabjában a' szinre hozta fel. Ugyan is ő Voltairet fényes költőnek nevezé, de kisebbnek mint Corneille, Boileau, Racine; kellemetes de nem eléggé szoros és pontos történet-irónak, 's általjában inkább a' literatura tyrannjának mint királyának itélé. Voltaire eleinte nem látszott ügyelni reá 's a' lelőtt nyilakra, de ezen vigjátékának: „*La femme qui a' raison*“ csipős criticája annyira felboszontá, hogy több ujságban közlé egész boszonkodását. Fr. luggal mosva felelt, 's mivel a' darab rosz volt, könnyen részére hóditá a' közönséget. Voltaire nem védé darabját, csak a' criticust törekedék nevetségessé tenni. Minden iv uj gunyt (satyra) hoza ellene. Részint boldogult is ellene, 's az „*Année littéraire*“ kiadóját részrehajlónak hirdetve előfizetői számát kevesbité. Voltaire-en kivül Laharpe is az encyclopaedistákkal együtt a' criticus ellen felkelve, ha gyenge oldalát sejditék, egész a' személyességig ereszkedve sértegették.

Fréron (Louis Stanislaus), az előbbi' fija, szül. 1766; atyja halála után az „*Année littéraire*“-t 1790.-ig folytatá, mellyet az ő neve alatt Royon apát, azután Grozier, utoljára Geoffroi ada ki. Ő maga 1789 olta az „*Orateur du peuple*“-t adá ki. Mint parisi követ a' nemzeti gyülésben, mint a' cordelier és convent tagja, egyet értve dolgozott hajdani tanulótársával Robespierrel. Maj. 31-ke után 1793 déli Franczia országba küldeték másokkal, 's Toulon 's Marseille-ben a' terrorismus vérengző rendelményit végrehajtá. Visszatérte után gyanuba jött Robespierre előtt; tehát munkás vala ő is azon szerencsés történetben, melly Frankhont megszabaditá hóhérától. Thermidor 9-ke után a' terroristák ellen nyilatkoztatá ki magát Fr. A' jacobinusok azon vádjától, hogy Robespierret csak azért támadá meg, hogy őt kövessék, hiában törekedett magát kitisztitani. Viszont elővevé az „*Orateur du peuple*“-t; de ez egy fiatal, azonban már jeles tehetségü legénytől Dussaulx-tól szerkezteték. Némelly mondást kivévén, mellyet az idő környülményi parancsoltak, ezen *Orateur* az elsőnek visszavevése; majd mind azokkal meghasonlitá őt, kik vele egy véleményben voltak. Másodszor küldetve Marseillebe 1795 meggátla egy vad visszahatást. Ezután visszavonulva élt, mig nem Napoleon 1802 a' sz. domingói expeditiokor azon sziget aligazgatójává tette. Fr. elutazott Leclerc generállal, de két hó mulva bele halt a' szokatlan ég viszonyaiba. Feje, szelid érzésü szivének ellenfele volt. A' revolutió alatt, ugy mondják, nyereség végett a' monarchiai és köztársasági ujságoknak ugyan azon időben készite czikkelyeket.

Fresco, (fresco-festés, mészfestés) azon neme a' festésnek, melly viz szinekkel tetetik uj, mésszel kevert föveny alapra. A' festő ezen vakolatból (meszes föveny) naponként csak annyit hányat fel, a' mennyit az nap befesthet. A' megszáradás miatt sietnie kellvén, a' KA-TONOKAT (l. e.) használja. Ezen festéshez igen nagy szinesmerés és gyakorlottság kivántatik; mivel a' javitásnak helye nincs. A' szinek már előre összekevertetnek, 's ugy vitetnek fel; a' homályosabb képzeteknél még lehetséges egy kis utóbbi segitség. A' fresco festés igen tartós. Mondják, nagy Constantin idejéből vannak még maradványok. A' 16 szá-

zadban ujra kezde virágzani. Millyen méltó a' fresco festés mivészi kézre, Angelo és Rafaël példái bizonyitják. A' Sixtini kápolnat kelle festeni; Sebastiano, velenczei festő, olajba akará festetni 's a' fal arra is készitetett. „Mit"? bele szól Angelo, „az olajfestés asszonyoknak, lelketleneknek 's napszámban kevélykedő férjfiaknak való, mint Sebastiano." Valóban, mivel itt a' szemcsalásnak helye nincs, ezen hijányt a' kifejezés nagysága által kell a' mivésznek pótolni. A' fresco festés közelről durva; távolról akar láttatni. — Idővel még is elhalványulnak a' vizszinek a' gipszalapon is, valamint az alap is lehull. A' vaticani és Sixtus kápolnájai felséges mivek már is enyésztekhez közelitenek. 55.

Freudenthali viz, austriai Silezia magasabb hegyei közt forr ki 's az erősebb vasas vizek közé tartozik. Só kevés van benne, de szénsavany sok, és szénsavanyos vasag nem kis mértékben. Részeinek viszonya 24 latban e' következendő: szénsavanyos magnesia 1,07 gr. (szem), mész 1,48; szénsavanyos vasag 0,25, kénsavanyos mész 0,37; szóda 0,17; sósavanyos szóda 0,07; kovaföldből 0,17. — Szeliden erősit; az érzékenyebbek is könnyen isszák. —*j*—*a*.

Freya. l. Éjszaki mythologia.

Freycinet (Lajos), természetvisgáló, földet körülhajózó, franczia hajóskapitány stb. szül. 1775, életét a' tudományoknak szentelé 's Baudin kapitány expeditiójában részt vön. Ezen utazás leirását Peron és Lesueur adák ki, hozzá|a' földrajzokat Freycinet készité gyönyörün. (L. „*Voy. de decouvertes aux terres australes* 1804, 4. *redige par Peron et continué par Louis de Freycinet.*" 2 kiad. atlással. 2 köt. Paris 1824). Clement-tel egy uj bánásmódot találtak fel, melly a' tengervizet ihatóvá teszi. 18-dik Lajostól 1817-ben mint fregatkapitány a' déli tengerre küldetett Urania corvetten, melly Sept. 17-kén Toulonból elevezett és Nov. 13-kán 1820 Havreba haza érkezett. Teneriffán 6 napig maradt, Rio-Janeiróban 2 hónapig, Isle de Franceban 10 hétig, a' Tengeri borjak öblében (hol már Baudinnal volt) 2 hétig, Coupangban (Timoron) 3 hétig, Dielyben (Timoron) 4 hétig; Ravack szigetnél uj Guineában, az egyenlitő alatt 3 hétig; a' Marianaszigeteknél majd 3 hónapig; a' Sandwichszigeteknél 3 hétig, Jackson kikötőben (Neusüdwales) 3 hónapig. Innét Urania Dec. 25-kén 1819-ben a' d. sz. 59°-ig hatott, és a' tüzhoni (Feuerland) szigeteknél a' *du bon succès* öblébe szált, de innét egy zivatar által a' nagy tengerre vettetett, és a' Malvinaszigeteknél a' Franczia öblében (*Baie française*) Febr. 13-kán hajótörést szenvedett, de minden jószág és vagyon szerencsésen megmentetett. Két honapnál tovább voltak ezen magányban, mig nem egy amerikai hajó oda vetődött, mellyet Fr. megvett, La Physicienne-nek neveze, 's rajta Aprilis 27-kén 1820. tovább indult. A' La Plata vizen, l, Rio-Janeiróban 3 hónapig tartózkodott. Haza jövén, mint szokás, a' hajótörésért törvénybe idéztetett, de legnagyobb tisztelettel feloldoztatott. Utjának czélja volt, a' föld idomát és a' magnesi erőt a' déli félgolyón visgálatok által meghatározni, mellyel ő vizi ügyeleteket, időjárási jegyzéseket, helyek meghatározását és természeti tárgyak gyüjteményét köté össze, 's mind azt ugy hajtá végre, hogy általa becses helyet nyert a' természeti tudományok történetében. Ő La Caille ezen állitását, hogy a' déli félgolyó nagyobb boltot képezzen, nem találá valónak. Hanem La Caille, korának legnagyobb és leggondolkozóbb fijai közül egyik, majd fél esztendeig tartózkodott a' Cap-nál, Fr. pedig csak négy hétig. Fr. észrevételei a' magnetismusról különös becsüek. Megmutatják, hogy a' déli félgömbön az éjszaki félgolyónak átmérőleg ellenébe menő mozgás van. A' magnestő naponkénti billenései kicsinyek voltak a' napforditók között, 's a' tő hajlásai, mellyeket Fr. megmért, bebizonyitjak a' magnesi egyenlitő tulajdon görbültét a' déli tengeren, mellyet Cook irásai is mutatni látszottak. Hoza még magával 55 üveg tengeri vizet, 's visgálat teteték, ha valljon a' déli tenger sóra nézve gazdagabb e. Kéziratjai ezen utról, 31 ne-

gyedrétű kötetben, a' franczia academiánál vannak letéve. Ebből készült ezen munka: „*Voy. autour du monde fait p. o. du Roi sur les Corvettes de S. M. l'Uranie etc. pendant les années* 1817—20, *par M. L. de Freycinet.*“ (Paris 1825). —*j—a.*

Freyre (D. Manuel) szül. 1765. Osunnán Andalusiában, a' pyrenéi hadban mint ifju tiszt vigálá erejét. 1798 őrnagy volt a' spany. huszárok ezredében; a' függetlenségi háboru is láta 1808-ban vitézségét, 1809 ben pedig mint ezredes Abadia alatt vezérlé ezredét. Brigadás generál lön és Blake general lovasságát vezeté. A' Francziákat minduntalan háborgatva Godineau osztályát Gibraltartól Sevilla kapuiig követé 's annyi kárt okoza neki, hogy a' vezérlő, Napoleon haragjától, félve, magát agyon lőtte. F. marsal de Campo, átvevé 1811 a' harmadik haditest kormányát, 's a' Francziákat kiszoritá Granada tartományából. Észt és bátorságot leginkább az ocannai csatában mutatott. Aug. 30—31-kén hadi fordulati által sokat tett sz. Sebastian elfoglalására. Emlékedve sz. Ferdinánd katonai rendjének nagy keresztjét nyeré meg 1813. Ballesteros generál elbocsátása után ő kinálták meg a' hadi ministeriummal, de nem fogadá el. Midőn az 1820-ki zendülésekor a' királynak egy bizodalmas és vitéz vezérre volt szüksége, a' választás ő reá esett. Sevillából felhivást (proclamatiót) bocsáta vitézeihez. De nehéz volt a' seregeket olly seregek ellen vezérleni, mellyek kevéssel előbb egy táborban barátkoztak. Alkudozással látszék azt elnyerni törekedni, a' mit erővel kétle elnyerni. Rendelései várt sikerüek leendének, ha Galicziában 's más helyeken zendülés nem történik. Minekutána Februariusban Leon szigetét a' szárazról bekerité, 's Riego generált a' rondai hegyekbe üzeté, Mart. 7-kén követek jelentek meg nála Porto Santa Mariában, kik sok cadixi hajós és pattantyus tisztek erőltetésére a' constitutio kihirdetését kivánták. 9-kén maga ment Cadixba, 's az ottani dologkörnyülmények 's Abisbal generál kivánása által arra határzá magát, hogy másnap a' constitutiót kihirdetteti. Szükségesnek tartja, ugy irá a' királynak, azon ujitást, mivel a' polgárháborunak csak ez veszi elejét; annál inkább mivel Abisbal utban van, kinek az őrizetre nagy a' befolyása. De az ünnepre más napon megjelenvén, a' cadixi vérengzés történt, mellynek oka még leplezve van. A' rend alig állitatik helyre, már az őrizeti tisztek hozzá jöttek, fogatná el azon pattantyustiszteket, kiknek politicai véleményi gyanusak. F. eleget tön kérésöknek. A' vérengzést tett csapatokat elutaztatá. 14-kén végre vevé a' királyi határzatokat Márt. 7-kéről, mellyre a' cadixi constitutio kihirdetteték és reá esketék. Néhány nappal utóbb elvéteték tőle a' vezérség 's megfogaték, minthogy a' cadixi vérengzés szerzőjének ő tartaték (Vö. „*Defensio del General D. Manuel Freyre*“. Madrid 1820.) Azolta kegyelmen kivül volt, mig a' királyné által f. e. Nov. 7-kén Uj-Castilia főkapitányságára nem emelteték.

Fridrik (I. vagy veresszakálu), Fridrik sváb herczeg fia 's 1147 olta sváb herczeg, 1121 szül. III. Konrád császár 's nagy bátyja halála után 1152 császárrá választatott. A' hohenstaufeni házból lévő császárok közt második, 's Németországnak leghatalmasabb 's legmélyebb belátásu fejedelmei közül egy volt. Szerencsésen harczolt 1157 Boleslav lengyel királlyal 's Csehországot királysággá tette. Figyelmének fő tárgya Olaszország volt, hatalmát meg akarván benne állapitani. Hat izben kellett neki ezen czéljára Olaszországba bemenni, hogy Lombardiának felzendült városait, mellyek kereskedés és mesterség-üzés által gazdagok és hatalmasok lettek, 's ennél fogva elkevélyedvén, függetlenségre vágytak, megzabolázza. Kiváltképen Mailand szegezte magát ellene parancsolatinak, több városokat hatalma alá hajtván. A' császár kemény ellenállás után 1158 megadásra kinszerité a' pártos várost, 's midőn másodszor is fegyvert fogott (1162) ismét megvette azt, 's néhány templomain, klastromain, külső városain 's egy Otto császár tisz-

teletére felállított kapun kivül, egészen lerontotta. Bresciának és Piacenzának erős falaikat be kellett hunniok, 's a' többi városok, mellyek a' zendülésben részt vettek, jusaik 's szabadságaik elvesztésével adóztak. Hanem III. Sándor pápa, kinek Franciaországba kellett szaladnia, a' császárt 1168 ismét egyházi átok alá vetette. Lombardia városai ujra összeszövetkeztek, a' mailandiak városokat ismét felépitették 's 1176 Cremonánál a' császári seregen győzedelmeskedtek, a' mit békekötés követett, melly a' császár, III. Sándor pápa és a' lombardi városok közt 1177 Velenczében köttetett meg. Csaknem 20 eszt. tartott hadakozásnak kevés sikere volt a' császárra nézve. Azonközben Fridrik Lübecket és Regensburgot birodalom városinak hirdette ki, 's ezzel a' császár 's német fejedelmek közt lévő közép rend talpkövét letette, a' mi a' császár hatalmát nagyobbitá 's a' polgári rendet feljebb emelte. A' bajor és szász herczegségeket, mellyeket oroszlán Henrik bírt, egymástól 1180 elválasztván, Fridrik ez által hasonlóul hatalmasabbá lett ugyan; de egyszersmind a' már előbbi uralkodók alatt támadt Guelf és Gibellin (l.e.) partok ez által még inkább elkeseritettek egymás ellen. Azon hirre, hogy Saladin Jerusálemet a' kereszténvektől ismét elvette, 's a' pápa ösztönözésire, felvállalta Fridrik a' keresztes sereg vezérlését 's 150,000 emberével, ide nem számlálván a' sok ezer önkényt vállalkozókat, megindult napkelet felé, minekutána 1187 Németországban a' köz béke helyre állott volna. A' görög császár Saladinnal 's az iconiumi sultánnal alattomban összeszövetkezvén, igyekezett a' német sereg előhaladását gátolni. De Fridrik szerencsésen benyomult Asiába, két izben megverte a' Törököket Iconiumnál, benyomult Syriába, 's szerencsés csatázásainak közepette Jun. 10. 1190 ugyan ott Seleuciánál megholt a' Calycadnusba fulván, mellyen lovával keresztül akart usztatni. Fridrik vitéz, adakozó, szerencsében 's szerencsétlenségben egyiránt állhatatosfejedelem volt; de ezen nagy tulajdonságaira kevélysége 's uralkodás vágya, mellyek voltak tetteinek fő rugói, nem kevés homályt vetnek. Bámulásra méltó emlékező tehetsége volt, 's időkorához képest ritka esmeretekkel birt. A' tudósokat, főképen történetirókat, kiknek munkáiból merité azon nagy ideát egy császárról, mellyet országlása alatt valósitni igyekezett, igen becsülte. Tulajdon unoka-öccsét, Otto freisingeni püspököt nevezte ki történet-irójává. Melly igen kedvelte légyen az épités mesterségét, még most is bizonyitják a' tőle Gelnhausenben épittetett birodalmi palotának nevezetes omladékai. („*Kaiser Friedrichs I. Barbarossa, Palast in der Burg zu Gelnhausen, von Bernh. Hundshagen*" Mainz (1819), Nemes és méltóságos tekintete volt, 's bár a' pápákkal ellenségeskedésben élt is, buzgóbb tisztelője volt a' vallásnak azoknál, kik azt csak más czélok elérésére kivánták használni. A' császár halála után a' keresztes had czélját nem lehetett elérni; vitéz fia Fridrik sváb herczeg ugyanis, a' ki a' fővezérséget áltvette, 's a' német rendet alkotta, döghalálban hasonlóul meghalt 1191, 's azon hatalmas seregnek, mellyel Fridrik Németországból elindult, csak csekély maradványi jöttek vissza. *L—i.*

Fridrik (II. hohenstaufeni) veres szakálu Fridrik unokája, Jesiben (az anconai markságban) szül. Dec. 26. 1194, VI. Henrik császár és a' Normannok királya Roger leányának Constantiának (a' Faro di Messinán inneni 's tuli Sicilia örökösének) fia. A' közép korban (talán nagy Károlyt kivévén) egy fejedelemnek sincs azon világhistoriai fontossága, mint II. Fridriknek; mert senkinek életével sincs a' legnevezetesebb történetek szakadatlan láncza ugy összeköttetve, mint az övével, és az ő hosszu uralkodásával, melly 1209-től 1250-ig terjedt. Ez az időpont volt ugyanis az, mellyben VII. Gergely 's III. Innocentius a' papi hatalmat csak nem lehetetlennek tartott magasságra emelték; mellyben a' vitézi rendek (a' hitetlenek ellen való csatázásra 's a' pápa hatalmának kiterjesztésére), mint a' kolduló rend 's eretnek nyomozás alkotásá-

ban, az egyházi alkotmány borzasztó oszlopai és gyámolai felállíttattak; mellyben az europai emberiség, a' keresztes hadak által egymással szorosabban öszvekapcsoltatott; mellyben a' Waldensisekben és Albigensisekben, minekutána már némelly egyes vallástisztitó elnyomattatott, mindazáltal elfelejtetlen maradt volna, a' középkor protestantismusa kiderült; mellyben a' lovagság (*Ritterthum*) fentebbi, vallás által megnemesitett helyezetét és plános alkotmányt kapott; mellyben a' szabad polgári rend mindig szerencsésebben fejlett ki, 's Németországban Fridriktől az aristocratia ellen segittetett, felső Olaszországban ellenben, mint pápa eszköze, nyomattatott; mellyben az erőszak jusát, midőn annak volt igazsága, a' ki erősebb volt, először kezdette a' Fémek titkos törvényszéke elnyomni; midőn az universitások munkássága hozták a' vizsgálódás lelkét; midőn a' Provençálok éneke Német- és Olaszországokban hont 's a' császároknál 's királyoknál becsültetést és gyakoroltatást nyert: ez időpontban nőtt fel 's élt a' hohenstaufeni ház nagy tagja, II. Fridrik! Nem nagy, de jól alkotott testü, szőke, szép homlokú, csak nem antik állásu órral, szeme 's szája nyájas és barátságos, erővel teljes és magának mindent hirtelen megnyerő férjfiu volt Fridrik. Nagy nemzetségének fényes tulajdonságait egyesitvén magában, merész, vitéz, szabad gondolkozásu, legjelesebb lelki tehetségü esmeretekkel teljes fejedelem volt ő, alattvalóinak különbféle nyelveit tudta, mint a' görög, romai, olasz, német, franczia és arab nyelveket; e' mellett kemény, nyájas és adakozó, vigan élő, pulya 's élni szerető volt. Lelkéhez hasonló erős testtel birt 's kellett is egy olly fejedelemnek birnia, a' ki a' már akkor szét szakadozott Németországban igen elhatalmasodott aristocratiával, felső Olaszországban a' nagy erőre kapott democratiával, közép Olaszországban a' nagy tekintettel 's hatalommal biró pápával megvivni, és legdélibb örökös statusában hat különbféle nemzetet magok közt egymás iránt megengesztelni, 's belső kötelekkel egy egésszé öszvekötni akart; a' kinek mind világi, mind egyházi fegyverekkel, ellenkirályoktól, egyházi átoktól 's interdictumtól ostromoltatván, most győzedelmesen, majd meggyőzetve, 40 eszt. küzködnie, egy fiunak fellázadását, legkedvesebb barátjának árulását, 's méreg-keverését, különösen kedvelt fiának elvesztét megérnie, 's az ezekből származott fájdalmakat kiállania, és éltének utolsó szempillantásában, azon keserü meggyőződéssel kellett a' tüzesen tartott kormányt 's császári pálczát letennie, hogy sulyos küzdése sikeretlen volt. Fridrik 1209-ig, midőn alsó Olaszország és Sicilia kormányát maga vette által, III. Innocentius gyámsága alatt volt. Hanem már Nápollyal és Sicilával lett megajándékoztatását 's a' 4 esztendős gyermekének megkoronáztatását, legfontosabb egyházi jusainak feláldozásával kellett a' császárnénak Constantiának a' pápától megvásárolnia. A' nagyok meghasonlása, mellyen a' pápa igen kapott, megosztották a' tartományt, 's még akkor is dühösködtek kebelében, midőn Fridrik 15 eszt. korában 1209. tanács és vezérlés nélkül, maga vette által királyi pálczáját, mellynek sem pénz sem hadi erő vagy statustanács által nem szerezhetett tekintetet. Atyjának VI. Henriknek halála után IV. Otto keritvén a' császári méltóságot erőszakosan kezére, midőn a' német rendek ezen választása a' pápának nem tetszett volna, Innocentius, ki a' Hohenstaufenek Nápolyban való uralkodása olta Lombardiában Németország ellen mintegy védfalat huzott, maga felszólitotta az ifju Fridriket a' német császárság elfoglalására. Nem a' neven, hanem a' dolgon alapult az ő politicája. 1212 a' welf part leselkedései közt, mintegy csudálatosan védetve megjövén Fridrik Németországba, a' Hohenstaufenek pártja nyilt karokkal fogadta, és a' sváb herczegség megesmerte ötet született herczegének. A' vitéz, de büszke Otto többeket ellenségeivé tévén magának, 's szerencsétlen és oktalan táborozása Franciaország ellen hatalmát megtörvén, Fridrik, minekutánna magát keresztes hadra kötelezte volna, 1215 megkoronáz-

tatott Aachenben. Otto félig elfelejtve holt meg szász birtokában. Két u. m. a' német és siciliai koronák lévén fején, Fridriket az a' remény kezdte táplálni, hogy idővel egész Olaszországot hatalma alá hajtja, Lombardiát megzabolázza, és a' hatalmas egyházi fejedelmet a' kereszténység első püspökévé fogja lealázni. De elesmerte időszakaszát, melly az ő nézetét és felvilágosodását még nem fogadhatta el, 's olly bal ítéletek jármában nyögött, mellyeket ő már meggyőzött, a' honnan legalább két emberkort kellett volna neki élnie, hogy czéljára juthasson. Plánjához hasonló megfontolással készült ő nagy feltételéhez. 1220 legidősebb fiát Henriket romai királlyá választatá a' rendekkel, 's az e' miatt megharagudott uj pápát III. Honoriust azon mentségével engesztelte meg, hogy ezen lépését a' keresztes táborozás elmulhatatlanul szükségessé tette, 's hogy ő Siciliát soha sem fogja a' birodalomhoz kapcsolni. Erre fel sem vévén, hogy a' Mailandiak tőle a' vas koronát megtagadták, Romába ment, megnyerte 1220 a' császárrá koronáztatást, és mint dicsőségesen megkoronázott császár, ugy tért vissza Németországba, mellyet csaknem mint földönfutó hagyott el. Első foglalatossága itt a' keresztes hadra készülés és a' birodalomban lévő rendetlenségek eltörlése, 's a' jó rend helyrehozása volt. Hanem a' rosznak gyökere az alkotmányban volt, 's a' pápának a' birodalomban lévő jusaival olly szoros öszveköttetésben állott, hogy Honorius mind e', mind a' keresztes had halasztgatása miatt zugolódni kezdett. Fridrik azonközben követvén a' német rend nemeslelkü nagy mesterének Salza Hermannak tanácsát, feleségül vette Jolantát, a' jerusalemi királynak (de csak névvel) Brienne Jánosnak leányát, 's ipa czimét felvette. Maga a' pápa is jóvá hagyta a' haladékot, melly Fridrik tartományinak nagy hasznára volt. A' millyen türetlen volt a' pápa a' birodalomban lévő eretnekek ellen, kiknek még gyermekeik is, ha szüléiket fel nem adták, második izig megfosztattak minden hivataloktól, olly kimélve szálitá a' szabad lelkü Fridrik az Arabokat Siciliából alsó Olaszországba, hol leghüségesebb 's leghasznosabb alattvalóivá formálta azokat. Uj törvénykönyvének Romaiakra, Görögökre, Németekre, Arabokra, Normannokra, Zsidókra és Francziákra egyiránt alkalmaztathatónak kellett lenni, 's a' fenállót, a' mennyire lehet, még is kimélnie. Illy értelemben dolgozott az ő Petrus de Vineise, a' ki mint tanuló Bolognában koldult, 1231-ig az uj törvénykönyvön, melly remek, ha a' tárgy nehézségét tekintjük. De mit tehet a' legjobb törvényhozás, ha a' nép pallérozottsága nem emelkedhetik fel ahoz? Azért alkotott Fridrik a' régi világ paradicsomában, az ő Nápolyában, 1224 universitást, melly sok későbbi hasonló intézeteket messzire felülmul. Az orvosi tudományra nézve virágzott a' salernoi hires oskola Nem kevesbé fénylett Fridrik udvarában a' szép beszéd mestersége, mint Németországban, 's Fridriket méltán lehet a' pallérozott toscánai költés feltalálói közé számlálni; a' képző mesterség Fridrik pártfogása alatt hires mivészeket mutat Nicolában, Masucciohan, és Tomaso da Stephaniban; a' capuai és nápolyi mivgyüjtemények is, mellyeket ő Augustánál (Siciliában) ásatokkal szaporitott, neki köszönik léteket. Az 1227 re határozott keresztes had kiütése előtt Fridrik a' cremonai közönséges gyülésen ki akarta tapogatni a' Lombardiak érzését, 's egyszersmind magát királlyá koronáztatni. De ezt megtagadták a' Mailandiak, 's megujitván 15 várossal kötött szövetkezéseket, Henrik királyt Németjeivel együtt nem bocsáták által a' birodalom gyülésére. Ezért a' birodalomból számkivettettek; hanem Honorius reájok nézve kedvező itéletet hozott. Nyilván mindazáltal nem hasonlott meg a' császárral. Egészen másként gondolkozott az ötet követő IX. Gergely, kinek minden czélja határtalan hatalom volt. Szünetlen sürgetvén a' megigért keresztes hadat, Fridrik eltökélé magát arra, de már Olaszországban ragadó nyavalya dühösködött seregében, 's maga Fridrik is betegen ült hajóra, a' honnan 3 nap mulva Otrantóban kiköttetett, mi-

vel betegsége növekedett. A' hajósereg Morea elől visszatért 's a' keresztes hadból semmi sem lett. Ekkor Gergely tele torokkal szórta átkát az ártatlan 's magát hijában mentegető császárra, és tartományira interdictumot tett. Fridrik tehát 1228 ismét elindult. Gergely alattomban a' jerusalemi patriarchának 's három vitézi rendnek megparancsolta, hogy a' császárral mindenben ellenkezzenek, 's Fridriknek örökös tartományit katonái és Brienne János által elfoglaltatta 's pusztittatta. Mind e' mellett is reá ment Fridrik, a' mit a' nemes Gottfried herczeg után (1099) senki sem tett, hogy Kamel egyiptomi szultánnal megegyezvén, 10 esztendőre fegyvernyugvást kötött, 's Jerusalemet, a' szent helyeket, a' Joppe, Betlehem, Nazaret és Acre közt fekvő földet, Tyrust és Sidont (két legnevezetesebb tengeri városokat) megtartotta. A' nép örült; a' patriarcha és vitézek ellenben csikorgatták fogaikat mérgekben. Jerusalemre, hol Fridrik a' koronát Mart. 18. maga tette fel fejére, mivel nem volt pap, a' ki csak misét is mondjon, interdictum tétetett, sőt Fridrik maga is elárultatott a' szultánnak, hanem a' nemes lelkü saracenus maga adta ezt tudtára neki. Nyil sebességgel sietett vissza Fridrik alsó Olaszországba, 's hijában alkudozván Gergellyel, visszafoglalta örökös tartományát, 's megsemmisitette a' pápának minden fortélyát, a' ki kénytelenittetett őtet 1230-ban az egyházi átok alól feloldozni. Csak a' Lombardiak maradtak siketek a' béke szavára. Elzárták fia előtt, midőn Ravennába birodalom-gyülésre akart menni, az utat, és Gergely ösztönözésére semmit sem akartak hallani a' békéről, sőt midőn végre Fridrik a' pápát a' Romaiakkal megbékéltette, ez köszönetül a' fiát, Henrik királyt, igyekezett ellene felláziltani, melly esetben nyilt karokkal leendő fogadtatást igért a' megvakittatott herczegnek a' Lombardiak részéről. Már Németországban is nagy volt Henrik pártja, midőn hirtelen ott termett Fridrik, 's az elcsábittatott Henrik térdein kért bocsánatot atyjától. Hanem a' megvakittatott ifju második izben is el akará oltani atyja életének világát, mint irják méreggel, midőn a' szerencsétlen fiu feleségével 's gyermekével együtt San-Felicebe (Apuliában) küldetett örökös fogságra, minekutána a' mainzi birodalom-gyülésen 1235 romai királyi méltóságától atyja kivánságára megfosztatott volna. Ezen gyülésen a' belső békéről 's igazság kiszolgáltatásáról, kereskedésről, mellynek fontosságát kevés fejedelem esmerte ugy, mint Fridrik, 's földmivelésről is gondoskodott a' munkás császár. Ekkor elég erősnek lenni hivén magát a' Lombardiak ellen, hadra készült Augsburgban 1236. Ezzelino da Romano (veronai usurpator) barátsága 's felső Olaszország gibellini érzésü városaitól leendő segittetése, szerencsés kimenetellel biztatták őtet. Az elkezdett hadat mindazáltal félben szakasztotta a' birodalomból számkivetett utolsó babenbergi Fridrikkel, austriai herczeggel folyt rövid csatázása, 's Konrád nevü második fiának romai királlyá választatása (1237). Nov. 26. 's 27. 1237 Corte-Nouvánál (az Oglio mellett) nyert fényes győzedelme megtörte végre a' Lombardiak hatalmát, 's Mailand, Bologna, Placenzia és Brescia, 's minden más városok megadták neki magokat. Gergely haragja nőtt, főképen midőn a' császár törvénytelen fiát, Entiot, Sardinia királyává nevezte ki, 's Lombardia hátra lévő részének elfoglalására készült. Virágvasárnapján 1239 ujra átkot mondott Fridrikre; de e' folytatta a' hadat, mindazáltal Ezzelino titkos árulása miatt nem igen szerencsésen. Hogy a' hadat csirájában elfojtsa, hirtelen a' pápa ellen fordult 1240, Spoleton keresztül az egyházi statusba nyomult, elfoglalta Ravennát, 's a' pápát fővárosában megreszkedtette. Roma ekkor bizonyos zsákmánya lett volna Fridriknek, ha vérontás nélkül 's az egyházi atyák gyülése által nem akarta volna a' dolgot elintéztetni. Mennyire elesmerte Fridrik Gergelyt, midőn ezt békeségre kinszerithetni vélte! A' gyülés azonközben munkába vétetett; de mennyire elbámult, midőn mind ellenségei hivattak meg arra. Minden fő papnak megtiltotta tehát

a' Romába leendő utazást, sőt midőn az intés nem használt, fiával Entioval a' genuai hajóser get megtámadtatta 's öszvetörette, a' rajta lévő 100-nál több papot Nápolyba vitetvén fogságba. Ez a' csapás végre halálos ágyba ejté (Aug. 21. 1241) a' hajthatatlan Gergelyt. Ezen hadai 's viszontagságai megakadályozták ugyan Fridriket a' Németországba előnyomuló Mongolok visszaverésében; hanem Wahlstadtnál 1241 nyert győzedelmek után úgy is visszatértek. Azonban a' IV. Coelestinust követő hosszas interregnum után Sigibald Fiesco leve, Fridrik közbevetésére pápává, IV. Innocentius névvel. De felette megcsalatkozott Fridrik; mert a' ki mint cardinalis barátja volt, most mint pápa legengesztelhetetlenebb ellenségévé lett. Mindene az egyház lévén, 's fő czélja a' papi hatalom mennél magasabb pontra vivése, megerősitette Innocentius Gergely átkát, 's Olaszországból, hol a' császár közelléte veszedelemmel fenyegette őtet, Lyonba szaladt 1244. Fridriknek most e' kettő közt kellett választást tenni: hogy vagy mint gonosztévő jelenjen meg egy pap birószéke előtt, vagy a' század babonás hitével keveredjék hadba. A' pápa megujitá az átkot, 's közönséges egyházi gyülést hirdetett Lyonba. Hijában védte itt Suessa Thaddaeus, a' császár canczellárja, hathatós és leverő ékes szólással urának ügyét, 's czáfolta meg az ellene tett hamis vádakat ellenmondhatatlanul; hijában visgáltatta meg magát Fridrik a' hitben nehány papoktól; bár melly vallásosnak és tisztának találták is ezek őtet, bünös maradt ő, mert annak kellett lennie. A' szent atya rettenetes átkot mondott reá, a' papok hallgattak, eloltották gyertyáikat 's földre vetették. De Fridrik nem csak koronájának feltevése által mutatta meg, hogy még császár; dicsőségesen kitisztitotta ő magát Europa fejedelmei előtt a' gonoszul reá kent vádaktól, 's mig Innocentius Henrik thüringeni landgróf német királlyá választásán dolgozott, győzedelmesen harczolt ő a' Lombardiakkal, semmivé tett udvarában egy öszveesküvést, 's még akkor sem csüggedt el, midőn fia Konrád az ellenkirálytól, Henriktől megveretett. Konrád csak hamar győzött, 's Henrik megholt 1247. Legmélyebb sebet ejtett Fridrik szivén Petrus de Vineis. Péter sokáig ingadozott hüségében; most felfedeztetve lenni vélte magát, 's Fridriket méreggel akarta kivégezni. Fridrik ezt megtudván, felette elszomorodott, Péternek szemeit kiszuratta 's tömlöczbe vettette, hol a' szerencsétlen magát megölte. Ezentul Fridrik baráti iránt bizodalmatlan lett; Parmát felzendülés által elvesztette; Vittoriánál teljesen megveretett; seregét, kincsét 's barátját Suessa Thaddaeust elvesztvén, Németországban a' hiu hollandi Vilhelmben ellenkirályra talált; kedves fiát Entiot az elkeseredett Bolognaiak kezére kerülni, 's Ezzellinot ellenségeihez pártolni látta. Egészsége hanyatlván, békeségben kivánt meghalni, de Innocentius a' legelfogadhatóbb békepontokat is visszavetette. Még egyszer fegyverhez nyult tehát Fridrik, győzött Lombardiában, 's a' köztisztelethen sülyedező és politicai állásában mindig bátorságtalanabb Innocentiuson talán győzedelmeskedett volna is, ha a' halál Dec. 13. 1250 Fiorentinoban, törvénytelen fiának, Manfrédnek, karjai közt meg nem lepte volna. Ha fel nem deritette is az okosság fényes napját Fridrik Europára nézve, melly még annak fényét ki nem állhatta; de az emberi lélek felvilágosodásáért folyt csatázása mindig fontos marad a' világ történeteiben; 's ha szinte a' politicai és lelki vakság még egy századig nyomta is a' világot, melly alatt a' Hohenstaufenek nemes nemzetségének véres vége lett, még is megvalósult az a' hozzá hasonló bajor Lajosban, hogy Fridrik példaadása nem ment füstbe, 's hogy egy nagy idea, ha már egyszer létre jött, nem döntethetik könnyen semmiségbe. L. Funk „*Geschichte Kaisers Friedrich II.*“ (Züllichau 1791) 's Raumer „*Geschichte der Hohenstaufen*“ 3, 4 kötet. *L—ű.*

Fridrik (III., a' szép), austriai főherczeg, 's bajor Lajosnak ellenkirálya, 1286 szül. Ersébetnek, III. Meinhard kärntheni herczeg örö-

kösének 's I. Albert herczegnek (1298 olta német királynak) fia. Bátyja csendes Rudolf 1307 meghalván, 's atyja Mart. 1. 1308 sváb Jánostól meggyilkoltatván, mint életben lévő legidősebb fiu, ő vette által a' herczegséget maga és öccsei nevében. Az atyjától 's nagyatyjától viselt császári korona birásából atyja halála után luxemburgi VII. Henriktől kiszorittatott; hanem midőn ez Buonconventoban (Olaszországban) hirtelen megholt, nyomosabb lépéseket kezdett arra tenni; megbékélt Ranshovenben és Salzburgban, az anyai ágon vele rokon bajor Lajossal, kivel az alsó bavariai gyámságon hasonlott meg, 's lemondott erről, és kedves ifjukori barátjának szivét ismét megnyerte maga iránt. Mint gondtalan gyermeki korok napjaiban Bécsben, ugy éltek most ismét éjjel nappal együtt. Lajos megigérte barátjának, hogy a' koronát semmi esetre sem fogadja el, 's a' Frankfurtban öszvegyült fejedelmek követeit, kik őtet a' koronával megkinálták, valósággal Fridrikhez utasitotta, és csak hosszas alkudozás után nyilatkoztatta ki magát annak elfogadására készneK. Oct. 19. 1314 mind a' két párt megérkezvén Frankfurthoz számos tagjaival, egyik sem egyesült a' másikkal, mindenik pártoltját választá; de Frankfurt csak Lajost bocsátá be kebelébe, hol ő sz. Bertalan templomának nagy oltárán pártosainak 's a' népnek, mint uj választott császár, bemutattatott. Hijában ostomolta Fridrik a' várost. Az aacheni koronázással is megelőzte Lajos Fridriket, mig ez Bonnban egy hordón tétette fel Németország királyi koronáját fejére. Németország ismét több pártoktól rongáltatott, mint IV. Henrik, Filep és sváb Fridrik idejében. Csak fegyver dönthette el a' pert. Fridrik reményét hadakozó testvérébe Leopoldba, (mint nevezték) a' lovagság virágába, helyezte, azon környülállástól is segittetvén, hogy Lajosnak tulajdon testvérével, Rudolfal, kellett küszködnie. Mind a' ketten tudtára adták választásokat a' pápának, ki magát a' megürült birodalom kormányozójának hirdette ki, 's mindenik igyekezett pártját erősiteni; de bár Leopold bátyja ellenségével keményen öszvecsapott is Speiernél és Augsburgnál, 's bár Eszlingennél a' Neckar hullámáig csatáztak is a' fegyveresek, még sem döntötték el ezen véres ütközetek a' német korona sorsát. Fridrik hadi ereje a' trencsini gróf ellen folyt táborozása, 's Leopoldnak a' Schweiziakkal Morgartennél (Nov. 15. 131) történt szerencsétlen ütközete által elgyengittetvén, csak apró csatázásokba ereszkedhetett, mint Lajos is. Aragoniai Erzsébetet, kit a' szepségnek, költésnek 's szeretetnek minden kellemei ékesitettek, feleségül vévén Fr., ebben szenvedéseinek olly hiv társára talált, ki azok miatt folyt könyeinek özönétől megvakult, 's utána kevés hónappal megholt. Több izbeli szerencsétlenségei után végre arról kezdett gondolkozni, hogy a' koronáról végképen lemondjon; de naponként nevekedő pártjától lelkesittetvén, ismét szerencsét próbált Salzburg felől jövő ellenségével. Csaknem azon tájékon, hol 478 eszt. később a' hohenlindeni ütközet történék, Mühldorf és Ampfing közt ütköztek meg az ellenkező felek. Mindenik segitséget várt; Fridrik nevezetesen a' sváb herczegségből jövő öccsére, Leopoldra várakozott, kihez siettető követeket is küldött, de ezeket a' fürstenfeldi szerzetesek feltartották. Igy semmi hirt sem vévén öccséről, megütközött Fridrik Sept. 28. 1322 a' csillagmagyarázók 's hadhoz értők javalása ellen, Lajossal. Aranyos öltözetben, királyi ékességgel állott Fridrik seregének közepette, 's jobbja felől öccse Henrik. Lajos azon idő legkisebb tekintetü, de hadban legjártasabb lovagjára, Schweppermann Seifriedre, bizta a' fővezérséget. Vele harczolt János cseh király, 's alsó bavariai Henrik is. Nürnbergi burggróf Fridrik az Iseren tul állott lovasaival. Tiz óráig tartott a' kemény ütközet; már Pilichdorfer austriai zászlótartónak lova alatt feküdt János király, 's Csehei visszanyomattak a' Magyaroktól, már ingadozott Lajos serege, midőn Schweppermann a' nürnbergi burggróf tartalék-seregét előszólitá. Ennek austriai szine megcsalá Fridriket, ki Leopold megér-

kezését vélé; de édes reményét a' pihent lovasság dühös rohanása egyszerre megsemmisíté, 's Lajos lett győztes. Már közönséges volt az Austriaiak szaladása, 's zászlójok Henrik herczeggel együtt ellenség kezére került, midőn Fridrik még mindig vitézül viaskodott. Végre Rindsmaul Albert, Schweppermann sógora, lovát elejté, 's Fridrik megadá magát a' nürnbergi burggrófnak. Az ütközet vesztve volt. A' nagy fogoly a' trausnitzi erős várba tétetett fogságba, Nabburgnál. Leopold bátyja szerencsétlenségét utközben tudta meg, 's visszavonult a' sváb herczegségbe, erősen feltévén bátyja kiszabadítását. Csaknem három esztendőt töltött el Fridrik szük, de rangjához illő fogságában, a' mi lelkét teljesen leveré. Haját 's szakálát megnövesztő, nyilakat faraga, mellyek közül nehány most is megvan. A' nemes királyné hijában tett bucsujárásokat, böjtölt és sirta ki szemeit. Leopold próbatétele, hogy Trausnitzba bemásszon 's bátyját kiszabaditsa, sikeretlen lévén, XXII. Jánosban 's a' luxemburgi és cseh házban igyekezett Lajosnak ellenséget támasztani, 's a' pápa valósággal iparkodott is a' német koronát Károly franczia király kezére játszani. Lajosnak e' nem kevés gondot okozott, 's hajlóbb lett Fridrik gyóntatójának a' maurbachi apátnak beszédére, midőn ez ura iránt megengesztelődést kért. Végre Mart. 1325 Trausnitzba ment Lajos és Fridriket szabaddá tette, minekutána ez a' koronáról lemondott, a' választás irományit 's elfoglalt tartományokat kiadta, 's arra kötelezte volna magát, hogy öccsével együtt segíteni fogja ötet a' pápa ellen. Fridrik esküvéssel is pecsételte, hogy visszatér Lajoshoz, ha a' feltételek nem teljesittetnek. De sem Leopold, sem a' pápa nem fogadták el a' feltételeket, sőt Fridrik esküvése alól is feloldoztatott; hanem ez, mind a' mellett sem akarván esküvését megszegni, Münchenbe ment, magát Lajosnál fogolynak jelentvén. Lajos ezen elbámult, 's mélyen megindult; barátjává fogadta, sőt midőn fiához Brandenburgba sietett, bajor örökös tartományinak Leopold ellen leendő védelmeztetését reá bizta. Azt irják (hanem a' Bajorok tagadják), hogy Lajos, barátját a' birodalom köz igazgatásával is megkinálta Sept. 1325, a' mivel Leopold is megelégedett; hanem a' pápa 's választók nem hagyták jóvá az egyezést. Ezen felül Leopold herczeg Fridriknek egyetlen egy gyámola is, kitől Lajos leginkább félt, meghalt; a' honnan a' második egyezésből (ha ugyan igazi az oklevél) sem lett semmi, hogy t. i. Lajos Olaszországot 's a' romai koronát vegye, 's Fridrik, mint romai király Németországban uralkodjék. Még egyszer látta Lajos (1327) barátját Innspruckban, hol tartá ez udvarát, de csak hamar észrevehető volt az elébbi barátság meghülése; azért nem fogott fegyvert Fridrik, Lajos akaratja szerint, öccse vig Otto austriai herczeg ellen, tanácsosabbnak vélvén vele megbékélni. Végre lemondván a' világról, gutensteini magányosságában ájtatossággal tölté életét, 's meghalt Jan. 13. 1330. Sz. Bruno szerzeteseinek maurbachi klastromában, mellyet ő alkotott, temettetett el, melly 1783 eltörültetvén, tetemei sz. István templomába (Bécsben) tétettek által. Szép mellék-nevét kellemetes külsejétől kapta. Erkölcseiben, érzésében, 's módjában sem volt semmi, a' mi ezen nevezettel ellenkezett volna. Szeretetre méltó férjfiu volt, de sem csatamezőn, sem tanácsban nem fénylett nagy tulajdonságokkal, mellyekre nézve ellensége, Lajos, jóval felülmulta őt. *L—ő.*

Fridrik (mint romai császár III., mint német király IV., mint austriai főherczeg V.) vas Erneszt herczegnek fia, Innspruckban szül. Sept. 21. 1415; a' Steyerországon, Kärnthenen és Krainon uralkodó ágnak tör'sök-atyja, mivel Tyrolban 's alsó Austriában két más ág (Alberté és Leopoldé) uralkodott, mellyeknek birtokaik végre (1458, 1463 és 1496) reá, 's fiára szállottak. Bár sok nagy történetek nevezetesitik is Austrián 58, 's Németországon 53 eszt. tartott hosszas uralkodását, még is többet mondhat a' historia arról, a' mi alatta, mint a' mi általa történt. Az ő idejében jutott t. i. Törökök urasága alá Constantinápoly;

ekkor élesztették fel a' tudományokat a' honokból kivándorlott Görögök, 's a' Német- és Olaszországokban megszaporodott universitások; ekkor találtatott fel a' könyvnyomtatás; ezen időre esik a' nyugoti europai statusok egy status-rendé lett látható kifejlése; a' burgundi herczegségnek, 200 esztendei had okának, vége; a' pápa hatalmának a' constanzi és baseli egyházi végzések által lett megreszkettetése; a' pyrenaei félsziget nagy tengeri felfedezései; végre Németországban, melly 1500 urak közt volt megoszolva, az erőszakoskodásnak a' törvényes belső alkotmány mélyen érzett szükségével való utolsó küzködése. Munkátlanságának okát maga, 's Németország akkori helyezetében kell keresni; mert örökös tartományának megoszlott erejét, mellyel tulajdon öccse, 's hatalmas szomszédjai, Magyar- 's Csehországok ellen kellett küzködnie, az 1442 általvett, 's 1740-ig szakadatlanul maradékainál lévő császári méltóság, mellyet csaknem 1500 rendek árnyékká alacsonyítottak le, igen kevéssé nevelte. Helyesen mondta tehát Aeneas Sylvius (később mint pápa II. Pius) „A' császárt uratoknak 's királyatoknak megesmeritek, 's tekintete még is árnyék; csak akkor engedelmeskedtek neki, ha tetszik, és e' ritkán tetszik nektek. Függetlenek akartok lenni és sem a' fejedelmek, sem a' rendek nem adják meg a' császárnak, a' mi császáré. Nincs neki pénztára, nincs jövedelme. Innen származik, hogy végetlen háborukba keveredtek, 's a' megoszlott hatalom minden veszedelmeinek kitétetve vagytok." Mindjárt uralkodásának elején háboruba keveredett testvérével Alberttel, a' ki külső Austriát igazgatta. Hanem 70,000 koronás talléron megvásárolta Alberttől örökös tartományiból lett kitakarodását. Sok baja volt a' gyámsága alatt lévő V. László, magyar király ki nem adatása miatt Hunyadi Jánossal is, kitől 1452 Neustadtnál ugy megszorittatott, hogy a' gyermek királyt kénytelenittetett kiadni. V. László 1457 gyermektelenül meghalván, alsó Austria Fridrikre, felső Austria Albertre, 's Kärnthennek egy része tyroli 'Sigmondra szállott; Bécs mindnyájokkal közös maradt; elesett ellenben Fridrik, bár mint kivánta is, Cseh- 's Magyarországok koronájától, mert a' Csehek Podiebrad Györgyöt, a' Magyarok pedig Hunyadi Mátyást kiáltották ki királyokká. Alig gyógyult meg szivének ezen sebe, midőn 1462 Albert öccse Bécset ellene felültette, 's ostrom alá vétetvén, csak ellensége Podiebrad által szabadittathatott fel az alól. Ezen szorultsága öntött Fridrikbe eddig lefolyt életében legelőször elszántságot, azt mondván, hogy inkább a' vár falai alá temetkezik, mint felzendült alattvalóinak megadja magát. Albertnek 1463 történt halála végre megmenté őt hasonló félelemtől. A' mi alatta a' birodalom gyülésein történt, némelly kevéssé tisztelt törvényekből áll. Illyenek voltak a' birodalom belső békeségére nézve hozattak, mivel más részről az erőjus megállapittatott, azon kivétellel mindazáltal, hogy a' megtámadást három nappal elébb tudtára kell adni a' megtámadandónak, 's csötörtöktől vasárnapig nem szabad csatázni; a' birodalom pénzeinek javitására kiadott sikeretlen parancsolat, mig maga öccsével Schinderlingeket vert; a' Fém törvényszék veres földre szoritása, melly egyszer őt magát is előidézni merte; birodalmi kamara-törvényszéknek felállitása, melly csak fia alatt történt meg 1495 'sat. A' sváb szövetség is (1488), melly nyomosan dolgozott ellene az aristocratiának, inkább a' közönséges szükségnek, mint az ő politicájának szüleménye volt. Sőt tunyasága kedvező alkalmat nyujtott a' fortélyos Aeneas Sylviusnak, a' ki nem kevésbé volt a' pápa titoknokja, mint az övé, arra, hogy a' szomoru bécsi concordatumban (1448) mind azon jusokat ismét kezére keritse V. Miklós pápa, mellyeket a' baseli zsinat a' pápák kezeiből nehezen csikart ki. Csak a' viterboi zendülés alkalmával mutatott Fridrik személyes bátorságot, midőn a' lármásokat pálczájával kezdte verni. A' haramiáktól ellenben pénzen vásárolta meg a' békeséget, 's plántáit ápolta, mig a' a' Törökök hatalmok terjesztésével mindig több több rettegést okoztak

Europában, 's a' szükség mindig nevekedett. Épen olly keveset merészlett tenni Mailand ellen, midőn a' Visconti familia férjfiui ágának kiholta után, Sforza hajtá azt hatalma alá. Melly szerencsétlen és ingadozó volt legyen a' külső hatalmasságokkal való politicájában, bizonyitja Magyar- 's Csehországokkal volt összeköttetése, 's ez a' mód, melly szerint az austriai háztól elszakasztott korona-jószágok visszaszerzésére, az egyenetlen schweizi cantonok dolgaiba avatkozott, 's melly szerint, maga gyenge lévén a' birodalomtól lett elhagyatása miatt, Franciaországból, ennek korona-örököse alatt idegen hadi népet hivott ki, melly St. Jakob an der Birsnél, a' Schweiziaktól megveretvén, utóbb fegyvereit részint Németország és Austria ellen forditotta. Még nagyobb veszedelem fenyegette Fridriket Németországban magában. A' pfalzi örökség felett támadt perben (1449) ellenségévé tette győző Fridriket (a' megholt Lajos testvérét), ki unoka-öccse Filep helyett a' vál. fejedelemséget magának kivánta, 's midőn Fridrik császár ellenmondott, Mainzot, Triert 's több német fejedelmeket pártjára vont, sőt Podiebrad György cseh királyt a' császári korona elnyerhetésének reményével kezdte biztatni. Több izben öszvegyültek a' békételen herczegek, 's 1461 legkeserübb szemrehányásokkal teljes leveleket küldtek hozzá, azzal fenyegetvén, hogy méltóságából leteszik, 's Németországnak minden nyomoruságát az ő gyengeségének és gyávaságának tulajdonitották. 'S valóban, közönséges lévén a' zugolódás ellene, keveset használtak volna alkudozásai, ha a' fortélyos II. Pius, ki inkább szeretett illyen császárt, mint egy titkos calixtinust és Podiebradot, a' békeséget helyre nem állitotta volna. Csaknem ellenállás nélkül engedte Fridrik a' Törököket 1469 Krainig, 's 1475 szinte Salzburgig benyomulni. Hasonlóul nyugodtan nézte a' szász herczegek testvéri háborujját. Ingadozó politicájával tette ellenségeivé a' magyar és cseh királyokat is, kik közül főképen Mátyás annyira megszoritá őtet, hogy Austriájában semmit sem birt. Merész Károlyt is, kinek gazdag leányát 's örökösét fiának feleségül kivánta, reá szedte a' Trierben, Burgundnak királysággá emeltetése felett, 1473 tartott tanácskozás alkalmával, mellyet hirtelen elutazásával félben szakasztott, 's e' miatt Károly herczeggel hadba keveredett, mellyben személyesen jelen volt, de semmire sem mehetett, mivel Károly Franciaországgal, Schweizzal és Lotharingiával, mellyeknek 200,000 koronás tall. fizetett, öszveszövetkezett. Midőn végre 1486 romai királlyá választatott fia, Maximilian, Károly halála után (1477) Mária kezét 's vele a' gazdag Németalföldet megnyervén, Franciaországgal, és azon jus felett, hogy gyermekeinek gyámattya legyen, német-alföldi alattvalóival hadba keveredett, 's 1488 elfogatott volna, felébresztette ez munkátlanságából a' vén Fridriket, 's személyesen vezette seregét fia szabaditására. Maximilian azután visszaszerezte atyjának Austriát Mátyás halála után; de a' magyar koronát cseh Ulászlónak kellett engednie. Végre sok füstbe ment plánjai után, de a' mellyek kevésbé nyugtalanitották őt, mint az a'gondolat, hogy egyik levágott lába miatt halála után egylábu császárnak fog neveztetni, meghalt III. Fridrik, sok dinnyét evén, Aug. 19. 1493, 's nagyobb fiara hagyta ezen könyveire 's palotáira irt anagrammának „A. E. I. O. U. (Austriae Est Imperare Orbi Universo)." valósitását. *L—ú.*

Fridrik (VI.), Dánország királya, VII Krisztián (l. e.) 's Carolina Mathilde angol herczegné fia, 28 Jan. 1768 szül. 's 31 Jul. 1790 házasságra lépett Sofiával, Hessen-Cassel landgrófjának, Károlynak, leányával. 14 April. 1784 értkoruvá 's elme-nyavalyás atyja mellé közuralkodóvá tétetett, 13 Mart. 1808 pedig valóságos királyává lett Dánországnak. Az uralkodásban két jeles ministerétől, elébb az öreg gróf Bernstorfftól, azután ennek fiától segittetett. A' dán országlás characterét bölcs kormány 's más országok iránt való egyenesség 's nyilt szivüség tette, melly az idegen udvarokba tiszteletet öntött, 's a' franczia há-

boru folyamatjáig a' külső csendességet fentartotta. Kiváltképen nevezetesiti VI Fridrik uralkodását a' historiában, a' földhez ragadt jobbágyságnak felszabaditása, a' rabszolga kereskedésnek eltörlése, 's minden a' beli részvétnelnek kemény megtiltása, a' mit minden nemzetek közt ő tett legelőször (16. Mart. 1792), továbbá az, hogy a' perlekedés elkerülésére béke, 's egyeztető hivatalokat állitott fel; végre, hogy a' kölcsönösen oktató oskolát 's a nép mivelődésének hasonló eszközeit buzgón előmozditotta. Midőn a' franczia zendülés Európát megreszkedtette, Dánország Svédországgal egyesült a' neutralitas fentartására, 1794—99 köz költségen állitván ki hajósereget. Ez Angolországot engedékenységre birta 's a' dániai kereskedés nyomatásai kevesedtek, mivel a' földközi tengeren a' Dánok vitézsége által 1797 nyert győzedelmet a' kereskedésre nézve kedvező egyezés követte. Igy az uralkodó herczeg 1800-ig fentartotta a' békeséget. Hanem tagjává lévén az I Pál orosz császár által alkottatott éjszaki szövetségnek, Dánország (l. e.) bele keveredett az europai zürzavarokba. Elveszté kereskedését, tengeri erejét és Norvegiát. (L. Kieli béke; Hamburg; Schill.) A' bécsi congressben VI Fridrik személyesen jelen volt. 5000 főből álló segitséget adott 1815 a' szövetségesek Francziaországba nyomuló seregéhez, 's részt kapott a' Francziák adójából. Bécsből haza menvén, magát 's feleségét 31. Jul. 1815 megkoronáztatta Friedrichsborgban. Később tagjává lett a' szent szövetségnek. Azolta iparkodásának fő czélja: a' papiros-pénz hitelét hellyre állitani, 's az ország megcsökkent kereskedését virágzóvá tenni. Carolina nevü leánya, a' ki korona örökösné (28. Oct. 1793 szül.), Ferdinand daniai kir. herczeghez ment férjhez. *L — ú.*

Fridrik Auguszt (I.), szász király, Fridrik Krisztián vál. fejedelemnek legidősebb fia, Drezdában szül. 23 Decemberben 1750. Atyját 17 Dec. 1763 követte méltóságában. 1768-ig nagy bátyja, Xaver herczeg, gyámsága alatt uralkodott. Tanitója báró Gutschmid (később ministere) volt a' status tudományokban, mellyek nemesebb lélekbe nem plántáltattak, mint Fridrik Augusztéba. Népének boldogitása lévén fő czélja, olly buzgón törekedett arra, hogy méltán lehet róla mondani: „Ez a' fejedelem egyedül kötelességének élt. Egész uralkodása alatt nincs hatalomszó, nincs más jusaiba kapkodás. Országának jólléte 's virágzása, tanuja alattvalói iránt viseltetett szeretetének. Megsemmisité lassanként a' status adó tartozásait, 's uralkodásának szoros igazságossága azt tette, hogy a' csekély kamatok mellett is a' szász status kötelezői, a' mi eddig soha sem történt, névbecseket jóval felülmulták. Többször háritotta el önnön feláldozásával országától az adósságot; az adót inkább kevesitette, mint sokasitotta, igy szólván: az én hasznom 's kamarámé soha se ellenkezzék alattvalóim hasznával. Atyai gondoskodásának tanui az 1772. 1804 's 1805 szük esztendők és a' rettenetes vizáradásokról emlékezetes 1784, 1799, 1804, mellyekben nem csak közvetetlen jótétivel, hanem kereset módokkal is gyámolitotta szükölködő jobbágyait. Élésztárak alkottattak, hasonló nyomornság eltávoztatására. A' földmivelés, baromtartás, főképen juhtartás, előmozdittattak, 's e' végre jutalmak osztogattattak ki; a' bányászság, sóaknák, erdőmivelés, gondos felvigyázás, bölcs törvények 's nyomos gyámolitás által emeltettek; a' manufacturások 's fabrikások, fizetéssel 's ajándékokkal segittettek; végre a' kereskedés, melly a' hét esztendős háboru alatt sokat szenvedett, olly virágzásba hozatott, a' millyenben az előtt soha sem volt. E' czélra a' régi utakat megjavitatván, ujakat csináltatott, 's az Unstrutot és Saalet hajózhatókká tette. A' hadi erőt jobb állapotba helyezte, 's katonai büntető törvénykönyvet adott ki. A' lélek pallérozottságának előmozditására, a' wittenbergi 's leipzigi universitásokat szép adományokkal gazdagitotta; a' pfortai, meiszeni és grimmai fejedelmi oskolák uj alkotmányt 's épületeket és több tanitót kaptak; Drezdában 's Weiszenfelsben semminariumok, Annaburghan katona-gyermekek intézete állottak fel; a' freibergi bányász academia jobb alkot-

mányt nyert; a' falusi tanitók nagyobb fizetést kaptak 'sat. 1770 a' kinzó vallatást eltörülte, a' halálos büntetések eseteit kevesitette, 's 1810 némelly törvénytudók által büntető törvénykönyvet készittetett. Árvák házai, dolgozó 's büntető intézetek emelkedtek fel, mellyeknek olly sikerek volt Saxoniára nézve, hogy ez erkölcsi tekintetben is kitetszö status lett. Még többre vitte volna Fridrik Saxoniáját, ha az idö környülállásai meg nem gátolták volna nemes munkásságában; mert bár igen szerette is a' békeséget, még is többször részt kellett vennie más hatalmasságok hadakozásában. 1778 anyjának azon jusáért, mellyet ez bátyjának a' bajor választónak hagyományához formált, nagy Fridrikkel kezet fogva részt vett Austria ellen a' bajor örökség felett folyt hadban. (l. Teschéni béke). Tartományának java 's fekvése azt kivánván, hogy Poroszországgal egyesüljön, a' német fejedelmek szövetségének tagja lett. Hasonló bölcseséggel nem fogadá el a' királyi méltóságot, midön a' Lengyelek 1791 herczeg Czartorisky Ádámot Drezdába küldötték, hogy ötet lengyel királynak meghivja, firól fira neki ajánlván a' királyi méltóságot; mert csupán alattvalói boldogságáért kivánt élni. De nem állott hatalmában tartománya csendességének bátorságositása. Pillnitzben 7. Feb. 1792 Leopold császár 's III Fridrik Vilhelm porosz király, a' franczia zendülés elnyomására öszveszövetkezvén, a' vál. fejedelem nem lépett ugyan a' szövetségbe, hanem midön a' német birodalom részéről, Franczia országnak had izentetett 1793, ö is mint a' német rendek tagja, négy eszt. részt vett a' hadban, mig a' felső szász kerületnek a' Francziákkal 13. Aug. 1796 kötött fegyvernyugvási és neutrálisi egyezését el nem fogadta. A' Franczizország és Austria közt 1805 kiütött uj hadban nem vett részt; mindazáltal Poroszországgal öszeköttetésben lévén, ezen hatalmasság katonáinak átmenetelt engedett tartományában. Hanem midön 6. Aug. 1806 a' német birodalom szét bomlott, kénytelenittetett 22000 embert küldeni a' porosz zászlók alá Franczia ország ellen. A' jenai és auerstädti (14. Oct.) ütközet után legelöször Saxoniát boritották el a' győzedelmes Franczia, kik a' többek közt 25 mil. ft. hadi adót vetettek arra, a' vál. fejedelmi jövedelmeket magokéivá tették, egyébiránt a' tartománynak neutralitást engedvén. Fridrik Auguszt, hogy népe nyomoruságának végét szakassza, 11. Dec. 1806 Posenben Napoleonnal megbékélt. A' vál. fejedelem királyi méltóságra emeltetett; mint király tagjává lett a' rajnai szövetségnek, 's 20000 főből álló sereg kiállitására köteleztetett. Alsó Lausitzban a' kottbussi kerületért, mely neki adatott, lemondott az uj westfaleni királyság részére Gommern megyéről, a' barbyi grófságról, Treffurtról 's a' mansfeldi grófság egy részéről. A' béke 5 czik. a' catholicusokat és lutheranusokat egyházi, polgári es politicai jusaikra nézve egyenlőkké tette. A' tilsiti béke 1807 Fridriknek Lengyelországban a' varsói herczegséget adta; hanem mint szász király és varsói herczeg, kétszeresen köteleztetett Franczia ország hadaiban részt venni. Azonközben Spanyolországba nem küldött sereget. Az 1809 Austria ellen folyt hadban ellenben jelen voltak katonái; hanem midön száguldó csapatok kóboroltak Saxoniában, Naumburgon által maini Frankfurtba kellet vonulnia (l. Bácsi békék). A' franczia-orosz had alkalmával 1812 az ö birtokai tétettek csatamezővé. Fridrik Auguszt, midön a' szövetségesek Szászországba beütöttek, elébb Planenbe, azután Regensburgba, végre Prágába ment. A' lützeni ütközet után Napoleon fenyegető kivánságára visszatért Drezdába. Drezdában volt, midön ezt a' várost a' szövetségesek a' fegyvernyugvás eltelése után megtámadták Későbben Napoleont követte Leipzigba. Midön ezen város 19. Oct. ostrommal megvétetett, Sándor császár azt nyilatkoztatta ki neki, hogy mint foglyát, ugy tekinti ötet. A' király felelete 's a' köz ügyben leendő részvevésének ajánlása az orosz és austriai császároknál sikeretlen volt. Országát 23. Oct. el kellett hagynia, 's elébb Berlinben, azután a' fridrichsfeldi mulató kastélyban élt, hol Szászország Poroszországhoz leendő kapcsoltatásának

nyilván ellene mondott. Erre megengedtetett neki, hogy Posonba jöjjön, hol a' bécsi congresz munkálodásaiban részt vett. Végre 7. Jun. a' Poroszországgal kötött 's 18 Máj. aláirt egyezés következésében fővárosába visszatért. Rövid idő alatt hellyre állitá a' status roncsolt hitelét, alkotta a' polgári érdem rendet, 's a' status kormányának több ágait az ország uj környülállásaihoz képest rendbe szedte. Sept. 1818 országlásának 's Jan. 1819 házasságának jubileumát inneplette. Meghalt 5 Máj. 1827. éltének 77 eszt. Vö. Weiszenek 's Pölitznek Szászországról irt munkáit. *L — ú.*

Fridrik Vilhelm (a' brandenburgi nagy választó) 1620 szül. 20 esztendős volt, midőn atyja, György Vilhelm, halála után (1 Dec. 1640) uralkodásra lépett. A' felette alá szált és rosz lábon álló Brandenburgot olly virágzó állapotba helyezte, 's a' hatalomnak olly magas polczára emelte, hogy az europai státusok' dolgaiba csaknem királysági befolyása volt. Két hatalmas ellenségtől, u. m. Austriától és Svédországtól, mellyek közül mindeniktől egyformán félhetett, körülvétetve, 's tartományainak egy része ellenséges seregekkel megrakatva lévén, vette ez a' derék fejedelem 20 eszt. korában a' megrongált Brandenburg kormányát kezébe. Hogy tehát mind a' két fél ellen magát bátorságba helyezze, egy olly zürzavaros időszakaszban, midőn a' harmincz esztendős háboru még mindig dühösködött, először is 1641, bár Austria ellenzette, Svédországgal kötött egyezést, azután, hogy Austriát megengesztelhesse, lovasságát a' császárnak engedte által, a' kinek az hüséget esküdött. A' Hessen-Cassellel 1644 kötött fegyvernyugvásnál fogva viszsza kapta a' Hesseniek által Cleveben 's a' Markságban elfoglalt helyeket. 1647 házasságra lépett Louise Henriette orániai herczeg kisasszonnyal. A' wesztfaleni békeségben 1648 Pomeraniából, mellynek reá kellett volna szálania, külső Pomeraniát, Rügen szigetét, 's belső Pomeraniának egy részét kénytelenittetett Svédországnak engedni, 's ezek helyett Pomerania többi részével, a' hohensteini grófsággal, a' halberstadti, mindeni és camini világi herczegségekké tétetett püspökséggel, 's Magdeburgal megelégedni. Elvonulván a' háboru fellege feje felül, Fridrik Vilhelm fő gondját jövedelmei szaporitására, 's a' hadi erő jobb lábra állitására forditotta, melly utolsót kevés idő alatt olly jó karba helyezte, hogy midőn a' Svédország és Lengyelország közt kiütött háboruba 1655 a' porosz herczegség miatt ő is bele keveredett, a' svéd király Gusztáv Károly, kinek részére állott, neki köszönhette leginkább a' Warsónál 18., 19., 20. Jul. 1656 történt véres ütközet megnyerését; hanem midőn Oroszország és Austria Lengyelország mellé állottak, megváltoztatta Svédországgal lévő szövetségét, 's 19. Sept. 1657 Austria közbevetésére Welauban Lengyelországgal szövetkezett öszve, melly őtet a' porosz herczegség fő urának lenni megesmerte, 's minden addigi feudalis köteleztetések alól feloldozta; továbbá átengedte neki a' pomeraniai herczegek halála után elfoglalt lauenburgi és bütowi uradalmakat, mindazáltal mint lengyelországi feudumokat, mellyekért ő a' Svédektől neki engedtetett Ermelandról mondott le. Ezen egyezés — Gusztáv Károly hirtelen történt halála által egy hatalmas ellenségtől, ki azt boszulatlan bizonyosan nem hagyta volna, megszabadulván, — az olivai békeségben is megállapittatott 1660. Bár Fridrik Vilhelm tartományaiban a' belső boldogságra, 's a' kereskedés virágzására forditotta is figyelmét, e' mellett a' többi statusok dolgaiban is részt vett, nevezetesen: Leopold császárnak 2000 katonát küldött a' Törökök ellen; 1672 a' ném. alföldi köztársasággal szövetséget kötött, midőn ez XIV Lajostól haddal fenyegettetett; végre arra is sokat tett, hogy Braunschweigban a' császár, Dánia, hessen-casseli és több más német fejedelmek egyesültek vele, Ném. alföldnek a' Francziák ellen oltalmazására. Ambár a' Francziák, a' választó fejedelem Wesztfalenbe előnyomulván, a' köztársaságot nagyobbára oda hagyták, a' Németek táborozása semmi ne-

vezetes következést sem szült, az austriai vezérek lassusága 's Fridrik Vilhelemre irigykedése miatt. Ezen kivül a' franczia vezért, Turennet, semmi módon se lehetett ütközetre birni. Egy felől ezek, másfelől pedig az élelembeli szükség miatt tehát kénytelenittetett Fridrik Vilhelm visszavonulni, 's wesztfaleni tartományit az ellenség prédálásától megmenteni; midőn pedig az Austriaiak is elszakadtak tőle, 's a' hollandi segitségpénzek elmaradtak, a' vossemi egyezést 6. Jun. 1673 elfogadni, melly szerint a' Francziá. Wesztfalenből kitakarodtak, 's a' vál. fejedelemnek 800,000 livret fizettek, ő pedig azt igérte, hogy a' Hollanddal való szövetségről lemond 's ellenségeinek sem közbevetőleg sem közbevetetlenül segitséget nem ád, kivévén a' német birodalom megtámadtatásának esetét. Ez az eset már 1674 előadá magát, midőn a' birodalom a' Franczióknak hadat izent, mellyben Fridrik Vilhelmnek is részt kellett vennie; a' honnan Austriával, Hollandiával és Spanyolországgal egyesült. A' két utolsó neki 16,000 emberből álló seregre segitségpénzt igért. Ezen hadi néppel Aug. 1674 megindulván, Elszaszba ment, hol a' birodalom táborával egyesült. A' császári vezér Bournonville kerülte az ütközetet, jóllehet a' vál. fejedelem kivánta és javalta; a' minek a' lett következése, hogy Turenne a' segitő sereggel magát megerősiteni időt nyervén, a' német tábort Mühlhausennél meggyőzte, 's Elszasz elhagyására kinszeritette. Mig azonban a' vál. fejedelem Frankenben téli szálláson volt, véletlenül azt a' kedvetlen hirt kapja, hogy egy 16,000 emberből álló svéd sereg pusztitja, Wrangel vezérlése alatt, a' Franczik ingerlésére, Pomeraniát és Brandenburgot. Segitséget kért annakokáért Austriától, Hollandtól, Hannovertől 's más német fejedelmektől, u. m. a' kik miatt keveredett ezen háboruba és lettek tartományi a' Svédek prédálásának tárgyaivá; de Turenne a' Németeket uj ütközettel fenyegetvén, lehetetlen volt az egyesült erőt, melly a' vitéz Turenne előtt ugy is csekély volt, megosztani. Felkerekedvén tehát Jun. elején 5600 ad magával, olly csendességgel 's olly gyorsasággal utazott, hogy már 11. Jun. Magdeburg alatt termett, a' nélkül, hogy a' Svédek álmodták volna is ott létét. Magdeburgot megvévén, 's mindent a' mi svéd volt, lenyakazván, 18. Jun. 1675 Fehrbellinnél, Brandenburg városotskájánál, megütközött a' két sereg. Az ütközetet, ámbár nekie csak 5,600, s' Svédeknek pedig 11,000 katonáik voltak, megnyervén, tartományai kebeléből az ellenséget kiküszöbölte. A' franczia cabinet ezen győzedelem mellett is elérte czélját, mivel egyéb kinézése a' Svédek felállitásában nem volt, mint az, hogy Fridrik Vilhelmet, mint a' kinek vezéri tulajdonságaitól leginkább félt, a' szövetségtől elszakassza. E' meg is történt, mivel a' vál. fejedelem a' XIV. Lajossal folytattatott háboruban, Pomerania meghóditásával foglalatoskodván, többé részt nem vett. Svédországnak ugyan a' császár ezen beütésért az egész birodalom részéről hadat izent; de Fridrik Vilhelm Pomeraniában tett foglalásait irigy szemekkel nézvén, a' boszuállásból semmi se lett. Jól látta ezt az éles látásu vál. fejedelem, 's épen ezen okból hajlandó lett, mint Spanyolország és Hollandia is, Nimvegenben Franczia országgal békét kötni 1678., hanem mivel Franczia ország tőle azt kivánta, hogy Svédországnak minden elfoglalt tartományokat adjon vissza, 's a' hadi költséget téritse meg, Dániával és Münsterrel uj szövetségre lépett, 's Greifswaldot és Stralsundot 1678 elfoglalván, Pomeraniát egészen hatalma alá hajtá, mellynek birásában őtet a' Horn vezérlése alatt Jan. 1679 beütő Svédeken nyert győzedelme megerősité. Hanem mind ezen foglalásait állandóul kezében meg nem tarthatta, mivel XIV. Lajos, mint a' Svédek szerencsétlenségének oka, közbe szólván, azt kivánta Fridrik Vilhemtől, hogy Svédországgal békeséget kössön, és minden elvett tartományokat adjon vissza. Ezt a' választó fejedelem nem teljesitvén, XIV. Lajos 30,000 Francziát küldött Clevebe. Hogy tehát Fridrik Vilhelm két felől ne vétessék ellenséggel körül, 29. Jun. 1679. a' béke pontjait elfogadta St.- Germainben, mellyek szerint Svédország

a' tőle elfoglalt tartományokat visszakapta, Fridrik Vilhelm pedig azon egynehány helyekkel és vámokkal, mellyek a' wesztfaleni béke olta belső Pomeraniában a' Svédekéi voltak, 's 300,000 koronás tallérral, mellyeket az ezen béke miatt okozott kár megtérítése fejében Franczia-ország fizetett, kénytelenittetett megelégedni. Midőn XIV. Lajos a' nimvegeni és más békekötések által elvesztett elszaszi és lotharingiai kerületeknek Franczia-országhoz való visszakapcsolásával és Straszburg erőszakos elfoglalásával, Franczia-ország, a' Németbirodalom és Spanyolország közt a' háborunak uj szikrát adott, Fridrik Vilhelm az ellenséges felek közt 20 esztendei fegyvernyugvást eszközölt ki, melly szerint XIV. Lajos Straszburgon és Luxemburgon kivül minden 1681-ig visszakapcsolt helyeknek birtokában maradt. De Fridrik Vilhelm és XIV. Lajos közt a' barátság állandó nem volt, a' minek oka a' Holland és Brandenburg közt 1685. megujittatott szövetség 's a' Franczia-országból kivándorlott reformatusoknak a' választó fejedelem által lett befogadtatása volt; és egyfelől épen ezen visszálkodások miatt csatolta Fridrik Vilhelm magát ismét szorosabban Austriához, ámbár ettől mindeddig kevéssé segittetett, más felől pedig azon reménységtől táplálttatott, hogy azon 3 sziléziai herczegségek, u. m. Liegnitz, Brieg és Wolau helyett, mellyeknek, nerczegök 1675 örökös nélkül halván meg, egy hajdani örökösödési egyezés szerint a' brandenburgi választó fejedelmi házra kellett volna szálniok, hanem Austriától elfoglaltattak, kár térités fejében a' jägerndorfi herczegséget megkapja, mellyet a' császár, a' brandenburgi familiából lévő János György herczeget 1673. számkivetvén, hasonlóul behuzott. Mind ezen justartásaiért 1686 a' schwiehusi kerületet kapta, hanem azon feltétel alatt, hogy ha a' császár kivánni fogja, az austriai háznak ismét visszaengedi. E' szerint szövetségese lévén a' császárnak, Fridrik Vilhelm a' török háborura 1686. 8000-ből álló segitő sereget küldött Schöning vezérlése alatt, melly Buda vára ostromoltatásakor 's megvételekor igen vitézül viselte magát. E' mellett tartományinak boldogitásáról se felejtkezett el ez a' nagy férjfiu; a' baromtartást és kertmivelést elősegitette; a' fejedelmi uradalmak jószágait haszonbérbe adta; legtöbbet tett pedig státusának virágzására azzal, hogy a' XIV. Lajos türedelmetlensége miatt kivándorlott franczia protestánsokat pártfogásába vette, kikben 20,000 munkás polgárra tett szert, kik fabrikákat és manufacturákat állitottak fel, és sok még puszta 's miveletlen helyeket tettek miveltekké és termékenyekké Brandenburgban. 1683. egy afrikai kereskedő társaság felállitását is munkába vette, de már ezen feltételében olly sok nehézségek adták magokat elő, hogy azzal kénytelenittetett felhagyni, melly ha a' várakozásnak meg nem felelt is, legalább munkás lelkének örökre fenmaradandó emlékoszlopa lesz. Berlint sok pompás épületekkel ékesitette; ugyan ott könyvtárt és Duisburgban 1655 universitást fundált. Megholt 29 April. 1688. Potsdamban, életének 69 esztendejében, hagyván a' fiára több birtokokkal nagyobbitott és szépen virágzó tartományon kivül, a' kincstárban 650,000 tallért és 28,000 emberből álló gyakorlott sereget. Első felesége halála után (1667) Dorottya holstein glücksburgi herczeg kisasszonyt, Krisztián braunschweig-cellei herczeg özvegyét vette feleségül, ki neki több fiut szült, de az örökös herczeggel Fridrikkel nem igen egyezett meg. Képszobrát Jacobi öntötte 1700.

FRIDRIK (III.) (brandenburgi vál. fejedelem 's Prussziának uralkodó herczege 1688 olta, Prussziának első királya 1701 olta, 1657 szül. Königsbergben. Bátyja halála után reá nézett az örökség. Első feleségének, hessen-kasseli Ersébet Henriettenek halála után 1684 hanoverai Sófia Saroltával, a' későbbi angol király I. György lelki és testi pallérozottságára nézve kitetsző testvérével lépett házasságra. Ennek köszönhette I. Fridrik udvara a' tudományok és szép mesterségek fényét 's a' társa-

ságos élet kellemeit. E' szülte I. Fridrik Vilhelmet. Megholt 1705. Fridrik harmadik felesége mecklenburgi herczegné volt, de ettől, mivel megtébolyodott, elvált. Mostoha anyjával nem legjobb egyetértésben lévén, atyjától is elesmertetett, a' ki őtet ki akarta zárni, hanem ministereinek eszközlésére mégis megváltoztatá végső rendelését, Fridriknek a' választói méltóságot 's tartományokat, többi fiainak pedig más birtokot hagyván. Hanem III. Fridrik, ki már mint választó herczeg jól volt Austriával, 's ettől segitség-igérést is kapott, sikeretlennek hirdette ki a' testamentomot, birtokába vette atyjának minden tartományit, 's mostoha öccseit hivatalokkal és eszt. fizetésekkel elégitette ki. Az orániai herczeget angliai táborozásakor 6000 emberrel segitette 1688. A' Francziaország ellen küldött birodalombeli sereghez, a' Rheinpfalzot prédáló Francziák megalázására, 1689, 20,000 katonát küldött. 1691 a' német császár, Spanyolország, Anglia és Holland közt Francziaország ellen kötött nagy szövetségnek is tagja lett és 15,000 embert küldött Németalföldre, kiket Vilhelm angol király vezérlett. Hasonlóul segitette I. Leopold császárt a' Törökök ellen, 150,000 tal. segitség pénzért 6,000 emberrel, kik (1691—1697) a' szalánkemeni, belgrádi és zentai ütközetekben vitézül viselték magokat. Ezt a' ryszwicki békekötésben (1697) a' westfaleni és st.-germaini békekötések Brandenburgot illető pontjainak megerősittetése jutalmazta meg. A' schwiebusi kerületet 1695 Austriának visszaadta, fentartotta mindazáltal a' szileziai 4 herczegséghez, Liegnitzhez, Brieghez, Wolauhoz és Jägerndorfhoz való jusát, a' mi azért nevezetes, mivel ezen justartást lehet a' nagy Fridrik és Mária Therézia közt kiütött ellenségeskedések szikrájának tartani. Austria pedig III. Fridriknek a' Schwiebusra forditott költségek fejében 250,000 tal. fizetett, 's kártéritésül idővel Ostfrieslandot és a' limburgi grófságot igérte neki, a' mit Austria később teljesitett is. Schwiebus visszaadása miatt vallott kárát III. Fridrik 1697 Quedlinburggal, Nordhausennel és Petersberggel, mellyeket a' lengyel királlyá lett szász választó fejedelemtől, I. Fridrik Augusztától, vett meg, 's a' Hohenzollern-Hechingeni és Sigmaringeni házakkal kötött egyezéssel pótolta ki, hogy t. i. a' Hohenzollern ház kihalása után ennek birtokai Brandenburgra száljanak, ha pedig ez elenyészik, a' brandenburgi familia minden frankeni tartományaiban amaz örökösödjék; végre Elbing városát, melly még a' nagy választó fejedelemnek zálogosittatott volt el 400,000 tallérért, de nem adatott által, 1703 birtokába vette. — Illy nevezetes személyt játszván III. Fridrik az europai statusok közt; ezenkivül pedig a' szász választó fejedelemnek lengyelországi, 's az orániai herczegnek, III. Vilhelmnek, angliai királyságra lett emeltetésétől ösztönöztetvén, ő is királyi méltóságról kezdett gondolkozni. Legelső volt az általa, mint feljebb elő van adva, a' Francziák és Törökök ellen több izben nyomosan segittetett I. Leopold császár, ki Novemb. 16. 1700 III. Fridriket királynak megesmerte, mindazáltal ezen feltételek alatt, hogy *a*) a' hátra lévő segitségpénzt Austriának engedje el; *b*) a' spanyol örökség felett kiütendő háborura maga költségén 10,000 embert állitson ki a' császár zászlója alá; 's *c*) a' német birodalomban lévő tartományit a' birodalom iránt való kötelezetések alól ki ne vonja. Jan. 18. 1701, tette fel Fridrik, a' ki ezentul I. Fridrik nevet viselt, magának 's feleségének fejére Königsbergben a' koronát, előtte való nap a' fekete sas rendjét alkotván, melly uj méltósága a' pápán, Franczia- és Lengyelországokon, 's a' német vitézi renden kivül minden europai hatalmasságoktól megesmertetett. A' nagy Péter orosz czár és XII. Károly svéd király közt dühösködő háboruban részt nem vett; annyival nyomosabban segitette ellenben Austriát a' spanyol örökség felett támadt hadban, mert mint annak szövetségese 20.000 embert küldött a' Rhenushoz, 's 6000 Olaszországba, kik mind itt, mind Németországban vitézül viselték magokat. Uralkodásának utolsó esztendeiben végre megunván a' háboru ter-

helt, elkezdődtek az alkudozások; de I. Fridrik a' béke gyümölcsével nem élhetett, mellyre már régolta annyival nagyobb szüksége volt, mivel a' sok hadiköltségek 's a' felette nagy fényüzés miatt a' kincstár annyira kiürült, hogy 1710 többen kénytelenittettek alattvalói közül 2000-nél az éhség miatt elveszni, kiket adakozásával ezen rettenetes haláltól megszabadithatott volna. Meghalt I. Fridrik Febr. 25 1713. Poroszországot a' meursi és lingeni grófságokkal nevelte, mellyek III. Vilhelm halála után reá, mint orániai herczeg Fridrik Henrik unokájára szállottak; továbbá, mint clevei herczeg országához kapcsolta, a' habsburgi háznak Spanyolországban lett kihalása után, Geldernt, mivel V. Károly a' XVI. században a' clevei herczeget, ki a' gelderni rendektől uralkodóvá választatott, erről lemondani és azt neki engedni kinszeritette. 1707 a' longuevillei ház kihalván, a' neufchateli, és valengini herczegségek is, mellyek magokat önkényt adták alája, birtokába jöttek: végre a' solmsbraunfelsi gróftól ugyan ezen 1707 eszt. megvette 300,000 tal. a' Vesztfáliában fekvő tecklenburgi grófságot, és egyesitette a' lingeni grófsággal. Az ország nagyobbitása mellett, a' tudományok 's a' mesterségek is szépen virágoztak uralkodása alatt, mellyeknek leghatalmasabb pártfogójok a' musák ama nevezetes barátnéja Sófia Sarolta hanoverai herczegasszony és I. György angliai király testvér huga volt, kinek 's az ő tanitójának és barátjának, a' hires Leibnitznak, köszönheti a' berlini tudományok academiája, mint magának I. Fridriknek a' hallei universitás 1694, 's a' berlini képfaragás és festés academiája 1699 lételét, mellyeket I. Fridrik ámbár csupa hiuságból alkotott, még is dicséretére szolgálnak neki. Berlint Fridrik városával nagyobbitotta; ugyan ő épittette felesége emlékezetére a' Sarolta vára (Charlottenburg) nevü királyi kastélyt, 's alkotta 1705 a' fő felebbvitel törvényszéket. A' mi élete módját illeti, erre nézve nagy Fridrik „Brandenburgi ház történetei" czimü munkájában igen keményen, de igazságosan olcsárolja I. Fridrikben a' fényüzést, 's kedveltjei iránt a' vesztegetéssel határos adakozást, és hogy a' királyi méltóságot alacsony feltételeken vásárolta meg. Ezen utolsóról mindazáltal azt jegyzi meg, hogy „a' királyi méltóság, ugymond, megmentette, a' brandenburgi házat azon járomtól, mellyben akkor a' német fejedelmek tartattak; ezenkivül az által örököseire a' dicsőség szomjuhozás rugóját is reájok hagyta, mivel olly nevet szerzett azoknak, mellyre magokat érdemesekké kellett tenniek, és egy olly épületnek tette alapját, mellynek nagyságát azoknak kellett tökéletessé tenni." *L—ú.*

FRIDRIK VILHELM (I.), Poroszországnak királya, I. Fridriknek fia, 1688 szül. Rocoulle lelkes franczia asszonytól, a' későbben hires du Val Márthától, neveltetett. Ifjabb esztendeit nagyatyja, a' hanoveri választó, egy hideg vérü, igazságos, és szoros házi rendet tartó fejedelem, kinek együgyü udvartartása inkább megegyezett az ifju herczeggel, mint atyja berlini udvarának erőltetett pompája, udvarában töltötte, 's itt fejlett ki charactere. Korona-herczeg korában (1706) feleségül vette Sófia Dorottyát, hanoveri herczegkisasszonyt. Febr. 1713 átvévén az országlást, az udvari pompát 's a' hijában való fényüzést, melly az előtt atyja udvarában uralkodott, keskenyebb korlátok közé szoritotta, a' szükségen felül lévő tisztek számát megkevesitette, 's a' megmaradtak fizetéséből lehuzott, egy szóval a' köz jövedelem jó karba helyezését tette fő gondjává. Az utrechti békekötésben 1713, melly a' spanyol örökség felett támadt háboruba részt vevő Poroszországgal, mint a' többi hatalmasságokkal is a' fegyvert letetette, Franczia és Spanyolországok is megesmerték királyi méltóságát, 's Neufchatel és Valengin, mint az orániai herczegségről való lemondásáért Geldern birtokában is megerősittetett. — Ugyan ezen esztendőben ura lett I. Fridrik Vilhelm a' limburgi grófságnak is, mellyet, arra az esetre, ha az utolsó gróf meg fog halni, még atyjának megigért volt a' császár. A' nagy Péter és XII. Károly svéd

király közt folyt háboru alkalmával, mellybe I. Fridrik átaljában nem avatkozott, az Oroszok és Szászok Steenbock svéd vezér tönningeni magamegadása után svéd Pomeraniát katonákkal megrakni akarván, ennek megakadályozására a' Holstein Gottorpi helytartó és a' Pomeraniában lévő svédországi főkormányozó, Welling gróf, Jun. 1713 I. Fridrik Vilhelmmel Stettinre és Wismarra nézve olly egyezést kötöttek, melly szerint Stettin és Pomerania, XII. Károly ellenségeinek 's Péter czár szövetségeseinek megegyezésével, kiknek I. Fridrik Vilhelm a' két városért 400,000 tal. fizetett, porosz oltalom 's felsőség alá jöttek. A' királynak a' volt czélja, hogy az egymással viaskodó két éjszaki hatalmasságot közbenjárása által öszvebékéltesse; de a' Törökországból véletlenül Stralsundban megjelent XII. Károly az egyezséget nem fogadta el, és visszakivánta Poroszországtól Stettint, azon 400,000 tal. ellenben, mellyeket a' király az Oroszoknak és Szászoknak érette hadi költség fejében tett le, megfizetni nem akarta. E' szerint I. Fridrik Vilhelm akaratja ellen is hadba keveredett Svédországgal; Saxoniával és Dániával XII. Károly ellen kezet fogott, 's dessaui Leopold vezére Rügent és Stralsundot elfoglalta, 's csak a' XII. Károly halála után Jan. 21. 1720 kötött stockholmi béke szakasztotta ketté az ellenségeskedést, mellynek foglalatja szerint Poroszország külső Pomeraniának a' Peene vizéig, Stettinnek és Usedom 's Wollin szigeteinek urává lett, és Svédországnak 2 mil. tal. fizetett. Oct. 12. 1725 a' wusterhauseni egyezés szerint VI. Károly császárnak a' pragmatica sanctio, vagy a' császár tartományai (ha férfiu gyermeke nem maradna) leány ágra szálhatásának megesmerése mellett, egyszersmind megtámadtatás esetében 10,000 emberből álló segitséget igért. A' lengyel korona felett támadt háboru alkalmával mindazáltal szinte felbomlott a' két udvar közt való egyezség; I. Fridrik Vilhelm ugyanis a' Lengyelországból 1733 elszaladt királyt Lescinsky Stanislaust, a' hasonlóul lengyel királyságra vágyódó II. Auguszt szász választó fejedelem vetélkedő társát, Königsbergben méltóságához illő tisztelettel fogadta, melly cselekedete a' II. Auguszttal szövetséges bécsi és petersburgi udvaroknál különös figyelmet, iránta bizodalmatlanságot 's olly forma gyanut gerjesztett, mintha Lescinsky Stanislaus vejéhez, XV. Lajos franczia királyhoz, akarná magát csatolni, 's Lescinskyt a' lengyel korona elnyerésében segiteni: de ez a' vélekedés csak hamar eloszlott, és Fridrik Vilhelm megmutatta, hogy adott szavát vissza nem huzza; mivel midőn Austriának Franczia ország hadat izent volna, 10,000 embert vezérelt személyesen a' Rhenus mellékén táborozó austriai sereghez, mellynél maga is jelen volt egy ideig a' korona örökössel együtt. Hanem az austriai fővezér Eugenius herczeg előre vigyázása és szemessége minden alkalmat kikerült a' nevezetes ütközetre, mig végre az Oct. 3. 1735 kötött bécsi béke az ellenséges felekkel a' fegyvert letetette. Meghalt Fridrik Vilhelm Maj. 31. 1740. — Uralkodása kezdetétől fogva fő gondját a' hadi erő nevelésére és az ország belső állapotjának mentől jobb karba helyezésére forditotta. A' katonaság számát 70,000-re vitte fel, a' mit a' többi hatalmasságok lehetetlennek tartottak. Egyszer ugyanis, mint korona-örökös Flandriában táborozván, hallja, hogy két angol vezér igen tüzesen vetélkedik a' felett: valljon eltarthat e a' porosz király 15,000 embert, mint az egyik, avagy pedig 20,000-et is, mint a' másik állitá? Az ifju herczeg ezen kérdésekre tüzbe jövén: „Az én atyám, ugymond, ha akarja 30,000-et is tarthat.“ Az Angolok a' herczeg mondását dicsekedésnek tartván, elhallgattak; de I. Fridrik Vilhelm megmutatta, hogy igazat mondott, mivel már uralkodásra lépése eszt. nem 30, hanem 50,000 katonái voltak, kiknek számát később 20,000-el szaporitotta. Magdeburgot, Stettint, Weselt és Memelt megerősittette; az országban lévő különbféle épitésekre temérdek pénzt forditott; magára, 's az udvarra nézve ellenben a' legnagyobb takarékossággal szabta ki a' költséget, annyira, hogy halála után mintegy 9 mil. tallér találtatott a' pénztárban,

a' nélkül, hogy legkevesebb adósságot hagyott volna is maga után. Ő alkotta a' berlini Medico chirurgicum intézetet, szegények és talált gyermekek házát, a' hasonlóul berlini kadét oskolát, 's a' potsdami árvák házát, országába sok munkás uj lakosokat telepitett meg, a' firmiai Kleutherius érsektől szenvedett vallásbeli nyomás miatt Salzburgból kivándorlott 30 ezer protestánsoknak nagyobb részét, 's a' Lengyelországot hasonló okból elhagyó nem catholicusokat (Dissidentes) befogadván, kikben nem csak a' nép száma, hanem a' mesterségek is igen sokat nyertek; egy szóval, a' nagy választó fejedelem, familiájának függetlenséget, I. Fridrik külső fényt szereztek; a' belső hatalom 's erő talpkövét pedig I. Fridrik Vilhelm tette le, vagy, mint nagy Fridrik igen szépen fejezi ki: „Ha, ugymond, igaz az, hogy az ember a' tölgyfa árnyékát azon makk erejének, mellyből az kinőtt, köszönheti: tehát az egész világ megvallhatja, hogy ezen fejedelem munkás életében és bölcs rendeléseiben kell azon boldagságnak, mellyel most a' királyi haz él, kutfejét keresni." Fő hibája a' hirtelen harag volt, mellynek kedvetlen következéseit felesége 's gyermekei is, kiváltképen pedig a' korona-örökös, II. Fridrik, gyakran érezték. *L.—á.*

Fridrik (II.) Prussziának királya, a' 18 száz. legnagyobb fejedelme, Jan. 24. 1712 szül. Atyja I. Fridrik Vilhelm, anyja 'Sófia Dorottya hanoverai herczeg-kisasszony volt. Ifjusága kemény, csak katonai gyakorlásokból álló nevelés sulya alatt tölt el. Nevelője gróf Finkenstein vezér, aludvarmestere Kalkstein fő őrmester volt. A' szünteleni katonai gyakorlások 's aprólékos katonai szolgálatok közt azonban korán kifejlett benne a' költés és muzsika kedvelése, föképen azon befolyás által, mellyet első ápolója, a' lelkes Rocoulle asszony, 's legkorábbi nevelője Duhan nyertek reá, mivel ezek a' királynéval alattomban ellenpártot formáltak az atyai nevelésmód ellen. A' herczeg egész lelkével anyjához ragaszkodott, 's igy származott lassanként az atya és fiu közt azon mindig nevekedő hidegség, melly végre az előbbit azon gondolatra vitte, hogy Fridriket elmellőzvén, ifjabb fiára, Auguszt Vilhelmre hagyja a' koronát. Grumbkow minister és Leopold anhalt-dessaui herczeg táplálták az ellenségeskedés tüzét, bizonyos plánjok előmozditására, 's későbben az austriai követ Seckendorf is; e' mindazáltal más tekintetből. Megunván atyja keménységét 's gyülölését, anyja bátyjához, II. Györgyhez akart Angolországba menni. Futásának, mellynek Weselből, hova atyját, a' királyt, kisérte, kellett volna megtörténni; titkát csak hasonló érzésü huga, Friderike, 's baráti Katt és Keith hadnagyok tudták. Hanem Kattnak vigyázatlan szavai elárulták a' herczeg feltételét. A' herczeg elfogatott, Küstrinben törvényszék eleibe idézt tett, 's látnia kellett barátjának Kattnak fejét elesni. Keith elillantott Weselből, 's Hollandban, Angliában és Portugalban tartózkodott, 's csak Fridrik uralkodásra jutása után tért vissza (1741) Berlinbe, hol ezeredes-hadnagyá, fő lovászmesterré, 's a' tudományok academiájának gondviselőjévé neveztetett ki. Az alatt, mig a' herczeg Küstrinben, legkeményebb fogságban tartatott, a' király azt az ajánlást tétette neki, hogy a' koronaörökösségről mondjon le, a' mit ha teend, tanulásra, utazásra 's a' t. való szabadságot fog kapni. „Elfogadom, felele a' herczeg, a' javalatot, ha atyám nem tart törvényes fiának." Ezen felelete atyját egészen más gondolatra hozta, mivel a' házassági hüség igen szent dolog volt előtte. Hogy a' király hajlandó volt fiára halálos itéletet hozatni, bizonyos. Csak Reinbeck prépost és Seckendorf, ki előbb ellene dolgozott, mentették meg Fridriket, mivel az utolsó a' császár közbevetését is kitudta eszközölni. A' herczeg, ki küstrini kemény fogságából lett elbocsáttatása után atyja parancsolatjára, az uradalmi kamaránál dolgozott, mint legifjabb hadi tanácsos, csak testvérének Friederikének a' baireuthi örökös herczeghez Fridrikhez lett férjhez menetelekor vitetett vissza a' királyi udvarba, 's 1733 atyja akaratja szerint Erzsébet Kristinát, Fer-

dinánd Albert braunschweig-beverni herczeg leányát kellett feleségül vennie. Atyja menyének a' schönhauseni kastélyt, fiának a' ruppini grófságot, 's 1734 Rheinsberg városát adta, hol lakott Fridrik királyságra jutásáig, a' tudományokkal foglalatoskodva. Társaságát tudósok (Bielefeld, Chazot, Suhm, Fonquet, Knobelsdorf, Kaiserling, Jordan), hangmivészek (Graun, Benda) 's festők (Pesne) tették. Külső tudósokkal, főképen az általa bálványolt Voltaire-rel, levelezett. Több munkák (név szerint Antimacchiavell) vettek lételt Fridriktől rheinsbergi magányjában. Atyja halála Maj. 31. 1740 királyi székre szólitá Fridriket, ki a' kormány átvevésekor csak 2,240,000 embert talált országában, halálakor pedig 6,000,000 alattvalót hagyott örökösére. Ezen nagyságra Fridrik, 46 eszt. uralkodása alatt, Poroszországot nagy uralkodói és vezéri tehetségeivel emelte, mind a' csatamezőn, mind a' cabinetben sok kitetsző férfiaktól segittetvén. A' koronával 70,000 főből álló sereget, mellyet atyja a' jülichi örökségért kiütendő hadra mindig készen tartott, vett által. VI. Károly császár halála után, a' brandenburgi ház jusát kezdte vitatni Jägerndorf, Liegnitz, Brieg és Wolau siléziai herczegségekhez, mellyek eleitől erőszakosan vétettek el; ugy mindazáltal, hogy Mária Thereziától csak a' glogaui és sagani herczegségeket kiváuta, mellyekért a' királynénak minden ellenségei ellen segitséget, férjének császár választatáskor szavát 's 2 mill. tallért igért. Ajánlása nem fogadtatván el, Dec. 1740 elfoglalta Alsósiléziát 's megverte az Austriaiakat Neipperg alatt Mollwitznál (April. 10. 1741). Ez a' győzedelem, melly Szilézia sorsát eldöntötte, több ellenséggel fogatott fegyvert Austria ellen; Franczia ország és Bavaria egyesültek Fridrikkel, 's az austriai örökség felett kiütött a' had. Hijában sürgette M. Therézia egyetlen egy szövetségese, II. György, angol király, a' Fridrikkel mint leghatalmasabb ellenségével való békekötést, csakugyan ütközetre ment a' dolog Czaslaunál Maj. 11. 1742, melly ismét a' porosz vitézek homlokára füzött borostyánt, és Anglia közbenjárására a' berlini Jul. 28. 1742 békét szülte, melly szerint II. Fridrik alsó és felső Szileziának, a' glatzi grofsággal együtt, Troppaut, Jägerndorfot és Teschent kivévén, független urává lett; lemondott ellenben a' többi austriai tartományokhoz való justartásáról, átvette a' Szilézián fekvő 1,700,000 tall. adósság lefizetését, és a' Siléziában lévő catholicusok jusainak sértetlenül tartását megigérte. Ezen békeségnek Saxonia is melléje állott. II. Fridrik a' békeséget azonnal hasznára, Szileziának jó rendbe szedésére, 's hadi seregének még rettenetesebbé tevésére forditotta. 1743 országához kapcsolta az utolsó ostfrieslandi grófnak mag nélkül történt halála után, ennek birtokait, mellyek eleinek még 1644 megigértettek III. Ferdinánd császártól, a' grófi familia kihalása esetére.

Alig tette le II. Fridrik a' fegyvert, már ismét felvette azt; látván ugyanis az austriai örökség miatt folyt háboruban az austriai seregeknek győzedelmeit, sőt hogy M. Therezia férjének ellensége bajor (VII.) Károly már örökös tartományiból is kiüzetett, félni kezdett, hogy majd reá is kerül a' sor, és Sziléziától megfosztatik. Alattomban annakokáért Franciaországgal April. 1744, VII. Károllyal, a' pfalzi és hessen-casseli fejedelmekkel 22. Maj. 1744 Frankfurtban, az austriai ház ellen öszveszövetkezik, 's minden várakozáson kivül 10. Aug. 1744 Csehországba beütvén, Prágát elfoglalja; a' lotharingiai Károly herczeg alatt győzedelmes Austriaiaktól és Szászoktól nyomatván mindazáltal, még ugyan ezen eszt. vége előtt kénytelenittetett II. Fridrik egész Csehországot odahagyni. VII. Károly császár 18. Ján. 1745 történt halála, 's a' bajor seregnek Pfaffenhofennél lett tökéletes megveretése azonban a' frankfurti egyesületet szétoszlatták, a' bajor ifju választó fejedelem, Maximilián József, t. i. békességet kérvén, M. Thereziát megengesztelte, Hessen-Kassel pedig neutralis lett. Austria, Anglia, Belgium és Saxonia ellenben Warsóban 8. Jan. 1745 szoros szövetséget kötöttek egymás közt, sőt Saxonia ezen felül még különös egyezségre is lépett 18. Maj.

1745 Austriával Poroszország ellen. Hanem a' szövetkezésnek kívánt következése nem lett, mivel II. Fridrik az egyesült austriai-szász seregen elébb Hohenfriedbergnél (Szileziában) 4. Jun., azután Sornnál 30. Sept., dessaui herczeg Leopold pedig a' Szászokon Kesselsdorfnál 15. Dec. győzedelmeskedvén, Dresdában 25. Dec. 1745 békeség köttetett, melly szerint II. Fridrik Sileziának csakugyan birtokosa maradt, Mária Therézia férjét I. Ferenczet császárnak megesmerte, és Saxonia Poroszországnak 1 mill. tallért fizetett.

A' második szileziai háborunak vége lévén, a' drezdai békét követő 11 békeséges esztendők alatt részint országa boldogságát előmozditó intézetekkel foglalatoskodott II. Fridrik. Több jeles munkák köszönhetik ezen idő alatt neki lételeket, nevezetesen: „A' hadi mesterségről irt versei és Mémoires de Brandenbourg"; a' földmivelés, mesterségek, fábrikák 's manufacturák virágzó állapotba helyezésére és a' kereskedés feleleveníttésére sok bölcs rendeléseket tett; a' törvényeket 's az igazság kiszolgáltatását javitotta; a' status jövedelmeinek uj kutfőket nyitott fel; a' hadi nép számát 70,000-ről, mennyi az atyja alatt volt, 160,000-re emelte fel: egy szóval mindent elkövetett arra, a' mi által országának az europai statusok közt tekintetet és dicsőséget szerezhetett.

Ezen nemes foglalatosságait II. Fridriknek a' 7 esztendős háboru ismét félbeszakasztotta, 's a' szelid musákkal való társalkodást és irói tollat, a' hadi lármával 's halált hozó ágyuk bömbölésével kellett felcserélnie. A' boroszlói (breslaui) 28. Jul. 1742 és drezdai 25. Dec. 1745 között békeségek szerint ugyanis M. Therézia II. Fridriknek 6 sileziai herczegséget 's a' glatzi grófságot kénytelenittetett általengedni; melly szép tartományok elvesztése sokkal sajnosabb volt, hogy sem M. Therézia azoknak visszafoglalásáról ne gondolkozott volna. Egyesült annakokáért az orosz császárnéval, Erzsébettel, II. Fridriknek személyes ellenségével, maga pártjára vonta a' lengyel királyt, 's egyszersmind szász választó fejedelmet, III. Augusztot, és az austriai házzal századok olta ellenséges Franciaországgal kötendő szövetséget is kieszközöltette. A' háboru kitörésének szikrája mindazáltal Amerikában volt elrejtve, a' honnan ez az utrechti békekötésben, Franciaországtól Angolországnak engedtetett Acadia vagy Ujskóczia határai felett támadt perlekedés, 's a' két nemzet közt ezen oknál fogva kiütött háboru miatt pattant által Europába. A' Francziák t. i., hajóseregek nem lévén, a' tengeren náloknál hatalmasabb Angolokon hajóik elfogdostatásáért, a' mire ugyan ők adtak az Angoloknak okot, a' szárazon akartak boszut állani Europában. Hogy tehát németországi tartományait a' Francziák béütése ellen megoltalmazhassa, az angol király II. Fridrikkel állott szövetségbe; a' Francziák hasonlóul cselekedtek M. Teréziával, kinek 24.000 emberből álló segitő sereget igértek II. Fridrik ellen, mellynek számát utóbb a' franczia udvar az Angolok ellen való gyülölségből 180,000-re emelte. Azonközben a' szász cabinét canczellistája, Menzel, a' Drezdában lévő porosz követnek, Malzahnnak, az Austria, orosz és szász udvarok közt Poroszország ellen kötött szövetkezést felfedezvén, 's II. Fridrik mint nagy vezér, jobbnak tartván az ellenséget megelőzni, mint attól megelőztetni, minekutána a' bécsi udvartól a' nyilvános kinyilatkoztatas helyett kétséges feleletet kapott volna, Aug. 1756, 60,000 emberrel Saxoniába beütött, Drezdát megvevén, a' kabinét levéltárában lévő maga mentségére szükséges irományokat elfoglalta, 's a' 15,000-ből álló szász sereget Pirnánál bezárta. Meghallván ezt az austriai vezér, Brown, Csehországot odahagyta, és Saxonia szabaditására sietett, a' mi II. Fridriknek értésére esvén, seregének egy részét a' Szászok békeritésére hagyta, másik részét pedig az Austriaiak köszöntésére Csehország felé vezette, kikkel 1. Oct. Lowositznál megütközvén, ha szinte fontos győzedelmet nem nyert is rajtok, legalább Saxonia felszabaditásában Brownot megakadályozta, a' minek viszont az a' következése lett, hogy a' megszorult szász sereg magát megadni kény-

telenittetett, mellyet II. Fridrik zászlója alá esketett, de kevés, sőt semmi haszonnal, mivel a' szász katonák hiteket nem tartották meg, és későbben most egyenként, majd csapatonként elszökdöstek, nem akarván tulajdon fejedelmek ellen katonáskodni. Ezen rövid táborozásnak ez uttal vége lett, 's II. Fridrik a' telet Saxoniában és Szileziában töltötte el seregével.

II. Fridrik fegyverre kelése azonközben az europai udvaroknál, mellyek azt ugy nézték, mint a' vesztfáliai békeség megsértetését, csaknem közönséges mozgást szült; Franczia- és Svédország tehát, mint a' feljebb emlitett béke kezesei, annak megrontatásáért hosszuállást esküdtek II. Fridrik ellen, melly szövetségben utóbb az Oroszbirodalom is részt vett; ezen feljül a' regensburgi birodalmi gyülésen a' szavak többsége által Prusszia ellen had végeztetvén, az Austria, Oroszbirodalom, Franciaország és Svédország közt kötött szövetségnek a' Németbirodalom is tagja lett 1757 II. Fridrik ellen, kinek egyetlen egy szövetségese Angolország volt, melly a' szárazon lévő háboruban neki kevés segitségére lehetett. Jól látta ezt II. Fridrik, de azért nagy lelke nem csüggedt el, sőt akkor is megelőzte ellenségeit, és Apr. 1757 négy sereggel ütött be Csehországba, hol 6. Maj. Prágánál véres ütközetre jött a' dolog, mellyet ugyan megnyertek a' Poroszok, elvesztették ellenben jeles vezéreket, Schwerint, kinek elestét II. Fridrik egy ütközet elvesztésénél jobban sajnálta. A' meggyőzetett austriai seregnek nagyobb része a' prágai várban keresett menedéket, mellyet II. Fridrik tüstént ostrom alá vett. Dann tehát, ki 60,000 katonával a' kollini dombokon állott, parancsolatot kapott Prága felszabaditására. Megtudván ezt II. Fridrik, nem várta be Daunt, hanem 32,000 emberével Kollin alá nyomult, 's az austriai sereget megtámadta; de az ütközetet 's 10,000 vitézeit elvesztvén, Prágaostromát félben kellett hagynia, 's Saxoniába és Lausitzba visszavonulnia, hogy tulajdon tartományit védhesse. Az alatt, mig Csehországban ezek történtek, a' Francziák Wesel várát, a' clevei és ostfrieslandi herczegségeket, a' hessen-kasseli tartományokat és Hanovert foglalták el, 's hadi adót vetettek reájok. Elindult ugyan ezen, mintegy 100,000-re menő kedvetlen vendégek kiküszöbölésére a' cumberlandi herczeg, a' Poroszokkal szövetséges 40,000-ből álló Hanoveriekkel, Hessenekkel, Braunschweigiakkal, Gothaiakkal és Bückeburgiakkal, 's Hastenbecknél 26. Jul. velek megütközött, de visszaveretett. Most már a' Soubise herczeg vezérlése alatt lévő franczia sereg, mellyhez kapcsolta magát a' 15,000-re menő, de rosz állapotban lévő birodalombeli sereg is, a' Hildburghauseni herczeg alatt, Saxoniát 's II. Fridrik örökös tartományit fenyegette; de csak hamar elenyészett a' félelem, mivel II. Fridrik a' beverni herczeget Szileziában hagyván, maga Thüringenbe ment, 's a' Francziákat Erfurtból kiüzte. Innét arra a' hirre, hogy egy austriai sereg Hadik alatt Brandenburgra ütött, Torgaug visszahuzta magát; hanem minthogy az Austriaiak hirtelen visszavonultak, 's a' Francziák ismét előre nyomultak, ezeknek ment eleikbe, és 5. Nov. Roszbachnál (Thüringenben) olly tüzesen köszöntötte meg őket, hogy mind a' Francziák mind a' velek egyesült birodalombeli katonák közül a' volt legnyertesebb, a' mellyik legelől futhatott, melly szörnyü futáson, mint irják, II. Fridrik hasára tévén kezét, ugy nevetett, igy szólván: „soha se tudtam, hogy illyen sok derék futói legyenek a' franczia királynak.“ A' Francziák közül ebben az ütközetben annyin estek fogságba, hogy alig volt a' kisérő sereg száma olly nagy, mint a' foglyoké, kik közt 8 vezér, és 250 főtiszt találtatott. Ekkor történt az is, hogy a' király a' fogoly tiszteket vacsorára hiván, 's látván, hogy a' vacsora nem igen derék, magát illyen elmésen, de a' Francziákat megvágva, mentette ki: „Megbocsássanak, ugymond, az urak, mivel előre nem tudtam, hogy ma illy szamos vendégeim fognak lenni.“ — Az elszaladt Francziák félvén II. Fridrik szomszédságától, olly távol kerestek magoknak téli szálást, hol a' Poroszoknak nem árthattak, és igy

Saxonia birásában Fridrik ez uttal is megmaradt. — Elenkezőül folytak azonban a' király dolgai Szileziában, hol Nádasdy a' vitéz Magyarokkal a' schweidnitzi, aztán ugyan csak Nádasdy, Károly lotharingiai herczeg és Daun a' boroszlói várakat M. Therézia részére elfoglalták. Csaknem sas szárnyakon repült a' fáradhatatlan II. Fridrik Szileziába, melly utjában 5. Dec. Leuthennél, nem messze Boroszlótól, csekély, 's a' hosszas és sebes utazástól elgyengült seregével, a' még egyszer ollyan számos austriai katonaságot Daun vezérlése alatt tökéletesen meggyőzte. Ezt a' szerencséjét 14 nap mulva Boroszlónak a' benne lévő őrizettel, 's eleséggel, ezt ismét nem sokára Liegnitz megvétele követte, melly győzedelmek az Austriaiaknak 40,000 ember vérébe kerültek, azon felyül Szilezia is visszavétetett tőlök, és Fridrik most sokkal rettenetesebb volt ellenségei előtt, mint elébb. Az Oroszok ugyanis Jun. 100,000-en Poroszországba beütvén, minekutána a' mi utjokba esett mindent felprédáltak, a' lakosokkal kegyetlenül bántak, 's Lehwald porosz vezért, a' ki csak 24,000-ed magával akarta a' durva ellenséget megzabolázni, 30. Aug. Groszjägerndorfnál megverték volna, orosz canczellár Bestucheff által (Ersébet, II. Fridrik halálos ellensége, beteg lévén), hogy méltóságát a' Fridriket szinte imádásig tisztelő III. Péter orosz császári korona-örökös alatt is megtarthassa, Poroszországból visszaparancsoltattak, melly cselekedetéért későbben Bestucheff, Ersébet mindenek reménységén kivül felgyógyulván, hivatala elvesztésével adózott. Hasonlóul menekedett meg a' Svédektől is, kik Sept. Anklamot, Demmint és Pasewalkot foglalták el, de Lehwaldtól csak hamar kikergettettek, és Rügenben huzták meg magokat. Igy két hatalmas ellenségétől menekedvén meg Fridrik, a' többiekkel alkalmasint röviden végezte volna el a' pert, ha az 1758 eszt. Ersébet felgyógyulása a' tábori környülállásoknak más formát nem adott volna.

Már Febr. 1758 felnyitotta a' hadpályát Ferdinánd braunschweigi herczeg (a' szövetséges seregnek a' cumberl ndi herczeget felváltó vezére) a' Francziák ellen alsó Saxoniában és Vesztfaliában, unoka öccse Károly Vilhelm Ferdinánd, ki utóbb braunschweigi herczeggé lett, alvezérsége alatt. Ferdinánd herczeg a' weseri varat megvette, 's a' Clermont vezérlése alatt lévő Francziákat alsó Saxoniából és Vesztfaliából kiüzvén, Jun. 23. Krefeldnél teljesen is megverte. Ezen győzedelem után visszahuzta Ferdinánd magát Hessenbe, hol Soubise állott egy más franczia sereggel, 's a' hová Clermont ötet nyomban követte. Ferdinánd azonban 12,000 Angollal erősitvén seregét, mind a' két franczia sereget tul kergette a' Mainon és a' Rhenuson, a' hol azok téli szálásba keltek. II. Fridrik azonközben télben 1758, az Austriaiak Szileziából való kiüzetése és Schweidnitz visszavétele után, Morvába nyomult, és Olmützöt Maj. ostrom alá vette, de a' mellyet, Daun Jul. közelgetvén, több tábori eszközei és sok elesége veszteségével, félben kellett hagynia. Mig ezek történtek, az Oroszok sem mulatván el a' II. Fridriket halálba gyülölő Ersébet császárné parancsolatját teljesiteni, az Ujmárkságba beütöttek, mellynél fogva Fridrik örökös statusainak megszabaditására sietett, főseregének nagyobb részével. Öszvetalálkozván az 50,000 emberből álló orosz táborral, melly Küstrint ostromolta, 30,000 magával Aug. 26. Zorndorfnál megtámadta azt, és bár melly véres csatázás után is győzedelmet vévén rajta, Lengyelországba való visszavonulásra kinszeritette. Ekkor Fridrik Szilezia felé fordult, hol öccse Henrik herczeg az Austriaiaknak többé meg nem felelhetett. Maga mellé vévén Keith fővezérét, Hochkirchnél, felső Lausitznak egy falujánál, táborba szállott, hol Oct. 15. éjszakáján, midőn fáradt seregét pihentetni akarta volna, Dauntól véletlenül megtámadtatott, és igen megveretett, elvesztvén a' többek közt Keith jeles vezérét és Ferencz braunschweigi herczeget. Ezen szerencsétlenség után mindazáltal ujra megijesztette ellenségeit; Szileziában t. i. Neisse ostromoltatását az Austriaiakkal félben hagyatta, azután Sa-

xoniában termett, és Daunt, ki Drezdát körülfogta, Csehországba visszanyomta, 's a' taborozás végén Fridriknek minden statusai szabadok voltak, a' porosz királyságon kívül, az ellenségtől. Francziaországban azonközben minden óhajtotta a' békeséget, csak XV. Lajos és kedvese Pompadour asszony, nem. E' szerint Dec. 30. 1758 új szövetség köttetett Austriával; ugyan ezt tette Anglia is Poroszországgal még ugyan azon hónapban, 's II. György II. Fridriknek eszt. 4 mill. tall. segítség-pénzt igért. Henrik herczeg, a' király testvére, annakokáért nem gondolván a' téli kedvetlen idővel, Csehországra ütött, az ellenséges sereget szélyelszórta, Hülsen vezér egy 2500-ból álló csapatot fogott és temérdek hadi eszközöket foglalt el. Hasonló sorsa lett a' Frankenben munkátlanul heverő birodalombeli seregnek is, mellyet Henrik herczeg megszalasztott, és Bamberg, Erfurt 's Würzburg a' Poroszoktól megvétettek 's hadi adó alá vettettek. Egy másik porosz sereg a' Mecklenburg-Schwerin herczegségre ütött, és temérdek tábori eszközök kiállítására, 's a' háború folyamatja alatt 16,000 katonai ujonczok adására kinszeritette azt, 's 42 mill. tall. hadi fizetéssel lakoltak meg a' szerencsétlen lakosok uralkodójoknak azon szaváért, melly a' gyülésben legelőször itélte Fridriket birodalom ellenségének. — Még eddig szerencsésen folytak Fridrik dolgai; 1759-ben ellenben egészen megváltozott a' hadi szerencse. Ferdinándnak, a' Fridrikkel szövetséges seregek vezérének, ki az ezen esztendei táborozást elkezdette, eleinte minden iparkodásai füstbe mentek. A' Francziák, télen maini Frankfurtot reá rohanással megvették. De August. 1-jén visszadta a' kölcsönt a' franczia vezéreknek, Contadesnek és Broglionak egy felől maga Ferdinánd, más felől pedig a' braunschweigi herczeg Károly Vilhelm Ferdinánd, ki a' Krefeldnél szélyelvert Francziáknak egy részét a' Lahnon, a' másikat pedig a' Rhenuson tul üzte. Ellenkezőül folytak azonban II. Fridrik örökös tartományaiban a' dolgok: Wedel vezér t. i., ki az Oroszok, benyomulását akarta megakadályozni, Kaynál, nem messze Züllichautól (az Ujmarkságban) Soltikow orosz vezértől megveretett. Fridrik tehát a' hajdani választó fejedelmi tartományokat fenyegető veszedelem elháritására Szileziából Brandenburg felé inditotta seregét, hol Kunersdorfnál Aug. 12. az orosz táborral megütközvén, már megverte azt, 's már hirmondót is küldött a' csatapiaczról Berlinbe, a' ki feleségét az ütközet szerencsés kimeneteléről tudósitsa, midőn Laudon 18,000 Austriaival az Oroszokhoz kapcsolta magát, 's a' markában lévő győzedelmet Fridrik kezeiből kiragadta. Drága volt ez a' győzedelem az Oroszokra nézve, kik közül 16,000-en maradtak a' csatamezőn, 's épen azért nem is merték azt használni; de Fridrik állapotja is veszedelmes volt, és pedig annyira, hogy a' háboru jó kimenetele felől már maga is kétségeskedni kezdett. Az Oroszok ugyanis örökös statusaiban voltak, még pedig mint győzedelmesek; Daun egy roppant sereggel Lausitzban feküdt, 's Saxoniát a' birodalombeli sereg boritotta el. Az Oroszok 's Austriaiak egyesülni akartak; Henrik herczeg mindazáltal az utóbbiaktól élés tárházaikat elvévén, őket a' visszavonulásra, Fridrik pedig maga az Oroszokat, Szileziában eleikbe kerülvén, a' Lengyelországba való visszamenetelre kinszeritette. Saxoniában is uj szerencsétlenség történt Fridrikre nézve; Fink, egy vitéz vezére t. i. Nov. 20. Maxennél 11,000-ed magával, sok ágyukkal és tábori eszközökkel kénytelenittetett magát Daun austriai vezérnek megadni. Hanem ezen szerencsétlen esetek mellett is az ellenség a' táborozás végén csaknem mindenünnen ki volt szoritva; csak Daun tartotta még kezei közt Saxoniát, hol Drezdában megfészkelte magát. A' Svédek ellenben, kik a' kunersdorfi ütközet után a' katonaságtól magára hagyatott Pomeraniába csaptak be, Manntenfeltől és Platentől a' stralsundi ágyuk alá üzettek. — Az 1760-ik eszt. eleje se mutatott Fridrikre nézve szerencsésebb táborozást az elébbinél. Fouquet nevü vitéz vezére, a' vezérlése alatt lévő 8,000 katonával együtt Jun. 23. Landshutnál, bár melly

oroszláni módon harczolt is maroknyi népével, az ötet számos katonasággal körülfogó Dauntól hadi fogollyá tétetett: maga a' király Drezda ostromlását, mellyhez Jul. 14. fogott, 30-kán már abba kénytelenittetett hagyni, mivel Glatzot Laudon a' magyar gránátosokkal Jul. 26. megvévén, Szilezia oltalmazására kellett sietnie. Liegnitzhez menvén, magát 30,000 Porosszal besánczolta, a' 100,000 feljül lévő katonasággal ötet ráütéssel fenyegető Daun és Laudon ellen. Serege csekély voltát Fridrik hadi fortéllyal pótolta ki, 's a' liegnitzi tetőket elfoglalván, népének igen alkalmatos álláspontot választott, mellyből olly keményen tüzelt Laudonra, hogy ez 10,000 ember, 23 zászló 's 82 ágyu veszteséggel kénytelenittetett magát Aug. 15. visszahuzni, a' nélkül, hogy a' mintegy elzárt Daun, megszorult vezér társán, legkevesebbet is segithetett volna. Fridrik serege ebben az ütközetben csak 1800 emberrel fogyott. Az Oroszok azonközben Berlin alá mentek, mellytől 1,500,000 tall. hadi adót csikartak ki; nyilmódra sietett ide Fridrik, de már akkor az ellenség odébb állott; a' honnan Saxonia felé fordult, hol a' birodalombeli sereg feküdt, 's Daun és Lascy austriai vezérek is egyesitették seregeiket. Nem gondolván az ellenségnek seregénél számosabb voltával, Torgaunál Nov. 3. megtámadta azt, és egy véres csatában győzedelmeskedett is rajta, a' mit főképen Ziethen és Möllendorf vezérei mély belátásának 's vitézségének tulajdonithatott. 12,000 katonái lettek Daunnak ezen szerencsétlen nap áldozatjaivá, melly Fridriket Saxonia urává tette. Laudon 's az Oroszok sem voltak Daunnál szerencsésebbek, kik közül az elsőbb Szileziában egész a' glatzi grófságba, az Oroszok pedig, Colberg ostromát félben kénytelenittetvén hagyni, Lengyelországba nyomattak vissza. A' braunschweigi herczeg, Ferdinánd, alatt lévő szövetségesek hasonlóul megverték Marburgnál Jul. 31. a' Francziákat; a' hesseni tartományokból mindazáltal, mellyekben magokat megfészkelték és sok élestáraik is voltak, haza nem verhették ezen alkalmatlan vendégeket. Ellenben 1761. Febr. 11-kén ráütvén a' Francziák téli szálására, minden megállapodás nélkül szaladtak ezek Francziaország felé, és több általok elfoglalt helyek, 's nagy élestárházok jutottak a' győzedelmesek kezeibe. Ezt követte a' Febr. 14. Langensalznál történt megveretése egy Szászokból és Francziákból egyesült csapatnak; de a' győzedelmi öröm nem sokáig tartott, mert Fridrik szövetségesei, Ziegenhain, Marburg és Kassel ostromlását nem kevés veszteséggel abban kénytelenittetvén hagyni, ismét urai lettek a' Francziák egész Hessennek, és igy nyitva volt előttök az ut az angol király hanoveri tartományiha. — A' nemzetek azonközben mindnyáján óhajtották a' békeséget, csak fejedelmeik, kivévén a' porosz királyt, nem. M. Therézia ugyanis ennyi győzedelmei után már nem akart csak Szileziával megelégedni; Erséhet orosz császárné Poroszországra vágyott, 's a' franczia minister Choiseul, nem gondolván a' királyát terhelő számtalan adósságokkal, a' had folytatásával akart Fridriken azon költői leveléért boszut állani, mellyben őt nevetségessé tette. Az Angol- és Poroszországok által tett béke-ajánlások tehát nem fogadtattak el, és Fridrik ujra fegyverhez kénytelenittetett nyulni, Szileziának az Austriaiak és Oroszok ellen leendő védelmezésére, kik Aug. Strigaunál egyesültek. Fridrik Schweidnitznál telepité le táborát, melly alkalmatossággal olly erősen tudta magát az övénél hasonlithatatlanul nagyobb erő ellen védni, hogy az Oroszoknak nagyobb része végre az élelembeli szükség miatt kénytelen volt Lengyelországba menni. Laudon ellenben véletlenül ütvén Oct. 1., a' Schweidnitzban lévő 3700 főből álló őrire, azt több élestárokkal 's tábori eszközökkel együtt elfoglalta. Saxoniában Henrik herczeg hasonlóul igen megszorittatott Dauntól, helyét mindazáltal megtartotta. Még szerencsétlenebbek voltak a' Poroszok Pomeraniában, hol az Oroszoktól több izben megveretvén, minden vitézi ellentállások mellett is végre Dec. 16. Colberg várat elvesztették. Csak a' Svédek Bellingtől Stralsundig való visszaveretése, és a'

braunschweigi herczeg Ferdinánd által Jul. 15. Villingshausennél a' Francziákon nyert fényes, de az egészre nézve semmi fontos következést se szülő győzedelem vigasztalták annyira mennyire a' felette veszedelmes helyheztetésben lévő, de azért el nem csüggedő Fridriket, ki ennyi sok szerencsétlen esetek után a' vég veszedelemhez közel lenni látszott. Talám készen is volt már a' porosz tartományok felosztásának plánja Fridrik ellenségeinél, midőn Ersébet orosz császárné Dec. 25. 1761 történt halála, a' háboru menetelének egészen más és az elébbivel ellenkező irányt adott, 's 1762 ismét Fridrik lett az erősebb fél. Mennél inkább gyülölte ugyanis Ersébet Fridriket, annál nagyobb mértékben tisztelte a' korona-örökös, ki III. Péter név alatt császárrá lévén, Mart. 16. 1762. Fridrikkel fegyver-nyugvást, azután Maj. 5. békeséget kötött. Ugyan ezt cselekedte az Oroszokat megbántani nem akaró Svédország is; a' bécsi udvarnál ellenben sikeretlenek voltak III. Péter iparkodásai, mellynél fogva az eddig Fridrik ellen csatázó orosz seregek a' Poroszokkal egyesültek, a' császár parancsolatjára, Austria ellen. Hanem III. Péter halála a' szövetséget felbontotta, és II. Katalin, a' megholt császár felesége, a' 20,000-ből álló orosz segitő sereget visszaparancsolta, a' békeséget mindazáltal, mivel Fridrik férjét leveleiben gyakran jóra, 's főképen feleségével illendő bánásra intette, Katalin is fentartotta. Ersébet halálával Fridrik szerencsétlensége is mintegy eltemettetett, mindenfelé szerencse 's győzedelmi borostyán koszoruzta ezentul a' porosz seregeket; Burkersdorfnál kivert egy austriai csapatot sánczaiból; Oct. visszavette Schweidnitzet; azután Bevern herczeget Szilézia oltalmazására hagyván, Saxoniába ment; Henrik herczeg több szerencsés csatázások után Oct. 29. Freibergnél nevezetes győzedelmet nyert az austriai és birodalombeli seregeken, mellynek következése az Austriával kötött fegyvernyugvás lett, de a' melly csak Saxoniára és Szileziára terjedt ki. Szerencsétlenek voltak ellenben eleinte Fridrik szövetségesei, Ferdinánd herczeg vezérlése alatt, a' Franczia ellen; de itt is megváltozott a' szerencse; Ferdinánd Wilhelmsthalnál a' Franczia kat ugy megverte, hogy többé nem szedhették öszve magokat, 's Nov. 1. Hanoverből és Hessenből mind egy lábig kiverettek. Két nappal ezután el is kezdődtek Franczia-ország és Anglia közt a' béke felől való alkudozások, maga a' békeség mindazáltal csak Febr. 10. 1763 ment tökéletességre Parisban. 1763-ban e' szerint az egész háboru sulyja magára Fridrikre szállott, de ellenségei száma is csekélyebb lett, kikkel, ha az ellenségeskedés tovább tartott volna is, megmérkőzhetett volna. Eljött azonban az áldott békeséget meghozó Febr. 15. 1763, melly a' még egymás ellen csatázó austriai és porosz seregekkel a' fegyvert letétette. Hubertsburg, a' szász választó fejedelemnek leipzigi kerületben lévő mulató kastélya, választatott az Austria, Poroszország és Saxonia közt köttetett békeség' templomává, melly szerint mindenik fél a' háboru kiütése előtti birtokaiba visszatétetett. Ezen nevezetes 's a' világ történetei közt méltán első helyet érdemlő 7 eszt. háboruban, melly Európának 1 mill. emberébe került, nem csak semmit sem vesztett Fridrik országából, és egy filér adósságot sem csinált, hanem egyszersmind monarchiájának olly tekintetet szerzett, hogy ez idő olta kevés európai udvarnak volt nagyobb fontossága a' státusok közt való egyarányuság fentartására, mint ezen még ekkor csak 6 mil. lélekből álló királyságnak, melly az előtt egy századdal még fen sem állott. Legelső gondja ezen nagy fejedelemnek, a' háboru által megrongált és minden zsirjából kiszitt tartományinak gyámolitása volt; szükségben lévő alattvalóinak éléstárházait felnyittatta, 's vetni való magot adott nekik; az elszegényedett földmivelők közt igavonó barmokat osztott ki; a' porrá égett házakat tulajdon költségén felépittette; országa pusztább részeibe sok uj lakókat telepitett meg, kikkel a' népességet, melly uralkodásra lépésekor csak 2,240,000-re ment, 6,000,000-ra szaporitotta; fabrikákat és manufacturákat allitott fel; csatorna-

kat ásatott; Szileziát hát hónapra, az Ujmárkságot és Pomeraniát pedig két eszt. az adózás alól felszabaditotta; 1764. Berlinben bankot alkotott, mellynek tőkéül 8 mill. tall. adott; egy uj törvénykönyv kidolgozását is munkába vette, hanem ez csak követője alatt vitetett tökéletességre; Graudenzben várat épitetett, és Marienwerderben hadi és koronauradalmi kamarát állitott fel. Az ország belső boldogsága előmozditására tett fáradhatatlansága 's munkássága mellett azonközben, a' többi statusok dolgaiban is vett Fridrik részt; az Oroszbirodalommal Mart. 31. 1764 szövetségbe állott, mellynél fogva Poniatowszky Stanislaus lengyel királlyá létét, 's a' Lengyelországban nagy nyomattatásban lévő Dissidensek ügyét hathatósan előmozditotta. Hogy Poroszországot Pomeraniával 's Brandenburgal öszvekapcsolhassa, és országát kerekithesse, megegyezett Lengyelországnak első felosztatásában az Aug. 5. 1772 St. Petersburgban készült kötés szerint. Ennél fogva országát lengyel Prussziával, mellyet még 1466 engedett által a' német vitézi rend Lengyelországnak, és nagy Lengyelországnak a' Netz folyóvizéig fekvő részével (kivévén mindazáltal Thornt és Danzigot) bővitette, 's ezen idő olta osztatik Poroszország keleti és nyugoti Prussziára.

II. József császár, ki Fridriket 1769 Szileziában meglátogatta, és a' kinek Fridrik ezen látogatást 1770 Morvában visszonozta, Maximilián József bajor választó fejedelem örökös nélkül történt halála után, 1778 Bavariának, — mellyet a' most emlitett választó fejedelem legközelebbi örököse, a' pfalzi választó fejedelem, Károly Theodor, reá hagyván magát beszéltetni, Austriának engedett, — nagy részét megrakván katonáival, ismét kiütött Austria és Poroszország közt az ellenségeskedés. A' gyermektelen Károly Theodor Bavariáról lemondásának ugyanis, mellyet Jan. 14. 1778 neve aláirásával is megerősitett, a' zweibrückeni herczeg, mint a' vál. fejedelemnek legközelebbi férjfiu ágon lévő rokona, bizván Fridrik oltalmában, ellene mondott, mint Saxonia is, melly Bavariához hasonlóul just tartott. Minthogy pedig Austria Bavaria elfoglalására czélozó planjától minden közbeszólás ellenére, elállani teljességgel nem akart, Fridrik egyesülvén a' szász választó fejedelemmel, Jul. 1778 két sereggel Csehországba ütött. József császárt erős sánczokkal körülvett táboráből az Albison tul Jaromirsnál, lehetetlen volt ütközetre venni. Hijában óhajtotta az idős M. Therezia a' békeséget; a' két roppant ellenséges tábor 3 hónapig kerülgette egymást, a' nélkül, hogy megütköztek volna, hanem midőn II. Katalin orosz császárné nyilván kijelentette, hogy Fridriket 60,000 emberrel fogja segiteni, a' békeség meg lett egy csep vérontás nélkül Teschenben, Maj. 13. 1779, melly szerint Austria megelégedett Bavariának inni fertályával 's Braunau városával, az az 38 nsz. mföldel; továbbá megegyezett a' frankeni herczegségek Poroszországhoz kapcsoltatásában, 's Csehországnak az okon való feudalis felsőségét eltörülte. — Dicsőséggel koronázott életének utolsó tette a' Hanoverrel, Saxoniával 's a' német birodalombeli fejedelmekkel Jul. 23. 1785. József császárnak, austriai Belgium egy részének Bavariáért való elcserélését tárgyazó plánja ellen kötött öszveszövetkezése volt. Egy meggyógyithatatlan vizi betegség azonban elmetszé a' nagy király életének, mellyből munkátlanul csak az az egyetlen egy nap veszett el, mellyben megholt, fonalát, Sans-souci nevü kedves mulató kastélyában Aug. 17. 1785, életének 75, uralkodásának pedig 47 eszt., sok és nagy tetteivel a' maga idejebeliek előtt olly nagy tiszteletet szerezvén, hogy azok reá nézve a' „Nagy" nevet keveselvén, ezen megérdemlett névvel tisztelték meg „Egyetlen egy."

Számtalan foglalatosságai közt, mellyekkel mint király és egyszersmind csaknem minden ütközetben jelenlévő vezér terheltetett, irt históriai, status és hadi tudományi, philosophai és költői 's elegyes munkái ezek: a) *Oeuvres posthumes de Frédéric II.* 1788, 15 kötetben: b) *Supplémens aux oeuvres posthumes de Frédéric le grand*; és c) *Oeuvres*

de Frédéric II. publiées du vivant de l'auteur. Berlin 1789. 4 köt. mind 8-ad rétben, mellyek közt a' „*Histoire de mon tems*, vagy az én időm históriája" a' régi remek munkák közt méltán helyet érdemel; „Antimachiavell"-je pedig arról tesz bizonyságot, miképen készült ő az uralkodásra. Végre 40 eszt. uralkodása után az igazgatás formájáról és az uralkodók kötelességeiről irt rajzolatja, a' fejedelmek megbecsülhetetlen tükrének tartathatik.

Nagy tulajdonságai mellett is Fridriknek több hibák vettetnek szemére, u. m. 1) hogy statustanács nélkül, önkényesen uralkodott, a' minek káros következései leginkább a' polgári igazgatásban tetszettek ki, melly lelketlen machinává változott. Vélekedésem szerint e' nem volt hiba Fridrikben, sőt kívánni kellene, hogy minden status igazgatása machinává lenne, csak hogy olly nagy fejedelem mozgassa azt, mint Fridrik volt, kinek minden lépését ez a' nagy gondolat: „Mint király gondolkozni, élni és halni", vezérelte. 2) A' status erejét, melly magán a' nemzeten 's a' közdolgok folytatásán alapul, egyedül seregében és kinceiben helyezte; erre nézve a' katonai rendet a' polgáritól elválasztó közfal sehol sem volt kitetszőbb, mint Poroszországban, a' mi, mint vádolói mondják, nem szolgált a' status épületének erősítésére. Felelet: 's még is erős volt Fridrik alatt Poroszország, mivel 1325 nsz. mföldel nevekedett alatta, halála után a' pénztárban 70 mill. tallérnál több találtatott 's 200,000 főből álló hadi erőt hagyott örökösére. 3) vád Fridrik ellen a' franczia nyelvnek 's literaturának különös kedvelése, melly alól mindazáltal magok a' Németek azzal mentik fel őtet, hogy ifjuságában a' német literatura 's tudományok szegényebbek voltak, mint sem az ő termékeny lelke 's láng esze azokban megelégedést találhatott volna; mikor pedig azokra nézve kedvezőbb ég derült fel, már akkor a' franczia nyelvhez 's literaturához való hajlandósága sokkal inkább meggyökerezett, mint sem azokat elhagyhatta volna: sőt a' német nyelv pallérozódására nézve felette kedvező környülállásnak ítélik, hogy igen rosz német létére a' nyelvet — több tekintete lévén másoknál, mint királyi irónak — el nem rontotta, 's hibás irás módjával meg nem vesztegette. Vajha egy nagy se irna ollyan nyelven, mellyet nem ért tökéletesen, 's ne csufitná azt! *L—ú.*

Fridrik Vilhelm (II.) porosz király, 1744 szül. II. Fridrik unoka öccse és örökőse. Atyja, Auguszt Vilhelm, I. Fridrik Vilhelmnek második fia, 1757 egy porosz sereget vezérlett Csehországban 's Lausitzban, de keves szerencsével, 's megholt 1758. Halála után Fridrik Vilhelm, nagybáttyától, II. Fridriktől, korona örökösnek neveztetett ki; de az ifju herczeg majd olly életmódot követett, mellyel nagybátyja nem elégedett meg, 's melly köztök több eszt. tartott meghasonlást szült. Mindazáltal megelégedett II. Fridrik a' koronaherczeggel, midőn a' bajor örökség felett folyt háboruban 1778 Neustädtelnél Szileziában személyes vitézségét megbizonyitotta. Első felesége Ersébet Krisztina Ulrika, braunschweigi herczegné volt. Ettől 1769 elválván, Louisát, hessendarmstadti herczegnét, a' most uralkodó király anyját vette feleségül. Uralkodásának kezdete igen szerencsés környülállások közé esett; Poroszország ugyanis semmi külső ellenséggel nem volt háboruban, és II. Fridrik politicája reá nemnemü birói tekintetet 's befolyást hagyott Európára nézve. Hanem a' többi statusok dolgaiban való meg fontolatlan részvételével, 's a' nagy Fridrik nyomdokaitól való eltérésével, a' külső fejedelmek kabinetjeiben nagy hitelét elvesztette, 's a' szükségtelen és haszontalan háborukra és kedveltjeire forditott, pazérlással határos költségek által, a' reá maradt temérdek kincseket nem csak elvesztegette, hanem halála után örökösére 18 mil. tal. adósságot hagyott. — A' külső dolgokban első részvétele a' volt, hogy 1787 a' braunschweigi herczeg vezérlése alatt Hollandba sereget küldött, hol az orániai ház ellenségei az ugyan ezen házból szül. örökös helytartó jusait nem akarták megesmerni, és a' helytartó felesé-

gének, ki testvére volt, Haagba utazásakor való megbántatásáért elégtételt adni a' Hollandiak nem akartak. A' Poroszok minden ellentállás nélkül Amsterdamig nyomultak, 's a' régi rendet csak hamar ismét helyre állitották; egyszersmind Apr. 15. 1788 Haagban, Porosz- 's Angolországok, és Holland közt oltalmazó szövetség köttetett. A' Svédország és Oroszbirodalom közt folyt hadban 1788 Angolországgal egyesülvén, megakadályozta Daniának Svédországra ütését. Irigy szemekkel nézvén az Oroszbirodalom és Austria szerencséjét a' török háboru alatt, a' török udvarnak minden birtokaiért jót állott az 1790 kötött egyezés szerint, és már Szileziában a' csehországi határokon táboroztak az Austria ellen küldött porosz seregek. A' békeszerető II. Leopold azonban, jóllehet az ellenség visszaverésére rendelt austriai hadi nép is talpon állott Csehországban, nem kivánt Poroszországgal hadba keveredni; 's ezért Jul. 27. 1790 a' reichenbachi egyezésben, melly Anglia és Hollandia közbenjárására köttetett közötte és II. Fridrik Vilhelm közt, megigérte, hogy a' Törököknek minden elfoglált tartományokat vissza fog adni, melly feltételek szerint a' béke is elkészült az austriai és török udvarok közt, Szistowban. Ezt követte II. Fridrik Vilhelmnek a' franczia zendülés elnyomására II. Leopoldal lett szorosabb öszveköttetése Aug. 1791 Pillnitzben. Kevéssel azután a' Stanislaus Augustus király pártján lévő részek a' Lengyeleknek uj polgári alkotmányt 's örökös uralkodást akarván adni, hogy feltételekben boldoguljanak, II. Fridrik Vilhelmel szövetséghe allottak, melly szerint a' porosz udvar Lengyelország felosztathatlanságát megesmerte, 's ennek 40,000 gyalogságot 's 4000 lovasságot igért segitségül, arra az esetre, ha valamely más status magát a' Lengyelek dolgaiba avatná. Hanem ezen öszveszövetkezésnek a' Lengyelekre nézve semmi következése sem lett, mivel II. Katalin a' Törökökkel békeséget kötvén, minthogy maga a' Francziák ellen inditandó háboruban épen semmi részt nem vett, Austriának és Poroszországnak ellenben, mellyek abba a' feljebb emlitett pillnitzi szövetség szerint bele keveredtek, terhes hadi környülállásait előre jól látta, Poroszországot Lengyelországnak vagy az Oroszbirodalom ellen való védelmezésére, vagy annak a' két status közt leendő második felosztatására kinszeritette. II. Fridrik Vilhelm annakokáért az uj polgári alkotmány bevitele mellett buzgó Lengyeleknek adott szavát meg akarván tartani, Jan. 1793 Möllendorf vezérlése alatt Nagylengyelországba az orosz párt, vagy a' régi statusalkotmány megmaradásán munkálódó Lengyelek elnyomására, sereget küldött be; minthogy pedig a' számos orosz hadi néppel megmérkőzni tanácsosnak nem tartotta, II. Katalin császárné plánjában megegyezvén, Lengyelország felosztatását helybenhagyta, melly egyezés szerint ennek 1060 nsz. mf. részét, u. m. Posent, Gnesent, Kalischt, Sieradcot, Lenczicet és Ravanak felét Danziggal és Thornal együtt, Brzesenek felét, Dobrzint 's Czenstochow várát 1,136,000 lakossal országához kapcsolta, déli Prusszia névvel, mellyeket azonnal porosz lábra is állitott. Jóllehet a' grodnoi országgyülés az ezen tartományokról való lemondást, 's az Oroszbirodalomnak engedett lengyel birtokok elvesztését helyben hagyni kénytelenittetett is, Apr. 1794 mindazáltal Koscziusko és Madalinsky alatt a' Lengyelek, függetlenségek fentartása végett, fegyvert fogtak, melly alkalmatossággal az Oroszok és Poroszok ugyan több izben megveréttek, utóbb mindazáltal Kosczíusko Fersen orosz vezértől nem csak meggyőzetvén, de el is fogatván, Lengyelország harmadszor is felosztatott 1795, 's egyszersmind a' független statusok sorából kitörültetett, és Poroszország 997 nsz. mföldel 's 1 mil. lak. nevekedett, mint a' közötte és Austria 's az Oroszbirodalom közt felosztatott Lengyelországnak hozzá kapcsolt részével.

A' franczia zendülés veszedelmes tüze azonközben mindig inkább harapódzván, a' pillnitzi egyezést az Austriával köttetett szövetség követte Dec. 1782, melly szerint a' két hatalmasság a' németbirodalombeli

alkotmány fentartására, a' franczia zendülés elnyomására, 's Lengyelországban egy szabad polgári alkotmány felállitására egyesült. Mennél váratlanabb volt a' Franczíák előtt Poroszországnak az ő dolgaikban való valóságos részvétele, annál nagyobb gondot okozott nekik II. Fridrik Vilhelm Jun. 1792 a' Rhenusnál táborozó 50,000-ből álló serege, mellynél egy ideig a' koronaörökössel maga is jelen volt a' király személyesen. Az egyesült austriai és porosz seregeknek fővezérévé a' braunschweigi uralkodó herczeg, Károly Vilhelm Ferdinánd tétetett, ki azt a' vakmerő plánt tette fel, hogy Lotharingiából a' franczia határoktól csak nehány napi járó földre lévő Parisra üssön, az élelem bevitelét megakadályozza, és igy a' várost éhség által feladásra kinszeritse. Ezen plánnál fogva tehát a' német seregek Aug. hónap elején Lotharingia felé nyomultak, 23-kán már Longwy 's Sept. 2. Verdun kezekben volt; hanem Champagneba bemenetelek, 's a' meredek bérczes hegyek közt lévő szoros utak és járatlan 's terméketlen erdőségek miatt, a' katonaság tartására mulhatatlanul szükséges élelem szállitása a' határok felől igen megnehezitetett, ezen feljül pedig szemközt állott a' szövetkeztekkel Dumouriez franczia vezér, st. Menehouldnál lévő táborában, ki a' Németekkel mindennap csatázott ugyan, főütközetbe mindazáltal nem ereszkedett, részinte nem akarván Franczíaország szerencséjét egyetlen egy hadi játékra feltenni, részint jól tudván, hogy a' Németek a' szükség és betegségek miatt minden vérontás nélkül is kénytelenek lesznek visszavonulni. A' mit a' franczia vezér gyanitott, valósággal megtörtént; a' honnan Ferdinánd herczeg, hogy serege munkátlanul, 's az éhségtől 's betegségektől vesztegettetve az időt hijában ne töltse, Dumouriezt akaratja ellen is ütközetre igyekezett venni, és ennek vezér társát Kellermannt, Valmynál Sept. 20. megtámadta. De Franczíaországnak ezen megszabaditóját (mivel ha Ferdinánd herczeg ekkor győzhetett volna, bizonyos, hogy plánját végre hajtotta és a' zenebonás Franczíákat Parisban lecsillapitotta volna, kiknek dolga oly zürzavaros időben nem legerősebb lábon állott, mint ezt Dumouriez feljebb emlitett maga vonogatása eléggé megbizonyitja) helyéből ki nem mozdithatta, sőt hogy meg ne támadtassék, két nap mulva a' Franczíákkal fegyvernyugvásra lépett, 's Sept. 29. oda hagyta Champagnet. A' szerencsétlen kezdetü, 's változó szerencsével folyt háborunak végre, minekutána a' német seregek már a' Rhenuson is visszanyomattak, az Apr. 5. 1795 Baselben kötött béke a' Franczíák és Poroszok közt véget vetett, melly szerint II. Fridrik Vilhelm minden Rhenuson tul lévő tartományit elvesztette, 's a' Franczíáknak engedte. Országához kapcsolta ellenben Dec. 2. 1791 Anspach és Baireuth két frankeni herczegséget, mellyeket a' brandenburg frankeni familia férjfiui ágon lévő utolsó herczege, Krisztián Fridrik Károly Sándor markgróf 500,000 forint haláláig tartó esztendei fizetésért a' választó fejedelmi ágból való II. Fridrik Vilhelmnek engedett, 's ezen alkalommal ujittatott meg a' veres sasrend. Meghalt II. Fridrik Vilhelm Nov. 16. 1797. *L—ú.*

Fridrik Vilhelm (III.), most uralkodó porosz király, II. Fridrik Vilhelmnek legidősebb fia, 3. Aug. 1770 szül. Az ifju herczegnek szép észtehetségei voltak. Nevelése nem volt csupán katonai, hanem ugy intéztetett, hogy már korán megesmerkedett a' nép többi osztályaival. Aug. 1791 mint koronaörökös, atyját Drezdába kisérvén, itt tette az austriai császárral való későbbi esmeretségének talpkövét. Midőn atyja, Austriával kezet fogván, Franczíaországnak hadat izent, 's maga is jelen volt személyesen a' braunschweigi herczeg alatt a' Rajna felé nyomuló seregnél, a' koronaörökös vele ment, 's több izben jelét adta rettenthetetlenségének. Atyja halála után fellépvén a' királyi székre, rüstént azon rosszaknak kiirtását tette czéljául, mellyek atyja alatt becsusztak: azon gyülöletes vallásbeli parancsolat, melly a' II. Fridrik alatt elhatalmazó megvilágosodás elfojtására adatott ki Wöllner tanácsára, 's a' rend-

kivül szoros könyvvisgálat, eltörültettek, mint a' dohány haszonbérbe adatása is; az igazság kiszolgáltatása folyamatjának az önkényes kabineti parancsolatok által való félbeszakasztatása megszünt; több mind két nemen lévő udvari kedvelteket, kik atyja uralkodásának utolsó esztendeiben a' fő hatalmat kezekre játszották, 's azt alacsony czélokra használván, az egész nemzet előtt gyülölségesek voltak, eltávoztatott az udvartól, 's helyekbe éles bélátásokról, fedhetetlen erkölcsökről és jó szivekről esmeretes férjfiakat vett maga mellé; az adósság lefizetésére igen bölcs takarékosságot vitt be udvarába, mellyre nézve maga adott alattvalóinak jó példát. — A' háboru azonközben a' Francziák és Austria 's ennek szövetségesei közt folyt, Poroszország ellenben a' 17. Maj. 1795 kötött baseli egyezség szerint a' fegyveres résznemvétel mellett állhatatosan megmaradt, 's a' helyett, hogy abba avatkozott volna, tartományinak boldogitásával foglalatoskodott. A' baseli békekötés (5. April. 1795) szerint az állapittatván meg, hogy a' Rhenus bal partján fekvő porosz tartományok, Geldern, Meurs, 's Clevenek egy része, addig mig a' Franczia-ország és Németbirodalom közt kötendő béke alkalmával sorsok végképen el nem fog határoztatni, a' franczia seregek birtokában maradjanak: minekutána ez a' béke Lunevilleben 9. Febr. 1801 megköttetett, és a' Rhenus egész bal partja a' Francziáknak engedtetett, Poroszország ott lévő tartományi helyett két esztendővel azután, a' birodalombeli kiküldöttség végzése szerint, Münsternek keleti részét, Hildesheimot, Paderbornt, Eichsfeldet, Erfurtot, Untergleichent, Treffurtot, Dorlat, Goslar, Mühlhausen, és Nordhausen szabad városokat, Quedlinburgot, Essent, Werdent, Eltent, a' herfordi apátságot 's a' kappenbergi prépostságot kapta, melly kártérités által mintegy 186 nsz. mfölddel 's 400 ezernél több lakossal, jövedelme pedig 2 mil. forintnál többel nevekedett. Bavariával frankeni birtokait elcserélvén, azon kivül, hogy ezen csere által 8 nsz. mföldet nyert, országát igen czélirányosan kerekitette. III. Fridrik Vilhelm e' szerint egy közel 10 mil. lakost magában foglaló nemzetnek lett uralkodója. Az Anglia, Oroszbirodalom és Austria közt Franczia-ország ellen 1805 tétetett uj összeszövetkezés alkalmával is neutralitása mellett hüségesen megmaradt, a' honnan az Oroszbirodalomnak országa ellen való gyanus mozgásai miatt; Sziléziában 's a' Visztula mellett ő is összevonta seregeit. Azonban egy franczia-bajor seregnek a' hadban részt nem vevő Anspachon váratlan keresztülutazása, és Sándor császárnak Berlinben személyes jelenléte, a' dolgoknak egészen más formát adtak. III. Fridrik Vilhelm alattomban 3. Nov. 1805 a' Francziák ellen felállott egyesületnek tagjává lett, mindazáltal a' hadakozó hatalmasságok közt a' béke kieszközlésén munkálódott, melly az austerlitzi ütközet után meg is történt Austria és Franczia-ország közt. Kevés napokkal az előtt, u. m. 15. Dec. Bécsben Haugwitz grof által a' Francziák 's Poroszok közt is megköttetett az egyezség, melly által a' két monarcha, Napoleon és III. Fridrik Vilhelm, egymás ujonnan nyert tartományiért jót állottak, és azoknak megtartására mindenik kölcsönosen kötelezte magát; Poroszország Anspachot Bavariának engedte, Clevet és Neufchatelt pedig a' Francziák szabad rendelésére bizta, melly két utolsó tartományért Hanovert kapta. Hanovernek, mellyet Poroszország 1. April. 1806 valósággal birtokába vett, elfoglalása miatt III. Fridrik Vilhelm (11. Jun.) Angliával, melly neki hadat izent, azután pedig az Angolokkal szövetséges Svédekkel, kik Lauenburg oltalmazása végett ezt a' herczegséget megszálták, keveredett hadba; hanem ezen utolsókat Lauenburgból a' Poroszok csak hamar kikergették, és már Aug. 1806 békeségre léptek egymással. Franczia-országnak Angliával 's az Oroszbirodalommal való alkudozásai, mellyek miatt a' porosz udvar magát veszedelemben forogni gondolta, 's a' rajnai szövetség felállása, Fridrik Vilhelm 's Franczia-ország közt is uj alkudozásokra szolgáltattak alkalmat. Poroszországnak az a' plánja volt, hogy mint Napoleon déli és

nyugoti Németországban, ugy ő is az éjszakiban egy éjszaki német szövetséget állitson fel, melly a' rajnai szövetségben nem lévő statusokat foglalja magában. Hogy tehát Poroszország azon kivánságainak, hogy Francziaország ezen plánjának akadályt ne tegyen, seregeit Németországból kivigye, és több igazságtalanul elfoglalt helyekből a' Franczia kitakarodjanak, nagyobb erőt 's fontosságot adjon, fegyvert fogott Szászországgal Francziaország ellen, mellynek seregei hasonlóul Németország felé utban voltak. 9. Oct. kezdődtek el az ellenségeskedések a' Saale vizénél; más nap a' porosz sereg előcsapatja Saalfeldnél visszanyomatott, és 14. Oct. a' Jenánál 's Auerstädtnél történt ütközetek tökéletesen eldöntötték a' porosz sereg és minden a' Weser 's Elbe közt fekvő porosz tartományok sorsát. Reménytelenül 's hihetlen hirtelenséggel adták meg magokat a' legnevezetesebb várak, és már 27. Oct. bement a' fegyvertelen Berlinbe a' győzedelmes Napoleon. Ezen szerencsétlen esetek csoportja mindazáltal III. Fridrik Vilhelm rettenthetetlen állhatatosságát nem reszkedtette meg; Berlinből kiszorittatván Memelt választotta lakhelyévé, és ujra sereget gyüjtött a' keleti Prussziába benyomuló Francziák megalázására, kiket hűséges szövetségével, az orosz császárral, megtámadott. Az eylaui és friedlandi szerencsétlen ütközetek végre letétették az Oroszbirodalommal és Fridrik Vilhelmel a' fegyvert, és Tilsitben 9. Jul. 1807 Napoleonnal békére léptek az ellene felkelt hatalmasságok, ezen pontok alatt: 1) hogy az 1793 és 1795 Lengyelországtól elszakasztott 's eddig porosz felsőség alatt lévő tartományokból uj, az az varsói herczegség alkottassék; 2) Danzig két órányi kerületjével, porosz és szász védelem alatt, szabad statussá tétessék; 3) a' szász király, ki varsói herczeg lett, Szilézián keresztül az uj herczegségbe vivő katonai utat kapjon; 4) Mecklenburg, Oldenburg, 's Koburg herczegei, Napoleon által tartományaik birtokába visszahelyeztessenek, testvérei pedig Napoleonnak, u. m. Hieronymus westfaleni, Jó'sef nápolyi, 's Lajos hollandi királynak, megesmertessenek az orosz császártól; 5) a' westfaleni királyság a' Weser és Elbe közt fekvő porosz tartományokból 's Hessenből és Braunschweigból alkottassék. Egyszersmind 6) Sándor császár a' jeveri uradalmat Hollandnak engedte és 7) megigérte, hogy a' Törökök ellen csatázó seregeit Moldvából és Oláhországból vissza fogja parancsolni, 's a' török udvarral békét fog kötni. Ezekért az Oroszbirodalom porosz Lengyelországból Bialystockot (206 nsz. mf., 184.000 lak.) kapta. Ebben a' szerencsétlen békében elvesztette Poroszország minden lengyel, 's az Elbe és Rhenus közt fekvő tartományit, mellyekről Napoleon, 's a' cottbusi kerületet, mellyről Saxonia részére kénytelenittetett lemondani. Felét tették az elvesztett tartományok III. Fridrik Vilhelm országának, mellyek egyszersmind a' földmivelésre, és kereskedésre nézve legnevezetesebbek voltak: de a' felfuvalkodott Napoleon ezzel még nem elégedett meg, hanem a' béke gyümölcseitől is megfosztotta a' maroknyira olvadt Poroszországot, és csak azon esetben igérte meg a' nyakán lévő franczia seregek 1. Octoberig leendő visszavonulását, ha a' reá vetett terhes hadi adókat addig lefizetendi, a' honnan 120 mil. frankkal kellett magát a' szerencsétlen országnak a' benne kóborgó Francziáktól megváltani. Kitakarodván végre a' Francziák Dec. 1808 Berlinből magából is, az alattvalóitól régolta óhajtott király ismét ide tette által lakását. Határt 's megszünést nem esmerő tüzzel és állhatatossággal dolgozott most Fridrik Vilhelm a' háboru által okozott sebek megorvoslásán; a' hadi sereg száma 42.000-re tétetett, 's egészen uj alkotást kapott; uj polgári alkotmányt vitt be, 's az örökös jobbágyságot eltörlötte; lételt adott a' városi rendnek; 6. Nov. 1809 a' királyi uradalmakat eladta, 's a' klastromi és papi jószágokat status jószágaivá tette; Berlinben 1810 universitást állitott fel, 's az oderai frankfurtit Boroszlóba tette által, hol az njabb és czélirányosabb alkottatást kapott.

Alig élhetett Poroszország 4—5 esztendeig a' békeséggel, ismét magával ragadta azt az Oroszbirodalom 's Francziaország közt Jun. 1812 kiütött háboru árja. Az April 24. 1812 Napoleonnal kötött védő szövetség szerint ugyanis III. Fridrik Vilhelm 30,000 emberből álló segitséget küldött Napoleon zászlói alá, melly a' 10-dik 's Macdonald vezérlése alatt lévő franczia sereggel az egésznek bal szárnyát tette, és Riga ostromlására rendeltetett. Hanem a' Francziák az Oroszbirodalomból nyakra főre 's temérdek ember-veszteséggel visszavonulni kénytelenittetvén, a' porosz sereg is hasonlót tett. A' porosz vezér York mindazáltal megmentette ezt a' végveszedelemtől, az orosz vezérrel Diebitschel Dec. 30. 1812 tett egyezés által; melly szerint a' vele lévő hadi népet neutralissá jelentette ki, 's a' Francziáktól elszakasztotta. Nem lévén még az az idő pont jelen, midőn a' porosz udvar érzéseit nyilván kinyilatkoztathatta volna, York cselekedetét eleinte kénytelenittetett helyben nem hagyni; de minekutána a' Francziaországban tett uj hadi készületek miatt a' király Berlinből Boroszlóba tette volna által Jan. 22. 1813 lakhelyét, nem csak helyesnek itelte azt, sőt más sereget is adott vezérlése alá.

A' két egymás ellen hadakozó fejedelmek, u. m. Sándor és Napoleon, közt mintegy középponton lévő III. Fridrik Vilhelm azonközben látván, hogy a' legterhesebb feltételek teljesitése mellett is Napoleon kivánságai mindig határtalanabbakká lesznek, 's szövetségeseivel megvetőleg bánik, lemondott a' Francziák barátságáról, és Kalisban Febr. 28. 1813 az orosz császárral öszveszövetkezvén, Mart. 16. Napoleonnak hadat izent, Mart. 17. pedig az egész népet felszólitotta önnön becsülete, szabadsága 's elnyomatott hazája mellett leendő viaskodásra. 100,000-nél többen rohantak a' királyokat szerető Poroszok a' zászlók alá, 's gyakorolták magokat fegyverforgatásban. Két, porosz rendes katonákból álló sereg, egyik Blücher, másik York alatt, ki a' Francziákat Berlinből még 3 és 4 Mart. kikergető Wittgenstein orosz vezér népével egyesült, indult meg Saxonia felé. Maj. 24. visszaköltözvén a' Francziáktól kitisztittatott Berlinbe maga is III. Fridrik Vilhelm, az ország belső igazgatására katonai és polgári kormányozókat nevezett ki, Napoleonnak az angol kereskedés elnyomására kiadott parancsolatját országában eltörlötte, 's az érdemek megjutalmazására a' vas kereszt rendjét alkotta. — A' háboru azonközben a' szövetséges Oroszokra 's Poroszokra nézve ez uttal se folyt szerencsésebben, mint elébb; a' Groszgörschennél és Lützennél Maj. 2. történt ütközetben ismét Napoleon volt győzedelmes, a' minek következése a' lett, hogy a' szövetségesek az Elbe megé kénytelenittettek visszavonulni, Saxonia 8 nap alatt a' Francziák kezére került, és igy Napoleonnak, legnagyobb gyorsasággal öszvehuzott uj serege tartására, uj kutfő nyittatott fel. Hasonlóul szerencsétlenek voltak a' szövetségesek 20 's 21 Maj. is 1813 Bautzennél 's Vurschennél, hol ismét Napoleon részére hajlott a' szerencse; temérdek embere vérébe*) kerülvén ez a' győzedelem, hajlott Napoleon a' fegyvernyugvásra, melly Jun. 4. egy Poischwitz nevü faluban (Szileziában), hol táborozott már Napoleon, megkötteteti.

Ezt a' fegyvernyugvást a' prágai alkudozások követték; de Napoleon itt is fen hangon beszélvén, 's minden helyes feltételeket megvetvén, ismét kiütött Europa ezen közönséges ellensége ellen a' háboru, mellyben csaknem egész Europa, és igy III. Fridrik Vilhelm is részt vett, 's 277.000 emberből álló sereget állitott ki részéről. Semmivé tétetvén ez által a' leipzigi (Aug. 18. 1813) nagy ütközetben Napoleon hatalma, 's

*) Napoleon katonái közül ugyanis 8000 esett el 's 18,000 sebesittetett meg; az Oroszok 's Poroszok ellenében 8000, mások szerint 12,000 részint holtakat, részint megsebesittetteket számláltak.

Mart. 31. 1814 Paris is megvétetvén, az itt köttetett békét követő bécsi congresz végre a' megroncsolt Poroszországot ősi birtokaiba, (némelly változtatásokkal) visszatette. A' hajdani lengyel tartományok közül ugyanis nyugoti Prusszia, 's a' netzi kerület, Danziggal és Thornal együtt, visszaadattak; a' nagy Lengyelországból Poroszországnak jutott rész, most poseni nagyherczegségnek, 's a' szász királyságnak ugyan csak Poroszország alá jött része, szász herczegségnek neveztetik. Vestfaliában minden előbbi birtokait visszaakapta III. Fridrik Vilhelm; a' Rajna bal partján pedig a' jülichi herczegséget, 's a' hajdani három egyházi, u. m. a' mainzi, trieri és kölni választó fejedelemségek nagy részét, mellyeket alsó rajnai nagyherczegség névvel kapcsolt országához. Lemondott ellenben Ostfrieslandról, Hildesheimról, Goslarról, Dudenstadtról, és Lingenről Hanover részére, 's ezek helyébe Lauenburgot kapta, mellyet a' Jun. 4. 1815 kötött egyezésnél fogva Dánországnak engedett svéd Pomeraniáért 's Rügenért, és 2,600,000 tall. kész pénzért.

Napoleon Elbából, hova számkivettetett, kiszökvén, még egyszer próbát tett elvesztett hatalmának visszaszerzésére, de egyszer'smind utoljára; mivel az ötet megalázó hatalmasságok fegyvert fogván ellene, mint csendesség háborító ellen (melly alkalommal III. Fridrik Vilhelm 150,000 embert adott a' szövetséges sereghez) Jun. 18. 1815 Waterloonál vagy Belle Alliancenál tökéletesen megaláztatott, 's sz. Ilona szigetébe tétetett fogságba, hol a' világra nézve mintegy meghalva töltötte el hátra lévő napjait. Napoleon megaláztatásának Paris másod izbeli megvétele, ennek pedig a' második parisi béke lett következése, mellyben Poroszország a' Franciaországtól elvett, 's az alsó rajnai nagyherczegséghez kapcsolt saari departementtel nevekedett. October 19. megjövén Berlinbe, 22-kén a' hohenzollern törsökház 400 esztendős uralkodásának jubilaeumát inneplette. 1818 meglátogatta Sándor császárt. 1823 bentazta Olaszországot. Parisban léte alatt megvette Giustiniani herczeg képgyüjteményét 500,000 fr. 's fővárosába szállította. Sokat tett a' mesterségi szorgalom és belső kereskedés virágzására. Az oskolákat királyi adakozásával gyámolitotta. A' status gazdálkodását olly jó karba helyezte, hogy több mil. tall. adósságok fizettettek vissza, 's a' status kötelező leveleinek becse feljebb ment. Hogy népének az idő lelkéhez alkalmaztatott alkotmányt adhasson, Maj. 30. 1817 statustanácsot alkotott, mellyben a' kir. herczegeken kivül minden polgári 's katonai tiszt, kihez neki bizodalma van, jelen lehet; ezen tanácsnak mindazáltal, mellynek hét osztálya van, az igazgatásba befolyása nincs. Ennek tagjai közül nevezte ki ő azon biztosságot, melly a' Maj. 22. 1815 költ rendelés következésében, a' status canczellárjának elölülése alatt, a' tartományi rendek alkotásával 's polgári alkotmány kidolgozásával foglalatoskodott. A' tartományi rendek részint visszaállittattak, részint létre szólittattak, tanácsló szó és az adók felosztásába befolyás adatván nekik. A' berlini uj egyházi rendelés, melly az ő munkája, minden más vallásfelekezetre nézve kimélő. Az aacheni congresz alkalmával Oct. 18. 1818 Bonnban universitast 's Berlinben régiségek muzeumát alkotott. Az oskolák és tudományos intézetek előmozditása általjában hervadhatatlan koszoruja ezen derék fejedelem uralkodásának. *L—ú.*

Fridrik (Vilhelm Károly. I.), 15-ik uralkodó herczege Würtembergnek, 23 Dec. olta 1797, erre 1803 választó fejedelem, végre I. Jan.-tól 1806 első würtembergi király, megholt 30. Oct. 1816, szül. Treptowban (belső Pomeraniában) 1754, feleségül vette 1780 Augusta Carolina Friderica Ludovicát, branschweig-wolfenbütteli herczeg-kisasszonyt, ki neki Vilhelmet, Pált és Katalint szülte. Megholt 1787. Második felesége Charl. Aug. Math. angol herczeg-kisasszony volt. Atyja Eugen herczeg a' hét eszt. háboruban II. Fridrik zászlója alatt katonáskodván, nevelését anyja Sófia Dorottya, a' brandenburg-schwedti márkgróf igen pallérozott 's tudományos leánya vitte különös gonddal. Atyja

nevelésében 1763 olta vett részt. A' herczegnek rendkivül való észtehetségei voltak. Franczia módon neveltetvén, francziául teljes készséggel beszélt és irt, mint németül is. A' mathesisben, természet-tudományban, historiában 's földleirásban nagy jártasságot szerzett, 's 1782 Olaszországot beutazván, az itt lévő remek-mivekkel megesmerkedett; a' honnan haza jövén, a' mivészséget előmozditotta, a' mivészeket, nevezetesen Danneckert, segitette. Mély visgálódásba eleven természeténél fogva nem ereszkedvén, később több hamis fogást tett. Mint hét testvérei, ő is porosz szolgálatba lépett, 's a' bajor örökösödés háborujában vezér-őrmesterségig ment. Katalin császárnétól, mint fia Pál feleségének testvére, vezérhadnagyá 's Orosz-Finnlandnak kormányozájává nevezteték ki, hanem 1787 hivatalától lemondván, Lausannetól nem messze Monreposban, azután Bodenheimban lakott Mainznál. Innen Franciaországba 's Hollandba utazott, Versaillesben jelen volt a' nemzeti gyülés első tanácskozásaiban. Febr. 1790 Ludwigsburgot tette lakhelyévé. Midőn atyja, két bátyjának örökös nélkül történt halála után, 1795 Würtembergnek fejedelmévé lett, mint örökös herczeg, 1796 ellenek ment a' benyomuló Francziáknak, de engednie kellett a' nagyobb erőnek, 's egy ideig Anspachban, azután Bécsben és Londonban lakott, honnan 1797 tért vissza Stuttgardba második feleségével. Erre atyja nem sokára meghalt, 's átvette Fridrik a' franczia hadban igen megrongált herczegség kormányát, mellynek 153 nsz. mf-dön mintegy 600,000 lak. volt. Az 1799—1801 hadban még többet szenvedett tartománya, mellyen a' herczeg Erlangenből uralkodott; hanem 1805 olta a' hatalmas franczia császárral, Napoleonnsl egyesülvén, a' posonyi békekötéskor 368 nsz. mf. nagy 's 1,400,000 lak. magában foglaló független királyság jutalmazá meg hüségét. Némelly rosszat elháritott országáról azon elszántságával, mellyel a' Francziák státusa belső igazgatasába való avatkozásának, 's a' franczia törvénykönyv bevételének magát ellene szegezté. Azon 13 Oct. 1806 költ vallásbeli parancsolat is, melly mind a' három keresztény egyháznak egyenlő jusokat adott, az ő munkája volt. A' rajnai szövetségbe be kellett állania, mindazáltal kivitte Erfurtban, hogy egy würtembergi se követte a' franczia zászlókat Spanyolországba. A' continental is systema törvényei szerint megégettette az angol portékákat, de a' tulajdonosoknak károkat megtéritette, ugy mindazáltal, hogy azt elhallgassák. Egyébiránt olly szorosan ragaszkodott Napoleonhoz, hogy több katonát küldött zászlója alá, mint kivántatott, 1806 Poroszország, 1809 Austria, 's 1812 (15,000 embert) Oroszország ellen. Csak a' leipzigi ütközet után hajlott Fridrik a' szövetségesekhez. Ennek következése a' lett, hogy a' fuldai egyezésnél fogva (6 Nov. 1813) birtokát 's méltóságát megtartotta. A' német szövetséghe allását mindazáltal 1815 1 Sept-ig halasztgatta. Mint más népekben, a' würtembergiben is feléledvén a' szabad polgári alkotmány kivánása, olly hathatósan sürgették a' rendek azt, hogy kénytelenitetett Fridrik végre engedni a' közönséges sürgetésnek; de minekelőtte az uj alkotmány pontjait megviszgálta volna, megholt. — Characterének 's lelkének erejét, mellyel országát megmentette 's nagyobbitotta, lehetetlen meg nem esmerni. L. „*Zeitgenossen*“ VII és IX. füz. *L—ú.*

FRIDVALDSZKY (János), Zólyomban született. A' tudományoknak kedvelője volt első ifjuságától fogva; leginkább pedig a' természeti tudományok vonszották. Jesuita lön. Kedves tárgyai foglalatoskodtatak itt is, 's gyümölcséül ezen munkákat láttatá a' világgal: 1) *Mineralogia magni principatus Transylvaniae, seu metalla, semimetalla, sulfura salia et aquae conscripta.* 2) *Dissertatio de Skumpia, seu continuo planta coriaria, cum diversis experimentis in M. Principatu Transilvaniae institutis* 1783, 4. *—j—a.*

FRIEDLAND melletti ütközet, mellyet Napoleon Jul. 14. 1807. az Oroszokon Bénningsen ellen nyert. Ámbar az orosz sereg heilsbergi megerősitett állásától, az ellenséges homlok-megtámadásokat, annak

veszteségével háritá is el (Jul. 10.), a' következett napokban még is vissza kellett neki Friedland környékére vonulni, minthogy az ellenség, jobb felére 's Königsberg ellen, erős osztályt küldött. Már 14-kén reggeli két órakor elkezdődött az előcsoportoknak Lannes rész-seregével való csatázások, 's majdnem elhatározatlannl, reggeli 5 óráig tartott, a' midőn az orosz fő hadiseregnek első osztályai megérkeztek, 's a' városbeli kőhidon és két más — azon alól és feljül — vert hidon az Aller bal partjára általkeltek. A' mintegy 67,000 embernyi erős (7. osztály) orosz sereg két ütközeti rendbe állott, egy megkerülhető iv formában, az Aller folyót háta megett hagyva; a' jobb szárny a' domerau erdőtsknél támaszkodott ezen folyóra, 's ez 4 osztályból 's a' lovasság nagyobb részéből állt; a' két osztály által képeztetett bal szárny, amattól elválasztva, hasonlóan az Allerig nyult ki, 's balra előtte a' sortlacki erdő volt; a' vadász ezredek az erdő körül voltak elküldözve, 's egy osztály végre mint tartaléksereg állott az Aller partján zászló-alli rendre felosztva. Az első ütközeti csatarend ugy volt intézve, hogy minden ezrednek két zászló-allja lineában, a' harmadik háta megett lévővel seregoszlopot (colonnet) formált, az egész második ütközet pedig zászló-alli sereg-oszlop (bataillons-colonne) gyanánt volt elrendelve. A' franczia seregből a' csata kezdetekor Lannes rész-serege, reggeli 7 órakor Mortieré, 9-kor Napoleon Ney seregével 's s' testör lovassággal, délutáni 3-kor pedig Victor érkezett meg az őrseregi gyalogsággal és 1-sö sereg-karral (corps) a' kiválasztott helyen; 's igy a' hadi sereg öszvesen mintegy 75,000-re szaporodott. Reggeli 5 órától fogva küzdött a' bal szárny a' sortlacki erdőben, elhatározó következés nélkül, 's a' lovasság is és jobb szárny (Henrichsdorfnál) több szerencsés megtámadásokat tön, mig végre az egész rend Posthenen irányában mintegy 3/4 arányira előre nyomult. Ekkor könnyü lett volna Lannes rész-seregét, melly csak a' szállongva érkező csapatok által gyámolittatott, visszaverni, a' Posthenennél lévő erdőt 's utat elfoglalni, 's igy az ellensereg kifejlődését megakadályozni, sőt talán egyenként, oszoltan, meg is győzni. De Benningsen megelégedett a' kivivott csekély haszonnal, 's egy álgyuzat és könnyüded csatázás által felhagyván magát tartóztatni, nyugtan nézé, mint erősült inkább és inkább az ellensereg. Ez, az utolsó részsereg megérkeztével majdnem legtökéletesb megtámadást kezde, 's hadi rendben lépett előbbre, mig azonban Ney (esti 6 órakor) a' sortlacki erdőt könnyü csapatok által az ellenségtől megtisztittata, 's a' szélén erős csapatokban az Oroszok bal szárnyéka (Flanke) ellen szegült, 's ámbár ez által gyakran megtámadtatott, mégis mindig előbbre nyomult. Az Oroszok majdnem ismét előbbi állásokba szoríttattak már akkor vissza, midőn Ney, egy Friedlandtól balra fekvő halmon 40 álgyus batteriát állita fel. Ez adott a' csatának elhatározó kimenetelt; mert tüze olly pusztitást tett a' legtömöttebb nép között, hogy az orosz bal szárny nem sokára Friedlandba kénytelenittetett visszafutni, melly az Alleren keresztül gázolván, hátrálásának fedezéséül a' külvárost leégette. Azon előmenetelnek, mellyet azonközben a' jobb szárny Lannes ellen tett, ezen környülállások között félben kelle szakadnia; a' Friedlandba való általános visszavonulás megparancsoltatott. De itt már Ney rész-seregének némelly osztályai állottak; az Oroszok, a' szárnyékban kartácsokkal hathatósan lövöldöztetvén, berohantak az égő külvárosba, 's az ellenségen, a' szónak legszorosb értelmét véve, keresztül kelle törniek; ezen vérengző öldöklés több áldozatba került mint maga a' valódi ütközet, 's olly jelenetek tüntek fel benne, mellyek a' legbátrabb küzdőt is borzadásra készték. Egy osztályrész, melly a' hátravonulást védte, már a' hidat lerontva lelé, 's az elfogattatástól csak az által menekedhetett meg, hogy a' téglaház és Kroschenen között lévő gázolót használta a' folyón veszteséges átmenetelére; egy másik, general Lambert vezérlése alatt lévő 29 álgyus osztályrész,

nem érheté már utol, de szerencsés volt éjjel Allenburgba szökhetni, a' honnét viszont a' sereghez csatolhatá magát. Az Oroszok Wehlaun keresztül a' Memel bal partjára vonták magokat vissza (21-kén köttetett a' fegyvernyugvás, mellyet a' tilsiti béke követett), 2 generált vesztettek el, 4 pedig megsebesittetett, a' többi halottak száma 7000-re, a' sebeseké 12,000-re ment; a' franczia seregnek 5 generálja sebesittetett meg, többi veszteségét nem lehet szorosan meghatározni, de ha a' bulletin-ben megnevezett számot felülmulja is, még sem közeliti meg koránt is az ellenségét, mellynek azon kivül még 16 álgyuját foglalá el. —*no*—

Friedländer (Dávid) városi tanácsnok Berlinben, a' jóért, szépért, igazért égő lelkü Izraëlita. Mendelsohn tanitványa, barátja; mint ember a' legnagyobb szeretetre méltó, mint tudós becsülést érdemlő. Atyja 1739. Königsbergben kézmiv- kereskedést állita fel, 's azt szorgalmatosan, okosan, szerencsésen folytatá. Becsülete annyira esmeretes volt, hogy egész haláláig birá polgártársai teljes bizodalmát. Szabad óráiban a' Talmuddal foglalatoskodott, de német könyveket is olvasa, különösen Lessing 's Herder irásait. Hat fija 's egy leánya volt, kiknek igen jó nevelést ada. Dávid, a' negyedik fija, korán megesmeré azon irásokat, mellyeket atyja előtt olvasa, és általok — — megbájoltatott. További mivelődésére nagy befolyással volt a' tudós és mély belátásu Herz Márk, utóbb professor és berlini tanácsos. Rendes tanulás nélkül, csak figyelmetes olvasás által, szerzé meg Fr. magának a' zsidó, német és franczia nyelv 's literatura esmeretét. Munkás kereskedő volt; ezzel felhagyása után pedig, mint atya és polgár lön munkás. Hosszu szives barátságban éle Mendelssohnnal, és ideje nagy lelkeivel. Berlin legjelesebb férjfiai barátságjokra méltatták, mint Spalding, Teller, Meierotto és Engel. Ezen utolsó neki ajánlá minden munkája kiadását. — Mint férj boldog környülmények közt éle. 1814-ben elhalt nője (született Itzig) két fiat ada neki. — De Friedländer tisztes fejét polgártársai iránt való munkás szeretet is ékesiti. Atyjai hitéhez hiv maradt; hitsorsosi tanitására, védelmezésére gyakran tollat ragadt. — Mint a' kir. kézmiv- és kereskedési collegium tagja is sokat használa irásaival. Polgártársai által berlini tanácsnokká választatott. Előbb már a' burkus tartománybeli zsidóság főkövetje volt, 's az „Acták, a' burkus tartományokban lévő zsidó gyarmatok reformjáról" az ő munkája. Mint a' zsidóság legöregebbike Berlinben, a' polgári just kieszközlé nekik, 1806—12-ig. Nyomtatásban közlé gondolatjait a' synagógákbeli isteni tisztelet, a' nevelési intézetek, 's általjában a' nevelés átváltoztatásának szükséges voltáról. E' munkáját 1815 és 1817-ben adá ki: „*Reden, der Erbauung gebildeter Israëliten gewidmet.*" Ezen irásában pedig: „*Ueber die Verbesserung der Israëliten im Königreiche Polen*" sok jó ajánlás foglaltatik. Némelly értekezés van tőle „Jedidja" folyóirásban. „*Proben einer Uebersetzung einzelner Abschnitte aus dem Jesaias und Hiob*" becsültetik (Berlin 1821). „*Beitrag zur Geschichte der Verfolgung der Juden im 19 Jahrhundert durch Schriftsteller*" védi hite sorsosit némelly meggondolatlanul tett vitatás ellen. Krug prof.-tól Leipzigben 1823. kiadott munkáját: „*An die Verehrer, Freunde und Schüler Jerusalems, Spaldings, Tellers, Herders und Löfflers*" a' Berlinben támadt „*Gesellschaft zur Beförderung des Christenthums unter den Juden*" (a' kereszténységet a' zsidók közt előmozditandó társaság) lépteté napvilágra. Bardua C. Berlinben 1822. kőre metszé képét. 55.

Friedländer (Mihály), orvos, szül. Königsbergben 1769. ifjuságában ő lön megindítója az első zsidó ujságnak: „*Der Sammler*". Szülővárosában tanult Kant, Krause, Schulz, Hagen stb. alatt, 1787 olta Berlin- Göttinga- 's Halleban, hol 1791 orvos lön. Aztán 3 évig utazott Holland, Angol-, Német-, Olaszhonon és Schweizon által, a' kórházokat látogatva. A' „berlini haviirás"-ban tudományos tudósitásokat közle. 1799-ben az elsők közül volt, ki a' védhimlő - anyagot Berlinbe szár-

maztatá. 1800 olta Parisban élt, hol Pfaffal, a' „franczia folyóirást az általános' termeszeti historia, physica és chemia számára“ (Hamburg és Leipzig 1803) kiadá. Ezen ujság figyelmet gerjeszte Frankhon kincsei iránt, fontos leveleket közle, valamint a' köz nevelés vázát, és a' szegény intézetek, különösen a' parisiak alapzatját, mellyből Frank 's más követői sokat használhattak. A' parisi gyógy-folyóirások kivonatokat nyertek ő általa, 's fontos tudósitásokat az első német férjfiaktól a' legnevezetesb munkákról, valamint ő is Hufeland ujsága számára a' legnevezetesbeket öszvegyüjté Frankhonban. Dolgozott a' „*Journal de l'éducation par Guizot*“-ba 's 1815-ben kiadá e' munkát: „*De l'éducation physique de l'homme*“. Az „orvosi tudományok szótára“ (*Dictionnaire des sciences médicales*) több czikkelyt bir tőle, p. o. *Mortalité, Ivresse, Statistique médicale.* Megholt Parisban April. 1824. 's hátrahagyá a' szegények intézetei 's a' fogházak történetét Némethonban. —*j—a.*

Friedrich (L. D.), dresdai tájfestő, szül. Greifswaldban 1776, a' kopenhagi academiában kezde tanulni, 's 1795 Dresdába ment, hol minden mivész vezérlése nélkül egyedül magától 's a' vezértermészettől tanult. A' természet szerint dolgozandó, néha néha utra ment. Olaszhont soha sem keresé meg; minden munkáján éjszaki szellem mutatkozék. Eleinte majd csupán Sepia-rajzolásra szorultkozott, mellyben annyira előre ment, hogy ritka uj mivész haladja felül. Utóbb olajfestéssel lépe elő, 's fáradhatlan szorgalma mellett láthatólag tökélyesült. Egy nagy téli tájék, melly egy temetőt 's benne egy góth kápolna romjait képzelé, helyet szerze neki 1809 a' berlini academia tagjai között. A' tetscheni templom oltárára készitett festése esmeretes: egy sziklacsucson álló kereszt, megette a' nap kel fel. A' feltalálás különbfélesége, az érzelem mélysége, a' természet tanulása, a' mutatás egysége és egyszerüsége, komor és gyakran andalodó elme, távol minden utánozástól, elesmerhetlenül szólanak F. tájfestéseiben. A' pillantati vonszáson kivül még egy költői-vallásos szellem lakik tájfestésiben, melly által mintegy uj fajt teremte, ezen nemben. Képei néha a' mystieába tévednek el. F. 1817-ben a' dresdai mivész academia fizetési rendes tagjának választaték.

Fries (Jakab Fridrik), tanácsos és tanitó Jenában, szül. Barbyban Aug. 23-kán 1773. Atyja hessi nemből eredt, 's fija születésekor Barbyban lakott, mint az evang. testvéregyesület (*Brüdergemeinde*) igazgatásának tagja. Fr. 1778-ban már belépe a' testvéregyesület oskolájába, 's épen ennek seminariumában végzé a' hittudományt. De magát a' bölcselkedésnek adandó, 1795 a' leipzigi egyetemet, 1796-ban Jenát látogatá meg, 's ott egyszersmind a' törvényeket, itt a' természeti tudományokat átfutá. Igy lön belőle természeti philosophus. Általjában Kantot követé; az érthetetlennél majd érthetetlenebb, és vele némelly véleményben meg nem egyező. Mindenik a' feltagolást vevé a' bölcselkedés igazi utjának. Fichte oskolája ellen hevesen védé Kant tanitását, 's 1795 olta a' „*Kritik der Vernunft*“ munkát ujra dolgozá. A' chemiába is kapott. 1797 házi tanitó volt Zofingenben. Itt észbirálatinak első kidolgozását elvégezvén, 1800-ban visszatére Jenába, 's az orvosi tudományokról általános esmereteket kezde magának szerezni; 1801 a' bölcselkedés doctora lön, 's engedelmet nyere a' köztanitásra. 1804-ben kiadá: „*Philosophische Rechtslehre*“ és „*System der Philosophie als evidente Wissenschaft.*“ Az 1803 esztendő nagy részét barátja Hainiz báró társaságában utazással tölté, Német-, Schweiz-, Frank- és Olasz-honon által; 1805-ben Jenában philosophiát tanita, 's e' munkát adá: „*Wissen, Glauben und Ahnen.*“ 1805 Heidelbergbe mene, mint a' bölcselkedés, 's a' kezdő számtudomány rendes tanitója, hol 1816-iki őszig maradt, 's 1813 olta a' vizsga physicát (*physica experimentalis*) is tanitá. Ebben az időben adá ki: „*Neue Kritik der Vernunft*“ 3 köt (1807). „*System der Logik;*“ „*Populaire Vorlesungen über die Sternkunde;*“ „*Fichtes und Schellings neueste Lehren von Gott und der Welt*“ 'stb. A'

„*Heidelberg. Jahrb. der Literatur*“ czimü munkában ő szerkezteté néhány évig a' bölcselkedési, szám és természet-tudományi részt. 1816-ban visszament Jenába, a' bölcselkedést (csupán) tanitó, 's egy év alatt el elvégző. Ezolta kijött munkái közül ezeket nevezzük meg: „*Handbuch der prakt. Philosophie*“; „*Allgemeine Ethik und philosophische Tugendlehre*“ (1818); „*Handbuch der psychischen Anthropologie*“; „*Julius und Exagoras, oder die Schönheit der Seele*“ 'stb. — A' Wartburgon tartott ünnep olta politicai gondolkozása szerze neki közönséges figyelmet. Ő azt vallá ugyan a' gyülés czéljának, hogy a' tanulók, felgerjedve bennek a' hazai szeretet, az egyetértés és mivelődés vágya, egymást ezen törekedésben segiteni akarák, a' volt durvaságba való visszaeséstől őrizkedni, nem különben a' tiltott társaságoktól; de nem a' legjobb eszközöket választva czélja elérésére, tanitói székétől megfosztaték, fizetése megmaradása mellett. 1824-ben egészen feloldoztatott a' Logica és Metaphysica tanitása alól, 's az rendeltetett, hogy helyette tanitsa a' Physicát és Mathesist a' nélkül, hogy a' tanács és concilium munkáiban részt venne. Üres idejét visgálódással tölté. —*j*—*a*.

Friesek, régi német, 's az Istävonok és Ingävonok nemzetségéhez tartozó nép, mellynek lakhelye a' Rajna, éjszaki tenger és az Ems közt, 's azon szigeteken volt, mellyek a' Rajna torkolatjait 's a' még öszve nem folyt zuydi tavat formálták. A' szorosan vett Rajna a' Batavoktól, az Ems a' Chaucoktól választotta el őket. Déli szomszédjaik, a' Bructerek és Marsok, ezen utolsók kiüzetése után pedig az Angrivarok és Chamavok voltak. Hihetőleg elébb a' Batavok szigetén laktak, mellyből már Caesar ideje előtt kiüzettek a' hatalmas Batavoktól. Drusust és Germanicust, kik romai fegyvereseikkel Németországba benyomultak, segitették a' Cheruskok ellen, kiknek ellenségei voltak; ők mentették meg a' romai hajósereget a' végveszedelemtől, melly azt az Ems torkolatjánál fenyegette. De azonnal megszünt a' barátság, mihelyt ugy kezdtek velek bánni a' Romaiak, mint alattvalóikkal. Váraikat lerontották, 's csak egyet ostromoltak hijában. Nero alatt némelly, a' zuydi tón innen lévő uratlan tartományokat elfoglaltak; de ismét ki kellett azokból takarodniok. Ez idő olta hallgat rólok a' historia, 's csak a' 4 és 5 száz. jelennek meg ismét a' Szászok nagy szövetségében. Akkor a' Scheldetől az Elbeig, 's Eiderig laktak, a' tengerpart mentében, 's hihető, hogy nevek több népekből álló szövetséget foglalt magában. Britanniában találjuk őket a' szász népek közt. Julian császár alatt elfoglalták a' Batavok szigetét, 's meg is tartották kezeik közt. Először a' franciaországi major domus, Pipin, alázta meg itt őket, Radbod nevü királyokat megvervén, 's a' tartomány nyug. részét a' Rajna torkolatjáig elfoglalván tőlök. A' Radbod után következett Poppo igyekezett az elvesztettet visszanyerni, de Martell Károlytól visszaveretett. Erre nagy Károly elvette a' Friesektől keleti birtokaikat is, 's tulajdon herczegek által igazgatta, kik helyébe később fők jöttek. Ezen fők hosszas csatázása után gróf Edzard egyesitette kel. Frieslandot, melly mint német feudum neki adatott. A' grófok később fejedelmek lettek; de rendjeik mindig hatalmasak maradtak, mig az utolsó fejedelem 1744 meg nem halt. Ekkor Poroszország vette birtokába a' tartományt, az 1690-ki császári ajándékozásnál fogva, de ez is tisztelte a' rendeket. A' tilsiti béke megfosztotta a' tartománytól Poroszországot, melly azt 1814 Hanovernek engedte. Azt a' részét, mellyben a' nyugoti Friesek laktak, a' most Németalföldhez tartozó Westfriesland nevü tartomány teszi. Tacitus igen szegény népnek irja a' Frieseket, kik adójokat a' Romaiaknak csak állatok bőrcivel fizették le. Két királyi, de a' Romaiaktól megszoritott hatalommal biró királyaik voltak. A' hajdani Friesek maradékai, kik neveket, öltözeteket, 's hajdani szokásaikat megtartották, most a' schleswigi herczegség nyug. partjánál lévő apró szigeteken laknak. A' tenger hullámai ellen halmok

által nehezen védetve, kenyereket Hollandban, 's másutt keresik, mint hajósok, de keresetekkel mindig visszatérnek honokba. L. Wiarda „*Ostfriesl. Geschichte*" Aurick 1792—1816. *L—ú.*

FRIGGA, l. EJSZAKI MYTHOLOGIA.

FRIMONT (János, palotai gróf), antrodoccoi herczeg, a' lovasság cs. k. generálja; lotharingiai nemes családból származott, 1791-ben kivándorla, Condé herczeg seregében szolgált, mellynek eloszlása után mint a' Buszy vadászok ezredese austriai szolgálatba lépe. Itt egész a' fővezéri helytartóságig emelkedék. Midőn Schwarzenberg herczeg Napoleon orosz háborujában Pilica megett Lengyelhonban hucsut vön az austriai segédseregektől, Frimont báróra bizá azoknak vezérlését. A' Napoleon elleni háborunban 1813 és 1814 nagy megkülönböztetéssel vezérlé Fr. a' lovasság egy részét. 1815 első vezére lett az austriai seregeknek felső Olaszhonban, hol Murat nápolyi király ellen olly czélirányosan intézé el a' hadat, hogy azt Bianchi 6 hét alatt elvégezheté. Maga Fr. general a' Pónál megállapodott, és 60,000 embert gyüjte Casal Maggiorenál össze. Ezen erőt két részre osztá. A' nagyobbik Radevojevics alatt a' Simplonon által a' wallisi földre ment, a' másik, Bubna alatt, Sabaudián által a' Rhodanához. Igy Fr. a' sz. móriczi hegykapukat elfoglalá, előbb mint sem Suchet, Napoleon parancsa szerint, ugyan azt tehette volna. A' Francziák elhagyák Savoját; az Austriaiak bevevék L'Ecluse várát, 's a' Rhodanán áltmentek. Jnl. 9-kén feladaték Grenoble, 10-kén a' Maconi hidfő veteték be, 11-kén Lyon foglaltaték el, mellyet Suchet nem mere védni, a' parisi dolgok esmeretesek lévén előtte. Ekkor F. serege egy részét Chalons és Salinson ált Besançonba küldé a' felső rajnai sereghez, mig Osasca, a' piemonti general, Jul. 9-kén Brune marsallal fegyvernyugvást köte Nizzában. A' parisi egyezés után Frimont serege, mellynek főszálása Dijon volt, az őrsereg egy részét tevé. 1821-ben Fr. azon hadisereget vezérlé, melly a' laibachi végzetek szerint, Nápolyba küldeték, az uj kormányt, 's a' carbonarismust eldöntendő. Fr. Febr. 6—7kén a' Pón áltvezeté seregét, 's 24-kén Nápolyba bement; Walmoden general Siciliát foglalá el. Ezután rándulő csapatok által rendben tartá az országot. De mivel a' policziaminister, Canosa herczeg, hatalmával visszaélt, Fr. ellenvetéseket tön a' királynál, kinek a' bécsi udvar is javalá, hogy mérsékeltebb okfőü embert vegyen a' ministeriumba. Általjában Fr., 's az austriai generalok sokat tettek, hogy a' katonai kényuraság önsulyját könnyebbitsék. A' visszatéritett rendért antrodoccoi herczeggé tevé Ferdinánd király Nov. 20-kán 1821, — 220,000 ducatit ada neki, 's a' sz. Januarius rendjét. Ön fejedelme pedig a' vaskorona rend nagy keresztesévé tette. Bubna halála után, a' fő hadikormányt nyeré el Lombardiában, 1825., 1831-ben pedig a' hadi tanács elölülőjévé nevezteték; de már u. a. eszt. Dec. 26-kán meghalt.

FROBISHER (Sir Martin Frobiser, v. Frobisher), tengeri utazó, szül. Doncasterben, Yorkshire grófságban. Egy, Chinába éjszaknyugotról vezető áltmenetel keresését vevé czélba. 15 évi fáradozása után, Dudley Warwick gróf közbenjárása mellett egy társaságot gyüjtött, melly annyi pénzt adott öszve, hogy két kis hajót, 's egy pinasset felkészithetett, 's ezekkel Jun. 8. 1576 Deptfordból elevezett. Jul 11. az éjszaki szélesség 61° alatt földet pillantott meg, mellyet Frieslandnak tartott. A' jég miatt nem szálhatott ki. Majd délnyugotra, utóbb pedig éjszakra fordult, 's 28-kán azt vélte, hogy Labrador partjait látja; 31-kén egy harmadik földet látott, Aug. 11. egy tengerszorosba jutott, mellyen 50 óráig felfelé evezett, 's maga nevéről elnevezte. A' lakosok a' Tatárokhoz hasonlitának. Egyet közülök elfogott, 's magával vitt. A' talált földet elfoglalván, Oct. 2. visszatért Harwickba. Egyik hajós legény egy fekete követ hozott onnan, melly a' kőszénhez hasonlitott, 's igen nehéz volt. Ugy vélék, arany rejlik benne. Ezért a' tár-

saság másod izben is hajókat készite ki, mellyekkel Frobisher Majus 26. 1577 elindult. Ismét a' tengerszorosba jött, 's ezt jéggel beboritva találta, megtekinté a' földet, 's az emlitett fekete kőből megrakodott. Erzsébet királyné a' foganattal igen meg vala elégedve. Elvégeztetett, hogy az ujon talált tartományban őrizet és dolgozók hagyassanak. E' végre Frobisher Maj. 31. 1578 Harwickból 3 hajóval, mellyet más 12 kisért, ismét elindult. Jun. 20. felfedezte Westfrieslandot, mellyet nyugoti Angolországnak nevezett, 's a' királyné nevében elfoglalt. A' tengerszorosba a' tolongó jég miatt be nem mehetett; nehány hajó öszvetört, mások megrömlottak. Az idő egy gyarmat alapitására már késő volt. Igy a' képzelt aranykőből 500 tonnát felraktak, 's ezzel haza tértek. Mivel azonban kitanulták, hogy e' kő a' várt értékkel épen nem bir, a' további kereséstől elállottak. 1583 azon hajóseregben, melly Drake alatt Nyugotindiába ment, egyik hajót Frobisher kormányozta, 1588 pedig a' spanyol Armada ellen egy nagy hadi hajót vezérlett, 's dicsőségesen harczolt. 1594 tiz hajóval IV. Henrik segitségére küldetvén, a' bretagnei partok ostromanál Nov. 7. sebet kapott, 's csak hamar Plymouthban meghalt. — Mi földeket fedezett légyen fel tulajdonkép F., nem egészen egyeznek iránta.

Froissart (János), költő és történetiró, szül. 1337 Valenciennesben; az egyházi hivatalra szánva, tudományos nevelést nyere; de majd vonszódás fejlődött ki benne a' költés iránt, összekötve a' szép és udvariság szeretetével, ugy hogy életében, kalandjaiban és irásiban honnosai vidor és jó kedvü képét hiven mutatja. Huszadik évében elkezdé a' korabeli hadak történeteit irni, melly okból a' csatatéreket visgálandó, sok utat teve. És ezen utjai érzékeny kebelének bajait is gyógyitgaták. Elég vigyázatlan volt ugyan is szive nyugalmára; egy magasb rangu leányzó szerelmét hagyá benne meggyökerezni, kivel közös költemény- és román-olvasás által megesmerkedett. Ezen leány férjhez menetele annyira megszomoritá, hogy eltávozott honából Angolországba, hol igen jól fogadtaték, 's Philippe de Hainaut, III. Eduard nője, pártfogásával tisztelé meg. Ez arra is segité, hogy magas imádottja körül élhetett egy ideig Frankhonban. De nem sokára visszatért Angliába, hol a' jó kedvü bajnokdalost kiki kedvelé. Innét Scotiát bejutazá, a' fekete herczeget Aquitaniába és Bordeauxba követé, sőt spanyol hadjában is követni akará Trastamare Henrik ellen. Utóbb Clarence herczeggel Olaszhonba ment, midőn ez Visconti Galeazzo leányát elvevé, 's azon vendégséget ő rendelé el, mellyet az ugy nevezett zöld gróf, savojai VI. Amade, ura számára adott. Angol pártolónéja halála után felhagya minden angol öszveköttetéssel, kalandozott mint diplomat és bajnok; végre Venczel, brabanti herczeg, szolgálatjába lépe mint udvari káplán, ki maga is költő vala, 's kinek verseit magáéival keverve „Meliador" czim alatt kiadá. Venczel halála után de Blois Gui gróf szolgálatjába mene, ki őt chronicája folytatására biztatá. E' végre de Foy Phoebus Gaston gróf udvarába utazott, hogy az ott élő bearni és gascognei bajnokoktól öntetteiket hallhassa. Utja alatt megesmerkedék Messise Espaing du Lion vitézzel, ki minden hadi rándulásokban jelen volt 's azokat nyiltan és mulatságosan elbeszélé, — 's Froissart chronicajának ezen tárgyról szóló része legkellemesebb. Sok kaland után még egyszer elment Angolhonba, hol II. Richard uralkodott, fija a' fekete herczegnek. Ezen fejedelem thrónvesztése után Flandriába ment és meghalt. Történeti elbeszélései ideje bélyegét hiven hordják, 's becses tanui az akkori időnek. Ezen irás legtökéletesebb kézirati másolatja, a' breslaui könyvtárban van; költeményiéi pedig a' parisiban. 55.

Frölich (Dávid), késmárki születés, ifjusága olta a' számtanban leginkább gyönyörködött, abban fényes előmenetelt tön, 's III. Ferdinánd által császári királyi számtanásszá (mathematicus) tételték Magyarhonban. Munkái: 1) *Medulla Geographiae peregrinantium imprimis usui etc.*

Bártfán 1639. 2) *Der uralte deutsch- ungarisch- zipserisch- und siebenbürgische Landsmann, das ist, Vorläufer der neuen ungarischen Kronik.* Lőcsén 1641. 3) *Chronologia Pannoniae.* 4) *Hemerologium, in computum ecclesiasticum sive Calendarium perpetuum etc.* Bártfán 1644 5) *Bibliotheca cynosura peregrinantium.* Ulmban 1644. 55

Fronde, párt, melly XIV. Lajos gyermek kora alatt magát az udvarnak 's Mazarin cardinálnak, kit XIII. Lajos halála (1643) után annak uralkodó anyja első ministerré tett, ellene szegezte. Richelieu despotismusa látszott ezen külföldi kormányozásának idejében más formák alatt folytattatni. A' nép felette nyomatott, 's mivel a' parlament nem akarta a' nemzet nyomatását engedni, annak több egyes tagjai fogattak el. E' nem csak a' népet, hanem a' királyi herczegeket és nagyokat is felháborította Mazarin ellen, ki temérdek gazdagságot gyüjtött. A' Fronde feje Retz (l. e.) volt; hanem a' többi fők haszonkeresése és dühe, kik spanyol sereget is hivtak be az országba, megakadályozták a' Frondet, hogy az egész javára valamit tegyen. Sőt inkább ezen ellenségeskedések kimenetele a' királyi hatalom megerősödését segitette. A' Fronde ideje 1648 tól 1654-ig tartott. Az országlás gyalázója vagy rostálgatója, most is Frondeurnek neveztetik. (l. Bachaumont). *L—ú.*

Fronius (Mátyás), brassói jegyző; a' Szászok rendtartásait, szokás 's divatban lévő törvényit összeszedé, mellyeket Bátori István, erdélyi fejedelem megerősite, utóbb I. Leopold kir. és csász. helybenhagya. Munkájának czime: „*Statuta Saxonum.*“ (előbb az erdélyi Szászok norimbergi kéziratu törvénykönyvet használtak). 55.

Frontignac, édes muskatálybor, melly Frontignannál terem alsó Languedocban, és Cetten 's Montpellieren által hordatik ki. Vagyon veres és fejér fajtája. A' csemegélők némelly halnemek étke mellett szokták költögetni.

Frontinus (Sextus Julius), patricius vérből eredt romai, az első század második feléből, háromszor volt consul, és Vespasianus alatt dicséretes vezér Britanniában. Nerva a' vizvezetést bizá reá, mellyről irt is. 106 körül halt meg. Mint törvénytudó is jeles volt. Esmeretes a' hadicselekről (*de stratagematibus*) irt négy könyve (utolsó kiadás Göttingában 1798) és „*De aquaeductibus urbis Romae.*“ (Padua 1722—32 és Altona 1793). —*no*—

Fronto (Marcus Cornelius), szónok 's az ékesszólás tanitója Rómában, cretai születés 's Cirta romai gyarmatban (Numidiában) neveltetek, Marcus Aurelius és Lucius Verus császárok alatt élt, kiket a' szónokságban, 's az elsőt philosophiára is oktata. Fr. Ciceroval hasonlitaték össze; tanitványi frontoniánoknak hivattak. Irásaiból hajdan kevés töredék találtaték Putsch gyüjteményében, a' többi elveszettnek tartaték, mig Majo Angelo, Majlandban az ambrosiusi könyvtár felügyelője, több munkáját megtalálá 's világ elé bocsátá, t. i. egy könyv levelet Antonius Pius császárhoz, 2 könyv leveleket L. Verus császárhoz; leveleket barátihoz, 2. k. oktatást a' szónokságra M. Antoniushoz intézve; beszéd darabokat; egy hosszu vigasztalót M. Aureliushoz, a' pártusi megveretéséért; tréfás irásokat 'stb. Ezen darabokból inkább levelezőnek esmerjük, mint szónoknak, 's nagy köz van Cicero és ő közte. Az való, hogy ő is mint Cicero és Plinius és Symmachus, kora első szónoka volt, de valamint azon korok különböztek egymástól, ugy ő is amazoktól. L. Roth Fridriktől: „*Bemerkungen über die Schriften des Fronto und über das Zeitalter der Antonine*“ (Nürnberg 1817.)

Fructidor (gyümölcshó) 18-ka, Sept. 4-ke (1797). Ezen napon dönté meg a' franczia directorium többsége (l. Barras) az ellenpártot: Carnot és Barthélemy (l. e.) 65 követ (Pichegru 's mások) mint királyi összeesküvésben vétkesek, elvitettek. Carnot megszökött. Reá a' tanácsnokok a' monarchia gyülölsége eskét megujitották.

Frugoni (Carlo Innocenzo) hires és termékeny költő, szül. Genuában 1692, két bátyja javára le kelle atyai örökségéről mondania, 's papi életet választania. Igy tehát 1707-ben a' somoski szerzetesek congregatiójába lépett. Elméje rendkivüles vidorsága mellett szokatlan előmenetelt tön a' tudományokban, különösen a' szépekben. Midőn 1716-ban az ékesszólást kezdé Bresciában tanitani, hires vala mint kötött és kötetlen, olasz és latin iró. Itten egy ugy nevezett arkadiai gyarmatot alkota, mellyben *Comante Eginetico* nevet kapott; de elméje Romában fejlődött ki egész magasságában, tüzesülve a' körülvevő tárgyak nagyságától 's az akkori költők ott lévő seregétől. Ő különösen Rollihoz és Metastasiohoz köté magát. 1719 olta Genuában, utóbb Bolognában tanitá a' renden lévő ifju szerzeteseket. Modenában himlőbe esett 's gyógyulása alkalmával javitá ki Crébillon Rhadamist-ja fordítását. A' parmai udvarnál Bentivoglio közbenvetése által tiszteletes menedéket nyere; de musájának alkalmi versekre kelle czikornyálnia. Farnese Antonio menyekzőjére egész vers gyüjteményt készite. Egyszersmind a' Farnese ház nevezetességeit irá. Ezek megjelentek 1729-ben 's jutalma **királyi történetiróí** czim lön. Antonio herczeg meghalt; nője nyolcz hóig nehezkésnek tartaték. Fr. a' mindenek vágyát 25 sonettben éneklé 's hiában, — rosz jövendölő volt. Az uj udvarnak kedvét nem találván, Genuába visszatért. Szerzetesi fogadása nehéznek kezde most neki lenni, 's nagy bajok és vesződség után XIV. Benedek által feloldoztaték alóla. Szerencsések voltak nagy canzonjai Oran megvételéről a' Spanyolok által, Montemar vezetése alatt, 's más versei is, mellyeket V. Filepnek 's a' spanyol királynénak bényujtata. Viszont a' pármai udvarba hivaték. A' Spanyolok és Austria közt kiütött olasz háboru némelly derék vers irására tüzelte, de néha nyomó, sulyos környülményekbe is helyezteté. A' gunyköltéshez folyamodott, melly nemben több darabot készite. Az aacheni béke után viszont a' pármai udvarba jött. És ezolta szabadabban adá át magát költői hajlandóságának; az olasz játékszint több franczia opera leforditásával gazdagitá, de a' criticával sokat kelle küzdenie. Igy a' szerencse változási közt 1768-ig éle. Kevés olasz költő nyere életében olly figyelmet mint ő, kevés tiszteltetek halála után annyira. Munkái Pármában 9 kötetben jöttek ki 1779, Luccában pedig 15 köt. Ha néhol hiu dagályu is Frugoni, derék gondolatokban 's valódi szép képekben gazdag.

Fruska Gora, hegy a' Száva-Dráva közben (Slavoniában); Vinkovicztól kelet felé ered, Vukovárnak, Illoknak megy egyenközileg (parallele) a' Dunával, egyik fokán Pétervár erősségeit tartja. Szalankemennél és Karlovicznál végződik. Szép erdőkkel, jó bort termő szőlőhegyekkel gazdag.

Fry asszony, alapitója az asszonyok számára rendelt newgatei committeenek, jótékonysága által jeles angolnő, quäcker, normann származásu. Még hajadon korában állitott atyjának engedelmével, ennek házában, egy oskolát 80 szegény gyermekeknek. 1800 ment férjhez Fry urhoz, ki jóltévő igyekezetét mindenekben nagykelkün segitette. A' newgatei fogságbeli asszonyoknak nyomorult állapotja, látogatásra birta őt. Rémületlen lépett be azon terembe (Saal) hol őt 160 asszonyszemély 's gyermek legvadabb rendetlenséggel vevé körül; de az ő nemes magatartása 's szelid tekintete, tiszteletre kinszerité azokat. Segedelmet igérve, a' béke, remény és bizodalom szavait mondva, 's a' bünről és vétekről nem emlékezve, mindnyájok által bámulva hallgattatott, kik illy részvételre még soha nem találtak. Fry asszony ismétlé látogatásait, 's a' szerencsétlenek között egész napot is eltölte. „Nem megbizás nélkül jövök hozzátok, ezen könyv — a' sz. irást mutatván — vezérel ide. Mindent kész vagyok értetek tenni, a' mi tehetségemben áll, de ti segitségül legyetek" igy szólt ő, 's elolvasá nekik Máté evang. 20-ik fejezetét. Sokan a' szerencsétlenek közül ekkor hallák legelsőben Krisztust emlitni. A' legvadabb anyák sziveit is megnyeré az által, hogy a' bezárt gyer-

mekek részére a' fogházban oskolát állitott fel. Egyszersmind 24 quäcker asszonyból álló egyesületet képezett, mellynek felvigyázata alatt egy fogoly asszony, ki matronának nevezteték, a' többi foglyokat vezérlette. A' lord mayornak és egy aldermannak jelenlétében általa készült életrendszabályokat olvasa fel előttök, 's minden czikkelynél megkérdezé, hajlandók volnának e annak elfogadására. Ez egyesült akarattal megtörtént; 's igy éveken által folytatott szorgalom mellett sikerült Fry asszonynak, a' newgatei tömlöczöt a' bün és nyomoruság barlangjából a' megbánás innepély helyévé 's a' szorgalom oskolájává elváltoztatni. Azóta elenyésztek a' lánczok és vasrostélyok, 's az egész inkább egy kézmü intézethez hasonlit, mint fogsághoz. L. Duthon Adele asszonynak „*Hist. de la Secte des amis*"-jét. —*no*—

Fű, füvek. Növények, a' belnövetüekhez vagy egyszikesekhez tartozók, egy nagy rokonságot képzők, mellybe mint egy 125, Magyarországon is találtató, nem tartozik. Szárok többnyire kiálló, de zárt gomu. A' levél-hüvely elvált, hasadt. A' virágtakarók váltók, polyva idomuak. Mellékszirom 2, 3 ritkán, néha egy sem. A' magfedőn mellékesen tojásfejére van. Leveleik igen vékonyak szoktak lenni; szárok száradtan szalmának örömest neveztetik (némelly fajoknál). Polyvás füveknek is neveztetnek. —*j—a.*

Fualdes meggyilkoltatása. Ezen az 1817 év kezdetén Rhodezben, melly egy kis gyárváros Aveyron depart.-ban, déli Frankhonban, történt gyilkolás a' legszövődtebb criminalis esetek közé tartozik az ujabb időben, és nem csak Frankhonban, hanem a' kulföldön is magára vonta a' figyelmet, 's annál inkább, mivel a' rhodezi Assise első munkálatja az idom ellen tett hibák miatt megsemmisitetett, és az albyi Assise előtt egy másik rendeltetett; azután pedig, mikor a' fővétkesek megitéltettek 's halállal büntettettek, egy harmadik per is kezdődött Toulouseban a' vétkes tagok ellen, mellynek sikere az albyi Assisével nem egészen látszék megegyezni.

A' dolog igy folyt. Fualdes, középkoru ember, protestans, a' liberalisok, vagy bonapartisták pártjához tartozó, a' csász. uralkodás alatt a' rhodezi criminalis széknél cs. ügyvéd volt; mellette gazdag is lévén, a' legjelesebb emberekkel összeköttetésben élt. A' restauratio olta visszahuzottan élt, kéz alatt pénzügyekben foglalatoskodva. Ez, és távoli atyafisága, egy pár év olta olly bizodálmas helyhezetbe hozá a' hely két jeleseivel, t. i. Jausion-nal és Bastide-Grammontal (kik sógorok voltak), hogy ők házi barátinak nézettek. Hirtelenében meghasonlás történt ezen három ember közt, mellynek kutfeje az volt, hogy Fualdes Rhodezt más hellyel akará felcserélni. Oka a' helyet változtatni kivánásának nem tudatik; gyanitni lehet, hogy az elkezdődött vallási és pártos villongások voltak. Elég, hogy fekvő javait eladá, tőke pénzeit pedig kezdé beszedni. Jausion a' Fualdes kölcsönözte pénzből jó előmenetelt szerze dolgainak, de még köteles volt iránta; Bastide hasonlóképen, ki 10,000 frankal tartozott neki. Kár nélkül egyik sem tehete neki eleget, de F. szoritván őket, Mart. 19-kén 1817 heves szóvitát kezdének, mellynek vége az lön, hogy estére uj összejövést rendeltek. Más nap reggel hat órakor, a' helységen kivül, az Avayronban, megtalálák a' késsel leölt Fualdes testét. Mig az igazgatóság a' nyomozás lépteit rendelé, már 7órakor megjelentek Jausion és neje 's Bastide felesége a' gyilkolt házában, annak papirosait, számkönyvét 'sat. kifürkészték, 's egy erszény pénzel együtt elhurczolák. F. fija uton volt, és igy senki sem állhata nékiek hatalmasan ellent. 10 órakor Bastide is megjelent, 's a' papirosokat még egyszer átkeresé. Több nap lefolya után F. fija is megjött, és a' gyilkolóknak semmi nyoma nem látszék. Végre egy gyermek ada irányt reá. Hebdomadiers nevü igen népes utszában Bancal házi tulajdonos és csapláros volt, de háza az alacsony vendégek 's szerelmes vegyületek miatt nem a' legjobb hirü. Ezen csapláros 10 éves lánya, Madelarine, beszéd közben azt találá kiejteni, hogy tudja, hol és kitől öleték meg Fualdes. Kérdelődzés után kitudódott,

hogy a' gyilkolás Bancal házában történt, 's leánya, kit alvónak gondoltak, a' mellékszobából tanuja volt. Mindjárt befogattak tehát Bancal és nője (időske asszony), egy hajdani katona Collard névvel, ennek szeretője Bénoit Anna, és más három; u. m. Bax, Missonier és Bousquier, 's az ifju Fualdes kérésére 25 nappal a' gyilkolás után, Bastide és Jausion, — 's a' per temérdek nép összecsoportosulása közben elkezdődék. Nehézségek adák a' pernél magokat elő. A' catholicusok és protestánsok keseredten állának szemközt egymással, 's emezek gyakran büntetlen szenvedtek. A' királyiak és bonapartisták felzendülőben voltak, egymás ellen rohanandók. Jausion és Bastide a' restaurationak 's a' régi hitnek minden zivatar közt hivei. Családjok pedig ezen pártdühöt mozgatá megszabaditásokra. Azonban a' per még is elkezdődék, 's további keveredések is találtattak ki. Éle t. i. Rhodezben egy Manson Clarissa (Francisca Maria) nevü asszony, férjétől elváltan, románolvasás által félrenyomott érzelmü, de különben közönségesen kedves. Ennek kegyben nem igen lévő imádója, Clemandot tiszt által megtudaték, hogy a' nő, beszédje hevében olly környülményeket emlite a' tettről, mintha jelen lett volna. Kérdőre vétetvén tehát megvallá ő mind a' praefectusnak, mind atyjának (Enjalran-nak, ki a' prévotal törvényszék elölülője volt), hogy Mart. 19-kén este férjfi ruhában (okát szemérme nem engedi megmondani) Hebdomadiers utszában vala, egy ember megtámadási lárma elől pedig Bancalék házába futott. Itt őt mindjárt megfogák a' setétben, szobába zárák, hol a' szörnyü tett miatt elájult, és igy a' gyilkosoknak elárultatott, kik közül egyik rá rohant, őt is megölendő. De egy másik hátráltatá, 's a' nőnek F. holt testére meg kelle esküdnie, hogy hallgatni fog, 's egy harmadik vérczimbora által tovább vezetteték. Az előlegesen Rhodezben elkezdett visgálásból, melly az által megnehezitteték, hogy a' tettbe kevert Bancal a' fogságban magát megéteté *), az egész dolog e' következő képben mutatá magát. Midőn F. a' határozás szerint Mart. 19-kén az összejövetelre ment, Hebdomadiers utszában, Bancál házától nem messze, több helyre osztott embertől (kik füty által adtak egymásnak jelt) elfogaték, szája bédugaték, és a' mondott ház alsó szobájába viteték, mellynek ablakain csak rosz, jól nem is illő táblák voltak, és az utszára néztek. Itt 10 — 11 személy (nehány asszony is) kinszerité őt egynéhány váltólevél aláirására, és ez megtörténvén levetkezteték, minden tagjain megkötteték, egy padra az ablakhoz közel kinyujtóztaték, 's mintegy állat megöleték, a' holt test becsinálttaték 's egynéhánytól a' gyilkosok közül éjjel a' városból ki az Aveyronba viteték. — Aug. 18-kán 1817 kezdődék a' visgálás és vallatás a' rhodezi Assisetörvényszék előtt. 22-kén először hallgattaték ki Manson assz., nyilván és nagy néptolongásban, mint tanu. Hanem sok fenyegetődzés által annyira volt az asszony ijesztve, hogy tagadá, a' mit előbb megvallott, hogy Mart. 19-kén a' bancal házban lett volna. Bastide-del szemközt állitatván, elájult. Midőn beszédei elébe vettettek, azt vallá, hogy más jelen volt asszony után beszélte őket. A' további kérdésre, ki legyen azon személy, uj kifogásokat kerese, és csak érintve mondá, aligha Pierret Rósa kisasz. nem lesz (jó, szep, derék házból eredt leány). De midőn ezen habozó feleletekkel meg nem elégedvén, szorittatnék, végre a' Sept. 5-ki assise-ülésben fájdalmasan ezt kiáltá: „Oh, minden vétkes nincs még lánczokon, de az igazságnak nem szabad kimenni ajakaimon.“ Sept. 12-kén az esküttek majdnem egészen egyetértő itéletöket kimondák, melly szerint Bancal özvegye, Bastide, Jausion, Bax és Collard halálra; Missonier és Bénoit Anna örök gályára, Bousquier egy évi feddő házra itéltettek; Manson asz. pedig hamis tanuság miatt bezáraték. A' Bastide

*) Bancal szegekkel nagyon megvert facsipőket (sabots) viselt. Az egyikből kihuzta a' szegeket, a' másikba bele vizelt, 's a' szegeket beleveté. Ezt addig hagyá ugy állani, mig a' vasrozsda felolvadt, akkor a' levet megivá, 's irtóztató görczök közt meghalt.

és Jausion családok mindent elkövettek a' mondottak megmentésére; a' cassatioszékhez appellatioval jöttek azonban az elitéltettek is, minél fogva Oct. 10-kén az itélteték, hogy a' rhodezi Assise itélete, a' törvényidom meg nem tartásáért foganatlan, 's a' dolognak egy más törvényszék által kell megvisgáltatni. Ez az alby-i Assise előtt történt. De mielőtte a' visgáláshoz fognának, Manson assz. a' rhodezi fogságban Mémoire-ját irá, mellyben a' fenyegetésektől félve, mindent tagada. (Ezen mémoire-ok ból első nap 3000 példány kele el Parisban). Mart. 25-kén kezdé az albyi Assise üléseit. 300 tanu hallgattatott idővel ki. Egy Rhodez vidéki halász által kitudódott, hogy F. kivivői között Jausion, Bastide, Bancal és Bax voltak. Manson asz. is viszont elkezde habozni, kivált minekutána Bancal özvegye bevallá, hogy a' gyilkolás az ő házában történt; de kiszabaditá meg az őt is megölni akaró kezei közül, épen meg nem akarta mondani. De egyetlen gyermekének elvétele, mellyet a' fogságból tőle kihozata hajdani férje, annyira elkeserité, hogy elégtelen volt az igazságnak ellent állani. Midőn tehát a' büszke gonosz Bastide, ki hideg megvetéssel hallgata és tagada mindent, Manson asz. félelmét és erős állhatatosságát bizonyosnak tartva, azt felkéré, mondja ki az igazságot, Manson hangjaival inté őt, szünjék meg a' késztetéstől. De Bastide azzal nem törődve, vakmerőn igy szólitá meg: „Semmi szóforgatást többé; szólja az igazat, asszonyom." Mintegy lelkesedve emelkedék fel Manson assz., a' kivánóhoz közel tolakodék, keményen megnézé őt, és monda: Bastide, nézzen kegyed rám, esmer kegyed? „Nem," felelé ez hidegen mint mindig; de Manson ezen szemtelen mondáson felgerjedve, lábával a' földet dobbantva — „Nyomorék" — mondá — „nem esmersz? és meg akarál gyilkolni." Elbádjadva hulla le, — de feleszmélődve megigéré, hogy ő, ki Rhodezben hazudék, Albyban az igazságot mondja el. Most tehát nyiltan vallá, hogy Mart. 19-ki este egy kis szerelmi történetecske végett ferjfiruháhan tartózkodék Hebdomadiers utszában, hogy a' F. megtámadtatásakor támadt lárma Bancal házába üzé, hol ő, egy mellékszobában tanuja volt a' gyilkolásnak; hogy midőn egy moraj elárulá, Bastide reá támadt, 's meg akará ölni, de Jausion megszabaditá, 's eske után eligazitá; hogy fogságában irt emlékei (mémoires) csak azért szerződtek, hogy a' lesek elől bátorságba tegye magát és gyermekét, 's végre hogy asszonyi becsületét megmentse. Ezen fontos kinyilatkoztatás után a' még mindig tagadott Collard és Bax is bevallák a' tettet. Az első, ki a' Bancal csapját szorgalmatosan meg szokta keresni, a' csapláros által beszéltetett reá 's fogadtatott meg. Mindeniknek vallásából az sült ki, hogy Bastide, Jausion, Bancal (férj és nő), Collard, Bax, valamelly Bessier Veynac, Yence-d' Istournet, — továbbá Bastide öccse, Bastide Lajos, René, és még más két asszony foglalatoskodék F. meggyilkolásánál. Az aláirt váltókat Jausion vette magához, Bastide pedig kimondá a' szerencsétlennek, hogy meg kell halnia. F. ekkor védé magát, de Bastide a' földhez vágá. Most F. egy két perczet kére az imádkozhatásra; de Bastide felelé: „Igen, hogy az ördöggel megbékülhess." A' küzdés ujra folyt; Jausion és Bastide megköték amazt, a' padra fekteték és torkát elmetszék. Bancalné egy edényben fogá fel a' lecsurgó vért, 's az udvarban a' disznóknak adá. Az alatt zörgés hallatszék a' mellékszobában; bemenvén egy átöltözött nőt találtak ott. Bastide ezt meg akará ölni, de Jausion és Bax visszatartóztaták, és a' személyt, hallgatásra esküvése után, elbocsáták. Minden vétkes megvallá ezen esetet többé vagy kevesbé körülállásosan, csak Bastide-Grammont és Jausion nyakaskodtak a' tagadásban. Mart. 4-kén 1818 végzé üléseit a' törvényszék. Az esküdtek egyetértőleg igy itéltek: Bastide-Grammont és Jausion vétkesek a' szántszándékos gyilkolásban és egyszersmind betörő tolvajságban; Bancalné vétkes szantszádékosan a' gyilkolásban; Collard és Bax vétkesek mint résztvevők a' gyilkolásban; Bénoit Anna vétkes szántszándék nélkül; Missonier, Bousquier stb. vétkesek a' halott

eltakaritásában. E' szerint Bancalné, Bastide-Grammont, Jausion, Collard és Bax halálra; Bénoit Anna szégyenpolczra és örök talyiga-munkára, a' többiek pedig vétkök nagysága szerint egy-két évi rabságra, pénzre 'sat. büntettettek. Mansonné pedig, mint ártatlan szabadon bocsátaték; minthogy fogsága már büntetés vala hallgatásáért. Bax némelly szeliditő körülmények miatt a' király kegyelmébe ajánltatott. Az itélet a' parisi cassatioszéktől helybe hagyatva, teljes kiterjedésében végrehajtaték; Baxot a' királyi kegy 20 évi kinszeritett munkára méltatá. Jun. 3-kán Bastide, Jausion és Collard Albyban elvesztettek, Bancalné elvesztése királyi parancs által elhalasztaték, 's utóbb öregsége tekintetéből, örökös fogságra változtaték büntetése. Csak Collard hala meg bánkódva és vétkét megvallva. Bénoit Anna, az ő hiv kedvese, ön büntetéséből semmit sem érezve csupán csak Collardján csünge; a' legérzékenyebb kifejezésekben ajánlá vérét a' Bancal által elcsábitott szeretőért; de hasztalan. 100,000 frankba került ezen nevezetes per; 60,000 az ifju Fualdesnek adaték az itéltek vagyonából, de alig lön elég a' költségek kifizetésére. Manson-nőt távolról közelről látogaták, a' nép szentet képzele benne, 's neve „Aveyroni szent Huberta" lön. Egy parisi speculans 120,000 frankot igére neki, ha hozzá megy Parisba, 's Tivoliban pénzért hagyja magát mutatni; de a' hölgy azt megveté. Azonban viszont Albyba kelle mennie, mivel a' per ujra előveteték, mert voltak részesi a' gyilkolásnak, kik épen meg nem büntettettek, vagy szabadon bocsáttattak, kevessé látszván vetkeseknek, utóbb meg Bastide-nél is vétkesebbeknek tartattak. De a' dolog setét, — sikkasztva látszik a' pártok nőtt hatalma által. Bastide Lajos, a' halált szenvedettnek testvére, nem sokára gyógyithatlan eszelősségbe esett. Manson-nő Versaillesban halt meg 1825-ben.

FUENTES (Don Pedro Henriquez d' Azevedo, gróf) generál és kormányfi, szül. Valladolidban 1560; első táborozása Portugálban volt 1580, midőn Alba herczeg ezen országot II. Filepnek elfoglalá. Bátorsága, esze, megkedvelteté a' herczeggel, ki egy csapat láncsásokat biza reá. Kimutatta magát a' németalföldi hadban is, Farnese Sándor, és Spinola marchese alatt, különösen Ostende elfoglalásánál 1604. Azután fontos követségek bizattak reá több udvarnál. A' Francziák engesztelhetlen ellensége volt; ellenek 1598-ban szerencsésen vezérkedett, 's megengedhető, hogy részt veve azon összeesküvésben, mellyet Biron marsal IV. Henrik ellen szőtt. III. Filep alatt milanoi helytartó volt, 's az olasz birtokocskáknak rettenetes lett. Ott, hol az Adda a' Como tavába folyik, egy sziklára várt épitete, 's ön nevét adá neki. A' szerencsétlen franczia hadban viszont előlépe (1635). Spanyolhon használni akarván XIII. Lajos halálát, 's örököse gyermekségét, 1643-ban a' 82 éves Fuentest Champagneba küldé. Ez Rocroyt vivá; de a' bátor Enghien ifju herczeg (utóbb a' nagy Condé) megtámadá Maj. 19-kén 1643 a' vivókat, és gyengébb seregének lovasságával áttöré a' győzhetlennek tartott spanyol gyalogságot, 's majd egészen elemészté. Fuentes, podagrától kinoztatva, széken viteté magát a' csatába, hol halált talála.

FUGA, több hangzatu muzsikai darab, mellyben egy melodiai tétel uralkodik, ezt egy hangzat után más, különbféle módon, 's közökön felváltva ismétli, 's mellyben a' melodiai tételek harmoniásan ugy egybeszövetnek, hogy valódi nyugpont csak a' berekesztésnél van. A' különálló hangzatok száma, (mellyeket azonban nem azok kettőztetése, vagy a' kisérő szerszámok után kell itélni,) önkényes, 's ezek szerint a' Fuga két—három—négy hangzatu. A' Fugánál figyelembe vétetik 1) a' főtétel, máskép thema, subjectum, dux, v. vezér. 2) a' társ, comes, v. felelet az az: a' themának más hangzatban vagy a' hanglajtorja más fokán ismétlése; 3) az ellenharmonia, contrasubjectum, v. olly melodia, melly, ha a' főtételt egy vagy más hangzat viszi, mindenkor más hangzatban hallik. 4) a' visszaütés, repercussio, vagy azon rend, melly szerint a'

vezér és társ felváltva különbféle hangzatokon járnak. A' fuga szabálya szerint ezek mindig különböző hangnemeken ismétlendők; 5) a' közharmonia, azaz, olly apró tételek, mellyek a' főtétel elhallgatása alatt jőnek elő. Ha a' fugában csak egy főtétel van, akkor egyszeres, ha több, kétszeres, háromszoros, négyszeres lesz. Szoros, obligata, ricercata a' fuga, mellyben csak egy főtétel és egy ellenharmonia minden lehető alakokban forog. Szabad, libera Fuga, mellybe köz tételek szövetnek, 's ezek hangsora nem a' főtételtől kölcsönöztetett, p. o. Mozart „Tündérsipjának" ouvertureje. A' fuga alapjait a' kánonok, és kettős ellenpont szabályai teszik. Egy vonzó muzsikai gondolat, melly egész sokaságot megkaphat, mint főtétel, — a' harmoniának olly ehez illetése, hogy ez minden lehető utánazások, változtatások, fordulatok, és kánoni bánás mellett mindenkor énekelhető maradjon, — egy megfelelő ellentétel választása, hogy ez egy felől ne csupa száraz munka legyen, más felől a' thema elibe se vágjon, — a' hangzatok helyes beereszkedése, — ezeknek, változtatásaiknál a' főtételhez illendő viszonya, — olly kiséret, melly mellett a' fő hangzat mindenkor illőleg kitünjék: ezeknek, 's más csak izlés és gyakorlás által nyerhető tulajdonoknak kell a' fugát, a' harmonia' rendes kivánatin kivül elevenitni, ha nem csupa mesterséges muzsikai számoló példa, hanem aestheticai szülemény akar lenni. Egyébiránt Rousseau itélete, hogy „egy szép fuga csak egy jó harmonistának halálalan mestermive", csak a' felületes mükedvelőre, nem a' szellem — 's érzéssel teljes esmerőre illik. A' fugában egy többség érzelmei összeegyezőleg, még is az egyesekre nézve tökéletesen önállólag nyilatkoznak. A' fuga alkotásáról Marpurg „*Abhandlung von der Fuga*" czimü munkája tanit. (Berl. 1753).

Füger (Fridrik Henrik), Bécsben a' belvederei képgyüjtemény igazgatója, udvari festő, professor a' mivelő mesterségek academiájában, cs. k. tanácsos, szül. Heilbronnban 1751, egy papnak fia; — már az oskolában mindenfélét rajzolt, 's 11-dik évében oktató nélkül apró képeket, miniaturban. Nagy Sándor csatáit látván Audrantól, Lebrun szerint, 's a' történetolvasást igen kedvelvén, történetfestésre határozá magát. A' stutgardi oskolában Guibal alatt, ennek buzditása mellett is, majd minden kedve elment a' festéstől, nagyot nem reménylve magából. Halleba ment, jogokat tanulandó. Itt Klotz visszainté az elhagyott pályára. Dresdában tehát tovább rajzolt, 1774-ben Bécsbe ment, 's M. Thereziától Romába küldetett. Hét évig ott lévén Nápolyba utazott 1782-ben, hol két esztendeig Lamberg gróf, austriai követ mellett vala, 's alkalmat lelt Casertában a' királyné német könyvtár-teremében 3 fresco festéssel (előbb nem gyakorlá benne magát) 's a' királyné jól eltalált képe által magát kimutatni. 1783 orosz szolgálatba hivatott, de háladatosságból Austria meghivását fogadta el, melly 1784-ben a' festő és szobrászoskola aligazgatójává tevé. Eleinte majd csupa miniaturfestésekkel bajlódék, de ezeket is nagy izléssel csinálá. Azonban az olajfestésben is gyakorolta magát. Szebb darabjai ezek: II. Jósef jól eltalált képe, szinte ugy Erzsébet főherczegnéé, Laudoné és Witt asszonyságé; — a' történeti képekből: Prometheus, az égi tüzet lelopó, Zinzendorf gróf számára; Orpheus, Euridice visszaadatását megnyerve Plutótól; Didó a' farakáson, Kaunitz herczeg gyüjteményében; az első szülők Abel halálánál, barátjánál Naith urnál; Junius Brutus itélete fiai felett. 's mellékdarabban a' romai Virginia halála, — mindenik Fries gróf gyüjteményében; Semiramis, a' mint csinasztalánál a' Babyloniak ellene lázadását megérti; és végre Socrates birái előtt. Miniaturábrázolati közül, mellyek fordulásaik kelleme 's hatalmas szinezetjek által igen becsesek, csak II. Jósef császárét emlitem (egyetlen, jól eltalált) és Rzewuska grófnéét, a' mint szobájában gyermekitől körül van véve. Beteges létében Klopstock Messiása szerint 20 kézrajzot is készite kék papirosra, krétával és posztóval, fejér emelkedéssel. Utána dolgozták: Leybold,

Bartsch, Beckenkam, Grieger, Jacobe, Kininger, Pfeifer, Rhein és Wrenk. Füger maga éteté be a' mondott Semiramist, Hercules istenülését 's egy allegoriát a' festésre. Egy az utolsó és legszebb munkái közül az 1804-ben a' cs. udvari kápolna számára festett János a' pusztában, mellyet 1000 arannyal fizettek meg. F. Bécsben halt meg, Nov. 5-kén 1818.

Fugger (nemzetség). Ezen familia ősapja F. János volt, takácsmester Grabenvagy Göggingenben, nem messze Augsburgtól. Legidősb fija János, szinte takács, Widolph Klárát elvévén, 1370 polgári just nyere Augsburgban, 's a' szövés mellett vászonkereskedést is üze ezen akkor hires kereskedő városban. Első nője halála után elvevé Gfattermann Erzsébetet, egy tanácsur leányát (1382). Két fiu és négy leány származott ezen frigyből. F. János a' takácsczéh egyike lön azon 12 közül, kik a' tanácsban ültek. Midőn 1409-ben meghalt, 3000 forint tőkéje volt; nagy summa azon időben. Legidősb fija András ugy uzsoráskodott a' neki esett résszel, hogy nem sokára gazdag Fuggernak hivaték. Nőjével, Borbálával, az astei Stammlerek ó familiájából, az özes nemes Fuggerek familiáját alapitá, ugy neveztetve azon czimtől, mellyet III. Fridrik császár a' fiaknak ada, — de ez kihalt 1583. Jánosnak második fija, Jakab, legelső szerze magának házat Augsburgban a' Fuggerek között, szinte takács volt és kiterjedt kereskedést üze. Jakabnak 3 fija, 11 gyermek közt, Ulrik, György, és Jakab szorgalom és szerencsés kereskedés által megalapiták a' familia fényét; a' legelső házakba házasodtak, 's Maximilián császártól nemességre emeltettek. A' Fuggerek, tanács és tett, vagyon és pénz által többet használtak az ausztriai háznak számos más familiáknál, 's a' sokszor pénzre szorult Maximilián nálok mindig lelt kisegitést. 70,000 arany forinton elzálogitá ő nekik a' kirchbergi grófságot a' weissenhorni uradalommal együtt 10 esztendőre, 's csak 8 hétre lön szükségek, hogy azon 170,000 arany segédpénzt lefizessék, mellyel II. Julius pápa a' franczia es spanyol királlyal együtt Maxim. császárt a' velenczei háboruban (1509) segité. Jakab fijai megerősiték a' ház hirét, mindenik önnutján, de nagyobb esetekben együtt tartottak. Ulrik egyedül szánó magát a' kereskedésre, mellyet Ausztriával megnyita. III. Fridrik császár öszvejövetelekor bátor Károly burgundi herczeggel, Trierben 1473, Ulrik elvállalá a' császári udvar számára való szállitást; irószobája aranynak hivaték, 's közel távol hires vala. Nem volt egy kereskedési tárgy is, mellyet ő tekintetbe nem vett volna; még Dürer Albert mivei is az ő kezén által mentek Olaszországba. Jakab a' bányaszságnak adá magát; kibérlé a' schwatzi bányákat 's szörnyü gazdagságot gyüjte, mellyből az austriai főherczegek 150,000 forintot kaptak, 's a' szép Fuggerau vár-lak támadt Tirolban. Jakab Hallban halt meg Tirolban 1503, a' császár (Maxim.) személyesen kiséré ki sirjába. A' Fuggerek folytaták a' bányamivelést itt és Magyarországon, Krainban 's Carinthiában, 's gazdagságok egyre szaporodott. Minden irányban mentek az ő küldeményik, minden ut, minden tenger hordá a' Fuggerek terhes kocsiit és hajóit. Fő fényben V. Károly alatt ragyogott ezen család. Fugger Ulrik fijai örökös nélkül haltak meg (1536). Jakab nem hagya gyermekeket hátra, 's igy György vala mindenese a' gazdag törzsöknek, ki Imhof Reginával két fiat nemze, Rajmundot és Antalt. Midőn Károly császár (1530) azon hires országgyülést tartá Augsburgban, esztendeig 's napig Fugger pompás házában lakott. Antalnak szabad bemenetele volt a' büszke Spanyolhoz, mert a' Fuggerek gyakran táplálást adtak erszényének, és sokat is számolt reájok, például a' tunisi háborgásban 1535. A' császár gróffá tevé gazdáját (Nov. 14. 1530) és annak testvérét; a' még zálogban lévő Kirchberget és Weissenhornt örökségül és tulajdonul adá nekik, a' sváb grófi padon az ország nagyjai közé felvette 's megajándékozá egy pecsétes levéllel, melly nekik herczegi jogokat ada. „Még senkinek sem adtam ezt, 's nem is szándokom többé cse-

lekedni" mondá Károly, — de öt év sem folyt le azon mondás olta, midőn megjogozá őket arany és ezüstpénz-verhetéssel, mellyet ezek ötször használtak (1621, 22, 23, 24 és 1694). Antal és ivadéki közül 12, azon titkos tanácsban is ültek, melly a' birodalmi város czéhes igazgatása helyébe lépett. Ezen Antal 6 millió koronás aranyat készben hagya hátra, azon feljül drágaságokat, vagyont Europa minden részeiben 's a' két Indiában, 's ő róla mondá Károly császár, midőn a' parisi királyi kincstárt megnézé: „Augsburgban van egy takács, ki ezt ön aranyaival mind kifizeti." II. Ferdinánd császár még jobban emelé a' Fuggerek fényét, midőn a' Károly adta kegylevelet megerősitvén, Fugger Hans és Hieronymus-nak, a' család két legidősbike számára a' nagy comitivát adá minden jogaival együtt, t. i., hogy uradalmaikon bányászkodhattak, országos és héti vásárt rendelhettek, jobbágyokat örökösithettek, vagy azoknak bévont javaiban örökösök lehettek, vadászhattak, 'sat. A' család szaporodott; 1619-ben öt főtörzsök számlála 47 grófot és grófnét, az egész tagjainak száma pedig annyira ment, a' hány nap van az esztendőben. Mint grófok is üzék a' kereskedést, 's 94 év alatt 941,000 forintnyi fekvő jószágot szereztek, 's 1762 még 2 grófságot, 6 uradalmat 's 57 más helységet birtak, Augsburg körüli telkeiket és házaikat nem számlálván. Az első és felső hivatalok Fuggerek kezei közt voltak a' birodalomban, és több herczegi ház dicsekedett a' Fuggerekkel való atyafiságával. Nálok találtattak minden akkori mivdrágaságok 's ritka iratok gyüjteményi; festők 's hangászok tartattak ő tőlök, 's a' mivek és tudományok ápoltattak. Lakhelyeik, kertjeik, remeki voltak az akkori épitésnek és izlésnek. A' közjóra sokat áldoztak. Jakab fijai, Ulrik, György, és Jakab, az augsburgi Jakab-külvárosban házakat vettek, ledönték, 's helyökbe 106 kisebbet épittettek, mellyeket szegény polgároknak csekély bérért átengedtek; ugy támadt a' ma is fennálló, ön kapukkal és fallal biró Fuggerei. Jakab épiteté az ugy nevezett faházat, 32 himlőben szenvedő idegen számára; 2000 forintot hagya a' szegényeknek 's tőkét egy kórházra, 500 fugger jobbágy számára Waltenhausenben; Antal egy oskolát alapita, és segédpénzt némelly tanulók számára, tőkét 3 ifju leány évenkénti kiházasitására sat. Az oltárok is láták áldozatikat; a' támadt Lutherismus ellen egész erővel dolgoztak, mint az anyaszentegyház hiv fijai, 's e' végre ők hivák Augsburgba 's gazdagiták a' Jesuitákat. — Rajmund és Antal testvérek után két lineára oszlék a' család; Rajmundi-ra és Antalira, mellyeknek mindenike viszont több ágra szakadt; de mindenik: kirchbergi és weissenhorni Fugger gróf. A' rajmundi fölinea annak 2 fiával viszont két ágra oszlott: Jakab János, az idősbik a' pfirti, György pedig a' kirchberg-weissenhorni ágat alapitván. Az elsőből még a' franz-bennoi ág létez Göttersdorfban; a' másik kettő kihalt. A' kirchberg-weissenhorni ág szinte virágzik még; az övéi a' kirchbergi grófság és még 4 uradalom, átaljában 14,000 lélek 80,000 for. jövedelemmel. Az Antalinak három mellékvonala lön, Max-, Hans-, és Jakab-é. Az első 1676 olta a' férjfi ágban kihalt; a' Jánoságból még három ág létez, ugymint glötti, kirchheimi és nordendorfi Fugger. Az utolsó azon három fölineából, Jakabé, t. i. csak a' babenhauseni ágban virágzik. — Babenhauseni gróf Fugger Mária Anselm II. Ferencz romai-német császártól Aug. 1-jén 1803, férjfi maradékival együtt, az első születés joga szerint, birodalmi herczegségre emelteték, 's a' babenhauseni, boosi 's rettershauseni uradalmak, Babenhausen főnevezet alatt, birodalmi herczegséggé tétettek. (Megh. Nov. 22-kén 1821). A' babenhauseni herczegség, mellynek főhelye Babenhausen a' Günz mellett, 7 nsz. mf. 11,000 lakossal 's 80,000 forint jövedelemmel. A' rajnai szövetség eredtével mind ezen herczegség mind a' többi Fugger birtokok a' bajor király alá estek; de birtokosinak sok előjogok engedtettek a' korona részéről, különös egyezések által. A' fuggeri herczegi 's grófi birtokoknak kiterjedése tesz 21 nsz. mértft. 40,000 lélekkel. 55.

FÜGGŐ ALKAT (*Hangewerk*) az épitői mivészetben, gerendák, ágosok, oszlopok, támaszok és zárok egyesitése, mellyek fedeleknél, hidaknál, oszlopoknál használtatnak, ha az alsó köznek szabadon kell maradnia, 's következésképen oszlopok segédül nem vetethetnek; igy a' teher felülről tartatva mintegy függ. Ha a' gerendák alá támaszkapcsok használtatnak, támasz alkatnak vagy feszitő alkatnak neveztetik; ha pedig mindenik nem együtt van, függő támasz alkatnak.

FÜGGŐKÖR. Neve azon az égen való körnek, melly a' visgálónak tető- (*Zenith*) és lábpontján keresztül menvén, egyszersmind a' láthatár-körön (*Horizont*) függőlegesen áll, 's mellynek ivei az Astronomiában a' csillagok magassága és tetőponti távollétének (*distantia zenithalis*) meghatározásánál mértékül használtatnak. *Albert Ferencz.*

FÜGGŐLEGES, l. FÜGGŐ.

FÜGGŐ (*perpendicularis*). Ha egy egyenes vonat olly módon van más vonatra huzva, hogy az ugy formáltatott mellékszegletek egyenlők egymással, t. i. derék-szegletek, akkor ama' vonatnak helyheztetése függőleges, és a' vonat maga függőleges vonatnak (függővonal) mondatik. *Albert Ferencz.*

FUJTATÓ, azon eszköz, mellyben a' levegő felfogatik, összegyüjtetik és nyomatik, és rövidebb vagy hosszabb csöveken által a' szükséges helyre, kemenczébe, tüzhelyre 'sat. vezettetik. Igen gyakran több fujtató egyesittetik, és a' szél egy köz üreghe, onnét pedig czéljára irányoztatik. Minden fujtatónál arra megy a' mechanismus ki, hogy a' felfogott levegő kinyomassék, 's mindjárt uj menjen az eszközbe. Minden fujtatónál tehát 2 nyilás szükséges, egy a' levegő bebocsátására, másik annak kieresztésére; és igy mindeniknek váltva nyilnia és rekednie kell. A' fujtatóknak ezen különböző nemeik vannak: 1) a' hajlékony falu fujtatók, bőrből, igen közönségesek. 2) A' fa-fujtatók, mellyeknél a' felső oldallap a' mereven álló alsó felett mozog; változtatása ennek Wilhelmfujtatója, hol az alsó oldallap mozog. 3) A' szekrény és hengerfujtatók; az elsőknél parallelepipedon, a' másikaknál henger idomu az üreg, 's vagy egyik, vagy mindenik oldalon el van zárva, mellyben a' dugony (*Kolben*) fel és alá mozog. A' szekrényfujtatók többnyire fából vannak, ritkán vasból vagy kőből; a' hengerfujtatók többnyire öntött vasból, ritkán fából (fenyő fujtató). A' csak egy oldalról elzártaknak vagy egyszerüen fuvóknak egy szivó, 's egy fuvó nyilások van; a' kétfelé fuvóknak pedig kettő kettő. A' hengerfujtatók legjobb sikerüek. 4) Baader fujtatói részint vizzel töltött edényekből állanak, mellyekben egy második edény ugy mozog, hogy ezen másodiknak alja és a' viz szine között üres hely marad, léggel betelendő, a' leereszkedéskor kifuvatandóval. 5) A' kurhessi fő bányaügyelő Henscheltől nem régiben feltalált lánczfujtatók öntött vasu, alatt a' lánczvonal felé hajlott csőkből állanak, alant vizbe csüngőkből, fen pedig kinyiltakból. Ezen csőkön át, fen kerekek felett függve, dugtányérok járnak a' rájok eső viz nehézsége miatt, és a' levegőt magokkal alászoritják, és egy gyüjtő szekrénybé vezetik. Ezek is jó sikerüek. 6) A' vizi dobfujtatók zárt, viz felé helyezett, alant nyilt szekrényekből állanak, mellyek hosszabb vagy rövidebb csőkkel egyesültek, mellyek által viz esik le, a' csők levegőjét a' szekrénybe hajtva, honnan azután az a' kemenczébe vagy tüzhelyre vezettetik. 55.

FÜL, l. HALLÁS.

FÜLCSENGÉS, l. HALLÁS.

FULDA, a' hesseni választó fejedelemségnek nagyherczegsége, 's a' hajdani fuldai püspökségnek, melly világi birtokká tétetvén, Oranien-Nassauhoz, azután a' frankfurti nagyherczegséghez kapcsoltatott, mintegy $^2/_3$ részét teszi. Hesseni része most 4 kerületet (ezek közt Schmalkalden), 11 megyét, 's 42 nsz. mf. foglal magában 125,100 lak. Magasan fekszik, 's kel. oldala Rhön bércztől, nyug. a' Vogelsbergtől ha-

tároztatik. A' tartományt általjában sok vulkán eredetü hegyek boritják, mellyeknek köreit szép rétek és völgyek diszesitik, és sok vizek (a' többek közt a' Fulda) öntözik. Földje iránt mostoha volt a' természet, mert hegyes, köves és sovány sok tájékon, de a' lakosok szorgalma igen jól megmivelte azt, a' honnan terem gabonát, gyümölcsöt, Bajorországhoz tartozó részében jó bort, kerti veteményeket, 's főképen sok lent. Hegyeit erdők, leginkább bikfák fedik; fenyő-levelü fák is plántáltatnak. Az erdők nagy részét elfoglalják a' tartománynak. Igen jó legelői elég élelmet adnak a' barmoknak, 's juhoknak, mellyek számosan tartatnak. A' hegyek nem gazdagok ásványokkal; ércze épen nincs. Salzschlirfben van egy sóaknája. Nagyobbára catholicus lakosai len, 's gyapju fonással és szövéssel foglalatoskodnak; a' honnan sok vásznat, damaszt, mindennemü asztali készületeket, kendőket 'sat. készitenek, mellyeket részint Bremába és maini Frankfurtba küldenek, részint házalókkal árultatnak el, kik Németországnak nagy részét bekóborolják. Sokan a' Main déli tájékaira mennek, hol az aratás korábban kezdődik, 's aratással keresik kenyereket. — Fővárosa Fulda, az emlitett nagyherczegség 1817 alkotott kormány- és főtörvényszékének, mint a' cath. püspöknek is helye, egy tágas völgyben fekszik a' Fuldánál, mellyen egy kőhid megyen keresztül. Külső városaival együtt 990 ház., 's 9100 lak. van. Főutszái szélesek, 's szép házakkal diszlenek. Legszebb a' püspöki piacz, mellyen két obeliszk áll. Épületei közt kitetszők: a' négyszegü kövekből épittetett püspöki pompás templom, sz. Bonifacius sirboltjával, az előbbi püspöki kastély, mulató kertjével; a' lyceum, 's erdőszoskola. *L—ú.*

Fulda (Károly Fridrik), német nyelv és történet-visgáló, szül. 1724 Gimpfen városában, Svábhonban; Stuttgart, Tübinga, Göttinga tanuló helyei; mint enzingeni pap halt meg Würtembergben 1788. Nyelv-visgálatit 1760 kezdé, 's első mutatványát ezen értekezésben adá: „*Ueber die zween Hauptdialekten der deutschen Sprache*," melly 1771-ben a' kir. tudom. társaság jutalmát Göttingában elnyeré. Nagyobb munkája ez: „*Sammlung und Abstammung germanischer Wurzelwörter nach der Reihe menschlicher Begriffe*" (Halle 1776, 4.), mellyre „*Grundregeln der deutschen Sprache*" jött ki (Stuttgart 1778). Később jelent meg: „*Versuch einer allgemeinen deutschen Idiotiken-Sammlung*" (Berlin 1788). Egyes értekezések vannak még tőle az ő, 's Nast Stuttgartban kiadták: „*Deutscher Sprachforscher*"-ben. Éles elméjü és fáradhatatlan szorgalmu volt ő. Rövid, néha igen is. Hézagjai sokszor érthetlenné teszik; azért állitásai nem mindenütt vetetnek bebizonyitottak gyanánt. Történeti és régiségi visgálódásokkal is foglalatoskodék; értekezéseket ada p. o. a' Góthok eredetéről, a' Germánok isteneiről 'stb. A' valódi történetirásba nagy szorgalma gyümölcsét e' munkákban láttatá: „*Geschichtscharte in* 12 *grossen illum. Blättern*" (Basel 1782); „*Überblick der Weltgeschichte, zur Erläuterung der Geschitscharte*" (Augsburg 1783). Jegyzéseit Ulphilasról, a' latin forditással, egy abból kivont szótárral, 's egy mösogóthi nyelvtudománnyal együtt Zahn tevé közönségessé 1805 az Ulphilas kiadásával, 's egyszersmind tudósitást ada Fuldáról, 's hátramaradt kéziratairól. F. kézi mivekkel is sokat foglalatoskodék.

Fülek, a' dunáninneni kerületben fekvő Nógrád vármegyének füleki járásában mezőváros; hajdanában hires és nevezetes hely volt, falakkal körül véve. Szép fekvése, nagy erdei, savanyu vize diszesitik. Vára hajdanában igen erős vala, most ledüléssel ijesztő falai néznek magas sziklájokról a' rontó időbe. Török basa helyett gyikok lakhelye most.

Fülemüle (csalogány). Brehmnél a' tizedik vagy énekesek rendjébe tartozik. Nemjegyei ezek: orra igen hengerded, hátul meglehetősen széles, orrlyukai tojásdadok, de hártyások, közel a' homlokhoz; szemei nagyok, lábai magasak, erősek; szárnyai középhosszuak; leke-

rekült farka középhosszu, rosdaveres, rosdás barnaveres; felteste rosda-veresszürke, alteste világos szürke; fiuszőre tarka. — A' csalogányok a' bokros helyeket kedvelik, különösen a' csermelyek és folyók mellékén; télre melegebb hazát keresnek; kora tavasszal megjőnek, 's akkor némelly fajok egész éjjelenként csattogtatják énekeket. Bogarakkal és bogár álonokkal élnek; azokat örömest a' földön futkosva keresik. Nem tudni, mellyik faj csattog légkellemesebben. — Brehm hat fajt ir le, ezen nevek alatt: 1) *Grosse Sprossernachtigall* (nagy cs). 2) *Die kleine Sprossernachtigall* (kis cs.). 3) *Die grosszchnäblige Nachtigall* (nagyorru cs.) 4) *Die mittlere Nachtigall* (közép cs.) 5) *Okens N.* (Oken csalogánya). 6) *Die fremde Nachtigall* (idegen cs.). —j—*a*.

Fülfájás, l. Halálás.

Fülfü (fülvirág, menydörgő fü, *Sempervivum*), Linné szerint a' 12-dik osztályba, az az a' 12 himesek, 12 — sok anyások közé tartozik; a' természeti irányzat szerint pedig a' külnövetüek vagy kétszikesek osztályába, a' pozsgások (*crassulaceae*) családjába. Jegyei ezek: Csész. 6—20 hasábu, szirma 6—20., kétannyi himszál mint szirom. Az anya alatti pikkek fogas vagy rongyolt hegyüek, ritkán csorbák vagy eltüntek. A' hány szirom, annyi gyümölcs. Honunkban ezen fajok esmeretesek: 1) rózsás f. (*S. tectorum*), levelei szőrösek (kalászosak), a' hullmagzatéi szélesek; 5—9 széles szirom. 2) Gombos f. (*S. globiferum*), levelei szőrösek, a' hullmagzatéi majd öszvehuzottak. 3) Hegyi f. (*S. montanum*), levelei fanosak, a' hullmagzatéi majd öszvehuzottak. 4) Borzas f. (*S. hirtum*), levelei szőrösdedek, a' hullmagzatéi öszvehuzottak. Szirma 6, rojtos-rongyolt, a' csészénél kétszerte hoszabb. 5) Pókhálós f. (*S. arachnoideum*), levelei finom pókhálóu szőrrel, a' hullmagzatéi öszvehuzották. Szirma 8—9, kiterjedt. Legesmeretesebb az első faj, melly a' házak tetején igen gyakori, és a' negyedik, melly a' mészkő-sziklás hegyeket böven lepi. —*j*—*a*.

Fulgurit, l. Villámcső.

Fülgyónás. A' catholica egyházban az áldozó egyházi személy előtt titkos megvallása azon vétkeknek, mellyeket vagy egész életünkben, vagy az utolsó gyónástól fogva elkövettünk. A' gyóntató atya a' vétkek minémüségéhez 's számához képest a' töredelmes gyónónak a' feloldozás előtt, bizonyos jóságos cselekedeteket (imádságot, alamizsnát, böjtöt 'sat.) rendel, hogy azok által a' bünös részéről, Krisztus érdemeire, 's elégtételére tekintvén, eleget tegyen, rosz hajlandóságit megorvosolja, 's előbbi vétkeitől megóvassék. A' bünösnek valamelly nagyobb vétket, vagy sulyositó környülállást szántszándékkal elhallgatni, az egyházi személynek pedig a' hallottakból bár melly szin alatt valamit kijelenteni, tilalmas. Hogy a' fülgyónás mivoltiképen Krisztus rendeléséből ered, kitetszik abból, mivel Üdvözitőnk apostolainak hatalmat adott a' bünök megbocsátására vagy megtartására; ennek helyes és üdvösséges gyakorlására pedig, mivel a' pap senki titkait nem tudhatja, szükséges, hogy a' bünös megvallja, és előszámlálja büneit. Azért, a' sz. atyák nyilván bizonyitása szerint, a' fülgyónás az apostoli időktől fogva szokásban volt, ugy hogy magok az elszakadt Görögök, noha minden legkisebb szertartási változtatást is a' romai egyház ellen felhordtak, nem csak nem vádolták a' Romaiakat, sőt inkább a' fülgyónást magok is, hitbeli czikkelyként, mindenkor vallották. Nem is gondolható, mikép csuszhatott volna ezen szokás mozgások, ellenkezések nélkül a' keresztény egyházba. Azt állitani, hogy 1215. III. Incze pápa alatt parancsoltatott először minden kereszténynek a' fülgyónás, képtelen botlás, mert nem a' fülgyónást, hanem annak esztendőnként legalább egyszeri teljesitését rendelte a' nevezett pápa. *Szenczy*.

Fulton (Robert), éjszakamerikai müszeres, a' gőzsajkák feltalálója, született a' lancasteri grófságban Pensylvaniában 1767-ben, meghalt 1815-diki Febr. Minthogy atyja szegény vala, Philadelphiába

egy aranymíveshez adatott tanítványul, a' hol is ügyességét és ízlést mutatott a' rajzolásban. Bizonyos honfija módot szerze neki, hogy Londonba mehetne, és ott a' rajzolást ama' hires West, amerikai fi, oktatásából tanulná. Minekutána Fulton itt néhány évekig szorgalmatosan tanult, maga sem elégedvén meg e' mivészetben tett előmenetelével, egészen bucsut vett azon reménytől, hogy belőle valaha hires festőmivész lenne, 's eltökélé elmetehetségeit más tárgyakra forditani. Összeköttetésbe juta Ramsey nevü földijével, egy Londonba azért érkezett ügyes müszeressel, hogy ott a' gőzmivekkel és más egyéb hasznos találmányokkal megesmerkedjék, és azokat hazájába, Virginiába, általszállitsa. Fulton már most egészen elveté ecsetjét, 's a' müszertudomány (*Mechanica*) tanulására szentelkezett. Midőn ezzel foglalatoskodott, honfija, Barlow, akkori éjszakamerikai szabad statusi követ Franciaországban, reá vevé őtet, hogy Parisba költöznék, és ott egy panoramán dolgoznék. E' munkája tekintetet és keresetet szerze nekie; már most továbbá gyakorolhatá a' müszertudományt. Barlow, a' ki „Colombiade" czimü költeményét neki adá, összeköttetésbe tevé őtet a' nemzeti intézetnek néhány tagjaival, és a' franczia földmérőkkel; ezen férjfiakkal való társalkodása, és azoknak iratai, bővitették képzetei körét, és ezen időszakból származtak azon találmányai, mellyeket utóbb nyilvánokká teve. Im e' következők: 1) Egy malom a' márvány fürészelésére, simitására, 's pallérozására. 2) Rendszer a' csatornák hajózhatására. „A' csatorna hajózás javitásáról" (London 1796, 17 rézmetszettel). 3) Egy erőmiv a' kötelek és hajókötelek készitésére; ezen machinának egyszerü erőmivezete viz által hajtathatik, kevés tért és csak egy munkást kiván. 4) Egy csónak a' vizalatti uszásra. 5) A' Torpedo, olly machina, melly által az ellenséges hajókat a' vizben a' levegőbe vettethetni. 6) A' gőzsajka, olly találmány, melly nevét örökiti. Parisban a' Seinen teve vele első próbát; de talán a' folyó tulajdonságában volt az oka, hogy még a' jelesebb franczia müszeresek sem reménylék e' találmánynak nagy foganatját. Szinte olly kevés divatot nyert Angliában is. Már most honjába fordult találmányaival. Az első gőzsajka az ő igazgatása 's ügyelete alatt Uj-Yorkban épittetett 1807-ben, Brown által. E' kortól fogva Éjszakamerikában minden nagy folyón divatba jöttek a' gőzsajkák. Fultonnak azon sors juta, melly sok más feltalálóknak. Tizenkét évig iparkodott Európában és Amerikában a' gőz használását a' hajózásnál divatoztatni; de majd mindenütt bajokra ütközött. Végre a' congressus egy patenst adott neki, Amerika nagyobb folyóin a' gőzhajózást a' patens időszabásáig egyedül üzhetnie. De Fulton, mint Colombo, szegény lévén, pénzszüksége által kinszerittetett privilegiumát, Amerika legtöbb folyóira nézve, csekély áron eladni. Még csak két folyón volt az sajátja, midőn élelme gondjában, és azon kedvetlenségből, hogy familiájának több mint 100,000 dollár adósság terhét kell hagynia, meghalt. Fultonnak 1810-ben 5000 dollár rendeltetett a' congresstől, hogy rontó machinájának, a' Torpedonak, tökéletesitését folytathassa. Élete végső éveiben azon gondolattal foglalatoskodott, hogy egy táborhajót épitsen gőzerőmivvel felkészitve. Képzetének tökéletesen megfelelt a' munka kivitele; a' congress gyámolitá őtet, 's megparancsolá, hogy az ő utmutatása szerint Uj-Yorkban egy illy táborhajó (gőzfregatta, steam-fregate), mellynek hossza 145, széle pedig 55 lábnyi legyen, épittessék. Fulton nehány nappal előbb hunyt el ezen utolsó munkája végezeténél. L. Montgery „*Notice sur la vie et les travaux de Robert Fulton*" (Paris 1825). 1829-ben megrendelé a' congress Fulton gyermekeinek az 5000 dollar summát, 1815-diktől járó kamatjával együtt.

Fulvia uralkodásra vágyó neje Marcus Antoniusnak (l. e.)

Funácza, barlang és falu Bihar vármegyében, Rézbányához közel. A' barlang oldal- és tetőfalait csepkő-idomok ékesitik. Állatcsontok és kővévált müszeres testek találtatnak benne.

Funk (Gottfried Benedek), a' schönburgi grófságban Hartensteinban született 1734. Életének 13 évéig atyjának házában neveltetvén, ki ugyan ott diaconus volt, erkölcsi mivelődését leginkább anyjának köszönte. Theologiai tudományokra készülő, a' freibergi oskolákra ment, de az egykor felveendő predikátori hivatallal összekapcsolt némelly nehézségek, elhatározatlanná tevék. Cramer J. A. az akkori quedlinburgi udv. predikátor, kinek elmebéli nyughatlanságát irásban felfedezte, a' törvények tanulását javalá neki, mellyet ő 1755. Leipzigban el is kezde. De a' következett esztendőben magához hivta őt, a' most már kopenhageni udvari predikátor, gyermekeinek tanitóul 's nevelőül, és megigéré neki a' theologiai tudományokban adandó oktatást. Ezen szerencsés helyezetben 13 évig maradt F., Klopstockkal, ki őt egyházi énekek készitésére tüzelte, 's a' magáéit vele klavir mellett elénekeltette; továbbá Münter, Basedow, Resewitz és másokkal társalkodván. 1769. elhagyá a' második honává lett Daniát, Magdeburgba hivatván meg a' főoskolai tanitószékre, melly akkor az érdemekkel diszes Goldhagen igazgatása alatt volt, kinek F. 1772. utódja lön. 40 évnél tovább viselte ő ezen hivatalt. Sok oldalu 's mély esmeretei, alázatossága, derült elméje 's jó szive, számos tanitványaira sikeres behatásuak voltak. Az oskolák 's nevelés körül, apróbb irásai, de leginkább tanitása és példája által szerzett érdemeiért, a' burkus országlás által 1785 consistorialis tanácsnoknak neveztetett ki. Ezen tisztségnek elfogadására késedelmesen határozá el magát Funk, félvén, hogy uj foglalatosságai oskolája 's nevendékei ügyében akadályozni fogják. Végre megérkezett a' Fridrik által aláirt kinevező levél, 's haszontalan volt minden további vonakodás. Félelmes gyanitásai kevésben, vagy épen nem teljesedtek be, 's elmei és erkölcsi jelességei annál jóltévőbb fényben mutatkoztak. Innét azon általános tisztelet, melly életében 's holta után (Jun. 18. 1814) is mindenütt kinyilvánosodott. Egy, tanitványaiból összeállott egyesület, magán-adakozásokból állittata neki emléket, melly, a' mint az azt megerősitő cabineti rendelés jól találva mondja: „neki, 's azoknak, kik érdemeinek elesmerését az ő elméjében munkálódott alapitványokkal egyesitni tudák, egyiránt becsületére válik.“ Azon oskolánál t. i., mellynek F. 40 évig igazgatója volt, egy az ő nevét viselő alapitvány állittatott fel, a' szükölködő ifjak számára, mellynek vagyona jelenleg 5000 talléron felül megy. Ugyan az emlitett egyesületnek költségén készittetett Rauch által cararai márványból Funk melyképe, ezen felirással: *Scholae, ecclesiae, patriae decus;* melly a' főtemplomban állittatott fel. Funk összeszedett irományai az egyesület által adattak ki 2. köt., mellyek életirását 's kölcsönös levelezéseinek kivonatát is magokban foglalják.

—*no*—

Fünyomatok úgy szereztetnek, hogy a' szárított növényeket fenyőkorommal bekenve papirosra lenyomják. Ezen mivészetet a' 16 század elején találta fel az álnevü Alexius Pedemontanus, vélemény szerint egy az 1580-ban elhalt Wecker Jak. Jánossal. Azt mondják, hogy az 1576-ban megholt Cardanus Hieronymus is tanitá e' mivet, 's Baier professornak volt illy gyüjteménye a' 16 századból. Tehát nem Hessel a' feltaláló, ki 1707-ben Amerikában a' növényeket füvész-munkáiban nyomatokra használta. Kniephof prof. első alapita 1727 (1728)-ben Funke könyvnyomtató segitségével illyen nyomó intézetet, mellyből iró papirosra fekete nyomatok adattak természeti növényekről. De e' munkálat megszünt, minekutána Kniephof vagyonát 1736 egy tüz hamuvá tette. Azután Trampe könyvnyomtató kijavitá, Ludwig professortól segitetve, a' fünyomást, 's együtt adtak ki 12 századát (centurio) illyen fünyomatokból. 1728 Kirnhals angol először ada tarka szinü nyomatokat, mellyeket

Seutter Augsburgban 1734-ben utánozott. Utóbb Junghans hallei doctor kitalálá a' szereket, mellyek által minden növényt (az igen lágyokat kivévén) ugy le lehet nyomni, hogy legalább a' metszések mellett becsülettel megállanak, azoknál pedig olcsóságra 's természetességre nézve elsőbbek.

Füred. Két falu neveztetik ezen névvel hazánkban és egy mező város. Balaton Füred Szala vármegyének keletéjszaki részében fekvő törzsökös magyar hely, közel a' Balatonhoz, hires savanyu vize van, a' faluról egy óranegyednyire. Füred táját a' kéklő Balaton, benne a' tihanyi félsziget, hátul a' szőlőhegyekkel 's erdőkkel gazdag Bakony, körüle pedig a' szép kis tér, nem különben a' savanyu forrást a' nyári hónapokban megkeresni szokó, 's itt minden feszességet levetkező magyarság, hazánk legkellemesebb zugolává teszik. Tisza Füred, mezőváros Heves vármegyében a' Tisza keleti partján, Poroszlóval átellenest. A' harmadik Füred, falu Somogyban.

Füredi viz. Füred faluhoz közel, Tihannyal átellenest, a' Balaton partján két vasas forrás van, ezen vidéknek orvosi elsőséget is adó ezer más vidék felett. Nem a' legerősebb savanyu viz ugyan, de kellemetes italu és savainál fogva igen hathatós, a' füredi forrás. És ha igaz, hogy az elme derültsége 's a' szép természet, leghathatósabb gyógyitó erővel bir: nem csudálkozunk, ha a' füredi forrást egészség forrásának kiáltják ki. Elemrészei vegyülete ez, fáradhatatlan Schusterünk oszlatása (analysis) szerint 32 latban: kénsavas szóda 35 gr., kénsavas magnesia 3; sósavas magnesia 4; szénsavas magnesia 6; vas 1 1/2 és több; kova föld 1 1/2; kénanyos gyuló 2 1/2 köbös hüvelyk, savitólég 2. k. h. Van benne még szénsavany is. —*j—a.*

Fürj. A' tyukok rendébe tartozó madár. Orra és lába mint a' fogloknál (l. Fogoly) hanem szárnya hegyes, mivel első evezőtolla vagy maga vagy a' 2-dik és 3-dikkal a' többiek felett kiáll; egészen röviden boltozott farka el van rejtve farcsiktollai alá. Orra is hasonlit a' fogolyéhoz, de viszonyilag gyengébb, magasb hátu; szárnyai hosszabbak, de keskenyebbek, evező tollai sokkal gyengébbek; a' honiak farkában 12 alig látszó kormánytoll van. Teste keskenyebb, nyultabb; légsipja kimiveltebb, belső alkatja pedig majd mint a' fogloknál. — A' gabonaföldeken lakik, 's legörömestebb a' zsikságon, a' bokrosba alig, csak néha jön történetből; részint nagy seregekben bujdosnak a' tengeren át; gabonát, olajos magokat, bogarakat esznek; sok nősek 's innét igen hevesek a' himek; a' gabonában vagy füben fészkelnek, sokat tojnak. A' nők nem olly szépek mint a' himek, a' fiak anyjokhoz hasonlitanak, hamar nőnek, igazi szinezetjeket első télen nyerik, mikor az öregek is vedlenek. Európában a' himek Majustól Augustusig kijegyzőleg csattogtatnak. Három faj fordul meg nálunk: a' nagy és közép fürj (itt költő) és a' kis fürj (átbujdosó?). —*j—a.*

Furia l. Eumenidák.

Furioso a' musikában nem annyira a' mozdulás nemét teszi, mint a' kifejezését, 's ezen okból melléknév gyanánt használtatik, p. o. *Allegro furioso.* A' vadság és düh, mellyet ezen kifejezés jelenteni látszik, nem a' rendkivüli sebesség által okoztatik, mint némelly-k gondolják; vad és durva accent az előadásban többet segit itt a' mozdulásnál, 's ez a' musika készitőtől igen előmozditatik idegen, kemény kicsapások, tartós dissonantia (ellenhangzat?), sforzato, váratlan és hirtelen bevágó forték'sat. által.

Fürstenberg, német mediatisált fejedelemség (37 1/4 nsz. mf. 85,000 cath. lak., 18 vár. 4 mvár. 195 fal.) összefüggés nélkül fekszik a' sváb herczegség déli részében. Németország elébbi alkotmánya szétbomolván, a' fürstenbergi tartományok most három fejedelem felsősége alatt vannak, u. m. a' trochtelfingeni és jungnaui uradalmak, 's a' mösskirchi uradalomnak a' Duna bal partján fekvő része (5600 lélek) Hohen-

zollern-Sigmaringen, a' gundelfingeni vagy neufrai grófság (2200 lélek) Würtemberg, többi része végre Baden alatt. Neve Fürstenberg várától 's városkájától jő, mellyet a' régi freiburgi és urachi grófok maradéka, I. Henrik gróf, a' Fürstenberg ház törsökatyja, épitett. A' familia több ágra oszlik, mellyek közül most csak kettő áll fen, u. m. a' Fürstenberg-Pürgliczi, mellynek csak Csehországban voltak birtokai, hanem 1804 a' Németbirodalomban lévő ág kihalván, egész fürstenbergi fejedelemségnek birtokosává lett, 's e' mellett a' pürgliczi, kruschowiczi, nischburgi, dobrawiczi, lautschini, lahnai és neuwaldsteini hitre-bizott uradalmakat birja Csehországban, — és a' Fürstenberg-Weitrai landgrófi ág, mellynek birtokai (1 vár. 1 mvár. 50 fal.) Weitra, Reiupolz, Wafen 'sat. Morvában 's Alsóaustriában fekűsznek. A' lakó kastély, a' törvény 's uradalmi canczellária kkal, Donaueschingenben van. *L—ú.*

FÜRSTENBERG (Fridrik Vilmos Ferencz, báró) münsteri kanonok, a' westfali nemesség egyik legrégibb nemzetségéből szül. 1728. Münsterre nézve jótékony munkálódását Dohm „*Denkwürdigkeiten*" czimü munkájában (I, VII.) irta le. Tanulás és utazás által kimivelt jeles tehetségekkel birt, mellyeket leginkább a' 7 esztendős háboru alatt, midőn az ország a' Burkusok által ellenségesen rongáltatott, fejtett ki dicséretesen. A' béke helyre állása 's a' bajor Kelemen Auguszt halála után Kölnben 's Münsterben választó fejedelemmé lett gróf Königseck-Rothenfels Max. Fridrik, ministerévé nevezte ki b. Fürstenberget, 's átadá neki az elgyengült 's adóssággal terhelt münsteri tartomány kormányzását. F. rövid időn helyre állitá a' hitelt, felélesztè a' földmivelést, müvészetet 's kereskedést; 's Münster bástyáit lerontatva, a' város szépitését 's a' mocsárok kiszáritását eszközlé. 17 évig igazságosan 's állandóan viselte ministerségét; de erőszakos eszközöket nem használt, hanem minden rendet nemesen tudott a' köz ügy előmozditására, versenyezve feltüzelni. Az oskolák javitásán hathatósan igyekezve, a' néptanitást megtisztitá az előitéletektől, 's az életre hasznos esmeretekkel bővité; a' felebbi oskoláknak pedig az ó literaturát 's a' mathematicai tudományokat, mellyeket ő különösen kedvelt, ajánlá. A' jeles tehetségü ifjak gyámolittattak, hogy magokat tanitókká képezhessék, sőt F. maga is tanitója volt alattvalói tanitójainak. Igy rövid időn ujra felvirágzott a' tartomány; 's hogy a' nép szelleme együtt erősüljön, az ifjuságot fegyverben gyakoroltatá. Mindenektől tiszteltetve, sokan kivánták a' nép közül, sokan a' nemesség 's főkáptalanból, midőn 1780 a' választó fejedelemnek herczegi személyben egy országló segéd adatott, hogy ne valamelly austriai herczeg, hanem Fürstenberg választassék Münster jövendő országlójává. De Austria befolyása győzött; Maximilian kir. herczeg választatott, miután Fürstenberg, más választást még a' felkért burkus közbenjárás által sem eszközölhetvén, az ő pártjára hajolt. Ez után letevé ministeri hivatalát, megtartván mindazáltal az oskolákra való felvigyázást, 's mindenkor befolyással lévén az országlásra. A' kir. herczeg 's választó fejedelem szünetlen tisztelettel 's bizodalommal viselteték ő iránta. F. még megérte a' münsteri főalkotmány elbomlását, 's meghalt 1811, életének 82 évében; felejthetetlen férjfiu az utó világ előtt. —*no*—

FÜSI (Pius), szül. Komáromban 1703. Áltért, pap lön. Munkái közt ezeket emlitjük: „*Otia Poëtica sive sylloge carminum elegantium*", Bécsben 1745. „Szent Domonkos szerzetbéli Ferrarius szent Vincze élete és csudatételi 'stb. az ájtatos Magyar nemzetnek kivánságáért magyarra forditatott." — Cato erkölcsi distichonjai, magyarra forditva tőle, többször kinyomattak, utoljára Budán 1749. 55

FÜSSLI, több schweizi mivész neve. Jelesebbek ezek: Füssli János Gáspár, szül. Zürichben 1706, megh. 1782, a' festést atyjától tanulá, ki középszerü mivész volt; de utjaiban kimivelé magát, kü-

lönösen Bécsben. Ábrázat festései kedvesen láttattak; Haid, Preissler 's mások metszék. Az első német mivészekkel 's mivesmerőkkel barátságos viszonyokban élt. Egyszersmind iró volt önneméből. Tőle van: „*Geschichte und Abbildung der besten Künstler in der Schweiz.*“ 4 köt. 1755—74-ig); „*Raisonnirendes Verzeichniss der vornehmsten Kupferstecher und ihrer Werke.*“ (Zürich 1771); „*Sammlung von Winckelmanns Briefen an dessen Freunde in der Schweiz*“ 1778. Kiadá még Mengstől e' munkát: „*Gedanken über die Schönheit und den Geschmack in der Mahlerei*“ 1762-ben, egy előbeszéddel. — Öt gyermeke volt, mivészi tehetségének örökösi. Második fija, János Henrik, hires festő, prof., utoljára a' kir. festő academia igazgatója Londonban (a' hol Füselinek irák), szül. Zürichben 1738. Berlinben Sulzer alatt tanult. Klopstock, Kleist és Wieland tüzelték elméjét. 1772—78-ig Romában tanult, hol Angelo vala fő példánya. 1778 olta Angolhonban élt, hol a' hires West után legjelesebb festőnek tartaték. April 16-kán halt meg 1825 Londonban, 83 esztendős. 1801-ben jelent meg tőle: „*Vorlesungen über die Mahlerei*“, de kedvetlenül fogadtatott. Képzelődése gyakran kicsapott a' szépnek határán, 's a' szörnyükben gyönyörködött. Festései között becsesek: Dion kisértete, Plutarchos szerint; Lady Macbeth; Hercules vitája Diomedes lovaival; Milton képtára, azaz 60 festés Milton versei szerint, mellyeket Londonban 1799 kitett. Perseusán a' Medusafővel (1817) Perseus igen merész és erőltetett állása feddetik. Füssli minden munkája, rövid életirásával együtt kijött Zürichben 1808. Tőle van még: „*Bemerkungen über Mahlerei und Sculptur bei den Griechen.*“ Pilkington „Festő szótárát“ jobbitva 's szaporitva adá ki 1805. 4. Festéseit Schakspear, Milton és Dante után, angol mivészek rézre metszették. — János Rudolf szül. Zürichben 1709, megh. 1793, a' mivészséget először F. Melchiornál tanulá, azután az idősb Loutherbourgnál Parisban a' miniaturt, mellyben igen tökéletes lön. Hagya még jó rajzolatokat fekete krétával, Rafael 's más nagy mivészek után. Később inkább a' miv literaturájával foglalatoskodék, 's kiadá az „*Allgemeine Künstlerlexicon*“-t (általános mivtárt.) 1763 negyedrétben, mellyre 30 évig gyüjtött. A' harmadik kiadás 1779-ben jelent meg, 's fiától, Hans Henrik-től 1806—1821-ig 12 szakaszban folytattaték. 80 éves korában ezen munkát kezdé kiadni; „*Neue Zusätze zu dem allgemeinen Künstlerlexicon und den Supplem. desselben.*“ 55.

Fűsős (János), pataki hittanitó; egy magyar könyvet irt e' czimmel: Királyok tüköre, mellyben a' fejedelmekben megkivántató erényeket rajzolta. Nyomtattaték 1625 8r. ajánlva Bethlen Gábornak. 55.

Füst, azon látszó gőz, melly a' nagyon megmelegült vagy égő testből szál el. Az égés szüleménye; t. i. az égés alkalmával a' levegő savitója az égő test anyagjaival egyesül, de nem olly környülmények között, hogy lángá válhatnék, ez okból láthatólag, mint setét test száll tovább 's megéghető. Minden lángnál (majd) több vagy kevesebb füstöt veszünk észre, melly utóbb meghül, elszéled, vékonyul. A' hidegen megsürüdnek és a' közel tárgyakra lerakodnak a' füst olajos és gyántás részei, nevök korom. — A' füst látható részében találtatik szén, melly csupa magával ragadás miatt van ott, vagy az olajos részekben felolvadva; eredt eczetsavany, perkelt olaj, 's ezzel több vagy kevesebb perkelt gyánta is lehet benne. — Mivel tehát a' füst az égő anyagok részeiből képződik, ő néki is más más részekkel kell birnia az égő testek különbsége szerint, mellyet szine (a' változó), szaga, a' szemek és tüdők által leginkább érző csipőssége, és a' chemiai visgálat is megbizonyitanak. A' chemia bizonyitja, hogy az állati anyagok füstjében száló lugsó van, mig a' fa füstje olajos és gyántás részekkel együtt gyulót és származott eczetsavanyt ád, mellyet a' nagyban üzött szénégetésnél fel lehet (és szokás) fogni és használni. A' füst általjában kedvetlen tárgy, szemnek, tüdőnek, erszénynek (mivel p. o. a' füstölő fa annyi mint elveszett), azért

a' mi időnkben nagyon törekesznek annak kifejlődését — légvonódás által — akadályoztatni. — Ha a' lég nagyon ritka, 's következésképen a' füstnél könnyebb, akkor a' füstnek alá kell szálnia, mint ezt a' nagy hegyeken láthatni, mellyekről néha folyamként folyik alá a' füst. —*j—a.*

FÜSZEREK, a' növény ország termései, mellyek illatos és ingerlő olajokkal birván, mind a' táplálást vagy is inkább az ételemésztést elősegitik, mind némelly betegségekben hathatósan segitenek. A' heves éghajlat leginkább hazája a' füszereknek, de azért a' mérséklett ég alatt is vannak füszert adó növények. Leggyakrabban és leginkább a' növények virágai füszeresek és gyümölcsei; de néha a' kéreg is. Például néhány füszert megnevezünk: sáfrány, fahéj, füszeres (keleti) szegfü, bors, kömény 'stb. A' só, ha ide számláltatik, igen szabadon van; nem fü-szer hanem ásvány-szer az, ételt izesitő. —*j—a.*

FÜSZERSZIGETEK-nek vagy Moluckoknak neveztetnek szélesebb értelemben minden szigetek a' nagy archipelaguson, mellyek kel.-tól nyug.-ra Ujguinea és Celebes, éjsz.-tól délre Gilolo és Timor közt elterjednek. 8 vulkán van rajtok, a' többek közt egy igen pusztító Ternatén. Lappangó kősziklák, homoktorlások 's zátonyok veszedelmessé teszik a' hajózást ezen szigetes tengeren. Nyáron a' hévség igen nagy; esős hónapokban levegője egészségtelen. Eredeti lakosai a' földmivelést üző Haraforák vagy Alforok. Uralkodó nyelv a' malayi; de vannak a' szigeteknek chinai, japani és arab eredetü lakosaik is. Midőn a' Portugalok 1511 António de Abreu és Serras Ferencz alatt a' Moluckokat felfedezték, már az Arabok megtelepedtek azokon, kik által Muhamed vallása tétetett uralkodóvá, hanem pogánysággal igen öszvekeverve. A' Portugalok, kik ezeken a' goai kormányszéktől távol fekvő szigeteken minden kegyetlenséget elkövettek, igen nyomták a' népet, mint a' Hollandiak is, kik a' föld jövedelmét magoknak vevék el, a' föld szabad miveltetését gátolák, 's manufacturákat állitni nem engedtek. A' füszerekkel csaknem a' 17 száz. elejéig a' Portugalok kereskedtek, hanem ekkor a' Hollandiak kiragadák azt, birtokaikkal együtt, kezeikből. Uj uraik a' szigeteket 1796-ig birták, 's azolta két izben foglalták el azokat az Angolok, hanem a' parisi béke ismét visszaadta nekik. Legnagyobbak a' szigetek közt: Ceram (325 nsz. mf.), Gilolo (22 nsz. mf.), Amboina, Timor és Banda. Szorosabban véve a' „Moluckok" nevet csak öt sziget, u. m. Ternate, Fidor, Motir, Maschian és Baschian, a' füszerfák igazi honjai, viselik. A' két első legnagyobb; azokon nő a' szerecsendió és szekfü legjobb neme; innen plántálták által, hasznosabbnak látván, a' füszerfákat a' Hollandiak a' déli szigetekre, Amboinára és Bandára. 1638 a' ternatéi királlyal, ki alattok volt, 's a' többi szigetek fejedelmeivel olly egyezést tettek, hogy ezek minden hozzájok tartozó szigeteken kiirtsák 's többé soha se plántálják a' füszerfákat, mellyért a' Hollandiak eszt. 18,000 tall. fizettek, 's az egyezés bátorságositására Ternatén három erősséget (Oraniát, Hollandot és Wilhelmstadtot) a' többi szárazon pedig 9 várat épitettek. Bár minden eszt. bentazta is az amboinai kormányozó 20—50 hajóval a' tartományt, a' füszerekkel való alattomos kereskedés akadályozására, mégis kereskedtek az Angolok 's a' nyomott lakosok egymás közt a' mindenütt növő füszerekkel, jóllehet szorgalmatosan irtogatták is azokat a' Hollandiak a' félre eső helyeken. Viz a' Moluckokon szüken van; riskását és más élelmet Celebesről kell hozni. A' viz nem létén a' számosan növő kókusfa segit, mellynek gyümölcse gazdagon tápláló nedvességet foglal magában. A' 11 Amboina-szigetek közt Amboina legnevezetesebb. 20 nsz. mf. nagy, 45,000 lak. 's fő helye volt a' hollandi gyarmatoknak a' Moluckokon. A' sziget nagyobb 's kisebb félszigetre osztatik. Az elsőn, Hitoun, a' Hollandiaknak 5 erősségek van; a' kicsiny délin, melly Leitimornak neveztetik, Victoria vára fekszik, melly volt a' kormányszék helye. Az őrsereg 600 főből állott. A' félszigetet öszvekötő földszoroson fekszik Middelburg

vára. A' szlget hegyes, termékeny völgyekkel; hanem levegője egészségtelen. Fő terméke a' szekfü, melly itt 's némelly szomszéd szigeteken 400 kertben terem, mellyek közül mindenikben 125 fa van. Az ujabb időben szerecsen-diófa is plántáltatik, melly itt jól tenyészik. Amboina 's a' szomszéd szigetek czukrot, riskását, kókusdiót, mandolát, dohányt 's szép nemü fákat is adnak. Az ezen csoporthoz tartozó szigetek közt vannak Hanimoa, erősséggel, és Nussa-Laut, melly igen gazdag szekfüvel; Ceram szép ébenfát ad. A' Banda-szigetek legdélibbek a' Moluckok közt (számok 40-nél több) csak hat lakható. Homokos, részint köszriklás és terméketlen földjök van. Fő termékek szerecsen-diófa. Bersenfát, mandolát és kókusdiót is adnak; de se baromtartás, se földmivelés nem üzetik rajtok. 5760 lak. közt 1700 rabszolga van 57 ültetvényben. Az egész csoportban legnagyobb Landoir-Banda szigete, melly 34 kertjében legtöbb szerecsen-diót termeszt. A' többiek kicsinyek. Poula-Ain, hol egy csep viz sincs, legjobb szerecsen-diót terem. Rosingin vagy Rosagain (egy terméketlen sziget) a' gonosztévők lakhelye, hol azok fát ültetnek 's meszet és téglát égetnek. A' Banda szigetek várkastélyai jól meg voltak erősitve, 's az ellenség közelitésének meggátlására, a' part mellett körös-körül apró hajókból álló csapat feküdt, melly minden idegen hajót megvisgált. Az őrsereg sorsa, élelem nem léte miatt, gyakran nyomorult. Az ősi lakosok, a' Hollandiak rajzolatja szerint, olly kegyetlenek 's hüségtelenek voltak, hogy a' keletindiai társaság, önnön batorságára nézve, kénytelenittetett azokat kiirtani 's Bandába gyarmatot küldeni. Hanem a' gyarmati lakosok a' leggyalázatosabb emberekből állottak, kik másütt nem maradhatván, örültek, ha itt lakhattak. A' bataviai Hollandiak tehát Landoir-Bandát rendesen fenyitő-szigetnek nevezték. A' szerecsen-dió jobb neme Europába küldetik, a' közép nemü Indiában adatik el, a' legrosszabból a' becses szerecsen-dió-olaj sajtoltatik. Ugy számlálják, hogy a' Moluckokon 500,000 szekfüfa eszt. 600,000 font szekfüt ad; ebből 350,000 ft. Europában, 150,000 ft. Indiában adatik el, a' többi rosz esztendőre tétetik. Szerecsen-dió eszt. 600,000 ft. terem 's 170,000 ft. virág arattatik; a' dióból 230,000 ft. 's a' virágból 100,000 ft. szállittatik Europába. De több esztendők olta, részint a' szedők restsége, részint az 1778-ki dühös szélvész káros következései miatt, kevesebb azoknak mennyisége, 's 1796 a' Banda-szigeteken csak 163,236 ft. dió szedetett 's 47,770 ft. szerecsen-dió virág arattatott. *L—ú.*

FUTÓ ÁROK (approches, tranchées) név alatt általjában mind azon munka értetik, melly a' vár megtámadására (vivására) szolgál. Innét a' futó árkokat megnyitni annyit tesz, mint a' VÁRVIVÁST (l. e.) kezdeni. Vonatik ugyanis 3—5 lábnyi mély, 10—12 láb széles árok, a' nyert föld pedig a' vár felé hányatik, hogy a' golyók ellen védjen. Hogy a' vár golyói egész hosszában ne szelhessenek, szegletirányokban vezettetik a' futó árok. Ezeket a' Francziák használák először Harfleur vivásakor 1419-ben. A' régieknél is van érintés rólok. De néha a' vivott, ellenfutárokkal egész azon helyig megy, a' hová amannak kinyujtása irányzódik, — ottan pedig álgyusánczokat állit fel.

FUTTATNI annyi, mint alább való érczeket ezüstmázzal vagy használat, vagy czifrálat végett bekérgezni. Előbb az ezüstmáz az alábbvaló érczre erősen forrasztatott; ennek két féle módja vala, a' lágy és kemény, vagy a' czin és ezüst futtatás. Jelenleg ugy futtatnak a' futtató művészek, hogy egy ezüstlap egy tizenkétszerte vastagabb rézlapra ragasztatik, mind a' kettő együtt kinyujtatik, és azután e' lapoknak egy bélyegző müszer által kivántató alkat vagy forma adatik. *L.*

FÜVÉSZKERTEK, ollyan helyek, hol minden világrész növényi neveltetnek. Czéljok részint tanulás és a' tudomány bővitése, részint gyönyörködés és bujálkodás. A' tudományos czélnál az jön tekintetbe, hogy minél nagyobb száma legyen a' növényeknek, minél tökéleteseb-

ben és az eredeti honiakhoz hasonlólag legyenek kifejlődve, mert a' tudomány hijányos marad, ha a' legeltávozóbb növényidomokat a' közbe vetett fajok által meg nem világosithatni, 's az egész növényországot összefüggőleg át nem tekinthetni. E' végre szükséges, hogy a' füvészkert felvigyázója nem csak az europai füvészekkel levelezzen és tartson csere kereskedést, hanem a' más világrészbeliekkel is. Még jobb, utazókat küldeni távol vidékekre, kik a' szükségeset, ritkát, az intézet számára összegyüjtsék. A' felvigyázónak tudnia kell, milly éghajlatot és földet szeret mindenik növénye; mellyik nő vizben, mocsárban, réten, árnyos völgyben, szikla tetőn, más növényen stb. — Innét továbbá szükségesek ollyan hajlékok, mellyekben a' kivánt meleget és melegség-fokot adhatjuk a' növényeket körülvevő légnek. Nálunk olly melegház (hajtóház) kell, mellyben az egész télen át 66 — 67° (Fahrenh.) legyen a' melegség. A' fütés csatornák által történik, mivel ezek egyenlőbben melegitenek. Hogy a' gyökerek is könnyen megmelegedjenek, a' tartóedényeket tört cserfa kéregbe szokás elásni, melly megáztatva lassu forrásba megy át, 's több hónapig fentartja 's folytatja a' benne eredt melegséget. — A' növények egészségére igen szükséges a' napfény és az uj, tiszta levegő. Ez okból dél felé üvegoldalt csinálnak a' melegházaknak, melly üvegfal 50° alatt emelkedik fel; más részről pedig az ablakokat szorgosan felnyitják, vagy csatornák, lyukak által légvonatot készitenek. A' hideg eltávoztatására az üvegek vagy kettesével vannak, vagy deszkázattal, gyékénnyel, szalmafüggelékkel 'sat. fedetnek. — A' melegházakon kivül a' füvészkert legszükségesebb épületi közé tartoznak a' növényházak, hol a' délibb Europa, Cap, Ujholland 'sat. növényei telelnek át. Ezekben a' melegnek nem szükség a' fagyponton sokkal felül lenni, 's a' fütés kályha vagy csők által történik. A' déli üvegfal és uj levegő itt még szükségesebb. Azután a' szabadon elélő növényeket is termő helyök szerint különbféleként kell elrendelni. A' különös földet nem kivánó növények porhanyó, termékeny 's néha megganajzandó mezőkbe ültettetnek ugy, hogy a' nyári és két éviek külön osztályokban, az állandók pedig természeti rendben álljanak. A' fákat és bokrokat a' kertészségi izlés szerint lugosokba berkekbe halmozzuk. Az öntözést, tisztogatást, általbujtást vagy ültetést, a' gyümölcs és mag leszedését, a' felvigyázónak 's társainak kell végezni, hol az elsőbbik különösen a' növények szoros meghatározására nézzen. Az igy elintézett kertekben több növényt és jobban kény kedv szerint lehet megvisgálni, mint a' legköltségesebb utazásban. A' közösülési szellem az uj növényeket hamar kézre szolgáltatja. A' növények alkotásának megvisgálása, 's a' mesterségekre, gazdaságra, mivészetekre való alkalmaztatása, hasznosakká tevék a' füvészkerteket a' birodalmaknak is.

A' füvészkertek alapitása a' regék, mythusok idejébe vész el. Hecate és Medea sok hasznos és mérges növényt neveltek Colchisban, mint az Argonauták történeteiben leiratik. Azon kert ölnyi magas falakkal volt körülvéve, és három réz kapu vezetett belé. A' történetekben Theophrast emlitetik első, kinek füvészkertje volt, 's azt tanitványinak hagyá. Utóbb a' pergamusi Attalus Philometor és pontusi Mithridates Eupator vetélkedtek a' kertek mivelésében egymással, hol mérget és ellenmérget neveltek. Plinius emlit egy füvészkertet, mellyet Antonius Castor alapita Olaszhonban. A' középkorban nagy Károly a' füvészség előmozditója volt, megparancsolván, hogy minden császári laknál és várnál kertek készitessenek, sőt még a' nevelendő növényeket is meghatározá együl egyig. A' 14 század elején Sylvaticus Máté állitá fel az első valódi füvészkertet Salernoban. Majd követé őt Velencze, melly közönséges füvészkertet állita, 's a' növényeket Amadei által lefesteté; — melly mivdarabok ma is fentartatnak. A' tudományok visszaállitása olta Olaszhonban voltak az első füvészkertek, többnyire csak orvosi füvekkel. Estei Alfons herczeg egy derék illy intézetet állita fel Ferrarában; azután származtak a' pa-

dnai, pisai, pavlai kertek. Frankhonban Montpellier kezdé először. Leidenben az academiai kert csak 1577ben kezdődött, a' parisi 1633-ban; ekkor állottak fel az elsők Német és Angolhonban is. Most leghiresebbek ezek: 1) Némethonban: a' cs. k. Schönbrunnban, Jacquin ügyelete alatt; a' burkus kir. Berlinben, Link és Otto alatt; a' weimari nagyhercz. Belvedereben, a' badeni nagyhercz. Schwetzingenben, a' hannov. királyé Herrnhausenben. 2) Nagybritanniában: a' királyi kert Kewben, az ifju Aiton felvigyázása alatt; a' Chelsea-kert a' londoni szertárosok számára alapitva, a' liverpooli, Shepherd alatt, és igen sok kereskedési kert. 3) Francziaországban: a' királyi füvészkert Parisban, a' montpellieri, malmaisoni (Bonaparte Josephinától alapitva). 4) Olaszhonban: a' turini egyetem kertje talán legjobb. 5) Spanyolhonban a' kir. kert Madridban. 6) Daniában a' kopenhagi egyetem kertje. 7) Oroszhonban: a' pétervári czárkert; Rasumowsky gróf kertje Gorinkában Moskwánál. Európán kivül leghiresebb a' keletindiai társaságé Kalkuttában. — Minden egyetem és tudós academia, valamint sok magányos gazdagok is, birnak füvészkerttel. Némelly uj növényt kikeletünk idegen magból, nem hogy soká és tovább éltessük — mivel az ujak nagy számának elég helyet sem lelhetni, azon felül meghonositani tudományunk nem mindjárt képes — hanem hogy virágzása és gyümölcsözése idomát láthassuk. — A' külhoni növényekkel még nem legjobban tudunk bánni, sőt gondatlanul, rosszul bánunk velek. A' hévövi növényeket, mellyek bő harmathoz szoktak és jól meghülnek éjjelenként, mi itt be szoktuk nyári éjjeleken burkolni, fedezni, hajlékokba rejteni, és igy elpuhitjuk, egészségtelenekké tesszük, 's ez okból szenvednek gyántafolyástól és férgektől. Azonban reménylhetni, hogy a' tökéletesedés ezen korában itt is fogunk tökéletesedni. Tapasztalt igazság, hogy valamint az állatok egészségesebbek a' növények társaságában, ugy a' növények is vidorabbak az állati gőzben. Ennél fogva állataklok melegitő kályhák gyanánt használtathatnának a' melegházakban, a' növényházak pedig a' körül fekvő földnél mélyebbek (de nem nedvesek) lehetnek stb. — A' régi német egyetemeknél általjában csekély füvészkertek vannak, 's itt ott a' kertész kereskedik a' kert gyümölcsével. A' magyar füvész kert igen gazdagodott egy Haberle, 's a' hires, munkás Rochel iparkodása által, de ezen egyetlen egy semmi azon nemzetnek, ki a' Karpátokat, Dunát, Tiszát, 's Europa aranybányáit birja, kinek egyeteme is majd leg és leggazdagabb. — — Az ujabb időkben igen szeretik természeti familiákba osztva rendelni el a' füvészkerteket. A' nagy fák valamelly szegletbe tetetnek, hol a' kertnek ernyőre van szüksége. —*j*—*a*.

Füvésztudomány (Növénytan, *Botanica*), a' növények külső és belső minéműségéről szóló tudomány. Ma a' tudományos füvésztől megvárjuk, hogy a' növényeket ezen értelemben, azaz külső és belső minéműségeknél fogva, esmerje. A' régiek két részre oszlottak; az egyik leginkább a' növények külsejével, a' másik annak belső munkálatival foglalatoskodott, noha ez utolsó mezőn az utóbbi korig nem a' legnagyobb előre haladással. Ezeknek tanitása szerint a' füvésztudomány két osztályra válik, az első a' növényleirás. phitographia, melly a' növények idomát irja le annyira, hogy egyiket a' másiktól meg lehessen esmerni; a' második a' bölcselkedési füvésztudomány, melly a' növényt ugy tekinti mint élő lényt, és annak munkálatit visgálja. — — Ha kinek növény jut a' kezébe, szereti annak nevét tudni; a' szertáros, némelly mivész 'stb. köteles tudni, különben hamis lesz gyüjteménye, kárt vall és okoz. Van a' ki ezzel nem elégszik meg; hanem kivánja az előtte lévő növény természetét, másokhoz való atyafiságát esmerni; van, a' ki a' növényországban általános tekintetet akar magának szerezni. Az első tekintetben nincsen másra szükség, mint néhány külső jelre, melly ugyan azon növényen mindig jelen van, máson soha. Sok növénynek esmertető jeleit kitanulták e' végre régi idők olta a' füvészség kedvelői, de minél többre szaporodtak

a' kijelezett növények, annál nehezebb lön azoknak a' fejben megtartása, 's midőn halomra csoportosodtak az uj növények, rendszer nélkül lehetetlen volt a' zavart kikerülni. Voltak, kik segiteni vágytak, de nem igen boldogultak; Linné azon szerencsések közé tartozott, kik a' növény meghatározásra világos, könnyü 's meglehetősen egyszerü rendszert gondoltak ki. Ő a' virágzást és gyümölcsözést, és ebben is a' nemző részeket vevé osztályzata alapjául. Főosztályait tehát a' nemző részekkel biró és nem biró (?) növények teszik, vagy jobban mondva: a' nyilván nőszők és lopvanőszők. (Egy kevéssé sántitó osztás). Osztályait a' him nemző részek számától veszi az első 11 osztályban, ugy, hogy a' mennyi a' himszál, annyadik az osztály; állóhelyöktől a' 12 osztályban, hol a' csészén állanak, és a' 13-dik osztályban, hol a' telepen léteznek; azok husz himeseknek, ezek sokhimeseknek mondatnak; hosszaságoktól a' 14 osztályban, hol kettő magasabb, és neve kétfőbbhimes o.; és a' 15-ben, hol négye magasabb, neve pedig négyfőbbhimes osztály; összenövésöktől, egy oszlopba a' 16-dik osztalyban (egyfalkások), két füzérbe (kétfalkások) a' 17 osztályban, és sok füzérbe (sokfalkások) a' 18 osztalyban; a' porhonok összenövésétől a' 19-dik osztályban (együtt nemzők); az anyaszálokkal való összenövésektől a' 20 oszt. (anyahimesek). Vannak még nyilván nőszők, mellyeknél a' himszálok külön virágban vannak, az anyaszálok is hasonlóképen, és pedig vagy azon növényen (egylakiak, 21 osztály), vagy két különböző növényen (kétlakiak, 22-dik osztály), vagy zavartan, ugy hogy majd kétnemü virág van ugyan azon növényen, majd csak him, majd csupa nő (soklakiak, 23 osztály). Utolsó osztályában a' lopva nőszők vannak, mellyeknél vagy hibáznak a' nemző részek (a' ug igen kétes), vagy csak mi nem vettük mindnél még észre. — Ezen és hasonló rendszerek jóságáról itélvén azt mondhatjuk, hogy megesmertető czéljoknak megfelelnek ugyan, de a' természet valójából meritve nem lévén, a' szoros birálatot ki nem állhatják; néha kétséget szülnek, minthogy a' nemző részek száma nem mindig állandó; — a' lopva nőszőknél pedig épen tehetetlenek (és ezeknek száma igen nagy; az egésznek egy negyedét teszik). A' dolgon a' természeti irányzat vagy rendszer segithet, melly osztályainak alapjait a' növények valódi természetéből veszi. Az osztályok továbbá természeti familiákra (családokra, rokonokra) válnak, ezek viszont nemekre, 's tovább fajokra. Ezen irányzatban legjelesebbek a' Francziák, 's közöttök Jussieu és Decandolle. — A' füvésztudomány ezen részéhez szükségesek a' müszavak, a' honi virányok és növény gyüjtemények (herbaria). A' mi a' mivszavakat illeti, ezek bizonyos meghatározott kifejezések a' növények részeiről 's idomairól, mellyeknek értelme az egész tudományon által ugyan az marad, nem kisebbül, nem nagyobbul. Mivel a' régieknél ezen mivszó tudomány ki nem volt mivelve, az ő néhány száz leirt növényeikre sem tudunk biztosan rá esmerni; a' mi korunkban pedig 80,000 fajt könnyen megesmerünk, mivel mivszavaink jó alapon állanak. A' latin görög mivszavak fő divatban vannak, ugy hogy a' füvész nyelv meg latin; azonban a' Németek is egyengetik rá nyelvöket, és mi Magyarok is. — A' honi virányok mintegy bevezetőül szolgálnak ezen nagy, tágas, végetlen mezőbe, mellyeket szorosan és nagy gonddal kell forgatni. Nekünk is vannak illyenek: pesti, posonyi, karpáti, banáti.

Ezen tudomány második részét bölcselkedési füvésztannak nevezik. Ez a' növények belső alkatát visgálja, azaz más szóval, a' növények bonctudományával foglalatoskodik, és az ujabb korban igen előre haladt. Jó nagyitó üveg, és a' jó munkák használása elmulhatlanul szükségesek az itteni előmenetelre. — A' bonczolást a' növények chemiájával kell összekötni, mellyben a' növények merő és hig részeit összetételeikre nézve visgáljuk meg. Végre a' növényeket mint élő valókat tekintjük, talám összehasonlitva az állati élettel. Azon felül még a' növények betegségeit, a' beteg szüleményeket is törekszünk kikeresni, nem különben a' nö-

vények kiterjedését a' föld szinén és az időkön által. A' növénynyomatok egész vezérlépcsőt képzenek a' föld változásaiban.

Története a' füvésztudománynak. A' botanica bölcselkedő része idősebb a' leirónál. Már a' görög bölcsek visgálták a' növények élettörvényeit, az állatoktól való különbségöket, 's a' mennyire puszta szemmel lehete, alkatokat; de nemekről és fajokról nem is álmodtak. Eresosi Theophrast vala a' füvészi bölcselkedés teremtője. Anazarbai Dioscorides az Alexandriaiak irásiból 's ön tapasztalásiból egy munkát szerze az első keresztény században öszve, melly 1200 növény hijányos leirását foglalja magában. A' persa és arab orvosok még mintegy 200 növényt, a' Görögöknél esmeretlent, adának hozzá, 's igy a' tudományok ujra ébredésekor az esmert növények száma 1400 volt. Némethon alapitá meg a' történetes füvésztudományt. Dioscorides nyilvános elégtelensége Némethon növényeinek megesmerésére, 's azoknak szembetünő bohósága, kik Dioscorides leirásait német füvekre akarák használni, braunschweigi Hieronymust, Braunfels Ottót, Fuchs Lenhardot, Tragust és Gessner Konrádot arra vitték, hogy Dioscoridestől függetlenül visgálják a' honi növényeket, és fametszésekben közöljék. A' schweizi Gessner jött először azon gondolatra, hogy a' nemző részeknek kell főknek lenniek, 's hogy a' felosztásnak e' szerint szükség történnie. Utána következtek a' 16-dik században Mathiolus Pét., Cesalpinus Andr., Alpini és Columna, olaszok; Bodonaeus, Clusius, Lobelius, belgák; Dalechamp, nagy gyüjtő, franczia; Gerard, angol; Camerarius, Tabernaemontanus, Bauchin János, németek; Bauchin Gáspár pedig, amannak testvére nem csak számos uj növénnyel gazdagitá a' tudományt, hanem a' zavaros synonymiát is javitani kezdé. Ezeknek iparkodása által emelkedett a' 17 század elejéig 5500-ra az esmert növények száma; de a' rendbe szedés szüksége is annál inkább nevekedett. Lobelius és Bauchin János egy önkényes, de részint természetes felosztást választottak, megkülönböztetven a' fákat, bokrokat, kórókat, polyvás füveket, liliomokat, harasztokat 'stb. Caesalpinus András volt az első, ki Gessner ajánlata szerint a' gyümölcsöt és a' mag valódi részeit választá osztása alapjául. Követői „gyümölcsi"-eknek mondatnak. A' 17-dik században Morison Rob. es Ray János annyira megjavitták és kimivelék ezen irányzatot, hogy ez utolsó már tekintetbe vevé a' bokrétát 's annak részeit is; Rivinus pedig a' bokréta rendes vagy rendetlen voltát, és Tournefort a' bokréta más tárgyakhoz való hasonlatosságát vevék szabályul fel. Azonban Morison, Plukenet, Barrelier, Boccon, van Rheede, Petiver és Plumier szaporiták az uj növények számát. Grew és Malpighi a' 17-dik században vetének alapot a' növénybonczolásnak; a' növénychemiát Homberg, Dodart és Mariot teremték, a' két különböző nemet Grew, Morland és Camerarius Jak. Rud. találák ki. Micheli ezen találást alsóbb müszerzetekre (*organismus*) is ki akará terjeszteni, mint mohokra, bodrányokra, gombákra. Illyen eldődieknek 's Rumphius, Parkinson, Iloane, Flacourt, Commelyn, Buxbaum, Ammann és Feuillée hires növénygyüjtőknek köszönheté a' halhatatlan Linné, rendszerének alapitását, és sok növénynek esmerését. „*Species plantarum*" czimü munkája első kiadásában 7300 fajt esmere, a' másodikban 8800-at. De meggondolván, hogy egy mértékletes gyüjtemény ma már 11—12,000 fajból áll, csudálkozni vagyunk kénytelenek ezen tudomány nevekedésén, 60 év olta. Dillenius, Schmidel, Hedwig tökéletlen növényekre is kiterjeszték Linné növényi gondolatjait. Adanson, Alston és Haller kikelnek a' rendszer ellen; Schreber, Scopoli, Crantz és Jacquin tovább mivelték. A' 18 században számos növényt találtak fel Burmann Ján., Gmelin, Pallas, Forskäl, Forster, Hasselquist, Brown, Jacquin, Aublet, Commerson, Stahl, Schwartz, Aiton. A' növények physicáját Bonnet, Du Hamel, Hill, Kölreuter és Senebier bővitek és uj tapasztalásokkal gazdagitak; Jussieu és Decandolle pedig az egészet egy dicső fokra emelték, mellyen most egész méltósággal van a' többi tudományok között. A' növénytudomány törté-

netét Sprengel bőven leirá ezen munkában: „*Geschichte der Botanik*“ (2 köt. Leipzig 1818). —*j—a.*

Füvésztudomány (orvosi). Ez segédtudománya a' gyógytannak 's a' gyógyszerek tudományába tartozik. Az orvosi növénytant azért különböztetjük meg az általánostól, mivel a' gyakorló orvosnak ebben ugyan csak jártasnak kell lennie, mig amannak okfejei világos tudásával is beéri. Sőt a' füvésztudomány végetlen kiterjedésénél hibásan cselekednék a' gyakorló orvos, ha azon mezőbe is erősen be akarna vágni, mellynek kifürkészésére 80 évig tartó emberkor épen nem hosszu. Az orvosi növénytan a' gyógyszerek közé tartozó növények leirásával, physiologiájával 'sat. foglalatoskodik, 's tanitja azoknak viszonyát az állati 's különösen az emberi müszerzetre. Ezen példa szerint megkülönböztethetjük a' müvészeti, gazdasági, erdősz 'sat. növénytudományt. —*j—a.*

Fuvó eszközök l. Hanga eszközök.

Fux (János József) nagy contrapunctista, egyházi és játékszini muzsika szerző, I. Leopold, I. József, és VI. Károly császárok alatt; született Styriában 1660. Bécsben csász. fő karmesteri hivatalát 40 évig vitte. VI. Károly annyira becsülte, hogy az öreg podágrás embert, Bécsből Prágába 1723. egy operának a' koronázás' ünnepén előadása végett, gyaloghintón vitette, 's hires latin munkáját „*Gradus ad Parnassum, seu manuductio ad compositionem musicae regularem etc.*“ melly Fuxot Németországon kivül is nevezetessé tette, saját költségén (Bécs. 1725. fol.) igen szépen kinyomatta. Fux, korának muzsikai ízlésére, szerzeményei által nagy befolyással volt. Templomi hangmivei még most is becsültetnek, kivált egy Missa Canonica, melly Lipcsében metszve jelent meg.

Fuxhoffer (Damján), szül. 1741-ben Tákon Vasvármegyében. 1758-ban Benedictinusnak öltözött, 's esztendővel utána felesküdt a' pannonhalmi fő-apátságban. Több esztendeig plébánoskodott; utóbb a' tihanyi monostorba vette magát, hol meg is halt munkás életének 73d. esztendejében. Minden Magyarországban létezett 's létező szerzetnek leírta történetét, de csak a' Benedictinusokét, Cistercitákét és Praemonstratensisekét adta ki éltében. A' többi kéziratban találtatik Pannonhalmán. *G. I.*

Füz (füzfa). A' kétlakiak osztályába tartozik, az az egyik fán csupa himvirágok vannak, a' másikon csupa nők. A' természeti rendszerben a' barkások (*juliferae, amentaceae*) között áll. Jegyei ezek: barkája egy virágu hártyákkal; a' himvirágban egy mirigy van a' hártya megett. Többnyire 2 himszál, anyaszál 1, bibe 2. Tokja egyrekeszü, két kopácsu; magjai összenőttek. Számtalan fajai közül a' budapesti (Pest vármegyei) virányban, mellyet Sadler József ada ki, 11 iratik le, Sadler Mihály koszoruzó értekezésében (1831) 30 magyarhoni faj, némelly alfajokkal. —*j—a.*

Fyt (János) hollandi festő, szül. Antwerpenben 1625 körül; halála esztendeje esmeretlen. Kezének festését láthatni 1652-ről, képekben. Tárgyai többnyire vadászat, szelid és vad emlős állatok, madarak, gyümölcsök, virágok, bas-relief-ek voltak. Sokat feste Rubens, Jordaens és Willebort társaságában, és ecsete olly termékeny vala, hogy majd minden jelesebb képtárban találtatik darabja. Rajzolatja igen hiv a' természethez, 's mégis választott; szinezete heves és hatalmas; a' festékek, különösen a' fénynél nagyon impastáltak. Mind ezen tulajdonokban versenyge de Voes és Snydersel. Az étető mivben is jeles volt. 1642 két állatdarabot ada ki. Koning Dávid az ő tanitványa volt.

G.

G, a' mostani muzsikai rendszerben ötödik diatonicus hanglépcső. A' Violin - (G.) kulcsnak 𝄞 neve is e' betütől van, mert azon fogra vagy lineára tétetik, mellyen az egyszer vont g áll. (L. Hang, hangnem).

Gabalis, „*Comte de Gabalis, ou entretiens sur les sciences secrètes*“ román a' 17-dik század utolsó negyedéből, mellynek szerzője de Villars abbé 1640 szül. 's 1675-ben egy rokonától utjában agyon lövetett. Minden tehetsége mellett sem lehete pap. Ugyanis az említett románjában nevetségessé tette a' Kabbalát, mellynek barátitól szent igazságok megtámadásával vádoltaték, 's igy a' szónoki szék megtiltaték neki. Románjának alapul szolgál a' Chiave del Gabinetto, Borrytól. Gabalis gróf azt véli, hogy a' szerzőben természeti tehetség találtaték a' Kabbala titkai iránt, 's ez okból 5 mulatságban megfejti neki ezen titkos tudományt. Hihető, ezek csak azoknak volnának még esmeretesek, kik a' kabbalisták, gnosticusok és ujplatóiak titkos philosophiájában, a' keleti költés, görög philosophia és keresztény vallás azon összevegyültében jártasok; ha az utóbbi költők közül némellyek nem meritették volna ezen démontanitásból költeményeiket. „Ezen megmérhetetlen ür, mondja a' gróf, az egek és föld között, sokkal nemesebb lakókkal bir, mint a' madarak és bogarak; ezen ugy kiterjedt tenger más vendégekkel, mint czetekkel és tengeri borjukkal; a' föld mélye nem csak a' vakandoknak van itt, és a' tüzelv, a' másik háromnál sokkal nemesebb, nem készült a' haszontalan és üresen állásra.“ Ezen bevezetés után a' négy elvszellem rendszere tanitatik, mellyek: a' sylphek (légszellemek), ondinák (vizszellemek), gnomák (földsz.) és a' szalamandrák (tüzsz.) Hogy a' költőknek, kiknek szárnyai a' keresztény vallás által ugy megperzseltettek, hogy a' tündérek, boszorkányok 'sat. elegendő tollat a' repülésre nem tudtak nekik adni, ezen regevilág kedves volt, azon nem is kételkedünk. Azonban nem terjedt el annyira, mint a' többi virágos vagy száraz mythologia. 55.

Gabolto, mezőváros Sáros vármegyének szekcsói járásában; Erdődy gr. birtoka, 3 savanyu forrása van.

Gabona név alatt olly fünemek értetnek, mellyeket lisztes és tápláló magvaik miatt vetni szokás. Hogy ezek imitt amott, mint Németországon a' zab, árpa 'sat. vadon is nőnek, bizonyos; de vad állapotban nem jőnek olly tökéletességre, mint ha vettetnek. Ugy látszik, eredetileg, 's Asia, Afrika és Amerika melegebb éghajlatiban mind csak egy évieк, 's némellyek csak az elvetés által szoktak teleléshez, mivel nálunk a' nyár nem mindenütt elég a' megérlelésre. Szárba indulások és bokrosodások a' többi fünemekkel egyforma. Rostos gyökereik leginkább a' föld szinén terjednek el, 's azt sürü szövetényeikkel mintegy bezárják, azonban csekélyebb részeik mélyebbre is haladnak, ha porhanyós földre és táplálékra találnak. — Alkotó részeik *a*) a' mézga, vagy enyves nedv, melly az állati testeket legerősebben táplálja; *b*) a' keményitő liszt, melly az elsőnél ugyan kevesebb tápláló erővel bir, de amannak emészthetését elősegitni látszik; *c*) egy kevés édes nyálkás szer, melly a' gabonát bor és eczet-nemü forrásra képesebbé teszi; *d*) a' polyva, melly rostos részekből áll, és egy kevés, megemészthető füszerszámos materiát foglal magában; *e*) a' nedv melly még a' legszára-

zabb gabonában is megvan. Ez nem táplál; a' gabona romlását, ha csak az, lehetőségig szárazon nem tartatik, sietteti, 's csak az elvetés utáni csira első kifejlődését ingerli. Régi, jól tartott gabona, vevőnek és vetőnek is jobb, mint az uj. Ha a' gabona a' dolgok értékének általányos meghatározásául, vagy a' pénz alapjául szolgálhat-e? l. PAPIROS PÉNZ. J.

GABONANY (*cererium*), egy az ujlag feltalált érczek közül. Mosander igy készité: ujlag készült, 's még a' képző csőben való gabonchloridra, lassu izzó hévségnél, káligőz 's gyulógáz vegyitéket bocsáta, a' mi által barna vegyület támadt kálichloridból, 's anyitott (reducált) gabonanyból. Ha ezen utolsó vizbe tételték, különös szagu gyulógáz fejlődék ki; a' viz, mellyben sósavanyos káli vala, épen nem hata káliasan, mutatványul, hogy a' viz nem felesleges kálianytól, hanem a' gabonanytól oldaték fel. A' viz által történhető savitódásának elkerülése végett, legjobb a' homályos barna tömeget alkohollal (0,850. t. n) kiédesiteni, 's a' hátramaradó gabonanyt Guereke üresében megszáritani. Az igy készült gabonany homályos csokoláda szinü, de a' melly a' hozzá kevert savitat szerint világosabb, végtére rózsapiros lesz; a' vizet feloldja, 's a' lég nedveit; mindig gyulógáz szagu. A' viz eloldása a' melegmérték felemelése, 's valamelly savany jelenléte által igen elősegittetik. A' levegőben már az izzó hévség előtt meggyul, 's vidoran savitattá ég; zöldlő és vál- (*nitricum*) savanyos kálival eldurranik. Vauquelin a' borkősav. gabonany elősavitatának heves izzasztása által, apró fejér, érczfényü, merevény és kemény, csak a' királyvizben olvadható szemeket nyere leveles (lapus) szövettel, de igen keveset, mivel az ércz nagyobb része az anyitáskori (reductiokori) hévségnél elszált. —*j*—*a*.

GABONANY ELŐSAVITATA (*protoxydum cererii*) a' gabonkőből (*cererites*), mellyben kovasavannyal 's vasaggal jön elő, Klaproth szerint ugy nyeretik, ha a' finoman porrá tört ásványt olly soká királyvizzel pálitjuk, mig ez valamit csak felvesz, 's a' kipárologtatás által a' felesleges sósavanytól megszabaditott olvadatot, szivárgás által, a' hátramaradt kovasavanytól elválasztjuk; ha a' sósavanyos, vasbirta gabonanyolvadatot ammoniákkal szorosan közepitjük, a' vasat savas ammoniákkal kiüzetjük; végre ha tiszta ammoniák által a' gabonany elősavitatát lecsapatjuk, jól kiédesitjük, száritjuk. Ez fejér, nehezen izzolvadó, a' levegőben szénsavanyt és savitót lassan felszivó, szénsavanyosban igen, de tiszta alkalikban nem olvadó, savanyokkal édes, összehuzó savanyokat képző por, melly a' lég érintésében izzasztva, barna, olvadatlan, iztelen, a' savanyokat, mellyekben csak igen kevessé olvad fel, vereses sárgán festő gabonany telt savitatába megy által. Berzelius szerint a' vasas gabonany sósavanyos olvadatja ammoniák által lecsapatik, a' lecsapat salétrom savanyban felolvasztatik, a' káli által közepitett olvadatból borkősavanyos káli által, mint borkősavanyos gabonany lecsapatik, melly kellő édesités után izzasztatik fedett cserépben, 's tiszta gabonany-elősavitatot hágy hátra. —*j*—*a*.

GÁBOR (Gabriel, istenhőse), a' zsidó mythologia szerint egy a' 7 arkangyal közül, ki Dánielnek megmagyarázá álmait. Tóbiásnál is előjön, 's az uj frigy könyveiben is. A' rabbinok szerint az Izraëliták számára halál angyala (követe) ő, 's minden izraëlita lélek a' lélekbeszedő alangyaloktól ennek adatik által. A' Talmud szerint Gábor a' tüz fejedelme, a' menydörgés és gabonák ura. Jehova parancsára a' templom égető társa volt, elébb mintsem Nabukodonozor felgyujtá, 's a' templom gyászdalt monda magára. Egykoron vadászatot indita Leviathan halra, azt Isten segedelmével megülendő. Mohammed tanitása szerint egyike az Istentől kegyelt négy angyalnak, az isteni végzetek feljegyzésével foglalatoskodó, 's a' megjelenések angyala, ki Mohammednek az egész Koránt lelkébe sugallá. Egykor Mohammedet az aetherbe bájolá, 's olly

sebesen vezeté agyának hét egén keresztül, hogy visszajövet, a' neki rugaszkodáskor eldöntött éjbögrét az egészen felhenteredéstől megóvhatá.

Gabrielli (Katalin), a' 18 század leghiresebb éneklői közül egy, szül. Romában 1730, atyja szakács volt. Garciastól (*lo Spagnoletto*) tanult és Porporától. 1747-ben a' luccai szinen nagy csudálással énekelt. I. Ferencz császár Bécsbe hivá. Metastasio tanitása tökéletessé tevé mivelését. 1765-ben Katalin czárné Pétervárába hivá. 1775-ben Londonba ment, 1777-ben vissza Olaszhonba, 1780 Milanoban vala, hol Marchesivel vetekedett. Nem volt énekes (férjfiu), ki ezen diadalmas énekló nővel bátran kiállott volna a' szinre. Pacchierotti egyszer társul mene vele, de szégyenülve bujt el. 50-dik évében még kit kit bámulásra ragada énekével. Meghalt 1796-ban; 1780 olta visszahuzta magát a' szinről.

Gács, mezőváros és vár Nógrád vármegyének losonczi járásában; birtokosainak nem csak hasznára, hanem hazafius dicsőségére is váló hires posztógyárral, melly 1756 olta virágzik itt, gróf Forgács János által alapitva. A' gácsi vár honi történeteinkben hires; sokat czivódánk érte a' Hussitákkal, Törökökkel, önmagunkal; most is jó karban áll, szép helyen fekszik; erdei, szőlőhegyei szépek és hasznosak. 55.

Gadóczi (Péter), hires Balassa Menyhárt fegyverneke. Mikor 1544-dik esztendőben az esztergomi Törökök egy éjjel Balassát Léva várában megtámadták, és ő azokat visszanyomta, Gadóczi igen derekasan viselte mellette magát, 's a' többek közt egy Kubát nevü törökkel bajt vivott. *R.*

Gaea, a' föld, mint a' régieknek cosmologiai istensége. A' chaosz után, ugymond Hesiod,

A' kiterült föld lett az örök lényeknek hazája,
Kik nagy Olymposznak hófedte tetőin honolnak.

Mind az, mi belőle, utána vagy rajta képződik, tőle származott. Nemző szerelem nélkül szülte a' csillagos eget (Uranoszt), a' magas hegyeket és a' Pontoszt (tengert); Uranosz által nemzé a' Titanokat (l. e.), Theiat, Rheiat, Mnemosynet, Themiszt, Phoiboszt, Tethyszt, a' Cyclopsokat és Hecatoncheireket (százkezüeket). Minthogy Uranosz, ezen gyermekeket mindjárt születések után tömlöczbe zárá, Gäa bosszuállásról gondolkodott, gyémánt sarlót talált ki, 's rábeszélte a' fiakat, hogy azzal atyjokat meghimtelenitenék. A' cselekedetet Kronosz vitte végbe. Gäa felfogá a' sebből szivárgó vércseppeket, 's általok fogamoltatván, Erynniet, a' gigászokat és meliai nymphákat szülé. Azután fiával Pontosszal Nereuszt, Thaumaszt, Phorkyst, Ketot és Eurybiát nemzé. Kronosszal is megelégedetlen lévén, Rheia leányára bizta az ujonan született Zeusznek felneveltetését, 's Cretába vivé. Midőn ez már megnőtt, thronusra segité őt, javasolván neki, hogy a' tömlöczbe zárt Hecatoncheireket és Cyclopsokat szabaditsa meg. 54.

Gaëta, nápolyi vár, hasonló nevü öböl mellett, 10,300 lak., 's egy püspökkel, 25 órányira Romától 's 15-re Nápolytól, egy meredek földnyelven, mely nevét Virgilius szerint (Aen. 7, 1.) Cajetától, Aeneas dajkájától, kapta. Elébb jött létre Románál, a' romai birodalom elpusztulása után egy ideig köztársasági alkotmánya volt, 's azután herczegektől igazgattatott, kik a' pápát esmerték feudalis uroknak. Egy Európának legerősebb várai közül, mivel fekvésénél fogva csak a' keskeny földnyelv felől támadtathatik meg. Környéke bájoló 's a' külső város csinos mezei házaitól, a' millyenek ezen termékeny parton már a' Romaiak idejében számosan állottak, az egész felette románossá tétetik. Gaëta a' középkorban többször (nevezetesen 1435 Alfonz aragoniai királytól) ostromoltatott; az ujabb időben három nagy ostromot állott ki: 1702 az Austriaiak vették meg Daun alatt, rohanással, három hónapi vivás után; 1734 az orsereg, minekutána Apr. elejétől Aug. 6-ig védte volna a' várt, becsületes feltételek alatt megadta magát Francz'a- és Spanyolországok 's

Sardinia egyesült fegyvereinek. Azolta még inkább megerősíttetvén, 1806 a' Francziáktól ostromoltatott. Vitéz kormányozója, hessen-philippsthali Lajos herczeg t. i. bár a' nápolyi országlás Febr. Gaëtát a' franczia seregnek megigérte, nem adta azt által. A' herczeg Jul.-ig oltalmazta a' várat, midőn ágyugolyóbistól csaknem halálos sebet kapván, 's e' miatt Siciliába evezvén által, Jul. 18. az őrsereg megadta magát. *L—u.*

GAËTA HERCZEG, l. GAUDIN.

GAGERN (János Kristóf Erneszt, báró) politicai iró, szónok, németalföldi királyi statustanácsos, 's ugyan a' németalföldi királynak, mint luxemburgi nagyherczegnek, volt rendkivüli követje és felhatalmazott ministere a' német szövetség gyülésén, és Frankfurt szabad városánál; 1766 született. Igen fiatal korában bizatott réa a' nassau-weilburgi ügyek igazgatása, mint minden törvényszékek elölülőjére. Ezen hivatalnak a' herczegi házra való nyomossága, kezébe szolgáltatá a' politicai munkálatok vezérlését is, a' mennyire ezek Németországot érdeklék. Ennél fogva a' lunevillei béke után Parisba ment, hol a' Talleyrand által leginkább kitüntetett alkudozók közé tartozott, 's 1802 és 3 nem csak gazdag kárpótlást eszközlött ki, hanem az 1806 évi crisistől a' herczegnek ősi nevét is felmentette, 's közvetetlen befolyását észrevehetőleg nevelte. Ugy látszik, később Napoleon ellen bizodalmatlan lön, 's vagy ezért, vagy más okokból hivatalát oda hagyva, Bécsbe ment. Ezen időtájban irta historiai esmeret 's lelkes előadás által jeles munkáját, melly nem maga neve alatt jelent meg: „*Die Resultate der Sittengeschichte.*" Bécsben 1812 jött ki ezen czimü munkájának „*Nationalgeschichte der Deutschen*" I kötete 4r., 's figyelmet vont magára; a' második megjobb. kiad. maini Frankfurtban 1823 jelent meg; II kötet pedig 1826. Mindenfelé Europa megszabadittatásáért 's Németország becsületéért munkálódott. 1814 mint igazgató statusminister az oraniai herczegségeket kormányozta, 1815 a' bécsi gyülés munkálataiban, mint a' németalföldi király követje vett részt; mint meghatalmazottja pedig Jun. 8. a' német tartományokat illető német-szövetség actáját irta alá. Innét Parisba ment, 's az ottani békegyülésben kieszközlé az uj németalföldi királyság megnagyobbitását; állandóan vitatá Elsasznak Németországhoz leendő visszaadatását, 's a' mint Martens „Recueil"-jéből kitetszik, befolyással volt arra, hogy a' remekmivek igazi tulajdonosaik kezébe visszakerültek. Megjelent 1818 a' szövetség gyülésén, mellynek megnyittatása előtt, herczeg Metternichel folytatott levelezéseiben ezt ollyan rendszabásokra buzditotta, mellyek a' német nemzet politicai egységét erőssé tehetnék. Ugyan ezen évben együtt dolgozott azon kiküldöttséggel, mellynek Németországra nézve, a' tengeri rablók ellen, rendszabásokat kellett készitnie. Frankfurtban (1816) jött ki „*Pièces relatives au dernier traité des puissances alliées avec la France*" czimü munkája, több apróbbal; 's egy, a' KIVÁNDORLÁST (l. e.) tárgyazó értekezése (Frankf. 1817. 4). 1820 a' hessen-darmstadti országrendek tagjának választatott, 's most mezei jószágainak egyikén magánosan él, 1821 óta a' németalföldi udvartól nyugpénzzel ellátva. 54.

GAIL (Jean Baptiste) szül. Parisban 1775. A' Collège royalban 1792. görög nyelv oktató lön. Theocritus' Idylljeit akkor adá ki először (görögül, francz. és latin. Par. 1792.) 1809 a' Nemzeti Intézet 3-ik osztályába vétetett. XVIII. Lajos 1814. becsületrend keresztjével ékesité, 's a' kir. könyvtárnál a' görög és latin kéziratok' felügyelőjévé tette. Merész állitásainak, (jelesen „*Recherches historiques et militaires sur la géographie comparée par époque*" irásában, mellynél fogva Delphit és Olympiát, a' hajdankor' két városát, a' földabroszokból kitörültetni kivánta, 's a' Mantinea, Platäa, és Marathon melletti ütközetekről egészen uj nézeteket állitott) tiszttársai nyilván ellenmondának. A' görög íróknak három gyüjteménye jelent meg tőle franczia és latin forditással.

„*Le philologue, ou recherches hist. géogr. milit.*" 'sat. munkájának 15. és 16. kötete Parisban 1824. jött ki.

Gaillarde vagy Gagliarda, elavult olasz táncz, vig természettel 's vidor gyors mozgásokkal, 3/4 tactra. Romaneszkének is nevezteték, mivel Romából eredt.

Gaissberg, magas hegy a' salzburgi herczegségben, alatta vannak az aigni ferdők forrásai, rajta márványbányák. —*j*—*a*.

Galactit, tejkő, szép tekintetü szürke kő, melly porrá törve 's vizzel felerésztve tejes nedvet ad.

Galactometer (tejmérő), Cadet de Vaux találá fel. 1 fok alapul vétetve, nagyon tiszta, vizzel nem bővelkedő tejet mutat, 2 fok negyed vizzel, 3 fok harmada vizzel, 4 fok fele vizzel kevert tejet mutat. Azonban a' késő téj sürübb a' fejés kezdetekorinál, a' szoptatás utolján vagy multával, mint annak elején. Befolyással van még az évkor és az évrész, különösen az eső. A' mérő használása tehát nem egybecsü, nem általános igazságu.

Galamb, a' tyuknemüek közé tartozó madár. Esmertető jelei: orra egyenes, hegye felé leszáló. A' galambok, vagy hangjok szerint tubák, sebes reptüek, általjában egynősek (monogami), fákon, sziklák repedésein fészkelnek, 's rendesen kettőt tojnak, de évenként többször is. A' him a' növel váltva ül. Fijaikat begyökben meglágyitott maggal tápláljják. Számtalan fajai közt ezek nevezetesbek: 1) Vadgalamb, hamuszinü, nyakszirtje zöld fényes, szárnyai vonása és farka hegye feketélő. Hazája majd az egész ó világ; örömest magason lakik; vándor vagy bujdosó, nálunk kétszer költ, 's ősszel tovább száll. 2) Házi galamb, alfajai közt esmeretesbek ezek: Gatyás h. g. borzas, fodrosbegyü, szélesfarku, kerengő, csuklyás, török, begyes, pósta h. g. Ez utolsót keleten levélküldésre használják, mit ő a' legnagyobb sebességgel végez, szárnyai alatt hozva a' levelet. 3) Örves *g.*, kormánytollai hátrább feketék, első evezőinek külső széle fejérlő, nyaka mindenfelől fejér, az az össze nem érő örvü. 4) Gerlicze g. (J. Gerlicze). 5) Kaczagó g., feljül sárgáló, nyaka örve fekete; déli Europában 's Keletindiában él; a' nőszés idején nevető hangot ad. 6) Vándor g., Amerika éjszaki tájain az eget elfedő seregekben tanyáz, vándorol, egész erdőségeket ellepve. —*j*—*a*.

Galandféreg (Taenia) a' Földi ugynevezte bélférgeknek nála 7-dik neme. Teste lapos, izes; feje négy szivóhólyagos, tokos, kinyujtható 's visszahuzható horgocsokból 2 koronás. Fajai részint az emberben, részint más állatokban is találtatnak; elvesztésök igen nehéz, mivel a' hátra maradt fej ujra tenyészik. Az emberben két faj találtatik 1) a' hosszuizü galandféreg (*T. solium L.*) izei, kivévén a' melsőket, hosszabbak, mint szélesek; rendesen 2—4 lábnyi hosszu; kihajtása szörnyü bajos; — a' nőket gyakrabban háborgatja a' himeknél; 2) a' széles vagy kurtaizü *g.* (*Taenia lata*) izei szélesek, rövidek, középben gombosak. Legközönségesebben 20 lábnyi, de 100-nál hosszabb is láttaték, különösen Schweizban és Oroszhonban. — Juhok agyában tanyáz a' széditő *g.* (*T. cerebralis*). Az első fajnak sok alfajai vannak, különbségeik a' fejtől vetetve, — tanyájik a' madarak, halak 'sat. bélcsőve. —*j*—*a*.

Galanteria (udvariság) illendő és finom magaviselet a' szép nem iránt, de az üres látszatás vagy a' kitünő érzékiség és sikamló erkölcsök mellékképzeletével. Montesquieu a' galanteriát igy nevezi: a' szerelem finnyás, könnyü, örök hazugsága. A' Francziaországban eredetileg honos galanteria, a' chevalerie külszine és egyszersmind kifajzása volt.

Galantha mezőváros Posony vármegyében, Eszterházy herczeg birtoka, herczegi várral, nemesekkel, nem egyesült Görögökkel. Czigányai hajdan közel távol leghiresbek voltak, mint jó hegedüsök. 55.

Galatea, Nereus és Doris leánya. Polyphen cyclops, szerelmével unszolá a' szép nymphát, de fohásziért csufnál egyebet nem nyere. Szerencsésebb volt Acis, a' siciliai szép juhász, ki viszonos szerelmét megnyeré 's érette halált szenvede. Mert midőn egykor szerelmes ölelésben találtattak Polyphemtől, ez féltő dühében egy szikladarabot vete rájok, Acist összezuzot; Galatea pedig a' tengerbe szökött. Acis csermellyé változva, kedvese biztos lakjához sietett.

Galatia, Nagyphrygiának része, mellyet Galaták, (Görögök 's Gallok, az az Celták keveréke) laktak; innen jött a' Gallograeci név, mellyből később Galatae lett. *L—ú.*

Galba (Sergius, vagy Servius Sulpicius) Nero követője, szül. 4 évvel Kr. előtt, az ó és hires Sulpicius nemzetségből; törvényes kora előtt praetor lőn, azután aquitaniai helytartó 's egy évvel utóbb consul. Caligula vezérré nevezte ki Némethonba. Majd visszaveré a' Galliába beütött Németeket, 's a' régi katonai fenyitéket visszaállitá. Caligula halála után Claudius számára esketé meg népeit, ki őt azért legmeghittebb baráti közé vevé fel, 's mint proconsult Afrikába küldé, hol nyugtalanságok támadtak. G. két év alatt visszaállitá a' rendet, a' diadaljegyeket megnyeré, 's Augustus papjai közé felvették. Ezolta Nero uralkodásának közepéig igen meghuzottan élt, hogy gyanut ne gerjesszen. Nero önakaratból Hispania tarraconensis helytartójává rendelé, de majd ugy megboszonkodott reá, hogy titkos megöletésére parancsot ada. Ekkor felzendült Galba, de nagy néhézségekre talált, mig Nero halálának hire hozzá juta, 's hogy a' praetorianus seregektől Romában császárnak kiáltatott ki. A' tanács követei tudósiták felemeltetéséről. Romába menve sok zenditőt megölete. De ez által, valamint baráti iránt való lágysága miatt, kiket korlátlanul hagya uralkodni, általános megelégedetlenséget szerze. Alig lépe második consulságába, midőn a' legiók Némethonban ellene feltámadtak. Ez társuralkodó választására birá őt, egy fogadott fiu név alatt. A' katonáktól szeretett Otho helyett, Piso Licianust nevezé ki, a' szigorn erényéért gyülöltet. A' megsértett Otho erővel vágya most uraságra lépni. A' praetorianus seregek először nyilatkoztaták ki számára magokat, és Galba hijába törekedve a' rend helyre állitásán, midőn felpánczélozva a' Praetoriumba viteté magát, megtámadtaték 's levágaték (69 Kr. u.) 72 esztendős korában, midőn 3 hóig uralkodott.

Galenus (Claudius) görög gyógyász, szül. 131 Kr. u. Pergamusban, Kisásiában. Atyja Nikon, ügyes épitő művész és számtanász, gondos nevelést ada neki, 's a' gyógyászságra szánta. Minekutána több hires orvostól tanula, elutáza Lyciába, Palaestinába, Alexandriába, melly még akkor a' tudós világ középhelye volt. Különösen a' boncztudománnyal foglalatoskodék; 24 éves korában visszatért honjába, Pergamusba, hol közönséges hivatalt nyere. Egy zendülés Romába menetelre birá 30-dik évében, hol szerencsés gyógyitása hirbe hozá, de a' többi gyógyászokat ellenségeivé is tevé, kik, különösen az ő közönséges boncztudománybeli tanitásait annyira megtámadák, hogy fel kelle velek hagynia, 's ő visszatére Göröghonba. Több országot beutaza, a' nevezetes természeti dolgokat és gyógyszereket helyben visgálandó, 's egy év mulva M. Aurelius és Luc. Verus császároktól Aquilejába hivaték. Itt készité a' theriákot. G. mint gyógyász és bölcs nagy érdemekkel bir. A' tapasztalási kórtudományt igen megbővité; alapot vete az érzések valódi theoriájának (elméletének) 's a' test tulajdon állati müveletinek. Irásai a' görög bölcselkedési rendszerek mélyének jeleit hordják, 's a' gyógyság minden ágaira kiterjednek. Csak egy része juta ezeknek hozzánk, mert sok elége, mikor háza Romában meggyult. Galennek 82 valódi irománya maradt reánk Fabricius szerint, 18 áldarab, és töredékek 19 elveszettből. Fabricius „*Bibliotheca*"-jában 50 orvosi és 118 többnyire bölcselkedési elveszett irománya hozatik fel. Munkáinak legrégibb, teljes, de csupa görög kia-

dása az „Aldine," 1525 félrétben; utána jön a' baseli 1538, csak görögül. Chartier göröglatinul adá ki 13 félrét kötetben, Hippocratessel együtt (Paris 1679). Kühn D. Leipzigban 1819 olta göröglatin kiadásához fogott. Egyes irasa fordításait Sprengel és Nöldecke adák németül, magyarul — — várjuk még. *–j–a.*

GALENISTÁK, l. KERESZTELKEDŐK.

GALEONE v. Gallione nevet viselének hajdan a' Spanyoloknál és Portugáloknál nemi saját épitésü, hármas négyes fedelü, de már szokásból kiment hadi gályák. Most Galeone olly hajót jegyez, mellyen a' Spanyolok Peruból, 's Terrafirmából kincseket hordának. Ettől az illető kereskedők is Galionistáknak hivatának.

GALEOTA (Galiote) kisebb neme a' gályácskáknak, melly sebes hajózásra igen alkalmas, 's oldalain 16—20 evező pad van, mellyeknek mindegyikét csak egy evező legény foglalja el. Az evező legények egyszersmind katonák is, puskával fegyverkezve. — Bombardázó galeota ollyan hajó, melly a' tengeri helyek lövöldöztetésére használtatik. *Zs.*

GALEOTUS MARTIUS, olasz ember, a' bolognai egyetemben szép tudományok tanitója, udvarlására jött I. Mátyás magyar királynak, látni kivánván azt a' fejedelmet, kit a' hir annyira magasztala, nevezetesen a' tudományok buzgó 's hathatós pártolására 's előmozditására nézve. Mátyás király, megkedvelvén az embert, rábirta, hogy Magyarországba tenné által lakását, és rábizta a' budai királyi könyvtár gondviselését. E' tisztsége mellett Galeotus több előkelő házakból való ifjakat is oktatott, különletesen a' szép tudományokban; kik között vala hihetőképen János is, a' király természetes fia. Összeirogatta ő Mátyás király jeles, bölcs és elmés vagy tréfás mondásait és tetteit, és e' gyüjteményt János herczegnek ajánlotta. Kiadta azt először, és II. Maximilian császárnak ajánlotta Gyulai Torda Sigmond e' czim alatt: „*Galeoti Martii Narniensis commentarius de Mathiae Corvini Hungariae regis, egregie, sapienter, jocose dictis et factis. Viennae*, 1563." Ezt a' kiadást felvette Schwandtner „*Scriptores rerum Hung. Tom.* I." a' IX. szám alatt. Tordáénál sokkal később jöttek ki Galeotus jegyzetei illy czim alatt: „*Salamon Hungaricus, sive de Mathiae Corvini etc. commentarius, editus per Joan. Gwercher Tyrolensem. Viennae*, 1823." 12. *Fábri Pál.*

GALERIA, épitkezésben olly hosszu, keskeny szobát jelent, melly szélességénél legalább háromszor hosszabb. Nagy épületeknél gyakran a' szobák összekapcsolására szolgáló hosszu keskeny tornáczok (corridor) is galeriának hivatnak. A' tulajdonképen való galeriák játékra, tánczra, muzsikára használtatnak, 's ezért rendesen képekkel, szobrokkal, 's más remekmivekkel ékesitetnek. Innen a' képek 's a' képző mesterségek egyéb miveinek gyüjteményét is galeriának nevezik, habár az több egymásba nyiló szobákban volna is. Illy galeriának legelső példáját a' hajdankorban Verresnél, Sicilia pusztitójánál találjuk. Az uj Európában sokáig leghiresebb vala a' florenczi, (l. FLORENCZ) mellyet II. Cosmus alapitott. Most a' Galérie de Louvre Parisban nem csak ezt, hanem a' romai Pitti palotabelit is meghaladja. Németországon leghiresebbek a' drezdai, bécsi, müncheni, berlini. (V. ö. MUZEUMOK). Ha ezen galeriák minden iskola — és korbeli mesterek miveivel diszlenek, ugy a' gondolkodó mivésznek összehasonlitásra alkalmat nyujtanak, hogy mindenik mivben a' jót fellelhesse, 's a' mivészet létesedéséről, virágzásáról 's hanyatlásáról, a' módosságokról és bánásmódokról esmeretet nyerhessen. — Játékszineknél galeriának a' legmagasabb és legolcsóbb helyeket hivják.

GALIANI (Fernando) kormányfi, gondolkozó, nagytehetségü iró, 's eszmés társalkodó, egy nápolyi kir. auditor fia, ifju korában ment Nápolyba, hol őt, öregapja testvére Galiani Celestin, tarenti érsek és a' király udvari segédpapja, a' számtudományban és bölcselkedésben tanitta-

tá; a' ki'is midőn Romából visszajött (hova 1740 ment), ismét magához vevé, 's a' törvényekre oktattatá. Mintegy 20 éves korában olvasott G. valamelly academiai társaságban egy értekezést a' pénznek a' trojai hadkor volt állapotjáról. Azon tetszés, mellyel ez fogadtatott, e' tárgynak nagy munkában leendő kidolgozására tüzelte őt, mellyet a' következett esztendőben ki is adott, neve kitétele nélkül. Örömére szolgált, okfejeit az országlás által elfogadtatva látni. Ezen idő tájban a' papi hivatalra szánta magát, 's Romába ment, hol XIV. Benedek (Lambertini) pápa által barátságosan fogadtatott. Meglátogatá Paduát, Turint, 's Olaszhonnak más egyéb fővárosait. Később mint követségi titoknok küldetett Parisba, a' nápolyi követhez, gróf Catillanához, 's mig ez szabadságon volt, addig az ügyeket ő igazgatá. 1766 oda hagyá előre kinyert engedelem mellett Parist, 's épen visszatérni igyekezett viszont ide, midőn udvara által egy nyomos izenet bizatott reá, melly által a' kereskedési gyülekezet tagja lön, mellynél azonban a' követségi titoknokságot többre becsülte. Parisból Angolhonba 's innét Hollandba ment, hogy ezen országok különböző alkotmányát kitanulhassa. 1768 visszament Nápolyba, 's helyet foglalt a' kereskedési gyülekezetben. Diderot-val, d'Alembert, Voltaire, Batteux, Arnauld, Barthélemy-vel 's másokkal szüntelen levelezésben volt. Ritka esmereteivel a' legnyomosabb ügyekben szinte haláláig (1786 Oct. 30.) szolgált az országnak, mig azonközben a' tudományok több ágaiban fáradhatatlanul dolgozott. Egy levelében, mellyet d'Epinay asszonysághoz 1770 Dec. 13. irt, megnevezi születése helyét (Chietit) 's idejét (1728 Dec. 2.) és előszámlálja munkáit is, mellyek közül önmagának XIV. Benedek pápára 1758 készített halotti beszéde tetszik leginkább. Hátra hagyott irományai közül 2 kötet jelent meg Parisban 1818, e' czim alatt: „ „*Correspondance inédite avec M. d' Epinay, le B. de Holbach, le B. de Grimm et autres personnages célèbres du 18. siècle*“. —*no*—

Galilaea, Jesus idejében Palaestinának legéjszakibb tartománya volt, mellyet kel. a' Jordán, délre Samaria, nyug. a' földközi tenger és Phoenicia, 's éjszak felől Syria és a' Libanon hegye határoztak. Lakói nagyobbára szegény halászok voltak. Mint a' kereszténység bölcseje, nevezetes ez a' kicsiny tartomány. Itt feküdt Názáret, mellyben Jesus felnőtt; itt folyt a' Jordán, mellynek partjain kezdett ő tanitani 's szerzett tanitványokat; itt feküdtek: Kána, az idvezitő első csudatételének helye; Kapernaum, a' Tiberiás tavánál, melly őt gyakran befogadá falai közé; Nain, hol az ifjat feltámasztotta; itt állott ama' halom (most Krisztus hegyének neveztetik) mellyen tartá hegyi beszédét; itt a' Tabor hegye, mellyen láták őt tanitványi megdicsőülve. A' lakosok csekély pallérozottságokért 's együgyü erkölcseikért megvettettek a' 'Sidóktól, 's eleinte a' keresztények is, mivel vallások itt jött létre, Galilaeaiaknak neveztettek csufságból. Most Galilaea Palaestinának többi tartományival, mint a' damascusi helytartóság része, török járom alatt nyög; Beduinok 's rabló csapatok kóborolnak szerteszét völgyeiben, 's csak a' szent helyeket lakják még kevés, de igen nyomott keresztények. *L—ú.*

Galilei (Galileo), a' természettudományban feltalálásai által halhatlan érdemeket szerzett tudós, szül. Pisában 1564. Atyja, Vicenzo, egy florenczi nemes, az ó nyelvekben, rajzolásban, 's muzsikában oktattatá, a' mi mellett ő már korán mutatott élénk hajlandóságot mechanicai munkákra. 1581-ben a' pisai egyetembe jára, az orvosi tudományt, 's aristotelesi philosophiát hallgatni. Az utóbbi, elrutitva a' scholasticusok álokoskodása által, már akkor is boszonkodást gerjeszte benne, melly ott utóbb annak legelszántabb ellenkezőjévé tevé. Korán fejté ki azon ritka visgáló elmét, melly őt megkülönbözteté. Még alig volt 19 éves, midőn a' pisai káptalan egyházában a' boltozatról lefüggő lámpás lóbálódásai elméjét a' függő törvényeire vezették, mellyeket ő határozott meg, 's használt időmérésre legelsőben, habár a' függő

használatának képzete csak tökéletlenül fogatott fel tőle, 's csak később fija, Vicenzo, 's főképen Huygens által vitetett tökéletességre, melly utóbbit méltán tarthatni a' függős órák valódi feltalálójának. Erre a' mathematicát tanulá Ostilio Ricci alatt; Euclidest, 's Archimedest hamarjában végzé, 's ez utóbbi által 1586 a' hydrostaticai mérleg feltalálására vezéreltetett. Mathematica 's természettudomány foglalatoskodtatá ezentul kizárólag, 's már 1589 a' mathematica professora lön Pisában. Szüntelen törekedett a' természet jogait egy álphilosophia ellen erőre kapatni, a' miért most mint apja az ujabb physicának magasztaltatik, de akkor a' legkeserübb üldöztetéseket kelle szenvednie. A' káptalan egyháza tornyáról tett próbájával sok néző előtt mutatá meg, hogy a' sulynak az eső testek gyorsaságára nincsen befolyása. Ez által annyira maga ellen ingerlé az Aristotelicusokat, hogy kénytelen volt 2 év mulva tanitói hivatalát letenni. Ekkor Filippo Salviatihoz mene, kinél Francesco Sagredo, egy jeles velenczei, tanulá őt ismerni, kinek ajánlására a' velenczei senatus által 1592 Paduába hivaték, a' mathem. tanitó székére. Itt rendkivüles tapsal tanitott; Europa legtávolabbi vidékiről özönlének hozzá a' tanulók. Előadásait olasz nyelven tartá, mellyet ő képeze legelsőben philosophiai nyelvvé. 1597 a' szeregyenlőségi czirkalmot (*Proportionalzirkel*) találá fel. Fontosabbak ennél azon mathematicai igazságok, mellyeket 1602 után találá fel, például: hogy azon közök, mellyeken egy eső test ugyan azon időrészekben keresztül megy, ugy nőnek, valamint az egyenetlen számok 1, 3, 5, 7 's sat., az az: hogy az eső test, miután az első másodperczben 15 parisi lábnyit haladott alá felé, a' másodikban 45, a' harmadikban 75-öt halad, 's igy tovább. Ha neki kelljen-e a' hévmérő feltalálását tulajdonitani, nehéz meghatározni; talán csak czélirányosabbá tevé annak készületét. A' magnesről is érdekletes észrevételeket tett. A' MESSZELÁTÓ CSŐT (l. e.), melly Hollandban nem csak tökéletlen, hanem használatlan is maradt, az ég felé fordità, 's rövid idő mulva számos igen nagy fontosságu feltalálásokat tön vele. Ugy lelé, hogy a' holdnak, valamint a' földnek, egyenetlen a' lapja, 's a' holdbeli hegyek magasságát árnyékjokból megmérni tanitá. Azon ködös foltot, mellynek jászol a' neve, feloldá egyes csillagaira, 's gyanitá, hogy erősebb messzelátókkal az egész tejes utat szintugy fel lehetne oldani. Legfontosabb volt Jupiter hajdujinak feltalálása, Jan. 7. 1610. Saturnus gyürüjének létezését is észrevevé, a' nélkül mindazáltal, hogy helyes képzete lett volna felőle. A' nap foltjait valamivel később látá, 's ezeknek közös nyomulásából keletről nyugot felé, a' nap testének kerengését (*rotatio*) következteté, 's a' nap tengelyének hajlását a' földut térje felé. Mindazáltal Scheineré Ingolstadtban, 's Fabricius János ostelli (Keletfrieslandban) predikátoré ezen feltalálás dicsősége, mert ők azt előbb terjeszték nyomtatásban a' világ elejébe. *) Azonközben olly hiressé lön G. neve, hogy őt II. Cosmus nagyherczeg magához hivná 1610-ben, mint nagyherczegi mathematicust, philosophust, 's a' mathem. első professorát Pisában, a' holott mindazáltal nem kelle laknia. Most részint Florenczben tartózkodék, részint barátja Salviati Alle selve nevü mulató kastélyában. Itt 1610-ben Mercur, Venus és Mars változó világalakinak (*Phasen*) felfedezése által legtökéletesebb győzedelmet nyere Kopernicus rendszerének, mert ezen planeták napkörüli forgását, 's napáltali világittatását kétségen kivül helyezte. Azután a' merevény testek uszásáról, 's elsüllyedéséről a' viz-

*) Hogy a' Németek ezen felfedezéséből nyert dicsősége az Olaszok ellen báto sógha helyeztessék, csak az e' részbeli irományok megjelenése éveinek számát szükség összehasonlitni. Fabricius munkája: „Narratio de maculis in sole observatis" Wittenberghen 1611; Scheineré „Tres epistolae de maculis solaribus" Augsburghan 1612; Galileié pedig „Istoria e dimonstrazioni intorno alle machie solari" csak 1613-ban jelent meg Romában. Az ezen elsőség felett folyt vitának történetét Lalande elbeszéli „Astronomie"-jében (2. kiad. 586 és köv. lap.).

ben, irt egy munkát, mellyben, valamint minden egyéb munkájiban is, sok uj tanitás magvát hinté el. Azonközben, hogy ő eként iparkodott a' természettudomány határait kiterjeszteni, zivatar vonula öszve feje felett. A' nap foltjairól irt munkájában ugyanis Kopernicus világrendjét védé, a' miért eretnekséggel vádoltaték ellenségeitől, kik az által a' biblia tekintetét csorbitottnak állíták. A' szerzetesek ellene papoltak, 's ő Romába mene, hol szerencséje lön ellenségeit lecsillapitani, olly nyilvánzás által, hogy rendszerét sem szóval sem irásban nem vitatándja többé. Ez alkalommal nagyobb gondolkozási és irási szabadságot szándékozott kieszközölni; de aligha menekheték vala az inquisitio-törvényszék üldözéseitől, ha a' veszélyt gyanitó nagyherczeg jókor vissza nem hivta volna. 1618-ban három üstökös csillag megjelenése alkalmat nyujta neki, barátival általános észrevételeket közölni e' testekről. Tanitványa, Mario Guiducci, egy munkát készite azokból, mellyben Grassi jesuitát csipősen itélé meg. Ez Galileit tartván az irat szerzőjének, mérgesen támadá azt meg. G. „*Saggiatore*"-jében válaszolt, az ékesszólás egy remek darabjában, melly Algarotti után a' legszebb vitás irat, a' mit Olaszország felmutathat, 's a' benne előforduló tévedések ellenére még ma is méltó a' megolvasásra. Ez által magára berzenté a' Jesuitákat. Ezen időtájban dolgozá ki hires munkáját, mellyben, itélete kimondása nélkül, három beszélő személyt állit elő, kiknek egyike Kopernicus, másika Ptolemaeus rendszerét védi, harmadika pedig az előbbi kettőnek okait olly formán fontolja meg, hogy a' dolog látszatólag kétségben marad, habár a' Kopernicus mellett felállított bizonyságok felsőségét könnyü megismerni. Ezen halhatlan munkával, mellyben a' stylus legnagyobb ékessége 's élessége a' legszigorubb, 's egyszersmind legfoghatóbb előadással vagyon párositva, Romába ment G. 1630, 's szerencséje lön a' kinyomtathatást megnyerni. Miután Florenczben is hasonló engedelmet eszközlött volna ki, kiadá munkáját ugyan itt 1632, e' czim alatt: „*Dialogo di Galileo Galilei, dove ne' congressi di quattro giornate si discorre de' due massimi sistemi, Tolemaico et Copernicano.*" Alig jelent ez meg, azonnal megtámadtaték az Aristotelicusoktól, leghevesben pedig Scipione Chiaramontitól, ki Pisában a' philosophia tanitója vala. VIII. Orbán, ki mint privát ember Galileinek barátja, 's tisztelője volt, legkegyetlenebb ellensége lön, elhitetvén vele a' barátok, hogy G. Symplicio személyében az ő együgyüségét akará kicsufolni, azért, hogy egy illyen botránkoztató könyv nyomtatását megengedte. E' szerint nem lön nehéz ellenségeinek, őt a' leggyalázatosabb üldöztetéseknek kitenni, annyival inkább, mivel pártfogója II. Cosmus meghalt, 's a' florenczi kormányt az ifju II. Ferdinand gyenge kezei vezették. Egy, cardinálok, szerzetesek, 's mathematicusokból, G. halálos ellenségeiből állott congregatio, megvisgálá, 's elkárhoztatá az ő munkáját, mint felette veszedelmest, magát pedig az inquisitio-törvényszék elébe idézé. Az aggott ősz 1633 télen Romába kénytelenittetett menni, egynehány hónapig az inquisitio tömlöczében sinlődék, 's arra itélteték, hogy az általa felállitott nagy igazságokat, a' minden igazság kutfeje előtt, térden-állva, 's kezét az evangeliomra tartva, vegye vissza szerzetesek jelenlétében. „*Corde sincero et fide non ficta abjuro, maledico et detestor supradictos errores et haereses*" — e' volt a' formula, mellyet ki kelle mondania. Azon pillanatban, a' midőn ismét felállott, a' mint mondatik, meggyőződésének ellenére tett esküvése szégyenletében lábaival tombola, 's elharapott dühvel mondá: „*E pur si muove!*" (És még is mozog!) Ez Jun. 23. 1633 történt. Erre határozatlan időre az inquisitio tömlöczébe, 's három esztendeig Dávid hét töredelmes zsoltárának hetenként egyszeri elimádkozására itéltetett, „Dialogo"-ja eltiltatott, 's rendszere, mint a' bibliával ellenkező, elkárhoztatott. Olly kegyesek voltak mindazáltal iránta, hogy a' tömlöczöztetést a' sienai püspöki palotába, 's kevéssel azután az arcettii kerületbe (Florenczhez közel) való számüzéssé változ-

taták. Itt tölté élte utolsó éveit, leginkább a' mechanica, 's ballistica studiumával. Ennek gyümölcse volt két fontos munkája a' mozgás törvényeiről, mellyek alapjai a' mai physica és astronomiának. Egyszersmind Jupiter hajdujit törekedett hosszmérésre használni; 's habár e' részben semmit nem vive tökéletességre, még is ő volt a' legelső, ki a' geogr. hossz meghatározásának illyen eszközéről rendszeresen gondolkozott. Szemeit hályog lepte meg. Már egészen vak volt az egyik, 's a' másik majdnem haszonvehetetlen, midőn 1637-ben a' Hold ingását (l. e.) felfedezé. Vakság, siketség, álmatlanság, szaggatások tagjaiban, keseriték a' nagy ember élte utolsó éveit. 'S még sem tölté ezeket henyélve. „Setétségemben", igy ir 1638, „majd e' majd ama' tárgyát fürkészem a' természetnek; 's nyugtalan fejemet nem nyugtathatom meg, bár melly igen kivánnám is. Lelkemnek ezen szünteleni foglalatoskodása majdnem minden álomtól megfoszt." Meghalt 1642 (Newton születése évében) Jan. 8-kán, élte 78 esztendejében, egy lassudan emésztő láz (hideglelés) következésében, l. gfiatalabb, 's legháladatosb tanitványa, Vicenzo Viviani, karjai közt. Tetemei Florenczben a' st. Croce egyházban tétetének le, a' hol 1737 Michael Angeloé mellett, pompás emlékoszlop emelteték neki. G. termetére nézve alacsony volt; teste mindazáltal egészséges és szilárd; arczvonásai kedveltetőknek találtatának, 's társalkodása vidámnak. Kedvelé a' muzsikát, rajzolást és költést. Ariostot könyv nélkül tudá, 's egy irásában, melly csak 1793 nyomtattatott ki („*Considerazioni al Tasso*"), 's mellyet csak szünóráiban irt, megmutatá annak elsőségét Tasso felett, kit néha keserüen ócsárol. Könyve kevés volt. A' legjobb könyv, mondá, a' természet. Stylje rövid, természetes és folyó. Minden munkájinak teljes kiadása Mailandban 1803 jelent meg, 13 köt. L. „*Geschichte Galilei's*" Jagemanntól (Weimar 1783). Még jobban lehet őt ismerni tanulni Nelli munkájából: „*Vita e commercio litterario di Galilei*" (2 köt. Florencz 1821).

Galicia, tartomány éjsz. nyug. Spanyolországban, királyság névvel (748 nsz. mf. l,142,630 l.), nagyobbára durva 's nedves égallja van; hegyes és közepén terméketlen; a' tenger felé szép legelői vannak, 's jó bora terem. Nevezetesek benne: a' corunai és ferroli kikötők. Cadalhaso ezeredes maroccoi leveleiben igy rajzolja le a' galiciai lakosokat: „Erősek és dolgosok, egész Spanyolországot bekóborolják, 's legsulyosabb munkával keresnek kevés pénzt, mellyet haza visznek. Mint katonák, jó fenyitéket tartanak, 's a' nehéz élet megedzette őket. Békével türik az éhséget és szomjuságot, 's különösen alkalmatosak gyalog katonáknak. Több Spanyolok 's Francziák nevezék ezen tartomány lakóit Spanyolország Gascogneinek, 's a' két nép valóban igen hasonló egymáshoz, nevetséges különösségeire, mint észtehetségeire és lelkére nézve is." Főképen halászok 's hajósok; az ujabb időkben vászon fábr. is állittattak fel benne. San Jago de Compostella nevü fővárosának (25,000 lak.) fő templomában nyugosznak, közvélemény szerint, ifjabb Jakab apostolnak, Spanyolország védő szentjének, tetemei, ki, mint mondják, itt hirdette először a' keresztény hitet; a' honnan ez a' város hires bucsuhely. Említést érdemlenek még Vigo, Orense 's Lugo városai is. *L—ú.*

Gáliczkő, l. Kénsavany.

Gall (Józef János) szül. Mart. 9-kén 1758 Tiefenbrunnban, Würtembergben. A' gyógytudományokat tanulá; Bécsben sokáig élt, 's esmeretes lön e' munka által: „*Philosophisch-medicinische Untersuchungen über Natur und Kunst im kranken und gesunden Zustande des Menschen.*" A' nemgyógyászok figyelmét is magára voná e' munkája: „*Anatomisch-physiologischen Untersuchungen über das Gehirn und die Nerven.*" Ezen tapasztalások koponya-vagy müszer-tudomány nev. alatt hamar tovább terjedtek. G. ugyanis, már az oskolában észrevevé, hogy a' könyvnélkül jól tanuló gyermekek nagy szemüek, a' mit utóbb a' nagy szinjátszóknál is tapasztalt; innét azt következteté, hogy az emlé-

kezés müszere (organona) ezen a' helyen van. Utóbb ugyan elálla ezen véleménytől, de hamar visszatért 's vallá, hogy egyes tehetség a' fej egyes helyeinek alkatától függ. Ezolta koponyákat kezde gyüjteni, szorgalmasan összehasonlitá meg és meg nem egyező kiemelkedésöket, öszvehasonlitá az állatok koponyáit is, 's az állatok és emberek életét 's testök alkotását tanulá, 's igy lassanként 20 müszer helyezetét 's ugyan annyi kitünö elmetehetség helyét fedezé fel. (L. KOPONYATANITÁS). G. eddig tanitását irásokban nem közlé, hanem csak szóval adá elő, beutazva Némethon nagyobb városait 's egyetemeit. Utóbb Parisban tanita, 's gyakorló orvos volt. Itt barátjával Spurzheimmal egy nagy munkán dolgozott franczia nyelven, melly (rezekkel diszesitve) az agy képződésében sok boncztani találmánnyal bővelkedik. Ő megmutatá, a' mit előbb csak gyanitottak, hogy az agy (agyvelő) a' gerinczagy velőanyagjában ered, innét hálóidomban fejlődik ki, 's a' nagy és kis agyra oszlik. G. Spurzheimmal adá ki Parisban 1810, 4, rezekkel félrétben: „*Anatomie et physiologie du système nerveux en général, et sur celui du cerveau en particulier.*" A' parisiak ellenvetése ellen e' munkában védé magát: „*Des dispositions innées de l'ame et de l'esprit, ou du matérialisme etc.*" (Paris 1812.) Később Spurzheim elvált tőle 's Angol és Skóthonban tanitá az ő rendszerét, sőt Londonban munkát is ada ki önnön és Gall feltalálásiról, de ez erős birálatot láta. Itt 1817 gunyköltemény is jött ki reá: „*Craniade, vagy Spurzheim.*" G. 1823 Londonban tarta phrenologiájáról tanitásokat, 's ujra kiadá e' munkát: „*Organologie, ou expositions des instincts, des penchans etc. et du siège de leurs organes*" 6 köt. (Paris 1823—25) Megh. Aug. 22-kén 1828. montrougei majorjában Parisnál. —*j*—*a*.

GALLA vagy BUGA, kinövés több tölgyfaj levelein, melly a' buga dará's (gubabogár) szurásától támad. Ezen dará's valamivel kisebb a' szobalégynél, melyén fekete 's narancs-sárga vonásokkal, golyóidomu, hátulja gesztenye szinü. A' bugadará'sok tavasszal körüldöngik a' tölgyek tetőit, 's nősznek, mi után a' nő fulánkjával megszurja a' tölgylevél alszinét, 's tojását a' támadt kis lyukba helyezi. A' tölgy vett sebétől gyógyulni akarván, különös munkálatot kezd körüle. Nedvei nagyobb mennyiségben járulnak a' sebes helyre, ott összehalmozódnak, a' tojás körül gomot, zöld vagy vereses szinüt, képzenek. A' buga 's a' tojás együtt nőnek. A' tojásból idővel kukacz fejlik ki, a' buga állományából táplálódó, utóbb nymphává levő, 's végtére mint tökéletes bogár (dará's) előjövő, a' bugát általrágva. A' keleti (levantei) bugák sokkal becsesebbek az europaiaknál; kisebbek, de tömöttebb 's nehezebbek. Külsejök nem sima, hanem bibircsos; szinök többnyire fekete, majd zöldbe majd kékbe játszó. A' Cyprus szigetén által jövők borsó szürkék 's fejér szürkék. A' keleti bugák nagy kereskedési czikkelyt tesznek, 's Smyrnán, Tripolin, Saidán 's különösen Aleppón által hozatnak Europába. Több gubasavany van bennek mint az itteniekben, 's innét a' festésben fontosak; fekete tintánknak is fő létrésze ez. A' gyógyitásban gyakran használtatik. —*j*—*a*.

GALLÁK, vad, hadakozó, sokat mozditó nép Afrika belsejében, A' Negerektől nyulánk hosszu termetével, barna hajával 's barna arczszinével különbözik. Lakik a' Marawi nagy tó 's Lupata bérczek közt 's Habesnek egy részét meghódoltatá. —*j*—*a*.

GALLETTI (János György Auguszt) 1750. Aug. 19. szül. Göttingában 1764 — 72 törvénytudományt és történetirást tanult, kiváltképen Pütter és Schlözer oktasásait hallgatván. Tanitó lön Schlotheimnál, a' később gotha herczegi titkos tanácsos és kamara-elölülőnél, a' kinek számára kisded tanitó könyveket irt. 1783 tanitó lett a' gothai gymnasiumban. Ennek igazgatása közben több historiai 's geographiai tanitó könyveket készitett, mellyek más oskolákban is felvétettek, 's részint több kiadásokat értek. A' gothai gymnasiumnak ezen időbeli

nevendékei közé több, a' történet-és földleirásról nevezetes férjfiak, tanitók és irók tartoznak; mint p. o. Wachler, Schulze Ferd., Hoff, az ifjabb Böttiger, és mások. Azon kivül a' szorgalmas Galletti „*Geschichte des Herzogthums Gotha*“, „*Geschichte Thüringen's*“, „*Geschichte Deutschlands*“, és „*Weltgeschichte*“ czimü munkáival tette magát esmeretessé. A' gothai herczeg által 1806. udvari tanácsossá, történet és földleiróvá neveztetett ki, 's megengedteték neki 1819, hogy fizetésének megtartása mellett, a' tanitói hivatalt letehesse. Megh. Mart. 26. kán 1828.

Gallia a' Romaiak idejében a' Pyrenéktől a' Rajnáig, Olaszország felé pedig az Alpeseken keresztül az adriai tengerig terjedt. Alpeseken inneni (*Gallia cisalpina*) és Alpeseken tuli (*Gallia transalpina*) Galliára osztatott. I. Az Alpeseken inneni Gallia az Alpesektől az adriai tengerig nyult, és igy Felsőolaszországnak minden tartományit magában foglalta a' Rubiconig és Macráig. Olaszországgal nagyobbára határos lévén, romai erkölcsöket és szokásokat vett fel, Caesartól romai polgári just nyert, 's bevévén a' romai togát, Gallia togatának is neveztetett. Elosztatott: 1) Liguriára, mellyet Genua és Lucca környéke 's Piemontnak egy része tettek; 2) Gallia transpadanára és 3) Gallia cispadanára, az az Pón (*Padus*) tuli és inneni Galliára. Liguriát a' Ligurok, G. transpadanát főképen a' Taurinok, Insubrok és Cenomanok, G. cispadanát a' Bójok, Senonok és Lingonok (galliai eredetü népek) lakták. Városaik, nagyobbára romai gyarmatok, régi neveiket viselik most is többnyire; mint G. transpadanában: Tergesta (*Triest*), Aquileja, Patavium (*Padua*), Vincentia (*Vicenza*), Verona, Mantua, Cremona, Brixia (*Brescia*), Mediolanum (*Mailand*), Ticinum (*Pavia*), Augusta Taurinorum (*Turin*); G. cispadanában: Ravenna, Bononia (*Bologna*), Mutina (*Modena*), Parma, Placentia (*Piacenza*). II. Alpeseken tuli Gallia vagy G. comata, mivel az ott lakott népek hajokat (coma) megnőni hagyták, másként G. braccata is, mivel a' lakosok, főképen déli részében, nadrágot (*braccae*) viseltek, mellyet a' Romaiak nem esmertek. Nyug. a' Pyrenéktől, kel. a' Rajnától és egy ennek forrásától a' Varus kis folyójáig menő lineától, ezen folyóval együtt, éjsz. az atlasi 's dél. a' földközi tengertől határoztatván, mostani Franciaországot, Németalföldet, Helvetiát, a' Rajna bal partját és Hollandot foglalta magában. Galliának Alpeseken tul fekvő részét, melly éjszakon Felsőolaszország mellett, 's délen a' földközi tengernél a' Pyrenék felé feküdt, Fabius foglalta el. Mivel e' lett legelőször romai tartománnyá, megkülönböztetőleg provincia nevet kapott, mellyből később a' Provence név származott. Határait az Alpesek, Cevennek és a' Rhône folyója tették. Midőn idővel Caesar Transalpina Galliát elfoglalta, Provencet kivévén, 3 részre osztva találá azt, mellyek ezek voltak: 1) Aquitania, a' Pyrenéktől a' Garonneig, mellyet nagyobbára iberiai népek lakták; 2) Gallia celtica, onnan a' Seineig és Marneig; 3) G. belgica, az ország éjsz. része a' Rajnáig. Augustus alatt Agrippa a' tartományt uj formába öltöztette 's e' képen osztatta el: 1) Aquitania a' Loireig kiszélesittetett; főhelye Burdegale (*Bordeaux*) volt. 2) Belgica a' Seine, Saone, Rhône, Rajna és éjsz. oczeán közt feküdt. Főhelyei: Vezontio (*Besançon*), Treveri (*Trier*) 's mások. E' szerint a' rajnai tartományokat és Helvetiát is magában foglalta, hanem később ezek Germania prima vagy superior, és Germania secunda vagy inferior névvel elszakasztattak tőle. Itt állottak a' Rajna mentében Colonia Agrippina (*Köln*), Moguntiacum (*Mainz*), Argentoratum (*Strasszburg*). G. lugdunensis vagy celtica, a' Celták földjének többi részét, 's azt a' földet, melly a' Seine, Saone és Loire közt, délszakon a' Cevennekig és Rhôneig fekszik, foglalta magában. Főhelyei: Lugdunum (*Lyon*), Alessa (*Alise*), Bibracte, később Augustodunum (*Autun*), Lutetia Parisiorum (*Paris*), a' Seine szigetén, Caesar idejében még keskeny 's csekély, de fekvésénél fogva nem sokára igen nevezetes hely. 4) G. narbonensis, előbbi

provincia romana; itt voltak Narbo Martius (*Narbonne*), a' Romaiaknak régi gyarmatja, Tolosa (*Toulouse*), Nemausus (*Nîmes*), Vienna (*Vienne*), Massilia (*Marseille*); az utolsó eredetiképen görög gyarmat volt. L. Serpette de Marincourt „*Hist. de la Gaule*" (Paris 1822, 3 dar.). *L—ú.*

Galliaiak, a' Celták nagy nemzetségének fő ága. Magokat Gaëlnek, vagy Gailnak nevezték, 's hihetőleg innen lett a' Galliaiak és Gallia név. Ugy látszik, a' Celtáknak általjában nagy belső egyformaságok volt, 's bár sok apró népetskéket foglaltak is magokban, alig oszlottak szét észrevehetőleg különböző törzsökökre. Hihetőleg, a' Caucasustól lejövén, délre a' Dunának vették utjokat, a' Thraxok számos nemzetsége megettek 's a' Germanok mellettek esvén; de mikor történt legyen ez? még gyanitani sem lehet. — Ez a' nép első benyomulásakor különbféle nevek alatt sok tartományokat, t. i. mint Umberek és Ausonok Olaszországnak egy részét, mint Tauriskok (később Rhaetiaiak), Vindelieiek, Noricumiak, Helvetiaiak, az Alpes melléki tartományokat birták. Ugy látszik, Rhaetiaiakból egy uj csapat K. e. 2000 eszt. Rasena névvel Trienten keresztül Olaszországba ment, hol a' szomszéd népektől Tuskok, Etruskok nevet kapott, 's az előbb ott uralkodott Umberek 300 városát elfoglalván, Olaszország nagy részében kiterjeszkedett. (L. Etruria). A' Celtáknak némelly nemzetségei az adriai tengernél maradtak, továbbá a' Duna mentében 's Németország déli részében, hanem a' fő törzsök a' Pyrenék és Alpesek, az Oczeán és Rajna közt telepedett meg, azon tartományban, melly nevét tőlök kapta, honnan Albionba és Jernébe is (Nagybritannia és Irland) átmentek. A' tartomány nagy népessége (közönséges jelenés a' félig pallérozatlan 's részint vándornépeknél), 's a' német és thraciai népek tüzes benyomulása K. e. 397 körül, nagy mozgást okoztak a' Galliaiak közt. Sok népek gyarmatjai vonultak részint nyug. az Alpeseken keresztül Olaszországba, részint keletről a' Duna mentében felfelé. A' celta Galliaiaknak ezen Alpeseken keresztül lett vonulása (melly közönségesen 200 eszt. előbbre tétetik) vezeté be mintegy őket először a' historiába. Több népekre oszolva találjuk őket, ugy mindazáltal, hogy egy (akkor a' Biturigok) birt köztök elsőséggel, melly főurasággal volt határos. Az elsőséggel való visszaélés meghasonlást szült; sokan más statussal egyesültek; a' honnan az uralkodó statusok változtak, de a' rend megmaradt. Ez az alkotmány az egész népre kiterjedt. Szabadok csak a' nemesség (kik katonáknak is neveztettek) és papok, Druidák, voltak; a' közemberek alázatos függésben tartattak ezektől, 's nem törvények által védték magokat visszaélések ellen, hanem ugy, hogy hatalmasabbakhoz pártoltak. A' nemesség közt ismét a' számos herczegi familiák voltak elsők. Ugy látszik, nagy táborozások alkalmával fővezért választottak. (L. Brennus). A' Druidák és Druidanők birtak minden esmeretekkel, mellyeket sürü berkek, 's rejtett barlangok homályában titkolódzva ruháztak által egymásra; a' csillag- és természet-tudomány, 's a' költés nem voltak előttök esmeretlenek, de vallások teljes papi iszonyatossággal, 's borzasztó babonás hittel, mert gyakran embereket is áldoztak. Kettős viadal 's vad tobzódás közönségesek, városaik ritkák, faluik számosak, házi eszközeik nyomorultak voltak, földmivelést kevessé üztek, 's élelmek fő kutfejét nyájaik tették. Italok ser- nem 's méhser volt, szőlőmivelésről semmit sem tudtak. A' főbbeknek aranyat a' folyók fövenye 's nehány bánya adott. Az előkelő Galliai az ütközetben tarka koczkás és ragyogó köpönyeggel (mint még most is a' hegyi Skótok), különben pedig mezitelenen, de nyaka körül 's karján lévő vastag arany lánczokkal, jelent meg. Magas testállások, vad tekintetek 's borzas tömött sárga hajok, vad, vak bátorságok, a' bajnokok számtalan volta, temérdek sokaságu kürtjeik és trombitáik bódító lármája, kegyetlen dulásaik, a' merre mentek a' foglyokat gyakran megáldozván, a' megöltek koponyáit győzedelmi jelül, sokszor pohárul is használván, legrettenetesebbekké tették őket a' nyugoti világnak min-

den népei közt. De hibázott a' Galliaiaknál az egység és jó fegyver; mert paizsaik könnyüek és rosszak voltak, 's roppant réz kardjok, ha vashoz vágtak vele, összegörbült 's minden csapás után egyenesittetnie kellett. Innen csak első rohanások volt rettenetes. Ez a' nép, vagy borralélés kivánásától, vagy egy Etrusktól, kit feleségének a' tartomány egy fejedelmétől lett elcsábittatása ingerlett haragra, hivatván be Olaszországnak termékeny földjére, reá ütött a' puha Etruskokra, kik ugyan akkor a' Romaiakkal is csatáztak. Épen azon a' napon (396) mellyen Camillus Vejit megvette, foglalták el a' Galliaiak Melpumot, az Etruskok egy felsőolaszországi jeles városát. De ezen népkóborlás fergetege majd maga Roma ellen fordult, melly az Etruskok városainak sorsából a' magáét előre látván, alku által igyekezett a' Galliaiak fegyverét feltartani. De alku alkalmával a' romai követek megsérték a' nemzeti just, 's mivel az elkeseredett Galliaiak elégtételt nem kaptak, Roma ellen nyomultak, 's Allia folyótskájánál, K. e 389, eltörülték a' romai ifjuság színét, feldulták 's hamuvá tették a' várost, 's már az ostromoltatott Capitolium arannyal akará magát megváltani, midőn Camillus (l. e.) szabaditására jött. — A' kel. Galliaiak a' Duna felső mellékére vonulásáról nagyon keveset tudhatunk; az mindazáltal bizonyos, hogy egész népeket kinyomtak elébbi lakhelyeikből. Ugy látszik, már akkor összekeveredett a' Cimmerek vagy Cimberek részint german nemzetsége a' Celtákkal. Roma felégetése után 109 eszt. a' keleti Galliaiak 3 izben (K. e. 280—278) ütöttek be a' sok hadakozás által férjfiaitól megfosztatott Macedoniába és Görögországba. Macedoniának királya Ptolemaeus Ceraunus, és vezére Sosthenes elestek. Görögország reszketett. De midőn Apollo delphii gazdag és szent templomát kirabolni akarták, vallás és természet rettentései (szélvész és jégeső) jövén reájok, megverettek, 's szükség, hideg 's a' Görögök fegyvere, csaknem mind egyig megemésztő őket. Nehány nemzetségeik Kisásiába mentek, hol Galaták neve alatt laktak, és a' császárok későbbi idejéig megtartották nyelvöket. Ugy látszik, ezen kóborlásoknak nyomos következési lettek magára Galliára nézve. A' Duna mentében 's déli Németországban lévő Galliaiak ezolta eltünnek; német (german) nemzetségek telepedtek meg a' Rajnáig terjedő földön, 's részint ezen folyónak tulsó partján is; a' Cimberek, Galliaiak és Németek összekeveredéséből lett nemzet, vagy mint a' Galliaiak nevezték, a' Belgák, elfoglalták Galliának egész éjsz. részét a' Seinetől és Marnetól a' Csatornáig és Rajnáig, honnan Angliába is átmentek, hol a' korábban bevándorlott Galliaiakat éjsz. Britanniába (Skótországba) nyomták, hol ezek azolta, mint Caledoniak (hegyi Gálok), később mint Pictek és Skótok jelennek meg a' historiában. Ezen Galliában volt Belgák vagy Cimberek, a' szorosan vett hajdani Brittek. Azonközben a' galliai Celták, bár fővonásaikban fen emlitett tulajdonságaikat alkotmányokra 's erkölcseikre nézve megtartották, haladtak a' miveltségben, a' mire sokat tett a' Massiliában lakott Görögökkel, kiknek betüivel irtak saját nyelvöken, 's a' Karthagoiakkal való összeköttetések, mivel ők az utóbbiak seregeiben gyakran előfordulnak, mint zsoldos katonák. De most is alig állhattak ellent a' Rajnán tuli Germanoknak. Vadabbak és vitézebbek voltak féltestvéreik, a' Belgák, és Cimberek, valamint a' Brittek is, kik magokat bemázolni szokták, szekérből viaskodtak, 's kiknél a' sokférjüség és sokfeleségüség divatozott. Teljesen durvák és barbarok voltak a' Caledoniak Skótországban, és Irland lakosi, kik magokat mesterségesen mázolták be, az emberhust legkedvesebb ételnek tartották, de szabadságokat erősen tudták védni. Azonközben Alpeseken tuli rokonaik (az innenső Galliaiak, mint a' Romaiak nevezték őket), az Etruskokat részint délen a' mai Toscanába, részint éjsz. a' rhaetiai Alpesek közé nyomván, Felsőolaszország termékeny térségein letelepedtek. Innen a' Romaiak előtt sokáig rettenetesekké tették magokat, részint önnön hadaikban, részint más népekéiben mint zsoldosok; hanem minekutána

ezek az első karthagói hadat szerencsésen bevégezték, Roma végetése után 172 eszt. megcsendült reájok nézve a' boszuállás órája. Hijában hivták segitségül hadakozó rokonaikat az Alpeseken keresztül; 6 eszt. semmisitő had után megadták magokat, 's romai felsőség alá kerültek K. e. 220. Próbálták ugyan, midőn Hannibal rettentő fegyvereit Roma kapui előtt villogtatta, jármokat ismét lerázni, de ekkor is a' Romaiak voltak győztesek. 31 eszt. később (K. e. 189) ugyan azon sorsok lett ásiai rokonaiknak, a' Galatáknak; ezek is meggyőzettek 's fejedelmeik (tetrarcháik) adózókká tetettek. Dejotarus, kit Cicero most is kezünkben lévő jeles beszédével védett, egy volt a' Galaták későbbi fejedelmei közül. Majd keresztül ment a' Romaiak uralkodás-vágya az Alpeseken is; mert Spanyolországot meghóditván, szükségek volt a' szárazon olly alkalmas utra, mellyen seregeiket oda szálithassák. Az Allobrogok és Arvernek, melly utolsó nép akkor Galliában uralkodott, legyőzése által, meghóditák a' Romaiak 128—122 Galliának déli részét az Alpesektől a' Pyrenékig, a' tenger mentében. Az Arvernek királyi fényüzők voltak; fényes udvart 's ebben költőket tartottak. Az is iratik rólok, hogy kutyákat használtak háboruban, mint a' Spanyolok Nyugotindiában. A' Teutonok és Cimberek, két német nép, erre majd mozgásba hozták Európát, a' fekete tengertől Spanyolországig. Sok, főképen galliai népek, mellyek eredetileg a' Cimberekkel atyafiasak és kevertek voltak, fogtak velek kezet. Négy consuli sereg törültetett el egymás után. Roma, a' világ ura, reszketett az Olaszországba beütő barbarok előtt, de Cajus Marius (l. e.) megmenté a' romai köztársaságot, két véres ütközetben, Aixnél 102 és Vercellinél 101 K. e. eltörülvén ezen nemzeteket; feleségeik, miután hijában kérték volna, hogy Vesta szüzei közé adassanak, magokat 's gyermekeiket meggyilkolták. Csak a' Galliában maradtak menekedtek meg a' közönséges veszedelemtől. Ezen történet után 43 eszt. Cajus Julius Caesar neveztetvén ki galliai helytartónak (proconsul), 9 eszt. (58—50 K. e.) alatt, 8 véres táborozás után egész Galliát hatalma alá hajtá. Caesar ezt a' tartományt sok részre szakadva, a' Germanok, kiknek egy csoportja, Ariovist királya alatt, a' Rajnán tul telepedett meg, beütései által elgyengittetve, és sok népeket, főképen az Aedukat, Romának régi szövetségeseit, hozzá hajlóknak találta. Eleinte ugy lépett fel Caesár, mint Galliának szabaditója, mivel a' kivándorló Helvetákat honjokba visszaverte, 's Ariovistot Németországba visszakergette. Később megzabolázta a' vad Belgákat, 's néhány bevándorló német népeket visszaüzött; de majd fellazadt a' Galliaiak szabadság-érzése, midőn a' romai legiok állandóul köztök tartózkodtak. Több izben szenvedtek a' Romaiak érezhető veszteséget; de a' romai hadtudomány 's Caesar esze és szerencséje végre (1 mill. Galliaiaknak eleste után) győztek. A' Galliaiak utolsó közönséges vezére, a' vitéz Vercingetorix, K. e. 52, minekutána Alesia városában a' régi világ legnevezetesebb ostromainak egyikét kiállotta volna, kénytelenittetett magát a' Romaiaknak megadni. A' Galliaiak későbbi fellázadásai sikeretlenek maradtak. Gyarmatok és az által, hogy lassanként több galliai statusok kaptak romai polgári just, megerősödött ezen tartományban a' Romaiak uraság. Tiberius és Claudius elnyomták a' Druidák vallását, melly mindig beljebb huzódott Britanniába, hol főképen az angol apró szigeteken üzték ezen papok titkos tudományokat, mellyről csudálatos és borzasztó regék szárnyaltak a' régi világban. De majd hasonló sorsra jutottak a' Britanniaiak is, meggyőzetvén a' Romaiaktól. A' Caesarok nemzetsége kihalása után, a' Galliaiak kezet fogván a' Németekkel, még egyszer iparkodtak szabadságokat visszaszerezni, de hijában. Ezután lassanként mindnyájan romai polgárokká lettek, 's egészen elromaisodtak, ugy, hogy még hajdani celta nyelvök is kiszorittatott a' romlott romai beszédmódtól; mindazáltal sok celta szavak, kiváltképen mint gyökerek, megmaradtak, mellyekből származott azután, frank szavakkal keveredvén össze, a' mos-

tani franczia nyelv; mert 486 táján a' Frankok Galliának legnagyobb részét elfoglalván, a' romai hatalmat itt tökéletesen elnyomták. A' hajdani celta nyelv most legtisztábban, noha némelly változásokkal, a' hegyi Skótoknál, vagy az ersi nyelvben Irlandban, a' celta-német nyelv (a' Belgáké vagy Cimbereké) a' mai Walesben, Cornwallisban és Alsóbretagneban él még. *L—ú.*

Galliai Egyházznak neveztetik a' franczia catholica egyház, melly a' romai széktől magának nagyobb függetlenséget szerze. Első alapja az 1438-ki pragmatica szerződéssel tetetett, 1681-ben pedig a' „quatuor propositiones cleri gallicani" által megerősítetett 's kiterjesztetett. Kérdés támadott t. i. XIV. Lajos és XI-dik Incze között, van e tovább is a' franczia királynak jusa, a' megüresült püspökségekben a' kisebb papi hivatalokra tagokat kinevezni. Ennek következésében Lajos Parisban papi gyülést tartván, meghatározta tott, hogy a' pápának Krisztustól semmi világi hatalom nem adatott, sőt a' lelkiekben is csak az egész anyaszentegyház hozzá járultával változhatlan az ő itélete. A' franczia revolutióban a' papi jószágok elfoglalásával, az oskolák és nevendék házak feldulásával, ezen egyházi szerkeztetés is szétbomlott; de Bonaparte, mint első consul, VII-dik Piussal kötött concordatum erejével, a' régi egyházi rendet ismét helyre állitotta, 's némelly változásokkal (mellyek között az uralkodó vallás eltörlése legnevezetesebb) ez van most is a' Franczia-knál divatban. A' galliai egyház sok jeles szónokkal tündöklik. Illyenek: Bossuet, Bourdalone, Massillon, Fénélon, Flechier, Gregoire, Maury 'sat.

Gallicia és Lodomeria, az austriai birodalomnak királysága; nyug. határa austriai Szilézia, éjsz. 's kel. Lengyelország, dél. Magyarország. Mind kettő herczegség volt, mellyek eleinte Magyarországtól függöttek, azután Lengyelországhoz jöttek, mig ez elosztatván, 1772 ismét Austriának nem jutottak, 's más darabokkal, mellyek Kislengyelországhoz tartoztak, egyesittetvén, királysággá nem tétettek. 1786 Bukovina is alkotó részévé lett, melly már 1777 olta Austriáé volt. A' bécsi béke következésében (1809) lemondott Austria egész Nyugoti- vagy Ujgalliciáról, Krakó városának kerületéről, a' Weichsel jobb partján, 's a' zamosci kerületről Keletgalliciában (957 nsz. mf. 1,470,024 lak.), a' szász királynak engedvén azokat, hogy a' varsói herczegséggel egyesittessenek, továbbá Ógalliciáról Oroszország részére (164 nsz. mf. 400,000 lak.). A' parisi béke Galliciát nagyobbára ismét előbbi állapotjába helyezte. Mostani nagysága 1548 nsz. mf. 4,300,000 lak. Fővárosa Lemberg. Nagyobbára igen termékeny földje van, 's annyi gabonát ad, hogy ki is vitetik, jóllehet a' földmivelés nem igen czélirányosan üzetik benne. A' gyümölcstermesztés most kezd emelkedni. Vad 's szelid méhei bőven adnak mézet és viaszt, a' mivel a' lakosok kereskednek. Szarvasmarha sok neveltetik; számos lovai könnyüségekről 's kemény testekről jelesek; kiváltképen szép lovakat nevel Bukovina. Vadak közül találtatnak benne: bölöny, farkas, medve 's minden nemü ehető vad, főképen sok nyul; a' hód itt kevés számmal él üregeiben, legtöbb lakik Grudeck tájékán, 's a' Bug folyójánál. Szinbogara a' skárlát festésre használt lengyelországi kosenil bogár. Ásványi közt igen fontos a' só, melly az országnak minden hegyes tájékán elterjed, 's kő formában ásatik, vagy mint viz, forrásokból merittetik. Vas többnyire minden hegyeiben találtatik, hanem ércze nem igen jövedelmes. Arany mosatik Bistriczában; puskakovát főképen a' bochniai és stanislawowi kerületekben sokat vágnak 's igen jót. Timsót, bár sokat lehetne, nem főznek. Néhány ásványos és savanyu vizei ferdőknek használtatnak. A' királyság 19 kerületre osztatik; fő igazgató székei: a' galliciai udvari cancellaria, 's az ország dolgaira néz ve a' lembergi kormányszék (gubernium). Az igazságot a' hasonlóul Lembergben lévő feljebbviteli törvényszék, a' többi helybeliekkel együtt, szolgáltatja ki. 1775 olta vannak Galliciában ország rendjei, mellyeket az

urak 's nemesek és nevezetesebb városok formálnak; a' papság különös rendet nem teszen, 's a' püspökök és apátok az uri rendhez tartoznak. Ezeknek jusok van az udvar által kiványtak megszereztetését, felosztatását 'sat. elintézni, 's ha szükséges, az ország kormányszékéhez felterjesztéseket tenni. A' főbb nemesség számára 17 fő, de nem örökös hivatal van alkotva. A' mesterségi szorgalom szüleményi nem sokak, 's nem különösek; mindazáltal vannak dohány-, vászon-, 's hara-posztómanufacturái, mint üveghutái is; a' kereskedés előmozditására, melly nagyobbára Zsidók kezében van, jó országutak csináltattak. Uralkodó vallás benne a' catholica; érsekjének lakhelye Lemberg. Hanem sok egyesült és nem egyesült Görögök és Örmények is vannak Galliciában, kik tulajdon püspökjeiktől függenek; mint számos Zsidók is, kiknek zsinagógáik 's fő rabbijok vannak. A' lutheranusok, kik itt még a' lengyel időszakból Dissidenseknek neveztetnek, dolgaira a' lembergi superintendens ügyel. A' tudományos pallérozottságot a' lembergi egyetem, zamosci lyceum, 's hat jelesebb városban lévő gymnasiumok eszközlik. *L—ú.*

GALLICISMUS (francziásitás, frankitás) a' frank nyelvnek tulajdon, más nyelvekben használt kifejezése, szókötése. Frankitva volna p.o. ha e' helyett: „mint van kegyed"? igy szólnánk: „mint hordja magát kegyed"?

GALLIMATHIAS (szózavar). Ezen kifejezés egy franczia parasztól vette eredetét, kinek Mátyás volt a' neve, 's egy kakasért perlekedett. Ügyésze latinul folytatá a' vitatást, és gyakran emlegeté a' *Gallus Mathiae*-t, de sokszor el is hibázá 's *Galli Mathias*-t mondott. A' zavart beszéd azolta *Gallimathias*-nak neveztetik.

GALLIPOLI, város Nápolyországban, a' tarentoi tengeröbölnél, egy sziklán a' tengerben, melly hid által kőttetik a' száraz földel öszve. Van 9000 lakosa, kereskedést üz; vára 's kikötője jó.

GALLIPOLI (Galiboli) török város hasonló nevü félszigeten, ó de erős várral, sok mecsettel, egyházzal, zsinagógával, 17,000 lak. Két kikötője van, bazárai telvék europai 's ásiai mivszüleményekkel. Az itteni szattyángyárok legjobbak egész Törökhonban. Régiségei nevezetesek. Első város, mellyet a' Törökök Europában elfoglaltak 1CO évvel Constantinopol este előtt. 55.

GALLIZIN (Amália, herczegné) lelki miveltségéről, időkorának tudósaival 's költőivel volt összeköttetéséről, de különösen buzgólkodásáról hires asszonyság. Ifjuságának egy részét II. Fridrik testvérjének, Ferdinánd herczegnek nejénél, 's ennek udvarában tölté el, 's gróf Schmettauhoz, hajdani burkus ezredeshez ment férjhez. Aachenbe utaztakor esmerkedett meg a' már özvegy Schmettau grófné Haagban az orosz követtel, herczeg Gallizinnel, ki a' fiatal grófné lelki és testi kellemei által bájoltatva, nem sokára kezével megkinálá. Minthogy férje gyakran utazott, a' herczegné Münstert választá magának állandó lakhelyül, hol kevés idő mulva sok jeles férjfiak gyültek nala körbe, de a' mivészi és tudományos képzet-cserén tul haladva, az ingerlő asszony buzgó czélzatai által vállásos érzelgésbe csapódtak által, mellyet Voss, ezen esmeretes irásában „*Wie ward Fritz Stolberg ein Unfreier?*" olly keményen 's valóban nem érdemetlenül, itélt meg. Mert hogy a' herczegnének 's az őt közelebbről körülvevőknek befolyása, Stolberg 's nemzetsége vallás változtatását sietteté, tagadhatatlan; valamint szinte tagadhatlan az is, hogy az ő példája sok olly vallásbeli kicsapongásnak 's buzgólkodási rajoskodásnak ada származást, melly később itt 's ott elhatalmazott. Különben Gallizin herczegné rangjának 's nemének személyei közül, tiszteletre legérdemesb, 's egyébként mivelt lelkü volt, melly csak onnan is kitetszik, hogy olly jeles férjfiak voltak társalkodói, mint: Hamann, Hemsterhuis, Jacobi, Göthe, Fürstenberg, és mások. Hamann és Hemsterhuis voltak leghivebb barátai, 's minthogy az első az ő házában halt meg, münsteri kertjében ásata sirt számára. Mennyire igyekezett légyen éle-

ének utolsó évszakában, esmerőseit az idvességnek azon utjára vezetni, mellyen ő járt, kitetszik Göthének nyilatkoztatásából életirásának („*Aus meinem Leben*“) 5 köt. 2 osztályában; melly szerint itélve, nem kellemetlen jelenet lett volna a' herczegné előtt, ha ő a' vallási változásban második Stolberg leendett vala. Ezen vallási abrandozás mellett mindazáltal Gallizin herczegné a' nevelésben Rousseaunak természetes rendszerét követé, 's e' szerint gyermekeit szintolly egyszerűn mint elkeményülten nevelte. A' herczegné azon Diotima, kihez Hemsterhuis levelekbe foglalt ezen czimü munkáját „*Über den Atheismus*“ Dioklas név alatt intézte. Meghalt 1806 Münster mellett Angelmodeban, hol életének utolsó éveiben a' nyári hónapokat szokta volt eltölteni. Egyetlenegy fia Amerikában él mint missionarius. —*no*—

Gallo (Marzio Mastrizzi, marquis) IV. Ferdinándnak, mind a' két Sicilia királyának, Bécsben 's más helyeken volt hajdani követje, 's később Bonaparte József és Murat alatt nápolyi statusminister. IV. Ferdinánd a' legterhesebb alkudozásokban használta őt, a' revolutionalis had folyta alatt. 1795 Acton helyébe neveztetett ki első ministernek, de ő ezen ajánlást magától elháritotta. Midőn a' nápolyi király 1797 Austriát 's Franciaországot közbenjárásával megkinálta, részese volt Gallo az udinei tanácskozásoknak, 's aláirá Oct. 17. Campo Formioban a' Magyarhon 's Csehország és a' franczia köztársaság által tett békekötést. Fejedelme 1798, 1799 és 1800 viszont használta az ő szolgálatát, a' Franciákkal volt nyomos alkudozásaiban. Idő közben Actonnal kelle küzködnie, kinek szigoru rendszere ellen szegült; de mint siciliai alkirály, parancsolatot vett Actonnal egyetértésben munkálódni. 1802 vége felé, mint mind a' két Sicilia követje, az olaszországi köztársasághoz 's innét Franciaországba ment. Jelen volt 1805 Mailandban, Napoleon Olaszhon királyává koronáztatásánál. Midőn Bonaparte József a' nápolyi királyi székre lépett, Gallot a' külső ügyek ministerévé nevezte, ki őt 1808 Majusban Bayonnebe kisérte, 's a' két siciliai rend nagy dignitarinsa lön. G. Murat alatt is megmaradt külső ügyek ministere, 's mint illyen irta alá Jan. 11. 1814 az Austriával tett szövetséget, melly után a' Murat és Anglia közti ellenségeskedések megszüntek. Febr. 3. egy, lord Bentinkkel kötött egyezetet irt alá Nápolyban. Azon szövevényes helyezetben is, mellyet Murat Napoleontól 's Austriától való kettős elpártolása által okozott, hive maradt ő a' királynak. Az 1820-ki nápolyi lázadás után külső ügyek ministerévé rendelte őt az ottani uralkodás, később pedig Bécsbe küldé, hogy az udvarnak a' nápolyi lázadásról 's ennek következéseiről felvilágositást adjon. De Klagenfurtban herczeg Metternichtől 1820 Sept. 2. költ iromány adatott kezéhez, tudósittatván az által, hogy tovább ne utaznék, mivel a' császártól meghallgattatást nem nyerhetne, ollyan lévén a' nápolyi lázadás, melly a' mostani miveltségnek társaságos állapotját felforgatta, 's a' melly minden királyi széket, minden régi alkotmányok rendszerét, 's a' többi nemzetek nyugalmát fenyegeti. A' marquisnak tehát vissza kelle térni Bolognába. Nagy nehezen nyert később engedelmet a' király után mehetni Laibachba; de a' nápolyi ügyekben változtatást nem eszközölhete. A' nápolyi lázadás lehanyatlása után lemondott minden hivatalról —*no*—

Gálma (Galmei) két különböző ásványfaj, mindenik horganyvegyület, a' horganyterény (*Zinkspath*) vagy szénsavanyos horgacs, és a' valódi gálma vagy kovás horgany. Az első rhombooedrokban jegesül, de cső és veseidomban, csepkönemben és csupa tömötten is találtatik. Fejér, sárga, szürke, barna, zöld szinü; üveg és csigaany-fényü; átlátszó—homályosig; egymástól futó szálogu épen, durva szömü a' töretben. Dörgölés által tagadólag villanyosul: áll horgany savitatból, szénsavanyból, vizből. Az ó és uj bérczekben érczágyak felett lakozik, különösen Aachen körül, Sileziában, Angolhonban, Siberiában. — A' valódi gálma, rhombusi prismákban találtatik, külső jegyei az előbbiéivel megegyeznek. —

Többnyire villanyos állapotban van 's horganysavitatból, kohából és vízből áll. Találtatik Heidelberghez közel, Brilon és Iserlohban Westfáliában, Tirol-, Karinthia-, Lengyelhon- és Sibiriában, menetekben, agyagterényeken.

Galócza (Salmo Trutta) hal faj, Földinél a' Szemling nem 2-dik faja, 's igy iratik le: szemei feketék, szemszivárványai barnák; melyszárnya 6 pontos. — Az europai tengerben és folyóvizekben váltólag tanyáz; leginkább szereti pedig a' tiszta vizü 's egyenesen a' tengerbe ömlő csermelyeket. —*j—a.*

Gálok (hiresebbek Celta név alatt), egy a' régi világban messzeterjedt bizonytalan eredetü nép. Neveket a' vándorlástól (*Wallen*), mint Wallia, Wandalok, Wallonok, származtatják ásiai és olaszországi régi vándorlásaikért (Liv. 1., 33, 38, 10; Flor. 2, 11.). Galliából csoportjaik Britanniába 's a' hozzá tartozó szigetekre is átköltöztek. A' hajdani Caledoniak, Pictek és Skótok egy nemzetség velek, mint a' Wallisiak is, a' mire már a' Wales név is mutat. Ezen kivül Felsőolaszországban, 's Németország alsó részében, a' Duna mentében Pannoniáig és Illyricumig, 's Helvetiában, gyarmatokat telepitettek meg. A' historiában, hol bizonyosabb említés tétetik rólok, nem minden pallérozottság nélkül jőnek elő. Erre mutatnak a' Druidák nevezetes vallása, a' Bárdok énekei, és polgári 's hadi alkotmányok, melly fejedelmeik egyenetlensége miatt, végre a' Romaiaktól elnyomatott. Egy csapatjok Görögországig, Thraciáig, Kisásiaig előnyomult, 's Galaták neve alatt (Paus. Att. 3) több izben rettenetes volt. Azonközben Francziaországban a' hajdani Gálok közül kevés lehet ma már fen. Korábban egyfelől á' Belgaktól és Kymrektől, másfelől a' Romaiaktól szorittatván, végre a' Teutonoktól meggyőzettek ugy, hogy a' Gálok és nyelvek már ma csak birtokaik legszélsőbb végein, Irlandban, a' Hebrideken és a' skótországi felföldön találtatnak. (L. Galliaiak). *L—ú.*

Galuppi (Baldessaro), hangmivész, Buranellonak is neveztetik, Burana Velencze melletti szigettől, hol 1703 született. Mivének elveit atyjától tanulá, azután a' degli Incurabili conservatoriumában. A' hires Lotti volt első tanitója a' contrapuntoban (ellenpont). 20 esztendős korában eljátszatá ezen operáját „*gli amici rivali*" Velenczében. A' rosszul fogadás a' szemére hányt hibák elkerülésére birta. Olly szörnyü előmenetelt tön, hogy nem sokára egész Olaszhon szineit elfoglalá. Sz. Márknál hangamester lön, és orgonás több templomban, valamint tanitó a' degli Incurabili conservatoriumában. 63-dik évében Pétervárrá hivaték mint első hangamester, 4000 rubel évi bérrel, szabad lakással és kocsizattal (*Equipage*). Első ott ádta énekes játék „*Didone abbandonata*" volt, az utolsó: „*Iphigenia Taurisban.*" 1768-ban visszatére Velenczébe családja karjai közé. El nem gyengült képzelemmel folytatá munkáit haláláig, melly 1785-ki Januariusban történt. Azt vitatják, hogy utolsó operái tüzre, emelkedésre, izlésre nézve az előbbieket felülmulják. 50 operát ada, majd mind tréfásat; de vitézi operái, valamint egyházi szerzeményi is, tüzes és benyomó melodiájuak. 55.

Galvani (Aloiso) szül. Bolognában Sept. 9-kén 1737, gyógyászságot tanult, 's jelesen lépe ezen pályára 1762-ben, egy állitást vitatván a' csontok természetéről és alkatáról. Különös szeretettel hajla a' boncztudományhoz és physiologiához. Majd rá bizaték a' boncztannak hazája nevezetes intézetében való tanitása. Tetsző értekezést ira a' madarak hugyedényiről. Ezen munkájának kedvesen fogadtatása azon elszánásra bira, hogy a' madarak teljes physiologiáját kidolgozza; de utóbb a' hallóeszközök visgálásával elégedett meg. Történetből többféle jelenés feltalálására jutott, mellyek a' gyógyászphysica egy részét teszik, 's ő szerinte Galvanismus (l. e.) nevet nyertek. Sinigagliába és Riminibe tett utjain nyomára jött a' görcshalnál látható villanyos jelenéseknek, 's értekezést ira rólok. Erkölcseiben egyszerü volt, hajlandó a' komolyságra; a'

népes társaságokat kerülé. Szeretett nőjének halála 1790-ben vigasztalhatlanná tevé. A' revolutio elvevé hivatalát, minthogy elméje kétkedéséből a' hivatali esket nem akará letenni. Falura vonult, 's Dec. 4-kén 1798 meghalt. Romában emlékpénz vereték képével. —*j—a.*

GALVANISMUS, két különböző nemü ércz egymást érintéséből támadt villany. Galvani tanitószobájában egy villanygépely állott, mellyből tanitványi egyike történetből szikrákat csala, mig egy másik békát készitgete ki, 's annak száridegeit megmeztelenité. Minden szikra rángatódásra birá a' lábszárt. Galvani ezen uj jelenésben ujmutatást véle látni arra, hogy a' villany teremti elő az izommozgást. Ezen visgákat szorgalmatosan gyakorlá az elkészitett békákon, levegői villanyt is irányza reájok, az elsülteket más, részint élő állatok izmain (kikészitetteken) ismételé, 's mind ezekből illyen következtetést vona le: Minden izma az állati testnek egy villany pattantyút (batteriát) képez kicsinyben, minden izomtest pedig kleisti üveget, mellynek belsejébe az idegszálak villanyt vezetnek. Ezen villany, mig az állat él, szüntelen nemződik annak agyában, az idegek által az izmok belsejébe vezettetik, ott kiürül, a' mi holta után is kevés ideig történik. Ha az izom külső részei, és az ideg, egy vagy több villanyvezető testtel érintésbe jön, ezen állati villany kiürül; és valamint az üveg erősitő palaczk a' kiüritésnél megrendül és hangzik, igy az izom is rángatódik általa. Galvani tehát a' müerőt állati villanynak nevezé, 's 1791-ben az izommozgásról irt könyvében esmeretessé tevé. A' comoi hires Volta, Paviában a' physica tanitója, tagadá az állati villanyt, 's Galvani visgáit javitgatá. Ha a' kikészitett béka idege és izma egészen tiszta és vértől üres, 's igy érintetik meg valamelly egynemü érczivvel, nem támad rándulás, noha ezen esetben is ki kellene ürülnie az állati villanynak. Ha pedig a' meztelen ideget két helyen különböző érczel érintjük meg, p. o. vassal és ezüstel, mindjárt az érintés pillanatában erős izommozgás történik, noha Galvani theoriája szerint ezen esetben nem kellene, mivel csak a' vezető két pontja érintetik meg, 's tetetik vezérlő függésbe. Hasonlóképen rángatódás történt, ha a' meztelen izom egy helye egyik, az idegé pedig a' másik egymást érintő érczel tapintatik. S ennél fogva a' sikert a' különböző érczekben keresék, 's érczingernek mondák. Azonban Volta bevalósitá: 1) hogy, ha az ujonan kikészitett béka idegén olly kevés villanyt bocsátunk is keresztül, hogy az, a' legfinomabb villanymérőt sem hozza mozgásba, a' lábszár még is erős rángatódásba jön általa; 2) mihelyt két különböző nemü ércz egymáshoz ér, villanyi sulyegyenöket elvesztik, 's az egyik tevőleg, a' másik tagadólag villanyosul. Innét azt vonó ki, hogy a' két különböző ércz érintése által eredt villany rángatja meg a' béka lábát, mind addig, mig az ingerelhetőséggel bir. Tehát Galvani ugynevezett állati villanya, vagy mások galvanismusa, nem egyéb egy eddig esmeretlen mivelet által eredt villanynál, t. i. két különböző nemü ércz (vezető) által. Viszonylag legerősebb villanyt gerjesztenek a' horgany (zincum) és az ezüst; innét örömest ezen érczeket, vagy ezüst szükében helyette rezet választunk vezetőknek. Illyen két ércz az egyszerü galvanismust nemzi. Az erősült galvanismust Volta találá fel. Ha illyen vezetőkből több párt veszünk, p. o hasonló nagyságu réz és horgany lapokat, 's őket ugy rakjuk össze, hogy a' réz mindig ugyan azon részen (felül vagy alól) marad, 's ezen párokat hig savanyba mártott test (posztó, itató stb.) által öszveköt jük, akkor az igy támadt oszlop annál nagyobb villanyerőt mutat a' két végén, minél több pár ércz rakaték egymás fölé. Ha tehát száz horgany és ezüst lappár tétetik öszve, az ezüstvégen 100-szor nagyobb lesz a' tagadó villany, a' horgany végen pedig százszor nagyobb a' tevő. Ezen oszlop villany — vagy Voltaoszlopának neveztetik. Más idomokat is adhatni neki. Iszonyu nagyságban is készitetett már, p. o. 2000 réz és horganypárból. Vol a ezeket villanymozditónak (electromotor) nevezi; mások Galvani pattantyúnak hivják.

Sok, meglepő villanyos, chemiai és physiologiai természetü jelenések et szülnek, mellyek által esmereteink nagyon bővültek. (L. Gilberttől: „*Grundriss der Naturlehre*“, *Leipzig*, 1813). Itt néhány nevezetesb jelenést jelelünk ki. Ha valaki az oszlop két végét száraz kezekkel érinti, semmit sem érez, mivel a' nemvezető felső hártya, ha száraz, megakadályoztatja a' behatást. Ha mindenik kezén a' mutató ujat nedvesité meg, 's egyikkel a' horganyvéget, másikkal a' rézvéget érinti meg, a' kéztőn felül haladó ütést érez. Ha mindenik kezét eléggé megnedvesité sós vizzel, 's nagy érczpálczákat fog meg, 's ezekkel érinti az oszlop két végét, az ütések egész a' válláig hatnak, 's nem képes karjait csendesen tartani. Ha az oszlop egy részét a' fővel hozzuk érintésbe, 's a' másik végét nedves kézzel megfogjuk, szemünk előtt villámokat látunk, és pedig a' tevő végnél kékeket, a' tagadó végnél vereseket; a' nyelven pedig különös izt érzünk. Ha az oszlop mindenik végéről arany vagy platina-szálokat vizzel telt edénybe vezetünk, a' viz eloszlik két gázidomu elemrészeire. Ha a' lapok nagy felületüek, és szamok sem kicsiny, akkor azon pillanatban, midőn a' két vég érczszál egymást megéri, olly nagy hévség támad, hogy kis érczdarabok, p. o. arany vagy ezüst lapok, vas vagy platina-szál, nem csak megolvadnak, hanem a' legvilágosabb, részint szines fénnyel elégnek. Széndarabokat igy a' viz alatt felér izzadásig lehet égetni. Davy Londonban hatalmas galvani oszlopok által oszlatta elemrészeikre az alkalikat és földeket, 's láttatá a' nekik alapul szolgáló önérczeket. A' Francziák mostanában a' galvanismusnak ezen nevet adák: „*Electricité développée par le contact*“ (érintésből eredt villany). (l. Örsted és Magnetismus.) Vö „*Darstellung der neuesten Entdeckungen über die Elektricität*“, Ampère és Babinet után. Biot nevezetes magyarázatot ira a' galvanismusról: „*A' visgálati physica tanitó könyvében.*“ Hires még Rösling munkája: „*Der Galvanismus*“ (Ulm, 1824. 2 rész.) —*j—a.*

Gálya, hosszu, keskeny hajó, alacsony tetővel, mellyen vitorlát és evezőket is használnak. Szokott hosszasága 22 öl. Két közép nagyságu és két kisebb álgyun kivül az elején még egy 24 fontos van, mellynek neve Corsiero, Coursier. Mindenik oldalon 25—30 evező pad van, mindenik padon 5—6 evező legény. A' Középtengeren leginkább divatban vannak a' gályák, de Franczia-ország járat illyeneket a' nagy tengeren, Orosz és Svédhon a' keleti tengeren. A' Törökök és Barbareskek, leginkább keresztény rabokat tartanak a' gályaszolgálatra, melly főképen evezésben áll; keresztény birtokokban az erre itélt gonoszok teszik ezen nehéz munkát.

Gályagánc (Cheneis), halnem, a' melyszárnyuakhoz tartozó, ezen esmertető jegyekkel: feje kövér, csupasz, felül lapos, karimás, keresztül barázdás; szilványja 10 szál, teste csupasz, hosszudad, — felső állkapczája rövidebb az alsónál. Két faja esmeretes: 1) a' ragadó G. (E. remora) farka kétágu, feje barázdája 18, leginkább a' Középtengerben lakik. 2) Hajótartó G. (E. naucrates) az előbbinél nagyobb; az atlászi tengerben tányázó. — Tarkójoknál fogva erősen tudnak a' hajókhoz ragaszkodni, — de más tárgyakhoz is, mint czápahalhoz stb.; — nevök onnét eredett. —*j—a.*

Gama (Vasco de) szül. Sinesben, Portugalia egyik kis tengeri városában, a' keletindiai ut feltalálója, melly által hazája tengeri hatalmának az indus tengeren alapot vete. Emanuel, a' szerencsés, a' tengerhajózó Henrik nevendéke, lépvén a' portugál thrónra, végre akará hajtani, a' mit eldődje, II. János, előre készite, t. i. a' Diaz által 1486-ban feltalált Jóreménység fokát meghaladva, Indiába hajózni. 4 hajót készitete fel 160 emberrel, kiknek parancsolójává Gamát nevezé ki. Emanuel ünnepiesen adá által neki azon zászlót, mellyet magával kelle vinnie; a' keresztrend (Krisztusrend) keresztje volt rá varrva, mellynek a' hajózó Henrik nagymestere vala. Jul. 9-kén 1497 fellépe G. az admirálhajó-

ra, melly sz. Gábor nevét viselé. Testvére Pál a' második, Coelho Miklós pedig a' harmadik hajón parancsolt. A' negyediket (élelemtárt) Nunez Gonsalo vezette. Nov. 20-kán körülhajózá G. a' Jóreménység fokát. 1498 elején Afrika keleti széleire jött, Mart. 1-jén a' mosambiquei kikötőbe szált, hol emberei nagy veszélyben forogtak, midőn megtudaték, hogy a' kiszált idegenek keresztények. Ágyui megmenték. Mombazában szintolly ellenségesen fogadtaték, annál barátságosabban látá a' melindei király. Ez egy a' hajózáshoz értő muhamedánust, 's egy tapasztalt kalauzt (pilote) ada az admirálnak. Egyenest a' malabari partoknak tartva, Majusban, az itteni tél idején, jöve G. Calcuttába, melly Hindusoktól lakott város vala 's lakhelye a' tartomány urának, a' zamorinnak (az az főkirály, császár). G. eleinte igen jól fogadtaték ettől. De a' Calcuttát megkereső muhamedánusok, kereskedői irigységből meg tudák zavarni a' jó egyetértést. Hanem G. azt viszont helyre állitá okos és elhatározott magaviselete által. A' zamorin ekkor egy levelet külde Gamához, Emanuel király számára. G. néhány indust magával hoza, honját ez idegeneknek megmutatandó. Visszajöttében megkeresé a' melindei királyt. Coelho Miklós előre hajózott, 's első szála be a' lissaboni kikötőbe; nem sokára G. is követé, betegségben meghalt testvérét, Pált, Terceira szigetén előbb eltemetve. A' fővárosba megérkezvén, egy hetet buzgólkodva töltött a' Henrik infans épitette klastromban. A' király, udvarának első emberei által köszönteté, 's midőn azután pompás bemenetelt tarta a' városba, kedvéért közönséges mulatságok tartattak. Emanuel a' merész hajózó minden társainak jutalmakat oszta; G. maga dom czimet, a' keleti tengerek admirálja czimét, 's 3000 arany jövedelmet nyere; az ország czimjének egy része az ő nemzetségi czimébe felveteték, 's minden keletindiai utjában 200,000 cruzados értékü ünnyereségére vihete. Egy kis idővel utóbb vidigneirai grófi méltóságot ada neki. Ezen terv elsülte olly fényes haszpot igére, hogy a' fedező hajózás minden ellenségi elnémultak. Nem sokára G. visszajötte után Emanuel király 13 hajóból álló csapatot külde Indiába, Petro Alvarez Cabral alatt. Frigyek és kereskedési egyezések köttettek indus fejedelmekkel, 's Cabral hajócsapatja, valamint egy kisebb is Coelho Juan alatt, gazdag anyagszerekkel rakottan tére haza. Most minden renden lévők között feléledt az indiai kereskedés általi nyereség vágyja, 's a' lissaboni kikötő idegen hajókkal telt meg, a' kelet terméseit hordozókkal. G. is 1502-ben 20 nagy hajóval indult második utjára Keletindiába. Az ellenségeskedő quiloai királyt adózóvá tette; az indus partokra hajózván, a' Cabral kötötte frigyet megerősité a' kanari és kochimi királyokkal, kik a' zamorinra boszonkodtak. Ez Gama első utja olta ellenségesen bánt az europaiakkal, 's Cabral ottlétében 40 portugál öleték meg Calcuttában. G. feltevé magában, hogy a' zamorint megbünteti. Calcutta öblében megjelenvén, a' megrettent király békés izenetére semmit nem adva, megtámadá a' kikötőben lévő hajókat, és a' várost löveté. Golyói pusztitást és rettegést szülték a' városban. Egyszersmind 30 elfogott arab az árboczokra felakasztatott, lemetszett fejeiket, kéz és lábaikat pedig a' királyhoz küldé. Azután meglátogatá a' kochimi frigyes királyt, hol a' Tamás keresztényektől követek jötték hozzá, hogy őket a' pogányok ellen védelmezze. Egy tekintetben lévő bramin is megjelent itt előtte, szándékát jelentve a' Portugaliába menésre, 's a' ker. vallás megtanulására. Néhány nap mulva rá tudá az őt beszélni, hogy közbenjárására eligazittathatnak a' Portugálok bajai a' zamorinnal. Gama annál könnyebben meg hagya magát csalni, minthogy a' bramin fiját és unokáját egyenes szivüsége zálogául neki általadá. A' hajócsoport fővezérlését egy kitanult emberre bizá, és hajói legnagyobbikán 's egy hajócskával Calcuttába evezett, reménylve, hogy Sodre Vinczével, ki az indiai keresztények követeit hazájokba visszavitte, utjában összetalálkozik. De majd kiesmeré, hogy a' bramin megcsalta. Hanem itt is megmenté bátorsága az elvesztéstől. A' gonoszságot megboszulva visszatért

Kochimba, sáfárházat (factorei) épite, 's 10 hajóval Kananorba ment. Itt a' calcuttai király 29 hajóból álló serege megtámadá, de hamar megszalasztaték. A' hajókon nyert gazdag zsákmány között volt egy 30 font nehézségü arany bálvány is. G. a' visszatérésről gondolkozott, 's gazdagon rakodva jött Lissabonba. Pompás bemenetelében a' quiloai király adója ezüst pohárban viteték előtte, mellyből Emanuel egy drága szentséget készitete, 's azt a' belemi klastromnak ajándékozá, mellyet az uj feltalálások nagy kezdőjének örök emlékezetére épitete. Almeida Ferencz és a' nagy Albuquerque megalapiták Portugalia hatalmát Indiában, midőn G. Emanuel követjétől, III. Jánostól, még egyszer elküldeték tettei dicső helyeire. Mint alkirály vala átveendő a' gyarmatok igazgatását, mellyek a' persa öbültől már a' molukki szigetekig nyultak. 1524-ben hajózott el 14 hajóval. Mindjárt megérkeztekor meglátogata néhány kis gyarmatot, 's hathatós rendeléseket tön azoknak védelmére, valamint a' portugál fegyverek tekintetének megtartására a' honiak között; de hajó osztályának győzedelmi között, hivatalát alig folytatva 3 hóig, vénségi gyengeségben meghalt Dec. 24-kén 1524, Goában. 55.

Gamba (Viola di Gamba, Basse de Viole) térdhegedü, szokásból kiment huros hangaeszköz, mellynek készülete, hangja, 's a' vele bánás igen hasonlita a' kis bőgőhöz, csak hogy 5—6 sőt 7 hur is volt rajta; az egyenzet felülről alá ez: D, G, c, e, a, d. Angolhonban jött szokásba; bevétetett Olasz, Frank és Némethonban, a' Franciáknál kedvezőkre, sőt remekelőkre is talált. Van azon kivül egy orgonarend (register) is e' név alatt, nem különben a' klavirnak egy neme, mellyet Hayden János talált fel 1600 körül Nürnbergben.

Ganganelli, l. XII. Kelemen.

Ganges, a' Hinduk szent folyója, l. Ásiát és Hindostant. Bizonyos napokon szoros kötelessége a' Hindunak, a' Gangesben, vagy legalább vizében megmosódni, 's alamizsnát osztogatni. Az Indiaiak azt hiszik, hogy a' Ganges közvetetlenül Brama lábaiból folyik ki, 's szent eredeténél fogva csudatevő ereje van. A' ki partján hal meg, halála előtt vizéből iszik, nincs szüksége e' világra visszajönnie, hogy uj életet kezdjen. Innen, ha az orvosok valamelly beteg gyógyitását lehetetlennek mondják, rokoni sietve a' Ganges partjára viszik azt, hogy vizéből adjanak be neki, vagy megferesszék benne. A' messze lakók mindig tartanak hon egy kicsit ezen becses vizből, mellyel, mint nagy szentséggel, Indiában jövedelmes kereskedés üzetik, hogy a' beteg halála óráján részesülhessen belőle. Ha a' holt megégettetik, megmaradt csontjai 's hamva gondosan eltétetnek, mig alkalmatosság nem adja magát elő, hogy a' Gangesbe vettethessenek. *L—ü.*

Ganglionok, Duczok; duczrendszer. Az érzésnek az egész testen által elterjedt müszere két fő részre oszlik, a' fejire és hasira; az agyrendszernek mondatik, ez duczrendszernek, az az állatiság, ez növényi életünk kormányozója. A' gondolkozás és az akarat az agyé, melly önidegei által az egész testre munkálódik; a' müszerzet képző, visszapótló (*reproductiva*) ereje pedig a' duczrendszerben lakik, melly a' táplálási müszerekhez bőven küldi idegszálait, különösen pedig az üstereket legfinomabb glágazatokig követi. A' duczrendszerhez a' nagy együttérzideg, 's a' hasbeli fonatok tartoznak. A' nagy együttérzideg (*Nerv. symphaticus maximus*) nyaki, melykasi, hasi és kereszt-részre oszlik. A' nyakrésznek nevezetes duczai ezek: a' felső (kezdeti), középső és alsó nyakducz; a' melykasi részen említést érdemel a' 11 vagy 12 melykasi ducz, minden két bordaközi hézagban, a' borda fejecse mellett, a' nagyobb 's a' kis belrész ideg, a' hátsó veseideg; hasi része öt ágyékduczot képez; keresztrészén pedig 4 vagy 5 ducz van a' keresztcsont lynkai mellett. A' két együttérzideg összeegyesülvén, az utolsó duczot (farcsikducz) képzik. — A' hasbeli fonatok tulajdon életet látszanak élni, 's tulajdon léttel birnak; az edényeket hiven követtetik

idegeikkel; hozzájok ezek tartoznak: 1) a' menyfonyat vagy hasagy (hasbeli agy), melly következő részekre oszlik: rekeszfonat, idegei a' rekeszüteret kisérik, májfonat, gyomorfonatok és lépfonat; 2) felső fodorfonat, idegei a' bélfodor, 's hurkafodor lemezi közt 'stb ágaznak el; 3) a' vesefonat; 4) ondófonat; 5) alsó fodorfonat; 6) hasalatti fonat, melly a' medenczebeli részeknek ád idegeket. — A' duczrendszer idegei az agy idegeitől különböznek, igen lágyak lévén, 's a' szép idomzat törvényinek ellenére rendetlenül ágazván el. A' közérzés (l. e.) fő müszerei ezek. —*j—a.*

Gangraena, meleg fene, midőn a' fenés rész még érez, mozogható és meleg. (L. Fene). —*j—a.*

Gánóczi Antal nemes magyar születtől származott, és a' megkivántató tudományos készület után a' szentegyház szolgálatjára szánta magát. Több esztendeig vala népoktató Érsekujváratt; azután a' szepesi káptalanba felvetetvén, a' budai papnevelőház igazgatója lett; innen a' nagyváradi püspöktől, Patatics Ádám bárótól, hivatva, mint segéd kanonok, Nagyváradra ment által. Minekutána Pray György értekezése „*De sancto Ladislao, Rege Hungariae*" 1774 megjelent vala: ki kelt ellene Gánóczi mindjárt a' következő esztendőben, illy czimü munkájában: „*Dissertatio historico-critica de S. Ladislao, Hungariae rege, fundatore episcopatus Varadinensis, Viennae* 1775. 4.", mellyben Praynak a' nagyváradi püspökség felállitóját és a' nemzeti királyház elágazását tárgyazó állitásait vivja. Ezen kivül tőle kerültek: „*Episcopi Varadinenses* (1089—1759) *fide diplomatum concinnati Viennae* 1776. 4. *II. kötet*;" és: „*Libellus castigatus, sive Refutatio argutiarum, quas scriptor anonymus adversum diploma S. Stephani regis, archi-abbatiae S. Martini anno* 1001 *collatum, sophistice objicit. M. Varadini* 1779. 8." Midőn pedig Pray a' maga tartományát, hogy a' nagyváradi püspökség nem sz. László, hanem még sz. István által állitatott fel, védelmezné, Gánóczinak legelől felhozott irása ellen: ez is uj értekezést bocsátott közre a' kérdéses tárgyban, t. i. „*Dispunctio diatribae a Georgio Pray in dissertationem de S. Ladislao etc. conscriptam editae. M. Varad.* 1781. 4.", *Fábri Pál.*

Ganymedes, Tros és Kallirhoe fija, Dardanusnak, Troja első alapitójának dédunokája. Ő volt

— legszebb a' földi lakók közt;
Őt is az Istenek elragadák, hogy töltse Zeüsznek
Billikomát, deli termete égi lakossá tévén.

Jupiter sas képében elragadá az Ida hegyről, 's az Istenek lakjába felvivé. Itt a' halhatatlanok társaságában élt, 's hivatala nectar töltésben álla az istenek asztalánál, mivel Hebe ezen hivatalt elveszté. Költőknek és mivészeknek gazdag mivanyagot szolgáltata ezen mese. Képekben, szobrokban, mélyen és emelkedve metszett kövekben, Cameek- és Intagliokban vannak remekek, ezen ifjut, a' gyermeki korból ifjuvá most levőt, szép deliségben képezők. Ganymedes képe esmerhető a' phrygiai sipkáról, 's a' mellette álló, vagy őt megragadó, 's Olympra viendő sasról. 55.

Gara, horvátországi nemzetség, nevezetét vette Gara helységről, mint törsökbirtokáról (l. alább a' jegyzéket). E' nemzetségnek három embere tünt ki leginkább Magyarország történetében. 1) I. Gara Miklós, előbb machovi bán, azután nádorispány, I. Lajos és I. Mária alatt. A' nevezett király halála után Ersébet özvegy királyné és Mária királyasszony mindenben az ő tanácsát követék; és az ő befolyása irigyleténck és hatalmaskodása gyülöletének tulajdonittatik sok főemberek elidegenülése a' két uralkodó asszonytól, és nápolyi kis Károly pártjához szegődése, mellynek kerekedménye lett amazoknak lemondása, emennek pedig megkoronáztatása 1385. De a' melly borulatot torlasztott vala a' nádorispány asszonya feje felett, azt egy izmos csapással törekedék szétverni. Minekutána tehát Forgács Balás fő pohárnokban

kész végrehajtójára talált titkos szándékának, 's a' királyné anyját erről tudósitotta vala: Febr. 6. 1386 számos fegyveresektől kisértetve felment a' budai várba, mintha leánya menyegzőjére indultában el akarna bucsuzni a' királytól; a' kinek szine előtt megjelenvén estve a' királynék szobájában, jelt adott a' vele lévő Forgács Balásnak, mellyre ez kardjával bevágta a' király fejét (I. II. Károly és I. Mária). Gara pedig tüsténT rá ütött fegyvereseivel a' palotában lévő olasz testőrökre, 's ezeknek megöletések után a' palota kapujit bezáratta; más nap pedig az egész várból kiverte kis Károly pártosait, és ujra királyasszonynak kikiáltatta Máriát. Merész vállalatjának kivánt foganatját azonban csak hamar semmivé tette meggondolatlan javaslása, mellynél fogva rá vetette fejét a' két királyné az ellenek lázongó Horvátföld meglátogatására, a' hová menekedtek vala a' megöletett király pártosai, 's a' hol a' maga várában akará vendégelni asszonyait a' nádorispány, jelenlétöktől hathatós munkálatot reménylvén a' háboru lecsilapitására. Maga Gara Miklós, rokonaival, Forgács Balással, és csekély számu fegyveresekkel, kisérte az utazó királynékat. Midőn Horvát János embereitől Gara helység *) közelében, felülhaladó erővel hirtelen és véletlenül megtámadtatott volna az uti társaság: a' meglepett és megrémült fegyveres kisért pedig, az elől lovagló Forgács Balás elestét látván, jobbára szétfutamodott volna: leugrott Gara a' lováról, és a' királyi szekér egyik oldalához vonulva, ügyes kardforgatással félre csapkodta, és szét tördelte az ellene repitett nyilakat, és sok ideig hozzáférhetetlenné tette az általa védelmezett oldalt. De minekutána a' tulsó oldal védelmezőjitől már megfosztatott vala, onnan a' szekér alá bujt egy horvát katona, 's lerántotta Garát a' lábáról; a' ki már most, a' sokaságtól elnyomatva, a' földön agyon szurkáltatott Jun. 25. 1386. Levágatott feje kis Károly özvegyének, Margitnak, küldetett. Jelen valának e' veszélyben a' nádorispány öccse, János, és két fia, Miklós és János; amazt a' báttyáéhoz hasonló sors érte, emezek megmenekedtek. A' két királyné utóbbi sorsát l. I. Mária alatt. Erről a' Gara Miklósról azt tartják az austriai krónikák, hogy I. Lajos király özvegyének, Erzsébetnek, szeretője vala; azt is gyanitja felőle Engel, hogy alattomos törekedése 'Sigmondnak, I. Mária férjének, elmellőzésére, 's a' maga fiának, Miklósnak, Mária keze által királlyá emelésére vala irányozva; a' mellyek, ha valóknak vétetnek, értető világot vetnek a' nádorispány cselekvésére, 's felszánására. Emlékezetre méltó az is, hogy Turóczinál (Part. IV. cap. 10) igy szól Gara Miklós özvegye a' fiaihoz: „Ajebat (genitor vester), regem legitime coronatum, si etiam jumento compararetur, non esse deserendum." Kis Károlyt természet szerint törvénytelenül koronázottnak tartotta. — 2) II. Gara Miklós, I Miklós nádorispány fia, mindjárt ennek megöletése után, vagy már akkor, machovi, később illürföldi bán, végre nádorispány 'Sigmond király alatt. Legnevezetesebb tette az, hogy 'Sigmond királyt a' maga várában, Siklósban, 18 hétig fogva tartotta a' rendek meghagyásából, de anyjának, Ilonának, intésére, 's a' luxenburgi 's czillei házak sürgetésére szabadon bocsátotta. Melly cselekedete által a' királyt és ennek rokonságát annyira lekötelezte magának, hogy maga 'Sigmond Ilonát anyjává, Gara Miklóst és Jánost testvéreivé fogadná; Venczel, Csehország királya és 'Sigmond testvérbátyja, ezer arany évpénzt kötne le neki; a' czillei ház pedig a' maga

*) Turóczi János (Chronica Hungarorum, Pars VI. cap. 1.) Diako táján történtnek irja e' dolgot, melly helység Veröcze vármegyében fekszik; 'Sigmond királynak 1404 költ diplomája ellenében (Kercselicsnél; „De regnis Dalm. Croat. Slavon. notitiae praeliminares, 382 l. „prope civitatem Gara vocatam" mellynek ma, ugyan azon iró jegyzéke szerint, Garjavicza a' neve, 's a' varasdi hadikormánykörben fekszik. Diakóhoz vagy Diakovárhoz közel fekszik egy Gorjan nevü helység is, és ezt érti Engel. Turóczi nyomát követvén, a' Ga a név alatt, és azért Gorjant irja a' Gara nemzetség törzsök birtokának (Gesch. d. ung. Reichs, II., 155, 176 ll.)

kebléből szánna neki feleséget, t. i. Annát, 'Sigmond akkori mátkájának, utóbbi feleségének, czillei Borbálának nénjét, a' kivel azután öszve is kelt Gara Miklós. Munkás és biztos segédje, 's gyámola vala ő Sigmond királynak és császárnak, valamint a' siklósi fogságig, úgy azután is, minden hadakozásaiban, és belső 's külső országos dolgaiban; és több rendbeli fontos követségben foganattal járt el, ugymint a' velenczei köztársaságnál, az aragoni, franczia, 's angol királyoknál (Vö. 'Sigmond cs. és k.) — 3) Gara László, Miklós nádorispány és Czillei Anna fia, mind apja példájának, mind maga származatjának következésében, 'Sigmond király leányával, Ersébettel, és unokájával, V. Lászlóval I. Ulászló ellen, nem különben a' Czillei házzal a' Hunyadiak ellen tartott. Albert király halálakor, a' mikor machovi bán vala, keze alatt lévén Visegrád vára, 's az ebben tartatott korona, ennek kiszolgáltatásával módot nyujtott a' kisded V. László megkoronáztatására; 's a' korona eloroztatásának is Ersébet által az ő tudtával és segedelmével kellett történnie. Azonban, midőn jószágvesztéssel és keményebb büntetéssel is fenyegettetnének Ersébet pártosai, I. Ulászló felekezetétől, eljött Gara László Budára, felesküdt a' választott király hüségére, 's altaladta ennek Visegrádot. A' honnan midőn a' koronatartó láda elhozatott, felnyittatása után pedig kisült volna, hogy nincs benne korona: annyira felindultak az egybegyült rendek a' koronaőrző ellen, hogy azt helyben felkonczolták volna, ha a' király hathatós pártfogása fen nem tartja a' neki adatott mentséglevél erejét; mellynél fogva azon fogságából is kibocsáttatott, mellyre vettetett vala, a' mérsékeltebbek javaslatára, míg birói itélet szerint lakolna bünéért. A' kiszabadult mindazáltal, esküvése ellen, azonnal hadat szerzett jószágain, a' mellyet, némelly társainak fegyveres csapatjaival együtt, Buda felé vezérelt ellenséges szándékkal. Hunyadi János, ellene kiküldetve, minekutána foganat nélkül kinálta volna meg békés egyezéssel, szétverte hadait Bátaszéknél, Tolna vármegyében. Melly vesztesége után Gara László Esztergomba menekedett Ersébet özvegy királynéhoz; várai pedig, Siklós és Simonytornya, megbirták a' vivók erejét. Asszonyától III. Fridrik romai-német császárhoz küldetve, ennek parancsára, nem tudni mi okból, fogságra vettetett Gara László Németujhelyen; a' mellyből csak Ersébet holta után szabadult ki. I. Ulászló elestéig a' várnai csatában, Fridrikkel és Giskrával szövetkezék ama' király ellen; azután Hunyadi Jánosnak kis László nevében viselt kormánya alatt tótországi bánná, 1447 pedig nádorispányá lett, és a' császárral folytatott, a' kisded király kiadatását irányzó alkudozásokban munkás részt vett. Jóllehet pedig úgy látszék, mintha Gara László ez időben egészen Hunyadi Jánoshoz csatolta volna magát, a' kivel különös szövetségre is lépett, 's idősebbik fiának, Hunyadi Lászlónak, feleségül szánta a' maga leányát; mindazáltal alattomban ujra szorosabban öszvekötődött a' Czillei házzal, és mind inkább beszivta ennek ellenséges indulatját a' Hunyadiak iránt. Innen származott az: hogy Czillei Ulrik megöletése után Hunyadi Lászlót nem csak oltalma alá nem vette, hanem annak vesztét elő is mozditotta; hogy Hunyadi Mátyás királlyá emeltetésének, míg csak lehete, ellene szegezte magát; hogy végre ettől a' királytól a' legelső ösztönzetre elpártolt, és ellene zászlót emelt. A' körmendi csata után (1459) kegyelmébe vette őt ismét Mátyás király, de már 1460 megholt Gara László. (Vö. I. Ulászló, V. László, Szilágyi, Hunyadi). Ugyan azon évszáz végén, vagy a' következőnek elején nemzetsége is kifogyott a' férjfi ágban. *Fábri Pal.*

Garan vize. Főforrása a' Királyhegyen van Gömörvármegyében, mellyet hamar elhagy, 's majd nyugot majd dél felé folyva, 's Zólyom és Barsvármegyét keresztülhasitva, Esztergomnál a' Dunába ömlik. Talpak szállittatnak rajta Pest felé. 55.

Garas eredetileg ezüst pénznek a' neve; grossus szótól származik, 's azt teszi vastag, vastag pénz, ellentételben a' vékonyra verettekkel. Az eddig esmeretesek között legrégiebbek az 1104 Trierben vert garasok. Az első cseh garasok 1296 verettek Kuttenbergben. Az 1525-ki országos pénzelrendeléskor 12 kis pénzre osztattak. A' mostani kis garasokat Goslar városa vereté legelőszer 1504. A' mária garasok 8 kispénzt érnek; az uj burkus garasok közül pedig 30 tesz egy tallért. Magyarhonban 's némelly austriai tartományban garas nevezet alatt külön idomu 's nagyságu rézpénz is értetődik, melly magában 3 krajczárt vagy is 5 kispénzt ér, 's egy papiros forintban 20, egy ezüst forintban pedig 50 foglaltatik. Ezen rézpénz az austriai olasz vidékeken nem csak semmi értékkel nem bir, de általában nem is esmertetik. 54.

Garat (Dominique Jósef, gróf) 1760 szül. Mint magános tanult férjfiu a' l' Hospitalról irt éloge-ja által tette magát különösen esmeretessé, midőn az alkotó gyülekezet tagja lett, mellynek szétbomlása után őt is magával ragadta a' revolutio örvénye, mellyben a' legváltozóbb viszonyok között tünt elő. Mint igazság ministere 1792 azon megbizatást vette, hogy hirül vigye XVI. Lajosnak az ő halálra itéltetését. Napoleon alatt senator lön. XVIII. Lajos nem helyezé hivatalába; sőt a' nemzeti intézettől is — mellynek tagja volt — eltávoztatá, a' nak ujra alkottatásakor. 1820 jelent meg tőle: „*Mém. sur la vie de M. Suard et sur le XVIII. siècle.*" II. Péter János az előbbinek unoka-öccse, a' leghiresebb énekeseknek 's a' parisi musikai conservatorium legjelesebb tanitóinak egyike, gascognei születés. Garat szavának hangja 's hatósága csudálatra legméltóbb mind azok között, mellyeket a' természet valaha képzett, és ügyessége rendkivüli. A' remekénekekben kifejté a' természetnek 's mivészségnek minden csuda ajándékait, de a' cantabilenek, romancznak 's érzéstelc ariának is meg tudá adni a' kifejezés azon tisztaságát 's egyszerüségét, mellyet kivánt. Leginkább Glucknak előadásában dicsértetett. Parisban lépett fel legelőszer 1795; később Franczia és Spanyolországon keresztül utazott, 's 1802 orosz szolgálatba állott. Meghalt 1823, Mart. 2. 54.

Garázda (Miklós, Kereszturi), magyar hős. Sigmond király idejében vitézkedett Maróthi János vezérsége alatt, Hervoja János és a' Törökök ellen, kik Bosznyaországból csapkodtak be Magyarországba. Sok keresztyén rabokat kiszabaditott. Mindenütt hüséges társa volt neki Szilágyi László, kivel együtt, hogy annál erősebb és állandóbb gátot vethessenek a' Törökök ellen, kikérték a' királytól, hogy szálhassanak Bosznyákországban Zvornik várába, és annak óltalmazását a' király bizza ő reájok. Megnyerték kivánságokat, és megfeleltek a' király felőlök való jó reménységének, mert a' várat négy esztendeig hatalmasan oltalmazták. *R—y.*

Garázda Péter, jó deák költő Magyarországban és utóbb Erdélyben, a' tizenötödik század vége felé, 's a' 16-dik elején, attyafia a' Pannonius vagy Czesinge János, pécsi püspök és derék latin költőnek. Más Garázda Péter, hasonlóképen költő a' tizenötödik század vége felé, Magyarországban lakott, és az esztergomi várban temettetett el. *R—y.*

Garcilaso de la vega (jobban *Garcias Laso de la Vega*), a' spanyol költők fejedelmének neveztetett, születék Toledoban 1503. Atyja Commandador Mayor-a volt Leonban a' Santiago rendnek, catholicus Ferdinánd országtanácsosa és ennek követe X. Leonál; anyja Donna Sancha Guzman. Mindenik család igen régi. A' *Historia de las guerras civiles* tudósitása szerint, a' Garcilasok vezetéknevöket Granadának Vega nevü völgyében tett hires csatáik után nyerék a' maurus hősök ellen. G. a' természettől költővé látszék teremtve lenni. Lelke a' kedves pályán hamar megindult, a' régiek 's különösen a' romaiak olvasásától is ingereltetve. Boscan elkezdé az olasz versnemeket és szótagmértéket átbujtani a' spanyol költésbe. G. követé; előbbi munkáit elemészté, és csupán az

olaszokat másolá. Ez annyira elsült neki, hogy majis a' legjobb spanyol költők közé tartozik. Viszontagságit ön munkáiból kitanulhatni. Soká lakott Olaszhonban; V. Károllyal Némethon nagy részét beutazá. 1529 a' Solimán 's 1535 a' Tunis elleni hadban jelen volt. Ez utolsóban karja megsebesiteték, 's ő Nápolyba vonult. 1536-ban 20 dandár (*compagnie*) gyalogságot vezérle, 's a' császárral Marseille ellen ment. Visszavonulásokkor egy Maurokkal telt torony feltartóztatá a' sereget; azt mondják, hogy a' Muy torony volt Frejus mellett. A' császár parancsot ada megvételére. G. kőzápor alatt előre tört, dárdáját kezében tartva; de alig tevé lábát a' hágcsóra, vészes sebet kapott a' fején. Nizzába vitetve meghalt, élete 33-dik évében. Rövid élet, 's ennyi munka, csudálásra bir bennünket: hogy lehete költő is egyszersmind. Christoval de Costillejo félelmes ellensége volt. Munkái juhászdalok (eclogák), dalok (odák), énekek, hangzatok; ez utolsókban Petrarcát követi. Munkái kiadattak Madridban 1765, jegyzésekkel; fejtegetve Herrara-tól (Sevilla 1580), Azara jegyzésivel (Madrid 1765, 4). Nem kell felcserélni az Ynca Garcilasso de la Vegá-val, ki Cuscoban Amerikában 1540 szül., 's meghalt 1620; munkája: „*Hist. de las antiguedades y conquista del Perú.*" (Lissabon 1609, Madrid 1722) és „*La Florida*" (Lissabon 1605, Madrid 1723). 55.

Gardató, hét mértf. hosszu 's 1—3 m.f.-nyi széles, fekszik felső Olaszországban, körülvéve gyönyörü magas hegyektől; a' legnehezebb hajókat elbirja, de szélveszek gyakorta háborgatják. A' Sarca folyó belé folyik, a' Mincio belőle ered.

Garnerin (testvérek.). Az idősbik, ker. János Olivier, a' revolutio előtt a' haszonbér-bureauban viselt hivatalt, azután pedig a' nemzeti gyülés bureaujában, 's a' királyné perében mint tanu lépett fel ellene. Később „*illuminateur*" lett Bonaparte Jósef és Hortensia volt királyné házában, 1815. Sept. Robertson természettudóssal együtt vezeté a' rögtön esést akadályozó ernyők (*Fallschirm*) körül tett vizsgálódásokat. Leánya Eliza, akkor 24 évü, Sept. 21. a' burkus király jelenlétében 1800 ölnyi magasságról ereszkedett le az ernyő segitségével; mellyet 1816. Mart. 24. másodszor, azolta pedig többször ismételt. Ifjabb testvére András Jakab, Blanchard után a' legügyesebb levegő-hajós. Ő találta fel az esés-ernyővel leereszkedést, 's Parisban 1799 tette az első próbát; 1800 pedig a' pétervári udvar előtt mutatkozott. Ezentul éjszaki első levegőhajósnak nevezte magát; 's bátyja czélzatát, a' feltalálás hirét magának tulajdonitni, megtámadá 1815, Nov. kinyomatott iratában. 54.

Garofalo (Benvenuto; igazibban *Benvenuto Tisi da Garofalo*), történetfestő, szül. Ferrarában 1481. Itt, Cremonában, és végre Rómában mivelé magát. 1505-ben visszatére Rómába, 's egészen Rafaelhez ragaszkodott, ki munkáit használni tudá. Azután I. Alfonz ada neki foglalatosságot anyavárosában. Itt néhány évi vakság után meghalt 1559-ben. Munkái minden tanodák befolyását mutatják, különösen a' lombardiét és Rafaelét, kit a' szinezetben felülmult. Ettől bizonyos tetsző világosságot kölcsönöze, a' kellemesnek érzését 's a' szépségnek olly typusát, melly őt, azzal együtt a' mi tulajdona, igen szeretetre méltóvá teszi. Némelly madonnái és angyalképei lélekkel teljesek. Legtöbb darabja Rómában van; de a' bécsi 's dresdai képgyüjtemény is bir némellyeket tőle. 55.

Garonne frankhoni folyó, Arran völgyében ered, a' pyrenéi hegyek között, Muretnél hajókázható lesz, 's a' Dordogne-vel egyesülvén Gironde nevet nyer, 's Tournál Bordeaux-n alól 2 torkolattal az atlasi tengerbe ömlik.

Garonne, 112 nsz. mf. kiterjedésü département déli Frankhonban, 391,000 lakossal.

GARRICK (Dávid) talán legnagyobb mimicus, ki valaha játékszínen volt, szül. 1716. Angliában, a' heresfordi korcsmában, hol atyja, mint toborzó kapitány, tanyázott. Oskolai tanulmányokban nem nagy előmenetelt tett; mint gyermek legörömestebb hallgatta a' történeteket, azért, hogy ismét másokkal közölhesse. 1730 atyja Lissabonba küldé, hol egy darabig nagybátyjának, egy gazdag borkereskedőnek, irószobájában dolgozott, de ezt hamar megunván, visszatért a' lichtfieldi oskolába, hol Johnson Sámuellel társalkodása, művelődését leginkább gyarapitá. Ezzel később a' fővárosba ment, hol majd törvény majd mathematicai tudományokba kapott, sőt testvérével borkereskedésbe is állott, de mind ezeket oda hagyta, 's 1741 azon pályára lépett, mellyre a' természettől szánva vala. Kóborló társaságától, mellynél előbb vala, csak hamar Londonba hivatott, 's 1747-ig majd itt majd Dublinban játszott, 's ekkor Lacyval a' Drurylane játékszint, újitott kiváltság mellett megvette, 's igazgatását felvállalta. Itt játszott 1776-ig, kivévén két évet (1763—65), mellyet utazással töltött. Utolszor mad. Centlivre „*Csoda*" vigdarabjában Aug. 10. 1776. Bon Felix szerepében lépett fel; 's London melletti gyönyörü mezei lakjára költözött, hol kinos fövény fájdalmakban megh. 1779. A' hires és szép Violetti tánczosnét, 30 esztendős korában vette el. G. alacsony de jól termett, szeme élénk, fekete, hangja tiszta zengzetü vala. Állásával, arczjátékával bámulásig szabad tetszés szerint bánt, minden szenvedelem hatalmában állott, 's rajta minden annak teljes és találó kifejezése volt. Igy egyforma nagy volt szomoruban, tréfásban; noha diadalát ez utolsó tevé. A' szenvedelmek kifejezését legkisebb fokig milly pontosan esmerte, megtetszik ebből: „sok igazsággal 's mégis illőséggel játszá az ur a' részeg' szerepét," mondá egy francz. szinjátszóhoz, — „csak hogy, — engedje meg e' kis röszalást — bal lába igen józan volt." Mennyire kedve szerint bánhatott egész testével, im egy maga beszélte anecdota: A' „*Tom Jones*" szerzője épen akkor halálozott meg, midőn munkáinak nyomtatását elvégezték; arczképe kivántatott még, 's G. annak megszerzését megigéré. Erre Hogarth barátjához megy, itt egy oldalszobában egy e' végre hozott köpönyegbe burkolózik, 's Fielding egész physiognomiáját veszi fel. Szavát is igy elváltoztatva, kiált Hogarth után, 's kéri, hogy festené. Hogarth megijed, azt véli, Fielding ül előtte. „*Siess festeni*" mondja G. — H. cselekszi; 's ez azon arczkép, melly Fielding munkáji angol kiadása előtt áll. — Mint játékszin-igazgató is sokat tett G. az angol játékszin javitására; de mint iró is munkásságot mutatott, nem csak szerzeményeivel, mellyek érdem nélkül nincsenek (összegyüjt. 3. köt. Lond. 1798.), hanem idegen munkák ujra dolgozásával, változtatásával és fordításával is. Ezen kivül számosak megnyitó beszédei, levelei, 's más versezeti. (Összegyüjtettek, de nem mind, 2. köt. Lond. 1785.) A' „*Deutsches Museum*" tudósitása szerint (1777) szóbeli előadásról is hagyott egy munkát hátra. — Holt tetemét négy fő fő angol vitte, 's a' westminsteri apátságban Shakspeare emlékoszlopa lábához temettetett. Nagy értéke maradt, mellyet részint szerencséjének, részint gazdálkodásának, melly sokszor fukarságig ment, köszönhetett. Életirását Murphy és Davies után németre is fordították. J.

GASCOGNEI TENGER (*La grande baye de France*) az atlasi tengernek azon része, melly Frankhon délnyugoti partját mossa, és a' Gironde torkolatjától a' spanyol szélekig nyulik. 55.

GASOMETER, l. GÁZMÉRŐ.

GASSENDI (Pierre) a' dignei káptalan prépostja 's mathem. professora Parisban, szül. 1592 Chantersierben a' Provenceban, Digne mellett. Élénk és éles elméje, szerencsés emlékező tehetsége, 's olthatlan tudásszomja korán gerjesztének felőle olly reményt, hogy majdan valami jeleset fog szolgáltatni. Szülei tehát, noha szegények, mindent ráforditának az ő neveltetésére. Beszélik, hogy már 4 éves korában kis

predikácziókat tartott. Astronomia iránti szeretete is majdnem szintolly korán mutatkozék. Hogy a' csillagos eget láthassa, megfosztá magát álmától. Alig végzé Digneben tanulmányit, azonnal a' rhetoricát tanitá, 's a' 16 éves ifju tapsal hallgattaték. 1614 theologia tanitójává neveztetek Digneben, 's 2 évvel utóbb az aixi egyetemnél nyeré el a' theologia és philosophia tanitószékét. A' magány szeretete 8 év mulva visszavezeté Digneben, hol az aristotelesi philosophia ellen egy munkát ira, de nem fejezé be. Azután nagyobb buzgósággal tanulá a' természettudományokat, még a' honcztudományt is, 's egy munkát készite annak megbizonyitására, hogy az ember csak növényi eledelekre van rendelve, 's hogy a' husevés artalmas visszaélés. Ő maga, beteges lévén, ezen okfő szerint ele. G. mint astronomus is jeles vala, ámbár e' tudományt csak a' csillagmagyarázat (*astrologia*) tekintetéből tanulá, 's az utóbbinak chimerájival csak későn hagya fel. Birunk tőle egyebek közt: Észrevételeket Mercur áltmeneteléről a' napon („*Epist. ad Schickardum de Mercurio in Sole viso*"), 's jeles életirásait több azon kori leghiresebb csillagvisgálóknak, nevezetesen Kopernicusét, Tycho-Braheét, Peurbachét 's Regiomontanusét (Müller Janos), mellyek többi munkáji között vannak kiadva. Egy per Parisba hivá, a' hol hatalmas barátokat talála, kiknek egyike a' mathematica tanitó székét szerzé meg neki a' College royalban. Descartes ekkor uj utat tört a' philosophiának. G. őt olly sikerrel támadá meg, hogy azon kor philosophusai cartesianusok és gassendistákra oszlanának. A' scholastica philosophiát már az oskolában gyülölte. A' természet visgálása Democrit és Epicurhoz vonszá, kiknek fontos tanitásait ő, mint a' régiekben igen jártas tudós, physicája alapjaivá tevé. Az atomokról 's az ürről való tanitást megújitá több irataiban; hanem épen ez által veszedelmes ellenségeket támaszta maga ellen. Erkölcsei tisztaságának ellenére is a' religio oldaláról támadtaték meg, a' mi ellen azonban tudá magát védelmezni. Meghalt Oct. 25. 1655. G. munkáji, életirásával együtt, Sorbière adá ki Lyonban 1658, 1728 pedig Florenczben Averrani, mind a' kétszer 6 félrétü köt. Minden irataj mély tudományu emberre mutatnak; hanem épen ezen tudományosság árt néha következeteinek 's az öszvefüggésnek. Noha Gibbon őt a' vele egykoru tudósok közt legnagyobb philosophusnak, 's legnagyobb tudósnak nevezi a' philosophusok közt, Descartes még is felette áll az öngondolkozás a lélek és stylusra nézve. — Familiájához tartozott *Jean Jacques Gassendi* gróf, franczia generallieutenant és pair, Napoleon alatt senator, ki 1748 szül. 's a' pattantyusságról egy jeles munkát irt. Ez 1789 azon pattantyus csapatot kormányozá, mellynél Napoleon mint hadnagy állott. Neghalt Nuitsben, Franczia-országban, Dec. 14. 1828. *Zs.*

GASSNER (Józef János) szül. Aug. 20-kán 1727 Bratzban, Pludenznél Svábhonban. Klösterlei pap lön a' churi püspökségben. A' sz. könyvek olvasása folyamában ihletve érzé magát; az emberek betegségeit a' rosz lélek munkálkodásától származtatá, 's igy csak imádság által mondá gyógyithatóknak. Elkezde gyógyászkodni; csudatételeinek hire távol közel elhangzott, 's ördögüzése vakok látását, sánták járását hozta maga után. Különös pártfogója volt a' regensburgi püspök. Megholt Mart. 1779. *—j—a.*

GASTEINI FERDŐ, a' Salzach ker. Salzburgban, has. n. mvárosnál 2934 lábnyira fekszik a' tenger felett, magas hegyektől körülvéve, 18 fa kunyhóból álló hellyel. Monda szerint már a' Romaiaktól esmertetett. A' 15 században távol közel hires volt, 's 1436-ban III. Fridrik lábszársebe ellen használá. Különösen 4 nevezetes meleg forrása van, mellyeknek melegsége 36—40 fok R. szerint. A' viz szine egészen tiszta, jégvilágos, csipősen keserü izü, 's egy kevéssé sós, nedves időben kénköves gyulólég szaga van. A' hervadó növények és virágok hamar felélednek ezen viz gőzétől, leveleik fénylenek, 's az egynéhány nap alatt

alig ki fejlődő bimbók, kevés óra mulva kinyilnak. A' viz melegsége igen tartós; este tele eresztetvén a' ferdők, nyilt ablaknál reggeli 6 órakor 28—29° R. Mayer elemzése szerint egy 32 latos font vizben találtatik: 1 1/4 szöm (gran) kénsavanyos szikag (natron,) 26/45 sósavanyos szikag, 7/45 szénsavanyos szikag, 6/45 kénsavanyos mész, 21/90 sósav. mészag, 12/45 szénsav. mész 4/45 kovaföld 's 1 köb hüvelyknyi szénsavanyos gáz. Orvosi tekintetben hasznos ezen ferdő a' bénulásban 's az általános gyengyeségben, különösen a' nemzők (nemző részek) gyenge bajainál, mint a' magöntésnél, fejér folyásnál nádra vérfolyásnál, a' vetére (abortus) való hajlandóságnál. Használ a' hugyhólyag-és vesekő-baj ellen, a' szeszes italok okozta tagremegésnél, a' láb maró fekélyeinél 'stb. Árt a' vizkórságnál, májkeményedésnél, vérköpési hajlandóságnál, üt-és vérerek daganatjainál 'stb. —*j*—*a*.

Gaston de Foix, nemoursi herczeg, Jean de Foix, estampesi gróf fija, szül. 1488 orléansi Mariától, XII Lajos hugától. XII Lajos kedvencze volt, ki róla teljes örömében ezt szokta mondani: „Gaston az én munkám, én neveltem őt fel 's azon erényekre képzém, mellyek már csudáltatnak benne.“ 23-dik évében halhatatlanná tevé nevét Lajos olaszhoni háborujában. Egy schweizi hadat visszavert; nagy sebességel áltmene 4 folyón, a' pápát Bolognából kiszoritá; April 11-kén, az 1512-ki husvétnapon, a' hires ravennai győzelmet aratá, 's itt végzé rövid, de dicső életét, midőn egy visszavonuló spanyol csapatot be akara keriteni. 55

Gastricus, l. Gyomori.

Gastromania (gyomorsság) tobzódás az evésben és ivásban; *Gastronomia* (gyomorszabály) pedig mind annak esmerete, a' mi ehez tartozik. A' romaiak ezt a' legdurvább 's pazarlóbb, a' Francziák a' legfinomabb, 's az egészségés társasági kedvvel megegyező módon mivelék ki. L. a' parisi: "*Almanac des gourmands*"-t.

Gastromantia (hasi jövendölés), a' jövendölésnek egy különös neme a' Görögöknél. Bizonyos nagyhasu üvegeket, tiszta vizzel megtöltve, egy helyre tettek, körébe pedig égő fáklyákat. Azután lassu szóval egyik daemonhoz imádkoztak, 's elébe tevék azon kérdést, mellyre feleletet kivántak. Most egy tiszta fertőzetlen gyermeknek vagy terhes asszonynak gondosan vigyáznia kellett az üvegekben történő minden változásra, 's egyszersmind a' daemontól feleletet kivánni, kérni. — Ez utóbb megadá bizonyos képek által, mellyek a' hasas üvegeken támadtak, 's a' jövendő titkait felfedezék! 55

Gát, kőből vagy földből a' végre készült töltés, hogy az álló v. folyó vizek kiöntéseit megakadályozza. A' gátokkal zsilipek (zugók) vannak összekapcsolva, mellyeken a' gáttal védett tartományból a' viz kibocsáttatik, vagy szükség esetében bele eresztetik. A' gátépitésnek különös tekintetei és okfejei vannak, mellyek azonban csak ott fejlődnek ki valódi minőségökben, hol ezen tárgy a' nép és uralkodás részéről érdemlett figyelemre méltatik. Minthogy pedig idegen országokban a' gátokra nézve nyomos jogok és kötelességek forognak fen, tehát van gát-jog is, melly a' gátok körül lévő vagy előfordulható jogos viszonyokat tanitja. Fő alapállitmányai ezek: Mindenki köteleztetik a' gát épentartására, kinek földjét a' kiöntő viz elözönlené; szükségkép való tagja tehát kiki a' gátegyesületnek, melly olly közönségek által képeztetik, kik a' gátok és zsilipek fentartására köteleztetnek, mihelyt illyen csak létesül; azt pedig a' fejedelem parancsolhatja, hogy illy társaság összeálljon. A' gátteher (a' gát épentartása), melly a' gátegyesület tagjain fekszik, földhez ragadt, nem személyes teher, a' tulajdonost nyomja, 's ez által viseltetik, nem pedig a' birtokos által; nincs pedig alóla felmentség, hanemha ez elesmert privilegium által szereztetett 's erősittetett volna meg. A' gátteher leszolgálásában tetemesen hátramaradottnak azon telke, mellyen ezen teher fekszik, bizonyos határidő után,

árverés által is eladathatik. Rendkivüles esetekben, a' rendkivüles gáttehernek is van helye, melly abból áll, hogy valamelly kerületnek minden dologra alkalmatos lakosai felszóljittathatnak: munkájok által akadályozni, hogy a' viz keresztül ne rontson. A' gáttörvények szerint nem illeti azokat mindenkor kárpótlás, kik valamelly különös birtokjok feláldozása vagy annak megsértetése által egyébiránt nyertesek. Azon esetre, ha a' gát, a' viznek ereje miatt a' szárazra beljebb épittetik, az illyen földeknek tulajdonosai jogosak kárpótlást követelni. Mind azon adósságok, mellyek a' gátépités fentartása miatt tétetnek, egyebek felett valók, 's az első osztályba tartoznak. A' perlekedések, mellyek reájok nézve történnek, különös törvénybiróság (a' gát főfelvigyázója és melleje vett segédei) által intéztetnek el, kik a' gát dolgában időről időre vizsgálatokat is tesznek. Végzéseik gátöröknek mondatnak; az egész gátnak 's részeinek leirása pedig gátkönyvnek neveztetik. — Milly karban legyen manálunk a' gátok ügye? gyászosan érzik évenként több vidék lakosi, 's hirdetik hazánk nagyobb 's kisebb folyóinak pusztitó kiöntései!

—no—

Gates, Ghats, Ghauts, hegysor Keletindiában, melly Comorni foknál kezdődik, 's a' nyugoti parthoz közel futva éjszaknak, magasra nyulik, 8—9 szömvegyből (granit) álló oldalágakat bocsát keletnek, aranyat, más érczeket 's drága köveket adva.

Gatterer (Kristóf János) udvari tanácsos, szül Lichtenauban, a' nürnbergi birtokban Jul. 13-kán 1727. Nürnbergben és Altdorfban tanult, különösen történeteket; a' nürnbergi gymnasiumban helyet nyere, 1758-ban, mint a' történetek rendes tanitója, Göttingába ment, hol Apr. 5-kén 1799 meghalt. Nagy történettudós volt, a' segédtudományokat igen jól tudta, mint: a' földleirást, genealogiát, heraldicát, diplomaticát, pénz- és időtudományt, melly utolsókról nyomott munkái is vannak. Tagja volt a' göttingai tudós academiának; 1764-ben a' történeti intézetet alapitá, mellynek 1767-ben igazgatója lett. Leánya *Philippina Magdalena*, Engelhard özvegye, szül 1756, 's mint dalköltő lépett fel. A' „*Zeitgenossen*" ben II. szám alatt Malchus közli Gatterer életirását.

Gau (Ferencz Károly), Kölnből, a' franczia uralkodás épitője (1816 óta), mivelését a' parisi academiának köszöni. Romában tartózkodása alatt (1817 és 1818) azon merész feltételt érlelé, hogy Nubiába utazván, az Egyiptomról irt munkának folytatását adja, 's az egyiptomi intézet munkáit egyedül tökéletesitse. Kevés segedelemmel vala a' Nilus honjában, magán, szolga és vezető, sőt batu nélkül követe gyalog egy kis karaván Alexandriából a' pusztán által. A' honi nyelvet nem értve, élelemmel nem birva, lehetetlen lett volna még is az ut folytatása, ha a' vendégszerető Arabok estén ként sátorokba estélit enni meg nem hivták volna. Iszonyu küzdés után eljuta a' pyramisokhoz. Kairóban alacsony féltés, ellentálla utja további folytatásának. Salt angol consul ki akará játszani a' firmán elkészitését; az idő vesztegetés mellett pénze fogyott, 's a' sok baj lelkét meg kezdé rázni. De Drovetti, a' hajdani franczia generalconsul, pártját fogá, a' firmánt kieszközlé, 's Thebába sietett előtte, hova Gau 32 napi hajózás után a' Niluson, megérkezett. Itt Drovetti Arabokat kerese számára, kiknek igéretek mellett ajánlá az utas életét, 's a' bárkát élelemmel megrakatá. 2 hét mulva Essnanba ért Gau, az ó Syene romjaihoz, Ermenti, Edfu, Com Ombos mellett készakarva elsietve. Áltereszték a' Nil esésén; ő csak egy nubiai hajóst és egy magyarázót vive magával a' Nubiában honos barabara nyelvre. A' Nilus első esésein ugy mentek által, mint Herodot idejében szokás volt. A' szelet használva, melly a' második esésig kedvező volt, csak felületesen jelelé meg a' visszajöttében jobban megvisgálandó helyeket, és czélt ére. Itt egész honiasan, idejének 's menetelének ura, kedvére visgált és rajzola, 21 eddig le nem rajzolt 's részint esmeretlen emléket talált a' második esés és Philae között; 's mind választása mind elő dása a' legméltóbb

megesmerését nyerék. Rajzolati hivek és igazak, — a' mi a' metszésben sem veszett el, — mértékei szorosak. Munkájának czime ez: Nubia ujonan feltalált emlékei (Parisban, 12 füzet, mindenik 4—6 rézzel), melly az a' hoz értő franczia mivészektől méltó folytatásául tekintetik a' győzelem és elme munkájának, melly Egyiptom felséges leirását csak Philaeig foglalja magában. A' leirásról többnyire Niebuhr gondoskodott, kinek kezei között hagyá Gaul számos feljrásait, a' Nubiában gyüjtötteket. Niebuhr mutatványt ada belőlök e' czim alatt: „*Inscriptiones nubienses*" (Roma 1820, 4.). Visszajötte után egy ideig Romában tartózkodott; azután Franciaországban meghonosodott, 's 1825-ben a' becsületlegio keresztjét megnyeré. 55.

Gaudin (Márton Mihály Károly) gaëtai herczeg, Parisban szül. 1756. Atyja 's ő maga is ügyvéd volt. 22 éves korában a' des impositions département generaldirectora bureaujának lön feje. Midőn 1789 a' financz kormány nemzeti kincstárrá változtatott által, Gaudin, az ennek vezérlésére rendelt megbizottság tagjává neveztetett. A' rettegés idejében, Cambon közbe járásával, 48 régi financz-szedőt volt szerencsés megmenthetni, kiket a' gyülés tudatlanságból foglalt bele azon végzésbe, melly szerint 60 bérlő lett a' revolutionalis törvényszék áldozatja. A' hires d' Esprémesnil hajdani parlamenti tanácsosnak is megmentette életét. Később minden ügyektől visszavonta magát, de Sieyes igazgató ismét megkinálá egy hivatallal, 's Brumaire 18-ka után Bonaparte által finánczministerré, következve pedig gaëtai herczeggé tétetett. A' financzministeriumot szinte a' restauratioig megtartotta; 1815—18. a' követek kamarájában ült; 1820 a' franczia bank igazgatója lett, 's ámbár ezt elveszté, mindazáltal még 1826-ban is munkálkodott körüle. G. minden párttól elvonta magát, 's azért mindenik által kerestetett. Ő volt az első, ki a' fr. financziaba rendet és állandóságot vitt be. A' „*Mémoires, souvenirs, opinions et écrits de M. Gaudin, duc de Gaëte*" (Paris, 1826. 2 köt.) igen nyomos az 1800—20 terjedő fr. financz ügyekre nézve 54.

Gauss (Fridrik Károly), udvari tanácsos, 's a' francz. tudós academiának tagja, szül. Apr. 23-kán 1777, Braunschweigban; 1807 olta a' mathesis és csillagaszság tanitója Göttingában. 1801-ben kiadá: „*Disquisitiones arithmeticae*" (Lipsiában). Az uj bujdosók feltaláltatván, Gauss uj irányzatot kerese és talált az ő pályájok kiszámolására. Munkája e' tárgyról: „*Theoria motus corporum coelestium*" (Hamburg 1809. 4). Az égi testek gátlatiról uj nézetet ada, mellynek beteljesedését Pallásnál várjuk. „*Theoria combinationis observationum erroribus minimis obnoxiae.*" (Göttinga 1823, 4) czimü darabja is nagy becsü. Az uj göttingai csillagtorony elkészülése olta csillagászi visgálatokra is szánta idejét; ujonan pedig a' dán fokmérés folytatásával foglalatoskodik Hanoverában, hol feltalálá, hogy a' legtávolabbi helyeket is láthatókká tehetni visszahajlott napsugarak által. Gauss fáradhatatlan, 's munkáiban a' tökéletesség nyoma látszik. A' tőle feltalált napforditó (Heliotrop) eszközt Bode leirá az: „*Astronomische Jahrbücher*" 1825-ki folyamatjában. 55.

Gavotte, vidám characterü tánczmuzsika. Két fordulója van, mindenik nyolcz tactussal. Mértéke alla-breve. Alaprythmusa ez: 𝄵 ♩♩ | ♩♩♩♩ | ♩♩ — Legsebesb kótáji csak nyolczadosak lehetnek. Mostanában ujolag divatba jött.

Gay (John), angol dal- és mese-költő; szül. 1688 Barnstapleben, Devonshireben. Atyja kereskedésre szánta, de ő a' tudományok után eredt. 1712-ben mint titoknok Monmouth herczegné szolgálatjába lépett. Itt elég üres ideje volt költeni. „*Rural sports*" czimü mezei költeményét 2 énekb. kiadá 's a' hires Popenak ajánlotta, melly barátságoknak első lépése vala. 1713 „*The wife of Bath*" czimü vigjátékát, melly nem tön szerencsét, és „*The shepherd's week*" 6 eclogából álló festését az angol földmivelőnek, földijei izlését jól eltalálva. Ezen utolsót Boling-

broke lordnak ajánlá, de azért, reménye ellenére, nem juthata hivatalba az uj uralkodásnál, noha mint Clarendon gróf hanoverai követ titoknoka, sokra tarta igényt. Haza tértével ezen darabokat adá ki: „*What-d' yecall-it*" kis tetszéssel, 's 1717-ben: „*Three hours after marriage*" tetszéstelen. Ezután Aachenbe ment, 's Harcourt lord mezei lakján élt. Itt előfizetés utján kiadá verseit 's 1000 fontot nyere. 1724-ben megjelent: „*The captives*" kedvesen fogadtatott szomoru játéka, 's 1726-ban az első kötet a' cumberlandi herczeg számára irt mesékből, mellyek neki az Angoloknál remekköltő nevet szereztek. 1727 olta példátlan kedvelést nyere „*Beggars opera*"-ja (Koldusopera), melly nemzeti darabbá lön. Alapjául egy igazság szolgál Wild Jonathán életéből. Második része, „*Polly*" czim alatt, nem viteték a' szinre. Koldus operája sok Nagy szeretetét megnyeré neki, különösen Queensberry herczegét és herczegnéét, kiknek társaságában élte le utoljára életének, minthogy II. Györgynél 's nőjénél, kik thrónra léptök előtt személyesen becsülék, hivatalt nem nyere. 1732 végén holt meg. Pope itélete szerint egyenes szivü, nyilt ember volt, ki mindig ugy szólt, a' hogy érze, 's a' nemtetszéstől mindig félt. Johnson a' költők *mens divinior*-át tőle megtagadja, de alantabb, a' valódi élet körének festésében dereknek vallja. Dicséri mint a' dalopera feltalálóját, melly az olaszt egy időre elnyomta, 's félszázadon tul kedvesen fenmaradt a szinen. 55.

Gay-Lussac, a' tudományok academiájának tagja 's 1810 olta tanitó a' parisi mivegyetemi (polytechniconi) intézetben, chemicus és physicus; léghajózás által esmerteté meg magát először, midőn Biot-val egy még akkor el nem ért magasságra emelkedett (3000 toisenyira). Ezen légi ut alkalmat ada néki, sok physicai nevezetes feltalálásra, mellyek, p. o. tapasztalásai a' higany és más folyó 's rugékony testek emelkedése és hanyatlásáról, a' felsőbb légi helyeken és a' változó melegfokoknál fogva, gyakori visgálat után valódiaknak bizonyodtak be. Ezen igazságokon épité Dalton angol, éles elméjü figyeletit, mellyek szerint a' folyó testek (nevezetesen a' viz), két annyi térre kiterjednek a' fagyponttól a' forrás fokáig. Utóbb Humboldtal álla össze, a' magnesi egyenlitő eltávozásának a' föld egyenlitőjétől szoros meghatározására, melly dolognál mindenik Lapeyrouse észrevételeire támaszkodott. Érdekletes értekezési vannak az „*Annales de chimie*" és „*Bulletin de la Société philomathique*"-ban; Thenardal együtt adá ki: „*Recherches physico-chimiques, faites sur la pile galvanique, et les préparations du potassium.*" (Paris 1811, 2 köt). —*j—a.*

Gáz. Gáznak nevezzük a' maradólag rugékony folyó testeket, mellyek t. i. nagyobb nyomás által kisebb térbe szorulnak össze, a' nélkül, hogy csepegőleg folyók lennének; a' nyomás szüntével pedig viszont nagyobb térbe terülnek ki; a' hideg semmi foka által levegői idomokat el nem vesztik, 's igy különböznek a' gőztől és párától (l. e.). A' régiek azt gondolák, hogy minden levegő vagy lég egy nemü és természetü. Csak a' mult század közepe olta esmertetett meg, hogy a' légidomu testek között is olly különbféle fajok vannak, mint a' csepegő folyók közt, millyenek a' viz, olaj, szesz, kéneső. stb. Levegő alatt tehát magát ezen nagy légi vagyont érték, melly földünk golyóját egész kiterjedésében, hegyeivel völgyeivel együtt boritja, az uj légnemeket pedig ollyanoknak nem akarák megesmerni, hanem tajtéknak (*Giesch*) nevezék, mivel fejlődésekkor többnyire tajtékzó buborékokat hánynak. A' Gieschből lett Gas, a' gasból gáz minálunk. Jó, és a' dolog valójából meritett volna a' légnevezet is; a' gőzköri léget pedig levegőnek mondhatjuk. Minden lég egy mérhető testből áll, melly a' hevő (*caloricum*) által légidomuvá lön. Az igy kiterjedt gáz ön tulajdoni az első testéitől függnek; a' gázok köztulajdoniban pedig a' hevő részesiti. Mindenik légnek önsulyja van, 's erre nézve egymástól igen különböznek, a' viznél azonban mindegyik több százszor könnyebb. Mindenik átlátszó, többnyire szintelen,

's igy csak akkor látható, ha cseppes folyókon buborékképen megy által. A' gáz sürüsége, a' többi körülmények egyléte alatt, a' nyomással egy viszonyu; 's egyképü melegitésnél (egyenlő körülmények alatt) egyenlőleg terül el, és pedig a' viz forrása fokánál 0,375-ödével terül ki azon térnek, mellyet a' viz fagyponjtjánál birt. Minden légfajtól el lehet a' mérhető részt más testekhez való nagyobb atyafiság által venni, 's igy a' gázt megkötni; nem különben más folyókkal egyesülvén folyó lesz. Ezen mü alatt a' hevő megszabadul 's melegséget (érezhetőt) okoz. Sok gáznem a' viztől is elnyeletik, és cseppes folyótestté lesz. —*j—a.*

Gaza (Theodorus) Chrysoloras Emanuel felváltója, mint görög nyelv és literatura tanitó a' nyugoti földön. Az Ozmanok Stambult magokévá tévén, mint szökevény Olaszhonba ment, hol a' honi nyelvet szorosan és jól megtanulá. 1440 közönséges tanito lön Ferrarában, 1451-ben V. Miklós más tudósokkal együtt Romába hivá, hol Bessarion cardinál kisérői közé felvevé. Miklós halála után Alfonz király Nápolyba hivá, 's midőn a' halál ezen pártolójától is megfosztá, Romába visszatért, de egy ajánlásért IV. Sixtustól kevés jutalmat nyervén, boszonkodva hagyá el Romát, Ferrarába 's onnan Calabriába vonult, hol 1478 meghalt. Nem csak szóbeli tanitás által használt, hanem a' görög irók latinra forditása által a' görög literatura elterjesztésére sokat tön. Fő munkája: Aristoteles természettudománybeli irásainak leforditása.

Gaza, török város Syriában, kikötővel 's 5000 lakossal. Hajdan igen virágzó volt; a' karaván kereskedés ezen megy által Egyiptomba.

Gazdaság, azon kereset, mellynek czélja a' növényi és állati szerek részint termesztése, részint további kidolgozása. E' kereset a' természeti erőkön alapul, 's az élő természet meneteléhez van kötve, melly kisebb vagy nagyobb egyformasággal minden évben előkerül; sem siettetni, sem elmulasztani nem lehet. Hogy a' természet ereje a' kereset czéljához foganatosan vezettessék, minden viszonyokra és környülményekre, mellyeket előre meghatározni ritkán lehet, pontosan kell ügyelni. A' mezei jószág tulajdon készületet, eszközöket, erőmiveket, épületeket, barmokat 'sat. kiván; de igy bizonyos jövedelmet is hoz, annál inkább, mivel első szükségü termesztményeket ad. A' lakosok $^2/_3$, v. $^4/_5$ része gazdasággal, a' többi pedig ennek termesztményeivel foglalatoskodik. Mennél inkább halad a' nemzet a' csinosodásban, annál inkább emelkedik a' gazdaság is. Egy szántóföld, melly előbb csak 3 tallért hozott, most 20—30-at, sőt többet is hoz. Mennyire lehet a' föld jövedelmét vinni, nem tudhatni; de azt igen is, hogy ennek mivelésével a' munka szaporodik, 's e' szaporodással a' nép gyarapodása együtt jár. A' nagyon népes ország hasonló arányban van mivelve is. A' mezei gazdaság haladtával nő a' nemzeti érték. Ez által lesz az ország kivülről független, belől pedig erős. A' gazdaság vagy mint mesterség, vagy mint tudomány tekintetik; amaz alsóbb gazdaság, ez pedig felsőbb gazdasági tudomány; ezt okos — rationalis — gazdaságnak is nevezik. A' tudományos gazda az eseteket élesen megkülönbözteti, azokra a' fenforgó viszonyok szerint magának szabályokat csinál, 's kivitelökhez czélirányos eszközöket talál és fordit. A' csupa tanult gazda ellenben, határozott utmutatás nélkül a' szokástól nem távozik, ha bár ez csak különös helyzetre illenék is. Csak hadd menjen ez — igy szól Thaer — egyszer bevett szabálya szerint, a' szemesebbnek meghatározott sinórmértéke után; 's ha majd maga akar gondolkozni 's szabadon cselekedni, azon katonához hasonlitand, ki személyes bátorsággal tele, a' sorból kiugrik, tüzet ad, 's a' helyett, hogy a' jó dolgot előmozditná, mindent zavarba ejt. Innen van, hogy gazdasági fő tisztek, kik más tájakon, más viszonyok közt szerencsésen kormányoztak, ha máshova tétetnek, gyakran mindent zürzavarba hoznak; mert csak hitelen alapult rendszereik, idegen földre, az erők különböző mértékére, 's külön viszonyokra nem alkalmaztathatók. Ellenben a' tudományos gazda akárminemü helyzetben is feltalálja magát, ha

annak pontos megismerésére időt vesz. A' tudományosan nem mivelt gazda a' legjobb könyvnek sem veszi hasznát, mert az uj ötleteket elrendelni 's az egészbe szőni nem képes. — A' mezei gazdaság szántásvetésre, és baromtenyésztésre ágazik. Amannak ismét több magányosan állható és mivelhető egyes része van, mint a' gabona- és réti növények termesztése, rétgazdálkodás; gyümölcsfa tenyésztés, ide értvén a' szőlőmivelést is; fatenyésztés, erdőszség. A' kertészség különös ágnak csak annyiban vetethetik, mennyiben a' kertész némelly növények termesztésére több vagy kevesebb mesterséget fordit. Mind ezen ágazatok egy nagy egészben egyesithetők. — A' baromtartás: igás-jószág- (ló, ökör, tehén;) juh- sertés- és aprómarha-tenyésztésre oszlik. Ide tartozik még a' halászat is. — Mint mellékágak tekintetnek a' gazdaságnál a' ser- és pálinkafőzés, olajütés, keményitő- és czukor gyárolás; kisebb gazdaságoknál a' tégla- mész- és gipsz-égetés, és a' turfa vagy gyeptőzeg-ásás. Nagy haszonnal üzhető a' gazdálkodás mellett a' ser- és pálinka- főzés, répa- czukorgyárolás, mellyek a' marhának még jó abrakot is adnak, — továbbá a' dohány- készités, olajütés, buza-, fa-, len- és kender-kereskedés. — Kis gazda télen fonathat, szövethet, gazdasági eszközöket faraghat. — Emlitendő még e' tárgy körül: hogy a' gazdaság ugyan mindenütt mint szabad kereset tekintetik, 's czéhbe semmi törvény nem szoritja; de a' birtokjus igen különböző; néhol minden föld az uralkodó házé, másutt csak bizonyos rész, mivel a' többi már elajándékoztatott, vagy magányos tulajdon lett. Amazok Korona országok (l. e.). Némelly országokban Nemesi birtokot (l. e.) csak nemes vehet; polgár vagy nemtelen csak haszonbérben 'sat. tarthat. — Minden hasznavehető könyveket, mellyek Németországban a' gazdaság körül 1824-ig kijöttek, előszámlál a' „*Bibliotheca oeconomica*“ (Berl. 1825.). Emlitendők ezen kivül: London „*Encyclopedia of agriculture*,“ 's a' Lipcsében Putsche 1826 kiadta „*Allgem. Encycl. der gesammten Land- und Hauswirthschaft der Deutschen.*“ (12 köt. rezekkel), és Schwerz „*Anleitung zum prakt. Landbau.*“ (Stuttg. 1823) Kreyszig „*Handb. zu einem natur- und zeitgemässen Betriebe der Landwirthschaft*“ (Königsb. 1826. 4 k.)

Gazella, emlős faj, a' zerge nemhez tartozó. Földi igy irja le: szarvai gömbölyegek, gyürüsek, középben meghajlottak, hegyei simák, egymáshoz közelitők. — Idomra, termetre kellemes állat, fekete szemei gyönyörük; keleten lakik, éjszaki Afrikában seregesen tanyáz, 's ellenségi ellen közerővel viv. Kellemessége miatt sok hasonlitásra vetetik az arab költőknél; az arab kedvesének szeme, gazella-szem. —*j—a.*

Gázmérő (légmérő). Lavoisier találta fel ezen eszközt, melly által a' viz elveinek megégetése után vizet teremtünk, vagy azoknak viszonyos mennyiségét határozzuk meg, vagy az igy előhozott vizet összevegyüjtjük és megmérjük. Van Marum Harlemben, Haug, Seguin, Vogt és Pearson igen egyszerüvé tették ezen gépelyt. —*j—a.*

Gáznemek. A' légidomu testek közül némellyek csudálatos chemiai tulajdonokkal birnak, és a' legtisztább, elemileg egyszerü testeket mutatják; innét a' különbféle gáznemek nevezetes szerepet játszanak a' physicának chemiai részében. Leginkább a' következendők érdemelnek emlitést: 1) A' levegő (gőzköri lég), melly a' régiek véleményének ellenére nem elem, hanem több valódi és történetbeli részekből áll. Valódi részei ezek: savitó, fojtó, szenő 's gőz, mellyek a' legmagasabb tetőkön, a' legmélyebb völgyeken, a' legszárazabb időben és helyeken találtatnak benne. Ha higanyos tálra üvegharang tétetik, 's villó (*phosphor*) égettetik el alatta, akkor többszöri meggyujtással is csak annyira vihetni, hogy 21 század része tünik el az egésznek, 79 század rész pedig hátra marad, mellyben semmi test nem ég többé, semmi állat nem él. Azon 21 eltünt rész a' savitó, melly eleinte életlevegőnek, tüzlégnek neveztetett, minthogy az életre és égésre elmulhatlanul szükséges. 1771 olta kezdett esmeretes lenni. Minél több savitóval van az éghető test

vagy az állati lélekzés-müszer érintésben, annál vidorabb az égés, az élet. Az izzó fa, vagy eloltott füstölgő gyertyabél egyszerre lobbot vet, a' savitóba mártva; az alsó végen tüzes aczéltoll lángolva és sziporkázva ég el benne, 's a' villó benne meggyujtatvan, vakitó, a' napéhoz hasonló fénnyel lobog. Ha savitóval telt harang alá madár tétetik, szemlátomást vidorul, énekelni vagy csevegni kezd, 's a' felmagasztalt élet minden jeleit láttatja. Ha a' levegő csupa savitóból állana, egy szikra, egy villámlecsapás elég lenne a' földön lévő minden éghető (gyulóval biró) test lángba boritására; a' most száz évig élő állat huszig alig élhetne a' nagy életemésztődés miatt. Okosan mérséklé tehát a' természet a' közönséges levegőt a' fojtóval, melly magában ártatlan jószág, 's fojtónak csak azért neveztetik, minthogy benne, (de csak a' savitó hijánya miatt) az élet elful. Az éghető testek az égés által igen gyakran savanyokká változnak, mint a' kénkő, villó, szén 'sat. Innét lön savitó nevezete. Tisztán és nagy mennyiségben nehéz kapni ezen légnemet, melly a' föld minden változásinál fő szerepet visz, 's a' chemiát a' savitó tulajdonai történetévé látszik tenni. Előlegesen nyerhetését reménylhetjük a' levegőből, és vizből; ebből nevezetesen, ha olly testet találunk, melly a' savitatás helyett gyulósodik (*hydrogenisatur*). Ugy látszik, a' cselany (*manganum*) közelit vagy bir ezen tulajdonnal. Igy szokják most a' savitót szerezni: A' fejérizzást kiálló szegönyben (*retorta*) porzott cselany vagy higany savitatot, salétromot, timsót, vagy durró-savat (zöldlitett kálit) pörkölnek. A' szegöny nyaka, vagy a' hozzá illő cső, a' légfogó sajtár (melly vizzel van tele) tölcsére alá szolgál; a' tölcsér felett egy megforditott, vizzel telt palaczk van, mellybe a' kifejlett lég felbuborékol, és ben megmarad. A' palaczk a' viz alatt jól bedugatik, 's ugy megforditva tartatik a' használás idejéig. 2) A' fojtó-nak nincsenek olly szembetünő jelei. A' savitóval többféle viszonyban egyesül, 's igy különböző testeket szül, SALÉTROM SAVANYAT, vagy SAVITOTT FOJTÓGÁZT, (l. e.) 3) Gyuló (*hydrogenium*). Ha fejéren izzó szegönyben vas szálakon eresztünk által vizgőzt 's az előjövő levegőt felfogjuk, egy uj légnemet nyerünk, melly a' gyuladásnak különös barátja, minden égésnek (a' savitóval együtt) fő feltétele. Csak akkor ég el, ha savitótól érintetve melegül meg, és pedig csupán az érintés szinén ég, fejér lángal. Benne semmi éghető test nem ég; ha bele mártatik, nyomban elalszik. Égésének szüleménye viz, 's innét latin-görög neve: hydrogenium (viznemző). Az igazsághoz közel látszunk tapogatolódni, ha azt mondjuk, hogy majd minden égés a' gyulónak a' savitóval való egyesülése. Minden égés szülő oka a' melegség; ez hoz elő szikrát, ez gyujtja meg az egymást érő gyulót és savitót; feloldozza a' müszeres testek elemeit, mellyek közt gyuló is van, a' lég savitójával egyesülendő, lángot adandó, gőzt vizzé sürüsödendőt, teremtő. E' szerint nem magyarázható a' villó, 's minden más elem égése. Az égés alkalmával 2 iccze gyulóhoz egy iccze savitó szükséges. Ha ezen két lég illy viszonyban összekevertetik 's meggyujtatik, irtóztató durranás támad, melly erős edényeket is szét szór. Az ugynevezett VILLANYOS TÜZSZERSZÁM-ban (l. e.) egy sugár gyuló gyujtatik meg villanyos vagy tüzkövi szikra által, azon pillantatban, midőn egy kakas csavarása által az edényből kieresztetik; meggyulván, mindaddig ég, mig a' kakas visszacsavartatik, vagy a' gyuló elfogy. Egészen tisztán 15-ször könnyebb a' levegőnél, 's ennél fogva használtatik a' levegői hajózásra. A' gyuló nem csak magán, és tisztán vesz magára légidomot, hanem szénanyaggal, kénkővel, villóval sőt érczekkel kötve is. Ekkor nehéz gyuló gázok erednek, részint olly, részint fél olly nehezek mint a' levegő, p. o. széngyuló, savitós gyuló, kénes és villós gyuló 'sat. 4) Szenő (*Carbonium*). Ha tiszta savitóban szén égtetik el, ez annak térét meg nem változtatja, hanem (az eredt lég) egészen más tulajdonokat mutat. Az égő test mindjárt elalszik benne, az állat pedig megful, (innét veszedelmes égő szénnél melegedni a' szo-

bákban). Ezen uj lég a' vizet felveszi, vele egyesül, és csipős savanyu, (kellemes) izt ád neki; a' tiszta és átlátszó mészvizet felzavarja. Nem csak égés által ered, hanem lélekzés által is; a' levegőnek valódi része, de észre alig vehető mennyiségben (0,001). Bőven találtatik a' természetben. A' kréta, márvány, közönséges mészkő, csigahej 'sat. nem egyebek szénsavanyos mésznél. Ki lehet belőlök hajtani égetés vagy erős ráöntött savany által. Ez utolsó, igen gyakorlott esetben, erős habzás alatt fejlik ki. Első gáznem, melly 1755-ben feltaláltaték, neve akkor kötött lég (aër fixus) volt. Félszer nehezebb a' levegőnél, 's igy abban igen lassan terjed el; a' zárt üregekben, mint vermek-, kutak-, üvegekben soká elvan, a' nélkül, hogy a' levegővel elegyednék. Egy edényből a' másikba is öltethetik. Ez az öldöklő angyal a' nápolyi kutyaüregekben 's Pyrmontnál. Minden savanyu vizben vagyon, mint füredi, bártfai, szalatnyai, ugodi, rohicsi, fachingi 'sat. vizekben; mivészileg könnyen készittethetik. Az illy vizek felolvasztják az érczeket, 's a' vasas savanyu vizek, vasat felolvasztott szénsavannyal birnak. 5) A' sósavany is gázidomu; nevezetes a' belőle eredt zöldlő (*chlorium*), melly az ujabb időkben a' rothadás és ragadványok legnagyobb ellenségének hirdetteték. — A' többi kevesebbé közönséges és nevezetes gáznemek leirását l. Thenardnál: „A' chemia tanitó könyve" melly magyar fordítót vár. —*j*—*a*.

Gázvilágitás alatt az utszáknak és épületeknek gyulóval (*hydrogenium*) történő megvilágitását értjük. A' chemicusok már néhány tized előtt figyelmeztettek arra, hogy a' szénégetésnél veszőbe menő gyulót jó volna felfogni 's tovább használni. Lampadius ada első indítást a' dolognak a' „*Hüttenkunde*" első kötetében (Göttinga, 1801). Őt követé Lebon Frankhonban, a' thermolampa feltalálója (L. Bingertől: „*Beschreibung der Thermolampe*" Dresda, 1806). Lebon a' gázt fából vonó ki; 's mivel kevés idő alatt sok fa fogyott el, nem jöve egész divatba ezen irányzat. 1810- és 1811-ben az Angolok elkezdék ezen gázfejtéshez a' kőszenet használni, 's vele utszákat 's gyárakat világitának meg, mig Lampadius 4 hónapig 1811 a' freibergi halásztutsza egy részét visgálatul megvilágitá. Az Angolok nagyobb előmenetelének oka az volt, hogy ők a' kifejlett gázt, minekelőtte használták volna, egy gázmérő (gasometer) nevü edénybe összegyüjték, 's onnét vezették el lassanként, mig Lampadius a' fejlődéskor mindjárt használtatá. Azonban csak ott vala ezen világitás végrehajtható, hol jó kőszenet lehete kapni olcsón. Már 1815 London utszái 's nagyobb épületei kőszéngázzal voltak kivilágitva. 1816-ban Lampadius kivilagitá a' freibergi kir. amalgamamühelyeket (higany-olu-mühelyeket), 1817-ben a' bécsi mivegyetemi épület követé, 1818-ban visgálatul Prechtl felügyelése alatt 2 utsza világitaték ki. Ezen uj világitó irányzat a' következendőben áll. Hengeridomu, öntött vasból való, felcsigázható fedelü szegönyöket czélirányosan elkészitett kályhába teszünk, sulyegyenileg, 's három negyednyire megtöltjük kőszénnel. Körül helyeztetett tüzzel a' szegönyöket lassu izzásra birjuk, tartalmokkal együtt. Ekkor jó sok szénzett gyuló fejlődik ki, kőszéngyántával, vizzel 's hugyannyal együtt. A' felszáló anyagok egy vas elvezető cső által egy meghütő készületbe vezettetnek. Ebben megsürüdik a' gyánta, perkelt olaj és a' hugyanyos viz, a' gáz pedig még több tisztitás végett mésztejen vezettetik ált a' légmérőbe. Ezen légmérő 2 főrészből áll: a' tömlőből és mérőfedélből. Az első egy fa vagy öntött vasból való viztartó, felül nyilt, rajta vas vagy rézhenger van, melly alól nyilt, fel és alá mozogható, ellensulyokon függő, (gázmérőfedél). A' mint a' kifejlett gáz a' bevezető csőn ált a' vizen felbuborékolt, és a' tömlőben összegyült, felemeli a' fedelet. Egy kakassal biró származtató cső által tovább vezettetik a' gáz. Felnyittatván ugyanis a' származtató cső kakasa, a' fedél kinyomja a' gázt, a' más csőkön által rendeltetése helyére menendőt. Itt szoros, különbféle idomu, kakasokkal biró

réz vagy sárgaréz csövecskéken megy által, 's meggyujtatva a' legtisztább, szagtalan világot adja. L. Accum angol fordítását: „*Über das Gaslicht*", Lampadius észrevételeivel (Weimar 1816), és Prechtl-től: „*Anleit. zur zweckmässigen Einrichtung der Apparate zur Beleuchtung mit Steinkohlengas*" (Bécs 1817). Néhány év olta Taylor és Martineau Londonban, olajból készült gázzal kezdtek világitani. Paterson, skót, azt hirlelé, hogy levegőtartó zsákokat talált fel, mellyekből a' gáztartókba könnyen bocsáthatni a' gyulót. Nevezetes Tabornak e' munkája: „*Handbuch der Gasbeleuchtungskunst*" (M. Frankfurt 1822, 2 köt.).

—*j*—*a*.

GEBEREK (Indiában Parsisok, Persiában Geber, Gueber, Gauerek, az az, hitetlenek vagy tüzimádók) magokat Behendiknek vagy igaz, hithez ragaszkodóknak nevezik, 's legfőbb lakhelyeik Karamania pusztáin vannak, a' persiai tengerőbölnél, főképen pedig Yerd Keram tartományiban. Ezen kevessé esmeretes, tudatlanságában boldog nép, munkás, mértékletes, 's szorgalmatosan miveli földjét. A' Geberek erkölcse szelid; bort isznak, mindenféle hust megesznek, csak egy feleséget vesznek, 's mértékletesen élnek. Házassági válás és sokfeleségüség tilalmasak; de ha az asszony első kilencz eszt. alatt magtalan, szabad a' férjfinak melléje mást is venni feleségül. Egy legfőbb valóságot tisztelnek, mellyet örök léleknek vagy Yerdnek neveznek. A' napot, holdat, 's planetákat, mint hiszik, okos valóságok éltetik, a' jó fő okának a' világosságot, a' roszénak a' setétséget tartják, 's köz vélemény szerint a' tüzet imádják, a' mitől kapták neveket is. Ellenben ők magok tagadják, hogy a' tüzet imádnák, 's ezt a' megfoghatatlan isten képének mondják; a' honnan mindig tüznél imádkoznak, 's szent helyeiken szüntelen égő tüzet tartanak, mellyet prófétájok ZOROASTER (l. e.) már 4000 eszt. előtt meggyujtott. Szent könyvök neve ZEND-AVESTA (l. e.). A' holtakat nem temetik el, hanem a' tornyokra teszik a' madaraknak eledelül, 's igen pontosan vigyáznak, mellyik részét eszik meg azok először, mivel ebből vetnek a' megholt sorsához.

L—*ú*.

GEBHARDT (Ferencz Xav.), orvosdoctor, a' pesti egyetemnél a' sebészek számára rendelt különös kór- és gyógytudomány tanitója, 's a' magyar academia rendes tagja. Szül. Jan. 23. 1791 Pakson, Tolnavármegyében. Elvégezvén itt a' kezdő tanulást, M. Óvárott 's Budán folytatá mivelését; a' bölcselkedési tudományokat pedig Szegeden hallgatá. Erre az orvosi tudományokat a' hazai egyetemben tanulá, 's 1814-ben doctori koszorut nyere, utolsó, irt értekezés 's nyilvános vetekedés nélkül. Most Bécsben Hildenbrand, Kern és Boër nyilvános orvosi tanitását hallgatá 5 hónapig, 's jelen vala Rust, Görgen és Eisel rendeléseinél. Pestre visszatérte után Nov. 1. 1815 a' gyógyászok számára rendelt orvosi gyakorlat segédévé neveztetvén, e' hivatalt két egész évig vivé, 's időközben bábaság mesterévé emelteték. 1818-ban első választaték az orvosi kar idegen tagjai közül karja jegyzőjévé, melly hivatalt, két év mulva megerősittetvén benne, öt esztendeig folytatá. Tanitó székébe Jan. 10-kén 1824 iktattaték. Jegyző korában a' gyógyszertudományt, azután a' kór- és gyógytudományt másfél évig, 's végre a' sebészek számára rendelt különös kór- és gyógytudományt két évig adá elő, mint pótló. A' magyar tudós társaság rendes tagjává nevezteték az igazgatóság által Posonban, Nov. 17-kén 1830. Most egyszersmind rendes orvosa a' pesti Vakok intézetének. — Nyomtatásban megjelent munkái: 1) Beköszöntő beszéd, a' tapasztalási orvosi tudománynak méltóságáról (tartotta tanitó székébe iktattatása alkalmával, 's ki van nyomva a' „Tud. Gyüjt." 1824-ki 7-dik füz.) 2) Utmutatás az orvosi gyakorlásra, vagy bevezetés a' beteg ágya mellett való orvosi tanitásra. (Pesten, 1817, nagy 8). 3) A' különös nyavalya és gyógyitástudomány alapvonatjai. Első darab. (Pesten, 1828, nagy 8).

Gébics (Lanius L.) madárfaj, a' ragadozókhoz tartozó; esmertető jegyei Földitől igy adatnak: Orra egyenesecske, a' hegye mindenik felől fogas, töve csupasz, nyelve rongyos. Nálunk ezen 3 faja esmeretes: 1) Ör-gébics (Bábaszarka, szarkagábor), farka ékszabásu, oldalai fejérek, háta szürke, szárnyai feketék fejér foltal. Más madaraknak szavát majmozza, őket magához kecsegteti 's megöli. Kiáltozásával a' többi madarakat inti a' veszélyes nagyobb madár elől, 's ezért neveztetik ör-nek; 2) kisebb G. homloka fekete, alább vereses, 3) tövisszuró G., farka majd ékszabásu, háta szürke, négy közbülső kormánytolla fekete, orra önszinü; — bogarakkal 's apró madárral él, husát megeszik. —*j*—*a*.

Géczi János, Erdély kormányzója 1585—88. Fiatal korától fogva katonáskodván, annyira kitüntette vitézségét, értelmességét és jártasságát a' hadi dolgokban, hogy 1576, midőn Bátori Kristóf Erdély fejedelmévé választatott volna, ez őt tenné maga helyébe nagyváradi várnaggyá 's Bihar vármegyei főispánnyá, melly kettős tisztség akkor egyűvé vala kötve, 's felette fontosnak tartaték. Bátori Sigmond fejedelem gyenge korában, a' három ugynevezett elölülők helyett, a' rendek kérésére őt egyedül nevezte Bátori István, lengyelországi király, Erdély kormányzójává 1585 (V. ö. Bátori Sigmond). Az ő kormánya idejében megürülven Bátori István halálával a' lengyel királyszék, és a' rendek irányzása a' királyválasztásban Maximilian, austriai főherczeg, és Sigmond svéd király között meg lévén osztva: az utolsó felekezet feje, Zamojszki korlátnok, Erdélybe folyamodott segedelemért Maximilian ellen, a' kiről feltette, hogy hadi erővel fogja gyámolitani koronavágyját. Az e' felett tartott tanácskozásban Géczi János kormányzó Gálfi Jánossal együtt, a' többi tanácsnokok ellen kivivta, hogy Erdélyország a' svéd vális (*candidatus*) mellett fogna pártot az austriai ellen. Annakokáért 1587, jeles vezérek alatt, 400 lovaskatona küldetett Lengyelországba. Egyéb tettét Géczi Jánosnak, mint Erdély kormányzójának, nem emlitik az évkönyvek; mert már 1588 lemondott a' megyesi gyülésen, 1589 elején pedig kimult: de hogy az ország érdekei nála hü kezekben valának, kitetszik abból, hogy a' gyulafejérvári pénztárban 200 ezer forintnyi kész pénz és sok arany és ezüst edény maradt utána. Mit tartottak felőle kortársai, azt legjobban megmutatja Gyulai Pál levele 'Sibrik Györgyhöz, a' ki Géczi János után lett nagyváradi várnagy; melly levélben, minekutána a' szerző Themistoclest emlitette votna, a' kit aludni nem engedett Miltiades győzedelmi emléke, hozzá köti e' szavakat: „Megelőzött hivatalodban Géczi János, a' kinek emlékezete mint engedhet aludnod, nem tudom.“ Ugyan e' levélben emliti annak irója Gálfi János nyilatkozását is, a' ki, annak hirére, hogy Géczi János után ő fogna megkináltatni a' nagyváradi várnagysággal, igy szólott Gyulaihoz: „Nincs olly Géczi János által viselt tisztség, mellyet én ő utána magamra kivánnék vállalni.“ Ez a' levél, melly 'Sibriknek elejébe terjeszti, milly tulajdonságunak és magaviseletünek kell lenni egy nagyváradi várnagynak, és szabásait Géczi János követésre méltó példájával világositja, olly becsben vala az Erdélyiek előtt, hogy ama' vár török kézre kerültéig (1650) szorgalmatosan őriztetnék, és minden uj várnagy előtt felolvastatnék. — Géczi András. l. Bátori Gábor és Betlen Gábor alatt. *Fábri Pál.*

Gedike (Fridrik), szül. Jan. 15-kén 1754 Boberow faluban, Lenzenhez közel a' brandenburgi markgrófságban; 9 éves volt, midőn atyja, ottani predikátor, meghalt, 's majd minden nélkül szükölködött. Seehausenbe viteték, hol oskolába járt, és onnét a' züllichani árvaházba. Itt Steinhart gondja alatt 7 évig táplálttatott, 's nevelteték, a' nélkül, hogy különös tehetség vagy előmenetel által ajánlotta volna magát. 1766-ban Steinhart önnevelő intézetet állita fel, mellynek G. is nevendéke lőn, 's itt kezdé lelke magát mutatni. Egyszerre munkásság lepé meg,

tehetségeit hamar kifejtő, és bámulandó előmenetelét okozó. 1771-ben a' frankfurti egyetembe ment, theologiát tanulni. Itt tudományos öszveköttetésbe lépett Zöllnerrel, 's más tanulókkal. Töllner jó tanitója, 's okos mivelője volt. Ennek halála után Steinbart lön viszont jóltévője és tanitója. 1775-ben Spalding házi nevelőnek hivá meg; 1776 a' fridrichwerderi gymnasium alvezetője lön Berlinben. 1778 prorector, 's 1779 igazgató. Ekkor kezde Némethon legnagyobb oskolaférjfiai közé emelkedni. Fáradhatatlan és szerencsés volt az uj tanitásidomok behozásában. 1793 társigazgató, 's Büsching halála után 1795-ben igazgató lön a' berlini gymnasiumban, és a' tőle függő 2 oskolában; 1790-ben tagja a' tudományok berlini academiájának, 's nem sokára a' mivész-academiáé is; 1791-ben a' hallei egyetem, theologiai doctor-czimmel tisztelé meg. 1797 Olaszhonba utazott. Jó férj és atya, boldogul élt az övéi körében is, polgártársaitól szerettetve; egészséges teste még hosszu életet reményltetett, de egy véletlen betegség korán elragadá (Maj. 2 kán 1803). Sophocles Philoctetjét, Plato néhány beszélgetését és Pindarosz diadalmi énekeit leforditá. Barátjával Biesterrel a' berlini havi irásból 1783 óta 17 kötetet ada ki. Nevelő iratai és chrestomathiáji elsők a' jobbak közt.

GEILENAUI VIZ, egy forrás Geilenau falu szomszédságában a' Lahn szélén Nassauban, sziklás, szántóföldes és rétekkel bővelkedő hegyek között; tiszta szinü, gyöngyöző, kedves savanyu. Egy fontban ezen álló részek vannak: 1/5 szem sósavanyos szikag, 12 sz. szénsav. szikag, 1 1/2 szénsav. mész, 3 2/3 szénsav. talakföld, 1/12 gyántanyag, 1/2 vonatanyag, 5/6 vasag, 19 1/2 köbhüv. szénsavany-gáz.

GEISER, nevezetes forró, szökő forrás, Island szigetén, felülmuló minden mivcsinálta szökő kutakat; szökő oszlopa 10 lábnyi áltmérőjü, 's naponként néhányszor 80—100 lábnyira lökődik a' levegőbe, földalatti morajtól 's rengéstől kisértetve. Hévsége olly nagy, hogy a' tojás néhány percz alatt keménnyé fő benne. —j—a.

GEISMARI VIZ, Geismar falu szomszédságában Gudenshegyen, Kurhessenben; savanyu izü, egészen áltlátszó, gyöngyöző, tárt edényben vas-ochrát rak az oldalakra, 's felszinén gyenge hártyával fedetik. 24 latos fontban ezen létrészei vannak: Glauber sava 3 szem, konyhasó 3, sziksó 2, szénsavanyos mészföld 4, szénsavanyos vasag 1 szem. A' selteri vizzel chemiai részeire 's orvosi munkálatira nézve nagyon egyezni látszik. —j—a.

GEISTICA, a' föld szárazának leirása. Következő részei vannak: 1) szigeti földleirás (szigetleirás, *nosographia*), melly a' szigeteket és félszigeteket irja le, kiterjedésekre, eredetekre, helyezetekre 'stb. nézve. 2) Hegyi földleirás (hegyleirás, *orographia*), leirja a' szárazon, 's a' tengerfenéken lévő hegyeket, azoknak különbségeit (jég, hó, tüzokádó, havas, barlangos 'stb. hegyeket), öszvefüggését. 3) Képződési földleirás (*orvctographia*, földképzetirás), melly a' hegyek nemeit az egész földön képződésekre, korokra, 's létrészeikre nézve visgálja. 4) Térségi földleirás (térleirás, *planographia*), a' síkokról, felületekről, hasadásokról, mélységekről, padokról, erekről, telepzetekről 'stb. ir. Igy irá le Schouw Fridr. Joachim a' pyrenéi havasokat és a' skandinavi bérczeket. —j—a.

GEJZA, Toxus fia, Magyarok fejedelme 972—997. Neve valódi helyes irását és kimondását már most ki nem tanulhatni. A' külföldi régi iróknál Geysa. Geyso találtatik, Turóczinál Geycha, a' magyar királyi koronán pedig Geobitz (l. Gejza király neve). Bél Mátyással némelly történetirónk Győző, Engel Gecse nevet hoz ki ezekből, melly utolsó a' Székelyek közt van divatban. Gejza békeszerető, 's engedékeny 'természetü ember vala, de nem minden gerjedékenység nélkül, ugy hogy néha fellobbanó haragjának kártékonysága kegyetlenség színében láttatná őt egy két régi iróval. Lehet azonban, hogy valamint magasztalt, ugy gyalázott tetteinek is rugóiát feleségében kell keresni.

Ez Sarolta vala, az idősebbik Gyula, erdélyi fejedelem leánya, hires szépségü, de egyszersmind férjfias természetü, sőt szilaj lelkü asszony, a' ki lovaglásban és borozásban férjfiakkal is feltett, és haragjában egykor egy férjfiat kardal agyon vágott. Illy tulajdonságokkal birván a' két házastárs, könnyen elgondolhatni, mellyike vitte legyen a' kormányt. Keresztény létére azon vala Sarolta, hogy hagynának fel a' Magyarok a' szomszéd keresztények lakhelyeinek dulásával, és e' helyett barátságos öszveköttetésbe lépnének velek; melly szándéka végrehajtására különben is háboru utáló férjét annyival könnyebben rá birta, minthogy az előbbi uralkodás alatt, a' külföldön szenvedett temérdek veszteségek által, tetemesen megfogyott vala a' nemzetben a' hadra való legénység száma. Követek küldettek tehát 973 II. Otto romai német császárhoz és más keresztény fejedelmekhez, a' kik ezeket tudósitanák a' Magyarok fejedelmének békés indulatjáról és szándékáról. Hihető, hogy Sarolta meghagyásából arra is felszólitattak a' fejedelmek, kogy keresztény papokat küldenének a' magyar földre, a' kik a' nemzet térítésében munkálódnának, és hogy kijelentetett az uralkodó ház készsége, egyéb jövevényeket is szivesen és vendégletesen fogadni Magyarhonban. Ennél fogva a' császártól felszólitva, feles számu papokat és szerzeteseket küldött Magyarországra a' passaui püspök Piligrin, a' ki már 975, VII. Benedek romai pápahoz intézett levelében, azzal dicsekedheték, hogy mintegy 5000 mind a' két nembeli magyar lelket nyertek megküldöttjei. Maga Gejza is felvette a' keresztséget 977. Nem lehet azonban tagadni egy részről, hogy az akkor behozatott kereszténység csak névszerinti vala: mert Gejza azontul is egyiránt teljesité a' keresztény és pogány szertartásokat, és udvari papjának szemrehányásaira azt felelte, hogy ő elég gazdag mind a' kereszténynek mind a' Magyarok istenének kielégitésére. Más részről az ősi hitvalláshoz ragaszkodó Magyarok ismét elkezdének a' nyugoti szomszédságba járni zsákmány után, és a' német földön fekvő Mölk várából, a' mellyben magokat megfészkelték vala, folyvást háborgaták a' környéket, különösen pedig Piligrin püspökmegyéjét, a' kinek apostolai többé be nem bocsáttattak Magyarországra, 's a' benlévők is rémültökben elhagyogaták azt. Illy helyezetben szükségesnek tartá II. Otto császár, állandó gátot vetni a' féktelen szomszédok becsapásai ellen. Annakokáért a' németföld keletszakáu végőrmegyét (Mark) szakasztott ki a' bajor herczegségből, és babenbergi vagy bambergi Leopoldot tette abban végőrnaggyá (Markgraf) 983. Leopold a' Magyarokat Mölkből kiverte, 's a' Szárhegyig (Kahlenberg) visszanyomta 984, és Mölkbe helyezvén udvarát, a' keletszaki végőrmegyét (*östliche Mark*, *Markgrafschaft Oesterreich*) megalapitotta. Több évek mulva III. Otto császár ismét felfogta a' Magyarok térítésének dolgát, és ezt különösen Adalbert prágai püspöknek ajánlotta. Ez egy meghitt emberét küldötte Gejzához, azután maga is bejött Magyarországra; egyszersmind pedig ugyan azon időtájban, hihetőleg Sarolta intézetéből, több külföldi vitézek érkeztek a' fejedelmi udvarhoz, némellyek közülök fegyveres csapattól kisértetve; a' kik azután jószágot nyervén a' fejedelemtől, a' magyar földön maradtak, és magyar nemzetségek törzsökeivé lettek. Illyenek valának a' San-severinoi gróf Adeodatus v. Theodatus Apuliából, a' ki Tatát; a' hennebergi grófok Wolfger és Hedrik, a' kik Hédervárát; Hunt és Paznan, a' kik talán Hont várát épitették, és a' wasserburgi grófok Venczelin és István. Ezeknek jelenlétekben megkereszteltette Gejza 995 Esztergamban, Adalbert püspök által, egyetlen fiát Vajkot; feleskette az ország nagyjait annak hüségére, 's eljegyezte neki Henrik, bajor herczeg testvér hugát, Gizelát (l. I. István. Gizela). Adalbert püspök ezután eltávozott a' magyar földről, itt hagyván ama' meghitt emberét, a' ki némellyek szerint Pannonhalmán vette lakását, abban a' monostorban, mellyet ott sz. Márton tiszteletére már Gejza kezdett vala épittetni, 's a' kinek neve sz. Adalbert életében Pappasnak

iratik. Meghalt Gejza fejedelem 997. Három leányai közül Juditot Boleszlav lengyel herczeg, Saroltát, Aba Samuel, a' róla nevezett vármegye főispánya, a' harmadikat, a' kit némellyek Gizelának neveznek, Urseolo Otto, velenczei herczeg, vette feleségül.

GEJZA I., Magyarország királya 1075—77. Apja, I. Béla váratlan halála után 1063, László, 's Lambert testvér öccseivel együtt Lengyelországba vonta meg magát IV. Henrik német király elől, a' ki jövendő sógorát Salamont, I. András fiát, hatalmas hadsereggel kísérte be Székesfejérvárrá, 's itt másodszor megkoronáztatta. Kevéssel azután visszatért Gejza lengyel hadakkal, a' mellyeket Boleszlav krakói herczegtől kapott vala; és midőn a' Magyarok nagy része hozzá állana, elkerülhetetlennek látszék a' polgári háboru. De a' győri püspök Desiderius, békét eszközölt az előrenyomuló Gejza, 's a' védőjitől már elhagyatott és Mosonyba zárkozott Salamon között 1064. E' győri békekötésnél fogva királynak esmerte Gejza herczeg Salamont, kikötvén magának és testvéreinek az ország harmadát herczegi birtokul; és hogy szembetünő jelét adná indulatjának, ugyan abban az esztendőben a' pécsi székesegyházban harmadszor fejére tette Salamonnak a' koronát. Ez időtől fogva tiz esztendeig ugy viselék magokat a' herczegek, mint hü alattavalói a' koronás fejedelemnek, és tetemesen gyámolitták őt minden hadakozásaiban. Hanem utolsó közös hadi tettök alkalmával elszóratott köztök a' bizodalmatlanság magva, melly nem sokára nyilvános háborura ütött ki. Midőn t. i. Salamon 1073 az ország ellenségeinek, a' Bissenusoknak, pártolása miatt, megvette volna a' herczegek segitségével Nándorfejérvárajját; és a' várba zárkozott görög várnagy, Niketas, különösen Gejzának megadta volna magát: szabadon bocsátotta ez az egész őrsereget minden vagyonával együtt, a' kötés értelme szerint, jóllehet a' király és ennek meghitt embere, a' bácsi főispány Vid, a' foglyok megosztatását sürgetnék. Ezen való boszujában ugy intézte Vid a' dolgot, hogy a' herczegeknek csak egy negyede jutna a' zsákmánynak, holott annak egy harmada illetné őket. Táplálta a' király idegenségét az, hogy nem sokára ezután a' romai görög császár, Dukas Mihály, Gejza magaviseletéről tudósitva, követséget küldött ehez köszönettel és becses ajándékokkal; melly követség a' királynak feléje sem ment. E' felett (Decsi Sámuel és Veszprémi István értekezéseinél fogva) igen hihető, hogy amaz ajándékok között vala az a' korona is, a' mellyről, hogy Dukas Mihálytól küldetett Gejzának, minden esetben bizonyos. Vid el nem mulatta királyságra törekedés szinében láttatni a' dolgot Salamonnal, a' ki tehát sógoránál, IV. Henrik császárnál, segitség után járatott. Gejza, ezt megtudván, ugyan e' végre elküldötte testvéreit Orosz- és Lengyelországba. A' körülállások ugy hozák magokkal, hogy foganatlan maradna mind a' két fél ebbeli iparkodása; 's némelly egyházi, 's világi fő emberek, a' kik polgárháborutól iszonyodának, még egyszer békülést szereztek a' király és Gejza herczeg között Esztergamnál a' Duna szigetén. De csak szinlett vala a' király részéről a' békülés, mert csak hamar tudtára esett Gejzának, hogy minduntalan sürgeti ő a' segedelmet Henriknél. Hogy tehát megfelelhessen a' megtámadandó erőnek, maga is elküldötte László öccsét a' Morvák herczegéhez, Ottohoz, a' ki nekik sógorok vala. Az alatt Vid meg tudta vesztegetni Gejzának három hadvezérét, és ezeknek árulásában bizakodva, rá vette a' királyt, hogy halasztás nélkül hadat inditana a' herczeg ellen. Ez a' szegszárdi apáttól, Villermtől, megintetve, négy fegyveres csapattal elindult herczegi birtokából, a' tiszántuli vidékről, nyugot felé, melly tájról várá Lászlót a' morva hadakkal; de már Szabolcs vármegyében (Turóczi a' helyet Kemey-nek irja) szemközt találta a' király hadseregét, Febr. 26 1074. Ekkor Gejza három megvesztegetett hadvezérei, csapatjaikkal együtt, pai'saikat magasan felemelve, félre kelének a' herczeg mellől; de a' király hadaitól, a' mellyeknek gondatlanságból tudtokra nem ada-

tott vala az összebeszélt jel, üzőbe vetettek, és vérökkel lakoltak álnokságokért. Maga a' herczeg negyedik csapatjával keresztül vergődött, ámbár nem veszteség nélkül, az ellenség sorain, és a' befagyott Tiszán általkelvén, a' Duna felé tartott; melly folyó dé!re kanyarodásánál összve találkozott Otto, 's László herczegekkel, a' kik morva hadakat és magyar kaszás csapatokat vezérlének. A' herczegek Czinkotához szállottak táborba, a' hol az oda érkezett királytól, Vid unszolására, a' monyoródi halomról megtámadtattak, Mart. hanyatlatán 1074. E' csatában a' bácsi zászlóally, mellyet Vid vezérle, a' Morváktól csaknem levágatott vezérestül, a' király pedig, a' ki egyenesen Gejzának tartott, a' két testvértől közbe vetetvén, minekutána fegyvereseinek nagy része elhullott vala, Bátor Opos védelme alatt a' Dunához menekedett, és Szigetfőnél általhajózván a' folyón, Mosonyba vette magát. E' győzedelem után Otto herczeg, a' zsákmányból gazdagon megajándékozva, haza tért; Gejza és László pedig, általkelvén a' Dunán, megrakták az ott lévő várakat őrkatonákkal, a' többi hadakat szétbocsátották. Az ország rendei, a' történt dolgok hírére, Székesfejérvárrá gyültek, és Gejzához Szegszárdra követséget küldvén, tudtára adták a' gyülés végzetét, melly Salamont a' koronától elesettnek jelenté, 's egyszersmind kérették, hogy vállalná fel a' királyi méltóságot és hatalmat. Gejza az ország kormányát ugyan mindjárt általvette „Magyarok fő herczege" czim alatt, de csak akkor koronáztatta meg magát, mikor VII. Gergely romai pápához intézett levelére az a' válasz érkezett vala, hogy isteni itélet vitte által Salamonról ő rá a' fő hatalmat. A' koronázás 1075 történt azzal a' koronával, mellyet a' görög császártól kapott vala Gejza, 's a' mellyel hihetőképen már akkor olvasztatott öszve fedelül sz. István koronája. I. Gejza király az egykét végvárban megvonult Salamon ellen foganattal védé az országot, főképen László herczeg gyámolitása által; a' Duna kanyarodásánál, a' hol az ohajtott és győzedelmet szült segitségre akadott vala, szentegyházat épittetett a' b. Szüz tiszteletére, 's az e' körül támadó helységet, az ottani rengeteg erdő remetéjéről, Vácznak nevezte; Nándorfejérvárat a' görög császárnak hihetőleg visszaadta; a' koronát és királyi méltóságot némelly egyházi személyek intésére kész vala Salamonnak visszaengedni, de mig e' felett folynék az alkudozás, meghalt 1077. Több flai közül csak az egy Kálmán maradt életben utána.

Gejza II., Magyarország királya 1141—61. Kevés napokkal az apjának, II. Belának, halála után megkoronáztatott 10 esztendős korában; az ország kormányát pedig néhány esztendeig még Ilona, a' király anyja vivé, a' maga sógorának, Belus szerb bojárnak, segedelmével, a' ki az oklevelekben herczegnek, bánnak, később nádorispánynak is iratik. Hihetőképen ennek eszközlése által német gyarmatok szállittak 1143 Erdélyország délszakára, ősei a' mai erdélyi Szászok nagyobb részének. A' korona követeló Borik (l. II. Béla) ujra felfogta ez időben veszett ügyét, és az austriai végőrnagyban pártfogóra talált; legalább egy austriai várnagy, Ratbold, husvét hetében 1146 váratlan ráütés által, megvette számára Posonyt; de kevéssel azután, midőn Borik több erő szerzés végett elhagyta volna a' várat, megszállotta azt egy magyar csapat, és annyira megrettentette a' benne maradt Németeket, hogy ezek 3000 márka ezüstön vásárolnák meg szabad elköltözéseket. Az alatt öszvegyült a' király hadserege, 's Mosony vármegyének Leerfeld nevü térén táborba szállott; a' hol minekutána sz. Anna kápolnájában kardot kötöttek volna a' püspökök a' 16 esztendős király oldalához, általvette ez a' tartalékhad vezérlését, és általkelt a' sereg a' Lajta vizén. E' mozdulatok hírére az austriai végőrnagy Jasomirgott Henrik (e' szavajárásáról „*Ja, so mir Gott hilft*"), a' ki ekkor egyszersmind bajor herczeg is vala, előjött hadaival, és szokott tüzével megtámadván a' Székelyekből álló magyar előhadat, szétverte azt. De a' magyar hadsereg dereka, Belus vezérlése alatt, nem csak megállotta a' harczot, ha-

nem vissza is verte, 's olly zavarba hozta az ellenséget, hogy Henrik a' Fischa mégé kénytelenittetnék hátravonulni. Ez időben sz. Bernát, a' clairvauxi apát, hathatós intése megszüntetett Europában minden hábort és vitát a' keresztény fejedelmek között, és felgyujtotta bennek a' szent földért való viaskodás buzgalmát, a' hol Nureddin szultán Edessát, a' keresztény birtok őrfalát, elfoglalta vala. Békekötés nélkül abban maradt a' Magyarok vitája is nyugoti szomszédjaikkal, és 1147 kétszázezernél több keresztes katona költözött Magyarországon keresztül, III. Konrád császár vezérlése alatt; vele az austriai végőrnagy is. Ez a' sereg koldulással, rablással és mindennemü garázdasággal jelelte nyomait, és gyülöletessé tette magát. Követte azt rövid idő mulva VII. Lajos franczia király, nem csekélyebb számu fegyveresekkel. De a' franczia vitézek szoros hadi fenyitéke, példás rendtartása, illendő, 's gyalult magokviselete, annyira különbözött amazokétól, hogy mindenütt felette szivesen láttatnának a' magyar háznaknál, és Gejza pajtásságot (*confraternitas*) kötne fiatal királyi vendégével. Ennek hadai között lappanga Borik is, a' vezérek tudta nélkül, és csak akkor esmertetett meg egy Györk nevü magyar nemes embertől, midőn már az ország déli széleit elérte vala a' franczia sereg. Gejza, tudósittatván a' dologról, azt az üzenetet küldötte Lajosnak, hogy nem barátságos tétemény volna, az ő halálos ellenségét palástolnia. Erre Lajos és a' franczia vezérek felpattanva, keresteték a' vádoltat, hogy vérét ontanák; de Borik, előzőleg a' király lábaihoz borulva, megesmertette magát, és oltalmáért esedezett. Mig a' nemes indulatu fejedelem haboznék lelkében, valljon megengedné-e királyi tisztje 's méltósága az eképen hozzá folyamodottnak kiadatását: Borik, a' keresett oltalomban nem bizván, felkapott éjjel a' király egyik futamos paripájára, 's az ezt ellenző lovász fejét kardjával ketté hasitván, Görögországba illant. Hihetőképen ezután, t. i. 1148, Gejza 18 esztendős korában történt ennek öszvekelése a' kiewi orosz fejedelem, Mótislaw v. Minoslaw leányával, Frusinával (Euphrosyne), melly öszveköttetés bele vonta a' magyar királyt az orosz fejedelmek czivakodásaiba. Frusina királyné testvér bátyja, t. i. a' kiewi fejedelem Isaslaw, önerejével meg nem birta menteni fejedelemségét két kapzsi szomszédja, Dolgorukoj György susdali, 's Wladimerko, halicsi fejedelmek ellene töréseitől. Gejza több izben gyámolitá sógorát; nevezetesen 1151 egy számos magyar segédhad győzedelmesen visszahelyezte azt Kiewbe, a' honnan Dolgorukoj őt kiszoritotta vala. Megjegyzésre méltó, hogy ez uttal a' magyar tábori hangverők bámulásra gerjesztek a' kiewi Oroszokat, a' kik őket hallgatni nem győzék, minden vendégletre meghivák, és bőven megajándékozák. Személyesen is kétszer vezérelt Gejza hadakat Isaslaw ügyében, Halicsba, Wladimerko ellen, a' kit Premisl táján 1152 végetvetőleg megyőzött és nyugalomra kinszeritett. Azonban e' háborukban a' Magyarokat is érte néhány baleset; és ámbár dicsőséget, valódi hasznot ugyan nem aratott bennek a' nemzet és az ország; és még is, midőn ez oldalról még el sem végződött volna a' hadakozás, már uj fegyvermérést szült a' déli szomszédság dolgaiba avatkozás. Mert midőn Ilona testvére, Tschudomil, szerbországi zsupan, fegyverrel függetlenséget iparkodnék szerezni a' görög császártól: arra birta a' rokonság ösztöne Gejzát, hogy Belus által magyar hadakkal gyámolittatná bátyja szándékát, annyival is inkább, mivel hogy Comnenus Manuel görög császár szivesen fogadta vala udvaránál Borikot. De ezen segedelmezésnek sikere nem lett; Tschudomil megaláztatva ismét urának kénytelenittetett vallani Manuelt; a' magyar segédhadak is tetemes veszteséget szenvedtek; és maga Gejza sem fordithatta meg a' hadi szerencse jártát, midőn 1152, Wladimerko legyőzétése után, sebes haladással a' déli szélekre vezetné fáradt hadait. Ehez járulván annak hire, hogy az uj német császár, a' veresszakálu Fridrik, Regensburgban hadakat kivánt a' rendektől Magyarország meghóditására: engedett Gejza az egy-

háziak intéseinek, és békét kötött Manuellel 1153, mellynél fogva Bosnyá, a' Lászlónak, Gejza öccsének, még az-apjától szánt herczegi birtok, Boriknak jutott, a' magyar korona felsősége alatt. Annál nehezebben esett ez Lászlónak, midőn a' király Bosnya helyett más földbirtokot nem szándékoznék neki juttatni, hanem tanácsosabbnak tartaná, pénzbeli jövedelmet rendelni mind a' két öccsének, Lászlónak és Istvánnak. Még is István vala az első, a' ki bátyját 1157 neheztelve elhagyta, 's Fridrik császár oltalmába adta magát és követelését. Gejza segédhadat ajánltatott Fridriknek az Olaszok ellen, ha öccse pártolásával felhagyna; 's minthogy az ajánlás elfogadtatott, 600 magyarországi iászok vitézkedtek 1158, a' herczegi méltóságra emelt Jasomirgott Henrik alatt, Milano falai körül, melly város rövid idő mulva kénytelen vala megadni magát a' császárnak. István herczeg Fridriktől Manuelhez vette magát, a' ki feleségül adta neki a' maga testvér öccsének, Isáknak, leányát Máriát, és megbiztatta őt ügyének hathatós gyámolitásával. Comnenus Andronicus tehát, a' császár rokona, Gejzához küldetett, hogy nyilván a' herczeg részére alkudoznék a' királlyal, alattomban pedig amannak pártjára csabitgatná a' magyar fő embereket. E' kettős játék mellett, még egy harmadikat is inditott a' fondor Görög, tulajdon karjára: mert titkon Nissa 's Branizova vidékeivel megkinálta a' királyt, ha ez őt segiteni akarná a' görög császárszék elfoglalására. Kapott az ajánlaton Gejza, 's 1159. számos hadsereggel Branizova alá szállott, várván titkos frigyesének, a' ki már az előtt Constantinopolba visszatért vala, nyilvános hozzá járultát. De Andronicus minden ravaszsága mellett sem vala elég szemes, kelletig fentartani hármas álorczáját; és a' kémektől, mellyekkel tudta nélkül körülvette vala őt a' császár gyanakodása, ez előtt megesmertetve, fogságra vettetett. Mindazáltal tökéletes győzedelmet nyert Gejza a' Basilius és István herczeg alatt ellene küldetett görög hadakon; hanem mégis, tudtára esvén Andronicus esete, visszahuzta seregeit, és a' temérdek hatalommal közelgő császárral békére lépett 1160, visszaadván neki elfogatott embereit és lovait, fegyverestül és minden készületestül. E' háboruban elesett Borik, sok ideig követelője, utóljára hive a' magyar koronának. A' békekötés után a' Velenczeiek ellen forditotta Gejza fegyverét, a' kiktől elvette Jadrát, utolsó birtokjokat a' dalmát szárazföldön. Távollétében idősebbik öccse László is Constantinopolba távozott; 1161 pedig meghalt Gejza 30 esztendős korában. Fia három maradt, István, Béla, Gejza; leánya négy, Ilona, Ersébet, Odola, Margit. Említésre méltó, hogy II Gejza uralkodása alatt Németbirodalomból Magyarországra menekedett Gutgeld István vitéz, a' ki, mivel I Fridrik császár koronáztatásakor a' thüringeni landgrófot megölte, birodalomszerte jogveszetbe (*Reichsacht*) tétetett vala. Ezt tartják némellyek a' Bátori nemzetség törzsökapjának. *Fábri Pál.*

Gelderн, herczegség, Hollandnak negyedik tartománya, 4 kerülettel, mint az arnheimival, nymwegnivel (erős vár), zütphenivel 's thielivel. 93 nsz. mf-ön 290,000 lak. van 's 6 követet küld az országrendek közé. Földje jól miveltetik. Fabrikái jók. Áltszállitó kereskedése jövedelmes. Mostani keritetlen kerületvárosa Geldern, Poroszország klevei kormánykerületében fekszik, a' Fossa Eugenianál, 3250 lak., jövedelmes fabrikákkal 's gabona-kereskedéssel. *L—ú.*

Gelée, l. Kocsonya.

Gelée (Claude) Lorrain néven ismeretesebb; tájfestő; szül. 1600 a' lotharingiai Champagne kastélyban, szegény szüléktől. Freiburgban bátyja, egy fametsző oktatá a' rajzolás elveire. Majd Romába vándorlott, 's a' tájfestő Tassi (Agostino) festék-dörzsölőnek 's kuktának vevé fel. Vals Gottfriednek némelly képei itt ugy feltüzelték, hogy nem tekintve szegénységét, tanulás végett ezen mivészhez Nápolyba utazott. Csak hamar olly kitünő lángészt fejte itt ki, hogy az első tájfestők sorába állhata, kivált miután Lombardiában 's Velenczében Giorgione és Titian

tájfestéseit tanulgatta, 's ezek világításának 's színezésének módját sajátjává tette. Romában telepedék ezután le, 's képei kapósak lévén, tisztességesen élt, 's 1682 podágrában halt meg. Munkáival a' legelső galeriák díszlenek; azonban legjobb darabjainak négye Kasselben, ketteje pedig Drezdában van. Legjelesebb mive a' Villa Madama erdőcskének ábrázolása; mellyet maga is annyira becsült, hogy noha XI. Kelemen, mennyi rá fért, annyi aranyat igérne értte, tőle, mint természetről utánazottól, megválni nem akart. A' tárgyak örökös változtatásában rendkivüli leleményességgel, 's e' felett mély tanultsággal birt. Azon igazságban, melly szerint a' napnak külön órákban hatását, 's a' gyenge hives szellőket, mellyek a' fák ágaival 's leveleivel játszadozva, az árnyék alatt kigyódzó patak csörgésibe susogva vegyülnek, csalólag kifejezni értette, csak Dughet Gáspár állhat meg mellette. Abban pedig minden versenytársait felülmulta, hogy némelly árnyékos helyeknek egy olly harmatos nedvet tuda adni, melly egészen utánazhatlan. Figuráji ellenben tökéletlenek valának, 's ezt maga is olly jól tudta, hogy szokása volt mondani: eladott tájfestéseinél a' figurák csak ráadások. Festéseit többnyire nagy nemü épitmények ékesitik, 's tárgyok mythusi vagy történeti. Festéseihez készitett rajzait „*Libri di verità*" igazság könyveinek nevezé. Illy gyüjtemény 200 rajzolattal Devonshire herczeg, másik 130-al lord Holland birtokában van. *J.*

Gelei Katona (István), Gele nevü faluban szül. Heves Vármegyében, nem messze Eger városától, a' 16-dik századnak vége felé. Félesztendős gyermek volt, mikor atyja meghalt. Hét esztendős korában a' Tatárok elrabolták, de anyja őt Szolnokon megesmervén pénzen kiváltotta. Tanult Sátorallya-Ujhelyen, Gönczön és Sáros-Patakon. Bethlen Gábor költségén 1619-dik esztendőben a' heidelbergi egyetembe ment. Visszajövén, 1621 esztendőtől fogva reformatus predikátor és 1623-tól superintendens volt Erdélyben. Meghalt 1649 esztendőben. Munkáji: 1) *Praeconium Evangelicum* (Gyula Fejérvárott 1632. 2 köt. fol.) 2) Titkok titka. (Nagyváradon 1645. 4. a' szent háromságról a' Socinianusok ellen). 3) Váltság titka. (3 köt. Nagyváradon 1645. 4.) 4) Magyar Grammatika, *id est quaedam de recta hungarice loquendi scribendique ratione observationes.* (Gyula Fejérvárott 1645. 4. Most ritka könyv). 5) *Graduale, quo modus canendi cum characteribus musicis indicatur.* (Gyula Fejérvárott 1636. fol.) 6) Több deák és magyar halotti beszédek. *Rumy.*

Gelen vagy Gelenius (Jónás) született Szentgyörgy sz. kir. városában Posonvármegyében; a' dresdai gymnasiumnak rectora, és derék latin stylista 's költő volt a' 17-dik századnak elején. Sok deák programmát irt 's bocsátott közre, p. o. „*De Romanorum gentilium celebrandi Calend. Januar. ineptiis;*" „*De inclyti Germaniae fluvii Albis adpellatione, origine atque incrementis;*" „*De vera libertate;*" „*De concentu orbium coelestium;*" „*De familiis principum emortuis et de infelicitate postremorum suae stirpis;*" „*De carcere corporis et animi medico;*" *De utilitate declamationum;*" „*De varia saeculorum adpellatione;*" „*De Jesuitarum doctrina et eloquentia;*" „*Theatrum passionis Christi;*" „*De praeceptis eloquentiae.*" 'sat. *Rumy.*

Gellert (Christian Fürchtegott), szül. 1715 Haynichen kis városban, Freiberg táján az Erczhegyekben, hol atyja predikátór vala; már 11-dik évében másolás által kelle magán segitenie, minthogy 13 testvére lévén, atyjának nem vala elég jövedelme nevelésökre. Első költési próbátétele alkalmi vers volt, atyja születése napjára, 13-dik évében. Tetszett, 's ő tovább dolgozék. 1729-ben a' meisseni herczegi oskolába jött, hol a' romai és görög irók külsejével igen is, de lelkével nem esmerkedett meg. 1734 olta Lipsiában theologiát tanula; 4 év mulva Haynichenben papiszékre bátorkodott. Ha nagyobb hátorsága, jobb egészsége, erősebb melye 's hivebb emlékezete lett volna, bizonnyal első

szónoki közé tartozott volna idejének 's honjának, könnyüsége 's foghatósága miatt. 1739-ben két nemes ifju nevelését fogadá el, Dresdához közel; azután nénje fiát az egyetemre készité elő, 's 1741-ben Leipzigba kiséré. Itt is tanita és tanult. Midőn Schwabe 1742-ben a' „*Belustigungen des Verstandes und Witzes*" kiadá, G. meséket, elbeszéléseket, tanitó versezeteket 's egy pásztorjátékot ada hozzá, és több kötetlen irást. Azután barátival a' „*Bremai toldalékok*" -at adá ki. Az ifju költő könnyü, természetes hangja tetszék; meséi, regéi mind kivánesiabban olvastattak. Azért különösen illyeneken munkálkodott, 's folyvásti hivatal-viselésre nem érezvén magát elég erős egészségünek, az ifjak tanitását választá. 1744 magister lön, 's 1745 ezen értekezést védé: „*De poësi apologorum eorumque scriptoribus.*" Tanitása mellett költött is meséket és elbeszéléseket, 's a' szin megjobbitása végett vig és pásztorjátékait irá. Románt is irá: „*Svéd grófné*" czim alatt; egy levélgyüjteményt, tanitó verseket, lelki ódákat és énekeket ada ki. Azonban a' hypochondriában igen szenvedett. 12 évig tanita Lipsiában a' nélkül, hogy közönséges hivatalért folyamodott volna. De az udvar figyelmetessé lön érdemeire 's kivánd, hogy a' philosophia rendkivüli tanitóságáért folyamodjék. 1751-ben megnyeré e' hivatalt. Hallgatói legnagyobb számmal voltak, 's határ nélküli tiszteletben álla. Hypochondriája azonban nőve nőtt. Felhagya a' költéssel, egészen a' morálnak adva magát. A' hétéves háboru alatt igen sok idegen látogatá meg. Károly és Henrik porosz herczegek gyakran beszéltek vele, és ez utolsó Kalckreuth generál által azon lovat ajándékoztatá neki, mellyen a' freibergi csatában ült; G. ezen naponként szokott lovagolni. 1760-ban II Fridrik magához hivátá, 's beszédjével megelégedve, ezt mondá róla: „*le plus raisonnable de tous les savans allemands.*" A' rendes tanitóságot, mellyel megkináltatott néhányszor, nem fogadta el. Egy kedves tanitványa, titokban, évenként 150 tallért külde neki, 's ez Brühl Móricz gróf volt. Mascov történetiró halála után 450 tallér kegypénzt kapott évenként. Mig igy külső boldogsága emelkedett, baja nagyobbodék 's hasdugulásban holt meg Dec. 13-kán 1769, 55-dik évében. Gellert kellemetes társalkodásu, tiszta erkölcsü, mindenek iránt barátságos férjfiu vala. Mint iró szeretteték nemzetétől. Ő a' német literatura legszárazabb korában irt, ő volt a' jeget törők elsője. Hogy remekeket nem irt, nem csudáljuk. Legtöbb tehetsége volt az apró vig elbeszélésekre; játékai, románja nem sültek el. Levelei az ő korában szerettettek, mi az akkori kor hibáit jól látjuk bennek. Munkáinak legujabb kiadása, a' leipzigi, 1784, 10-köt. Ebert kiadá Leipzigban 1823: „*Gellerts Briefwechsel mit Demois. Lucius in Dresden.*" 1760—1769-ig. 55.

Gellért (szent, Gerard) első csanádi püspök, született Velenczében a' 10 évszáz hanyatlatán. Nemzetségi neve Sagredo vala. Még gyermek korában beállott Sz. Benedek szerzetébe, 's a' friauli vidéken Rosazzo helységbeli monostorban lakozék. Érettebb korában a' szerzet költségén a' bolognai egyetemben üzte a' tudományokat öt esztendeig; azután apátja lett sz. György monostorának Velenczében. Ez időben különös divatban vala 's nagy érdemnek tartaték a' szent föld meglátogatása. Gellért apát is elhagyta monostorát, és 1020 zarándok öltözetben Magyarországon keresztül halada áhitatossága tárgya felé. Itt esmeretségébe esvén sz. István királynak, annyira megkedveltetett ettől, hogy letartóztatná a' zarándokot, és marosvári püspökké nevezné azt. De mivel Marosvár és annak vidéke még ekkor az ellenszeges Othum (l. Csanád) birtokában, és keresztény lakosaira nézve a' keleti szentegyház kebelében vala: három esztendeig a' király udvarában tartózkodék Gellért, és Imre herczeget oktatá; azután a' Bakony magányában remetéskedék hét esztendeig egy Maurus nevü tanitványával, a' ki őt Velenczéből követte vala. Othum legyőzetése után, 1031, előhivta a' király Gellértet visszavonultságából, a' neki szánt püspökszék elfoglalására. Ez

tehát 12 válogatott, jobbára magyar születésü, szerzetes papot vévén maga mellé, Marosvárrá költözött, a' hol Csanád gróf kiüritett számokra egy görög monostort, a' szerzeteseket apátostul Krassóba költözni kénytelenitvén. Nagy buzgósággal és szembetünő foganattal terjeszté az uj püspök s' nyugoti szentegyház hitét megyéjében, melly azontul csanádinak nevezteték, 's a' mellyben még akkor sok pogány találkozék. Midőn Aba Sámuel 1041 általa kivánna megkoronáztatni, nem csak megtagadta tőle szolgálatját, hanem kemény szavakkal szemére is hányta böjt és töredelem idején elkövetett öldökléseit, és kimondta rá a' visszamérő sors végzetét, melly szerint harmadévre hatalmát és életét el fogná veszteni. Gellért diákul szólott vala; melly nyelven midőn Aba nem értene, megmagyaráztatta magának a' püspök szavait. A' szómagyarázó, tartván a' király haragjának kiütésétől, és észrevévén némelly jelenlévők ellenző intéseit, megcsökkent magyarázatjában; de a' püspök annak végrehajtását parancsolta neki e' szavakkal: „féld az Istent, tiszteld a' királyt, atyád szavait hiven nyilatkoztasd.“ Ezeknek értésére felháborodott ugyan a' király, de boszuságát még is zabolában tartotta. Minekutána Gellért jövendölése Abán beteljesedett, de Pétertől is másod izben elpártolt volna a' nemzet: Székesfejérvárátt létében tudósittatott Gellért András herczeg közeledéséről. A' kinek midőn elejébe indult volna három püspök 's a' fejérvármegyei főispány társaságában, Gyódon, a' sz. Szabina egyházában, misét olvasott utitársainak, és e' szent helyen kinyilatkoztatta nekik lelke sejditését, hogy egyen kivül mindnyájan martirhalál elejébe mennek. A' mint Buda alatt a' Dunához közeledének, szemközt tolonga velek Vata zajgó csoportja, melly a' herczeget előzve már által kelt vala a' folyón. Mihelyt a' keresztény papi öltözet szemébe tünt a' bőszült sokaságnak, azonnal neki estek a' legszilajabbak a' püspök szekerének, kiforgatták őt abból, és a' földön térdelőt 's üldözőjire keresztet hányót megkövezték, a' még vonaglót egy a' Dunára meredő szirtfokra felhurczolták, onnan le hajitották, a' parton heverő roncsolt és lelketlen testét dárdákkal szurdalták, fejét egy szikladombon szétzuzták 1047. Uti társain is beteljesedett a' kegyes püspök jövendölése. Hét esztendő mulva Maurus, a' ki tanitója után kormányzá a' csanádi püspökséget, a' király engedelmével Csanádra vitette mind földi maradványait a' boldogultnak, mellyek Pesten valának letéve a' b. Sz. egyházában, mind a' vérével fertőztetett szikladarabot; harmincznégy esztendő mulva pedig, I. István királlyal és Imre herczeggel együtt, szentnek hirdettetett Gellért VII Gergely pápától 1081. Kétségkivül ezután épült ama' szirtfok tövében sz. Gellért mártir emlékezetére az a' szentegyház, mellyet Turóczi emlit; és ezután neveztetett sz. Gellért hegyének az egész földemelet, mellynek oldalából ama' szikla kiormul. Előbbi neve, mint Turóczi irja, Kelenfeld vala (talán, kies fektére nézve, Kellemföld). — Mig hábortalan csendben kormányozhatá megyéjét Gellért püspök, kedvelé, valamint az előtt is, a' magányt, és a' püspöki lakával szomszéd erdőben remetekunyhót épittetett magának, a' mellyben gyakran több napokat egyedül tölte. Félrevonultságában pedig nem csak lelkében elmélkedék, hanem irásban is feltevé elmélkedése gyümölcseit, de a' mellyek elsikkadtak, és létöknek csak némelly nyomai találtatnak. Legalább Sansovino Ferencz, Velencze városa leirásában, három könyvet talajdonit neki, mellyeknek egyike a' b. szüz dicséretét, másika böjti elmélkedéseket, harmadika pedig egész esztendőre való ünnepi oktatásokat foglalt volna magában. *Fábri Pál.*

Gellius (Aulus) romai iró; Hadrian 's az Antoninok alatt élt, szónokságot Romában, Athenében philosophiát tanula, 's utóbb centumvir lett. Hátra maradt tőle: „*Noctes Atticae*“ (attikai éjek), mellyek athenéi tartózkodásában éjenként gyüjtött nevezetes és kellemes észrevételek a' jobb görög irókból. Nevezetesebb kiadási: a' parisi, 1585,

Stephanus Henricustól; 1681-diki, 4, *in usum Delphini*; amsterdami 1651, 12, Elcevirnél; a' leydeni 1666; a' leipzigi, 1762, 2 köt.

Gelon, Diomenes fija, syracusai tyrán (fejedelem), a' főhatalomra 491 vagy 500-ban tett szert Kr. e. A' várost megnagyobbitá, lakosinak számát szaporitá. Midőn Göröghont Xerxes háboruval fenyegeté, Athené 's Lacedaemon követeket küldének hozzá, a' Persák ellen frigyet kötendők vele. Gelon 206 gályát, 20,000 nehéz fegyverüt, 4000 lovagot, 2000 lövőt 's ugyan annyi parittyást igére, ha szárazon és vizen fővezérré teszik. Ezen feltételeket megveték a' spártai követek; az athenéiek pedig a' vezérlés felét sem akarák neki átadni. G. tehát megtagadá a' segedelmet, 's egy bizonyos Cadmust Delphibe küldött, hogy ott a' dolog kimenetelét várja meg, 's ha a' Görögök meggyőzetnének, hódoljon az ő nevében Xerxesnek, 's adjon ált becses ajándékokat. Akkor még nem tudta, hogy Xerxes a' Karthagobelieket fellovalá a' Görögök megtámadására Siciliában 's Olaszhonban, mig ő önhonokban hadakozand velek. E' végre Hamilcar kiszála Panormusnál 2000 hadi és 3000 terhes hajóval, rajtok 300,000 szárazi katona; — Himerát megszálá. Egy felfogott levél azonban tudtára adá Gelonnak, hogy a' következő nap Hamilcar nagy áldozatot adand, 's egyszersmind segéd seregeket ereszt táborába. G. azok helyett lovassága egy részét küldé oda, melly Hamilcart az áldozás alatt megtámadá, megölé, hajóit pedig felgyujtá. Egyszersmind Gelon is megtámadá a' Karthagobelieket, kik vezérök halála és hajóik elvesztése miatt elbátortalanodván, teljesen megverettek. Ezen hires csata ugyan azon napon történt, midőn Marathonnál diadalt nyertek a' Görögök, 's Pindarostól elénekelteték. G. véghetetlen zsákmányt nyere, 's a' Karthagoiaknak csak azon feltétel alatt engede békét, ha 2000 talentom ezüstöt fizetnek, 2 templomot épitenek a' béke feltételeinek fentartására, 's az emberáldozattal felhagynak. Most a' királyi czimet akará megnyerni. E' végre népgyülést hirdete, mellyben fegyvertelen jelent meg 's kinyilatkoztatá, hogy az uralkodást le akarja tenni. Mindenki csudálkozott és bámult; általánosan Syracusa megmentőjének kiáltatott ki. Királyi czimmel kináltaték meg, sőt az reá tolaték. Egy oszlop, melly őt polgári ruhában mutatá, örökité ezen történetet. G. szeliden 's jóságtele uralkodott. Népei boldogitásán fáradatlanul munkálkodva, uralkodásáak 7-dik évében meghalt. Testvére, Hiero követé. 55.

Gelous (Zsigmond), Tordán Erdélyben született, 's onnan Tordainak neveztetett, jeles orvos doctor, és az eperjesi collegiumban professzor, a' hires csász. tanácsnok Werner György veje, költő 's iró volt; meghalt Pozsonyban 1669. Munkáji: 1. *Quaestio: an honesta natura sint, an vero opinione* (Patavii, 1549.) 2. *Historia Francisci Spirae Civitatulani, qui ob fidei sanioris abnegationem in summam incidit desperationem.* (Basel, 1550.) 3. *Euripidis Orestes versione latina.* 4. *Galeoti Martii Narniensis commentarius de Matthiae Corvini, Hungariae Regis, egregie, sapienter, iocose dictis et factis.* (Bécs, 1563. II. Maximilian császárnak ajánlva.)

Gélu, az Erdélyben lakó Oláhok fejedelme vagy vajdája, mikor a' Magyarok 889 esztendő tájban Magyarországba bejöttek. Tuhutum vezér őt meggyőzte. (L. Tuhutum.) Meglehet, hogy Gyalu városa Erdélyben tőle vette nevét.

Gém (Ardea) madárnem, a' gázlókhoz tartozó, Földi-től igy iratik le: „Orra egyenes, hegyes, hosszu, öszvenyomultacska, orrlyukától a' hegye felé barázdás". Nevezetesebb fajai: 1) Daru (Grus, tarkója csupasz, tarjagos; sipkája és evezői feketék, teste hamusziaz belső kormánytollai rongyosak. Lakik az éjszaki régi világban, ősszn melegebb vidékekre (Afrikába) vándorol. Vigyázóságárol hires. Magasan repülnek három szegeletet képezve, 's nagyon lármázva. Vezéröket választják, fel fel váltják. Megszelidülnek; tollaikat kevélyen hordják a'

Tatárok. 2) Gólya (l. e.). 3) Fekete G. (A. nigra) barna, melye és hasa fejér. 4) és 5) Fejér és hajas Kócsag (l. e.). 6) kék Gém (A. cinerea), tarkója fekete, sima, háta kékellő, alól fejéreslő, melye hosszukás fekete foltokkal. A' legmagasabb tölgyeken fészkel; a' halastóknak igen ártalmas. Sólymokkal vadásztatik. Mikor szélvészt érez' magasra repül és kiáltoz. 7) Dobos G. (Nádi-, bölöm-bika; A. stellaris) feje simácska, felül cserépszin, keresztül való foltokkal; alól halványabb, hosszukás barna foltokkal. Éjjel 's esős időben leginkább szokja hallatni dobszóhoz vagy bőgéshez hasonló szavát, mellyet vizbe dugott orral ejt. 8) fejér G. (A. alba), feje sima, teste fejér, orra fakó sárga, lábai feketék. A' fejér kócsagnál nagyobb; Europában is találtatik. —*j*—*a*.

Gemmák, általjában drágakövek (l. e.), különösen pedig olly kövek, mellyekbe mividomok vagynak vésve. A' Görögök fő mivészek voltak ebben, 's az ő gemmáik leginkább becsültetnek. Legtöbbnyire a' következő köveket választák: a' hegyi jeget (Christallus montana), jaspist, chalcedont, carneolt, onyxot, vérkövet; ellenben nem tudák még a' gyémántot, smaragdot, topázt kidolgozni. Történetét l. kőmetszési mivészség, a' gemmagyüjteményeket pedig Dactyliotheca alatt. —*j*—*a*.

Genealogia, (nemzetségtudomány,) mint a' nemzetségek származásának, szaporodásának és rokonságának tudományos előadása, segéd történeti tudomány. A' genealogiai ismeretek fontosak személyes vagy jogi tekintetben, mihelyt valamelly, rokonságból származtatott igények megitélése fordul elő; hanem ezen feljül történeti érdeket is nyernek, midőn historiai nevezetességü személyek rokonsági viszonyaikról van szó, noha a' nevezetesség képzetét e' tekintetben mindig viszonyilag kell venni, részint mivel némelly, magában csekély, familia néha csak egyetlen egy személy miatt vonatik ki homályából, részint pedig, mivel magok a' nevezetes személyek is gyakran csak egyes kerületek, tartományok 's országokra nézve birnak történeti érdekkel. A' genealogia tudományos előterjesztése theoreticai részre oszlik, melly a genealogiai okfőkről szóló tudományt általánosan foglalja magában, 's practicaira, melly a' történetileg nevezetes nemzetségeket adja elő. Az utóbbi rendszerint csak fejedelmi familiákra van szoritva. A' genealogia theoreticai része egyes nemzetségek, familiák képzetéből indul ki. A' közös atyától származott személyek egy nemzetséget képeznek. A' fok képzete által a' rokonság közelségét vagy távolságát jegyezzük meg, mellyben valamelly személy a' másikhoz áll. Közös őstől származott több személyek sora lineának neveztetik. A' linea vagy egyenes (*linea recta*) vagy mellékes (*linea obliqua*, *collateralis*). Az egyenes linea felmenőre 's lemenőre osztatik. Az elődök és utódok heted iziglen saját névvel neveztetnek, e'képen: atya (*pater*), nagyatya (*avus*) jobatya (*proavus*), ős (*abavus*), dédős (*atavus*), ükős (*tritavus*), dédükős (*protritavus*) a' felmenők, a' lemenők pedig: fiu (*filius*), unoka (*nepos*), másodunoka (*pronepos*) harmadunoka (*abnepos*), negyedunoka (*adnepos*), ötödunoka (*trinepos*), hatodunoka (*protrinepos*); a' többi felmenők ellenben általjában ősöknek, elődöknek (*majores*, *antenati*), 's a' lemenők maradéknak (*posteri*) neveztetnek. A' melléklinea mellékes rokonokat (*collaterales*) foglal magában, kik nem egymástól, hanem csak egy közös őstől származtak. Ez a' linea vagy egyenlő (*aequalis*) vagy egyenetlen (*inaequalis*), a' mint t. i. vagy mind a' két félen egyenlő számu, vagy az egyiken több tagok számláltatnak. Az atyai részről való mellékrokonoknak mellék vérrokon (*agnati*) a' nevek, az anyai részről valóké pedig mellék anyarokon (*cognati*). A' testvérek vagy atyáról anyáról (*carnales et uterini*) vagy csak apáról (*carnales*), vagy csak anyáról (*uterini*) azok, vagy pedig mostoha testvérek, a' mint vagy atyjok és anyjok, vagy csak atyjok, vagy anyjok volt közös, vagy pedig egyik sem, hanem

csupán a' szülőik közt később kötött házasság által jöttek rokonsági érintésbe. A' származás és rokonság könnyebb előterjesztése végett nemzetségi táblákat szoktak készíteni, mellyeknek elrendelése a' kitüzött czéltól függ. A' tulajdonképi nemzetségi vagy származási tábla rendszerint a' legrégibb ősatyánál kezdődik, 's a' familiának minden ismeretes férjfi és asszony személyeit lemenő lineában, 's a' melléklineák szerint terjeszti elő. Az ősiség táblájában egyetlen egy személy származásának, felmenő lineában, 's mind atyai mind anyai részről való, előterjesztése a' czél. E'kent mutattatik ki 4, 8, 16 'sat. ős. Az országlásöröklési táblák csupán azon személyek származását foglalják magokban, kik a' kormányra egymás után jutottak, 's a' kiknek arra igények van. Ezekkel összeköttetésben vannak az öröklésvita-táblák, mellyek egy familiából több lineát, vagy több familiat állitanak egymás mellé, hogy a' rokonság fokaiból az öröklés joga kitüntessék. A' synchronisticai táblák több familiák egymás mellé állított nemzetség-táblájiból képeztetnek, hogy általok a' rokonságok, összeházasodások, osztozkodások 'sat. jobban felvilágositassanak. A' historiai származás-táblák a' tulajdonképi származás-táblákról abban különböznek, hogy a' származás mellé a' nemzetség tagjai életirását is oda iktatják, valamint a' tartomány egyesitési vagy elválasztási táblákon a' törzsökök nemződése mellé, a' tartománybirtok vagy familia-vagyon nevekedése és fogyása is feljegyeztetik. — A' nemzetségtáblák közönséges formája az, hogy az ősatya legfeljül tetetik, 's a' származás mindegyik maradékánál kimutattatik vonások által; vannak azonban faforma táblák is a' canoni jog példájára (*arbor consanguineitatis*), mellyeken az ősatya, gyökér gyanánt legalól tetetik, — 's épen e' forma tetszett olly igen a' régi genealogusoknak. Fontosabb volt a' genealogia ismerete, sem mint ma, a' közép korban, midőn a' nemesség a' többi rendektől külön válván, bizonyos hivatalokat, helyeket némelly intézetekben 'sat. kizárólag tarta meg maga számára, 's a' ki azokat elnyerni akará, bizonyos számu őseket volt köteles bebizonyitni. Szinte akkor támadt az a' düh is, az europai uralkodó házak szerzőjit a' legtávolabbi régiségben, vagy legalább a' romai familiákban keresni. — A' német történetekben a' II-dik század közepe előtt nem fordulnak elő nemzetségi nevek. Ezeknek legrégibb nyoma, Gatterer szerint, 1062-be esik, melly időből Schannat „*Buchonia vetus*"-ában egy Henricus de Sinna-ról tesz említést. Csak a' 12- és 13-dik században lettek a' nemzetségi nevek lassanként közönségesebbekké. — A' genealogia akkor fejtetett ki tudományosan, midőn a' történetirás, kivált a' Németek által, czélirányosabban gyakoroltatott. A' 17. században Duchesne András (megh. 1640) volt a' genealogiai methodus főigazitója, 's Rittershusius, Altdorfban a' jogok prof. (megh. 1670) igyekezett a' genealogiában a' bohóságot elmellőzni; utána következett Imhof (1683). Több történt a' 18. században. Gebhardi, Lohmeier régi nemzetségi táblájit javitva adá ki 1730. Hübner fáradsággal készült genealogiai táblájával („*Genealogische Tabellen*", 4 köt. fol. 1725—33, uj kiad. 1737 — 66; jelesek a' „*Supplementtafeln zu Hübners geneal. Tab.*" Kopenhaga 1822 — 24, 6. füz. készitve Sofiától, a' most uralkodó dán királynétól), 's Lenz Sámuelnek ahoz adott magyarázataival, tetemes előlépést tön ezen tudomány, hanem még is csak Gatterer („*Abriss der Genealogie*", Göttinga 1788), Pütter („*Tabb. geneal.*" Gött. 1768, 4), Koch Strasburgban, és Voigtel (1810) vivék azt nagyobb tökéletességre. A' német nemességre nézve különösen ajánlható Hellbach Kerestély János histor., genealog., diplomat. és heraldicai tekintetben készitett "*Adelslexicon*" a (Ilmenau 1825, 2 köt). Zs.

GENERAL, tábornok, általánosan a' legfőbb katonai méltóságokat bélyegzi, akár magányosan, akár más czimekkel összetéve, mint *generalfeldmarschall*, fő tábornok, *generalfeldzeugmeister* hadi fő szertárnok, *generallieutenant*, tábornoki helytartó, *generalmajor* tábor-

noki őrnagy 'sat. — Rangjok csaknem minden nemzet seregénél különbözőleg van meghatározva. — *Generalstab* — *État major*, tábornoki hivatal, tág értelemben teszi a' sereg minden rangu tábornokait, 's ezek segédeit, a' fő szálásmesterrel, tábori fő ügyvéddel 'sat. — Általjában e' név alatt értetnek minden a' hadi fő száláshoz tartozó tisztek. Szorosabb értelemben pedig a' generalstabot teszik a' vezér oldala mellett lévő azon tisztek, kik a' táborozást tudományosan, az az, a' mesterség szabályai szerint vezetik. E' hivatalt a' Németeknél hajdan Generalquartiermeisterstabnak — tábornoki szálásmesteri hivatalnak — nevezték. Szerkeztetése rendesen ez: első a' fő, vagy vezér, ki a' hadi alaprajzokat kidolgozza, 's ennek kivitelében minden apróságokra vigyáz; neki mindent tudnia, látnia kell. Alatta vannak a' menetelt 's hadi mozgásokat dolgozó, ugy a' földmérő és várerősitő tisztek, továbbá azok, kik a' levelezést, foglyok vallatását, kémek dolgát 'sat. viszik. — Generalatus, tábornoki méltóságot, — a' seregben bizonyos osztályt, — a' katonai alkotmányu országokban pedig kerületet bélyegez. — Generalisnak nevezik némelly szerzetek fejét is, p. o. Dominicanusokét, Jesuitákét 'sat.

Generalbassus valamelly muzsikai darab alaphangjának, minden egyes accordokkal egybekapcsolt előadását teszi. Rendesen klaviron játszák, részint a' harmonica erősitése, részint a' kevés hangzatu tételekbeli accordok hibázó közeinek pótlása, és a' harmoniai hézagok betöltése végett. Ki tehát generalbassust akar játszani, szükség, hogy a' muzs. darab alaphangjaival, egyszersmind az ennek harmoniáját tevő minden accordok folyamatját is előadhassa. Mivel pedig ezen accordok, 's ezek fő közei a' kóták felibe számokkal és jelekkel iratnak, a' harmonia tudásán kivül ezen czifrák pontos esmerete is elkerülhetetlen. Ezekről Marburg, Albrechtsberger, Bach, Türk, Müller. Feltalálójok Viadana, a' 17 század elején Mantuában a' székes egyház karmestere. Innen ezen czifrákat olasz tabulaturának is nevezik.

General (királyi) haszonbérlők Franczia országban, olly vállalók tarsasága volt, kik a' köz adókat magok rovására szedték, sóval, dohánnyal kizárólag kereskedtek, 's ezért az országlásnak évenként bizonyos summát fizettek. I. Ferencz alatt 1546 vettek legelőször só-adót, a' kirekesztő sókereskedés bérbe adása által. 1599 Sully a' general haszonbérlőket a' fiók bérlőkkel kötött egyezések előmutatására szoritá, 's igy nyereségök mennyisége kitudatott. Ekkor mind a' sót, mind a' többi adót a' legtöbbet igérőnek bérlé ki, 's igy a' kir. jövedelmet évenként 600,000 tallérral gyarapitotta. 1728 több egyes bérlések a' ferme générale alatt egyesittettek. 1789-ben 44 general haszonbérlő volt, kiknek árendája 186 milliót tett. Ezek dolgaikat 11 különös kikül löttség, 's egész sereg alsóbb tiszt által igazgaták. Azonban e' mód a' jobbágynak sokkal többe került, mint mennyit a' királynak behozott. Sully azt mondja, hogy midőn a' financziát áltvevé, ha az országlás 30 milliót akart bevenni, a' nép legalább 150 milliót fizetett. E' haszonbérlők ellen végre a' népben olly gyülölség támadt, (l. Franczia ország története, 's Franczia ország a' revolutio előtt) melly a' polgári zendülést siettető. Jól látá a' nép, hogy a' financzia emberei kincseiket minden érdem 's munkasság nélkül halmozzák, sőt azokat legtöbben izetlen és boszontó puhaság közt fecsérlik. Buta, tudatlan emberek, egy nagy ur, vagy befolyással biró asszony kegye által a' financziába csusztak, 's olly bőséget arattak, mellyet csak akkor nem nézhetni itigy szemmel, ha érdemen vagy régi nemzetségi birtokon alapul. — Csupa pénzgazdaság, melly jeles ész nélkül egy nagy uzsorás mesterkedése, vagy az által szerezteteti, hogy az országlas pénzbeli dolgait némikép kibérleni könnyünek találta, soha sem adhat a' világon igaz tiszteletet, 's azon befolyás is, mellyet ez a' politicában nyer, mindig felette egy oldalu, szük keblü, és ártalmas marad. Ide járult Franczia országban még azon keménység és durvaság is, mellyel a' bérlők a' nép alsó osztályától az adót legkisebb

kimélés nélkül, 's rendesen a' földmivelőre legalkalmatlanabb időben, elzálogitás vagy árverés által csikarák ki. Ez nem csupa történet, hanem rendszer vala. Mert az elkerülhetlen kinszerítő módok félelme által akarák az adó sebesebb behajtását eszközleni. E' kiméletlen zálogolások, 's katonai zaklatások, a' népnek naponként egy ellenség kirabolta tartomány képét mutaták, 's valóban igazabb okai valának a' közönséges elégületlenségnek, és zendülésnek, mint némelly iróknak állhtott bujtogatása. J.

GENERALSTATUSOK, l. HOLLAND.

GENERATIO, embernyom, fajzat, emberkor. A' régi kortudományban (chronologia) az idő általában csak az emberek korából szokott meghatároztatni. Herodot három embernyomra 100 évet vesz fel; más irók egy embernyomra vagy fajzatra 30, 28, 22, Halicarnassi Dionys pedig 27 évet. Közönségesen 30 számittatik. A' fajzat ó és ujra osztatik fel, akkora lévén rendszerint az egymást váltó fajzat mivelődési 's felvilágosodottsági különsége, hogy az ujonan felserdült vagy serdülendő, a' legközelebb előtte valót is megavitja. —no—

GENESIS (gör. szó, magyarul nemzés, születés, létel.) Az alexandriai magyarázók azért nevezék igy Mózes első könyvét, mert a' teremtésről szól.

GENETHLIACON, születésnapi versezet. — Genethliacus, ki a' most született gyermek jövendő sorsát a' csillagzatok' állásából jövendöli. (l. ASTROLOGIA).

GENF (*Génève*) Schweiznak reformat. cantonja, (4 ½ nsz. mf. 44,000 lak.). Fővárosa Genf, helvetiai Athenae, a' genfi tónál, 28,000 lak. A' Rhône a' tón keresztül folyvan, Genfnél hagyja el azt, 's a' várost három egyenetlen, hidakkal összekötött részre osztja. Általjában nem szép Genf, de sok jeles épületektől diszesittetik. Fekvése bájoló, mellyet főképen a' Móricz piaczról lehet egész pompájában látni. Nevezetesek benne: Péter temploma, a' tanácsház, játékszin, Eynard háza, gabonatár, ispotály, muzeum, két vasdróthid, academia 12 tanitóval, gymnasium, siketnémák intézete, a' literaturai, physicai, gazdasági, mivészi 's musikai egyesület, 50,000 köt. álló könyvtára, füvész kertje, sok tehetősebb polgárok mivgyüjteményei, a' benne csinált sok óra, mellyekkel 3000 ember foglalatoskodik, sok vászon-, selyem-, pamut-, arany-, ezüst-, porczelán-, kalap-, 's bőr fabrikái. A' genfi tónál alkalmatos helyen fekövén, ez az átszállító, Franczianországgal határos volta pedig az alattomos kereskedést igen segiti. Genf e' módokon olly gazdag lett, hogy a' franczia bankban 120 mill. livr. volt, de ez a' zendülésknor részint elveszett. — A' közép korban Genf egy püspök és gróf alatt állt, kik jusaik felett szakadatlan perlekedésben éltek. A' grófok jusa végre a' savoyeni herczegekre szált, kik a' püspököket is részekre hóditották. Hanem a' polgárok is sok szép szabadságot nyertek a' császároktól, a' miből sok ellenségeskedés származott, mellyeket a' Francziáktól nyomott herczegek, a' Genfiek a' Schweiczaiktól segittetvén, nem fojthattak el. 1524 kihuzta magát a' város a' herczeg felsősége alól, 's 9 eszt. később a' püspöké alól is, a' reformata vallást vévén be. Ezért a' herczegekkel sokáig kellett küzködnie, kik 1602 utolszor tettek próbát a' város elfoglalására. A' próbatétel nem sült el, 's azolta Dec. 12-ke e' történet emlékezetére meginnepeltetik. 1603 végre Bern, Zürich és IV. Henrik, franczia király, közbe szólására egyezés köttetett, melly szerint Savoyen lemondott igényéről. Ekkor Genf democratiával 's aristocratiával elegyes alkotmányt adott magának. E' szerint a' törvényhozó testet, melly egyszersmind a' status fontosabb dolgait is kormányozta, a' polgárokból álló „conseil général vagy souverain" tette. Ezen polgárokból választatott a' nagy tanács, mellynek előbb 200, később 250 tagja volt, 's ezek közül ismét a' syndicus elölülése alatt 25 személyből álló kicsiny tanács. Ezek kezében volt a' végrehajtó hata-

lom, a' köz pénztár kormányozása, 's a' mindennapi dolgokra ügyelés. De ezen uralkodás-formából oligarchia lett, egyes familiák foglalván el a' legfőbb hivatalokat, 's ugy bánván a' polgárokkal, mint parancsolók. Még inkább nevelte a' békétlenséget a' polgároknak három részre lett osztatása, melly szerint az 1) osztályt a' Citoyenek, az az, honi eredetü polgárok, kik minden hivatalra eljuthattak, a' 2) a' Bourgeois, külföldről jött polgárok, kiknek csak maradékai kapták polgári jusát, 's a' 3) a' Habitans vagy csak védett lakosok tették, kiknek nem volt polgári jusok. Végre 1781 dühös zürzavar tört ki, mellyben a' Francziák befolyásával az oligarchia lett nyertes, de sok munkás familiák vándorolván ki Constanzba, Neufchatelbe, Angolországba és Amerikába, a' város sokat vesztett virágzó állapotjából. Az 1789-ki zendülés helyre állitotta ugyan a' polgari jusokat 's több meghatározotsággal, mint elébb; a' honnan sok kivándorlottak és számkivettettek visszajöttek; de az 1792-ki franczia zenebona alkalmával itt is kitörtek a' Parisban dühösködő borzasztó jelenések, Soulavie franczia consul, ki az országlástól segittetett, élesztgetésére. Sok polgárok elveszték 's per nélkül, honjokat, vagyonokat és életeket. A' csendesség alig állott helyre, midőn 1798 elfoglalták a' franczia seregek Genfet, melly a' franczia köztársasághoz kapcsoltatott, 's a' lemani depart. fővárosává tétetett. Dec. 30. 1813 megadta magát a' szövetségeseknek. Azolta Schweiznak 22 dik cantonja. Alkotmánya aristocratiai-democratiai. A' végrehajtó hatalom a' 8 syndicusból 's 21 statustanácsosból (*nobles seigneurs*) álló statustanács, a' törvényhozás pedig a' 276 tagot tevő népképviselő tanács kezében van. 1368 alkotott egyetemét 1538 Calvin és Beza megujitották. Ehez tartozik a' közönséges könyvtár, csillagásztorony 1770 olta, a' természethistoriának academiai muzeuma 1818 olta, melly Saussurenak ásványgyüjteményét, Haller herbariumát, Pictet physicai cabinetjét 'sat. magában foglalja. Rath müvésznő 80.000 fr. adott egy pompás épületre, mellyben a' müvészek és természet miveinek gyüjteményei tartassanak. 1825 uj büntető 's javitó ház épittetett a' new-yorki formájára. Carrában (a' genfi cantonban) van egy hofwylihez hasonló oskola földmivelő szegények számára. Méltók megnézésre Genfben: az a' ház, mellyben Rousseau született; Calvin sirhalma; Eynard palotája; a' vasdróthid; környékén a' Franciaországnál maradt Ferney, mellyben Voltaire lakott; a' chamounyi jeges bércz 'sat. Bájoló környékéről hires, több költőtől, mint Matthissontól és lord Byrontól (Childe Haroldjában) éneklett tava, mellynek hossza 9 mf. legnagyobb szélessége 7500 öl, kiterjedése pedig 15½ nsz. mf., a' Romaiaktól Lacus Lemanusnak neveztetett. Igen mély 's halla) gazdag. Soha se fagy be, bár 1126 láb. fekszik a' tenger felett. L. „*Manuel topograph. et statist. de la ville et du Canton de Genève*" Mangettől (Genf 1823). *J.—ú.*

Génie (lángész). Ez az emberi természetben olly titokkal teljes valami, hogy csak nehezen lehet róla bizonyos felvilágositást adni. Neve a' latin Genius-tól (szellem) származott, mivel közönségesen azt hitték, hogy bizonyos, jelesebb elmeerővel munkálódó, emberekkel egy felsőbb lény vagyis szellem lakik, melly őket lelkesiti. A' lángesz (génie) összeköti az ellenkező lelki tulajdonokat; a' leghathatósb mély belátást a' legélénkebb képzelő erővel, a' legnagyobb élénkséget a' fáradhatlan szorgalommal, 's legnagyobb állapodottsággal, a' legnagyobb vakmerőséget a' legvilágosb önmeggondolással, 's az által nyilatkoztatja ki magát, hogy az emberi munkásság valamelly nemében rendkivülit mivel, az ót ujjá teremti, vagy ujat talál fel, 's általában szüleményeire nézve eredeti. Az eredetiség tehát szükségkép való következése a' lángeszüségnek. A' lángeszüség előre felteszi, hogy azon ember, kiben az találtatik, minden más nemebeli lények felett való lelki erővel diszeskedik, mellynél fogva ő uj pályákra lép. Ez tehát következve nem az emberi természet közönséges rendeltetéséhez tartozik,

hanem az eröknek azon különös alakitásához, melly által egyes emberek, tehetségökben másokat feljülmulnak. Egy szóval, a' lángeszüség az individualitashoz tartozik, 's mivel ez megfoghatatlan, tehat a' lángeszüség is az, 's ugy kell tekintetnie, mint valamelly együttszületettnek. De a' lángész, az emberi munkálkodásoknak nem mindenikében mutatkozik, mint ollyan; a' lángeszü költő p. o. azért nem egyszersmind lángeszü bölcselkedő is, és a' lángeszü kormányfi azért nem egyszersmind lángeszü hadi ember is. Ennél fogva tehat a' lángeszüségnek több nemei különböztetnek meg, mint: mivészi, tudományos, kormányzási, katonai lángész 'sat; sőt még ezen nemek is elosztathatnak alnemekre; igy p. o. Mozart hangászi, Göthe költői, Rafael festői, Newton számtudományi, Kant bölcselkedési lángésznek 'sat. neveztetik. Legszorosabb értelemben vett általános lángész soha sem volt 's nem is leend, ha t. i. alatta ollyan értetik, melly magát az emberi tudomány és mivészet minden nemeiben kitüntesse; mert ez már azon feltételéknél fogva lehetlen, mellyeknek minden embert tehetőség kinyilatkoztatása alája van vetve. Ha azonban ezen kifejezésnek jelentése, csak a' minden nemü mivészetekben és tudományokban való sikeres munkálódásra szorittatik: akkor ez minden lángészt illet, tehetségeinek egyhehangzó kimivelésénél fogva, 's fel kell felőle tennünk, hogy minden pályán hasonló következéssel mutatkozándott, ha munkássagát oda akarta volna irányozni. Nagy mivészek ritkán mutattak ugyan a' tudományok körében valami igen jeleset; de olly férjfiak még is voltak, kik a' mivészet vagy tudomány több ágaiban egyiránt lángeszüleg dolgoztak. Igy, Angelo Mihály sziutolly lángeszü képfaragó volt, mint festő, és Leibnitz épen olly nagy számtudós mint bölcselkedő. Legközönségesebben 's leghelyesben használtatik a' génie (lángész) szó, mivészről, mert ennek tulajdonképi hatásköre a' mivészetek, mellyekben a' felhevült képzelődés által mozgásba jött erő, valamelly uj teremtményben fejtheti ki magát. Génial-nak (lángeszües-nek) az mondatik, mi a' lángész tulajdona, vagy a' mi illyet jelent, hirdet; de gyakran az az ember, vagy mivész is neveztetik génial-nak, ki a' lángészhez csak közelit, de annak lelkes kimiveltségével még nem bir. —*n*—

Geniusok. A' mi a' Görögöknél a' Daemon, az a' Romaiaknál a' Genius. A' Romaiak hite szerint, minden embernek volt geniusa (védlelke), melly őt az életbe bevezeté, 's ennek folytában mindig oldala mellett volt, 's ebből viszont kikiséré. A' nők geniusai, Junók-nak hivattak. A' szolgák urok geniusára, a' szolgálók asszonyok junójára esküdtek, az egész romai birodalom pedig Augustus és követői geniusára. A' Görögök és Romaiak vallása öntárgyait szorosan még nem határozván, 's igen türödelmes lévén a' képzelődés leirás, költés iránt, a' geniusok természete is hábozó maradt. Igy némellyek két geniust tulajdonitottak minden ember mellé, egy jót (fejéret) és egy roszat (feketét), angyalt és ördögöt; mások ugyan azon egy geniust fejérnek vélék, mig az ember jó és szerettetik, feketének, ha haragos a' bünhödtre. Innét mondaték: haragszik geniusod; geniusat megbékéltetni stb. Minél okosabb, hatalmasabb, vigyázóbb, egy szóval tökéletesebb volt az ember geniusa, 's minél inkább kedvelé az embert, annál jobb volt annak dolga. Egy egyiptomi jövendölő ekkép inté Antoniust Octavianus felől: „A' te geniusod fél az övétől. Természettől ugyan nagy és bátor, de ha ezen ifju emberéhez közelit, meggörnyed, kicsiny és gyáva lesz." — A' geniusok eredetét igy magyarázhatjuk. A' természetben egy általános erőnek munkálkodását kiki látja, tapasztalja, érzi. Ez n erőnél fogva kel fel a' nap, világit a' hold, fénylenek a' csillagok, fejlik ki az ibolya, hoz gyümölcsöt a' fa, születik a' gyermek, hevül az ifju, alszik el az öreg. Egy láthatatlan erő munkálkodik tehát titkon az emberi lény első csirázásától, annak végleheteiéig; 's ezen erőt a' Görögök szépitő képzelődése deli emberi idomba öltöztetve, geniusnak nevezé. —

A' genius, mint szép gyermek, vagy fiatal ifju, rajzoltaték, csillagos ruhával könnyen öltözködve, virágokkal vagy ággal koszorúzva; néha meztelenen és szárnyosan is, mint a' borghesi villá-ban, mellynek szépségén Winckelmann annyira bámult. 55.

Genlis (Stephanie Felicité Ducrest de St.-Aubin, silleryi marquise) grófné. Ezen kedvelt és termékeny irónő szül. 1746 Autun környékén. Mad. de St-Aubin név alatt szépségéért és hangászi ügyességéért örömest láták a' nagy házakban, hol figyelő elméjét 's világesmeretét kimivelé. Genlis gróf, ki őt soha nem látá, hanem történetből egy levelét olvasta, annyira gyönyörködött abban, hogy a' szegény leányt kezével megkinálá. A' most már grófnénak, bemenetele volt az orléansi házba, 's 1782-ben a' herczeg gyermekinek nevelője lön. Ekkor a' következő munkákat dolgozá ki: „*Théâtre d' éducation*" (1779); „*Adèle et Théodore*" (1782); „*Veillées du château*" (1784), „*Annales de la vertu*" (1783). Irásaiból kitetszik, hogy szereté a' revolutiót, hogy Pétion és Barrère meglátogaták, 's ő is a' jacobinnsok üléseiben jelen volt. Mégis már 1791-ben elhagyá Frankhont. „*Précis de ma conduite*" czimü darabjában beszéli, hogy Pétion Londonba vezeté, nehogy hátráltatást szenvedjen az uton. A' septemberi gyilkolás idején visszahivá az orléansi herczeg (1792) Parisba. De mint az ifju orléansi herczegné vezetője, atyjának pedig megbizottja, gyanus lön. A' herczegleánnyal tehát Tournaybe ment, hol fogadott leányát, a' szép Pamelát, Fitzgerald lordhoz adá férjhez. Itt látá Dumouriez generált és St. Amandba követé. Mivel pedig nem hagyá helyben ezen generálnak Paris ellen a' respublica megdöntésére menetelét (ki mellett az orléansi herczeg fijai is voltak), 1793-ki Aprilben Schweizba ment, a' bremgarteni klastromban élt, Zürichtől néhány mértföldnyire. Midőn pedig az orléansi herczeg leánya Condé herczegnéhez Freiburgba ment, ő is egy védleányával, Sercey Henriettével Altonába ment 1794, hol klastromi magányosságban a' literaturának élt. Egy holsteini mezei lakban irá: „*Chevaliers du Cygne*" (Hamb. 1795), sok köztársasági érzetekkel bővelkedő romant. 1805-ben Parisban adaték ki igen megváltoztatva. 1795 kiadá: „*Précis de la conduite de Mad. de Genlis*". Végén egy levél van legidősb nevendékéhez, mellyben őt inti, hogy ha netalám a' koronával megkináltatnék, azt el ne fogadja, minthogy a' köztársaság jó és erős alapon áll. Midőn Bonaparte lön az igazgatás feje, visszatért Francziaországba, tőle lakást nyere és 6000 frank évpénzt. Nap. nem igen törődött vele, 's midőn G. még is valamit akara az évpénzért tenni, igy szólt: „No tehát, irjon havanként hozzám." Igy tehát havanként ira Nap.-hoz tudományos tárgyakról. Munkái (90 kötet) között legkedvesebbek „*Théâtre d' éducation*", „*Mlle. de Clermont*" és „*Mad. de la Vallière*", kellemes irás-idomuak és nemes okfővel birók. Leginkább a' történeti romant mivelé ki. Gondolatit sokféle dologról tudatja ezekben: „*Mémoires inédits de M. la comt. de Genlis, sur le 18-me siècle et la revolution française depuis 1756 jusqu' à nos jours*" (Paris 1825, 8 köt.; németre is van forditva). Azolta a' 83 éves aszszony ezeket irá: „*Les soupers de la maréchale de Luxembourg*" 1828, mellyben a' philosophusokat gyalázza, és „*Voyages de Nelgis*". Megh. Parisban 1831. 55.

Genoveva (Ste Geneviève) I., szül. Nanterreben, 2 ór. Paristól, 423, Pharamund első franczia király idejében. St.-Germain, auxerrei püspök, korán észre vette benne szentségre hivatását 's tanácsolta neki, hogy örök szüzességet esküdjék, n' mit tett is a' parisi püspöknek. Szüleinek halála után Parisba ment. Minden el akart innen szaladni, midőn Attila Hunnusaival Francziországba beütött; Genoveva teljes bátorságot hirdetett, csak buzgó könyörgéssel esedezzenek a' mindenhatónak. Attila Champagneból Orléansba vonult, innen Champagneba tért vissza, Parisnak feléje se menvén, 's 451 Aetiustól megveretett, a' mi Genoveva hirét örökre megalapitotta. Még nagyobb lett tekintete, 's

Merovaeustól és Chilperichtől igen tiszteltetett, midőn egy nagy éhség alkalmával városról városra ment, 's 12 hajó gabonát szerzett, mellyet a' szükölködők közt kiosztott. Az se kevéssé nevelte szentségének nagy hirét, hogy 50 eszt. koráig csak árpakenyérrel élt, és 2—3 hétben egyszer evett babot; 50 eszt. után kezdett kevés halat és tejet enni. 460 szent Dionysius Rusticus és Eleutherius sirjaik felett Chastevil falunál templomot épittetett, hol Dagobert azután a' st. denysi apátságot alkotta. 499 vagy 501 holt meg, 's azon földalatti kápolnába temettetett, mellyet st. Denys Pál és Péter apostoloknak szentelt. Clodwig az ő kérésére templomot épittetett felette, melly, mint az apátság is, tőle kapta nevét. Ezen szent asszonynak másik temploma a' Notre-Dame temploma mellé épittetett. Ereklyéi az elsőben tartatnak. Halála napjául Jun. 3-ka ünnepeltetik. — II. Szent Genoveva pfalz-grófné, szül. brabanti herczegné. Ez férjétől Siegfriedtől, házasságtöréssel vádoltatván, halálra itéltetett, hanem az ég oltalma által megmenekedett, mellyre 6 eszt. barlangban csupa füvekkel élt, mig férje ismét megtalálta 's haza vitte. Eltét Tieck irja le versekben. Képét Müller festő vette le. *L—u.*

Gens d'armes. Igy neveztetett eleinte Franczia-országban a' felfegyverkeztetett népcsoport (gens armata); minekutána pedig állandó zsoldos seregek hozattak be, azon csapat nehéz lovasság, melly a' sereg fő erejét tette, és sisakkal, melyvassal, pisztolyokkal 's páncélos lovakkal volt ellátva; kik azonban XIV Lajos ideje óta csak pisztolyaikat, sisakjokat és kardjokat tartották meg. Ez csupa nemességből állott, 's a' király házi seregei közé tartozván, részint annál tett szolgálatot, részint pedig a' franczia egyéb lovasságnak első csapatja volt. A' revolutio eltörlé ezen katonacsapatot. Azolta azt a' katonaságot nevezték igy, melly az előbbi maréchaussée-k helyébe lépvén, az utak bátorságos létére vigyáz, szolgálatot gyalog és lovon tesz, 's tulajdonkép ugyan a' katonasághoz tartozik, de hivatalos foglalatosságaira nézve az illető igazgatóság törvényhatósága alatt áll. Burkusországban a' sereg uj rendezete előtt, a' testőr ezred viselt gensdarm (gens d'armes) nevet; most pedig sok német tartományokban, a' lovas policziaszolgák neveztetnek igy. 54.

Gensel vagy Genselius (János Ádám), hires orvos, szül. Sopronyban 1677-dik esztendőben. Elvégezvén a' szelid tudományok és a' philosophia cursusát, a' jenai egyetemben előbb theologiát, azután pedig testének gyengesége miatt orvosi tudományokat ollyan előmenetellel tanult, hogy 1690-dik esztendőben *de ischuria* irt értekezését dicséretesen védelmezhette. A' jenai egyetemet elhagyván Bolognába, Florenczbe, Romába, Velenczébe és Paduába utazott. Paduában két esztendeig lakott, 's doctori czimet nyere a' philosophiában és orvosi tudományokban. Onnan hazájába visszatérvén, előbb Vasvárott, azután Sopronyban üzé a' gyógyászságot, végtére pedig Vasvármegye physicusa és egyszersmind Eszterházy herczeg udvari orvosa volt. A' természetvisgálói társaságnak (*societas naturae curiosorum*), a' mellynek testamentomában 6000 tallért hagyott, és a' berlini királyi tudós társaságnak tagjává választatott 1712 és 1714 esztendőben. Meghalt 1720. *Rumy.*

Gent (Gand) Belgium kel. flandriai grófságának, hajdan az egész flandriai grófságnak, mint azután Austria ezen grófságbeli birtokának is fővárosa, jól épült város a' Lysnek, Lievrenek és Morenek a' Scheldebe ömlésénél; 10,000 ház. 's 60,800 lak. van, kik sok gyapju, 's pamut-mivet, vásznat, posztót, kalapot, hőrt 's a' t. készitnek. Folyóitól 's csatornáitól 26 szigetre osztatik, mellyeket 85 hid köt öszve. Kerülete messze terjed. Valoisi Filep 's VI. Károly idejében 50,000 embert állitott ki csatamezőre. Fényét V Károly alatt, ki benne született, egészen elvesztette; mert a' reájok vetett temérdek adó 1539 a' lakosokat annyira elkeseritette, hogy I Ferencz franczia királyhoz pártoltak. Hanem Ferencz ezt tudtára adta Károlynak, a' ki 30 legfőbb polgárt végeztetvén ki, sokakat számkivetett, a' közönséges épületeket eltörülte, minden szabad-

ságót megsemmisitett, a' várost 1,200,000 tallérra büntette, 's fellegvárat épittetett benne. Jelesek itt: a' püspöki templom, 55 más templom, a' város háza, a' fellegvár, a' grófok kastélya, a' börze s a' t. Angolország itt kötött békét Déc. 21. 1814 az egyesült statusokkal. Gentnek derék tanitó 's nevelő intézetei, tudományos, mivészi 's más egyesületei vannak. A' remekmivek eszt. kitétetnek. *L—u.*

Gentleman, Angliában neve minden jó nevelésü, illő erkölcsü, becsülendő érzésü és viseletü embernek; innen nem származáson vagy rangon alapult elsőséget, hanem érdemen épült társasági értéket teszen, 's az erkölcsben és viseletben unatkozó aljassággal és durvasággal szemközt áll. Az Angol megfogása szerint, a' Gentleman mindenütt méltólag jelenik meg, 's miveltsége a' homályos eredetüt az ősgazdaggal egy polczra állitja. E' szó némi kijelelés végett, néha másokkal is összekapcsoltatik; p. o. Gentleman-Commoner az angol. tud. egyetemekben olly tanuló, ki saját jövedelméből él. Többes számban Gentlemen (uraim) megszólitás gyanánt használtatik a' Sir helyett, mellynek többese nincsen. *J.*

Gentry nevet visel az alsóbb nemesség Angolországban (l. e.)

Gentz (Fridrik), publicista és politicai iró; szül. Breslauban 1764, cs. k. udvari tanácsos, sok rendek vitéze. Atyja Berlinben a' pénzverő ház főigazgatója volt. G. 1786 Berlinben a' generaldirectoriumnál titoknok lett, később pedig hadi tanácsos czimet nyert. 1786 óta philosophiai és történeti apróbb iratok által ismerteté meg magát, de hirét Burke „*Betracht. über die franz. Revol.*“ (2 rész. 1793) czimü munkájának fordításával alapitotta. Fordította még Mallet du Pan, Ivernois, és Mounier iratait is, (1794. 1796. 1799.). Az ujon nyert déli poroszországbeli visszaélésekről emlékiratiban szabadelmüleg nyilatkozott. Hasonló szellemmel irá ama' még maig is el nem felejtett „*Schreiben an den K. Friedr. Wilh. III. bei dessen Thronbesteigung*“, 16. *Nov.* 1797.“ czimü munkáját. 1799 és 1800 kiadta a' csaknem egészen maga dolgozta „*Histor. Journal*“-t. Ennek fontosabb helyei egy „*Essai actuel de l' administration des finances de la Gr. Bretagne*“ (1801) nevü francz. fordítás által Angliában is ismeretesek lettek, 's Pitt és más kormányiak tetszését megnyerték. Európának a' francz. zendülés előtti és utáni politicai állapotjáról irt munkáját is angolra forditák. (1801) „*Betrachtungen üb. d. Ursprung und Charakter des Kriegs gegen die franz. Revol.*“ (1801) czimü munkájában a' Franciaországgal kötendő béke ellen nyilatkozott. A' németországi kártérítő intézkedés sem egyezék politicai nézeteivel. Ez okon 1802. Bécsbe ment, hol a' küldolgok ministere Stadion gr. ügyességét tudá becsülni. Midőn a' Francziák 1805 Ulmtól Bécs felé nyomultak, G. Drezdába ment, hol Maj. 1806 „*Fragm. a. d. Gesch. des polit. Gleichgewichts von Europa*“ czimü jegyzeteit adá ki. Ugyan ez évben jelent meg tőle „*Authent. Darstell. des Verhältnisses zwischen Spanien und England.*“ Ama' töredékek, utolsó könyvét teszik. Azolta a' cs. k. cabinet számára országos iratokat teve fel. A' fejdelmek bécsi gyülésén, 's Parisban a' ministeri tanácskozáson (1815) ugy minden utóbbi congressusokon, (végül Veronában) mint első titoknok vivé a' jegyző könyvet. Az „*Ostreich. Beobachter*“-ben munkáji szokott előadásmodjáról ismerhetők. Kora politicájába befolyásának characteréről az utó világ hozand itéletet. Meghalt Bécsben 1832.

Genua (olasz. Genova, francz. Gènes), sardiniai herczegség és város a' földközi tengernél, melly itt hasonló nevü tengeröblöt formál. 15,000 ház. 's 76,000 lak. van. Átmérője egy óra. A' száraz felől kettős fallal védetik, mellyek közül a' külső azon halmokon huzatott keresztül, mellyek a' városnak árthatnának. Tágas, megerősitett 's 2 töltéssel bezárt kikötője, melly a' várost félkör formán veszi körül, 1751 olta szabad kikötő. Csak a' belső kicsiny kikötőben, melly Darsenának neveztetik, találnak a' gályák bátorságot minden szél idején. Részint a' tenger mel-

lett 's a' hegy lejtőjén való amphitheatrumi szép fekvéséért, részint szép épületeiért, mellyeknek gazdag nemessége adott lételt, pompásnak (*la superba*) neveztetik. A' tenger felől szép tekintete van, de jeles palotái mellett se lehet szorosan véve szépnek nevezni Genuát, (sekély tére miatt, mellyen fekszik, 's lejtős fekvésénél fogva utszái többnyire keskenyek, tisztátalanok 's olly meredekek, hogy kevesen lehet kocsizni és lovagolni. Innen gyaloghintókon látogatják meg a' lakosok egymást, mellyeket jó időben magok után vitetnek. Vannak mindazáltal néhány széles és egyenes utszái is, főképen a' Balbi 's a' pompás új utsza, sok kivül márvánnyal fedett palotával. Épületei közt kitetszők az érseki templom, a' hajdani Doge palota, a' Doria 's Balbi familiák palotái, az 1817 visszaállitott Jesuiták collegiuma. Vizvezetése számos szökő kutakon lüktet elő vizet a' lakosoknak. Szép sétálói vannak. Jó faolajjal 's nemes gyümölcsökkel jövedelmes kereskedést üz. Jeles selyem, főképen fekete portékát készitő, bársony, damaszt és harisnya (mintegy 1500 szövőszékkel), kalap, macaroni, csokoláde, plajbász 'sat. fábrikái 's manufacturái is vannak. Selyme magának is van, de Olaszország többi részeiből, főképen Calabriából, Syriából 's Cyprus szigetéből is kap. Helye egy érseknek, tanácsnak, fő 's kereskedő törvényszéknek, egyetemnek, három tudós egyesületnek, egy 1816 megerősitett kereskedő társaságnak, sz. György bankjának, 's hajós oskolának. — A' gennai herczegségnek (110 nsz. mf. 600,000 lak.) határai: nyug. 's éjsz. Sabaudia, Piemont és a' lombardi királyság, kel. Lucca és Toscana, dél. a' földközi tenger. A' tartomány keletire és nyugotira (Riviera di Levante és Riviera di Conente) osztatott. Abban Genua, Sestri di Levante, ebben Vintimiglia, San Remo, Savona, Finale feküsznek. Éjsz. oldala mentében az Apenninek huzódnak, 's egyes ágakban a' tenger partig terjednek. Földje hegyes, de termekény. A' nemességet esmeretei 's pallérozottsága, a' népet munkássága 's bátorsága jelesitik. Legrégibb lakosai a' Ligurok voltak, kiket az első 's második karthagoi hadak közt győztek meg a' Romaiak. A' nyug. romai birodalom elpusztulván, a' Longobardok országához tartozott Genua, 's ezzel a' Frankok felsősége alá jött. Nagy Károly birodalmának elenyészte után szabaddá tette magát, 's a' 11 századig hasonló volt sorsa a' lombardiai városokéhoz. A' város fekvése segitette a' kereskedést, 's Velenczénél előbb kereskedett napkeleten. A' szárazon tett foglalásai már a' 12 száz. elején véres háborukat szültek Pisának mesterségüző 's kereskedő lakosaival, kik szomszédivá lettek, midőn a' spezziai öblöt G. elfoglalá. 1174 a' hatalmas város birtokai voltak Montferrat, Monaco, Nizza, Marseille, Provencenak egész partja 's Corsica szigete. 200 eszt.-nél tovább tartott a' Pisaiakkal folyt háboru, 's nem köttetett előbb béke, mig a' Genuaiak Elba szigetét el nem foglalták, 's Pisa kikötőjét le nem rontották. Épen olly dühös volt a' Velenczével folyt háboru is, mellynek csak 1282 szakasztá végét a' turini béke. A' pisai hadnak oka a' földközi tenger nyug. részén, a' velenczeinek pedig ugyan azon tenger kel. részén való uraság volt, mellyre mind a' két szabad status vágyott. Kereskedési hatalma Genuának legfőbb pontón a' görög bizantiumi birodalom megujulásakor állott, a' 13 száz. közepe után. Ugyanis már régolta szabad mezőt engedett a' Gennaiaknak a' görög statusokban való kereskedésre, a' gazdag constantinopolyi lakosok munkátlansága, az által pedig, hogy a' Genuaiak Kaffa (l. e.) városát (most Feodosia) a' krimi félszigeten elfoglalták, a' fekete tengeren is urak lettek, 's a' caspium tengeren Indiának legbecsesebb portékáit megszerezték. Ha Genua okosan intézett gyarmatokat alkotott s ezeket egy egésszé öszvekötötte, és az anyaországhoz erősen kapcsolni tudta volna, a' közép kor végén első személyt játszott volna, mint kereskedő hatalmasság. Constantinopoly 1453 török kézre kerülvén, csak hamar meglakoltak a' Gennaiak azon oktalan segitségért, mellyet a' Törököknek adtak, mert II. Mohammed 1475 elvette tőlök a' fekete tengernél

fekvő gyarmatjaikat. Ezután is kereskedtek ugyan még az itt lakó népekkel, de végre egészen elzáratott előttök az ide vivő kereskedő út. Azonközben mig Genua kivül szélesebben terjeszté hatalmát, belől igen megrongáltatott a' democraták 's aristocraták, sőt ezek magok közt is dühösködő nyughatatlanságoktól és pártoskodásoktól. 1339 Doge névvel legfőbb statustiszt választatott a' néptől, holtig tartó hatalommal; de nem birt ez elég erővel a' pártok elnyomására. Végre tanácsosok adattak mellé, hanem igy is lehetetlen volt állandó jó rendet bevinni, a' belső egyenetlenség miatt; a' honnan több izben idegen felsőség alá adták magokat az anarchiát megunt Genuaiak. Ezen nyughatatlanságok közt alkottatott (1407) a' sz. György (*Compera di S. Georgio*) bankja, melly létét azon kölcsönözéseknek köszönheti, mellyeket a' gazdag polgárok tettek a' status szükségeire. 1528 végre a' statusba a' csendesség 's jó rend visszatért, mellyel az a' 18 századig élt. Az uralkodásforma aristocratiai, a' status feje a' Doge volt, kinek 50 esztendősnek kellett lennie. A' doge a' köztársaság palotájában (*Palazzo della Signoria*) lakott, mellyben tartotta a' tanács is üléseit. A' tárgyakat a' Doge adta elő. Megegyezése nélkül a' tanács végzései sikeretlenek voltak, 's a' status rendelései, nevében adattak ki. Hivatalát 2 eszt. viselte; aztán ismét senator és procuratore lett; 5 eszt. mulva ismét választathatott dogevé. Mellette 12 governatore és 8 procuratore volt, ide nem számlálván azokat, kik már doge méltóságot viseltek. Ezek közt mindenik méltóság 2 eszt. tartott. Ezek tették a' titkos tanácsot, melly ügyelt a' dogeval a' statusnak minden dolgaira, mint a' procuratorik a' közönséges pénztárra 's a' status jövedelmeire. Fő hatalommal a' 300 tagból álló nagy tanács, mellynek tagjai minden 22 esztendős genuai nemesek voltak, 's a' 100 tagból álló kicsiny tanács birt. A' had, béke 's szövetségek felett fenforgó kérdést a' kicsiny tanács döntötte el, 's legalább a' tagok $^4/_5$ részének meg kellett valamiben egyezni, hogy kötelező erejü legyen; a' törvények, vámok, adók felett pedig mind kettőnek jusa volt a' governatorikkal 's procuratorikkal tanácskozni, 's ezen esetekben a' szavak többsége dönté el a' dolgot. A' nemesség régire 's ujra osztatott. Amahoz a' Grimaldik, Fieschik, Doriák, Spinolák nemzetségein kivül még 24 más tartozott, mellyek régiségekre, gazdagságokra 's tekintetekre nézve ezekhez legközelebb álltak; ezt pedig 437 nemzetség tette. Doge mind kettőből választathatott. Genua lassanként minden külső birtokait elvesztette. Corsica (a' legutolsó) felzendült ellene 1730, 's 1768 Franciaországé lett. 1797 Napoleontól uj alkotmányt kapott. Két eszt. később Genuának egy része ismét Austria alá jött, hanem a' marengoi ütközet ujra franczia felsőség alá hajtotta Genuát, mellyre liguriai köztársaság névvel uj alkotmányt kapott. A' doge mellett 29 senator 's mint népképviselői, 72 tagból álló consulta volt, melly esztendőnként összegyülvén, a' status számadásait átnézte, 's a' tanácstól eleibe terjesztett törvényeket jókká hagyta. A' consulta tagjai 3 collegiumból, u. m. 300 jószágosából, 200 kereskedőből, 's 100 tudósból állott. Egyszersmind a' köztársaság nevekedett, 's 1804-ben 600,000 lak. volt. A' közép korban rettenetes tengeri erejét csak 4—6 gálya 's nehány bárka, szárazi erejét pedig a' status fejének 2 német gárdaezeredje, 3000 nemzeti katona 's 2000 polgári katonaság tette. Kereskedése Jun. 1805, midőn a' köztársaság a' Francziabirodalomhoz kapcsoltatott, csak árnyéka volt a' hajdaninak; mert 80 nagyobb 's kisebb hajója csak Olaszországba, Franciaország déli partjaira, Spanyolországba és Portugalba evezett. Az utolsó had előtt Olaszországnak nagy részét a' Genuaiak tartották keletindiai füszerekkel, mellyeket a' Hollandiaktól kaptak, mint czukorral 's kávéval, mellyek részint Lissabonból, részint Marseilleből jöttek, 's hallal és sóval is. Hajóik Hamburgból szász vásznat 's posztót hoztak. Küldő kereskedése Genuának messzeterjedt; legnevezetesebb volt pedig kész pénzzel kereskedése 's a' pénzváltás. Europának több statusi, (fő-

képen Spanyolország, voltak adósi a' genuai banknak, 's egyes genuai polgároknak. A' bank részint kölcsönöző, részint letevő és statusbank volt. Jövedelme 10 mil. fr. livret tett, 8 protectortól kormányoztatott, 's birói jussal birt tisztjeire nézve. A' köztársaság egyesittetvén a' Francziabirodalommal, a' bank egészen eltörültetett 's 3,400,000 gen. livr. kamatja, mellyet hitelezőinek kellett volna fizetnie, Francziaország adóságkönyvébe iratott által. Francziaország hatalma megtöretvén, az Angolok szálták meg a' várost, 's a' Genuaiak annyival inkább reménylették a' hajdani szabad status felállását, mivel Bentink, angol fővezér, bizonyosokká tette őket a' város birtokába vételekor a' felől. Hanem a' bécsi congresz 1825 Genuát Sardinia alkotó részévé tette, ugy mindazáltal, hogy népképviselői alkotmányát tartsa meg. E' szerint Genua tanácsát 's tartományi tanácsosait, kik adóvetéskor megkérdeztetnek, megtartotta; főtörvényszékének hatalma a' turiniéhez 's nizzaiéhoz hasonló: egyeteme megmaradt; szent György bankja ismét létre jött 'sat. Az országlást egy biztosság viszi, melly három osztályból áll, mellyek a' belső dolgokra, köz jövedelemre, katonaságra 's tengeri erőre ügyelnek.

L—ú.

GEOCENTRICUS, l. FÖLDKÖZÉPI.

GEOCYCLICA MACHINA, l. FÖLDFORGÁSU CSIN.

GEODAESIA, l. FÖLDMÉRÉS.

GEOFFRIN, (Marie Therese Rodet, Madame) szül. 1699, egy minden társalkodási erényekkel biró, szellemmel, szivvel egyaránt jeles aszszony, ki Paris legfinomabb, legmiveltebb társasági köreit 50 évig diszesité, már bölcsőjében árván maradt. Nagyanyja helyesen gondolkodni és itélni jókor szoktatá. Férjéről alig lehet egyebet mondani, mint hogy őt halálával tetemes vagyon birtokába juttatá, mellyet G. szükölködők felsegélésére, 's egy jeles személyekből álló válogatott társaság gyüjtésére használt. Soha jótét szebb és gyengédebb módon nem gyakoroltatott. Az emberekről azt tartá, hogy inkább gyarlók és hiuk, mint roszak, 's azért fogyatkozásaikat türnünk kell, hogy a' mieinket ők is eltürjék; innen „adni és megbocsátni" választott mondása vala. Adakozásait leginkább barátjai által tevé; a' köszönetet lehetőségig kikerülte, sőt tréfásan még a' háladatlant meg is dicsérte. Egy vagyontalan barátjának haláláig tartó 1200 livre jövedelmet adott, azt mondván: „ha gazdagabb lesz, kedvemért osztogassa ki ezt a' pénzt, midőn tőlem nem fog telhetni." Háza a' legjobb társaságok széke vala, hozzá minden mivelt ész szabadon mehetett. Itt senki sem uralkodott, maga a' házi asszony sem vadászott elsőséget, csak kedveskedett 's a' társaságot élesztette. Midőn St.-Pierre abbét egykor e' szavakkal bocsátaná el: „*Vous avez été charmant aujourd'hui*", ez amaz ismeretes és megérdemlett udvariasággal felelt: „*Je ne suis qu' un instrument, Madame, dont vous avez bienjoué.*" „Gyakran kérdik" — igy szól La Harpe — „ha ez asszony, ki olly szellemduzs személyekkel társalkodik, maga is olly rendkivül elmés e? Nem épen; de ép ésszel bir, 's characterében bölcs mérséklet fekszik. Bir azon kedves módossággal, mellyet csak a' társalkodás által nyerhetni, 's az illendőségre nézve helyesebb tapintása senkinek sincs." Azon számos idegenek közt, kik Parisban hozzá csatlakoztak, legkitünőbb volt gróf Poniatowszki, később lengyel király, ki midőn thrónra lépett, igy irt neki: „*Maman, votre fils est roi*", 's magához Varsóba hivá. Midőn 1768 ide utaztában Bécsben volna, a' császár és császárné felette nyájasan fogadák. A' császárné kocsin találkozván egyszer vele össze, megállott, 's vele volt gyermekeit neki megmutogatta. Varsóba érkezvén, egy ahoz, mellyben Parisban lakott, tökéletesen hasonló szoba várta. Legkitünőbb tiszteletekkel halmozva tére vissza Parisba, hol 1777 meghalt. Három barátja, Thomas, Morellet, és d' Alembert, iratokat szentelének emlékének, mellyek nem régiben a' Mad. Geoffrin irta kis értekezéssel „*Sur la conversation*" együtt, ujra kinyomattak. (V. ö. XV. LAJOS KORA). *J.*

Geoffroy (Julien Louis), egy a' frankhoni legnevezetesebb birálatirók közül, szül. Rennesben 1743. A' jesuiták oskolájában tanult; ezen rend megszüntével pedig egy gazdag embernél házi tanitó lön, 's alkalma lévén a' szin meglátogatására, ez iránt hajlandóságot nyere. Ez viszont okot oda neki, a' játéki mivészség, annak törvényei, a' drámák becsének, a' költők lelkének, 's a' játszók tehetségének visgálására, tanulására. Visgálatul maga is ira egy szomoru játékot: „Cato halála" A' darabot átadá a' szinigazgatásnak 's érette szabad bemenetelt nyert. Utóbb csufolás kedvéért „Cato halála" czimü darabot adtak ki neve alatt; szerzőjének Cubières Palmezeaux neveztetik. Eddig G. tanitásból élt, most az egyetemnél kivánt hivatalra lépni. 1773 olta háromszor nyeré el a' latin ékesszólás évdijját, 's azon törvénynek szolgált inditó okul, hogy háromszoránál többé ugyan azon személy azon dijt ne nyerhesse el. — Midőn az „Année littéraire" örökösi ollyan férfiat kerestek, ki Fréron helyét dicsőn kitöltené, és ezen híres birálati folyóirás hitelét fentartaná, Geoffroyt választák, ki kevés idő olta a' mazarini collegiumban az ékesszólás tanitója vala, 's elsőnek tartaték emlékezetben. 1776-ban átvevé a' folyóirást 's két évig megtartá a' revolutio után, 's egész dicsőséggel munkálkodott benne, a' philosophia, moral és litteratura mezején. A' revolutio, mellynek zabolátlan erőszakit megtámadá, véget vete ezen csendes munkálkodásnak. Azonban Royou abbéval más folyóirást kezde: „*L' ami du Roi*" (király barátja), de mind az irás, mind szerkeztetői legyaláztattak és üldöztettek. G. falnál futott 's lappangott mint paraszt gyermekek tanitója 1799-ig, mikor Parisba visszatért. 1800-ban átvevé a' drámák megbirálását a' „*Journal de l'Empire*" számára, melly utóbb, „*Journal des Débats*" név alatt igen kapós lett. E' munkáért 24,000 frankot kapa évenként. — A' franczia ujabb időkben némelly hamis fogás kapott be a' literatura mezejére; G. mindent öszvebirált, az ujaknak nem kedvezett, kik ellenségivé váltak, de ő minden uj reggel uj kijátszásokkal jelent meg. És nem mindig mérsékelte magát eléggé; eszméje gyakran keserü, tréfája durva volt. Egyszer egy, a' hirdetett darabban fel nem lépett játszónőt gunyola ki. De általjában tudott igazságos lenni, ha akart, és többnyire akart is. Sok ellensége volt, mert a' drámaköltők és játszók hiusságával volt dolga; de voltak baráti is, kik esmeretit 's éles elméjét csudálák. A' ki nem értett is vele egyet, nem unatkozott az ő irásiban, 's a' „*Journal de l'Empire*" az ő társ-szerkeztetése alatt, minden franczia levelek közt legolvasottabb volt. Ezen foglalatossága mellett is gazdálkodott időt magának, Racine munkáihoz magyarázót (commentarius) irni 7 kötetben. Ha benne a' nagy költő lelke egész mélységében ki nincs is meritve, mégis nagy becsü a' munka, különösen több forditott töredék, sőt 2 teljes szomorujáték forditása által a' régiekből. G. igen jó forditó volt, kár hogy Theocriton kivül (1801-ben adá ki) mást nem fordita. Megh. Parisban, 71 éves, Febr. 26. 1814. L. „*Cours de littérature dramatique, ou recueil, par ordre des matières, des feuilletons de Geoffroy, précédé d' une notice historique sur sa vie et ses ouvrages*," sec. éd. T. I—VI. Paris 1825). 55.

Geognosia (Földeredet tudománya), mindeddig nincs, a' mi van mythus és feltétemény (hypothesis). —*j*—*a*.

Geognosia és Geologia. Geognosia (Földalkat, földalkat tudománya). A' geognosia azon érczeket, sziklanemeket és bérczi köveket tanitja, mellyekből a' földkéreg áll, azon feljül a' föld alkatát, és az ásványok viszonyait, telepeit és korát. A' geologiát nem kell vele felcserélni, a' vele szorosan egybekapcsoltat; melly nem egyéb tudományos törekedésnél a' föld eredetének 's a' föld hajdanában kiállott 's tán még kiállandó változásinak előadására. A' geologia a' geognosták, physicusok és chemicusok egyesült visgálatiból szedi tudományát. A' geognosia alapitójának Werner-t (l. e.) vehetjük, de több

férjfiu is jeles ezen tudomány-ágban, mint Saussure, Pallas, Dolomieu, Humboldt, Buch, Cuvier, Brogniart, Beudant, Boué, Buckland, Hoff 'sat. A' földgolyó általános viszonyaira és külszinére nézve lásd e' czikkelyeket: Fö d, Hegyek, Tenger, Levegő, Folyamok, Tavak, Jéghegyek, Gőzkör, Vulkánok, Földrengés 'sat. Itt először is a' földkéreg álló részeit visgáljuk meg. Ezen kéreg, bérez- vagy szikla nemekből áll, többé vagy kevesbbé kiterjedt tért elfoglalókból. A' sziklák vagy egynemüek, vagy tetszőleg egynemüek, különb nemüek, vagy romozatok (romsziklák), váltkövek és szenek. Az egynemü kövek (p. o. kvarczszikla, mészkő, gipsz) oryktognosiai tekintetben egyszerü vagy tulajdon ásványnemet tesznek; a' tetszőleg egynemüben több nem van egyesülve, de olly aprón, hogy szemmel nem lehet megkülönböztetni (p. o. bazalt). A' különb nemü sziklákban a' vegyrészek idomokra, vegyületekre 'sat. nézve esmerhetők (p. o. a' gránitban feldspath, kvarcz, és csillámkő). A' romozatok (romsziklák, conglomerata, brecciae) többé vagy kevesbé tompa darabokból és különbféle bércznemek hulladékiból, szömökből és lapokból állanak, mellyek egyszerü vagy kevert ragasztó (kitt, vakolat) által együtt tartatnak. A' töredékdarabok 's a' ragasztó, közönségesen különbözők. Az eddig előszámlált sziklanemek kézleges összeromlásából, részint a' levegő behatása, részint a' záporok és folyók mivelete által, támadnak a' váltkövek (mosottak, homok, föveny, agyag 'sat.). A' sziklanemek között különös helyet érdemel a' növényországból eredt szén. A' szövetre vagy gyurmára (*Gefüge*) nézve vannak jegezett-szömös, réteges és tömött kövek, porfirok, mandola kövek (üregesek). A' jegezett szömös kövek jégrészekből, vagy éles szögü szömökből állanak, mellyek csupa jég halmozatból nőttek össze egymással. A' réteges alkatu szikláknál a' tömeg vékony szeletekből vagy rétegekből, egymás felett fekvő lapokból, van összetéve. Tömöttek a' sziklanemek, ha a' tömeg részeinek nincs bizonyos képök, 's ha ezek mind szorosan egyesültek egy egésszé. Porfiralkat az, ha a' félbe nem szünő, tömött, vagy a' szömöshez többé vagy kevesbé közelitő főtömeg, jegeket, apró jégrészeket, szömöket és lapokat foglal magában. Némelly szikláknál a' főtömegben gömbölyü vagy hosszukás üregek vannak, részint üresek, de részint a' főtömegtől különböző ásványokkal teltek; ez a' mandola szövet (üreges szövet). Némelly sziklanemek a' fő vegyrészeken kivül még történetbölieket is vesznek fel; néha egymásba átmennek a' különbözők; cserélés történik képző részeik természetében; végre a' sziklanemek is feloldoztatnak a' lég, viz, melegmérséklet változása 'sat. által. — A' sziklanemek rétegzete és elválása. A' folyvási sziklanemeknek az elválasztottak vannak ellenekbe téve, melly elválasztásnak ezen három faja van: rétegzet, elválás és hasadás. A' rétegzetnél nagy messzeségre rétegekre válva láttatnak a' sziklák, egyenközi hasadékok által. A' rétegek többé vagy kevesbé esmerhetők, egyenesek vagy hajlottak, fontak vagy hullámidomuak. Állások ritkán sulyegyenü, többnyire hanyatló. Némelly sziklák igen, mások kevessé, némellyek épen nem rétegesek. A' β réteg az α rétegen nyugszik, γ rétegtől pedig fedetik: akkor az α, a' β-ra nézve fekvő, a' γ pedig függő. A' rétegek hosszában való kiterjedése egyik világrész felé terejnek (*Streichen*) nevéztetik, melly a' kompasz (iránymutató) által határoztatik meg. A' rétegnek a' vizsika felé való hanyatlását esésnek mondjuk, és a' fokiv 's a' világrészei által határozzuk meg. Fogyatnak mondatik a' rétegek látszó vége. A' rétegek nevezetes jelenetihez tartoznak, kivált az idősb kőszén és rézréteges hegyekben, az ugynevezett hátak vagy çserék, az az ugrások, elhányások vagy tolatok, mellyek által a' rétegek nagyobb vagy kisebb helyen, néha több lábnyira lenyomatnak vagy felemeltetnek. Az elválás alatt a' sziklák azon tulajdonságát értjük, midőn többé vagy kevesbé szabályosan készült 's különféleképen elrendelt darabokra oszlanak. Megkülönböztetik az oszlop-

és sikidomu, golyós és darabba válás. A' hasadás-nál a' legkülönbözőbb irányban menő repedékek és hasadékok vannak. — A' helyezet alatt azon helyet értjük, mellyet a' szikla a' bérczkövek rendsorában elfoglal. A' helyezet lehet hasonló idomu (egyidomu), egyidomtalan, és rányuló. Hasonlóidomu a' helyezet, ha egy másik sziklanem felett létező kőnek rétegei, a' terejre és esésre nézve, azon viszonyokat mutatják, mellyeket az alapjok. Az egyidomtalan vagy eltávozó helyezetnél a' felső, ifjabb szikla rétegei nem egyenközüek (*parallel*) az öregéivel. Rányuló a' helyezet, ha a' felhelyződött szikla az öreg fogyatit befedi. Cserehelyezet az, ha a' sziklanemek többször, egyik a' másikon fekve, következőleg egyidőbeli eredetet mutatva, ugyan azon képződést teszik. Egyenközi képződések azon szikla nemek, mellyek egymást váltogatják; — ezek geognosiai aequivalensek (egybecsüek). Az ásványok különös helyezeti tanyája, a' menetek (erek) és telepzetek, bányászi nyereség tárgyat tesznek 's ennél fogva nyomosak. Meneteknek (ereknek) nevezzük a' lapidomu közöket, egészen vagy csak részint telteket ásványanyagokkal, mellyektől a' kőtömegek és helyezetek, vagy a' hegyrétegek, többnyire nagyobb vagy kisebb szegletben vágatnak által. A' menetek (erek) majd egyenes vonalt követnek, majd különbféleképen hajlott vagy görbült irányt. A' közt betöltő érnem (*Gangart*), természetére nézve többé vagy kevesbé eltávozik a' többi szikláktól, vagy legalább különössége által azoktól megesmerhető. Azon szeglet által, mellyet az ér a' délvonallal képez, meghatároztatik a' tereje; hajlása egy sulyegyenü felszinhez, esésnek mondatik. A' kicsiny erek, határozott eséssel és terejjel nem birók, hanem minden irány felé fordulók, bolygóknak (*Schwärmer*) neveztetnek. Fekvő azon szikla, mellyen a' menet nyugszik, függő a' felette lévő. A' fogyat-tal a' hegy felszine felé végződik az ér, mélyével a' föld gyomra felé. Az erek hatalma vagy szélességi kiterjedése, a' függőleges távolság által határoztatik meg, a' fekvő és függő között. A' menet elnyomatik, ha hatalma fogy; kiékül, ha a' hosszirányban megszünik; elbomlik (ágazik), ha sok apró erekre oszlik. Az érnem vagy az éranyag, egy vagy többféle ásványokból áll; különböző idomu és nagyságu üregeket foglal magában, egészen vagy részint megtelteket ásványokkal, vagy falai jegekkel (kristallokkal) bevonattak (Jégüregek). A' mellékszikiákkal néha össze van nőve, néha agyagmegyével attól elválasztatik. Az ugyan azon hegyben lévő erek egymás iránti viszonya bányászi tekintetben nevezetes. Ritkán van köztök egyenközüség; gyakran különböznek terejekre nézve, és megint különbféleképen öszvetalálkoznak, egymást átvágják, eltolják 's at. Az igen hatalmas, de csekély hosszu ereket, álló kasoknak nevezik; azon sziklahegyeket pedig, mellyekben igen sok apró ér csavarog 's egymást átvágja, kasozat-nak. — A' telepek, telepzetek, tulajdon ásványtömegek lapidommal, a' rétegekkel egyirányu fekvésüek, de álló és képződési viszonyokra nézve az őket körülvevő hegy tömegétől különböznek, vagy legalább valamelly tekintetben attól eltávoznak. Alávetett telepzetek azok, mellyek némelly sziklatermés inkább kizáró tulajdonának tekintetnek, mellyeknek feltünése mintegy feltételesül a' nagyobb és hatalmasabb tömegek elöjöttével. Idegen t. történetből tünnek fel, és pedig különböző hegyekben. A' terej és esés megegyez a' telepeknél a' körülvevő hegy rétegeinek hasonló nevü viszonyával. Talpával a' telep mélyebb hegyen nyugszik; fedele a' fel felé terjedést határozza. Az igen hatalmas, de kis kiterjedésü telepeket fekvő kasnak vagy kashegynek nevezik. A' telepzetek oldali határódására nézve kiékülés vagy hegyesülés történik, ha lassanként történő hatalomfogyásnál végre egészen megszünnek, vagy erek által elmetszetnek. A' teleptömegek részint egyszerü, az az láthatólag nem vegyes, különbféle ásványokból állanak, részint hegysziklákból. A' csak kövekből

álló telepzeteket kőtelepnek mondjuk, ellenileg az ércz telepekkel; sokan középtagok, egyszersmind érczeket 's kőnemeket foglalók. — Kővéált testek, Petrefacta, Műszeres maradványok (l. e.) alatt iratnak le. — Azon anyagok, mellyeket a' természet e' nevezetes átváltozásokra használt (a' kővéválás eszközei), kőnemek, leginkább mész, ritkábban kova, vagy éghetők, néha érczek is. A' kővéváltak jelenléte a' különbféle sziklafajokban, kivált az ujabb időben, igen fontos dolog lett, minekutána gondos visgálatok azon meggyőződésre vezettek, hogy a' föld kérgében eltemetett műszeres maradványok mintegy egymásra következő nemzetségben léteznek, ugy hogy az azon nemü hegybe zárt kővéváltozatok egymáshoz bizonyos, különös hasonlatossággal birnak, mig a' feljebb vagy mélyebben fekvő hegybeliekkel hasonlatlanságot mutatnak. Ekképen a' kővéválások nevezetes valódi jelül szolgálnak a' szikla nemek képződésének esmeretére. — Időszakaszok a' bérczképződésben és a' sziklanemek osztályzata. A' helyezetek feltételei bizonyos korkülönbség megesmerésére vezetnek a' sziklanemeknél, noha a' levés valódi történetét vagy leirását belőlök ki nem tudjuk világosan fejteni. A' bérczképződésnél ezen időszakok voltak: dédbérczeké, átmenő bérczeké, (középbérczeké), réteg; bérczeké (másodbérczeké), mosbérczeké (harmadbérczeké). A' dédbérczek jegyei: semmi kővéált testek; jegesülés általi képződés; a' földkéreg sziklái közt az alsó helyeket foglalják el, noha a' legmagasabb ormokig is emelkednek; bennek: feldspat, kvarcz, csillám vagy e' helyett talk, hornblenda vagy dédmészkő. Átmenő bérczek: némelly jelek az előbbi dédkorból, ugyan azon ásványok, de töredékek (volt háborodás által), állat és növény nyomok (kővéválás), kevesbé jegesült tömeg. Rétegbérczek: számos állat és növény nyomok, a' mostani állat-és növényekhez valamennyire hasonlóké. A' rétegesség igen szembetünő, a' rétegek hatalmasak; uralkodik a' mész állomány, sok a' homokkő és kőszén. Mosbérczek (vizmostabérczek): utóbbi képződés; emlősök nyomai (kővéváltan), de ollyanoké is, mellyek többé nem léteznek, mint: Mastodon, Anoploterion stb.; agyag, homok, föld, előbbi sziklák töredéki, kőszén hijánya. Tüzbérczek: tüzokádóktól származtak és pedig vagy egyre okádóktól, vagy okádni ujabb vagy a' dédibb korban megszüntektől. — A' bérczkövek osztályzata vagy ásványtani vagy földalkati. Az ásványtanász egészen más tekintettel van sorai egyes tagjainak elrendelésénél, mint a' földalkata szerint osztályozó, ki azokat időkorok szerint akarja sorba szedni. Amaz irányzatnál (akár álló részek, akár más okfő szerint történjék) igen gyakran olly kövek jutnak egymás mellé, mellyeknek helyezete nagyon különböző, mellyek a' föld kérge képződésének távol való korában származtak; emennél azon rendben szedetnek a' bérczek össze, mellyben képződésök gondoltatik.

A' legáltalánosabb földléttani (geologiai) okfők-ről. Mig a' föld golyó ollyanná lett, mint a' millyen most (felületére nézve), legalább három általános, egész felszinére kiterjedő háboron ment keresztül, melly az akkor élt teremtményeket elrontá, minden hábor után pedig uj műszerzetség lépe elő, hasonló, de nem egészen egyenlő az előbbivel. Ezen háborok a' föld fejlődő tökélyének is bizonyságai. A' legősibb hábor előtt műszeres testek nem léteztek rajta; az első hábor után növények 's állatok léptek elő, de csak az alsóbbak, tökéletlenebbek; a' második hábor után (a' rétbérczeknél) a' tökély nagyobb fokán állók maradványi láttatnak; az ember pedig az utolsó hábor után tünt fel, 's léte olta általános hábor nem volt, melly bérczeket teremtett volna, gyomraiban embernyomatokat kővéváltan hagyva. Ha uj hábor leend, 's az hasonló viszonyban lép a' tökély felé, nálunk sokkal ügyesebb teremtéseket hozand elő. Minden müszeres világ, melly hábor által elrontatott, és a' földkérgén halmokba, az utóbbi felszint képzőkbe,

temették, számtalan maradványokat hagya hátra, mellyek az akkori müszeres testek idoma, 's nagyságának tanui. Ezen maradványok egy elmult időről szólanak, midőn ők is éltek, mint mi; de azon történetről semmit sem szólanak, melly őket olly mélyre eltemeté. Hasonlitanak ehhez az építőmivészség nagy maradványihoz, mellyeket Asiában és Amerikában lelünk, ollyan időkorból maradtakat, mellynek emléke akkor már eltünt, midőn a' mi történeteink kezdődtek. És épen eredetök megtudásának lehetetlensége az, a' mi a' vizsgáló figyelmét és vágyját emeli. A' legutolján elrontott müszeresek a' földkéreg legfelső halmozatiban vannak, az idősbek eltemettetések ideje szerint alább és mélyebben, 's mindeniknek megvan az ő rétegzetében, ön tulajdon bélyege. — Abban is megegyeznek a' földképződésének visgálói, hogy az első müszerzet előlépése előtt földgolyónk puszta és üres volt, és hogy a' mostani dédbérczek folyó anyagot képzettek, melly lassanként hüle, jegesüle meg. A' földgolyónak golyódad, a' két sarknál belapult idoma elég tanu erre, 's csak sok hegyek felleplezett belsejét kell figyelmesen visgálnunk, hogy lássuk, mint vala tömegök mozgásban, mikor dermedni kezdett, 's hogy előbb megkeményedett, mintsem részei uj rendbe léphettek volna. A' föld folyó állapotjának kérdésénél megszakadnak a' vélemények. Némellyek azt vélik, hogy a' föld dédbérczei viztől átjárva, vizben olvadtan voltak, 's ezek feje Werner (l. e.). Mások a' földet nagyobb hév által olvadtnak, tüzfolyóban voltnak állitják. Neve ezen két feltételnek (hypothesis), neptuni vagy vizi, és vulkáni vagy tüzi. Ezen utolsónak mindig több védői voltak. Buffon véleményéhez, hogy a' föld egy üstökös által vágaték ki a' nap izzó tömegéből, a mi számtanilag lehetetlen, — senki sem ragaszkodott. De la Place azon képzelettel lépe fel, hogy a' napnak hajdanta sokkal nagyobb hévfoka volt, mint mostan, hogy az ő légidomu álrészei a' naprendszer minden bujdosóinak pályáján tul nyultak el, és azután az eső hévmérték mellett megsürüdvén, ezen gőzkör keménnyé lett részei golyóidomu testekbe gyültek, a' naptól különböző távolságra, belőlek bujdosók képződtek, lassanként megdermedők és hülők. Ezen feltételemény szerint annyira hevültek voltak a' föld részei, hogy gázidommal birtanak. Hutton, ki a' vulkáni rendszert leginkább ki akará dolgozni, feltevé, hogy a' föld belseje tüz által folyó, 's hogy ezen földbeli tüz, összekötve a' gőzkör vizeivel, részt vön az előre járt háborokban, 's szünetlenül ujakat készit, nagy időközben elmulhatlanul egymásra következendőket, ugy hogy a' mi most száraz föld, tenger fenék leend, a' tenger feneke pedig hegyekké emelkedik. Ezen sokféle feltételemény azonban nem csudálkozunk, mivel a' tárgy időre, kiterjedésre, munkára nézve nagy, véghetetlen, 's a' képzelődésnek könnyen kaput nyit, pályát ád. Ellenvitatások történtek. Werner azt veté a' vulkáni feltételemény ellene, hogy dédbérczeinkben olly összeköttetések is vannak, mellyek a' tüz által elváltoztak volna, 's következésképen azon nagy hévmérték mellett nem létezhetnének elrongálódás nélkül, — mint p. o. mellyeknek a' viz valódi álrészök. Ezen összeköttetés nem származhatott izzott és lassanként megdermedt tömegből. Hutton pedig részéről visgák által akará ezen ellenvetést megczáfolni, mellyek azt mutatják, hogy az elszáló, 's a' közönséges nyomás alatt összeköttetésökből kihajtató testek, nagyobb nyomás alatt és zárt térben, az izzasztás alkalmával abban megmaradnak, a' mi p. o. a' szénsavannyal történik a' szénsavanyos mészben. Itt nincs hely azon nehézségek felhordására, mellyektől mindenik feltétemény kisértetik; mindeniknél vannak magyarázhatlan, 's mostani tudományos képzeletinkel megegyezhetlen környülmények. Werner követői gyakran nevetnek Huttonéin; mert a' müszeres lények maradványi, mellyekkel az ujabb földrétegek tömve vannak, tüznélküli hábort bizonyitanak, megmutatva, hogy az ujabb hegyek nagy része a' viz befolyása alatt alkottatott; de elfeledik, hogy ez semmit sem bizonyit a' földgolyó ősi folyóságáról, midőn még müsze-

res lények rajta nem voltak, 's a' felszin romlásai nem történtek. Egészen és teljességgel esmeretlen előttünk, mint lehettek a' szömvegy (granit) állrészei vizben felolvadtak, sőt minden tapasztalással ellenkezik, mellyel a' viz olvasztó erejéről birunk. A' viznek ezeredek előttre más tulajdonokat tulajdonitani, mint a' mellyekkel most bir, oktalanság; mert mi előttünk a' test, vagy ennek tulajdoni, egyek, 's az ellenkező nem tenne egyebet, mint: a' viz ezredek előtt nem volt viz, vagy a' hegyek állrészei nem voltak akkor azok, a' mik most. Más részről pedig, ha a' földgolyó elveit létezőknek 's összevezetteknek, de egybe nem kötötteknek gondoljuk, akkor egyesülésöknek kelle történnie, 's a' tüznek, mint szokott társnak, legtemérdekebb idomában kelle mutatkoznia. Az egyesülés következményének (*resultatum*) golyódad, folyó tömegnek kellene lennie, végetlen átmérőjü, 's szörnyü hévmérővel biró csepnek, melly azután sugárzat által, de a' legnagyobb lassusággal, meghül, 's az izzott egyesületeknek alkalmat ád az elválásra, 's jegesületi törekvésöknek többé vagy kevesbé tökélyesen engedelmeskedik. Ki bátor az anyag dédkezdetéről véleményeket adni? Az emberi észnek esmernie kell határait, 's erejét csak ezeken belől gyakorolnia; de mi, ezen határok áthágása nélkül is, más viszonyokban öszvekötötteknek gondolhatjuk bujdosónk elemeit. Ezeknek elváltozása, 's másokba átmenetele, elváltozott 's felemelt hévmértéket vona maga után. A' tüzokádók szóló tanuk kicsinyben. Ha pedig azt felvehetjük, hogy a' föld alaptömege nem egy pillantatban volt az, a' mi most, hanem azzá csak idővel egyesültek elemei, akkor ellenvetéstelenül következik, hogy a' földgolyónak végetlenül meg kelle hevülnie, hévfolyóvá válnia, midőn mostani tengerei 's hegyei gőzkörét tevék. Ha végre ezen tudományos kénytelenséget, melly ezen nézet alatt feküdni látszik, Wernernek a' tudománnyal ellenkező véleményével összehasonlitjuk, a' vulkáni feltétemény sokkal nagyobb hihetőséget nyer a' neptuninál, a' nélkül, hogy bebizonyodottnak mondathatnék, 's a' talányokat képes volna megfejteni, mellyek a' földlét tudományának tanulója elé olly számosan akadnak. — Egy a' legjobb munkák közül a' földalaktanról ez, Humboldtól: „*Essai geognostique sur le gisement des roches dans les deux Hémispheres.*" Ide tartoznak a': „*Transactions*" Londonban alkotott földléttanászi társaságtól; Leonhardtól: „*Characteristik der Felsarten*" (Heidelberg 1823); Hartmanntól: „*Handwörterbuch der Mineralogie und Geognosie*" (Leipzig 1828), 10 köre metszett lappal; Uretól: „*New system of Geology*" (London 1829). —*j*—*a*.

Geographia (Földleirás) a' föld állapotjának 's tulajdonságainak leirása; szorosabb értelemben a' föld egy része állapotjának 's tulajdonságainak előadása is, p. o. Europának, Orozsbirodalomnak, Burkusországnak, Szászországnak, Magyarországnak 's a' t. földleirása. Mivel pedig a' földet vagy ugy lehet tekinteni, mint égi testet, melly más égi testekkel öszveköttetésben van; vagy ugy nézhetjük, mint tulajdon, bizonyos alkotó részekből álló, különféle tulajdonságokkal 's jelenésekkel biró testet, melly egyszersmind különböző nemü valóságok lakhelye; vagy végre okos valóságok lakhelyének vehetjük, mellyek a' föld felső szinén elterjedvén, kölönbféle polgári társaságokat alkották, 's rajta többféle változásokat állitottak elő: — innen a' földleirás háromféle, u. m. mathematicai, természeti és polgári. A' két első együtt közönséges földleirásnak is neveztettik. Mathematicai földleirás (l. e.) egy része az applicata mathesisnek. A' természeti földleirás magában foglalja 1) a' Geisticát (l. e.); 2) a' *hydroistica* (vizi) földleirást, melly a) a' tengereket (u. m. ezeknek mélységét, színét, mérsékletét, mozgásait, fenekét, fövenyhalmait, kőszikláit, csekély mélységeit, fövenytörlásait, s' a' t.) b) a' szárazon lévő vizeket, forrásokat, folyókat, (ezeknek eredetét, irányát, esését, torkolatjait, a' a' t.) s' a' tavakat adja elő; 3) a' *meteorologica földl.*, melly a) a' levegővel, b) a' gőzkör

tájékaival (regio), c) a' levegő hideg vagy meleg voltával, ahoz képest, mint a' különbféle climákban lévő hólineáktól eltávozik, d) a' levegő mozgásaival, szelekkel 's ezeknek fuvásával, e) a' levegői jelenetekkel foglalatoskodik; 4) a' termékek földl. a) zoologica (állati), b) botanica (növényi), c) mineralogica (ásványi); 5) az anthropologica (embertud.) földleirást. A' polgári földleirás ugy tekinti a' földet, mint okos valóságok lakhelyét, kik azon elterjedvén, 's különbféle nemzeteket formálván, bizonyos társaságokban 's tulajdon polgári alkotmányaik alatt élnek. Bár melly különös gond fordittatott is, főképen Büsching olta, a' politicai földleirásra, még is sok elegyittetett közibe, a' mi kirekesztőleg a' statisticába tartozik, melly csak a' 18 száz. második felében kezdett, mint független tudomány, kidolgoztatni. Mivel tehát a' statisticát, mint olly tudományt, melly a' statusok mostani belső és külső állapotját, szükséges összeköttetések szerint adja elő, a' földleirástól, mellynek amazt meg kell előznie, szorosan megkülönböztetni szükséges: ennél fogva valóban fontos lépés volt a' polgári földleirás és statistica közt szoros határlineát huzni, 's a' földleirásból mind azt, a' mi a' statisticához tartozik, eltávoztatni. Mert midőn a' statistica vallamelly egyes statust, a' statusjusra, statustudományra és politicára figyelmezve leir, — mivel csak ezen tudományok utmutatása szerint fejtethetik ki legbizonyosabban egy status polgári alkotmánya, igazgatása 's a' többi statusokhoz való állása, — a' földleirás csak a' helybeli tárgyakkal foglalatoskodik, ezeket egyenként, a' mint 's a' hol találja, adván elő; beutazza t. i. egyenként a' statusok és országok megyéit, kerületeit és tartományit; leirja a' föld természeti minemüségeit, hegyeket, folyókat, városokat, nevezetesebb falukat, a' lakosok különbféle élelem- 's keresetmódjait, az itt 's amott egyenként találtatott nevezetességeket, átmenőleg, mint azokat e' vagy ama' helyen találja. Eddig a' szorosan vett statisticai esmeretekből hihetőleg azért kölcsönözött annyit a' földleirás, hogy az ifjuság oktatására nézve annál vonszóbb legyen, 's a' különbféle olvasók 's néposztályok szükségeit gazdagabban kielégithesse. Végre az europai statusok és országok politicai állapotjában előforduló szakadatlan változasok, mellyeket az egymást kiszoritó földleirások se követhetnek nyomon, 's nem adhatják elő a' politicai földleirás mindenkori legujabb állapotját, több német tudósokat arra a' gondolatra vezéreltek, hogy Gatterer korábbi utmutatása szerint, egy ugynevezett tiszta földleirást dolgozzanak ki, mellynek fő targyai a' föld minemüsége, tengerek, hegylánczak, folyók legyenek, területe ezek szerint osztassék el, 's a' tudomány is ezen sinórmérték szerint dolgoztassék ki. Jóllehet az igy kidolgoztatott földleirás, alapvonásainak együgyüségével 's a' statisticától való pontos külön választatásával magát igen ajánlja, még sem töltheti be, főképen ha az ifjuság oskolai könyvévé tétetnék, azon hézagokat, mellyeknek a' szoros értelemben vett politica földleirás egész kiszorittatásából szükségképen származniok kell. Átaljában véve nem is voltak ezen próbatételek épen sikeretlenek; de az egészet még sem meritették ki tökéletesen A' politica földleirás természetesen nem lehetett minden időkorban egyenlő; a' honnan historiai tekintetben régire, középre, ujra 's legujabbra osztatik. Szélesebb értelemben a' régi földleirás nem csak az esmeretes föld 's lakosai állapotjának, az első hiteles historiai tudósitás olta a' romai nyugoti birodalom öszveomlásáig, való előadását, hanem a' mythusok idejéből oda tartozó tudósitások egyes nyomait is, magában foglalja, és igy a' régi világnak minden népei körébe tartozik. Egy részét, a' bibliai földleirást, a' tudós bibliamagyarázatnak segédtudományát, főképen Bohart, Michaelis, Rosenmüller, J. Schulthesz 's mások dolgozták ki. Rich. Palmernek „Bible Atlas, or sacred geography delineated"-je, 26 földabroszkákban, Lond. 1823, criticai kidolgoztatást érdemel. A' közép földleirás, melly a' romai nyugoti birodalom öszveomlásával kezdődik, a' föld negyedik részének, Amerikának, felfedez-

tetéséig (476-tól 1492-ig) terjed. Az ujabbnak határpontjai Amerika felfedeztetése és 1789, a' legujabbé 1789 'l 's a' jelen kor.

A' földleirás, mint tudomány, historiájában, következő időszakaszokat lehet megkülönböztetni: 1) A' mythica periodust, a' mythusok legrégibb idejétől Herodotusig. Kutfejei Mózes, Homerus és Hesiodus. Nagyobbára homályos és bizonytalan, tudósitása kevés, 's inkább chorographia (vidékleirás), mint geographia. 2) Az egyes gyüjtögetés időszakaszát, Herodotustól Eratosthenesig, K. e. 276 eszt. Ebben Hanno, Skylax, Pytheas, Aristoteles, Dikäarchus egyes tartományokról vonszó leirásokat közölnek velünk. 3) Systematica periodust, Eratosthenestől Claudius Ptolemaeusig, 161 K. u. mellybe Polybius, Hipparchus, Artemidorus, Posidonius, Strabo, Dionysius Periegeta, Pomponius Mela, Plinius tartoznak. 4) A' geometrica periodust, Ptolemaeustól Kopernicusig, K. u. 1520. A' helyek hossza és szélessége ekkor határoztatott meg. Ennek ismét több szakaszai vannak, u. m. a) az Arabok előtti idő (Pausanias, Marcianus, Agathemerus, Peutingeri tábla, Cosmas); b) Arabokkal kezdődő idő, K. u. 800-tól (Al-Marun, Abu Isak, Scherif Edrisi, Nassir-Eddin, Abulfeda, Ulugh-Begh, 's az egyetlen egy keresztény földleiró, ravennai Guido). 5) Az igazi tudományos periodust, Kopernicustól a' mi időnkig. Itt kezdődnek a' pontosabb astronomiai meghatározások, vizi 's szárazi utazásokról tett czélirányos tudósitások, pontosabb 's czélirányosabb helyleirások (topographiák), a' tartományok meghatározottabb felméretései, a' kiterjedésnek nsz. mf. szerint való meghatároztatásai, czélirányosabb geographiai rendszerek, és oskolai könyvek. Egyszersmind a' régi földleirás tudományos kidolgoztatása is szerencsés előmenetellel vétetett munkába. Erre Cellarius Kristóf tört utat. Munkája először 1686 jelent meg Leipzigban „*Geographia antiqua ad veterum historicorum faciliorem explicationem apparata*" czim alatt. Ujra kiadatott „*Notitia orbis antiqui*" (2 rész. Leipzig 1701) czimmel. A' legujabb kiadás 1773-ról való. Hasonló tartalmu Köhler János Dávidnak „*Anleitung zu der alten und mittlern Geographie*" czimü munkája, 37 földabr. 3 köt. Nürnberg 1730. Megjegyzést érdemel d' Anvillenek „*Handbuch der alten Geographie*" - je is 5 részb. (Nürnberg 1800), főképen mi_dőn több német tudósok által tökéletesittetvén 's bővittetvén, használhatósága nevekedett. 1 és 2 része Európát foglalja magában Heerentől, a' 3-dik Asiát Bruntól, a' 4-dik Afrikát Brunstól és Paulustól, 's az 5-dik a' közép időbeli földleirást. Ezen becses munkához egy, 12 földabroszbió álló igen használható atlasz tartozik. — Különös gondal és szorgalommal 's eredeti kutfőkből dolgozta ki Mannert Konrád a' Görögök és Romaiak földleirását, eddig 8 köt. 1788 — 1820. A' régi földleirás tárgyaira nézve igen használható vizsgálatokat foglal magában Heerennek ezen munkn „*Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*"., (4 kiad. annak összes munkájában 10 — 11 r. Gött. 1824). Az ifjuság oktatására igen jó a' régi világnak Funketől, készittetett atlasza, 12 földabr. 's felvilágositó táblákkal (Weimar 1800)- mint a' régi földleirás oskolai atlásza is, 15 lap. Heusingertől és Duforl tól (Braunschweig), még jelesebb Reichardnak „*Orbis terrarum antiquus*"-a (Nürnberg 1819) 's az oskolákra nézve Körcher „*Orbis terrarum antiquus et Europa mediiaevi*"-je, 23 lap. Karlsruhe 1824, (kivon. „*Atlas minor*" czim alatt 9 lap.) A' földleirás históriáját 1800-ig Maltebrun könnyen megfoghatólag leirta „*Geschichte der Erdkunde*" czimü munkájában, franczia ból, toldalékokkal kiadta C. A. W. Zimmermann, 2 rész. (Leipzig 1812). Mindazáltal ez a' munka Sprengelét ezen czim alatt: „*Geschichte der wichtigsten geographischen Entdeckungen bis zur Ankunft der Portugiesen in Japan*" (Halle 1792) nem tette feleslegessé 's haszonvehetetlenné. Még bibázik egy criticával 's mély belátással irt munka a' közép földleirásra nézve, mert Junker Kristófé „*Anleitung zur Geographie der mittlern Zeiten*" (Jena 1712) nem hogy kielégitné, sőt igen

érezhetővé teszi ezen hijányt. Az öszvehasonlító földleirásra nézve becsesek Gosselin és Mentelle irásai. Az uj földleirás, bár melly hijányos volt is kidolgoztatása 's bizonytalan akkori alapja, sokat nyert a' 18 száz. első felében Hübner földleirása, melly több izben adatott ki, Rector Hager földleirási munkái, 's ezen 16 köt. nagy szorgalommal öszveszedett munka által „*Neue europäische Staats-und Reisegeographie*“ (Leipzig 1750). A' földleirás tudományos kidolgoztatásának alkotója Büsching Ant. Fridrik volt, kinek „*Neue Erdbeschreibung*“-ja először 1754 jelent meg Hamburgban. Legujabb, 8-dik kiad. ezen remek munkának 1787-ről van, 's 11 köt. foglal magában. A' legujabb időbeli nagy változások után, akkori formájában többé természetesen nem egészen használható, és sok is van bele keverve a' statisticából. Ezen munkának kihirdetett uj kidolgoztatásából csak Portugal (Ebelingtől), Svédország (Rühstől), Amerika (Ebelingtől), Afrika (Hartmanntól) 's Asia folytatása (Sprengeltől és Wahltól) jelent meg. A' tartományoknak és országoknak historiai és geographiai leirásából (de sok statisticai tárgyakkal öszvekeverve), Normanntól, „*Geographisches und historisches Handbuch der Länder-, Völker-und Staatenkunde*“ czim alatt, 1785 olta csak Németország (5 osztály) és Schweiz (4 oszt.) jött ki. Legujabb földleiráshoz kezdett Gaspari 1797, melly az 1 kötet 1 oszt. a' mathematica, physica és politica földleirást átaljában, a' 2-dik oszt. az austriai, bajor, sváb, és frankeni kerületeket, a' 2-dik köt. két oszt. a' többi Németországot, 's a' 4-dik köt. 1 oszt. Portugált, Spanyolországot és Francziaországot (mellyet Ehrmann dolgozott ki) foglalja magában, de nem végeztetett el. Brunsnak „*Versuch einer systematischen Erdbeschreibung der entferntesten Welttheile*“ czim alatt elkezdett munkájából csak a' 6 első rész (Nürnberg 1791—99) jelent meg, mellyek Afrikát foglalják magokban. Egy illy széles, de czéliránvosan tett plán szerint kezdette, de nem végezte el Canzler Frid. Gottlieb ezen munk. “*Abrisz der Erdkunde nach ihrem ganzen Umfange zum Gebrauche bei Vorlesungen*“, (Göttinga 1791). Rövid formában Gatterer adott ki legelső földleirási munkát, criticai lélekkel, az ő „*Abrisz der Geographie*“-jében (Götting. 1772) 's ebben „*Kurzer Regriff der Geographie*“ (Göttinga 1789, másodszor 1793). Az academiák 's gymnasiumok számára Fabri irt „*Handbuch der neuesten Geographie*“ 's az alsóbb osztolákéra „*Abrisz der Geographie*“ czim alatt. Nagy szorgalommal kezdett „*Geographie für alle Stände*“ nevü munkája csak a' közönséges földleirást, 's Németországnak nagy részét adta elő, 5 vastag kötetben (Leipzig 1786—1808); később Gaspari készitett az ifjuság számára két földleirási kézi könyvet, ezen tudomány 1 és 2 eszt. pályáira, mindeniket egy, a' tanulók tehetségéhez alkalmaztatott oskolai atlassal (Weimar 1792 olta). A' legujabb változásokhoz képest Stein dolgozta ki a' földleirást Berlinben „*Handbuch der Geographie nach den neuesten Ansichten*“ czim alatt, melly 5-ödször Leipzigban „*Handbuch der Geographie und Statistik*“ névvel jelent meg 3 részben 1825. Kivonatja az ifjuság oktatására 1829-ig 17-szer adatott ki. Becses kézi könyvek: Cannabiché, (11 kiadás 1827 Ilmenau): Volgeré (Hanover 1828); Schiebené (Leipz. 1828 atl.); ugyan ez (Leipz. 1825—30) Europának 's gyarmatjainak atlasát is kiadta topogr. 's stat lapokkal; Malt-Brunné „*Précis de la géographie universelle*,“ (Paris 1828, 1826 olta a' 7 darabtól kezdve mások által folytattatva); Gasparié, Hasselé, Guts Muthsé és Uckerté „*Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung*“ (Weimar 1819) czim alatt egyesiti a' földleirást a' statisticával, 's gondosan van kidolgozva. A' MATH. GEOGR. k. ugyan ezen czik. alatt. Természeti földleirók: Otto F. W. „*System einer physik. Erdbeschr. nach den neuesten Entdeckungen*“ (Berl. 1800); Fabri I. K. „*Abriss der natürl. Erdkunde*“ (Nürnberg 1800); Kant „*Physische Geographie*“ kiadá Rink (Königsberg 1802); Link „*Physik. Erdbeschr.*“ (1826). Tiszta földleirást készitett Gatterer e' cz. a. „*Kurzer Begriff der Geographie.*“ Példáját követték: Zeune „*Gea*“ (Berl. 1808); Kaiser „*Lehrbuch der*

Länder und Staatenkunde, auf eine einfachere Methode gehaut" (München 1810); Stein „*Geographie für Real- und Bürgerschulen nach Naturgränzen*" (Leipz. 1808); Hommeyer „*Reine-Geographie von Europa*" (Königsberg 1812); Kunz „*Lehrb. der reinen Geopraphie*" (Tübing 1812). A' geogr. új tudományos kidolgozást elkezdette Ritter K. ezen jeles munk. „*Die Erdkunde im Verhältnisse zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgem. vergleichende Geographie*" (Berlin 1817). Földleirást tárgyazó gyüjtemények: „*Neue allg. geogr. Ephemeriden,*" (1829-ig 28 köt.); „*Länder und Völkerkunde*" (Weimar, 24 köt.); „*Bibliothek der neuesten Reisebeschreibungen*" (1829-ig 49 köt.); „*Annales des voy. et des sciences géogr.*" Eyriéstől 's másoktól (11 eszt. foly. Paris 1829); a' Verneuxtól Parisban kiad. „*Journal des voyages, découvertes et navigations modernes*" (1824, 66 füzet); „*Globus*" Streittól 's Cannabichtól; főképen „*Hertha*" (Berghaustól és Hoffmanntól, Cottánál, 1825 olta). — A' geogr. és stat. szókönyvek közt becsesek: Winkoppé és Ehrmanné (folyt. Schorch); Hübner „*Neues Staats-, Zeitungs- und Conversationslexicon*" (1804, újra kidolg. Rüdertől 1824). Jäger „*Geogr. hist. statist. Zeitungslexicon*" 's ja Mannerttől 1813-ig megyen. Ujabbak: Hassel „*Allgem. geogr. stat. Lexicon*" (Weimar 1817); Stein „*Zeitungs-, Post- und Comptoirlexicon*" (Leipz. 1818). Az Angoloknál említést érdemel: „*The edinburgh Gazeteer, or geographical dictionary*" (1817, Arrowsmith atlásával); a' Franczia knál „*Dictionn. géograph. universel*", Beudanttól, Billardtól, Douaixtól, Dubénától, Eyriéstől, Humboldtól (Paris 1824) 's a' „*Dictionn. classique et universel de géographie moderne*", Hyac. Langloistól (Paris 1825 olta). Van der Maelennek „*Atlas univers. de géogr. physiq. polit. statistiq. et mineralog.*" czim. munk. 400 földabr. Parisban ment tökéletességre 1829. Az utazókra nézve legjesebb Reichardnak franczia és német munk. „*Guide dee voyageurs en Europe*", és a' „*Passagier auf der Reise in Deutschland, in der Schweiz, zu Paris und Petersburg*", mellyek sok kiadást értek már; Németországra 's a' szomszéd tartományokra nézve különösen használható „*Engelmanns Taschenbuch*" (Frankf. 1821); Olaszországra nézve Neugebaur „*Handb. für Reisende in Italien*" (Leipz. 1826); Angol-, Skótországokra 's Irlandra nézve, Meidinger „*Handbuch*" (Frankfurt a. M. 1828). Magyar földleirók: Benkő; Czövek (Cannabich fordítója 1817); Ferenczy János (1823); Lassu (Oroszbirod. 1831. Olasz stat. 1830); Dóczy (1829); Zádor geogr. kézi könyve (1831), 's mások. — Math. geogr. (1814); természeti geogr. is (1824) hazánk ama jeles tudósa Katona Mihály ir. Említést érdemelnek Karacsnak igen jó 's tiszta földabroszai. *L—ú.*

GEOGRAPHIAI RÉZMETSZÉSI MÜVÉSZSÉG, l. RÉZMETSZÉSI MÜVÉSZSÉG.

GEOLOGIA, l. GEOGNOSIA.

GEOMANTIA, a' fövenyben csinált szuratokból való jövendölés, része az ugy nevezett pontozó mesterségnek. Ha szükségünk volna rövid magyar nevére, fövenyjövendölésnek mondhatnók.

GEOMETRIA, FÖLDMÉRÉS (mérés tudománya) a' tiszta MATHESIS (l. e.) második főrésze, a' nagyságok-nak térbeli kiterjedésével, részeik fekvésével és viszonyaival, tehát idomokkal foglalatoskodik, mig a' számtudomány kirekesztőleg a' dolgok mennyisége (száma) körül teszi visgálatait. A' nagyság idoma három kiterjedést mutat, hosszában, szélében és magasságában (hosszuságot, szélességet és magasságot) A' testnek ezen idomát felülete teszi esmeretővé, melly egyszersmind határul szolgál neki. A' felület nem test többé, hanem két kiterjedésü nagyság, hosszában t. i és szélességében kiterjedt. A' felületet vonal határozza, mellynek csak egy kiterjedése van, hosszában. Az idomnak ezen három kiterjedése szerint a' földmérés három főosztályra szakad, mellyek igy neveztetnek: vonal vagy hosszmérés, felület vagy szinmérés, és testmérés (Stereometria). Két egy helyen összetalálkozó

vonal szegletet képez; az ezeknek viszonyait tanitó tudomány szögmérésnek (Goniometria) neveztetik. Az ivmérés pedig mind azon viszonyokat tanitja, mellyek a' szeglet szárai közt leirt körivdarab, a' vonalok és maga a' szeglet között léteznek. Nevezetes ágak még a' HÁROM SZÖGMÉRÉS (l. e.) és SOKSZÖGMÉRÉS l. e.). Megkülönböztetik az alacsony és felső méréstudomány: szoros határ nincs köztök vonva; emehez a' görbe vonalok, felületek és testek mérése tartozik. Oldó földmérésnek (analytica Geometria) neveztetik általjában a' feloldásnak (analysis) a' földmérésre alkalmaztatása, hol a' térnagyságok is számok gyanánt tekintetnek, és számlálás által fejtetnek meg. A' földmérés történeteire 's literaturájára nézve l. MATHESIS.

GEORCH (Illés, ettre-karchai), a' törvények doctora, több nemes vármegye táblabirája, hajdan a' posonyi kir. főoskolában a' magyar nyelv tanitója, későbben a' szász-tescheni királyi herczeg Albert, 's ennek kihunytával a' ráczkevi cs. kir. nemzetségi uradalom ügyésze volt Pesten, hol most, szemeinek elgyengülte miatt nyugalmazva, de egyre munkásan tölti napjait. A' magyar Tudós Társaság, méltánylani ohajtván a' tisztán magyar tollu irót, f. e. Septemb. 5-kén tiszteletbeli tagjává tette. Nyomtatásban kijött munkái ezek: „Etelkából kiválogatott remekje a' helyes magyarságnak" (Posony. 1800, 8-ad r.) „Honnyi Törvény" (Posony. 3 köt. 1804—1808) melly Brezanóczy Adám által latinra fordittatott. „A' helyesirás fő rendszabásairól" melly a' Marczibányi alapitványból megjutalmaztatott, 's 1821 nyomatott ki ezen gyüjteményben: „Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről, a' Nemzeti Muzeum 1815, 1816, 1817-dik esztendei kérdéseire". Nem kevés érdemére válik Georchnek, hogy már azon időszakban, midőn a' latin nyelv még oskolában és törvénykezésben igen sok helyen buján virágozék, jogát magyarul, 's helyesen készült müszavakkal ellátva, bocsátá magyar honosai elibe. —*no*—

GEORGES CADOUDAL, a' Chouanok feje, Morbihanban Auraytól nem messze, egy falusi molnár fia; mint lovag állott szolgálatba a' lázadáskor Bretagneban, 's több bretagneiakkal egyesülve, midőn a' Loiren keresztül mentek, a' vendéeiekhez csatolta magát, 's Grenville megszálatásakor tisztnek neveztetett ki. A' Mans és Savanynál történt veszteség után szülőföldére futott, hol henye parasztokat 's hajósokat gyüjtött, 's magát ezeknek fejévé tette. Egy köztársasági katonacsoport által meglepetve, atyjával együtt őrizet alatt Brestbe vitetett. Hosszu ideig tartott raboskodása után elszökött hajós ruhában, 's megyéjének viszont fejévé tette magát. Folyvást azon igyekezett, hogy a' nemeseket a' kormánytól elmozditsa, 's már 1795 olta maga tekintetett egy egész néppárt fejének. 1796 ő volt a' morbihani osztályseregnek parancsolója. Midőn 1799 ujra fegyvert ragadott, egyike volt azon vezéreknek, kik magok körül legnagyobb erőt gyüjtöttek össze, és seregeiknek egész bizodalmával birtak. Ezen idő tájban ujra megszálotta alsó Bretagnet, 's a' fővezérek között egyedül maga volt nemtelen. Az ő osztálya csatázott legtöbbet a' republicanusokkal, 's az vette által a' Villaine partjain azon átszállitott puskákat és ágyukat, mellyeket ott az Angolok, hajóikból kiraktak. Sokáig megvetette a' békét, mellyel őt a' consulok megkinálták; de a' grand-champi és elveni ütközetek után (1809 Jan. 25 és 26.) midőn látta, hogy Frottet kivévén, minden vezérek alája vetették magokat a' köztársasági törvényeknek, ő is békéről kezde gondolkodni. Februarius 9. eleibe ment general Brunenek, csak két chouantól kisértetve, kiknek egyike által jelenté a' generalnak, hogy vele beszélni kiván, a' mi szabad ég alatt meg is történt. Egy óra lefolyta alatt megegyeztek, 's Georges seregeinek elbocsátásához 's az ágyuk és fegyverek kézhez adásához készült. Elfogadtatván a' consulok által a' béke, G. Parisba ment, hol a' köztársasági seregnél tisztséggel kináltatott meg, mellyet elfogadni vonakodván, hirtelen elutazott Londonba, hol a' herczegek és angol mi-

misterek által kedvesen fogadtatott. 1803 Pichegruvel 's másokkal kiszállott a' fr. partokon, az első consulnak életét eloltani vágyván. 1804 Martiusig esmeretlenül lappangott a' fővárosban; de ezen idő tájban tudtára esett a' policziának ezen összeesküvés, 's nyomozás rendeltetett iránta. A' luxemburgi palota körül történt elfogatásakor két pisztolylövéssel védelmezte magát, melly két policziaszolgát földre terített; azonban megmenekvési igyekezete sikeretlen volt, mert a' népség által körülvétetett, 's elsőben a' praefecturára, innét pedig a' Templebe vitetett. A' büntető törvényszék pert indita ő és nagy számu czinkosai ellen, 's ő, mint az első consul élete után leselkedő, 1804 Maj. 11. halálra kárhoztatott, 's az itélet Jun. 14. végrehajtatott, életének 35 évében. Perének lefolyta alatt hidegvérünek mutatkozott; állandóan óvta magát feleletei által pártosait terhelni, 's a' Bourbonok ügyéhez ragaszkodását nyilván elesmerte. — *no.* —

Georgia, a' Persáknál Gurgistan, oroszul Grusia, Grusinia, a' lakosoknál Iberia, ásiai tartomány, Circassia, Daghestan, Shirwan, Armenia 's a' fekete tenger közt, hegyei által nyug. és kel. részekre osztatva. Orosz Georgia 390,000 lak. 832 nsz. mf.-ön fekszik. Török Georgia vagy Semo Karthli, melly a' tschaldiri helytartósághoz tartozik, Akalzike nevü fővárosával, 238 nsz. mf. 's 200,000 lak. foglalt magában. Orosz Georgiától elválva van Imirete orosz tartomány (645 nsz. mf. 270,000 lak.), mellynek egyes osztályai: Imirete a' fáczánok honja, Kotatis nevü fővárosával; Mingrelia, Guriel, Potival a' Fasch (Phasis) torkolatjánál; 's Awchasa, a' Caucasus dél nyug. lejtősége. Mingrelia és Guriel még most is görög örökös czárok alatt vannak, kik az Oroszbirodalomnak adót fizetnek. A' georgiai (kachetiai és kartaliniai) hajdani czár Heraclius Teimurasowitsch 1783 esmerte meg magára és maradékaira nézve az Oroszok felsőségét. Ugyan ezt tette 1784 az imiretei czár, Pál császár 1801 Irakliewics György czár kérésére magát Georgia közvetetlen urának hirdette ki, és Sándor császár Sept. $^{12}/_{24}$ 1801 költ hirdetményében Georgiát valósággal birodalmához kapcsolta. A' még életben lévő herczegek bizonyos évpénzt kapnak. A' kormányszék helyévé Tiflis (l. e.) tétetett. Awchasában az Oroszok több várban (mint Anapában) tartanak őrizetet, a' fekete tengernél. Az Awchasok magok (kik Muhamed követői) függetlenek 's nem fizetnek adót. A' kereszténység 370 körül jött Armeniából a' georgiai tartományokba, mellyekben csupán a' Caucasusnál maradt meg. Tamar, georgiai czárné, igyekezett a' keresztény hitet a' hegyi lakosok közt terjeszteni a' 12 száz. második felében. Uralkodó vallás a' görög; de más felekezetek iránt is türedelmesek a' Georgiaiak. A' grusiai eparcha alatt 12 érsek 's püspök és 13 archimandrita van. A' tartomány több századok alatt prédáltatott a' reá vágyó Törököktől 's Persáktól, kik a' lakosokat rabszolgaságra hurczolták. A' Georgiaiak a' Circassiaiak után legszebb embereknek tartatnak, 's a' georgiai asszonyok a' török és persa háremek ékességei. Bár szenvedett is a' nép charactere a' huzomos sulyos nyomások alatt, még is megmaradtak benne a' bátorság 's nemes érzés. A' föld hegyes, mert éjsz. a' Caucasus a' határa: de gazdag fával, gabonával, barommal, selyemmel, gyümölcsel; bora rosz, némelly völgyek durva égally alatt feküvén 's a' lakosok nem értvén jól miveléséhez. L. Güldenstädt „*Reise nach Georgien und Imirethy*," Klaproth jegyzéseivel (Berlin 1815). Chatow Georgiának 's Persia ezzel határos részének uj földabroszát adá ki 10 lap. a' csász. vezérkar péterv. topogr. bureaujában. Gambának utazása (Paris 1826) sok világosságot nyujt ezen tartományokra nézve. *L—ú.*

Georgia, l. Éjszakamerikai egyesült statusok.

Georgievics (Bertalan), Magyar, ki a' 16-dik században Jerusálemet, és Palaestina más szent helyeit meg látogatta, hanem török fogságba esett, mellyben 13 esztendeig maradt. Munkáji: 1. *Mahometanorum praesagium de christianorum calamitatibus et suae gentis interitu*

(Basel, 1551. 8. Persa nyelvből latin nyelvre fordította). 2. *De afflictione Christianorum tam captivorum, quam sub turcico jugo viventium.* 3. *Epistola exhortatoria ad bellum contra infideles.* 4. *Disputatio de fide Christiana et mysterio Sanctissimæ Trinitatis, habita cum quodam Turca.* (Bécs 1547). 5 *Bartholom. Georgievitz de Turcarum ritu et cæremoniis, quas per XIII. annos inter illos vivens observavit* (Paris 1545, 16). *Rumy.*

Gerando (József Maria, ramzhauseri báró) statustanácsos, a' felirások academiájának tagja, philosophus iró, szül. Lyonban, 1770 táján. Atyja épitőmester volt. Ifjusága barátjával, Camille Jordannal 1797 Parisba ment, 's midőn ez Fructidor 18-ka után az 500 tanácsából számüzetett, Németországba követte. Itt irta a' „*Mémoires sur l' art de penser*" melly munka jutalmát nyert. Bonaparte megismervén, a' beldolgok ministere mellé generáltitoknoknak, azután Romában az igazgató választottság tagjának, végre Febr. 1811. statustanácsossá tevé; 1812 Barcellonában főügyelő volt. 1814 a' Bourbonok részére nyilatkozott, 's Juliusban a' király is a' statustanácsba hivá. Bonaparte meghagyta e' helyen 1815, 's mint rendkivüli generálbiztost a' nyugoti megyékbe küldötte. A' király másodszori visszatérte után ismét a' statustanácsba lépett. Laborde és Lasteyrie segélyével Franczia-országba Láncaster tanitása módját iparkodott bevinni. E' philosophus rendszere a' tapasztalási bölcselkedés. Iratai: „*Des signes et de l' art de penser considérés dans leurs rapports mutuels*" (1800 4. k.); „*Vie du général Caffarelli-Dufalga;*" „*Eloge de Dumarsais,*" 'sat.; fő munkája: „*Hist. comparée des systèmes de philosophie relativement aux principes des connaissances humaines.*" (1803, 3 k. 2-ik jobbit. kiad. 4 k. Par. 1823). Ez a' philosophia történeteiben a' Francziáknak legjobb munkájok. Kant philosophiájáról irt értekezését a' nemzeti intézet megkoronázta. Legujabb munkájának „*Du perfectionnement moral, ou de l' éducation de soi même*" (Par. 1826, 2 k.) alapja az ön ismeret, 's a' magán uralkodást (*l' empire de soi*) ebből fejti ki. *J.*

Gerard (Ferencz, báró), festő az uj franczia oskolában, szül. 1770 Romában (atyja franczia, anyja olasz); David legjobb tanitványa volna, ha mint művész mellette nem állana. Képfestései tiszta kellem és igazi kegy (gratia) által jelesek. A' milly eltalált a' rajzolata, olly kellemes, virágzó és mégis igaz a' szinezete. Első tanitója, Pajou szobrász, csupán a' rajzolásra akará szoritani, de G. titkon festéket szerze, 's 14-dik évében egy képet feste, melly a' pestist ábrázolja. Ezen kép már nemes, tüzes lelket mutat, és érzést a' régi szépséghez. David vezérlése alatt gyors előmenetelt tön. Eleinte ő is buzgó revolutiós társ vala, és biró az itélőszéknél (tribunal), melly az életről és halálról határoza; — hogy a' királyné perében részt ne vegyen, betegnek tetteté magát. A' melyképeknél igen változó; némellyeket lelkesedve készit 's minden kellemmel feltetézve, másokat pedig csak alkalmatossági darabként. Gazdagság és henyélés vagya ád okot, hogy kevés történet-festése van, 's leginkább melyképeket fest. De e' részben felülmulhatlan, és csak Lefebre vetekedik vele. Egyes ember melyképéért közönségesen 1500—2000 frankot vesz; Napoleon családjának minden egyes, élet nagyságban való lefestett tagjáért 30,000 frankot kapott. Történetfestései közt Belizar-ja (1795) időszakot kezd az uj mivben; — fő mértékben egyszerü. Nem kevésbé derekak: Ossiánja, Amor és Psyche, a' négy életkor, — Daphnis és Chloë (1825). Az austerlitzi csatát kedve ellen 's csak Napoleon kivánságára festé. Ujabb időben XVIII. Lajost, Sándor császárt, a' burkus és szász királyt, az orléansi herczeget, 's több, Parisban összegyült idegen fejedelmet feste le. Ujabb történeti darabjai: Homerosz, és IV Henrik Parisba menetele. Ezen, 1817-ki képe 30 lábnyi széles és 19 magas, 's az első mivdarab, mellyet XVIII. Lajos rendelt; a' tanácsház nagy teremében áll, 's 1823-ban Toschitól metszették. Csudáltatik elren-

delése és szinezete, valamint a' képek hasonlatossága 's jelentése. Ezen munka első kir. festő czimet szerze Gerardnak, ki egyszersmind vitéze a' sz. Mihály rendnek és a' becsület legiónak, tagja a' parisi, bécsi és florenczi academiának. 1829-ben X. Károly koronázását rajzolá, a' mint a' Dauphin leteszi a' királynak az első hódolást. 80,000 frankot kapott érte. 55.

Geréb, I Mátyás és II Ulászló királyok alatt virágzott erdélyi nemzetség, mellynek elejiről annyit tudunk, hogy 1222 Geréb Imre II András király adományzása által egy kiváltságos házat nyert Vizaknán, melly attól az időtől fogva Gerébháznak nevezteték; hogy 1248 körül Vizaknai Geréb Orbán, Imre fia, vala erdélyi vajda; hogy két évszázzal később Hunyadi János és Geréb János, két testvér Szilágyi leányt vettek feleségül, amaz Erzsébetet, ez Sófiát, melly utolsónak három fiai, László, Péter és Mátyás, I Mátyás királynak közelről való rokonai lévén, tulajdon érdemök hozzá járultával, fő tisztségekre emelkedtek Magyarországon. Nevezetesen: 1) Geréb László budai prépost vala 1473, mikor a' Mátyás királytól esztendővel előbb ugyan ott felállittatott nyomtatóműhelyből előkerült a' budai krónika (Chronicon Budense) diák nyelven; melly neki vala ajánlva Hesz András könyvnyomtatótól, a' kit az ő tanácsára hivatott vala be a' király Velenczéből; mellynek szerkeztetésében, az ajánló levél szerint, maga a' prépost munkás vala; 's a' mellynek egy példánya meg van a' bécsi császári könyvtárban. A' kenyérmezei csata idejében, 1479, már erdélyi püspök vala Geréb László, 's 200 vasas lovasa vett abban részt; 1484 pedig a' pápa követjévé neveztetett. Mátyás király halála után igyekezett ugyan annak természetes fiára, János herczegre, szállítani a' magyar koronát; de nem boldogulhatván igyekezetében, megnyugodott II Ulászló választatásában; a' kit annakutána hiven szolgála, 's több izben nemcsak kölcsönözéssel, hanem tetemes ajándékozással is gyámolita; 's a' kitől 1501 kalocsai érsekségre emeltetett. — 2) Geréb Péter (vingrádi), I Mátyás és II Ulászló királyok egyik hadvezére, az utolsó alatt országbirája vala 1496, Zápolya István halála után pedig nádorispánnyá lett 1500, de már 1504 megholt. Özvegyét, Kanisai Dorottyát, Perényi Imre vette el. — 3) Geréb Mátyás fiatal korában Jaicza alatt I Mátyás király szemeláttára, egy török bajnokot külön viadalban megölt, és későbben is több alkalommal kitett magáért, mint vitéz és mint hadvezér; 1486 illirföldi bán vala, 1493 pedig megholt. — Ugy látszik, hogy ezeknek egyike sem hagyott férjfi magzatot maga után; minden esetben pedig magva szakadt a' vizaknai Geréb nemzetségnek, és a' Gerébház Haller grófok kezére került, a' kiktől csere utján megszerezte azt a' Homoród Sz. Páli nemzetség. *Fábri Pal.*

Gerecs, hegy Komáromvármegyében, Tatától 1 mértföldnyire, hol 5/4 órányi barlang van benne, melly a' tatárpusztitáskor hét falu lakosinak biztos rejteket ada.

Gerendázat. Igy neveztetnek valamelly épület gerendáji összvesen, vagy az oszlopzatnak legfelsőbb része avagy párkányzata, melly az oszlopokon nyugszik, 's három részből áll, alsó vagy mestergerendából, párkány és koszoruból (l. oszlop). A' gerendázat leghelyesebb magassága mindennemü oszlopzatnál az oszlopok magasságának egy negyed része; mert ha magasabb, az épületet lenyommasztani látszik; ha ellenben alacsonyabb, silány tekintetet ad az egésznek. Egyébiránt e' részben különbözést tapasztalni minden oszloprendnél. (l. oszloprend).

Gergely vii. (Hildebrand). Hol és mikor született, bizonytalan; gyermekségét Romában tölté, fiatal korában Franczia országba utazott, 's egy ideig a' clugny-i monostorban tartózkodott, honnét 1045 Romába visszatért. Utóbb ismét a' nevezett monostorba vonult, hol 9 ik Leo pápával megesmerkedvén, vele Romába utazott. Ekkor kezdé mint titoknok szerepét játszani. 2-ik Sándor halálával 1073 a' roma széket elfogla-

lá. Mit elődjei által rendeltetni óhajta, most csüggedhetlen buzgósággal teljesitni törekedék. Fő igyekezete vala, nem csak a' romai széket legfőbb lelki hatalommal felruházni, hanem az egész egyházat minden világi hatalomtól függetlenné tenni, és olly theocratiát alkotni, mellyben a' pápa, mint Krisztus helytartója, minden világi és egyházi tárgyban legfőbb biró lenne. Ezen czélnak elérésére fő dolognak tartotta az egyháziak investituráját a' világiaktól végkép elvenni. E' végett 1075 azon nevezetes rendelést hirdeté, mellyben minden egyháznak, hivatalvesztés alatt, akár minemü egyházi tisztségre a' világiaktól investiáltatni (beiktattatni), a' világiaknak pedig ezt cselekedni, átok alatt tilalmaztatik. Már 1073 több püspököt székétől megfosztott, kik hivataljokat a' császártól pénzen vásárlották, 5 császári tanácsost pedig forma szerint átok alá vetett, kik e' dologban részesek voltak. Mivel pedig IV Henrik császár, mind ezeket mind amazokat pártolta, 1076 Gergely uj decretum által, a' császárt, az ellene tett vádok megczáfolására, Romába idézte. A' császár egyházgyülést hirdetvén, abban a' pápát székevesztettnek itéltette, mellyre a' papa a' császárt átok alá veté, alattvalóit pedig a' jobbágyi engedelmességtől feloldozá. Nem sokára a' császár ellen egész felső Németország fellázadt, 's a' svábországi Rudolfot választá császárnak, kinek Gergely koronát is külde e' felirással: *Petra dedit Petro, Petrus diadema Rudolpho.* Henrik féltvén birodalmát, Romába siete, hol a' pápa rendelése szerint három nap szoros poenitentiát álla ki. De nem sokára megbánta cselekedetét, 's legyőzvén világi ellenségeit, hadával Romát megtámadá. Három nap az Angyalvárban ellenségétől körülvéve élt Gergely; de Robert normanni herczegtől felszabaditatván Salernoba költözött, hol 1085 meghalt. — Nevezetessé tevé Gergelyt az is, hogy ő hozta be általánosan a' papi nőtelenséget — Mathildis toscanai markgrófnét arra birta, hogy minden jószágát örökben a' romai széknek hagyná. Egy pápa sem magasztaltatott, de egy sem gunyoltatott inkább, mint Gergely. Kielégithetlen uralkodásvágyról 's határtalan gőgről vádoltatik a' protestans iróktól, de ha éltét részrehajlás nélkül biráljuk, azt kell állitanunk, hogy törekedéseinek jeles czélt szegze ki, 's habár hibás meggyőződéssel, de tökéletes lélekkel munkálkodott az Isten és a' religio ügyében. L. „*Hildebrand als Papst Gregorius VII und sein Zeitalter* von J. Voigt", 1815. *Szenczy.*

Gerlicze, Gerle (Columba turtur) a' galambnemhez tartozó madárfaj; gerregő hangjától vette nevét. Esmertető jegyei: kormányjainak hegye fejér; háta szürke, melye husszin veres, nyaka oldalának foltja fekete, fejér vonalokkal. Vándorló madár, jó tavasszal megjön, 's az erdők csendjében gerreg vagy, hug. A' heves kebelek gyakran ábrándoznak róla, 's a' komoly keleti költő a' pusztákban hallatja magányos bugását. Nőstársához hivséggel lenni mondatik. — Legkisebb a' vadgalambok között; könnyen megszelidül; örve fekete vagy fejér.

— *j* — *a.*

Germain (Saint-), gróf, eredetére nézve esmeretlen, de mint kalandor és alchimista esmeretes. Néha Aymarnak és de Betmar marquisnek mondá magát, 's ugy látszik, portugál volt. Cagliostro megesmerkedett némethoni utján Holsteinban vele, 's tanitását uj csalásra használá. Saint-Germain birt chemiai 's más esmeretekkel; de ellentálhatlannl vágyott mint bübájos fényleni. Mindig utazott, 's nagyot állitása 's a' gyenge oldalnál fogás által az udvarokba is bemenetelt nyere. Ön állitása szerint 350 esztendős volt, 's a' hires Montaignetől emlékirást mutata emlékkönyvében; egy becses életviz mindig jó erőben tartá, melly olly hathatós volt, hogy egy öreg aszonyt meg tuda ifjitani. Indiai második utján, mellyet 1755-ben megesettnek hirlelt, szerencsés volt a' drága kövek készitésének megtanulásában. 1773-ban Haagban a' franczia követ előtt egy becses öncsinálta gyémántot összetört, minekutána egy hasonlót 5500 lajosaranyon eladott. A' jövendő titkai is megnyiltak szeme

előtt; 's XV Lajos halálát megjövendelé a' Franczióknak. Hatalmas volt az állatokra is hatni, 's a' kígyókból hangaizlést teremteni. Két különös ív papirosra két kézzel tudott egyszerre irni, a' nélkül, hogy az irás között különbséget lehetett volna észre venni. A' hegedün olly remekül játszott, hogy több eszközt véltek hallani. Ha tudományát jól használta volna, érdem és hír kisérné emlékét. Új tudósitásokat ad róla: „*Mémoires de Mad. Dubausset*" (Paris 1825). — *j* — *a.*

GERMANIA. A' Romaiak nem csak a' Duna, Rajna, éjsz. Oczeán és Weichsel közt fekvő kietlen, erdőkkel, posványokkal és mocsárokkal fedett földet nevezték Germaniának; hanem Daniát, Norvegiát, Svédországot, Finnlandot, Lieflandot; és Prussiát is hozzá számlálták; mivel ezen tartományokat, mellyek Europának harmadát teszik, mind olly népek lakták, mellyeknek testállása, erkölcse és nyelve köz származásra mutattak. A' szép Olaszország lakosai, kik kietlen tartományt még soha sem láttak, nem hihetvén, hogy nép lakhelyét elhagyhassa, 's Germania pusztáin telepedjék meg, hol az esztendő nagyobb részében kemény tél uralkodott, 's járhatatlan erdők nyáron is ellentállottak a' nap melegitő sugárainak, azt vélték, hogy a' Germanok (a' Heer és Mann-tól, hadi ember; l. a' Németek nevére nézve, Hammer „*Wiener Jahrbücher*" IX sz., és Titze „*Vorgeschichte Deutschlands*") vagy mint magokat nemzeti istenekről Teutról (másként Thuiskon) nevezték, a' Teutonok, eleitől fogva ott laktak. Innen Indigenáknak, ottszármaztaknak, nevezték őket, és életmódjokat röviden ekképen irják le: Öszvekeveredéstől tisztán, mint tulajdon nemzeti kifejlések mutatja, él a' Rajnán tuli tartományokban egy kék szemü, sárgás haju, erős testalkotásu 's óriási növésü, hideget és éhséget, szomjuságot és hévséget fel sem vevő, hadakozást kedvelő, bajnoki lelkü, egyenes szivü, hiv, barátságos és barátja iránt nyilt, ellensége ellen pedig fortélyos és álnok nemzet, melly minden kinszeritéssel ellenkezvén, a' függetlenséget legnemesebb javának tekintette, 's készebb volt életéről, mint szabadságáról lemondani. Esmeretlen lévén minden életet szépitő mesterségekkel, földmiveléssel, az ásványok és betüirás használával a' Germán, erdőkkel és legelőkkel teljes honjában vadászatból és baromtartásból él nyomorultan. 'e élete tunya nyugodalom, testi gyönyörüségek, és sulyos fáradság közt folyik le. Békeség idején éjjel nappal alvás és munkátlanság egyetlen egy balzsama a' fáradt bajnoknak, mig őt a' háboru és veszély pillanatja férjfias munkára nem szólitja fel. Addig pedig pohár és játék legfőbb mulatsága. Kevés mesterséggel, buzából és árpából készült ital pótolja ki neki a' természettől megtagadott szőlőnedvet, 's részegiti meg őt lármás innepein. A' helyett, hogy a' részegségért szemrehányást tenne magának, az ittasság által érzékeit élesitve és megvilágositva véli; akkor legörömestebb tanácskozik, és a' részegségben hozott végzés, mint felsőbb sugallás, változhatatlanul végre hajtatik. Személye és szabadsága nem olly becsesek előtte, hogy azokat játékra ne tenné, és hiv lévén szavához, maga vonogatása nélkül hagyja magát a' szerencsés győzedelmestől meglánczoltatni, 's távol lévő rabszolgaságra eladatni. Az uralkodás formája Germania nagyobb részében democratiai. Nem annyira közönséges és állandó törvényeknek, mint születés vagy vitézség, ékesszólás vagy babonaság történetes hatalmának engedelmeskednek. Csak a' balti tenger partjain esmernek nehány nemzetségek királyi hatalmat, a' nélkül mindazáltal, hogy a' férjfit illető jusokról lemondanának. Mivel kölcsönös védés az a' kötél, melly a' Germanokat együtt tartja: tehát korán érezték azon szükséget, hogy kiki a' maga vélekedését szövetségeseinek többségétől függővé tegye; 's a' politicai társaságnak ezen kevés durva alapvonásai elegek egy olly népnek, melly semmi felsőbb nagyravágyást nem esmer. Ha valamelly szabad születéstől született 's férjfi korra jutott ifju bevitetik hazafiainak közönséges gyülésébe, paizs és láncsa adatik neki, 's a' hadakozó szabad status egyenlő és méltó tagjává felvétetik. Valamelly nemzetség fegyverfog-

ható férjfiainak ezen gyülései részint bizonyos időkben, részint véletlen esetek alkalmával hivatnak össze. A' nyilvános sértéseket, tisztviselők választását, hadat és békét szabad szavazás dönti el azokban. A' hallasztgatásnak ellenségei lévén, 's igazságra és politicára nem ügyelvén, hanem szempillantási felbevüléseknek engedvén, hirtelen hoznak a' Germanok végzést, 's fegyvereik öszveütésével, vagy néma mormolással jelentik ki tetszések, vagy nem tetszésöket. Veszedelem idején vezér választatik, kinek szoros környülállások közt, midőn egyesült erő szükséges, több nemzetségek vetik alá magokat. Ezen fontos hivatalra a' legvitézebb választatik, hogy inkább példaadásával, mint parancsolatjával vezérelje hazafitársait. Ha a' veszély elhuzódik, vége a' szabad érzésü Germanok előtt gyülöletes hivatalának; mert békeség idején nincs köztök más fő, mint a' választott elöljárók gyüléseinek fejei, kik a' magok kerületeiben igazságot szolgáltatnak. A' fejedelem mellett őrizet és száz személyből álló tanács van. — Jóllehet a' Romaiak nehány german fejedelmeknek királyi nevet adtak, még sem volt ezeknek csak azon jusok is, hogy egy szabad embert halállal, tömlöcczel vagy veréssel büntessenek. Olly nép, melly minden kinszeritést gyülöl, csak azon köteleztetésekét esmerte, mellyeket maga tett magára. Önkényt ajánlották a' legnemesebb ifjak egy tapasztalt vezérnek fegyvereiket és szolgálatjokat, és épen ugy iparkodtak ennek tetszését megnyerni, mint a' vezérek a' legvitézebb férjfiakat magok körül öszvegyüjteni. A' vezér kötelessége volt, a' veszély órájában bátorságra és merészségre nézve első lenni, társaié pedig tőle nem el maradni, személyét védni 's nevét dicsőiteni. A' férjfi ékessége vitezség, az asszonyé szüzesség volt. A' hajdani német népek valami istenit tiszteltek az asszonyi nemben. Sokfeleségüség csak a' fejedelmeknek engedtetett meg, hogy az által rokonságaikat sokasitsák; az elválást inkább szokás, mint törvény tilalmazta. A' házasságtörés lemoshatatlan, de igen ritka vétek, 's a' csábitás menthetetlen gonosz tett volt. Vallásos megfogásai ezen nemzetnek durvák 's hijányosak fehettek. Istenségeik a' nap és hold, tüz és viz voltak, kiket egyszersmind bizonyos képzelt valóságokban tiszteltek, mellyeknek tulajdonitották az élet legfontosabb foglalatosságainak vezérlését. Templomaik köszikla-üregek voltak. A' középkorbeli hires istenitéletek nálok már csalhatatlan végzéseknek vétettek minden kétes esetekben. Bátorságok tüzbe hozására a' vallás leghatható-sabb eszközöket nyujtott. Szent, isteneknek áldozott barlangok homályában tartott zászlóik, a' csatamezőn kitüzetvén, az ellenséges sereget borzasztó átkokkal a' had és menydörgés isteneinek szánták áldozatul. Az istenek kegyelmének megnyerésére 's a' más élet örömeinek elérésére, legjobb eszköznek a' vitézséget 's az ütközetben elesést tartották, ott pedig a' vitézeket vig vendégségben mulatóknak tetteik elbeszélése közben, nagy kupákból vagy ellenségeik koponyájából jó sert hörpölgetőknek képzelték. (L. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA). De a' mit a' papok halál után igértek, azt a' Bárdok már e' földön megadták, az ütközetben 's győzedelmi innepeken magasztalván a' mult idő hőseinek dicsőségét, a' vitézek őseit, kik az ő mesterkéletlen, de tüzes verseikre figyelmezvén, ezektől a' halál megvetésére és nagy tettekre lelkesittetve érzék magokat.

Ha a' német nemzet eredetét vizsgáljuk, Asiába, az emberi nemzet közönséges bölcsőjébe vezettetünk, habár igen homályos nyomait találjuk is a' történetiróknál ezen világrészből való kivándorlásának. Hammer bactriai-mediai néptörzsöknek nevezi, mellynek honja a' paradicsomi Arieme volt; és Minchond, persiai költő, azt mondja „Chawaresni (Chawilah tartománya) neve azon kerületnek és tartománynak, melly a' tudósok és bölcsek, fegyvert és tollat forgató férjfiak honja volt, mellyet hajdan Dzsermániának neveztek.“ Minekelőtte a' Scythák, vagy Scotelek, a' Massagetáktól a' Pontus Euxinushoz szorittattak, a' Cimmerek, egy Németekkel atyafias nép, a' mai Krimben és europai Tatárországban laktak, 's a' Scytháktól a' Weichselhez szoritttatván, egyesültek az itt

lakott Teutonokkal, kikről a' historia hallgat. Innen népesitették meg azok Scandinaviát és Németországot. A' honnan még most is az a' hir szárnyal ezen tájék lakói közt, hogy anyanépök a' Weichsel partjain lakott. A' Germanoknak 3 fő nemzetsége neveztetik: az Istävonok, Ingävonok és Hermionok. A' Hermionok, kik az Elbe és Weichsel közt laktak, tették a' törzsöknépet, és Teutonoknak 's Semnonoknak is neveztettek; közülök vándorlottak ki az Istävonok nyugotra, az Ingävonok éjszakra. Ezen 3 fő nemzetség egymástól különbözött, és ha megmutatni lehet, hogy az Ingävonoktól a' Westfaleniek, Alsószászok, Dánok és Svédek, az Istävonoktól a' Rajna mellékiek, Frankok és Hesseniek 's a' Hermionoktól a' Bajorok 's Austriaiak származnak, — ez a' különbözés, legalább nyelvökre nézve, még most is fenáll. Istävoni néptörzsökök voltak a' Chamavik, Tubantok, Usipiek, Ansibariek és Bructerek, a' Weser és Rajna közt; a' Sygambrok és Marsok a' Lippétől Kölnig, mindazáltal nem egy időben; a' Dulgumnik, Chasoarok, Teucterek és Ingrionok, a' Weser nyug. oldalán a' Harzig; továbbá a' Kattok a' Weser eredetétől, a' thüringi erdő mentében, a' Mainig és frankeni Saaléig, és az ezekkel egyesült Nertereánok, Dandurok, Turonok, Marvingok és Mattiacok; az utolsók Wiesbaden és Marburg körül, az elsőbbek a' waldecki fejedelemségben Hanauig; végre a' Cheruskok, a' Harz 's körülte fekvő tájékok lakói, és az ezekkel egyesült Fosok Braunschweigban, mint a' már nevezett Marsok, Chasuarok, Tubantok Dulgumnok, Ansibarok 's mások, de a' kik később a' Cheruskok szövetségétől elszakadtak. Ezen összes istävoni népek 3 nagy szövetségben egyesülve jelennek meg, u. m. a' Sygambrok, Cheruskok és Kattok szövetségében, mellyből származtak idővel a' Frankok és Alemannok hatalmas szövetségei. Az Ingävonok a' Rajna torkolatitól a' kel. tenger nyug. partjáig, a' zuydi tótól a' Traveig Holsteinban laktak, 's a' cimbri félszigeten és nagy Scandinavián terjedtek el. Hozzájok tartoztak a' Scheldétől az Eiderig lakó hatalmas Friesek a' Friesebonokkal, 's Sturokkal és Narsacikkel; a' Chaucok kel. Frieslandban, Oldenburgban és Bremában, az Angrivarok Werdenben, Lüneburgban és Kalenbergben; továbbá a' Szászok a' mai Holsteinban, három nemzetségeikkel, az Ostfalokkal, Westfalokkal és Angarokkal, 's a' félszigetnek hozzájok tartozó lakosaival, a' Nordalbingokkal, kik, a' Szászokkal öszveköttetésben lévén, Normannoknak 's később Dánoknak neveztettek. Az Ingävonokhoz tartoztak Scandinavia, és Prusszia népei is; ezt az Ostäok, Venedik és Scirok, amazt a' Hellevionok, a' mai Schonenben, vagy mint Tacitus rendeli őket, a' Suionok és Sitonok (a' Svédek), a Fennik (Finnek), az Aesthek (Esthek), Venedik (Wendek) lakták. Ptolemaeus szerint Scandinavia nyug. oldalát a' Chadenek, kel. oldalát a' Phavonok és Phiräsek, délit a' Goták és Daucionok, közepét a' Levonok birták. A' Hermionok nemzetségei, mellyek szétkóborló csapatjaikban Svéveknek is neveztettek, voltak: a' Varinik a' Trave és Warne torkolati közt; a' Sidonok a' Warnetől az Oderáig; a' Teutanoardok és Virunok Lauenburgban és Mecklenburgban; a' Nugok, Turcilingek és Scirrek Pomeraniában; és a' kel. tengernél a' Herulok a' Gothonok szomszédi, ezek pedig magok Lengyelországban lakó mellékágaikkal; továbbá a' Vandalok a' Silingekkel az Óriáshegyekben és Lausitzban; a' Burgundok és Lygek, kik a' Burokkal 's másokkal a' Vandalok mellett laktak Sileziában és Lengyelországban. Mint az Ingävonok és Istävonok közt letelepedett egyes nemzetségei a' Hermionoknak, említtetnek a' Longobardok és Angelek. Amazok előbb az Elbénél, azután a' Cheruskok tartományában laktak; ezek az Elbe kel. oldala felől egyesültek a' Szászokkal. Németország déli részében egyedül kivándorlottakat találunk, kik csak később alkottak, részint nagy országokat, miután több anyanép olvadott volna össze. Illyen déli gyarmatlakók voltak a' Quadok, Markomannok, az ezektől származó Bojárok (Bajorok), a' Hermunduruk, 's ezek származékai, a' Suevek.

A' Romaiak először a' V. é. 640 eszt. kezdték esmerni a' Németeket, mint vad népcsoportot, melly Cimber név alatt uj lakhelyet keresvén, az Alpeseknél megjelent, Papirius Carbo consult megverte, 's onnan a' Tigurinokkal egyesülve, az Allobrogok ellen fordult. Minekutána a' Cimmerek itt is két nagy ütközetben a' Romaiakon győzedelmeskedtek, a' Teutonokkal és Ambronokkal kezet fogván, Transalpina Galliába ütöttek; még egyszer megverték a' Romaiakat a' Rhodanusnál, 's azután nyug. felé terjedtek: de az Iberek és Belgák vitezségétől előhaladásokban meggátoltatván, Olaszország felé tértek, mellybe a' Teutonok és Ambronok a' nyugoti, a' Cimberek és Tigurinok pedig az éjszaki Alpeseken szándékoztak beütni. Marius volt Roma szabaditója, meggyőzvén az elsőket Aixnél R. é. 651, és a' Cimbereket K. e. 101 eszt. Maradványaik részint Galliában széledtek el, részint a' Dunához viszatértek. Caesar Galliát meghoditván, 's győztes fegyvereit a' Rajnáig vivén, itt kezdte először azt a' népet esmerni, mellyet előtte Germanoknak neveztek. Ariovist, ezeknek vezére, ki előbb a' Duna déli oldalán lakott, Galliában akart letelepedni, de Caesartól megveretvén, vissza kellett vonulnia a' Rajnán inneni vidékekre. Csak a' Bricuccok és Németek, kik azon csapatokhoz tartoztak, maradtak a' Rajna nyug. oldalán; a' Rajnán által jött maradványokból, ugy látszik, a' Marcomannok csoportja lett. Caesar kétszer ment által a' Rajnán; de nem azért, hogy a' puszta tartományt meghóditsa, hanem hogy Galliát a' barbárok pusztító beütései ellen védje. Sőt zsoldjába is vett Németeket, előbb a' Galliaiak, azután Pompejus ellen. Ő csak a' legközelebb lakott Ubokat, Sygambrokat, Usipeteket, és Tenctereket esmerte. A' többi Németországot, mint neki mondák, Svévek lakták 100 gauban (megyében), mellyek közül mindenik 1000 embert küldött prédálni, kik eszt. ujaktól váltattak fel. Inkább vadászatból és baromtartásból éltek, mint földmivelésből. A' földet közösen birták, és határaik pusztításával minden idegen népet visszatartottak magoktól. Roma polgári hadai csak hamar elvonták a' legiok figyelmét a' Németektől. A' Sygambrok szövetsége büntetetlen ütött be Galliába, 's a' tőlök keményen nyomott Ubokat Agrippa a' Rajna nyug. partjára telepité által. De midőn a' Sygambrok Augustusnak Lollius nevü legatusát megverték, maga sietett ide, hogy inkább ellentállhasson nekik; a' Rajna mellett várakat épittetett, 's mostoha fiát Drusust nevezte ellenek fővezérré. Ezen vitéz vezér több táborozásban győzött, 's az Elbéig előnyomult. Halála után 2 eszt. Tiberius volt rajnai fővezér, 's több fortéllyal mint erővel élt a' Germanok ellen. A' romai seregben szolgálatra birta őket. Augustus testőrei Németek voltak, 's a' cherusk születésü Hermann (l. e.) lovagi méltóságra emelkedett. 748—755 több romai vezérek táboroztak ezen tájékokon. 756 Tiberius, ismét kineveztetvén fővezérré, az Elbeig előnyomult, 's ekkor talám romai tartománnyá lett volna Németország, ha az utána jött Quinctilius Varus gondatlansága minden eddig nyert hasznot meg nem semmisitett volna. A' Németek alkotmányának és erkölcseinek megváltoztatására tett erőszakos rendelések ugyanis közönséges összeesküvést szültek, mellynek feje a' Romában lakott Hermann volt. Varus 3 legioból álló seregével a' teutoburgi erdőbe csalogattatván, az elkeseredett Németektől megtámadtatott, 's levágatott. Keveset menthetett meg Asprenas, Kölnnél 3 legioval álló legatus. Ezen K. u. 9 eszt. nyert győzedelmek a' Németeknek, minden rajnántuli romai birtokok elvesztését huzta maga után. Drususnak Aliso nevü erőssége lerontatott. Ekkor a' Cheruskok nemzetsége lépett fel Németországban, mint fő nép. Csak 4 eszt. mulva fogtak fegyvert a' Romaiak Germanicus (l. e.) alatt, a' Németek ellen; de bár melly vitézül viselte is magát ezen hadban jártas ifju vezér, még sem mehetett reá, hogy a' Németekkel Roma jármát felvetesse, sőt utána felhagytak a' Romaiak a' Németek meghóditásával. Erre egy németországi nevezetes történet adott alkalmat. Maroboduus, egy Augustus udvarában felnőtt Markomann ugyanis jóságával 's hatalmával több

svév nemzetségeket szövetkeztetett öszve, a' mi a' Markomannok szövetségének neve alatt esmeretes. Ezen hatalmas népegyesülettel megtámadta a' Bojok déli Csehországban 's a' mai Frankenben alkotott nagy országát, elfoglalta azt, 's rettenetes statusnak adott itt létet, melly a' Markomannokra, Hermundurokra, Quadokra, Longobardokra és Semnonokra kiterjedt, 's 70,000 főből álló seregét allitott ki. Augustus Maroboduus megtámadására 's hatalmának megtörésére Tiberiust küldötte 12 legioval, hanem a' dalmatiai népek felkelése békekötésre kinszeritette őt, minden haszon nélkül. A' Romaiak erre következett szerencsétlenségei nyug. Németországban minden további próbatételt meggátoltak a' Markomannok ellen, kik gyakran becsapták déli Németországba. Igy most Németországban két hatalmas nép volt, a' Markomannok és Cheruskok; de ezek is majd meghasonlottak magok közt, midőn egyfelől a' Longobardok és Semnonok, megunván Maroboduus nyomásait, elhagyták a' szövetséget, a' Cheruskokhoz menvén által; más részről pedig Hermann nagybátyja Inguiomerus, unokaöccsére irigykedvén, Maroboduushoz pártolt. Minekutána a' had a' vetélkedők közt a' hadi mesterségnek, mellyet Hermann és Maroboduus Roma oskolájában tanultak, minden rendszabásai szerint folyt volna, végre a' Cheruskok győztek. Tiberius a' helyett, hogy a' tőle segitséget kérő Maroboduust segitette volna, 2 eszt. később Catualda góth vezér által megtámadtatta, a' ki Maroboduust országának elhagyására 's arra kinszeritette, hogy a' Romaiaknál keressen menedékhelyet. De Catualdát is hasonló sorsra juttatták a' Hermundurok, mint a' kik váltották fel a' Markomannokat a' fő hatalomban. A' Cheruskok nagy vezérekkel, Hermannal, K. u. 21, hasonlóul elvesztették tekinteteket; meghasonlás által elgyengittetvén, végre Romától kaptak királyt. Italicus névvel, ki Hermannak utolsó maradéka volt. Ez alatt külön szakadtak szövetségeseiktől, a' Longobardoktól, 's csekély néppé süllyedtek le, a' Harz déli oldalán lakván. Németország nyug. részében ellenben a' Cattok emelkedtek fel. Mig egy felől a' Friesek a' reájok vetett adó miatt Roma ellen felzendültek, 's csak nehezen verettek vissza, az alatt a' felső Rajna mellékén, a' Cattok támadták meg a' szemben fekvő romai várakat. Hanem Galba megalázta őket, 's a' Lahn, Main és Rajna közt fekvő földnek elhagyására kinszerité, melly azután érdemes romai bajnokok közt osztatott fel. 18 eszt. azután (K. u. 58) a' Hermundurok és Cattok összevesztek a' frankeni Saale sós kutjai felett. Maroboduusnak és Catualdának számos követői azonközben a' Dunán tul a' Garan és Morava vizek közt telepedtek meg, és Vannius alatt, kit a' Romaiak nekik királyul adtak, uj országot alkottak, melly nyomásaival a' szomszéd népeknek alkalmatlan kezdett lenni. Bár Vannius a' sarmatiai Jazygekkel (Jászokkal) egyesült, még sem birt az egyesült Hermundurokkal, Lygekkel, 's nyug. Quadokkal, 's a' Romaiakhoz kellett szaladnia, Kr. u. 50; az országnak feje pedig nénjének fia Sido volt, ki, mint a' Romaiak barátja, Vespasianusnak hasznos szolgálatokat tett. Nyug. a' Batavok reszkettették meg a' Romaiak hatalmát, kik felette nehezen maradhattak ott meg; de majd olly veszedelmes háboru ütött ki, mellynek csak Roma végpusztulásával lett vége. A' Svévek, a' Lygektől megtámadtatván, Domitianustól segitséget kértek, a' ki nekik 100 lovast küldött. Ezen nyomorult segitség felboszontotta a' Svéveket, 's a' dáciai Jászokkal kezet fogván, Pannoniát fenyegették. Domitianus megveretett. Nerva megzabolázta és Trajanus megverte őket: hanem Antoninus philosophus olta fellobbant ezen tájékokon a' had tüze. Két felől háborgatták szüntelen a' romai birodalmat a' barbarok, egy felől a' Góthoktól szoritott apró nemzetségek, mellyek kinszerittettek Daciába beütni, uj lakhelyet keresvén, mellyet kaptak is a' déli tájékokon; más felől a' Markomannok, Hermundurok és Quadok inditották, egymással egyesülve, hadat Roma ellen, melly közönségesen markomanni hadnak neveztetik. Marcus Aurelius egész életében csatázott velek, és Commo-

dus megvásárolta tőlök a' békeséget K. u. 180. Azonközben a' Cattok Galliát és Rhaetiat feldulták, a' Cheruskok visszanyomták a' Longobardokat az Elbéhez, 's most Frank névvel léptek fel. K. u. 220 uj barbarok jelentek meg Daciában, u. m. a' Vizigothok, Gepidák és Herulok, kik a' Romaiakat haddal támadták meg. Ugyan ezen időben állott elő Caracalla alatt egy uj nép déli Németországban, „Alemann" név alatt, melly istävoni nemzetségek keveréke volt. Ezek ellen épittette Roma a' hires vallum Romanorumot, mellynek maradványit Jaxthausentől Öhringenig még most is lehet látni. Hanem a' Romaiak hatalma mindig alább sülyedt, részint a' barbarokkal való szüntelen csatázás, részint belső nyugtalanságoktól emésztetvén. Midőn a' Romaiak a' császárok uralkodása alatt kiütött gyakori katonai zendülések mellett polgári hadak által is gyengittettek, a' Frankok Spanyolországig előnyomultak, 's Probus császár alatt a' Batavok szigetét is elfoglalták. Igy most a' Frankok és Alemannok voltak leghatalmasabb német népek. Az elsőbbeket Julianus alatt a' Szászok kiverték a' Batavok szigetéből, 's az utóbbiak Roma fegyverei által megzaboláztattak. De e' volt Romának utolsó győzedelme. Az 5-ik század kezdetében minden oldalról megtámadták a' barbarok a' romai birodalmat. A' Vandalok, Svévek és Alánok elfoglalták Galliát és Spanyolországot; ezeket követték a' Burgundok Galliában, a' Westgóthok Olasz- és Spanyolországokban; a' Burgundokat követték a' Frankok, a' nyugoti Góthokat a' keleti Góthok, 's ezeket a' Longobardok. Igy kezdődtek el számtalan népcsoportoknak azon kóborlásai 's táborozásai, mellyek éjszakról és keletről, hóditva, egész Europát elboritották. Ez a' hallatlan nagy történet a' historiában NÉPEK VÁNDORLÁSA (l. e.) neve alatt jő elő. L. Barth „*Deutschlands Urgeschichte*" (2 köt. Hof, 1818—20) és Mannert „*Geschichte der alten Deutschen, besonders der Franken*" (Stuttgart 1829). *L—ú.*

GERMANICUS (*Caesar*), romai vezér, nevezetes a' Germanokon (Németeken) vett győzedelmei által; fija Claudius Drusus Neronak, 's az ifjabb, szép erkölcseiért dicséretes Antoniának, Augustus kishugának, kinek nagy tulajdonit ő is örökölte. Tiberius fijának fogadá. Quaestor és a' törvényes idő előtt consul lön. Midőn Tiberiussal számos sereget vezetve Némethonban volt, meghalt Augustus. Tiberius azt követé az uralkodásban. Hasztalanul nógattaték G. néhány pártos legiotól, hogy a' főhatalmat ragadja magához. Ezután általment a' Rajnán, megtámadá a' Marsusokat, egy ünnep alkalmával lerészegedteket, iszonyu vérontást tön köztök, 's Tanfana templomát feldulá. Hasonlóképen megveré következő évben a' Kattokat, Mattium nevü városokat elégeté (Mannert szerint Marburgot), 's győzedelmesen tért vissza a' Rajnához. Itt Segestestől követek jöttek hozzá, segedelmet kérők tőle Herrmann, Segestes veje ellen, ki amazt megszállotta. G. megjelent, a' vivást félbe szakasztatá, és Thusneldát, Hermann nejét, fogolyul nyeré. Hermann hadhoz készült, G. összehuzá seregeit az Emsnél. Csata lön. Már hanyatlottak a' romai legiók, midőn G. uj sereggel megujitá a' csatát, és a' győzelmet ellene kezeiből kicsikará. Herrmann hátrált, G. az Ems mellé vonult. Seregeinek egy részét a' tenger habjai közt elvesztvén, eljuta a' Rajna torkolatihoz, 's a' telet uj hadi készületekre fordità a' Germanok ellen. 1000 hajóból álló sereget készitetett, hogy az erdőkön és mocsárokon való fárasztó menetelt elkerülje; az Ems torkolatjánál megszált. Innét a' Weser felé nyomult, melly megett a' Cheruskok állottak, őt az átmenetelben akadályoztatók. Ő még is átment és csatát ada, melly reggeltől estig tartott, a' Romaiak győzelmével végződve. Más nap is győzött a' dühvel csatázók ellen. A' Németek visszavonultak erdeikbe, ő pedig hajóra szált, 's egy rongáló szélvész kiállása után téli szállásra ment, előbb még a' Marsok földjére becsapva. Ez utolsó háboruja volt Némethonban. Tiberius, dicsőségféltve visszahivá, 's diadalt (*triumphus*) engede neki, szinlett jóakaratból. De hogy

egy férjfintól megmenekedjék, ki a' nép szeretete miatt neki veszedelmesnek látszott, majdnem határtalan hatalommal keletre küldé, az ott kiütött zendülések elnyomása végett; egyszersmind Pisot syriai helytartóvá nevezé, kinek uraságos és hajthatatlan lelke Germanicusnak mindenütt ellene dolgozott. Ellenségeskedni kezdettek, 's Piso olly szörnyen meggyülölé őt, hogy felette hihető, méreggel ételé meg. G. Roma 772-dik esztendejében halt meg, 34 éves. Roma egyik legvitézebb és legnemesebb fiját veszté benne. 55.

Germanismus (németezés), a' Németeknek tulajdon szólás idoma, kifejezései, mellyek által más nyelvektől különbözik, 's mellyek ugyan azon szavakkal hibásan tétetnek azon más nyelven. Németezés p. o. ez: „jól néz ki az ur," e' helyett: jó szinben van az ur; „elejbe vetette" e' helyett: szemére hányta.

Gerona, Girona, erős város 14,000 lak. Catalonia partján, az Onharnak a' Terbe folyásánál, melly a' várostól nem messze a' földközi tengerbe ömlik; magát a' Francziák ellen Gouvion-St-Cyr, azután Augereau alatt 1809 csaknem példátlan elszántsággal védvén, igen nevezetes hely lett. A' Francziák Maj. kezdték el az ostromot. A' megtámadás és védés egyformán elszánt és elkeseredett volt. Az őrsereg már szükséget kezdett szenvedni, midőn Blake Aug. 30. bár mélly nehezen, élelmet vitt be. Ez a' benlévőket olly állapotba helyezte, hogy Dec. 10-ig tarthatták magokat. Ezen napon végre feladta a' várat vitéz kormányozója Mariano Alvarez, mivel minden erősséget (a' Montjeuyt), 's a' két külső várost elvesztvén, és az őrsereg naponként fogyván, tovább lehetetlen volt ellentállania. (L. „*Kriegsgeschichtliche Monographien*", I, 137). *L—ú.*

Gerontes (öregek), felsőségi személyek Spartában, kiknél a' királyok és ephorokkal együtt, a' fő hatalom volt. 60 éveseknek kellett lenniek, 's a' legsulyosabb ok nélkül le nem tétethettek. Számok 28 (32) volt.

Gersdorf (Károly Fridrik Vilhelm), kir. szász generallieutenant a' lovasságnál, kir. generalsegéd, a' nemes kadét test kormányozója, a' becsületlegio nagytisztje, sz. henrik és sasrend commandeurje, 1827 olta a' hadi tudományok stockholmi academiájának tagja, szül. Febr. 16-kán 1765 Gloszenben Löbaunál, Felsőlausitzban. Az 1794—96-ki háboruban a' második kaiserslanterni 's a' wetzlari csatában jelen volt. Danzig ostromában, a' keilsbergi és friedlandi heves napokon, mint hadnagy vitézkedett. 1808-ban a' Varsóban lévő osztály feje volt. A' wagrami két napos csatában nagy részt vön. Napoleon kedvelé, 's a' becsületlegio keresztjével megtisztelé. Az 1813-ki viszonyok hátravonulásra készték, 3 éven által. Azolta a' király kegyében magasan áll. Kiadá: „*Vorlesungen über militärische Gegenstände als erste Anleit. zum Studium des Kriegswesens überh. und der Kriegsgeschichte insb.*" (Dresda 1826). Napkönyvét ideje nevezetességeiről, sokan várják nyomtatásban.

Gertrud királyné. L. II. Andras.

Geryon, vagy Geryones, Chrysaor és Callirhoe fija, három fejü szörny, Spanyolhonban, vagy a' baleari szigeteken, még mások szerint pedig Erythia távol szigeten lakott, hol számos nyájai voltak, mellyeket Orthrus nevü kétfejü kutyával 's Eurythion szörnyel őriztete. Ezeket Eurystheus parancsára elhajtá Hercules, Geryont pedig agyon üté. (l. Hercules.)

Gesner (Konrád), soktudó (polyhistor), Némethon ugynevezett Plíniusa, szül. Zürichben 1516, szegény szülőktől. Itt, Strasburgban, Bourges és Parisban tanult, 's anyavárosában tanitói hivatalt nyere. Hogy szegény sorsából kivergődhessék Baselbe ment, 's különösen a' gyógyaszságra adá magát. Ezután a' görög nyelv tanitója lön Lausanneban, 's Montpellierben volt rövid tartózkodása után Zürichben philoso-

phia-tanitó és gyakorló orvos vala, hol 1565-ben a' pestisben meghalt. Gyógyászság, nyelvvisgálat, literatura története, voltak foglalatosságai; 's ez utolsóban pályatörő volt e' munkája által: „*Bibliotheca universalis s. catalogus omnium scriptorum completissimus in tribus lingvis, graeca, latina et hebraica exstantium*" etc. A' természet-leirást mintegy újra kelté, századoki álma után. Nagy tapasztaló volt, de a' régiek munkáit is használá. A' „*Historia animalium*" munkájával az állattudománynak ő vete első új alapot (Zürich, 1550, fol. 4 köt). Mint füvész minden előtte és vele egy korban élőket felülmult, majd egész Europát becsatangolá gyüjtés végett; nem nagy gazdagsága mellett is szerze egy ritka növényekkel bővelkedő füvészkertet, rajzolót és festőt tarta, 's első szerze természettárt. Ő szerze először egy füvésztudományi irányzatot is, a' növényországot a' mag és virág jelei szerint osztályokra, nemekre, fajokra osztván. A' növények orvosi erejét is visgálá. Azon feljül irt az orvosi forrásokról, gyógyszerekről, a' nyelvek természetéről és rokonságiról. Minden tudománya mellett szerény 's tanulni vágyó volt. L. „*Biographie Conrad Gesners*", Hannarttól (Winterth. 1824). —*j—a.*

Gessner (Salamon), szül. 1730. Zürichben, hol atyja könyváros 's a' nagy tanács tagja volt. Minekutána az első nevelés lelkét fel nem ébreszté, egy falusi papnak adaték által. Itt feléledt az eddig gyalázó gúny által lenyomott lelke; a' latin nyelvben jól előment, 's a' tanitója fijával való társalkodás, ki a' legjobb könyveket olvasá, valamint a' kellemes vidék, kifejték költésre való természeti tehetségét. 2 év mulva visszatért az övéihez. Zürich első tudósival társalkodva esmeretei nevekedtek, 's homályos érzeti világos képzelmekké változtak. Költeményi, többnyire szerelmesek, több erőt és hatalmasb hangot nyertek. Atyja könyvárrossá akará tenni, 's 1749 Berlinbe küldé gyakorlatra. De ő annyira ellene volt ezen kereskedésnek, hogy gazdáját elhagyá. Atyja pénzszüke által akarván engedelmességre birni, ő mezei tájokat festett, mellyek örömest fogadtattak. Ramler igen keményen birálá meg verseit, 's ő bátorságát vesztve kötetlen, de széphangzólag irt. Hamburgi utjában Hagedornal barátságot kötött. „*Lied eines Schweizers an sein bewaffnetes Mädchen.*" (1751) és „*Die Nacht*" (1753) czimü darabjai viszont költőnek mutaták. Nagyobb költeménye „*Daphnis*" 1754-ben jelent meg, mint az előbbiek, önneve nélkül. 1756-ban kiadá: „Inkle és Yarico" és egy füzet idylleit. Azután megjelent „Abel halála", költeményinek leggyengébbike. 1762-ben minden költeményit kiadá 4 kötetben, mellyek a' mondottakon kivül az „Első hajóst", néhány uj idyllét és dalt, és e' két játékot „Evander" és „Erast" foglalák magokban. Ezután több évig hallgata, rajzolatokkal foglalatoskodva. 1772-ben ada ki viszont 2 kötet idylléket és „levelek a' tájfestésről". Kellemes természeti költeményeit Némethonban örömmel, Frankhonban pedig Huber fordítása szerint zajos tetszéssel fogadák. Itt első rangu remekköltőnek esmerteték, és ő egyedül azon német költő, kit a' Francziák többször leforditottak, utánoztak, használtak. Frankhonból egész Europába elterjedt a' hire. Azonban megházasodott, 's hogy szüleinek terhére ne essék, az eddig csak mulatságból gyakorlotta művészséget hivatalosan kezdé üzni. Előmenetele gyors és fényes volt. Darabjait drágán vették, mivel mint költeményei a' valódi természetet lehelék. Honában G. még alig érve el a' törvényes időt, a' napi tanácsba felvéteték. Csendesen és szeliden folyt le azolta élete, mignem Mart. 2-kán 1787 gutaütéssel végződék. Gessner irásiban csudáltatik az utánazhatlan gyengédség és melodiás nyelv; a' Németek annyira kedvelt, és néha érthetetlen mélysége hibázik benne. A' tájfestésben hervadhatlan érdemü. Vésütője könnyü és erős, kilátási keresettek, vadak, regényesek, különösen szépek a' fái. Legjobb darabjai közé számláltatik 12 vésett tájkép, mellyeket 1770 ben ada ki. Mind, kik Gessnert esmerék, egy irják le, mint szelid és szerény,

nemes gondolkazásu és bonfias érzetü férjfiat, ki erkölcseiben szinte olly egyszerü, természetes és igaz volt, mint munkáiban látszik. Irataiban tetszik a' zürichi kiadás 1777—78. 2 köt. 4.; és a' kisebb kiadás ugyan ott 1765—74 ig, 5 köt. és 1800. 3 köt. — Idősb fija Gessner Konrád, szül. 1764. Zürichben, eleinte ló és csatafestésben volt jeles, utóbb tájfestéseivel. Dresdában és Romában tanult (1784—1788). 1796 tól 1804 ig Angolhonban élt, azután Zürichben, hol 62 éves korában megh. Maj 8-kán 1826.

GESTICULATIO tagjártatás, taghordozás, belsőnk physiognomiai kifejezésének egyik módját teszi; de e' módot szorosan meghatározni, nem egészen könnyü. Az arczjátéktól ezekben látszik különböznie: 1) az arczjáték valami csupa általmenő, mulékony; a' tagjártatás pedig, habár szinte mozdulatban nyilatkozik is, valami maradó. 2) Amaz csak az ábrázat, ez a' többi test mozdulatira is terjed. 3) Amaz csupa lelki kifejezés, elmésen érző lények ábrázatin; ez ellenben a' csupa érzékileg kivánó lényeknél is mutatkozik. Innen 4) amaz a' gondolkozás és szabad character kifejezése, ez ellenben az épen most uralkodó indulat 's általmenő szenvedelem nyilatkozása. Mivel azonban a' tagjártatás, tágas értelemben a' test belsejének minden physiognomiai kifejezését teszi; ennyiben az arczjátékot is magában foglalja. E' szerint ama' néma, de festő, kifejező 's jelentő beszéd, a' tagjártatási beszéd körébe tartoznék az arczjáték nyelve is; ugy hogy a' tagjártatás közönséges, általányos, az arczjáték pedig csak különös leune. E' különböztetés a' testi ékesszólás theoriájának rajzához szolgál. Testi ékesszólás azon mesterség, mellynél fogva gondolatinkat a' test 's ennek módositásai által másokkal ugy közöljük, hogy ezek kivánt behatást tegyenek. E' test-módositások, vagy mozdulatok és állások, vagy hangok. Ezeken épül a' szinjátszó művészség, mivel az *actio* a' test mozgásától és állásától, a' *declamatio* pedig a' hangoktól függ. Az actio tehát nem egyéb, mint tagjártatási mesterség, még ama' közönséges értelemben is; a' mozgások és állások t. i. olly változásai a' testnek, mellyek a' lélek bizonyos változásival megegyeznek. A' mozgások összvesége a' *gesticulatio*; az állásból lesznek az ATTITUDE-k, (l. e.) vagy az egész testnek bizonyos helyzethez képest, állásban, ülésben, fekvésben hordozása és tartása. Attitudeket hát az egész test, — gesticulatiokat csak a' mozgható részek, fő, kar, kéz, láb, vagy együtt, vagy külön tehetnek; innen van fő-, kar-, kéz- és láb-nyelv is, mellyről azonban legtöbb szinjátszók semmit sem tudnak. E' néma nyelvektől még különösen megválasztatik az arcznyelv; és nem alap nélkül. Az arcz nem olly mozgható rész, mint a' fő, kar, kéz, láb; de részint sajátságos alakzata, 's merevény részeinek maradó formája, részint mozgó részeinek változó játéka, részint azon vonásai által, mellyek szokásnál fogva a' mozgó részekben állandók lettek, belsőnk legnyilvánosabb, kétségtelenebb, 's el nem esmerhetőbb jelekben tünik itt fel a' külsőn. Itt tehát egy egészen tulajdon és nagy fontosságu mozgás van; 's ki a' homlok-, szem-, orr-, ajk-nyelvet nevetségesnek találná, csak azt bizonyitandaná, hogy itt a' temészetet soha sem vizsgálta. Az ábrázat-nyelvet MIMIKÁNAK (l. e.) is hivják, melly azonban többet is foglal magában. A' tagjártatásijáték tehát az egész testnek, 's mozdulatlan részeinek állásban és mozgásban olly általmenő módositásait teszi, mellyek által bizonyos helyzetben a' belső és külső lettetik. A' játék névvel határozás, ugy látszik, itt nem a' munkásság könnyüségétől, hanem mulékonyságától vétetett. Ki a' testi ékesszólást mesterség által gyakorolni kivánja, 's a' természetes kifejezéseket el nem találja, arczrángatásra, majomkodásra (grimasse) botlik. A' természet, valamint minden indulat, 's a' lélek minden érzelme kifejezésére szavunknak különös hangot és hajlást adott, ugy ezekre a' testben is különös mozgást és állást alkotott. Jaj a'

szinjátszónak vagy képző mivésznek, ki e' részben finom érzés hijjával van. (V. ö. Mimica és Pantomime).

Geszler (Hermann), a' Bruneck familiából származott; az akkori császárt mint katona szolgálta, 's ez által 1300, tartomány-kormányzóvá tették Uriba. Mivel a' Helvetiákon nagyon kegyetlenkedett, azért Tell Vilhelm 1307-ben Küstnachtnál egy szoros utban lenyilazta. Helvetia miatta lett szabad és független.

Gesztenyefa a' kétszikesek vagy külnövetüek osztályába, a' barkások rokonságához tartozó növény; himvirágja barka (kihosszult), halmozott virágokkal, csészéje többnyire hatlevelü. Himszála 5—20; a' nő virágjai bimbóból eredők; leple 2—3 virágu, négyhasábu, álgyümölcsbe menő. Csészéje felső, 5—6 levelü. Mintegy 12 mellék szála van, molhokban rejtezkedő. Anyaszála 6. Tojásfészke 6 rekeszü, kettős tojáskával. Kemege egymagu, bőrképü. Egylaki, sokanyás. Hivesebb alapu hegyeinken bőven találtatik: a' szelid Gesztenyefa (*Castanea vesca*), levelei, hosszában szélében láncsáuak, szálkahegyü-fürészesek, simák. A' gyümölcs leple tövisekkel fedett. Gyümölcse kellemes izü, tápláló étek. —*j*—*a*.

Geszti (János), magyar hős. Erdődy Péter bánnal együtt verte meg Mustafa basát, Obreskónál, 1562-dik (Istvánfi szerint pedig 1565-dik) esztendőben. Igen sok Törököt vágtak le, száz huszonnyolczat pedig elfogtak, sok paripát és málhás lovat nyertek, és mindenféle tábori készület jutott az ő kezekre. Megholt December 12. 1562. *Rumy.*

Geuseк. Ezen névvel II. Filep idejében, a' vérszomjas herczeg Alba helytartósága alatt, a' szövetséges nemesek és más megelégedetlenek illettettek Németalföldön. 1564 t. i. kilencz inquisitort külde II. Filep Németalföldre, a' tridenti végzést akarván sikeresittetni, mi által a' catholicusokat és protestansokat félemlitő mozgásba hozta. A' nemesség az ugynevezett compromissumban kinyilatkoztatá, hogy magát a' 9. inquisitor eleibe vonatni nem engedi, 's azt 1565 innepélyes szertartással nyujtotta által Margitnak, a' főhelytartónénak. A' helyett, hogy ezen veszélyes lépésre méltó figyelem fordittatott volna, az esedezők megvetéssel fogadtattak, 's midőn a' herczegné a' kihallgatás alatt szorultságban lenni látszott, gróf Barlaimont, a' finanzctanács elölülője, ezt sugá neki: ezen csoport koldustól (*tas de gueux*) nincs mit félhetnie. Ezt hallották némelly szövetségesek; az ugyan azon napnak estéjén tartott szövetségi lakománál beszélgetés volt róla, ittak a' geusek egészségéért, 's meghatározák ezen nevet, mint szövetségi jelszót, elfogadni. — E' szerint nevezé a' spanyol büszkeség is azokat vizi geuseknek, kik kivándorolván, a' tengeren rabló hajókat fegyverkeztettek a' Spanyolok ellen.

—*no*—

Gherardesca (nemzetség) az olaszországi szabad statusok középkori történeteiben nagy szerepet játszott. Toscanából származott, hol Gherardesca, Donavatico és Montescudaio grófságokat birta. A' 13. század elején Gherardesca grófok a' hatalmas pisai köztársasághoz csatolták magokat, hol a' nép felén állottak, melly a' körüle elhatalmazó aristocratia ellen küzdött. A' Gibellinek és Guelfek között volt nagy ellenségeskedés alkalmával, a' Gibellinek pártján állottak. Ketten ezen nemzetségből, t. i. gróf Gerard és Galvano Donavatico, Hohenstaufen Konráddal mentek, ennek szerencsétlen táborozásakor, Nápolyba, 's azzal együtt haltak meg a' vérpadon. Ezen pártoskodás miatt már 1237 ellenkezésbe jöttek a' Gherardescák a' Guelfekhez ragaszkodó Viscontikkal; mellynél fogva egész Pisa két pártra oszlott. Végre elhatározá magát ezen nemzetségnek feje, Gherardesca Ugolino, anyavárosának (Pisának) elnyomójává leuni. Mint a' köztársaságban első hivatalbeli személy, 's a' Gibellinek feje, csak kevés nehézségeket gondolt maga előtt, mellyeknek legyőztével czélhoz juthatna. Azonban az idő és nemzetsége politicájának ellenére követte el azon hibát, hogy a' Gibellinek elmellő-

zésével a' Guelfekhez igyekezett közelíteni, és testvérét, Visconti Jánosnak, gallurai főbírónak és a' pisai Guelfek fejének, adta nőül. Ez mindenek előtt gyanussá tette őt; 's valóban nem volt igaztalanság a' Pisaiaktól, azon szövetséget helytelenitni, melly a' város szabadságának ledöntésére volt intézve. Ugolino terve szerint, Viscontinak nem csak a' toscanai Guelfek segitségét kellett volna neki kezébe szolgaltatnia, hanem azon zsoldos seregeket is észrevétlen hozzá vezetnie, mellyeket ő Sardiniában összegyüjtött, de ezen terv (*planum*) a' Pisaiak vigyázékonysága által füstbe ment. Visconti 1274 Jun. 24. számüzetett, Ugolino pedig elfogatott. Dühödve ingerlé most az első, Pisa ellen a' Guelfeket, de San-Miniatoban történt kora halála megszabaditá a' köztársaságot ezen veszedelmes ellenkezőjétől; midőn ellenben Ugolino, ki hasonlólag számüzetett, a' Florenczieklel 's Luccaiakkal, kiket vezérelve több győzödelmeket nyert a' Pisaiakon, a' köztársaságot arra kinszeríté, hogy őt visszahivná. Igy első tervét újra felfogva, a' városbeli Gibellineknek 's kivül lévő Guelfeknek barátságát megnyerni 's erőssé tenni törekedett, a' mit okossága 's gazdagsága végre is hajtott. A' különben vigyázékony köztársaságiak el hagyák magokat szenderitni, 's midőn 1282 Genuával a' Pisa részére olly szerencsétlen háboru kiütött, ezt az időt gondolá Ugolino annak, mellyben a' nép erejét meg lehetne törni. Maloria napján (Aug. 6. 1284), melly a' soha ismét fel nem emelkedett pisai hajóseregnek megrongáltatásáról 's 11.000 Pisainak genuai fogságba eséséről emlékezetes, — árulta el Ugolino hazáját legelőször, szántszándékos megfutámodása által az ütközet elvesztését okozván; mert midőn ő hajójával megfordult, a' többiek mindent elveszettnek gondoltak, 's vad zavarodással ő utána rohantak. Ezen veszedelem után Pisának minden hajdani ellenségei feltámadtak, hogy egy elhatározó ütközet által a' régi Pisát, Olaszhonban a' Gibellinek főgyámolát, örökre semmivé tegyék. Pisa, az örvény szélén állva, kinszeritve látá magát annak karjai között keresni menedéket, ki őt hivtelensége által azon helyezetbe tette. Ugolino, titkon a' Guelfek fejeivel régen egyetértve, elvállalá a' város ellenségeivel való alkudozást, melly annyira sikeresen ment, hogy Ugolino magát majdnem egészen kivánatainak végénél látá. A' Gibellinek fejei számüzettek, a' Florenczieket több erősséget töltöttek meg fegyveres néppel, és Ugolino Pisa ellenségeinek védelme alatt uralkodott a' megbecstelenitett hazán, mellyet még inkább gyengite az által, hogy a' Luccaiaknak több várakat átadván, nekik a' város kapuig utat nyitott, 's Genuával békeséget nem kötött, nem akarva, hogy az ott fogva lévő harczosok visszatérjenek. Mig azonban hazáját igy elnyomni igyekezett, 's ellenségeivel boszujáit szaladon érezteté: ön nemzetsége között pártütés fejlett ki ellene. Unokája, Nino de Gallura, több gibellin és guelf pártokat egyesitett a' legjelesebb nemzetségek, u. m. Gualandi, Sismondi, Lanfranchi 's másokból, hogy Pisát azon senyvedésből kiszabaditsák, mellybe alá süllyedett. Azonban majdnem három évi küzdés után sikeresült Ugolino családságának, Ubaldini Rogér pisai érsek segedelmével, elleneinek szövetségét feloldhatni, 's a' Gibellineket ismét barátjaivá tenni. Nino de Gallura több barátival együtt számüzetett; Ubaldini Rogér pedig fáradsága jutalmául, az igért pisai megosztandó uralkodás helyett, a' néppalotából erőszakosan elhajtatott. Most a' bitorló, uralkodása semmi határt nem esmerve, méltatlanságokat követett el a' nép en; sőt saját rokonainak életét is veszély fenyegeté, 's az érsek egyik unokája megöletett általa. Illy kegyetlen tettek mindent felláziottak ellene, 's a' hozzá hirvágyra, csalárdságra 's kegyetlenségre hasonló Ubaldini Rogér állott az összeesküdtek eleibe. Ez a' tervet olly ravaszul el tudá a' zsarnok szemei elől rejteni, hogy egészen megérve csak akkor tört ki, midőn Ugolino a' Genuaiakkal folytatandó háborut makacsul javasla. Julius 1. 1288, Ubaldini rendelése szerint hirtelen meghuzatott a' vészharang, Ugolino minden felől megtámadtatott, 's végre estig tartott

nyakas ellenvédelem után, két fiával, Gaddoval és Ugucciónevel, 's két unokájával (Nino le Brigata, és Aurel. Nuncio) együtt elfogatott. Ez azon 5 személy, kiknek rettentő halálát Dante ezen halhatatlan költeményében „*La divina commedia*" a' „*L' inferno*" szakaszban említi. Ubaldini Rogér vagy Rugieri úgyanis ezen szerencsétleneket a' gualandi toronyba záratá, — melly azóta torre di fame-nek (éh-torony) neveztetik, — 's annak kulcsait az Arnoba hajitván, az éhségnek áldozá fel őket. Minthogy azonban ezen iszonyu történetek kifejlődtével Ugolinonak több fiai 's unokái nem voltak Pisában, részint pedig magokat futás által a' veszedelemtől megmentették: a' Gherardesca nemzetség rövid idő mulva ismét felvirágzott, 's már 1320 egy Gherardesca Rieri Donavatico találtatik a' pisai kormányzás elején. Ezen Rierinek természetes fia Manfred, mint Pisa fővezére, védte Cagliarit, aragoniai IV. Alfonz ellen, 's Febr. 28. 1324 Luco Cisternánál vitézsége által kétessé tette neki a' győzedelmet. Nem is foglalhaták el előbb Cagliarit az Aragoniaiak, mignem Manfred egy kirohanás alkalmával veszedelmesen megsebesittetve, éltét dicső halállal végezé. — Egy másik, Bonifacio nevü Gherardesca, 1329 Pisa kapitányává neveztetett, midőn a' város ama' hires Castruccio Castracani és a' bajor Lajos császár igáját levetette. Ez nyomta el a' nemesek összeesküvését is (1335), melly a' polgárok szabadságai ellen volt intézve, 's a' hirre vágyókat a' város odahagyására kinszerité. Ezen vitéz férjfiu ragadó nyavalyában halt meg 1340, 's a' hálás Pisaiak 11 éves fiát Reinert nevezék ki a' kapitányi hivatalban utódjának. 1348 Reiner is meghalt a' ragadós nyavalyában; a' többi Gherardescák pedig ősi birtokaikba vonultak vissza, 's ritkán vettek részt Pisa politicai ügyeiben. Az újabb időben egy Filep nevü, 's Pistojában (1730) született Gh. mutatá ki magát, mint hangaszerző 's jeles fortepianista. Leghiresebb munkája az, mellyet az etruriai király halálára készitett 1803. Meghalt Pisában 80-ik évében. —*no*—

Ghiberti (Lőrincz) képfaragó, Florenczben szül. 1378. Elei leginkább aranymivességgel foglalatoskodtak, mellyben a' Florenczieknek hiresek voltak. Korán megtanulta mostoha atyjától, Bartolucciotól, a' rajzolást, mintázást (Modelliren) és érczöntést. A' 14. század vége felé elhagyta Florenczet, a' ragadós nyavalya miatt, 's 1401 egy frescorajzolatot készitett Riminiben, herczeg Pandolfo Malatesta palotájában, midőn a' florenczi főbb kereskedők minden mivészt felszólitottak egy érczkapunak készitésére, melly még ma is ékesiti ker. sz. János kápolnáját. Erre nézve pedig nem csak Pisa Andrást kelle felülmulni, ki 1339 és 1340 a' meglévő három kaput elkészitette, hanem minden más élő mivészeket is, kik között sok igen ügyes férjfiu volt. Mint próbamunka, Izsák megáldoztatása adatott fel, aranyozott érczből készitetendő. A' versenyezők munkái közül legjelesebbeknek találták a' birák Brunelleschiét, Donatelloét és Ghibertiét; de a' két első önkényt visszalépett, Ghiberti mivét érdemesebbnek esmervén. Ezentul 21 évi munka után, az elökelők kivánsága szerint, az első, 's majdnem ugyan annyi ideig való dolgozás után a' második kaput is elkészitette; mellyekről Angelo Mihály azt mondá, hogy érdemesek a' paradicsom bemenetelét ékesitni. Ezen 40 év alatt egy ker. Jánost is készite még Ghiberti, Or sz. Mihály templomának; két basreliefet a' sienai főegyház keresztelő kápolnájának; Máté és sz. István szobrát hasonlólag Or sz. Mihály templomának; és a' Santa Maria del Fiore templomnak sz. Zenobius florenczi püspök ereklye szekrényét. Mind ezen mivek megvannak még, 's észrevehető rajtok Gh. mivészi előmenetele. Az üvegfestésben is jeles munkákat készitett ő, névszerint a' fenemlitett Or sz. Mihály és Santa Maria del Fiore templomok számára. Ezeken felül van egy munkája is, a' képfaragás művészségéről, mellyből Cicognara néhány töredékrészt közlött. Meghalt 1455 körül. 54.

Ghimes (*Ghymes*) Nyitravármegyének nyitrai járásában lévő mezőváros, a' gróf Forgács nemzetség tulajdona, mellynek itt egy szép kastélya, 's egy — órányi távolságu hegyen, még lakható ősi vára van. Ez IV. Béla alatt Zwanka András által épittetett, ki vitézségéért, mellyet a' tatár háboruban bőven kimutatott, a' nevezett király által, Nyitravármegyében nagy darab földdel adományoztatott meg. Ugyanez volt épitője Znio vagy Turócz várának is. A' zenebonás Trencsényi Máté, hosszas ostrom után bevevé Ghimest; de midőn Rozgonyitól meggyőzetett, I. Mária királyné 1386, ismét oda adományzá azt a' hires Forgács Balázsnak. Minthogy a' törökhaboruban igen megrongáltatott, Forgács Sigmond 1613 nagy költséggel ujittatá meg. De 1619 ismét sokat szenvedett Bethlen seregei, valamint szinte 1663 a' Törökök által is. A' 18-ik század első felében elveszté azt hütlensége miatt Forgács Sigmond, I. Rákóczy Ferencz hadvezére, 's a' hon ősi vára I. József által Wratislaw János cseh főcancellariusnak ajándékoztatott, kitől azt III. Károly engedelmével gróf Forgács (V. Pál nagyváradi püspök, 130,000 forinton vásárlá vissza, 's 1750 ismét egészen helyre állittatá, melly időtől fogva szünetlen a' mondott grófi nemzetségé marada. Ez, egyike a' vas idők pusztító rongálásain diadalmaskodott váraknak, hominkban. Rejt magában némelly megnézésre érdemeset is. Egész az épületig fel lehet kocsizni, mellynek idoma épitetői és épitői szép izlést mutat. Kapuját, mint azt a' felirás mutatja, a' nevezett püspök 1755 ujra épitteté. A' vár alsó osztályaiban egy várnagy 's nehány hajdu tanyáz, 's őrzi azon tiszteletre méltó magános épületet, melly gesztenye erdő által övedztetik körül. A' felső szobákba széles és mesterséges lépcsők vezetnek, mellyeket, mint egy márvány táblán lévő latin feliratból kitetszik, hasonlóan a' fenebb mondott Pál püspök készittete. Egy tereme (saal) könnyen befogadhat 200—300 személyt, 's tökéletes vendégségi készülete van. Itt (valamint más szobákban is) régi Forgácsok fegyveres képei láthatók. Ablakaiból számtalan helység, hegy, völgy, ligetek, folyamok és tavak felett, kellemesen simul el a' nézö tekintete, 's a' vidék egy gyönyörü látvány képében nyugszik alatta. Az alsó és felső vár között egy kicsiny udvar van. A' felső várba egy ajtócska vezet, mellyen a' Forgács és Pálffy nemzetségek czimere, és egy latin felirás van. A' felső vár szobái butor nélkül vannak. Az egésznek legnagyobb disze a' loyolai sz. Ignácz kápolnája, kinek fegyveres képe a' főoltáron, egy ügyes festőtől készitve látszik. A' kápolna alatt van a' Forgács nemzetség kriptája, mellyben, a' várnak utolszor elhunyt birtokosai, László és Pál is nyugosznak. Nevezetes a' kápolna egyik zárhelyében lévő azon misés ruha, melly arannyal 's asszonyi hajszálakkal ékesen van kihimezve. Ez, Révai Emerentiának, IV. Forgács Pál (következve rosnyói püspök) hölgyének munkája, mellyet akkor készite, midőn férje pappá szenteltetett, 's ő, a' klastromba zárkozandó, szép hosszu haját lemetszeté. A' nagy várudvarban, egy kőszikla-medenczében, tiszta 's iuni való viz van. G. bővebb leirását olvashatni az 1821-ki Tudományos Gyüjtemény II. kötetében. —*no.*—

Ghirlandajo (Domenico) egyike a' régibb nagyon leleményes florenczi képiróknak, 's ennél fogva a' későbbiek által is használtatott. Florenczben született 1449, hol a' Sassetti kápolnában 's a' sz. háromság templomában találtatnak nagyobb mivei, mellyek leginkább sz. Ferencz történeteit tárgyazzák. Az erőt, igazságot 's ártatlanságot hasonlatossági idomzatban csudálkozásra méltólag festé. Az igazság allegorinss képe a' Giustiniani gyüjteményben (l. e.) találtatik, Nevezetessé lett Gh. az által is, mivel Angelonak tanitója volt. Testvérei, Dávid és Benedek, a' képirás művészségben nem lettek hasonlók ő hozzá. Egy későbbi, Ghirlandajo *Ridolfo* (Rudolf), Rafaelnek barátja és Fra Bartolomeonak tanitványa volt. 54.

Ghisni nevezetes kereskedő város Kabulban, Dilem folyó mellett

egy magas helyen, 1500 házzal. Környékében van Mahmud hires szultán sirja, hová gyakori bucsujárás történik.

Gianni (Francesco), költő és gyorsdalnok (improvisatore), szül. az egyházi birtokokban 1760, szabóságot tanult, hol munkaasztalánál Tassot, Ariostot és más költőket olvasa. Jó elmét és heves képzeletet adva neki, gyorsdalnokká teremté őt a' természet. Illyennek Genuában mutatá magát először. Ezután telve azon lelkesedéssel, mellyet a' cisalpini köztársaság képe kelte sokakban, Milanoba ment 1796-ban, és a' törvénytanács tagja lön. Spartai idomu arcza egészen megfelelt égő belsejének. Az Oroszok Cattaroba zárták. Megszabadulva (1800), Parisba ment, hol Napoleon császári gyorsdalnokká nevezé ki. Azon társaságokban, mellyeket Corvetto minden uj győzödelem hirére magánál összegyüjtött, a' legfényesebb megelégedéssel gyorsdalozott (improvisált) Gianni, az elejbe tett hirlevél (bulletin) szerint. Több dal kinyomatott ezek közül a' franczia forditással együtt. 1811-ben Mad. Brignole-t Genuába kiséré. Azon hódolatok, mellyekkel pártolónéját tisztelé, mind hálájának, mind tehetségének bizonyságí. Olvashatók némelly gyorsdalozott (gyorsdalolt) szerelmes énekei e' czimü darabjában: „*Sufuti del mattino e della sera.*" Bonaparte esete után megtartá évpénzét. Brignole assz. halála olta (Jan. 1815) csak kegyes hangzatokat költe. A' természettől annyira áldott Gianninak gyengéd, szerelmes, hősi és köztársaságos verseiben vannak, sok szép emlékezeten kivül, remek költőhez méltó helyek is. Kijöttek Milanoban 1807. 5 köt. 55.

Giannone (Péter), viszontagságai 's munkái által egyiránt nevezetessé lett iró, Maj. 7. 1676 Capitanata Nápoly királysági tartomány, ban Ischitellában született, 's mivelődését nagyobb részint Argento Kajetán nápolyi törvénytudónak köszöné, kinek házában azon időben rendszerint majdnem minden azon városbeli jelesebb elme összegyülekezett. Itt fogta fel G. leghiresebb, 's egész élete viszonyait elhatárzó e' czimü munkájának tervét: „*Storia civile del regno di Napoli*" (4 köt. 4-r. Nápoly 1723), mellynek kidolgozása 20 évébe került, 's mellynél leginkább constanzoi Angelonak Nápolyról irt munkája szolgált neki vezérül. Ellene egyházi átok hirdettetett. G. tehát elhagyá (1723) Nápolyt, 's Bécsben keresett menedékhelyet. Itt Eugén királyi herczeg védelme, Zinzendorfnak 's az utóbb olly hiressé lett gróf Bonnevalnak és Garellinek, a' király akkori házi orvosának szószólása által, évenkénti segedelempénzt nyert a' siciliai követség titoknoki pénztárából. Azonban midőn 1734 don Carlos lépett fel Nápoly királyi székére, nem csak évenkénti fizetése, hanem több ideig Bécsben tartózkodhatása is megtagadtatott. G. ekkor Velenczébe költözködött, hogy ott ezen már Bécsben elkezdett munkáját: „*Il triregno, ossia del regno del cielo, della terra e de papa*", mellyre 12 évi munkát forditott, folytathassa. De későbbi bal történetei lehetetlenné tevék neki az egész munkát az elintézett terv szerint végezni; 's előadásában csak a' kilenczedik századig juthatott. Bár milly kedvezőleg fogadtatott is G. eleinte Velenczében, hol leginkább Pisani Angiolo tanácsnok fogta fel ügyét, nem sokára itt is megváltoztak környülállásai, leginkább azért, hogy azon ajánlatot, melly szerint a' köztársaság szolgálatjába léphetett volna, mint ügyviselő, elmellőzte. 's mivel azon gyanu támadott felőle, hogy politicai véleménye épenséggel nem egyez meg Velenczének azon tengerhatalmi uralkodásával, mellyet a' köztársaság még akkor az adriai tengeren gyakorlott, 's mivel ő azon vigyázatlanságot követte el, hogy a' franczia és spanyol követekkel gyakran társalkodott, a' mi már maga is elegendő volt az uralkodás gyanuját felgerjeszteni. Egy éjjel (1735 Sept.) rá rohantak a' köztársaság őrszolgái, 's a' szegény irót, mint az országlás veszedelmes ellenségét, a' határokon tul a' ferrarai tartományba hurczolták. A' Velenczeiek kedvéért az adriai tengeren uralkodásról kevéssel előbb kiadott munkája: „*Lettera intorno al dominio del mare adriatico ed la*

trattati seguiti in Venezia tra papa Alessandro III., e l' imperador Frederico Barbarossa" nem volt elégséges a' tanács gyanuját, 's ennek következését eloszlatni. Mindenektől elhagyatva, mivel előbb a' paduai egyetembe a' romai törvények tanitására meghivatván, azt azon ürügynél fogva mellőzte el; hogy nem tud elegendőképen latinul, ujabb üldöztetésektől tartván, Rinaldo Antal nevet vett fel, 's Modenában, Mailandban és Turinban volt kevés ideig való tartózkodása után, fiával együtt Genfbe költözött, hol a' legjelesebb férjfiak által nem csak becsülettel fogadtatott, hanem hő adakozással is gyámolittatott. Épen Nápoly történeteinek folytatását akará sajtó alá bocsátni, midőn elég vigyázatlan volt husvét ünnepeire (1736) egy Savoyához tartozó faluba kimenni, hol nyomon letartóztattatott, 's Miolan várába, azutan Ceva erősségbe, 's végre a' turini fellegvárba vitetett. Itt halt meg, 12 évi fogság után, melly részint olly sanyaru volt, hogy a' már 72 évü aggottnak nem engedtetett meg fiát láthatni. Kéziratai mindjárt elfogatása után Romába vitettek; 's igyekezete: a' sardiniai királynak kedvezőleg irt, 's a' turini és romai udvar között támadt egyezségbeli visszavonásokat tárgyazó munkája által magának szabadságot szerezhetni, épen olly sikeretlen maradt, mint készitett 's Apr. 4. 1738 kiadott megmásitása a' „*Storia civile*"-ben áll tott okfóknek Halála után jelent meg tőle: „*Opere postume in difesa della sua Storia civile*" 'sat. (Lausanne 1760), mellynek legélesebb helyei már 1738 ezen külön czim alatt: „*Anecdotes ecclésiastiques*" jöttek ki Haagban.

—no—

Gibbon (Edward), az Angolok harmadik nagy történetirója, szül. Putneyben, Surreyben 1737; gyermekségében gyenge és beteges volt. Házi tanitás után a' westminsteri oskolába járt 1749, 1752-ben pedig Oxfordban tanult. Itt Parson jesuita irásai annyira vonszák őt, hogy egész évig theologiai visgálatokba merült, 's 1753-ban megtért. Ezen történet által nagyon megilletődvén az atyja, ki jó birtoku volt, Lausanneba küldé egy felvilágosodott reformatus paphoz, Pevillard nevühez, ki 1754-ben a' protestans vallásra visszavezérlé. 1758-ig tartózkodék itt teljes haszonnal, a' tudományokban előmenve, 's teste erőre kapva. Curchod hitszónok leánya itt annyira elragadá szépsége, 's mivelt kellemei által, hogy, ha ön atyja engedé, elvette volna. Kedvese utóbb a' hires Necker nője lett. Az ifju G. atyja házánál a' legszivesebb elfogadást nyeré. Atyja azt akará, hogy magát a' mezei gazdaságnak adja, vagy a' törvénytanulásnak, vagy lépjen hivatalba mint követségi titoknok a' beállandó bé együlésnél; de az ő kedves hajlandósága a' tanulás maradt. 1759-ben megjelent tőle franczia nyelven: „*Essai sur l' étude de la littérature.*" Midőn nem sokára az ellenség becsapásától való félelem a' nemzeti sereg felállását kieszközlé, Gibbon hadnagy lön annál. A' sereg eloszlása után jobb egészséggel tudományaihoz tért. — Frankhonba utazott, és Lausannen által Olaszországba. Itt történt, hogy 1764-ben eszméletekbe merülten ülve a' Capitolium romjain, mig a' szerzetesek Jupiter hajdani templomában estit énekeltek, ezen világon uralkodó város hajdani dicsősége, 's mostani hanyatlottsága mélyen megrázá, 's azon feltételre buzditá, hogy a' romai birodalom elhunytát leirja. Nápolyt meglátván, 1765-ben Angolhonba visszatért. Lemondott hivataláról a' nemzeti seregben; Schweiz történeteit leirá, de viszont elemészté, noha Humenak tetszék. 1768 olta romai történeteire készült. Már ifjuságában szerzett magának sok ide tartozó esmeretet, 's most azt fáradhatlan olvasással öregbité. Atyja halála után (1770) Londont választá lakhelyéül, 's bele kezdett nevezetes munkájába, mellynek önterve szerint a' 3-dik kötettel kelle végződnie, a' nyugoti birodalom megszüntéig menendővel, de utóbb még is egész a' keleti birodalom eldültéig nyult. A' fővárosban létel igen sokba kerülvén neki, Deyverdune nevü baratjához ment Lausanneba. Itt 1787-ben végzé a' 6-dik és utolsó kötetet nagy munkájából, melly ezen czimet viseli: „*History of the decline and Fall*

of the roman empire" (6 köt. 4.). Látszik benne mély és sokoldalu tanultság, szoros és elmés birálat, elragadó előadás, nem ritkán mély, gyakran nagy, és majd mindig igaz nézet, vonszó vizsgálat, a' tettekhez nagy képzelmeket kapcsolás, mellyek az olvasót gondolkozásra ingerlik. De nem egészen hiánytalan. Hideg charactere az anyagos nagyságot, mint Tamerlan iszonyu garázdaságit, csudálja, a' csendes erkölcsnek nem igen hódol. E' munkát nyomtatandó Londonba ment, de dolgát végezve visszatért a' kedves Lausanneba, hol bölcselkedési csendben élt. De midőn a' franczia revolutio Helvetiára is befolyni kezdett, 1793-ban Angliába utazott, 's Jan. 16-kán 1794 meghalt. Még önélete leirását is bírjuk 2 kötetben. 55.

GIBELLINEK, l. GUELFEK.

GIBRÁLTAR, a' tenger felett 1400 láb. magasságra felelmelkedő kősziklás fok, az andalusiai királyságnak (Spanyolorsz). legdélibb csucsán (az é. sz. 36° alatt), éjszaktól dél felé 7—8 ang. mf. hosszú, 's a' hol legszélesebb, nincs ½ ang. mf.; mindenütt meredek, itt 's amott függőleges, 's a' természettől és emberi kezek munkájánál fogva meggyőzhetetlen erős vár, mellyet az Angolok birnak. Neve ezen arab szavakból „*Gibel ul Tarif*" (Tarif csucsa vagy kősziklája) származott, mivel Tarif Abenzaca, Walid khalifának vezére, az Arabok Spanyolországba ütésekor 711 ezen, a' régi népeknél Calpe név alatt esmeretes kősziklánál szált ki legelőször, a' tövében feküdt Heraclea városát elfoglalván, melly város nevét kétség kivül a' Hercules oszlopairól szárnyalt regétől vette, mellyeket (mint meséltetik) a' régi világnak ezen hőse, itt járásának emlékéül állitott fel ezen, 's a' szemben fekvő afrikai fokon, Ceután. Gibraltar hegyéről 's váráról neveztetett el a' mellettek nyug. fekvő város és tengeröböl, mint az Afrikát Europától elválasztó tengerszoros is, melly 7 ½ mf. hosszu 's 1 ½ mf. széles. A' várost 12,000-en lakják, kiknek a' kikötő sok kereskedésből származó hasznot hajt. A' vár tartása eszt. 40,000 f. sterl. kerül. A' várban számos őrsereg tartatik. II Ferdinánd, castiliai király, elvette 1302 Gibraltart az Araboktól. 1333 visszafoglalták ezek a' várat, de 1402 ismét elvesztették, IV Henriktől meggyőzetvén. A' hegy éjszaki oldalán lévő várkastélynak, melly az Arabok épitésmódja szerint hármas fallal vétetett körül, még csak a' legfelsőbb fala áll fen, a' várost a' száraz felől teendő ostrom ellen védő. A' legalsó fal helyén az a' nagy ágyusor áll, melly az éjszaki száraz felé lévő kaput védi. A' második kőfal helyén kereskedők portéka-rakhelyei állanak. Speckel strasburgi német hadi földmérő változtatta meg, Károly király alatt, a' régi arab falakat 's bástyákat, europai várerősités formát adván nekik. A' spanyol örökség felett folyt hadban, Aug. 4. 1704 a' Spanyolok kénytelenittettek ezt a' várat Rook angol admirálnak, 's György darmstadti herczeg, császári fő vezér és cataloniai alkirálynak, áltadni, kik Maj. véletlenül jelentek meg Gibraltar előtt. Anjoui Filep király Oct. 12. 1704 Gibraltart 10,000 emberrel támadtatta meg a' száraz felől, hol a' vár egy keskeny homokos földdarab által köttetik öszve a' szárazzal, de az az Angoloktól ugy megrakatott ágyu sorokkal, hogy a' Spanyolok porta de fuegonak (tüzkapunak) nevezték. Az alatt Poyetz admirál a' tenger felől zárta be Gibraltart 24 hajóval. Hanem a' már csaknem végponton lévő őrseregnek segitségére jött az angol-hollandi hajósereg, Leake admirál vezérlése alatt. A' száraz felől lett bezáratása a' várnak, kivánt következés nélkül, az utrechti békekötésig tartott 1716. Azolta semmit sem mulasztott el Angolország Gibraltarnak, mint a' földközi tengeren kereskedése bástyájának, meggyőzhetetlen állapotba helyezésére nézve. Mivel pedig a' hely rettenetességével Spanyolország haszna párosodott, 's ennél fogva ez igen vágyott birásra, 1727 Mart. 7 ismét ostrom alá vetette a' spanyol ország Gibraltart, de ez is semmivé tétetett a' 11 hadi hajóval oda evezett Trager admirál által. Spanyolország 2 mil. f. sterl. igért az

Angoloknak, ha kitakarodnak; de hijában, 's a' sevillai egyezésnél fogva 1729 minden jusáról le kellett mondania; el nem mulasztotta mindazáltal keményen megtiltani a' várba leendő élelem-bevivést, 's ezt a' st. rochi és algezirai napoukéut erősebbé tett lineák által a' száraztól egészen elszakasztani. De annál könnyebb volt a' lakosoknak és őrseregnek a' tenger felől megszerezni a' szükségeseket, mivel a' kősziklából egy édes vizü kut forr ki, 's a' kősziklás üregekben az eső legtisztább ivó vizzé üllepedik. Tehenek, juhok és kecskék déli égallja alatt a' kősziklás hasadások mellett mindig zöldelő élelmet találnak, 's e' felett minden darabka termékeny föld legkülönbfélébb, részint vadon növő, részint plántált gyümölcsfákkal diszlik. 1779 had ütvén ki Angol-és Spanyolországok közt, ismét megujult Gibraltar ostomoltatása. (L. ELLIOT). Az 1783-ki béke ez uttal is megerősité Angolországot Gibraltar birásában, mellynek 1779-től 1782-ig tartott ostromoltatása a' hadakozó hatalmasságoknak 74 mil. tall. több költségbe került. Azolta Gibraltar minden angol-spanyol, 's részint franczia háborukban is, legfeljebb csak a' száraz felől záratott be. *L — u.*

GIESEKE (Dietrich Miklós), szül. 1724. Kőszegen Magyarhonban; atyjától, Kőszegi Páltól, születése után hamar megfosztatván, Hamburgban nevelteték, hol Brockes és Hagedorn tetszését megnyeré. 1745-ben Leipzigba ment, hol magát a' theologiának adá, üres óráit pedig a' költésnek szentelé. A' „*Bremische Beiträge*" szekeztetői barátjaivá lettek. Minekutána 1748 óta, Hanoverben és Braunschweigban néhány ifjat nevelt, hitszónok lön Trautensteinban a' blankenburgi herczegségben, 's Cramer holta után főhitszónok Quedlinburgban, 1760-ban pedig Schwarzburg herczegtől superintendensnek nevezteték ki Sondershausenben. Itt halt meg 1765-ben. A' Németektől kedveltetett ezen idegen nyelven irt Magyar; versei, az idegen honba átpolódtak, csendesen, természetesen folynak, egyszerüek, könnyüek; barátság és tiszta szerelem érzésében olvadó szivet mutatók. Klopstock Wingolfjának második énekében emléket emele neki; 's egy ódát is ira hozzá. Munkáit Gärtner adá ki 1767-ben e' czim alatt: „*Gieseke's poetische Werke, nebst des Dichters Leben*". 55.

GIESSEN Felsőhessen fővárosa, 6500 lakossal, 's Lajos landgróftól 1607 alapitott tudományos egyetemmel, melly különös hirre azonban nem jutott, 60,000 for. jövedelme 's 38 tanitója mellett. Könyvtárában 27,000 darab van; kórintézete nagy, szülteréme derék; bonczszine, gazdag és szép izlésü melegháza, orvosi füvészkertje, erdész növénykertje, chemiai munkaszobája, csillagvisgáló tornya stb. nevezetesek. Hajdani erőssége lerontaték. Dohánygyára és szövő székei vannak.

GIGASI, l. ÓRIÁSI.

GIGÁSOK, sárkánylábu szörnyek, mellyeket Gaea, a' Titanoknak Tartarusba lett bezáratásán való haragjában, a' himtelenitett Uranus véréből szüle, 's Jupiter ellen hadra indita. A' phlegraei mezőkön törtek a' földből elő, 's harczolni kezdtek az égiek ellen. Ossa, Pelion, Oeta, Rhodope 's más hegyeket egymásra halmozának, 's ezekről szikladarabokkal 's tüzzel vivták az Olympot. Ha a' sziklák a' tengerbe estek, szigeteket képzettek; ha a' földre, hegyeket. De az Istenek győztek, 's a' mi több, halandók segitségével. Hercules sokat megölt és sebesitett, mint a' többek közt Alkyoneust. Mercur elejté Hippolytust, Vulcan és Hecate Klitiast, Minerva Pallast, Jupiter villámival többeket agyan ütött, Neptun Kos-szigetének egy részét Polybatosra dönté, Minerva Sikelia szigetét Enkeladosra. Némellyek szerint minden gigásra sziget vagy hegy dönteték, mellyekből ők tüzet okádtak: mások szerint Tartarusba zárattak, 's ott Uranussal együtt őriztettek. Későbbi regék szerint Silen szamarának orditása, mások szerint Triton kürtölése tengeri csigájából, futtatá meg őket.

GIGLI (Jeromos), Sienában született Oct. 14. 1660. 's tulajdonképp Nenci nevet viselt. Egy gazdag rokona, Gigli Jeromos, fiának fogadta

ót, 's az ifju Nenci, jóltévője nevét vette fel, kinek egyszersmind egy gazdag nőt 's tetemes vagyont is köszönhetett. Gigli lyrai 's dramai költeményei mindenütt legnagyobb tetszést nyertek. De a' hizelgés minden nemei ellen intézett gunyja 's mardozó eszméi által veszedelmes ellenségeket szerze magának. Molière „Tartuffe"-jének ő általa Don Pilone czim alatt történt fordittatása, felgerjeszté ellene a' papság haragját, mellyet az által még inkáb nevelt, hogy azon darabot néhány barátival a' sienai szinházban eljátszotta, melly alkalommal több esmeretes személyek ruházatjokban 's magokviseletében leghivebben ábrázoltattak. De önmaga 's hozzá tartozandói ellen is kikelt eszméje, 's egy dramában „*La sorella di Don Pilone*" nem csak magát festette le minden gyengeségeivel 's szokásaival együtt, hanem nejének néha néha fösvénységre fajzó takarékosságát, 's rokonait és házi cselédeit is. Midőn végre „Sz. Katalin" czimü munkája kiadásakor egy függelékben az Academia della Crusca kifejezéseit, mellynek ő is tagja volt, megtámadta: kitört a' zivatar, 's ő minden oldalról gyaláztatva és vádoltatva, számfelett való ellenségei által, — legyőzetett. Neve a' sienai tanitók sorából, 's az Academia della Crusca és más tudós társaságok tagjaié közül kitörültetett, 's ő maga anyavárosából is kiutasittatott. Minthogy pedig pazérlása 's vigyázatlansága által vagyonbeli környülállásai is igen megroncsoltattak: kinszeritve látá magát, minden sérelmeit visszavonni, mellyet az Academia, 's általában a' munkáiban érintettek ellen irt. Ez által engedelmet nyert ugyan Romából Sienába visszatérhetni, de helyezete semmivel sem javult. Betegség 's házi boszuság ismét Romába menni kénytelenité, hogy napjait nyugalomban végezhesse. Itt igen megvonva élt, 's Jan. 4. 1722, 61 éves korában olly szegényül halt meg, hogy eltakarittatása költségei sem kerültek ki sajátjából. Halála előtt kevéssel, több apró 's keserü gunnyal teljes iratait égeté el. Hátrahagyott számos munkái lelkesek és eszmések. G. nyilt és becsületes férjfiu volt; ellensége minden szinmutatásnak és hizelgésnek. Mint a' romai Arcadiaiak tagja, Amaranto sciatidico nevet viselt. —*no*—

Gilbert, két franczia költő. I. Gabriel, élt a' 17. században, Racine és Corneille kortársa, kiket drámai munkáival megelőzött, de mellyeket amazok magokéival elhomályositottak, noha némellyek meg akarják mutathatni, hogy őt használni egyik nagy költő sem tartá megvetendőnek. G. titoknok volt Rohan herczegnénél, azután Krisztina svéd királynénál, ki őt „*mon beau génie*"-nek nevezgeté, 's annyira csudálta, hogy a' franczia udvarnál svéd residensnek tette, és ajándékokkal halmozta. Krisztina holta után, 's midőn darabjai a' közönséget többé nem vonzák, elszegényedett, 's elfelejtetett. Nagy számu költői munkáin kivül van tőle 15 szindarab. „*Telephont*" szomoru játékába, Richelieu cardinálnak néhány saját verseit becsusztatta, melly kedveskedését a' nagy kormányfi, ki különben csak rosz rimelő volt, igen sokra becsülte. A' „Szerelem mesterségét" is utánozta Ovid szerint. — II. Nicolas Joseph G. szül. 1751. Sors, indulat, 's észtehetség gunyversirásra vezérlé; 's vannak franczia mühirák, kik őt franczia Juvenalisnak nevezik. Az ugynevezett „bölcselkedők" ellen felállott párthoz olly hevesen szöretkezett, hogy azt mondák róla, ő huzta meg ellenek a' vészaharangot. Gunyversei „A' 18-dik század," mellyet 1775 Fréronnak ajánlott, 's „Az én apologiám" 1778 olly erővel teljes és csipős helyekkel diszeskednek, mellyek a' romai költőre emlékeztetnek. Költeményei két kötetben vannak. Csaknem elmezavartan holt meg 1780.

J.

Gilisztа (esféreg, belféreg). A' nép a' belférgeket is gilisztának nevezi, sokan pedig az esférget (*lumbricus*) kukacznak hivják (l. e.). Földi az esférget nevezi gilisztának, 's igy irja le: Teste gömbölyü, gyürüs, gyakran nemző részeket béfogó, felemelt övvel keritett, többnyire hosszára rejtett fulánkokkal darabos, oldalast való lyukakkal. —

Fajai: 1) földi G. (*Lumbricus terrestris*), fakó 8 rendel fulánkos; a' nedves földet szereti, meglyuggatja, 's igy a' veteményeknek árt. 2) babos G. (*L. variegatus*), verhenyős (szép veres), babos, 6 sorosan sertés. — —*j*—*a*.

Ginguené (Pierre Louis), nyelvtudós, szül. Rennesben, Bretagneban 1748. Eredetét régi de elszegényedett nemzetségből vette. Holt és élő nyelveket korán, nagy könnyüséggel tulajdonivá teve, 's a' festésre, jelesen pedig a' költésre és muzsikára, élénk elmét mutatott. Parisban idejét a' Contrôle général egyik hivatalánál, munka és tanulás közt osztá meg. — Pontosság, 's a' hivatalos dolgokban ügyesség, ugy folyó és csinos irása nem kevésbé ajánlák elöljáróinak, mint az „*Almanac des Muses*" zsebkönyvbe név nélkül csusztatott „*Confession de Zulme*" költeménye figyelmet gerjeszte. Mégis minden várakozás ellen egészen idegen tanulmányokra adá magát. A' franczia nyelv mélységét kezdé a' grammaticusokban, 's költőkben, kivált Rabelais és Malherbe munkáiban fejtegetni. Mind a' két iró, 's jelesen az utolsó, kit a' mérték tekintetéből, 's mint nagy emberek és tettek éneklőjét, még J. B. Rousseaunak is elibe tett, — kedveltjévé lön; 's legkellemesb foglalatossága vala, a' két iró elhunyt vagy elfelejtett szépségeit, ifjuságok teljes kecsében ujra előállítani. Majd elkezdődének a' Gluck és Piccini felekezetei közt a' küzdések. — G. Piccini 's az olasz muzsika pártjára állott, 's annál nagyobb szilárdsággal szált viadalra, minthogy Piccininek személyes barátja vala. Felekezete egész reményét csak benne helyezé; mid ön a' másiknak fejei Arnaud és Suard, nem csak muzsikai miveltséggel jeleskedő férjfiak valának, hanem egyszersmind gondolkozók és irók is. Egy kis iratban, („*Mélophile à l' homme de lettres, chargé de la rédaction des articles de l' Opéra dans le Mercure de France*" Par. 1782) ellenei megtámadását megelőzte, 's még sokkal később irta ama' nem csekély esmertetőt „*Notice sur la vie et les ouvrages de Nic. Piccini*" (Paris 1800) mellyben minden e' szerző iránti vonszódása mellett is, Gluckot mint izléssel 's belátással biró embert itélte meg, bárha iránta nem mindenkor szoros igazságot követett is. Azon költemény, mellyet braunschweigi Leopold herczeg halálára, 's azon emlékirás, mellyet XII. Lajosra, a' franczia academia által feltett jutalomért készitett, csak tiszteletes említést nyert. Rousseau vallomásáról hozott itélete („*Lettres sur les conf. de J. J. Rousseau*" Par. 1791 — angolra fordítva Lond. 1792 12) nagyobb figyelmet gerjesztett. Szoros részre hajlatlansága által, mellyel ennek életét vizsgálta, oltalmazására többet tett, mint akármelly magasztaló szónok tehetett volna. A' polgári zendülés, mellyben mint szabadság barátja munkás részt vön, tágasabb kört nyita tudós és tiszt hatásának. A' nélkül, hogy tanulmányaival felhagyott volna, mint ezt szakadatlan munkái a' „*Moniteur*" és „*Mercure de France*" (1790—92) lapjain, ugy az „*Encyclopédie méthodique*"-hez tartozó „*Dictionnaire de musique*" (Framery társaságában 1791 és 1815 4.) kidolgozása, 's a' „*Nouvelle grammaire raisonnée*"-hez (Par. 1795) járulta bizonyitják; — a' „*Feuille villageoise*" (1791—1792 Grouvelle társaságában, 1793—1795 egyedül) 's az önalkotta „*Décade philosophique, littéraire et politique*" (1794—1807, 54 köt. 1805-től „*Revue*" czim alatt) kiadása által, a' napi történetek józanabb és csendesb elbeszélőihez csatlakozott. A' „*Décade*," melly mint előbb Robespierret, ugy később Bonapartet nem igen harsogtatá — azon egyetlen franczia időszaki irás, melly az egész zendülés ideje alatt fenmaradt a' nélkül, hogy characterét vagy becsét valaha megtagadta volna. Szinte illy munkásságot mutatott G. hivatalos viszonyaiban is, mint directeur général de l' instruction publique, és (e' tisztséghez 1798 Febr. letétele után) mint a' köztársaság követe a' turini udvarnál. Visszatértével a' Tribunat tagja lön. De mivel a' kormány némelly rendszabásainak magát ellene szegezni kötelességének tartá, ő is azon tribunusok közé számittatott, kiket a' senatus 1802 kirekesztett.

Ekkor vállalá fel azon érdemmel teljes munkát, mellynek hirét nagyobb részint köszönheti „*Histoire littéraire d' Italie*," mellynek 1—6 része Parisban 1811—13, 7—9 része pedig holta után 1819 jelent meg. Ha Tiraboschi, nyomozásaiban figyelmét inkább az egyesre mint közre fordította, ugy G. ellenkezőleg azt igyekezett megmutatni, minő folyamatja volt általjában a' litteraturának, Constantin idejétől a' 18. századig Olaszországban. Kutfőkből beszél, 's jobbadán el nem fogódtan ítél. Gondolataiban 's irásmódjában semmi vakító; de a' szerény 's ép elme, melly az egész munkában uralkodik, az egyesek igen találó characteristicája, a' nemes nyelv, melly a' fordulatok bizonyos egyhangusága mellett is, illőleg a' tárgyakhoz simul, vonja az embert. Azon munkákon kivül, mellyeket mint az intézet tagja készitett, (ennek üléseit szakadatlan látogatta) irt még G. többnyire olasz előképek szerint utánazott meséket (Par. 1810 és 1814), forditotta Catullustól „Thetis és Peleus menyekzőjét" franczia versekben (Par. 1812) 's a' „*Biographie universelle*" és a' „*Histoire littéraire de la France*" 13 és 14 részének kidolgozásában munkás részt vett. Szerencsés függetlenség, kellemes házi viszonyok, 's nemzete legjobbjaitól nyert teljes tisztelet, élte estvéjét felviditák. Meghalt Parisban Nov. 16. 1816. Az emlitett, 's más apróbb iratokon kivül kiadta Chamfort munkáit, Par. 1795, 4 k. és Lebrunéit Par. 1811 4 k.; 's a' „*Tableau de la révolution française*" 14—25 csomójához ő készitette a' textust. Hátrahagyott könyvtárának lajstroma, azon igen gazdag gyüjteményt tekintve, mellyel az olasz litteraturára nézve dicsekhetett, maradandó becsü. Ezen könyvtár mindenestől a' londoni angol muzeum számára adatott el. *J.*

Gioja (Flavio), némellyek szerint Gira, vagy Giri; tengeri utazó, Pasitano faluból, Amalfi mellett, a' 13. század végén 's a' 14-ik elején élt. Sokáig ugy hitték, hogy ő az, ki a' magnes tulajdonságát a' tengeri utak meghatározására használta, 's igy az éjszakmutatót (kompaszt) feltalálta; de közelebbi nyomozások után kitünt, hogy az europai tengeri utazók a' magnestől már a' 12. században ismerték. Igy a' pasitanoi hajós érdeme csak annyiban áll, mennyiben a' már kész találmányt javitotta; mi azonban az utóvilág hálaját még is meg szerzé neki. Korálig felette tökéletlen vala a' magnes használata, melly szerint az utmutató tő egy pár szalmaszálra, vagy fa-szilánkra téve, egy edénykében vizben uszkált, 's igy az égtájakat, fekvésénél fogva kijelelte; természetesen ezt csak akkor tehette, ha a' tenger csendes, a' hajó pedig nagy ingás nélkül volt. Ő találta első fel azon készületet, mellynél fogva a' tő ugy megerősittetik, hogy akarmi helyzetben éjszakra mutat. Mi nagy befolyása volt e' felfedezésnek, megtetszik abból, hogy a' hajózás mestersége mindjárt más képet vett fel, 's a' part látkörén tul addig ritkán távozó hajós, most a' legmesszebb tengerekre bátran és bizton merészkedett. Hogy tehát Gioja tulajdon értelemben az újabb hajózás atyja, 's az utóvilág ennek azótai tökéletesitéséből vett nyereségét neki köszönheti, világos. Később sokfélekép jobbittatott G. felfedezése. (V. ö. Magnestő.) *J.*

Giordano (Luca), festő, szül. Nápolyban 1632 Espagnolet tanitványa. Romába ment Olaszhon mivészeit megesmerni; Cortonával 's Veronesével dolgozott. Csalólag utanozá a' legjelesebb festőket. Luca fa presto nevet nyert gyors dolgozásáért, a' mire atyja is a' mondott igékkel serkentgeté szükségei miatt. Lelke feltalálós volt, szinezete szelid és összehangzó, ecsetje szabad és nyomos; a' perspectivában jártas volt. Nápolyba visszamentekor nagyon el volt foglalva. 1679 II. Károly Spanyolhonba hivá, hogy az Escuriált ékesitse ki. — G. jó kedvü volt 's az udvart gyakran mulattatá. A' királyné egyszer mondá, szeretné nőjét esmerni. A' festő nyomban egy képet készite, melly a' királynénak annyira megtetszett, hogy gyöngynyakkötőjét levevé 's ajándékul felességének adá. A' király egykor egy képet mutata neki Bassanotól, és saj-

nálkozását jelenté, hogy ellendarabját nem bírja. Kevés nap mulva mutatott G. egy képet a' királynak, mellyet ez Bassano munkájának nézett, 's minda dig annak tartá, mig G. ön munkájának vallá. Bassanot követve még 2 darabot feste, most Nápolyban st. Martin Karthauseban lévőt; ugyan ezen egyházban van egy kép, mellyet Stanzione Massimo szerint festett. II. Károly holta után visszatért honába, 's meghalt 1704. Legjelesebb munkái a' fresco darabok Escurialban, Madrid-, Florencz és Romában. Olly sokat dolgozott, hogy szoros nyomosságra ideje nem lévén, kevés darabja hiánytalan.

Giong-üllü, (török hadi szó, önként- [lovon] ülő) hajdan a' Törököknél olly szabad akaratuakat jelentett, kik saját költségeken mentek táborba. Most nálok a' lovasságnak azon neme neveztetik igy, melly nyilvános ünnepeken, az Aga előtt megy, 's magyar vagy bosnyák öltözettel diszeskedik. Feje, Giong-üllü-Agasie nevet visel. 54.

Giorgione di castelfranco, igazábban Giorgio Barbarelli, szül. 1477 Castelfrancoban, a' velenczei birtokban; egy a' velenczei tanoda legjobb festői közül. Tanitója Bellin Giovanni volt, a' ki őt irigységből magától elküldé. Velenczében több nagy épületet ékesite ki, az akkori szokás szerint, jeles falfestésekkel, mint p. o. a' Németek vagyonrakhelyének homlokzatát (*façade*), 's e' részben Titian derék versenygője volt. Az ő arczképei (*portraits*) az olasz tanoda legszebbikeihez tartoznak. Hogy a' képző mivek előbecsét gyakorlatilag megmutassa, Vasari tudósitása szerint egy meztelen embert feste hátulról, ki melső felét egy tiszta forrásban tükrözé, a' letett, tisztán kisimitott melyvason bal szelvényét mutatá, mig a' jobb oldalon lévő tükörben jobb fele látszott. Ez által a' festés elsőségét vélé bebizonyitani a' faragás felett, mivel egy nézetben többet láttathat a' testből, mint amaz. Milanoban, a' bécsi gyüjteményben, 's Dresdában néhány képe csudáltatik; a' braunschweigi palotában, és a' pommersfeldeni képtárban van egy kép tőle. Már 1511ben meghalt, nőgyönyöri mohóságban. 55.

Giotto. Ezen hires festő 's Petrarcha barátja, tulajdonkép *Ambrogiotto Burdone* nevet viselt. Egy szegény földmives fia lévén, atyja juhásznak szánta őt. Cimabue észrevette, hogy egykor juhait legeltetvén a' gyermek, azoknak egyikét éles kővel rajzolgatni kezdé agyagra, 's megkérte atyját: engedné át néki a' fiut, azután magával vivé Florenczbe 's a' rajzolásban oktatá. Jeles tehetsége, 's a' neki tulajdon kellem, olly hirtelenséggel fejlődtek ki, hogy rövid időn tanitóját 's minden vele együtt élő rajzolókat felülmulna. Festéseiben valódian 's elmésen vette fel a' dolgokat, 's kortársai felett leginkább nemesebb idom, a' képek tetszetősebb felosztása, 's a' szinezetek természetessége által tüntette ki magát. Az ő rajzaiban több élet és szabad mozgás látszik, mint elődje Cimabueéiben. Legjelesebb munkái közé tartozik a' *Navicella* (csónak) Romában, (a' vizen menő Péter apostol ábrázoltatása); néhány frescorajzolat Florenczben; továbbá sz. Ferencz története, az assisi sz. gyülekezetben; 's végre több apró képek. Ezen férjfiu hasonló ügyességel gyakorolta a' képfaragás és épitész mivészségét is. Megholt 1336, számos tanitványokat hagyván maga után. 54.

Gipsz (kénsavanyos mész). Ezen ásványnak következendő fajai vannak: 1) lapugipsz (Maria vagy asszonyüveg) jegesülve találtatik ferdén tömött oszlopokban, 's jegesült tömegben, látszatos lapus szövettel, majd vizkép átlátszó, majd szürke, világos és puha. Leggyakrabban találtatik a' gipsz és sóbérczekben, ritkábban ereken. 2) A' rostgipsz tömötten, rostos szövetben találtatik keskeny ereken és telepeken, a' gipszbérczekben 3) A' tajtékgipsz, pikkes lágyan egyesült részekből áll, hó fejérségü, 's valamint a' gipszföld, más gipszfajokkal együtt tanyáz. 4) A' szömgipsz szömszövetü, részint a' tömöttbe, részint a' pikkesbe és lapusba áltmenő; szine hófejér, átmenve a' veresesbe, szürkébe, kékbe sárgásba. A' gipszbérczek főtömegét ez

teszi, mellyek a' déd és átmeneteli korban ritkán tűnnek fel, ellenben az ősibb rétegbérczekben nagy darabokat képez. A' kősó gyakorta honol vele. Előbbi műszeres világ maradványitól majd szabad, majd csak kevéssel bir, mint emlősek, madarak, csuszók csontvázival, édes vizbeli csigákkal 's növényi maradványokkal. — A' tiszta finom szömü gipsz, az alabastrom, állandóságára és simithatóságára nézve enged a' márványnak, de könnyebb faragásu és metszésü; szobroknak, oszlopoknak, szelenczéknek, világitónak, asztallapnak, óra-háznak 'sat. használtatik, nem különben az épületek belső ékesitésére. Falkőnek rosz a' gipsz. A' megégetett gipszet (ójgipsz) héjmázra használják: belőle készitetik a' gipszmárvány, mellyel falakat, oszlopokat stb. bevonnak 's megsimitnak, padlózatok is kiöntetnek vele (Estrich) 's a' belőle készült vakolat száraz helyeken kőmivességhez használtatik. A' megőrlött, durva vagy megégetett gipsz a' padló javitására használtatik; a' rostgipszből nyakgaland, fülfüggő stb. készül. *j — a.*

Giraffa (magelü), magas eleje, az az hosszu nyaka és magas első lábai miatt, különös idomu emlős állat, a' kérődzőkhöz tartozó, ezen esmertető jelekkel: szarvai egyesek, hegyhengerük, bőrrel fedettek, egy csomó fekete szőrrel végződők. Homloka közepén egy harmadik szarv gyanánti pup van. Egy faja esmeretes: a' tevepardncz G. (pettegetett magelü, G. Camelopardalis). Belső Afrika pusztáin lakik; legmagasb az állatok között, 18 lábnyira is felnyulik; fagallyakkal él. A' Romaiak játékain volt élő giraffa is; Heliodorus jól leirá. Az egyiptomi basa némelly europai fejedelemnek küldé magelüt ajándékba. *j—a.*

Girardon (François), képfaragó és épitő, szül. 1628 Troyesben, Champagneban; tanitója Mazière Lőrincz volt. Anguier Ferencz alatt magát tökéletesitvén, olly hirre kapott, hogy XIV Lajos évi segedelemmel tovább tanulni Romába küldé. Vizszajövén, a' kir. várakat márvánnyal és broncz munkákkal ékesité. Lebrun halála után minden képfaragó munkák felvigyázója lön. Csak a' hires Pujet volt ezen választással megelégedetlen, 's hogy tőle ne kelljen függnie, Marseillebe ment. Ezen két versenytárs egymásra méltó volt. Pujet több kifejezést ada szobrainak, G. több kellemet. Munkái még jelesek a' rajzolat tisztasága 's elrendelés szépsége által. Legjelesbek ezek: Richelieu cardinál sirja, egykor Sorbonne templomban, azután a' most viszont feloldott Petit Augustinok gyüjteményében; XIV Lajos lovagszobra, remekje, Aug. 12-kén 1792 eldönteték; Proserpina elragadtatása Pluto által; Az Apolló ferdőknél való dicső csoportozatok stb. Megholt Parisban 1715. Nője, du Chemin Katalin, virágfestő volt.

Girgenti, város Sicilia szigetének déli partján, egy hegy oldalán; roszul van épitve; van kikötője 's 15,000 lakosa. Közel létez hozzá két olajforrás, Maccaluba vulkán, 's a' hajdani Agrigentum felséges romjai. Kereskedést üz, leginkább gabonával.

Giro (kör, kerengés, forgás), valamelly váltólevélnek többszöri indossáltatása (másra átszálittatása). Az illyen váltólevél körzött váltólevélnek, á' cselekedet maga pedig körzésnek neveztetik. Az, a' ki valamelly körzött váltólevelet másra átszálitott, körzőnek, a' kire pedig az átszálittatott, körzöttnek mondatik. A' kitöltött körzés az által eszközöltetik, hogy a' körzött a' körzésben, a' nap kitételével együtt, megneveztetik, és a' trassatus által teendő fizetés ő hozzá, vagy az ő rendelésére utasittatik. 54.

Girobank, azon letételi bankok neme, mellyeknél pénzbeli vagy rudakban lévő nemes ércz tétetik le, 's ennek értékbeli summájára nézve hitel nyittatik a' bank könyveiben. Ezen bankintézetek nem bocsátnak forgásba jegypénzeket, mint a' czédula-bankok, hanem mindeniknek, ki ezekben nemes érczet letett, egy lap jeleltetik ki a' bank főkönyvében, mellyre a' beadott summa, bank-pénzben számitva, feljegyeztetik. Ha tehát valaki egy harmadiknak fizetni akar, csak utasitást kell neki

adnia, hogy a' fizetendő summa az ő lapjáról le-, a' másikéra pedig által és rá irassék. Az világos, hogy a' bank a' nála letett pénzekért kamatot nem fizethet, mert a' tulajdonos mindenkor úgy bánhatik a' summával, mintha az saját gondviselése alatt volna; azonban ez a' bank még is nyomos szolgálatot tesz az által, hogy a' pénzt bátorságban megőrizi, 's a' letevőt a' fizetés alkalmatlanságaitól felmenti. De ilyen bank csak az egy helyben lévő kereskedőknek tehet szolgálatot, mivel csak személyes utasításnál fogva irathatnak által a' summák, — az írásbeli igen ki lévén tétetve a' csalás veszedelmeinek. Illy nemü nevezetesb intézetek Hamburgban és Amsterdamban találtatnak. 54.

GIRODET-TRIOSON (fogadott atyja Trioson ról), szül. Montargisban 1767, a' legtulajdonibb, legtöbb eldalu és legudósb az uj franczia festők közt; Regnault tanitványa. Atyja (az orléansi herczeg birtokigazgatója) hadra határozá, de utóbb engedett festési hajlandóságának. Korábbi ifjuságában Romában tanult. David tanodájában 22 éves korában nyeré el a' dijt. G. munkáiban határozott hajlandóság látszik a' képző (*plasticus*) tökélyre és a' régi styira fizlésre?), de a' mellett élet és természet uralkodik festéseiben szép tulajdonisággal. Rajzolatja pontos és szigoru meghatározott, színezete gazdag és átmenető, de összhangzatu, a' tarkaságtól távol. Legszebb festéseihez tartozik Endymion, mellyet Olaszhonban festett; Hippocratese szépen van megvilágitva; Józsefje, a' mint testvéreivel magát megesmerteti, idyllei jellemes darab; Ossiánja szép rajzolatu, de a' találásban hibás. Hires az özönvize, Buonarotti szörnyelelkéből van ebben valami; Mihala érdeklő darab, Chateaubriand elbeszélése szerint. Lefesté Napoleont is, a' mint Bécs kulcsait általveszi. Tüzzel és nagy lélekkel készült a' cairoi zendülés. Képfestései erővel és igazsággal teljesek. Így festé le 1824-ben egész képben Bonchamp és Cathelineau vendéei vezéreket. Utolsó igen nagy képe sz. Lajost mutatja Egyiptomban. — 1817 ben sz. Mihály rendjének vitéze lön. Megh. Parisban Dec. 9-kén 1824. Igazság, őszinteség, szigoruság maga, szelidség mások iránt, mély mivizlés, meleg érzelem, voltak lételének fő vonásai.

GIRONDISTÁK (*les Girondins*); igy nevezteték a' nemesebb érzésü republicanus felekezetek, a' második franczia (törvényhozó) nemzeti gyülésben (1791—93). Azért hivatták gironde pártnak, mivel fejeik Guadet, Gensonné és Vergniaud, kikhez még más 20 ('s ezek között a' lelkes Ducos) csatolta magát, a' Gironde departementből voltak. Vezérképen álla előttök a' merész, 's tüzes Guadet, a' gyülésnek egyik legjelesebb szónoka. Ez Bordeauxban ügyvéd volt, midőn 32 éves korában a' törvényhozó gyülésnek tagjává választatott, olly időben (1791), mikor már a' király Varennesből visszatérte után, fogolyképen tartatott önpalotájában, és a' legjobb főket a' republicai rendszer foglalta el, 's a' köz véleményt annyira vezette, hogy szükségesnek tartátnék, a' királyi szék helyébe republicai országlást állitni. Még Bordeauxból Parisba indultak előtt megesküdtek a' Gironde departementnak választott követei, 's legelszántabban a' heves Guadet: a' királyságnak legutolsó gyökerét is kiirtani, 's köztársaságot alapitni. Azért Guadet, 's ennek barátji Parisban nem a' Feuillantok csoportjához szövetkeztek, melly a' constitutionalis királyságot védelmezte; hanem a' Jacobinusokhoz, kik között a' legvadabb demagogok (a' Cordelierek) Danton, Robespierre, Brissot, Pétion, Sièyes és mások, a' nép gyülöletét a' király ellen felingerelni már elkezdették. Guadet tette a' legnagyobb benyomást heves szónoki ereje által; leginkább pedig a' kivándorlottak, a' papok, udvar és ministerek ellen fordult. Voltak azonban mérsékelt girondisták is, kik, legalább nyilván, nem tartoztak a' király ellenségei közé. Ezek közül választotta Lajos Roland, Servan, Clavière és Dumouriez ministereit, de a' többiek annál gyorsabb léptekkel haladtak előre a' revolutio pályáján, 's a' Tuileriák megtámadása Jun. 20. 1792, az ő miveknek tekinte-

tett. Danton pártjának ochlocratiai tervei által józanabbakká tétetvén, 1792 Julius végével inkább kezdettek a' constitutionalisokhoz közelíteni, sőt az udvarral alkudozni is; de midőn kívánataikat félre vetve látták, régi rendszereket ujra felvevék; mindazáltal az Aug. 10. történetben, melly egészen Danton pártjának munkálata volt, nem részesültek. Azt hitték, hogy még nem érkezett el a' köztársaság felállíttathatásának pillanatja, 's azon naptól fogva több girondisták lettek az országlási megbizottságnak legmunkásabb tagjai, hol nem csak erőszakot nem használtak, hanem a' sérelmeseket védelmekbe fogadták. De nem sokára engedniek kellett Danton felette hatalmas pártjának, melly a' parisi népközönséget részére hóditotta, 's eltürniek, hogy a' foglyok Sept. 2 szemek láttára leöltettek. Midőn a' szövetségesek seregei Franciaországba benyomultak, republicai lelkesedések ujra felébredett. Guadet azt kívánta, hogy Longwi kisded városa földig lerontassék, mivel az ellenség által meg hagyta magát venni; az orléansi pártnak nagy bátorsággal ellene szegezte magát, 's a' septemberi vétkek megbüntettetését sürgeté. Minthogy azonban a' girondisták a' hires Condorcet-vel uj alkotmányt koholtattak, okfejeik támogatásánál sem a' constitutionalis sem a' királyi pártra nem számolhattak, az ochlocraták pedig a' királlyal volt előbbi összeköttetéseket vetették szemekre. Leginkább Guadetet támadták meg a' jacobinusok (Anarchisták) és cordelierek (a' Maratisták), mivel tőle legjobban féltek. Ezt kiváltkép Robespierre tette; de a' garonnei szónok talentumának erejével ugy földhez sujtá a' nép kedvenczét, hogy ellenségei is bámulták győzedelmét. Legvakmerőbben akkor emelkedett fel Guadet, midőn Dantont és Robespierret arról vádolá, hogy ők egy sokkal veszedelmesebb pártnak volnának támaszai. Egyszersmind hogy elleneiket leverjék, halálos ítéletet mondattak a' girondisták azokra, kik a' Bourbonokat ismét királyi székre hivnák; ezen büntetés a' kivándorlottakra is kiterjesztetett, herczeg Orléans ellen pedig befogatási parancs adatott. A' király perében Guadet, Gensonné és Vergniaud, halálra szavaztak, minekutána abbeli ajánlatjok félre vetettett, hogy az elitélésre nézve a' nép is megkérdeztessék. A' halálos ítélet kimondatása után, Guadet nyomosan szavalva kivánná, hogy annak végrehajtása elhalasztassék, 's azon szerencsétlen perben, a' negyedik névszerinti felszólítást eszközölte. Azonban ellenségeiket nem tudták lefegyverkeztetni, sőt azt a' vigyázatlanságot követték el, hogy Marat ellen (Apr. 20.) vádat rendeltek. Marat a' revolutionalis törvényszék által feloldoztatott, 's a' nemzeti gyülésnek azon része, melly hegynek hivatott, ezen példa által felbatalmazva érzé magát arra, hogy a' girondisták fejeit a' revolutionalis törvényszék eleibe idézze. De minthogy az ochlocraták és anarchisták (Marat, Pache, Hebert, Chaumette, Chabot és mások) észrevették, hogy a' szavazatok többségével nem fognák őket a' gyülésben felülmulhatni: tehát a' parisi felekezetek segitségét használták, mellyek lázasztó kiáltásokkal a' gyülés előtt megjelenvén, a' girondisták elitéltetését kivánták; mindazáltal ekkor, sőt midőn a' kivánat az egész parisi közönség által ismételtetett is, diadalmaskodott Guadet, a' rettenthetlen respublicanus. Most amazok a' St. Antoine, 's egyéb külvárosi pórságot fegyverkezteték fel. 1793 Maj. 31 megkondult a' vészharang; fegyveres csoport vevé körül a' gyülést, mig azonközben Hassenfratz egy felfegyverkezett seregtől kisértetve, 's halál kiáltozásai által gyámolittatva, 22 girondistának számkivettetését kivánta. Ezen elhatározó szempillantatban ismét felemelkedett Guadet a' szónoki padon, 's pártja ez alkalommal is győzni látszott. Azonban a' lázadás Junius 1. 's 2-dik napján is folyvást tartott; az anarchisták temérdek pórságtól segittetve, nyertesek lettek; a' gironde párt közül 34-en számkivettettek, 's a' revolutionalis törvényszék előtt leendő megmlenésre kárhoztattak. A' vádoltak nagyobb része, a' nyugoti departementokba futás által igyekezett magát megmenteni, mellyeket a' gyülés

ellen lázadásra birhatni gondolt, melly azonközben az ijedség védelme alatt, rendszabásaiban feltartóztathatlannl előre haladott. A' számkivettettek 53-ra szaporittattak, 's 66-an, kik a' Julius 1 és 2-iki végzeteknek ellene mondtak, a' gyülésből kitaszittattak 's fogságba tétettek. Most a' vesztéseket gyorsan követték vesztések. Parisban Gorsas esett el legelőször a' guillotine bárdja alatt (Oct. 7. 1793); azután 31-kén Brissot, Gensonné, Vergniaud, Sillery és más 17. Kevesen menthették meg magokat, kik között Louvet, a' ki számkivettetési viszontagságait felette vonszóan közlötte ezen egyszerü czimü munkájában: „*Quelques notices pour l' histoire*"; (melly németre Archenholz és Cramer C. F. által fordittatott). Roland, Clavière, Pétion, Buzot, Condorcet és mások, magok nyujtottak magoknak halált. Guadet Jul. 17. 1794 Bordeauxban halt meg a' guillotine alatt; 's nem sokára atyja, anyja és férjfi testvére is ugyanott végzék éltöket, — mivel a' számkivetettnek rokonai voltak! —*no*—

Giskra (János, brandeisi), cseh ember, V. László főhadvezére felső Magyarországon. L. II. Uászló, Hunyadi János, V. László, Hunyadi Mátyás.

Giulio Romano, l. Julius Romanus.

Giunti. E' régi hires könyvnyomtató nemzetség (Gunta, Junta, Juncta. Giunta és Zonta néven) nem Lyonból származott, mint állitták, hanem Florenczből, hol már 1354 előjő; a' még ott virágzó ág 1789 patriciusi rangot nyert. Már a' 15 száz. vége olta mint könyvárosok, és könyvnyomtatók fordulnak elő Velenczе, Florencz, Lyon, Burgos, Salamanca, és Madrid városokban. Legrégibb mühelyöknek látszik a' velenczei, mellyet Lucas Ant. G., ki oda Florenczből 1480 ment, állita fel. 1482—98 csak könyvárosságot üzött, 's másutt nyomtattatott. („*Catharina da Siena dialogo de la divina providentia*" (Ven. Mthi. da Codeca, 1482 4.) de 1499 után saját mühelyt birt, mellynek első nyomtatványa „*G. Mar. Politiani constitut. ord. Carmelitarum*" (4) volt. Végső nyomatai 1537-ről valók, melly évben meghalt. Ezután *Haeredes L. A. de Giunta* czim alatt, fija Tamás vivé a' nyomtatást, kinek mühelye 1557 elégett, de felépittetvén, a' következett században is folyt. 1644 a' *Heredi di Tommaso Giunta*, mint a' Fr. Baba kereskedőház tagjai jelennek meg. A' velenczei utolsó nyomtatvány, 1057-beli. („*Hi. Ochi libri III. de Febribus*", Ven. ap. Juntas, 1657 4.) Azonban mesterségöket nem tudományos czélból, csak kereset végett üzték, 's nyomtatványaik sem betü sem papirosra nézve nem jelesek. Az egyetlen Cicero kiadása Victoriustól ér valamit. Florenczben Filep, a' Lukács Antal testvérének szinte Filepnek fija, állitott mühelyt, mellynek első próbája 1497 „*Zenobius*", az utolsó pedig, ugy látszik „*Buonarotti rime*" (1623, 4.) volt. Ezek betüji, főkép a' folyók, a' velenczei Manucciéval is mérkőzhettek, 's e' mühely nagy iveket, 's több helyes pergamen-nyomtatványokat adott. — A' lyoni mühelyt Jakab, Ferencz fia állitotta, ki még 1519 Velenczében, 1527 pedig Lyonban jő elő. Halála után (1548) örökösei folytaták mesterségöket, minek még 1592 nyomát találhatni. Az olasz és spanyol, sőt még ez utolsó mühelyek közti viszonyokat sem könnyü megfejteni. Burgosban nyomtatott Juan Junta 1526—28 és 51; — Filep, talán a' florenczi ifjabbikkal egy, 1582—93; Salamancában 1534—52 szinte egy Juan de J. ki a' burgosival egy személynek látszik, és 1582. Lucas de J. — Madridban Giulis Giunta 1595; azután Thomas Junta vagy Junti 1594—1624, ki 1621-től mint királyi nyomtató tünik fel. — A' giuntini nyomtatványok összeirását 1550-ig közli Ebert „*Bibl Lexicon.*"

Giustiniani képgyüjtemény. A' Giustiniani herczegi ház Romában egy régi és hires genuai nemzetségből származik. E' mestermivek gyüjtője azonban csak markgróf czimet viselt, 's a' 16 század végén, és a' 17. elején élt. Két századig vala disze e' gyüjtemény, Roma egyik legnagyobb palotájának, mellyet szerzője a' Nero hires férdője rom-

jain emelt. A' porosz király 1815. Parisban megvevé a' 170. darabból álló gyüjteményt, 's az most a' királyi várban találtatott legkitünőbb mivkincsekkel egyesitve, a' berlini muzeumot ékesiti. A' képek nagyobb része a' gyüjtő korabeli mesterektől van, 's igy e' képtár a' mivészet történetére nézve is emlékezetes; mert akkoriban lobbant még egyszer fel erővel a' régi müszorgalom, 's még egy egész századig világitott, mellynek folytából itt is nevezetes remekeket találunk. — A' legrégibb időszakból van Domenico Corradi Ghirlandajotól az igazság képe, egy gyenge fátyollal leplezett alak, tükörsima vérttel, 's kezeiben pálmaággal. A' hátulat egy tájat képez, hol apró alakokban a' paradicsom és pokol mutattatik, 's a' fő figurát szekéren négy fejér egyszarvu vonja. Az egész olly képzelményes jelentésü, mint amaz ó idők legtöbb mivei. Az ecset egy kevéssé száraz, de a' testszin-adás szép, a' tekintet tiszta és inditó. Van továbbá e' gyermeki jámbor mividőszakból három Madonna, Francesco Francia, egy Judit, Montegna, — a' siratott Krisztus, Luca Signorelli mivei; egy fiatal Krisztusfő, mellyet Leonardo da Vincinek hibásan tulajdonitanak, mert Perugino iskolájából került; két Madonna, Innocentius Imola munkája, mellyeken még a' régi idők vágytalansága és édes együgyüsége uralkodik, habár a' mester már később kori is. A' négy fő iskolából megjegyzést érdemlők, a' florenczi: Ganymedes elorzatása, Mich. Ang. Buonarottitól, nagy gondolat és találmány, bárha kisebbitete mértékben; Ganymedesnek mind azon merész rövidítései, és erőteljes mozdulati vannak, mellyek e' mestert kitüntetik, ki minden naggyal rokon volt, de a' gratiához idegen maradt. A' kép olly gyengéd és szorgalmas kivitelü, hogy sokan csak a' Marcellio Venusti rajzolatja után festettnek állitják. — Egy szent család, Fra Bartolomeo della Porta ecsetje, mélyen gondolt, tüzesen végzett kép. Több drága festemények Andrea del Sartotól. Venus és Amor, Daniel di Volterrotól. — A' romai-rafael iskolából van Rafaelnek egy későbbi felséges mive; némellyek azt tartják, hogy csak a' rajzolat Rafaelé, 's a' festés Francesco Pennié, de a' forma és kifejezés szépsége elárulja a' mestert. Ez János evangelista, felleg-thrónon ülve; ugy tetszik, magas lelkesedésben épen a' mennyei jelenéseket akarja egy táblára irni, mellyet baljában tart; a' sas, lábainál nyugszik. Kék tunicája 's messze lebegő violaszin köntöse, fejér világokkal ugy fel vannak emelve, hogy a' hajnal szineit játszani látszanak. E' szilárd, szabad homlokon, e' komoly, setét szemben, e' szelid, jóakaró ajkakon valami mondhatlan nagyság fekszik. Ez iskolából van tovább sz. Katalin menyekzője, Giulio Romanotól; remek szép kép, mellyben a' fekete árnyozatok nem ütnek annyira ki, mint e' mester többi miveiben; a' szinezet eleven, 's összehangzó; a' fejek tökéletesek. Ugyan e' mestertől van II. Julius arczképének Rafael utáni másolatja is, mellyen, hogy az eredetitől meg lehessen különböztetni, a' gyürüket másképen kelle festeni. — A' lombardi iskolából egy Krisztusfő Correggiotól, két kis képtanitványától Rondanitól; egy Magdolna; 's a' sz. család nyugalma; mind a' kettő futólag, de kedvesen festve. E' mesternek, ki Corréggio kecsét, 's világos homályát Parmegianino csinosságával egyesiti, munkáji felette ritkák. Egy gyakorlat angyalfejekben Parmegianino, — két sz. család Camillo Procaccini, — sz. Erzsébetnek a' sz. Szüznél látogatása, Pellegrini Tibaldi, — és egy Jeromos, Dosso Dossi mivei, különös figyelemre méltók. — A' velenczei iskolából jeleskedik a' Giorgione festette Herodias, jól megrótt kép; kifejezés, összehangzás, 's a' világ és árnyék gyönyörü játéka ajánlja; és egy Sybilla. A' házasságtörő nő Krisztus előtt, Sebastiano del Piombo, vagy mint némellyek állitják Pordenone mive; kellem-, igazság- 's élet-teljes kép; szinezetben, kivitelben remek szép; a' gyüjtemény egyik legnagyobb éke. A' Megváltó feje tisztán emberi szép, teljes szelidséggel, és kegyességgel, mellynek a' Pharisaeusok álnokságával 's átalkodottságával, és a' szép bánkódó bünösnek belső gyötrelmé-

vel ellenkezése, ritka erővel ábrázoltatik. E' festményen egyszersmind a' legjelesb velenczei képirók arczképei is feltaláltatnak: a' zsidó biró Sebastiano del Piombo, a' fekete szakálu fej Palmavecchio, 's az asszony feje felett látható harczfi Giorgione. — Egy Venus, és egy ferdő személy Titiantól; egy sz. Agnes és egy keresztlevétel Paolo Veronesetől; több szép képek Tintorettotól; egy Caritá Turchitól, 'sat. bizonyitják, mi gazdag e' gyüjtemény a' velenczei mesterekben. — E' képtár legritkább kincsei azonban az eclecticusok vagy válogatók, és naturalisták vagy magoktól tanult mesterek miveiben vannak. Első helyen emlitendő ezek közt az 5000 embernek öt kenyérrel és két hallal volt megvendéglése. A' mivész azon pillanatot választá, mellyben a' nép a' csudát örömmel várja; Jézus a' sokaság közepette állva, tanitványaihoz fordul, kiknek egyike a' kenyereket tartja; 's megáldja a' halakat, mellyeket egy gyermek nyujt. Tiz fő figura van; characterök nagy; az egészben nagyság, méltóság látszik. A' fő figurák elmés felosztása 's egybekötése, eszközli a' számtalan néppel boritott széles síkság fokonkénti fogyasztását. A' mester, kinek fő elsősége tisztaság és méltóság, akkor festé ezen képet, midőn Tintoretto iskolájából kikerült, 's benne a' velenczei szintüzet a' fiorenczi nagy és helyes formákkal egyesité. Két kisebb képe, egy Madonna 's egy Venus Amorral, tanuja, mennyire tanulta Correggio stylusát is. — A' merész, erős Agostino Carraccitól van itt egy Krisztus az adógarassal; és egy bolt Krisztus két angyal közt; ezen alak kurtitása, a' kifejezés és szinadás, legnagyobb stylusu. Annibal Caraccitól Krisztus a' kereszten, vázlat; characterereire, tudományosságra, 's kellemre, a' legritkább remekek közé számlálható. E' mester egyéb miwei közt különösen emlitendő egy Nápoly körüli tájnak naplementekori ábrázolatja; mellyet a' szinek elevensége, az összeállitás nagysága, 's a' lelkes bánásmód, remek-mivvé tesznek. De ez nem tartozék a' gyüjteményhez. Igy Dominicotól is egy szép erdős hegyes táj. A' nagy olasz történeti képiróknak e' tájfestései annál emlékezetesbek, hogy ezeknek sok képtárak egészen szükében vannak; de stylusok is olly nagy, bánásmódjok olly erős és könnyü, setét kékbe menő szinök olly komoly, regényes, és sajátságos, hogy minden időkre mustrák maradnak. Nevezetes itt Guido Reninek egy igen nagy remeke. Ez a' két remetének, szent Pálnak, és sz. Antalnak a' thebai pusztában összejöttét ábrázolja. Mind a' két öreg, szigoru életének bélyegét viseli. A' hátulatot egy kopasz szikla teszi, de felülről egy mennyei sugár fénye esik alá, mellynek közepén a' sz. Szüz a' gyermek Jezussal angyaloktól kisértetve látszik. Az egész legnagyobb stylusban van gondolva és kivive; egyszerü és nemes, igaz és erős mind a' két anachoreta (magányos szerzetes), de felette kedves az égi fény; minden könnyen 's szellemmel tartva. Jeles képek vannak itt Albanitól is természeti nagyságban; mint a' végvacsora Caracci rajzolatja után; 's több igen derek fél figurák, Krisztus, Mária, keresztelő János, és Péter, András, Bertalan, Simon, 's Judás apostolok. E' nagyságban 's formában festé Dominichino is szinte Caracci rajzai után Jánost, Tamást, Jakabot. Caraccitól magától van Filep, Máté, a' kisebb Jakab, és Pál. — A' Naturalisták közt első mester Michael Angelo. Amerigi da Caravaggio miveiből szebbeket egy képgyüjtemény sem mutathat. Főképen bámulandó oltárlapja, Tamás hitetlensége; azon merész erő, pompás szinadás, 's a' világ és árnyék mélyen meggondolt ellenállitása, melly Caravaggio tulajdona, ennél is olly kitünő, mint a' szinte e' tárbeli Máténá', 's Krisztusnál az olajfák hegyén. Tüz ereje legteljesb sajátságában mutatkozik két merészen és magasan gondolt allegoriai festményében. Egyiken az érzéki szerelem egy 15. esztendős ifju alakjában ábrázoltatik; ez egészen meztelen, szeméből gonosz káröröm villog, mosolygása álnok, saskeselyü szárnyakat visel, 's ivet és nyilat tart; egy heverőágy mellett páncsel, könyvek, babérágak, muzsikai és mathematicai eszközök lába alá szórva; csillagász golyó, korona és ki-

rályi pálcza. Vad indulatoknak semmi sem szent. A' társdarab az égi szeretetnek a' földi feletti diadalát példázza. Egy virágzó ifju, pánczéllal boritva, nagy szárnyakkal és lángoló szablyával, földhöz verte az érzéki szerelmet, 's mérges nyilait összetördelte. Nemesség és szépség erős kivitellel dicsőn van itt egyesitve. — Ezeken kivül ugyan e' mestertől ide tartozik még egy asszonyi melykép; Guercino és Lanfranco némelly festményei, és Gherardo della Notte derék darabja, melly a' tömlöczből kiszabadult Pétert mutatja. Más iskolák mestereivel e' gyüjtemény nem dicsekhetik; azonban 5 valódi szép darab Poussintől, egy tájfestés Lorraintől, egy lábmosás Mandertől, egy Caritá Lambiasitól, 's egy helyes tajkép Swanevelttől dicsérettel emlitendők. *J.*

Gizela; a' régi irományokban 's oklevelekben Gisela, Gisila, Gisla, Gysla, Keisla, Keysla, német nevezet, és rokonnak látszik e' szóval: Geisel, kezes. Mert igy ir Hermannus Contractus a' 995-dik esztendőre: „Gisela Stephano regi Ungariorum, — — — quasi vere juxta nomen suum fidei obses, in conjugium data". E' nevet mind I. István király felesége, mind testvér huga viselé. Az első bizonyos, az utolsó nem épen. E' felett az utolsót boritó történetesmereti homály némelly részben az elsőre is kiterjedt, és olly zavart okozott, mellyben a' két személy tételeményei 's esetei vagy egynek tulajdonittatnak, vagy elcseréltetnek a' történetiróktól; melly zagyválat azonban nem kevéssé támogatja a' két személy egynevüségét. A' következő történetesmereti tartomást véljük e' tárgyban leghitelesebbnek: I) Gizela, I. István király felesége, veszekedős Henrik, bajor herczeg, és burgundi Gizela leánya. III. Otto császár választotta őt feleségül a' Magyarok jövendő fejedelmének, nagy behatást várván tőle a' magyar nemzet kereszténnyitására 's szeliditésére. Gizelának t. i. egyik férjfi testvére, Henrik, a' ki III. Otto után romai német császár lett, esmeretes vala áhitatosságáról és kegyességéről; a' másik, Bruno, a' sz. egyház szolgálatjára szánta vala magát; leány testvére, Brigitta, apáczának esküdt fel; és maga Gizela is rokonsága szellemében nevelteték egy monostorban. Henrik herczeg a' megkérésre huga nevében (az apjok már nem vala életben) azt a' választ adta, hogy nem volna ellenére Gizelának az öszveköttetés Vajk herczeggel, ha közös hitvallás kötele övezné azt körül. Midőn tehát Vajk herczeg, István neve alatt, megkereszteltetett volna 995, egyszersmind Bruno által eljegyeztetett neki a' bajor herczegleány. Az egybekelés idejére nézve 996 és 1010 között tétováznak a' történetirók. Engel és Fessler nevezetesen 996ra teszik, Siegbert krónikája 1010re. Leghitelesebb szám Prayval és Schierrel 1001 vagy 1002. A' menyegző Scheyernben tartatott a' bajor földön, a' hova a' magyar király fényes kisérettel el ment vala mátkájáért, a' kit aztán itthon felkenetett és meg koronáztatott, és ez által mintegy országlótársává fogadott. Megfelelt Gizela Otto császár reményének; mert szelid intései 's követésre gerjesztő példája által sokakat téritett a' keresztény hitre 's életre. Áhitatosságát, kegyességét, jótékonyságát, kivált a' szentegyházak és egyházi személyek iránt, nem győzik eléggé magasztalni a' régi irók. Valahol megfordult, maga elejébe hozatá a' szentegyházak isteni tiszteletre tartozó készületeit, és minden észrevett hijányt kipótla. Különösen a' veszprémi székesegyházat és püspöklakot talpfalaiktól fogva ő épittette, 's minden megkivantatókkal bőven és fényesen felkészitette; a' miből azt lehet sejditeni, hogy a' veszprémi püspök vala koronázója, 's hogy ez az első példa huzta maga után azt a' szokást, mellynél fogva a' magyar királynék a' veszprémi püspök által koronáztatnak a' királynéi koronával. Monostori neveltetésénél fogva a' himvarrásban igen gyakorlott és ügyes lévén Gizela, legkedvesebb foglalatosságai közé tartozék szentegyházi diszlepleket és köntösöket készitteni. Schier szerint (Reginae Hungariae) három általa készittetett miseköntöst kimélt meg az idő foga: mellyeknek egyike koronázási királypalásttá alkalmaz-

tatott Magyarországon; másika a' bécsi császári kincstárban van eltéve; harmadika pedig, mellyet XIX János pápának küldöttek vala ajándékba a' királyi házastársak (himezett ráiratja ez: S. VNGARORVM R. ET GISLA DILECTA SIBI CONIVNX MITTVNT HAEC MVNERA DOMNO APLICO JOHI), Metzben tartatik a' sz. Arnulf egyházában, a' hová azt IX Leo papa ajándékozta, a' ki püspök korában azt a' szentegyházat felszentelte vala. — Könnyen elgondolhatni, hogy a' német herczegleánynak magyar királyszékre emeltetése hajdani hontársai közül többeket utána vont. Nevezetesen együtt jött be vele egy nürnbergi nemes ember, Herrmann, a' ki azután, régi szóhagyomány szerint, bejárván Erdélyt, ennek délszakán választott magának lakhelyet, és ott házat rakatván, kezdője lett Herrmann városának (Herrmannstadt, magyarul Szeben), mellynek Zeug-Hof nevü épületjét tartják a' Szebeniek azon a' helyen állónak, mellyet hajdan Herrmann lakháza foglalt vala el. II Andrásnak 1231 költ kiváltságlevele szerint pedig egy Gizela hivására beköltözött német gyarmat a' Szamos partján telepedett meg, és Szatmár-Németit alkotta. — Imre herczeg halála után hihető, hogy Gizela királyné is azon vala, hogy Péterre, I. István huga fiára, száljon férje után a' korona; de hálátlanlannak ügyét mozditotta elő. Mert sz. István halála után nem csak szabadságát korlátolá a' szelid intés fékeit sem türő Péter, hanem a' méltóságához szabott tartást is megvoná tőle; melly velebánás arra inditotta az özvegy királynét, hogy 1042 elhagyná a' magyar földet, és Passauba költözvén, bevetetné ott magát a' Niederburg nevet viselő sz. Benedek szerzetebeli aszonymonostorba, mellynek második apátasszonya vala, midőn 1095, Máj. 7, bucsut venne e' világtól, mintegy 110 esztendős korában. Áhitatos Magyarok sok ideig járának sirjához, melly csak a' 16 évszázban enyészett el, 's a' mellynek kövén e' szavak olvastattak: „Nonis Maii obüt Ven. Dna. Gisyla soror. Sancti Hainrici Imperatoris. Uxor Stephani Regis Hungariae. Abbatissa. Hujus monásterii hic sepulta. Anno Dni. — MI XXXXV". — Vita támadott a' történetirók között azon veszprémi sirkő feliratja felett, mellyet Bonfin emlit (Decad. II., lib. 4., §. 40.) 's a' melly e' szavakból állott: „Ladislai sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt". Minthogy ugy látszék, hogy e' sirkőirat elején némelly szavakat eltörlött az idő, Bonfin egy mellesleges kifejezményénél fogva bámulatos merészséggel eképen pótoltatott ki némellyektől a' hijány: „Geslae et Olhait, Stephani et Ladislai etc." annak kihozására, hogy Veszprémben nyugosznak Gizela csontjai. — 2) Gizela, Gejza fejedelem leánya, I. István testvér huga. A' neve nem bizonyos; mert azon régi iróknál, a' kik felőle emlitést tesznek, jobbára csak Gejza leányának, sz. István hugának mondatik. De azt a' történetesmereti zavart, mellybe keverte I. István feleségének, Gizelának, tetteit és eseteit, némelly régi történetirók, nevezetesen Turóczi János, előadása, csak e' névnek feltétele alatt lehet elintézni a' nélkül, hogy azt a' talpatlan történetesmereti sejditményt kellene segitségül venni, hogy I. István királynak egymás után két egy nevü felesége vala. Közelebb jár a' bizonyossághoz, hogy ez a' Gizela 988 ban született, és 1008 ment férjhez. Az pedig, hogy Urseolo Otto velenczei herczeg vala a' férje, Cornides nyomozása után kétséget nem szenved. Ez az Urseolo Otto 1026 elüzetett Velenczéből, és honveszethen holt meg Constantinopolban 1031. Az özvegye, Péter nevü fiával együtt, azonnal királyi bátyja udvarába vette magát, és Imre herczegnek ugyan azon idő tájban történt váratlan halála után, abban munkálódék, hogy megkeritse fiának a' korona örökségét. De István király elsőben Vazult vette szándékba, apja testvére fiát, a' ki fiatalkori szelessége 's bujasága miatt Nyitrán őrizet alatt tartaték. Ezt ő Buda által maga elejébe kivánta hozatni, nyilatkozatjának elfogadására. De a' huga, Gizela, megtudván a' dolgot, Budát a' maga részére vonta, 's rá vette, hogy késnék egy keveset a' király parancsa teljesitésében. Az alatt

Buda fia, Sebus, előre küldetett Nyitrába, a' ki Vazulnak szemét kiszurta, füleibe pedig ólmot öntött, és Csehországba szökött. Midőn azután bemutatná Buda az eképen megnyomoritott herczeget a' királynak: általlátta ez megesett szivvel, hogy illy állapotjában nem volna alkalmas az országlásra; és minthogy Vazul szánatos esetéből hatalmas öszveesküvést gyanita Árpád vére ellen, Kopasz László, Vazul testvér bátyja, fiainak is azt a' tanácsot adta, hogy személyes hátország végett távoznának el valahová az országból. Igy tehát sz. István halálakor senki sem lévén az országban Árpád férjfi maradékából, a' vak és siket Vazulon kivül, elérte Gizela, a' mire törekedett vala, 's magához ragadta Péter a' királyi méltóságot. De 1041. Abához pártolván ettől a' nemzet többsége, Péter az országból kiszöktt; az anyja Gizela pedig, gyülölöjt kezébe kerülvén, megöletett. E' Gizelának tetteit és kimenetelét balul alkalmazza sz. István egyetlen feleségére Turóczi, a' ki annyival kevesebb hitelt érdemel e' részben, mivel hogy az, a' mit ezzel öszvefüggőleg állit Gizela királyné származásáról, egészen eltávozik az elhatározott történetesmereti igazságtól. *Fábri Pál.*

Glacis, erősségeknél lapos fedezete a' legkülső védsánczoknak, melly a' mezőséggel egybe simul, 's az árkot kivülről elfedezi. Az erősségből kilőtt golyóknak a' glacis minden pontját érinthetniek kell. 54.

Glad, pannoniai fejedelem. E' birta Árpád idejében a' Maroson tul lévő földet a' Temes folyó felé, és annak környékét. Csepel szigetéből ez ellen küldött Árpád három hadi vezért 895 eszt. tájban. (L. Zuard). *R—y.*

Gladiatorok, hajvivók kik Romában a' küzdő játékokon a' nép mulatságára életre halálra kénytelenek voltak küzdeni. Eleinte hadifoglyok, rabszolgák vagy elkárhoztatott gonoszok, de utóbb szabad emberek is küzdtek, vagy jutalomért vagy hajlandóságból. A' gladiatorok tulajdon tanodákban oktattatának. Ezen tanodák birtokosi megvették a' gladiatorokat és táplálták. Ő tőlök bérlé ki őket a' játékot adni akaró. Azt egy előjáték nyitá meg, melyben fa fegyverekkel csatáztak, mig nem egy adott jelre tulajdon fegyvereiket ragadák, 's kettesével küzdötték a' valódi vitát. Ha a' meggyőzött nem maradt mindjárt holtan, a' nép itélt további sorsáról. Ha halálát kivánta, hüvelykét felemelé, különben az ellenkező mozdulás menekedését eszközlé. Általjában czudalatos állhatatossággal szenvedék a' halált, gyakran szántszándékkal hajolt a' meggyőzött az utolsó szurás elé. De ha a' népre akart szovalni (appellálni), jeléül magasra emelé a' kezét. Ha egy gladiator meghalt, arra szánt inasok vas kapcsokkal hurczolák le a' színről, a' halálkapun által, a' halálterembe. A' győző pálmát nyere, sőt pálmakoszorut is. Többszöri győzők felszabadittattak a' küzdéstől, 's ezen szabadság jeléül pálczát vagy fakardot kaptak.

Glasgow, főváros és egyetem déli Skótországban, a' Clyde folyójánál (az é. sz. 55° 52′ 's a' ny. h. 4° 15′ alatt), 13.000 ház. 150.000 lak. Azt irják, már 560 eszt. püspökség alkottatott benne. Glasgownak most részint igen széles és rendes utszái vannak, 's egy Angolországnak legszebb városai közül. Pompás, 1123 épittetett fő temploma, talám egyetlen-egy sértetlenül fenmaradt maradványa a' góth épitésmódnak Skótországban. Az egyetemmek 1450 II Jakab király és Turnbull püspök adtak lételt. Az ujabb időben John Anderson és Will. Hunter hagyományaikból igen megbővittetett. Anderson hagyományából 81 ifju tartatik, kik nem csak tudósokká, hanem kereskedőkké, mezei gazdákká 's mivészekké is neveltetnek. Hunter, ki innen nem messze szül. 's itt neveltetett fel, nem csak a' természetmiveinek minden nemeit, bonczoló készületeket 's minden nemü pénzeket magában foglaló muzeumát, hanem egész könyv's kézirat-gyüjteményét, és a' legelső mivészektől festett igen sok eredeti képeit is az egyetemmek hagyta végrendelésében. Az egész 150,000 f. sterl. becsültetik. Megjegyzést érdemel az Ander-

sontól, a' természet-tudomány tanitójától, 1796 alkotott academia, mellynek adta könyvgyüjteményét, muzeumát 's egész vagyonat. Ebben még az asszonyok is hallgathatják a' természet-tudományt 's egy bizonyos osztályában a' mesteremberek is oktattatnak azon tudományban, a' mi jótévő egy olly kézmives városra nézve, a' millyen Glasgow. A' chemiai és mechanicai esmeretek talám Europának egy városában sem olly közönségesen elterjedtek, mint itt. Van még Glasgowban egy nevelő intézet, mellyben 520 ifju ember tanul. Királyi kórháza 1826-ban 1267 beteget ápolt, kik 3000 f. sterl. több költségbe kerültek. 1810 bizonyos Starktól a' tébolyodtaknak derék ház épittetett. A' börze, játékszin, csillagvizgáló intézet, lovagló oskola, Magdolna ispotálya és közönséges tömlöcz is pompás épületek, 's említett Stark munkái. Glasgowban áll Pitt márványból faragott képe, 's a' glasgowi születésü John Mooreé, ki Spanyolországban Corunnánál esett el, érczből. Nelsont a' lakosok egy 142 láb. obeliszkel tisztelték meg. A' városnak kereskedésre nézve igen kedvező fekvése van. Gazdag kőszénbányák szomszédságában fekszik; a' Clyde által az atlasi tengerrel, 's az éjszaki tengerrel a' Clyde csatornája és folyója által öszveköttetésben van. A' 18 szaz. közepén legjelesebb pi cza volt Glasgow az amerikai dohánynak, melly innen vitetett széljel Europába. Benne 's körülte most 52 pamut-malom van, mellyek öszveséggel 1 mil. f. sterl. kerültek. Ezekhez jönek nagy pamut fonóházok 's 18 pamutszövő kézmivek, 2800 szövőszékkel, 18 caliconyomtatással 's 39 simitó machinával, mellyeket gőz hajt. Glasgownak van még vasöntése, sok más gyára 's jövedelmes közkereskedése. L. Jam. Cleland „*Statistik von Schottland; insbes. von Glasgow*" (Glasgow 1823). *l—ú.*

Glauber (Rudolf János), amsterdami német orvos, hol 1668-ban igen vén korában halt meg. A' chemiában nagy érdemei vannak. Ő neki köszönjük a' kemenczék jobb készitését, sok chemiai mivelet megrövidítését, a' füstölgő salétromszesz vitriolsavany (kénsavany) által készitését, és az ő nevét hordó Glauber savát (kénsavanyos szódát), mellyet történetből nyert, midőn a' konyhasót kénsavany által elválasztá. Ő maga csudálkozva orvosi erején, csudasónak (*Sal mirabile*) nevezé. Ez hashajtó gyanánt használtatik, itt ott a' természetben is találtatik, de többnyire mesterségesen készül. Részei: 0,56 viz; 0,19 kénsavany; 0,25 natron; nagy laposra nyomott, hatoldalu oszlopokban jegesül; keserü hivesitő izü; száraz légen lisztfejérségü porrá pállik, 100-ból 56 sulyrészt elvesztve, erejét megtartva, sőt félannyira nevelve. *—j—a.*

Glaucus egy anthedoni (*Boeotiai*) halász, ki nem sokkal Aeschylus előtt a' népistenek közé számláltatott, 's neki mint tengeristennek a' jövendölés tehetsége is tulajdonittatott: ennél fogva őt Apollonius, már az aranygyapjas vitézek (argonauták) regés pályáján jövendölteti. Ovidius következőkép irja le őt:

Most legelőször tünt fel zöldes barna szakála,
'S szerte omolt haja, melly hosszában lengve habot szel:
És a' hatalmas váll, és kéklő karjai, 's izmos
Lábai, mellyek a' hal pikkes farkára simulnak. 54

Gleditsch (János Theophil) a' physica és növénytudomány tanitója, a' tudományok berlini academiájának tagja, szül. Leipzigban Febr. 5-kén 1714; — itt tanult, 's Hebenstreit Afrikába utaztakor a' füvész- és a' különös növényekkel bővelkedő Gross-Bose-kert felvigyázója lett. Füvészi kirándulási Szászhonba, a' Harzra 's thüringi erdőbe, annabergi lakozása, hol Hänel D. oktatá, Berlinben tanulása Buddaeus, Schaarschmidt, Senff és Neumanntól, nagyon gyarapiták esmereteit, 's alkalmatossá tevék a' berlini 's leipzigi virány bővitésére. Berlinben I. Vilhelm Fridrik király Ziethen urnak, a' füvészség kedvelőjének, ajánlá: a' minek az lön következése, hogy az ifju természetvisgáló 1736-ban Ziethen ur treibnitzi kertjében lévő ritka növényeket, rendszerben, nyomtatva kiadá. Reá Lebusban mint gyógyász letelepedett; azután od. Frankfurtba

ment, hol gyógyász lön, 's egyszersmind a' physiologia,' füvészség és gyógyszertudomány tanitója. — Az épen felállitott tudományok academiájának tagjává 's a' füvészkert igazgatójává választatván Berlinben, egyszersmind a' boncztan második tanitója lett. II. Fridrik kivánságára közönséges tanitásokat tarta az erdőszségről (erdőtudományról) 's első dolgozá ki ezen ágat rendszeresen. Sokat irt, derék tanitványokat nevelt; jeles és hasznot teremtő tapasztalásokat gyüjte a' gazdaságban is, de érdemök szerint ezek nem fogadtattak. Meghalt Octoberben 1786. G. szerény és tudós ember volt. Sok egyre becses munkáját halála után veje, Gerhadt finanzctanácsos adá ki Berlinben. A' nevezetesbekhez tartoznak: „*Catalogus plantarum*" (Ziethen kertjéről Trebnitzben). „*Consideratio epicriseos Siegesbeckianae in Linnei systema plantarum etc.*" „*Lucubratiuncula de fuco subgloboso sessili et molli in Marchia reperiundo.*" — „*Systematische Einleit. zum Studium der Forstwissenschaft,*" — „*Theoretisch-praktische Geschichte der Medicinalpflanzen.*" — „*Naturgeschichte der natürlichen einheimischen Gewächse;*" — „*Botanica medica;*" „*Bemerkungen in Bezug auf Botanik und Medicin.*" Több értekezéseket is ada, különösen a' berlini folyóirásokban. Életleirását Wildenow és Usteri 1790-ben Zürichben adák ki. Catesby egy külföldi növényt nevéről Gleditsia-nak nevezett. —*j—a.*

Gleditsia, külnövetü vagy kétszikes növény, a' hüvelyesek természeti rokonságába, a' cassiások közé tartozó. Nemjelei ezek: virágai sokházosok (*polygami*), csész. 3—4—5 hasábu. Himszála 5. Hüvelye belől husos 1 — sokmagu. Nevezetesebb, 's itt ott nálunk is mivelt fajok ezek: háromtövisü Gl. (*Gl. triacanthos*); rövidgyümölcsü (*brachycarpa*); egymagu (*monosperma*); sinai (*sinensis*); ezt hónalli tövisei megkülönböztetik; az ágiak egyszerüek és ágosak; a' száriak füzéresek ágosak; levélcséi tojásu hosszadadok, tompák; nagytövisü (*macracantha*), vad Gl. (*Gl. ferox*), tövisei legnagyobbak, majd egész hosszában öszvenyomottak, három metszetüek; levélcséi láncsások, hegyesek. —*j—a.*

Gleim (Lajos Vilhelm János), szül. Ermslebenben a' halberstadti herczegségben, Apr. 2-kán 1719, meghalt Halberstadtban, Febr 18-kán 1803 mint titoknok és a' walbecki intézet (*Stift*) kanonoka. Atyját 1735-ben veszté el; jó emberek tarták az oskolában 1738 ig, midőn a' halléi egyetembe ment, 's a' legnagyobb szükséggel küzdve tanult. Barátjai lettek itt: Uz, Rudnick, Götz, vele együtt tanulók, 's a' költésre mint ő, hajlandók. Görög és romai példányokat választának. 1740-ben Kopenhágába akart menni, de Potsdamban Schulz ezredes házába vetődött mint házitanitó, hol Vilhelm herczeg, a' brandenburg-schwedti-markgról fija, megesmeré 's titoknokul magához vevé. Kleistal ekkorban esmerkedett meg, 's testvér költőkké lettek. A' 2-dik sileziai háboru 1744-ben megfosztá jóltévőjétől Vilhelmtől, ki Prága előtt elesett. 1745-ben az öreg Dessau titoknoka lön, de annak vadsága miatt hamar tovább állt. Most néhány évig Berlinben élt, tervei máshová nem sülvén jól el, mig 1747-ben mint káptalani titoknok Halberstadtba hivaték, hol igen kellemesen élt. 1744-ben már megjelentek tőle egy füzet vigénekek, igen kedvesen fogadtatva. Szembe ötlők szintugy dramai és guny darabjai. Előbbi barátival levelezett; költői körét nagyobbitva kedvesiték: Lange, Lessing, Gessner, Zachariae, Ebert, Lichtwer, Wieland 'stb. 1749-ben a' két dalfüzet jelent meg, mellyet Halberstadtban nyomatott Amsterdam és Zürich szinelt nevek alatt. 1750-ben Klopstock, Schmidt, Gellert, Rabener, Cramer és Schlegel lőnek esmerősi, kiket időről időre Halberstadtba tuda igézni, mulatásra. Barátság volt életének eleme; körüle baráti boldogságot lélekzettek; a' szerelemben nem vala szerencsés, soha nem házasodott meg, gazdaságát Gleim Sófia Dorottya, kishuga (*Nichte*) vitte, ki lelkes leány volt 's Gleminde név alatt nagybátyjától gyakorta énekeltetik. 1756-ban meséit és románczáit adá ki; fő dicsősége pedig azon hadi

dalok, mellyeket a' nagy Fridrik 7 éves háborujában egy burkus granátos neve alatt éneklett. Utóbb visgát tön Horácz ódáinak, Petrarca költeményinek 'stb. követésében. Gl. inkább éldelt mint törekedett. Régi barátihoz ujabbak kapcsolódtak: Karschin, Jacobi, Michaëlis, Heinse, Müller, Göckingk, Schmidt, Tiedge 'stb. Sokat ezek közül Halberstadtban telepite le, mint atya gondoskodva rólok. Gl. minden életkorhoz, ranghoz, nemhez tudá magát alkalmaztatni, 's mindenektől kedvelteték. Emberbarát volt ő a' szó legtöbb értelmében; mint ollyan éneklé: „Halladat, vagy a' veres könyv" darabot, keleti Dervis képe alatt. Halladatra egy kis levélgyüjtemény következett. A' franczia revolutionak ellensége volt; II. Fridriket szeretve a' monarcháknak barátja lön; munkái a' Németeknek egyességet, honszeretetet zengtek. Az uj fajzatnál nem lelé ugyan otthon magát, de még is nyere fiatal barátokat, mint: Baggesen, Jean Paul, Seume, Falk 's másokat. Két évvel holta előtt megvakult; egy mivelet (*operatio*) nem tuda rajta segiteni. 84-dik évében halt meg. Körtetől kijött: „*Gleims Leben, aus s. Briefen und Schriften*" (Halberstadt 1811); „*Gleims sämmtliche Werke, erste originale Ausgabe aus des Dichters Handschriften.*" (7 köt Halberstadt 1811 — 1813). 55.

Glockner (Grossglockner) a' noricumi havasok bérczsorában legmagasabb hegy, Salzburg, Tirol és Karinthia szélein, 12 230 lábnyi magas, agyag és csillám rétenyből (*Schiefer*) áll, melly szürke kvarczal gyakran átvonatik. Legkönnyebb felmenetel van rá Heiligenblutból Karinthiában, 's ezen oldala különben is a' legszebb, hol gyönyörü vizesések mellett visz az ut. Fenn Salm-magasán egy Salm püspök épittette fahajlék áll, hol az utasok éjjelezhetnek 's a' durva idő ellen ernyőt találnak. Innét tovább legbajosabb a' mászás, 's a' veszedelemtől csak nagy vigyázás és okos vezető menthet meg. —*j—a.*

Glossa, magyarázatja valamelly ismeretlen vagy homályos, kiváltképen pedig elavult szónak, a' honnan *Glossator*, az illy szavak magyarázója, *Glossarium* pedig, illy magyarázatok gyüjteménye. A' költőművészségben Glossáknak nevezik a' költeményeknek egy saját nemét, melly a' spanyol és portugaliai poesisből ment által más nemzetek poesisébe. Ez a' költemény két, három, négy vagy több versekből álló themával kezdődik, mellyek ugyan annyi strophékben szélesebben kifejtetnek, 's mellyekből minden következő strophe végén egyik a' másik után mindenkor ujra megjelenik. A. W. és Fr Schlegel, kik e' csinos és mesterséges versnemet a' Németek közt legelőször próbálák, Variatioknak is nevezik azokat. *A. B. S.*

Glover (Richard), költő, szül. 1712, Londonban, Surreyben nevelteték 's kereskedésre szánta magát. De hajlandósága a' költészet megmaradt. 1737-ben kiadá „*Leonidas*" hősköltemenyét, melly belső becsére középszerü, de az Angolok a' körülmények miatt igen kicsapó kedvel fogadák. 2 évvel utóbb kijött tőle: „*London, or the progress of commerce*," melly e' balládjával együtt: „*Admiral Hosier's ghost*" befolyással vala a' kereskedési ügyekre, a' nemzetnek érezhetővé tétetvén azon igaztalanság, mellyet kereskedésén Spanyolhon elkövetett. 1753 megjelent „*Boadicea*" szomoru játéka, néhányszor tetszve adaték; 1761-ben hagyá el a' sajtót: „*Medea*" a' görög példányok szerint készült énekes szomoru játék, mellynek utóbb folytatását is adá. III. György uralkodásra lépte után Weymouth városa parlamenti tagnak választá, hol erős és rabeszélő ékesszólása által jeles lett. 1770-ben elvégzé *Leonidasa* átdolgozását. Most gyakran avatkozott a' londoni kalmárság ügyeibe, melly végetlen bizodalmat helyeze benne. Élete utolsó éveiben egy uj hősköltemenyen „*Athenias*" czim alatt, dolgozék, mint *Leonidas* folytatásán, de nem készülhete teljesen el, 's 1785 beni halála után leányától Halsat Mrs-től adaték ki (1788). Halála után még ezek jelentek meg tőle, mint naplókönyvének kivonatja: „*Memoirs of a celebrated literary*

and political character" (London, 1814), mellyekben nagy igazságszeretettel, de nem keménység 's kererüség nélkül szól ideje némelly történetiről és személyiről; — ezek miatt azt vitatják, hogy ő a' Juniusi levelek (l. e.) szerzője.

Gluck (Kristóf), Felsőpfalzban a' cseh határszélek mellett lévő Weissenwangen faluban jó nemzetségből született 1714. Atyja vadászmester volt herczeg Lobkowitznál. Ő kora ifjuságában a' hangászatra adta magát, mellynek első alapvonatait Prágában tanulá, 's rövid időn nagy ügyességgel játsza több hangszereken. 1738 bentazta Olaszhont 's San-Martinitól a' hangszerzést (*Compositio*) tanulta. Mailandban irt első énekes játéka „*Artaxerxes*" itt, „ *Demetrius*" pedig a' velenczei játékszinen adatott elő. Egy harmadikat „Az óriások lehányatása" a' londoni olasz játékszinre alkota, hová 1745-ben költözött. 18 év lefolyta alatt mintegy 45 énekes darabot készite, mellyek azonban a' későbbieknél tökéletlenebbek. Ranieri di Calzabigi-vel Bécsben kötött esmeretsége uj fordulást, nagyobb egybefüggést 's kellemesb idomot szerze munkálatainak; ezen daljátékok „*Alceste*", „ *Orpheus*", „ *Helena és Paris*," mellyeket Gluck 1762—69 Bécsben irt, 's mellyek ugyan itt ki is nyomattak, nagynemü ujságok által, az utóbb következettekkel együtt, szerzőjöknek halhatatlan hirét alapitották meg. Olaszhon főbb városai is megkedvelték ezen darabokat („Alceste"-n kivül, melly ott még akkor nehézsége miatt nem adathatott) ugy annyira, hogy a' bolognai játékszin egy télen csupán „*Orpheus*" adatása alkalmaival 900.000 lirát vett be. Még nagyobb tapsot aratott a' hangszerző „*Armida*" és a' „két Iphigenia" által. Rollet Bailli, ki Bécsben tartózkodásának ideje alatt Gluckkal megesmerkedett, Racine „*Iphigenia*" - ját daljátékra változtatá, 's hangszerzés végett barátjának ajánlotta, mellyet ez annál örömestebb elfogadott, mivel azt hitte, hogy a franczia nyelv az olasznál, az éneklésben is alkalmatosabb a' mély és férjfias kifejezésekre. Nagy szorgalommal fogott G. ezen munkához, 's az egyébkor dolgozásaira forditni szokott 2—3 hét helyett, egész évet töltött el, mig a' remekmunkának hangája (muzsikája) elkészült. Nemzeti hiuságból 's előitéletekből származott nehézségek tornyosodtak eleibe; igyekezetének kinyilatkoztatása után csapatonként támadák meg ellenségei. Dolgozása egyedül Maria Antoinette királynénak — hajdani tanitványának — parancsolatja által juthatott tökélletességre. 1774 elején Parisba ment a' 60 éves G. 's April. 19. adatott végre a' sokat igérő daljáték. A' játékszin tömve volt nézőkkel, 's a' benyomás, mellyet az egész tett, kimondhatatlan nagy. A' hanga minden egyes részeivel nevekedett a' közönség lelkesedése. Az első két évben 170-szer adatott. A' francziára leforditatott „Orpheus" hasonló elragadtatással fogadtatott; de a' következett évben előadatott „*L'arbre enchanté*" és „*La Cythère assiegée*" darabjai kevesebbé voltak érdekletesek. „*Iphigenia Taurisban*", „*Echo és Narcissus*" Gluck nevét a' hir lehető legmagasb fényfokára emelték. „*Roland*" és „*A' Danaidák*" nem készültek el; mert az elsőt tüzbe veté, midőn meghallotta, hogy *Piccini* is azon tárgyra akar hangát alkotni, a' másodiknak élvégezhetésében pedig a' halál akadályozá. (Megh. Bécsben Nov. 15. 1787). Nevezetes azon vitázat, mellyre G-nak uj izléssel készült darabjai szolgáltattak okot. Egész Paris pártra oszlott, 's a' Gluckisták és Piccinisták szinte olly ellenséges indulattal viseltettek egymás iránt, mint előbb a' Jansenisták és Jesuiták, később pedig a' Royalisták és Jacobinusok. Gluck és Piccini magok csak rövid ideig vettek részt a' meghasonlás érzetében, 's már viszont régen megengesztelődtek, midőn még vak tisztelőik egymással mindegyre tusáztak. Említést érdemel azonban az, hogy ezen hangászati vélemény-vitában Russeau J. J., Arnaud és Suard Gluck részére, Marmontel és Laharpe pedig Piccini részére állottak; 's a' győzödelem az elsőké lön. A' nevezett iróktól ezen tárgyban megjelent iratok egy

gyüjteményben „*Mémoires pour servir à l' histoire de la révolution opérée dans la musique par Mr. le chev. Gluck*“ (Paris 1781) adattak ki, Glucknak — aláirás után — Houdon által márványból készitett melyképe, halála után egy évvel, XVI Lajos parancsolatjára az énekes játékszinben állittatott fel. Ő a' dramaticai hangászatban, mellyet mindenkor a' nyelv lelkéhez alkalmaza, még eddig senkitől nincs utólérve. A' trombita ő általa vitetett elsőben a' hangászkarra (*Orchester*), 's mérsékelt használtatása által annyira emelte a' hanga kellemeit 's benyomását, mennyire most a' vele való nevetséges visszaélés annak ohajtott nagyságát igen gyakran egészen elrontja. 54.

Glyptica, az érczbe-vagy kőbe-metszés és vésés mivészsége; az illyen metszett 's leginkább kő-miveknek leirása pedig Glyptographiának mondatik. (L. Kőmetszés mivészete.)

Glyptotheca névvel azon épület jeleltetik Münchenben, melly a' régi plasticus mivmaradványok felvételére rendeltetett. A' mostani bajor király, Olaszországban nagy mennyiségü kivalogatott legjelesebb márvány-miveket szerzett, 's ennél fogva azt a' megbizást adta udvari épitői tanácsnoka Klenze Leonak, hogy azok számára olly épületet emeljen, melly nem csak belső készületével, hanem külső tekintetével is mutassa, hogy az templom, mellybe istenek költözendnek. Ezen kedvező meghatalmazásnál fogva, egyesülhetett az architectura a' plasticával, melly egyéb mivrakhelyeknél, mellyeket mi museumoknak nevezünk, igen nagyon elmellőztetik. Itt lehetséges volt a' külsőt a' belsővel egy egésszé tenni, sőt egyes teremekben azon kor épitési izletét is valamennyire utánozni, mellyben a' benne felállitott mivek lételöket vevék. Ezen egész fényes épület négyszeget képez, 's belől téres udvara van. A' felvetetendő mivek sora, az épületnek tiz teremre osztatását kivánta meg; mellyek szem eleibe állitják, mint nőtt légyen ki a' görög mivészet egyiptomi gyökerekről, mint nevekedett, tökélesült, mint tartotta fen magát Romában, mint hunyt el, 's mint emelkedett viszont később; azon tiz teremen kivül pedig 3, a' mivészeti ünnepeken tartandó mulatságokra rendeltetett. A' mivek ezen helyes elrendelésénél fogva, előre tudhatják a' mivészet baráti, hogy az egyiptomi mivmaradványok teremén keresztül a' régi szentes izlés—, innét pedig az Aegineták teremébe, 's igy tovább, jutnak. A' sok száz, részint kevessé ismeretes mivek között láthatni itt az Aeginai müdarabokat (l. e.), az alvó Faunust, a' colossalis Musát, Pallast, Leukotheát, a' cseles Faunust (*fauno-colla machia*) 's az albani házból való szálas Antoniust; a' rondanini Musát, a' gabiniai Brasihi Dianát, a' feschi Pallast és Romát 'sat. A' délnyugotra néző oldal teszi az épület főhomlokzatát. Középen egy magas porticus, 12 oszlopon áll, mellyhez két alacsonyabb szárny támaszkodik, 's az egész homlokzat három magas bokán (Sockel) nyugszik. Gazdag plasticus ábrázolat tölti be a' párkány allját. Ezen képcsoport márványból van készitve kerekesen, mellyből az egész homlokzat is épült. Minden czifrázatai 's ékességei gazdagok, a' mennyire ez, az anyagra nézve lehetséges. A' homlokzat mind két oldalrésze, a' porticus mellett, hat vakablak által szakasztatik meg, mellyekbe Hephaestus és Prometheus, Daedalus és Phidias, Perikles és Hadrian képszobrai jövendnek. Hasonló vakablakok vannak a' négyszegnek hátra nyuló oldalszárnyain is. Az éjszakkeleti homlokzatnál vannak a' társalkodási teremek, mellyek Cornelius fresco-rajzai által uj érdekletet nyujtanak. A' mivteremek, magasan fekvő félkerek ablakok által világositatnak, mint a' romai ferdők. 1827 fejeztetett be az ékesités, és a' Bacchus terem felállitása. — A' négyszegü tért (a' terv szerint) egy doriai izléssel épitendő városkapu, egy corinthi izlésü templom, 's a' már eddig készen lévőkkel egy idomzatban épitendő palota-nemü házak fogják körülövedzni; mellynek diszesitésére ezen feljül négy kut is rendeltetett.

GMELIN 1., György János, a' növénytan és chemia tanitója Tubingában, hol 1709-ben szül. 's 1727-ig tanult; ekkor Bilfinger és Duvernoi tanitóival Pétervárába utazott. A' tudományok ottani academiájának egy darabig szolgálatokat tévén, 1731-ben rendes tanitója lön a' chemia 's természet-leirásnak. Császári parancsra és költségeken Sibiriába utazott 1733 ban, a' földet visgálandó, 's csak 1743-ban tért vissza. Engedelmet nyerve hazájába utazott 1747-ben; elbocsátást kére utóbb a' czártól, Tübingában letelepedett, a' mondott tanitói széket elnyeré, és ugyanott meghalt 1755. Atyja hires gyógyszertáros lévén, a' chemiában korán jártas lett, a' füvészségben kora elsői között vala. Főmunkái: a' Sibiriai Virány, és utazásának leirása. 2) Fridrik Filep, az előbbinek testvére, szül. Tübingában 1721, gyógyászságot tanula, több német, hollandi és angol academiát megkerese, 1744 óta Tübingában magányos tanitásokat tarta, 's városgyógyásza lön, testvére halála után pedig annak székére lépett. Füvészi és gyógyászi munkákat irt. 3) Gottlieb Sámuel, az előbbieknek kisöccse, szül. Tübingában 1744, hol orvoslást tanula 's 1763-ban gyógyász lön. Azután Hollandba és Frankhonba utazott, 's 1767-ben tanitónak hivaték meg Pétervárra. A' következő évben, czári parancsra, Pallas, Güldenstedt és Lepechinnel természettörténeti utazást tön Oroszhonon által. 1769-ben különösen a' Don nyugoti oldalát járta be, 's a' telet Astrachanban töltvé, 1770 és-71-ben a' persa tartományokat visgálá meg a' Kaspi tenger déli és délnyugoti partján. 1772 viszont Astrachanba jött, beutazá a' Volga vidékeit, 's 1773 a' Kaspi tenger veszedelmes keleti felét, de visszajöttében (1774) a' Chajtákok khánjától megfogaték, hol Jul. 27-kén vérhasban meghalt. Főbb irásai: „*Historia fucorum*"; „*Reisen durch Russland zu Untersuchung der drei Naturreiche.*" 4) Fridrik Vilhelm, jeles rézmetsző, szül. Badenweilerben Breisgauban 1745, megh. Romában 1821. Baselben Mechelnnél tanult, 1788-ban Romába ment, honnan Hackert Filep Nápolyba hivá. 1790 végével Romába visszatért, hol a' természet után szorgalmatosan rajzolt, leginkább sepiában. Azon feljül rézre is sokat metszett, 's munkája által meggazdagodott. —*j*—*a*.

GNEISZ (Palavegy) feldspath, kvarcz és csillám, palaidomba vegyült kövekből álló sziklanem, a' legrégibb hegyképződésekből. A' vegyület változik a' finom palától a' durváig, és a' vegyrészek többnyire ugy vannak elrendelve, hogy a' csillámrendek változnak a' feldspathból és kvarczból álló rendekkel (pálokkal). Sok ásvány van bele vegyülve, átmegy szömvegybe (granitba), csillám- és agyag-palába, tejkőbe (*Weisstein*), syenitbe 'stb.; észrevehetőleg réteges, érczel igen gazdag (mint a' szász Érczhegyek), nagyon elterült, szeliden emelkedő hegyeket képez, meredekek és meglepő sziklázatok nélkül. —*j*—*a*.

GNIDUS (Knidos) város Kisásia Karia tartományában, Venus kedves helye, ki tőle gnidusi Venus nevet vön. Itt három temploma volt. Egyik, mellyet hihetőképen a' lacedaemoni Doriaiak épitettek neki, Doris Venus templomának hivaték; a' másik Venus Akraea név alatt szenteltették neki; a' harmadik, a' gnidusi Venus temploma, vagy mint a' lakosok nevezék, Venus Euplöá-é, a' miv egyik legjelesebb remekét birá, az istennő márvány szobrát Praxitelestől, melly utóbb Constantinopolba viteték, hol az 1461-ki tüz alkalmával elveszett.

GNOM, az uj mythologia szerint olly lelkeket jelent, mellyek a' föld gyomrában, a' mélyen heverő kincsek mellett laknak, 's azokat őrzik; földi lelkek, hegyi emberkék. Ezek mindenféle alakokba öltözhetnek, majd szépek majd rutak: azonban ez utóbbi sajátjok; csak asszonyaik, a' Gnomidák, eredetileg szépek. E' költeményes lények hazája napkelet, 's a' caballistica képzelődések titkos országa. A' Talmud állitása szerint egy illy földi lélek, árpa szemnyi nagyságu féreg alakjában, Salamont a' pompás templom épitésénél különösen azzal segitette, hogy a' sziklákat minden más segély nélkül hasogatta, 's táblákká változtatta. E' va-

rázs- alakokat Európába is behozák, 's ajánlák a' pythagorico- caballistica philosophia tisztelőji, Raymundus Lullus, mirandolai Picus, Marsilius Ficinus, Paracelsus, Cardanus és Reuchlin. L. Dobeneck *„Des deutschen Mittelalters Volksglaube"* (Berl. 1815, 2 k.)

Gnoma, (gör.) rövid, elmés, gyakran képekbe szőtt, némi észrevételt, tapasztalmányt, szabályt, vagy alaptételt foglaló mondások. Legelőbb napkeleten valának szokásban. Bölcs Salamon példabeszédei, és Sirák könyvének fele illyenekből áll. Jézustól is több maradt fen az evangeliomokban. A' görög gnomicus költőkről l. Brunk *„Gnomici poetae graeci"* czimü munkáját. A' Romaiak között az idősb Cato jeleskedett. Nálunk Szentmiklóssy és mások próbálkozának e' pályán.

Gnomon, a' számtudományban ollyan szám, melly az önszörzött (quadratumra emelt) számokhoz adatva ismét önszörzött számot ad; illyenek, rendben emelkedve, az egyenetlen számok, p. o. $1+3=2^2$ (4), $4+5=3^2$ (9), $9+7=16=4^2$, $16+9=5^2=25$, $25+11=6^2=36$, $36+13=7^2=49$, $49+15=8^2=64$, $64+17=9^2=81$, $81+19=10^2=100$ 'stb. Gnomon néha annyit is tesz, mint szegletmérték, mivel az egyenetlen szám a' hozzá tartozó önszörözetet (quadratumot), mellyel t. i. a' jövő önszörzött számot képzi, egy reá tett szegletmérték gyanánt körülveszi. Továbbá Gnomon annyit tesz, mint napmutató (L. Napóra); jelent még egy csillagászi eszközt is, mellyel a' csillagok magasságát mérik. 55.

Gnosis, tudományt jelent, fökép pedig azon vallási philosophiának elnevezése, melly a' napkeleti vallási rendszereket a' görög philosophiával párositotta, 's utóbb a' keresztény religiora is nagy befolyással volt. Kétség kivül már az apostolok idejében támadták ezen rendszernek védőji: illyen volt Simon Magus. A' Gnosis tanitásának fő vonásai ezek: Az isten minden jó kutfeje, nagy világosságban lakik; az anyag, mellyből egyéb valóságok támadtak, mint az isten, öröktől van; ez minden rosznak kezdete. E' két principiumtól aeonok (lelkek) támadtak, kiknek egyike, Demiurg, a' világot 's az embereket anyagból teremtette. Az Isten az embernek lelket ada, innen ered a' szünetlen harcz a' test és lélek között. Demiurg országának lerontására, 's az emberek szabaditására az isten egy legfelsőbb aeont külde; ezt Cerinthus Krisztusnak nevezé, ki galamb formában Jesusra, a' keresztény vallás szerzőjére szála, de ennek felfeszitése előtt tőle ismét elvalék, 's csak a' holtak feltámadásakor az ezer évet földi gyönyörrel töltött ország alapitására egyesülend ismét Jesussal. A' gnosticismus ezen alaprajzai a' 2-ik században még inkább kiterjesztettek. Saturninus a' többek közt azt állitá, hogy Krisztus nem született, se valóságos emberi testel nem birt, azért követőji phantastáknak neveztettek, kik szigoru életmódot követtek, a' husételt 's házasságot kárhoztatták. Saturninus kortársa, az alexandriai Basilides, hét fő aeont állit, 8-ik pedig az Isten, kik magoknak egeket 's angyalokat, ezek ismét másokat alkottak. Igy támada 365 ég, és ugyan annyi angyali kar, kiknek közurokat Basilides Abraxaznak nevezi. Ennek társaságában a' legalsó karbeli angyalok teremték a' világot, a' népek kormányát pedig magok közt feloszták, de a' zsidók istene, általányos uralkodásra vágyván, egymás ellen támadának; honnét azután az emberi nemzetre számtalan nyomoruság áradt. Ezen zavar gátlására az Isten Krisztust küldötte, de ezt a' zsidók megölték, nem ugyan magát Krisztust, hanem vagy Jezust, kivel Krisztus egyesült, vagy pedig cyrenei Simont, a' midőn Krisztus ismét az istenhez ment. Karpocrates, követőjinek a' legundokabb kicsapongásokat megengedte; ezek adtak alkalmat azon vádokra, mellyekkel akkoron a' keresztények terheltettek. A' legnevezetesb gnosticus rendszer alkotója alexandriai Valentinus volt, a' 2-ik században. Ez 15 him 's ugyan annyi nő aeonokat állita, kik magokat nőszés utján szaporitják. Ezek között legelső az isten, kinek nője az elmélkedő csendesség, az elme 's igazság pedig magzatjai, kiktől származott az ige és élet, ezektől ismét az emberek, és községek.

A' 2-ik osztályban öt párt, a' 3 ban hatot állit. Ezen mennyei társaságnak négy tisztviselője van. Horus, ki a' világosság határát őrzi, Krisztus és a' sz. lélek, kik a' többi aeont tisztjekben oktatják, és Jezus, ki minden aeont nemze. A' 3-ik osztálynak utolsó nő aeonja, a' bölcseség, irigyelte az ész tudományát, 's azért szenvedelmében Achamoth formátlan nő aeont szülé, ki a' setét anyagba esvén, Krisztustól könyörületességből kiformáltatott. Achamoth az elveszett mennyei világ után sohajtott, Krisztus a' Jezust küldötte hozzá, ki tudományt ada neki 's szenvedésétől megszabaditá. Ezen változás után ismét 3 substantiát szüle: egy testit, egy szellemit, 's egy lelkit, mellyből formálódott Demiurg, a' világ alkotója. Krisztus legfinomabb részekből álló, de még is látható testbe öltözék; keresztelésénél Jezus aeon vele egyesült, 's az embereket oktatta. Valentinus ábrándozó felekezete legkiterjedtebb lön, 's a' 4-ik századig fenálla A' sinopei Marcion és syriai Cerdo elődjeik álmaiból annyira mennyire kivergődvén, csak az ő testamentomot tagadák, a' kereszténységet pedig zsidó képzetekkel zavarák, 's tanitások az 5-ik századig divatban volt. A' 2-ik század végén Tatianus egy felekezetet állita, mellynek követői egy tanitványáról Severinusoknak, a' szigoru életmód miatt pedig Encratitáknak (megtartóztatóknak) Hydroparastatoknak (vizivóknak) Apotaktitáknak (javakat nem bíróknak) neveztettek. Illy üres álmokba kell merülnünk, valahányszor a' religiót puszta speculatio 's hiu képzelgés tárgyává változtatjuk; minek elég példáját találhatjuk a' történetekben. *Szenczy.*

Gnosticusok, l. Gnosis.

Goa, portugali kormányszék, sziget és város, Dekannak nyug. partján, Külsőindiában, ott, hol a' Marattok és Angolok birtokai Kanara éjsz. szélén egymással határosak. A' szigetet, mellynek hajdan Tissuari volt a' neve, arab nemzetség lakta, midőn Albuquerque 1510 a' varost Bardes és Salsette félszigeteivel együtt elfoglalta. Mandona folyója, mellyet az Indiaiak csaknem annyira tisztelnek, mint a' Gangest, választja el a' szigetet a' száraztól, és két tengerkar zárja be más oldalain. Kikötője egy a' legtágasabbak közül Indiában, és maga a' város 1559 olta az indiai tengeren lévő portugáli birtokok főkormányozójának, 's az indiai érseknek és primásnak lakhelye. A' Juniustól Octoberig tartó esőzés alkalmával ugy beiszaposodik kitőtője, hogy a' hajózás alkalmatlan. A' kikötőt, melly csak Portugaliaknak áll nyitva, tornyok 's várkastély védik. Ezzel határos a' Murmugon kikötő, melly egy másik, Goát és Salsette félszigetét elválasztó csatorna által formáltatik; ebbe evezneknek az Európából jövő hajók, ha az első kikötő beiszaposodott. A' városnak nincs édes vize, melly szárazról vitetik. A' levegő egészségtelen. Midőn a' Portugaliak uralkodtak Indiában, egy várost se lehetett ezen tájékokon Goával összehasonlitani, 's kevés volt Európában szebben 's jobban épitve. Még fenálló közönséges épületei, néma tanui elenyészett fényének. Az alkirállyal együtt, kinek parancsolatja alatt állott minden, a' mit birtak a' Portugaliak a' Jóreménység fokától Macaoig (Chinában), itt voltak a' kormányszékek is. 1815 az eretnek nyomozás benne eltörültetett, 's irományi közönségesen elégettettek. Midőn a' portugali birtokok nagyobbára Hollandiak és Angolok kezére kerültek, Goa virágzása is hanyatlott. Most ez a' kormányszék, a' Guzurate tartományában lévő diui és damani kerületekkel együtt, 223 nsz. mf. 's 417000 lak. foglal magában. Ógoa városa még inkább pusztult, midőn benne a' mult század elején döghalál ütvén ki, a' portugaliak többnyire a' szárazra költöztek, hol Ujgoát épitették. A' lakosok legtöbben Mestizek, legkevesebben szül. Portugaliak. Ógoának 4000, Ujgoának 20.000 lak. van. A' nagykereskedést keresztények, a' kicsinyt Zsidók és Banianok üzik. Az indiai partokon 's China felé való belső kereskedés is virágzó. 1812 olta eszt. 24 nagy hajó hozza Európába azon portékákat, mellyeket a' Portugaliak, többi gyarmatjaikból, 's a' Cantonba evező hajók által kapnak. Czukorral, portobákkal,

borsal, salétrommal, gyöngyel és szandelfával a' korona kirekesztő kereskedést üz. Hanem a' nyereséget, a' gyarmat kormányozására, vára és őrsereg tartására szükséges költség megemészti. Goa 1807 az Angolok hatalma alá került, de a' közönséges békekötéskor a' Portugaliaknak visszaadatott. *L—ti.*

Gobelin (Gilles), I. Ferencz uralkodása alatt festő Parisban. A' st. Marceau külvárosban lakott, hol háza, és a' mellette folyó patak ma is nevét viseli. Ő találta fel ama' szép skárlát szinnek titkát, melly Gobelin-skárlátnak neveztetik. A' Gobelin-szőnyegek is az ő nevét örökitik. E' kézmű, mellyet 1667 Colbert állitott, 's vezetését Lebrun képiróra bizta, Parisban ma is legjelesb, 's készitményei Europának minden e' nemü miveit felülhaladják. Itt különösen a' régi olasz, francziа és spanyol iskola képei tetetnek által legmesterségesebben a' szőnyegekre; a' szinek fénye, 's a' kivitel gyengédsége bámulatra méltó, 's alig foghatni meg, mikép lehessen e' munkának sajátságos szereivel az olajfestés foganatjához annyira közeliteni. Ez intézet az országlás költségén tartatik fen, 's az itt készült szőnyegek leginkább ajándékokra fordittatnak. *J.*

Göcking (Leopold Fridrik), halberstadti Grüningenben szül. 1748. Halleban Bürger G. A. földijével 's barátjával együtt gyakorlák magokat a' költés mivészségében; az itteni egyetemben végzé a' törvénytudományt. 1789 II. Fridrik Vilhelm által nemesi rangra emeltetett. A' költés majdnem minden ágaiban jeles munkái vannak, mellyek közül legnagyobb hirt szerze neki ez: „*Lieder zweier Liebenden.*“ Költeményei Frankfurtban jelentek meg 1780—82, 3 köt.; ujabb megbővitett kiadása 4 köt. 1818. 54.

God save the king (Isten tartsd meg a' királyt), a' kezdete és neve egy hires angol népdalnak. Hihetőnek látszik, hogy a' 18-dik század közepe táján élt Carey Henrik szerkezteté, 's tevé hangára. Először „*Gentleman's magazine*“-ban közöltetett hangájával együtt (1745), mikor az ifju Stuart kiszalla; közlője D. Arne volt a' játékszinen, ki a' másik népdalt „*Rule Britannia*“ készité. Némellyek vitaták, hogy nem György királyra csinálták, hanem legrégibben igy hangzott; „*God save great James our king*“ (Isten tartsd meg nagy Jakab királyunkat). A' „*New monthly magazin*“ tudósitása szerint, van ezen éneknek egy idő szám nélkül megjelent nyomtatása, mellyben Young Antal, londoni orgonás, neveztetik szerzőjének.

Gődény (*pelecanus onocrotalus L.*) a' pellikán F. neméhez tartozó madárfaj, — fejér, torka zacskós. Az ó világ melegebb részein, 's uj Hollandiában honol. A' hattyunál nagyobb, orra hosszu, széle veres; alsó orrkávája alatt függő begyzacskója ugy kifeszülhet, hogy 30 font viz bele fér. Eleven halakat vadász, fijait begyzacskójából eteti 's itatja; innét azon mese, hogy őket önvérével táplálja. *—j—a.*

Gödöllő, mezőváros Pestvármegyének váczi járásában, Grassalkovich herczeg birtoka; kellemes völgyben fekszik; szép hét tornyu vára van, mellynek homlokzata 4 márvány oszlopon álló folyosójával különösen tetszik. A' folyosóról egy fejér márvánnyal béllett és aranytól fénylő terembe jutni. Nevezetes ezen várban a' Theresia szoba, mellyben a' Magyarjait kedvelő, és a' szépért, jóért égő királyné, egy éjszakát tölte; most is ékeskedik ez az ő képével. A' várkertben van egy *királyhegynek* nevezett épület, mellyben a' magyar királyok miniatur melyképben mind léteznek. Négy órányi kerületü vadas kertjében sok dámvad, valamint erdeiben sok könnyü vagy közönséges szarvas van. A' méhészség vadon is üzetik. 55.

Goez (Jósef Ferencz, báró). Ezen jeles festő, eredetileg a' lüneburgi grófi nemzetségből született Erdélyben, Szeben városában, Febr. 28. 1754, hol atyja katonatiszt volt. Hivatalától üres idejét mivészsége gyakorlására forditotta, mellyet Brand, Füger és Schmuzer oktatásai-

ból tanult. Elsőben tábornagy Hadik, 's nemzetsége természet után rajzolt képeivel lépett fel a' képirás pályáján. Atyja halála után egy kis jószágot örökölt. Egészen a' mivészségnek akarván élni, lemondott hivataláról, 's Münchenbe költözködött. Itt a' szenvedélyek személyesitett rajzait nyujtá 1784 a' miv és játékszin barátinak, 160 levélen. Ő festette Károly Theodor bajorhoni választó fejedelem képét is, mellyért a' müncheni academia arany érdempénzt külde neki, ő Schrödert, a' hires színészt, mint Hamletet. Ugyan azon időben jelentek meg tőle „*Exercices d' imagination de différens caractères et formes humaines*" többnyire falusi és characteristicai jeleneteket ábrázoló képek, mellyeket olly mesterileg tudott felfogni, hogy Nicolai Berlinben, német Hogarthot jövendölne belőle. VI. Pius pápát is lerajzolta, ki egy kevés ideig Augsburgban késedelmezett, 's köztetszést nyert képét 'utóbb rézbe eteté. 1787 Katalin császárné által felszólittatott, hogy kisérné Forstert mint rajzoló a' világ körül teendő utazásában, melly mindazáltal a' Törökökkel kiütött háboru miatt nem teljesittethetett, 's G. Münchenben maradt, mellyet azonban 1791 el kellett hagynia, mivel azon gyanuba esett, hogy a' világositó renddel (*Illuminatenorden*) szövetségben van. Azonban G. szabadkőmives (*Freimaurer*) volt, 's a' világositó rend némelly tagjaival csak puszta esmeretségben állott. Regensburgba költözködte után egy kis iratban fedezte fel ártatlanságát. Nem sokára Münchenből visszatérésre meghivó levelet kapott, hol azonközben vádoltatásának alapja, melly név-felcserélés volt, kivilágosult. G. elmellőzte a' meghivást, 's tovább is Regensburgban maradt, hol Sept. 16. 1815 halt meg. 54.

Gőg, gég, gége, egyike a' lehelés három müszerének, a' gőghöl, gőgsipból és tüdőkből állónak. A' gőg (*larynx*) ezen részek legfelsőbbikét és kezdetét teszi, és a' nyak felső részén fekszik. Felül a' szakcsontal és a' nyelvel határos, és ezek által a' torokkal függ össze; hátul a' garat által vétetik körül; alól a' gőgsippal köttetik öszve; mellől kevessé a' paizsmirigy által fedeztetik, két oldalán pedig a' fej-erek fekszenek. A' gőg részei e' következendők: a' paizsporcz, gyürüporcz, két kánporcz, két Santorin porcza, a' gőgfedü; szálagok; az egész gőgüreget fedező takonyhártya. Ezen részeknek tulajdon mozgató izmaik vannak, képesek a' gőgüreget tágosabbá vagy keskenyebbé tenni. —*j—a.*

Gőgsip, egyike a' lehelés három müszerének, a' gyürüporcz alatt kezdődő, 's a' nyakon ugy bocsátkozó le, hogy hátul a' bárzsing, oldalt pedig a' fej-erek legyenek. A' nyakat meghaladván, a' melyüregbe lép, a' második vagy harmadik melygerinczig egyes marad, itten pedig két ágra vagy hörögre oszlik, egymástól majdnem egyenes szegletben tározóra. A' jobb hörg rövidebb és tágabb, a' bal hosszabb és szükebb. ' tüdő állományába hatván, a' jobb oldali hörg három, a' bal pedig két ágra oszlik. Ezen uj ágak számtalan légcsövekre ágaznak, mellyek a' tüdő állományában terjednek el. — A' gőgsip porczos gyürükből, izom-rostokból és hártyákból áll. — A' gőgsipgyürük száma 17—20; ők nem tökéletesen körösek, zártak, hanem hátul félbeszakadva hézagot hagynak, valamint egymás között is. A' tölök képzett sipüreg takonyhártyával fedetik. A' hörgök alkotása a' gőgsipéval megegyez; ennél valamivel keskenyebbek. —*j—a.*

Goldoni (Károly), 18-ik századbeli leghiresebb olasz vigjátékköltő, Velenczében szül. 1707, hol Modenából származott öregatyja mintegy általános bérlője volt a' massai és carrarai herczeg mind azon javainak, mellyek a' velenczei tartományokban feküdtek. Ezen, a' maga nemében igen érdemes, férjfiunak halála, ki csak a' fényt szerette kelleténél jobban, ingadozó lábra állitá hátrahagyottainak gazdaságát; ennél fogva G. Julius (Gyula), a' költő atyja, oda hagyá Velenczét 's Romába ment. Nője, született Salvioni, elmés élénk asszony, két fiu gyermekével együtt hátra maradt, 's kizárólag idősb fiának neveléséve

foglalatoskodott, kit korán kitünő elméje kedvenczévé tön. A' fürge Károly korán mutatott izlést a' játékszini előadásokban. Mindent olvasott, a' mit csak e' tárgyban kezéhez kaphatott, különösen pedig a' kedvelt Ciccognini munkáit, 's alig 8 éves korában játékszint kezde alkotni, mellyel rokonait csudálkozásra birta. Atyja, ki azonközben orvos lön 's Perugiában letelepedett, elragadtatva ezen tudósitás és fiának kitetsző lelke által, őt magához kivánd; anyjának meg kellett ebben egyeznie. Az atya és fiu egy kis társasági játékszint állitottak fel. Minthogy pedig még akkor a' pápai birtokban egy asszony személynek sem volt szabad a' játékszinen fellépni, leginkább az ifju Goldoninak adattak át a' leányszerepek, mellyeket ő, különben is helyes és csinos külsejü lévén, igen jól játszott, 's különösen Gigli (l. é.) ezen hires darabjaban: „Sorellina di Don Pilone" nagy tetszéssel lépett fel. Azonközben a' Jesuiták tanitásait hallgatá, később pedig Riminiben a' Dominicanusoknál feljebb való tudományokat tanult. Makacs tanitójának feszessége megunatá vele az itt lételt; egy vándorló szinjátszó csoport annál inkább vonszá őt magához, 's minthogy leányokat látott a' szinen megjelenni, egészen elragadtatott. A' szinjátszók is megkedvelték őt, 's ez elhatározá magát, titkon utánok menni Chiozzába, hol akkor az ő viszont együtt élő szülei laktak. Ezek megbocsáták a' könnyelmü ifju csinját. Atyja orvosnak szánta őt, 's szorgalmatosan vivé magával betegei látogatásakor. De ez még kevesebbé tetszett Károlynak, 's végre kinyerte szülei megegyezését, hogy Velenczében a' törvényeket tanulhassa. Nem sokára szabad tartást eszközlött ki neki egy rokona a' paviai egyetemnél, a' pápa collegiumában; 's igy Goldoni viszont egy uj világba helyeztetett által. Collegiumbeli társai többnyire fiatal 's vig kedvü abbék voltak, kiknek példáját követvén, a' törvénytudományt csak mint mellékes dolgot tekintette, 's az időt tánczal, lovaglással, küzdéssel, hangászattal és játékkal tölté. Azonban nem mulasztá el egészen elméjét hasznos esmeretek által gazdagitni, 's mind inkább fejlődő költői 's szónoki tehetsége sok barátot, de ellenséget is szerzett neki. Egykor némelly fiatal emberek unszolására, kik őt később elárulták, egy gunyversezetet készitett, melly által némelly paviai előbb kelő nemzetségeknek tagjait csufolódás tárgyává tette; mellynek következése az lett, hogy nem csak a' collegiumból, hanem a' városból is kiutasittatott. Ekkor Chiozzába utazott, szülei előtt engedelemért esedezni. Az atyja magával vivé őt Udinába, hol a' tudományoknak szorgalmasabban adta ugyan magát, mint Paviában, de a' mellett, még is tett olly csinokat, mellyek miatt tartózkodása helyét gyakran kellett változtatnia, mig végre a' chiozzai büntető törvényszék alcanczellárjához jutott mint titoknok, 's azt Feltrebe követte, hol 22 éves korában ő is hivatalt nyert, mellyre egész szorgalmát forditotta. A' játékszin volt egyedüli pihenő helye, mellyben türhető társaság játszott. Nem sokára a' kormányzó palotájában lévő játékszinnek igazgatójává tétetett, mellynek kedvéért két vigjátékot („A' jó atya" és „Az énekesnő") is irt. Atyja azonközben Bagnacarolloban orvosi hivatalt nyert, 's azt kivánta, hogy fia együtt éljen vele. G. engedelmeskedett; de alig érkezett meg oda, midőn atyja, háznépét kedvetlen környülállások között hagyva, meghalt. Most a' fiatal ember egész komolysággal a' törvénytudományra adta magát; Paduában ügyvéd lön, 's Velenczébe ment, hogy ott hivataloskodjék; de a' perlekedők igen gyéren jelentgeték magokat nála, 's e' miatt kinszeritve látá magát, más kereseményutat választani. Kisded almanachokat irt, mellyek közül némellyek tetszést nyertek, 's egy énekesjáték (Amalasunta) 's más egyebek dolgozásához kezdett. Egy pernek szerencsés kimenetele, mellyben a' leghiresebb velenczei ügyvéd volt ellenfele, hirt szerze néki, 's talán ezentul jól folytak volna dolgai, ha egy szerencsétlen szerelmi történet által bajba nem keverendette magát. Egy hirtelenkedve adott házassági igéret,

véghetetlen vagyoni szorultságba ejté őt; ennél fogva oda hagyá Velenczét 's Mailandba menendő, magával vivé egyetlen vagyonát „Amalasunta" énekes játékát. Reménye, ezen munkája által szerencséjét megalapíthatni, füstbe ment. A' hires éneklő Caffarelli, paraszti büszkeséggel fogadá őt, 's az énekesjáték igazgatóinak egyike azt jegyzé meg barátságosan, hogy a' darab hangára nem alkalmaztatható. Elszomorodtan égeté meg G. a' kéziratot, nem tudva, mihez fogjon; azonközben pártfogása alá vette őt a' velenczei köztársaság elölülője, 's a' költő ezen hangászati darabját dolgozá ki „A' velenczei gondolina", melly tetszést nyert, 's első azon munkái közül, mellyek őt esmeretessé teszik. Az olaszországi haditörténetek, 1733, az ő munkálódásait is akadályozák, ki majd Cremonában, majd Pizzigethoneben, majd Parmában élt, a' szálongó katonák által kiraboltatott, azután Veronában egy szinjátszó csoporthoz adá magát, mellyel ismét Velenczébe ment, hol az azon időközben irt, 's itt eljátszatott „Belisar" czimü szomoru játéka által, ujabban hirt 's nevet szerze magának. Ellenben egy második szomoru játéka „Rosamunda" nem tetszett a' közönségnek, 's az iró viszont sanyaru környülállások között lévén, egy más csoporttal, melly majdnem csupán csak az ő darabjait játszotta, Paduába ment. Igy bolygott szerte 1736 ig a' szövevény és elmederültség örökös borongásai között, mig végre Genuában egy jegyző leányával házasságra lépett 's Velenczébe költözött, a' hol most, Molière munkáinak példaképe szerint, dramaticai költeményeit folytatni 's mivelni kezdte. 1739 Velenczében genuai consullá neveztetett; olly tisztség, melly — ámbár ő azt szorgalmatosan 's értvé folytatá — igen kevés vagy épen semmi jövedelmet nem adott, 's nem akadályozá a' költőnek 1741 olly szükségre jutását, hogy viszont kénytelen lett Velenczét elhagyni, 's máshol keresni élelmet. Háznépével együtt Bolognába, Modenába és Riminibe ment, hol az ottani szinjátszó társaságoknak dolgozott 's szükölködve élt, mig végre Pesaroba utaztakor tőle a' magyar huszárok mindenét elrabolták; embertelen kocsisa pedig nejét 's magát a' szabad ég alatt ülve hagyá 's elnyargalt. G. hátán vivé nejét a' kiáradott folyamok vizein keresztül, 's minden nehézségeket legyőzve, elért végre az austriai fő hadiszálásra, hol minden elrabolt vagyonát visszanyerte. Riminiben általvette G. a' játékszin igazgatását, 's egy ideig jó állapotban élt. Azután Florenczbe és Sienába ment, hol jól fogadtatott, 's jelen volt Pisában az Arcadiaiak ülésein, melly vonszódást gerjeszte benne a' törvényes ügyekhez visszatérni. Számosan megkeresték az ujra született ügyvédet; a' velenczei játékszin igazgatója Sacchi pedig, uj darabok kidolgozására kéré őt meg. Most Goldoni nappal a' törvényes ügyekben fáradozott, éjjel pedig a' szinpadra készite munkákat, 's minél több darabot küldé a' velenczei igazgatónak, annál többet kért Sacchi, a' ki többnyire azoknak tárgyát is kijelelé. Ezen időben az Arcadiaiak Polisseno Fegeio név alatt tagjokká nevezték. Azon elmellőztetés, melly őt Pisában érte, még egyszer az ügyviselésről lemondásra, 's egy szinjátszó társasággal, melly őt igazgatójának elfogadá, Mantuába menésre inditá. Innét 5 évi távolléte után ismét visszatért Velenczébe. Most San-Angelo játékszin számára kezdett munkálódni, 's óriási harczot álla ki a' meggyökerezett régi szokások 's elavult darabok követői ellen, de lángesze 's irói termékenysége győzödelmeskedett, 's e' művészségre uj időszakaszt derite. Gondja azonban 's boszusága betegágyra lekteté, 's mig az igazgató az ő szorgalma által meggazdagult, ő mindegyre szegény maradt, 's még midőn megerőltetett munkálkodása jutalmának illő megjavitását kérné, sem nyert egyebet azon sovány engedelemnél, hogy munkái közül minden évben egy darabot kiadhasson. Ő mind e' mellett is hive maradt kötelességének, követé a' társaságot Turinba, 's csak akkor ment által a' sz. l uca játékszinhez, midőn a' kikötött évek száma lefolyt. Munkáinak uj kiadását előfizetés utján eszközölte, mi után környülállásai is megjavultak. 1758 Parmába,

don Filep udvarába hivatván, néhány énekes játékot készitett, mellyek Duni és Piccini által hangára alkalmaztattak. 1761 Parisba hivták őt az ottani szinjátszók, hol több darabjai felette nagy tetszést nyertek. A' fr. koronaörökös által tanitói hivatalt nyert XV. Lajos leányainál, az olasz nyelvben; azonban a' dauphin, dauphine és a' lengyel király miatt viselt udvari gyász az ő hivatalát 's fizetését is felfüggesztette, 's csak 3 év mulva nyert viszont 3600 livret. A' revolutio alkalmával elveszté a' 85 éves költő, a' király civillistájára utasitva volt nyugpénzét; 's a' nemzeti gyülésnek 1793 Jan. 7-kén hozott végzése, mellynél fogva Chenier ajánlására az elmaradt fizetés neki kiadatni rendeltetett, 's jövendőre is megállapittatott, már haldokolva lelte. Következett nap, életének majdnem egészen betöltött 86 évében hunyt el; a' megigértekben hátra hagyott özvegye részesült. Goldoninak az olasz szinjáték körül szerzett érdemei tagadhatatlanok. Számos darabja él még maig is hazája szinpadjain, 's forditásokban is több, mint p. o. „A' két ur szolgája" „A' csacsogó" „A' hazug" 'sat. Munkáinak sokféle kiadásai között legtökéletesebb az, melly Luccában 1809 jött ki 26 köt. Egyes darabjai angol, franczia és német nyelvre is vannak forditva. Az ő életének 's időköra játékszinének történetéhez tartozó, 's általa készült emlékiratok szinte lefordittattak angolra 's németre, 's megröviditve, a' Parisban kijött „*Collection des mémoires sur l'art dramatique*" — ha is felvétettek. G. maga is irt fr. nyelven egy két vigjátékot, mellyek közül a' „*Le bourru bienfaisant*" 1771. Fontainebleauban 's Parisban nagy tetszéssel adatott. Goldoni leghevesebb ellenei közé tartozott Olaszhonban Gozzi (l. e.), ki nem csak elmésége csipős szüleményeit szórta reá, hanem Velenczében a' Granelleschiek egész academiáját felingerelte ellene; olly tett, mellyet G. nemes lelküleg hallgat el emlékiratairban. —*no*—

Goldsmidt (Oliver), 1728-ban szül. Pallasban, az irlandi Longford grófságban. Atyja, szegény falusi hitszónok, kereskedésre szánd, de ő már 7 éves korában költői hajlandóságot mutata. Nagybátyja ennél fogva Elszhimbe adá tanulásra. Itt ő egykor tánczolt, 's a' hangász ifjutól rutságáért Aesophoz hasonlitatott, melly ötleten kiki nevetett, mig Oliver megállva hamarjában e' két versel:

„Halljátok, hangászom mit szól:
„A' majom játszik, Aesop tánczol!"

a' gunyt visszaveré. Nehány jelen volt tehetős rokon pap, köz költségen egyetemre küldé. Az athloni és edgeworthtowni oskolákat megkeresvén, 1744-ben Dublinba ment, de tanitója keménysége elől vándorlani indult szerencse után. Egy shilling volt zsebjében, mikor a' kapun kiment, az éh (éhesség) hamar utólérte, visszatért, 's bátyja a' tanitóval megbékélteté. Hijában akarák rokonai papnak betenni a' püspöki egyházba, csinjai miatt nem lehete az, 's magának sem vala rá hajlandósága. Egy évig házi tanitóskodván Amerikába akart menni, de terve rosszul sült el, 's 6 hét után semmivel tére vissza anyjához. 1752-ben Edinburgba ment, gyógyászságot tanulni; azután Leydenbe, hol 1 évig különösen chemiát tanult. A' klastromokban (vetekedve), falukon fuvolázva élelmet lelve, áltutazá Flandriát, Frank- és Némethon egy részét, és Schweizba lépett, mellynek regényes földje és szép ege költői lelkét felébreszté. Vándorának egy részét itt irá. Genfben egy ifju angol oktatója lön, a' kit utazásra készite, de mocskos fösvénysége miatt hamar elhagya. Paduába ment, hol 6 hóig mulatva gyógyásszá lön. Nagybátyja halála haza hivá. 1751-ben Dovernél szála ki, 's nagy szükséget láta hamarjában. Költött név alatt még is nyere hivatalt egy kis oskolánál. De ezen tanodai szegénységbe hamar bele unván, mint gyógyszertári segéd keresé szerencsét. Felvéteték egy chemicustól, ki nagy segédet lelt benne. Gyógyitva, irogatva éle most, 's a' keletindiai társaságnál gyógyász lehetett volna, de alig kezdve a' hivatalba, a' kötelezéstől elijedvén, magára maradt. Griffithtel a' „*Monthly review*"

kiadójával megesmerkedék, ki munkás társnak meghivá, lakhelyet, élést és jó fizetést igérve neki. S hó után elvált Griffithtől 's kiadá: „*Enquiry of the present state of taste and literature in Europe*“ (1759). A' harmadik emeleti szegény lakjából majd jobbra költözködék 's „*Vicar of Wakefield*“-et irá. Többi munkái: „*Lettres on english history*“, „*Citizen of the world*“, „*The bee.*“ Ezek közül a' jobb darabokat kiválogatá, 's 1765 „*Essays*“ czim alatt kiadá. A' játékszinre is dolgozott: „*The good-natured man*“ 'stb. 1769-ben adá ki e' költeményét „*The deserted village.*“ Ez időre esnek még: „*History of England*“ és „*Roman history.*“ Baráti eszközlése által az angol festő academiánál a' régi történetek tanitója lön. 1770-ben Parisba utazott, 's irá: „*History of the earth and animated nature*“ (1774), azután ezen csintalan verseket: „*The haunch of venison*“ és „*Retaliation.*“ A' tudományok és mivek általános szótárában foglalatoskodva halt meg 1774, idegláz-ban. Baráti a' jó akaró, becsületet szerető, barátihoz, hazájához vonszódó halottnak emléket emeltek a' westminsteri apátságban, az ugynevezett *Poets-Corner*-ben, Johnson csinálta felirással. 55.

GOLGATHA, l. KALVARIA-HEGY.

GÓLICZ (*Rhynchops*), madárnem, az uszókhoz vagy hártyás lábuakhoz tartozó, kis lábai, hosszu szárnyai, ollós farka a' tengeri fecskéhez teszik hasonlóvá, de különös orra hamar esmerhetővé teszi, melyben a' felső kapcza jóval rövidebb az alsónál, 's mindenik egyszerü lemezzé lapult. Csak a' viz szinéről tudja magát táplálni, eledelét repülve kapva fel al-orrkávájával. Csak egy faja esmeretes, a' fekete G., melly leginkább az antilli szigeteken lakik; majd egy galamb nagyságu, al orrkávája ugy jár a' felsőbe, mint egy bicska. —*j—a.*

GOLCONDA, a' Gangesen innen fekvő félszigeten, a' Burda és Kistna folyói közt, a' dekani Wizamnak (királynak) britanniai védelem alatt lévő országa (4500 nsz. mfd., 's 10 mil. lak.), mellynek Hyderabad nevü tartományában fekszik has. nevü fővárosa, 's az uralkodó lakhelye, mint a' Golconda erősség is. Hires, gyémánt bányáiról. *L—ú.*

GÖLNICZ, folyó, bánya-mezőváros, és váromladék Szepesvármegyében. A' folyó a' Királyhegy aljan ered, keletre folyva sok réz és vas-zuzót, fürész és más malmokat hajt, 's Gölnicz város alatt a' Hernáddal egyesül. A' városnak réz és vasbányái vannak; vas-szálak (vasdrót) huzatik és sok kés készitetik benne. A' vár Zápolya birtokában hajdan fényes volt, most feledett omladék. 55.

GOLOWNIN (W. M.), fogságáról, 's Japan felőli tudósitásairól esmeretes orosz csász. hajós kapitány. Mint illyen, a' Japaniak birtokához tartozó déli Kurili szigetek fekvésének meghatározására, 1811. Diana hadi hajóval vitorlázott el Kamcsatka kikötőjéből. Junius közepén Enterpu éjszaknyugoti partjához ért, itt egy orosz Kurilit tolmácsul magához vett, 's Jul. 5. Kunaschier szigeténél, melly a' Kuriliak láncza-ban 20-dik, kikötött. Itt ellenségesen fogadák, utóbb pedig barátság szine alatt, heted magával, (2 tiszttel, 4 hajóslegénnyel, 's a' tolmáccsal) elfogták, Matsmai fővárosba kisérték, de jól bántak vele. Ez a' miatt történt, mivel Resanoff azon képzelt gyalázat megboszulására, melly szerint a' japani kormánytól mint orosz követ hidegen elutasittatott, az orosz amerikai társasághoz tartozó két orosz hajós kapitánynak olly parancsolatot adott, hogy a' japani partokat pusztitsák, prédálják, a' templomokat fosszák, 's a' falukat gyujtsák meg. Mind e' mellett is a' nép G. és fogolytársai iránt jó indulatot, részvételt mutatott, de a' kormány nem szünt meg gyanakodó vallatásokkal kinozni őket. Még is megengedék nekik végre a' kijárás szabadságát. A' Japaniak udvariasak és tudni vágyók valának; maga a' tudományok ottani academiájának egyik tagja az orosz tisztek által oktattatá magát az europai mathematicában és physicában. Egy japani nyelvtudós egy japan-orosz szókönyv

szerkeztetésével fáradozott. Végre három japani kormányozónak a' foglyok mellett adott kedvező jelentési kieszközlék ezek szabadságát. Ricord kapitány is, ki az alatt a' Dianát vezérlé, sokat tett erre az által, hogy egy előkelő Japánit elfogván, azt visszahozta, 's szabadon bocsátotta. Minden vagyonjokat visszakapák most a' foglyok, 's ajándékokkal eresztettek (Nov. 1813.) a' Diánára, melly Avatscha kikötőjében állott horgonyokon. Több Japániak küldének hozzájok szerencse-kívánó irásokat, 's a' főpap öt napi könyörgést rendelt szerencsés utazásokért. A' „*Narrative of my captivity in Japan, during the jears* 1811—1813" 's a' toldalék „*An account of voyages to Japan to procure the release of the author and his companions*" (kap. Ricordtól Lond. 1817. 2. köt; — oroszból Schulztól forditva 2. rész, Leipzig, 1817) megmutatja, hogy G. jó szemlélő; azonban Japanról irt tudósitásai sem olly tökéletesek, sem olly pontosak nem lehetének mint Titsching munkája, melly által Kämpfer és Thunberg kiegészitetnek. (Megjelent ez franczául, 's angolra forditva Schoberltől rezekkel „*Illustrations of Japan*" czim alatt, Lond. 1822.) Ezen kivül kiadta G. a' hajótörések történeteit is orosz nyelven. E' tengeri utazó most a' birodalmi admirálság collegiumának tagja, 's közmunkás azon uj tengeri abroszon, melly a' jeges tengert, 's Bering utját, éjszakkeleti Ásia, és éjszaknyugoti Amerika partjaival ábrázolja. Tiszteletére az orosz tengeri utazók, egy általa Amerika éjszagnyugoti partjainál felfedezett tengerszorost Golownin szorosának neveztek. *J.*

Gólya. Földinél gémfaj, Cuviernél tulajdon madárnem. Cuvier fejér gólyá-ja (*la cigogne blanche*) egy Földi Gólyagém-jével (*Ardea Ciconia L.*), mellynek jegyei ezek: fejér, szemkörnyéke és evezői feketék; orra, lábai és bőre veresek. A' nép nagy tisztelettel van iránta, kétség kivül mivel a' kigyókat, békákat stb. pusztitja; fészkét torony és kémény tetőkre szereti épiteni, hova kora tavaszi éjjel megjön, a' telet melegebb tartományokban töltvén, hol szinte fészkelt. Cuvier fekete gólyája egy Földi fekete Gém-jével (l. e.) Vannak több külföldi fajai is. Nevezetes, hogy az athenéi Areopagus egy ifjut halálra itélt, mivel az egy gólya szemeit kivájta, — az akarat gonoszságát halálra méltónak tartva. — A' gólya kerepel. *—j—n.*

Gólyaorr (*pantographum*), rajzolt tárgyaknak irányzatos megkisebbitésére szolgáló eszköz. Az egész 5 vonaldeszkából (*Lineal*) áll, mellyeknek négye forgókkal, tehát mozgathatón, 's négyszegü idomban köttetik össze. A' vonaldeszkák egyforma távolságuan lyukacsosok, ugy, hogy az ötödik vonaldeszka egyik egyközü oldaltól a' másikig keresztbe tetethetik 's megerősittethetik. Az összekapcsolt 4 vonaldeszkának egyik szegletében a' forgó helyett egy tekercs (sróf) van, az átellen lévőbe pedig egy rudacska erősittetik bele. A' tekercs az asztalban vagy egy deszkában megszorittatik, 's a' keresztben fekvő ötödik vonaldeszkának egyik lyukjában, épen a' tekercs és rudacska között lévő diagonalisban, egy rajzón (plajbász) erősittetik meg. Ha már most a' felső rudacska, a' rajzolat szélén, hosszában előre mozdittatik, mivel ez által a' vonaldeszkák mind mozognak: a' közép vonaldeszkába helyezett rajzón, sima felületen utánozni fogja a' rajzolást. Minél közelebb fekszik a' középső vonaldeszka a' tekercshez, tehát minél távolabb az átellenben lévő rudacskától, annál kisebb lesz a' rajzolat. Ezen eszköz leginkább árnyazat képek megkisebbitésénél használtatik. Feltalálója Scheiner jesuita volt, ki panthographnak nevezte, 's „*Panthographica seu ars delineandi res quaslibet*" czimü munkájában tökéletesen leirá. Azóta némelly változások 's javitások téttettek ezen eszközön, mellyek összefoglalva találtatnak Busch „*Handb. der Erfindungen*" czimü könyvében. (Eisenach 1821). 54.

Golyóbis, igy neveztetik általában minden gömb, vagyis minden

tömött gömbölyü test. A' földleirásnál és csillagtudománynál azon mesterséges gömb neveztetik igy, melly egy körön (a' délvonalt vagy délkört képzőn) belől, két sarkon mozog, 's mellynek felületén a' föld nevezetesebb helyei (földgolyóbis) vagy a' csillagok (éggolyóbis) kijelelve találtatnak. Azonkivül mindeniken láthatók azon nevezetesebb körök, mellyek a' földön és égen vonatva gondoltatnak. Ugy vélik, mileti Anaximander, Thales tanitványa, ki az 50-dik olympias (580 Kr. e.) körül virágzott, találta légyen fel a' földgolyóbist. Hogy Ptolemaeusnak már délkörökkel felkészitett golyóbisa volt légyen, látható az ő Almagestjéből; sőt a' régiek éggolyóbisokat is készitettek. Az ujabb időben, sokan jelessé tették magokat illyeneknek csinálása által. A' velenczei Coronelli (megh. 1718), Molinet Claudius és más mivészek segitségével, olly földgolyóbist készite 1683, XIV. Lajos számára, mellynek átmérője 12 parisi láb. Ezen mivész egy ugyanazon nagyságu éggolyóbist is csinála. Funk, Leipzigban 1780, teke idomu (conigloba) éggolyóbisokat adott ki, mellyek kellően használtatván, ugyan azon szolgálatot teszik, mellyet a' golyóbisok, és ezeknél hasonlithatlanul olcsóbbak. Némethonban, Nürnbergben Andreä Lajos nyitott első mühelyt az ég- és földgolyóbisok mérsékelt árron készitésére, melly után Elbingenben Endersch és Homann mühelye állott fel. Az ujabbak közül a' Bode által készültek tünnek ki leginkább, szabatosságokra, metszésök tisztaságára és szépségére nézve. A' Schotzmann haditanácsnok által rajzolt földgolyóbisok, megmutatják a' legujabb felfedezéseket. Most Drezdában (Hahn tanitó által) Leipzigban és Weimarban is készittetnek külön nagyságu és haszonvehető földgolyóbisok. Jeles egy 's két lábu golyóbisokat szolgáltatnak Londonban Adam és Cary is. Értesitést ad azoknak használásáról Bode az ő „*Erläuterungen der Sternkunde*“ czimü munkájában (1 köt. 155 's köv. lap).

Golyva, feldagadás a' nyak melső részén, a' paizsmirigy táján. Maga a' paizsmirigy megdagadása is golyvának neveztetik, de szorosan vévén mindenik különböző. A' valódi golyva kivülről támad, noha a' paizsmirigy táján, a' sejtszövet 's véredényei feldagadtától, a' vér 's nyirkok kilépésétől, 's irtóztató nagyságra nevekedhetik, mint a' Kretineknél. A' paizsmirigy daganatja lassan történik, és nagyra nőhet ugyan, de sokkal ritkább mint a' golyva. Szorosan körül irt, határos, jól megkülönböztethető daganatot képez; a' valódi golyva gyorsan támad, többnyire miverőszakból, erőltetés, kemény hurut, kiáltás, fejen teherhordás után, eleinte igen mozogható, taplós daganat, melly az uj nyomásának könnyen enged; utóbb keményebb lesz, 's itt ott mintegy porczos. A' golyvának gerjesztő okul szolgál gyakran a' nehéz teheremelés a' hegyekre; legalább hegyek között az illyen munkákkal foglalatoskodó embereknél leggyakrabban találtatik. A' mésszel gazdag vizek ivása jobban elősegiti a' golyva és a' paizsmirigy dagadását, mint a' hóléital. A' golyva könnyebben gyógyul, ha mindjárt eleinte hatalmas gyógyitás tétetik ellene; később, ha a' sok véredény benyult a' daganatba, 's ott elágazott 's gyökeret vert, ha a' hártyák 's apró izmok megvastagodtak, a' kidagadt nedvek megkeményedtek, mindig nehezebb 's nehezebb lesz.

—*j—a.*

Gomarus, Gomaristák, l. Reformata egyház.

Gombafa, Gombafamü, l. Phelloplastica.

Gombák, majd a' legegyszerübb növények, levelek 's látható virágzás nélkül. Azonban nemző részeik 's gyümölcsök már bebizonyitattak. Diószegi és Fazekas 12 német irták le füvészkönyvökben, u. m. a' galóczát 67 fajjal, a' tinórut 17 fajjal, gerbent 1 fajjal, szömörcsögöt 2 fajjal, redócsögöt 1 fajjal, köbölkét 2 fajjal, szitalapot 3 fajjal, nyolczijast 6 fajjal, palánkát 8 fajjal, pöfeteget 7 fajjal, poralomot 2 fajjal, penészt 4 fajjal. A' fa-

miliák kedvelői ezen rokonságokat vevék fel: 1) Porgombák (*Coniomycetes*), ezek általjában golyócskák, hosszas vagy csillagidomu testek is, néha izeseknek (tagosaknak) látszók vagy legalább egy, két vagy több keresztvonással birók. Más növények felbőréből kelnek elő, mellyet néha csésze vagy más külső tok gyanánt magokkal vesznek, tulajdon burokjok pedig nincs, és ez valódi esmertetőjök. — Számos mennyiségben látszik az üszög a' növények levelein. Ez a' növényképzet legegyszerübb szüleménye, csupa golyócsokból álló. Ha ezen golyócsokon keresztvonal látszik, akkor *Dicaeoma* Link, ha több keresztvonás van 's a' testek hosszudak, mintegy izesitve, akkor *Puccinia* a' neve, a' hova a' gabona fején és levelén találkozó üszög is tartozik. Néha a' porgombának van telepje, melly neki részint tulajdona. és az vagy kocsonya nemü, a' növényből kiizzó tömeg, mellyben a' csiraszömök ágyazva vannak, mint Link *Podisoma*- 's *Gymnosporangium*-jánál, mellyek gyakran találtatnak a' mi gyalogfenyőinken; vagy azon telep szikár, idomtalanul sejtes vagy rostos anyagból áll, mellyen hasonlóképen a' szömök feküsznek, mint Link *Exosporium*-jánál. De gyakran nem is látszik egyéb, mint a' felszin szinének elváltozása, idegen nemü képzés a' föld szinén, a' nélkül, hogy szömök volnának rajta. 2) Penészgombák (*Hypomycetes Mart. Nematomyci Nees*) nem csak csiraszömökből, hanem tulajdon szálalból vagy csövekből állanak, 's ez utolsók gyakran izesek 's némelly fajnál az izek csiraszöm gyanánt leválnak. Ezek is rothadt fán, gyümölcsökön, leveleken, sőt más gombákon is találtatnak. Ide tartozók a' következendő nemek: Byssus, Racodium, Dematium, Monilia 'stb. 3) Hasgombák (*Gastromycetes*). Az alkat mind inkább öszvetett, szövődöttebb lesz; mert itt a' porgombák szömgolyói vagy magán vagy szálakon függve, tehát mint penészgombák, tulajdon tartóba (*peridium*) vannak zárva. Legközönségesebb például szolgál a' bovista, melly golyóhoz hasonlit 's a' legfinomabb, hajszöveten függő porszömökkel töltetik be. 4) Tulajdon gombák-nak azok neveztetnek, mellyek a' leggyengédebb nemzőrészeket (magokkal együtt) a' legfinomabb tömlőkben foglalják, legkivülről pedig külhártya veszi az egészet körül. Ezeknek sokkal szövődöttebb alkatjok van, mint a' többieknek. Gyakran a' földben gyökereznek, gyökgomot hajtanak, ebből szárt, ezen pedig félgolyó vagy ernyőidomu kalapot. Szövetjek néha láthatólag sejtes, néha egyszersmind rojtos és csöves. A' tömlőhártya a' galóczánál (*agaricus*) leveleket képez, a' tinórunál (*boletus*) csőket, a' gerbennél (*hydnum*) töviseket 'stb. A' gyengéd tömlők mindig bizonyos számu maggal vannak megtöltve 2, 4, 8-al. A' mint tudva van, ezen gombák mindenütt teremnek, különösen ősszel az árnyos, nedves erdőkön, 's csak némellyiket lehet eltartani továbbra. 5) Mag vagy szömgombák (*Myelomyci*), legtökéletesebbek a' gombák között, 's átmenetelt tesznek a' harasztokhoz. Zárt tartókhoz hasonlitanak, mellyekben a' közönségesen 8 maggal biró tömlők foglaltatnak. Leginkább haldokló kérgen és leveleken találtatnak. — A' gombák álló részeikre nézve az állatokhoz minden növénynél inkább közelitve, nem kevessé tápláló étket adnak, hanem mivel sok fajok erős méreg gyanánt munkálkodik, a' legnagyobb vigyázás szükség e' részben. A' galócza sok faja megehető, p. o. a' szegfü g. a' tövisalli (*deliciosus*), a' veres g. (*A. campestris*) 'stb. A' tinóru némelly fajai is étekül szolgálnak, p. o. a' husos t. (*Boletus bovinus*), melly a' szellős tölgyesekben ősszel bőven terem. De ezen galócza és tinóru fajak közül számosan erős méreg gyanánt dolgoznak az ember gyomrában, mint p. o. a' légyölő galócza (*A. muscarius*), és a' keserü g. (*A. piperatus L.*) Abból Sibiria némelly részein részegitő italt készitenek; ezt Kurland 's Burkusországban meg is eszik, a' mi nálunk veszedelem nélkül lehetetlen. — A' Magyar a' Szivacsot (l. e.) vagy spongiát gombának soha sem nézte, mint a' Német, kinél Schwamme a' neve. A' taplógombát, mint a' tüzszerszám egyik valódi részét, l. Tüzszerszám czik. alatt. —*j*—*a*.

Gömb, olly test, mellynek minden felületén lévő pontjai, ugyan azon távolságban vannak a' belölről lévő középponttól. Anyagtartalmok épen olly arányban van az egyenlő alapu és magasságu HENGER-hez (l. e.) mint 2, 3-hoz; ellenben pedig az egyenlő alapu és magasságu mathematicai tekéhez, mint 2, 1-hez. Ezen arányt Archimedes találta ki elöször; melly azt mutatja, hogy a' gömb, tartalmára nézve a' másik két test között áll, de mint idomzati alkatára nézve legtökéletesebb, amazokon feljül emelkedik. Nevezetes, mint igyekszik a' természet a' legparányibb féreg tojásától fogva szinte a' napig, a' mellynek sugárán az magát ringatja, és a' harmat legkisebb csepjétől a' világ tágas üréhen futó testek legnagyobbikáig, alkottatasok különfélesége mellett is, a' gömbidom alkotásának idealját megközelitni. E' szerint nem csudálhatni, ha azon őskorban, midön még az érzékiségen feljül levő képzeletek az érzéki világ tárgyai által ábrázoltattak, némelly bölcs férjfiak magát az istenséget is gömb idomban gondolák magoknak.

Gömbháromszeg, gömbölyeges háromszeg; a' legnagyobb körbeli három iv által befoglalt része valamelly gömb felületének. Minthogy a' mi földünk is gömb, tehát felületén külön irányban lévő három helység, mint például Drezda, Bécs és Straszburg, csucsait képzi a' gömbháromszegnek.

Gömbölyeg. Ha egy fél ellipsis vagy ennek idomától csak kevéssé különböző görbeség, tengelye körül megfordul, az illyképen leiratott idom, vagy formáltatott test, gömbölyeg. Minthogy földünk, sarkainál belapult gömböt képez: a' mondott határzat szerint, az is a' gömbölyegek közé tartozik. A' messzelátó csők hasonlót mutatnak leginkább Jupiteren és Saturnuson is; és theoriai (elméleti) okfők szerint azt állithatjuk, hogy minden tengelye körül forgó égi test, gömbölyeges idomu.

Gömbös (Antal), jeles nemzetségből született Vasvármegyének kemenesallyai járásában, Hőgyészben. A' mondott megyének táblabirájává neveztetett, 's 1817 lantos verseket ada ki ezen czim alatt: „Kemenesi Lyra" (Szombathelyen). —*no*—

Gömör, vármegye és mező város a' tiszáninneni kerületben. A' vármegye Szepes, Liptó, Torna, Borsod, Heves, Nógrád és Zólyom vármegyék közt fekszik, 76 $^{2}/_{10}$ nsz. mt. nagyságu, egy püspöki és 12 mezővárossal, 236 faluval. Lakosinak száma 181,000; a' Magyarok nem sokkal számosabbak benne a' Tótoknál; Német alig van; Czigány mintegy 1600. Földe nagyrészint hegyes; folyói közt nevezetes a' hamar eltünő Hangony, Gortva, Macskás, Rima, Balog, Turócz, Csetnek, Sajó stb; éghajlatja mérséklett; termékei buza: rozs, árpa, kukoricza stb., gyümölcse bőségben van; a' Sajó és Rima völgyein szép szarvas marhái vannak; a' leggazdagabb érctermő vármegyékhez tartozik, van kevés aranya, sok és jó vasa, reze; sok becses köve, mint amethyst, chalcedon, félopál, zöld és nemes granát stb. 21 már használt savanyu forrása van. Nevezetesebb helyei: ROSNYÓ (l. e.) Csetnek, Gömör a' Sajó mellett, a' vármegyében legjobb dohánnyal; Rima-Szécs, Rima-Szombat, Tiszolcz, AGTELEK (l. e.) hires barlangjával. 55.

Gomron, Bender-Abassi, hires persa város Kerman tartományban a' persa öbölnél, Ormus szigetével átellenest, igen jó kikötővel 's 3000 lakossal; különösen hajdanában igen virágzó volt, 's indus és europai kereskedőktől szamosan látogattaték. Lakosai nyaratszaka a' közel erdőkbe 's hegyek közé vonulnak a' nagy hévség miatt.

Gönczi Fabricius György, reformatus predikátor Debreczenben a' tizenötödik század végén, Juhász vagy Melius holta után. Megjárta Olasz, Német és Franczia-országok hiresebb academiájit. Munkáji: 1. *De disciplina ecclesiastica, sive Gubernationis ecclesiasticae legitima forma in hungarica natione cis Tibiscum* (Debrecini 1591. 8.) 2. Keresztyéni énekek, mellyek a' Gradual mellett 's a' nélkül is, a' hol azzal nem élhetnek, a' Magyar Nemzetben re-

formáltatot Ekklésiákban szoktanak mondatni. (Debreczenben 1592. 4.). *Rumy.*

GÖNCZI HORDÓ, felső magyarországi hordó, melly Abaujvármegyében a' Hernád folyó mellett fekvő Göncz magyar mezővárostól kölcsönözé nevét. A' tokaji borok közönségesen gönczi hordókban tartatnak, mellyek 2 2/5 budai akóval (cseberrel), rendszerint 176 vagy legalább 172 icczével telnek meg. Vannak azonban még fél ekkora, sőt kisebb gönczi hordók is. 54.

GONDAR, Habesch (Abyssinia) fővárosa keleti Afrikában a' Nilus két apró mellék folyamánál, 60,000 (?) lakossal, kik posztókészitők, fazekasok és nagy kereskedést üzők. Egy püspöknek lakhelye.

GONDOLAT, az értelem szüleménye, mennyiben ez alatt a' gondolkozásra való tehetség értetik. A' gondolkozás által a' szemléletek és érzetek megfogásokra, mint közönséges előterjesztésekre emeltetnek fel; ezen megfogások pedig ismét itéletekké és okoskodásokká köttetnek öszve. A' honnan minden megfogás, minden itélet, minden okoskodás, gondolat. De tágasb értelemben az ideák is, mellyeket az ész képez, sőt legtágasb értelemben minden előterjesztések általjában gondolatoknak neveztetnek. A' gondolat a' legbelsőbb tulajdona az embernek, mellyről csak Istennek 's a' maga lelkiismeretének tartozik számot adni. A' gondolat által egy szempillantatban más helyzetbe, sőt a' legtávolabbi világtestbe is általalteheti magát az ember. Innen mondják, hogy a' gondolatok sebesebbek a' villámnál. Azonban ezen esetben a' gondolatok alatt a' belső érzéknek vagy a' képzelődő tehetségnek előterjesztéseit értik. Mert a' képzelődő tehetség az tulajdonképen, melly bennünket szárnyain akarmelly helyre kényünk szerint viszen, 's akarmelly viszonyba helyez kényünk szerint. *A. B. S.*

GONDOLKOZÁSI SZABADSÁG. Minthogy a' gondolkozás belső, és semmi külső kinszerités által meg nem határozható munkássága az embernek: tehát a' gondolkozási szabadság senkitől sem vétethetik el, és közvetetlenül nem lehet a' külső törvénynek tárgya. A' mennyiben ez alatt a' saját gondolkozás, és a' gondolkozás akadályaitól, és tévelygéstől 's előitélettől az által nyert megszabadulás is értetik, kiki csak maga adhatja magának a' gondolkozási szabadságot. Azonban némi indirect külső kinszeritést itt is lehet gondolni annyiban, a' mennyiben *először* a' statusoktól néha esküvési kijelentések kivántattak az emberek belső meggyőződése felől, vagy bizonyossá tételek az iránt, hogy az ember a' hitnek valamelly regulájától eltávozni nem akar (hitbeli vallástételek, ugy vélt tévelygő tudományok visszavétele, Teszt-esküvés (vallásbeli esküvés) Angliában), és a' fogyatkozások, mint vétkek megbüntettettek; *másodszor* pedig, a' midőn a' saját helyes gondolkozásra való nevelés, a' tanitók határok közé szoritása, a' tanitó intézetekbe alkalmatlan emberek állitása és a' szellemet elnyomó tanitási methodus által meggátoltatik. Illy eszközök által valamelly népnek szellemi kifejtődése minden bizonnyal darab ideig visszatartóztatik, ámbár ez az isteni gondviselésbe és a' természet törvényébe való vakmerő belé avatkozás, utoljára mindenkor hijába valónak 's maga magát megbüntetőnek mutatkozik. A' maga gondolatainak beszéd és irás által való szabados közölhetését, csak igen különözött értelemben lehet, a' gondolkozási szabadsággal kifejezni. *A. B. S.*

GONDOLKOZNI, I.) legszélesb értelmében a.) az előterjesztéssel egyet jelentve használtatik, és akkor teszen: valamelly dolgot, mint tárgyat eszmélni, vagy b.) előterjesztéseket egybekötni, kivált világos eszmélettel; de akkor osztán megkülönböztetik a' gondolkozást 2.) szorosb értelemben az érzéki előterjesztéstől, az-az, az érzékek által való szemlélettől, és a' phantasia képzelődésétől 's költésétől, és értik alatta a' léleknek ön munkás, 's nem közvetetlenül kivülről gerjesztett előterjesztését, mellynek czélja az igazság; a' gondolkozó tehetség (intelligen-

tia, a' köz életben ész, vagy értelem, ellenébe téve az érzékiségnek) alatt pedig az önmunkásságu, nem érzéki ismeretnek, 's gyakran annak alkalmaztatásának és itélésben 's cselekvésben való kinyilatkoztatásának tehetségét is. Végre megkülönböztetik 3.) a' gondolkozást még szorosb értelemben (melly formalis logicai gondolkozásnak is neveztetik) az ismeréstől tulajdonképi értelemben véve (vagy a' transcendentalis gondolkozástól), és a' gondolkozó tehetséget ezen értelemben, vagy az értelmet, a' felsőbb ismerő tehetségtől, az észtől, ugy hogy a' gondolkozás alatt a' közönségesnek eszméletét, vagy előterjesztését, vagy a' megfogások által való előterjesztést, az értelem alatt pedig a' megfogások által való előterjesztésnek és megfogások egybekötésének tehetségét értik. Ezen értelemben a' gondolkozáshoz tartozik a' megfogások felvevése és képzése (gondolkozás és értelem legszorosb értelemben), az itélés (és annak tehetsége, az itélő tehetség) és az okoskodás (okoskodó tehetség, ész, logicai értelemben). A' gondolkozás, vagy az előterjesztések egybekötése a' megfogatban, a' mi lelkünknek bizonyos törvényei szerint megyen véghez, mellyeket mi gondolkozási törvényeknek (logicai törvényeknek) nevezünk, mellyek között a' legfőbbek (vagy alaptételek) az Identitásnak (l. e.) vagy az ellenmondásnak, az ellentételnek, vagy a' kirekesztő Harmadiknak (exclusi medii s. tertii inter duo contradictoria) alaptételében, és az (elegendő) oknak vagy a' dependentiának okfejében állanak, 's e' szerint a' gondolkozásnak jelességei az egység, meghatározottság és összefüggés. Az értelmi ismeret (logicai ismeret), eszközlött vagy discursiv ismeretnek is neveztetik (ellenébe téve a' közvetetlen ismeretnek, mellyet a' képzelődő tehetség és ész által nyerünk), mivelhogy az, és az arról való meggyőződés csak eszközölve, az az: az egybekötendő előterjesztések összehasonlitása (reflexio) által származik. Neveztetik a' gondolkozás gyakran reflexionak (az értelem reflectáló tehetségének) is, mivel a' reflectálás a' gondolkozásban fő munkásságot gyakorol az abstrahálás mellett. A' gondolkozás olly különbféle, mint az embernek szellemi képzettsége általjában. Közönségesen véve következő fő nemei vannak a' gondolkozásnak, t. i. a' köznépi és a' methodicus (logicai) az az: a' logicai törvények szerint rendelt, planumos gondolkozás, mellyre a' logica ád utasitást. Továbbá az in abstracto való gondolkozás, az az: olly gondolkozás, melly a' megfogás alá tartozó egyes tárgyaktól abstrahal, és magát a' megfogást, vagy a' tárgyakban lévő közönségest és szükségesképen valót tisztán és elegy nélkül veszi fel, és az in concreto való gondolkozás, az az: a' megfogásnak bizonyos tárgyakon való gondolása. Ebben áll az értelemnek popularis vagy köznépi használása, mivel vagy szántszándékkal, a' világositás és oktatás végett (a' midőn a' megfogást példák által eszméltetjük), vagy ki nem mivelt értelem mellett, akaratunk ellen is igy gondolkozunk; midőn ellenben az in abstracto gondolkozás az értelemnek tudományos használásához tartozik, mivel a' tudomány magában véve a' közönségessel és szükségesképen valóval foglalatoskodik. *A. B. S.*

Gondviselőség, gazdasági ügyek igazgatására, a' serdült (12 éves) fiu-gyermek által valamelly alkalmatos személynek adatott jog. A' gyámságtól (l. e.) csak annyiban különbözik, hogy ennek fő czélja, a' vagyon helyes kormányzása, a' kiskorunak (minorennis) személyére ügyelés pedig csak mellékes, holott a' gyámság czélja ellenkező; továbbá, hogy gondviselőnek a' fiu-gyermek a' törvény értelméhez képest, önkénye szerint választhat akárkit; gyámot pedig nem. Annál fogva a' gondviselőség alatt lévőnek személye 's tettei nem a' gondviselőtől, hanem a' törvénytől függnek; 's a' kiskorunak egyéb dolgait sem ön, hanem annak nevében igazgatja. A' házi dolgok viselése iránt azonban teljes hatalommal bir, 's a' javakra nézve szinte azon kötelezésekkel terheltetik, mellyekkel a' gyám. Gondviselő azonban végrendelet (testamentum) által nem adathatik; és mivel a' leányok és tébolyodottak a' törvé-

nyek által gyámság alá rendeltettek: gondviselőt magoknak nem választhatnak. Egyébiránt pedig jelen időben a' gyámság és gondviselőség között csak az a' különbség van, hogy a' fiu-gyermekek, mig a' törvényes időt (12 év) elérik, g y á m s á g, annakutána pedig a' tökéletes korig (24 év) g o n d v i s e l ő s é g alatt lévőknek mondatnak. —*no*—

Gonfaloniere, a' hajdani Lucca köztársaság feje; magyarul annyi, mint zászlós ur. A' nemesség közül választaték, 's két hónapnál tovább nem viselheté hivatalát, mellyből a' tiszteleten és szabad asztalon kivül semmi haszon sem háromlott reá. Ugyan azon személy, csak hat év mulva választathatott ujolag ezen tisztségre. — A' p á p a s z é k *gonfaloniere*-je, a' parmai herczegek czimje volt. —*no*—

Gonosz tett, valódi értelemben olly testi munkálatot jelent, mellynek következésében valamelly személynek erkölcsi vagy birtoki gyarapulása meggátoltatik, vagy állapotja rosszabbá tétetik. E' szerint tehát ide értetnek mind azon cselekedetek, mellyek akár a' szabott (positiva) törvényekkel, akár a' természet rendszabásaival, törvényeivel ellenkeznek. A' gonosz tett mindenkor cselekvést jelent, nem pedig maga után nyomot nem hagyó indulatot, szenvedélyt, vagy ollyas lelki és testi változást, melly sem magunk sem mások állapotját nem rongálja. Ezen tekintetben különbözik a' büntől, melly még a' gondolatok minőségének meghatározásával 's helyes vagy vétkes voltával, és ez utolsó esetben — kárhoztatásával is, foglalatoskodik. De abban mind a' kettő megegyez, hogy az általok okozott sérelem vagy kár, nem kirekesztőleg embertársainkat, hanem ön magunk személyét is érheti. A' gonosztetthez továbbá sokféle nézetek járulnak, mellyek szerint annak nagysága és kártékony volta, polgári, erkölcsi, vallási és illendőségi tekintetben szokott meghatároztatni. Szükebb értelemben gonosztett alatt csak ollyan kártékony munkálatok értetnek, mellyeknek bal következéseire nézve, a' cselekvő személy a' világi vagy egyházi törvényhatóságnak felelettel tartozik. —*no*—

Gonsalvo (Hernandez y Aquilar), Montillában Cordova mellett szül. 1443 's idővel n a g y v e z é r (el gran capitan) melléknevet kapott. Atyja don Diego alatt 15 éves korában harczolt Granada ellen. IV. Henrik király, vitézsége jutalmául egy fegyveres csapat vezérlését biztaréa, mellyel ő 'egész Malagas kapujáig félelmet terjesztett, 's Las Yegnasnál 1460 a' győzödelem kivivását hathatósan mozditotta elő. A' csatamezőn maga a' király övedzé derekára a' lovag-kardot. 1458—67 vitézséggel folytatá szolgálatját a' Maurok ellen, valamint szinte Gibraltar bevételekor, 's a' cataloniai hadban is. Midőn Henrik halála után Ferdinand és Isabella léptek a' királyi székre, mellyet a' portugáli király kétessé akara nekik tenni, együtt küzdött a' győzödelemért Toronál 1476. A' Granadával volt háboruban, több helyeket ostrommal vett be, 's a' legmerészebb Maurokkal is kiszált kettős viadalra. Midőn végre magát Granada, az ő általa szabott feltételek alatt megadá, a' győztesek bemenetelekor ő vitte Castilia zászlóját. Azután 5600 emberrel küldte őt Ferdinand, rokonának, Fridrik nápolyi királynak segitségére a' Francziák ellen; kinek midőn megerősitette királyi székét, visszatért Spanyolhonba, hol ismét a' Maurok ellen csatázott. Midőn XII. Lajos fr. király Nápoly ellen ujra hadat kezdett 1500, Gonsalvo is fegyverre kelt 4300 emberrel, mintha a' Velenczeieknek akarna a' Törökök ellen segédet nyujtani. Meg is szabaditotta ugyan Zántet és Cephaloniát azoktól, de azután Siciliába evezett, 's kinyilatkoztatá a' nápolyi királynak, hogy a' királyság azon részének általvétele miatt jött légyen, melly a' XII. Lajossal kötött egyezet szerint spanyol birtokhoz tartozik. Fridrik király két ellenség által szorittatva, végre mégis a' Francziáknál lelt segedelmet, kik herczeg Nemours alatt Nápolyba mentek, mig azonban G. Calabriát katonasággal megrakta, 's még B silicata-t és Capitanata-t követelte. Ezeket a' Francziák az ő részekhez (Abruzzohoz) tartozóknak állitották; 's igy háborura kelt a' dolog, melly változó szerencsével folyt, mignem G. a' se-

minai győzödelem által (1502) mind a' két Calabriát megnyerte. De még diadalmasabb lön Cerignolanál 1503, mellynek következésében Abruzzo és Apulia magokat megadták, 's G. Nápolyba bement. Innét Gaëta ellen indult, mellynek ostromát, minthogy hosszasan tartott, don Pedro Navarra-ra hagyta 's maga az ellenség eleibe ment; megverte a' mantuai marquist, 's 8000 emberrel 30,000 Franczián tökéletes győzödelmet nyert, melly Gaëta elestét is maga után vonta. Most Nápoly birtoka bátorságositva volt. Ferdinand a' győzödelmesnek Sesa herczegséget ajándékozá, 's határtalan hatalmu alkirállyá nevezte, melly helyezetében csak hamar megnyerte a' nép szeretetét. De szerencséje hatalmas ellenségeket szerze neki, kik Ferdinandot annyira vették, hogy eleinte hatalmát korlátok közé szoritná, később pedig őt hivatalától elszólitná 's magával Spanyolhonba vinné, a' hol sz. Jakab rendének nagymesterévé nevezé. G., mivel befolyását elvesztette, megelégedetlen volt, 's a' castiliai connetablehez csatolta magát, 's még jószágaira Granadaba vonulta után is tartott ő és a' király között a' visszálkodás, ki az agg vitéz iránt mindenkor legnagyobb kiméllettel viseltetett. Végre megengesztelődtek, 's G. épen a' sereg vezérlését szándékozott áltvenni, midőn Granadában 1515 meghalt. —no—

Gonzaga. A' császári hatalomnak Olaszországban a' 11 száz. ellenyésztével, Mantuában az első nemzetségek foglalák el a' kormányt mellyek közt a' Bonacossi ház 40 évig leghatalmasb vala, midőn a' Gonzaga ház emelkedett fel. Hazája több hatalmas házak közt ingásának Lodovico G. (Aug. 14. 1328.) vetett véget, miután fiai, kivált a' merész Filippino, magányos boszutól ingereltetve, Mantuát 800 gyaloggal és 500 lovassal elfoglalták, a' város fejét, Bonacossi Passerinot, az ütközetben megölték, 's párthiveit elüzték. Lajos császár Mantua kapitányát I. Gonzaga Lajost most császári helytartónak tevé, ki 1360. 93 éves korában halt meg. Örökösei közül János Ferencz Sigmond császártól 1432. markgrófság czime alatt nyeré a' várost és határát. Később a' G. ház, III. Lajos fijai, Fridrik, János Ferencz, és Rudolf által három ágra oszlott. Fridriktől származtak a' mantuai markgrófok, kik 1530. II. Fridrik és V. Károly alatt herczegek lettek, 's 1726. kiholtak; Ján. Ferencztől és Rudolftói ssármaztak Sabioneta és Castiglione herczegei, kiknek jószágait a' császár 1692 elfoglalta. Uj ágat nyert a' G. ház, midőn Fridrik, a' II. Fridrik testvére, örökségben Guastallát kapta; de ez is kiholt 1746. — E' nemzetségnek, melly Németországnak két császárnét, Lengyelországnak egy királynét adott, 's mellynek mellék (Vescovati) ágából 1820. még Mantuában magányos állapotban két maradék élt, — legnevezetesebb tagjai: I Lajos fia Filippino, jeles vitéz, ki 1358. mag nélkül holt meg. Ennek második testvére Guido vagy Guy 1360. Mantua 2. kapitánya, — legifjabb öccse pedig Petrino vagy Feldrino, a' Novellara grófok törzsökatyja volt, de Camillo G.-ban ez ág is kiholt 1728. Guidónak két fia volt, Ugolino és Lodovico; ez utolsótól származik Ferencz, Mantua 3. kapitánya, derék bajnok. Ennek fija, János Ferencz is vitéz tetteiről hires; atyját a' kapitányságban követé 1407. Ezt Sigmond császár különös érdemeiért Mantua markgrófjává tette, 's e' méltóságban fia III. Lajos, kit töröknek hivának, 's ki atyját vitézségben még felül multa, — utóbb unokája Fridrik (megh. 1484.) 's ennek fia II. Ferencz (megh. 1519.) követék. II. Fridrik, II. Ferencz fia, V. Károly által Mart 25 1530. Mantua herczegévé tétetett, 's a' montferrati markgrófságot kapta. E' méltóságban maradéki is örökültek. Követte 1540 fia III. Ferencz; ezt, 1550. mag nélkül meghalván, öccse Vilmos, (megh. 1587.) kinek fia és örököse I. Vincze, a' Törökök ellen folyt magyar háborukban jelesen vitézkedett. Ennek maradt három fia, IV. Ferencz (megh. 1612.) IV. Ferdinand cardinál, (megh. 1626.) és II. Vincze (megh. 1627.), kik az uralkodásban egymást hamar felváltá, 's mindnyájan fiu

maradék nélkül haltak meg. Velek kimult az uralkodó ág. A' legközelebbi örökös I. G. Károly neversi herczeg lett volna; de még a' guastallai herczeg II. Ferdinand is az egész örökségre, 's Károly Emanuel savoyi herczeg Montferratra tartának just. A' neversi ház jogai elég világosak valának, mert a' neversi herczeg Lajos, I. Károly atyja, nagyatyja volt II. Ferencz herczegnek, 's midőn Francziaországba ment, nem mondott le az örökülésről. Francziaország, Velencze és a' pápa segiték ezt, mivel mindnyájan ohajták a' spanyol ausztriai nagy hatalom végét, 's ez eset határozhata. Spanyolország és Austria ellenben a' savoyeni herczeg alaptalan keresetét támogaták; honnan a' mantuai örökülés rende iránti háboru keletkezett, melly végre Richelieu kivánsága szerint folyt le, mivel a' császár kénytelen vala Nevers Károly herczegnek engedni mind Mantuát, mint Montferratot. Ez nyugalmas birtokba lépett 1631, 's követte 1637 unokája III. Károly. (II. Károly még atyja éltében megholt 1631.). Ennek uralkodása alatt nyerte a' herczegség egész függetlenségét (megh. 1665.). De fia és követője IV. Károly franczia várőrző sereget vitt Mantuába, 's a' spanyol örökülési hadban Francziaország pártjára állott. E' miatt I. József császár a' birodalomból számüzte, 's Paduában 1708. megholt. Herczegsége birtokában Austria maradt, 's Montferrat Savoyának engedtetett. — E' hires uralkodó házból sokan mint vitézek, mások mint a' művészségek, tudományok és régiségek baráti jeleskedtek. G. Lajos, Crema Pietrot levéllel 's aranynyal megrakva küldé Petrarcához Francziaországba, hogy hozzá jövetelre birja. Egy másik Lajos, ki 1549. holt meg, költő volt; Cesare 1565. a' „*degl invaghiti*" academiát állitá; többen kép- és régiségtárokat alkottak. Giulio Romano nagy kiterjedésü képiró iskolát nyitott. Asszonyai is jeleskedtek e' nevezetes háznak. G. Barba vette rá férjét, Eberhard würtembergi herczeget, hogy Tübingenben tud. egyetemet alapitson. Isabellát, Urbino herczeg hitesét, Sansovino a' tudományok anyjának nevezé; Lucretiától, Paolo Manfrone szerencsétlen hitesétől, van egy levélgyüjtemény, (1552; mellyet azonban Haym, Landi Hortensionak tulajdonit.) Azok közt, kik a' kormányra befolyásokkal nevet szereztek, Luisa Maria, Károly herczeg leánya, Wladislav, és Kazimir lengyel királyok hitese tünik fel. Megh. 1667. Ennek testvére Anna, Eduard pfalzi herczeg nője, egy darabig a' franczia udvarnál nagy szerepet játszott. Megh. Parisban 1684. 68. évében; 's iratai közül vannak amaz érdekletes „*Mémoires d' Anne de Gonzagues*" (London és Paris 1786.) *J.*

Gorani (Jósef, gróf), politicai iró, 1740 szül. Milanoban, régi nemzetségből, mellynek nevét lakhelyök utszája is viselé. Ezen tudományosan mivelt ember, tagja volt egy, kávéházának neveztetett literatori társaságnak, melly Voltaire-rel, Diderot-val, d' Alembertel, 's Holbach báróval levelezett. G. „*Le café*" czim alatt egy polgár-kormányzási tartalmu időszaki irást ada ki. A' társaságban, melly a' franczia lázadás ügyét védelmezé, e' tárgyra nézve Gorani volt legtüzesebb. Érettebb korában kiadott, 's a' bölcselkedést, statusgazdaságot és köznevelést tárgyazó munkáiban democratiai szellem uralkodik. Illy lélek ömlik el az ő: „*Mémoires secrets et critiques sur les cours d' Italie*" czimü iratában is. A' szabadság és egyenlőség, a' nép jogai, és a' születési megkülönböztetés eltörlése iránti okfejei okozák, hogy a' milanoi nemesség névsorából kitörülteték, 's javai elkótyáltatának, de ellenben a' franczia nemzeti gyülés által fr. polgári czimmel diszesittetett. 1792 Frankhonba ment, 1794 pedig Genfbe, a' hol 1822 meghalt. —*no*—

Görcs, beteg összehuzódása az izmoknak. Az izom összehuzódása, 's kitágulása (kiterpülés) az idegek munkálatától függ (l. Mozgás). Ha az izom az ideg akaratja ellen összehuzódik, görcs van jelen; nem különben, ha a' szabályos mozgásnál nagyobb, gyorsabb, tartósabb mozgás történik az akarat alá nem vetett izmokban. Huzgörcsnek nevezte

tik az, melly tartósan lepi meg az izmot, rázgörcsnek pedig, melly váltogatva huz és hamar szünik; hova a' nyavalyatörés, szivdobogás, habatolás, vitgörcse, sardoni nevetés, görcskór 'stb. tartoznak. A' gyenge izmu, 's érzékeny idegü emberek leginkább szenvednek a' görcsben, p. o. gyermekek, gyengéd nők és beteges férjfiak. Görcselleni szerek azok, meilyek az idegek rendetlen hatását az izmokra meggátolják, azoknak hatását, ingerlődését rendesitve, kisebbitve, vagy az izmokat erősitve. Csak a' legnagyobb vigyázás mellett élhetni velek. —*j*—*a*.

Görcshal (*torpedo*), Földinél a' rája neméhez tartozik, Cuviernél tulajdon nemet tesz ezen leirással: „Farka rövid és még elég husos; teste tányéra majdnem kerekes, melső széle az orr két nyujtványa által képződvén, mellyek oldalast fordulnak, hogy a' melyszárnyokat elérjék; a' köz ezen melyszárny, a' *fej* és a' kopótyu között telve van mindenik oldalról egy rendkivüli készitménnyel, apró hártyacsőkből készülve, 's egymáshoz ragasztva, mint a' méhek csinálta lép, sulyegyenü rekeszekkel apró, nyálka telte üregekre osztva, számos idegtől élesztve, mellyek a' 8-dik pártól erednek. Ezen készülményben létez a' villanyi vagy galvani erő, melly olly hiressé tevé ezen halakat, 's nevöket adá; az érintőknek erős csapást tudnak adni, 's hihetőképen ezen móddal élnek, ragadmányok megszéditésére. Testök sima, fogaik aprók, hegyesek." Több faja iraték már le; Linné másokkal zavará össze, 's utána többen tevék azt. —*j*—*a*

Gordius, egy földmives, ki a' phrygiai királyi székre emeltetett. Midőn t. i. lázadás támadt, 's a' lakosok az oraculumot a' választandó uj király iránt megkérdezték: azt rendelte az nekik, a' ki haza mentekben az uton, egy kocsin fog velek összetalálkozni, Jupiter temploma meglátogatására menendő. Ez Gordius volt, ki háladatosságból a' kocsiját Jupiternek szentelte, 's rudjára ollyan mesterséges csomót kötött, hogy az oraculum annak az egész világ uradalmát oda igérte, a' ki azt feloldandja. Ez épitette Gordium fővárost. Midőn Sándor Gordiumba jött, 's a' csomó feloldhatását lehetetlennek látta, kardjával vágta kettő. 54.

Gordiusi csomó, l. Gordius és Sándor.

Goréé, egy sziget Senegambia partjain, délszakra a' Jóremény fokától, bazaltsziklából áll, 2 erőssége 's 500 többnyire franczia lakosa van, kik arany fövennyel, elefántcsontal, kereskednek.

Görény (Mustela Putorius L. Viverra mephitis Gm.), menyétfaj a' husevő emlősök rendében; jegyei ezek: sárgán feketélő, szája és füle hegyei fejérek. — A' menyét nemüek egész rokonsága különös büzü, de a' görény minden faj között legbüzösebb, a' mi a' farzacskójába gyülő nedvtől vagyon. Élelmül szolgálnak neki a' tyukok, tojások, és halak. —*j*—*a*.

Görgeny-oroszfalu. Erdélyország Tordamegyéjében a' görgenyi járásban, hasonló nevü folyónál fekvő oláh falu; a' báró Bornemisza nemzetség tulajdona. Szász-Régentől egy órányira fekszik; jeles sóforrásai vannak.

Görgeny-Szent Imre, szab. mezőváros Erdélyben, Tordamegye görgenyi járásában, hasonló nevü folyónál, Szász-Régentől egy mértföldnyire, hegyek 's erdőségek között. Lakosai Magyarok, Németek és Oláhok. Egy papiros malma, és félporczelán edény-gyára van. A' báró Bornemisza nemzetség várával, 's három külön hitvallásuak egyházával diszeskedik.

Görgey, nemes virágzó nemzetség Szepesvármegyében. Törzsökatyja Illés, IV. László királynak, 's atyjának V. Istvánnak tett szolgálataiért nyeré amattól 1278 adományul Görgő helységét, de azon feltétel alatt, hogy földbér gyanánt, Márton napján a' királynak mindenkor egy aranyat fizessen, melly tartozást annak egyik fia, Jordan, vérével törlé el, ki Arnold és István testvéreivel együtt Rozgonynál 1312 a' zajongó Trencsényi Máté ellen csatázott, 's az ütközetben elesett; mellyért

a' király a' mondott földbért testvéreinek elengedé. A' 10-ik század történeteiben Görgey Vincze és Lőrinczről tétetik még említés. 54.

Gorgonok, Phorkysnek vagy Gorgonnak (Typho és Echidna fiának) és Cetonak három leánya volt, Euryale, Stheno és Medusa. A' két első halhatatlanságot nyert, 's örökké viruló ifjusággal ékesittetett fel; csak maga Medusa volt halandó, ki megkülönböztetőleg viselt Gorge (Gorgona) nevet. Lakások napnyugot végső részén volt, az oczeán mellett, az Éj és Hesperidák szomszédságában; mások szerint pedig a' Szerecsentengerben lévő Gorgad szigeteken is. Szárnyasan, fejeken 's csipőiken kigyókkal övedzve rajzoltatnak. Minden, a' kit tekintetek ért, kővé változott. A' legifjabbikat közülök, Medusát, kinek borzasztó feje Minerva paizsán láttatik, Perseus ejté el. — Heyne szerint ez egy kis phönicziai hajós rege. 54.

Goro (Lajos, agyagfalvi), cs. kir. kapitány a' génietestnél; törzsökös magyar családból született Déván, Erdélyországban, Jun. 14. 1786. Nevendéke a' bécsi kir. ingenieur-academiának, 1809 lépett a' táborozó hadi seregbe, 's kimutatá magát az asperni ütközetben, és a' pozsonyi hidfő védelmezésénél. 1813—15 Olaszhonban katonáskodott, 's a' béke helyre állása után Dalmátiába rendeltetett. Az 1821-ki nápolyi táborozás Pompejiba vezeté, mellyről ott német nyelven egy rendszeres munkát irt, illy czim alatt: „*Wanderungen durch Pompeji*"; (honi nyelven: Vándorlások, Pompejin keresztül) gyönyörü kiadás, sok rézmetszettel, Bécsben 1824 E' munka, mellyet bár a' magyar szerző anyanyelvén irt volna, érdemlett tetszést nyere, 's honunkkal, az elhunyt nagy tiszteletü Kazinczy Ferencz által esmertetett meg, a' felső Magyarországi Minervában. — *no* —

Görög (Demeter) cs. kir. udvari tanácsos Bécsben, hajdan Ferencz Károly kir. főherczeg nevelője, 's buzgó hazafi. Szoros összeköttetésben élt Kerekes Sámuellel. Nyomtatásban kijött munkái ezek: „Hadi és más nevezetes történetek (irták Görög Demeter és Kerekes Sámuel) sok képekkel és mappákkal, öt szakaszban, Bécs 1789—91, 8r. Ugyan a' mondott férjfiuval szövetkezve ada ki G. ujságleveleket, e' czim alatt: „Magyar Hirmondó" 1792—1803; 23 szakaszban, mellyhez, Magyarország megyéinek földrajzait is mellékelé. Különösen ezek által, maradandó érdemet szerze magának honfi társainál, 's a' haza esmeretét tetemesen előmozditá. — *no* —

Görög egyháznak neveztetik azon része a' kereszténységnek, melly először a' hajdani görög császárságban, utóbb pedig a' constantinopoli, alexand. antioch. 's jerusal. patriarchák alatt bevett keresztény vallást, szokásokat, 's egyházi szertartásokat követi. Az uj Romának, Constantinopolnak, alapitása, a' romai birodalom felosztása, a' const. püspöknek a' romai után első patriarchai rangra lett emeltetése, 's ez által eredett kölcsönös vetekedések, voltak azon körülállások, mellyek az egyházi meghasonlást siették. Nem említvén a' kisebb visszavonásokat, 862 Photius const. patr. arról vádolta a' nyugoti latin egyházat: hogy a' hitvallást a' sz. lélekről szóló ágazattal önkényesen toldja; a' papok nőtlenségét parancsolja, szombaton böjtöt hirdet 's a' t. főkép pedig, hogy a' pápa magát az egész kereszténység fejévé teszi, 's még a' const. patriárchát is alattvalójának tartja. Photár merészletéért székét vesztette. Utóbb 1054, midőn Cerularius Mihály const. patr. a' fen említetteken kivül a' nyugotiakat azzal is vádolná, hogy az ur vacsorájánál kovásztalan kenyérrel élnek, és 9-dik Leo őtet excomunicálta, végkép megtörtént a' szakadás, és az egyességet sem 2-dik Palaeologus Mihály 1277 sem 7-dik Palaeol. János 1438 helyre állitani képesek nem valának. Constantinopol elfoglalása után 1453 Asiában 's Afrikában Mahomed vallása által nagyot csökkent a' görög egyház; nevekedett pedig az Oroszokkal, kik Wladimir nagyherczeg alatt 988 a' görög keresztény vallást elfogadák. Ezen nemzetnek köszöni a' görög egyház

vallási symbolicus könyvét, melly Mogilas Péter kiovi metropolitától készittetvén, 1643 minden görög patriarchától megerősitetett. E' szerint a g. egyház vallását a' sz. irásból 's az apostoli hagyományokból meriti, a' 7 első sz. gyülekezeten kivül mást törvényesnek nem esmer, a' sz. lelket egyedül az atyától származtatja, 7 szentséget vall, azon különbséggel, hogy a' keresztelést az egész test háromszori buktatásával adatja, 's a' bérmálást tüstént hozzá kapcsolja; — az ur vacsorájánál kovászos kenyérrel él, 's a' két szin alatti áldozatot a' hivekre is kiterjeszti; — az egyházi rendben, a' szerzeteseket 's püspököket kivévén, az egyházi szolgáknak, felszentelés előtt a' házasságot, de csak egyszer 's pedig nem özveggyel hanem szüzzel, megengedi; a' házasságot a' hivtelenség esetében egészen feloldja. A' tisztitó tüzet, bucsukat, pápa hatalmát 's elsőségét tagadja. Rajzolt képeket megenged, faragott vagy öntötteket nem; de Oroszországban e' részben kivétel van. Szerdán és pénteken hetenként böjtöl; valamint husvét előtt 40 napig, pünkösdtől Péter Pálig, Aug. 1-ső — 15. 's Nov. 15. — 26. János fővételekor 's kereszt felmagasztalásakor. A' szerszetesek sz. Basilius törvényét követik; elöljárójok archimandritának neveztetik. Az alrendü papság áll: olvasókból, éneklőkből, hypodiacon és diaconokból, továbbá áldozókból, u. m. popák és protopopákból. A' püspökök szerzetesekből választatnak. Oroszországban a' g. egyház 1 metrop., 11 érseket, 19 püspököt, 12,500 plébániát, és 425 monostort számlál. A' Törökbirodalomban a' legrégibb szerkeztetése most is fenáll. Négy patri. van, u. m. a' const., alex., antioch., és jerus.; az első legnagyobb tekintetben van 's a' hivektől egyház feje gyanánt tiszteltetik, számos jövedelmének majdnem felét a' fényes portának adókép fizeti. Itt nem szabad a' Görögöknek engedelem nélkül uj templomot épiteni, vagy az elavultakat javitani; a' fővétel megmentéséért a' férjfiak 15 esztendős koroktól fogva adót fizetnek 'sa't. A' fenemlitett vallási különbségek csak az ugy nevezett nem egyesült görög egyházat illetik, az egyesült Görögök (kiket görög catholicusoknak kell helyesen neveznünk, mert a' romai catholicusoktól soha el nem szakadtak) egyedül a' külső szertartásokban különböznek a' romai egyháztól. Több felekezet is támadt a' görög egyházban, u. m. a' 14-dik században a' Strigolnikok, kik nem szokára szétüzettek; — 1666 a' Roskolnikok, kik magokat Starowertiknek (óhitüeknek) vagy Isbranikiknek (választottaknak) nevezék, mivel a' Nikon patr. által kezdett szertartási ujitásokat el nem fogadák. Ezen felekezet utóbb 20 részre szakadott. Egy része, a' Philipponok, Pusloswiät Filep vezérlése alatt Litthvaniában 's Borussiában telepedék meg. Továbbá nevezetesek a' Duchoborzyk, kik a' sz. háromságot tagadják, egyházi személyeket nem esmernek, az esküvést és hadat vétkesnek itélik. — Végre Asiában és Afrikában vannak Coptusok, Habesiták, Jacobiták, Nestorianusok, Maroniták, Armenianusok.

GÖRÖG LITERATURA. Fel alig derithetendő homályba vész el a' görög literatura kezdete, az az, a' Görögök mivelődése, nyelvmunkák és irás által. Ha a' régi időkben valódi literatura nem volt is Göröghonban, de olly intézeteknek még sem volt hijánya, mellyekből az fejlődött ki, a' mit igazságosan literaturai mivelődésnek nevezhetni, ha csak azon előitélethez nem szegődünk, hogy csupán az irt betükben áll az emberiség palladiuma. A' görög mivelődés első szakasza tehát, melly a' Heraclidák és Doriak Peloponnesusba ütéséig, 's az ez által okozott fontos változásokig, tehát 80 évig a' trójai háboru után, terjed ki, egészen szükölködik literatura nélkül; de kérdés, hogy egyszersmind minden literaturai mivelődés nélkül is e? Tudatlanságot, 's az akkori korban járatlanságot árulna el, a' ki e' kérdésre nemmel felelne; mert azon regésnek is, melly ezen időszakból beszéltetik, valódi fekszik alapjául. Az ezenkori literatura előmozditói között 3 osztályt csinálhatni: 1) azokét, kiktől nincsenek ugyan irások, de bölcseknek, feltalálóknak és

költőknek mondatnak: Amphion, Demodokos, Melampus, Olen, Phemios, Prometheus; 2) azokét, kiknek többé már nem létező irásokat hibásan tulajdonitanak: Abaris, Aristeas, Cheiron, Epimenides, Eumolpos, Korinnos, Linos, Palamedes; 3) azokét, kiktől birunk ugyan irásokat, de azok csak utóbb tulajdonittattak nekik: Dares, Diktys, Horapollon, Musaeus, Orpheus, a' sibyllai oraculum alapitói. Noha ezen személyek létezete be nem bizonyittatott, annyi még is való, hogy a' Homer előtti időszakban voltak ferjfiak, a' vad nemzetet költés, vallás, oraculum által a' jövendő nagyságra előkészitők. Ezen mivelődés Görögh on éjszaki részeiben keletkezett, csak lassanként terjede ki az egész honra és minden népágazatra, 's a' Görögök csak idővel lettek Görögökké. Mintegy 80 évvel a' trojai háboru után uj mozgás kezdődött a' görög partokon; a' nép egy része kivándorla a' közel szigetekre és Kisásiába, melly az élet minden kellemeivel ékesitve, a' legszelidebb éghajlattal, 's a' természet végetlen gyönyörivel birva, uj behatást tön a' lágyult kebelü fajzatba. Az élet örömei használtattak; költés, rajzolás, festés, képfaragás fő virágzásra jutottak itt; de nagy és vitéz tetteket inkább szeretének elregézni, mint végrehajtani. A' trojai háboru hevesen hatott a' képzeletekre, 's egy uj nemet szerze a' költésben, a' hősköltemény. Innét mi is ezen *második időszakot* a' hősköltési időszaknak mondjuk. Az énekes (Aoedos) elválva jelen itt meg a' paptól, de tiszteltetve, mint a' kinek hangjaiban él az idők forgása. Költői oskolák támadtak; a' tettek eldaloltattak, mert minden költő hangaszerrel kiséré énekét. Nyomos és emlékezetes munkálatoknál soha sem is hibáztak a' költők. Magasan és egyedül áll ezen korból Homerus, a' még el nem ért; a' lefolyt ezredek emelni talán tudták fényét, de homályt reá vetni nem valának képesek. Két nagy hős költeményt birunk tőle, az *Iliast* és *Odysseát*, ezen feljül „*Batrachomyomachia*“ (békaegérharcz) czimü vigköltemény t, több hymnust és epigrammát. Az ő nevéről nevezteték egy joniai daloskola Homeridának, 's némelly Homerusnak tulajdonitott darab ezektől jöhet, 's hasonlóan lehet a' dolog a' néki tulajdonitott hős cyclusokkal is, mellyek a' joniai epostól eltérnek, minthogy bennek a' történet felülhaladja a' költést. A' cyclusok alatt nem csak a' trojai történetek rege és mesekörét értik, hanem a' cyclusi költés az egész mythusra kiterjedt, 's részei gyanánt tekinthetnek ezek: 1) a' cosmogoniai, 2) a' genealogiai és 3) a' hős cyclus, mellyben 2 időszak van, az argohajósok előtti és utáni. Az első osztályba tartoznak a' Titánok és Gigások csatái, a' másodikba a' Theo- és Heroogoniák. A' harmadik osztály első szakába tartoznak az Europia, több Heracleia és Dionysiaca, több Thebaida, Argonautica, Theseidák, Danaidák, Amazonicák. A' második időszak leginkább a' trojai háborut választá magának költéstárgyul. Ezekhez tartoztak a' Nostoik, a' trojai hősök visszajövetelét énekelők. Az elsők ezen cyclusi költők közül az első Olympias idején léptek fel. Költeményeik fejlődési fokaira azért nem is gondolhatni, mivel általjában csak felületes tudósitásokkal kell rólok megelégednünk. De a' mit rólok tudunk, azon hitelre vezet, hogy valami volt ezen történeti költők, 's a' joniai dalosok közt, a' mi mintegy átmenetelt képzett. És valóban ollyannak találjuk a' 890 körül Kr. e. alapodott böotiai-askrai oskolát. Nevét Böotiának Askra nevü helyétől vette, hol Hesiodus, a' költésnek hihető áthozója Ásiából, lakolt. Ennek darabjai is rhapsodiák (töredékek) által terjedtek el eleinte, utóbb mivészesen tétettek össze, idegen darabokkal szaporittattak, 's szüzességök olly bizonytalan, mint Homerusnál. A' néki tulajdonitott 16 munka közül hozzánk jutottak: „*Theogonia*“, *Heracles paizsa*“ (töredék egy nagyobb költeményből), „*Dolgok és napok*“, tanitó költemény a' mezei gazdaságról, élethölcseséggel, neveléssel keverve. Ezen darabok, különösen Homer, 's Hesiodéi, szabály gyanánt tekintettek, 's különös befolyással voltak a' Görögök testi és erkölcsi

kifejlődésére; ezek voltak a' vallási könyvek is, és mivel papi rend által korlátozást, gátolást nem szenvedtek, a' Görögök akkori hite csendesen, szelid fényben, minden zivatar nélkül ékesitteték ki a' képzelődés bájereje által. Az első időszak mysticája árnyék gyanánt tolaték el, 's az uj görög Istennemzetségben csak az emberiség virága láttaték. Az egész hit érzékiség, 's erkölcsi tanitása az életbölcseségé vala. Költés nevelé az akkori görög világot, mindaddig, mig a' harmadik időszakban, hol a' lyrai 's apologicus költés és bölcselkedés keletkezett, 's történeti igazság kezdődik, egészen más irányt vön. Az olympiai időszámolás táján (776 Kr. e.) a' kisebb görög tartományok igazi hullámzásban voltak. Küzdő pártok felváltó uralkodása után mindenfelé népuri (democratiai) köztársaságok támadtak, 's a' nemzeti ünnepek által jobban eggyé olvasztattak. Most a' lyrai költés virágkora tünt fel, melly a' persa beütésig fő fokát éré el. Istenejket és a' hazát dicsőíték ebben a' lángelméjü Görögök, a' zsarnokok és kényurak egész undokságokban láttattak, utáltattak; a' szerencsés harczok a' hős odát szülék; a' jambusi guny a' belső hibákat ostorozá. Az istenek ajándékozta arany idő lefolytnak tekinteték, 's a' jövendő az emberre hagyatva tetszett. Ezt érezve a' gyámság alól kilépe a' Görög, 's jövendőjét önakaratján vágyó lefolyatni, a' bölcselkedés, okoskodás vezérlése alá állott. Azonban most is kellemetes képek alatt tisztelé az életvezérlő bölcseséget; költés maradt a' tanitó, szivet érdekleni pedig hanga járult hozzá. A' hangáhan és költésben ezek hirdettetnek a' történetirás által hireseknek: parosi Archilochus, a' jambus feltalálója; mileti Tyrtäus, a' hadi dalok éneklője; ephesusi Kallinos, az elegiai tagmérték kezdője; lydiai Alkman; methymnai Arion, ki a' dithyrambust mivelé ki; antissai Terpander, a' barbiton fellelője; a' mitylenei gyengéd Sappho és Alcaeus, — a' velek egykoru Erinna; kolophoni Mimnermus, a' fuvolajátszó; himerai Stesichorus; rhegiumi Ibycus; keosi Anacreon és Simonides; ephesusi Hipponax; rhodusi Timocreon; hermionei Lasos; tanagrai Korinna, Pindarus barátnéja, 's tanitója. Mint gnomicus irók hiresek: Solon, Theognis, Phokylides, Pythagoras; mint mese költő Aesopus. (Némellyek ugyan az időszámlálás szerint a' következő időszakba tartoznak, de az egybefüggésért itt emlithetők voltak). Ezen kornak philosophiája (bölcsesége) inkább miveletben, tettekben állott, mint tudományban és szó-okoskodásban, mig nem az élet bölcseségéből a' tudományos bölcseség fejlődött ki. Ezen értelemben adaték a' bölcs név az esmeretes hét görög férjfiunak, kiknek neveik: Periander (Epimenides? Myon?), Pittacus, Thales, Solon, Bias, Chilon, Kleobulos. Az ő mondásaik az élet által bebizonyodott igazságok, tettekből születve, 's gyakran a' köz gondolkozást fejezve ki. — Thales a' joniai philosophia alapitója lön. De itt meg is szünik a' költés a' tudomány eszköze lenni; a' hős költeményből a' történetirás, a' tanitó költésből a' philosophia fejlődvén ki. A' betük esmerése elterjedt, az egyiptomi papyrus közönségessé lett, a' polgári élet általánosabban jöve szóba, a' tudományok ágai önfává gyökeresedtek, és igy a' negyedik időszakasz köszönte be, mellyet tudományosnak nevezhetünk. Egész a' görög literatura kialudtáig terjed ez, de a' különböző szellem szerint, melly benne láttatik, több közszakra osztatik. Mi az elsőt Solontól Sándorig vesszük fel (594—336 Kr. e.). Itt a' philosophia természeti, kémlő, a' vallásival vegyitve. Ezen időben még az Istent nem különböztették meg a' világtól; a' légi tünemények Isten gyanánt vetettek fel, 's az ész nem lévén elégséges a' tünemények mindenségének megfejtésére, a' képzeletnek tágas mező hagyaték, nyittaték. Innét költői képekkel teljesek még a' bölcseségi természeti visgálatok. Illyen a' joniai philosophia, mellyet Thales kezde; illyen a' Pythagoras alkotta italica bölcselkedés, nem különben a' legrégibb, 's az ujabb elisi. A' joniai oskolához, melly a' világ anyagi eredését fürkészte, ezek tartoztak: Pherecy-

des, Anaximander, Anaximenes, Anaxagoras, apolloniai Diogenes, Anaxarchos és mileti Archelaos; Pythagoras oskolájának fejei. kik a' világ alkatát számra 's mértékre akarák vonni, ezek voltak: Alkmäon, lokrisi Timäos, Ocellos Lucanos, Epicharmos, Theages, Archytas, Philolaos és Eudoxos. A' régi elisi oskolából, melly a' tiszta létel gondolatihoz ragaszkodott, Xenophanes és Parmenides nevezetesek; az utóbbiból Zeno, Melissos, Diagoras. Ehez kapcsolódik Leucippos és Democritus atomusos iskolája és a' dualista Empedoclesé, mig Heraclitus tanitása a' dolgok örök folyamáról egyedül létez itten. A' 90-dik Olympias körül egész Göröghonon által elterjedve voltak a' philosophusok és oskoláik, azonban fő tanyájok Athené vala, hol a' sophisták lettek tanitók, kik közt legnevezetesbek: Gorgias (leontiumi), abderai Protagoras, elisi Hippias, keosi Prodicos, Trasimachos és Tisias. Ezek nem csak ékesszólást és politicát tanitának, hanem a' természeti tudományokat is, a' számtant, 's a' szép mivészségek oktatványát 'stb. Hiresek a' csalokoskodásban, honnan nevök is (Sophista) bölcsen csalót jelent. Méltán, nemesen és dicsőn kelt ki ellenek Socrates, ki a' bölcselkedésnek életgyakorlati irányt ada, 's égi munkáiért méregpoharat nyere. Az ő tanodájából (schola) 4 uj támadott: 1) a' cyrenéi, mellyet cyrenéi Aristippus (l. e.) alkota; 2) a' megarai, elisi, eretrisi, Euclides, Phädon és Menedemos alatt; 3) az academiai Platon (l. e.) és 4) a' cynicai, Antisthenes szerzései. — Azonban a' történetirás is haladott a' tökéletesség felé. 550 és 500 között erede először a' mondairás (*Logographia*) kötetlen beszédben, 's legrégibbek itten: Kadmos, mileti Dionysios és Hekatäos, argivi Acusilaos, mitylenei Hellanicos és lerosi Pherecydes. Utánok halicarnassi Herodotus (l. e.) tünt fel, a' történetirás Homerusa. Vetekedő társa lön Thucydides, ki a' peloponnesusi háboruról 8 könyvet ira, remeket a' bölcselkedő történetirásban. Ez gondolatinak mélysége miatt néhol homályos; ellenben Xenophon világos és példány a' természetes irásban. Nevezetesek még: Ktesias, Philistos, Theopompos, Euphoros. — A' költészetnek ezen időben egy uj neme fejlődék ki. A' szüreti mulatságok játékidomot öltöttek magokra; a' bakáldozat alatt némellyek népmeséket mondottak el, a' kar pedig Bacchus tiszteletét erkölcsi tanitásokkal váltogatá. Mások tréfásan üzék az ekkori mulatságot, 's azt más időben, más napokon is utánozták, mig Solon idejében Thespis uton utfélen, falukon, 's vándor játékszinen komolyabb és tréfásabb történeteket ada elő. Játékaiknak neve tragoedia (bakáldozati dal), trygoedia, sajtoló és mustdalok; comoediák, satyrjátékok voltak. Végre a' városba jutottak, pompás szineken adatva. Aeschylos először hoza fel beszélgető személyeket, 's a' drámának teremtője lön. Ez is gyorsan haladott a' tökély felé, a' tragoedia Aeschylos, Sophocles, Euripides, a' comoedia Kratinos, Eupolis, Krates 's különösen Aristophanes által. A' harmincz zsarnok idejében tiltva lön az élő emberek kijátszása a' játékban; innét a' közép comoedia fejlett ki általános characterfestéssel, 's álarczokkal. Aristophanes és Alexis kitüntek itt. A' mimica kifejlésére sokat tett a' syracusai Sophron, mellyel függésben van Epicharmus siciliai comoediája. Ezen korban némelly philosophusok tanitó költőkké lettek, mint: Xenophanes, Parmenides, Empedocles, az eposban hires Pisander és Panyasis a' heracleák, Antimachos pedig Thebaisa által. De a' hőskölteméný egyre történetibb lön, 's veszte eredeti szépségéből. A' költés mellé az ékesszólás, méltó testvérképen lépe. 's remekeket adtak benne: Antiphon, Gorgias, Andocides, Lisias, Isocrates, Isäos, Demosthenes, Aeschines. Mint mellék és segédtudomány kimivelteték a' philosophia számára a' számtan, a' történetiráséra a' földleirás. A' joniai oskola a' csillagtant, az olasz a' számtudományt, az academia a' földleirást némelly feltalálással bővité. A' földleirás utazások által gazdagodék; említést érdemelnek: Hanno hajókázása Afrika nyugoti partjai körül, Skylax Periplostól a'

közép tenger partjainak leirása, 's a' massiliai Pytheas feltalálásai éjszaknyugoti Europában. A' természetvisgálás is a' bölcsek foglalatossága volt; a' gyógytudomány az Asclepiasok templomaiból kihozaték, 's Hippocratest (l. e.) atyjának esmeri. — A' második közszakban, mellyet alexandriainak nevezünk, a' birálás és rendszerezés uralkodott. Most Alexandria lön a' tudós világ közép napja, noha Athené is egyre világitott. A' bölcselkedésbe uj nézeteket hoza be Plato természeten túl látott tanitványa, Aristoteles, a' peripateticusok őse, 's a' Metaphysica teremtője — a' létezhetlené; és ezredek folytak le az ő csapásán, tanujául, mint csünghet a' valót kereső ember árnyalakon. Nyomában lépdelve visgálá Theophrastos a' természetet és bölcseséget. Azonban a' kétlés szörnye el kezde garázdálkodni már is, illy korán, Pyrrhontól eredve Elisben. Hasonló lélek vala a' közép és uj academiában, az Arkesilaos és Karneades alapitottákban. Socrates tanitása uj ágakat hajta még a' Stoában, mellyet, az erényt hatalmasan pártoló, 's az emberi lét főczéljául tekintő citiumi Zenon szerze, 's az epicurusi oskolában, mellyet a' gargettusi Epicurus állita fel Atticában. A' szám és csillagtudomány legszebb előmenetelt teve az alexandriai, rhodusi és pergamosi oskolákban, 's ki nem esmeri Euclides, Archimedes, Eratosthenes és Hipparchos nevét? A' történetirásnak Sándor tettei elég anyagot szolgáltattak, de ez csak külső kiterjedésére, nem pedig belső érdemére nézve nyert, mert a' csudás és bajnokias kedvelése hatalmazott el benne. De annál kedvesebb a' megalopolisi Polybios megjelenése, ki az általános történetnek bölcs és derék irányt ada. Eratosthenes a' tudományos földleirást alapitá meg, Hipparchos pedig a' mathesissel köté össze. Nearchos és Agatharchides tudósitásai nagy kincs gyanánt szolgáltak az országok és népek esmeretében, valamint a' pariai márvány időtan (*chronica*) az időszámlálásban. A' költésre nézve is történt változás. Athenében a' közép comoediából az uj fejlődék ki, melly az erkölcsi természetet vevé tárgyául, 's közelite a' mai nézőjátékhoz. Az ezen nemü 32 költő közt nevezetesbek: Menander, Philemon és Diphilos. Az Idyllékben Stesichoros, Asclepiades, 's más előbbiek nyomain édesen enyelegtek Theocritos, Bion és Moschos. A' többi költemény nemek sem maradtak miveletlenül, de mivel az alexandriaival függésben voltak, mi itt elhallgatjuk, 's amoda igazitunk. Hiszen ezen közszak végével megszünték a' Görögök függetlenek lenni, a' világhóditó Roma itt is gyökerezteté hatalmát. L. tehát a' folytatást e' czik. alatt: ALEXANDRIAI OSKOLA ÉS ROMAI LITERATURA. 55.

GÖRÖG NYELV ÉS IRÁS. Nem mindig azon nyelv divatkozott Görögországban, mellyet mi görögnek nevezünk; mert Göröghont régente Pelasgok lakták. De a' Pelasgok ó nyelve már Herodotus idejében nem vala esmeretes, ki ezt a' Görögökétől különbözöttnek mondja, 's azt véli, hogy a' Hellenek eredeti nyelvöket mindig megtartották (l. 57). Hanem honnét eredt ez, arról viszont különbözők a' vélemények; mert némellyek a' persából, mások a' scytha nyelvből akarják származtatni; két, talám egyesülhető vélemény. Ezt Göröghonon kivül Kisásiának nagy részében, déli Olaszhonban és Siciliában beszélék, 's más tájakon is, hova görög gyarmatok telepedtek. Egy főtörzsöktől annyi görög népség származván, elgondolható, hogy különbféle nyelvjétseik (dialectus) voltak, mellyeket annál szükségesebb tudni, minthogy ezen nemzet irói, azon különböző nyelvjétsek tulajdonságait, a' betükre, szavakra, mondásokra és fordulásokra nézve, átvivék az irói nyelvbe, és pedig nem csak, hogy a' beszélőt közelebbről esmertessék, hanem ha önszemélyesen irtak is. A' Görögök három főbb törzsöke szerint 3 fő nyelvjétést szokás felvenni; az aeolit, doriait, és joniait, mellyekhez utóbb a' kevert attikai járult; ezen kivül pedig több mellékeset. De ezen 4 fő nyelvjétést kettőre lehet összehuzni: a' hellen doriaira, és joni attikaira. Amaz a' legidősb, valamint általjában a' doriai őt jelent. A' legrégibb doriai nyelv-

ejtés az aeoliaiban látszik meg, mellyből származtatik a' latin nyelv is A' doriai nyelvejtés kemény és durva volt, a' joniai pedig a' leglágyabb. Az aeoliai nyelvejtés az Isthmuson innét divatban vala (Megarán, Attikán, Dorison kivül) Kisásia äoliai gyarmatiban, 's az ägei tenger néhány éjszaki szigetein; a' doriai Peloponnesusban, a' doriai négy városban, Kisásianak, alsó Olaszhonnak (Tarent), Siciliának görög gyarmatiban, legtisztábban a' Messeniek között; a' joniai, Kisásia joniai gyarmatiban, 's az Archipelagus szigetein; az attikai Attikában. Mindenik nyelvejtésen vannak hires irók. A' joniaihoz tartoznák részint a' legrégibb költők munkái, millyenek: Homerus, Hesiodus, Theognis 'sat.; tisztán találtatik a' kötetlen iróknál, mint Herodotusnál 's Hippokratesnél; doriai nyelvejtésben énekelt Pindarus, Theokritus, Bion, Moschus: doriai kötetlen irásból kevés maradt fen, 's ez szám és bölcselkedés tudományi tartalmu. Midőn Athené hadra 's tudományra nézve első görög város lett, az attikai nyelvejtés is divatba jött, rajta ezek irván remek miveket: Aeschylus, Sophokles, Euripides, Aristophanes, Thucydides, Xenophon, Plato, Isokrates, Demosthenes 'stb. A' nyelvtudósok később megkülönböztették az igazi attikait, melly ezen remekekben találtatik, a' közönséges attikaitól, és az utóbbi, többé nem olly virágzó nyelvü irókat közönséges Görögöknek vagy Helleneknek nevezék. Ezekhez tartozik Aristoteles, Theophrast, Apollodor, Polybius, Plutarchus és a' még virágzón iró Lucianus, Aelianus és Arrianus. A' dramaticusokat kivévén, a' többi költők nem maradtak az attikai nyelvejtés mellett; sőt azok is vettek fel valamit a' doriaiból, mig emezek a' homerusi nyelvnél maradtak. Ezekből az tetszik ki, hogy a' Görögök jobban esmerék különböző nyelvejtéseiket, mint mi, olly kis földre összeszorultak, a' mieinket. Mivel pedig Homerusban 's Hesiodusban mind a' négy nyelvejtés feltaláltatik, a' legrégibb időkben alig voltak ezen nyelvejtések határai olly szorosan huzva, mint idővel. De a' különböző nyelvejtés eredetének idejét igen nehéz meghatározni. Az is kétes, mikor kezdék ezen nyelvet jegyekkel rajzolni. Közvélemény szerint a' phönicziai Kadmos hozá a' betüket Göröghonba, de csak 16-ot. A' trojai had alatt Palamedes négy betüt (Θ, Ξ, Φ, Χ) találá fel, ugyan annyit keosi Simonides (ΖΗΨΩ). Ezen uj betüket a' Joniaiak vévén először be, a' 24 betüből álló ábécze joniainak neveztetik. A' legrégibb phönicziai 's görög betük jegyei azonban igen különböztek a' most szokott zsidó 's görög betüjegyektől. Voltak, kik azt mondák, hogy Kadmos előtt volt irások a' Pelasgoknak, 's az ujabb időkben többen vitatták ezen véleményt. Azonban ollyanok is támadtak, kik az irást Göröghonban sokkal ifjabbá tették. Először az angol Wood vezeté e' részre a' figyelmet, e' munka által: „*Essay on the original Genius of Homer.*“ Ebben azt véli, hogy a' betüirás közönségessé lételét és a' kötetlen irás kezdetét egy időkorba tehetni mintegy 554 évre Kr. e. 's ugyan annyira Homerus után. Homer korában minden esmeret, vallás és törvény az elmében tartatott fen, 's ezért készitették versekben. Hogy templomokban idősb felirások találtattak volna, Wolf megczáfolá, ki az egész kérdésben lévő dolgot e' két pontra huzá össze: 1) mikor esmerkedtek a' Görögök általjában meg az irással, 2) mikor lett nálok az irás közönséges? Egyszersmind érinté, mikor készittettek alkalmatosb anyagok az irásra, mikor jött divatba az állatbőrre és az egyiptomi papirosra való irás? Megbizonyitja, hogy Homerus abból, a' mit énekelt, semmit sem irt le, mivel utána jött divatba az állatbőrre és papirosra irás, és ezen énekek Kr. e. a' 6-dik század előtt irva nem találtattak. Megjegyzést vár azonban, hogy a' Görögök eleinte a' rendeket jobbról balra irták, azután váltirányban (Bustrophedon l. e.), végre csupán balról jobbra. 55.

Görögország (ó). Ez a' név Olaszországban származott, hihetőleg az Epirusból oda vándorlott pelasgi gyarmatok által, mellyek Graecusról, törzsök atyjoknak Thessalusnak fiáról, magokat Γραικοὶ

Görögöknek nevezték, 's igy okot adtak, hogy ez a' név minden egy nyelven beszélő népekre átmenjen. A' benszülötteknél, korábbi időkben, p. o. Homerusnál, nem volt Görögországnak közönséges neve: később kapta Hellas, és a' Romaiaktól lett meghódittatása után Achaja nevét, melly alá mindazáltal Macedonia és Epirus nem foglaltattak. De a' görög nemzetek annyira szét voltak szóratva, hogy nehéz meghatározni, mi tartozzék Görögországhoz, mi nem? Görögország majd keskenyebb értelemben vetetett, mint t. i. három oldaláról a' földközi tengertől mosatik, éjsz. a' Kambuni bérczek által választatván el Macedoniától, mintegy 2000 nsz. mfön fekve; majd szélesebb értelemben, melly Macedoniát és Epirust is Görögország alkotó részeivé teszi, a' Haemus hegyét, a' joniai és aegaeum tengereket adja neki határul, 's ezen tengerek szigeteit is hozzá kapcsolja. Görögország részint száraz földből, részint szigetcsoportokból áll. Déli részét az éjszakitól egy, nyugotról az ambraci tengeröböltől kelet felé a' Thermopylákig nyuló hegylánczv választja el. Éghajlatja váltólag durva és szelid, mivel hegyek 's völgyek egymást váltják fel, hanem igen kellemes és egészséges. Innét 100 eszt. emberek nem ritkák benne. Fekvése kedvező a' legnemesebb téritőalljai gyümölcsökre nézve, a' völgyekben és térségeken; a' hegyek fellrős csucsait ellenben földsarki plánták fedik. Athenében a' hévmérő csaknem sohasem száll a' fagypont alá, 's nem megyen Reaum. 25° feljül. A' szigeteken a' nappali hő levegőt az esti kellemes szelek mérséklik. Ellenben Thessaliának térségein, mellyek 1200 láb. feküsznek a' tenger felett, 's még inkább Arkadia bérczein, olly kemény a' hideg, mint Angolországban. A' termékenység épen olly nagy, mint különbféle. Még ott is, hol a' föld a' szántásvetésre kevésbé alkalmatos, terem, 's magától, kakukfüvet, majoránnát és temérdek jó illatu füveket, mellyek gazdag legelőket adnak. Csak a' buzának 8 's az olajfának 10 neme van Görögországban. Talám ez a' szőlőnek is hazája, főképen a' kisebb szemünek, melly nevét Corinthustól vevé. A' görög szőlő-gerezdeknek 40 neme esmeretes. Hires a' görög méz (l. Hymettus). Görögországnak mindene van, a' mi szükséges, 's egy tartománynak sincsenek olly alkalmatos partjai, öblei és kikötői, a' világ három részeivel való kereskedésre, mint ennek. — A' száraz tartomány éjszaki 's közép Görögországra (ez szorosabb értelemben Hellas) és Peloponnesusra osztatik. I. Éjszaki Görögország részei: *a*) Thessalia (l. e.), most Janiach, *b*) Epirus (l. e.), most Albania, *c*) Macedonia, most Macdonia vagy Filiba Vilajeti, melly csak Filep és Sándor olta számláltatott Görögországhoz; előbb mintegy közép lánczszemet tett Görögország és Thracia (a' Görögök szerint éjsz. tartomány) közt, mellyhez korábban számláltatott. II. Közép-Görögország vagy Hellas, most Livadia, ezeket foglalta magában: *a*) Akarnaniát, durva és hadakozó lakosaival, mellynek nevezetes folyói és hegyei nem voltak. *b*) Aetoliát (l. e.), *c*) Dorist vagy Doris Tetrapolist, hajdan Dryopis, *d*) Lokrist (l. e.), a' thermopylaei keskeny uttal, *e*) Phocist, mellyet a' Cephissus mos; itt emelkedett fel a' Parnassus, melly alatt feküdt Delphi (l. e.). *f*) Boeotiát (l. e.), *g*) Atticát (l. e.), *h*) Megarist, Megara városával, melly minden görög tartományok közt legkisebb volt. III. Peloponnesus félszigetét, most Moreát, mellyhez Megarison keresztül a' corinthusi földszoros viszen, tették *a*) Corinthus környéke (l. e.) hasonló nevü várossal, előbbi neve Ephyra, *b*) Sikyon kicsiny környéke hasonló nevü régi városával, *c*) Achaja, előbb Aegialos, azután Jonia névvel, mellynek a' corinthusi tengeröböl mentében a' Melas folyójáig 12 városa volt; *d*) Elis, mellyen az Alpheos folyt keresztül, 's Achajától délnyug. a' tengerparton feküdt. Hires helyek benne: Elis, Kyllene és Olympia (l. e.) *e*) Messenia, Pamisus folyójával, Elisen alól a' tengerparton a' száraz csucsáig, Messene városával 's Ithome és Ira h társzéli váraival; *f*) Laconia, Laconica, Lacedae-

mon, hegyes tartomány (a' Taygetos), mellyen az Eurotas foly keresztül, a' messeniai, laconiai és argolisi tengeröblöktől mosatik három felől. Fővárosa Sparta, (l. e.). *g*) Argolis (l. e.). *h*) Arcadia (l. e.). A' Görögországhoz tartozó szigetek: I. a' joniai tengeren, a' száraz tartománynak nyug. és déli oldalán feküsznek. 1) Corcyra (Korfu), 2) Cephalonia, 3) Asteris, 4) Ithaca (Teaki), 5) Zakynthos (Zante, St. Maura, hajdan az acarnaniai szárazzal öszvefüggő Leucadia félszigete), 6) Cythera (Cerigo), 7) az argoli tengeröböl szigetcsoportja, 8) Pelops szigete, Trözen tájékánál, nem messze tőle Sphaeria, Kalauria (Poro), 9) Aegina, 10) Salamis (Coluri) 's több körülte fekvők, 11) Kreta (Kandia). II. Az aegeum tengeren, a' száraznak déli és kel. oldalán feküdtek: 1) Karpathos (Scarpento), 2) Rhodus, 3) Cyprus, 4) a' Cycladák, az az Delos körül fekvő szigetek, az Archipelagus nyugoti és 5) a' Sporadok, az Archipel. keleti szigetei. A' Cycladákhoz tartoznak: Delos (Sdilli), Rhenaea, Mikonos, Tenos (Tine), Andros, Gyaros, Keos (Zia), Syros, Kyihnos (Thermia), Scriphos, Siphnos, Kimolis (Argentiere), Melos (Milo), Thera (Santorin), Jos, hol nyugosznak Homerus tetemei, Naxos, elébb Dia. Paros (Pario) 's mások. A' Sporadokhoz tartoztak Kos (Stanchio, Stingo), Parmacusae, Patmos (Palmo, Palmosa), Samos, Chios (Scio). több kisebb körülfekvő szigetekkel, Lesbos (Mitylene), hol a' körülfekvő kisebb szigetek Hecatonnysoinak, az az, Százszigetnek neveztetnek, Tenedos (Bokthscha Adassi), Lemnos (Stalimene), Imbros (Lembro), Samothrake, Thasos, és Görögország partjaihoz közelebb Skyros, Enboea (Negroponte). — A' hajdani Macedonia belől durva, erdős és szegény volt, 's csak a' partokon termett bort, olajat és gyümölcsöt; hasonlóul Epirus. Ellenben Thessalia termékeny, szép folyóktól öntöztetett völgy volt, melly igen jó lovakat adott; Boeotia épen olly termékeny volt, 's szép marhákat nevelt. Lokris földje középszerü, Dorisé annál termékenyebb, 's Phocisé ezt is feljülmulá; mert jó bort, szép olajat és buzért bőven termett. Aetolia kietlen bérczei mind a' baromtartást, mind a' földmivelést lehetetlenné tették. Acarnania, Atticának partja, 's a' hegyes Megaris, épen olly kevéssé voltak termékenyek, mint Achaja. Argolisnak termékeny földje vala, 's Laconiában, Messeniában és Elisben földmivelés és baromtartás virágzottak. Arcadia hegyes pásztor-tartomány volt. A' görög szigetek, szerencsés éghajlat alatt feküvén, nagyobbára bővelkedtek borral, gyümölcsel és gabonával *).

*) L. „Hellas, od. geogr. antiquar. Darstell. des alten Griechenl. u. s. Colonien, mit Rücksicht auf die neuern Entdeckungen." — (Kruse leipz. Professortól, 1826, 2 köt. atlassal); „Tagebuch e. Reise durch Griechenland und Albanien," (Berlin 1826.) főképen katonai tekintetben igen kielégitő rajzolatja mostani Görögorsz. a' régire való utasitásokkal. Görögorsz. régi 's uj állapotját leirják: Gell és Dodwell, geogr. topogr. 's hist. tekintetben. Dodwell uti társa Pomardi (Roma 1820) toldalékokat ragasztott hozzá. A' Görögök épitésének 's képfaragásának maradványit Chandler, Stuart, Revett adták elő. Spohn, és Wheler, Le Chevalier, Choiseul-Gouffier, részint Clarke és Turner is, egyes kevéssé esmeretes helyeket gondosan vettek fel. L. még „Horner's Bilder des griech. Alterthums, oder Darstell. der berühmtesten Gegenden und wichtigsten Kunstwerke des alten Griechenl." (Zürich 1824.). Görögorsz. 's az Archipelagus szigetei lakosinak erkölcseit 's szokásait Hughe, Holland, Vaudoncourt, Leake, Douglas, Castellan utazásai 's Galt irják le. Fő munka ezekre nézve Pouqueville Ali Basánál volt franczia fő consultól „Voy. dans la Grèce," (Paris 1820. 6 köt.). A' Hellenek ujabb pallérozottságának hist. Iken irta le „Hellenion 'sat." czim alatt. Minden pallérozot ságot, melly a' Görögöket az emancipatiora méltókká teszi, megtagad tőlök Will. Gell az ő „Narrative of a journey in the Morea" czimü munk. (Lond. 1823.) Ellenkezőt bizonyit Ed. Blaquière „Report on the present state of the greek confederation" etc. (Lond. 1823.). Fő munka: P. O. Broendsted „Voyages dans la Grèce, accompagnés de recherches archéologiques." (Paris 1826). Németül Cottanál, angol nyelven Lond. jött ki.

Görögök históriája. Ez 3 fő szakaszra osztatik, u. m. eredetök, virágzások és elpusztulásokéra. Az 1) a' Görögök származásától (K. e. 1800 körül) Lykurgusig, (K. e. 875-ig); a' 2) innen romai uraság alá jutásokig (K. e. 146) terjed; 's a' 3) a' Görögöket mint meggyőzött népet adja elő, naponként nevekedő hanyatlásában, mig végre K. u. 300 olta a' hajdani Görögország a' bizantiumi császárságban elenyészik. Rege szerint legelső Görögországba bevándorló nép, a' Pelasgok voltak. Ezek barlangokban laktak, 's vad gyümölcsel, gyakran meggyőzött ellenségeik husával is, éltek Phoroneusig, a' ki köztök, mint Argosnak királya, neminemü pallérozottságot terjesztett el K. e. 1800 körül. Vele egy időben kezdék Pelasgus Arcadiában, és Aegialeus Achajában vad alattvalóikat pallérozni; a' cyclops kőfalak az ő munkájok. Kicsiny országok állottak elő, mint Sparta, Athené. Achaeus, Pelasgus és Pythius három testvértől, kik Arcadiából Thessaliába gyarmatokat vittek, mint Pelasgus fiaitól, Thessalustól és Graecustól 's másoktól, a' hajdani vadak egyes nemzetségei különös neveket kaptak. A' Deucalion idejében K. e. 1514 körül történt özönviz nagy változást 's uj ásiai nemzetségnek, a' Helleneknek bevándorlását szülte. Ezek kiterjeszkedtek Görögországban, kinyomták a' Pelasgokat, vagy öszvekeveredtek velek. Nevök közönséges nevökké lett a' Görögöknek. Ezekkel felemelkedett Görögország a' vadság állapotjából, 's még gyorsabban a' phoenicziai és egyiptomi gyarmatok bevándorlása olta. Deucalion özönvize után ugyanis 60 eszt. megtelepedett Thebaeben, phoenicziai Cadmus, a' betüiras esmeretét magával hozván. Siciliai Ceres és eleusisi Triptolemus megtanitották a' földmivelést; Bacchus szőlőtőkét ültetett. Argosba Danaus, egyiptomi szökevény, Atticába Cecrops jött. Itt kezdődik a' herosok időszakasza, kik közé tartoztak Hercules, Jason, Pirithous és Theseus, 's ama' régi természet-énekeseié 's bölcseké, mint Thamyris, Amphion, Orpheus, Linus, Musaeus, Chiron 's mások. Hadakozó szellem lelkesité az egész nemzetet, a' honnan minden egyes meghasonlás fegyverre szólitá Görögországnak minden vitézeit, mint p. o. a' Thebae ellen folyt és a' trojai hadak K. e. 1200 körül, melyeknek következései Görögország historiájában fő időszakaszt formálnak. Ez a' csatázás sok tartományokat megfosztott fejedelmeiktől. Ebből közönséges zavar lett, mellyben a' Heraclidak Troja lerontatása után 80 eszt. Peloponnesust elfoglalták, 's a' Joniaiakat és Achaeusokat kiverték onnan. Ezek Attica felé fordultak; de itt elég helyet nem találván, Neleus 1044 körül egy joniai gyarmatot Kisásiába vezetett, hova már korábban megérkezett Peloponnesusból egy aeoliai gyarmat. Aztan 80 eszt. dorisi gyarmat is telepedett meg itt. Más statusokban köztársaságok állottak elő, p. o. Phocisban, Thebaeben, az ásiai gyarmatokban, Athenében 'sat. ugy, hogy a' legközelebbi 400 eszt. alatt egész déli Görögország nagyobbára köztársaságokból állott. Jóllétek 's alkalmas éghajlatjok azonközben az ásiai gyarmatokat tették a' pallérozottság anyjává; innét terjedtek el a' szép mesterségek és tudományok; itt volt Homerus és Hesiodus énekeinek hazája; itt virágoztak a' kereskedés, hajózás és törvényhozás. Mindazáltal Görögország hiven megmaradt együgyü szokásai mellett, 's nem esmerte a' fényüzést. Ha valamelly statusban a' lakosok megsokasodtak, gyarmatok alkottattak, mint a' 7—8 száz. a' rhegiumi, syracusai, sybarisi, crotoni, tarentumi, gelai, locrisi és messanai, Siciliában és Alsóolaszországban. (L. Nagy-Görögország.) Görögország apró, egymástól függő statusainak közönséges öszvefoglaló lánczra volt szüksége, melly őket együtt tartsa. Ezt a' delphi templom, Amphiktyonok törvényszéke 's az innepi küzdő játékok tették; a' játékok közt kitüntek az olympiaiak, mellyeknek K. e. 776 lett fő megujittatásától számlálták a' Görögök az időt. Ez idő olta Sparta és Athené feljülemelkedtek hatalmokkal és tekintetekkel a' többi statusokon. A' persiai hadig Görögország már jeles pontjára hágott a' pallérozottságnak. A' költésen kivül már a' philosophia kezdeteit is

találjuk K. e. 600 körül, és pedig Joniában 's Alsóolaszországban elébb, mint magában Görögországban. A' képfaragás és festés is virágzásba jött. Galliában a' massiliai, és Siciliában az agrigentumi hatalmas gyarmatok szarmaztak; Athené kereskedését mindig szélesebben terjeszté, 's főképen Thraciában jó kereskedő helyeket alkotott. De Kisásiában a' görög gyarmatok lydiai Croesus, és csak hamar azután Cyrus hatalma alá kerültek; maga Ógörögország hasonló szolgasággal fenyegettetett Persiának fejedelmeitől, Dariustól és Xerxestől. Ekkor mutatta ki magát legdicsőbb fényében a' szabadság-szerető Görögök vitézsége. Athené és Sparta csaknem magok állottak ellene a' Persák temérdek seregeinek, 's a' marathoni, thermopylaei és plataeai ütközetek, mint az artemisiumi, salamisi és mykalei tengeri csaták, értésekre adták a' Persáknak, hogy Görögországnak soha sem lesznek urai. Ekkor minden statust feljülmult Athené virágzásával 's hatalmával. A' fővezérség, melly eddig Sparta kezében volt, Athenére szált, mellynek vezére, Cimon, a' Persákat a' Kisásiaiak szabadságának megesmerésére kinszeritette. Egyszersmind Athené volt a' mesterségek 's tudományok középpontja is. Most kitört a' peloponnesusi háboru, Sparta nem szenvedhetvén tovább Athené kevélységét. Ez a' had, melly Peloponnesust elpusztitotta, megalázta Athenét, míg Thrasybulus által a' nyakára tett 30 tirán ki nem kergettetett kebeléből. Spartának ellenben le kellett rövid időre mondania hatalmáról, mellyet Thebae nagy emberei, Epaminondas és Pelopidas megtörtek. Ezen nyugtalanságok közt is virágoztak a' költők mellett mivészek, kormányfiak s philosophusok; a' kereskedés legnagyobb virágjában volt, 's az erkölcsök és életmód legfőbb pontján állottak a' finomságnak. De majd belépett ama' szerencsétlen időszakasz, mellyben a' politicai szabadság elenyészésével a' Görögök pallérozottsága is alá szált. Görögország éjsz. részében ugyanis egy hóditó status állott fel, mellynek fejdelme, Filep, vitézségével ravasz politicát párositott. A' görög statusok egyenetlensége alkalmat nyujtott neki uraságra vágyó plánjainak kivitelére, 's a' chaeroneai ütközet K. e. 338 Macedoniát egész Görögországnak urává tette. Hijában reménylte ez, hogy Filep halála által szabaddá fog tétetni; mert Thebaenek felzendüléséért annak fia Sándor által lett megfenyittetése, ugy megrémitette a' Görögöket, hogy nem mertek szabadságokért fegyvert fogni. Mig Sándor, mint a' Görögök fő vezére, a' Persákon legfényesebb győzedelmeket nyert, a' haláláról költ hamis hir ismét fegyvert fogatott a' Görögökkel, szabadságok visszaszerzésére; de ezen próbatételt is sikeretlenné tette Antipater. Szintolly szerencsétlenül végződött a' lamiai had, Sándor halála után. Görögország csaknem macedoniai tartománnyá süllyedt le. Puhító fényüzés gyengité el a' hajdani vitézséget és erőt. Végre, déli Görögországnak legtöbb statusai, Spartán és Aetolián kivül, az achajai szövetségben egyesültek, szabadságoknak Macedonia ellen leendő védésére De midőn ezen szövetség Spartával meghasonlott, Macedoniától kért segitséget 's győztes lett. Ez a' barátság majd veszélyt szült, mert Görögországot Filepnek a' Romaiakkal volt perlekedésébe keverte, kik ugyan megerősiték eleinte a' görög városok szabadságát, mig Antiochussal folyt háborujokban Aetoliát, 's csak hamar erre Macedoniát is tartománnyaikká tevék; de később elkezdék az achajai szövetség közt az egyenetlenség magvát hinteni; bele avatkoztak a' Görögök belső visszalkodásaiba, 's legutolsó próbatételre kinszeriték azokat, szabadságoknak fegyverrel leendő kivivására. Egy illy egyenetlen csatázásnak nem sokára vége lett; Corinthusnak K. e. 146 lett meghódittatása romai uraság alá hajtá a' Görögöket. A' chaeroneai ütközettől Corinthus elfoglaltatásáig folyt időköz alatt szakadatlanul virágoztak a' művészségek és tudományok a' Görögök közt; sőt a' művészség először Sándor alatt inneplette arany idejét. Azonközben a' görög gyarmatok még virágzóbb állapotban voltak, mint az anyaország, főképen Alexandria (Egyiptomban) a' tudósság helye. Mivel a'

gyarmatok is lassanként hasonlóul romai felsőség alá kerültek, azok is, mint az anyaország, tanitóikká lettek pallérozatlan hóditóiknak, a' Romaiaknak. Végre Augustus alatt elveszték a' Görögök addigi szabadságok árnyékát is, 's megszüntek független nép lenni, bár nyelvek, erkölcseik, szokásaik, tudományaik, mivészségek és izlések a' romai birodalomban mindenütt elterjedtek. A' nemzet charactere most olly mélyen süllyedt, hogy a' Romaiak rendszerint legsemmirevalóbb teremtésnek tekintettek egy Görögöt. Az ásiai fényüzés egészen elrontá a' Görögöket, a' szabadság és függetlenség hajdani érzése kihala belőlök, 's alacsony szolgai érzés lépe helyébe. A' negyedik század eleje felé alig mutatá a' nemzet már csak nyomát is szép tulajdonságinak. Egyszersmind elkezdének ekkor a' barbar népek Görögországban is pusztitva kóborolni. — Mütfordnak, Gilliesnek, Barthelemynek 's másoknak görög historiára nézve esmeretes munkáikon kivül emlittetést érdemelnek még: Clinton „Fasti Hellenici" (Oxford 1824), egy, Görögországnak az 55-dik Olympiástól a' 124-ikig menő, polgári és tudományos chronologiájára nézve fontos munka (Krügertől deákul kiad. Leipz. 1826), Wachsmuth „*Hellenische Alterthumskunde*", (Halle 1826), végre Jacowaky Rizo Nerulos „*Hist. moderne de la Grèce depuis la chûte de l' empire d' Orient jusqu' à la prise de Missolunghi.*"

A' régi Görögök characterének fővonásai természetesség és nagyság voltak. Tulajdon tanitója a' görög nemzetnek a' Hellen volt, 's ha másoktól tanult, szabadon 's függetlenül tette azt. Nagy mustraképe a' természet volt, melly hazájában minden ingereket egyesitett magában. A' még pallérozatlan görög férjfias és kevély, munkás volt, gyülöletében szintugy nem esmert határt, mint szeretésében. Az idegenek és hazafiai iránti vendégszeretést becsülte 's gyakorolta. A' Görögök charactere ezen alapjának nagy befolyása volt az ő vallási, politicai, erkölcsi és philosophiai véleményeikre. Isteneiket nem fedé szent homály, mint Ásiában; hanem hibáikra és virtusaikra nézve emberi, de azért az embereknél felsőbb valóságok voltak. Biztosan társalkodtak ők ezekkel; jó, rosz az ő kezeikből jött; minden testi és lelki adományok az ő ajándékaik voltak. Épen olly emberi volt a' legrégibb Görögök erkölcs-tudománya is. Azt parancsolta ez, hogy az istenet a' szertartások szoros megtartásával tiszteljék, a' vendégszeretés szentnek tartassék, sőt a' gyilkosok is megkiméltessenek, ha istenekneél kerestek menedékhelyet. Ellenség ellen a' fortély és bosznállás szabad volt. A' szüzességet törvény nem parancsolta. Csak az atya, férj vagy testvér hatalma védte az asszonyi nem becsületét, melly e' szerint szünteleni függésben élt. A' házi élet bátorsága egyedül a' ház atyján alapult. A' Görögök legrégibb erkölcseinek ezen alapvonásaiból származott idővel vallásos érzéseiknek tulajdonisága, szabadsághoz 's munkássághoz való szeretetek, minden szépnek különös kedvelése, felemelkedett érzések, és házi 's polgári életekben való természetességek. A' Görögök vallása nem volt olly babonás, mint a' Romaiaké; nem esmert p. o. a' Görög a' madarakból jövendölést. A' vallásban is hajlott a' vidámsághoz, az isteneknek kevésbé szolgált érzésekkel, mint külső szertartásokkal. Az erkölcs-tudományra, hitre 's a' lélek oktatására, a' vallásnak kevés befolyása volt. Csak istenekben való hitet 's halál után leendő megmaradást, továbbá legczégéresebb vétkektől való óvakodást, 's a' kiszabott szertartások teljesitését kivánta az. A' jó erkölcsöket 's igazi vallásosságot eleinte életmódjok együgyüsége, 's egy mindent igazgató, jót szerető 's megjutalmazó, rosszat ellenben gyülölő 's megbüntető istenségről való bizonyos homályos előterjesztések mozditották elő, későbben pedig a' költés és philosophia által született felvilágosodás tette azt, melly a' pallérozottabbakról a' köznépre is áltment. A' görög pallérozottság virágzásakor tiszta megfogások volt a' Görögöknek egyetlenegy istenségről, ennek mindentudóságáról, mindenütt jelenlétéről, szentségéről,

jóságáról, igazságosságáról, mellyet csak jó erkölcsökkel 's a' szivnek tisztaságával lehet méltóképen tisztelni. Szintolly tiszta volt az egyes Görögök erkölcstudománya. Ez eleinte elmés mondásokban adatott elő; ide tartoznak az ugy nevezett Hét bölcsek mondásai. Azután Socrates és követői léptek fel, tisztább oldalejek terjesztésével. A' Görögök szabadság-szeretetének alapja azon szerencsés sorsban van helyezve, hogy sokáig éltek más népektől való nyomatás és félelem nélkül, a' mi még lelkek elevenségével párosodott. E' volt az, melly apró seregeiket győzetlenekké tette, 's Lycurgussal, Solonnal és Timoleonnal a' koronát megvettette. A' Görögök szabadsága a' természetnek munkája és első patriarchai életmódjoknak következése volt. Az első királyok házi atyáknak nézettek, kiknek a' nép önkényt 's önnön hasznára engedelmeskedett. A' fontos tárgyakat a' népgyülése döntötte el. Házában kiki ur volt. Adót eleinte senki sem fizetett. Midőn pedig a' királyok hatalmokat tovább terjesztették, a' nép eltörölte méltóságokat, 's szabad statusokat alkotott, mellyek inkább vagy kevésbé hajlottak a' democratiához vagy aristocratiához, vagy mind a' kettőből is elegyittettek; a' polgárok szerették a' statust, mivel nem önkény, hanem bölcs törvények igazgatták azt. A' szabad haza iránti ezen nemes szeretet vala az, melly Leonidassal a' Persák királyának azt izentette, hogy inkább meghalni, mint Görögországon uralkodni akar, — ez volt a' mi Solont, Themistoclest, Demosthenest, Phociont lelkesitette, midőn ezek, polgártársaik hálátlansága mellett is, inkább a' statusnak és törvényeknek, mint tulajdon hasznoknak szolgáltak. A' Görögök munkásságára mutat termékeny földjeknek miveltsége, melly sok milliomokat táplált lakóinak szorgalma által, és gyarmataiknak gazdagsaga. Kereskedés, hajózás és mesterségek mindenütt virágoztak; mindennemü esmeretek gyüjtettek; a' feltalálás lelke fáradhatatlanul munkás volt; a' társaságos, de buja élet örömei lassanként emeretessekké lettek. A' munkásságnak ezen forrásából származott egyszersmind a' nagy tettek és vállalatok szeretete is, mellynek a' görög historiában annyi példáit találjuk. A' Görögök characterének még egy vonása, a' mind lelki mind testi szépség kedvelése is. A' szépnek ezen becsülése, a' természet által ébresztetvén fel és formáltatván, önnön magából teremté a' szépségnek azon ideáljait, melly nekik és nekünk sinórmértékül szolgál, a' mivészi lélek minden teremtményére nézve. Nemes egyszerüség bélyegzi mind azt, a' mi tőlök származott, 's ez az érzet tette őket minden idők és nemzetségek tanitóivá.

Görögország (ujabb) Moreával 's a' szigetekkel 2000 nsz. mf. 's mintegy 4 mil. lak. foglal magában, kik közül 1/2 mil. Moreára és Negropontera jő. Lakosai Görögökből, Törökökből, Muhamed vallásán lévő Albanokból, Zsidókból, Olaszokból, Czigányokból sat. álló keverék. 3/4-ét igazi Görögök vagy régi Hellenek maradékai teszik. Ezekhez számlálván a' Kisásiaban, Oroszbirodalomban, Németországban, europai Törökországban lakó Görögöket, minden most élő Görögök számát lehet 4 mil-ra tenni. Igazi természetekre nézve még most is ollyanok, mint a' régi Görögök. Azért léptek fel csaknem 2000 esztendei nyomatások után, a' 19 ik század 2 tizedében ismét a' világ historiájában, hogy vagy ismét életre hozzák polgári léteket, vagy dicsőséggel tünjenek el örökre a' nemzetek sorából. Ezen Europára nézve fontos történet, a'

Görögök Lázadása 1821, megfoghatóbb lesz, ha 1) a' Hellenek és Törökök természeti állapotját és egymáshoz állását tekintjük. Ha valamelly formátlan statusban vadság és pallérozottság, kinszeritő uralkodás és szabadság érzése, büszkeség, felfuvalkodottság és kétségbe-esés törnek egymás ellen: az erőszakoskodóra nézve olly kevéssé van ott törvény és rend, mint az elnyomattakra nézve. A' hol e' felett még két (a' hóditó és meggyőzött) nép közt vallás, nyelv, erkölcsök, szokások, gondolkozásmód és character huznak közfalat, a' hol azok, egymást kölcsönösen gyülölik, nincs ott társaságos élet, sőt gondolni se

lehet annak valahai leendését. Egy illy status nem status, az emberek benne nem polgárok, mert a' rabszolgának sorsa mindig urának személyes tulajdonságaitól függ. Ha már most egy nép, mellyel kegyetlen urai úgy bánnak, mint kutyákkal, kétségbe-esésétől kinszerittetvén, hajdani jusaiért, életéért, becsületéért, polgári létéért, vallásáért és lelki pallérozottságáért csatázik, törvénytelen 's állati állapotjának vadságából pallérozottságra emelkedik, és magát a' meghatározott eltöröltetés ellen védi; nem pártütés ez, hanem az emberiség legszentebb jusaiért, vallásért, törvényért és hazáért való küzdés. Illyen csatázásnak köszöni Europa, hogy nem ásiai helytartóság; Oroszország, hogy nem mongol khánság; Spanyolország, hogy nem khalifaság birtoka, 's nem Afrikának mellék-tartománya; Magyarország, hogy nem török basaság, 's Németország, hogy Napoleonnak nem lett vazallja. Csak az a' nép enyészik 's tünik el, melly magában elromolván, nevére 's létére nézve kétségbe esik. Nincs Romai többé, de vannak Görögök, Europának legrégibb népe, melly nyelvét, testformáját, gondolkozása módját és characterét, melly könnyelmüségét, mint lelkesedését, vitézi bátorságát és fényes lelki tehetségeit, valamint hajdani eleinek hibáit, 's nagy tetteik szomjuhozását 's atyjainak dicsőségét 2000 eszt. keresztül, éjszaknak délleI 's keletnek nyugottal való öszveütközésének közepette, hiven megtartja; melly végre 400 eszt. olta csufsággal 's megvetéssel kinoztatása mellett is a' keresztény hittől el nem pártolt; ez a' nép csatázott nem régiben hajdani jusaiért, hogy a' nyomatás iszapjából kivergődjék és napkelet szolgáiból, europai szabad polgárokból álló néppé emelkedjék fel. Innen a' Görögöknek Muhammed és Ozman ellen volt utolsó felkelések, bár nem koszoruzta is győzedelem, megérdemli az utóvilág tiszteletét. — A' Hellenek és Törökök nemzet és hitgyülölés által elszakasztatva, ellenségesen állnak egymással szemben; 379 eszt. hogy XI. Constantin a' hóditók ostromában elesett, 's 114 eszt. miolta a' velenczei köztársaság Moreát és a' szigeteket elvesztette. Nem statusegyezés adta e' népet és országot török hatalom alá; sőt Morea is Velenczének nyilvános lemondása nélkül (a' passarovitzi békekötésben 1718), fegyveres foglalás jusánal fogva (uti possidetis) lett török tartománnyá. A' győzőnek hatalma 's a' meggyőzöttnek erőtlensége dönték el csupán a' Hellenek sorsát; de e' mellett sem volt ez a' nép soha egészen meghóditva; a' hegyek közt lévő egyes nemzetségek szakadatlanul megtarták függetlenségeket, mint a' Sphakioták Kretában, a' Mainották, Suliották, Montenegroiak (l. e.); sőt a' függő fők is gyakran lerázták lánczaikat és a' Klephte merész Görögök, kik a' felkelés előtt szabadságban éltek, 's a' Törökökkel mindig hadakoztak, fő tárgyai lettek az uj görög népdaloknak. Csak a' Fanariották (l. e.) vették magokat alá a' szultánnak, mivel szolgáltak neki. De a' meghóditott Rajáhk sorsa soha és sehol sem volt közönségesen 's törvényesen megalapitva; hanem a' török helytartó kényjének, telhetetlenségének, bujaságának és kegyetlenségének játéka volt. Csak ott jutott a' Hellen, méhszorgalma és kereskedői eszessége által nemi nemü tehetős állapotra, hol a' Törököknek hasznok volt a' Görögök megkimélésében, vagy a' hol amazok hidegvérüségből, néha önnön érzésektől biratván szelidségre, a' Giaurokat fel sem vették. De legszerencsésebb állapotjában is arany rablánczot viselt a' Görög, czérnán függött feje felett mindig Damocles kardja. A' haracson, egy nagy váltságpénzen, kell a' kereszténveknek eszt. élteket megvásárolniok! Csak nagy summa pénz letevéséért, mellyet gyakran meg sem szerezhetnek, engedtetik meg nekik öszveomlással fenyegetődző templomaik ujabb épittetése! Illy nyomás alatt elvadult az érzés; az eszességgel csalás és fortély, a' vitézi bátorsággal haramiai merészség, a' tudatlansággal babonás hit és durvaság párosodtak. Itt amott mégis kitünték némellyek a' pallérozottságban 's nagy characterben. Hanem nyelveket, hiteket, erkölcsöket, hajdani nemzeti érzéseket, 's hazájok iránti igazi szereteteket, mint

szent örökségeiket, mindnyájan hiven megtartották. — Ha a' Görögök, leginkább a' fővaros Fanariotái, a' szerail szomszédságában, hol a' nyomás és fortély középpontja vagyon, igen alá süllyedtek, — a' Törökök valóban még alantabb állanak. A' birodalomnak 's a' Töröknek magoknak, mint nem nemzetnek, hanem katonákból, parancsolókból és ulemákból álló durva csoportnak, ásiai csapatok keverékének, 's a' világ minden részéből szedett rabszolgálókkal tatár vérből nemzett korcsoknak, sincs más belső kapcsok, mint a' fanatismus és despotismus. Az Ozmanok lelki 's erkölcsi romlottságát feljülmulja a' politicai; mert a' török alkotmány belsejében már magában meg van a' pusztulás magva. A' Törökök messze terjedő tartományaikban alig teszik a' lakosok 1/4 részét, 's a' mellettek lévő, sokkal nagyobb számu népeket természeti ellenségeiknek tekintik, kiktől gondosan őrizkedvén, természetesen el kell azokat nyomniok; vad szerepjeket, mellyet mint első hóditók vettek által, még most is játszák; és igy még mindig idegenek Európában, 's ennek törzsökös nemzetségeivel soha sem olvadhatnak öszve egy nemzetté. Ebből következik azon határtalan hatalom, mellynek a' basák kezébe adatni kellett; de egyeszersmind az udvarnak ezen kormányozók iránti bizodalmatlansága is, kiknek gyakori pártütései, inkább fortéllyal, mint nyilvános erővel, (a' mi az országlásnak erőtlenségére mutat) nyomattak el. Csak vallás és a' szultán, mint annak látható feje, párosodván azon közös gyülölséggel, mellyel mind az ellen, a' mi Giaurnak, vagy eretneknek neveztetik, viseltetnek, szülik, hogy a' távollévő ásiai Török az europait rokonának esmeri, 's hogy a' birodalom egyes részei már régen szét nem daraboltattak. Egyszersmind abból, hogy senki sem ember, a' ki nem muzelmann, 's ezen durva katona-osztálynak hajdani hóditói büszkeségéből jő minden mesterségnek, mellyet a' Giauroktól kellene megtanulniok, kevésre becsülése, és a' pallérozódás elmellőzése, továbbá a' Töröknek minden pallérozott néptől, sőt a' Görögöktől is, azon tárgyakban való függése, mellyek a' földmiveléssel, mesterségekkel, kereskedéssel és statuskormányozásával öszveköttetve vannak, valamint politicai hatalmoknak az europai keresztényeké mellett való hanyatlása, kik a' 17 száz. tacticájokat tökéletesitették, miután a' Janicsárok, minden próbatételek mellett is, mellyek III. Selimnek életébe 's országlásába kerültek, és II Mahmudot ifjukori barátjának, Haletnek, kivégeztetésére kinszeritették, egy lépést sem akartak abban előre tenni, sőt ugy kellett őket 1826 mint pártütőket és gyujtogatókat egészen kiirtatni. Igy Ozmannak kevély nemzetsége rothadt gyökereken áll, és csak az europai statusok alkotmánya annak oszlopa, mint mikor a' porló kőfalat csak erős szomszédfalak védik az öszveomlástól.

II. Készülés a' Hellenek utolsó szabadság küzdésére. A' Görögök és Törökök közt lévő feljebb emlitett ellenséges természeti viszonynak, végre egyik vagy másik félnek végpusztulását kellett szülnie. De ollyan nép, melly a' szabadságszeretete tüzét századokig meg tudta tartani, melly a' Joniaiak felséges példaadását maga előtt látta, és egy europai hatalmasságtól, mellyben természetes védanygyalát tekinté, több izben (1769, 1786, 1806) felszólittatott szabadságra, elszánva vivja ki a' kétségbe-esés csatáját, minekelőtte létének utolsó gyökere kivágathatik. A' régi, soha végképen el nem fojtott, csak néha félben szakadt csatázásnak megujult kitörése Mart. 1821 történt. Azon eszközök, mellyek a' Görögök szabadokká létét segitették, már hosszabb idő olta készittettek. Már 1809 felállott Parisban egy Görögország ügyét tárgyazó egyesület; Bécsben 1814 a' Hetairia (l. e.); de mégis korán tört ki a' zendülés a' számoláshoz képest. A' kétségbeesés vak; a' léleknek kell annak karját vezetni, 's a' characternek kell a' természeti erőt formálni és kettőztetni. A' lélek gazdagsága megvolt a' Görögökben, hanem a' character nem erősödött még meg eléggé a' közlélek egységében, 's a' hazafiui érzés állhatatosságában. Ezt

az Archipelagus Görögjei közt, Moreában, a' joniai szigeteken, Parisban, Odessában, Bécsben, Triestben és Pétervárában, már 50 eszt. előtt átlátták több lelkes és pallérozott férjfiak, kik egy Panagiotis, Maurokordatos és Kantimir Demeter plánjai szerint, nemzetjeket jobb jövendőre nevelni akarták. Ugyan azt tették a' legujabb időben Mustoxydy, Gazy, Dukas, Kumas, Bambas, Gorgorios, Oekonomos, Kapetanaki 's mindenek felett a' nemeslelkü Korais (l. e.), ki 1805 olta azon dolgozott, hogy nyomott nemzetét nemesitett nyelv 's a' régiek munkái által lassanként feljebb emelje. Ezen czélból adta ki ezen jeles férjfiu Aristoteles politicáját, hogy a' szabadságokat ohajtó Görögök abból tanulják meg, mi által állhat fen az igazságosság 's a' nép boldogsága. Hellasban is sok történt a' hajdani classica nyelv 's a' tudományos nivelődés isméti felélesztésére; főképen a' szigeteken (L. Hydrioták), hol a' Francziaországgal 's Egyesült Statusokkal való kereskedés politicai ideákat és reményeket terjesztett el. A' gazdagabbak több szegény, szép észtehetségü hellen ifjakat küldtek külföldre tanulni, hogy honjokban jó tanitók lehessenek. Oskolák, academiák és könyvtárak alkottattak; Fénélon, Beccaria, Montesquieu és némelly német tudósok munkái uj görög nyelvre fordittattak. Krug „*Philosophisches System*" jét Kumas forditá le Smyrnában. Athenében, Salonichiben, Janinában, Smyrnában, Kydoniában (Aywali), Bukarestben, Jassyban, Kuru-Tsesmében, egy a' Bosphorus europai partján fekvő faluban, Chiosban 's másutt oskolák állittattak fel. 1815 Athenében Philomusák társasága jött létre, melly 1820, 300 nagyobbára idegen tagokból állott, kik számos ifju Görögöket küldtek magok tökéletesitése végett Német- és Olaszországba. Mind ezen oskolákat és intézeteket eltörlé a' had dühe, az Athos hegyin kivül. — Az érzés élesztésére 's egység előkészitésére pedig Rhigas (l. e.) dalokkal lelkesité az ifjuságot, 's Pythagorasnak a' barátságról való hajdani ideája megujult a' Hellenek fegyveres egyesüléseiben, amaz eleinte tiszta tudományos Hetairiában, mellynek virágja Moldvában hervadt el. Miért előzte meg egyes ember hivatlanul az idő folyamát? Vérpatakok áztattak miatta 's tettek semmivé egy gazdag aratással kecsegtető vetést. A' rablánczokat szétszaggató időpont azonban közel volt. A' Porta, kivül 's belől megrázatva, ingadozott. Mehemed Ali (l. e.) független hatalommal birt Egyptomban; Ali (l. e.) janinai basa, ellentállott a' divan hatalmának és fortélyának. Alinak, az ujabb idő ezen Jugurthájának, plánja, segité a' Görögök függetlenségre törekedését, 's az okos primások az epirusi tiránt, ki a' bosphorusi országlás megbuktatásán dolgozott, Hellas szabadulása eszközének nézték. A' hadakozó Serviaiak (l. e.) már példát adtak, miképen lehet kivivni a' törvényes állapotot és hazát; Moldva és Oláhország lakosi Oroszországtól védelmet reményltek a' Törökök sanyargatási ellen; egyszersmind az orosz cabinet a' Portával, a' kainardsii, jassyi és bukaresti egyezéseknek több izbeli megsértetései miatt 1816 olta sikeretlen alkudozásokban volt, mellyek minden szempillantásban haddal fenyegetődztek; végre Asiában több basák nyughatatlankodtak 's a' Porta Persiával, hol a' sach legidősebb fia, Mohammed Ali Mirza, némelly török tartományokhoz just formált, a' határok felett meghasonlott. Igy a' félhold birodalma minden oldalról ellenségtől láttatott körülkerittetni. Ehez járult, hogy a' Porta Görögországba uj beyeket küldött, kik a' régi nyomást megujitották és nevelték. A' Porta a' nemzetségek fejeit, bár Ali ellen segitették, midőn nem volt többé reájok szüksége, több eddigi szabadságaiktól megfosztotta. Még roszabb jövendő fenyegetődzött Ali bukta után. Innét egész Görögország készült a felzendülésre. Hanem a' cselekvés és szabadulás órája még nem jött el; soknak ki kellett fejleni; még nagyobb előkészületek voltak szükségesek; a' Hellenek barátinak Constantinopolban kevés eszközeik voltak, mert a' Fanal nagy görög familiái idegenkedtek

e' plántól. Azonban Oláhországnak hospodára, Suzzo Sándor, meghal, 's a Porta helyébe Febr. 1. 1821 herczeg Kallimachi Károlyt nevezi ki. III. Ez adta váratlanul az első okot Moldvában és Oláhországban, a' Hellenek felkelésének kitörésére. A' nép, félvén azon uj csikarásoktól, mellyek az emlitett fejedelemségekben a' hospodári méltóság minden megujittatásakor következni szoktak, nyugtalankodni kezdett; a' mi a' pétervári hetairistáknak reménységet nyujtott, hogy a' fegyverfogás kedvező szempillantása jelen van, 's az orosz cabinet segitni fogja őket. A' nélkül, hogy ezen plánról valamit tudott volna (sőt a' Görögöknek személyes ellensége volt), egy csekély származásu Wladimiresko Theodor nevü Oláh, használván a' nép nyugtalan érzéseit, Bukarestből, mellyet Jan. 30 hagyott el, 60 pandurral a' tartományt bekóborolta, a' parasztokat fellázitotta, Oroszország részéről védelmet, adóik terhe alól felszabadittatást és hajdani jusaik visszaszerzését igérvén nekik. Mivel az Arnauták is, kiket a' Bojárok kormánya ellene használt, név szerint Kaminar Sava, 1000 emberével részére állott, csak hamar 5000 emberből álló csoport vezére 's kis Oláhországnak ura volt Wladimiresko. Ekkor a' Görögök is felkeltek Moldvában, herczeg Ypsilánti Sándor, orosz csász. vezérőrnagy alatt (l. e.). Ez a' lázadás összeköttetésben volt a' Hetairiával, 's igen nagy befolyásu és sokat tehető férjfiak által segittetett. Talán gyámolitni akarták ez által azt, a' minek magában Görögországban, sőt Constantinopolban is történnie kellett, vagy siettetni a' Porta és Oroszország közt hihetőnek tartott meghasonlast; mert az Oroszországban megtelepedett Hellenek nemzeti érdeke, ugy látszott, védelmet talált az oroszgörög egyházban, 's II. Katalinnak régi ugynevezett görög projectumában. Egy, Mart. 7. 1821 (ó kal. szerint Febr. 23.) költ felszólitás, mellyet Ypsilanti Sándor, Suzzo Mihály hospodár szemei előtt Jassyban felragasztatott, ezt hirdeté: „Minden Görögök leveték ma a' török jármot; hazámfiaival vezéretek leszek; herczeg Suzzo Mihály boldogságtokat akarja; semmit se féljetek a' Törököktől; mert nagy hatalmasság áll készen büszkeségeknek megalázására." Ypsilantival több katona tisztek és hetairisták jöttek Bessarabiából és Jassyból. Közönséges volt a' Görögök lelkesedése; hanem Ypsilanti minden kicsapongást meggátolt. Csak Galaczban okozott egy nappal előbb egy Török lármát, mellyben nehány száz Török levágatott, 's több hadi eszközökkel terhelt hajók elvétettek. Erre a' moldvai köznép Jassyban 30 fogoly Törököt ölt meg. Orosz-, Lengyel-, és Németországokban Ypsilanti vakmerő 's kötelességével ellenkező tette, melly magát a' dolgot is veszedelmezteté, czéljáért, közönségesen tetszett; de egyszersmind igazságosan gyaláztatott is; mivel ő orosz hadi szolgálatban lévén, önkényes és büntetést érdemlő lépést tett, melly nem csak az orosz cabinetet hozta kétes helyczetbe, hanem több orosz tiszteket is, nagyobbára Helleneket, huzott be sorsába. Ezek közt voltak testvérei 's herczeg Kantakuzeno Sándor. Küldött ugyan Ypsilanti, Sándor császárhoz tudósitást Laibachba, segitséget kérvén a' Görögök ügyének 's a' két fejedelemségnek; hanem épen akkor ütvén ki Piemontban a' katonai zendülés, ugy látszott, mintha a' spanyol- és olaszországi zendülés lelke ragadt volna a' Görögökre. Ypsilanti lépése tehát az orosz császártól nyilván kárhoztattatott; maga a' seregből 's az orosz hadi tisztek sorából kitörültetett; egyszersmind az orosz követ 's austriai internuncius Constantinopolban bizonyossá tették a' Portát, hogy fejedelmeik a' török tartományokban kiütött belső nyugtalanságokat semmi esetre nem segitik, 's szoros neutralitást fognak tartani. Mind e' mellett is a' Porta, melly egy Angol jelentésére azt hitte, hogy magában Constantinopolban is nyomait fedezte fel a' hellen összeesküvésnek, gyanakodó maradt; 's az orosz hajóknak általa rendelt, 's minden békekötés czikkelyeivel ellenkező megvizsgáltatása, a' mi miatt az odessai kereskedés sokat szenvedett, tüzes levélváltást okozott az orosz követ, báró Stroganoff, és a' Reis Effendi közt. Minden Görögök,

ellen legkeményebb rendelések tétettek; tanító intézeteik elnyomattak; fegyvereik elvétették tőlök; minden gyanu, perfolyás nélkül, halállal büntettetett; 's igy a' sok kivégeztettek közt ártatlanok is lettek bosszuállás áldozati; egyeseknek elszökése mindnyájokat bünösökké tette; a' Görögök eltávozása halálos büntetés alatt megtiltatott; sőt a' divánban az egész görög nemzet kiirtásáról beszéltek; török seregek nyomultak be a' fejedelemségekbe; a' hospodár, Suzzo Mihály, számüzetett; a' constantinopoli és jeruzsálemi patriarchák (Mart. 21. l. Gergely) minden pártütőre egyházi átkot mondtak, és egy Mart. 31. költ Hatti-Scheriff, minden muzelmánt felszólitott az Izlam mellett, 's a' pártütők ellen lendő felfegyverkezésre. Ekkor egy ideig egy Görögnek élete sem volt bátorságban Constantinopol utszáin; asszonyok 's gyermékek tengerbe vettettek; a' legnemesebb szüzek nyilván megszeplősittettek és megölettek, vagy eladattak; a' pórnép betört Fenton orosz követségi tanácsos szállására, 's a' szerailban herczeg Mavrusi, midőn semmitől sem tartván a' divant elhagyá, törvény nélkül lefejeztetett. Az uj nagyvezér Benderli Ali basának (April 10. neveztetett ki), ki Asiából vezete egy szabolátlan seregét a' Bosphorushoz, megérkezése olta, legkegyetlenebb fanatismus dühösködött. Vége lett ugyan a' véres csatának — de nem a' tartomány pusztittatásának. Oláhországban és Moldvában, a' pandurok és Arnauták árulása, meghasonlása és nyulszivüsége miatt, a' hetairisták vitéz szent csoportja a' dragachani ütközetben (Jun. 19. 1821) elesvén, 's Jordaki a' Seck klastromban (l. Ypsilanti) vitézi módon halván meg; de magában Görögországban a' legborzasztóbb rendelések sem fojthatták el a' zendülés lángoló tüzét. A' moreai beyek minden püspököt és főbb rangu Görögöt (proëdri) álnokul Tripolizzába hivtak, hogy itt a' kegyetlenül nyomott nép szabaditásán tanácskozzanak. Többen estek törbe, megérkezésekkor fogságba vettetvén. Csak Germanos, patrasi érsek, esmerte meg a' csalást, 's értekezett a' többivel, miképen gátolhatnák meg elnyomóik álnok feltételeit? Azután a' moreai helytartók igyekeztek az egyes nemzetségeket fegyvereikből kivetkőztetni; de későn. A' Taygetos tetéiről alá száltak a' Mainoták, hogy Ypsilanti felszólitását viszonozzák, 's egész Görögországon villám sebességgel reppent keresztül a' szabadságra vágyás szent tüze.

IV. Első csatázása a' Görögöknek Moreában, Livadiában, Acarnaniában, Aetoliában, Epirusban, az Archipelagus szigetein és Candiában, 1821-től a' Jan 13. 1822 felállitott ideigleni alkotmányig. A' zendülés Mart. 23. 1821 Kalavritában, Achájának csekély városában kezdődött, hol 80 Török fogatott el. Ugyan ezen napon a' patrasi török őrsereg reá ütött ezen város békés lakosira. De hirtelen segitség jött. Fegyvert fogtak a' nemzetségek fejei régi Laconiában, Kolokotroni, hajdan orosz őrnagy, és Pietro Mauro Michali, számos fegyveresek állván készen parancsolatjokra. Germanos érsek kitüzte a' keresztet, 's a' függetlenség ezen zászlója alá gyüjté Achájának parasztjait. Részint csak késekkel fegyverkezve szereztek ezek magoknak fegyvereket az ellenségtől. Patrasban 's egyéb helyeken erősségeikbe szaladták a' Törökök. Már April. 6. ülést tarta egy messeniai tanács Kalamatában, 's Pietro Mauro Michali (mainai bey) fővezér, hirdetményt bocsátott ki, hogy Peloponnesus az Ozmanok jármát leveti, a' keresztény hit megszabaditására és a' régi haza visszaállitására; Európától semmit sem kivántak a' Görögök, csak fegyvert, pénzt és tanácsot. Azolta a' görög ügy Németországban, Schweizban, Franciaországban, később Angolországban is, szokszori, de gyakran plánatlan és sikeretlen gyámolitást talált. Képzelődés ereje és érzékeny szív sok ifju embert vittek e' borzasztó zürzavar nézőhelyére. Mert midőn Jussuf Selim, lepantoi basa, vad 's kegyetlen ember, egy külső hatalmasság ügyviselőjétől a' patrasi történetről tudósittatván, a' fellegvár felmentésére ide sietett, Patras, egy a' legvirágzóbb kereskedő helyek közül, hamuvá tétetett 's a' lakosok lemészárol-

tatása (April. 15.) fegyvert fogatott a' kétségbeeséssel és boszuállással. Azolta nem volt többé rend, 's a' népek jusa nem esmertetett. Erre nem sokára Gregoras szerzetes, egy lelkesedett csoportal, elfoglalta Corinthus városát. A' közönséges tüz elboritá Atticát, Boeotiát, Phokist, Aetoliát és Acarnaniát. A' régi nevek ujra feléledtek. Ugyan akkor a' szigetek is szabadoknak hirdeték magokat. April. elején a' gazdag kereskedők 's hajó-tulajdonosok, a' hydrai, spezziai 's ipsarai (l. Hydriotak) hajósokból álló kicsiny merész nép, Bambas *) 's más lelkes férjfiak által a' plán előmozditására megnyeretvén, Hydrában független országlást alkottak. Kereskedő hajóikat hadra készitették, 's majd 180 briggen (mindenik 10—12 kilencz fontos ágyuval) lobogott a' Hetairia kék 's veres hajólobogója **). Asszonyok léptek elesett férjeik helyére, 's köztök a' spezziai 40 eszt. hősnő, Laskarina Bublina. A' Hydrioták bekóboroltak a' török vizeket, 's elzárták a' kikötőket. Tine és Samos szigetei követték a' példát; de rend 's mérséklettség nélkül. A' köznép meggyilkolta a' Törököket, 's ez által még nagyobb kegyetlenségekre ingerelte őket a' Görögök ellen Smyrnában, Kisásiában 's a' még hüségben maradt szigeteken. Legmagasabb pontra hágott az elkeseredés azon üldözés miatt, mellyet Mart. vége olta a' Görögök Constantinopolban 's más helyeken szenvedtek. Csupa gyanura, gyakran csak hogy gazdagságokat elragadozhassa, a' legjelesebb görög kereskedőket 's pénzváltókat kivégeztette a' Porta. A' muzelmanok dühe legtüzesebb volt a' papok és templomok ellen. Constantinopolban April. 22. Gregely (l. e.) patriarcha, püspökeivel együtt, gyalázatos halallal végeztetett ki, valamint Drinápolyban az érdemekkel teljes patriarcha Cyrillus (Maj. 3.), ki magános életet élt, 's majd az odavaló érsek Proisos 's mások is. Egyszersmind több száz görög templom rontatott le, a' diván semmit sem ügyelvén a' keresztény hatalmasságok követeinek közbeszólására. Elvészté ugyan a' vad nagyvezér Maj. 1. hivatalát, 's csak hamar életét is; de Mahmud 's kedveltje Halet Effendi megmaradtak a' Görögök kiirtásának feltétele mellett. Még kevesebbre mehetett a' bátor lelkü Stroganoff (l. e.) kivánságainak teljesittetésében, midőn Mahmud, hogy kedveltjét, a' Janicsároktól azért, hogy a' hadi dolgokba uj rendeléseket szándékozott bevinni, rendkivül gyülöltet, megmentse: ezen seregek három tagját fel vette a' divánba. Sőt az orosz kereskedés a' fekete tengeren egészen meggátoltatott a' Bosphorus elzáratása által, 's a' követ ultimatuma felelet nélkül maradt. Báró Stroganoff tehát Jul. 18. minden diplomaticai öszveköttetést ketté szakasztott a' Reis Effendivel, 's Jul. 31. Odessába evezett, a' divánnak azt nyilatkoztatván ki, hogy ha a' Porta rendeléseit meg nem változtatja, Oroszország kénytelenittetni fog a' Görögöknek menedékhelyet, védelmet és segitséget adni. A' Reis Effendinek erre irásban, de későn adott felelete Pétervárába küldetett; de csak a' Janicsároktól 's ásiai csoportoktól Constantinopolban elkövetett legvadabb kicsapongások után mehettek reá az idegen követek, főképen lord Strangford, a' britanniai, hogy a' szultán a' muzelmánok felfegyverkeztetését törülje el, 's keménységgel is visszaállitsa a' jó rendet. Sőt a' Porta közönséges bocsánatot hirdetett, ha a' Görögök ujra hódolnak neki; de ki állott az igéret megtartatásáért jót? Még mindig történtek egyes kivégeztetések; Oláhország hospodárja, herczeg Kallimachi, familiájával együtt Kisásiába számüzetett, hol testvére kivégeztetésének hirére ijedtében megholt. A' Fanariotáknak egy régi familiája sem volt már Constantinopolban. Mind ezek a' boszuállás, fanatismus és kétségbe-esés

*) Neophytos Bambas, a' chiosi oskolában physica 's mathesis tanitója, moral philosophiai kezi könyvet ada ki (Velencze, 1818.), melly az uj görög litteratura legbecsesebb munkái közé tartozik. Most a' lord Guilford ál al létre hozatott jóniai egyetemben, Korfuban professor.

**) Pouqueville szerint a' görög szigetek tengerí ereje 615 hajóból állott, mellyek 17,500 hajós és 5878 ágyu volt.

érzését annyira felébresztették a' Görögökben, hogy ők a' szultán szavának egyátaljában nem hittek. Még éltek azon 300,000 Peloponnesusiak fiai és unokái, kik, a' II. Katalin czárnénak igért 's kikötött bocsánat ellenére, mint a' török boszuállás áldozati, elestek. Ezen kivül megerősité a' Görögöket ellentállásokban a' Persia és Porta közt kiütött had, 's az a' remény, hogy Oroszország végre védelmekre, mellyet a' Portával kötött utóbbi három békében magára vállalt, fegyvert fog. — Azonközben az Epirusban volt török fővezér, Khursid basa, ki a' pártütő Alit Janinában bezárva tartotta, sereget küldött a' Sulioták ellen, mint Moreába és Thessaliába is. Hanem az Aetoliaiak Rhangos, 's Acarnaniaiak Hyskos testvérek alatt, a' Törököket Artába zárkozásra kinszeritették, 's elfoglalták Salonast. Thessaliában Odysseus lépe fel, mint egynehány Armatolik vezére, 's Anthymos Gazis archimandrita a' parasztokat fegyverre szólitá. Euboeában (Negroponte) az egész nép felkelt, 's a' Törököket erős helyeikbe bezárta. Ezen, 's más nyereségek mindazáltal semmit sem döntöttek el, mivel a' csatázás plán, lovasság és ágyuk nélkül folyt. A' salonichii basa megszabaditotta a' Larissába zárt basát. Omer Vriones, Khursid hadnagya, Livadiába ütött; Athené lakosi a' szigetekre szaladtak; Akropolisba török őrsereg tétetett. Midőn erre a' Hellenek ismét elfoglalták Athené városát, 's Akropolisnak éhséggel leendő bevételét reménylték, megmenté az ostromtól Omer Vriones a' várat Jul. 30. 1821, 's Athené lakosi ismét Salamisba szaladtak. De az achajai tengeren megsemmisitették görög és más tengeri rablók a' navarchák (admiralitas) feltételeit Hydrában, 's az europai hatalmasságoknak hadi hajókat kellett küldeniek, kereskedések védésére. A' közönséges zürzavarban mindazáltal a' kormányozásban legtöbb rendet, 's a' csatázásban legnagyobb meggöndoltságot mutattak a' görög szigetek pallérozott és tehetős lakosai. Hajós legényeik merészebbek és gyakorlottabbak voltak a' Törökökéinél, 's könnyü hajóik gyorsabban eveztek. Innen, midőn az első török hajósereg Maj. 19. a' Dardanellákból kievezett, nyomon követték azt a' szigetbeliek, az ütközetet kikerülvén, gyujtó hajóikkal Jun. 18. megtámadtak egy zátonyon megállott linea-hajót, 's olly ügyesen, hogy a' kapitánynak meg kellett azt gyujtania (Voutier szerint görög gyujtó hajó által történt ez), mellyre a' hajósereg a' Dardanellákba visszaevezett. Ekkor az Ipsarioták Jun. 15. kiszáltak Kisásia partjaira, 's elfoglalták a' régi Cydoniát, a' kereskedése által virágzó, tulajdon tisztviselőitől békésen kormányoztatott görög várost Aywalit; hanem a' Törökök felgyujtották kimentekkor a' várost, 's 35.000 ember vándorolt ki vagy veszett el. Ezen czéltalan tett, uj dühösségre ingerelte Kisásiában és Constantinopolban a' muzelmánokat a' büntelenek ellen. Candiában a' Görögök, kik eddig épen semmi részt nem vettek a' felkelésben, megfosztattak fegyvereiktől 's érsekjek több fő papokkal együtt kivégeztetett. Csak a' hegyek közt lakó parasztok és vitéz Sphakioták — Sphakia kicsiny szigetének lakosi, kik Candia Suliotáinak neveztettek — nem adták ki fegyvereiket, sőt összecsoportoztak, 's a' Törököket a' városokba visszaüzték. Azolta szakadatlanul folyt a' csatázás, 's a' Törökök, bar Egyiptom részéről több ezerrel segittették is, nem lehettek ismét urai a' hegyi tartománynak. Hanem a' városokban megmaradtak. Cyprusban, hol hasonlóul semmi nyoma sem volt a' lázadásnak, a' Görögök Nov. 1821 fegyvereiktől megfosztattak, 's erre Larnica városában érsekjekkel 's más fő papjaikkal együtt csaknem mindnyájan megöltettek. A' föld népe végre védésekre összecsoportozott, mellyért Aug. 1822, 62 falu tétetett hamuvá. Ezolta Cyprusban temetői csendesség uralkodott. Hasonló kegyetlenséget követtek el a' török katonák Scala nuovában, Rhoduson 's Pergamusban, minekutána a' Hellenek az utóbbi helyet czéltalanul támadták volna meg. Smyrnában is uj gyilkolások történtek, 's csak Nov. 1822 birhatták reá az europai consulok a' basát, hogy a' Törökök vérszomját kemény rendelésekkel zabolázza

meg *). Ez idő olta a' közönséges csendesség 's bátorság itt ritkán zavartatott meg. Ellenben a' birodalom europai tartományiban szakadatlanul folyt a' keresztények ellen való dühösködés, mivel a' szultán a' Sept. 20. 1821 költ Hatti-scheriffet, melly minden muzelmánt ismét felszólított a' Giaurok ellen leendő felfegyverkezésre, csak Constantinopolban nem hirdettette ki. Ezért a' pórnép gyujtogatással állott boszut, főképen akkor, ha szerencsétlen hirek dühét felingerelték. — A' Kara Ali kapudan basa alatt lévő nagy török hajósereg, egyiptomi, tunisi és algiri hadi hajókkal erősödvén, mindenünnen elüzte ugyan a' Görögök hajóit, midőn a' Moreában lévő erősségekbe katonaságot, ágyukat 's élelmet akadály nélkül szállitott, azután a' lepantoi öbölben (Oct. 2. 1821) Galaxidit (egy kicsiny várost) felégette, 's az ottani kikötőből nehány görög halászbárkát magával elvitt, — de mind ez a' fő dologban semmi fontos következést nem szült. Alig tért vissza a' Kapudan basa Oct. 22. 1821 a' Dardanellákba, azonnal megujiták a' Görögök tengeri záró rendeléseiket, 's szintugy urai voltak az aegaeum tengernek és salonichii öbölnek, mint elébb. Azonközben Ypsilanti demeter, bátyja meghatalmazásával, herczeg Kantakuzeno Sándorral, Triesten keresztül megérkezett Hydrába, hol az oláhországi csatázás kimenetele még nem volt tudva. Demeter orosz segitséget igért és kihirdette Görögország visszaállittatását. De csak sok nehézségek után lett (Jul. 24. 1821), mint Peloponnesusnak, az Archipelagusnak és minden megszabaditott tartományoknak fővezére (archistrategus), a' moreai Hellenek fejévé, hol a' kapitanik meghasonlása 's a' csoportok fenyitéktelensége eddig a' fegyverek előmenetelét akadályozta. Erre csak hamar megadta magát az első török erősség Monembasia (Napoli di Malvasia) Aug. 3. szerződésnél fogva, herczeg Kantakuzenonak; azután Navarin is Ypsilanti Demeternek; hanem a' rabolni vágyó Moreaiak sem egyezésre, sem hadi szokásra nem ügyeltek. Demeter ezért oda akarta hagyni Moreát, ha teljes hatalmat nem kap a' zabolátlanság korlátolására. E' megadatott neki. Egyszersmind egyesült a' kalamatai tanács a' hydraival, hogy egész Görögország követeiből állandó gyülést hivjanak öszve Kalamatába. Mig Maurokordatos 's mások erre készületeket tettek, Demeter a' Törökök fő táborhelyét Moreában, Tripolizzában (a' mantineai térségen) szorosan bezárva tartotta. Már meg akará magát adni az őrsereg, midőn a' peloponnesusi vizeken megjelent török hajósereg uj bátorsággal öntött belé. Hogy pedig a' katonaságot a' keresztények boszuállásától való félelem által legátalkodtabb ellentállásra lelkesitsék a' török vezérek, mintegy 80 előkelő Görögöt 's főpapot, kik részint önkényt, részint a' beyek álnok hivására, semmi veszélytől sem tartván, jöttek ide 's meglánczoltatának, kivégeztettek kettőn kivül. Mind e' mellett is elfoglalták a' Görögök a' várost rohanással Oct. 5., minekutána 2000 Albaniaiak szabad kimenetelt nyertek 's a' Törökökkel való alkudozások sikeretlenek maradtak. Csak az utolsó helyből takarodott ki a' vitéz Kiaja bey bizonyos feltételek mellett, hanem a' Hellenek prédálás-szomját nem lehetett visszatartani, 's 8000 muzelmán veszté el életét. Tripolizzában nyerték a' Peloponnesusiak első ágyuikat, 's itt tartá a' hellen országlás ülését, mig Argosba nem költözött által. — Szint illyen szerencsével harczolt Thessaliában Odysseus. Ez, és más csapat vezérek (ezek közt Perevos) nagy veszteséggel verték vissza Sept. 5. 's 6. Thermopylénél a' Macedoniából benyomuló török sereget. Végre Jan. 26. 1822 szerződés mellett a' Görögök hatalmába került Acrocorinthus. E' helyett a' salonichii basa Cassandra félszigetét foglalta el rohanással Nov. 11., mivel a' Görögöket egyenet-

*) Itt 's más helyeken a' franczia, austriai 's angol hadi hajók vezéri, valamint az europai consulok is, kik közt kiváltképen David franczia fő consul érdemel nevezetest, sok szerencsétlenek életét megmentették, kik ellenkező esetben vagy a' Törökök, vagy a' Görögök áldozatai lettek volna.

le ségeik igen elgyengiték. 3000 Hellen vágatott le, az asszonyok 's gyermekek rabságra hurczoltattak, és a' jól mivelt félsziget pusztasággá tétetett. Csak a' Monte Santon (Athos) lévő szerzetesek 's remeték menték meg magokat nagy summa pénzzel, kik mivel a' Törökök ezen kőszikla remeteséget szentnek tartották, a' had folyamatja alatt mindig kiméltettek. Ez idő tájban vette meg Nov. 13. Khursid basa Alinak erősségét, Latharizát, 's Epirus vén tiranja, legutolsó menedékhelyében, a' janinai tón lévő kastélyában, hijában várta a' Görögök segitését; mert ezek, Nov. utolján Arta várát nem foglalhatván el, Dec. közepén, midőn Omér Vriones Livadiából visszatért, Arta városát kénytelenittették oda hagyni, 's a' hegyek közt elszéledtek. Ezen rendetlen csatázás közepette mind inkább kifejlett az egyes görög országlások belső összeköttetése. Köz akarattal Ypsilantira bizták Moreában a' fővezérséget; Thessaliában 's későbben Atticában is a' vitézebb Odysseusnak, az albaniai tartományokban pedig herczeg Maurokordatosnak adaték az által. Végre herczeg Kantakuzenot Sándor czászárhoz küldték, segitséget kérni; de a' herczeg nem nyerte meg a' kért orosz utlevelet Pétervárába; mert az europai hatalmasságok neutralitast tartván, nem hagyták helyben a' Görögök lázadását, 's csak békés közbenjárással akarták rajtok segiteni. Szint olly kevéssé mehettek reá a' Hydraiak, hogy az egyiptomi alkirályt a' tengeri hadban neutralitásra birják; sőt azt reményleltte ez, hogy ezen alkalommal Kretát Egyiptomhoz kapcsolandja.

V. Első próbatétel a' Hellenek rendszeres polgári állapotjára, Jan. 13 1822 Epidaurusban, a' csatázás folyamatja alatt, a' második nemzeti gyülésig Astroban, Mart. 14 1823. — Csak nehezen mehettek reá a' nemeslelkü Maurokordatos 's a' primások, hogy a' csatázásban fenyitéktelen népcsoportok 's elkéseredett ellenségek formátlan egészének szövetséges statusalkotmányt, és középponti országlást adjanak. Hellasnak nyug. száraza: Acarnania, Aetolia és Epirus, 30 követet küldött Missolunghiba, kik Nov. 4. 1821, Maurokordatos Sándor alatt 10 tagból álló országlást vagy Gerusiát választottak; a' kel. száraz: Attica, Boeotia, Euboea, Phokis, Lokris, Doris, Ozolae, Thessalia és Macedonia, 33 követet küldött Salonába, kik Negris Theodor elölülése alatt Nov. 16 14 tagot tevő országlást, Areopagust, neveztek ki; Peloponnesus és Hydra, Ipsara, Spezzia 's más szigetek, Argosban gyültek öszve Dec. 1 herczeg Demeter elölülése alatt, mellyeknek 60 követe a' peloponnesusi 20 tagból alló Gerusiát alkotta. Ezen három hellen országlásra az bizatott, hogy állandó alkotmányt készitsen, a' nemzet számára. Erre nézve 67 követ jött öszve Görögországnak minden tartományiból Epidaurusba, melly formálta Jan. 10. 1822 az első nemzeti gyülést. Ez Jan. 13. a' görög vallásuak uj esztendejének napján, ideigleni alkotmányt terjesztett elő, mellynek alappontjai ezek valának: a' törvényhozás a' tanácskozó és végrehajtó tanácsnál legyen, 's ezeknek megegyező végzései hozzanak törvényeket; a' törvényeket a' végrehajtó tanács hajtja végre, 's e' nevezi ki a' 8 ministert is; a' törvénykezés független, melly három lépcsőn megy által, u. m. a' kerületi 's tartományi törvényszékeken és a' legfelsőbb törvényszéken. Erre a' gyülés a' tanácskozó tanács 33 's a' végrehajtó tanács 5 tagjait nevezé ki; Maurokordatos a' végrehajtó tanács proëdrosa vagy elölülője, 's Negris Theodor statustitoknok leve; Ypsilanti, ki ama' hivatalt várá, a' tanácskozó tanács elölülőjévé neveztetett ki, de méltóságát nem használta. Végre az epidaurusi gyülés, Jan. 27 1822 egy nyilatkoztatást hirdetett ki, mellynek foglalatja a' Görögöknek egy független szövetséges statussá leendő egyesitése volt. Igy hintettek el a' polgári rend első magvai; de az ellenkező egyes részek még nem köttettek öszve állandóul egy egésszé. A' hellen középponti országlás Corinthust tevé üléseinek helyévé, később ismét Argost. — Ekkor a' Portának meg kellett osztania erejét. Egy serege állott az Euphratesnél 's szerencsétlenül harczolt Armeniában a' Persák

ellen; egy másik a' Dunánál állott a' Bessarábiában táborozó orosz seregnek szemmel tartására. Ali halála mindazáltal uj reménnyel biztatá a' Porta makacs lelkét. Innen Angolországnak 's Austriának előterjesztései későn győzhették meg a' divánt, Sándor császár békeszeretetéről 's mérsékletségéről. Mindazáltal Oroszország kívánságára, 1822, nehány görög templomot a' Porta ismét felépittetett, 's Anthymos chalcedoni püspök személyében, szokott mód szerint, uj patriarchát választatott, kivel egész becsülettel bánt, hogy általa a' Görögöket a' köz bocsánat elfogadására vezethesse. A' fejedelemségekből Maj. 1822 takarodtak ki gyilkolás és pusztitás közt, az ásiai vad csoportok; Jul. uj hospodárok, u. m. Oláhországban Ghika, Moldvában Sturdza — mind kettő a' bojárok közül — neveztettek ki, és a' Görögök a' fejedelemségekben minden hivatalból kizárattak; hanem az uj hospodárok török seraskierek alatt voltak, 's a' fejedelemségekben europai Törökökből álló őrsereg maradt; melly mindazáltal Jassyt oda hagyta Aug. 10 1822, de megboszankodván ezen rendelésért, a' várost felgyujtotta 's kiprédálta. — Azonközben 1822 Görögországra nézve fontos történetekkel nevezetes. Mind a' két fél hadi plánt követett ekkor. Ali halála után Khursid basa Thessaliába Rumeliából segitő sereget akart hozni, Livadiának és Moreának meghóditására, mig Febr. és Mart 1822. egy török hajóseregnek Hali bey alatt a' moreai varakba segitő sereget kellett volna szállitania, hogy Jussuf basa Patrasból és Lepantoból segithetné Khursid basának az Isthmusra ütését, és Moreába nyomulását. Hanem a' török hajósereg azon próbatétele, hogy Moreát fris sereggel meghóditsa, egészen füsthe ment, és a' Sulioták ellentállása visszatartá a' seraskiert Epirusban. Ez által Kolokotroni időt nyert a' Patrasba kiszált seregeket bezárni, 's Acarnaniába segitő csapatokat küldeni. Ugyan azon időben különbféle helyeken uj felkelés tört ki, melly a' Porta hadi erejének más irányt adott és azt megoszlatta. A' chiosi szerencsétlenség megszabaditá a' görög szárazt. A' virágzó, de fegyvertelen Chios (I. Scios) szigetének számos görög népessége ugyan is eddig minden felszólitásra, hogy a' felkelésben részt vegyen, siket maradt; de midőn Mart. 23. 1822 egy samosi görög hajósereg Chiosnál Logotheti alatt megjelent, a' szakadatlan nyomások által felingerlett parasztok fegyvert fogtak. Nagy rendetlenségek történtek, és a' Törökök, minekutána a' város legjelesebb, békés érzésü lakosi közül 80 kezest vettek volna magokhoz, a' fellegvárba kénytelenittettek visszavonulni. Ekkor megjelent a' nagy török hajósereg, hogy Chiost megzabolázza; felhagyott a' Kapudan basa Morea ellen feltett táborozási plánjával, 's April. 11., minekutána a' Chiosiak az ajánlott bocsánatot el nem fogadták, a' legvadabb ásiai katonák közül 15,000-et kiszálitott; a' szigetiek megverettek, 's kevés nap alatt temérdek holtakkal fedett roppant mezővé vált 's borzasztó égés helyévé lett Chiosnak gazdag termékeny földje. Alig menthettek meg néhány száz szerencsétlent az europai consulok, főképen a' francziaországi. Digeon, 's az europai hajók kapitányai, tulajdon életek veszedelmével. A' samosiaknak egy része hajókon elszaladt, a' többiek folytatták a' kétségbeesés csatázását a' hegyek közt. Végre kieszközölték az europai consulok az érsek főpásztori levelénél és a' többi kezesek irásba tett bizonyitásánál fogva, hogy a' Chiosiak a' Kapudan basától ajánlott bocsánatnak hihetnének, 's benne bizhatnának, ha a' lázasztókat 's fegyvereiket kiadnák; de igy sem szünt meg a' gyilkolás, gyujtogatás és pusztitás. A' török vámlajstromok szerint Maj. 25-ig 41,000 chiosiak, nagyobbára asszonyok és gyermekek, hurczoltattak rabszolgaságra. — Hasonló sorsnak kellett volna érni Ipsarát, Tinet és Samost. De az Ipsarioták, már készen lévén familiájokat Moreába küldeni, bekeritették a' török hajósereget távolról 70 kicsiny hajóval, ezek közt több Hephaestia nevü gyujtókkal, mellyek szintolly okosan alkottattak, mint ügyesen 's merészen igazgattattak. 43 Ipsariota és Hydriota halálra szánván magát, scampaviákkal (ágyuzó

sajkák neme) az ellenséges hajósereg közepette átevezett, melly még a' chiosi kikötő-torkolatban feküdt, 's Jun. 18. és 19. közt eső éjjel 1822 György kapitány gyujtő-hajóját a' Kapudan basa nagy admiráli hajójához és egy más linea-hajóhoz kapcsolá. Amaz 2280 emberrel a' levegőbe repült; ez megmenekedett. A' Kapudan basa halálos sebet kapott, 's a' partra vitetvén kiadta fekete lelkét. Iszonyu rémülés lépé meg a' Törököket; de majd kitört dühök 's a' földmiveléznek utolsó nyoma, az eddig még megkimélt, a' Portára nézve igen jövedelmes mézgás faluk eltörültettek. A' constantinopoli muzelmánok chiosi Görögöket vásárolták, hogy ezeket kedvek szerint ölhessék meg. Az itt lakott chiosi kereskedők, bár ártatlanok voltak a' felkelésben, mint a' Chiosból oda vitetett kezesek is, minden törvénykezés nélkül, részint alattomosan, részint nyilván, kivégeztettek. Ebből előre látták Morea és az Archipelaguson lakók a' reájok várakozó sorsot. — Végre átlátta a' Porta, hogy eltörlő rendeléseivel tulajdon segédkutfejeit szárasztja ki; mert mindenütt csak a' Rajáhk dolgozták a' Törökök helyett, 's fizették a' nagy főadót. Innen a' szultán parancsolatjára a' basának szorosan kellett Smyrnában a' jó rendre ügyelni, 's a' Görögöket védni; Chiosban az uj helytartó, Jussuf, a' kihirdetett bocsánat mellett visszatérő lakosoknak visszaadta birtokaikat. Végre Cyprusban, hol a' keresztények gyilkoltatása, gyujtogatással 's prédálással egyesülve, 1822 végéig tartott, Salih bey, az egyiptomi basának emberi gondolkozásu tisztje, legalább a' maga kerületét védte a' rontás dühe ellen, és 1823 az uj helytartó Seid Mehemet, igyekezett a' jó rendet az egész szigeten visszaállitani. Másik pont, hol a' nyomott nép felkelése a' Porta vezéreit foglalatoskodtatta, Macedonia volt. Az ásiai csapatoknak, mellyek ezen tartományon keresztül vonultak, hogy Kursid seregével egyesüljenek, zabolátlansága elpártolásra kinszerité a' bérczek eddig nyugodalmas faluit 's lakosit, kik Diamantis, Tassos, és más hellen kapitányok alatt, az Olympus szoros utjait elfoglalták, 's Mart. 24. 1822 ama' fontos helyet, Kara-Veriát, a' régi Beroeát, megvették. Még is megverte őket utoljára lovasságával a' salonichii basa, Abbolubut, Nianustánál; a' parasztok szétszaladtak, 's egy 150 faluból álló környék Chios sorsára jutott. 5000 keresztény familia veszett el, 's a' basa nem szégyenle azzal dicsekedni, hogy egy nap 1500 asszonyt és gyermeket ölt meg. Maga a' Porta sem hagyta helyben ezt a' tettet, 's a' szörnyetegnek meg kellett volna sinóroztathia; hanem testőrzőitől körülvétetve, bátorságban volt salonichii erős várában (később rumeliai seraskierré neveztetett, 's Larissától, Nov. 1823, 15,000 emberrel vonult Zeitunig). Mig Chios égett és Macedonia vérzett, a' Corinthusban lévő hellen középponti országlás, Maurokordatos, mint a' végrehajtó tanács elölülője alatt, a' tartományi kormányszékekkel kezet fogván, az ország kormányozásának előleges alkotásán, a' hadi erő rendbeszedésén 's pénz kölcsönözésen dolgozott, a' katonáknak a' Maj. 7. 1822 hozott törvény által földet igért, és mivel a' vámokon kivül más rendes adó nem volt, a' föld terméseire adót vetni akart; de csaknem mindenütt ellenmondást talált, leginkább pedig a' régi függetlenséghez szokott kapitaniknál. Mindenik csak maga részére akart csatázni és parancsolni, mint a' telhetetlen és nagyra vágyó Kolokotroni, a' nyakas Odysseus *) és a' kevély Mauro Michali; maga Ypsilanti sem örömest vetette alá magát az uj rendeléseknek. A' hasznát nem kereső, mély belátásu Maurokordatost mindnyájan gyülölték, mivel nem a' csatamezőn vivta ki proëdrosi méltóságát. Negrisnek befolyása mindazáltal oda vitte a' dolgot, hogy Maurokordatos a' nyug. Hellasban (Epirus) leendő táborozás legfőbb kormányzását teljes polgári és katonai hatalommal megkapta. A' proëdros

*) Sőt Odysseus két viléz katona-tisztet, Haverino Palasca ezeredest, és Alexis Nuzzo kapitányt, kiket az országlás hozzá küldött, hogy bizonyos hadi plán követésére megnyerjék 's reá birják, lenyakaztatta.

2000 peloponnesusival és a' Normann (l. e.) vezér alatt lévő mintegy 300 Philhellennel egyesült Jun. 8-kán Marco Botsaris chiliarcha albaniai csapatjaival, Missolunghinak, nyug. Hellas táborhelyének védésére, Suli felmentésére és Arta elfoglalására. Itt Omer Vriones janinai, 's Rusid ártai basákkal kellett küzdenie, mivel Kursid a' fővezér (seraskier) ki már Maj. hijában ostromolta Thermopylét, végre Jun. 17. Trikalin keresztül Larissába indult. Albaniában felmentetett ugyan Suli; hanem a' petai véres ütközet után (Jul. 16. 1822), hol Gozo kapitány árulólag megszaladt, 's a' Philhellenek, kik legtovább tartották meg álláspontjokat, (150-en) ágyuikat 's podgyászokat elvesztették, Botsaris és Normann hegyek közé kénytelenittettek szaladni. Hijában szólitotta fegyverre a' katonaságot Maurokordatos, a' többi vezérek nem segitették őtet; Varnakioti vezér az ellenséghez ment által; 's az Albaniaiak közt lévő meghasonlás meggyengité a' Hellenek erejét; Suli kőomladéka Sept. 20. a' Törököknek átadatott, a' Suliotáknak egy része (1800 férjfi, asszony és gyermek) Cephaloniában talált britanniai-joniai védelmet, a' többiek büszkén 's szabadon hegyek közé vonultak. Végre Nov. 5. Maurokordatos 300-ad magával 's Marko Botsaris 22 Suliotával Missolunghiba vette magát. „Itt" mondá Maurokodatos, „kell elesnünk Görögországgal együtt." Omer Vriones azt hitte ekkor, hogy ura Aetoliának, 's Rusiddel kezet fogván, 11,000 emberével Missolunghi alá nyomult. Jussuf busa Patrasból és Lepantoból seregeket küldött Corinthus ellen, és Kursid (ki Larissába fris katonaságot hivott Rumeliából és Bolgárországból) Thessaliából Livadián keresztül, hol a' Hellenek Jun. 19. 1822 Akropolist négy hónapi bezárás után éhséggel megvették, az Isthmus felé nyomulni, 's azután Jussuffal és Omer Vrionessel egyesülvén, Moreában a' lázadás tüzét eloltani szándékozott. 25,000 főből álló serege, nagyobbára lovasság, a' Thermopylén, mellyet Odysseus Maj és Jun. 1822 olly vitézül oltalmazott, már keresztül nyomult, 's akadály nélkül; Livadián keresztül folytatott utjában, mindent feldulván, köz bocsánatot hirdetett, 's Corinthust, mellyből a' kormányozó, egy Achilleus nevü pap, ki azután kétségbeesvén megölte magát, gyáva lelküleg kitakarodott, Jul. 19. megrakta katonáival; de midőn maga Kursid ama' szorosokon keresztül nyomulni akart, háromszor megveretett Odysseustól 's Larissába visszányomatott, hol Nov. 26. a' Kapidsi Basi megérkezése előtt, ki halálra itéltetését hozta, kevéssel meghelt. A' lovasság, gyalogság, élelem és takarmány nélkül, Morea hegyüregeiben elveszett. Argos felé nyomulván az, honnan a' középponti országlás elszaladt, 's Jussuf seregéből 5000 ember egyesülvén vele (midőn Napoli di Romaniába is segitséget küldött), minden kapitánit egyesitett a' veszedelem, 's szerencse követte fegyvereiket. Nikitas Miklós, ki szinte reménylette, hogy Napoli di Romaniát szerződésnél fogva kezére keriti, ugy Mauro Michali és Ypsilanti, a' térséget felprédálván, az Argosnál lévő tetőkre vonultak; Ypsilanti az argosi romladozott várban feltartá az ellenség előmenetelét; a' görög hajósereg semmivé tette a' nagy török hajóseregnek azon feltételét, hogy Naupliát felszabaditsa az ostrom alól, 's elfogott egy Naupliába rendelt, élelemmel terhelt austriai hajót; Odysseus elfoglalta Geranion szorosait; a' fővezérséget pedig Kolokotroni vette által, ki Patrasból, mellyet bekeritve tartott, ide sietett, 's a' népet a' kereszt zászlója alá felszólitotta, 's még Jul. utolján katonákat állitott a' Patras, Argos és Corinthus közt lévő szorosokba, mi által a' Törököknek Thessaliával és Kursiddal való öszveköttetését elvágta. Erre mindenfelé elkezdődött az apró háboru, 's éjjel nappal folyt Aug. 1-től 8-ig. Aug. 8. a' török vezér, Dram Ali (vagy Ttschar Hadsi Ali basa), kinek katonái, egyebök nem lévén, csak lóhussal éltek, ajánlta Moreából leendő kitakarodását; de Kolokotroni nem fogadta azt el. Ekkor a' basa a' corinthusi Isthmus felé akart keresztül vágni; hanem Nikitas*) a' tretesi szorosban, éjjel reá ütvén, a' szétszakadt

*) Nikitas ezért Turkophagos (Törökevő) mellékneve ka, ott.

török csoportokat Aug. 9 és 10 ugy megverte, hogy alig érhette el 2000 ember podgyász és ágyu nélkül az Isthmust, hol Ypsilanti ezeket is teljesen széljelverte; egy másik seregosztályt, mellyPatras felé szaladt, Kolokotroni törült ki az élők közül; az utolsó szaladó része a' seregnek Aug. 26. Naupliánál veretett meg a' Mainottáktól. Igy mintegy négy hét alatt több tünt el a' görög földről 20.000 Töröknél. Nehány ezer még az Isthmust és Acrocorinthust tartá török hatalom alatt, de ezeknek is el kellett takarodniok a' földszorosról, 's midőn Patras felé keresztül akarták törni, Nikitastól a' szoros utakon mind lenyakaztatták. Csak 500 Török tartotta magát Nov-ig 1823 Acrocorinthusban. A' győzők és Moreaiak ekkor általlátták, hogy védelméket nem az Isthmus megett, hanem az Olympusnál keressék. A' török hajósereg is, melly ez idő tájban négy hétig feküdt a' lepantoi öbölben, Missolunghit hijában támadván meg, elevezett a' rajta dühösködő döghalállal Sept. 1. Sikeretlenül próbálván a' Naupliát bezáró, 57 görög briggből álló lineát áttörni, végre a' Dardanellák torkolatján állapodott meg Tenedosnál. Itt Nov. 10 a' 40 Ipsarióták csapatjából 18 merész hajós, török öltözetben, két gyujtó hajóval, mellyeket két ipsarai hajó vak töltéssel lövöldözött, mintha a' Görögök előtt szaladna 's védelmet keresne, a' török hajósereg közé evezett, egyik gyujtó hajót az admirali hajóhoz, másikat a' Kapitana bei lineahajójához kapcsolván. Csak hamar mind a' kettőt elboritá a' láng; amaz nagy nehezen megmenekedett a' veszedelemtől, ez 1800 emberrel levegőbe repült, a' Kapudan basa, Kara Mehemet, mindazáltal elébb partra szált; három fregát az ásiai parton megfeneklett; egy 36 ágyus hadi hajó elvétetett; ijedés es szélvész szétszórták a' török hajóseregnek egy részét; 35 hajó közül csak 18 mehetett be igen megrongálva a' Dardanellákba. A' 17 Ipsariota szerencsésen tért vissza Ipsarába, hol az Ephorusok, az ő vezéreiknek Kanaris Constantinnak 's Miaulis Györgynek hajókorónát tettek fejekre tiszteletül. A' Görögök ismét uraikká lettek a' vizeknek, 's megujitották a' török kikötők elzárását, mellyet Angolország most megesmert. Az angol országlás ugyan is ugy látszott, hogy Canningnek a' ministeriumba lépése olta megváltoztatta Görögországra nézve politicáját, 's a' joniai szigeteken lévő fő helytartó Maitland nem viseltetett többé olly ellenséges indulattal a' Görögök iránt, mint elébb. Sőt Austria és Francziaország is, mellyek a' neutralis hajókat „a' zár önkényes és törvénytelen rendelései ellen" elébb hadi hajóik védelme alá vették, most hasonlóul megesmerni láttattak a' Görögök zárjusát. Végre Epirusban is a' Görögökhez hajlott a' hadi szerencse, főképen miolta több albaniai nemzetségek pártoltak el itt a' Portától. A' görög hajók megmentették Missolunghit Nov. 20. a' tenger felől. A' Suliotak erősen tartották magokat Chimaera hegyüregeiben, 's Maurokordatos seregének maradványa a' lepantoi öböl partján. Omer bocsánathirdetésének nem hittek a' hegyi lakosok. Aetolia elleni táborozása szerencsétlenül végződött. Mert mindenütt, a' merre csoportjai mentek, felgyujtották a' parasztok a' falukat, a' hegyek közt öszvesereglettek, 's folytatták az apró csatázást *). Végre Missolunghinál, mellyet Nov. 7-től 1822 Jan. 6-ig 1823 több izben támadott meg Omer Vriones, Maurokordatostól és Marko Botsaristól nagy veszteséggel veretett vissza. Kénytelen lévén az ostromot félben szakasztani, elveszté ágyuit 's Vonizzába vonult. A' Törökök szerencsétlen táborozásának legfontosabb következése NAPOLI DI ROMANIÁNAK (l. e.) Görögök kezére kerülése volt. Önkényt vállalkoztak hágtak fel sz. András, Morea védő szentje napján, Dec 12. (Nov. 30. ó kal. sz.) Palamidi várának falaira; ez által a' város is a' Görögök hatalmába esett, kik a' szerződés pontjait szorosan megtartották, 's a' török őrsereget Scala nuovába

*) Ezen hadban ál aljában nem kell rendes ütközeteket gondolni. Csak őrállók csatázásai, véletlen egymásra ütések, apró harczok 'sat. történtek ebben. Rendkivüli a' Görögök gyorsasága a' futásban, annyira, hogy a' legsebesebben futó lovast is utól érték.

vitették. Már épen áttétetnie kellett volna az országlás székének Peloponnesus függetlensége ezen bástyái közé, midőn a' kapitanik közt való régi ellenségeskedés ismét kitört, 's Kolokotroni gyanussá lett, mintha török védelem alatt Moreának fejedelmévé akarna lenni. — Azonközben Constantinopol a' Janicsárok zendülésének piaczává tétetett. A' moreai szerencsétlen táborozás, az ásiai szerencsétlenségek, a' fővárost sanyargató szükség, mellyet az élelemszálításnak a' Görögök által lett elvágatása okozott, a' szultán ruhabeli 's czifrálkodási fényüzést tilalmazó parancsolatjai, az aranynak 's ezüstnek pénzverő házakba adatása, a' pénz belső becsének alább szállítása, és a' kereskedés megcsökkenése, — közönséges békétlenséget szültek. Halet Effendi, a' szultánnak ifju kori hiv barátja — gyülöltetvén azon plánja miatt, hogy a' Janicsárok nyakasságát, kik nem akartak Moreába menni, ásiai katonaság 's europai hadfenyiték segitségével zabolázá meg, 's egyszersmind azon befolyásáért, melly a' birodalom nagyjait a' szultán bizodalmától megfosztotta — áldozatjává lett a' katonák dühének. Mahmud kénytelenittetett a' Halet részén lévőket, a' nagyvezért, Salih basát, a' muftit, 's más fő tiszteket hivatalokból letenni. Reménylte, hogy barátját Asiába küldvén számkivetésbe, megmenti; de utána kellett a' halálos itéletet küldenie, 's Halet feje Dec. 4. 1822, a' pártján lévőkéivel a' szerail kapuira függesztetett. Azon Hattischeriff, melly Abdullah basát, a' Janicsárok barátját, nagyvezérré nevezte ki, ezen szavakkal végződött: „Jól öszveszedd gondolatidat, mert Isten tudja, nagy a' veszedelem.“

VI. Polgári alkotmány bevitele Görögországba, 's harmadik sikeretlen táborozások a' Törököknek a' Hellenek ellen, 1823. A' középponti országlás, mellyben Maurokordatos és Negris, Görögország belső és külső környülállásainak helyes megitélése által leginkább kimutatták magokat, most két czél valósitásán iparkodott. Megemlékezvén egy görög irónak ezen szavairól: „Mivel Görögországnak minden statusai uralkodni akartak, mindnyájan elveszték az uralkodást,“ a' belső egységet 's csendességet igyekezett megállapitani, mellyen nyugodott 's épült egyszersmind az a' remény, hogy Europa a' Hellenek statusa ujjá születésétől bizodalmát 's jóvá hagyását nem fogja megtagadni. E' czélból bocsáta ki a' corinthusi országlás már April 15. 1822 egy nyilatkoztatást a' keresztény hatalmasságokhoz; hanem a' görög ügy felett való bécsi 's későbben veronai tanácskozások, midőn a' Porta Febr. 28. 's April. 18. 1822 költ nyilatkoztatásainak következésében, engedni látszott, a' Görögökre nézve nem igen kedvező fordulatot vettek. A' Porta hatalmának, mint törvényesnek, fenállása, 's a' békeségnek fentartása, egy független görög statusnak megesmerésével nem egyezett meg: még is elhatározták a' hatalmasságok, hogy a' divánt a' Görögök polgári 's egyházi tekintetbeli bátorságositására birják. Innen a' görög országlás követe, grof Metaxa, *) ki csak Roveredoig jött, a' Veronában öszvegyült békegyülésen annál kevésbé hallgattatott ki, mivel a' Görögök belső meghasonlása az ifju statust szétbomlással fenyegette. Kolokotroni ugyanis megtagadta az országlástól a' Napoli di Romaniába való bemenetelt, 's öszvebeszélt a' többi uralkodásra vágyó kapitanikkal Tripolizzában, hogy Morea örökös fejedelemségekre osztassék

*) Gróf Metaxa Jan. 9. 1823 ért Anconából VII Pius pápához, 's leirván a' Görögök állapotját, szószólásra kérte Veronában. 's egyszersmind azt nyilatkoztatta ki hogy a' Görögök jusaikat a' békegyülés vizsgálatja alá bocsájják. 's közakarattal megegyeztek, hogy keresztény uralkodó háztól, bölcs 's állandó törvények alat igazgattatnak, de a' Portával többé öszveköttetésbe sohse fognak lépni. Ugyan azt nyilatkoztatta ki az argosi országlás egy a' békegyülekezéshez intézett levelében Aug. 29. 1822. A' veronai végzés, melly Dec. 14. 1822 kől, Görögországra nézve ezen szavákat foglalta magában: „Les Monarques, décidés à repousser le principe de la révolte, en quelque lieu et sous quelque forme, qu'il se montrât se hatèrent de le frapper d'une égale et unanime réprobation. — Mais écoutant en même tems la voix de leur conscience et d'un devoir sacré, ils plaidèrent la cause de l'humanité, en faveur des victimes d'une entreprise aussi irréfléchie que coupable.“

el. A' hellen országlás mindazáltal a' polgári had veszedelmét elhárította 's második népgyülést hivott öszve Jan. 1823 Astrobá. A' nép képviselőinek kinevezésére nézve két választási lépcső, u. m. a' gerontoké vagy legöregebbeké, 10—50 familiára egyet, 's a' senatoroké, eparchiák szerint, vitetett be, a' Nov. 21. 's Dec. 3. 1822 hozott választási törvények által. Az egyetértés visszatérését főképen Maurokordatos eszközölte, midőn a' veronai nyilatkoztatás az angol követség által Constantinopolban esmeretessé tétetett, t. i. hogy „A' Görögök törvényes uroknak, a' szultánnak vetnék alá magokat.“ Egyszersmind tudósittattak a' Görögök a' Portának készületeiről is, hogy Moreát mind vizen, mind szárazon megtámadja. Ekkor egyre több követek jöttek Astrobá; sőt Odysseus és más kapitanik is oda huzódtak csapatjaikkal Tripolizzából, annyira, hogy a' száz követből álló nemzeti gyülés Astro falujában megnyittathatott Mart. 14. A' gyülés Mauro Michalit nevezte ki elölülőjévé, és Negris Theodort canczellárrá. Kolokotroni is alá veté magát a' gyülés végzetinek. Azután a' törvényhozó és végrehajtó tanács tagjai neveztettek ki. Az első nek elölülője a' hydrai Kondorioti, az utolsóé Petro Mauro Michali, mainai bey lett. Mind a' ketten azt végezték, hogy 50,000 katonának 's 100 nagyobb hadi hajónak kiállitására 40—50 mil. piaster vétessék kölcsön. Egyébiránt az epidaurosi végzetek alapczikkelyei csekély változásokkal egész Görögországra vézve elfogadtattak, és a' tartományi kormányszékek helyébe praefectusok (Eparchák) vitettek be. Erre a' franczia katonai törvénykönyv fogadtatott el szükséges változtatásokkal, 's egy büntető törvénykönyv készittetése meghatároztatott. Azután a' gyülés kihirdette April. 23. 1823 az astroi uj alkotmányi törvényt 's eloszlott, minekutána az általa alkottatott nemzeti kormányszék Apr. 20. ülését Tripolizzába tette volna által. Igy a' jó rend visszaállittatott, hanem a' különböző népfők egyetértése épen nem volt még megerősitve; a' honnan a' két tanács legfőbb elöljárói 's a ministerek gyakran változtak. Maurokordatos elölülő 's Kolokotroni alelölülő lett, Ypsilanti Demeter pedig, mint nem alkalmatos, minden foglalatosságtól elmozdittatott; végre Negris statustitoknok elbocsáttatott. Csak abban egyeztek meg a' Görögök, hogy a' Porta bocsánatját, 's a' kéz alatt dolgozó Angoloktól ajánlott függetlenséget, a' millyen Moldvá és Oláhországé, ne fogadják el. A' britanniai politica most legalább közbevetett gyámolitást nyujtatott a' Görögöknek Maltából és a' joniai szigetekből. A' franczia cabinet sem tett akadályt a' Franczíáknak, hogy a' Görögök ügyében részt vegyenek. Elébb mindazáltal, mint Oroszország, egy status sem akarta magát kinyilatkoztatni a' Görögök állapotjára nézve. Sándor császár félbeszakasztá a' Portával való közvetetlen diplomaticai öszveköttetését. Moldvából és Oláhországból a' török seregek tökéletes kitakarodását sürgette, 's ez, és a' fekete tengerre evező europai hajóknak a' Portától parancsolt megvizsgáltatása, volt lord Strangford divánnal való értekezésinek fő tárgya. A' Görögöknek kedvező egyetlen egy országlás, az éjszakamerikai egyesült statusoké volt. Már April. 1822 hozott egy amerikai fregát ágyukat 's más tábori eszközöket Hydrába. Hanem rendes öszveköttetésbe ezek sem léptek a' görög tanáccsal.

Az 1823 történetek a' Portára 's Görögországra nézve nem kevesbé zürzavarosak, mint az előbbi 3 esztendei csatázás historiája. Mig Thessaliában 's Epirusban nyugodtak a' fegyverek, a' tengeren pedig görög hajólobogó (8 kék és fejér vizerányos lineával) uralkodott, a' fővárosban kitört a' török köznép dühe; 's minthogy többé nem öldökölhetett, rettenetesen gyujtogatott. Mart. 1. 1823 a' görög külvárosoknak kiraboltatniok 's hamuvá tétetniek kellett volna; hanem a' szél a' lángot a' Törökök lakai felé csapá; négyszer hempelygett tüztenger a' görög lakhelyek felé, 's ugyananyiszor csapta azt vissza a' fris éjsz. szél a' Törökökéihez. Pera megszabadult; ellenben 6000 török ház, az ágyuöntő műhelynek (Taphana) 's a' tengeri fegyvertárnak egy része, hamuvá lettek. Ré-

mülve kiálta fel a' muzelmán: „Isten van a' Giaurokkal!“ A' gyujtogatás következésében Abdullah nagyvezér hivatalából letétetett, 's Ali bey, egy, a' Janicsárok iránt idegen basa, jött helyére. E' miatt a' Janicsárok bosznállást forraltak, 's Jul. 13. uj tüz tört ki Constantinopolban, melly 1500 házat 's 3 török fregátát emésztett meg. A' rend mindazáltal visszaállittatott keménységgel. Asiából kedvezőbb tudósitások jöttek, 's a' szultán közönséges kiirtó hadat hirdetett a' Görögök ellen, minden muslimot, 15 eszt-tól 60-ig fegyverre szólitván. A' görög országlás az alatt 1823 a' katonaság és közjövedelem jó karba helyezésén dolgozott. A' Philhellenek szétbomlott csapatja lett az első görög ezered szine. A' szárazi erőt Maurokordatos vezette. De a' hadi mesterség még gyermeki korban volt. Nem voltak a' Helleneknek pattantyusaik 's lovasságok. Csak csoportonként csatáztak; a' tacticát merészség és gyors rohanás pótlá ki. — A' tengeri erőt a' hydrai Orlandi, tengeri minister, rendelé el. Ez 1823-ban 403 több 's kevesebb számu ágyukkal megrakott hajóból állott; a' legnagyobb, Herakles, melly két fedelü volt, 26 ágyut vitt. Tengeri fővezér Miaulis, egy gazdag hydriota, alvezérek hasonlóul hydrai Manuel Tumbasis, spezziai Demitracci György, ipsarai Apostolos Miklós voltak. Végre érdemrend (világos kék kereszt rendje) alkottatott. Hanem a' jövedelmi rendelések mindenütt, főképen a' szigeteken, nagy akadályokat találtak. A' hellen országlásnak a' hydrai hajók vezéreivel való perlekedései, a' fizetetlen 'sold 's naupliai zsákmány miatt, mellyet a' kapitanik nem akartak megosztani a' Hydriotákkal, a' tengeri táborozásra nézve igen károsak voltak. Megverte ugyan Mart. 22. 1823 a' görög hajósereg az egyiptomit, melly Kretába volt rendeltetvé, de a' török segitő seregnek kiszálását nem akadályozhatta meg, 's az Ipsarioták 's Samioták merész csatázásai Kisásia partjain, az egészre nézve czéltalanok voltak. Midőn végre a' Kapudan basa hajóserege Jun. megérkezett, kitértek előle a' görög hajók, ugy, hogy az akadály nélkül szálithatott élelmet és katonákat az euboeai helyekre (Karistoba és Negropontebe), mint a' moreaiakba (Patrasba, Koronba, Modonba), 's Lepantoba is, és segithette ott a' Törököket. — A' Görögök szárazi ereje az 1823-ki táborozásban jó plán szerint volt elosztva. Az egésznek vezére Maurokordatos volt. Ez a' hazaárulással vádoltatott Kolokotroni ellen rendelt vizsgálódást szépen elaltatta, 's ezen vitéz vezért okosságával megnyerte, alelölülővé 's második vezérré neveztetvén ki. A' nyug. hellasi fővezérséget sulii Marko Botsaris, a' kel. hellasit Odysseus vitte. Mint szövetségesek, a' Sulioták hivek voltak; kevésbé az albaniai nemzetségek, mellyek Omer Vrionestől elpártolván, ennek utolsó tökéletes megveretését okozták. Ezen nemzetségek a' többet igérőnek adták el magokat; igy fogadták el egyes csapatjaik a' skutarii basának ajánlását, a' ki végre 1823 lépett fel a' csatamezőre a' Görögök ellen. Kel. Thessalia fegyverfogható lakosinak felkelése ugyan is Mehemed basát (Alinak gyilkosát), Kursid seraskiernek második követőjét, ki Kursid seregének maradványát Larissánál öszveszedte, déli Thessaliából visszavonulásra kinszeritette. Megette Salonichi és Seres, Diamantis hellen alvezértől fenyegettetett, ki Febr. 23. 1823, Kassandra félszigetét elfoglalta. Ezt mindazáltal a' Rumeliából jövő seregek csak hamar visszanyomták. Végre az öt hónapi készülés után öszvegyülekezett 25,000 főből álló sereg, a' rumeliai seraskier alatt, megnyitotta Larissából a' táborozást. Vigyázva nyomult az előre Livadia felé, két osztályban. De a' Görögök Mauro Michali és Maurokordatos alatt nem maradtak állva ez uttal az Isthmus megett, hanem Megaránál választottak álláspontot; Kolokotroni fő, Odysseus és Nikitas alvezérek lettek, kiknek csapatjaival a' peloponnesusi sereg egyesült Plataeánál. Innen Jun. vége felé az ellenséggel szemközt nyomultak. Több egyes csatázás után megverte Odysseus a' Törökök egy osztályát Mehemed basa alatt Thermopylénél; erre egyesült a' Kolokotroni alatt lévő sereggel, ki a' Mustafa alatt lévő török

táborra sz. Lukács klastrománál (Theba és Livadia városai közt) Jul. 7. reá ütött, mellyet Odysseus és Nikitas véres csatázás után elfoglaltak. A' Törökök nagy veszteséggel vonultak vissza; Odysseus Jul. 17. elérte őket a' chaeroneai térségen 's teljesen megverte. Hanem a' seraskier uj hadi erőt gyüjtött, 's ismét előnyomult, mig ugyan ekkor Jussuf és Omer Vriones, a' Patrasnál álló Kapudan basa hajóseregétől segittetvén, Missolunghi, 's a' skutarii basa nyug. Hellason, Vrachorin, Vonizzán és Salonán keresztül, Morea felé akartak menni. Hanem a' seraskier Volost és Trikori félszigetét hijában támadta meg; Jussuf táborozása, 8000 Albaniai pártolván el tőle, elkésett, 's a' skutarii basának előcsapatja, a' ki 20,000-rel (részint Albaniaiakkal) az agraphai tetőkön már megtelepedett 's Aetoliát fenyegette, Karpinissinél lévő táborában Aug. 20. 1823 éjfél tájban megtámadtatott Marko Botsaristól. Mig a' thessaliai és epirusi hegyi bajnokok a' Botsaristól adatott trombitajelre a' táborra négy oldalról rohantak, a' merész vezér maga 500 Suliotával a' basa sátoráig nyomult; de midőn épen nyakon ragadá a' delvinoi basát, halálos sebet kapott, 's a' győzedelmet öccse Konstantin tette tökéletessé. A' Törökök minden podgyászokat 's ágyuikat elveszték, és a' haldokló Marko *), látván a' győzedelmet, igy kiáltott fel: „Halhat-e meg szebb halállal egy Suliota?" — A' basa albaniai katonái szétszaladtak, 's maga Skutarig meg sem állott, mivel a' Montenegroiak a' Görögökhez pártoltak tőle. A' török hajósereg is elhagyta Aug. 30., a' patrasi öblöt, döghaláltól kisértetvén, 's visszatért az Archipelagusba; megkimélte a' görög szigeteket, megszabaditotta a' tenger felől elzárt Salonichit, 's néhány egyes, részint a' Görögöknek káros csatázás után, fontos következés nélkül, Oct. végén a' Dardanellákhoz evezett. Nem sokára ezután véres verekedések történtek a' Hydraiak és Spezziaiak közt néhány elfogott hajókon lévő zsákmány elosztatásakor. — Mig Morea és Livadia fenyegettettek, Athené lakosi Salamis szigetére költöztek; Gura alvezér mindazáltal megtartá Acropolist. Az országlás tagjai, a' tanáccskozó tanáccsal együtt, hasonlóul Salamist tették üléseik helyévé, honnan Nov. 1823 mind Argosba tértek vissza. Maurokordatos Nov a' hydrai hajósereg egy részét a' lepantoi öbölbe vezette, hol a' Barbareskek Missolunghit zárva tartó hajóseregét megszalasztotta. A' corinthusi erősség Nov. a' Hellenek által szerződésnél fogva megvétetett, 's Jussuf basának Mustafa basa segitségével Anatoliko 's Missolunghi ellen, hol Metaxa András volt várigazgató, tett utolsó próbája, a' basa teljesen megveretvén, füstbe ment. Nov. Mustafa basa Janinába visszatért. A' táborozásnak vége lett, hanem az apró csatázás Thessaliában 's Epirusban tovább is tartott, 's a' görög hajók a' smyrnai öbölbe is beevezték. Azonközben a' Porta, bár pénzkutfejei kimerittettek, az 1824-ki táborozásra több hadi erővel birt, mint a' Görögök; mert Jul. 28. 1823 Persiával békét kötvén 's a' st. jean d' acrei pártütő basa önkényt alávetvén magát, seregeit kihozhatta Asiából, mint a' Moldvából 's Oláhországból a' Duna mellékéről vissz térteket is Görögországba küldhette. Constantinopolban végre a' janicsár pornépnek a' diván végzéseibe való befolyása megszünt. Galib basa nagyvezérré (5-dikké 1821 olta) és Sadik Reis Effendivé neveztetvén ki Dec. 1823, a' mérséklett párt győzött. *L—ü.*

Az 1823 évi csatákból diadalmasan tértek meg a' Görögök, a' Törökök veretve. A' boszus Mahmud, a' következő év tavaszán minden erejét fel látszék áldozni, Hellas lecsilapitására. A' Kapudan basa Április 28-kán evezett ki a' Dardanellákból Ipsara és Samos megvételére; Derwis, a' viddini basa, szultani parancs következésében Moreába nyomult; a' negropontei basa Attika partjaihoz, Omer Vriones pedig Hellas nyugoti széleihez küldetett. Ekkor voná a' Porta, fényes igéretek által, az egyip-

*) Marko Botsaris suliota volt, franczia zászló alatt szolgált, s 1820 tért vissza Epirusba, hol Ali basa Sulit visszaadta neki, hogy ötet a' Porta ellen segi se.

tomi alkirályt is maga részére, ki fija Ibrahim vezérlése alatt 20,000-re menő europai lábra állitott sereget, és tengeri erőt küldött a' Nagyur számára a' Görögök ellen.

Ez alatt a' Görögök ujra meghasonlottak magok között. Maurokordatos a' törvényhozó test elölülője hydrai kereskedőkből 's a' nemzet legmiveltebbjeiből egy pártot képzett, melly törvényszerinti szabad kormányzás alapitását, 's az országos költségek rendbe hozását tevé czéljává. Tartózkodások helye nyugoti Hellas. Kolokotroni, a' végrehajtó tanács egyik hatalmasa, a' kapitanikkal egy más, a' katonapártnak, feje volt. Tripolizzában, a' félsziget szivében, tarták összejöveteleiket. Panos (Kolokotroni fija) Naupliában parancsolt, a' tanácsszék helyén, 's az acrocorinthi őrsereg is tőle függött. Negris, a' külügyek volt ministere, Odysseushoz csatolta magát, ki Athenében 's az egész Keletihellasban a' középponti kormánytól független pártot élesztgetett. A' kapitanik féktelenül, törvényt 's rendet nem esmerve, zsarolták a' tartományokat; rendezkedett kormány Hydrán 's Nyugotihellason kivül, sehol nem létezett. Byron lord, 's más philhellenek, tanáccsal s tettel igyekezének helyre állitni a' törvényes rendet. Kranidiben a' törvényhozó tanács összeült, a' végrehajtótanács tagjai zabolátlanságának gátot vetendő. Mauromichali elölülő 's más tagok ellen felhozott panaszok, elég szörnyüek valának, arra birhatni a' tanácsot, hogy a' mostani végrehajtó tanács egészen törültetnék el; mi meg is lett. Helyébe uj következett, mellynek elölülőjévé Kondurioti György, alelölülőjévé Panajotis Botassis, tagjaivá Koletti János, Londos Miklós neveztettek. Az ötödik hely Kolokotroninak volt szánva, de ez vonakodott megesmerni a' senatust 's a' végrehajtótanácsot; miért helyébe Spiliotakis Anagnostes választaték. Mart. 14. 1824 Nauplia Görögország fővárosává, 's a' középponti kormány helyévé rendelteték. De Panos bezárá előtte kapuit; 's csak később hódolt. Megelőzték a' hódolásban több kapitanik, Acrocorinth; maga Kolokotroni April. 15. átengedé Tripolizzát. Nauplia Jun. 19. nyitá meg kapuit, hová a' senatus és kormány azonnal átköltözének. — Ezen villongások alatt a' nyugoti Görögök Anatolikon és Missolunghi megerősitésén dolgozának, midőn egy öszvevesküvés fedezteték fel, melly a' várt Jussuf basának vala átadandó. A' Sulioták Byron lord 's más idegenek befolyásával nem lévén megelégedve, bizonyos Karaiskaki vezérlése alatt Wassiladi erősséget bevették, 's számtalan gonoszt követének el. Wassiladiból kiveretvén Omer Vrioneshez menekedének. E' váratlan történetek pusztitólag hatottak Byron lord egészségére, 's a' nagy lelkü férjfi tiznapi sinlődés után April 19-kén 1824 kimult. Ezért a' bekövetkező husvétot, különben a' vigságok ünnepét, 21 napi gyászolással üdlötték a' Görögök. A' férjfi szive Missolunghiban maradt, 's leányát Hellas, leányának fogadá.

A' Törökök elkezdék az ellenségeskedést. A' Kapudan basa Skiathosnál akart szárazra szálni, — de visszaveretett. Derwis a' negroponti Törökökkel egyesitvén seregeit, Attikát szálotta meg; 's Gouras, Odysseus egyik alvezére, kénytelenittetett Athenébe vonulni. Ugyan akkor vevé meg Ismail Gibraltar, egyiptomi tengeri erő admiralja, Kandiát, 's kevéssel később Kassost ostromolta. A' vitéz lakosok Junius 8-kán győztek, de 10-kén váratlanul támadtatván meg, lelkes ellenállás után, lelketlenül maradtak a' téren. — Khosrew, a' Kapudan basa, azonban 20,000 Ásiaiakkal Ipsara és Samos elfoglalására indult ki. Smyrna partjain tábort ütének, 's mivel sem fizetésök sem eledelök nem vala, vadul zsákmányoztak, sok fegyvertelen Görögöket áldozván fel dühöknek. Pergamusban 36 óráig tartott az öldöklés. — A' kicsiny, de megerősitett sziklasziget Ipsara, hajói és gyujtóhajói száma miatt, veszedelmessé tevé magát a' Porta előtt. Khosrew Julius 3-kán 2 lineahajó, 6 fregát, 10 corvett, több brigg és goelettel, 80-nál többre menő szálitóhajókkal bekerité a' szigetet, minekelőtte háromszor felszólitá a' lakosokat, teljes engedelemigéret mellett, a' feladásra. De ezek csak győzelem vagy halál közt választha-

tának. Khosrew a' várt 's a' várost egyszerre kezdé lövetni. 5000 Görög 42,000 ellenséggel küzdött, kiket az álnok Goda árulása a' szigetre juttatott. A' Törökök minden részről megrohanták a' várost, a' Görögök utszárol utszára, házról házra viaskodtak. Az öldöklés 's zsákmányozás egész éjjel tartott. Julius 4-ke reggelén még két kis erősséget 's sz. Miklós klastromát birták. Elszánt ellenállás után a' legutolsó erősségbe Tabia-ba vonultak, készebbek halni mint hódolni; a' Törökök berontanak a' sánczokon, 's midőn emezek a' menekedhetés végreményét tünni látnák, meggyujták a' puskaporminákat; a' föld megrendült, 's Ipsara az ipsarioti bajnokoknak sirjává lett.

E' csapás megnyitá a' görög szemeket. A' nép és a' kormányszékek öszveszövetkeztek. Ipsarát Miaulis ujra bevette (Jul. 15). Samos (l. e.) Kos, Chios győzelmek helye; Kandia a' Törökök veszteségének tanuja volt. Hasonló szerencsével munkálódtak a' szárazon. Gouras Marathonnál győzött; Derwis basa, Gavia, Amplani 's Phocisban vesztett. Maurokordatos Hellas nyugoti részein a' bátor és fortélyos Omer Vriones minden terveit felforgata. A' védőleg munkálódó Görögök most támadólag csatáztak, 's egész Arta falai alá nyomultak. — Az alatt a' kormány Naupliában erősebb lábra kapott. Az adó igazságosan osztaték el, a' statusbirtokok rendesen adattak haszonbérbe. Egy, jutalmas feltételek mellett felvett kölcsön, megalapitá a' nemzeti hitelt. A' kereskedés feléledt. A' franczia hadi törvénykönyv bevétetett, a' törvénykezés határzott alakot nyert. Az ügyvitelek a' törvényszék előtt nyilvánosan történtek. A' sajtó szabad volt. Négy ujság jelent meg hetenként kétszer; „A' helleni chronika" 's a' „Telegraph" Missolunghiban, a' „Törvénybarátja" (1825 olta „Hydrai ujság") Hydrában, 's az „Ephemeridek" Athenében. A' közoktatásra is fordittaték gond. — Mig ekként minden ujjá teremtetnék, a' véres háborunak második része kezdődék.

Az egyiptomi hadi erő végre Julius 19-kén kiindult Alexandriából, 9 fregát, 14 corvett, 40 brigg és goelett 's 240 szállító hajó 18,000 fegyveressel. Ibrahim czélja, Kandiába segitséget vinni, azután Moreát megszálani. Sept. 4-kén az egyiptomi hajósereg a' budruni öbölben a' törökkel egyesitetett, 's Sept. 10. már egész nap csatázott a' Görögökkel Naxosnál A' rémületlen Kanaris egy 44 ágyus egyiptomi fregatát 's egy briget a' levegőbe vettetett, a' Görögök tiz kis hajót vesztének; végre a' török hajósereg félben hagyá az ütközetet, 's több szállító hajók veszteségével Sept. 21-kén Mitylenébe vonult. Khosrew Constantinopolba, Ibrahim a' budruni öbölbe evezett. Innen nem sokára Kandia segitségére sietett, hol Miaulis Nov. 25-kén megtámadá. Ibrahim kétszeresen vesztett, az ütközetben, 's a' hajóin kiütött döghalal által; miért Rhodos kikötőibe hnzódott, hol amaz esmeretes Ismail Gibraltar admirálját is elveszté.

A' görög hajósereg illy fényes győzödelmeit ujolag belső villongások válták fel, mellyeknek szerzői a' katonapárt tagjai valának. Naupliában October elején kormánytagok választattak. Maurokordatos, mint a' senatus elölülője, tisztét letevé, mellyet Notarus Panuzzo nyere el; Kolokotroni 's baráti a' végrehajtó tanácsból kimaradtak. Ez a' megujitott végrehajtó tanácsnak közönségesen ellene mondott, a' seregek vezérlőit részére vonta és sikra szállott. Kondurioti, de leginkább Gouras vitézsége szembe szált a' lázadókkal, Panos Kolokotroni elesett, 's barátjai eloszlának. De Gouras Odysseust is, ki a' negroponti Görögökkel titkos szövetségben állt, legyőzé, 's egy, magától épitett athenéi toronyba zárá, honnan az egy ugrás által szándékozván menekedni, mélységbe bukott 's veszett. Kolokotroni, az atya, maga küldé be hódolását. A' többi lázadók részint a' joniai szigetekre futottak, részint megadák magokat.

1825 Ibrahim basát Moreában partra szálva, Resid basát Missolunghi alatt látá a' Kapudan basa, 's hajóseregével majd ennek majd

amannak volt segitségére. A' belvillongásokra olly hajlandó kapitanik, most veszni indult hazájokat méltatlanul elhagyák. Ibrahim Febr. 22-kén majd minden ellentállás nélkül, 4500-zal szárazra lépett, Koron és Modon között; 's Martius elején még 12,000-rel szaporodott. Navarinot, a' belső Peloponnes kulcsát, szállotta meg először is. Miaulis, Kondurioti 's Maurokordatos, személyök veszélyeztetésével szárazon mindent elkövetének; de hasztalan, a' kapitanik nem engedelmeskedtek, 's Navarino Maj. 18-kán kénytelen volt magát feladni. E' szükségben Kolokotronihoz, az üldözötthöz, folyamodának, 's peloponnesusi kormányzóvá nevezék. Mig most Ibrahim Tripolizzának indult, Resid basa a' salonai szerencsés ütközete után Acarnania 's Aetoliába nyomult. Kalamata 's Tripolizza csaknem vérontás nélkül került kezére. Az utolsó lett Ibrahim merészleteinek középpontja. Innen szólitá fel a' Görögöket engedelmességre; de csak egy falu sem volt, melly követte volna parancsát. Boszujában mindent, mindent elpusztitatott, a' férjfiakat ölte, az asszonyokat 's gyermekeket Egyiptomba rabságra hurczoltatá. Dicsőbben tünt ki a' Hellenek vitéz lelke Missolunghi védelménél, honnan a' nagyobb számu Törökök ötödfél hónapi ostrom után 9000 veszteséggel verettek el August 2-kán 1825. — A' három europai főhatalmakban, ugy látszik, ez esztendő végével támadt azon gondolat, hogy Görögország függetlenségét eszközöljék, 's bizonyos, hogy Wellington herczeg Pétervárában, 's Canning (ki utjában a' Hellenekkel bőven értekezett) Constantinopolban ennek valósitásán dolgozának 1826 elején. Erre tán a' török egyiptomi hadi erőnek sikeretlen kimenetele is adhata okot. Mert Ibrahim, Resid 's a' Kapudan basák téli csatáji foganatlanok maradtak. Missolunghi még állott, Gouras elüzé alóla Residet, 's ugyan akkor Nikitas Corinth körül Ibrahim seregének nagy részét feldulta. Missolunghi megtartásában, Missolunghi bevételében rakták le az ellenfelek utolsó reményeiket. Miaulis uj tengeri erővel 1826 Januar. Missolunghi előtt megjelent. Resid és Ibrahim uj ostromot akarának kezdeni, mellyet az utolsó maga vezete. Megérkezett a' Kapudan basa is, 's Januar. 27-kén felkéreté a' várost; de az elszánt Hellenek nem hallgattak szavára. Nem sokára nem a' legszerencsésebb ütközete 's Ibrahim basával meghasonlása következésében, a' divan parancsára odahagyá Hellast 's Constantinopolba utazott. Most Ibrahim 25,000-rel maga vezeté az ostromot, mig Pierre Boyer, St. Domingon 's Spanyolországban elkövetett kegyetlenségeiről esmeretes franczia general, Franczia országban vásárlott 48 ágyuval tüzelt a' városra. Több napig tartó ágyuztatás után Ibrahim nagy summákat igért a' vár feladásáért; az ostromlottaknak szabad elköltözhetést, ágyuiknak 's ingó vagyonoknak magokkal vihetését is megengedte vala; mind hiában Mart. 2-kán száraz 's tengeri részről rohaná meg a' helyet, de 4000 veszteséggel visszaveretett. Missolunghi ötödször látszék mentve lenni hellen vitézség által, midőn eledeléből csaknem kifogyott. De Ibrahim most a' tengeri részről szerencsésen haladott elő; Mart. 9-kén Wassiladi közel szigetet bevette, hol 110 őr vitézhalált hala. Mart. 13-kán a' megerősitett Anatolico sziget capitulatio által jutott birtokába. E' bal történetek után Missolunghit csak a' hajósereg, melly Hydrából eledelt vala hozandó, 's Gouras és Fabvier seregeinek előnyomulhatása mentheté vala meg a' végveszélytől. De Resid az utolsókat feltartóztatá, 's Missolunghi (l. e.) April 22-kén 1826 dicsően esett el, 's ugy látszék, Görögország sirjává lett. — Senki sem kételkedett többé, hogy Ibrahim, elmellőzvén Kapudan, Jussuf és Resid basákat, 's urává lévén annyi tartománynak, arra fogna törekedni, hogy az Archipelagust magáévá tegye. Ettől való félés határozá el az udvarokat a' görög ügynek élénkebb pártfogására. Ide járult a' népek lelkesedése is, kiket Missolunghi sorsa részvétre gerjeszte. Franczia országban 1825 egy társaság állott fel: „*Société philanthropique en faveur des Grecs*", mellynek tagjait minden tekintetben nevezetes férfiak tevék. Missolunghinak eledellel való ellátására

Februariusban ujra 60,000 francot gyüjtének; Amsterdam 30,000-et, a' genfi Eynard 12,000 adott; az orléansi herczeg többszöri nevezetes summákat irt alá; 40 fősziletésü asszonyok személyesen gyüjtének segedelmet. A' bajor király nem csak pénzt adott, hanem katonáinak meg is engedé, Heidegger vezérlése alatt, Görögország javáért hadba kelhetni. Uj görög egyesületek valósultak; Német és Franczia-országokban 's a' Schweizban görög árvák neveltettek. Végre az akermani egyezés után Octob. 6. 1826 (Török-'s Orosz-országok között) Angol-, Franczia- 's Orosz ország Julius 6-kán 1827 Görögország felett egyesültek. — Azonban az egyiptomi seregek vadonná változtaták Moreát, a' nélkül, hogy csak egy falut hozhattak volna is vissza engedelmességre. Való, sokan közülök, kétségbeesésből tengeri rablásra vetemedtek. Több helyeken ujra felkeltek, utolszor kisértők a' hadi szerencsét. De szükség, egyenetlenség, bizodalmatlanság, átokként nehezedett reájok, 's nem vala képes mást, mint szerencsétlenséget szülni. Athené Jun. 7. Resid basának hódolt; Cochrane lord 's Church general igyekezetjei annak felszabaditására foganatlanok maradván. Grivas Naupliát szorongatta, 's a' nemzeti kormány Aegina szigetre menekedett. Itt Oroszországra veté szemeit, melly CAPODISTRIAST (l. e.) választá elölülőjökül, ki is Jul. 13. 1827 az orosz szolgálatból kilépett, de uj tisztébe csak Januar 22-kén 1828 léphetett. Az alatt a' három udvar megbizotti, a' londoni békeegyezést Aug. 16-kán átadák a' Portának, 's 31dikéig feleletre várakoztak. „Görögország" — ezt kivánták — „maga magát kormányozza, azonban a' Portának fizessen adót". De a' Reis-Effendi a' határzott napon a' három hatalmasságok közbejárását végképen visszaveté. Ennek hallatára a' Görögök részökről ujra elkezdék az ellenségeskedést, a' török-egyiptomi tengeri sereg pedig a' navarini öbölbe evezett Sept. 9. — Sept. 13. Codrington vezérlése alatt angol, Rigny-é alatt 22-kén franczia, Heyden grófé alatt pedig orosz seregek érkeztek; kik egyesülvén, Ibrahimot az ellenségeskedésektől felhagyásra inték. Megigérte ez, de nem tartá szavát, 's a' szövetségesek által megtámadtaték. Az első lövés török részről történt, mire ama' véres navarini csata következett Oct. 20. 1827, 's Codrington, a' 110 hajóból álló török-egyiptomi hadat egyig lerontá.

Más részről a' görög elölülő Capodistrias gróf, a' nagy eszü Trikupit statustitoknokjává választván, Naupliában Febr. 4. 1828 Panhellenionot, mint fő nemzeti tanácsot állitott, Febr. 14-kén nemzeti bankot nyitott, 's a' seregkörülieket rendbe hozá. Azonban a' javulás csak lassu lépésekkel haladhatott. Franczia- 's Oroszország segitsége nélkül, kiknek a' „*Courrier de Smyrne*" szerint, mindenike 6 mil. fr. vagy mások után havanként 250,000 fr. segité a' fiatal köztársaságot, a' kormány kevésre mehetett volna. A' békeszövetkezésnek is kevés hatása volt, mert a' Porta mindent visszavetett, Anglia pedig a' navarini ütközetet rosszalni látszék. Codrington később haza parancsoltaték, 's helyét Malcolm tölté be. Melly bizonytalanságban, amannak szeme láttára, Ibrahim számos szállító hajókat tölte meg Görögökkel, 's egyiptomi rabságba viteté.

Az orosz-török háboru alatt a' franczia udvar, Anglia megegyezésével, a' londoni kötés végrehajtására Moreába sereget küldött; Codrington pedig Alexandriában Aug. 6. 1828 Ibrahim visszahivatását eszközlé. E' végre Maison general Aug. 29. 14,062 harczolóval a' Koron előtti öbölben, Petalidinél kiszállott, Ibrahimot elmenésre kinszeritendő. Szerencsés alkudozás után, Ibrahim kiköltözött Navarinból; a' messeni várakban 2500 embert hagyott, 21,000-rel pedig Alexandriába elevezett Oct. 4. 1828. Igy Maison Navarin városához minden ellenállás nélkül jutott; Patras, Modon, Koron öt nap lefolyta alatt hódoltak, 's a' megszabadult városok sánczain a' három hatalmasságok, 's Hellas zászlói lobogtak. Azonban Moreán kivül, semmi ellenkezést nem követének el a' Francziák, félők, ne a' szultán hadat izenne nekik, mit Anglia és Gal-

lia el akarának kerülni, hogy az orosz-török háboruban közbenjárásgokat fentarthassák. Azért kivánta Anglia a' hellen alkotmány határit egyedül Morea, 's a' cycladi szigetekre szoritani; Franczia- 's Oroszország ellenben Negropontetól fogva egész az artai öbölig kiterjeszteni. — De a' kevély Mahmud minden befolyást visszavetett, a' Porosban öszvejött meghatalmazottakat, Hellas, 's a' három hatalmasságok részéről, hasztalan váratta feleletére. Végre azt kivánta, hogy az angol és franczia követek térnének vissza Constantinopolba. A' 3 hatalmasságok követei odahagyák tehát Porost, 's 1829 Januar. Nápolyba mentek. Hogy pedig Moreát megőrizhetnék a' Törökök ujabb beütéseitől, Londonban Nov. 16. 1828 egy nyilatkozást készitének a' három udvarok megbizotti (Aberdeen, Polignac és Lieven), melly szerint Moreát és a' Cycladokat mind addig biztositások alá veszik, mig közös egyezés utján e' tartományok sorsa végképen el nem végeztetik, 's hogy ennél fogva bár melly hadiseregnek e' részekbe való lépését, magok sértetésöknek tekintenék; egyszersmind felszólitván a' Portát, hogy végre ereszkednék közlekedésbe Görögország iránt. E' nyilatkozásnak sem lett legkisebb foganatja is, 's mig a' Francziák és Oroszok a' határok kiterjesztését szakadatlanul sürgetnék, az 1829 Mart. 22-ki békeprotocollumban határul az artai és voloi öblök állapitattak. A' hellen hajóseregek vezére Cochrane, 's Ypsilanti Demeter, 's mások, Görögország egyéb szigetei részeiben még később is folytaták az ütközeteket, 's majd mindenütt szerencsésen.

Most valahára, hét évi véres harczok után, a' hellen nép a' három legelső hatalmasságok védelme alatt állott; de Mahmud még ekkor sem engedett, mert Anglia késedelmezett az emberiség ügyét eldönteni. Magok a' Francziák, seregeik nagyobb részét elhivák Moreából, melly dögleletes mirigy 's szegénység hazájává lett. A' pénzbeli segedelmek meg nem szüntek. A' franczia belső ministertől egy tudományos utazás is eszközölteték; 17 tudósok 3 osztályban, kik a' királyi academiától nyertek utasitást, utaztak Moreába. Ugyan a' franczia kormány több száz Helleneket váltott ki az egyiptomi fogságból, 's a' király az árva görög gyermekek nevelését magára vállalta. — Capodistrias — hálátlanság, árulkodás, 's számtalan egyéb akadályokkai küzdve — végre rendesebb kormányt valósitott. April. 25. 1828 az egész Hellast 13 departementra osztá. Hét közülök Peloponnest képzi (403 nsz. mf., 600,000 lak.); a' 8-dik az éjszaki Sporadokat (5 nsz. mf. 6200 lak.); a' 9-dik a' keleti Sporadokat (15 nsz. mf. 58,500 lak.); a' 10-dik a' nyugoti Sporadokat (8 nsz. mf. 40.000 lak.); a' 11-dik 12 és 13-dik az éjszaki, közép és déli Cycladokat (55 1/2 nsz. mf. 91,500 lak.). Az egész tehát 487 nsz. mf. 796,000 lak. A' Panhellenion három osztályt nyert, a' financz, bel-, 's had-ügyek osztályjait.

Végre Oroszország győzedelmei, 's az adrianopoli béke 10-dik czikkelye kinszeriték Mahmudot a' Julius 6. 1827 Londonban kötött békeegyezés, 's a' Mart. 22. 1829 aláirt jegyző könyv elfogadására. Kijelentetvén ez által a' görög statusok teljes függetlensége a' török igától, 's minden Töröknek eltakarodása a' görög földekről, a' görög kormány, Capodistrias elölülése alatt, habár nem is elégedve a' kiszabott szük határral, az ország belső csendjének, nyugalmának helyre állitásán, a' függetlenség maradandó megtartásán, 's a' jólét emelésén munkálódott. E' végre oskolák áliittattak fel, a' földmivelés buzditására számtalan áldozatok tétettek, 's elfogadtatott az egyesült főhatalmasságok azon ajánlata, hogy Görögország, örökös fejedelem alatt, alkotmányos monarchia legyen. Fejedelemnek a' hatalmasságok Leopold, coburgi herczeget (most Belgák királya) választották. Ez ugyan elfogadá a' neki szánt méltóságot; de későbben — nem tudni, mi okná fogva — szándékát megváltoztatá. E' szerint ujra ideigleni kormány alatt álla Görögország, vezettetve Capodistrias által, ki, habár minden igyekezetét

arra forditotta, hogy a' nemzet bizodalmát megnyerje, e' czélját teljesen soha sem érheté el. 'S nem is lehet őt egészen menteni; mert a' szabadságot óhajtó Görögökkel nem ritkán zsarnoki igát vonata; a' főbb embereket néha puszta gyanura elfogatá, a' minek végre az lön következése, hogy 1832 Maj. orozva elejteték. Ezen közben egy ideig ugy látszott, mintha az egyesült hatalmasságok csupán az 1830 történt franczia-országi változásokkal foglalatoskodva, a' Görögök ügyéről elfeledkeztek volna; de csak hamar elenyészett e' borongó vélemény, mert ugyan azok Apr. 21. 1832. Otto bajor királyi herczeget választván az uj fejedelemség királyának, megtettek minden szükséges intézetet, hogy a' fiatal ország diszesen fejlődhessék ki ujonnan szabott pályáján. Minekutána az iménti nevezett herczeg, megválasztatását elfogadta, a' hatalmasságok pedig Görögországot kezeskedések alatt független alkotmányos monarchiának kihirdették volna Aug. 2. 1832, a' Görögök követséget küldöttek Münchenbe, fejedelmeket a' görög földre hivandót, melly küldetését teljesitvén, Dec. elején tért vissza honjába, hová szinte Dec. indult meg az ifju király, halmozva Europa mivelt nemzeteinek szerencse kivánatival. — Mint végződik a' Portával a' görög föld határai iránt folyamatban lévő alkudozás, 's mint fog e' jeles ősökkel kérkedő nép majdan kifejlődni? homály fedi előttünk.

GÖRÖG TÜZ, egész valójában nem esmeretes, hanem gyanitatik, hogy kénkő, gyánta, salétrom 's talám még nafta vegyitékből állott; Kallinikus oktatása szerint az Arabok hajói ezzel gyujtattak fel Constantinopol előtt 668-ban. Szörnyü, 's puskaporunkéhoz hasonlitó erejünek kellett lennie, hanem bizonyos tudósitásunk nincs róla. Az irókból az tetszik ki, hogy Kallinikus ezen tárgyról való képzelmeit 's tudományát az Araboktól nyeré. —*j—a.*

GÖRRES (János Józef), Koblenzben született Jan. 25. 1776. Atyja kereskedő volt; mivelését anyavárosának gymnasiumában nyeré, hol leginkább a' történetirást, földleirást és természeti tudományokat tanulá; de egyszersmind guny-szellem is fejlődék ki benne, mellyet sem tanitója, sem tanuló társai el nem kerülhetének. Az 1793-ki háboru, melly alkalommal Koblenz majd ez majd amaz sereg által szállatott meg, félbe szakasztá Görres tanulmányát, ki ezentul a' politicára 's a' fr. lázadást okozta képzetekre forditá figyelmét. Egy folyóirást is ada ki ezen czim alatt: „A' piros levél", melly az ő politicai characterének bélyegét egészen magán hordja. Részrehajlatlansága, értelmessége, velőssége 's önhasznát nem keresése által, mindenek szeretetét megnyeré. Azonban a' hesseni (előbbi) választó fejedelem egy kifejezés által megsértetettnek érzé magát, 's a' folyóiratnak meg kellett szünnie, de a' melly „Rübezahl kék ruhában" czim alatt ujra feléledt. Ekkor tájban igen önkény szerint igazgattatott a' Rajna bal partja, a' gyakran változó országlási biztosok által. Igy 1799 megengedé magának a' parancsoló Leval, a' municipalitas tagjait hivatalaiktól tetszése szerint megfosztani. Görres, a' hazafiui párt egyik elsője, ellenvetéseket tön az iránt, mellyek siker nélkül maradván, az végeztetett, hogy panasszok a' népképviselőjének, Lacanalnak terjesztessék eleibe, Mainzban. De Leval feltartóztatá az országuton Görrest 's az őt kisérő hazafiakat, 's visszaviteté őket, a' nélkül, hogy ezen hatalmaskodásért elégtétel szereztethetett volna. Hogy az illyen garázdaságoknak, 's általában azon bizonytalanságnak vége szakasztassék, mellyben politicai sorsára nézve a' Rajna vidék merengett: elhatároztaték a' bal rajnapart hazafiai által, hogy ezen tartományoknak Frankhonnal leendő összeköttetése kieszközöltessék Parisban. G., egy küldöttség feje, 1799 e' végett Parisba ment, melly azonban az első consulnál még csak kihalgattatást sem nyerhetett, mivel épen akkor kezdődött a' Brumaire 18-kai lázadás. G., „Parisba küldetésem sikere" czimü muukájában ada hiv tudósitást polgártársainak. A' nyilván élet ekkor már szinte terhére lön, 's elfogadá Koblenzben a' termé-

szetleirási és physicai tanitószéket. A' természetbölcselkedés lett kedves tudománya. Ez idő tájban készültek „*Aphorismen über Organologie*“ (1802) „*Organologie*“ (1805) és „*Glaube und Wissen*“ (1806) czimü munkái. 1806 Heidelbergbe ment, hol lelkes és élénk előadásai által sok hallgatókat nyere. Jobbadán a' középkor megesmerésére fordità idejét. Brentanival, Arnimmal barátságosan élve „Remeté ujságot“ 's „Német népkönyvek“-et ada ki, azokkal egyesülten. 1808 visszatért Koblenzbe, hol tanitószéke üresen tartatott meg számára. „*Mythengeschichte der asiatischen Welt*“ és „*Heldenbuch des Iran*“ czimü munkái, Heidelbergben szerzett tetemes esmeretét mutatják a' persa nyelvben. A' hadviszonyoknak Oroszországban történt fordulata ő benne is felébreszté az elszunnyadt erőt; tagja lön az erényszövetségnek, 's azon férjfiakat, kikkel ezen kötelék által összekapcsoltatott, személyökben is megesmeré, midőn. 1814 Jan. 1., a' német seregek a' Rajnán által keltek. A' német érzés felgerjesztésére, különösen a' rajnavidékiekben, kik sok kötelék által voltak Francziaországhoz csatolva, — egy időszaki irás felette szükségesnek látszék. Igy támadt 1814 Febr. G. hazafiui érzettel, értelmesen 's nyomosan irott „Rajnai Mercur“-ja, melly 1816 eltiltatott. Ekkor G., családjával együtt Heidelbergbe költözött, a' Romából visszakerült őskor tudományos kincseit használandó; de rövid idő mulva ismét visszatért Koblenzbe, 's az 1817-ki ehség alkalmával munkás alapitója volt egy polgáregyesületnek. 1818 a' statuscancellariusnak Engersben tartózkodása szolgáltata alkalmat Koblenz városának és vidékének egy felirás készitésére (Jan. 12.), mellyben a' tartomány kivánatai a' fejedelem eleibe terjesztettek. De a' király nem fogadá azt kegyelmesen, mert nyers szavakkal iratott, 's G., mint porosz alattvaló, méltán lágyabb hangon irhatott volna, mintsem azt valóban tevé. Kotzebuenak Sand által történt meggyilkoltatása, IBELL (l. e.) megtámadtatása Löning által, 's más egyéb németországi viszonyok, nagy háborodást szültek az elmékben. Ez időpontban G. sem akart henye nézö lenni, 's igy létesült ezen irata: „Némethon és a' lázadás,“ melly, majdnem ugyan azon időben Scheffer által Parisban francziára fordittatott. Ez Berlinben olly ellenséges érzeményt szüle, hogy parancs adatnék szerzőjének befogatása végett. De ez Frankhonba futott, hol a' békés magaviselet feltétele alatt menedéket lele. Minekutána Görresnek azon ajánlati nyilatkozása, hogy visszatérend honába, ha illető birósága (a' koblenzi) leend megitélője, félrevettetett: mindaddig Strasburgban időzött, mig Berry herczeg halála után a' fr. ministereknek hatalom adatott, minden gyanus személyeket önkény szerint bezáratni; olly hatalom, melly, a' francziaországi alkotmánnyal ellenkezvén, Görrest annyira felboszontá, hogy Schweizba költözködnék, hol a' st.-galleni, schafhauseni és zürichi könyvtárok történetirási buvárkodását elősegitették. 1821 jelent meg tőle Stuttgartban „Europa és a' Revolutio“ 's „A' rajnai tartományok dolga és ön ügyem“ — mind kettő, bámulókra 's ellenséges lelkűekre talált, sőt Némethon több helyein meg is tiltatott. Legutóbbi munkájáról „A' szent szövetség, 's a' népek a' veronai gyülésen“ különböző, 's jobbadán bal itéletek szálongnak. —*no*—

GORTYNE, Hagios Deka, török helység közel Kandia déli partjához, a' hajdan virágzó Gortyna város nevezetes romjaival, mellyek között a' főegyházé 's a' vizvezetésé legjelesbek. Közel van hozzá az ugy nevezett labyrinthus, egy szörnyü nagy kőfejtő bánya.

GÖRZ (György Henrik, báró), az ugy nevezett görzi Schlitz ős nemzetségből való, mint Keresztély Auguszt holsteini herczegnek titkos tanácsnoka 's udvari marsalja, Stralsundba ment XII. Károlyhoz, épen midőn ez Törökországból visszatért. A' merész 's bő tudományu férjfi, annyira megtetszék a' királynak, hogy őt kormányhivatalába felvenné, 's nem sokára ügyeinek elejére állitná. Minél kétségbe esettebb volt Svédhon helyezete: annál magasbak G. tervei, annak menekedését esz-

közlendők; annál fáradhatlanabb volt ő munkálataiban. (l. XII. Károly) Ó arra igyekezett, hogy minden kigondolható segédforrások megnyittassanak, 's a' háborunak kedvező folytatása által türhető béke eszközöltessék. Ki feddődheték akkor időben azért, ha vert pénz helyett csak pénzjelek készittettek, későbben beváltandók? G. tervei békére irányzódtak; ezt bizonyitják Oroszországgal volt alkudozásai, mellyek már szerencsés végökhez közelitettek, midőn Károly, uj remény által lelkesittetve, Norvegiába betört. De alig hogy a' király Friedrichshall előtt (Dec. 11. 1718) elesett: az utána következett nő király, és a' vitézi rend gyülölsége, bosszut álla a' küldolgok ministerén. G. elfogatott, 's azzal vádoltaték, hogy ő a' király előtt a' tanácsot 's a' törvényszékeket gyülöletessé tette, hogy őt veszedelmes merészletekre csábitá, hogy őt különösen a' norvegiai táborozásra ösztönözé, hogy rosz pénzt tön folyamatba, 's a' reá bizott summákkal rosszul gazdálkodott. Ellenvetéseire 's mentségeire nem hallgatva, halálra itéltetett, 's Febr. 28. 1719. feje vétetett. G. maga készité magának ezen siriratot: *Mors regis, fides in regem, est mors mea*, (a' király halála, a' király iránti hivség, az én halálom), 's vitézi erőslelkűséggel ölelkezett halálával. 54.

Görz (Goricia) herczegséggé lett grófság Karinthia 's a' velenczei birtokok között, 46 nsz. mf. 115.500 lakossal, részint sovány, de részint igen termékeny földel is, mellyen gabona, gyümölcs, kukoricza 's jó bor terem. Marhatartása és selyem mivelése is fontos. Lakosai német, vandal 'sat. keverékek, rosz olasz nyelven beszélők. — Görz városa közel fekszik az adriai tengerhez, szép szelid vidéken, hol a' Korno csermely az Isonzo vizbe ömlik. Lakosa 9,000-nél több, 's legínkább kereskedésből él.

Gossárvári (Mátyás), hunyadi harminczados a' 15-dik század második felében. Kiadta e' czimü magyar krónikás éneket: Az régi Magyaroknak első historiája, Attilával miképen telepedtenek le Scambriában, és melly nagy vérontással férkeztenek-bé Pannoniába. (Kolosváratt, Heltai Gáspárnál, 1579. 4.) *Rumy.*

Gossec (Ferencz József), hangaszerző, Vergniesben született 1733, 's 8 évig karénekes gyermek volt az antwerpi főegyházban. Tanitóji egyedül a' természet 's a' nagy mivészek szüleményei voltak, 's valamint Haydn, ő is panaszra fakadt, hogy tartománya oskoláit végeznie 's Olaszhont bejutaznia nem lehetett. 1751 Parisba ment, a' hol de la Popelinière ur hangászkarát (Orchester) a' nagy Rameau alatt vezérelte; melly tulajdonságban azután herczeg Condé hangászkarához lépett, kinek számára több daljátékot készite. 1784 a' báró Breteuil által felállittatott énekoskolának felvigyázója lett. A' revolutio alkalmával a' nemzeti őrsereg hangászmesteréve tétetett, és 1795 a' conservatorium alapittatásakor Méhul és Cherubinival együtt ezen intézetnek főfelvigyázójává, 's a' hangaszerzés tanitójává. Bonaparte a' becsületrend keresztjével ajándékozá meg. Legjobb munkája „Sabinus" 1773. 1804 irta a' „*Méthode de chant du conservatoire-t*", 's D.-vel jelelt némelly hozzáadásokat Catelnek (hajdani tanitványának) „*Principes élémentaires de musique, suivis de solfèges*" czimü munkájához, mellynek Cherubini, Méhul, Langlé és Lesueur is részesei voltak. Még agg korában is ifjui gerjedelmet mutatott a' hangmivészet iránt. 54.

Gotha, szász herczegség a' thüringi erdő éjsz. oldalán, mellyet a' Gera, Nessa, Werra, Unstrut és Ilm öntöznek. Legkitetszőbb hegyei az Inselberg és Schneekopf. A' szász-gothai herczeg birtokait a' gothai herczegség 's az altenburgi fejedelemségnek nagyobb része tették, mellyek 55 nsz. mf. feküdtek, 193.000 lak. Ebből Gothára 29 nsz. mf. 's 84,000 lak. jött. Jövedelme 1.500,000, adóssága 3 mil. for. tett. A' lakosok fő foglalatosságai földmivelés, baromtartás 's a' thüringi erdő fáinak használása voltak. Midőn János Fridrik, Erneszt ágából való vál. fejedelem

a' mühlbergi ütközetben V. Károly császártól elfogatott, 's a' tőle elvétetett vál. fejedelmi méltóság Albert ágának adatott, János Fridrik a' wittembergi (1547) 's naumburgi (1554) egyezéseknél fogva több megyét, várost és várat kapott örökségül, nagyobbára déli Thüringenben. Három fia közül a' középső, hasonlóul János Fridrik, volt első, ki Gothát tevé lakhelyévé. Itt, Grimmenstein várában, készité ez, Grumbach Vilhelmtől elcsábittatva, a' vál. fejedelmi méltóság visszaszerzésére czélzó plánját, mellynek következése, az austriai statusokban holtáig tartott fogság volt. A' szerencsétlen fejedelem fiai, János Kazimir és János Erneszt, Koburgot, Hildburghausent, Eisenachot és Gothát kapták, a' többi tartományok nagybátyjokra János Vilhelmre szálván, kinek fiai, Fridrik Vilhelm és János, alkották az altenburgi és weimari ágakat. János Kazimir és koburgi Erneszt gyermektelenül halván meg, birtokaik 1638 Altenburgéi és Weimaréi lettek. Erre 1640 a' János herczeg számos maradékai közül még életben lévő három herczeg (Vilhelm, Albert és Erneszt), megosztozott, midőn Ernesztnek esett az a' rész, mellynek fő helye Gotha volt, 's mellyet uj birtokosa 1672 az altenburgi ágnak ifju III. Fridrik Vilhelmben lett kihalása után, Altenburggal nagyobbitott. Igy lett I Erneszt, „kegyes" melléknévvel, a' gothai háznak alkotója. Bár azt rendelte, hogy birtokai ne osztassanak el, hanem 7 fiai közösen uralkodjanak, még is megosztották ezek 1675 történt halála után, midőn 7 ága lett a' gothai háznak, u. m. a' gothai, koburgi, meiningeni, römhildi, eisenbergi, hildburghauseni és saalfeldi; hanem ezek közül a' koburgi, eisenbergi és römhildi, alkotóikban kiholtak. Ezen osztozáskor Ernesztnek legidősebb fia, I. Fridrik, kapta Gothát és Altenburgnak legnagyobb részét, ki, mint a' gothai ház alkotója, első szülötti just vitt be. Halála után (1691) fia II. Fridrik uralkodott 1732-ig, azután ennek fia III. Fridrik 1772-ig, ki a' hét esztendős had alkalmával virágzó állapotban tudta tartani tartományát. Ezt II. Erneszt (l. e.) egy bölcs, 's igazságos herczeg követte 1804-ig. Utána fia Augusztt (l. e.) herczeg jött, ki 1822 holt meg. Öccsével, IV. Fridrikkel, Febr. 11. 1825 kihalt a' gothai ág. A' Nov. 15. 1826 kötött osztályegyezés szerint a' gothai herczegség (a' kranichfeldi megyén 's azon kivül, a' mit Gotha Römhildben birt) szász-koburgi Ernesztre, az altenburgi fejedelemség pedig (a' kamburgi megyén 's néhány részetskéken kivül) Fridrik szász-hildburghauseni herczegre, ki most szász-altenburgi herczeg nevet visel, szált. A' gothai herczegség most 28 nsz. mf.-dön fekszik, 86,814 lak. — Fő városa, Gotha, egy dombon fekszik a' Leine mellett, szép tájékon. 's 1340 házában 13,000 lak. számlál. Hegy tetején álló kastélyát, Friedensteint, a' herczegi lakhely és kellemetes kertek diszesitik. 1824 felnyitott muzeuma 150,000 kötettel 's kéziratokkal gazdag könyvtárt, pénzgyüjteményt, melly egy a' leggazdagabbak közül Europában, egy szép numismatica bibliothecával, napkeleti muzeumot, emberek 's természet miveinek kamaráját, 's egy képgyüjteményt foglal magában. Van még Gothában gymnasium is. Oskola-mestereket formáló intézete legrégibb Németországban. Van egy vasárnapi oskolája, a' mesterlegények 's inasok számára. Fabrikái számosak. Kereskedése virágzó Gothánál áll a' II. Erneszt herczegtől épittetett csillagvisgáló intézet (Seeberg), mellynek ez a' fejedelem 40,000 tall. tőkét rendelt. Az 1823 olta fenálló gothai nagyherczegség mesterségi egyesülete 1824 tétette ki legelőször belföldi miveit. Udvari tanácsos Glenke 650 l. mély sóterületet fedezett fel mellette, hol 1828 sóakna nyittatott meg, melly Ernsthalle nevet visel. *L—ú.*

Göthe (Károly Farkas), ki mint Németország első rendü csillaga, fényes irói pályáján mintegy hatván éviglen világita, August. 28. 1749 szül. Main melléki Frankfurtban. E' város a' maga régi emlékeivel, vidám eleven népességével, 's I. Ferencznek henne történt koronázati pompájával a' gyermek' képzeletére igen korán nagy befolyással munkált, mint önéletirásában vallja. Nyolcz évü korában festői pályára szánta magát,

's ugyan ekkor tanult franczia nyelvet, mellynek segédével a' franczia literaturát kezdte ismerni. Serdülő éveit festés, hangmüvészet, természettudomány, törvény és nyelvtanulással töltötte. Megtanulván a' zsidó nyelvet, a' Bibliát eredeti textusban olvasá, 's ez ébresztette-fel benne legelőször a' költői geniust, melly annakutána a' lipcsei (Leipzig) tudományos egyetemben ellenállhatlan hatalommal ragadta-el, annyira, hogy mig az iskolákban a' törvénytudományi 's philosophiai leczkék folytak, ő otthon a' Muza oltárának tömjénezgete. Azon időben, hogy Göthe mint költő fellépett, kezdett a' német literatura az előbbeni széles, vizenyős évszakaszokból hosszas harczok után kihatolni. A' milly mértékben tartatott törvénynek addig a' franczia remekeket követni, ugy buzgottak most Németország irói angol példányok után indulni. Göthe vala első, ki ön keblébe nyulva, ön magában támadt és készült képekkel lépett-fel a' néző szinre. Tudományos foglalatosságai mellett nem mulasztotta-el a' müvészi gyakorlatokat, 's a' rézmetszésben nevezetesen nagy szorgalommal haladott elő. Lipcséből visszatérvén Frankfurtba, az akkor már nagy hirre jutott Herderrel ismérkedett meg. Ezen nevezetes férfiu által tétetett figyelmessé a' költésnek egy uj oldalára és szinére, melly lelkének leginkább látszott megfelelni, 's melly benne mind eddig csak borongó sejtésekben élt vala. Minekutána atyja' ösztönzésére — ki maga is a' müvészet 's tudományoknak nagy kedvelője volt — a' doctori méltóságot (1771) megnyerte, apró költeményeit kezdé névtelenül közrebocsátani. Németország figyelmét azonban, 1773 vonta magára „*Götz von Berlichingen*" czimü drámája 's az utána egy évvel megjelent „Werther gyötrelmei" által. Az ifju weimari herczeg, megismerkedvén vele Frankfurtban, a' weimari udvarhoz hivta meg, 's itt mindenek tiszteletét és szeretetét olly mértékben tette magáévá, hogy később az uralkodó herczeg status-ministeri hivatalra emelné. Innen néhány utazásokat tőn Schweizba és Olaszországba, 's ezen utazásoknak köszönheti a' publicum néhány remekmüveit.

Az ujabb német literatura történetei Göthének mint költőnek müvelődési történeteivel egyenlő lépéssel haladtak, 's az ő mesterműveinek olly nagy befolyások volt a' többi irókra, hogy dolgozásainak megjelenése szerint lehetne az időszakaszokat kijegyezni, mellyek csaknem minden munkákban az általa megpenditett hangokat zengették, kisebb vagy nagyobb mértékben, vissza. Neki csak intenie kellett, 's az irók nagy serege azonnal nyomaiba tért. Nem csuda, mert egyike volt azon igen keveseknek, kik mindent, a' minek készitésébe kezdettek, a' tökélynek 's szellemi felsőségnek világos bélyegeivel jegyzettek meg. Azonban mind a' mellett, hogy ő theoreticus és practicus müvész, éles itéletü mübiró, nagy természet és nyelvvizsgáló volt, lelkének fő ereje még is a' költői tehetségben állott, 's a' költés tette őt a' minden népek és korok legnagyobb emberei közé, a' költés által füzött magának, még ősz fürtei közé is, soha nem hervadható dicsőség-koszorut. Há Lessinget hazája fiai az értelem, Schillert az ész költőjének nevezték, őt, az ezer alakut, legméltóbban a' lélekábrázolat költőjének lehet nevezni. Ő a' költésnek elbeszélő, lyrai, és drámai nemében egyformán adott remekeket, 's nehéz volna elhatározni, melly nemben volt nagyobb. Azon költői magas fának, mellyet lelke nevelt, gyökerei Németországban vannak, de ágai kihajlottak Görög, Angol, Francziaország 's a' régi 's ujabb Roma égövei alá. Müvei gyakorta minden tekintetben különböznek egymástól. Tegye összve valaki Götz von Berlichingent Iphigeniával, Tassót Egmonttal, Werthert a' Wahlverwandschaften-nel, alig fogja hihetni, hogy mindeniket ugyanazon költő alkotta. Románczai 's balládai a' Bürger, Uhland és Schilleréivel a' legjobbak mind azok közt, mellyek valaha e' nemben irattak, 's némellyikben a' költői előadás legfényesebb diadalmát üli. Eposzi idyllje „Herrmann és Dorothea" ez a' bámulatra méltó characteristicus müv, maga képes volt volna őt Németország költői kö-

zött első helyre emelni. Az egész érzelgő (sentimental) korból nem mutathatni-fel költőt, ki magát a' Görögök mellé olly közel tudta volna emelni, mint Göthe itt és Iphigeniában. Apróbb elbeszélései, mellyek Meister Wilhelm vándoréveiben elszórva vannak, valódi példányai az elbeszélői művészségnek. Komikai hősköltemény „Reineke Fuchs" a' német publicumtól hidegséggel fogadtatott; mert ugy látszik, a' hexameter nem jól választott versnem vala e' költeményhez, valamint nem az a' magasabb német nyelv is, mellyben készittetett. Az eredetinek aljasabb szólás módja, prózaibb szinénél fogva, sokkal jobban simul a' költemény hősének csalfasággal bélyegzett charakteréhez. „Olaszországi utjában" mindenhol a' mester előadót, nagy stilistát és mély itéletü tudóst, finom izlésü mübirót bámulhatni. Románjai: „Werther gyötrelme, Meister Wilhelm és a' Kéjrokonságok", (*Wahlverwandschaften*). Ámbár az elsőben a' lobogó lyrai láng, az utósóban pedig a' müvészi forma ragadnak csudálatra, még is közöttök Meister Wilhelm az, melly a' költőt egész nagyságában festi előnkbe. Egy valódi romanticus tükör, mellyben az életnek minden nemü és alaku képei hiven ábrázoltatnak vissza. Minden rend, kor és nem, raphaeli szinekkel festve találhatja itt meg saját vonásait, 's ez ideal-világban saját tanuló éveiből találhat jelenéseket. Románjainak elsőségei közé tartozik az a' bájos, kisimult nyelv is, melly, mint valamelly csendes folyam, nyugalmas tisztaságban és keresztül látható fényben hullámzik, 's magát mindig zajtalan csenddel öntiki. Kifejezései egyszerük szárazság, csinosak minden czikornyázat és pipere nélkül, valók és igazak mesterkélt keresés, alacsonyságból kiemelkedettek rethori csapongás nélkül. De románjai is, valamint nagyobb terjedelmü munkái csaknem általában, érettebb korunaknak 's értőknek készültek, 's a' sokaságot müvészi nyugalmokban elragadni soha sem lesznek alkalmasak; a' mire azonban valódi müvésznek soha sem is kell nagy hévvel vágyódnia.

Drámáiban, mint charakter-festő, a' nagy Shakespearhez legközelebb áll. *Götz von Berlichingen*-ben bizonyos hoszus makacsság látszik a' drámának szük 's a' genius szárnyait szegdelő franczia szabályai (regula) ellen. E' dicsőséges drámai alkotmányban nem Shakespear követőjét látjuk, mint sokan állitják, hanem egy a' nagy brittussal rokon szellemet teremtői felhevültében. A' dialogusban a' költő itt a' száraz prozai természetet látszik másolni, 's még a' könyvnyelvtől is olly vakmerőleg távolodik, a' hogyan előtte egy német iró sem mert. Elmellőz minden poetai körülirást 's a' tárgyat magát szólaltatja prózai pongyolaságban. A' darabnak minden, még olly parányi alakján is a' kor szelleme van elöntve, olly valószinüen 's hiven, mint csak eddig a' világ legnagyobb historicusai ábrázolhatták. Játékszini hatásra a' költő nem ügyelt; sőt makacsan látszik azt elmellőzni, azért olly nehéz ezen darabot sikerrel előadni. — A' polgári szomorujáték Clavigo-ban, melly Lessing manierjában van dolgozva, egész a' végső jelenetekig Beaumarchais története hiven van adva, a' catastroph azonban, melly hozzá költetett, Ophelia temetését hozza az olvasó emlékezetébe, hol a' sirnál Hamlet és Laertes egybetalálkoznak, 's ezért a' végfelvonás nem áll jól a' többi mellett. — Iphigenia egészen a' görög tragoedia szellemétől van átlehelve, kivált nyugalom, világosság és idealitas tekintetében: de a' darab, kifejlését tekintve, az ujabb költés neméhez is számláltathatik, mert önmagából, csupán a' characterek viszonyai által fejtőzik ki. E' tragoedia közelebb áll, mint felebb is mondatott, a' görögökhöz, minden egyéb uj drámáknál: de azért szorosan tekintve még sem antik, hanem csak utóhangja és viszsugárzata annak. — Hasonló egyszerüségben, tisztaságban, 's magas szépségben van Tasso költve, mellyben az udvari és költői életnek ellentétele ábrázoltatik le. Ha e' költeményt szorosabb értelemben drámának a' német kritika nem mondja is, mint charakterrajzolat örökre bámulatra méltó mü fog maradni, 's a' poezis értésére

egy mindig tanulságos 's mély jelentésü könyv leszen. Kár, hogy Tasso elenyészténél a' költői halhatatlan lét nem emeltetett ki jobban, igy játékszini hatása a' münek nagyobb lehetett vala, mintsem most. Egmont egy valódi romános historiai nézőjáték, mellynek stylusa a' Götz és Shakespeare formái között középpontot tart. Patheticus, megrázó helyei vannak: de vége, mint Schiller jól jegyezte meg, nem a' való életből van meritve, miként a' többi felvonások, hanem egy idealis ábránd világból, 's igy, bár máshol talán jól állhatna, itt bántja az olvasót. Remekül vannak egyébiránt a' nép-scenák gondolva és kivive, 's ezek mind annyi szép historiai emlékei és hiv másolatai azon kornak 's mutatják, mi mélyen fogta fel a' költő, mind az akkori idő, mind pedig Németalföld népeinek szellemét.

Faust, e' csudalatos ábrázolata a' német nép csudálatos regéjének, minden oldalról azt mutatja, hogy a' költő itt tul akart menni a' játékszini korlátokon. Sok jelenések Faust lélek állapotjának álló festményei 's gondolatinak fejtegetései az emberi tudomány korlátolt létéről, 's az ész ki nem elégithető bizonyitványairól. Más helyek ellenben, bár milly jelesek 's rendkivüli elmét bizonyitanak, nincsenek a' dráma folyamával öszvekapcsolva, sok ismét igen drámai, de csak futólag van érintve kifejtés nélkül, szóval, rhapsodiai töredékek kezdet és vég nelkül, hol a' költő gyakorta rendkivüli jelenettel lep-meg, 's a' kárpitot hirtelen ismét lebocsátja, holott a' játékszinre készült tökéletes dráma azt kivánná, hogy minden egyes részek az egésznek alkotó és öszvefüggő részei legyenek, 's mondani lehessen, hogy minden felvonásnak saját expositiója, bonyolódása, kifejlése van. Néhány helyei teljesek pathossal és drasticus erővel, mint például Valentin megöletése 's a' tömlöczi jelenés Margaretha és Faust között, 's csalhatlanul igazolják azt, hogy a' költőnek hatalmában állott volna, ha akará, olly nemben dolgozni, melly a' sokaságot megrázza 's magával ragadja: de ő ezen tehetségeket más nagyobb, 's a' müvészségre nézve becsesb czéloknak áldozta fel. A' darabot játékszinen előadni felette nehéz, 's különben is nem sok olvasó találtatik, ki a' költőt ezen müvében érteni 's érdeme szerint méltatni tudná.

Egyéb drámai dolgozásai felől, mellyek mind saját bélyegüek 's a' költő rendkivüli tehetségeit bizonyitják, a' hely szüke miatt hallgatunk, megelégedvén általányosan annak gyónásával, hogy bár mi sok drámai talentummal birt legyen Göthe, játékszini hatásra munkálni nem birt, vagy legalább ezen tökély megszerzésére nem forditott szorgalmat. Sokkal inkább ügyelt a' csendes és gyengéd kifejlésekre, mint a' meglepő és rázó hatásra. Talán lelkének szelid gratiája, melly mindenütt harmoniai csendet 's derült nyugalmat keresett 's kivánt eszközleni, tartóztatá erős, szembeszökő, szivrázó jelenéseket hozni fel.

Valamint életét és munkáit müvészi nyugalom 's harmonia bélyegzi, olly nyugalommal teljes volt elköltözése is a' földi pályáról, 's lehet mondani, hogy csendesen általszunnyadott az örökléthe. Végórájában leánya volt ágya mellett. Midőn a' halálperczenet elérkezett, megfogá a' mellette ülő kezét, felnyitá félig zárt szemeit, 's kimondhatatlan édes pillanattal tekintett reá utószor. Halálos harcza egyetlenegy erősebb sohajtásból állott. — Temetési pompáját Müller cancellarius, a' boldogultnak sok évek óta barátja, rendelte el. Teste saját háza udvarán kitétetett nézés végett a' népnek. Az udvar symbolicus képekkel 's czifrázatokkal vala felékesitve, 's a' test mellett, melly egy csinos koporsóban feküt, a' megholt czimere 's egyéb érdemjelei voltak felfüggesztve, homlokára pedig, e' titokkal teljes műhelyére annyi számtalan szép és nagy gondolatoknak, borostyán koszoru tétetett. A' nézők olly számmal voltak, hogy bár a' test öt egész óráig vala kitéve, sokan nem férhetvén hozzá, visszamentek. A' koporsó délutáni 4 órakor (Mart. 26.) négy fekete lovu herczegi kocsira tétetett. A' halotti kiséretet fő udvari marschal, Spiegel, vezette, kit a' weimari nagyherczeg e' gyászpompánál saját képvi-

sellőjévé nevezett. — (A' herczegre igen nagy fájdalommal hatott a' boldogult halála, 's hogy ne kelljen e' gyászlátványt szemlélnie, Eisenachba utazott). — A' herczegi képviselőt követték: a' status-ministerium a' titkos referendariusokkal, kik a' megholt czimerét és érdemjeleit vitték. Utána jöttek a' jenai academia követei 's curatora, az udvari játékszin és udvari kápolna tagjai, polgárok minden rend és karból nagy számmal, 's végül mintegy 200 jenai tanuló, 10 követe a' hálai főiskola tanulóinak, több idegenek Gothából, Eisenachból, sőt még Frankfurtból is, 's egész nagy sereg aljasabb rendü nép a' szomszéd helységekből. A' herczegi sirbolt kápolnájában fő superintendens Dr. Röhr egy szép halotti beszédet monda, mellynek vége lévén a' test letétetett a' weimar-herczegi sirboltba, Schiller 's a' boldogult nagyherczeg Augusztt Károly koporsói közé. A' koporsón ezen egyszerü felirás fog állani: „Göthe, született Augustus 28-dikán 1749, megholt Martius 22-dikén 1832."

Weimarban halála órájától temetéséig négy nap egymás után a' játékszin be vala zárva, 's midőn megnyittatott, Tasso előadásával ünnepelte a' nép halhatatlan költője emlékezetét. A' darab után Durand szinjátszó egy epilógot monda-el, (Müller cancellar költeményét). Az első szavaknál a' herczegné 's Leonore 's Alphonso (Tassóban előforduló személyek) hátravetett gyászfátyollal léptek-fel, hátul pedig a' játékszinhez tartozó minden tagok régi olasz izlésü gyászruhákban jelentek-meg. Az epilógban emlékezet vala azon szép baráti szövetségről, mellyben a' megholt egykor Schillerrel állott, 's arról, mint tért ő Schiller kora halála után mind inkább a' költői pályáról tudományosra. A' nézők többnyire gyászruhákban jelentek meg, a' nélkül, hogy reá felszólitás vagy intés történt volna. Németország első rendü theatrumain csaknem mindenütt megünnepeltetett a' költő emléke. Berlinben pénz veretett emlékezetére, mellynek egyik oldalán jól talált képe van a' születési hely és idő feljegyzésével, a' másikon egy lebbenő hattyu, mint viszi-fel a' költőt egek felé, ezen aláirással: „Rediit ad astra." — Németország büszkélkedhetik Weimarjában, hol Herderre és Wielandra fejedelmi kegyelmek áradoztak, hol Schiller és Göthe tetemei fejedelmi sirboltban nyugszanak! —*)

Az olvasót itt azon szavakkal bocsátjuk-el, mellyeket Dr. Röhr a' boldogult felett monda: „Valamint azon lelkeknek, kik szövetségéből te utósó mentél el, egyike sem hunyt ki a' világból, mellynek született 's élt; valamint mindnyája sirján tul is ének és szó által bájolja az élőket, képzi a' lelket, emeli a' szivet, 's fogja, meddig ember leszen: ugy te is örökké élők sorába tartozandol 's lelkednek gazdagsága, melly által két emberkoron keresztül rokonaid szellemi képzője, a' tudományok mélyen buvárló előmozditója, 's a' mindennapi valóságot égivé varázsló világok alkotója levél, örök, kiapadhatlan forrás marad, mellyből még a' legkésőbb kor fia is meriteni fogja lelke és szellemi léte táplálékát." **)

Gothenburg (Götheborg) 1607 IX. Károlytól hollandi mód szerint épittetett tengeri és kereskedő város, nyug. Gothlandban, a' Gothelbenek az éjszaki tengerbe ömlésénél. Stockholm után legjelesebb 's legtehetősebb város Svédországban. 1100 ház 's 25,000 lak. van. A' tartomány kapitányának 's katonai fő kormányozójának, admiralitasnak és várerősitő brigadának, manufacturai törvényszéknek, püspöknek helye; ez ügyel a' gymnasiumra 's ennek jól rendelt könyvtárára. Nevezetesek benne a' vitorlavászon-, kötél-, 's bőr-manufacturák, czukortisztitások; ezeken kivül készülnek itt selyem mivek, harisnyák, pántlikák, karton, szappan és dohány. A' trolhätai csatorna igen könnyiti a' Gothelbén a'

*) Te gazdag, te hazafiságot emlegető magyar nemzet! Emlékezzél-meg azokra, kiknek köszönheted parányi literaturádat! Emlékezzél-meg azon szent helyekre, hol a' budai, pesti 's széphalmi temetőkben koszorus iróid tetemei jel nélkül nyugosznak!

**) Ezen életirás a' pesti „Társalkodó" 1832-diki első féléve 54 és 55-dik számaiból van véve

Wener tava felé való kereskedést a' tartomány belső részeivel. Békeség idején eszt. 1200 svéd hajónál több evez kikötőjébe, melly jó és bátorságos, de csak kisebb hajóknak használható; a' nagyobbak tőle bizonyos távolságra kötnek ki. Az 1732 alkotott kel. indiai társaság leginkább Chinával kereskedik. A' kereskedésnek fontos ága a' héring halászat. A' szárazon kereskedés elzáratásának megszünése olta a' kereskedés Gothenburgban csökkent, és az angol 's német kereskedő házak nagyobbára elköltöztek belőle. Egyébiránt a' város többször (utoljára 1802 's 1804) szenvedett nagy tüzek miatt. *L—ú.*

GÓTHOK (Tacitusnál Gothones, Pliniusnál Guttones, 's nem a' Tacitustól említett Gothoni vagy a' Dionál előforduló Kotoni, kik galliai eredetüek), német néptör'sök, melly a' balti tenger partján lakott a' Weichsel és Odera közt. Nyelve a' régi frank nyelvhez hasonlit. Mint minden Németek, sárga hajokat hosszan megnövesztették, szakált és mentét viseltek; hanem más Németek szokása ellen örökös királyi méltóság volt nálok. Góth névvel először 215 eszt. jelentek meg; 's csak hamar betölték Európát tetteiknek fél ezerednél tovább tartott hirével. A' kel. tengernél lévő lakhelyeket elhagyván, a' fekete tenger mellékére költöztek. Sok más nemzetségek keveredvén közibek, a' népvándorlás alkalmával olly roppant birodalmat foglaltak el, melly Ermanarik alatt, 350 körül az Európát Asiától elválasztó Dontól a' Dunába ömlő Tiszáig, a' fekete tengertől a' Weichselig és keleti tengerig terjedt ki, és igy Thraciát, Moesiát (Serviát és Bolgárországót), Daciát (az az, Magyarországnak egy részét, a' Bánságot, Bukovinát, Erdélyt, Havasalföldét, Moldvát a' Pruthig), Lengyelországból nagy darab földet, Oroszországot és Prussiát magában foglalta, 's éjszakon szlav, finn és lett nemzetségeket vett fel kebelébe. E' szerint a' Góthok nyug. a' romai, 's kel. a' byzantinmi császársággal többszörös összeütközésbe jöttek, 's a' historia teljes azon csatázásokkal, mellyekben ez a' nemzet most egyikkel, majd másikkal küzködött. Két császár esett el a' velek való hadakozásban, 's Roma és Byzantium kénytelenittettek nekik adót fizetni. A' Góthok voltak az első nép, mellyhez a' kereszténység a' Dunán keresztül elhatott; Ulfilas, a' Moeso-Góthok (az az, a' Moesiában lakott góth nemzetség) püspökje találta fel már 360 táján a' német irás mesterségét. Ugyan ez leforditotta az uj testamentomot is góth nyelvre. Hanem nem voltak minden Góthok hasonlók a' moesiaiakhoz, kiknél a' Görögök szomszédsága igen előmozditotta a' pallérozottságot. Belső nyughatatlanságok miatt 369 körül a' nagy góth birodalom két részre oszlott, u. m. az Ostgóthokéra (keleti Góthokéra) a' fekete tengernél, a' Dontól a' Dniperig 's Westgóthokéra (nyug. Góthokéra, a' Teruingek statusára) Daciában a' Dnipertől a' Dunáig. A' belső egyenetlenségekhez külső veszély is jött, melly a' Góthok hatalmát ezen tájékokon megbuktatta. 375 körül hunnus csoportok, 's ezektől lakhelyekből kiszoritott Alanok nyomultak be Asiából, 's a' kel. Góthokat a' nyug. Góthok felé nyomták, kik Valens császártól engedelmet kértek 's nyertek az elpusztult Thraciában leendő letelepedésre, de a' császári helytartók nyomása által fellázadni kinszerittettek. Valens 378 Drinápolnál maga is teljesen megveretett, 's szaladtában egy a' Góthoktól felgyujtatott parasztkunyhóban megégettetett. Különbféle viszontagságaik után a' kel. Góthok is uj lakhelyet kaptak Pannoniában és Slavoniában, mindazáltal csak a' Hunnok országának elpusztulása után (453). Ez idő alatt a' nyug. Góthok Görög- 's Olaszországokban retteneteseké tették magokat. Alarich 396 beütött Görögországba, feldulta Peloponnesust 's Illyriának kommányozója és a' nyug. Góthok királya lett. Az 5 száz. elején Olaszországba ment, hol a' romai birodalom romlását siettette; mert hogy Stilico, romai vezér, Veronánál győzedelmeskedjék rajta (403), minden Rajnánál lévő romai katonaságot ide kellett parancsolnia. Alarich nem sokára visszatért Olaszországba, megvette Romát 409 's másodizben 410. Ezen eszt. történt halála után a' nyug. Góthok

déli Galliában és Spanyolországban alkottak uj országot (*Septimania, Gothia*) mellynek fő részeit az 5 száz. vége felé Provence, Languedoc és Catalonia tették; királyi lakhely Toulouse volt. Utolsó királyok, Roderich, 711 elesett, az Afrikából átjött Arabokkal csatázván, kik országát elfoglalták. — A' nyug. romai birodalom Odoaker által 476 lerontatván, Zeno kel. romai császár ösztönözésére a' kel. Góthok királya, Theodorich, 489 Olaszországba jött, 's 493 Ravennában Olaszországnak királyává tévén magát, uj kel. góth királyságot alkotott, melly Olaszországgal együtt Rhaetiát (Schweiznak és Tirolnak egy részét), Vindeliciát (Bajorországnak és Schwabennek egy részét), Noricumot (Salzburgot, Steiermarkot, Kärnthent, Austriát), Dalmatiát, Pannoniát, (Magyarországnak egy részét, Slavoniát), dunántuli Daciát (Erdélyt 's Oláhországot) foglalta magában; de 554 vége lett. Ezen világ történeteiben nevezetes nép, jártas volt a' mesterségekben, 's szép esmeretekkel birt, mivel beütései előtt a' nyug. és kel. romai birodalmakkal sokáig öszveköttetésben volt. Theodorich, a' constantinopoli udvarban neveltetvén fel, olly nagy barátja volt a' szép mesterségeknek, hogy comes nitentium rerum névvel, mivekre ügyelő gróft méltóságot állitott fel, ki a' szobrokra vigyázott, hogy meg ne sértessenek 's el ne lopassanak; továbbá közönséges épitő mestert választott, kire a' régi épületek fentartását bizta. Nem csak Romának sok közönséges épületeit ujittatta meg, hanem más városokat is ékesitett fel ujakkal. A' Góthok épitésmódját l. Epités mestersége czik alatt. L. Manso „*Geschichte des ostgothischen Reichs in Italien*“ (Breslau 1824), és Aschbach „*Geschichte der Westgothen*“ (Frankfurt a. M. 1827). *L—ù.*

Gotter (Fridrik Vilhelm), Gothában szül. 1746, 's leggondosabban neveltetett házi tanitók által. Az ifju kisebb dramai darabokban, 's franczia nyelven gyakorlá költői tehetségét. 1763 a' törvényeket hallgatá Göttingában, hol Eckhof szinjátszóval megesmerkedvén, Ackermann társasága eltávozta után, egy társalkodási játékszint alkota. 1766 mint másod levéltárnok lépett herczegi szolgálatba. 1767 követségi titoknokképen ment Wetzlarba; de a' következett évben meghivatásánál fogva két ifju nemest kisért a' göttingai egyetembe. Ekkor Bojeval együtt a' „*Götting. Musenalmanach*“ kiadását vállalá fel, 's különbféle lyrai darabok által ajánlotta magát. 1769 visszatért Gothába, 1770 pedig Wetzlarba, előbbi hivatalára, 's két évi itt léte után a' titkos cancellariánál helyeztetett tisztségbe. Wetzlarban nem csak az Ackermann társaságot lelte viszont fel, hanem olly ifju emberek körét is, kik vele a' mivelődésben versenyeztek, kik közül nevezetesebb Göthe és a' fiatal Jerusalem. G. 1774 egészségi utazást tön Lyonba, 's közelebbről megesmerte a' franczia játékszint, mellyhez különös hajlandósággal vonszódott. A' visszatérte után következett 12 évben letesültek legjelesebb dramai munkái. 1780 házasságra lépett, 's azóta, kisebb utazásait kivévén, folyvást anyavárosában lakott, hol 1797, életének 53 évében halt meg. Noha G. nem csak a' franczia, hanem angol és olasz költeményeket is esmerte, tulfinomitott természetével még is az első egyezett meg leginkább, mellynek sima ékességeit igen felette használta költeményeiben; 's noha ezeknek anyagja idegen elmék termesztménye volt is: kidolgozásaikat önkénye szerint teljesitette. A' dramaticai mivészség minden nemében munkálódott; egyéb költeményei, levél, dal, elbeszélés, 's alagya idomban készülve, tiszta és mivelt kifejezés, gyengéd és nemes érzetek, csintalan szeszély, 's tetszetős életbölcseséggel diszeskednek, 's G. mindenikben ugy tünik fel, mint a' verselés mestere. Eltében maga által „*Gedichte*“ (2 köt. 1787 és 1788) „*Singspiele*“ (1 köt. 1778) „*Schauspiele*“ (1795), 's egyes, többnyire forditott játékdarabjai jelentek meg. Halála után ezen czim alatt: „*Literarischer Nachlass*“ 'sat. költeményeinek 3 ik kötetét életirásával együtt Schlichtegroll adta ki.

GOTTFRIED (bouilloni), a' II-dik század közepe táján szül. Basyban, Nivelletől 2 mértföldnyire a' valloni Brabantban, II. Eustach boulognei és lensi grófnak fia. 1076 követé nagyatyját, a' pupos Gottfried alsó-lotharingiai herczeget, a' bouilloni herczegségben. Épen olly hiven mint vitézül szolgálta IV. Henrik császárt Német- és Olaszországban; neki köszönte ezen fejedelem nagy részét Rudolf sváb herczegen vett győzedelmének, 's Roma bevételénél is vitézül kimutatta magát. Tetteinek hire okozta 1095 a' keresztes had egyik fővezérévé lett választatását. Az 1096 év tavaszán indult meg, testvéreinek Eustachnak és Balduinnak kiséretében; Comnenus Elek császárt a' keletre vivő utak megnyitására kinszeritette, 's megigérte néki, hogy mind azon helyeit az országnak néki adandja, mellyeket elfoglaland, ha ez viszont a' seregnek elegendő élelmet szolgáltat. Gottfried meghóditotta Nicaeát és 1098 Antiochiát, de ezen utolsóban nem sokára magok a' keresztes vitézek bekerittettek, 's táplálatjok nem lévén, a' legnagyobb szorultságban voltak. Ekkor találtatott fel egy elmés papnak utmutatása szerint a' szent láncsa, melly történet olly nagy bátorságot öntött a' hősökbe, hogy a' Törököket visszaverve, fényes győzedelmet vivnának ki magoknak. A' következett évben Julius 19. öt hétig tartott megszálás után bevette G. Jerusalem városát, mellynek minden lakosai kardra hányattak, a' dühödött bosszu határt nem esmervén. Jerusalem meghóditása után nyolczad napra a' városnak 's tartománynak királyává nevezték őt a' hadi sereg fejei, de a' buzgólkodó Gottfried nem akart ott koronát hordozni, hol Krisztus tövis alatt szenvedett, 's a' királyi czimet is elháritá magáról, megelégedvén a' herczegi és a' szent sir ügyvisellője nevezettel. Tudtára esvén az egyiptomi szultánnak, hogy azon 300,000 kereszténységből, melly Antiochiát elfoglalta, még csak 20,000 van meg: 400,000 főből álló sereget gyüjte, mellyel G. az ascaloni sikon ütközött meg, 's belőle, a' mint mondatik, 100,000 embert ölt le. Ezen győzedelem, harom vagy négy helyet kivévén, az egész szent földnek birtokába helyezé őt, mellynek azután rendbeszedésével foglalatoskodott. Egy patriarchát rendelt, két fő-egyházat alapitott, 's Josaphat völgyében egy monostort épittete; uj alattvalóinak törvényeket adott. Megholt Jul. 18. 1100, Jerusalem bevétele után egy évvel; tetemei a' kalvaria hegyén temettettek el. Tasso szép hőskölteménye méltóképen dicséri ezen buzgó, vitéz, 's minden fő erényekkel diszeskedő herczeget és vezért. 54.

GOTTHARD (szent) hegye, a' legmagasabb Alpesek lánczában, az Uri cantonnak déli határán. A' hegy közepén a' Capucinus szerzetesek vendégfogadója fekszik, egy ispotállyal, 's portéka rakhellyel. Ezen ponton a' tenger feletti magasság 6339, vagy Weisz földabrosza szerint 4566 láb. tétetik. Két felől még magasabb hegycsucsok emelkednek fel, mellyek 8557 láb. magasaknak tartatnak. A' Gotthard hegyén lévő országut (l. ALPESI UTAK) most szekerezhetővé tétetik. *L—ú.*

GÖTTINGA, a' hanoveri királyság városa a' Leinenél, termékeny, 's kellemetes völgyben, a' hajdani kalenbergi most göttingai fejedelemségben. Alsó Saxoniának legszebb városai közé tartozik, 's 10,000-nél több lak. van. Legjelesebb közönséges épületei közé tartozik a' könyvtár, csillagvisgáló intézet (csak 1816 lett készen, 's legnemesebb módon épült), a' lebetegedők háza, 's a' törvény-cancellaria. Egyetemét 1734 alkotta II. György király, kiről Georgia Augustának neveztetett. 1735 nyittatott, 's Sept. 17. 1737 szenteltetett fel. Most egyszersmind Braunschweignak és Nassaunak is egyeteme. Könyvtára, melly az újabb literaturára nézve egész Németországban, 's talán Europában is leggazdagabb, 300,000 köt., 's 5000 kéziratot foglal magában. 1751-ben tudományos társaság állittatott fel benne, melly 1770 czélirányosabb alkotmányt kapott. Mathesisi, physicai és historiai osztályokból áll, rendes és rendkivüli, honi és külső tagjai vannak, 's hónaponként egy-

szer tart ülést. Mindenik osztály teszen fel, egymást felváltólag, jutalomkérdéseket, mellyeknek jutalma 50 arany. 1773 alkotott muzeuma, gazdag pénzgyüjteményén kivül, a' természet 3 országának számos nevezetességeit, 's mindennemü modellek, festett és metszett képek gazdag gyüjteményét foglalja magában. 1784 olta eszt. a' négy kar közül mindenik ad ki a' Göttingában tanulóknak kérdést, mellynek megfejtetését 25 aranyot nyomó arany emlékpénz jutalmazza meg. Ezen kivül van Göttingában predikátorokat formáló intézet, theologicum repetens collegium és pastorale institutum, seborvosi, bába és betegek ispotálya, füvész és gazdasági kert, bonczoló szin, betegek háza és clinicum institutum, chemiai laboratorium, physicai eszközök gyüjteménye, philologicum seminarium 'sat. Nem csak Európának, hanem egész világnak sok ezer ifjai köszönhetik ezen hires fő oskolának tudományos miveltségeket. Legkitetszőbb ez a' philosophiára, politicai és historiai tudományokra nézve, mellyek itten mindig különösen virágoztak. Ezen irányát a' főoskola Münchhausen ministernek, halhatatlan alkotójának, köszönheti, 's egyes jeles férjfiaknak, a' többek közt Brandesnek és fiának, 's ama' fényes érdemü férjfiunak, Heynenak. Sokat tett erre az országlásnak szabad gondolkozása is, melly a' tudományos nyomozódást és visgálódást nem korlátolta. Innen van, hogy a' göttingai tanulók száma 1830-ig mindig nagy volt; de ezolta nagyon megcsökkent. 1825 nyári fél eszt. 1545, ezek közt 807 külföldi, ezek közt ismét 200 nassaui és 150 braunschweigi tanuló volt Göttingában. 89 tanitói közt különösen hires volt Blumenbach és Eichhorn. Jelesek még itt: Blumenbachnak gyüjteményi, főképen kaponya-cabinetje; baromorvosló oskolája; gymnasiuma; 1785 alkotott szorgalmi oskolája, vasárnapi oskolája; 2 posztó fabrikája; sok gyapjuszövő, keményitő-, szappan-, dohány-fabrikái; sok timárjai; kolbásza, 's ezzel való kereskedése. L. Marx: „*Göttingen in medicin. physik. und histor. Hinsicht*" (Göttinga 1824). Göttingának literaturai fontosságát l. Pütter: „*Göttingische Gelehrtengeschichte*", mellyet Saalfeld 1820-ig folytatott, és Brandesnek leirását 1802, 's Wallis: „*Almanach der Georgia Augusta*" (1821); továbbá Reusz: „*Conspectus societ. reg. scient. Gotting. a* 1751—1808" (Gött. 1808). *L—ú.*

GOTTORP, l. HOLSTEIN.

GOTTSCHED (János Kristóf), Burkusországban Königsberg mellett Juditenkirchben született 1700. A' nyelvekben 's tudományokban tanittatását atyjától vette, ki ugyanott predikátor volt, 's ő már 1714 a' königsbergi egyetemre ment. Vonszódása, a' theologia elmellőzésével, a' bölcselkedés, széptudományok és nyelvek tanulására birta. Itt néhány bölcselkedési tartalmu academiai értekezést 's verseket bocsátott sajtó alá, 1723 magister lön, 's hogy a' katonáskodásra kinszerittetéstől megmenekedhessék, 1724 Leipzigba ment, hol őt a' königsbergi tanács ajándékpénzzel (stipendium) segitette. 1726 a' leipzigi költői társaság seniorává lett, mellyet már a' következett évben átváltoztatott, a' most már csak névvel létező leipzigi német társaságra, mellynek akkor időben szembetünő befolyása volt a' literaturára. Következve lemondott G. ezen társaságról, 's egy másikat képzett, melly magát a' szabad mivészégek társaságának nevezte. 1728 adta ki az utóbb bővebben kidolgozott „*Redekunst*" czimü munkájának alaprajzát, 1729 pedig ezen czimüt: „*Kritische Dichtkunst*" először. Ugyan azon évben meglátogatá hazáját, hol utóbbi nejével megesmerkedett. 1730 rendkivüles tanitója lett a' bölcselkedésnek és költés mivészségének. Most a' „*Beiträge zur kritischen Geschichte der deutschen Sprache, Poesie und Beredtsamkeit*", czimü munkáját adta ki. 1734 rendes tanitója lett a' logicának és metaphysicának; mint illyen adá sajtó alá ezen munkáját: „*Ersten Gründe der Weltweisheit*" 's az egyetem decemvirje, a' bölcselkedési kar és a' nagy herczegi collegium seniora, 's több tudós társaságok tagja lett. Meghalt 1766. Gottsched példaképen szolgál arra, mint alacsonyulhat le a' jó igyekezetü és érdemes iró is az egyoldaluság és makacs oskolai-

ság által; melly tulajdonságok ő reá nézve azt okozták, hogy jelenleg, nevének említésekor az izetlenség és félszeg bölcseség hiu gőggel felfuvalkodott tanítója képzeltetik, ki korának mindennemü aestheticai vétkéért nem dorgáltathatik eléggé. —*no*—

Gottsched (Louisa Adelgunda Victoria), az előbbinek neje, Kulmus lengyel udvari orvos leánya, Danzigban született 1713, 's anyjától nyert oktatást a' német és franczia nyelvben. Következve széles esmereteket szerze magának a' föld- és történetirásban, a' hangmivészségben és rajzolásban pedig ritka ügyességet. Egyiránt olvasá a' legjobb költeményeket, ékesszólási munkákat, és a' legkomolyabb bölcselkedési iratokat. Gottschedet 1729 esmeré meg személyesen, 's szinte házasságokig (1735) szakadatlan levelezésben volt vele. Ekkor még latinul és görögül is tanult, segitségül volt férje tudós munkálataiban, sőt maga is fellépett az irói pályára, különösen fordításbeli munkákkal, nem mulasztván el a' mellett házi kötelességeit is. Nyughatatlanul folytatott munkálkodása megroncsolá egészségét 's meghalt 1762, életének 49 évében. Ő a' szeretetre legméltóbb tulajdonságu asszony volt. Ritka esmereteivel 's férjfiui komolyságával minden asszonyi erényeket összekapcsolt, 's legingerlőbb érzéssel volt a' szerelem és barátság iránt. A' német nyelvvel sokkal ügyesebben bánt mint férje, kit elmésségre nézve sokkal feljülmult. Költeményei 's fordításai ugyan kevés érdemüek, de még most is vonzó levelei, szelid leányra, erényes nőre, jó asszonyra 's a' Musák barátnéjára és meghittjére mutatnak. —*no*—

Gouda vagy Ter Gouw, város a' Gouewe folyójánál, az Ysselnek csatornájánál, déli Hollandban, 4,000 ház. (ezek közt sz. János templomával, mellyet legszebb üvegfestések diszesitenek) 's 12,000 lak., kiknek fő élelemmódjok a' cseréppipa csinálás, melly még most is 2,400 embert foglalatoskodtat, kik eszt. 1 1/2 mil. hollandi for. (833,333) árru pipát készitnek. Ez jeles tanubizonysága a' Hollandiak hajdani mesterségi szorgalmának, mivel azon trásznemü agyag, mellyből a' pipák készittetnek, idegen helyről, u. m. Lüttich, Köln és Koblenz tájékáról vitetik oda. A' mostan feldolgoztatni szokott agyag mennyisége mintegy 12,000 tonnányi, melly 100,000 for. kerül. A' pipák keletének csökkenését az okozza, hogy más tartományokban is állittattak fel hasonló fábrikák, mellyek ha nem készitnek is ollyan jó pipákát, mint a' Hollandiak, olcsók lévén, még is elkelnek. *L—ú.*

Gourgaud (Gáspár, báró), Napoleon császár tábornoksegédje, 's ama' nagy férjfiut a' sz. Ilona szigetre kisérők egyike, polgár szüléktől származott, 's Versaillesben 1783 láta először napfényt. A' mivegyetemi oskolából, mint várerősitési tanitó ment a' chartresi, később pedig a' metzi katona oskolába. 1801, a' 6-ik lovag pattantyus ezeredbe lépett, 's Foucher pattantyus tábornok mellé rendeltetett. Az 1805-ki taborozásban kimutatá magát Lannes vezérlése alatt, Bécsben, a' dunahid elfoglalásánál, és Auszterlitznél, hol meg is sebesittetett. 1806 Jenánál tünteté ki magát, 1807 pedig Lengyelhonban; 1808 Saragossa ostrománál, és 1809 az abensbergi, eckmühli, regensburgi, ebersbergi, eszlingeni és wagrami ütközetekben. A' béke után, mint a' versaillesi fegyvergyár igazgatója, megjavitá a' láncsák 's puskák készitése módját. Következve Danzigba küldetett, hogy a' hely erősségét megvizsgálja, 's az Oroszhonnal történendő háboru esetére, alattomban ostrom és hidkészületi szerekkel bőven megrakassa. Ezekről adott tudósitása nyeré meg neki a' császár hajlandóságát, ki őt most parancsosztó tisztjeinek számába vevé fel. Későbbi érdemei által 1818 nemesi rangot nyere 's 2000 fr. évenként való jövedelmü jószágot. Az oroszhonbeli táborozás után, hol G. majdnem minden csatákban 's ütközetekben részesült, Napoleontól bárósággal diszesittetett. Visszavonuláskor kétszer keresztül usztatá G. lovával a' Beresinát, hogy a' hid készültét intézhesse. 1813, mint a' császár első parancsosztó tisztje vön részt a' lützeni és bautzeni ütközetek-

ben, 's a' fegyvernyugvás' ideje alatt az egész pattantyuzság fővezérlése ő reá bizatott. Munkásságát ujabbi 6000 franknyi adományzás, 's a' becsületrend tisztjévé neveztetés jutalmazá. A' leipzigi ütközet után, a' freiburgi hidnak éjjel történendő elszakasztatását bizta reá Napoleon; G. azonban nappalig vonakodott azt cselekedni, 's ez által megmenté Oudinot marsal csapatját. A' Francziaországba visszatérés után, leginkább a' hadi sereg rendbeszedésére használta őt Napoleon. A' briennei ütközet multával megmenté a' császár életét az által, hogy egy Kozákot, ki néhány társaival a' sereg háta megé lopódzott, épen akkor ejte el pisztolylövéssel, midőn Napoleont keresztül akará szurni. E' tettéért, azon kardjával ajándékozá meg őt a' császár, mellyet olaszhoni táborozásaiban villogtata. Később a' nangisi, laoni és rheimsi ütközetekben jeleskedett G., hol az érdemeket méltányolni tudó császár által ezeredessé, 's a' becsületrend kormányozójává neveztetett. Midőn ama' szerencsétlenségében is nagy, 's hiveiről gondoskodó férjfiu, a' császárságról lemondott: a' hozzá — szinte az utolsó pillanatig hiven maradt Gourgaudnak 50,000 frankot rendelt saját vagyonából, mellyet azonban ez, valamint mások is, kiket Napoleon igy jutalmazni kivánt, nem fogadott el, noha annak kifizettetése a' lemondó levélben már meg is állapittatott. Midőn Napoleon Elbába költözött, G. Parisba tért vissza, hol az uj nemü fegyverek megvizsgálására rendelt biztosságnak elölülőjévé neveztetett, az angoulêmei herczegtől lajoskeresztet nyere, 's az első katonaosztály état major-jának is fejévé tétetett. Az 1815-ik év martiusi történetkor, a' kötelesesség szavának engedelmeskedett, mignem a' Bourbonok megszöktek, a' midőn őt Napoleon magához hivá, kit ezentul soha sem hagyott el. A' fleurusi szerencsés nap után, tábornoksegéddé nevezé őt a' császár, 's Gourgaud egyike volt azon merész küzdőknek, kik a' waterlooi mezőn utolsók hátráltak. Fejedelmét Malmaisonba 's Rochefortba kiséré, honnét az őt, ama' 14-ik juliusi esmeretes levéllel az angol uralkodó herczeghez küldé. Mint utolsó kedvezést 's kegyelmet kéré ki magának G. azon szerencsét, hogy császárjának kiséretül lehessen. Három évet tölte Sz Ilona szigetén, a' sivatag tartományban, midőn egy hosszas nyavalya, orvosainak állitása szerint, neki az Európába való visszajövetelt szükségessé tevé, minthogy csak itt állitották őt felgyógyulhatónak. Igy tehát Angolhonba ment. Következve egy tudósitást ada ki a' waterlooi ütközetről, melly által mind herczeg Wellington mind az angol ministerium megsértetettnek érezé magát. A' szerző befogatott, 's iratait megfosztatva, a' legnyomorultabb állapotban Kuxhavenbe küldetett. Ezóta több évekig ide 's tova bolygott. Hijába esdekle az ő 75 éves anyja a' küldöttek kamarájának, azon engedelemért, hogy fia Francziaországba visszatérhessen, mig végre azt a' külső ügyek ministere Pasquier, 1821 Mart. megengedé. A' császár halála hirének következésében, többekkel egyesülve, egy kérelem levelet nyujta G. a' kamarához az iránt: kivánná vissza Francziaország, hőse hideg tetemeit; a' mi azonban el nem fogadtatott. Minthogy ő, ki hazáját 20 évig jelesen szolgálá, Ilona szigetén tartózkodásának ideje alatt a' harczosok névsorából kitörültetett: állapotja felette nyommasztó leendett, ha császárjának 's barátjának nagylelkűsége, tetemes hagyomány által függetlenné nem tette volna. G. Röderer gróf leányával házasságra lépett, 's tapasztalásainak bő forrásából 's Napoleonnak vele közlött irományaiból elég valóságot merithetvén, a' császár táborozásainak történeti leirásával foglalatoskodik. „Napoleon emlékei"-nek több kötetét adá ki már. Ségurnek Napoleon táborozásai 's az Oroszhonban volt nagy hadsereg felől kiadott munkájáról, 1825. egy— jobbadán alapos, de felette elkeseredett birálatot irt, melly kettős tollvitadalt vont maga után, ő és a' mondott szerző között. — Az 1830-diki változások őt is visszahivák kedves munkakörébe, a' franczia zászló alá, 's kevéssel azután tabornoki segédje lőn a' Francziák királyának.

—no—

Gőz. Ha, különösen folyó testeket kiteszünk olly hévségnek, millyent természetök kíván, minden részök nagyobb térbe terjed el, 's egyszersmind a' viszonyos rugékonyság nagyobb fokára hágnak. Létrészeik az ugynevezett hévővel (caloricum) egyesülnek, 's ezen egyesületben azt képzik, a' mit közéletben gőznek, KIGŐZÖLGÉS-nek, PÁRA-nak nevezünk. (l. e.) A' testekből igy kiszálló folyó testek kétféle természetüek. Némellyek meghülésök után is rugékonyok maradnak, 's akkor állandón rugékony testeknek hivatnak; némellyek pedig meghülve elvesztik rugékonyságokat. Azok GÁZ-oknak, vagy LÉG-nek mondatnak (l. e.); ezeket gőznek vagy párának nevezzük. Eredésöket már a' közönséges főző edényben észre lehet venni; de még jobban az ugy nevezett szél- vagy gőzgolyóban (Aeolopila), melly egy ércz, és nyilt száju csővel biró golyó, benne pedig viz forraltatik fel. A' hévség bizonyos fokánál elkezd a' viz, vagy akármelly folyó anyag, forrni, és heves kiterjedésü, erőszakkal elszálló testté (gőzzé) változik, melly a' csőn által hatalmas szél gyanánt ömlik ki. Ha ezen pára vagy gőz hasonló, vagy nagyobb hevü edénybe bocsátatik, nem veszti el átlátszását, rugékonyságát és más légtulajdonit. Ha a' hidegebb levegőre ér, könnyü köd gyanánt tetszik fel, lassanként viszont elenyészendő. Ha pedig hideg test felszinére jut, millyen az üveg, kő 'sat., cseppekké sürüdik, hasonlókká a' szélgolyóban lévőkhez. A' gőz rugékonysága irtóztató nagy; szoros figyeletek szerint 1. köb hüvelyk vizből 1470 köbhüvelyk gőz származik. Ha az igy támadó gőz kis térbe szoritatik, csudálatos és nem ritkán irtóztató tüneményeket hoz elő, mint láthatni a' vulkánoknál és földrengésnél vagy földindulásnál. Ezen tulajdonságánál fogva, az emberi szorgalom nyereség és haszon kutfejévé tette a' gőzt, mint a' számtalan gőzgépelyekből (machinákból) láthatni. Mi magyarhoniak is kezdjük végre használni a' gőzt; — nagy Dunánkon egy gőzhajó szeldeli nyilsebesen a' hullámokat. —*j*—*a*.

Gőzágyu. Egy Franczia, Chasseloup general, mutatá meg először 1805, hogy gőzágyut is lehet készitni, 's erős helyeken sikerrel használni. Egy franczia ingenieur tiszt, 1814 készite illy nemü lőszereket. A' gőzkazan, ágyutalp idomu készületen fekve, egyszerre hat ágyunak szolgáltata gőzt. Csak egy kakast kelle megforditni, hogy a' hat ágyu gőzzel és golyóval megtöltethessék. Egy pillanatban 150 lövés tétethetett vele. Napoleon tetszéssel fogadá a' találmányt; azonban a' Paris védelmére rendeltetett e' nemü lőszerek, felsőbb parancs következésében elrontattak ugyan azon napon, mellyen a' szövetségesek, annak erősségeit megtámadák. Később megujitá 's tökéletesebbité ezt az amerikai Perkins, ki előtt, ugy látszik, az első felfedezés esmeretlen maradt.

Gőzferdő vagy **Páraferdő**, a' gyógygyakorlatban a' tagok és testrészek megmelegitését jelenti. forró gyógyszerek gőze vagy párája által, mellyet reájok eresztünk, hogy izzadásba jőjenek. A' közönséges életben pedig gőzferdőnek neveztetik az ollyan meleg ferdő, hol az egész test izzadásba hozatik, a' nélkül, hogy a' ferdő személy vizbe szállana. Az orosz gőzferdőket Némethonban a' berliniek kezdék először 1818-ban utánozni 's azolta más városokban is utánoztatnak. Honunkban Szklenón és 1832 olta Budán a' rudasferdőben is van gőzferdő. (L. FERDŐK.) Fontos jelenésnek látszik a' Galé, franczia gyógyász feltalálta *kéngőzferdő*, melly sok bőrbetegségben nagy sikerrel használtatik 's mellette elég olcsó. Az jó benne, hogy az egész testet körülverő kéngőz a' szájra, 's következésképen a' lélekzés müszereire sem hat. — Az elemtudományban vagy kémészségben (chemia) gőzferdőnek neveztetik a' forró viz gőze, mellyben valamelly test felolvasztatik, és a' hozzá tartozó készület. —*j*—*a*.

Gőzfőzés. Az ételeknek forró viz gőze által főzése módja, melly Angliában régolta divatban van, ugy látszik, a' PAPIN (l. e.) serpenyőjétől eredt, mellyben a' viz a' beszoritott, a' megmelegitett gőz által olly forrságot nyer, hogy benne nem csak a' legsoványabb hus, hanem a'

csontok is puhára főnek. A' szabadon fővő viz a' hőségnek csak bizonyos fokáig (Fahr. 212 fokán tul nem) hathat, mert nagyobb meleg gőzzé változtatja; Ellenben a' vizgőz, ha kiterjeszkedésének gátat vetünk, igen nagy forróságot képes felvenni, 's rugósságánál fogva az állati és növényi testekbe sokkal jobban és sebesebben behat, mint a' viz. E' szerint egy lábasban vagy serpenyőben, mellynek fenekére egy kevés viz töltetik, többi üregébe pedig kolompir rakatik, 's szája befedetik, ezt szinte olly puhára, és sokkal jobb izüre lehet főzni. Szükséges, hogy az ehez való edényeknek szorosan rájok záródo fedőjök legyen; ezen kivül megkivántatnak a' gőzfenekek, mellyek czinezett vas pléhből készült, sürüen általlyuggatott tányérocskák, 's ha a' fedő edény töltsér formáju, különbféle nagyságuak lehetnek; ezek a' forró viz fölibe, rájok pedig a' főzelékek tétetnek; 's ez egyszerü készület mellett gőz által sokkal erősebb, 's természetesen egészségesebb eledelt készithetni. Azonban e' mód csak olly nedves eledeleknél használható, mellyek elég kemények arra, hogy a' gőzfenék megtarthassa, mint a' hus, zöldség, és fris gyümölcs; nedv nélkül való, vagy száritott tárgyak, p. o. száraz hüvelyes vetemények, ide nem alkalmazhatók, ha csak talán darabig vizben nem áztattatnának. A' tüznek leginkább az edény fenekére kell munkálni, hogy az ezen lévő kevés viz könnyen felfortyanjon, 's forrásban maradjon. Innen, hol gazdasági konyha nincs, mellyben ez könnyen történik, az edényt vaslábra állithatni. Egyéb készitése az ételnek rendszerint esik; hust és főzeléket meg kell mosni és sózni, 's az utolsót szokás szerint apróra lehet vagdalni. Igy lehet huslevet is kapni; mert a' gőz a' husnak minden részeit feloldozván, a' zsir és egyéb nedv az alól bugyogó vizbe vegyül, melly ekkép jeles huslévé válik. Nehezen fővő tárgyaknál, egy kevés meleg vizet lehet pótlékul felönteni, hogy az első viz egészen el ne gőzölögjön. A' gőz hussütésre is alkalmas. E' főzés' és sütésnek a' közönséges feletti elsősége ezekben áll: a' hus, és kivált a' főzelékek sokkal puhábbak 's jobb izüek lesznek; az ételek, minthogy igen kevés vizet kell forrásba hozni, csekély tüznél felette hamar megfőnek; nem is szükség az ételeket kavargatni, 's a' sülő hust locsolni. Lehet mellette akármi tüzrevalót használni, a' nélkül, hogy szaga az ételekbe vegyülne. Vigyázni kell, hogy a' tüz az edény oldalait ne igen égesse; 's hogy csak annyi tüz legyen, melly a' vizet felforralja, 's forrásban tartsa. — Kis háztartásnál tehát e' mód valóban ajánlható. — *J.*

GŐZGOLYÓ, l. GŐZ.

GŐZHAJÓ, l. GŐZMACHINA.

GŐZKOCSI, l. GŐZMACHINA.

GŐZMACHINA, GŐZERŐMŰ. Azon találmány, mellynél fogva a' gőz ereje erőmivek mozgásba hozására használtatik, uj időszakot formál az erőmivek történetében; 's az elláthatlan következések, mellyek abból a' közönséges pallérozódásra háramlanak, kitünő helyet biztositnak számára az emberiség évkönyveiben. A' gőzerőmivek feltalálását, első használását, 's legtöbb javitásait az Angoloknak köszönjük. 1700 táján Savary mutata legelőször illyen erőmivet, de még az csak mesterséges vizi készületekre használtatott. Newcomen mive 1705 már jelesebb vala, de ez is csak az ércz- és szénbányáknál lett közönséges. 70 év folyt le, mig Watt és Boulton e' miveknek nagyobb tökélyt adának. Ma már ezen erőmivek igen sürüen használtatnak. Colebrookdaleban egy erőmiv szünetlen annyi vizet emel 100 lábnyi magasságra, hogy ez a' folyam három esésben ugyan annyi malmot hajt; az Albionmill, eddig legnagyobb malom, egyetlen egy gőzerőmiv által mozgattatik; egy másik nyolcz pénzverőt hajt, mellyek egy óra alatt 30,000 darab pénzt vernek. Használtatik már a' gőz nem csak vizhuzáshoz, furó- szövő- fonó- erőmivekhez, papirosmalmokhoz, könyvnyomtatáshoz 'sat., hanem ser-, pálinka- és czukorfőzéshez, 'stef. is. Hordozható gőzerömivek lovak gyanánt szol-

gálnak, mások az utcsinálásnál köveket törnek, mások ismét a' gazdaságnál csépelnek 'sat. Mások terhes szekereket vonnak, hajót üritenek, megraknak, magokat a' hajókat mozgásba teszik. — A' gőzerőmivek száma Angliában 10,000-nél többre megy, 's összesen 300,000 ló, vagy közel 2 millio ember erejével felérnek. Anglia után legtöbb illy erőmiv van az egyesült statusokban; de találtatik Trinidadban, Peruban, Keletindiában 'sat. is.

Eddig minden gőzerőmivek, mellyek tapasztalás által hasznosaknak mutatkoztak, alapszerkezetökre néve egyeznek annyiban, hogy a' gőzt először egy üres hengerbe eresztvén, egy abban mozgó, de szorosan járó bunkóra vagy buzgányra munkáltatják, ugy hogy ennek rudja ide oda mozog, vagy egy hajtódoróng és fogantyu által karikában jár. A' gőzerőmivek rendszere tehát, azon különböző módhoz képest, melly szerint a' bunkó a' gőz által mozgásba tétetik, különbféle. Első rendszer: a' gőzüstből egy kinyitott sárkány vagy levegőcsapon a' gőz betolul a' hengerbe a' bunkó alá, 's ez bizonyos magasságra emelkedik; ekkor az első sárkány bezáródik, másik nyilik fel, 's ezen a' hengerbe hideg viz loccsan. E' fecskendezés a' gőzt megsüriti 's ez vizzé válik. Most a' külevegő a' bunkó felső lapját nyomván, ez lesippad, 's a' terhet felemeli; ekkor a' viz egy harmadik sárkány által lebocsáttatik, az elsőn ismét gőz jő be, 's igy tovább. Ez a' Newcomen és Cawley 1705. találta mivek szerkezete. — A' 2-ik rendszernél a' henger alól felül ugy zárva van, hogy belé levegő nem mehet. Ha már itt az első csap nyitva, a' többi három pedig zárva van, ugy a' gőz a' bunkóra árad, 's azt lenyomja; ekkor bezárul az első, 's másik csap nyilik, ugy hogy a' gőz egy közösitő csőn a' bunkó alá tolulhat, melly egy ellensuly által ismét felemeltetik; e' pillanatban a' harmadik csap vizet fecskend be, a' gőz vizzé sürül, ez a' negyediken lefolyik, 's igy tovább. E' rendszer vala alapja a' hires Watt 1774 találta mivnek. A' gőzsürités itt sem magában a' hengerben, hanem külön helyen a' süritőben (condensator) történt. E' rendszer mellett egyszerü gőz, az az ollyan használtatik, melly a' közönséges levegő nyomásával megegyez; de a' 3-ik rendszernél bővitett vagy felemelt gőzerő, az az olly gőz, mellynek nyomása többszörös levegőnyomással vetélkedik, hozza mozgásba a' bunkót. A' henger alól üres, ugy hogy a' levegő szabadon a' bunkó alá mehet, az első csapon ollyan gőz tolul be, mellynek rugóssága a' levegőét 2, 3, vagy többször is felülhaladja, 's ez a' bunkót lenyomja; most bezárul az első csap, a' második felnyilik, 's a' gőz a' szabad levegőre kireppen. Ekkor a' bunkót egy ellensuly ismét feltolja, 's a' munkálat ismét ujra kezdődik. — E' három rendszer a' bunkós gőzerőmiveknek első osztályát teszi; közös tulajdonok, hogy a' nyomás a' bunkóra csak egy oldalról esik, — innen egyszerüleg ható miveknek neveztetnek. A' második osztályt a' Watt találta kétszeresen ható mivek teszik, mellyeknél a' bunkó mozgásait, az az mind emelkedését mind leesését, nem a' levegő vagy ellensuly, hanem maga a' gőz okozza. Ezeknél ismét többféle rendszert lehet elkülönözni: 4-ik rendszer, kétszeresen ható gőzerőmiv, a' gőznek egyszerü vagy alacsony nyomásával. Elve ez: a' két első nyilt csapon a' gőz a' bunkó alá megy, 's erővel feltolja, ekkor a' két első csap bezárul, 's a' két utolsó nyilik fel; 's a' harmadik által a' bunkó alatti gőz a' süritővel összeköttetésbe jő, a' negyediken pedig a' henger felső részébe rohan, 's a' bunkót hasonló erővel lenyomja. Itt tehát a' gőz csaknem szakadatlanul folyik a' hengerbe, de felváltva majd a' felső majd az alsó üregbe. Minthogy e' rendszernél, a' bunkó rudjának rendtartó mozgását egy hajtókerék által könnyen karikában forgásra hozhatni: innen ezek forgó miveknek is hivatnak. — 5-ik és 6-ik rendszerhez a' kétszeresen ható, magas nyomásu mivek tartoznak; szerkezetök hasonlit, 's a' különbözés csak abban áll, hogy egyiknek süritője van, másiknak nincs; és igy az elsőnél a' gőz a' süritőbe

vezettetik, az utolsónál pedig a' szabad légbe reppen. — 7-ik rendszer. Mivel mind ezen mivekné'l a' gőznek egy része használatlan vész el; a' gőz pedig még akkor is, midőn már munkálkodott, 's a' hengert elhagyja, csaknem egész terjeszkedő erejével bir: innen, hogy még azon erő is, mellyet a' süritett gőz kiterjeszkedése, vagy tágulásakor adhat, haszonra fordittassék, vagy elzárják a' fris gőznek az üstből betolulását, midőn még a' bunkó menetelének csak egy részét végzette; vagy pedig, miután a' gőz a' hengerben már dolgozott, nem mindjárt eresztik azt ki, hanem egy második vagy harmadik, sokkal nagyobb hengerbe vezetik, hol kiterjeszkedése által ismét munkálhat. Az elsőbb nemükhez névszerint az amerikai Oliver Evans, és a' berlini Freund mivei tartoznak. — A' több hengerü mivek a' 8-ik rendszert teszik; ezek is *a*) vagy süritővel vagy a' nélkül vannak; *b*) nálok a' kiterjeszkedő gőz majd különösen meglegittetik, 's ez által rugósága emeltetik, gyakran pedig ezen melegités elhagyatik. — Végre az amerikai, 's Londonban megtelepedett Perkins gőzerőmive 9-ik rendszert formálja. Ennek sajátsága főkép a' gőznek eddig soha nem próbált készitése vagy alkotása módjában áll. A' viz t. i. egy tele töltött 's bezárt edényben addig forraltatik, mig a' gőz 30, 40 légnyi erőt kap. Ezen erős, henger formáju edény, generator- vagy nemzőnek neveztetik. Ha a' viz e' mérsékletre jött, egy kis csapó ajtón kevés viz szüntelen kibocsáttatik, melly azonnal gőzzé lesz. De az elereztett viz egy nyomó szivattyu által ismét kipótoltatik. Igy a' nemző mindenkor tele van, 's mivei élénk tüzben áll, a' viz mindig ugyan azon mérsékletben marad. A' percz alatt, 's folytában kifejlődő gőz közvetlen a' hengerbe vezettetik, 's annak bunkóját mozgásba hozza. E' mód mellett a' mivnek sokkal kevesebb hely és kevesebb tüzsze kell. A' szinte Perkins találta gőzlőmivek is ezen elven alapulnak. — A' gőz nemzés készülete üstből és kemenczéből áll. amaz elég nagy és erős, 's vizzel mindig tele legyen. Tudni kell, meddig van a' viz az üstben, millyen meleg, milly erős a' gőznyomás. A' gőznek a' hengerbe kell szivárogni, de szükség esetében a' levegőbe reppenhetni. A' kemencze tüzetálló, 's mindenek felett ugy készült legyen, hogy ugyan azon mennyiségü szén vagy fa lehetőségig nagy mennyiségü gőzt szerezzen. A' fütőszer egészen elégjen, a' meleg czélirányosan használtassék, a' kürtő magas legyen. Egyszersmind a' tüz erejét mindenkor ugy kell mérsékelni, hogy a' gőz nemzése a' változó szükségnek megfeleljen.

A' tulajdonképi gőzerőmünél, a' hengeren kivül legelőször megkivántatik azon készület, melly a' gőzt a' hengerben illőleg elossza. Szükség, hogy a' gőz ne csak rendesen be 's ki menjen, hanem egyenlő menetel végett annak bősége pontosan is rendben tartassék. A' sárkányok vagy csapók mesterséges játékát is magának az erőmivnek kell legpontosabban eszközölni. A' gőz henger nagy erősséget kiván; alól felül jól záródjék. A' bunkó szorosan járjon, gőzálló legyen, 's nagy surlódást ne okozzon. A' bunkó rudja egyenes lipában mozgásának karikában forgatására rendesen egy emelcső, egy hajtórud, fogantyu, és tengely kivántatik. A' bunkórudnak függőlegesen tartására ismét tulajdon készület kell. A' karikaforgásnak egyenlősitésére a' tengelyen egy nagy hajtókerék kivántatik. Hogy az elreppenő gőz megsürittessék, nem csak külön készületbe kell mennie, hanem egy szivattyu szüntelen fris vizet is huzzon 's a' süritőbe vezesse; egy másik légszivattyu pedig a' süritő vizet ismét kivigye. Igy az erőmivnek három szivattyurudat kell mozgásba tenni, az előszámláltakon kivül t. i. még azt, melly az üstbe szüntelen vizet szivárogtat.

Azon képzet, hogy a' gőzerőmü mozgató ereje a' hajók előre hajtására fordittassék, már régen javaltatott ugyan; de csak 1807 sikeritő az amerikai Fulton, hogy gőzsajkával a' Hudson folyót megevezze. Husz ló erejü Watt-féle mivvel egy óra alatt 5 mértföldet haladt. 1824

a' Missisipi, Ohio, *és* Missouri folyókon mar 370 gőzhajó járt 300—400 tonna teherrel. Legnagyobb volt az 500 tonnás „Livington canczellár;" ez hasonló egy nagy lineahajóhoz, 's gyakran 800 személyt visz, 's felének számára még ágy is van benne. Legelső gőzsajka, melly az Átlás tengerre ereszkedett, a' 350 tonnás „Savanna" volt, 's 20 nap alatt Newyorkból Liverpoolba jött; azóta pedig hasonló hajók ez utat 15 nap és 7 óra alatt is megjárták. — Szinte az Amerikaiak valának elsők, kik a' gőz erejét a' hadi hajókra is alkalmazták. Az első 1814 épült gőzfregáta, két 66' hosszu sajkából áll, mellyek egyike az üstöt, másika az erőmivet hordja. Az evező kerék kettőjök közt áll; egyszersmind árboczai, vitorlái, és 4 kormánylapátjai vannak, hogy előre hátra kormányoztathasssék. A' fő fedelen harmincz 32 fontos caronade áll, melly a' gőzkemenczében tüzesitett golyókat szórja, 's 60 tonna forró vizet önthet az ellenségre, melly a' hajót elfoglalni próbálná. — Európában Dawson 1811 épitette a' legelső gőzsajkát, és Scotiában 1812 tett első próbát egy 3 ló erejü 40' hosszu, és 10 ½' széles sajka, melly Glasgowból Greenockba járt a' Clyden. 1813 láttak először gőzsajkát a' Themsén. Azonban csak hamar nagyobb hajók is épittettek, 's az europai gőzhajók Dublinból Londonba kezdének szálongani. 1816 jött az első gőz sajka Parisba, 's ezentul egész Európában elterjedének azok. Aug. 1825 indult el az első, két erőmives, mindenik 60 ló erőnyi, és 600 tonnás gőzhajó „Enterprice" Angliából Keletindiába.

Korunknak jutott azon szerencse, hogy minekutána az első próba 1824 sikeretlen maradt volna, 1830-tól fogva hazánk keblében is jár a' Dunán az ország czimerével és nemzeti lobogóval ékes. I. Ferencz nevü gőzhajó', mellynek épitése 100,000, 's csupán erőmive (Boulton és Watt londoni gyárából) 50,000 pengő forintba került, melly sommát az uralkodó ház fenséges tagjai, az ország nagyjai, a' bécsi és pesti nagykereskedők 200 részvényekben tevének össze. Hossza ezen csinos, a' genfi tón uszkaló „Leman Vaudois" formájára, Andrews és Pitchard Angolok javalata szerint épült gőzhajónak 23, szélessége pedig 6 ½ bécsi öl. A' mi v, melly a' két oldalon lévő evező kerekeket mozgásba teszi, 60 ló erejével bir; a' hajó, midőn terhelve van, 3 ½ bécsi lábnyira merül a' vizbe, 's minden perczben legalább 780 bécsi lábnyit halad. Rendesen Bécsből Pestre, innen pedig Zemlinbe jár.

Az illy gőzsajkák készülete közönségesen ez: hátul és elől a' kapitány és utazók szobái, 's a' portékák rakhelye, középen az erőmiv van; a' sajka farától előre tekintve jobbról a' gőzüst, balról a' henger és hajtó kerék. Hogy a' vizet lapátoló evezőkerekek lármája kisebbittessék, ezek a' tengelyhez ferdén állittatnak. E' lapátkerekek sebes forgása eszközli a' hajó gyors haladását. A' kemencze füstje egy kemény vaspléhből készült magas csőn vagy kürtőn megy ki, 's ez egyszersmind árbocz gyanánt szolgál.

A' gőzkocsik végezetre, gőzerő által vasutakon mozgattatnak. Egy illy gőzkocsi Angliában Leeds városa és egy közel fekvő kőszénbánya közt már 1814 divatban volt. Készülete illyen vala: a' vasut a' többitől abban különbözött, hogy egyik oldalához kiálló bordák valának öntve, a' gőzmivet vivő szekérnek, szintugy mint a' hozzá ragasztott szenes szekereknek vasból öntött 4 alacsony kerekei vannak, de van még egy az első és hátulsó bal kerekek közt forgó fogas kereke is, melly a' bordába kap, és két kisebb fekvő kerekek által, keringésbe tétetik. A' két fogantyu mozgását közvetlen a' le 's fel járó bunkórudtól veszi, a' gőzhengerek a' gőzüstben vannak, 's csak annyira nyulnak ki, mennyire a' csapok helyzete kivánja. Az üstben van a' kemencze is, melly kevés tüzzel legnagyobb mennyiségü gőzt készit. Az üst széljelpattanásának meggátlása végett, az egészet vas abroncs közé szoritott fa dongák veszik körül. Az üst hátulsó fenekén a' tüzelő lyuk, az elsőn pedig a' 16 lábnyira felnyuló kürtő van. A' hely szük volta miatt vizet

hordozni nem lehetvén, nincs a' miven gőzsűritő; 's így az a' 2-ik rendszerbe tartozik E' gőzkocsi 23 szekeret vont, mellyeknek mindenike 60 mázsa kőszenet vitt. Már ma illy szekerek is számosabbak. Vö. Biot „*Lehrb. der Experimentalphysik*" (Leipz. 1825 4 k.) és Gren „*Grundriss der Naturlehre*" (Halle 1820). *J.*

Gőzmérők, ollyan eszközök, mellyek által a' gőz kiterjedő erejét, fokok szerint meg akarják határozni.

Gőzű (*Sorex hungaricus*), emlős állat, cziczkányfaj, ezen esmertető jegyekkel: orra disznóorr idomu, fülei rövidek. Alól felül 2 előfoga; farka testével egyarányu; karcsu, apró szőrü és rövid közökre mintegy gyürüsen nyirett; szine verhenyős, barnaszeg, hasa fejérlő. — A' magyarhoni, apró, 2 1/4 hüv. nagyságu vidor állat; serény és munkás. Élelme gabona és magszem, mellynek télre szerzésével foglalatoskodik nyaratszaka. Mondják, ha télrevalót nem tuda gyüjteni, elágzó növények közé fojtja magát a' szenvedendő téli éhség elől. — Noha nem vad, mégis nehéz megfogni, serénysége 's kisded volta miatt. *—j—a.*

Gozzi vagy Gozzeus Ambrus, ragusai dalmata, a' Praedicansok rendjéből, tribuniai és merkaniai pap, 1607 esztendőtől fogva. Legnevezetesebb munkája: „*Catalogus virorum ex familia Praedicatorum in literis insignium*", (Velencze 1605. 8.) *Rumy.*

Gozzi (Gáspár, gróf), szül. Velenczében 1713. Az irói pályán tette magát jelessé. Petrarca költeményei ő reá, ki a' magányosságra és ábrándozásra hajlandó volt, szerfelett nagy benyomást tettek, mellyeket szüntelen olvasott, 's Bergalli Louisa költőnével volt esmeretsége által lángra gyulva, utánozott. Nem sokára örökös szövetség csatolta barátnéjához. Ez minden gondossága 's munkálódásai mellett sem akadályozhatá a' hajdan gazdag nemzetség romlását. Gáspár, ő általa ösztönöztetve vette által a' St. Angelo játékszint, melly azonban ujabbi szövevényeket okozott, 's a' férjnek több kellemetlen történetek 's a' városban ide 's tova költözködés miatt olly gyülöletessé lett, hogy elhatározná magát: a' legnagyobb árron is nyugalmat szerezni. Magához vevé tehát iratait 's egy kisded csendes lakhelyet bérle, hol könyvei közé temetkezve csupán munkálódásainak élt. Néhány szomoru 's vig-játékai, csak megoszolt tetszést nyertek, de annyival általánosabbat erkölcsi és criticai értekezései. G. egy volt a' legjelesebb criticusok 's Olaszhonnak legtisztább 's legkellemesb nyelvü irói közül, 's általában mindig ellene harczolt azon izetlenségnek, melly akkor Olaszhonban gyökerezni kezdett. Ezért vétetett fel a' Granelleschi társaságba is, melly ugyan azon czélt részint komolyság, részint csufolódás, gunyv, csapongó játékok, sőt bohóságok által akarván elérni, azért adta magának azt a' nevet, melly *granelli* vidékszótól ered, 's majdnem annyit tesz, mint: tréfás bohók. Ezen időben G. a' velenczei könyvnyomtató műhely birálója 's felvigyázója lön, mellyből épen maga eltartására elégséges jövedelme volt. Később egy nagyobb tekintetü és jövedelmü munkakör ajánltatott neki Padnában, mellynek egyeteme minden részeiben változást vala szenvedendő, 's az abbeli terv elkészitésére Gozzi kéretett meg. Mig a' dolog egész teljességére jut, évenkénti 600 arany ajánltatott neki, más mellékes jövedelmen kivül. Ez által kimentette magát G. azon szövevényekből, mellyekbe előbb a' játékszin keveré, 's néhány kellemes évet élt Padnában. Neje halálát, minden általa okozott aggodalmai mellett is, valódian gyászolá. Velenczébe költözködve, előbbi fizetésének nagy részét az itt lévő tanácstól is megkapta; de egészsége miatt nem sokára el kelle hagynia a' nedves levegőü várost, 's ismét Padnába tért vissza, hol egy régi barátnéjával, Cenet asszonnyal, gondoskodásáért való háladatosságból, házassági szövetségre lépett. Nem sokára aztán meghalt 1786 Dec. 73 éves korában. G. mint criticus, itéletének mélysége, élessége, de egyszersmind pártatlansága 's szerénysége által tette magát nevezetessé, mellyre nézve „*Giudizio degli antichi poeti sopra la moderna censura di*

Dante 'sa't." czimü munkája, példaképnek mondathatik. Egyéb munkáin kivül „*Opere in versi e in prosa*" jelentek meg tőle, (Velencze 1759, 6 köt.) mellyek többnyire fr. szomoru- 's vigjátékok forditásai.

—no—

Gozzi (Károly, grőf), vigjátékköltő, az előbbinek testvéröccse, Velenczében szül. 1718; a' tudományokra adá magát, a' nélkül hogy valamelly bizonyosat választott volna, jövendő életneméül. Foglalatosságainak első tárgya a' toscanai nyelv volt, mellynek tulajdon nemü lelkét ugy felfogta, hogy talán egy más velenczei iró sem annyira. Ennek első használatát csapongó (*burlesca*) költeményeiben vette; mert eleinte komoly tulajdona, későbben tréfára és gunyra fordult. Azon roncsolódás, mellyre nemzetsége jutott, katonai szolgálatba állni, 's Dalmatiába utazni kényteleníté 16 éves korában, hol minden előbbi terve elenyészett, 's felhagyott munkálódásaival; mellyeket azonban 19-ik évében Velenczébe visszatérte után ismét az előbbi szorgalommal folytatott, noha nemzetsége ügyei különbféleképen nyugtalanitották. Tagja lett a' Granelleschi academiának, mellynek üléseit ő vidámitotta 's füszerezte leginkább Tulhaladó iparral üldözte a' rosz izlést. Azon tetszés, mellyet Chiari dramai munkái a' közönségnél nyertek, felzavarta epéjét, ezen lankadt 's egyszersmind dagályos költő ellen. Megtámadásainak nem csekélyebb tárgya volt Goldoni (l. e.) is. Chiari és Goldoni, noha egymás iránt előbb nem a' legszivesbek voltak, most kezet fogva egyesültek Gozzinak ellenállani, kinek eszméivel, 's szeszélyeivel azonban nem mérkőzhettek. Tetemes háborgást okozott Gozzinak „*Tartana degli influssi per l' anno bissestile*" czimü munkája (1757), mellyet ő a' Granelleschiek ülésében felolvasott, 's barátjának Farsettinek ajánlott, ki által az Parisban kinyomatott, 's Velenczében váratlanul elszéljesztetett. Goldoni egy nagy költeményben kelt ki az ellen; de az által csak Gozzinak ujabb gunyait vonta magára. Gozzi, a' helyett, hogy dolgozásainak tárgyát a' polgári életből meritette volna, tündérregékből kölcsönözte, mellyeket a' dajkák és virrasztók a' gyermekek előtt mesélni szoktak. Igy használta a' három narancsról és hollóról való meséket; melly utolsóból egy komolydad, érzékeny, 's általában jól kidolgozott vigjátékot készitett 5 felvonásban. „Turandot, chinai herczegasszony" czimü munkája, melly Schiller dolgozása által a' német játékszinen is esmeretes, nem kevés tetszést nyert; nagyobbat pedig ennél a': „Szarvas király" melly 1762 Januar. került a' szinpadra. Még hat más regét vett dolgozása tárgyául, u. m. „Az asszonykigyó"; „Zobeis"; „A' setétkék szörnyeteg". „A' szerencsés koldusok"; „A' szép zöld madárka" (mind között a' legvékmerőbb vigjáték), és a' „Lelkek királya." Gozzinak mind ezen munkái csak elmuló benyomást okoztak, 's nem hagytak állandó nyomot magok után. Vannak még Gozzinak ezeken kivül több más (részint forditásbeli) dolgozásai is, mellyeket jobbadán Ricci szinjátszóné kedvéért készitett. Irt ezeken kivül ön magáról is egy munkát, ezen czim alatt: „*Memorie inutili della vita di Carlo Gozzi*", melly tulajdonainak különözősége, 's hiv ábrázoltatása által egyiránt vonszó. Halála a' 19-dik század első évében történt. —no—

Gracchus (Tiberius Sempronius, és Cajus), két Romai, kik miden a' köztársaságot megujitni, 's a' nép javát erős alapra alkotni kivánták, polgári nyugtalanságokra szolgáltattak okot Romában, mellyeknek ők magok is áldozatjai levének. Gracchus Tiberius Sempronius, testvérjénél mintegy 9 évvel idősebb, nagy elméjü, 's dicséretes tulajdonságu férjfiu volt. Atyjokat korán elvesztve, mind ketten anyjoktól, a' nagy idősb Scipionak leányától, Corneliától, vették gondos neveltetéseket, 's későbbi időben a' görög philosophia mivelte 's nemesitette lelkeket. Nemzetségek Roma legfőbb 's legjelesebbjei közé tartozott. Tiberius, eleinte mint harczoló mutatta ki magát; sógorának, az ifjabb Scipionak vezérlése alatt, jelen volt Carthago kivivásánál, 's első volt a'

lángba borult város falán. Már mint ifju felvetetett az Augurok társaságába; melly érdem csak jeles kormányfiakkal szokott megosztatni. Azután consul Mancinus quaestora lett, ki akkor a' kicsiny de hős és szabadság-szerető numantiai néppel hadakozott Spanyolhonban. Sok polgárt megmentett itt az ő nagy tekintete, ki, mivel maga is ezen Roma ellenségeivel tartott, egyezséget eszközölt, mellynél fogva a' Numantiaiak szabadsága biztositttatott. De a' romai tanács megsemmisitette azon egyezetet, 's azt végezé, hogy ezen, a' nemzetek jogával neminemüképp ellenkező tett megboszulása tekintetéből, mind azok átadassanak a' Numantiaiaknak, kik az egyezetet kötötték; 's egyszersmind az ifjabb Scipio uj sereggel küldetett Numantia ellen. Mindazáltal a' nagy tekintet, mellyel G. már akkor is birt, megmentette őt azon gyalázattól, 's utoljára csak egyedül Mancinus maga adatott a' Numantiaiak kezébe, kik azonban őt sértetlenül hagyák. Ez az eset adta G. Tiberius politicai életének azon irányt, hogy a' nép mellett, a' tanács ellen munkálkodjék. A' fejedelmi romai nép nagyobb részének mély elhagyottsága, mellyet leginkább a' tartományból a' fővárosba visszautaztakor vett észre, arra a' gondolatra serkentette, hogy a' nép nagyobb része nyomoruságának, 's a' köztársaság egyéb nyavalyáinak megorvoslása végett, a' földbirtokosok számát kellene sokasitni. Minthogy a' Romaiak ujitásokat nem szerettek, igyekezetét egy 232 évvel előbb hozatott, de már régen feledékenységbe ment ó törvénynek felélesztése által akará sikeresitni. Akkor t. i. Stolo Licinius népszószóló ajánlatára, heves vitázatok után ez a' törvény állapittatott meg, hogy: „a' köztelekből (*ager publicus*) 500 holdnál (1 hold 28,000 négyszegü láb) többet senki ne birhasson; a' hátramaradott rész pedig a' pórság között egyiránt elosztassék.“ Ezen törvényt, melly azután a' sempronius, vagy főbb értelemben földmivelési (*lex agraria*) törvénynek neveztetett, ujitotta meg ő, több enyhitő meghatározásokat tévén mellé. Igy például: hogy a' fenálló épületek becse a' tulajdonosoknak megtérittessék; a' kiskoru (*minorennis*) a' mondott teleknek csak felét (250 hold) birhassa, 's az egészet, mint házi atya és polgár, csak a' teljes koru. Sempronius ezen javalata, a' legnagyobb ellenállásra talált az uralkodó (nemes) pártban. Megsértődtek általa az italiai népek is, mellyek ezen név alatti hódolások ideje óta: „Szövetséges társai a' romai népnek“ pénz és sereg által segitették ugyan Roma hatalmát magasra emelni, de különbféle czimek alatt, annak sok köztelkét is elsajátitották. Hihető, hogy ezek közül sokaknak kárpótlásul Tiberius romai polgárságot, egyes romai tisztviselő személyek lenyomása ellen pedig mindeneknek védelmet igért. A' tanács Marcus Octavius fiatal, gazdag, 's vakmerő férjfiut és népszószólót nyerte meg maga részére, hogy Tiberius Sempronius ellen munkálkodjék. Midőn ez, a' szokás szerint 19 napig nyilván a' közönség eleibe kitéve volt törvényjavalatot, szavazás végett az összegyült polgároknak eleibe akarta terjeszteni, az v e t o t (tilalmazom, tiltom) monda ellene; melly által az egész ügy egyszerre elenyészni látszott. Tiberius ugyan most egész hatalmát akarta használni; lepecsételte a' kincstárt, 's minden törvényhatóságnak eltiltá hivatalának gyakorlását; de látván, hogy ez által keveset eszközölt, egy uj, 's még eddig a' romai történetben hallatlan lépést merészelt tenni. Ugyanis a' legközelebbi népgyülésben Octavianusnak, mint a' nép hütlen szószólójának, hivatalától leendő megfosztatása iránt tett javalatot. A' 35 néposztály (*tribus*) közül már 17 adta szavazatát Octavius veszedelmére, kit (egykori ifjusága barátját) ekkor Tiberius esdekelve kért: vonná vissza tilalmazását. Octavius őt a' szavazat-szedés folytatására utasitá, 's alig mondatott ki a' legközelebbi néposztály által, a' hivataltól megfosztást sürgető szavazat többségének elhatározása, midőn a' hivatalával együtt sértetlenségét is elvesztette a' dühösködő pórság rá rohant. Tiberius fáradozása, ki mindent elkövetett, hogy a' népet mérsékletre birhassa, 's egy rabszolgának hivsége,

ki érte magát feláldozá, és az aristocraták erőlködései mentheték csak meg Octavius életét. Még ugyanazon népgyülésben elfogadtatott a' törvény, 's teljesitése három biztosra, u. m. Tiberiusra magára, testvérére Cajusra és apára Claudius Appiusra bizatott. Csak ekkor tünték fel egész világosságban azon nehézségek, mellyek a' végrehajtás eleibe gördültek; már az előmunka, annak megvisgálása t. i., mellyik a' közönséges, mellyik a' magán (*privat*) telek, — tömve volt akadályokkal; Italia minden tartományaiból halomra gyültek a' panaszok és vádak; Tiberius népelőtti kedvessége hanyatlani kezdett, 's erre nézve nem maradtak munkátlanok ellenei is. Elközeledett azonban a' 620-ik évi Aug., mellyben a' következő évre népszószólók választattak, 's G., ki azonközben uj javalatai által a' nép kedvezésében ismét felemelkedni igyekezett, viszont vágyódott ezen hivatalra; mellyet minthogy az aristocraták mindenképen megakadályozni szándékoztak, legmagasabb fokra lépett Romában az ingerlett háborgás. Választás nélkül mult el az erre határoztatott első nap. A' következőn számos népcsapatok vették körül a' törvénypiaczot (*forum*), 's a' tanács a' hüség közel lévő templomában gyülekezett össze. Tiberius hijában igyekezett a' tomboló népcsapathoz beszélni; a' zajongás felülmulta szavait, 's hogy kijelenthesse életének veszedelemben forogtát: ön fejére mutatott. Azonban folyvást kiáltozák ellenségei, hogy magának a' főhatalmat kivánta. Alaptalan, sőt majdnem nevetséges volt ugyan ezen vád; de mit el nem hisz vakon a' szenvedély, ha a' gyülölt ellenségről tétetik szó? Scipio Nasica, a' legelőbb kelő nemzetségek egyikéből lévő, volt consul, nagy földbirtokos, 's ennél fogva vakbuzgó aristocrata, felállván, azt kiváná a' consuloktól: „használjanak erőszakot"; mellyet midőn ezek bölcs mérséklettel elmellőztek, düh-lángra gyulva kiáltott fel: „ki a' köztársaságot szereti, kövessen engemet", 's feleitől kisértetve indulatos sebességgel hagyá el a' curiát. A' részint tanácsnokokból, részint volt tisztviselőkből álló egész sokaság, felfegyverzé magát botokkal, dorongokkal 'sat. és megtámadá a' népet, melly — inkább az illy nagy érdemü férjfiak iránt való tiszteletből mintsem félelem miatt — nekik helyet engedett, 's csak kevesen védelmezék magokat; igy történt, hogy 300 hozzá ragaszkodókkal együtt Tiberius maga is agyon veretett. De ezen először kiontott polgári vér által nem oltathatott el a' lángra gyult visszavonás tüze. Egy népuri (*democraticus*) párt képződött a' tanács ellen, melly a' kiméletlen és indulatos bánásmódra felhatalmazva gondolá magát. A' legvakmerőbb vitatók tétettek a' nép szószólóivá, kik Gracchus tisztelt nevével fedezék saját hirvágy-szülte ajánlataikat. Igy rázta meg a' nép szószólója Carbo, Tiberius halála után két év mulva, az ország nyugodalmát. Egy másik népfő, Fulvius Flaccus (Carbo későbben viszont az aristocrata párthoz szegődött) még consul is lön, 's ezen magas állásán nagy nyugtalanságokat okozandott, — mivel a' szövetséges társaknak nagy igéreteket tett, — ha a' tanács a' galliai fővezérséget nem bizta volna reá. Egyszersmind a' semproniusi törvénynek folyvást tartó, noha csekély sikerü végrehajtása, melly Tiberius halála által épen nem szünt meg. mindig uj éleményt szolgáltatott a' nyugtalanságokra. A' megöletett Tiberius helyébe Licinius Crassus, Gracchus Cajus apa választatott; 's midőn ez is meghalt, Carbo, Fulvius Flaccus és G. Cajus képezték a' törvény végrehajtására rendelt megbizottságot. Igy küzdöttek egymás között a' pártok, midőn az ifjabb G., bátyja halála után 10-ik évben (630) népszószóló lett. Sok oldalu esmereteivel, 's a' bátyjáénál jelesebb elmével, indulatos, 's a' hallgatót elragadó ékesszólást kapcsolt össze. Mint népszószóló, legelsőben is a' bátyja által inditott törvényt ujitotta meg, 's boszut állt emlékéért az által, hogy annak néhány leghevesebb ellenségeit kiüzte a' városból. Keresztül vitte azon törvényt, hogy „Romában a' szükölködőknek havonként bizonyos mennyiségü gabona osztassék ki"; egy másik által pedig a' hadi szolgálatot könnyebbi-

tette meg, 's a' zsoldon kivül ruházatot is adott a' katonáknak. Több országutakat vonatott Italián keresztül. A' nép nagy lelkesedéssel viseltetett kedvencze iránt; ellenségei meg voltak rettenve, szédülni kezdettek, 's igy könnyü volt Gracchusnak hivatala megujitását a' jövő évre kinyerni. Igyekezete: a' tanácsba 300 vitézt (katonát) beiktatni, — nem sikeresült; ellenben ajánlatára a' tanácsnokoktól elvetettek a' bíróságok, 's a' lovagrendnek adattak át. Igy létesült a' romai népség között egy uj politicai rang, melly a' nép és tanács között állván, a' következett történetekre legnyomosabb befolyással volt. A' tanács most egy uj, de biztos eszközhez nyult, Gracchus megbuktatása végett. Egy megvesztegetett népszószólónak, Livius Drususnak, kellett a' népet még nagyobb igéretek által Cajustól elidegenitni, hogy azzal magát, 's a' tanácsot annyival inkább megkedveltethesse. Igy történt, hogy Cajus harmadszor nem választatott meg népszószólónak; ellenben legnagyobb ellenségeinek egyike, Opimius, consulságra emeltetett. Egy lázadás, mellyben a' consul egyik kiséreti szolgája (*lictor*) agyon üttetett, alkalmat nyujta a' tanácsnak, a' consulokat fegyveres kézzel bánhatásra meghatalmazni. Azon ajánlat, mellyet Opimius a' népnek G. egyik törvénye eltörültetése iránt akart tenni (melly csak egy ő általa rendelt szálitványt illetett ugyan, de a' Gracchusok minden egyéb törvényei eltörültetésének példája gyanánt tekintetett) felriasztá álszendergéséből a' háborgást. G. megjelent a' törvénypiaczon, Flaccus felfegyverkezteté pártosait. Ekkor Opimius jól gyakorlott harczosok seregével támadá meg a' népet; közüle mintegy 3000 életett meg, 's maga Cajus is, egy ideig hü barátai által vitézül oltalmaztatva, végre ellenségei dühének áldozatja lett. A' földmivelési törvény későbben eltörültetett; de a' tanács iránti tiszteletnek is vége lön. — (L. Reiff H. K. „*Geschichte der römischen Bürgerkriege vom Anfang der Gracchischen Unruhen, bis zur Alleinherrschaft des Augustus.*“ Berlin 1825). —*no*—

Gracioso, játékszini mellékneve a' kaczagtatónak, vagy egy nevetséges álalaké (Maske), avagy vidor inasé, ki a' spanyol vigjáték mind a' három nemében, különböző név alatt, a' bajazzohoz hasonlóan jelenik meg. A' régi szinpadok bohójával (Harlekin), mellytől némellyek származtatni akarják, van neki neminemü hasonlatossága annyiban, hogy néha egy kevessé lomha és faló; de a' csacsogás és félénkség vonatai nem közösek vele. Példaképét előbb fel lehetne találni Plautus Sofiasában vagy Terentius Davus-ában 's egyéb rabszolgai szerepjeiben. Lope de Veganál ezen általános characterforma, néha ugyanaz a' buta characterével, bárha neki a' spanyol költők a' legkülönbözőbb mellékvonatokat adják, 's néha igen is elmésnek és okosnak, néha pedig kaczagtatólag együgyünek festik. Némelly darabokban egy második gracioso (*Gratioso secundo*), sőt néha több is jelenik meg. Ritkán használtatik ennek charactere arra, hogy csalárdsága által szövevényeket csináljon, hanem a' vidor inas csak arra való leginkább, hogy azon inditó okokat, mellyek urát elhatározzák, felhordja; mi gyakran a' legmulattatóbb és legelmésebb módon történik. Moreto y Cabana Augustin vigjátékaiban a' gracioso szerepjei leginkább szerencsés eszmék által tünnek ki. — A' hangában Gracioso nevezettel a' szelid és andalitva mulattató darab jeleltetik. 54.

Gradatio, emelkedés (Klimax l. e.), a' szónokságban a' gyengébb gondolatról az erősebbre való lassankénti lépdelés, melly által a' hallgató figyelme szünetlen feszültségben tartatik. A' képző mivészetekben a' tárgyak elrendelése, idoma, charactere, kifejezése, mozgása, az öltözet ránczai és a' szin lefokozása által mutatkozik a' gradatio, mivel minden e' nemü müvészetekben kellemetlen érzést gerjeszt a' tárgyak következésében észrevehető hijány. Csak a' valódi emelkedés által nyer a' miv egységet, 's minden egyes részeit bélyegző egész jelentést. 54.

Gradus, l. Fok.

Gradusmérés, l. Fokmérés.

GRAMMATICA (nyelvtudomány), azon szabások összesége, mellyek szerint valamelly nyelven helyesen beszélnek és irnak. Minden nyelvnek van saját, külön grammaticája, melly egyik élő vagy holt nyelvet sem tekintvén, a' gondolkodás törvényei 's az emberi lélek szükségei szerint idealis nyelvrendszert alkot, mellyhez az egyes nyelv nagyobb vagy kisebb mértékben csak közelithet, a' nélkül, hogy azt valaha teljesen elérje. A' régieknél ezen szónak eredetiképen egészen más, nagyobb terjedésü értelme volt. Vö. RHETOROK és GRAMMATICUSOK.

GRAMME, (Nehezék), a' suly egysége Franciaországban, a' hajdani drachmához közelitő. Belőle csináltatik sokszorozás vagy felosztás által minden nagyobb vagy kisebb sulymérték. Igy p. o. *Decagramme* (tiz nehezék) 10 grammet vagy 2 2/3 drachmát tesz; *hectogramme* (száz nehezék) száz grammet vagy 1 1/4 unciát; a' *kilogramme* (ezer nehezék) 1000 grammet, vagy 2 font és majd 6 drachmát, a' *myriagramme* (tizezer nehezék) 10,000 grammet, majdnem 20 1/2 fontot. A' *decigramme* (tizednehezék) a' grammenak tizedrésze, közel 2 szemet (grant) nyomó; *centigramme* (századnehezék), századrésze a' grammenek, majdnem 1/5 szem; milligramme (ezrednehezék), egy szemnek majdnem nyolczvanod része, — a' hajdani *karat* helyét elfoglaló. Megjegyzésre méltó, hogy a' gramme szó görög számmal összekötve emeli, latinnal pedig cskélyiti a' sulyt. 55.

GRAMMONT (Philibert, gróf). Atyja franczia marsall, nagyatyja pedig a' szép Corisandre d'Andouins férje volt; 's úgy látszik, G. annak IV. Fileppel volt viszonyaira czéloz, midőn HAMILTON (l. e.) által kiadatott emlékirataiban azt állitja, hogy csupán atyjának akaratjától függött légyen IV. Henrik fia lenni, mivel őt a' király meg akarta esmerni, a' mit mindazáltal az elmellőzött. Kora ifjuságában Condé és Turenne alatt szolgált; jelen volt a' hollandi táborozásban is, 's vitézsége által mindenütt kimutatta magát, ámbár a' seregget soha nem vezérlette, 's az ügyek intézéséhez nem járult. Lassanként tisztségre 's méltóságra emelkedett, de utóbb elveszté XIV. Lajos kegyelmét, mivel a' szép Haudancour Lamotte-szerelmének megnyerésében versenytársa lenni merészlett. Parisból elutasittatva, két évvel II. Károly visszatérte után, ennek tobzódó udvarához ment, hol az uralkodó korhelységnél hamar nagy tetszést nyert. Kicsapongásai 75 éves korában igen sulyos nyavalyába döntötték, mellyből kigyógyulta után, neje szavainak engedelmeskedve, inkább hajlott a' megtérésre, mint hajdanában. Meghalt 1707, életének 86 évében. Két leánya maradt, kiknek egyikét gróf Strafford vette nőül. —*no*—

GRAN, SZEM, aranymérték, annyi mint fél lat; gyógyszermérték, egy nehezék (drachma) 60-od része. GRÄN vagy GREEN (harmadszem), kicsiny aranymérték, egy szem harmad része, vagy tizenkettede egy karatnak; az ezüstnél egy lat 18-ad része, egy markának pedig 288-ada.

GRANADA, királyság Spanyolországban (Felsőandalusiában) 453 nsz. mf., 693,000 lak. Hasonló nevü fővárosa a' Xenil folyójánál, igen kellemetes és egészséges éghajlat alatt, 12,000 ház. 's 66,000 (hajdan 200,000) lak. számlál. Közel hozzá két hegy fekszik, mellyek közt folyik a' Darro sebes patakja. Ezen hegyek egyikén fekszik a' Maurok királyi palotája Alhambra, 30 tornyával, melly olly nagy helyet foglal el, mint egy város. A' másik hegy, Alcanaza, teljes házakkal és kertekkel. Minden háznak hivess-gért van egy szökőkutja, 's a' hol e' nincs, legalább egy czitromfája. A' városnál magasabban fekvő hegyeket (az Alpujartákat) mindig hó fedi; hanem azért a' tél szelid Granadában. Van érsékje, egyeteme, 41 klastroma, 13 ispotálya, néhány fabrikája, sok maurus pompával készült emlékei és Alcantería nevü bazárja. A' körülte fekvő igen termékeny tájék, olly gazdag eperfával, hogy csak a' levelszedés az ideváló selyembogarak számára 3500 dublon haszonbért ád eszt. Földje mindent megterem, a' mit legdélibb Europa ád. Pompás érseki templomában láthatni catholicus Ferdinándnak 's feleségének Isabellának, mint Gon-

SALVO (l. e.) vezérnek is sirboltjait. Közel hozzá Illiberis városának omladékai látszanak. *L—ú.*

GRANÁT. Hány második osztályába, az az a' földnemü ásványok közé tartozik; nevét a' granát alma magjaihoz való hasonlatosságától vette, 's innét magyarul *magidu*-nak lehetne nevezni. A' viznél legalább 3, 5-szer nehezebb; idomai a' rhomboedaldodekaëderből erednek; a' kvarczot karmolja, sugártörése egyszerü. Klaproth elemezése szerint a' cseh granátnak ezen létrészei vannak: kovaföld 40,00, agyag 28,50, mészföld 3,50, talkföld 10.00, vasag 16,50, cseleg (manganoxyd) 0.25, (veszteség 1,25); a' keletinek pedig (viszonysulya 4,085): kovaföld 35,75, agyagf. 27,25, vasag 36,00, cseleg 0,25 (veszteség 9,75). A' granát (magidu) nem igen ritka kő; számos vidéken talaltatik; a' nyugotiak között a' csehhoniak legdicsértebbek. Ugy látszik, hogy a' vasnak nagy hajlandósága van a' granáttal való egyesülésre. *Romé de l' Isle* emlit olly granátokat, mellyeknek mázsájában 8—30 font vas találtatik. — A' granátok nagysága (átmérője) igen különböző; tőfoknyitól egész ökölnyiig 's tovább. Hill fontosan vitatja, hogy a' régiek *carbunculus*-a egy volt a' mi granátunkal, 's azon nevet onnan nyeré, mivel a' napra kitéve tüzpiros szinü lesz. A' kereskedésben legbecsesbek a' veres, violaszin keverékü vagy az ugy nevezett keleti, syriai granátok; az Encyclopédie méthodique-ben az mondatik, hogy a' szép syriai granát olly becses mint a' saphir. *—j—a.*

GRANÁTOK-nak neveztetnek, a' bombáknál kisebb, különben hozzájok hasonló üres 's gyulcsöves vas golyók, mellyek puskaporral vagy más egyéb széljelszóró (hasogató) anyaggal töltetnek meg, de nem mozsarakból lövetnek ki, mint a' bombák, hanem HURICZÁKBÓL (l. e.) Ez előtt kicsiny szerü egy fontos granátok is voltak szokásban, mellyek kézzel hajittattak 's azért kézgranátoknak neveztettek. Az ezeket hajigáló katonák innét vették granátos neveztetéseket, kiket XIV Lajos hozott először szokásba 1667. Minthogy munkálkodásokhoz nagyobb hidegvériség, 's az ellenséghez inkább való közelités kivántatott, ők másokon felül jelesebb csapatnak tekintettek. Most már nincs többé illy rendeltetések a' granátosoknak, 's hasonlók más egyéb csapatokhoz. Ők képezik a' hadi sereg magvát, 's itt ott nagyobb zsoldjok által különböztetnek meg, 's a' ruházatjokon lévő granátjellel és sisakjokkal, melly azonban, mint czéliránytalan, már sok helyen eltörültetett. Eleinte csak a' gyalogságnál voltak, de a' fr. katonaságnál XIV. Lajos ideje óta lovas granátosok is állittattak fel, mellyek az ezrednél részint csak egy csoportot tesznek, de részint magok képeznek egész ezredet, 's ekkor a' nehéz lovassághoz tartoznak. 54.

GRANDES. A' castiliai királyságban, mint Aragoniában, több lépcsők voltak a' nemesek közt, kik részint fő, részint alnemességhez tartoztak. Amazt a' Ricos Hombres (gazdag emberek), ezt a' lovagok (Cavalleros) és nemes születésüek (Hidalgos) tették. Az uj keresztény statusok, mellyek az Arabókkal szakadatlanul folyt csatázás közepette állottak elő 's nagyobbodtak, eredésének módjában alapult az, hogy a' fő nemesség (azon férjfiak maradékai, kik a' haza szabaditására egyesült első szövetséget kötötték) a' közönséges dolgokban nagy részt vegyen. A' király hatalma általok korlátoltatott, ennek születetett tanácsosi voltak 's a' status legfőbb hivatalaira ők léptek. Már a' 13 száz. azon nemesi nemzetségeknek adatott törvény szerint a' legfőbb hivatalokhoz való jus, mellyek gazdagságok 's a' fejedelem kegyelme által, a' nép tiszteletét mindenek felett megérdemelték, 's a' Grandes név már ezen idő tájhan előjő azon törvénykönyvben (Las siete partidas), mellyet X. Alfonz adott a' castiliai királyságnak. Ez a' megkülönböztetés csak a' fő nemesség elsőit illette; innen sokan voltak, kik bár ehez számláltattak, Grandeseknek nem neveztettek; de senki sem neveztetett Grandenak, a' ki nem volt Rico Hombre, az az, nem előkelő régi nemes nemzetségből származott. Grandeseknek részint a' kir. ház rokoni, részint azon fő nemességből

szül. 's gazdagságokkal kitetsző férjfiak neveztettek, kiknek a' király zászlót 's just adott arra, hogy zsoldos katonákat szerezhessenek, 's e' nekik Ricos Hombres feletti rangot adott, melly rendszerint örököseikre is átment. Mint Ricos Hombresek, a' fő nemességnek minden jusaiban osztoztak; mint ez, bizonyos királyi feudumokat birtak, mellyeknek jövedelmeiért a' királynak bizonyos számu zsoldosokkal kellett szolgálniok, 's ezen feudumokat csak bizonyos törvényesen meghatározott esetekben veszthették el; a' királynak vagyonokkal 's életekkel szolgálván, adót nem fizettek; a' király különös parancsolatja nélkül semmi nemü törvényszék eleibe nem idéztethettek; a' középkor anarchiájának idejében vazallajaikkal együtt elhagyhatták az országot, 's mind a' honi törvények, mind feudalis köteleztetéseik alól kihuzhatták magokat, 's más fejedelemnek, előbbi fejedelmek ellen is szolgálhattak, a' nélkül, hogy ez hazaárulásnak vétetett volna. A' fő nemesség ezen közönséges elsőségi jusain 's a' status első hivatalaihoz való justartáson kivül, a' Grandesek még némelly megkülönböztetésekkel birtak; illyen volt a' többek közt, hogy közönséges gyülésekben a' király jelenlétében, ha megengedte, kalapjokat feltehették, olly régi elsőségi jus, melly a' határok közé szoritott feudalis monarchia lelkéből vette létét, de a' mellyel az ugy nevezett Titulosok (herczegek, grófok) is éltek. A' király, nagybátyám (mi primo) névvel nevezte őket, midőn a' többi fő nemeseket atyámfiának (mi pariente) szólitotta. Az ország-gyüléseken közvetetlenül a' főpapok után 's a' Titulosok előtt ültek. A' király palotájába 's szobáiba szabad bemenetelek volt, 's innepi szertartások alkalmával a' királyi kápolnában az oltárhoz legközelebb ültek. Feleségeik előtt a' királyné, ha elfogadta azokat, felkelt székéről, 's számokra a' felemelt párnás székekre (estrado) vánkosok tétettek. Ferdinand 's Isabella olta, kik Ximenestől segittetvén, a' feudalis nemesség hatalmát megtörték, a' főnemesek régi jusai megkevesittettek, 's a' 15 száz. végén elenyészett a' Ricos Hombres név, elsőségi jusaival együtt. Bár mennyire iparkodott is, Ferdinand nyomdokait követvén, V. Károly határtalan hatalmu királya lenni Spanyolországnak, mégis szükségesnek találta némelly nagyokat maga iránt lekötelezni, másokat pedig azon fontos szolgálataikért, mellyeket a' városi közönségek fellázadásokor tettek, megjutalmazni; de a' nemesség elsőségi jusai nagyobbára csak külső megkülönböztetésekben állottak; mert azon hatalomra, mellyel a' feudalis nemesség az előtt birt, nem lehetett ennek többé eljutnia, 's a' mit Ferdinand és Isabella fortélyosan elkezdettek, állhatatosan végre kellett hajtatnia; a' honnan a' független feudalis nemesség függő udvari nemességgé tétetett. A' Grandeseknek három osztálya volt. Némellyeknek parancsolta a' király, minekelőtte beszéltek volna, hogy tegyék fel kalapjokat, 's ezek voltak az első osztálybeli Grandesek. Mások akkor kapták ezt a' parancsolatot, ha beszéltek 's a' feleletet fedett fővel hallották. Ezek tették a' második osztályt, A' harmadik osztályban lévők végre a' király emlitett parancsolatját felelete után kapták. Az ujabb időben elavult ugyan ezen rangkülönbözés, de azért a' Grandeseknek három, bár csekélységekre nézve különböző osztályok megmaradt. A' legujabb statusváltozásig mindnyájan birtak az emlitetteken kivül még azon elsőségi jusokkal is, hogy „Excellentia" czimet viseltek, 's mikor a' testőrzők szobáján keresztül a' királyi palotába mentek, láhbal jel adatott, hogy az őrállő fegyverével tisztelkedjék. Más megkülönböztetéseik nem voltak a' többi főnemesek felett. Különös egyesületet nem formáltak, mint hajdan a' pairek Franczia-országban, és semmi nagy méltóság sem volt kirekesztőleg tulajdonok, kivévén legfelebb a' fő lovászmesteri, fő kamarási 's a' láncsa-bárdosokból álló testőrzőknél lévő kapitányi méltóságot; de ezen udvari hivatalok betöltetésekor is semmi sem korlátolta a' király szabad tetszését. *L—ú.*

Granit (szemvegy), a' legősibb időkorba tartozó szikla faj, melly feldspath, kvarcz és csillámszemeknek közvetetlen vegyüléséből

származott. A' szemek nagysága különböző; általjában a' feldspath az uralkodó vegyrész. Az alapanyagba egyenesen benőtt jegek porphirnemü szemveggyé teszik. Az irszemvegyben (*Schriftgranit*) magányos tökéletlen kvarczjegek vannak elszéljedve, vagy a' feldspathban egyenközi vonalok szerint elrendelve. A' mondott vegyületen kivül más ásványok is vegyülnek a' granitba, mint: turmalin, granát, lepidolithos, smaragd, beryll, topaz, pistacites 'sat. Néha a' csillám helyett „talk" van benne, 's akkor „Protogin" a' neve; néha pedig hornblendával vegyül, csillám és kvarcz, lévén is mellette nem is, és ekkor "Sienites"-nek mondatik. Ha benne a' feldspath kevés, a' kvarcz pedig és a' csillám elhatalmasodott „Gneis" (l. e.) nevet nyer 'sat. A' granit többnyire nagy jegesült tömegekben találtatik, rétegekben igen ritkán, ha csak a' csillám erőt nem vesz a' szemvegyülésre igen törekvő feldspathon és kvarczon. A' szemvegy nagy része a' legősibb sziklákat teszi, 's a' többieknek telepjét; de az utóbbi sziklaképződések is születek granitot. Mert p. o. a' déd palavegy (*gneisum primaevum*) képződésekor néha csillámrészek kis mennyiségben voltak jelen, 's igy palavegy helyett szemvegy támadt. Nem sok ércz találtatik a' granitban; leginkább ezeket lelik: ónt (czin), melly gyakran terhennyel (*Wolframium*) egyesült; alónt (ólmot), vasat, bátranyt, iranyt, dárdanyt, aranyt. — Már a' legrégibb időben használták a' szemvegy különbféle mivdarabokra, p. o. az egyiptomi veres granitból pyramisok, obeliszkek 'sat. készittettek, de e' munkák általjában nem simittattak ki. A' nagy Péter pétervári szörnyü képszobrának talpköve 30,000 mázsányi szemvegy darab. Ma, mivel sok munkába kerül, nem igen gyakran használják a' granitot; de a' szebb darabokat még is el szokták fürészelni, és kisimitani asztallapoknak, dörzsölő, törő edénynek, szelenczéknek 'sat. Az épitésnél, kövezetnél pedig igen öriömest használtatik. —*j—a.*

Gran-para, igen nagy folyó Brasiliában, a' déli bérczeken ered, eleinte Tokantinnak neveztetik, 's 170 mértföldnyi futása után a' Maranhonba vagy Paria öbölbe ömlik.

Gran sasso d'Italia, egyik az Apennin hegység legmagasb csucsai közül Nápolyban, Aquilánál; magassága 8255 láb.

Graphit, l. Ónacs.

Gratia, a' szép mivészségben azon tulajdont jelenti, melly által a' tárgy felette kellemetes, gyengéd behatást okoz; főkép pedig teszi a' mozgás- és kifejezésbeni szépséget. Kecs, kellem, kegy és báj szavaink, mint rokon, 's lépcsőnként emelkedő értelmek kifejezései szolgálnak kitételére. Ugy látszik, a' kecs fő észfogat, 's a' többi csak ennek felekezete. A' szép kecses lesz, nemesb értelemben, ha szemlélése által bennünk nem csak tiszta gyönyört okoz, hanem egyszersmind bizonyos sovárgást is gerjeszt a' tárgy iránt. Kellem a' kegytől és bájtól abban különbözik, hogy amazzal a' lelketlen és állati lényekről is, ezekkel csak az emberekről és felsőbb lényekről élünk; amaz a' forma finomsága, gyengédsége és lágysága által okozott kedves érzést jelenti, ezek felsőbb, az erkölcsiséggel közelről rokon érzelmet fejeznek ki; amaz a' miveknél főkép az elrendelésben és dolgozásmódban áll, ezek a' kifejezésben gyökereznek. Kegy, szoros értelemben annyi, mint gratia. Főkép azon nem tulajdona, mellyet szépnek nevezünk, 's ennek is kivált az élet virágában. Kegy kiséri a' nőnemnél a' szerelem kifejezését, és azon bájló pillantásban és mozgásban mutatkozik, mellyben a' szerelem nyilatkoztatása szabadon és természetesen párosul a' szerelmet titkolni vágyó ártatlansággal. Miveibe önteni e' tulajdont, csak a' legtisztább lelkesülés pillantataiban sikerül a' művésznek. A' kegy legfőbb ékessége a' természetnek, 's kifejezése elevenitő könnyüséggel és természetességgel diszeskedik; honnan a' mesterkélt kegy önmagával ellenkezik. Báj csak az érzést haladó, idealis, asszonyi alakok (mint a' madonnák) tu-

lajdona; a' lélek tökéletes tisztaságának, az alsóbb lények iránt való fellengő, mindent áltölelő szeretetnek kifejezése, mellynél mind a' bizodalmas közelitésre, mind az alázatos visszavonulásra egyszersmind érezzük magunkat ingereltetni. *B—z.*

Gratiák, vagy Charisok, a' kellem és szép erkölcsök istennéi, a' kiktől, Pindarus szerint, minden szép és kedves jön a' halandónak, a' kik által egyedül lehet az ember bölcs, szép és fényes hirü. Hesiodus és a' legtöbb költők szerint Jupiter volt az atyjok, anyjok pedig Erynome. A' Lacedaemon és Athenébeliek eleinte csak 2 Gratiát esmertek, kiknek neveik amazok szerint: Phaënna (védő) és Cleta (hirreltelt), ezek szerint pedig: Hegemone (vezérlő) és Auxo (boldogitó). Eteocles király az Orchomeniaiaknál három Gratia imádását hozá szokásba, 's Hesiodus adá először nekik ez esmert neveket: Aglaja (fény), Thalia (zöldelő) és Euphrosine (jó kedv). Homerus az Iliasban mint Juno szolgálóit emliti, az Odysseában pedig mint Venuséit, ki általok feresztetni és ékesitteti magát. Homerus ugy képzelé őket, mint ezen istennék számos követőit, arra szánva, hogy a' halandók napjait boldogitsák. Hesiodus szerint, a' mint a' tőle nekik adott nevekből kitetszik, a' legnagyobb tetszési erény képe voltak, kiknek fő czéljok a' társaságos örömet előmozditani, 's derültség és jóság által lekötözni. A' későbbi költők eltávoztak ezen képzelettől, 's belőlök allegoricus költeményt csináltak. De a' Gratiák mindenfelé ('s épen ez látszik valójokat tenni) nem mint uralkodó, hanem mint szolgáló istennék tüntek fel. Nem ők védnek, hanem Küprisz véd általok, nem ők győznek, hanem Venus győzi meg általok a' sziveket. A' lelki élelmeket és gyönyöröket, hangát, ékesszólást, költést és miveket is megszebbitik befolyások által; — még a' jóltevés és háladatosság gyakorlása is nekik tulajdonittatik. A' régibb időkben egészen öltözve képezték a' Gratiákat. Illyenek voltak p. o. Smyrnában az ő arany szobraik (Pupaluséi), az athenéi Acropolis kapujánál Socrates márványszobrai; igy az elisi templomban is. Egyik rózsát tarta kezében, a' másik myrtuságat, a' harmadik koczkát. Utóbb ruhátlanul is festettek. Görőghonban sok templomaik voltak, részint magán, részint más istenekkel együtt, p. o. Venussal, a' Musákkal, Amor-, Mercur-, Apollóval. Innepeik Chariáknak hivattak, 's táncczal innepeltettek. Különben a' Charisokra esküdtek is, 's a' vendégségben az első poharat nekik szentelék.

Grätz, a' steyermarki herczegségnek fővárosa, a' Muránál, 2700 ház (ezek közt 50 palota) 's 34,000-nél több lak., kik közt 12,000-en czicz és karton fábrikákban foglalatoskodnak. Megjegyzést érdemelnek II. Ferdinánd mausoleuma, több oskolák, egyesületek, gyüjtemények, 's intézetek, p. o. a' lyceum, egy csillagvisgáló intézettel 's természeti mivek gyüjteményével, a' János főherczeg (l. e.) által alkottatott Johanneum (l. e.), 's főképen mind a' felsőbb, mind az alsóbb rangu lakosok pallérozottsága. *L—ú.*

Graubündten, a' régiek felső Rhätiája, 1798 olta Schweiznak cantonja, és pedig legnagyobb (112 nsz. mf. 98,000 lak.). Határai: éjsz. Glarus, St. Gallen és Vorarlberg; kel. Tirol; dél. a' Veltlin, Mailand és a' tessinoi canton; nyug. az urii canton. Havasai 11,006 l.-ra emelkednek; a' hólinea 8.200 — 8400 l.; 241 jeges hegy 's 56 vizesés van benne. Itt erednek az Inn és Rajna. Az Engadin népes völgyében martinsbrucki legalacsonyabb része 3,234 l.; a' legmagasabban fekvő falu 5,600 l a' tenger felett. Innen az éghajlat igen különböző Graubündtenben, melly 5 fő völgyet formál: 1) a' rajnamegettit, melly a' Rajnaerdőt, Schamservölgyet, Via Malát 's a' Domleschvölgyet foglalja magában. Az utolsó, legszelidebb tájék ezen cantonban, 22 faluból áll, mellyekben a' lakosok romai, olasz és német nyelvekből kevert nyelvet beszélnek. Az 1 ½ mf. hosszu Schamservölgyben 9 jeles falu fekszik. Ez, és a' Rajnaerdő közt esik a' borzasztó Via Mala. Itt és a' Rajnaer-

dőben a' tél magas hegyek miatt 9 hónapig tart. Két irtózatos ut megyen a' Splügenen és Bernhardon keresztül Olaszországba. Amazon jöttek keresztül 1800 a' Francziák Macdonald alatt; ezen le Courbe mert a' franczia seregnek osztályával szerencsét próbálni 1797. 2) völgy a' rajnaelőtti, melly nyug. határától 's a' Gotthardtól Churig és Luzienstegig terjed. Itt vannak a' legvonszóbb pontok: a' sz. Benedek szerzeteseinek régi apátsága Disentis, mellynek literaturai kincsei a' régi épületekkel együtt a' Francziák boszuallásának áldozati lettek 1799; továbbá Ilanz (város) 's a' régi Chur, hol romai régiségek 's pénzek találtatnak. 3) völgy az Engadin, vagy felső Innvölgy, melly délny-ról éjsznyug. felé nyul; nincs ugyan nevezetes városa, de hasonlithatatlan festői tájékai vannak. A' 4) völgy az Albulától formáltatik, melly a' Juli vagy Septimi bérczből ered 's Thusisnál a' Rajnába ömlik. Végre az 5) völgy, Brettigau, az éjsz. határon fekszik, Vorarlberg szomszédságában. Fővárosa Mayenfeld. A' nemzet 3 szövetségre oszlik: *a*) az Isten házának szöv., mellynek fővárosa Chur, *b*) az ősz szövetségre, Hanz, 's *c*) a' 10 törvényszék szöv., Davos nevü fővárosával. Ezen három helyen gyül öszve eszt. Sept. a' szövetségek 63 követe, három vezető alatt; ott tanácskoznak ezek a' tartomány java felett, 's itélik meg, mint legfelsőbb törvényszéken, a' peres tárgyakat. A' szövetség seregéhez Graubündten 1600 embert ad 's 12,000 frankot fizet. A' lakosoknak mintegy $^2/_3$ része reformata valláson van. A' papok olly rosszul fizettetnek, hogy egyházi hivatalok mellett kereskedéssel is kell foglalatoskodniok, ha élni akarnak. Churban van a' cantonnak egyetlenegy deák oskolája. A' lakosok közt mintegy 10.000 olaszul, (és pedig Engadinban,) mintegy 28,000 schweizi német, 's 36,000-nél többen, főképen a' Rajna forrásinál, ugy nevezett romai és ladin nyelven beszélnek. Ez a' nyelv a' hajdani Romana rusticának maradványa. A' Graubündteniek kereskedése a' határok keskeny utjai által igen gátoltatik. Kivitetnek, főképen Mailandba: marha, sajt, kőszén és ritka ásványok; bevitetnek ezekért: gabona, só, vászon 's posztó. L. „*Die neuen Strassen von Chur über den Splügen bis zum Comersee, und über den Bernardino b. Bellinzona durch den Kanton Graubündten*“, 30 *Bl. von J. J. Meyer, mit Erklär. von D. J. G. Ebel, und einer Wegkarte von Keller*“ (*Zürich*, 1825). *L—ú.*

Graun (Károly Henrik), hangaszerkeztető, II. Fridrik főhangásza, Sachsenben, Wahrenbrückben született 1701, hol atyja adószedő volt. 1713 a' dresdai kereszt-oskolába ment, mellyet 1720 hagyott el. Az éneklést Grundigtól tanulta. 1740 II. Fridrik porosz király főhangászának nevezte ki, 's Olaszországba küldte, hogy az ujonan felállitandó daljátékhoz megkivántató férjfi 's leány énekeseket szedje össze. Innét visszatérte után szüntelen hangaszerkeztetéssel foglalatoskodott, mig 1759 megholt. Mint énekes, legjelesebb volt az adagiok előadásában. Braunschweigban, Rheinsbergben és Berlinben készült munkáinak száma igen nagy, mellyek között mintegy 30 daljáték van. Életirását Hiller készitette. 54.

Gravesande (Vilhelm Jakab), bölcselkedő és számtudós, szül. Herzogenbuschban Hollandban 1688; Leidenben a' törvényeket tanulá, de utóbb a' természeti és mathesisi tudományoknak adta magát. 19 dik évében értekezést ada már ki a' messzelátókról, mellyet Bernouilli megdicsért. Utóbb törvénydoctor lön, 's 1713 tól 1722 több ifju tudóssal együtt kiadá: „*Journal litéraire-t*“, melly utóbb Leidenben ezen czim alatt folytattaték: „*Journal de la république des lettres*“. Az ő értekezései tevék ezen folyóirást hiressé, valamint értekezései a' légüritő gépelyről (machina pneumatica), az erők elméletéről, a' mozgásba hozott testek lökéséről, 's a' föld mozgásáról sat. épen annyira érdeklék a' mathematicust, mint a' szabadságról tett visgálati a' bölcselkedőt. 1715 ben mint követségi titoknok Londonba ment, hol Burnet, salisburgi püspökkel megesmerkedék, 's a' tudományok társaságába

felvéteték. 1721 és 1722-ben a' hessen-kasseli landgróf meghivá, hogy az Orphireus készitette örök mozgonyról (*mobile perpetuum*) mondja meg véleményét. Ő lehetségesnek tartá az olly gépely feltalálását, melly maga által örök mozgásban lenne. Utóbb bölcselkedés tanitójává is választaték, melly polczon hasonló dicsőséggel munkálkodott. Két nagy reményü fija halálán elbusulva, hosszas betegségbe esett 's meghala Febr. 28. 1742. Mondott munkáin kivül jelesek még: „*Physices elementa mathematica experimentis confirmata*", (Haag, utolsó kiad. 1742); „*Matheseos universalis elementa*" (Leiden, 1727); „*Introductio ad philosophiam, metaphysicam et logicam*" (Leiden, három kiadásban); „*Arithmetica universalis, de Newton*" (Haag, 1732).

Gravitatio, Nehezelgés, nehézerő, általános nehézség, azon általános tünemény a' világban, hogy minden test egymás felé törekszik, egymást a' távolban is huzza, és pedig külső láthatlan okból. Ez nem csak a' földön létező testeknél van ugy, hanem az égi testeknél is. Föld és hold, nap és a' bujdosók, kölcsönösen vonják egymást, az az nehezelgenek. Ezen nehezelgés az oka, hogy a' magason elbocsátott sulyos test függőleg hull alá, a' könnyebb testeket pedig a' nagy hegytömegek észrevehetőleg elvonják függős esésekből és magokhoz huzzák. Az Atomisták, azt mondva, hogy az anyagra csak kivülről hathat az erő, nem tudják a' nehezelgés okait megmagyarázni. A' dynamicusok szerint az anyagnak vonszó erejében áll, mellyel minden térben, sőt az ürön át is hatnak a' testek. Ezen rendszer szerint az általános nehézség oka magában az anyagban van, 's a' közönséges tapasztalás megegyez vele. Már Anaxagoras esmeré, 's Lucretius mondása szerint Epicurus rendszerének is állitása vala. Midőn a' csillagvisgálás előmenetelével bebizonyodott, hogy az égi testek golyóidomuak 's ezen idom oka keresteték, nem lehete egyebet lelni a' nehezelgésnél, melly szerint az anyagok egyesülésre, 's egy középpont körül telepedésre törekesznek. A' nehezelgés törvényeit Newton találta fel. Ő fejté meg, hogy a' nehezelgés a' távolság önszörzetének (quadratumának) ellenviszonyában hat; hogy azon esetben, ha valamelly test több, tőle egy távolságban lévő testek iránt nehezelg, a' siker az utolsónak tömegviszonyától függ. (L. Vonszódás.) Ezen nehezelgésből elmésen fejtetnek meg a' naprendszerebeli testek mozgásai, 's egyenetlenségök ezen mozgásokban; a' napéj hossza egyenlőségének eltérése, a' földtengely ingása, a' háboritások, mellyeket a' bujdosók egymásra hatások által pályáikon szenvednek 'sat. További mivelését Laplace-tól (l. e.) nyeré ezen rendszer. Newton nehezelgés-elmélete (gravitationis theoriá-ja) ki van dolgozva e' munkákban: „*Principia mathematica philosophiae naturalis*" (London 1687) Newtontól; „*An account of Sir Newton's philosophical discoveries*" (London 1748), Maclaurie-tól; „*A vien of Newton's philosophy*" (London 1728), Pembertontól; „*Elémens de la philosophie de Newton, mis à la portée de tout le monde*" (Lausanne 1773) Voltaire-től; „*Traité de mécanique céleste*" Laplace-tól. —*j—a.*

Graevius (János György, tulajdonképen Graefe), nyelvbuvár és criticus, Saale melléki Naumburgban született 1632; első mivelődését a' pfortai oskolákban nyerte; a' törvényeket pedig Leipzigban tanulta. A' latin nyelv valódi kellemeit Gronovius esmerteté meg vele. 1656 Duisburgban lépett tanitói hivatalra, mellyet két év mulva egykori tanitójának Gronoviusnak székével válta fel, annak kivánsága szerint, Deventerben. Innét három év lefolyta után Utrechtbe hivatott meg, a' történetirás tanitója, Aemilius, helyére. Hijában igyekeztek őt Leiden, Amsterdam és a' pfalzi választófejedelem innét elmozditni, 's az elsőbbek magokhoz, az utolsó Heidelbergbe, a' velenczei köztársaság pedig mindeneknek igérése mellett Paduába édesgetni; ő haláláig (Jan. 11. 1703) helyben maradott, 's örült maga körül majdnem minden tartomány-és rangbeli tanulókat összeseregelve látni. Több görög és romai irók, u. m.

Hesiodus, Cicero, Catullus, Tibullus, Propertius, Justinus, Svetonius, Florus, Caesar 's a't. munkáinak kiadása „*Thesaurus antiquitatum romanarum*" (Utrecht 1694—99, 12 köt. fol.) 's a' halála után Burmann által befejeztetett „*Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*" (Leiden 1704—23, 9. r. fol. 40 köt) és a' „*Thes. antiqu. et hist. Sicil., Sardin., Corsicae*" czimü munkái, alapos esmereteit eléggé bizonyitva, valódi érdemet szerzettek neki. Egyik fia Theodor György (1691, Utrechtben az ékesszólás és történetirás tanitója) atyja nyomdokát látszott követni; de a' remény valósulását megakadályozá kora halála. Graevius elhunytát, 18 gyermeke közül, csak 4 leánya élte tul. —*no*—

Gray (Johanna), VII. Henrik király másod unokája, Dorset markgróf legidősb leánya, 10 esztendős vala, midőn nagyatyjának bátyja VIII. Henrik meghala, 's ennek fija, VI Eduard lépett helyébe. De VI. Eduard kiskoru lévén, nagybátyja Seymour Eduard somerseti herczeg választatott helytartónak; mit annak testvére Tamás rosz neven vett; Dudley János, lisle-i viscount pedig, — egy dicsvágyó, ravasz udvari ember — azon reményben, hogy mind a' két Somersetet megbuktatván, magának a' legfőbb országos hivatalokra utat nyithat, táplálá köztök a' meghasonlást. Czélját nagyon is elérte. A' helytartó csak hamar országsértés vétkével vádolá testvérét, 's a' Tudorok kegyetlenkedése által rég gyáva engedelmességhez szokott parlament, halálra itélé a' szerencsétlent. Majd Seymour Eduard is megfosztaték hivatalától, 's Dudley János, northumberlandi herczeggé neveztetve, álla helyébe; de mivel nem hitte, hogy azt, mig Somerset él, nyugalmasan birhassa, oda vitte a' dolgot, hogy a' megbuktatott helytartó vesztőhelyre vezetteték. Most már semmi sem álla útjában, mint a' király betegeskedése, kinek halála után, VIII. Henrik végrendelete szerint, ennek leányai, Mária és Erzsébet, valának a' királyi székre emelendők; ezek alatt pedig, alig nyert befolyásának vesztét annál inkább méltán féltheté, mivel ezek a' beteges Eduardnál sokkal dicsvágyóbbak 's önerejübbek valának. A' VIII. Henrik nemzetségebeli bonyolódások által (Mária vakbuzgó catholica volt, — Erzsébet születésére pedig, mivel anyja vesztőhelyen holt meg, mocsok száradt) vitte tehát oda VI. Eduardot, hogy ez néjneit a' koronaörökülésből kizárván, Gray Johannát, ki kevéssel ez előtt Northumberland ifjabb fiához Guilford lordhoz mene férjhez, örökösévé nevezze. Némelly nehézség után, inkább erőltetve mint szabadon, megegyezett ebben az e' végre összehivott parlament is; 's Johannát, kinek szelid és igazságos gondolkozása korona után szinte ugy nem törekedett, mint az ennek elnyerésére forditott módokat helyben nem hagyta, többé nem is kérdezték; hanem midőn Eduard nem sokára (1553) 16 évében meghalt, nagyravágyó ipa, 's a' korona fényétől elvakult atyja, csaknem erővel emelék sion-housei elvonultságából királyi székre, hogy azt kevés napok mulva tömlöcczel váltsa fel. Nép és nemesség rég idegenkedett a' northumberlandi herczeg fenhéjázó törekvéseitől. Mivel tehát VIII. Henrik idősb leánya, az uralkodni vágyó Mária, Eduard több napokig eltitkolt halála után mindjárt kivetett hálóját elkerülte, 's N. párthivei által el nem fogatott, — Suffolkban, (hova Mária futa,) hamar összegyült egy sereg, melly a' parlament nagyobb része megegyeztével, VIII. Henrik leányát törvényes királynénak kiáltá ki. Előbb fegyverrel próbálá Northumberland Johannát a' thrónon megtartani; de hadi ereje csekélysége miatt annál kénytelenebb vala ettől elállani, mivel Mária táborának közeledtekor a' főváros is ennek részére állott. Sietős hódolással akara tehát menekedni; de Mária szigoru 's kemény characterе e' reményt semmivé tevé. Mihelyt az uj királyné Londonba bement, Northumberland, három fiával, 's nehány párthiveivel tüstént a' Towerbe tétetett, 's nem sokára ki is végeztetetett. Hijában bróbált ellentállani a' suffolki herczeg is, Johanna atyja; kénytelen vala kapuit megnyitni, 's igy Johanna és Guilford is a' győztes kezébe esének, 's most ugyan ott, hol kevéssel előbb királyi fényben lakának,

őrizet alatt tartattak. A' parlament halálra ítélé a' szerencsétlen házas párt, mellynek egyetlen hibája az volt, hogy rokonai dicsvadászó czéljainak elegendőkép ellene nem állott; azonban Mária, kormányi okokból ekkor az ítéletet meg nem erősité; csak erős őrizet alatt hagyá az elitélteket. De mivel az elégületlenség szelleme nem sokára Mária thrónra lépte után nyilvános lázadásba ütött ki az uj fejedelem asszony ellen, kinek setét characterét, 's vallásos vakbuzgósága félelmet és utálatot gerjesztett: igy Wiat lovag rosz foganatu támadása után, Lord Guilfordnak 's nőjének, ámbár a' dologról teljesen semmit sem tudóknak, áldoz tul kelle esni. Mária pert indittata ellenek. Febr. 12. 1554 lépett Johanna vesztő helyre; rövid idő alatt harmadik királyné, kit Anglia illy módon kimulni látott. Negyedik is (Stuart Mária) követé 1587. — Papokat külde hozzá Mária, hogy az eretneket téritenék meg; de az egyházi tudósok iratiban igen jártas Johanna, vallása tanitásaihoz szilárdul ragaszkodva, állhatatosan visszaigazitá a' kisértéseket, 's ártatlanság bátorságával, és keresztyén megnyugvással halt meg. 17 éves vala e' szerencsétlen fejedelem asszony. Külső, belső kecsek egyiránt ékesité; görögül, latinul irt, olvasott; szelid, jótevő, 's a' házassági szeretet remeke vala. Halálát megelőző éjtszaka, testvéréhez Pembrocke grófnéhoz, 's férjéhez, kit még halálra vitetni néznie kelle, vigasztaló leveleket irt. Febr. 17. atyjának is feje vétetett. E fejedelem asszony bal sorsát több költők szomoru játéknak vevék tárgyául; de mivel G. Johanna általjában inkább szenvedő mint cselekvő character, a' következés megmutatta, hogy siralmas vége drámai előadásra épen olly kevéssé alkalmas, mint Boleyn Anna halála. J.

Gray (Thomas), a' Brittek Pindarusa, nekünk is esmeretes „a' falusi temetőben irt Elegia" - jának több forditása által (egyik Romában jött ki). Szül. Londonban 1716, Cambridgeben a' régieket tanulá, azután Londonban West barátjával a' törvényt; de ezen tanulással felhagyva ifjusága barátját, Horatio Walpole-t olaszés frankhoni utazásaiban követé. Olaszországi levelei igen érdeklők. Itt Walpole hibája miatt elváltak egymástól, 's Gr. maga folytatá utját nem minden alkalmatlanság nélkül, mivel kevés birtoka volt. 1741-ben visszatére Angolhonba, hol lakhelyül Cambridget választá, 's a' tudományok különbféle nemeibe elmerült. Midőn 1768-ban az uj nyelvek és történetirás tanitójává választaték Cambridgeben, már olly gyenge egészségü volt, hogy segéd nélkül nem járhata el hivatalában. Meghalt 1771. Dryden, Collins és Gray elsőknek neveztetnek az angol lyricusok között. Ha amazok felülmulták is magasságra, pathosra 's lelkesedésre nézve, ő viszont felülmulá őket kép-gazdagságával, szinezete hevével és verskészitése harmoniájával. Költeményi angol és latin nyelven irattak, kevesek, de mindannyan a' remekség bélyegét hordozzák. Gr. költeményi „*Poems*" jó kiadásban jelentek meg Wakefieldtől (Lond. 1786). 55.

Grécourt (Ker. János József Willart), Toursban szül. 1683, 's mint iegifjabb fiu gyermek, papi hivatalra rendeltetett. Tanulását végezvén Parisban, sz. Márton templománál hivatalba lépett anyavárosában, 's hamar elhiresedett predikációi által, mellyek inkább gunyolók voltak mint erkölcsi tartalmuak. De nyugtalan és élénk lelke hamar megunná ezen életnemet, 's Parisba ment, hol a' legjobb házaknál lelt bemenetelt, 's megnyerte marsal d' Estrées kezdvezését. Ez magával vivé őt Bretagneba, Beret várába, olly helyre, mellyet Grécourt földi édenének szokott nevezni, mivel itt mindent feltalált, a' mi csak érzékeinek hizelghetett. Minthogy az éldeletre kicsapongóan hajlott 's képzeleteinek féktelen szabadságot engedett: komolyabb tárgyak vizsgálására alkalmatlan volt, 's minden foglalatossága elbeszélések, epigrammák 's más egyéb kisded költemények készitésében állott, mellyeket azután barátjai előtt tulajdonnemü kellemitéssel olvasott fel. Ezen mesterség-

ben annyira ügyes volt, hogy költeményeinek egész finomsága, csak az ő előadásakor volt érezhető. Ezen tehetsége 's vig ötletei sok jóakarót szerzének ugyan neki; de ellenben gúnyjai sok ellenséget is. Megholt Toursban Apr. 2. 1745. Költeményei halála után gyakran sajtó alá kerültek; mellyek több középszerü meséken, epigrammákon, dalokon 's más apróbb költeményeken kivül 9 költői elbeszélésből (contes) 's egy a' jesuita rend ellen intézett „Philotanus" czimü latin költeményből állanak. Munkáinak egyik kiadása Parisban (1761) jött ki, 4 köt. 12 r.

—*no*—

Greenwich, város a' kenti grófságban, a' Themse déli partján, nagy tengeri ispotállyal 's csillagvisgáló intézettel, 2120 ház. és 17,000 lak. Az ispotály egy a' legpompásabb épületek közül, csaknem egészen homokkőből épitve, négy külön választott négyszegü udvarból áll, mellyek azon uralkodók neveit viselik, kik alatt épittettek. Károly király 's Anna királyné épületei ejsz., Vilhelm király és Mária királyné udvarai dél felé fekűsznek. A' két elsőbbek közt nagy köz van, mellyen II. György márvány szobra áll. Károly király épületében vannak a' felvigyázó és altisztek szobái. Az a' rész, mely Vilhelm király nevét viseli, 's kétség kivül legpompásabb, Wren Kristóftól épittetett. Ebben 551 's a' Mária királyné épületében 1092 ágy van. Az ispotály kőfalán kivül még egy betegház van 64 szobával, mellyeknek mindenikében négy ágy áll. Továbbá az ispotály szomszédságában két tanitó intézet van, mellyben 1000 szegény hajós gyermekei oktattatnak. A' nagy ispotályban 3000 erőtlen hajós és jövedelmeiből még 30.000 külsők tartatnak. Külföldiek is részesülhetnek ezen jótéteményben, ha két eszt. angol szolgálatban voltak. Ápolóknak rendszerint a' matrózok özvegyei vetetnek fel, szám szerint 144, kik eszt. 8 font st. bért kapnak, szabad tartáson kivül. Az invalidok ruhát, élelmet 's kész pénzt kapnak. Fő felvigyázói ezen jeles intézetnek az érsekek, lord canczellár 's londoni lord mayor. Jövedelmeinek kutfejei részint jótévő hagyományok, részint büntetés pénzek, részint azon 6 pence, mellyeket minden matróz köteles hónaponként fizetni. Egy invalidnak tartása eszt. 27 1/2 fontra tétetik. Csillagvisgáló intézetét II. Károly épittette 1675. Ettől számlálják az angol földleirók és hajósok az első déllineát (17° 40′ Perrotól). Több jeles csillagvisgálókkal dicsekedhetik. Első volt Flamsteall; ezt követte Halley, ezt Bradley, ezt Blisz és Maskelyne; a' mostani Pond. Greenwichben áll a' trafalgari szobor, hajókoronájával. *L.—ú.*

Gregorius Dimiczanában (Moreában) 1739 szül. kezdetben remete, utóbb smyrnai érsek és 1795 constantinopoli pátriarcha. Midőn 1798 a' Francziák Egyiptomot elfoglalák, a' Görögök a' Francziákkal kötött titkos szövetkezésről vádoltattak, és a' nép a' patri rcha fejét kivánó, de maga 3-ik Selim megesmervén ártatlanságát, őtet, a' nép dühének csilapitására Athos hegyére küldötte. Nem sokára ugyan székét visszanyeré, de 1806 az Oroszok győzödelme, 's az angol hajók megjelenése Constantinopolnál, a' Görögök ellen a' Törököket ujra felgerjeszté; 's a' patr. Selim rendeléséből ismét Athos hegyére vonult, de rövid idő mulva harmadszor tért vissza székébe. Jeles tulajdonai köztiszteletet szerzének neki; jövedelmeit a' szegényekre, oskolák épitésére, hasznos könyvek kiadására fordita. Egyházi beszédjei és levelei emberesmerettel, kegyességgel, 's keresztény szeretettel teljesek. Sz. Pál leveleit uj görögre forditá, 's hasznos jegyzetekkel világositá. Midőn 1821 a' Görögök Moreában fellázadtak, ő is a' Porta előtt gyanussá leve, noha Ypsilantit, Suzzót, 'sat. Mart. 21. 1821 egyházi átok alá vetette, 's pásztori levele által a' hiveket engedelmességre intette. Mornsi herczeg kivégzése után, annak familiája a' nagyvezértől a' patr. felvigyázására bizatott, melly azonban az orosz követ segedelmével Odessába szökött. A' tisztes öreg siete a' történetet a' nagyvezérnek bejelenteni, de a' gyanut magáról elháritni nem tudá, 's a' nagyvezér parancsára husvét napján (April 22.)

az isteni szolgálat után, egyházi ékességében, a' templom előtt, 3 püspökkel és 8 pappal együtt felakasztatott. A' melyén függő Jafta (halálos ítélet) a' moreai lázadás vétkéről vádolá. Holt teste, két nap mulva levetetvén, egy ideig disztelenül hurczoltatott, 's végre a' tengerbe vettetett; de a' matrozoktól felkerestetvén, Odessába vitetett, 's nagy pompával eltakarittatott. Ezen iszonyu kegyetlenség a' Görögöket végső elkeseredésre fakasztá.

GREIFSWALD, város Poroszországnak stralsundi kormánykerületében, a' Ryecknél, 900 ház. 8080 lak. 3 templommal, egy gymnasiummal, falusi tanitókat formáló intézettel, 's több kezdő oskolákkal, egy betegházzal 's két ispotállyal. Itt van Ujkülsőpomeraniának és Rügennek fő feljebbviteli törvényszéke, az udvari törvényszék, a' (most csaknem csupán házassági ügyekre szoritott) consistorium és kerületi törvényszék. Egyeteme 1455 alkottatott wolgasti ágból való IX. Wratislaw pomerániai herczeg által, stettini ágból szül. III. Otto herczeg megegyezésével, Rubenow Henrik greifswaldi polgármester tanácsára és segitségével. A' tanulók száma 130. Itt a' Szirmay nemzetség, magyar ifjak számára, jeles stipendiumokat alapitott. *L—ú.*

GRESHAM (Sir Thomas), a' londoni kereskedő ház, v. börze alapitója, 's e' főváros lord mayor-ának fija, szül. 1519. Alig végezvén Cambridgeben a' humanitas iskoláit, kereskedésre szánta magát. VI. Eduard gyámatyja örökös pénz szükében lévén, a' gazdag és ügyes ifju kereskedőt használta pénzbeli dolgainak rendbe hozására, 's G. az uralkodás részére negyven izben utazott Antwerpbe, hol az akkori idők Rothschildjei laktak. Ersébet, ki szinte hasonló állapotokban használta, 1559 lovaggá tevé. Nővén illy módon értéke, elhatározá a' már atyja készitette tervet valóságra hozni. Nem vala eddig a' londoni kereskedőknek gyülekező helyek, hol dolgaikról szólalkozhattak, alkukat köthettek volna 'sat. E' végre egy helyet kért magának, 's az antwerpi börze szerint épitteté azon palotát, melly Londonnak ma is egyik disze. Ennek első követ Jun. 7. 1566 tették le, 1569 bevégezték, Jan. 29. 1570 Ersébet királyné meglátogatá, 's királyi börzének („*The royal exchange*“) nevezé. G. tanácsára kezdé Ersébet az ország pénzbeli dolgait belföldi kereskedőkkel intézni, 's ez által Anglia kereskedése igen sokat nyert. Végrendelésében (1575) G. azon pompás palotát, mellyben lakott, tudományos collegiumnak hagyá, azt rendelvén, hogy a' börze épületének fele a' lord mayornak 's a' londoni községnek, fele pedig a' kereskedő társaságnak tulajdona legyen, de olly feltétellel, hogy mindenkor hét tanitót, (az isteni,- törvény,- orvosi,- csillagászi-tudományokra, földmérésre, muzsikára, és szónokságra) évenkénti 50 ft. sterl. fizetéssel tartsanak, 's ezeknek lakásaik és iskoláik az ő palotájában legyenek. Több hagyományokat is tett betegekre, foglyokra, és szükölködőkre. Megh. Nov. 21. 1579. Rendelete pontosan teljesittetett, 's lakásában a' tőle kitüzött tudományokból egész a' 18. század végéig leczkék tartattak. Ekkor az ő épülete lerontatott, hogy helyébe más állittassék, 's ez alkalommal a' tanitószékek a' börze alsó teremeibe tétettek által. G. elmés és tudományos miveltségü ember volt. A' nép, gazdagsága és az udvarral való összeköttetésénél fogva, csak „királyi kereskedőnek“ nevezé. *J.*

GRESSET (Jean Baptiste Louis), egy a' legkellemesebb franczia költők közül, szül. Amiensban 1709; 16-dik évében jesuita lön, de 10 év mulva kilépett a' rendből, mivel „Vert-Vert“ czimü darabja igen szembe ötlött. Igy támadt hirét Parisban még nevelni tudta 's 1748-ban a' francz. Academiába felvették. Amiensban lakott, hol financzügyet visele 's egy gazdag asszonyt vön el. A' mezei természet, mellyből majd minden képeit meritő, legkedveltebb tartózkodáshelye volt. XV. Lajos halála után Parisba jött, 's ő választaték, hogy XVI. Lajos thrónra lépéséhez az Academia nevében szerencsét kivánjon. Az udvar 's a' város is kivánná azon férfiut esmerni, ki őt ugy eltalálva festé. De azon véleke-

dés, mellyet első munkái szültek, nagyon gyengiteték azon academiai beszéd által, mellyben Suardéra felelt, 's a' főváros vétkeit rajzola. Hasztalan törekedtek a' darab nyomtatását elsikkasztani. Amiensba jötte után újra nyomatá egy kötetlen és kötött idomu keverék levéllel, mellyben még szabadabb mezőt enged tollának. Nem sokára azután megholt 1777, gyermekeket nem hagyva. Társalkodása kellemetes, okfői tántorithatatlanok, charactere igaz, szerény. Fő munkái: „Vèrt-Vert," „*La chartreuse*," „*Le méchant*" (vigjáték) „*Discours sur l' harmonie*" 'stb.

Gretna- (tulajdonképen Graitney-) Green, falu Scotországnak dumfriesi grófságában, az Angolországba vivő országut mellett, mintegy 70 eszt. olta a' szerelmeseknek hires menedékhelye, hol az egymást szeretők azon akadályokat, mellyek hajlandóságoknak útjában állottak, kikerülvén, alattomban házassági életre léptek. Skótországban ugyan is nem volt szükséges a' szülék megegyezése 's pap esketése a' házassági összeköttetésre, hanem csak a' szerelmes pár maga kinyilatkoztatása a' békebiró előtt, 's annak bebizonyitása, hogy mindenik fél nőtelen, 's nincs egymással tilalmas atyafiságban. Ekkor a' békebiró által párosittatták, 's a' házasság minden törvényszék előtt megállott. A' ki tehát Angolországban, hol más törvények voltak, kivánságát nem érhette el, kedvesével Gretna-Greenbe sietett. Egy kovács, ki egyszersmind békebiró volt, több illyen párt kötött öszve hosszas hivatala alatt. Ugy számálják, hogy eszt. 65 illyen párositás történik itt, melly csak közönséges 15 guineenyi bérét vévén, eszt. 1000 f. sterl-hoz be. A' tilalmas házasság ellen hozott uj büntető törvények, mellyek azt számkivetéssel büntetik, végét szakasztják ezen visszaélésnek. *L—ll.*

Grétry (André Ernest Modeste), fr. hangaszerző, Lüttichben született 1741. Magánosan lévén kisded korában egyszer a' konyhán, figyelmetessé tette őt a' vas fazékban forró viznek bugyogása, 's ezen — a' doboláshoz nemileg hasonló — zajra el kezdett tánczolni; látni is akarván azonban, miként támad az edényben ezen moraj, eldöntötte a' vizet az erősen izzó kőszén parázsba, mellynek előtört forró gőze nem csak megszéditette, de majdnem egész testét is megégette. Ezen eset hosszas betegséget okozott neki, 's szemeinek folyvást tartó erőtlenségét vonta maga után. 1759 Romába ment, hogy magát a' hangászatban tökéletesitse. Sok oktatói közül Casalit esmerte el tanitójának. Itt első munkái tetszést, 's Piccinitől dicséretet nyertek. Kivánsága jött Franczia-országba menni. Utja közben egy ideig Genfben tartózkodott, hol „Isabella" és „Gertrude" daljátékokat tette át hangára. Parisba érkezte után, két évig küzdött némelly kellemetlen viszonyokkal, mig végre Huron és Lucile hangára alkalmazása által munkája kedveltetést, maga pedig szerencsésebb helyezetet nyert. 40 daljátékai közül: „*Le tableau parlant*", „*Zémire et Azor*", „*L' ami de la maison*", „*La fausse magie*" 's több számosak még ma is tetszéssel fogadtatnak. A' mélységre nézve nem érte utol Gluckot, 's Mozart tömöttségét sem tudta felfogni. 1790 „*Mémoires ou essai sur la musique*" czimü munkát adott ki, mellynek első kötete az ő mivészi életét foglalja magában. Más két irata is van: „*De la vérité*" és „*Reflexions d' un solitaire*" czim alatt. Meghalt 1813 Ermenonvilleben, Rousseau magányában. 54.

Grey (Charles Howick) lord Earl, Angliában most a' kincstár hivatal első lordja, 's a' brittus felső ház legjelesebb szónokainak egyike, sir Charles Grey general fija, ki amerikai 's nyugotindiai harczaiért „*Viscount Howich*" és „*Earl Grey*" lőn, 's egy vitéz Normanntól származék, hódoltató Vilhem seregéből. Grey szül. 1764, Etonban tanult, azután Cambridgeben; utazott, 's Northumberlandban, birtokos rokonságának közbenjárására, ezen grófságtól parlamenti tagnak választaték. Fox, Sheridan, Lambton, Whitbread, Ponsonby, 's más társaival szövetkezve, jeles tehetségeinél fogva Pittnek 's a' ministeriumnak fő ellenzői közé tartozék; kikelt a' franczia had ellen, Irland egyesitése

mellett szólt, a' parlamenti reformot legnagyobb hévvel sürgeté. Midőn Burke, lord Fitzwilliam, lord Carlisle, 's mások Frankhon zendülő befolyásától félve Foxtól elváltak, Grey, mint a' whig-clubb, 's a' nép baráti társaságának tagja, állhatatosan barátja maradt annak, 's vele szövetkezve ellentálla a' habeas corpus-actának. Barátját Wilberforcet Pitt ellen védé 1800, a' dán és svéd háborut feddé 1801, a' neutralok jogai mellett szólván, melly tettéért a stockholmi polgárok emlékpénzt veréttek neki. Midőn Fox és Grenville képzék a' ministeriumot, G., most már lord Howick, az admirálság első lordja, 's a' cabinet tagja lön, hol hathatósan segité barátját a' rabszolgaság eltörlésében. Fox halála után annak helyébe lépett (1806) mint a' külügyek országtitoknoka; de a' ministerium két pártbol álla: Fox baráti békét kivántak, lord Grenville és baráti pedig Frankhon ellen való gyülölségeknél fogva azt nem engedék. Mivel ezen felül a' catholicusok ügyét is felvévék a' ministerek, elbocsátá őket a' király. Ezolta betegeskedése miatt nem igen vett részt a' közvitatásokban, 's még is sürgeté a' ministerek felelését a' Walchernbe menésért, kárhoztatá politicájokat Portugalia és Spanyolhon iránt, valamint a' Napoleon ellen való háborut 1813—15. A' királyné elleni perben, mint annak legékesebb szónoka, lépe fel a' felső házban, 's 1829-ben épen olly dicsőn szóla a' catholicusok felszabaditása mellett. 1830 Nov. 20. Wellington megbukta után, Nagybritannia első ministerévé nevezteték, melly méltóságában, jeles szabad lelkü férjfiakat vévén maga mellé, mindent elkövetett 's elkövet, hogy honja tekintetét kivülről megtartsa, belől pedig maradandó jólétet alapitson. Már eddigi munkálódása is örök hirt szerze neki nem csak honosai közt, hanem az egész pallérozott világban. Legujabb, legfelségesebb tette a' reform átvitele volt, melly 1832-ben történt, az angolnép erkölcsi erejét déli fényében mutatva. Grey általánosan becsültetik haszonvadászástól ment létéért, népies érzetiért. Az Allienbill ellen mondott beszéde, Juniusban 1816, remek darabnak tartatik. Barátjának Ponsonbynak testvérével házas, és számos familiája van.

Gribeauval (Ker. János), ingenieur és pattantyus, 1715 Amiensban született; a' királyi pattantyusság ezredének utépitő osztályánál tiszt lett, 's 1752 azt a' megbizatást kapta hadi minister d' Argensontól, hogy Berlinbe menjen, a' II. Fridrik által elsőben felállitott könnyü ezredes pattantyusság megvizsgálása végett. Ezen megbizatást nem csak legnagyobb szorgalommal teljesitette, hanem azon tartományoknak határairól 's erősségeiről nyomos értekezést is nyujta be visszajöttekor, mellyeket beutazott. Azután ezredesi helytartóvá neveztetett; nem sokára pedig mint a' pattantyusság és sánczhányó osztály generalja, királyának engedelmével austriai szolgálatba lépett, hova őt gróf Broglio ajánlotta, mivel akkor Mária Theresia, a' hétesztendős háboru kiütése miatt, ügyes pattantyus tiszteket keresett. Glatz megszállatásakor, az ő jeles rendeleteinek köszönhette Austria leginkább, hogy ezen hely, felső Silesia kulcsa, a' Burkusok kezéről elesett. — A' minák ásatása ügyében Fridrik majdnem határtalan bizodalommal követte Belidor rendszerét; Gribeauval pedig ellenkező bánásmódot gondolt ki, mellynek sikeres voltát a' következés megmutatta. A' Burkusok megszállották Schweidnitzet 's II. Fridrik maga vezette a' munkálkodásokat. Gribeauval, marsal Guasco fővezérsége alatt, védelmezte a' helyet. Itt egy földalatti küzködés támadt, mellyben mind a' király mind a' general saját rendszerét követte. Fridrik, Belidor methodusa szerint, négy mínát vetetett fel, de hijában; Gribeauval ellenintézetei megakadályoztak minden bizonyosan várt sikert, 's valahol csak a' király, ellenségeit föld alatt támadta meg, mindenütt hathatós ellenvédelemre talált, ugy annyira, hogy már az ostrommal fel akarván hagyni, ez iránt a' parancsokat is kiosztotta, midőn egy szerencsésen hajittatott bomba a' dolgot megváltoztatá. Egy puskaporos tárház a' levegőbe repült, 's olly rést csinált, hogy az Au-

striaiak magokat megadni kénytelenittettek. Gribeauval, mint fogoly, bemutattatott királyi ellenének, de ez azt, kinek elméje által nemileg felül haladtatott, néhány pillantatig nem akarta látni. Győzött azonban nem sokára a' nagy király lelkében a' jobb érzés; magához hivatá Gribeauvalt, 's asztalánál a' legméltóbb dicséretekkel tisztelé meg. 1762 a' császárné által G. tábornagy-segéddé 's a' Theresia rend nagy keresztes vitézévé neveztetett. A' béke megkötttetése után visszatért Choiseul meghivására Franciaországba, hol mint maréchal de camp 's a' pattantyusság főfelvigyázója, nagy érdemeket szerzett magának. Egy ideig kiesett a' kir. kegyelemből, inkább Choiseul és gróf Bellegarde mint ön vétke miatt; 's csak akkor jutott viszont régi munkakörébe, midőn XVI. Lajos lépett fel a' kir. székre. Kevéssel halála előtt a nagy fegyvertár főfelvigyázójává tétetett. Megh. Maj. 9. 1789. 54.

GRIES (Dietrich János), Tasso, Ariosto és Calderon fordítója, Febr. 7. 1775 szül. Hamburgban, hol atyja tanácsnok volt. 17 éves korában a' kereskedésre fordittatott, 's csak utóbb nyert viszont engedelmet, magát a' tudományokra adhatni. Az elmulasztottakat magán-tanulás által hozta helyre, 's már 1795 a' törvényeket hallgatá Jenában. Kora ifjuságától fogva szenvedélyes kedvelője volt a' hangának, utóbb pedig a' költés művészete bájolá meg. Némelly kisebb dalai Schlegel A. W. által lettek esmeretesek Jenában, 's azon tetszés, mellyet nyertek, nagyobbakra bátoritá. Azoknak egyike „*Phaëton*" által esmerkedett meg Schillerrel, ki azt az 1798-ki „Musenalmanach"-jába kérte; munkái közül ez volt az első, melly sajtó alá került. Azon pillantattól fogva egész életében barátságára méltatta őt Schiller. Nem sokára megjelentek tőle az „Új német Merkur" januariusi füzetében 1789 „*Quelle piume biancheggiere*" és „*La biondina in gondoletta*" olasz költemények fordítása, mellyeket Schiller a' következett füzetek egyikében megdicsért. Az 1798-ki év nyarát Dresdában töltötte, hogy a' remek rajzolatok és plasticus mivek gyakori nézegetése által, a' szép iranti érzésének mélyebb kifejlődését eszközölje. Itt támadott azon elhatározása, hogy a' Megszabadított Jerusalem-et az eredetinek versmértékében fordítsa le, mellyhez még ő előtte senki sem fogott. Ősszel Schellingtől kisértetve ment vissza Jenába, kinek barátságát Dresdában nyerte meg. Az elmellőzött törvényt Göttingában egy évig nagy szorgalommal olvasá, 's megnyerte 1800 Jenában a' doctori borostyánt. Most Wetzlarban, Bécsben és Regensburgban közelebbről meg akart volna esmerkedni a' birodalmi perek folyamatjával, de szándékában az ujonan kiütött (1800) háboru akadályozá. Visszatért tehát Wetzlarból Jenába, hol azonközben megjelent Tasso első része Frommannál. Nemzetsége viszonyai most olly állapotba helyezteték, hogy senkitől sem függve, egészen hajlandósága szerint élhessen, mivel a' hivataloktól különben is elzárni látszott őt hallásának naponkénti gyengülése. Annál szabadabban dolgozott most Jenában Tasson, mellynek utolsó kötete 1803 jelent meg. 1804 és 1805 fordításakét első kötetét adá ki Ariosto „Orlando furioso"-jának. 1806 Heidelbergbe költözött; itt elvégzé Ariosto fordítását, mellynek két utolsó része 1807 és 1808 jelent meg. 1808 utazást tett Schweizba és felső Olaszhonba, honnét Münchenen és Nürobergen keresztül visszament Jenába, 's másodszor nyomtattatá itt 1810 az ujonan kidolgozott Tassot. Azután Bojardo „Orlando innamorato" czimü munkájához kezdett, 's belőle 12 éneket le is fordított, mellyek az 1812-diki „*Morgenblatt*"-ban jelentek meg; de annak folytatásától elijesztette őt a' költemény óriási hossza, 's Calderon fordításába kapott, mellynek 1815 óta 6. kötete jött ki (Berlin). Tassojának 1819 a' harmadik, 1826 pedig már az ötödik kiadása jelent meg. Saját költeményei 's kisebb fordításai, részint Schiller „Musenalmanach"-jában, részint más zsebkönyvekben 's időszaki iratokban vannak lenyomatva.

— *no* —

GRIESBACHI FERDŐ, Badenben fekszik, a' regényes Renchvölgy-

ben, 20 hajlékkal. A' viz kellemesen élesztő izü, a' nyelven valamennyire csipős, igen vasas. Ha tárt edényben áll, toma (fatuus), kevessé sós izü lesz. Egy 32 latos fontban ezek a' létrészei: 6 3/4 kénsavanyos szikag, 1/5 sósavanyos szikag; 1 1/5 kénsavanyos mész, 10 9/10 szénsavanyos mész, 95/100 vasag, 22 7/10 köbhüv. szénsavany-gáz.

—j—a.

Grif, a' régiségnek mesés állata, melly a' közönséges monda szerint oroszlán altesttel, lábbal és körmökkel, sasfejjel és szárnyokkal, lófüllel és a' sereny helyett halszárnyakkal birt. Aelianus a' hátára fekete, a' nelyére veres, szárnyaira pedig fejér tollakat rak; Ktesias kék, fénylő tyaktollakat ád neki, és sasorrt tüzes azemekkel, 's több utóbbi irók még némellyet toldanak hozzá. Ezen könyv „*De rerum natura*“ szerkeztetője szerint nagyobb a' sasnál, első lábain nagy saskörmök, a' hátulsókon pedig oroszlán-körmök vannak; fészkébe achatot tojik; körmeiből ivőedényeket készitetnek. Olly erős, mondja Ktesias, hogy minden állatot megyőz, kivévén az oroszlánt és az elefántot. Indiát tarták hazájának 's azt hivék, hogy magas hegyeken fészkel, felnőtten soha sem, de fiatal korában meg lehet fogni és szeliditeni; hogy a' bérczek aranyát őrzi 's fészkét abból csinálja, vagy mások szerint, fél az aranykeresőktől 's fiait oltalmazza ellenek. Ezen mesés állat eredetéről a' többek közt Weltheim gróf és Böttiger okoskodtak. Az utolsó ez és más szörnyöket az indiai szőnyegkészitéstől származtatja, mivel az Indusok legrégibb idők olta gyönyörködtek szent állataik legtarkább összetételében. A' persa király udvarában illyen szőnyegeket látott Görögök, az ezeken lerazolt állatokat a' csudatelte India valóságos lényeinek tartották, 's rólok regéket terjesztének el. Hasonlólag támadtak az utóbbi arabeskek, grotteskek stb. — Annyi való, hogy a' grif Asiából jött Göröghonba, és pedig Dionysos kiséretében. Innét a' felvilágosodás és bölcseség példázója leve.

—j—a.

Grif keselyű, Kondor (Vultur gryphus), ragadozó madár, a' keselyük neméhez tartozó; feketés, a' szárnyak nagy része hamuszin, selymes nyakodra tiszta fejér; a' him, felső tarján kivül, melly nagy és fogatlan, orra alatt is bir eggyel, mint a' kakas. Ifju tollazatja barna hamuszin, 's ekkor nyakfodra sincs. A' nő (jérecze) taréjtalan 's egészen szürkebarna. Ezen faj nagyon magasztaltatik termete miatt, de az europai szakálos grifnél nem igen nagyobb (ez 10, az 15 lábnyi kiterjesztett szárnyszélességü). Az Andesek legmagasabb ormain lakik déli Amerikában; ez a' legmagasbra repülő madár.

—j—a.

Grimaldi (nemzetség), egyike azo nnégy nemzetségnek, mellyek Genuában a' fő nemesség közé számláltattak. A' későbben herczegségre emeltetett Monaco uradalom (980 tól fogva) 600 évnél tovább volt a' Grimaldi nemzetség sajátja. A' Grimaldiak és Fiescok szüntelen nagy szerepet játszottak Genua történeteiben, különösen a' Gibellinek és Guelfek közötti háboruskodásban, melly utolsó párthoz mind a' két nemzetség ragaszkodott. A' nápolyi királyságban, Franczia-és Olasz-országban volt gazdag birtokai még inkább nevelték a' Grimaldiak befolyását, kik közül több nevezetes férjfiak tüntek fel. 1) G. Raimund, első volt a' genuaiak közül, ki a' köztársaság hajó lobogóit a' gibraltari tengerszorulaton tul lobogtatá. A' francziaországi szép Filep javára, ki a' Flamlandiakkal hosszas vetélkedésbe keveredett, franczia admiral czim alatt 16 gennai 's 20 franczia hajóval elevezett Zelandba, hol a' flandriai grófot Guit, ki 80 ellenséges hajót vezérelt, megverte és elfogta. 2) G. Antal, hasonlóképen tengeri szolgálatban mutatá ki magát a' 14 század első felében. A' Cataloniaiak ellenséges indulattal mutatkoztak a' Genuaiak iránt, mellyet ezek nyomban, a' belső egyenetlenségek miatt nem boszulhattak meg, 's midőn későbben erre alkalmatos pillanat érkezett, G. Antal vette által a' hajósereg vezérlését azon megbizatással, hogy Catalonia partjait pusztitsa el, a' mit ő igen is hiven teljesitett. Egy

42 aragoniai hajóból álló sereget is megvert. De 21 évvel később ugy megveretett a' szövetséges velenczei és cataloniai sereg vezére Pisani Miklós által, hogy az egész genuai tengeri erőből csak 17 hajó menekedhetett meg. 3) G. János azon győzödelem által tette magát híressé, mellyet a' Po vizén a' velenczei admiral Travisani Miklós ellen kivivott, noha már akkor Carmagnola, az akkori idő leghiresb vezére, a' folyó partján készen állott, a' velenczei admiralnak segitséget nyujtani (Maj. 23, 1431). Szerencsésen el tudta ugyanis G. a' velenczei hajósereget a' párttól választani, ott, hol a' száraz földi erő állása volt (Cremonán alól 3 olasz mértf.), 's csak igy sikeresült neki az ellenséget megverni, 's 70 hajóját egyéb temérdek zsákmánnyal együtt elfoglalni. 4) G. Dominico, cardinal, érsek és avignoni alkövet, a' 15 században élt. Minekelőtte még ezen fényes hivatalokra jutott volna, reá bizta V. Pius az egyházi fejedelemség tengeri hajóinak fő felvigyázatát, 's G. mint püspök jelen volt a' lepantoi tengeri ütközetben (1521), hol — a' mint mondatik — bátorságát kimutatta. Meghalt 1529. — 5) Unokaöccse G. Geronimo 1597 Genuában született; 28 éves korában romagnai alkövet, később pedig albanoi püspök és romai kormányzó lön. VIII. Orbán által követségbe küldetett Német és Franczia-országba, 's itt való szolgálatai által cardinal-kalapot nyert. Mint a' romai sz. gyülés dékánja, 90 évü halt meg Aixban. 6) G. Miklós 1645 szül. 's 1706, XI. Kelemen által romai biborba öltöztetett. Meghalt 1717 's temérdek gazdagságot hagyott maga után. 7) G Geronimo 1674 szül. Mint követ a' romai udvar által Avignonba, Brüsselbe, Lengyel és Német-országba küldetett. Később mint cardinal a' bolognai legatiót igazgatá. Meghalt 1733. — Ezen Grimaldikon kivül e' következő hasonló nevüek találtatnak, kik magokat a' tudományokban vagy mivészetben kimutatták: 1) G. Giacomo 16-ik századbeli iró, kiről Tiraboschi nagy dicsérettel emlékezik. Bolognában született; papi hivatalra adta magát; megholt 1623. 2) János Ferencz, születése helyétől bolognainak neveztetett, a' 17 században élt, 's mint festő, épitő és rézmetsző jelesitette magát. A' festésben Correggiot vette magának példaképül, 's egy ideig Albanoval együtt dolgozott. Mint épitő, nem kevesebbé mutatta ki magát. Legjobb rajzolatai a' St.-Maria del Monte romai templomban vannak, 's a' parisi gyüjteményben is van néhány igen jeles darabja. Megholt 1680, életének 74 évében. Fia Sándor hasonlóan mint festő esmeretes. 3) Ferencz Maria, jesuita, 1613 Bolognában született, 's a' számtudományban tünteté ki magát. Ricciolinak segédje volt számtudományi dolgozásaiban; később egy munkát adott ki a' hold foltjairól, mellyeket máskép nevezett, mint már Hevelius. Még egy munkája van „Physico-mathesis de lumine, coloribus et iride aliisque annexis“ (Bologna 1665. 2 köt. 4. r.) Meghalt szülőföldjén 1663. 4) G. Ferencz, a' Nápolkirályságban született, a' 17 században élt, jesuita volt, 's mint latin költő esmeretes. Több pásztori és dramaticus költeménye van, mellyekből valódi elme tetszik ki. Mint a' jesuiták rhetoricai oskolájának tanitója halt meg 1738 Romában, mintegy 60 évü. 5) G. Péter jesuita, Civita-Vecchiában szül. a' 18 században, és sokáig térítő pap volt Keletindiában. Az regéltetik róla, hogy onnét visszajöttében, egy müszert talált fel, mellynél fogva 1751 Calaisból egy óra mulva Doverba uszott, vagyis inkább „repült“ a' levegőben. 6) G. Constantin, Nápolban született 1667 's ugyanott is halt meg 1750; törvénytudó volt, de a' történetirás, orvoslás és vallás dolgában is szép esmeretekkel birt. Leginkább azon vitája által lett híressé, mellyet a' Benedictinusok, mint az aristotelesi bölcselkedés követői ellen folytatott, kik akkor „Lettere apologetiche-“t adtak ki, mellyben Cartesiust 's elleneiket gyalázattal halmozák. Grimaldi pártfogolta a' meggyaláztatott Cartesiust, 's keserü elleniratiban a' jó szerzeteseket helytelenségekre birá. Még 7) egy Grimaldi Ferencz Antal élt

a' 18 században, ki Nápolban halt meg, 's ezen városnak és országnak alkotmányáról irt jeles munkája által tette magát esmeretessé. —*no*—

Grimm (Fridrik Melchior, báró), jeles esmeretekkel birt és sok nevezetes személyekkel összeköttetésben állott férjfiu, Regensburgban született 1723, 's Gothában halt meg 1807. Szegény szüléi gondosan nevelteték, 's minekutána tanulását végezé, és „Banise" szomorujátékáért Németországban kigunyoltatott: a' lengyel király cabinetministerének, gróf Schönbergnek fiait Parisba kiséré. Itt megesmerkedett Rousseauval, ki őt Diderotnak, báró Holbachnak, Epinay Asszonynak 's más nevezetes személyeknek bemutatá. Gróf Friesen, állandó fizetés mellett titoknokának nevezte ki, melly állapotjában több fönemüekkel társalkodván, leginkább a' szépnemnek vágyott tetszeni, 's ezért elég hiu volt arczkenőcs használatára is vetemedni; mi okból Tyran le blanc csufnevet kapott. Grófja halála után herczeg Orléans titoknoka lön. Ekkor kezdé irni tudományos bulletinjeit több német herczegek, különösen pedig a' gothai herczeg számára, mellyek „Feuilles de Grimm" név alatt több leiratokban köz kézen forogtak. Nagy Fridrik, III. Gusztáv, és az orosz császárné, nagyra becsültetésének legnyilvánosb jeleit adák. 1776 a' gothai herczeg báróvá, felhatalmazott ministerévé nevezte őt a' fr. udvarnál, melly hivatalát a' revolutio idejéig — a' midőn Gothába vissza kellett mennie — férjfiasan viselte. 1795 az orosz császárné nevezte ki felhatalmazott ministerének az alsó szász kerületnél, 's holtig folyvást tartó levelezésben volt vele. Hivatalát I. Pál alatt is viselte, mig nem egy fájdalmas betegség egyik szemétől megfosztotta, 's minden hivatallal felhagyni kénytelenitette. Hátra lévő éveit Gothában élte le, a' mennyire ereje engedé, mivészettel és tudományokkal foglalatoskodva. Nagy mennyiségü iratainak homályban léte valódi veszteség. Emlitett bulletinjei halála után szakaszonként adattak ki, valamint egyéb némelly napfényre jöhetett iratai is. 54.

Grimm (Jakab Lajos Károly), kasseli választó fejedelmi könyvtárnok, Hanauban szül. 1785. Német grammatikája által (I. r. Göttinga 1819, uj kiad. 1822) halhatatlan nevet szerzett magának a' német nyelvvizsgálat történeteiben. Nem csekélyebb érdemü az ó német literaturára nézve, testvérével Vilhelm Károllyal (szül. Hanau 1786) együtt készitett „*Deutsche Sagen*" czimü munkája is (Berlin 1817—18, 2 köt.). Harmadik testvérjek L. Emil „*Bildnisse göttinger Professoren*" czimü munkája által (Göttinga, 1824. fol.) tette magát esmeretessé. 54.

Grimod de la Reynière (Alexandre Balthasar Laurent), ujabb Franczia ország legelmésebb epicureusa, a' romai Arcadiaiak és több tudós társaságok tagja, született Parisban 1758, 's fia volt egy főhaszonbérlőnek. Kezei hibások lévén, még is rendkivül ügyesen tudott álujjakkal rajzolni, irni és ételeket bonczolni. 1780-ig ügyvéd volt, de egy igen epés irományáért megfeddetett. Azolta teljes függetlenségben élt, egészen litteraturára adva magát, tudós öszvejövetelekbe, szinházakba és a' du Caveau kávéházba járván. Ha ezen különcz, szülőinek fényes körében megjelent, balgatagnak 's szemérmesnek mutatkozott, 's mély tisztelkedésekkel gunyolta ki a' főbb ranguak kevélységét. Ez időben egy csaknem elhiresült vendégséget ada, mellyre csupán polgáriak voltak hivatalosak. Máskor meg egyedül fő ranguakat hiva magához, a' midőn egy feketére bevont teremben kinek kinek egy koporsó volt háta megett. Egy ideig atyja házában kalmárságot is üzött. Étvágya olly nagy volt, millyen csak Apiciusé és Vitelliusé lehete. A' revolutio alatt csendesen élt. Bonaparte kormányja első éveiben „*Almanac des Gourmands*" czimü elmés munkája által egész Európában elhiresült (1803—12, 8 köt. 18.). A' vagyonjokkal becsületesen élni nem tudó szerencse-kedvenczek számára irta 1808, „*Le manuel Amphitryons*". Az inytudomány, mint azt Montaigne nevezé, előmozditása kedveért, juryt állita fel finom izlésüek — degustateurs — ekből, melly a' Rocher de Cancaleben

kiválasztott táblánál tarta hónaponként ülést, hol komoly harczbirák és kecses szinjátszónék valami jóizü salmi vagy finom blanc-manger felett fekete és fehér golyókkal olly innepélyesen szavaltak, mint valaha a' romai tanács az ismeretes Türbot-ülésben. 1814 olta falun lakott, tudományokkal foglalatoskodva.

Gritti (Lajos). A' velenczei doge, Gritti Endre, még minekelőtte a' fő méltóságot honjában elérte volna, Istambult mulattában egy rableánnyal fiu gyermeket nemzett, a' ki Lajos nevet kapott, az apja költségén neveltetett és oktattatott Olaszországban, azután pedig ragykövesz álképe alatt Istambulban vetvén meg lakását, tulajdonképen titkos ügyésze vala a' velenczei köztársaságnak. Szerelemfajzat létére is viselé apja nemzetségi nevét. Vallott keresetének mivolta bejáratossá tevé őt a' török nagyokhoz; fürge esze pedig, bő tudománya, sokféle nyelvesmerete, sima hajlékonysága megkedvelteték őt főképen Ibrahim nagyvezérrel, és ez által magával a' szultánnal, II. Solimannal. Mihelyt Zápolya János küldöttje, Laszki Jeronim, Istambulba érkezett 1528, a' szultán pártfogását keresni megbizójának austriai Ferdinand ellen: azonnal megesmerkedett az ottani előkelő ragykövésszel. Tudta ő t. i., hogy asszonyok nagy behatással birnak a' férjfiakra, ékességek pedig az asszonyokra. annakokáért szemkecsegtető ajándékokkal kiváuván a' hatalmas fő emberek nőj nek kedveskedni, természetes vala, az effélékkel bánóval gyakor viszonylatba jönnie. E' viszonylat közben hamar kinyomozvan a' visla Olasz a' lengyel jövevény szándékát, tanácsadója, biztatója, 's vezetője lön az udvarjárás bódulatos tekervényein. Bevezette őt a nagyvezérhez és egyéb előkelő basákhoz; a' kik midőn a' szultán oltalma díjául évenkénti adót kivánnának, a' Soliman lelkét jól esmerő Gritti sugalására azt válaszolta nekik Laszki: hogy János király készebb volna Magyarországot a' lovászának engedni, mint magát adófizetésre kötelezni; 's hogy olly hatalmas és gazdag urnak nem pénzért, hanem minden aranynál becsesebb dicsőségért illenék pártolni azt, a' ki, keresztény fejedelemtársait elmellőzve, előkelőleg ő hozzá folyamodott. E' negédes kifejezmények Ibrahimtól a' szultánnak bemondatván, kivánatot gerjesztettek benne, látni az embert. Igy Soliman elejébe kerülvén Laszki. szerencséje lett, kivánt véget érni a' rá bizott dologban. Magyarországra indulván tehát 1529 Soliman, János király oltalmára, Grittit magával hozta, 's Buda megvétele után védelmül a' várban hagyta 3000 török katonával. János király Grittit, mint Soliman kedves emberét, nagy becsben tartá, fő kincstárnoki 's fő hadvezéri tisztséggel és méltósággal felruházta, sőt 1532, Lindvai Bánfi János nádorispány halálával, nem hajtván Nádasdi Tamásnak és több fő embereknek okokkal támogatott ellenzésére, Magyarország igazgatójává tette. Ezen a' fokon elváltozott Gritti magaviselete, 's előtünt addig palástolt nagyravágyása, 's boszuállást szomjuzó gőgje. Mert először üldözni kezdte azokat, a' kikről tudta, hogy ellene szegültek felmagasztaltatásának, és Ártándi Pált és Balást, 's Athinei Simont, a' király tudta nélkül, önhatalmasan kivégeztette. Nádasdival is ugyan azt vala teendő; de ez, az igazgató titoknokjától megintetve, még jókor általment Ferdinandhoz. Azután, hogy kitérjen a' nemzet ujongó gyülölsége elől, országos foglalatosságok szine alatt Istambulba távozott; a' honnan 1534 visszatért 7000 fegyveres emberrel. Vele valának, és egy egy csapatot vezérlének, Dóczi János és más főrendü Magyarok is; a' kik, be lévén avatva Gritti alattomos szándékába, hogy, Solimannál való nagy kedvességében bizakodva, János király elsikkasztásával magához ragadja a' királyi méltóságot, tőle várt felmagasztaltatások reményében egészen neki szántak vala magokat. Gritti a' Havasalföldön keresztül Erdély felé intézte utját; mindenütt, a' hová érkezett, nagy gőgöt és elbizottságot mutatott; és szétküldött parancsiratok által felszólította az erdélyi fő embereket és városokat, hogy fogadására elejébe menjenek, vagy képviselőket

küldjenek. János király meghagyásából elejébe ment Brassó alá számos kisérettel Czibak Imre, erdélyi vajda, egyik fő ellenzője Gritti Lajos akkori méltóságának, de a' kinek ez addig még nem árthatott vala. Mindazáltal csak eltávozta után a' nyájasan fogadott tisztességtevőnek ütött ki az igazgató gyülölsége. Mert midőn sátorába visszavonulva, meghittjei előtt levévén fejéről süvegjét, és azt kezeivel szét vonogatván, igy szólott volna: „ebben két fő meg nem fér; szükség tehát hogy egyre illesztessék", kapott e' kifejzményen Dóczi János, Czibak Imre régi halálos ellensége, 's a' hihetőleg más felé irányzott nyilatkozatot az erdélyi vajdára alkalmazván, könnyen megnyerte a' rovástartó Gritti engedelmét, ennek megölésére (l. Czibak Imre). De ezen engedelme vesztét okozta az igazgatónak. Mert Czibak megölettetése hirére, annak rokonai 's jóakaróji véres kardot hordattak szerte az országban, és boszuállásra hivták hontársaikat. Rövid idő alatt 40 ezer ember gyült a' hivásra öszve, nem csak Magyarországból és Erdélyből, hanem a' szomszéd Moldvából és Havasalföldről is. Melly sokaság midőn Majlát István vezérsége alatt utját állaná a' Buda felé tartó igazgatónak, bévette ez magát Megyesre. Azonban a' város falai csak rövid ideig tartó óltalmat nyujthattak neki. Mert betörvén oda a' vivók gyülölségtől élesztett vitézsége, kézbe került Gritti Lajos, és czigány hóhéroktól kivégeztetett; a' nála lévő sok drágaság zsákmányul jutott hóhérainak; két fiát, Antalt és Endrét, a' moldvai vajda Péter fogva vitte magával, kevéssel azután pedig megölette. Egyébiránt a' megyesi betöréskor Dóczi János szétszaggattatott a' dühödt sokaságtól, és Grittinek többi kisérőji is közel mindnyájan odavesztek. *Fábri Pál.*

Gróf, Németországban régenten egy neme volt az albiróságnak, mellyre a' nép (mert ez választá őt, legalább némelly törzsököknél) egy férjfiat állita, ki hivatalban őszült meg, 's innét a' közvélemény szerint Grau, Grav nevet viselt, miből azután a' mai graf, vagy rosszul magyarositva a' gróf nevezet származott. (l. Gau). Mások a' gróf szót γεάφειν-tól származtatják, mivel a' régi franczia-deák szó *graffare*, miből *graffarius*, 's *greffier* lett, annyit tesz, mint: irni. (Eldönthetlenül igaz, hogy ezen szó graf, gróf, a' szász *gerefa* szótól jön, melly beszedőt, 's később birót jelentett). Mások azt állitják, a' Francziák tettek volna elsőben grófokat, a' Romaiakat utánozván, hihető azon okból, mivel a' graf latinul *comes* (kisérő). Azonkivül Hadriannak mindig voltak néhány tanácsnoki, kik vele ide 's tova utaztak, melly kiséret *comitatus Caesaris* a' jelesbek pedig közülök *comes* nevezettel illettettek. Ezeket mozditá a' király udvaránál hivatalokra, 's mint helytartóit némelly tartományokba 's városokba küldé el. De a' német grafok sokkal idősbek mint a' comesek, 's még mi előtt a' Francziák uralkodó nemzet lettek volna, Németországnak már voltak grófjai, 's azoknál csak kevéssel nyertek különböző rendeltetést. Utóbb nem a' nép által választattak, hanem valamint a' herczegek, a' király által neveztettek ki a' grófok is, 's a' ganok biráji lévén, a' király nevében uralkodási jusokat gyakoroltak. A' grófság tehát ezentul királyi hivatal lett, melly a' királyi parancsok teljesitésével 's igazságszolgáltatással foglalatoskodott. A' Karolingiak ideje után is megmaradt ugyan a' hivatal és név, de különbféle nemei szerint választatott meg. Leginkább jelessé tevék magokat: a' pfalzgrafok (nádor-grófok), udvarbirák, kiknél minden törvényes ügyet be kellett jelenteni, előbb mintsem az a' király eleibe jnthatott volna, hogy megitéljék: valljon szükséges e, hogy arról a' király hozzon itéletet; továbbá a' markgrafok (határgrófok); landgrafok (kik csak a' 11. században fordulnak elő), a' herczegek helyett lévő belső tartománybeli tisztviselők; burggrafok (vár grófok), 's más kisebb nemü tárgyakra ügyelő tisztviselők (grafok). Hogy az ezen országos tisztek által történhető igaztalanságok 's részrehajlások megakadályoztassanak, a' császárok 's királyok

gyakran magok is tartottak törvényszéket tartományaikban, vagy pedig nyomozó tiszteket küldöttek oda. Lassanként ázonban nevekedett a' grófok és herczegek hatalma, hivatalaikat örökölhetővé kezdették tenni, a' császár hatalma alól elvonták magokat, 's a' nekik kölcsönözött erőt, nem mint királyi tisztviselők, hanem mint önjogu személyek használgatták. Midőn a' 12-ik században a' gauok (vidékek), — mint az országnak politicai felosztása, — megszüntek: a' grófoknak törvényhatósági kormányzása csak saját jószágaikra terjedett, 's azon személyekre, kik véduraság és öröklési igazságszolgáltatás utján tartoztak hozzájok. Ha kerületjekben sok illy javaik 's személyeik voltak, ezekből uradalmak támadtak, 's a' grófok már nem kerületjekről, hanem önjószágokról nevezteték magokat. Mindazáltal sokan ben maradtak némelly ollyan jogok gyakorlásában, mellyek előbb őket, csak mint császári tisztviselőket illették, hova leginkább a' vadászat és erdőtilalom, a' vérhatalom (élet és haláljog), a' vámszedés és őrcseléd tartás tartoztak. Ezek használata által vettetett meg a' grófok országos nagyságának alapja; igy támadtak lassudan az uralkodó és landgrafok, kik közül némellyek későbben herczegi, választó fejedelmi és királyi méltóságra emelkedtek fel. Minekutána a' Németbirodalom elrendeztetése megerősittetett, mind ezen országos elsőséggel felruházott grófok a' fő nemesség közé tartoztak, 's mint illyenek az országgyüléseken is részt vettek; de a' herczegi tanácsban csak összeleges (curiat), nem pedig fejenkénti (viril) szavazatjok volt, melly elsőből a' westfaleni békéig csak kettő, annak megköttetése olta pedig négy számláltatik. — Mikor csuszott légyen be hozzánk Magyarokhoz a' g r ó f i nevezet, 's legelsőben kiket illethetett, bizonytalan; de az minden kétségen tul van, hogy a' szomszéd Németekkel együtt telepedett meg, 's honosodott idővel hazánkban; noha ezt régibb irásokból (a' józan okoskodáson kivül) bebizonyitni felette nehéz volna, azért, mivel a' magokat hajdan grófoknak (habár igazságosan) nevezők, igen gyéren hagytak magok után magyar emlékiratokat, a' latin c o m e s szó lételének idejéről pedig igen hibásan következtetnők a' gróf szónak azzal egykoruságát. —*no*—

Grönland, Dánország felsősége alatt lévő földsarki tartomány, 300 nsz. mf. parttájékkal (nyugoton) 's mintegy 20,000 nsz. mf., melly most Amerikához számláltatik. Miolta Parry hadnagy 1819 Baffin öbléből Lancaster szorosán keresztül a' földsarki tengerre evezett, bizonyos, hogy Grönland Amerikával nem függ öszve, hanem sziget. A' mennyire most esmeretes, az éjsz. sz. 59° 38'-tól a' 78° -ig terjed. Dél felé egy Cap Farewel nevü fokban végződik. Ettől nyug. partja éjsz. felé Davis szorosáig és Baffin öbléig terjed. Grönland egy közepén déltől éjszaknak futó hegylánczról két részre osztatik, 's már 800 eszt. előtt két gyarmat telepittetett meg rajta Norvegiától és Daniától, egyik nyug. másik kel. partján. A' szárazon, középen átmenő bérczeik miatt, nem volt öszveköttetés köztök, hanem csak tengeren. Egy 1824 Grönlandban talált kő, melly most az éjsz. régiségek kopenhagai muzeumában van, bizonyitja Grönlandnak Scandinaviától való jókori felfedeztetését. A' nyug. gyarmat, különbféle sorsai után, még most is fenáll. Déli részében, a' Frith folyóig (68°) a' népesség 3583 lelket tett 1811—1813; éjsz. Grönlandban nem volt több 3000-nél. A' 67—69° -tól kezdve a' tartomány lakatlan. A' kel. gyarmat sorsa, melly 1406. 190 faluból állott 's egy püspökje, 12 egyházi megyéje és 2 klastroma volt, azon idő olta homályban van. Ez ideig 16, Norvegiától küldött püspök következett egymás után; a' 17-ik, jégtől feltartatván, nem érte el többé a' szárazt. Hijában igyekeztek dániai hajósok a' 16 és 17 száz. a' kel. parton kiszálni. Az utolsó, 1786, Lövenörn kapitány által, a' dán országlás parancsolatjára tett próba, hasonlóul szerencsétlenül ütött ki. Csak annyi van tudva, hogy a' 16 század közepe táján még fenállott a' gyarmat, jóllehet már akkor 150 eszt. olta az egész többi világtól külön válva volt. Ezen elveszett kel. Grön-

landnak Egger 1794-ki jutalomirása szerint, a' nyug. parton lévő mostani Julianeshaabnak kell ugyan lennie; hanem egy, a' drezdai könyvtárban lévő kézirat szerint (mellynek szerzője hihetőleg Juel Pál) a' régi gyarmat, Österbygde, valósággal Grönland kel. partján feküdt. Egy 14 századbeli utazó, Zeno Miklós, leírja az akkori Grönlandot. 1818 Angolország, mivel az éjsz. földsarknál a' jég fogyott, utazókat küldött a' földsarki tengerre, kiknek az éjsz. földsarkig kellett volna előnyomulniok; hanem kivánt következés nélkül tértek vissza. Ellenben ifjabb Scoresby kapitány (l. „*Journal of a voyage to the northern whalefishery*". 1822, jegyezetekkel fordítá Kries, Hamburg. 1825) a' kel. partot 1822 jégtől szabadon találta, 's a' 75° -tól délfelé le a' 69° -ig beevezhette 's pontosan megvizsgálhatta. Ezen felfedezőnek köszönhetjük a' legujabb 's legbizonyosabb tudósítást kel. Grönlandról, melly által Eggernek ellenállítása megczáfoltatott. A' térségen buja fünövést talált; de emberi lakosokat sehol sem; mindazáltal elhagyott lakhelyeket, vadász és házi eszközöket, sőt egy fa koporsót is lelt. Sabine angol kapitány leírja kel. Grönlandot az é. sz. 72° -tól a' 76° -ig. A' szünteleni jég miatt ez is lehetetlennek találta a' kel. parthoz, a' 74° -on felül, közelíteni; egyébiránt nyomozódásai bizonyossá tették, hogy a' tengernek nincs folyása, melly a' jeget azon partoktól lefelé hozná. Grönlandnak nyug. partján is elszakadt a' Norvegiával és Islandal való összeköttetés a' 14 századi azon kegyetlen döghalál miatt, melly fekete halálnak neveztetik. Erzsébet királyné alatt Forbisher és Davis ismét felfedezték Grönlandnak ezen partját; azolta semmi sem történt e' tartomány közelebbi megvizsgáltatására, mig a' dán országlás segitségével 1721 Egede János predikátor 2 hajóval a' 64° 5′ -nél, a' Baall folyója mellett, az első europai gyarmatot „Jó reménység (Godhaab)" névvel meg nem telepitette. Egede ott olly emberfajt talált, melly hihetőleg nyugotról jött ide a' Davis szorosán keresztül, 's a' labradori Eskimókkal törzsökére 's nyelvére nézvé atyafias volt. 1733 a' Herrnhutiak is mertek Zinzendorf gróf ösztönözésre ezen kietlen partokon uj lakókat megtelepiteni. Most Grönland nyug. partján 20 gyarmat van, mellyek közül a' legdélibb, Lichtenau, az é. sz. 64° 34′ alatt fekszik. Mindjárt felette esik a' második gyarmat, Julianens Haab (Julianen reménysége), mellynek szomszédságában most is lehet egy hajdani islandi vagy norvegiai templomnak omladékait látni. Azután következnek, mindig beljebb éjsz. Fridrik reménysége, Lichtenfels, Jó reménység, Ujherrnhut, Zuckerhut, Holsteinburg, Egedesminde, Krisztián reménysége, Jakobhaven, Omenack és Upernamick az é. sz. 72° 32′ alatt, és igy legéjszakibb gyarmat, de a' mellyet most az Europaiak oda hagytak, 's még csupán Grönlandiak laknak. A' déli grönlandi helytartónak lakhelye Jóreménység, 's az éjsz. grönlandié Guthaven, Disko szigetén, az é. sz. 70° alatt. Az egész parton 5 protestans templom van, mellyekben az evangelium grönlandi és dán nyelven hirdettetik. A' Herrnhutiaknak imádságházok van Lichtenauban, Lichtenfelsben és Ujherrnhutban. Az eredeti lakosok, kiket a' legrégibb islandi és norvegiai irók Skrellingeknek neveznek, az Eskimók néptörzsökéhez tartoznak, kik Amerikának egész éjsz. részében a' nyug. partig elterjedtek. Kicsiny termetüek, fekete, hosszu és tömött hajok van, szemeik feketék, fejek felette nagy, lábszáraik vékonyak 's testek bőre barnás sárga és csaknem olajzöld szinü. Az utolsó mindazáltal részint azon mocsoknak, mellyben élnek, részint élelmeknek és szokásaiknak következése, mivel mindig szalonnával és halzsirral bánnak. Az asszonyok, ifjuságoktól fogva terhhordásra szorittatván, ez által olly széles vállakat kapnak, hogy ezek 's öltözések miatt minden asszonyi formájokat elvesztik. Nyargalócz vagy tengeri borju bőrbe öltözködnek. Ebből van mind a' két nemnek rövid ruhája, nadrágja, harisnyája és csizmája. Nagy hidegben ezen öltözet alatt még madárbőrből, főképen dunnalud, tengeri holló és papagáj-buvár bőrből készült inget is viselnek. Télen kőházakban laknak, mellyeknek falai két

lábnyi vastagok, fedele gyepes föld és kézen 's lábon kell belőjek mászni. Ritkán vannak ezen házaknak ablakaik, mellyek czethalak és tengeri borjuk beléből készíttetnek. A' ház nem magasabb 6 l-nál, 12 l. széles és épen olly hosszu. Csak egy szobából áll, mellynek egyik falánál lévő tengeri borju bőrrel bebuzott padja, asztal és ágy eszszersmind. Szünetlenül pislog benne egy halzsirmécs, 's a hévség, melly a' lakosok nagy kigőzölgésétől neveltetik, az Europaiakra nézve türhetetlen. Ehez jő a' a vágó marha és szemet utálatos büze; továbbá a' temérdek sokaságu féreg 's piszok, mellyel ruhájok és testek teljes. Ha a' hó elolvad, a' mi rendszerint Majus közepén szokott történni, leszakad a' ház fedele, 's ekkor a' grönlandi lakos nyári lakóhelynek sátort készit, melly tengeri borjubőrrel van fedve 's belől épen ugy alkotva, mint téli háza. Házi eszközeik igen együgyük, de czélirányosak. Nyilakból és kézivből, láncsákból, hajitó dardákból és szigonyokból állnak Sajkáikat deszkából csinálják, halcsonttal szegzik öszve és tengeri borjubőrrel huzzák be, 's legdühösebb szélvész idején is igen ügyesen tudnak velek bánni 's bátorságosan evezni. Ha a' tenger befagy, 6—8 mf.-re is el szánkáznak, szánjaikba kutyákat fogván. Olly nagy ezen állatoknak gyorsasága, hogy 9—10 óra alatt 14 német mf.-et haladnak. A' nép nyelve ugyan az, mellyen az Eskimok és a' Hudson öblénél lakók beszélnek. Ezen nyelvnek nyomát Amerikának éjsz. nyug. partjáig és a' Nutka szorosáig lehet találni. Csudálásra méltó benne a' formák különbfélesége, az igékre és névmásaira nézve. Igen babonás hitűek lévén, bübájosokat, kik papjaik és orvosaik egyszersmind, hisznek a' Grönlandiak. A' legfőbb valóságról igen durva megfogások van. — Az éjszakkel. szelek télen gyakran olly hideget okoznak, hogy Fahrenheit hévmérője a' fagyponton alól 48-ra esik. Ellenben a' nyug. szelek, mellyek a' Davis szorosán keresztül funak, mindig nedvesek és lágy időt hoznak. Minden hegyek és kősziklák alapja finom szemü gránit gneiszal, csillámló palakő, fejérkő 'sat., mellyek közt ritka ásványok találtatnak, mint: sok mágnesi vaskő, gadolinit, cirkon, allanit, schörl, turmalin, legszebb granátok, sodalitok, dichroitok és legszebb égkék szinü hypersthenek. Scoresby az eredeti hegyeknek minden fő és alnemeit találta, gneisztól kezdve agyagpalakőig. Fanemü növények közül csak a' kőrös-, nyir-, fenyő- és törpe füzfát emlithetjük. Átaljában alig lehet a' virágzó 's nemesebb plánták számát 200-ra felvinni, ellenben a' tökéletlenebb szárazi és tengeri plántáké számtalan. Az állatok országa, az emlős állatok közül földsarki rókát, fejér nyulat, nyargalóczot, fejér medvét, rozmárt, tengeri borjut és nárvált ad. A' grönlandi czethal temérdek sokasággal uszkál tengereiben. Madarai közt legnevezetesebbek: a' sirály, buvár, hojsza vagy szélvészmadár, pelikán, vereslud, dunnalud, papagájbuvár 's grönlandi galamb. Szárazi madarat igen ritkán lehet látni. Halai közt a' havasi pisztráng, földsarki pisztráng, kablió, dors, gadócza és sell nevezethetnek. A' kivitel: halcsont, halzsir, szalonna, tengeri borjubőr, fejér medve-és nyargalóczbőr, dunnalud-toll és nárvál szarv, mellyekért liszt és kenyér, thea és kávé, ser és főzelék, továbbá puskapor és ón, minden vasmivek, vászon és pamut, posztó és üveg vitetnek be; 's még is ugy számoltatik fel, hogy ezen csere-kereskedésben a' Grönlandiaknak van hasznok, mert a' grönlandi portékák becse, mellyek eszt. Kopenhagba vitetnek, 200,000, a' Grönlandba szállittattaké pedig 85,000 tallérra tétetik. *L.—ú.*

Gronov (Gronovius) több hires criticus és nyelvtudós. János Frdrik, egy a' legelső régiségbuvárok közül, Hamburghan szül. 1611; az alsóbb tudományokat Leipzighan 's Jenában, a' törvényt pedig Altdorfban hallgatá; egy ideig Hollandhan 's Angolhonhan tartózkodott; beutazta Francziaországot és Olaszhont, 's azután Deventerben a' történetirás és ékesszólás tanitója lett, honnét 1658, Heinsius halála után, ennek helyére Leidenbe ment, 's ott 1671 halt meg. Széles esmereteivel, fáradhatlan szorgalmat 's szeretetre méltó nyájasságot kapcsolt egybe. Több

romai irók munkáinak általa eszközlött kiadásán kivül, Hugo Grotius „*De jure belli et pacis*“ czimü könyvéé, jegyzetei miatt méltán dicsértetik. — Ennek fia, Jakab, Deventerben született 1645, 's itt és Leidenben tanult, honnét Oxfordba és Cambridgebe ment. Itteni nehány havig tartott maradása után visszament Leidenbe, hol Polybiusnak egy kiadása jelent meg általa, 's olly tetszést nyert, hogy kiadója hivatallal kináltaték meg Deventerben; mellyet azonban ő Franczia-, Spanyol- és Olaszhonba utazása tekintetéből nem fogadott el. A' toscanai nagyherczeg, egy tanitói székre hivá meg Pisába; de ezt 1679 oda hagyta, 's Leidenben a' szép tudományok tanitója 's 1702 az egyetem földleirója lett. Itt halt meg 1716. Ezen tudós és munkás criticus, sok régi irók munkáinak kiadatására ügyelt fel; nevezetes gyüjteményet „*Thesauri antiquitatum graecarum*“ adott a' közönségnek (Leiden 1697, 13. köt. fol.) és Grævius (l. e.) gyüjteményeinek kinyomatását is eszközölte. De voltak némelly gyengeségei; engedelmet vön magának a' legérdemesb embereket is, mint Henricus Stephanust, Spanheimot, Vossiust, Salmasiust, Bochartot 's Graeviust megtámadni és ócsárolni. — Fia Ábrahám, Leidenben született 1694, 's ugyan itt halt meg, mint egyetemi könyvtárnok 1775. Justinus, Pomponius Mela, Tacitus és Aelianus munkáinak kiadása által, ez is jeles nyelvtudósnak mutatkozott.

—*no*—

Gros (Jean Antoine), David tanitványa 's korunk legnagyobb csatafestője. Mivészi igyekezete, tánitójáétól egészen különböző irányt követett. Késöben, szinte a' megszólamlásig hasonló melyképek által tette magát esmeretessé, 's csak azután kezdett tulajdon nemü 's gazdag alkotásu rajzolataihoz, mellyre nézve — látszólag — Veronese Pált választotta magának példakép gyanánt. Legelső e' nemü, dicséretet nyert munkája, a' jaffai ragadó nyavalyások 1804 kiállitott rajzolata volt; ez köz figyelmet gerjesztett 's az országlás által vétetett meg, mellytől egyszersmind az abukiri ütközetet kapta feladásul. Ez mintegy 14 hó mulva készült el, az első lelkesedés tüzével. Az általa rajzolt eylaui ütközet igen nagy behatásu, noha a' jó izlés, a' sok csonkultakra nézve, ellene kifogást talál. 1814, I. Ferencz és V. Károly St. Dénis apátságot meglátogatása ábrázolatát tevé ki. — A' királynak 1815 Mart. 20-dika éjjelén történt elutazása, uj munkára szolgáltatott neki tárgyat, mellyet 1817 állitott ki. 1824 a' Genoveva templomban egy 3,250 lábnyi tért elfoglaló kuprajzolatot végzett el, mellynek minden egyes tárgyát szálasan (colossal) kellett rajzolnia. Ez a' franczia királyi széket védő Genovevát ábrázolja. Clovis, nagy Károly, sz. Lajos és XVIII. Lajos az Angoulême herczegasszonnyal, teszik a' fő képcsoportot. Midőn Károly ezen rajzolatot látá: mivészét bárói czimmel üdvezelte, 's a' minister a' rajzolat árrához (100,000 franc) még 50,000 fr. adott. Ezen mivésznek minden rajzolatai, merész festés és a' szinezetek ereje által hóditók. Gros tagja az academiának 's becsületrendnek, és tanitója a' rajzolás és képfaragás mivészségének. 54.

Grotius vagy Groot (Hugo), egyike a' legvalódiabb tudósok 's kormányfiaknak, Delftben született Apr. 10. 1583 nemes nemzetségből, 's felette jó nevelésben részesült. Már 15 éves korában köz tetszést nyert bölcselkedési, számtudományi és törvényes vitázataiban. Következett évben Barneveldt hollandi követtel Franciaországba ment; megnyeré magaviselete 's elméje által IV. Henrik kedvezését, 's csuda gyanánt bámultatott mindenütt. Visszajövetele után, mint 17 éves ifju folytatá az első pert 's 24évében főügyvéd lett. Ezen időben a' remonstransok, 's azoknak ellenei nyugtalaniták Hollandot. Barneveldt a' remonstransokat védte, 's a' pártjához állott Grotius gyámolitá őt iratai 's tekintete által. Ez azon perbe keverte, melly Barneveldt fejevételével végződött 1619, 's nekie is élte hosszáig tartó fogságot rendelt Löwenstein várában. Innét szerencsésen elszökött, azon szekrénybe rejtezve, mellyben neje,

számára könyveket küldött. Minekutána egy ideig a' catholicus Német alföldön szerte bolyongott, Franciaországba ment, hol XIII. Lajostól 3000 livre nyugpénzt kapott. Sokáig hijában igyekeztek őt a' hollandi követek a' király előtt gyanussá tenni; de végre Richelieu, kinek nem hizelkedett eléggé, kinszerité őt az eltávozásra, 's 1631 nyugpénze is megtagadtatott. Ekkor visszatért honába, mivel Fridrik Henrik oraniai herczeg jóakaratjába helyezé bizodalmát, ki néki egy részvevő levelet irt. Azonban ellenségei örökös számkivetésre kárhoztaták. G. Hamburgba ment, hol őt a' dán, lengyel és spanyol királyok megkisértették, hogy birodalmokba költözzék; de canczellár Oxenstjerna védelme 's Christina királynénak a' tanultsághoz vonszódása arra határozák, hogy a' herczegné szolgálatjába álljon. 1634 Stockholmba ment, hol statustanácsossá 's a' fr. udvarhoz követté neveztetett. Ezen választás ellenére volt Richelieunek, mivel nem örömest látta azon férjfiut visszatérni, kitől előbb a' védelem 's a' Fr. országban maradhatás megtagadtatott. De Oxenstjerna nem akart más követet kinevezni, 's G. megjelent Parisban 1635 Mart. Itt követségi hivatalát 10 évig viselé 's mindenek tiszteletét megnyerte. Svédhonba Hollandon által visszamentekor, Amsterdamban a' legnagyobb szivességgel fogadtatott, hol ellenségeinek nagyobb része már kihalt. Szinte illy nyájasan fogadtatott Svédhonban királynéja által, 's mégis elbocsáttatását kérte, mellyet végre megnyervén, Holland felé vette utját. A' szélvész Pomeraniába verte ki; betegen érkezett Rostockba, hol Aug. 28. 1645 meg is halt. Hugo iratai, az érettebb izlés, a' felvilágosodott és szelid gondolkodás tudományos terjedésére, igen nagy befolyással voltak. Görögből mérték szerint készült fordításai, költői lelket mutatnak, 's ő az ujabb latin verselők között az elsőbb helyre tartozik; készitett néhány hollandiai verset is. A' jogtudományi bölcselkedés felette sokat nyert e' nemü munkái által. Dolgozásai közül csak a' következőket említjük: „*De jure belli et pacis*," — melly egy uj tudománynak vetette meg alapját; „*Annales Belgicae, usque ad ann.* 1609;" „*Parallelon rerumpublic*" —„*De veritate rel. christ.*" és „*Poëmata.*" (Leiden 1617. 12.) —*no*—

Grotteskek, képfüzérek, mint rajzolati mivek, gyakran felcseréltetnek az arabeskekkel. Mind azon ékesitések, mellyek emberekből, állatokból, virágokból, növényekből 's más egyebekből képzelődési 's kalandozási mód szerint összetétetnek, majd arabeskeknek, majd grotteskeknek vagyis képfüzéreknek mondatnak, de hibásan; mert arabeskek alatt mindennemü valódi és képzelt virágoknak 's növényeknek egyesitése értetik; melly nevét az Araboktól vette, kik, minthogy embereket 's állatokat rajzolniok szabad nem volt, — az ékesitésnek ezen nemét választották, melly, minthogy velea' Maurok is éltek, néha moreskneknek is neveztetik. A' Romaiak ékesitésekkel kezdették szobáikat diszesitni, mellyeknél a' virágnemüeken kivül szellemek, emberek, állatok, épületek 'sat. is egybe vannak kapcsolva, olly renddel, mint azt a' játszi képzelet a' mivész eleibe adá. Ezen ékesitések (ornamenta) tulajdonkép azért neveztettek Grotteskeknek, mivel a' régi Romaiaknak elborittatott épületeiben 's a' földalatti boltozatokban (grottákban) találtattak. Illy képzeményes alkotásoknak eredetét, mellyeknek becse a' szép idomjátékban helyeztetik, Böttiger a' hajdani regés világ mindennemü mesés állataival felékesitett persa szőnyegektől származtatja. Romában, Titus és Livia ferdőjében, Tivoliban Hadrian mezei lakjában, Herculanum és Pompeji épületeinek szobáiban, 's más helyeken maradtak fen ollyanok, néha néha felette halmozva és gazdagon felkészitve, de a' rendezetben és kivitelben többnyire még is becsesen találva. Ezt megesmeré Rafael, ki legkivált tanitványa Udinei János által, a' vaticanumi lakásokat azon példakép szerint festeté. Ő maga is használta azokat, mint a' régiek, szegély gyanánt. Mind azon tetszetőség mellett is, melly tőlök, ha jól találtatnak, meg nem tagadtathatik, gyakorta igen kemé-

nyen ítéltettek meg. Ez csak ollyanok által történt, kiknek elméje csupán szoros valót kivánt, 's kik ennél fogva a' mesés világ képzeményeitől undorodtak. De részint a' grotteskekben is az izlés vakmerőségre 's természetellenségre fajzott, 's ennél fogva a' grottesk kifejezés nem ritkán képtelen 's bohó-ritka idomot is jelent, a' zabolátlan képzelet érzékelleniségét bélyegezve; és illy értelemben más mivészeteknél is használtatik. Mihelyt illyen, szántszándékkal 's szabadon ábrázoltatik: a' nevetséges nemeihez tartozik, 's ennél fogva a' durvább nevetségesnek bizonyos neme is grottesk névvel illettetett. — Ha a' grotteskek — képfüzérek — mint nemtelenek 's izetlenek általában félre vettetnek, jele, hogy reájok nézve még nincs kitalálva a' visszás idealnak szépizlési pontja. Ezen oldalról tekintve, ha egyébként lelkesen 's eszmével készittetett, — határtalan becsben jelenik meg; mert a' guny testvérileg kezet fog a' nevetségessel, hogy a' visszás ideál által, a' valódi javára munkálkodjék. 54.

GRUPPO, gruppe, csoport, több test rendbe szedése, hogy egy egészet tegyen a' szem számára. Csoportozni (gruppozni) annyit tesz, mint képeket elrendelni nagyságok, irányjok, mozgások és egyéb jelenéseik egymás iránti viszonya szerint, a' mennyire egy szükségképen teljes egészet tesznek. Egy vagy több igy összekötött csoport teszi a' képet, a' rajzoló mivek értelmében. A' csoportok kellő forgatására és elrendelésére, vagy a' csoportozási mivészetre, vannak aestheticai és artisticai szabályok. Az elsőbbeknek minden megkivánati egybe foglaltatnak az érdeklet egységében, melly által a' kifejezés különbfélesége a' csoportnál nem gátoltatik. A' történeti rajzképekben minden kép tartozást nyer általa a' főképhez, mellyre a' figyelem leginkább gerjesztetik. Az artisticus (mivészi) szabályok arra törekesznek, hogy az illy szellemmel kitalált csoportok az érzéknek megfoghatóvá és kellemessé tétessenek, a' mi az idom és világitás által történik. A' csoport példányidomának majd a' szőlőfürt, majd a' teke, majd a' pyramis tekintetik. Titian példányidomnak nevezé a' szőlőfürtöt, mivel körülete 's felszinére nézve egységet mutat a' legkellemesebb változással, és szükséges különbséget a' világ és árny, félárny és visszfény között. Az utóbb nevezett példányidomoknál a' szélesebb alapnak a' keskenyebb magassághoz való viszonyát tekinték. Mengs azt kivánja, hogy a' nagyobb mértékeket középre, a' kisebbeket a' szélekre helyheztessék, minthogy az a' csoportot kellemesebbé 's könnyebbé teszi; hogy a' képek ne sorba tétessenek; sok külső rész ne mutattassék egyenes, vizszines, függő vagy ferde vonalokban; a' geometriai figurák elkerültessenek, nem különben az igen egyenlő mérték és ismételés; csak a' legszebb részek mutattassanak. Azon kivül javalja, hogy a' csoportok egyenetlen számu képekből tétessenek összve, 's a' több csoportnak egy képpé való egyesitésében hasonlót tegyünk. Az egyenes számok között a' két egyenetlenből összetettek legtürhetőbbek, p. o. 6, 10, 14; mindig kellemetlenek pedig ezek p. o. 4, 8, 12. Ezen tanács oka könnyen látható; nem egyéb, mint a' nagyon egymértékűség kerülése. Ha pedig egyidomu képek szenvedhetlenek a' csoportban, ugy az egyidomu csoportok szinte ollyanok a' rajzképben, 's a' pyramisu csoport hasonló pyramisu csoporthoz téve, merevény, erőltetett helyezetet adna az egésznek. Azonban elszórtnak látszó tárgyak összeköthetnek két, azonkivül elszakasztott csoportot, melly végre a' mivész a' világ és árnyék mivfogásait használja.

GUADELOUPE, franczia kormányság és sziget nyug. Indiában. Nevét Columbustól kapta, mivel hegyei hasonlók Spanyolországnak ugyanazon nevet viselő, 's Ujcastilia és Estremadura határain lévő hegyeihez. Két, a' Sófolyó nevü tengerkar által elválasztott szigetből. Grande-Terreből és Basse Terreből áll, az utolsónak nevét viseli a' jól megerősitett főváros is. Az első szükséget szenved vizben, 's nem olly termékeny, mint az utolsó. A' Francziák 1635 szálitottak ide gyarmatot, melly rosz állapot-

ban volt, mig a' király át nem vette a' szigetet a' nyug. indiai társaságtól. Zach szerint 1820 a' szigetnek, melly 42 nsz. mf. nagy, 109,404 lak. volt (ezek közt 87,998 néger rabszolga, 12,802 szabad fejér 's 8,604 szabad fekete). Fő termékei: czukor, kávé, indigo, kakao, rokou és pamut; ezekből Franciaországba 1788, 15 mil. livrenyi vitetett ki, ide számlálván a' közel lévő 's ide tartozó apró szigetekből, Maria Galante-, Desiderade- és les Saintesből kivitteket is. Az Angolok 1691 és 1705-ki reáütései sikeretlenek voltak; hanem 1759 kemény ellentállás után kezekre került, 's csak az 1763-ki békekötéskor kapta azt vissza Franciaország. 1793 ismét elfoglalták az Angolok, de a' köv. eszt. kiüzettek belőle. Azolta nem háborittattak meg birtokában a' Francziák 1810-ig, midőn Jan. végén Beckwith és Harcourt vezérek nagy sereggel jelenvén meg, 's Cochrane admiraltól segittetvén, a' Febr. 3. ütközet után Ernouf, a' sziget kapitánya, az őrsereggel együtt mint hadi fogoly megadta magát. A' Mart. 3. 1813 Angol- és Svédországok közt Stockholmban kötött békénél fogva Svédországé lette' sziget; hanem a' parisi békekötés ismét visszaadta Franciaországnak. L. „*Les Antilles français, particulier. la Guadeloupe* (histor. és statist. tekint.) *par le Colonel Boyer-Peyreleau.*" (Paris 1823; 3 köt. földabr.). A' korona a' jövedelmet felülmuló költséget eszt. 1,300,000 frankal pótolja. *L.—ú.*

Guanaxuato, bányaváros, Mexiko köztársaságban; egy keskeny völgyben fekszik a' Cordillerák közt, 7000 lábnyival a' tenger felett; igen gazdag ezüst bányái vannak 's 70,000 lakosa.

Guarini (Ker. János), Ferrarában szül. 1537, a' tudományok és költés viszont felvirágzása körül érdemeket szerzett nemes nemzetségből. Minekutána anyavárosában, Pisában és Paduában tanulási pályáját folytatá és végzé, 's az elsőben Aristoteles ethicájáról tanitást is adott: II. Alfonz herczeg szolgálatjába lépett, ki elmetehetségeit méltánylani tudván, több követségekkel bizta meg. Ezek egyikének sikeretlensége által felbátorittattak ellenségei, 's a' herczegnél elbocsáttatását eszközölték ki; miután irói megvonultsággal élt részint Paduában, részint egy mezei jószágon. 1585 mint statustitoknok hivatott vissza. Az udvarnál nyert ujabbi nagy tekintetü hivataláról két év mulva ismét lemondott, mivel a' herczeg, az ő mostoha leánya és Guarini között volt vitázatot, az előbbinek kedvezve intézé el; 's viszont mint magán ember élt. 1597. I. Ferdinand toscanai nagyherczeg szolgálatjába állott; de itt is csak rövid ideig maradt. Azt gyanitá, hogy az ő ifjabbik fia által titkon 's atyai engedelem nélkül kötött házasságnak a' herczeg előmozditója volt; kivel ő ezért meghasonlott, 's herczeg Urbinohoz költözött. Minekutána ezt egy ideig szolgálta, visszament Ferrarába; de számos perei miatt, mellyekbe viszálkodásai keverték, felváltva majd Velenczében, majd pedig Paduában és Romában tartózkodott. Halála Velenczében történt 1612. Guarini, Olaszhonnak legékesb irói 's költői közé tartozik, a' mint ezt levelei, beszélgetés formában (dialogice) irt „Titoknok"-a, 's ezen vigjátékai „L' Idropica" „Rime" és „Pastor fido" bizonyitják. Ezen pásztor darab által, melly Károly Emanuel savoyai herczegnek (austriai) Katalinnal történt megesketése napján (1585) adatott elsőben Turinban, aztán pedig gyakran szinpadra került, 's majdnem minden nyelvre lefordittatott, — lett neve halhatatlanná. Munkái Ferrarában jelentek meg 1737 (4 köt. 4 r.); „*Trattato della politica liberta*" czimü munkája pedig (iratott 1599 körül) legelőször 1818 adatott ki Velenczében, életirásával együtt, Ruggieri által. —*no*—

Guatemala, a' középamerikai köztársaság fővárosa, a' gyülés (congress) helye, 40,000 lakossal, tudományok egyetemével, szép művészségek academiájával, selyem és pamutszövéssel. Kereskedése nagy, Peruba 's Nyugotindiába, indigóval, czukorral, kakao, vanilia, sassaparillával 'sat.

Guayaquil, hires kereskedő város, hasonlón folyónak hasonlón öböl-

be szakadásánál, Columbia köztársaságban, 20,000 lakossal, kik Quitóba, a' belső vidékekre, Terrafirmába 's Peruba nagy kereskedést üznek.

Gubacs, l. Galla.

Gubasavany (*acidum gallacicum*), majd minden összehuzó növényekben találtatik, de leginkább a' bugákban timanyaggal (Gerbestoff) összekötve, mellytől annál nehezebben választatik el, minthogy a' vizgák alatt könnyen elemzik (elemeire elvál). Ekkép készitetik: a) buga felöntetet hónapokig hagyunk lágyan fedett edényben penészledni, a' penészben létező jegeket forró vizben felolvasztjuk 's ujra jegesitjük. Ez által tiszta savanyt nyerünk. b) Buga felöntetet szénsavanyos barytával pálitunk 's gubasavanyos barytát nyerünk felolvasztva, timanyagosat lecsapatban. A' szivárogtatás után a' savat kénsavany által eloldjuk, szivárogtatjuk 's jegesitjük. A' nyert jegek azonban még nem elég fejérek. Ez és más miveletek nem szabaditják meg egészen a' vele elemileg összekötött timanyagtól; tehát le kell őt párolni, melly mivelet által a' szegöny (retorta) nyakába felszállong. c) Lepárolás által bugákból is lehet tisztán nyerni, de igen gondos melegités mellett. A' felszálongott savany viztől ment, keserü izü, a' lackmust nem veresiti meg, 's a' vizben szin nélkül könnyen felolvad. A' tisztátalannak savanyus, összehuzó ize van, (a' lackmust veresiti) 3 rész forró 's 27 r. hideg vizben felolvad, 's hasonló mennyiségü forró 's 4 rész hidegalkoholban. Kénsavany által, eczet- és salétromsavany által lóhersavannyá lesz. Vasaggal (a' vas savitatjával) fekete sót ád, melly tulajdonságánál fogva festésre és irásra használtatik. Áll 57, 26 szénből, 4, 73 gyulóból, 38,01 savitóból. Rokonságai igen gyengék. —*j—a.*

Gubitz (Fridrik Vilhelm), a' berlini mivészségek academiajának tanitója, 1786, Febr. 27, Leipzigban szül. 's a' hittudománynak adta magát, mellytől azonban nemzetsége viszonyai elvonák. A' fametszést választá kereset tárgyul, 's 14 1/2 éves korában nyujta első munkákat, mellyek közfigyelmet gerjesztettek. Ezenközben megbetegült atyja (ki magát az aczélmetszésben jelesité) 's elvesztette hosszas nyavalyájában egyik szeme világát Vilhelmnek tehát kizárólag a' fametszés mivészségével kellett foglalatoskodnia, hogy fiui 's testvéri kötelességeinek eleget tehessen. Minekutána az irásöntést és könyvnyomtatást megtanulta, atyjának segedelmével annyira tökéletesitette azon mivészséget, hogy annak bizonyos nemeiben majdnem felülmulhatatlan volt. Mivészségének védelmezése végett iró lön, 's a' szerencsétlen háboru ideje alatt irásai által tette magát esmeretessé. Az udvarnál Königsbergen élt, több barátjainak kivánságára; 1807 — 1809 (Berlinben Maurer Ferenczcnél) egy igen olvasott időszaki irást ada ki, ezen czim alatt: „A' haza" (a' boritékon „Tüzernyő" nevet is viselve), melly miatt a' franczia censurával viszálkodásba jött. Ezen időszaki irásnak igyekezete az volt: az elméket egy jobb jövendőre késziteni. Mint ennek kiadója, levelezésben állott az akkor igen hires férfiuval Schillel. A' királynak a' fővárosba visszatérte után, befejeztetett ezen időszaki irás. Ezentul G. folyvást mivészségével foglalatoskodott, 's különnemü több jeles munkákat készitett, számra nézve, tanitványai segedelme nélkül mintegy ezer darab metszetet. Pihenő óráiban néhány játékdarabjai születtek, mint p. o. „*Die Talentprobe*" vigjáték; 's más irataiból is adott ki két kötetet (Maurernél, Berlinben) ezen czim alatt „*Was mir einfiel*" és „„*Theaterspiele*". Az 1817 évvel kezdődött ezen időszaki irása: „*Der Gesellschafter.*" Ez némelly — általa csendesen fogadtatott — vitázatok ellenére is, Németország legolvasottabb iratai sorába emelkedett. Kiadá ezen kivül (*Berlin*) „*Sammlung von Verzierungen, in Abgüssen für die Buchdruckerpresse zu haben;*" mellyek többnyire tanitványai munkái, 's mint ékesitések majdnem minden könyvnyomtató mühelyben használtatnak. Maga által készittetett nagyobb lapok készen állanak már kiadásra. 54.

Gubóbogár (Cynips) a' hártyás szárnyuakhoz tartozik, szája

rövid állkapczás, egyfogu, inye hajlott, hegye hasadt, ajka rövid, hengeridomu, épszélü; falámja 4, rövid, bunkós; csápjai füzéresek; fulankja pereczes, gyakran elrejtett. — Nősténye a' növények gyengéd részeibe rakja le tojásit, melly seb dagadást okoz a' növényben 's a' Gallák (l. e.) eredetére okul szolgál. Ezen fajai közönségesek: 1) a' csipke G. 2) a' galles G. 3) Rügyész (*C. quercus gemmae*) a' tölgyfa bimbóiba tojik. 4) Gubacsbogár, az ugy nevezett siros gubóban terem. 5) fige G. (C. Psenes). —*j—a.*

Guelfek vagy Welfek alatt egy illy nevü hires herczegi háznak sarjadéki értetnek, melly Olaszhonból Németországba költözködvén, egy ideig ennek különbféle legszebb tartományain uralkodott, 's a' braunschweigi ház királyi és herczegi ágában még mindegyre virágzik. Eichhorn „*Urgeschichte des Hauses der Welfen*“ czimü munkája szerint, ezen nemzetség csak a' IX. században, nagy Károly időszakának utoljára, tünik fel a' történetirás egész fényében. Ezen régi hires névnek emléke megujittatott a' hanoverai Guelfrend (l. Hanovera) felállittatása által. — A' közép korban azon párt is Guelf (Welf) nevet viselt, melly Némethonban 's későbben legiakább Olaszhonban magát a' császár munkálatainak és pártjának, a' Gibellineknek, ellene szegezte. — A' Guelfek nemzetsége két ágra oszolva, a' 11 században tetemes javakat birt déli Némethonban; mellyeknek egy része, az estei olaszhoni házból származott Azzo-é, Mailand, Genua, 's más lombardiai városok uráé lett, Guelf Kunigundával történt házassága után. Fia I. Guelf (megh. 1101) herczeg lön Bajorhonban, 's a' másik Guelf ágnak javait is öröklé. Első Guelf fia, a' fekete Henrik, bajorhoni herczeg, Magnus szász herczegnek egyetlen leányával Wulfhildevel megkapta annak Szászhonban fekvő billungi jószágait. Nagy lelkü Henrik, bajor herczeg, a' fekete Henrik fia, egyike volt a' leggazdagabb 's leghatalmasabb német herczegeknek, 's még azon felül ipától, Lothar császártól (1137) a' Szászherczegséget is megnyerte. Lothar halála után, Henrik kétessé akarta tenni a' koronát a' Hohenstaufen házból származott III. Konrádnak; de számüzetett, 's javainak nagyobb része elfoglaltatott. Ennek fia, az oroszlán Henrik, atyjának halála után (1139) csak a' Szászherczegséget 's ezen országban lévő ősi javait vehette kezéhez; a' bajor adományjószágok, atyja testvérei lettek. Midőn ez, és Konrád császár testvére Fridrik között 1440 a' háboru kiütött, a' weinsbergi csatában Welf és Waiblingen volt a' jelszó, mellynél fogva az övéit mindenik fél megesmerheté. Waiblingen, — a' mostani würtembergi királyságban, — a' Hohenstaufen nemzetségnek ősi jószága volt; melly nevet az Olaszok — hogy a' kimondást magoknak megkönnyitsék — Gibellini-re változtatták. A' czivódás, mellyet eleinte csak a' két nemzetség folytatott egymás között, következve messzebb terjedett, 's nem csupán nemzetségi ügy maradt, hanem két elkeseredett politicai párt legmakacsabb küzdéseinek szolgált alapjául. A' pápák, kik a' császárok feletti uralkodást akarták magoknak kivivni, 's a' 12 század elejétől fogva szabadság és önállás után vagyódó városai Olaszhonnak — tették a' Guelfek pártját; mind azok pedig, kik a' császár felén voltak, Gibellineknek neveztettek. Majdnem 300 éven keresztül a' legnagyobb elkeseredettséggel folyt a' küzködés ezen két párt között, 's a' mellett Olaszhon iszonyuan szenvedett. Támadtak ugyan más nevek alatt más pártok is, mint p. o. a' Fejérek és Feketék (Bianchi e Neri); de a' történetirás egy időkorból sem mutathat példát a' pártossag dühének más, illy szörnyü erővel történt kitöréséről. —*no*—

Guercino, tulajdonképen *Gianfrancesco Barbieri da Cento*, ezen melléknévvel *Guercino*, Bologna mellett Centoban szül. 1590. Művészségének első alapvonatit ön lángesze találta fel, azután pedig Caracci Lajos oskolájában mivelte magát. Azon academia, mellyet 1616 nyitott' nagy számu tanitványokat vont hozzá Europa minden részeiből. Franczia-ország királya megkinálta őt a' képirói első hellyel; de ő inkább egy

szobának rajzolását vállalta fel a' modenai herczeg palotájában. Characterre szelid, nyilt, udvarias és jóltevő volt; mivésztársait tanáccsal és tettel gyámolitotta. Bolognában mult ki 1666; hol Guido halála után telepedett meg. Legjelesebb munkái Roma-, Parma-, Piacenza-, Modena-'s Reggioban és a' parisi muzeumban találtatnak. 54.

GUERICKE (Otto), magdeburgi polgármester, a' 17-dik század egyik hires természetvisgálója. Magdeburgban szül. Nov. 20. 1602; Leipzigban, Helmstädtben és Jenában törvényt tanula, Leidenben mathesist, Frank és Angolhonban utazott, Erfurtban fő földmérő lett, 1627 magdeburgi tanácsos, 1646 polgármester; meghalt Maj. 11. 1686 Hamburgban, fijánál, 5 évvel előbb hivatalait letéve. 1650 körül a' légszivattyut feltalálá, midőn Boyle Angliában hasonló gondolatokkal foglalatoskodék. Még feltalálá a' légmérleget (*Luftwage*) 's azon kis üvegembereket, mellyek a' légsulymérő (barometrum) feltalálása előtt a' légváltozás megmutatására használtattak. Véleménye, hogy az üstökösök visszatérését lehetséges kiszámlálni, valónak bizonyodott be. Kiadá 1672. Amsterdamban ezen munkát félrétben: „Experimenta nova, ut vocant, Magdeburgica de vacuo spatio". —*j—a.*

GUERILLÁKNAK neveztettek a' spanyol lázadáskori hadban előfordult könnyü hadi csapatok, mellyek az ellenségnek sokféle tekintetben ártottak, 's e' mellett, hegyi hadakozásra számolt mozgásaik által, a' megtámadtatás ellen bátorságban voltak. Juan Martin vezér (El Empecinado melléknévvel) volt első, ki Madrid szomszédságában, midőn Saragossa' megvétetett és Spanyolország seregének megveretése után elveszve lenni látszott, illyen csapatot állitott fel. Romana közönségesebben bevitte. Igen sokat tettek a' Guerillák arra, hogy a' nép önnön ügyének szerencsés kimenetelében bizzék, és igy a' Spanyolok erkölcsi ereje az ellenséggel leendő megmérkőzésre lelkesittessék. Az ellenségtől elfoglalt fővárosig is előnyomultak, 's ez által meggyőzték a' nemzeteket a' felől, hogy az ellenállás nem szünt meg egészen. Nem kevésbé fontos volt az is, hogy mindent, a' mi kedvező a' Spanyolokra nézve történt, vagy annak látszott, mindenütt villám sebességgel 's gyakran nagyitva hirleltek el, a' mi a' Francziáknak azon iparkodását, hogy az igazságot Spanyolországban is eltakarják, semmivé tette. Rob. Wilson (l. e.) angol vezérnek hasonlóul nagy befolyása volt a' Guerillák rendbeszedésére 's szerencsés munkásságára. *l.—ú.*

GUÉRIN, Regnault tanitványa, egyike az uj franczia oskola legjobb képiróinak. Festésmódja nemes és tetszetős, szinezete átlátszó 's összeillő. Első rajzolatja, melly által magának hirt szerzett, az Aesculáp szobra előtti áldozat volt, Gessner idyllje szerint. De mégis vannak az egésznek olly hijányai, mellyek a' mivésznek ifjui tapasztalatlanságára mutatnak. Ez most a' versaillesi galeriában van. Azután Getát rajzolta le, kit testvére Caracallas megölt, 's Coriolanust. Marcus Sextusa által 1800 köz figyelmet gerjesztett; benne, legmélyeb érzése van kifejezve. Itt a' nemes szamüzetett ábrázoltatik, midőn visszatér 's szerette nejét halva leli. Guérin legközelebbi munkája, Hyppolit et Phaedra (1802), szerzé meg néki az érdemet. Ezen rajzolat igen szép, de egyszersmind valami játékszinüség és tulság is van benne. Nagy tetszéssel fogadtatott; csak a' szerény mivész nem volt magával megelégedve, 's Olaszhonba vágyott, a' mivészet igazi lelkét kikémlelni. Visszajövetele után azt a' feladást kapta: rajzolja le Napoleont, midőn Cairoban a' lázadókat megbocsát. A' mivész mindent ügyesen fogott fel; a' keleti lakosoknak nemes alakját, lángzó szinét, viseletét, az ottani ég fényét, a' tartomány tulajdonnemüségét 'sat. Balról Napoleon áll, valámennyire felemelten; az ókos bizodalmatlanságnak és csendes komolyságnak itt szükséges kifejzése, mesterileg van előállitva. A' világositás foganatos; egy, a' franczia csoport felett kiterülő fáklyának keresztül törő fényvonalos homályt vet az egyiptomiakra, hogy ezek különben is barnás nép, annál bizonyosab-

ban feltessék a' tiszta felhőtlen ég ellenében. Kitételre 1812, Andromache jeles rajzolatát készité el. Ezen műve: Cephalus és Aurora, ingerrel és szinvarázslattal teljes. De az előbbieknél nagyobb rajzolatokat tett ki a' fiatal festő 1817, t. i. Didot, ki Aeneas elbeszélésére figyelmez; és Klytaemnestrát, azon pillanatban ábrázolva, midőn Aegisth által, alvó férje meggyilkolására unszoltatik. Remek választás volt, a' zordon vér pirosságu fényt használni ezen jelenet világositására. Guérin ritkán fest arczképeket, noha jelesen talál. 1817, a' vendéei hős Henri de la Roche Jaquelin lerajzolásával bizta meg a' király, — midőn egy sánczot feldul. E' kép nagyon teljes kifejezéssel. G. még 1816 kineveztetett Romában a' franczia rajzoskola igazgatójának; de gyengélkedő egészsége akadályozá annak elvállalásában. Tagja az academiának és becsületrendnek; charactere szeretetre méltó, gőgtelen és szerény. 54.

GUESCLIN (Bertrand du), franczia országi connetable, nevét okossága és vitézi bátorsága által örökité. 1314 Motte-Broon kastélyban Rennes mellett született. Költők, egy Maurus királytól vezetik nemzetsége eredetét. Szülei olly kevés gondot fordítának nevelésére, hogy mint az akkori legtöbb nemesek, sem irni sem olvasni nem tanult. Gyermekségétől fogva csak háborut, csatát ohajtott. Vele egy korunkból ezredet formált, magát ennek generáljává tevé, 's századokra osztva, csatarendben állni tanitá seregét. G. erős termettel, széles vállakkal, 's izmos karokkal birt. Szemei kicsinyek, elevenek, tüzesek. Arczvonásaiban semmi kellemes. „Én igen rut vagyok, — mondá ifjontan — az asszonyoknak soha sem fogok tetszeni; de legalább királyom ellenségeinek félelmessé teszem magam.“ Csupán ön erejével emelkedett fel. Rennesben egy harczjátékon 17. éves korában már jutalmat nyert; hova esmeretlenkép, 's atyja akaratja ellen ment vala. Ettől fogva mindig fegyvert viselt, 's mindig jó foganattal. A' szerencsétlen poitiersi ütközet után 1356, János király fogsága alatt, annak idősb fiát Károlyt, ki a' kormányzást vivé, segitette. Melun megadta magát, a' Seine felszabadult, 's több helyek hódolának neki. V. Károly, ki atyját 1364 az unalkodásban követé, Guesclin érdemeit illőleg jutalmazá, 's ez a' navarrai királyt Cocherelnél még azon esztendőben megverte. Ez a' békét sietteté. Ezután Henriket, ki castiliai király czimet nyert fel, testvére Kegyetlen Péter ellen segité, 's ettől a' koronát elragadva, Henriknek biztositotta, ki azért nagy summa pénzzel jutalmazá, 's castiliai connetablenek tevé. De csak hamar visszatért, hogy hazáját az Angolok ellen védelmezze. Az eddig győztes Angolok mindenütt megverettek. Poitou és Saintonge a' Francziák hatalmába került, 's az Angoloknak egyéb nem maradt, mint Bordeaux, Calais, Cherbourg, Brest és Bayonne. Jul. 13. 1380 Chateau-neuf-de Randon előtt diadalai között utól éré a' halál. Holt teteme királyi disszel azon sir mellé temettetett, mellyet V. Károly magának szánt. Utána csak egy hadvezért mutathat Francziaország annyi sok közül, ki hozzá hasonlitható; 's ez Turenne. Mind a' ketten egyiránt vitézek, szerények, 's nagylelkűek valának. G. kétszer házasodék, de egy természetes fián, Mihályon kivül, nem vala gyermeke. *J.*

GUEVARA (Louis Valez de las Duenas y) szinköltő, eszméi és tréfái miatt spanyol Scaronnak neveztetik, szül. Ecijában, Andalusiában 1574. A' törvényt tanulá. 's mint ügyész Madridban élt. Orökös, kifogyhatatlan eszméi 's elsült tréfái megnevetteték a' legkomolyabb vitatásoknál is a' hallgatókat, a' birókkal együtt. Azt beszélik róla, hogy egy gonosztévőt igy a' haláltól mente meg. 's IV. Filep király előtt esmeretes lön. Ezen fejdelem esmervén költői tehetségét, vigjátékok költésére is birá. (IV. Filep maga is költe játékokat 's átnézés végett ezzeszokta közölni). Ezen uj pályán nem kevessé vala G. szerencsés. Darabjai teljessek hü characterfestéssel és valódi tréfás vonatokkal. Költői hirét mégis ezen darab állapitá meg: „*Diablo conjuelo o memorial de la otra vida*,“ melly egy kellemesen és elmésen irt román; benne a' költő

honosinak erkölcseit 's a' madridi életet utánozhatlan gunnyal ostorozá. — Lesage „Sánta ördöge" („*Le diable boiteux*") folytatása ennek. — Megh. Madridban, 72 éves, Jan. 1646, holtáig kedveltetve királyától 's a' más nemnek gyakran rakonczátlan tisztelője. Eszméi közül némellyek átmentek a' nép szájába, közmondássá váltak, 's nem kevesen ma is élnek a' pyrenéekentuli nép nyelvében. 55.

GUGLIELMI (Péter), 1727 szül. Massa Carrarában, hol atyja Giacomo, a' modenai herczegnek főhangásza volt. A' hangát 18 éves koráig atyjától tanula, 's ekkor Nápolba a' Conservatorio di Lorettoba ment, mellyet a' hires Durante igazgatott. Ezen intézetből 28-ik évében lépett ki 's mindjárt vig és vitézi daljátékokat kezde az olasz szinre alkotni; 's mind a' két nemben szerencsésen dolgozott. Bécsbe, Madridba 's Londonba meghivatván, csak mintegy 50-ik éve körül tért visza Nápolba, hol elmetehetségeit legfényesben tünteté ki. Munkáinak száma 200-on felül megy. Megh. 1804., 70 éves. Fia, Péter Károly, szinte jeles hangaszerző. 54.

GUIANA vagy GUAYANA 400 órányi hosszu föld Déliamerikában. Parti vidéke 100 teng. mfre nyulik az Orinoco torkolatjától a' Marannonéig vagy Amazon folyóéig. Guianát Vasco Nuñez hajós fedezte fel, ki 1504 az egész parti tartományt behajózta, és Tierra firmának nevezte. Azonközben a' Spanyolok keveset látszottak gondolni ezen felfedezések használásával; mert 1595 Walter Raleigh angol hajós 100 mf.-re evezett fel az Orinocoba. Azután rablók száguldoztak a' partokon. 1634 Marschall kapitány Surinamban Francziákból és Angolokból gyarmatot telepitett meg, melly dohányt termesztett. Ez a' gyarmat eleinte angol védelem alatt volt, azután pedig a' Hollandiaknak engedtetett. Később következő nemzetek telepedtek meg benne. Francziák, a' Maroni és Oyapock folyói közt; Portugaliak az utolsó és az Amazonok folyója közt; Hollandiak a' Maroni és Nassau fok közt; végre Spanyolok az utolsótól az Orinoco torkolatjáig, és még több 100 mf-re ben a' tartományban. Spanyol Guianának, melly legnagyobb 's legfontosabb birtok, 's az Essequebotól az Orinocoig fekszik, 14,758 nsz. mf.-dön 120,000 lak. van, kik közt 80,000 Indiai. Partmelléke 40 teng. mf., hanem az Orinoconál lévő gyarmatok az egyenlitőig felnyulnak a' szárazon, melly a' földnek legtermékenyebb tartományai közé tartozik. Lakosi a' vad és vérszomjuzó Karaibok, kiknek a' Spanyolok ellen való gyülölségét a' Hollandiaknak táplálniok kell, hogy kereskedéseket tovább terjeszthessék. Sz. Tamás vagy Angostura nevü fővárosa (egy ideig a' columbiai köztársaság gyülésének helye) 8500 lak. az Orinoco partján fekszik, 50 mf-re ben a' szárazon és püspök lakja. A' Hollandiak birtokában, SURINAMBAN (l. e.), főhely Paramaribo, a' Surinam torkolatjánál. Berbicében, Demerariban és Essequeboban is, mellyek az Angolokéi (öszveséggel 510 nsz. mf.), jeles gyarmatok vannak, mellyek főképen czukrot, riskását, pamutot, kávét és festőfát termesztenek, 's visznek ki. Franczia Guianában Cayenne a' főhely, egy szigeten (1320 nsz. mf.) a' tenger mellett. Bodin franczia földmérő 1825 Cayennéből Guiana megvizsgálására elevezett. Az egész tartományban csak 50 gyarmat van. Portugali Guiana Brasiliához tartozik. L. DÉLSZAKI AMERIKA. *J.—ú.*

GUIBERT (Jacques Antoine Hippolite, gróf), 1743 szül. Montauban, hol jeles katonai esmeretekkel biró atyja az Auvergne ezeredben szolgált. Nevelését Parisban nyeré, honnan 13 éves korában, atyját a' 7 esztendős háboruba kiséré Némethonba, 's mint kapitány a' mondott ezeredben három, 's mint tábornoki tiszt ismét annyi háboruban vitézkedett, alkalmakat lelvén egyszersmind esmeretei bővitésére. A' bellingshauseni ütközetben 1761, olly vakmerő volt, hogy egy hirül viendő parancsot, melly már a' körülmények változása miatt helytelenné lett, a' szükséghez alkalmaztatva megváltoztatna. A' corsicai háboruban megnyeré a' Lajoskeresztet, 's nem sokára mint ezeredes, az ujonan fel-

állitott corsicai sereg vezérlését is. Szünidejét tudományos foglalatosságokkal tölté. Munkái ezek: „*Essai général de tactique, précédé d' un discours sur l' état de la politique et de la science militaire en Europe*“ (London 1772); és „*Journal d' un voyage en Allemagne, fait en 1773, ouvrage posthume de Guibert, publié par la veuve, et précédé d' une notice historique sur la vie de l' auteur par Toulongeon.*“ „*Le Connétable de Bourbon*;“ „*La mort des Gracques*“ és „*Anna Boleyn*“ czimü szomoru játékdarabjai nem nyertek állandó lételt a' szinen. 1769 jelent meg tőle: „*Défense du système de guerre moderne.*“ „*Réfutation complète du système de M. Ménil Durand*“ egy hadi tárgyakbeli vitázatának lön szüleménye; „*Histoire de la milice française*“-e, nem került sajtó alá. 1786 tagja lön a' fr. academiának. Irt némelly magasztaló beszédeket is, mellyek dolgozásainak legtökéletesbjei közé számláltatnak. Erő, képzelet, tisztaság 's bizonyos természetiség uralkodik munkáiban. Mint maréchal de camp 's a' hadi tanács előadója, sok hivatalbeli foglalatossággal terheltetve, gyakori boszuság által epeszteték. Megh. 1790, élete 47 évében. Hirvágy 's mindent átkaroló munkásság bélyegezi characterét.

54.

Guicciardini (Ferencz), történetiró, 1482 Mart. 6. Florenczben született, hol nemzetsége kedvező viszonyokban élt. Mint törvénytudó olly hirt szerze magának, hogy már 23 éves korában meghivatnék annak tanitására, és azután, noha még törvényes idejét el nem érte, aragoniai Ferdinand udvarahoz követnek neveztetnék ki. Három évvel később udvarába hivta őt X. Leo, 's átadá neki Modena és Reggio igazgatását, mellyet VI. Hadrian alatt is köz megelégedéssel folytatott. VII. Kelemen pápa a' Guelfek és Gibellinek (l. e.) pártja által megroncsoltatott Romagnába küldötte, hol szigoru igazságszolgáltatása rövid időn helyre állitotta a' köz nyugalmat. A' sz. szék tábornagyi segédévé neveztetvén, a' Francziák által vivatott Parmát vitézül oltalmazá (legalább ön történetirásában ez van; Angeli ellenben határtalan félénkségről vádolja őt, Parma történeteiről irt munkájában). Később, Medicis János halála után, ennek helyébe hivatott meg a' Florenczieck által, a' hires fekete csapat vezérlésére; de a' pápa kikelt ez ellen, hogy őt még egy ideig megtarthassa szolgálatjában. Nem sokára egy lázadást csillapitott le Bolognában, 's nem ügyelve a' pápa marasztalására, visszatért anyavárosába, hol (1534) Olaszhon történetének azon nagy munkáját kezdette el, melly neki állandó helyet szerzett a' történetirók sorában. Még elvonultságában is használt G. hazájának, 's tanácsai által gyakran akadályozá Medicis tékozlása 's uralkodás vágya kitörését, ki a' történetirót nagyra becsülte. Ez az esete volt V. Károllyal is, kinek érdekét, Nápollal volt alkudozásaiban mozditá elő, 's ki egykor, a' neki az iránt panaszkodó udvarnokoknak, hogy azon florenczit eleikbe teszi, azt felelé: „Spanyol nagyot (Grand) minden órában teremthetek százat; de száz évben sem egy Guicciardinit“. Midőn Medicis Sándor, rokona Lorenzo által meggyilkoltatott (1536) 's a' Florenczieck Cibo cardinal elölülése alatt a' köztársasági alkotmányt akarák visszaállitni: majdnem egyedül G. állott fel, — jól látván, mennyire alkalmatlan legyen arra az elfajult nép — 's igyekezett bebizonyitni, hogy ha az ország idegenek vagy pártosok zsákmánya lenni nem kiván, csupán csak az egyfejedelmi országlás állhat meg; ékesszólása 's okainak ereje győzedelmeskedvén a' sokaság felett, Medicis Kozma, Florencz nagyherczegének kiáltatott ki. Meghalt 1540; 's rendeléséhez képest pompa nélkül temettetett el a' Santa Felice templomba. Szigoru egyeneslelkülsége 's a' status iránt buzgott nemes szorgalma, halálán közszánakozást inditott. Egy munkája, melly későbben franciára fordittatott: „Tanácskozások a' status ügyeiben“ 1525 jelent meg Antwerpenben. —*no*—

Guido (Gui) Aretinus, l. Utremi.

Guido Reni, l. Reni.

Guignes (Joseph de), keleti nyelvtudós, szül. Pontoiseban Oct. 19. 1721, a' keleti nyelveket a' hires Fourmont alatt tanulá, 1741-ben királyi tolmács lőn 's 1753-ban a' szép tudományok academiájának tagja. Leginkább a' chinai jegyek tanulásának adá magát. A': „*Journal des savans*"-t 35 évig, valamint az academia évkönyveit is sok értekezéssel gazdagitá, mellyekben mély tanultság, uj nézetek és mély belátásu birálat látszik. 80 éves korában a' revolutio által szükségbe jutott, de ezen viszonyok között is megtartá elmenyugodalmát, haszon nem vadászását 's függetlenségét, és segedelmet nem fogada el. Megh. Parisban Mart. 19. 1800. Számos munkái közt fők: „*Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*". (Paris 1756—58, 5 köt. 4). „*Mémoire dans lequel on prouve que les Chinois sont une colonie égyptienne*"; „*Chon King*" fordítása, melly egy a' Chinaiak sz. könyvei közül; „*L'art militaire des Chinois.*" — Fija *Chrétien*, szül. Parisban Aug. 25. 1759, szinte tudója a' chinai nyelvnek 's literaturának, mellyről több értekezést irá. 1784-ben mint Residens Chinába ment, 1794-ben a' hollandi követséget Pekingbe kiséré 's 1801-ben Frankhonba visszatért. Irá: „*Voy. à Pekin, Manille et l'île de France*". (Paris 1808, 3 köt.) „*Dictionnaire chinois, français et latin*" (Paris 1813, félrétben). 55.

Guilleminot (Armand Károly, gróf), generallieutenant 's 1823 óta francziaországi pair, Belgiumban született 1774, 's gondos nevelést nyert. Midőn 1790 a' Brabantiak Austria ellen felkeltek, honfiai seregében csatázott, 's midőn ezek a' nagyobb erőnek meghódoltak, Franczia-országba vonult, hol general Dumouriez által tisztjei közé felvétetett. Ezen vezérnek lehanyatlása után, lillei fogságából szökés által mentette meg magát, 's a' franczia hadi sereg rendei között keresett menedéket, hol Moreau által a' tisztek sorába felvétetett, mellyért ennek szerencsétlenségeiben is háladatos követője maradt. 1805 Napoleon a' németországi hadi seregnél helyezé őt tisztségbe, 's 1806 ön szárnysegédévé nevezte ki. 1808, mint marsall Bessière generalstabjának feje, Spanyolországban szolgált, 's a' medina del rio secoi ütközet után brigad-general 's a' becsületrend tisztje lett. 1809 Napoleontól a' persiai udvarhoz küldetett, 's egy ideig keleten, több hónapokig pedig Constantinopolban maradt; ennél fogva viseli a' török félhold- 's a' persiai naprendet. Az 1812 és 1813-ki táborozásban a' moszkvai, lützeni, bautzeni 's a't. ütközetekben kimutatta magát; jelesen pedig 1813-ki Sept. 28. a' Dessaut megtámadó Svédeket verte vissza, miért őt Napoleon osztályos generalságra emelé. — A' restauratio után XVIII. Lajos a' becsületrend nagy szalagjával 's lajoskereszttel ajándékozá meg, 's Napoleonnak Elbából visszatértekor, azon hadi sereg generalstabja fejévé nevezé, mellyet herczeg Berrynek kellett volna vezérelni. Ugyan ezt a' tisztséget viselte azon seregnél is, melly 1815 Páris falai alatt összegyüjtetett, 's Paris feladatását ő irta alá, marsall Davoust megbizása mellett. Aztán a' hadi kormányzásban a' topographica-katonai bureau igazgatójává neveztetett, 's a' schweizi szövetség kiküldöttjeivel együtt, az 1815 béke rendszabásai szerint rendbe szedte 1816- és 17-ben a' Franczia-ország és Helvetia közti határokat. Az 1823-ki spanyol háborúban, mint major-general vezérelte az egész táborozást, mig Ferdinand királyt megszabaditotta (Oct. 1. 1823), a' ki őt ezért saját rendjével ajándékozá meg. Erre a' fr. őrkatonaságot több spanyol erősségekbe elosztván, 's élelmekről 's más egyéb szükségesekről rendelést tévén, visszatért Parisba, hol a' constantinopoli követséggel bizatott meg, mivel Villèle minister-elölülőnek nem sikeresült, őt hadi ministerré neveztetni. 1826 visszajött Guilleminot engedelem mellett Parisba, hogy Onvrard perében, melly a' Spanyolországban volt katonaságra nézve kötött szállitási (Lieferung egyezeteket tárgyazá, a' pair-törvényszék előtt feleletet adjon. Feloldoztatván, visszament ugyan azon évi Aug. Constantinopolba. — General Guilleminot, egyike a' legértel-

mesebb franczia tiszteknek, 's várhatni tőle az ujabb hadak történetirását. 54.

Guillotine. Ezen fejvevő műszer hibásan tartatik a' franczia lázadás alatt Guillotin parisi orvos által kigondolt találmánynak, valamint helytelenek az ezen szigoru-becsületes férjfiuról szálangó vélemények is, ki 1738 Saintesben született 's a' lázadás előtt kevéssé esmertetett. Az uralkodás által történt üldöztetése megszerzé neki a' nép részvételét, melly őt diadallal vezeté vissza az itélőszéktől; mi után a' nemzeti gyülés tagjává neveztetett. Szelidsége által tünteté ki magát leginkább, 's 1789 Dec. 1. egy tudósitást bocsáta közre a' kinzó törvénykönyvről, mellyben az emberiség lelke uralkodott, 's mellynek végén, a' gyötrelmes kötél helyébe, a' nevéről neveztetett szerencsétlen müszert ajánlá, melly következve olly sok ártatlanok feláldoztatásának eszköze lön. Meghalt Maj. 20. 1814; egy volt a' legügyesebb parisi orvosok közül. — A' mint pater Labat utazásaiban beszéli, a' guillotine persa találmány; hogy azonban már előbb Europában is használtatott, több régi elbeszélések 's emlékek bizonyitják. Schwab Konrád Nápolban nem pallos, hanem minden tudósitások szerint valamelly guillotine nemü eszköz által végeztetett ki, mellynek használata nem egészen volt szokatlan Olaszhonban, sőt Német-, Cseh-, Angol- 's más országokban is esmertetett. A' revolutio alkalmával 1792 Apr. 25. vesztetett el guillotine által az első halálra itéltetett. Későbben hordozható guillotinek használtattak, mellyek egyik helyről a' másikra vitettek 's felállittattak. Már régibb német és angol munkákban láthatni a' guillotinet lerajzolva. (Azonban a' guillotine által elvesztendőnek nyakát, a' leeső bárd valósággal elmetszi, nem pedig csak elszakitja, mint a' régiebb müszer.)

—no—

Guinea, nagy tengerparti tartomány nyug. Afrikában, mellynek határai különböző kereskedő nemzetektől különbözőképen adatnak elő. A' Hollandiak Senegambiát is hozzá számlálják és a' Blanco foktól (é. sz. 21°) kezdve az egész partot le Congoig és Loangoig Guineának nevezik. A' Francziák szerint, Guinea a' Monte fok (ny. h. 11 ½ °) és Lopez fok közt fekszik. Az Angolok a' Gambia (é. sz. 12 ½ °) és Pálmafok (é. sz. 4°) közt fekvő földet Felső-vagy Éjszakguineának nevezik, Délguineának pedig, a' Pálmafoktól a' Lopez fokáig terjedő földet. E' szerint, ha ezen határozást fogadjuk el, Senegambiának fele, a' Fulahok tartománya, Sierra Leona, Sanguin, a' Mag-, Fog-, és Arany part, Dahomey, Whida, Benin, Ovare országok, végre az é. sz. 5° és d. sz. 1° közt fekvő esmeretlen földek, Guineához tartoznak, melly tehát csaknem 500 tengeri mf. nyulik el a' parton és legkülönbfélébb nemü népektől lakatik. Részint az egyenlitő alatt feküvén, a' hévség egész eszt. által rendkivül nagy. Azonközben, ha Gambia környékét kivesszük, melly, mint az egész part, a' Rio Grandeig, igen alacsony, 's innen egészségtelen, a' tartomány nagyobb része egészségesebb, mint némelly más tájék a' naptéritő körök (tropicusok) közt. A' karácsony felé fuvó Harmatta (száraz szél) ideje leghivesebb. A' tartomány belseje kevessé esmeretes. Csak a' Gambiánál, Bulamon, Sierra Leonában, az Aranyparton és Beninben fekvő europai gyarmatok környéki lettek rövid idő olta valamivel esmeretesebbek, főképen az Ashantik tartománya, Bowdich Angol által 1817. Ezen tartományok 1455 fedeztettek fel velenczei Cada Mosto (l. e.) által, Henrik herczeg parancsolatjára. Déli részében a' Portugaloknak vannak legtöbb gyarmatjaik. Az Angolok, Hollandiak és Dánok az Aranyparton, a' Francziák a' Gambiánál, Sierra Leonában és Beninben telepitettek uj lakókat, sőt a' Poroszok is alkottak a' nagy választófejedelem alatt három gyarmatot az Aranyparton, mellyeket azonközben 30 eszt. mulva a' Hollandiaknak eladtak. Azon különbféle tájékok közt, mellyekre Guinea osztatik, nevezetes a' Bors-vagy Magpart, melly a' Mesurado foktól a' Pálmafokig 100 teng. mf. nyulik, 's átaljában lapos, erdős és

sok folyóktól öntöztetik. Nevét ez a' part a' paradicsom magtól, és hosszu borstól (Malaguete), 's az amomum két nemétől kapta, mellyek itt bőven nőnek és mint kedves füszer kivitetnek. Lakosai részint a' hadakozó Yolofok (Jaloffok), kik minden Négerek közt legfeketébbek 's legnagyobbak, és a' messze elterjedt Fulahok sok más népekkel, mellyeknek nevei előttünk alig esmeretesek. Csaknem mind Négerek, Mohammed vallásán vannak 's fejedelmeiktől önkényesen igazgattatnak. Némellyek köztök, főképen a' Rio Sestos szomszédságában, szelidebb erkölcsüek 's kereskedést kedvelők, mellyet honi füszerekkel, elefántcsontal, bőrrel, aranyporral 's fájdalom! rabszolgákkal is üznek. Kel. beljebb az Elefántcsont-part van, melly a' Pálmafoktól az Apollonia fokig 110 teng. mf. terjed. Itt nincs europai gyarmat; mindazáltal a' lakosok kereskednek, főképen elefántcsonttal, arannyal, sóval, pamuttal, indigoval, riskásával, pálmaborral és különbféle füszerekkel. Azután az Aranypart következik, mellynek nyug. az Apollonia foktól Rio Voltáig 60 teng. mf. kiterjedése van. Itt vannak Apollonia és Axim neger statusok, sz. Antal hollandi erősséggel és más hollandi gyarmatokkal, mellyek közt *St. Georg de la Mina* legnevezetesebb. Legjelesebb britanniai birtok és erősség ezen a' szigeten Cap Coast Castle (Cabo Corsonak is neveztetik), esmeretes az Ashantikkal (l. e.) folyt véres hadakozásról 1823. Az egész part, mint a' tartomány belseje is, rendkivül népes; az Ashantik leghatalmasabb nemzet, 's jobb erkölcsüek, mint szomszédjaik. Az Aranypart után a' Ralszolgapart következik, melly a' Rio Voltától Rio Logosig mintegy 48 teng. mfre terjed. Két fő statusa, Whida és Dahomey, hatalmasak 's felette népesek. Az Angoloknak, Hollandiaknak és Dánoknak itt több sáfárságaik vannak. Guineára nézve Römer, Isert és Labarther régi munkájin kivül, jeles Monrad dán térítő papé (*„Beytr. zur Schilderung Guineas"*, (Kopenh. 1822). Monrad nyomosan kel ki a' rabszolgákkal kereskedés ellen. *L—ú.*

Guinee, magában 21. angol schillinget foglaló 's 7 tallér pengő pénznél többet érő angol aranypénz, melly legelőször II. Károly uralkodása alatt, a' Guineából Angliába hozott aranyból veretvén, nevét anyagja honjától vette. 54.

Guiscard (Robert), Apulia és Calabria herczege, a' hires Hauteville Tancred fia, 1015 körül szül. Hautevillenek számos fiai, normandiai birtoki pedig csekélyek valának. E' miatt három legidősb fia, Vilhelm, a' vaskaru, Dagobert és Humphrey Olaszországba mentek, szolgálatjokat az ott szüntelen hadakozó fejedelmeknek ajánlani. Szerencse, bátorság és ravaszság, vaskaru Vilmost, ki az olasz herczegek gyengeségét derekasan használni tudta, Apulia birtokához juttatá, 's az ekkoriban serdülő Robert, ége bátyjai fényes sorsa megoszthatása vágyától. Hamar találkozott az akkori minden rajoskodó vállalatokra kész időkben egy kalandor csoport, melly gazdag zsákmány reménye alatt örömest követé; 's Robert, kiben bátyjaiénál nem kisebb bátorság lakott, sok csatákban hamar ugy kitünteté magát, hogy a' tetteitől lelkesült bajnokok, bátyjának Humphreynek holta után egy akarattal Apulia grófjának kiálták; melly méltóságot ő, noha Humphrey gyermekeinek jusát sérté, kétkedés nélkül el is fogadott. Ezután Calabriát foglalá el, mellynek birtokában II. Miklós pápa, noha kevéssel előbb, sokféle erőszakoskodásai miatt egyházi átok alá vetette volt, megerősitette. Robert pedig háladatosságból a' romai széknek évenként fizetendő adót kötelezett, 's a' pápának Nápol felett egész korunkig fenmaradt adományzó jusa innen származik. Guiscard Apuliában igen önkényesen uralkodott; előtte e' tartomány több kiváltságokkal, 's némi országos alkotmánnyal birt; de mihelyt ő kormányra jutott, mind ezt eltörlötte; 's mivel e' miatt a' nemesség közt — mert akkor csupán ennek valának még igazai — elégületlenség és pártütés támadt, Robert nehányat halállal büntetett, a' többieket pedig elnyomta. Most már Sicilia elfogla-

lásáról gondolkodott, mellynek birtokát a' pápa előre is neki igéré. E' végre öccseinek legifjabbikát Rogert, kinek vitézsége már több csatákban bebizonyult, 300 elszánt bajnokkal e' szigetre küldé, 's Roger e' parányi csoporttal Messinát 1060. valóban el is foglalá. Következett évben e' két testvér Enna térén a' Saracenusokat is megveré, de a' győztesek közt kiütött visszálkodás e' győzelem következéseinek egy részét megsemmisité. Guiscard t. i. azon esetre, ha a' siciliai táborozás szerencsésen ütendene ki, Calabriának felét öccsének igéré; most azonban csak egy pár várost akara neki adni, 's mivel ezzel Robert meg nem elégedett, Rogert elfogatni rendelé. De megelőzék Roger hivei; Robert maga fogatott el, 's Roger elég nemeslelkü volt, e' nyereséget nem használni. Ez észre hozá Guiscardot; megbékült öccsével, 's igéretét beteljesité. Roger ezután csaknem az egész szigetet elfoglalta, 's Sicilia legelső grófja lön. Guiscard ez alatt alsó Olaszországon a' még Saracenusok birtokában volt városokat ostromlá, mellyek többnyire igen soká tarták magokat, mint p. o. Salerno és Bari, melly utolsó előtt G. 4 esztendeig táborozott, 's egy leveles sátorban, mellyet e' város sánczain épittetett, az idő viszonyait, 's a' háboru vészeit makacsan türte. Igy szedte össze lassanként azon tartományokat, mellyek a' mai nápolyi királyságot teszik; 's győzelmes zászlóit még tovább is lobogtatá vala, ha Beneventoba ütése miatt VII. Gergely ki nem átkozta volna, a' mi dicsszomjának, 's hóditó vágyának ezen részről korlátot vonni kinszerité. Leányának Ilonának Ducas Constantinnal, VII. Mihály fiával és örökösével összekeléséből utóbb a' görög császárok dolgaiba elegyedésre is alkalmat kapott. Szembetünő hajósereget készite fel, 's fiát Bohemundot Corfu vivására küldé, maga pedig Durazzo megtámadásához készült. De szélvész és ragadó nyavalyák majd dugába dönték igyekezetét. Comnenus Alexis, akkori constantinopoli uralkodó, erősebb sereggel jöve; Durazzo falai alatt csatára került a' dolog, 's a' győzelem előbb a' Görögök részére hajlék; de Guiscard rendithetlen bátorsága más kimenetelt szerzett. Összegyüjté már futásnak eredt seregét, 's ujra harczba vezeté, 's a' hatszor erősebb ellenségen teljes diadalt nyert. Durazzo kénytelen vala magát megadni; Robert Epirusba nyomult, Thessalonicához közelitett, 's a' birodalom fővárosát rémületbe hozta. De a' győzelmi pálya közepén meggátolá azon hir, hogy IV. Henrik német császár Olaszországba ütött. Bohemundra bizá a' fővezérséget, 's honába sietett, hogy az Angyalvárba szoritott VII. Gergelyt a' Németek ellen segitse. IV. Henrik visszavonulásra kinszerittetett, Gergely megszabadult, 's bátorságba Salernoba vitetett. Guiscard innen ujlag Epirusba sietett, hol a' Görögöket ismételve megverte; hajóserege segélyével az Archipelagusson sok szigetet elfoglalt, 's épen Consantinopolra rohanni készült, midőn a' halál Cephalonia szigetén Jul. 17. 1085 e' világból kiszólitá. Serege visszavonult, 's a' görög császári szék megmenekedett. Guiscard holt tetemét egy gálya vivé haza felé, de ez Venusa mellett hajótörést szenvedett, 's igy a' hadakozó fejedelem ugyan ott a' sz. lélek templomában örök nyugalomra tétetett. Fijai, Bohemund és Roger, atyjok országain nem minden czivakodás nélkül ugy osztozának meg, hogy az első Tarentumot, a' második Apuliát kapná. Guiscard Rob. azon dicsőséget hagyá maga után, hogy a' tudományokat pártolta, 's magányos viszonyaiban mindenkor tiszteletre méltó volt. Külseje katonás és erős; vitézsége határtalan vala. A' salernoi fő iskola őt nevezi alapitójának. *J.*

Guise, egy francziaországi hires herczegi nemzetségnek, a' lotharingi ház egyik mellékágazatának neve. Guise Claude, a' lotharingi herczeg Renatusnak, 1496 született második fia, megtelepedett Francziaországban, 's eljegyzé magának 1513 Bourbon Antoinettet. Vitézsége, merész lelke 's jeles tehetségei által nagy tekintetet szerze magának, mellyek őt egyszersmind egy francziaországi nagy nemzetség

alapitójává tevék. Az ő megtiszteltetése végett emeltetett 1527 a' guisei grófság herczegségre és pairségre. Halálakor 1550, hat fiut és öt leányt hagyott maga után, kik közül a' legöregebbik V. Jakab skót király neje volt. A' nemzetség fényét leginkább emelte legidősb fia Guise Ferencz, lotharingi herczeg, ki 1519 született, 's egy sebének, mellyet 1545 Boulogne megszálatásakor kapott, arczán hátra maradt jeléről *le balafre* (forradásosnak) neveztetett. Jelesen tünteté ki bátorságát 1553 Metzben, mellyet V. Károly ellen védett, 's szerencsésen megtartott, ambár ez, esküt téve, hogy inkább kész meghalni, mint az ügyet tökéletesen nem végezni. A' rentii ütközetben Aug. 13. 1554 vitézsége csudákat mivelt. Sikeresen küzdött Flandriában 's Olaszhonban is, és segédvezérévé neveztetett az egész királyi hadiseregnek. Nyolcz nap alatt Calaist, 's az egész hozzá tartozandó vidéket tél közepén elfoglalá, 's a' várost, mellyet az Angolok 210 évig birtak, tőlök örökre elvevé. Azután Thionvillet foglalá el a' Spanyoloktól, 's bebizonyitá, hogy egész ország szerencséje vagy szerencsétlensége gyakran csak egy férjfiutól függ. II. Henrik alatt, kinek testvérjét nőül vevé, de meginkább II. Ferencz alatt, ura lön egész Franczia országnak. Az amboisei összeesküvésnek, mellyet a' protestansok az ő veszedelmére készitettek, egészen ellenkező következése lön, 's ő a' parlamenttől haza megmentője czimet nyert. II. Ferencz halála után kisebbült ugyan tekintete, de egészen még sem enyészett el. Azon idő óta képződött a' Condé és Guise párt. Ennek felén Montmorency, a' connetable, és marsall Saint-André, amazon pedig a' protestansok és Coligny állottak. Herczeg Guise szinte olly buzgó catholicus, mint protestans ellenség, elhatározá azokat fegyverrel üldözni. Midőn Mart. 1. 1562 Bassinál Champagne határain általment, egy épületben a' Marot zsoltárait éneklő calvinistákra talált, kikkel, mivel emberei által megsértettek, a' dolog csatázásra kelt, 's a' szencsétlenek közül 60 megöletett, 200 pedig megsebesittetett. Ezen váratlan eset az egész országot polgári háborura lobbantá. Herczeg Guise bevette Rouent, Bourgest, 's nyertes lön a' dreuxi ütközetben Dec. 19. 1562. Ezen győződelemnek estéjén, minden bizodalmatlanságot félre téve, herczeg Condéval ugyan azon sátorban maradt, megosztá vele ágyát, 's nyugtan aludt ellensége oldala mellett, kiben ezentul rokonát 's barátját lelte fel. Ekkor állott a' herczeg szerencséjének legmagasb fokán. Epen Orléans megszálásához készült, melly a' protestans felekezet középpontja és fegyverhelye volt, midőn Mérey Poltrot hugenotta nemes által tett pisztoly-lövés halálos sebbe ejté Febr. 24. 1563. —*no*—

Guise (Henrik), lotharingiai herczeg, a' felebb nevezettnek legidősbik fia, 1550 szül. Bátorságát először a' jarnaci ütközetben mutatá ki 1569. Szép testalkata minden szivet részére hódita. Azon ürügy alatt, hogy a' catholica hitet védendi, egy seregnek vezérévé tette magát; 's tanácslója volt a' sz. Bertalan-éjjeli vérferdőnek 1572. De hogy személyesen is boszuját állja, Coligny megöletését, kit atyja gyilkosának nevezett, magára akará vállalni. 1576 képződött a' liga, egy szövetség, mellyet elsőben G. rokona a' lothringi cardinal javasolt. E' végre a' parisi legbuzgóbb polgároknak szövetségi terv (planum) adatott eleibek, melly szinleg a' vallás védelmét, a' király és ország szabadságát, valóban pedig a' király és ország elnyomatását tárgyazá. Herczeg Guise, ki magát Franciaország düledékein akarta felemelni, lángra gyujtá a' lázadókat; a' calvinistákon több alkalommal győzödelmeskedett, 's nem sokára olly állapotba helyezé magát, hogy királyának törvényeket szabhata. III. Henriket ugyanis, a' hugenották minden szabadságainak eltörlésére kinszerité, 's parancsoló kivánataiban annyira ment, hogy végre a' király megtiltá neki a' Parisba menetelt. Mindazáltal megjelent ott 1588, 's a' királyt a' város elhagyására és vele kötendő egyezségre kinszerité. De ezen diadaltól megkábittatva, nem követé már a' józan okosságot, hanem

igen is nyilvánosan kimutatá, hogy a' legfőbb hatalomra vágyik. A' király, Guise uralkodásra intézett tervei által figyelmessé tétetvén, d' Aumont, Rambouillet és Beauvais-Nangis megbizott hiveivel tanácskozást tarta, mellyben mind a' három azon véleményt nyilatkoztatá ki, hogy ellene valóságos per nem indittathatik, hanem titkon kell őt elveszteni; 's hogy ezen lépés, illy nyilvános felségsértés által eléggé igazoltatik. A' vitéz Crillon vonakodott ennek végrehajtását magára vállalni; 's igy ez, Lognacra, a' király első kamarására 's a' 45 gascon nemesből álló kir. testőrsereg kapitányára bizatott. Ez 9 legelszántabb fiut választa ki, 's elrejté őket a' király szobájában. — A' herczeg ugyan megintetett, 's bátyja a' cardinal javaslá neki, menne Parisba; de a' lyoni érsek azon mondására, hogy barátai elvesztenék bátorságokat, ha ő illy kedvező szempillantatban elhagyná Bloist (hol a' királlyal tett egyezete miatt országgyülés tartatott): elhatározá magát, a' legvégsőt is merészelni, 's helyben maradni. Következett nap Dec. 23. 1588, a' királyhoz ment; megütközött, az őrök sokasitását látván. Mihelyt belépett az első terembe, bezáratott az ajtó; de ő mégis megtartá külső nyájasságát, 's szokás szerint üdvözlé a' körülállókat. Midőn azonban a' király szobájába akart lépni, még mi előtt kardot ránthatott volna, több gyilok által keresztül szuratván, ezen szavakkal: „Isten könyörülj rajtam" haldokolva földre rogyott. Másod nap a' cardinal is megöletett. De a' polgári háboru tüze nem oltatott el a' két meggyilkoltatottnak vére által! A' nagy lelkü navarrai Henrik (IV.) igy szólt, midőn ez esetet megtudá: „Ha Guise az én kezembe került vala, máskép bántam volna vele. Miért nem csatolta magát össze én velem; egyesülve egész Olaszhont meghóditottuk volna."

—no—

Guitarre. Ez, az ujabb időben divatba jött 's a' lanthoz igen közelitő hangaszer, különösen alkalmatos kisded énekek és dalok kisérésére. Hurja 6 van. G, A, d, g, h és e, hangokra feszitve, mellyek az ujjakkal pengettetnek. A' legjobb guitarreoskolák (nyomtatott tanitások) Doisy, Bartolazzi, Giuliani és Lehmann által készittettek. Ujabban Zochi és Gärtner lettek esmeretesekké mint jeles guitarre-játszók. Londonban egy német mivész a' fortepiano módjára hat billentyüt illesztett a' guitarre alsó visszhang fedelének jobb felére, mellyeknek penditői (Tangenten) a' billentyük megérintetésekor a' hanglyukon kijönnek 's ugy illetik a' hurokat, mint a' kalapácsok a' fortepianoban. Innét a' guitarrok ezen neme, pianoforteguitarre nevet kapott. 54.

Guizot (Françojs), előbb az ujabb történetek tanitója a' parisi egyetemnél, 's most Francziaországban a' közoktatás ministere Oct. 11. 1832 olta, szül. Nimesben 1787, protestans, bölcselkedést Genfben tanult, valamint német literaturát is; azután Parisba ment, magát a' tudományoknak szentelé, nagy foglalatu folyoirások munkás társa lön, és részint nyelvvisgálati p. o. „*Nouv. Dictionn. des synonymes de la langue franç.*" részint életleirási, részint a' nevelést 's a' szép mesterségek állapotját Frankhonban, tárgyazó irományokat ada ki. Csak 1814ben, a' restauratio után lépe az igazgató pályára, mellyen Montesquieu abbétól védetve gyorsan előlépett, 's mint generáltitoknok a' belügyek, utóbb a' külügyek ministeriumában nagy befolyást gyakorla. De azon mód, a' mint némelly pártolóitól sürgettetett ujitásokat végrehajtott, nemkedvessé tevé. Napoleon visszajövetelekor Elbából, XVIII. Lajost Gentbe kisére, 's jutalmul 1817ben statustanácsossá tétetek. Ezóta mérsékletebb gondolkozást mutata, 's az ugy nevezett doctrinair-ekhez tartozott, de Decazes minister bukása őt is leragadá. Azolta mint történettanitó és iró munkálkodott. Különösen e' darabjai becsültetnek: „*Idées sur la liberté de la presse.*" (1814) „*Du gouvernement représentatif et de l' état actuel de la France*" (1816); „*Essai sur l' histoire et sur l' état actuel de l' instruction en France*" (1816); „*Du gouvernement de la France depuis la restauration et du ministère actuel*" (4 kiad. 1821). — Nevezetesek még:

„*Des conspirations et de la justice politique*“ (2 kiad. 1821); „*De la peine de mort en matière politique*“ (1822); „*Essai sur l' histoire de France*,“ mellyben megmutatja, hogy a' honiság mivelt közép kar a' hon oszlopa 's védője a' veszélyben; „*Collection des mémoires relatifs à la révolution d' Angleterre*“; „*Collect. des mém. relatifs à l' hist. de France depuis la fondation de la monarchie jusqu' au treizième siècle*“ 'sat. — A' censura eltöröltségig 's a' normalis oskola megszüntéig 1822, kir. censor és tanító volt ezen intézetben. Az újabb történetekről adott tanításai olly tömve hallgattattak, hogy 1824ben eltiltatának. Villèle ministeriumának megdöntése olta (1828) viszont mint tanító lépe fel. 1829. a' rendkivüli tanácsosok számába jutott. Az 1830-diki változások után az uj kormányhoz állt, az ideigleni kormányszék alatt minister lön, 's ez marada Filep Lajosnál is; hanem a' körülmények nem sokára kilépni kinszeriték. Ezután a' kamarában a' juste milieu mellett szavalt, mig Oct. 1832 ismét ministere lön a' közoktatásnak. — Nője, Pauline de Meulan kedvesen fogadt románokat 's néhány munkát ira a' nevelésről, egy ideig a' „*Publiciste*“-ben a' játékszini czikkelyt szerkezteté. Megh. Aug. 1. 1827. Parisban, 54 éves korában. 155.

Gummi (Mézga) azon nyálkás vagy csipás nedv, melly a' növényből, magától, vagy bemetszés után folyik ki, a' levegőn pedig megkeménykedik, p. o. Gummi Guttae, Copaiuáe 'stb. Noha a' növényi nyálka minden növényben létez, még sem lehet mindenikből hasonló tiszta mézgát nyerni. Némelly növény 's némelly rész bővebben adja a' másiknál. Az egészen tiszta mézga fejér, átlátszó, kemény, töredékeny, szag és iz nélkül, hideg vizben könnyen felolvadó. Melegités által nem indul folyásba, hanem feldagad, hólyagot hány és gőzölg; végre szénsül, fekete lesz 's megég. —*j*—*a*.

Gúnyv, tágasb értelemben minden idegen hiba vagy gyengeség elmés kicsufolása; szorosb 's tulajdon értelemben olly költemény, melly az emberek hibáit és bohóságait nevetséges oldalaikról szeszélyes vagy komoly hangon adja elő, vagy kicsufolva fenyiti meg. Ezen költemény a' Romaiaknál eredt, latin neve, Satyra, a' régi romai satur, nem pedig satyrus szótól származik, és közelebbről a' tárgyak és versmértékek vegyületére mutat, melly az illyetén régiebb költeményekben volt. A' gúny, mint költemény, az oktatói nemhez tartozik, következőleg annak szabásait követi. Rendszerint kétféle gúnyt különböztetnek meg, komolyt vagy fenyitőt, és vigat vagy nevetettőt. Amaz az ember helytelen arányait és vágyait támadja meg, veszélyes és gyülöletes alakjokban mutatja, és komolyan 's nyomosan megfenyiti. Ez ellenben az ember bohóságait és ferde tetteit elmés és szeszélyes előadás által nevetségessekké teszi. Tárgyai főkép azon vétkek és bohóságok, mellyek általjában az emberi társaságban, vagy valamelly országban, állapotban és időkorban uralkodásra kaptak; mert tulajdonkép inkább a' dolgot mint a' személyt érdekelje. Innen a' gunyoló költőben főkép megkivántatik az emberi vétkek és bohóságok éles észrevétele, következőleg az emberek és szokások pontos esmerete; e' mellett élénk érzése annak, mit festi, megfenyit vagy kinevet, hogy egész utálatosságában vagy helytelenségében beláthassa és előadhassa; saját gunyoló, élesb elmében 's élénkebb érző tehetségben gyökerező szeszély, mellyet elmés gondolatokkal és kifejezésekkel egyesitsen. Az emberi vétkek és bohóságok festő fenyitése nem csak különös költeményben, hanem a' költemény egyes részeiben, fordulataiban is előjöhet füszer gyanánt. Formájára 's előadására nézve előfordulhat levélben, elbeszélésben, beszélgetésben, szinjátékban (mint Aristophanesnél), énekben, hőskölteményben, mesében. Legszokottabb formája pedig a' tulajdon oktató satyra, mellyben azonban a' tanitás nem közvetetlen czélja az előadásnak. Versmértéke a' régieknél a' jambus vagy hexameter, az ujaknál általjában jambus, és pedig vagy hatos vagy ötös, az utolsó ismét vagy rimmel vagy rim nélkül. A' tulajdon oktató satyra romai ta-

lálmány 's szerzője Lucilius volt, a' vigat aztán jobban kifejté Horatius 's Sermonak nevezte, a' komolyt pedig Juvenalis és Persius. (A' romai satyráról Vulpius, König és Casaubonus irtak. Jelesen értekezett róla Wachsmuth az ő „Atheneum"-ában I. k. 2. füz.). Azt ujak közül nevezetesek Ariosto, Alamanni, Salvator Rosa, Alfieri, Olaszok; Cervantes, Quevedo és Saavedra Spanyolok; Regnier, Boileau és Voltaire Francziák; Donne, Rochester, Pope, Swift, Young, Churchill, Johnson Angolok; Brand Sebestyén, Rochel, Canitz, Liskow, Haller, Hagedorn, Rabener, Stolberg, Kaestner, Pfeffel, Lichtenberg, Wieland, Tieck 'sat. Németek; Baróti, Fáy, Kazinczy, Kis, Magyarok. — A' Görög nem esmerte a' tulajdon satyrát; Archilochus és Simonides költeménye inkább gyalázó irás volt, és a' Sillographusok mivei hihetőleg oktató formában voltak ugyan irva, hanem inkább a' parodiához tartoztak. — A' satyrától egészen különbözött a' Pratinas találta görög satyrikon, satyrjáték, szomoru, legalább hős tettek elegyitése nevetségesekkel. Ezek nto- és közjátékul szolgáltak 's alsó mulatságos characterrel birtak. Csak Euripides „Cyclops"-a jutott el hozzánk. Vö. Eichstaedt „*De dramate Graecorum comico-satyrico*" aztán Hermann és Pinzger irását ugyan e' tárgyról. (Berlin 1822). *B—z.*

Gunyirat (polgári értelemben), olly, betük vagy rajzolat által esmerhetőleg kinyilatkoztatott 's a' közönség eleibe terjesztett becsületsértést jelent, melly által másoknak jó hire 's neve tetemes csorbulást szenved. Ez a' szóbeli becstelenités felett annyival inkább feddést érdemel, minthogy annál sokkal bizonyosabban elterjedő, hosszabb ideig fenmaradó, sőt a' később kor esmeretére is jutható. Büntetését meghatározó különös törvényeink ugyan nincsenek, de a' becstelenités általános okfejei szerint, a' következő szabályokat lehet reá nézve megállapitani: 1) Ha általa a' királyi felség sértetik meg, vagy az ország belső nyugalmának felháboritása irányoztatik: kinyomoztatott szerzője a' felségsértés vagy hazaárulás büntetésével lakol; ha pedig az fel nem fedeztethetik, a' gunyirat hóhér keze által égettetik meg nyilvánosan; milly példa az 1765-ki országgyülés alkalmával történt. 2) Hasonlóan fenyittetik az országgyülésre összesereglett rendeket becstelenitő. 3) Ha országgyülésen lévő egyes személyeket tárgyaz: 200 forintnyi büntetést von szerzőjére. Ha végre 4) más akárhol lévő személyeket illet: mint egyszerü becstelenités boszultatik meg. —*no*—

Guselhissar, török város Anadoliban, Minder folyónál, 50,000 lak., kik pamutot és sáfrányt nagy mennyiségben termesztenek, azon felül szőnyeg, selyemanyagok és bőr-gyártással foglalatoskodnak.

Güssingeni, l. Németujvári.

Gusztáv (I), Gusztáv Wasa név alatt esmeretes svéd király, herczeg grypsholmi Erich Wasa fia, 's régi királyi nemzetség sarjadéka, 1490 szül. Azon nagy férfiak közé tartozik, kiket a' természet csak ritkán létesit, 's minden jeles tulajdonokkal felruház, hogy az uralkodások alá bizatott népet boldogithassák. Már szép testalkata 's nemes külseje megnyert részére minden szivet. Mesterkéletlen ékesszólása ellenállhatlanul ragadta el a' hallgatót; lángesze merész terveket készitett, mellyeket győzhetlen bátorsága szerencsésen végre is hajtott. Vigyázékony 's rettenthetlen volt, és szelidséggel teljes az annyira vad időkorban; de egyszersmind olly erényes, a' millyen csak lehet fejedelem. Midőn a' zsarnok II. Keresztély (dán) a' kalmari egyezségnél fogva a' svéd királyi széket hatalmába akará keritni, elhatározá magát Gusztáv, honát a' szerencsétlenség 's lealacsonyittatásból kimenteni. De igyekezetében akadályt szenvede, mivel Keresztélynek kezeibe jutott, ki őt, hat más előkelő Svéddel együtt, Kopenhagában fogságba vetteté. Midőn 1519 végével Keresztélynek majdnem egész Svédhont birtokába hajtó előmenetele tudtára esett, még fogságában is feltünt lelkében azon gondolat, hogy hazáját megszabaditsa. Tömlöczéből pórruhában szökött el,

's esmeretlen tartományban egy nap 12 mértföldnyit ment. Flensburgban jütlandi ökörkereskedőkre talált, 's hogy magát annál jobban eltitkolhassa, szolgálatjokba állott, és szerencsésen Lübeckbe érkezett. Itt ugyan megesmertetett, de a' tanács pártfogása alá vette, sőt szándéka gyámolitására — mellyet most már nem titkolt — segitség is ajánltatott neki. Azután hajóra ült, 's Kalmarnál szált ki. Az őrizeti csapat, mellynek kinyilatkozott, nem akart a' bujdosó pártjára állani, és igy barátitól 's rokonaitól visszataszittatva, Keresztélytől számüzetve, 's ezen zsarnok katonáitól üldöztetve, Dalecarliába ment, hogy ezen tartomány férjfias lakosainál segédet találjon. Nehezen kerülheté csak el az őt környező veszedelmeket, mig végre egy papnál menedékhelyet lelt, ki őt tekintetével, pénzével 's tanácsával gyámolitotta. Minekutána már az elmék előre elkészittettek, a' dolog kivitelére egy ünnep használtatott, mellyen a' megye minden jobbágyai összegyültek. Gusztáv megjelent közöttök; nemes, bizodalmat gerjesztő tekintete, szerencsétlensége, 's a' Keresztély ellen való gyülölség, ki mindjárt uralkodása kezdetét borzasztó vérferdővel bélyegezte meg Stockholmban, — 's minden környülállás, győző hatalmat kölcsönözött szavainak. A' népség fegyvert ragadott, 's a' kormányzó vára feldulatott. Ezen következés által bátoritatva, csapatonként gyültek a' Dalecarliak, győztes zászlója alá. E' pillantattól fogva Gusztávnak minden merészlete győzödelemmel dicsőittetett. Egy önalkotta sereget vezérelve, tetteivel diadalmi sort képze, 's elüzte honja ellenségeit. 1521 az ország rendei kormányzói czimmel (*administrator*) ajándékozák meg, 1523 pedig királynak kiáltották ki. Ezen méltóságnak elfogadásakor nagy nehezen látszott engedni a' nemzet kivánatának; de a' koronázási ünnepet elhalasztotta, hogy a' catholica hit 's a' papság jogai épen tartására meg ne kelljen esküdnie. Érezé, hogy az ország jólléte egyházi javitásokat kiván, de érezé egyszersmind azt is, hogy az csak egy általános ujitás (*reform*) által eszközölhető. Hogy czélját érhesse, canczellárja Lars Anderson azt javaslá neki, fogadná el a' lutherana vallást. Gusztáv helyesnek esmerte ezen merész tervet, 's inkább politicai elszántság mint hatalom által — teljesitette is. Mig titkon Luther tanitása előmenetelének kedvezett, azonközben a' megüresült tisztségeket kedvenczeinek osztá ki, 's azon ürügy alatt, hogy a' népen könnyebbittessék, a' katonák eltartásáról való gondoskodást a' papságra mérte. Majd többet is merészlett; t. i. 1527 azt kivánta 's nyerte meg a' rendektől, hogy a' püspökök különös jogait megsemmisithesse. Azonközben gyorsan terjedt Luther tanitása. Gusztáv megelőzte vagy elnyomá a' békétlenségeket; a' megelégedetleneket zabolán tartá, a' hirre vágyóknak hizelgett, a' gyengéket részére hajtotta, 's végre nyilvánosan átlépett azon válláspárthoz, mellyet már alattvalóinak nagyobb száma követett. (1530 fogadta el a' nemzeti gyülés az ágostai vallástétel hitszabályait). Midőn Gusztáv, a' mint mondá, illyképen másodszor hóditá meg az országot, nem volt neki egyéb kivánsága, mint gyermekei részére a' korona öröklését kieszközölni. Ezen ohajtását is teljesitették a' rendek, midőn 1542 a' választási jogot eltörülték, 's az öröklési törvényt megállapiták. Noha Svédhon igen korlátozott fejedelemség volt, Gusztáv majdnem mégis szorittatlan hatalommal uralkodott; de ez néki méltán engedtetett meg, mert ő azt csak azért tevé, hogy az országot belól boldogithassa, 's ellenségeiben rettegést, barátjaiban pedig tiszteletet gerjesszen maga iránt; 's valóban soha sem sérté meg az ország álkotmányát. Ő tökéletesitette a' törvényhozást, mivelé a' népet, szellidité az erkölcsöket, felébreszté a' szorgalmat és tudományosságot, 's kiterjesztő a' kereskedést. 37 évig tartott dicséretes országlása után 1560, életének 70 esztendejében halt meg. —*no*—

Gusztáv (II. Adolf), Svédhon legnagyobb fejedelme 's Németország megmentője, a' 'Sigmond letétetése után svéd királyi székre emelkedett IX. Károlynak, Gusztáv Wasa unokájának fia, 1594 szül. Stock-

holmban, 's a' leggondosabb nevelést nyerte. Már 12 éves korában a' seregbe lépett, 16 pedig az ügyeket igazgatá; megjelent a' tanácsban 's a' sereg elején; engedelmeskedett mint katona, alkudozott mint minister, 's parancsolt mint király. IX. Károly halála után 1611, átadák a' rendek a' 18 éves herczegnek a' koronát, 's nem tekintvén a' törvény rendelését, tökéletes korunak nyilatkoztaták ki, mivel igen jól látták, hogy csak a' leghathatósb rendszabások menthetik meg az országot végveszedelmétől, a' gyámigazgatás ellenben megbuktatja. Gusztáv éles tekintete megesmeré Axel Oxenstjernában — az akkori országtanácsosok legfiatalabbikában — azon nagy kormányfit, kinek tanácsát a' legterhesebb esetekben is bátran követheti. Ezt a' barátság legszorosb köteléki által csatolá magához. Dán-, Lengyel- és Oroszország háboruban voltak ekkor Svédhonnal. Gusztáv három illy hatalmas ellenséggel ugyanazon időben nem mérkőzhetvén, 1 millio tallér fizetés mellett békét kötött a' Dánokkal Siörödben 1513, de vissza is kapta minden tartományait. Oroszhonnal volt szerencsés táborozása után, mellyben — a' mint maga vallja — de la Gardie Jakab által katonai elmetehetségeit kimivelte, a' stolbowai békében (1617) egész keleti tengertől elzárta azt; a' Lengyelek pedig, noha tőlök is visszafoglalta Liefiandot, csak 6 évi fegyvernyugvást engedtek, mellyet Gusztáv Adolf azért fogadott el, mivel részint kedvezőleg tétetett, részint pedig, mivel általa elég időt nyert Austria ellen elhatározó munkálatot kezdeni. A' vele szembeszalásra Gusztáv Adolf legalaposabb inditó okot a' catholicusok 's protestansok között folyt háboruban talált, melly Németország szabadságával együt az egész evangelica egyházat veszedelembe helyezé. Gusztáv Adolf, ki Luther tanitásának buzgó követője volt, mind a' kettőnek megmentését elhatározá. Minekutána ezt az ország rendeinek velős beszédben 's könybe borult szemekkel kinyilatkoztatá, 's azon előérzettel, hogy honát soha sem látandná ismét, egyetlen leányát Krisztinát mint koronaörökös kir. herczegnét nekik bemutatá, az ország kormányzását pedig — egyébként gyengéden szeretett — nejének kizárásával, egy, országtanácsnokokból álló megbizottságra hagyá: 1630 Németországnak vette utját, 's 13,000 emberrel szált ki a' pommerni tengerparton. Mennyi nehézségeket vetettek légyen ellene még ollyan herczegek is, kiknek ügyéért jött vala; mint győzödelmeskedett légyen okossága, nagylelkűsége 's állhatatossága az ingadozó elméken, bizodalmatlanságon 's más gyengeségeken; mint vitézkedett, 's mint esett légyen el a' lützeni ütközetben Nov. 6. 1632 az országut mellett, nem messze az esmert nagy kőtől: l. a' Harmincz esztendős háboru czikkelyben. Halálának közelebbi körülményei sokáig igen különféleképen 's ellenkezőleg adattak elő; most már egy, az oldala mellett megsebesittetett tisztnek közhirré tett leveléből tudjuk, hogy golyó okozá halálát. A' hálás Németek már előbb is emeltek volt emlékének oszlopot, de a' régit csekélynek találván a' most élők, aláirás utján gyüjtött pénzen ujat, méltóságosabbat készittettek, 's ezt a' hely szinén, eleste második évszázada betöltekor, számos összegyülekezett nép 's a' svéd nemzet követeinek jelenlétében, 1832. Nov. 6-kán állitották fel.

—no—

Gusztáv (III.), svéd király 1746 szül. Ezen fejedelem, kinek története fejedelmi tükörnek neveztethetik, a' születésekor még holstein-gottorpi Adolf Fridriknek, 1743 után pedig Svédhon választott korona örökösének és Ulrike Luisának, II. Fridrik testvérének, legidősb fia volt. Gróf Tessin, kinek a' herczeg már öt éves korában nevelése alá adatott, jövendőbeli rendeltetését szüntelen szem előtt tartván, igyekezett lelkét 's characterét kimivelni, leginkább az ifju hirvágyát korlátolni, 's benne a' svéd alkotmány iránt tiszteletet gerjeszteni; 's utódja, gróf Scheffer, ugyan azon czélra irányzá fáradozásait. De mind e' mellett is kifejlődött az ifju tüzes elméjében, a' legelégedetlenebb hirvágy után igyekezés és erő, az uralkodási vágy és hiuság; hanem mind addig,

mig a' szükség kivánta, ügyesen tudott ő szive legbelsőbb érzetein is uralkodni. Egyátaljáu nyájas lényc, tetszékeny szokásai 's bájoló barátsága és szelidsége, elrejték a' mindig hevesebben fellángaló hirvágyot és cselekedetek szomját. Vitézi gyakorlatok, tudományok és mivészetek, a' a' társas élet finomabb gyönyörei, és izléssel rokonult fényszeretet látszottak főbb hajlandóságainak. Svédhon akkor több pártoknak volt nézőhelye; különösen pedig a' csalmak (Mützen) és kalapok pártjának, mellyek által Orosz- és Frank-hon egymás ellen munkálódtak. Azonban a' király hatalmának lehető korlátozásában mind a' kettő egyet értett. Gusztáv atyja, értelmes és jó igyekezetü fejedelem, érzé ugyan helyezete kellemetlenségeit, de nem volt erős lelke, hogy izetlenségét panaszok helyett cselekedetek által nyilatkoztatta volna ki. Annál merészebben lépett Gusztáv — atyja halála után (Febr. 12. 1771.) uralkodásra jutva — kitüzött czélja felé, csudálatra méltó mesterséggel. Kormánya kezdetét a' Wasa rend felállitása tevé, melly által néhány merész katonát megnyert szándékának, kik az ő javára magok között is szövetséget képeztek. Legmunkásabb volt a' fővárosban Sprengporten ezredes, ugy szinte más, az ezredekhez 's tartományokba küldött férjfiak is. Néhány férjfiak, Hermansson és Scheffer grófok, 's mások, a' királyhoz csatolták magokat; uj alkotmány dolgoztatott ki, 's a' szerepek ugy osztattak el, hogy a' király testvérei a' lázadást a' tartományokban vezéreljék, mig azonban ő azt a' fővárosban elkezdendi. A' terv szerint tehát Christianstadt igazgatója, Hellichius kapitány, a' király egyik leghivebb 's legmerészebb követője, bezáratá 1772 Aug. 12. a' város kapuit, minden bejárást elállatott, 's maga és katonasága nevében nyilatkozatot (Manifest) ada köz hirül, mellyben a' rendektől, hatalmaskodó tetteik miatt, az engedelmesség megtagadtatott. Károly herczeg megjelent Christianstadt előtt, 's mivel felszólitására a' hely által nem adatott, szinleg ostrom és védelem kezdődött, mellynél senkinek sem lön sérelme. Azonközben a' király olly ámitólag játszá részvétlen szerepét, hogy a' rendek titkos kiküldöttsége gyanuját eloszlatná. A' kiküldöttség azt rendelé, hogy a' polgári lovasság a' fővárosban őrt járjon; ezen őrjárók között gyakran megjelent a' király, 's barátsága által meg tudá nyerni azok jelesb férjfiait 's több tisztjeit. Mig igy az elhatározást készitgeté, derült arczot mutatott, 's az ügy véghez vitelére határozott napot megelőző este, fényes udvari lakomát ada, mellynél vig szesztélye által minden jelenlévőket felvidámita. Következett napon (Aug 19. 1772) lovaglása után a' várba ment, az országos tanácsba, hol most legelőször támadt ő és némelly tanácsnokok között élénk szóváltás. Innét a' király a' fegyvertárhoz lovagolt, hol az őrkatonaságot gyakoroltatá. Ezenközben egy titkos parancsnál fogva összegyültek körüle azon tisztek, kikbe bizhatni látszott, 's a' várba kisérék, hol épen őrváltás, és igy a' jött és menni akaró csapat jelen volt. A' királynak a' várba léptével elkezdődött a' lázadás, ki maga körül az őrszobában a' tiszteket összegyüjtötte, tervét kinyilatkoztatá, 's ennek gyámolittatását kérte. A' tisztek többnyire ifjak valának, 's a' haza megszabadittása gondolatja által nyomban megnyerettek. A' három idősb vonakodó kardját elszedeté a' király. Ezeken kivül a' többiek hüséget és engedelmességet esküvének, 's mig nekik a' király további parancsait osztogatá, fejér kendőt kötött bal karjára, mellynél fogva barátait megesmerhetendné. A' királynak a' katonákhoz intézett beszéde, ezek által tetsző kiáltásokkal fogadtatott. Ezután az országtanács terméhe vivő menetelket állatá el, 's annak csendes magaviselést parancsoltatott. Ekkor a' nép harsány kiáltozásai között a' fegyvertárhoz ment, hol a' pattantyus ezredet hódiá részére. Nyilvános hirdetmény csendre szólitá, 's egyedül a' király parancsainak engedelmeskedésre utasitá Stockholm lakosait. Ágyuk állittattak fel, őrök osztattak el, 's vigyázékonyságból több személyek tétettek fogságba. Igy történt meg az elhatározó csapás, vérontás nélkül, 's a' király visszatért a' vár-

ba, hol az idegen követek üdvözletét fogadá el, kiket asztalához meghivatott. Következett napon, a' nép általános kiáltozásai közt, letevé a' városi tisztviselőség a' nagytéren a' hivség esküjét. De a' rendeknek is tetszően kellett a' lázadást fogadni 's megesmerni az uj alkotmányt, melly által a' királyi hatalom — nem annyira a' rendek, mint az országtanács gyengülésével — növekedett. E' végre a' rendek a' nyomban következett napon, egy közönséges gyülésre hivattak meg a' várba, hol kiséret nélkül egyenként meg is jelentek. A' várudvar rakva volt katonasággal, a' gyülteremeknek ágyuk szegeztettek, 's minden ágyu mellé egy pattantyus állittatott, égő kanóczot tartva kezében. A' király számos tisztek kiséretében 's szerfeletti pompával jelent meg. Velős beszédben ábrázolá az ország helyezetét, az ujitás (reform) szükséges voltát; kinyilatkoztatá saját mérsékelt nézeteit, 's felolvastatá az uj alkotmányt, melly nyomon elfogadtatott 's esküvel megerősittetett. Majdnem minden kormánytisztviselők megmaradtak hivatalaikban; a' fogságban lévők szabadon eresztettek, 's végezve volt a' lázadás. A' király most egész szorgalommal fáradott országa boldogitásában, mellyet ön és alattvalóinak javára többször bejutazott. 1783, ősszel Németországon keresztül Olaszhonba, a' pisai fördőkbe ment. Innét következett évben ért vissza Frankhonon keresztül országába, hol nyugtalanságok 's veszedelmek várták. Az éhség ezereket halálba taszita jobbágyai közül; a' nép zugolódott; a' nemesség kikelt a' király önkényes igazgatása ellen; az országrendek 1786 majdnem minden ajánlatait vissavették 's nehéz áldozatokra kinszeriték. Nem sokára 1787 háboru ütött ki Oroszhon és a' Kapu között, 's Gusztáv elhatározá az utolsóval kötött régi védszövetségnél fogva, Oroszhont megtámadni, mellynek fejedelemnője táplálá Svédhonban az elégedetlenséget. A' háboru 1788 hirdettetett ki; de midőn a' király Friedrichsham erősségnek megtámadásával el akará kezdeni: seregének nagy részétől hirtelen elhagyatva látá magát, melly minden megtámadó háborutól idegenkedőnek nyilatkozott. A' király Hagaba ment 's innét, segitséget keresvé — Dalecarlia (megye) lakosaihoz. Rövid időn nem megvetendő serege gyült szabadkényü honvédelmezőkből, mellyel a' Dánoktól szorongattatott Gothenburgot megmentette; de azonban a' pártütés folyvást tartott a' finnlandi seregnél, melly az Oroszokkal fegyvernyugvást kötött. Az ország megszorult állapotja szükségessé tette a' rendek egybehivását. Hogy a' nemesség ellenszegülését megelőzze, egy titkos kiküldöttséget választatott, mellyhez a' nemesség 12, minden más a' király részén lévő rend pedig egyenként 6 tagot nevezett ki. Mind e' mellett sem szünt meg a' nemesség a' királlyal daczolni, ki végre, egyéb rendektől minden jónak látszó rendszabások használatára felszólittatva, elhatározó lépést merészelt tenni, elfogatván az ellenszegülő nemesség főbbjeit; 's kicsikart egy egyesülési és bátorságositó oklevelet (Apr. 3. 1787), melly még az előbbinél is kiterjedtebb hatalmat engedett neki. Most már a' legnagyobb megerőltetéssel folytattatott a' háboru, változó szerencse között. Véres csaták 's ütközetek történtek szárazon és legkivált tengeren, 's bármilly vitézül küzdött is Gusztáv a' győzedelmi elsőségért: országának szorongó helyezete 's a' REICHENBACHI BÉKEGYÜLÉS (l. e.) folyamatja, hajlandóvá tették a' békeségre, melly a' werelaei sikon köttetett meg Aug. 14., 1790. A' helyett, hogy Gusztáv a' sokféle szerencsétlenségek által szerzett tanulmányt jövendőre használta volna, elhatározá magát a' franczia lázadás folyamába bocsátkozni, hogy XVI. Lajos hatalmát helyre állithassa. Egyesitni akará Svéd-, Orosz 's Burkus-országokat és Austriát, 's ezen szövetségnek vezére kivánt lenni. E' végett 1791 tavaszán Spaaba és Aachenbe ment, Katalinnal barátsági egyezetet kötött, 's 1792 Jan. országgyülést hirdetett Geflebe, melly négy hét lefolyta után megelégedésével oszlott szét. De itt szövődött ellene azon gyikossági terv, melly végre is hajtatott. Gróf Horn és Ribbing, báró Bielke és Pechlin, ezredesbadnagy Liljehorn és

mások összeesküdtek, hogy a' királyt megöljék 's a' régi aristocratiát visszaállitsák. Ankarström (l. e.) ki a' királyt személyesen gyülölte, eszközül ajánlkozott. Stockholmban 1792, Mart. 15. és 16. közötti éjjelre álarczos tánczmulatság alkalma határoztatott a' gonoszság végbezvitelére. Kevéssel a' tánczmulatsag kezdete előtt egy intő-levelkét kapott a' király; még is elment 11 órakor gróf Essennel a' tánczhelyre 's eleinte rekeszbe (loge) lépett, de azután — mivel minden nyugtan volt — a' tánczterembe. Itt hirtelen álalakok (Masken) zsibongása vette körül, 's midőn közülök egyik (gróf Horn) ezen szavakkal: „Jó éjtszakát álalalak!" vállait megveregette: Ankarström által halálosan hátba lövetett. Ritka elmejelenléttel tett még ekkor tüstént minden szükséges rendeléseket, 's csak Mart. 29. mult ki, minekutána már legsürgetősb dolgait lelki vidámsággal rendbe szedte (l. Armfelt) 's azon parancsot aláirta volna, hogy fia királynak kiáltassék ki. —no—

Gusztáv IV. (Adolf), svéd király, Nov. 1. 1778 szül. Atyja (III. Gusztáv) halála után, Mart. 29. 1792 királlyá kiáltatván ki, 4 ½ évig rokona herczeg südermannlandi Károly (ki utóbb XIII. Károly név alatt király lön) gondviselősége alatt volt, ki addig az országot igazgatta, 's csak 1796 Nov. 1. kezdette maga a' kormányzást. Ezen fejedelemnek rövid uralkodási története mutatja: mint vezetheti elmetehetség 's jószivüség mellett is az embert, az előitélet és szenvedélyesség, legnagyobb veszedelembe. Atyja állhatatos férfiut akart belőle nevelni 's IV. Gusztáv azt gondolá, hogy atyja kivánsága szerint cselekszik, ha hajthatatlan makacssággal az egyszer felvett rendszernek mindent alája vet. Atyjától örökölte hajlandóságát is a' vitézkedésre, 's ennél fogva viselik sok tettei a' kalandozás szinezetét. De sokat az ő megfoghatlan cselekedetei közül, azon babonáskodásának kell tulajdonitni, melly elegendő táplálatot különösen Jung irásaiban talált. 18 éves korában épen egy mecklenburgi herczegnével volt jegyben, midőn őt Katalin császárné Pétervárrá meghivta, olly szándékkal, hogy unoka leányával Paulowna Alexandrával összeházasitsa. Már minden el volt ezen házasságra készitve, 's az egybe gyült udvar várta az ifju királyt, midőn ez az egyezetet aláirni azon okból vonakodott, mivel ollyanok voltak bele iktatva, mellyeket nem akart helyben hagyni, mint a' többek között, az ifju királyné görög vallásának szabad gyakorlata ön palotájában, — a' mi Svédország alaptörvényei ellen volt. Semmi sem győzheté meg Gusztáv vonakodását; eltávozott, 's szobájába zárkozék, ugy hogy az egész ünnep elmaradt. Néhány hóval később (1797 Oct.) Friderica badeni herczegasszonnyal lépett házasságra. Makacsságának szembetünő jele az is, hogy véres csatát akart egykor Oroszországgal kezdeni, mivel azon kivánsága, hogy egy határhidnak az orosz félen lévő korlátjai is Svédhon szineivel festessenek be, nem teljesittetett. Midőn az éjszaki hatalmasságok a' már előbb is fenállott 's leginkább Anglia ellen irányozva volt szövetségnek megujitásán alkudoztak, 1801 személyesen ment Pétervárrá annak megkötését sürgetni, hol első Páltól, ki némellyekben hasonlitott hozzá, — testvérileg fogadtatott. Ezen alkalommal megajándékozá őt az orosz fejedelem a' jeruzsalemi sz. János renddel. 1803. Jul. ipa udvarából nejével együtt Karlsruheba utazott, hogy a' császárt és a' birodalmi herczegeket azon, még akkor lehetlenségnek látszó gondolatra birja, hogy a' Bourbonok az örökösé lett consulsag helyébe, a' franczia uralkodásra visszahelyeztessenek. Még Karlsruheban volt, midőn Mart. 15. 1804 az enghieni herczeg, Bonaparte parancsolatjára a' badeni tartományból erőhatalommal elvitetett. Gusztáv nyomon küldé segédjét Parisba Bonapartehoz egy levéllel, a' herczeg megmentése végett; mire azonban a' segéd oda érkezett, már vége lön a' herczegnek. Gusztáv ezért nyomos jegyzeteket ada által Regensburgban, és Sándoron kivül, a' fejedelmek közül csak ő jelenté azon gyilkosságot nyilvánosan helytelennek. Tudva van, milly gyalázattal illettetett ezért a' Moni-

teurben. Francziaország uj fejedelmét gyülölvén, félbe szakasztá öszveköttetését azon országgal; Angliával 's Oroszhonnal szövetségre lépe 's a' burkus fejedelem iránt is feszességgel viseltetek, visszaküldvén neki a' fekete sasrendet, mivel ezt Napoleon is megkapá, a' vitézi becsület pedig tiltja, gyilkosnak fegyvertársa lenni. — Egy haszontalan ember kivetette, hogy ezen névben „*Napoleon Bonaparte*" a' 666-os szám foglaltatik, 's Gusztáv azt hivé, hogy abban a' sz. János jelenéseiben említett vad állatra esmer, melly csak rövid ideig fog uralkodni, 's mellynek megbuktatására ő is hivatalos! Ezen mysticus tekintet okozá gyakran megfoghatlan magaviseletét. Noha derék volt azon kinyilatkoztatása, mellyet követe által az 1806-ki birodalmi gyülésen tett, hogy ő mindaddig nem veend részt a' tanácskozásokban, mig annak végzései a' bitorlás és önség befolyása alatt állnak; 's bármilly nemes volt légyen is az, hogy a' Napoleon által kevéssel a' tilsiti béke előtt tett békeajánlatokat visszavetette: akkor makacsságot árult el, midőn Jul. 3. 1807 a' Frankhonnal volt fegyvernyugvást félbe szakasztá, 's az Orosz és Burkus által ajánlott közbenjárást, még a' tilsiti béke után is elmellőzte. Szenvedélyessége, melly az orosz sz. Andrásrenddel is ugy cselekedni készteté, mint előbb a' burkus sasrenddel, — 's Angliához szoros ragaszkodása veszedelmes háboruba keveré az Orosszal, 's ujra ellensége lett Burkusországnak és később Daniának. Finnlandot elveszté, 's fenyegetve állt Svédhon széleinél egy dán sereg. Minden békekötést ajánló javalatok iránt siket volt, 's önes̈sége által mind a' nemességet, mind a' sereget felingerlé maga ellen. Megsértette a' testőröket, 's elkeserité a' nemzetet, uj hadi adót kivánván, mig azonban a' svéd katonák mindenben szükséget szenvedtek. Midőn végre még Angliát is elidegenité magától azzal, hogy mikor őt ezen hatalmasság józanabb nézetekre iparkodott visszavezetni, minden svéd kikötőben volt angol kereskedő hajóra zárt tétetett: világos lön, hogy ő, népe jóllétét is képes szenvedélyeinek feláldozni. Egy legmélyebb homályban készült terv érésre jutott. A' nyugoti sereg, melly a' norvegiai határszéleken feküdt, bizonyossá tétetvén, hogy a' Dánok nem lépnek a' határon keresztül, Stockholm felé indult, hol az összeesküdtek fejei Gusztáv körül tartózkodtak. Már csak 15 mértföldnyi távolságra volt a' sereg a' fővárostól, midőn Gusztáv, annak közelitését megtudá. Hagából, hol familiájával együtt időzött, Stockholmba sietett, hogy magát itt a' pártütők ellen védelmezze. De ezen tervét megváltoztatá, 's a' Stockholmban lévő csapatokkal együtt Linköpingbe akart menni. Azt kivánta, hogy a' bank is eltávozzék a' fővárosból. de előbb neki két millio tallért, vagy legalább lehető legnagyobb mennyiségü pénzt szolgáltasson kezébe. A' biztosok vonakodtak; Gusztáv királyi tekintetét akará hasznalni; 's ekkor erőszak határoztatott meg ellene. Igy állottak a' dolgok 1809-ki Mart. 12 este. 13-kára forduló egész éjjel dolgozott a' király; minden készen volt a' megindulásra, 's eljött azon pillanat, mellyen a' bankban a' pénzt fel akarta vetetni. A' vár három kapuja be volt már zárva, 's mivel közönséges disznap (*Paradetag*) vála, a' vár előtt minden tiszt össze gyülve. Még egyszer igyekeztek Klingspor tábornagy és Adlerkreuz ezredes, a' királynak józan ajánlatokat tenni; de Gusztáv legérzékenyebben sérté meg a' beszélőket. Ekkor behivá Adlerkreuz Silbersparre udvarnokot és öt segédet, a' királytól kardját kivánta, 's a' nemzet nevében fogolynak nyilatkoztatá ki. Gusztáv használni akarta ellene a' kardot, de ez kezéből kitekertetett. Segitség után kiáltozására, betörték ugyan néhány hivei a' zárt ajtókat, de más harmincz oda sietett összeesküdt által legyőzettek. Gusztáv ezen jelenet közben elfutott, de a' lépcsőkön megfogatott, 's inasainak egyike által szobájába visszavitetett, hol dühében magán kivül volt. A' várhoz vivő minden menetelt katonaság állotta el. Már dél után jelentette egy hirdetmény, hogy az uralkodást südermannlandi Károly vette át, 's a' zürzavarnak néhány óra mulva vége lön.

Most csendes megnyugvást mutatott Gusztáv; talám ezen állapotjának is vallásbeli ábrándozása volt kutfeje. Éjjel egy órakor Drotningholmba vitetett, nejének gyermekeivel együtt Hagában kellett maradni. Mart. 24. egyik legkedvesebb tartózkodása helyére Grypsholmba tetetett által. Itt Mart. 29, lemondási oklevelet készitett, sorsának végső elhatároztatását az országgyülestől várván, mellynek első ülésében (Maj. 10.) az iránta való hivség és engedelem innepélyesen felmondatott, és a' svéd korona, mind ő magára mind pedig született és születendő magzataira nézve, most és jövendőben, elvesztettnek hirdettetett, 's erről rendes oklevél készittetett. A' székevesztett király Grypsholmban leginkább János jelenéseivel foglalatoskodott. Svédhont elhagyni ohajtá. Az országrendek, XIII. Károly ujonan választott király javalatára 66,666 2/3 tallért rendeltek évenként jövedelmül ő és családja számára, mellyből azonban ő saját személye részére semmit sem fogadott el. Magánjavai, valamint szinte neje és fiáéi is épen hagyattak. A' Wisings-Oe szigeten neki rendelt lakhelyet el nem fogadván, 1809. Dec. 6. Grypsholmból Németországba és Schweizba ment, hol gróf Gottorp név alatt élt. Azóta önkényt elvált nejétől 's gyermekeitől, és kivánatára 1812 Febr. 17. házassága is megszüntetett. Ugyan ezen évben a' Herrnhutiak közé kivánt felvétetni, valamint szinte eltávozása óta, a' Jánosrend mysticus vallásos jegyét szüntelen szokja hordozni. 1810-től fogva bizonytalan czél nélkül utazott ide 's tova. Igy 1810 Pétervárra, 1811 pedig Londonba ment. 1814-ki Dec. Baselben jeruzsalemi utra készült. 1815 egy nyilatkozást nyujtatott a' bécsi gyüléshez, mellyben fia jogát a' svéd koronára követelésbe vette. Végre Frankfurtban Gustavssolm hevet vett fel, 's magánéletet élt Leipzigban 1827-ig. Fia Gusztáv 1799 szül.; Lausanneban 's Edinburgban tanult; az 1822 békegyüléskor Bécsbe és Veronába utazott; 1825 mint ezredes hadnagy a' császár ulánusoknál austriai szolgálatba lépett, 's most mint general Bécsben él. Jeles anyjától (megh. 1826) gondosan neveltetett három leánytestvére van, kiknek legidősbikét 1819 Hochberg Leopold badeni markgróf vevé feleségül. —no—

GUTAÜTÉS (szélütés, guta), az öntudás, érzés, 's önkényes mozgás hirtelen elvesztése, mig azonban a' lélekzés, sziv és érverés tartanak. A' teljes gutától megütött ember azonnal elesik, mozdulni és szólni nem tud, egy érzéke sem munkálkodik; erősen és néha hortyogva lehel. A' könnyebb gutánál némelly jelek szelidebbek; az öntudás nem halt egészen el, van valamelly mozgás, vagy csak egyik részen hibázik; a' beszéd érthetetlen habatolás. Innét a' gyógyászok, kül idomára nézve igy osztják fel a' gutát: (teljes) gutaütés (l. feljebb); félguta, hol a' fej és test fele van találva; törzsökguta (*paraplexia*), hol a' fej, öntudás és nyelv szabadon maradtak, de az egész tör'sök mozdulhatlan. A' gutaütés oka, az agynak és a' gerinczagynak zsibbadása. Ha az egész agy zsibbad, teljes guta támad; ha csak az agy fele, akkor félguta ered; ha pedig a' gerinczagy, akkor, hihető, törzsökguta származik. A' szélütés kimenetele különböző: ritkább esetben mindjárt vagy egy két óra alatt halálos; többször 2, 3 nap multva öl; néha gyógyulás is követi, azonban egy vagy több tag zsibbadása (mozdulatlansága) hátra szok maradni. A' zsibbadás szülő okát nehezebb kitalálni. A' tapasztalás annyit tanit, hogy ha (p. o. a' fej sebén keresztül) készakarva nyomást teszünk az agyra, a' gutához hasonló állapot származik, az az tompaságba esik az ember, öntudását, érzését elveszti, őket visszanyerendő a' nyomás megszüntével. Hanem egyetlen oknak nem lehet ezt felvenni, mert csupa gyengeségből eredt guta is láttaték. A' gyógyászok máig ezen négy okát látszanak a' gutazsibbadásnak megesmerni: 1) anyagi (*mechanicus*) nyomást az agyrendszerre, 2) az idegfolyó rosz viszonyu vezetését a' ducrendszerre, 3) az idegfolyó rosz viszonyu gyülését az agyra, 4) az idegfolyó (idegaether) öngyengeségét és önfogyasztását. — A' mi az első okot illeti, nyomás történhetik az

agyra a' vérgyülés által (vérguta), mellyet viszont a' benne lévő érháló gyuladása, a' vér visszafolyásának gátlása, heves indulatok, a' test nagy felhevitése, elnyomott lélekzés 'sat. okozhatnak. A' zsibbasztó nyomás történhetik, viznyirk vagy genyidomu nedv összegyülése által is (savóguta), p. o. a' belső agy savudnál, ha agygyuladás után illyen nedv izzik ki, vagy az agykelevények genyt öntenek az agyra. — A' második ok, t. i. az idegfolyó rendetlen elvezetése, származhatik más müszerek tartós, erős ingerlődésétől, az érzéki gyönyörök mértékletlen használásától, a' gyomor nagy megtöltögetésétől, erős görcsöktől 'sat. (görcsguta). A' harmadik ok nem ritkán követi a' heves indulatokat, mellyek bóditó mérgek hatására vagy szeszes italokkal mértékletlen élésre következnek. Ezt bódgutának nevezhetnők. A' negyedik ok végtére eredhet nagy megeröltetéstől, erős, tartós, gyakori görcsök következésében, vérszüke, az érzéki gyönyörök mértéktelen használása miatt, mellyet néha ideggutának mondanak. — Innét már látható, hogy a' gutaütés gyógyitása nem könnyü, mivel az az okok esmeretét, 's az a' szerinti bánást kivánja; — az ok elháritása pedig nem mindig lehetséges. Nem ritkán fellábadnak a' gutaütöttek, egészségek vagy egészen visszatérvén, vagy egyik oldal, vagy némelly izmok, p. o. a' szólás eszközei, gutás állapotja visszamaradván. Halálos a' guta, ha teljes és nyakas, ha az öntudás és érzés egészen megszünt, ha a' szem érzéketlen a' fény iránt, ha a' beteg nem nyelhet, ha lélekzése nehezebb 's bajosabb lesz, ha az orrból nehány csepp vér, vagy a' szájból tajték jön ki, ha az érverés gyengül. Jobb kimenetelre van remény, ha majd engednek a' jelenések, az öntudás nyomai visszatérnek, a' hortyogás és hörgés megszünik, ha könnyebbitő verfolyás áll be. — Némelly emberekben nagyon ki van fejlődve a' gutaütésre való hajlandóság. Előjelei többnyire vannak, éveken át mutatkozók, 's a' következő bajt előre láttatók, melly az utolsó oknak hatására hirtelen áll be. A' gutás alkathoz tartozik a' kövér, vastag test, valamennyire nagy fej, rövid nyak, görcsökben sokszor szenvedés 'sat. A' fenyegető betegség jelei ezek: az egész arcz huzomos veressége, szédelgés, fülzugás, magát józanon rosszulérzés, az emlékezés gyengülése, egyes, apróbb zsibbadások, különösen az arczon. Védő szerek a' rá hajlandóknál ezek: a' legnagyobb mértékletesség az érzéki gyönyörökben, ételben, italban (különösen estéli meg nem terhelése a' gyomornak), telt gyomorral a' fejnek meg nem erőltetése; a' meghütéstől őrizkedés; mindennapi mérsékelt mozgás, rendes és könnyü szék. —*j*—*a*.

Guthrie (William), egy közönséges historiai munkának kiadója, de egyébként nem igen jó hirü iró, Skótországban szül. 1708. Londonba jövén, irói pályára lépett, 's annak adá el munkáit, ki jobban fizete. Az országlás 1745 nyugpénzzel jutalmazá meg, mellyet haláláig (1770) huzott. Elmetehetség és tudomány hijával nem volt; de minthogy munkáit igen sietve kellett dolgoznia: restség 's tévedéssel teljesek azok. Még is alig tehetett eleget a' könyvárosok megbizásainak. A' világ történeteit Grayvel egyesülve adta ki, 's ezen kivül Angol- és Skóthon történeteit is kidolgozá, mellyeket azonban többé senki sem olvas. Még ma is becses ezen munkája: „A' történet, földirat és kereskedés grammatikája", mellyet azonban némellyek Knox könyvkereskedőnek tulajdonitnak. 54.

Guttenberg, jobban Gutenberg vagy Gensefleisch (János), a' könyvnyomtatás feltalálója, szül. Mainzban 1400 körül. A' Guttenberg familia a' patriciusokhoz tartozott, 's a' Gensefleisch és Guttenberg nevet két illy nevezetü telkétől vevé. G. 1424-ben Strasburgban élt, hol 12 évvel utóbb Dryzehn (Dritzehn) Andrással 's többekkel egyezésre lépett, mellyben igéri, hogy őket minden titkos és csudálatos miveire megtanitja. Dryzehn erre hamar meghalván, az egyezés felbomlott, 's annál inkább, mivel Dryzehn György, a' meghalt testvére.

Guttenberg ellen törvényes pert kezde, 's ez az utolsó részére rosszul ütött ki. Mikor és hol tétettek az első vizsgák a' könyvnyomtatással, nem lehet teljes szorossággal meghatározni, mivel G. a' tőle nyomtatottakon nevét és az időt ki nem tevé; annyi való, hogy 1438 körül használa először mozgó betüket fából. 1443-ban átköltözék Strasburgból Mainzba, 's 1450-ben Faust vagy Fust János aranymivessel álla össze, ki a' sajtoló intézetre pénzt ada, mellyben a' latin biblia nyomaték ki először. De néhány év után feloldódott ezen kötelék. Faust igen sok pénzt vert a' mivbe, mellyet G. nem akart vagy nem tuda visszafizetni. Innét törvény elé kelvén a' dolog, Faust a' sajtoló intézet birtokában maradt, mellyet Schöffer Péterrel folytata és tökélyesite. De Hummer Konrád mainzi tanácsostól segittetve, ujra képes lett G. a' jövő évben már egy sajtót felállitani, mellyben hihetőleg e' darab nyomaték: „*Hermanni de Saldis speculum sacerdotum.*" Némellyek erősitik, hogy „*Donat*" négyszer adatott ki itten, mellyet mások Faust mivhelyéből jöttnek mondanak. 1457-ben a' zsoltárok jelentek meg, olly csinosan nyomtatva, hogy bámulni lehet az uj miv gyors előmenetelén. G. intézete 1465-ig álla fen Mainzban, melly idő körül nassaui Adolftól nemességre emelteték. Meghalt Febr. 24. 1468. Most fog neki Mainzban emlékoszlop állittatni. 55.

Guvat (*rallus L.*), a' gázlók rendébe tartozó madárnem, ezen jegyekkel: orra a' tövén vastagabb, összenyomult, háta a' hegye felé vékonyult hegyes, orrlyukai tojásidomuak; a' szárazi madarakhoz leghasonlóbb; czombja hosszan tollas; a' szárazon költ; jó futó, rosz repülő. Nálunk három faja tartózkodik: 1) vizi g. (*R. aquaticus L.*), sárgásbarna, fen feketés, alantabb kéklő hamuszürke foltokkal, oldalvást fekete és fejér sujtásokkal, közönséges a' mi csermelyeinknél 's mocsárainkban, a' hol igen jól uszik, 's a' vizi növényeken könnyen futkos; — husa mocsárizü. 2) Haris g. (*R. crex*), sárgásbarna, fen fekete, alant szürke foltokkal, oldalvást fekete sujtásokkal, szárnyai rozsdásbarnák. A' mezőkön 's réteken él és fészkel, a' füben nagy gyorsasággal fut. Haris neve hangjától van, mellyet estve 's éjjel nagyon harsogtat. Fürjanyának 's fürjkirálynak is neveztetik, mivel a' fürjekkel jön és megy, 's magánosan ugyan azon vidéken lakik, a' miért azt gondolak, hogy azokat vezérli. Maggal él, és bogarakkal 's férgekkel. 3) Bukó g., setétbarna, fejéren pettegetve, oldalai fejéres sujtásokkal; a' mocsárokhoz közel tanyáz, kákából sajkaidomu fészket csinál, mellyet valamelly nádszárhoz köt, igen jól uszik és bukik, 's tőlünk csak igen erős télben megy odább. —*j*—*a*.

Guyenne, l. Aquitania.

Guyon, l. Quietismus.

Guys (Pierre Augustin), szül. Marseilleben 1721, elébb Constantinopolban, utóbb Smyrnában kereskedő; utazásairól, 's ezek felől kiadott munkájiról esmeretes. Később Romában az Arcadiak intézete és társasága tagja lett. Első munkája kijött 1744, mellyben Constantinopolból Sophiába (Bulgaria fővárosába) tett utazása viszonyait, levelekben festi. Szinte igy irja le 1748 Marseilleből Smyrnába, 's innen Constantinopolba tett utját is. De hirét leginkább „*Voyage littéraire de la Grèce*" munkájának köszönheti, mellyben uj Görögországnak állapotját éles elmével és jártassággal visgálja, 's az uj és ó Görögöt, országos és polgári alkotmányában összehasonlitja. Mint költő is mutatkozott „Évszakok" czimü művében, melly akkoriban tetszett. Midőn a' Voyage de la Grèce kijött, Voltaire nehány hizelkedő verssel tisztelé meg; a' Görögök pedig örömökben, hogy egy embert találtak, ki e' szerencsétlen nemzetben nem csupa semmire valókat látott, athenéi polgárlevelet küldének neki. Megh. 79-ik évében 1799 Zante szigetén, midőn épen görögországi utazásának 3-ik kiadásához adatokat keresett. Fija, Pierre Alphonse, a' franczia követségnél Constantinopolban,

Bécsben, Lisabonban titoknokképen volt, utóbb Sardiniában, azután Tripolisban Afrikában, végre syriai Tripolisban consuli hivatalt viselt, 's itt megh. 1812. — Törökországról leveleket adott ki, mellyekben annak romlását igen helyesen ábrázolja. Ő szerzé a' „*La maison de Molière*" vigjátékot is, 4 felv. mellyet Goldoni ujra dolgozott. *J.*

Guzmics (Iszidór), szül. Apr. 7-kén 1786 a' vámos-családi malomban, hol atyja, Guzmics István, molnár volt. Anyjának, nemes Buday Annának, ő negyedik szülötte, 's a' keresztségben László nevet nyere. Nyolcz esztendős korában mágához vevé Buday József, akkor sz. györgy-völgyi plébános Szalavármegye Göcsej járásában. Itt tanult olvasni Faludi Ferencz énekeiből. A' latin nyelv elveibe Alsó-Lendván vezeték, honnan Kőszegre vitték. Itt és utóbb Szombathelyen és Sopronyban végzé latin oskoláit. Ez idő alatt Báróczy minden munkáit több izben végig olvasá; megesmerkedett Rajnis Kalauzával, eclogáival, 's elkezde magyarul verselni. 1805 Benedictinussá lett; novitiatussága alatt a' latin és hellen grammaticából, 's utóbb mathesisből is Tót Farkas exjesuitától vön leczkéket; a' philosophiát Győrött végzé. 1808 szerzetessé felesküdvén, a' győri fő gymnasiumban két esztendeig tanita grammaticát, egyig pedig Pannonhalmán ismételé azt a' szerzet ujonczival. Németül mint philosophus kezde olvasni, czéljához Lafontaine románjait választván. Theologia hallására Pestre küldeték 1811-ben, honnan négy év mulva mint theologia doctora tért vissza. Megjöttével tüstént a' dogmatica tanitójává tételték, mellyben 17 esztendőt tölte. Pesten létében olvasá a' német classicusokat, különösen Herdert, ki folyvást előképe maradt. Ott létének harmadik évében magyar nevendék társaival tudományos társaságba álla; dolgozgattak, de nem adtak egyebet ki két románnál, e' czim alatt: Két koszorus Delinke; elseje: Meteusz, eredeti, Guzmicstól, Báróczyt látszik követni; másikát Lafontaineből Farkas József pécsi nevendék forditotta. Ugyan Pesten irt össze Bilkei Pappal egy vigjátékot, mellyet a' nevendék papság eljátszék; ki nem adaték. Itt olvasá Kazinczyt, Berzsenyit, Daykát, az Erdélyi Muzeumot (Himfyt, 's a' regéket már az előtt 1808-ban). Részt vön a' magyar Plutarchusban, Hübner geogr. szótárában. Haza menvén, Horváth István ada neki ösztönt a' dolgozásra. Irni kezde az akkor megindult Tud. Gyüjteménybe, majd társ lön csak nem minden folyóirásban és zsebkönyvben. Márton István professor catechismusi perébe avatkozván, irt a' veszprémi egyházi értekezésekbe; majd Báthori Gábor pesti predikátor és superintendens beszéde a' tolerantiáról, alkalmat ada neki a' vallási egyesületről irásra. Pap István és Szikszai Benjamin vetélkedtek vele e' tárgyban. 1824-ben adá ki Theokritosz maradványit hexameterekben, mint a' hellen literatura studiumának első gyümölcsét. 1829-ben kiada fundamentalis és dogmatica theologiát latinul (Győrött, 4 köt. Streibig Leopoldnál). 1830-ban Pannon századjait éneklé hexameterekben, 's Magyar Atheneonját öt énekben, a' felállitott Magyar tudós Társaságra. A' Magyar tudós Társaság igazgatósága Nov. 17. 1830 Posonyban nyelvosztálybeli negyedik vidéki rendes taggá nevezte. Azolta értekezést készite a' hellen-magyar literaturáról, mellynek megjelenését a' tudós Társaság évkönyveinek első kötetében várjuk. Ajánlá még magát mint társ, néhány hellen drama forditására Euripides és Sophoclesből. 1832 elején indita meg „Vallási és egyházi Tár" czim alatt egy folyóirást szelid lélekkel, mint emberhez illik. Hasonlólag dolgozik vele együtt abban több társa. Ugyan azon év Augustus havában bakonybéli apátnak neveztetett ki, 's most az erdős hegyek csendjében lakik. Több idő olta barátságban élnek vele: Horváth Endre és István, Döbrentei Gábor, Szemere Pál és Thaisz; élt Vitkovich. Kazinczy figyelmét a' nyelv hármas befolyásáról irt értekezése által a' Tud. Gyüjteménybe, nyerte meg; barátságos levelezésbe ereszkedtek, 's ez csak Ka-

zinczy halálával szünt meg. A' magyar költés kézi könyvében méltó helyen örömest láttuk volna Guzmicsot.

GUZURATE, félsziget Keletindiában, az Angolok birtoka, fekszik Aschmir, Malwah, Khandes, Aurungadabad 's az indus tenger közt, 1810 négysz. mf., keletre hegyes, délen homokos, belsejében igen termékeny. Lakost 6 milliót táplál, kik leginkább selyem és pamut gyárokban foglalatoskodnak.

GYAKORLAT, (általányos — és törvényes). A' puszta tudományosok (theoreticusok), kik cselekedeteik legszélsőbb alapjai 's czéljaira nézve is felvilágositásokat hajhásznak, és a' gyakorlatosok (practicusok) azaz olyanok között, kik tekinteteket csak a' legközelebb előttök lévő czélra függesztik, 's arra nézve semmi egyéb segédszereket használni nem akarnak, mint a' mellyek eldődeikről reájok maradtak, 's műszeriesen (*mechanice*) használtatva esmeretesek, — ezek között mondom, talán soha sem tünt ki olly élénken az ellenkezet, mint a' mi napjainkban, midőn a' gyakorlatos, a' tudomány és munkálat minden nemeiben, de különösen a' kormányzási dolgokban napról napra nagyobb nyugtalanságba helyeztetik a' puszta tudomány mind inkább nevekedő tekintete által. Hajdan ki lehetett magát segitni egy olly mondással, melly a' nem nagyon éles gondolkozású előtt nemi nyomossággal látszatik birni, hogy t. i. helyes lehet valami a' puszta tudományos okoskodás szerint, de azért a' gyakorlatban mégis haszonvehetetlen. De mióta Kant ezen mondásnak helytelenségét egy különös értekezésében felfedezte, nem mer többé senki, magát megszégyenittetni nem akaró, reá hivatkozni. Mert a' valódi tudományos okoskodásnak az életre alkalmaztatva is állnia kell, 's azon gyakorlat, melly vele ellenkezik, már ez által maga magát kárhozatossá teszi. Azonban a' valódi tudományos okoskodás mind azon sarjadzásokra és gátokra is tekintettel van, mellyek az emberi eszközök és elrendelések kikerülhetlen hijányosságából — a' természetiekben szintugy mint az erkölcsiekben — származnak; 's a' képzeleteket mindig inkább és inkább igyekszik valókká teremteni. A' puszta tudományos okoskodásnak a' gyakorlattal lévő illy ellenkezetében ugy látszik, hogy a' győződelem az utóbbi részére hajol, mivel a' durva erő többnyire az ő pártján mutatkozik; de azért általában még is mindenkor veszteség háramlik reá. Mert a' tudományos okoskodás lassanként ugyan, de ellenállhatatlanul nyit magának utat az oskolából az életbe, 's időről időre maga a' gyakorlat is ellenfelénél keres tanácsot és segédet. Mindazáltal a' tudományos okoskodás is gyakran kinszeritve látja magát a' tapasztalástól kölczönözni azt, a' mit önmagából nem meríthet, 's ennél fogva igen helytelenül cselekszik, ha a' gyakorlatra megvetőleg akar magas helyéről alá pillantani; helyesen ellenben csak akkor, ha vele barátságosan kezet fogva, mindig jobban rokonulni igyekszik, mert gyakorlat nélkül nincs valódi tudományosság. — A' mondottak általános igazságnak lévén, egyszersmind a' törvényes gyakorlatra is alkalmazhatók. Mindennapi tapasztalás bizonyitja, hogy a' valódi törvényes éles elme, 's a' törvényes viszonyok legbelsőbb összeköttetésének 's legszövevényesb jelentésének felfogása, csak az életben, gyakorlat által szereztethetik meg, 's szinte magok a' mi puszta tudományos törvénytudóink legjelesebbjei, sőt a' romai örök becsü törvényirók is, csak a' törvényszékeknél, csak gyakorlat által emelkedhettek annyira. De viszont a' gyakorlatbeli hibák, számos lelketlen cselekvésmódok, 's a' puszta tudományosság sok helyen való hijányai, csak akkor szüntethetnek meg alaposan, ha példa gyanánt tanult lelkes férjfiak lépnek elő, 's a' hivatalokra nézve ollyan összeköttetés eszközöltetik, mellynél fogva a' gyakorlatosoknak alkalmatosság adatik magokat a' puszta tudománynak is részeseivé tenni, más részről pedig a' puszta tudományosok a' gyakorlatra szorittatnak. — Jelesebb alakban tünik fel a' gyakorlat, mint a' szokás alapja és a' törvények forrása; minthogy valamelly nemzet törvény-alkotmányának mivelődése

csak akkor képződhetik czélirányosan, ha külső törvényhozás egyenes hozzájárulása nélkül, legalább részszire — magában fejlik ki. Egy törvény sem foglalhat magában minden eseteket, 's a' jogok egymás közti viszonyait meg nem határozhatja tökéletesen, mellyek a' nemzeti élet haladásában ezernyi irányzat szerint tünnek fel. Igy tehát a' törvény irott szavai mellett, tapasztalások és törvénymondatok gyülnek halomra, mellyek az általános rendszabásoknak és okfőknek ujonan támadt viszonyokra alkalmazásából születnek, 's hogy azután a' törvényes igazság első főczélját, a' mindenek iránt való egyenlőséget el ne tévesszék, minden más jövendőbeli hasonló esetek elintézésére is használtatnak. Igy gyülnek összes évről évre honunkban a' királyi udvar (a' királyi és hétszemélyes tábla) határozatai, mellyek azután részint magoknak ezen törvényszékeknek, részint az alsóbb biráknak, mintegy másodrendü törvény gyanánt szolgálnak; az országos törvényeket pedig részint magyarázzák, részint hijányait pótolják ki, 's egyes esetekre és környülményekre miként leendő alkalmaztatásokat állapitják meg. Ohajtható, hogy az illy törvény-sarjadékok méltó figyelemre vétetvén, szigoru gondossággal és állandó szorgalommal ápoltassanak, nehogy a' gondviseletlenség által buja gyökereket vervén, a' törzsöktől különnemü elfajzott gyümölcsöket teremjenek. — Végre még 'egy oldala van a' törvénygyakorlatnak, ha nem csupán az itélőszékek szoros körébe záratik, hanem neki egyszersmind a' kormányzás, Toklevelek és törvényhozás munkálatiba is engedtetik befolyás. Hogy itt több ismereteknek 's tudományusságnak kell vele összekapcsolva lenni, mint a' törvénykezésre szoritottságában, az eléggé világos; de világos egyszersmind az is, hogy ezen tekintetben a' törvénygyakorlatra készülés igen egyoldalu, igen hijányos. Hányadiknak van a' közönséges (itélőszéki) törvénygyakorlatban jártasok közül, a' mondottakra nézve tökéletes észfogata? Pedig egyedül csak a' fenálló törvények ismerete, elégtelen ollyan személyeknek, kik ujak alkotására is befolyással birhatnak és birnak.

—no—

Gyalogság. E' nevezet alatt a' fegyveres nép, vagyis katonaság gyalog járó része értetik; melly a' seregnek mintegy magvát teszi. Azon megkülönböztetés, mellynél fogva előbb egyik része linea-gyalogságnak, a' másik pedig könnyü gyalogságnak neveztetett, naponként inkább enyészik, mivel az ujabb hadi tudomány minden gyalogkatonától hasonló ügyességet, azaz erős állást 's elszántságot a' küzdésnél, akár zárt rendben, akár egyenes sorban, és lehető legnagyobb gyorsaságot kiván az egyes viadalban. 54.

Gyámság (tutela), a' tökéletlen koru árva vagy elmehijányos személyének 's vagyonának kormányzását tárgyazó jog, melly, mint a' természet, törvény, szülék rendelése vagy illető felsőség által adatik, a' szerint természetes és törvényes, törvényszerinti, végrendeleti vagy adatott gyámságnak neveztetik. A' természetes és törvényes gyámságot kivévén, melly egyik szülő elhaltával a' másik életben maradottat illeti, — a' többiek között első helyet érdemel az, mellyet a' szülék eltökélett akarattal rendelnek. Ezen gyámadásnak két okfeje van: a' személyekre nézve a' szülői hatalom, a' dolgokra nézve pedig a' szabad vagy nem szabad rendelkezhetés. Az elsőből az következik: hogy csak a' felmenők rendelhetnek hatalmok alatt lévő gyermekeiknek gyámokat; kiknek hivatala a' férjfiak törvényes koráig, a' leányok férjhez menésig, vagy a' tébolyodottak megjózanulásáig tart; a' 2-ikből pedig: hogy a' szerzeményre nézve a' szülék által rendeltetett gyámság eleibe tétetik a' törvényszerintinek: az ősiekre nézve pedig rendesen ez előzi meg amazt. — Ha végrendelet által vagy épen nem, vagy hibásan adatik gyám, akkor ezt közvetlenül a' törvény szava 's ereje rendeli el, mellynek okfeje Verb. Hk. I. 116 czimének értelméhez képest ez: a' gyámság terhe olly renddel következik, mint a' javakban való örökösödés. E' szerint tehát az atyarokonok (agnati) mindenkor

eleibe tétetnek az anyarokonoknak (cognatis); sőt ha a' gyámság, az atyarokon törvényes oknál fogva gátoltatván, anyarokonra bizatnék, az akadály vagy ok megszüntével neki az tüstént által vagy visszaadatik; 's ezen jogát akkor sem veszténé el, ha a' törvénytelen koru gyer. mekkel pérben állana, hanem csak alkalmatos pergondviselőt kellene rendelnie. Különben is az anyarokonok soha sem tétetnek a' törvény rendelése szerint gyámokká, hanemha a' javak világosan 's egyiránt illetnék a' férjfi és leányagot. A' rokonok között, a' vérség ize és osztály szerint legközelebb való megelőzi a' távolabbiakat; ha ugyanazon izbeliek többen volnának, a' korra, tapasztalásra és tehetségre van tekintet; ha pedig egymással mindenekben megyeznének, a' gyámság köz felvigyázattal vitetik, vagy pedig egyes akarattal adatik által valamellyiknek. — Ha végre gyám iránt sem a' szülék sem a' törvény nem gondoskodott volna, az e' beli hijány az illető felsőség által pótoltatik ki. Ilyen felsőségek vagy is törvényhatóságok a' nemesekre és szabadosokra nézve azon vármegyei tisztviselőség, mellyben a' gyermek javai feküsznek, vagy ha ezek több vármegyében volnának helyezve, az, hol a' gyermeknek lakása van. A' polgároknak és különözött kerületieknek illető tisztviselőségek, a' jobbágyoknak pedig az uradalmi tisztség ad gyámokat. Különösen az adatott gyámnak, jó, szenytelen hirü, a' mennyire lehet tudományos, hiv, tapasztalt, vagyonos, és azon törvényhatóság alatt lévő személynek kell lennie, melly által rendeltetik. Törvény által tiltatnak a' gyámságtól azok, kik olly természeti hibával birnák, melly azzal össze nem egyeztethető; továbbá a' főben járó vagy nagyobb hatalmaskodási bünben marasztaltattak, tékozlók, más uraságának magokat önkényesen alája vetők, felségsértők hazaárulók, hamisan esküvők és más becstelenitő vétkűek; végre, kik a' gyermekeknek nagy ellenségei vagy adósai, kik a' szülék által tilalmaztattak, 's általában mind azok, kik akármi okból igen gyanusak. Egyebiránt, mivel a' gyámság kegyességbeli hivatal, minden, ki e' végre felszólittatott, tartozik azt magára vállalni, hanemha magát attól elegendő okoknál fogva meg tudná menteni. Illyen nyomos mentségek e' következők: tulajdon gyermekeinek sokasága; az ön és a' gyámsága alá jövendő gyermekek javainak távolsága, több különböző helyen léte 's nagy kiterjedése; a' katonáskodás; mindennemü közhivatal; nagy és gyógyithatlan betegség; irásbeli tudatlanság; engesztelhetetlen harag; 60 évnél nagyobb, vagy pedig tökéletlen kor; 's végre az igen nagy szegénység. — Minekutána az illető törvényhatóság kifogás nélkül való alkalmatos gyámot rendelt, szoros kötelességében áll még: a' törvénytelen koru gyermekek javait pontosan összeiratni; szigoruan gondoskodni, hogy a' gyámok kötelességeiknek mindenekben hiven megfeleljenek, 's a' gyámságok alatt lévőknek lelki 's testi állapotjáról a' törvényhatóságot minden fél esztendőben tudósitsák, melly ezt a' magyar királyi Helytartótanács eleibe terjeszti; továbbá meghatározni, minő tudományokban vagy mesterségekben tanittassék a' gyermek; ugy szinte, a' gyámaktól annak idejében számot kérni és a' netalán történt hijányt kipótoltatni; mert ha e' nélkül idő közben a' gyám meghalna, vagy javait valamiképp elvesztené, az 1723 V. 63 cz. szerint, a' felelet és elégtétel terhe a' tisztviselőségre szálna; végre a' gyanus gyámokat ügyésze által hivataloktól elmozdittatni, vagy a' környülállásokhoz képest büntetésre és kárpótlásra itélni. A' gyámnak lelkiesmeret szerint való kötelességei pedig ezek: hivatalának kezdetekor a' gyermek mindennemü vagyonát összeiratni, a' másoknál lévőt barátság vagy törvény utján visszakövetelni, 's e' szerint ügyvédet vallani, pert kezdeni, folytatni, hasznos peralkut (transactio) kötni 'sat.; továbbá a' gyámság ideje alatt, a' gyámolt személyének, ingó 's ingatlan javainak és ügyeinek szorosan gondját viselni, semmit adóssággal meg nem terhelni, vagy elidegenitni (az elkerülhetlen szükség esetét kivévén) 's évenként mindenekről számot adni. A' feddhetlen gyámok (valamint a' másodszor férjhez ment anyák is)

fáradságok jutalmául a' gyámoltak javai jövedelmének egyhatod részét huzzák. Az atya számadásra nem kinszerittethetvén, jutalmat nem kiván. — A' gyámság végződtével kötelességében áll a' gyámnak, az összeiratáshoz képest mindent, — vagy természetiben vagy hason értékben visszaszállitni 's végső számot adni. A' törvényes gyámok, egyedül a' csalárdság és tetemes hiba által okozott kárt téritik meg. Ha a' gyám, gyámoltjának törvénytelen kora előtt hal meg, a' számadás és elégtétel terhe örököseire háramlik, vagy ha semmi javakat nem hagyna maga után, — a' tisztviselőségre. Ugyan az történik, ha a' gyám, gyámoltjának, vagy az illető tiszti karnak idején korán számot nem adott; valamint akkor is, ha a' gyám számadásra sürgettetett ugyan, de azt mégis elhalasztotta. Ha pedig a' gyámolt, törvényes korában a' számadást el nem fogadta, vagy azt tökéletes korában nem sürgette: az ebből eredett kárt egyedül magának kell tulajdonitnia. — A' bitorló, vagyis ezen hivatalt a' szülék, törvény és illető törvényhatóság rendelése nélkül vagy ellenére magának tulajdonitó gyám, mindeneket tartozik visszaadni, mellyek a' gyámoltak szüleitől valóknak lenni kimutattatnak; továbbá köteles a' csekély hiba (culpa levissima) által okozott károkat is megtéritni, 's mind e' mellett fáradságáért semmi jutalmat nem reménylhet. — Megszünik a' gyámság az árva fiukra nézve a' törvényes kor (12 év), a' leányokra nézve a' férjhez menés, a' tébolyodottakra nézve pedig józan eszek visszanyerése által. Azonban néha idő közben is félbe szakad a' gyanu, azaz a' rosszul viselt gyámság miatt való elmozdittatás által; mellyel néha gyengébb néha terhesebb büntetés is van egybecsatolva. Ugyanis a' gyámoltnak személyét érdeklő nyomos dolgok, vagy a' vagyon sajátsága körül csalárdságból eredt gyanu miatt, örök becstelenség 's a' kár kétszerezett pótlásával; — a' vagyonnak gazdasági kormányzásából támadt gyanu miatt pedig (becstelenség nélkül) kétszerezett kárpótlással büntettetik a' gyám. Ha tetemes és szembetünő hibáról (culpa lata et levis) gyanus, a' kárt minden költségekkel együtt téríti meg; egyszerü (simplex) gyanu pedig, — a' gyámoltnak veszedelme miatt — a' hivataltól leendő elmozdittatásra szolgáltat okot. Ha a' gyám, a' gyanuból eredt pernek vége előtt meghal: a' csalárdsági büntetés, mint egyedül személyes, megszünik, 's örökösei is csak az egyszerü kárpótlásra, és csupán örökösödések erejéig köteleztetnek. — A' természetes és törvényes gyámok (szülék) is elmozdittatnak ugyan hivataljoktól elegendő okok miatt; de azon kivül, a' fenebb érintett büntetéseknek reájok nézve nincs helye. —*no*—

Gyapju név alatt általányosan az emlős állatoknak azon takarója, melly a' szálkás vagy tüskés szőrök alatt fekszik; különösen pedig a' juhok bőrfedezetje értetik. A' gyapju a' fajta, égöv, táplálmány 'stef. szerint különböző; 's ehez képest elosztatik 1) durvára, melly hosszu, 's vagy egyenes szálu, vagy csak rendetlenül fürtös, mint a' belföldi juhoké. 2) finomra, melly rendes göndörségü. Ezt spanyol-, vagy mivel Spanyolországban sem minden juh hord finom gyapjat, merino gyapjunak nevezik. A' durvák is majd több majd kevesebb rövidebb finom szálakkal vegyesek; az elsőkhez többnyire a' közönséges belföldi, az utolsókhoz pedig a' finom eiderstädti (Holstein) gyapju tartozik. Az egyenes szálu gyapju egy felnőtt juhon esztendő alatt 6—8 hüvelyknyire, a' merino gyapju pedig legfelebb 2 hüvelkynyire nő. Nemesitett azon juhok gyapja, mellyek valódi finom spanyol juhokkal vegyitésből vagy egyenesen, vagy tenyésztés által szarmaznak. Ez a' durvához hosszaságára és merevenységére még elejénte hasonlit, de göndörödésével a' finomhoz már a' nemesités első lépcsőjén közeledik. A' spanyol kosokkal nemesités legelőször Szászországban kezdődött, honnan a' finom merino gyapjut, szász gyapjunak is hivják. (Vö. Juhtenyésztés) Ezentul a' nemesités Morva és Magyarországokon, ugy Ausztriában is lábra kapott. Ternaux (Par. 1827) azt jegyzi meg, hogy 45 év előtt a' spanyol gyapju

legdrágább volt, de 1794, 's még inkább 1804 óta ára mindig alább szállott, a' szász gyapjué pedig emelkedett; igy 1804 a' legfinomabb spanyol gyapjunak kilogrammája 24 fr. 1827 pedig csak 9 fr. volt, midőn ellenben a' szász electoralis akkor 16, 1827 pedig 34 frankon kelt. — A' gyapju, midőn első kézből kereskedésbe kerül, elkülönöztetik bárány vagy juh-gyapjura; ez ismét egy vagy két nyiretüre; továbbá nyárira vagy télire. Más más osztályokba vétetik még a' vágó juhról nyirés idején kivül, ugy az elhullott juhról szedett gyapju, valamint az is, mellyet a' cserzéskor tépnek le a' bőrről. A' báránygyapju kalapokra, lábtyúkre, más gyapjuval keverve posztóra, nyári, csak közönséges posztóra, az egy nyiretü különféle szövetekre, posztóra 'sat.; a' téli, különösen posztóra fordittatik. A' durva 's félig nemesitett gyapjut vagy ugy, mint a' juhról jő, dolgozzák fel, vagy a' hosszabb szőröket a' rövidebbektől elválasztva, különösen használják. Ez elválasztás gyaratolásnak hivatik. A' gyaratolt hosszu gyapju lábtyü fonálra, 's különféle sima, posztóforma szövetekre; a' nem gyaratolt közönséges gyapju posztószélre használtatik. Merino- 's igen nemesitett gyapju gyaratolásra nem oly alkalmas, mint a' durva. A' spanyol gyapju szinte mint a' szász, négy nemre osztatik; amaz refina, prima, secunda és tercera; ez electoral, prima, secunda, és tertia-gyapjura. Kimeritőleg tanitnak e' tárgyban Wagner: „*Beiträge zur Kenntniss und Behandlung der Wolle und Schafe.*" (Berl. 1821); F. B. Weber „*Ueber die Gewinnung der feinen und edlen Wolle*" (Breslau 1822); J. M. Freih. v. Ehrenfels „*Ueber das Electoralschaf, und die Electoralwolle*" (Prag 1822); Christ. Karl André „*Neueste Ansichten über Wolle und Schafzucht nach 3 franz. Schriftstellern*," (Prag 1825 4.) 'sat.; Angyalffy Mátyás András „*Grundsätze der Schafcultur*" (Soprony 1817) és „Juhász káté" (Pest 1830).

Gyapjumérő, Köhler gyapju kereskedő, és Hoffman mechanicus találmánya 1823. Ez a' többi hasonló találmányok felett azzal az elsőséggel bir, hogy egyszerre 100 gyapjuszálnak áltmérőjét méri meg; a' mi sokkal biztosabb következményekre vezet, mint az egyes szálak méregetése. E' mérés igen egyszerü, mesterkéletlen módon esik: a' szálak t. i. egy az eszköz közepén látható üregetskébe tétetnek, ekkor mintegy 3. leipzigi fontnyi sullyal, rugósságok ellenhatásának maximumáig összonyomatnak, 's a' foganat egy fokmutatón 60-szor nagyitott mértékben azonnal feljegyeztetik. Köhler gyapjumérője ezen eszköz neve, ki annak használáról és használatáról egy könyvetskét is adott ki; készül pedig a' nevezett Hoffmann leipzigi műhelyében, 's ára 40 tall.

Gyarmathi (Sámuel). Gyarmathi azon derék hazafiak közé tartozik, kik mint Pariz Pápai, Fogarasi, Úri, Gelei, a' magyar nemzetnek külföldön, tudományok által, ékességére voltak *). Született Kolosváron, Gyarmathi János és Osváth Éva nemes szüléktől, 1751 Julius 15. Első tanulását kezdette 1757-ben ugyan ott, mellyet 1763-ig folytatott, mikor Enyedre ment tanulni; de csak hamar visszatért Kolosvárra, hol a' Rhetoricát elvégezvén, 1766-ban mint már tanuló deák Zilahra ment; 's innen viszont Enyedre vette magát 1769 ben, hol oskolai tanulását bevégezte. Mária Therézia Bécsben az orvosi tudományt tanulók számára uj fundatiót állitván fel, Gyarmathi is Bécsbe indult 1776-ban, ezt a' tudományt megtanulni, és az akkori erdélyi reformatus superintendens

*) Pariz Pápainak levelezései Jablonszkival, Hottingerrel 's más külföldi tudósokkal, meg vagynak negyedrészben bekötve az enyedi könyvtárban, mellyek a' köz figyelmet nagyon is megérdemlik. — Fogarasi, Ráth Mátyás ujságai szerint (1780 — 1781) Berlinben arany emlékpénzt nyert egy jutalomkérdés helyes kimeritéséért. Uriról értekezett Horváth István a' Tudományos Gyüjteményben, de már a' jenai tudós ujság 1788-ban a' 82-dik szám alatti dicséretesen emlékezik róla, kit Lejdából hivtak Angliába meg, hogy a' Bodleana könyvtárt szedje rendbe. Gelei Rafael, bécsi practicus orvos, ugyan csak az 1788-ban kijött jenai tudós ujság szerint nyerte el a' parisi orvosi kartól kitett arany emlékpénzt a' familiai nyavalyákról irt pályairásáért, 's egyszersmind levelező tagnak választatott.

Csernátoni ajánlására a' Goldberg alumneumba felvétetett, de az arra való esztendei két száz forintból álló segedelmet az erdélyi cancellariától vette. Orvosi diplomát nyert 1782-ben, 's jóllehet szegény állapotban, mindjárt utnak is indult Andrád Sámuel jó barátjával, Németországra. Megjárták Prágát, Dresdát, Frankfurtot, Berlint, Potsdamot, Swerint, Vismart, Lübecket, Hamburgot, Cellét, Braunschweigot, Wolfenbüttelt, a' Harz hegyeket, Göttingát, Mindent, Kasselt, Meiningent, Hildburghausent, Coburgot, Erlangát, Norimbergát, Regensburgot, 's többnyire mindenütt gyalog, mint Kovachich 1765-ben Olaszországot, egyedül a' tudni vagyás nemes ösztönéből. Ezen első utazásában már esmeretséget kötött Gyarmathi Formey-vel, a' berlini tudós társaság titoknokjával, 's ott léte alatt több izben megjelent a' társaság gyülésében. Göttingában Michaelisnek és Murraynak kedvekbe esett, kik az ott való ritkaságokat megmutogatták neki. — Azonban a' pénzbeli szükség Gyarmathit négy hónap mulva visszaszorította hazájába, mikor régi jó barátja szerencsi Nagy István, később győri pap, Ráday Gedeonnak ajánlotta, kinek két unokáját, Pált és Gedeont, Pozsonyban tanitotta. Itt laktában Horpácson felkereste barátját Hajnóczyt, gróf Széchényi könyvtárja őrét, ki által a' grófnak is esmeretségébe esett 1783-ban, és ez a' nagy lelkü ember becsülte Gyarmathiban már akkor a' benne kitetsző érdemet, mellyet ez később be is bizonyitott. — Ráth Mátyás utnak inditotta kevés idővel az előtt az első magyar ujságot, mellyet Révay folytatott. A' mi Gyarmathink is dolgozott ebbe 1784-ben, mikor épen a' magyar koronát Bécsbe felvitték. Ő volt az első, ki ugyan akkor Mongolfier léghajóját a' pozsonyi piaczon számos nézők jelenlétében felbocsátotta, és azt más nap ujra primas Batthyáni háza előtt a' primas jelenlétében megtette.

Megérkezvén az ifju két Rádaynak uj nevelője az academiáról, Gyarmathi Pestre ment 1784-ben, hol a' pesti és budai közönséges játszószinben az első magyar játékban sugó volt, 's Waltron szerepére ő szerzett egy magyar ifjat, kit, valamint a' játékszin igazgatója német feleségét Waltronné szerepére és az actióra, megtanitott. Ekkor tájban Hontvármegye, ifjabb Ráday Gedeon administratorsága alatt orvosának hivta meg Gyarmathit; de ő a' meghivást nem fogadta el, nehogy a' vármegye előbbi orvosa hivatal nélkül maradjon. Lement tehát a' Hora világ el csendesedésével Erdélybe, 's megházasodott Enyeden 1785-ben; de a' melly házasságból gyermekei nem maradtak. Mindjárt azután gróf Rhédey Ádám és Ferencz mellé udvari orvosnak tette Báró Radák Ádám, a' két ifju gróf gyámja, honnan gróf Bethlen Gergelyhez vitetett udvari orvosnak, majd 1787-ben Hunyadvármegyébe rendes physicusnak. Itt laktában Déván kezdett a' magyar grammatica kidolgozásához, midőn az ujságban olvasta, hogy udvari tanácsos Görög Demeter 50 aranyt tett arra jutalmul fel. Esmeretes ez a' könyv „Magyar Nyelv mester" czim alatt, melly kijött Kolosváron 1794-ben. A' munka már 1791-ben készen volt, 's az erdélyi diaeta felküldötte Bécsbe, hogy az iró jutalmaztassék meg, de e' lépésnek nem lett foganatja; azért az ország vette azt oltalma alá, mikor épen Natorp 1792-ben 1500 ft. küldött Bécsből a' diaetának, a' magyar nyelv előmozditására, mellyért hazafiusággal tisztelteteti meg. Ezen segedelem Gyarmathi munkája kinyomtattatására fordittatott, mellyből a' nyomtató Hochmeister ezer Gyarmathi ajándékban ötszáz forintot kaptak. Igy jöhetett Gyarmathinak első köz hasznu könyve a' világ elébe, mellyben gróf Bethlen Gergely, báró Wesselényi Miklós és Türy László legmunkásabb részt vettek.

Hunyadvármegyét nem sok idő mulva ujra felcserélte Gyarmathi gróf Bethlen Gergely udvarával, kinél haláláig maradván, annak három fija, László, Gergely és Ferencz holtáig tartó esztendei fizetést rendeltek neki. Második utazást tett Gyarmathi 1795-ben Németországra, gróf Bethlen Pál királyi tábla elölülője unokájával, gróf Bethlen Elekkel,

mint barátja 's mentora az ifju grófnak. Ekkor esmerkedett meg Halleban Forsterrel, Cook uti társával, Jenában Büttnerrel, Lipsiában a' már öreg Őserrel, kit mint pozsonyi születésüt méltán hazánkfiai közé számlálhatunk. Ekkor tett esmeretséget Weimarban Wielanddal, Schnepferthalban Salzmannal, Dresdában Adelunggal, ki maga minden könyvtárokban meghordozta, és az ottani tudósok társaságában tartatni szokott vacsorákra meghivta.

Göttingában két esztendeig lakván, az ottani tanult professorokkal tartós barátságot kötött, kik közül némellyekkel azután is, hogy haza szállott, p.o. Blumenbach-al, Lichtenberggel, Schlőtzerrel, levelezést folytatott. Második könyve „*Affinitas Linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata*" (Göttinga 1799) Göttingában laktában készült, mellyre Büttnerrel való barátságos esmerete és a' köztök váltva folyt beszélgetések adtak inditó okot. Ezen munkája által nyerte meg azt is, hogy a' göttingai tudós tarsaság tagjának választotta, és ott laktában az ülésekben mindig részt vett. Büttner, Gatterer, de főképen Schlötzer és a' helybeli gazdag könyvtár, nyitották fel előtte a' segéd kutfőket a' különb különbféle nyelveknek öszvehasonlitására. Stojkovitstól tanulta a' muszka, Schlőtzertől a' svéd és dán, Canzlertől az angol nyelveket. Hogy pedig érdeklett könyve világot láthatott, abban Lichtenberg volt a' fő munkás, ki Gyarmathit különösen szerette. „Ezen tudós ember társaságát életem leggyönyörüségesebb paradicsomának tartom", (Gyarmathi szavai hátra hogyott jegyzéseiben), egy nyavalyája végén tőkaji borral gyógyitottam meg nagy gyönyörüségemre (szinte ott). Gyarmathinak „*Affinitas*" czimü könyve Europában hirt nevet szerzett. Birom Silvestre de Sacynak eredeti levelét, mellyet 1799-ben Januarius 13-dik napjáról irt Parisból Gyarmathinak, mellynek másolatja itt következik. „Monsieur! Je ai lu avec attention l'ouvrage, que „vous avez eu la bonté de m'envoyer. Je n'ai pas les connaissances „nécessaires pour l'apprécier parfaitement. Je crois cependant, que „vous avez pris la ronte la plus sûre pour comparer plusieurs langues „ensemble, en préférant l'analogie des formes grammaticales à la ressemblance des mots. Cet ouvrage ne peut être que celui d'un „homme profondément instruit et laborieux. Je me propose „d'en rendre un compte succinct sous peu de tems dans le Magasin „Encyclopédique, seul journal vraiment littéraire que nous ayons „aujourd'hui. Agréez avec mes remerciemens l'assurance de l'estime, „avec laquelle j'ai l'honneur d'être Monsieur votre très humble et „obéissant Silvestre de Sacy."

Dobrowszky, kivel G. Prágában esmerkedett meg már az előtt, irta a' jenai tudományos ujságba felvetetett recensiót e' könyvre, (214 sz. 1799), melly min'd Gyarmathinak, mind a' Magyarhazának dicsőségére szolgál, 's egyszersmind nem megvetendő utasitást ad egy jó magyar szótár készitésére.

Petersburgban is rövid idő alatt esmeretes lett munkája által Gyarmathi. Collegiumi tanátsos Koch (hasonlóképen magyar hazafi, tátrai születésü) hosszu levelet irt Blumenbachnak Jul. $^{15}/_{16}$ 1798, mellyben Gyarmathinak érdemeit megesmeri, 's egyszersmind a' magyar nemzet nevéről, Muszkaországon keresztül utazásáról, meglepő dolgokat fedez fel. Ezt a' levelet közlötte Gyarmathival Blumenbach illy szókkal: Carissimum Gyarmathi salvere jubet J. F. Blumenbach die 10. Dec. 1798 Mind a' kettőnek válaszolt a' már megboldogult, az utolsónak Helicidákat 's más követ küldvén egyszersmind Erdély bővebb megesmertetésére.

Gyarmathi jó mineralogus is volt. Az enyedi főoskola számára Wernertől, Voigttól. Kanicstól 425 darab ásványt vásárlott meg 1797-ben, mellyeknek lajstromát Emmering, Blumenbach és Wiedenmann könyvei szerint maga készitette, és leküldötte; igy ebben a' tekintetben is a'

haza köz tiszteletét méltán megérdemli. Meg kell azt is említenem, hogy a' nevezett ifju gróffal három izben utazott el Göttingából, először Kasselbe, másodsor Jenába és Erfurtba, hol herczeg (később frankfurti fejedelem) Dalberg jó szivvel fogadta az utazókat. Öszvejárván aztán Németország nevezetesebb városait harmadszor, Hamburgon keresztül Kopenhágába utaztak, melly útról egy kis napló könyvet irt Gyarmathi, 's én ebből röviden ezeket jegyzem ki: Hamburgban Reimansnál ebédeltek, kit G. arczvonásaiban hasonlónak talált prof Patakihoz. Büschnek, Neminichnek itt jöttek ismeretségébe. Kopenhágában minden ritkaságokat megnéztek; egy obeliszkon, melly az örökös jobbágyság eltörlésének emléke, illyen két lelkes felirás van dán nyelven: „A' király parancsa, hogy szünjék meg az örökös jobbágyság; a' honi törvényeknek rendbe szedetteknek és foganatosoknak kell lenni, hogy a' földmives bátor, felvilágosodott, szorgalmatos és jó ember, 's igy boldog polgár lehessen", a' másik: „A' király általlátta, hogy a' törvényes polgári szabadság, haza szeretetet, pallérozódást szorgalmat és bóldogságra reménységet gerjeszt." Spengler, a' Mesterségi tár felügyelője, azt mondta a' többek közt Kopeczkiről, Öserről 's más ott tartózkodó magyarországi mivészekről, hogy Magyarország nem tudja őket megbecsülni. Éjszakig mindenütt hiv Magyar nemzet név alatt emlegették a' Magyarokat 'sat. Hogy Göttingából haza tértek az utazók, Bécsben Denis különösen megbecsülte Gyarmathit, és magános muzeumban rendelt olvasó asztalt számára, melly emberségnek 1798 's 1799-ben, mikor harmadszor utazott fel Bécsbe gróf Bethlen Gergellyel, hasznát is vette mind addig, mig 1800. Apr. hónapban zilahi professornak meghivták, hol azután kilencz esztendeig tanitói hivatalt folytatott. Végső nyugodalomra ifju gróf Bethlen Gergelyhez vette magát Bunra, hol csendes magánosságban élt egész haláláig, melly Kolosváron az 1830dik esztendő Aprilis hónapjában történt meg. Valamint előbb, ugy Nagy Bunon laktában is, 's egész haláláig hiv és lelkes partolója volt honi nyelvünknek. Már megnevezett munkájin kivül nyomtatás alá bocsátotta Campe Robinsonját és Amerika feltalálásáról irt könyvét, nem különben a' Bécsben 1816-ban kijött vocabulariumot. Béke egy olly jó hazafi hamvainak! ki rövid jegyzéseit élete környülállásairól igy zárja be „Göttingából én hoztam Erdélybe legelébb a' sárga krumplit, az ugy neveztetett Zucker-krumplit, melly minda' Luftballonnál mind az első magyar tragoediánál kedvesebb előttem".

Kállay Ferencz.

Gyarmatok. Amerika 's a' Keletindiába vivő tengeri ut felfedézéséig nem volt a' középkor statusainak Európán kivül semmi telepedése, kivévén a' Velenczeiek és Genuaiak némelly kereskedési telepedéseit. A' földközi tenger vala öszvekötő utja a' nagy kereskedésnek, melly főképen az olasz apró statusok, 's nevezetesen Velencze és Genua, 's a' cataloniai tengeri városok kezén volt. A' kereskedés India 's az europai és ásiai száraz között leginkább Ormuz és Adenen által, a' persa és arab tengeröblökből üzeték. Aleppo, Damaszk, 's a' barnti kikötő, főkép pedig Egyiptom, valának mind eddig főlerakó helyek. Valamig a' kereskedés csak tartományinak, csak apró tartományok által üzetettnek tekinteték, nem lehete az olly fontos, mint midőn Keletindia tengeri utjának 's Amerikának felfedezése után, a' Spanyolok és Portugalok, mint gyarmati és világkereskedést üző népek léptenek fel. Midőn a' portugal nemzet legelsőben indult felfedezések után, akkor virágzott hős kora. A' Maurokkal eleinte Európában, azután Afrikában szüntelen harczolván, romántos emelkedés lepé meg e' nemzet hadakozó szellemét, melly azt kalandos vállalatok iránt annyival fogékonyabbá tevé, mivel az a' hitetlenek ellen kiirthatatlan gyülölséggel vala egyesitve. 1410 től fogva, midőn Henrik a' tengeri hajós (l. e.), Afrika nyugoti partján felfedezés végett hajózni kezde, az ő haláláig (1463) felfedezék a'

Portugalok 1419 Madeirát, 1439 Bojador fokát, 1446 a' Zöldfokot, két évvel később az Azorokat, 1449 a' Zöldfok szigeteit, 's Sierra-Leoneig nyomulának. 1484 Kongot látogaták meg. Bartolomeo Diaz 1486 a' Vészes fokig ért, mellyet János király Jóremény fokának neveze. Kevéssel ezután, a' nagy Emanuel király országlása alatt, találkozék egy merész férjfiu, ki a' Portugalokat ezen utop egészen Keletindiáig vezeté. Vasco da Gama 1498 Maj. 20-kán köte ki legelsőben Kalikutnál, a' malabari parton. Nem küzdés nelkül, — főkép a' Maurokkal, kik eddig teljes birtokában valának az indiai közlő kereskedésnek, — sikerüle a' Portugáloknak, a' malabari tengerpartokoh egyes telepedéseket alapitni, 's egyedül csak az első alkirályok nagy esze 's rettenthetlen bátorsága, nevezetesen az abrantesi nagy Almeidáé (1505—9), 's a' még nagyobb Alfonso Albuquerqueé, ki felváltója lön (1515) vala képes Indiában, csekély erővel, messze terjedő uraságot alkotni, mellynek főhelye 1505 olta Goa lön. Hanem a' Portugálok csak egyes erős helyeket tartának haddal megrakva a' szárazföld tengerpartjain 's a' szigeteken, gyüjtő helyül szolgálókat, mellyek közt az afrikai partokon Mozambique, Sofala és Melinda, a' persa öbölben Maskate és Ormuz, a' malabari és indiai partokon, Goán kivül, Diu és Daman, Koromandelen Negapatam és Meliapur, 's Malakka a' hasonló nevü félszigeten legfontosabbak valának. 1511 olta a' Füszerszigeteken, 's 1518 olta Ceylonon is alkottattak telepedések, melly utóbbiak csak hamar tetemesekké levének; csekélyebbek maradtak a' javai, sumatrai, celebesi és borneoiak. Brazilia is, noha Cabral által már 1500 felfedeztett, csak később lön nagyobb fontosságu. Ellenben a' Chinával 1517, 's Japannal 1542 kezdett kereskedési összeköttetés, fő forrása volt sokáig a' Portugálok gazdagodásának. Sokáig voltak a' Portugálok egyedüli birtokában az egész keletindiai kereskedésnek. A' Spanyolországgal támadható czivakodások megelőzése végett, IV. Sixtus pápa bullája által már 1481 a' Portugáloknak itélteték minden, a' Bojadorfokon tul csinálandó felfedezés, 's noha a' Molukkák birása felett Spanyolországgal vita támada, ez még is 1529 ugy intézteték el, hogy V. Károly minden igényét eladá a' portugál koronának 350.000 aranyon. De miután II. Filep 1580 Portugaliának urává tevé magát, a' keletindiai gyarmatok is Spanyolország kezére kerültek, kevéssel pedig azután Nemetalföldére. Nagy férjfiak, 's a' nemzet hős lelke alapitá Keletindiában a' Portugálok hatalmát; 's megbukott ez, midőn a' nemzet charactere elfajult, midőn még a' felsőbb osztályokban is alacsony kalmár lélek lépe az előbbi hős szellem helyébe! melly kalmár lélekkel a' birásvágy, fényüzés és puhaság felette elterjedt, a' mi annál veszedelmesebb volt, mivel a' birtokok egymástól igen messze feküdtek. Ehez járult a' papság igen nagy befolyása, kivált az inquisitio által. Midőn ezen bajos állapotban Portugalia Spanyolországgal egyesittetvén, a' portugál gyarmatokra kevés gond fordittatott, 's a' nemzeti szellem egyre aljasodott, olly időben, midőn a' Spanyolok ellenségei, 's kivált az ifjui merészségü Németalföldiek, a' Portugáloknak is ellenségei levének: akkor a' portugál nagyságnak Keletindiában mulhatlanul öszve kellett roskadnia. Portugalia soha sem üzé a' keletindiai kereskedést kizáró társaság által, habár az, az évenként Febr. vagy Martiusban Indiába menő hajósereg által az országlás felvigyázása alatt állt. A' közlő kereskedést Indiában, melly ott néhány fő kereskedési kikötőkre vala szoritva, már korán iparkodtak a' Portugálok magoknak megszerezni; ellenben megelégedtek az áruk Lissabonba vitelével, a' nélkül, hogy azokat Európában széljelhordták volna; olly intézkedés, mellynek káros következéseit az ő tengeri erejek — veszedelmes vetélkedő társaivá lévén ennek a' Hollandiak — csakhamar tapasztalá. Azolta a' Portugáloknak majdnem csupán Brazilia birása által volt helyek az europai gyarmatos nemzetek közt. Szerencséje ezen ország gyarmatositásának, hogy aranygazdagsága csak 1698, gyémánttal bővelkedése 1728 fedeztetett fel, 's hogy a' Braziliával

való kereskedés csak Pombal alatt adaték által két kizáró jussal birt társaságnak.

A' Portugálokkal majdnem egy időben léptek fel a' Spanyolok, mint gyarmatos nemzet, a' nézö helyre. Colombo már 1492 Oct. 11. fedezé fel st.-Salvador szigetét, 's következö három utazása alatt a' nyugotindiai szigetcsoportot (hol st. Domingo vagy Hispaniola, aranybányáji miatt, nagy fontosságu lön Spanyolországra nézve;) 's Amerika szárazföldje tengerpartjainak egy részét. Cuba, Portorico és Jamaicán 1508—10 tétettek telepitéssel próbák. Azután Cortez Mexico nagy országát hóditá meg 1519—21, Pizarro és társai 1529—35 Perut, Chilit és Quitót; 1523 Terra-Firma, 1536 Ujgranada foglaltaték el. Azon tartományok természeti minösége, mellyekben a' Spanyolok mint hóditók léptenek fel, mindjárt elejénte kiszabá a' gyarmatok characterét, mellyet ezek a' dolog velejére nézve utóbb is megtartottak. Nem szolgáltaták ezek ama' becses termékeket, mellyeket Keletindia; ellenben találtatott rajtok arany és ezüst, 's e' volt a' mit a' Spanyolok kerestek. Ha tehát a' Portugálok keletindiai gyarmatai mindjárt elejénte kereskedési gyarmatok valának, a' Spanyolokéi Amerikában mindjárt kezdetben bányász gyarmatok levének, 's csak utóbb vevének magokra részint más charactert. A' Spanyolok, hogy messze terjedt tartományaikat, kivált az ös vadász lakosok ellen megtarthassák, ezeket keresztyénségre térittetni 's állandó lakásokhoz szoktatni kivánva, számos missiókat alapitottak. A' gyarmatok szerkezetének főalápjai már V. Károly alatt 1532 megállapittattak. A' kormányt Európában indiai tanács, Amerikában elejénte 2 azután 4 alkirály, 's még 8 független fő kapitány vivé. Városok állottak fel, elejénte kereskedés végett 's hadi pontok gyanánt a' tengerpartokon, de későbben a' tartományok belsejében is, leginkább ott, a' hol bányák voltak; igy támadtak Vera-Cruz, Cumana, Portobello, Carthagena, Valencia, Caracas, 's a' csendes oczeán partján Acapulco, Panama, azután Lima, Conception és Buenos-Ayres. Az anyaország egyházi szerkezete szinte átment ezen gyarmatokra, csak azon különbözéssel, hogy itt az egyház sokkal függetlenebb lett a' királytól. A' nemes érczek nyerése fő tárgya lön ezen gyarmatok használásának, a' miből természetesen következék a' velek való kereskedésnek, lehetségig szoros felvigyázat alatt tartatása. Az amerikai kereskedés Spanyolországban csupán a' sevillai kikötöre szorittatott, a' honnét évenként két hajósereg evezett Amerikába, nevezetesen a' gallionok, 12 vitorlával, Portobelloba, a' 15 nagy hajóból álló pedig Vera-Cruzba. Ha nem volt is tehát a' kereskedés kizáró társaságra törvényesen bizva, mégis csak kevésnek tulajdona maradt az. Miután Spanyolország 1564 a' Philippinákat elfoglalá, Acapulco és Manilla közt 1572 olta néhány déltengeri gallionok általi rendes közösülés tartatott fen; 's igy csak a' kereskedés erös korlátozása okozá, hogy ezen szigetek, minden kedvező helyzetek mellett is, inkább költségbe kerültek a' koronának, mint sem hogy annak hasznot hajtottak volna. Egyedül vallási tekintetek gátolák, hogy ezeket Spanyolország egészen el nem hagyta. — Hanem sokkal munkásabb életet, és sokkal nagyobb politicai fontosságot nyert az europai gyarmati rendszer, midön ebben két — a' szó jelesebb értelmében véve — kereskedő nemzet, az Angolok és Hollandiak részt vevének. A' Hollandiak voltak legelsők, kik midön függetlenségekért harczolnának, mint félelmes vetélkedő társai léptek fel az akkor spanyol igát vonó Portugáloknak.

A' Hollandiak fellépése az egész gyarmati rendszernek főbb érdeket ada, általa a' gyarmati kereskedés ujabb emelkedést 's nagyobb kiterjedést nyervén. Már hosszabb idő olta üzék a' Hollandiak a' közlő kereskedést keletindiai árukkal Lissabonból egész Európában, 's midön függetlenségekért harczoltanak, megesmerék a' spanyol tengeri erő tehetetlenségét. II. Fülep despotai rendszabásai most olly elszánásra kinszeriték őket, mellyre különben szabad választásból alig jutottak volna,

hogy ellenségeikkel Keletindiában vivjanak meg. 1594 legnagyobb szigorusággal ujittatott meg Filepnek már 10 évvel előbb is kiadott tilalma, a' Hollandiaknak Lissabonnal való kereskedése ellen, 's számos hollandi hajók foglaltatának el, e' város kikötőjében. Igy tehát ki lévén zárva minden kereskedésből a' keletindiai termékekkel, csak e' választás maradt a' Németalföldieknek, vagy egészen lemondani a' kereskedés ez ágáról, vagy közvetlenül Keletindiából hozni az árukat, mellyek tőlök Európában megtagadtattak. Egy, amsterdami 's Antwerpenből Amsterdamba költözött kereskedőkből álló társaság, egy jeles tapasztaltságu férjfiu, Cornelius Houtmann, által buzdittatva, 's miután az éjszaki tengeren Keletindiába vezető hajóut keresése végett több rendbeli próbatételek nem sikerültek volna, minden e' nemü vállalattól elijedve, négy hajót készite fel, mellyek 1595 Apr. 2. Houtmann és Molenaer parancsnoksága alatt indulának meg Keletindia felé. Habár nem felelt meg az első telepedés nyeresége a' reménynek, legalább megesmerték a' Hollandiak a' most már egész Keletindiában egyiránt gyülölt Portugálok gyengeségét, 's csak hamar több illy társaságok álltak össze, 's hajóseregeket küldtek azon gazdag vidékekre. Az e'képen nem ritkán szerfelettire nevekedett kereskedési tolongás, 's a' szakadatlanul folytatott ellenségeskedések az egyesült spanyol és portugál hatalommal, már egynehány év mulva arra birák a' generálstatusokat, hogy az eddig magán állott társaságokat egyetlen egy keletindiai társasággá egyesitsék, melly az 1602 Mart. 20. költ 's azután több izben megujitott szabadságlevél által nem csak a' keletindiai kereskedés kizáró üzését, hanem a' Keletindiában hóditandó tartományok 's felállitandó gyarmatokra nézve még a' felsőségi jogokat is megnyeré. A' generálstatusok részére megtartatott főfelsőség alig vala egyéb üres névnél. Most hirtelen kifejlett a' hollandi gyarmatrendszer Keletindiában, 's mindjárt elejénte azon meghatározott charactert vevé fel, mellyet azután mindenkor megtarta. A' Hollandiak gyarmatai Keletindiában kereskedési gyarmatok levének; a' Molukkák 's a' nagy Szundaszigetek, mivel könnyebben védelmezhetők mint az indiai száraz, melly akkor hatalmas uralkodóknak engedelmeskedék, levének főhelyei a' hollandi hatalomnak. E' volt kétségkivül fő oka az ő hosszu virágzásának, mert annak fentartása végett csupán a' tenger uradalmára volt szükségek. 1618 főkormányzó Koen az ujlag épitett Bataviát tevé a' hollandi országlás székévé. Nem küzdés nélkül ugyan, de még is könnyen szedék el a' Hollandiak a' Portugálok keleti birtokait egymás után, mihez 1611 még a' japani kereskedés is járult, mellyet a' Hollandiak csak hamar kizárólag szerzének meg magoknak. Igy csak Goán maradtak a' Portugáloknak némelly csekély birtokaik, mint szomoru maradványai hajdani nagyságoknak. A' 17 század közepe táján érte el a' hollandi hatalom virágzása tetőpontját, kivált midőn 1653 a' Jóremény fokán alapitott gyarmat által derék védbástyát nyert, 's 1658 Ceylont is elvevé a' Portugáloktól. A' Hollandiak minden keletindiai gyarmatai, a' bataviai főkormányzó alatt álltak, kinek több kormányhivatalok, igazgatóságok, commandeurek és residensek voltak alá rendeltetve (a' tisztségek czimje 's száma a' gyarmatok különböző időbeli változásai szerint változott). Európában, a' 60 igazgatók nagyobb tanácsából választott 's 10 Bewindhebberből álló tanács vivé a' kormányt. 1621 nyugotindiai társaságot (Compagnie) is allitottak fel a' Hollandiak, melly ugyan elejénte (1630—40) nagy tartományokat hódita meg Braziliában, de már 1642 ismét mindent elveszte. Állandóbbak voltak a' hollandi gyarmatok némelly apróbb nyugotindiai szigeten, mint St.-Eustace, Curaçao, Saba és St.-Martinon (1632—49) de ezek is leginkább csak a' csusztató kereskedés miatt valának fontosak; a' szárazon 1667 csak Surinam, Paramaribo, Essequebo és Berbice maradtak a' Hollandiaké.

Mint gyarmatos nép, a' Hollandiakkal együtt léptek fel az Angolok; de azoknál elejénte sokkal csekélyebb sikerrel. Az Angolok Erzsé-

bet királyné országlása alatt bocsátkozának legelsőben a' távol tengerekre. Miután hosszabb ideig sikeretlenül próbálgattak volna éjszakkeleti vagy éjszaknyugoti utat találni Keletindiába, 1591 a' Jóremény fokát körülhájózva jutának oda legelsőben, 's Erzsébet már Dec. 31-kén 1600 ada egy társaságnak kizáró szabadságlevelet, a' Fokon és Magellan tengerszorosán tuli kereskedés üzésére. Hanem a' keletindiai kereskedés elejénte e' mellett is gyenge maradt. Az Angolok az indiai szárazon csak egyes sáfárságokat tudtak alapitni. Szent Ilona szigete, mellyet 1601 foglaltak el, majdnem egyetlen egy erős pontjokat tevé azon vidékeken. I. Károly országlása alatt 1623 az angol- keletindiai társaság a' Füszerszigetekről kiszorittatott a' Hollandiak által, 's az 1620 alapitott madrasi St.-George erősségen kivül csak egynehány sáfárságai maradtak meg a' malabari 's koromandeli partokon. 1653—58 egészen szétbomlottnak látszék az, mig Cromwell uj életet ada neki, 's gyámolitá a' Hollandiak ellen. Azonban II. Károly országlása alatt ujra hanyatlani kezde, leginkább ön hibáji miatt. Egy uj, a' koronától 1648 privilegiáltatott keletindiai társaság is álla öszve, 's csak e' kettőnek 1708 történt egyesitése menté meg, a' mint akkor látszott, a' keletindiai kereskedést végelenyésztétől. Az Angolok birtokai Keletindiában majdnem csupán Madras, Calcutta és Bencoolenből állottak, 's csak a' 18. század közepe olta támadt Indiában a' roppant britt birodalom. A' Mongolbirodalom enyészete, Aureng Zeb halála (1707) olta belső nyugtalanságok által kezdve, 's befejezve Nadir sach rabló hadjárása által (1739), nyujta arra jó alkalmat, bele elegyedvén mind az Angolok mind a' Francziák a' fejedelmek és helytartók belső czivakodásaiba; mert noha a' Francziák Labourdonnaye 's Dupleix alatt elejénte győzteseknek látszottak: mégis sikeresült az Angoloknak, miután a' nevezett két férfji Indiából eltávoztatott, Carnatikban a' Francziákon diadalmaskodni, 's a' hétesztendős háboru folytában Lawrence és Clive vezérlése alatt egyre messzebb terjeszkedni. Az elfoglalt Pondichery lerontása által megalapiták hatalmok felsőségét a' koromandeli partokon, 's *Clive* győzödelme Plasseynél Jun. 26. 1756 veté meg alapját az Angolok egyedüli uralkodásának Indiában. Végre a' czimes nagymogul, mint látszató fő ur, az allahabadi egyezetnél fogva Aug. 12-kén 1765 a' bengalai Dewányt átengedé az Angoloknak, 's az ország nábobjainál csupán árnyéka maradt az uralkodásnak. Mindazáltal mégis csak a' mysorei birodalom elenyészte után (Hyder Ali és Tippo Saïb) lehete az Angolok uraságát Indiában közönségen megerősödöttnek tekinteni. Ekkor egyedül a' Marattok, kikkel az Angolok legelsőben 1774 harczoltak, maradtak a' társaság félelmes ellenségei. Most roppant kiterjedést nyere a' brittus birtok Indiában. Az egész keleti part, a' nyugoti part legnagyobb része, a' Ganges és a' Jumna vidéke, mind az Angoloké volt. (A' britt és németalf. KELETINDIA legujabb változásairól l. e' czik.) — Majdnem szint azon időben, midőn az Angolok a' keletindiai kereskedésben részt venni kezdettek, privilegiálá I. Jakab (1606) a' London- és a' Plymonth-társaságot, amazt déli, ezt éjszaki felére az éjszakamerikai partoknak, 's még ugyan azon évben tették le alapja Jamestownnak, a' Chesapeak öbölben. Olly tartományban, melly sem arannyal, sem kereskedésre különösen alkalmas termékekkel avagy készitményekkel nem birt, természetesen földmivelőknek kelle lenni a' gyarmatoknak, 's azok is levének. Anglia belső nyugtalanságai alatt, mellyek sok kivándorlást okozának, sokat nyertek az éjszakamerikai gyarmatok; ekkor szerkeztettek egyes tartományok, mellyek a' londoni társaság 1625 történt megszüntetése, 's a' plymouthi elenyészte (1637) után alkotmányokat kaptak, mellyekben már akkor is igen sok köztársasági formák fordultak elő. Utóbbiak az angol gyarmatok a' nyugotindiai szigeteken, hol Barbados és sz. Kristóf fele volt legelső (1625), mellyeket csak hamar más apró szigetek követtek; mindazáltal a' nyugotindiai birtokok, mint ültetvénygyarmatok, csak akkor levének fontosak, midőn a' czukornád-termesztés Barbadosra

1651 's a' Spanyoloktól 1655 elvett Jamaicába 1660 bevitetett. Az éjszakamerikai birtokok sokkal sebesebben emelkedtek mint a' nyugotindiaiak, 's még akkor is, midőn az utóbbiakon a' kávétermesztés 1732 meghonosodott. Ugyan azon esztendőben szerkezteté magát Georgia, legfiatalabbika a' 13 tartománynak. Ujfundland (Terre-neuve) is fontos lön a' tőkehalászat végett, 's Canadát 1762 a' parisi béke Angliára szálitá. Azonban már 1764 elkezdődtek a' czivódások Anglia 's éjszakamerikai gyarmatai között, ezen kérdés felett: ha van-e jusa az elsőnek a' gyarmatokra adót vetni, midőn ezeknek a' britt parlamentben nincs képviselőjök? — 's Apr. 19. 1775 háboru ütött ki közöttök, melly a' Francziák segitése által a' 13 tartomány megesmerésével végződött. Igy támadt a' parisi béke által 1783 a' legelső független status tul az oczeánon. Ez azonban meg nem töré Anglia hatalmát; sőt inkább gyorsan nevekedék annak kereskedése az uj köztársasággal. Canada és Akadia most annál nagyobb fontosságuak levének Angliára nézve; a' britt-nyugotindiai szigetek is egyre emelkedének, a' mint a' kereskedési kinszerités kisebbedett; a' szabad Éjszakamerika pedig óriási lépésekkel halad előre; tartományainak száma 13 ról 25-re nevekedett, 's hajózászlóji minden tengereken lobognak. A' nyugotindiai gyarmatok ellenben igen kétes állapotra jutottak, mivel némelly termékek termesztése, mellyel ők azelőtt kizárólag foglalatoskodtak, máshova is elterjedt, 's mivel a' rabszolgakereskedés 1806 megszüntetett.

A' Hollandiak és Angoloknál később léptek a' Francziák az europai gyarmatos nemzetek sorába. Colbert volt az, ki a' Francziáknak gyarmatokat, — 's a' mi ezektől elválhatlannak tartaték — kereskedési társaságokat ada. De csak az ültetvénygyarmatoknak lön szerencsés előmenetelek, a' szinte akkor próbált földmivelési 's kereskedési gyarmatoknak pedig nem. Colbert több nyugotindiai szigeteken, nevezetesen Martinique, Guadeloupe, St.-Lucie és Granadán, 's még másokon is megvevé a' privát személyektől az ő telepedéseiket 1664, valamint Cayennebe is külde gyarmatosokat ugyan azon évben; de mindenek előtt a' Flibustiak rabló statusából keletkezett telepedések St.-Domingo egyik részén, levének fontosak. Elejénte czukor és pamut, 1728 olta pedig (legelsőben Martiniquén) kávé is, fő termékei valának a' nyugotindiai fr. birtokoknak, mellyek az 1717 nyert nagy kereskedési szabadságok, 's a' spanyol Amerikával üzött csusztató kereskedés által rövid idő mulva tetemesbek levének az Angolokéinál. Habár Francziaország a' parisi békénél fogva 1763 néhány apróbb szigeteit elveszté, St.-Domingo mind ezekért felesleges pótlást ada, mert nyers jövedelme, a' revolutio előtti időben, évenként 170 miliom livrere ment, majd annyira, mennyit az öszves nyugotindiai birtokok behajtottak. 1791 olta rettenetesen elpusztittatott St-Domingo, de az ujabb időkben, egészen uj formában (l. Haiti) ismét felemelkedett. Az amerikai szárazföldön Francziaország 1661 olta Canadát, Akadiát 's Terre-neuvet birá; melly gyarmatok azonban csak lassanként menének előre; a' két elsőt már az utrechti békében 1713, az utolsót pedig Cap Bretonnal együtt 1762 veszté el a' franczia korona, melly a' belsejében sovárgott Louisianát is átadá Spanyolországnak 1764, a' miért Cayenne csak csekély kártérités vala. Utóbb ugyan visszaadá Spanyolország Louisianát a' franczia koronának; de ez annak nem sok hasznát vevé, 's ugyan azért el is adá Éjszakamerikának 1803. Nem sokkal jobb sikerrel igyekeztek a' Francziák Keletindiában erős lábra állni. Colbert 1664 keletindiai társaságot alapita. Miután több izben haszontalanul próbáltak volna Madagascarban állitni fel egy gyarmatot, 1680 Pondichery alapittatott Koromandelben, 's csak hamar széke lett a' franczia uraságnak. Hanem ez a' társaság is hanyatlani kezdett; 1719 ugyan a' Missisippi társasággal egyesittetett; de még ez sem vala képes amazt erősb lábra állitani. Ellenben megrakák a' Francziák 1720 őrizettel a' Hollandiak elhagyta szigeteket, Isle de

Francet és Bourbont, mellyek Labourdonnaye kormányzása alatt 1736 olta kávétermesztés által virágzó állapotra jutottak, azonközben, hogy Dupleix, mint pondicheryi főkormányzó, a' keletindiai ügyeket vezérlé. Itt a' franczia fegyverek 1751 olta tetemesen menének előre, de az 1763-ki béke megfosztá nyereségeiktől, mellyre a' keletindiai társaság 1769 megszüntetett. Itt a' Francziáknak csak a' lerontatott Pondichery és Carical maradt. Csupán Isle de France és Bourbon adtak nekik némelly ingatag befolyást a' keletindiai kereskedésre.

A' Dánoknak és Svédeknek is szinte vannak gyarmataik, sőt volt egy idő, mellyben még Austria is törekedett a' gyarmati kereskedésben részt venni. Már IV. Keresztély alatt 1618 szerkeztetett Daniában keletindiai társaság, melly a' tanjorei rajahtól megszerzé ugyan Trankebart, hanem mégis elenyészett 1634. A' második társaságnak sem volt kedvezőbb sorsa; ez 1670 szerkeztetett, 's csak 1729 álla fen. A' Dánok 1671 sz. Tamás szigetét foglalák el Nyugotindiában, mellyhez a' 18-dik század első felében még St. Jean és St.-Croix járulának, pénzen véve a' Francziáktól. 1734 nyugotindiai társaság állittaték fel; ennek megszüntetése (1764) után pedig szabaddá tétetett a' nyugotindiai kereskedés, mellyre az ottani szigetek hamar emelkedének. Szép nyereséget hajtott a' keletindiai kereskedés is, melly végett 1732 állittatott fel társaság, noha ez főképen csak Chinával üze kereskedést, a' keletindiai gyarmatokat pedig 1777 a' koronának átengedé. — Svédország ugyan semmit sem birt Keletindiában, mindazáltal, hogy a' Chinával való theakereskedésben közvetetlen részt vehessen, szinte állita fel keletindiai társaságot (melly igen szép szerencsével munkálódott), 1784 pedig St.-Barthélemi kis szigetét a' Francziáktól pénzen megvévén, erős lábra kapott Nyugotindiában. — Szerencsétlenebb volt Austria, melly VI.Károly alatt 1722 az ostendei társaság felállitása által kivánt Keletindiával közvetetlen kereskedési összeköttetésbe lépni, hanem Anglia és Holland heves ellenkezése miatt kénytelenitve látá magát 1732 a' társaságot feloldozni. Egy, a' 18 század utolsó negyedében próbált telepedés a' nicobari szigeteken az indiai tengerben, mellyeket a' Dánok, egészségtelen levegője miatt elhagytanak, szintolly kevés sikert láta. — Csak az ujabb időkben (1787) állott fel Oroszországban egy társaság a' vadászat, 's szőrös bőrkereskedés előmozditására a' Kurilokon, Aleutákon, 's éjszaknyugoti Amerika partjain. Egy ukáz, melly ezen társaság javára az Asia 's Éjszakamerika partjai körüli hajózást 's halászatot, azon vidékeken, hol Oroszország egyik félen tengerpartokat birt, minden más nemzetnek eltilta, ellenkezésre talált az Éjszakamerikaiak részéről, 's olly végzetet szüle, hogy a' Spanyolyok és Angoloktól Ejszakamerikának engedtetett éjszaknyugoti amerikai partokon hadi pontok állittassanak fel (l. Éjszakamerika). — Mig a' rabszolgakereskedés egész kiterjedésében fenállt, fontos volt addig Afrika az europai gyarmatrendszerre nézve. A' gyarmatos nemzetek Afrika partjain legnagyobb részint csak egyes megerősitett sáfárságokat birnak. Ezeknek fő czélja a' rabszolgakereskedés volt, legtöbbnyire privilegiált társaságok által üzetve. Ellenben az Angolok szabad néger gyarmatot alapitottak Sierra-Leonén 1786. A' rabszolgakereskedésnek (l. e.) Dania és Anglia által (1802 és 1806) czélba vett eltörültetése, bizonyosan tetemesen fog az afrikai gyarmatokra visszahatni. — Australia felfedezése 1788 a' sydney-covei gyarmatot szülé Neusüdwalesben, 's többeket. Vandiemenslandon (l. e.), mellyek csak hamar virágzó földmivelési gyarmatokká levének.

Gyarmatkereskedés. A' világkereskedés (l. e.) a' gyarmatozás által egészen uj emelkedést nyere, 's csak hamar megesmerék a' népek, hogy az teszi a' jólét egyik fő kutfejét. Nem tagadhatni mindazáltal, hogy sokan, a' kereskedési rendszer hitegetései, 's egyes gyarmatos népek nagy jóléte által elámittattak, 's e' jólétet egyedül a'

gyarmati kereskedéstől származtatva, ennek felette nagy becset tulajdonitottak, még pedig minden tekintet nélkül a' nemzet különös tehetségei, charactere, 's geographiai és politicai helyezetére. Ezen gondolat által elcsábittatva, minden gyarmatos nép igyekezék gyarmati kereskedésétől az idegeneket eltávoztatni, 's annak hasznait kizárólag magának tulajdonitni. Ebből egy uj népjog támadt, melly alacsony lelkü elvei által nagyon különbözött az europaitól. Igy már a' Portugálok és Spanyolok törekedtek minden egyéb nemzetet kizárni a' hajózástól azon tengereken, mellyek mellett az ő gyarmataik feküdtek, 's ezen helytelen kivánságok teljesitését még a' legerőszakosabb rendszabásokkal is fentartották. De sem Spanyolország, sem Portugal nem volt képes sokáig erőben tartani illyen helytelenséget, melly ellen kivált a' Hollandiak és Angolok jókorán nyilatkozának ki. Azonban alig jutottak ezek gyarmatbirásra, ők is — nem ugyan egészen ollyan — de nem is sokkal nemesebb okfejeket állitottak fel. Noha az uj birtokosok általjában megesmerték, hogy az indiai tengerek nem lehetnek egy hatalmasság kizáró tulajdona, mégis igyekeztek egyezeteknél fogva azoknak egyes tetemes részein kizáró uraságot szerezni magoknak, sőt mindenféle erőszakoskodások és nyomások által iparkodtak vetélkedő társaikat — még béke idején is — onnét elijeszteni. Az az okló pedig közönségesen elfogadtatott, hogy minden idegen nemzet ki legyen zárva a' kereskedésből más nemzetek gyarmataival, sőt nem ritkán a' kikötés vagy az illy révek meglátogatása is általánosan megtiltatott az idegeneknek. Csak 1822 hirdeté Nagybritannia legelsőben a' gyarmati kereskedést szabadnak, melly példát talán más nemzetek is fognak követni. — A' gyarmati kereskedés mind ezeknél fogva három fő osztalyra ágazik: a' közlő kereskedésre azon távol tartományok különböző tartományaival; a' közlő kereskedésre Europa, 's a' gyarmatok között; 's a' gyarmati árukkal kereskedésre Europában. A' közlő kereskedést azon távol vidékeken, hol a' gyarmatok feküdtek, melly a' Portugálok Keletindiába érkeztéig kizárólag az Arabok vagy Maurok kezén volt, már korán igyekeztek az Europaiak magokhoz ragadni; de nem sikerült e' szándékjok olly tökéletesen, hogy még némelly más nemzetek, nevezetesen a' Chinaiak és magok a' Hindusok, annak egy tetemes részét meg ne tartották volna. Szintilly kevessé maradhatott Europában is a' gyarmatokkal való kereskedés egy nemzet kizáró tulajdona, noha azon nemzetnek, melly az árukat első kézből hozta, csak ugyan volt valami elsősége a' többiek felett, mellyek kénytelenek valának azokat ő tőle venni. Kivévén Spanyolországot és Portugaliát, mellyeknek kereskedése egészen a' legujabb időkig nagyobb részint csupa szenvedő kereskedés (*passivum commercium*) maradt, a' többi nemzetek mind iparkodtak, gyarmatjaik termékeivel való kereskedéseket, a' mennyire lehete, Europa minden tartományaiban is cselekvő kereskedéssé (*activum comm.*) tenni. De az Europa, 's a' gyarmatok közti közlő kereskedést minden nemzet kizárólag tartá meg magának, szorosan eltávoztatva minden más nemzetbelit. Ez volt a' szokás béke idején, 's háboru idején is megtartatott mind addig, mig Europában felette nagy hatalmu tengeri status nem volt, az az: a' hét esztendős háboru kezdetéig. Ekkor olly erőre kapott az angol tengeri hatalom, hogy az Anglia és Francziaország közt folytatott háboru alkalmával, a' franczia lobogó nem bátorkodott kereskedést üzni saját gyarmataival. Most olly gondolatra jöttek a' Francziák, hogy háboru idején a' gyarmataikkal való kereskedést minden barátságos és neutralis statusnak megengedjék, a' miben hiv követőjik lettek azután a' többi kevesbé hatalmas gyarmatos népek is, Anglia háboruji alatt. Ekként a' Francziák nem csak gyarmataikat biztositották, mellyek nem lehettek el minden bevitel nélkül; hanem a' gyarmati kereskedés nyereségének is legalább egy részét megtartották, mert a' neutralisok legnagyobb részint csak mint biztosok üzék a' kereskedést, az anyaország és a' gyarmatok

közt, 's az első csak az ide 's oda küldött áruk vitelbérét veszté el. Azonban, mivel Anglia, melly az ujabb időkben rendszerint mindig vonakodék ezen okfőt: „szabad hajó, szabad jószág" megesmerni, az illy kereskedést szüntelen háborgatá; annál fogva a' neutralisok elkezdék azon gyarmatok áruit, mellyekben a' kereskedés nekik megengedtetett, vásárolni, 's mint saját vagyonokat vinni tovább. Az Angolok ellenben azt állitották: hogy ez csupa alvétel; hogy a' neutralisok, valamint előbb ugy most is, csak szállitóji a' másik hadakozó félnek; 's valóban igazok is lehetett sok esetben, midőn p. o. olly helyek 's vidékek számára történt nagy vásárlás, hol illy nagy mennyiségü gyarmati áruk elsadására épen semmi alkalom nem volt; vagy midőn előbb egészen esmeretlen házak egyszerre igen sok gyarmati árukat vásárlottak öszve, a' mit saját vagyonjokból nem tehettek. Azt mondván továbbá Anglia, hogy a' neutralisok fondorkodása sikeretlenné tesz minden illyen csalárd kereskedés elleni rendszabást, egy uj okfőt állita fel, melly azolta „1756-ki hadi szabály" név alatt fő pontja vala a' czivódásnak, Anglia 's a' neutralis statusok közt. Ezen okfőnél fogva azt állitják az Angolok: hogy az illyen kereskedést, mivel béke idején minden neutralisnak tilalmas, ellenséges tulajdonnak szükség tekinteni; melly, valamint az ellenség minden sajátja, tárgya a' viadalnak, 's a' győztesé marad; hogy a' neutralisoknak szintugy nem szabad ezen — az ellenségtől csupán szükség által kicsikart — engedelemből hasznot huzni, valamint arra nincs szabadságok, hogy az ellenségnek valamelly — talán veszedelmes fekvésü — birtokát, a' háboru lefolytáig, védelmek alá vegyék. 'S annyival kevesbé neheztelhetnek a' neutralisok ezen megszoritatásért, mivel az ellenség gyarmataival a' közösülés béke idején ugy sincs nekik megengedve. A' neutralisok közt főképen Amerika az, melly az 1756-ki hadi szabály ellen keserüen panaszkodott; valamint ellenben Anglia nem csekélyebb neheztelést mutatott az Éjszakamerikaiak által elkövetett károsittatásáért. — Azonban nem volt elég a' gyarmatokat minden idegenekkel való közösülésből kizárni, a' kereskedési féltékenység, 's ebből származott rendszer ezen kivül még sok más korlátolást is támaszta, mellyek által a' közösülés még az anyaországgal is lehetségig megszorittatott, 's igy a' gyarmatok virágzása gátoltatott. E' részben azon szempontból indultak ki, hogy a' gyarmatokat az anyaországtól legnagyobb kereskedési, 's politikai függésben szükség tartani. Ezen rendszabások legfőbbikét a' társaságok felállitása tevé, mellyekre az anyaország és a' gyarmatok közti kereskedés kizárólag bizatott. Nem tekintvén azon károkat, mellyeket illyen társaságok országlása a' gyarmatokra nézve okoz, már maga a' kizáró kereskedési jog is felette nyomasztó volt a' gyarmatokra. A' szabad részvétel ezen megszoritásából természetesen következett, hogy a' gyarmatok sokkal lassabban haladhattak virágzások felé, mintsem ez különben történt volna. A' gyarmatok rendszerint csak rosszabb készitményeket kaptak az anyaországból, 's ezeket is drágán, a' minek természetesen az lön következése, hogy ők is annál kevesebbet termesztettek. Hasonló foganatot kelle a' társaságok ezen kinszeritésének az anyaországra nézve is szülni, mellynek azok tetszések szerint szabhattak árrokat; sőt rendszerint magok a' társaságok sem nyertek, hanem csak az ő szolgájik, mert a' mindenféle elmellőzhetlen csalások előbb utóbb csak ugyan tenkre tevék a' társaságokat. Ha kivételnek látszik is a' keletindiai angol társaság, tudjuk mégis, hogy ezt is csak rendkivüles körülmények, 's gyámolitások menték meg már több izben a' fenyegetett végveszélytől. Gyakran magasztaltatának a' társaságok, mint szükségesek a' kereskedésnek távol vidékeken 's jelesen Keletindiában haszonnal üzhetésére, az állittatván, hogy az ottani erkölcsök és szokások nem esmerése, a' vásár nagy concurrentia által történhető megrontatásának veszélye, 's a' rabló fejedelmek és népekkel való közlekedés bátortalansága miatt, azon vidékeken

egyes emberek nem üzhetnek sikerrel kereskedést. De nem veteték fontolóra, hogy az erkölcsök és szokások nem esmerése, 's a' vásár megrontatásának veszélye, a' kereskedés egyéb ágaiban is szinte előfordulhat 's előfordul; 's mind a' mellett még sem jutott senkinek eszébe, ezeket is társaság által üzetni; 's hogy a' veszélyt, mellyel az ottani fejedelmek 's népekkel való közlekedés fenyeget, legelsőben is a' társaságok gerjesztették az által, hogy a' hatalmas egyesületek szolgáji rendszerint sokkal erőszakosban 's kevélyebben viselik magokat, mint egyes fegyvertelen kereskedők, kik fegyveres érő védelmére számat nem tarthatnak. Hogy a' gyarmati kereskedésre nem egyátaljan szükségesek a' társaságok, bizonyitja a' Spanyolok és Portugalok példája, kik ollyanokat virágzó korokban nem esmertek. A' helyett, hogy a' társaságokat, mint a' keletindiai kereskedés virágzása okát bámulnók, inkább azon kell csudálkoznunk, hogy ezen kereskedés, a' társaságok daczára is, olly virágzásra emelkedett. A' holland-keletindiai társaság hirtelen tett szerencséje, utánozásra ingerle mindenfelé, de nem hasonló sikerrel. A' társaságokon kivül, 's talán azok nélkül is, még több más szorittatást szenvede a' gyarmati kereskedés. Igy p. o. rendszerint minden alattvalónak meg volt tiltva, más hatalmasság szolgálatjában, vagy ha a' kereskedés valamelly társaság kizáró tulajdona volt, annak megegyezése nélkül, a' gyarmatokra hajózni; továbbá csak néhány kikötőkre, bizonyos számu hajókra, 's bizonyos időre volt azon kereskedés szoritva. Szóval: minden elkövettetett a' gyarmati kereskedésnek az anyaországtól lehetségig szoros függésben tartása végett. Csak az ujabb időkben kezdtek el e' részben is szabadabb okfejekhez közelíteni. Eltörültettek ugyanis a' kizáró szabadságok, 's például Angolországban, a' társaság nem részeseinek is lehetővé tétetett részt venni a' gyarmati kereskedésben, mellynek egyátaljan nagyobb szabadság engedtetett.

GYARMATIGAZGATÁS. Mi a' gyarmatigazgatást illeti, itt is az az okfő uralkodott elejétől fogva, hogy az, az anyaországtól mind politicai mind kereskedési tekintetben egyiránt szorosan függjön. Kereskedés és országlás legszorosabb összeköttetésben volt mindig, habár nem mindenütt egyenlő mértékben. A' gyarmatok, czéljok 's rendeltetések tekintetéből 4 nagy osztályra osztathatnak, nevezetesen, földmivelési, bányászi, ültetvényi 's kereskedési gyarmatokra. Az elsőkben — millyenek főképen az éjszakamerikai gyarmatok — földmivelés a' fő dolog; az Europaiak, kik ott letelepednek, földbirtokosok lesznek, 's ritkán térnek vissza hazájokba. Az illyen gyarmatosok második harmadik ize, a' mint t. i. a' kivándorlottak rokonsági kötelékei 's egyéb viszonyai az anyaországhoz, elhalnak, 's az emlékezetek elavulnak, tulajdon nemzetté lesz, idegenné az eredeti haza iránt. Ennél fogva, valamint a' tapasztalás is mutatja, bizonytalan az illyen gyarmatok birása, mihelyt lakosaik szaporodnak, 's egymáshoz közelebbi érintésbe jőnek. Majdnem szintilly viszonyban állanak a' bányász gyarmatok is, mellyekben nemes érczek 's drágakövek nyerése a' fő dolog; illyenek voltak főképen a' Spanyolok és Portugálok gyarmatai Délamerikában. Ezek természeteknél fogva könnyen valnak földmivelési gyarmatokká, 's azután bennek is, habár lassabban, tulajdon önlétü nemzet képződik, mint a' délamerikai spanyol és portugál birtokoknál láthatni (l. DÉLZSAKAMERIKA). Ellenben egészen másként van a' dolog az ültetvénygyarmatokkal, mellyeknek az a' czélja, hogy Europa számára bizonyos, csupán forró égöv alatt diszlő termékeket termesszenek. Illyenek p. o. a' nyugotindiai szigeteken lévő telepedések. Itt nem könnyen képződik nemzet. Europaiak ugyan itt is az ültetvények birtokosai, de csekély számuak, 's ezen felül nem is honosak itt, mert az egészségtelen éghajlat 's az élet alkalmatlanságai miatt vagy felügyelők által igazgattatják ültetvényeiket, 's a' jövedelmet Europában költik, vagy pedig, miután vagyont szereztek, visszatérnek hazájokba. Az ültetvényesek csekély száma (mert a' né-

pesség sokkal nagyobb része néger rabszolgákból áll, kik az ültetvények mivelésére kirekesztőleg használtatnak) okozza, hogy az illy nemü gyarmatok legkevesbé lehetnek el az anyaország védelme 's gyámolitása nélkül. Hasonló viszonyban állanak végre a' kereskedési gyarmatok is, mellyek tárgyát az ország termékei 's készitményei teszik. Ezek a' kereskedés egyes sáfárságaiból 's rakhelyeiből származtak, mellyek fortély és erőszak által lassanként nagy birtokok középpontjaivá levének, a' földbirtok mindig csak eszköz, a' kereskedés pedig a' fő tárgy maradván. Az Europaiak illyen gyarmatokban uralkodók, de ritkán földbirtokosok, hanem rendszerint csak katonák, tisztviselők 's kereskedők. Ugyan ezért nem könnyen képződik itt nemzet; mert az Europaiak közönségesen csak gazdagságot gyüjteni mennek oda, 's azután visszatérnek hazájokba. A' katonaság angol India három fő helytartóságában egymástól független lévén, a' polgári residens pedig a' keletindiai társaság szövetséges statusaiban fekvő katonaságnak parancsolván, 's ezen kivül a' kir. sereg 's a' társaság katonáji vegyittetve lévén, annyival kevesbé tarthatni angol Indiában katonai zendüléstől, mivel jövendőben Ceylonon is egyre szaporittatni fog a' kir. sereg, 's mivel az őrizetek szüntelen felváltatnak. — A' kereskedési gyarmatokat akkor éri legkegyetlenebb sors, ha olly társaságok kezébe esnek, mellyek egyszersmind fejedelemi felsőséggel biró politicai egyesületek. Ezért ohajt Keletindia a' társaság kormánya alól kiszabadulni, mit a' szabadérzelmüeknek az aristocratákon a' mult évben nyert győzödelménél fogva már most méltán reménylhetni. Az illyen társasági országlásban számtalanok a' visszaélések, számtalanok a' hibák. Ez okozta, hogy ujabb időkben az anyaországok kormánya kénytelenitve látá magát, a' társasági igazgatást jobban vagy kevesbé közvetetlen felvigyázása alá vetni, a' társaságokat pedig inkább csak kereskedésre szoritni. Máskép van ellenben közönségesen a' dolog a' földmivelési, bányász és ültetvénygyarmatok igazgatásával; itt nem csupán hóditott népek vannak, mellyeken uralkodni kelljen, hanem legnagyobb részinyire Europaiak, előbb az anyaország lakosi, kikkel tehát sokkal nagyobb kiméléssel szükség bánni. Az illy nemü gyarmatok igazgatását rendszerint maga az anyaország kormánya vevé által; de ha társaságokra volt is az bizva, engedtetett abba neminemü befolyás a' gyarmatosoknak is; sőt némellyekben majdnem köztársasági formák szerint van az igazgatás elrendelve. — A' négerkereskedés eltörültetése után, az afrikai partokon, ötödik fő osztálya támadt a' gyarmatoknak, a' szabad Négereké. Legnevezetesebb e' nemü gyarmat a' SIERRA-LEONEI (l. e.) britt felsőség alatt.

Y.

GYARMATI ÁRUK, l. VILÁGKERESKEDÉS.

GYÁSZEMLÉKEK, az architectoniai és plasticus EMLÉKEKHEZ (l. e.) tartoznak, és czéljokhoz képest melly valamelly szeretett vagy tisztelt személy elvesztésének kijelentésében áll, — komoly formát kivánnak, de nem szügségképen halált vagy sirt legremitőbb képek által ábrázolót. A' Görögök jelesen tudták ezen czélt számos kellemes, noha komoly ideákkal kijelenteni. (l. HALÁL). Az ujabb gyászemlékek többnyire sarcophagra, oltárra, keresztre, fáklyát alá tartó geniusra vagynak, némü változtatásokkal szoritva. Egyébiránt az elhunyt sirjánál lévő kövek, mint emlékek, különböznek az olly gyászemlékektől, mellyek az elhunytnak szentelt hely ékesitésére emeltetnek. Ez utóbbiakhoz tartoznak a' Kenotaphiák.

X.

GYÉMÁNT. Nevét a' göröglatin adamas-tól származott német Diamant-tól vette; magyarul, mivel szén, és pedig legtisztább szénanyag, szeneny, vagy mivel legbecsesebb az ásványok országában, az arany (ár-any) példájaként becs-eny, vagy a' becs és szén gyökereket összetéve, becs-e-szén nevet nyerhetne. — A' gyémánt már a' régi időkben nagy kereskedési czikkelyt teve a' keleti népeknél. Ugy mondják, a' Syriabelieknél forga legelőször. Plinius 6 gyémánt fajt emlit,

de közülök csak az indiaiakat kell valódiaknak tekinteni, mert sok kvarczjég is gyémántnak tartaték a' régiektől. Ezek a' gyémántot igen becsülék, 's némelly orvosi erőt tulajdonitának neki; nevezetesen tébolyodás elleni gyógyszer 's ellenméreg gyanánt tekintették. Ők csak durván hordozák, mert az önporával való kimivelés csak utóbb találtatott fel. Természetéről soká nem tudtak bizonyosat mondani. Kovaföldből álló ásványnak tartaték. Newton itélé nagy sugártöréséből először (1675-ben), hogy éleghető testnek kell lennie, a' mi utóbb be is bizonyodott. Eredetére nézve nem vagyunk még egészen tisztában; elemileg, mivészesen még nem teremtetett elő. Hindostanban azon vélemény van, hogy egyre terem és nő, 's 15—20 évvel utóbb a' már kikeresett földben ujra haszonnal kereshetni. Nagy becse miatt, és a' tudomány kedvéért, többen törekedtek mivgyémántot eléteremteni, 's többé kevesebbé boldogultak is, de teljes megelégedésre egynek visgája sem sült el. Keletindia és Brasilia a' hazája. Keletindiában ezek a' legnevezetesb gyémántbányák: Roalconda, Bimah és Ristna folyók egybeömlésénél; Golconda, a' Pennar partjai hosszában; Sumbhulpra; Bundelcund, Pannah közeletén; Visapur, Hydrabad sat. — A' gyémánt legbecsesebb 's legkeményebb test az ásványok országában. Mindig jegesülve találtatik, idoma octaëdron, ritkábban rhombododecaëdron, ritkán koczka. Szine viztiszta, átlátszó, fejér, szürke, sárga, kékes, feketés, ritkán rózsapiros és szürke; igen élénk (ön-) fényü. Dörzsölés által, tevő villanyosságot nyer. Viszonysulya 3, 6. A' legnagyobb hévségben légfolyam mellett minden maradék nélkül elég. Bányákban vagy folyammedrekben kerestetik. A' bányászokra és mosókra a' legnagyobb vigyázattal vannak, mégis igen sok lopás történik velek; a' négerek elnyelve viszik ki a' gyémánt vidékről, mellyet visgálat nélkül elhagyni senkinek sem szabad. Különbféleképen köszörültetik a' gyémánt, 's a' szerint különböző elnevezést nyer, mint Rosette, Brillant. A' rosetták alapja sik, mellyen két sor háromszegü lap (facettes) emelkedik fel, a' *legfelső* hat lapcsa pedig hegyesre fut össze. A' brillantot két megtompitott tekének lehet képzelni, mellyeknek alapja összeütközik. A' felső teke, melly a' befoglalás után is szabadon marad, koronának neveztetik, az alsó pedig tekehátnak (culasse). A' brillant lehet négyszegü, kerekes vagy tojásdad. A' nagyobb gyémántok fő ékesség gyanánt szolgálnak gyürükben, függőkben 'stb.; a' kisebbek pedig üvegmetszésre, vagy porrá törve gyémánt és más drágakövek köszörülésére használtatnak. A' gyémánt becsét, nagyságán kivül, szine tisztasága, átlátszatósága és a' metszés tökélye határozzák meg. A' durva, nem köszörült gyémánt karatjának Parisban 30—36 frank az árra; a' karatnál nehezebbé pedig egyenlő a' suly quadratumához, sokszorozva 48 frankkal. A' köszörült gyémántnak karatja a' $^1/_2$ — 3 szem nehézségüeknél 160—190 frank; az 1 karatot nyomó 216—288 fr., az 1 $^1/_2$ karatnyi 400—480 fr., a' 3 karatnyi 1900 fr., a' 4 karatnyi 2400—3000; a' karatnál sulyosabbak becse (a' köszörülteké t. i.) egyenlő sulyjok quadratumához, sokszorozva 190 frankkal. Egy 49 karatot nyomó brillantot 760,000 frankon veve meg Ali basa. Igen nagy gyémántok ezek: a' nagymogolé (279 k.), az orosz császáre (193 k.), az austriai császáré 139 k.), mind keletiek, a' braziliabeliek legnagyobbika a' portugaliai király birtokában van; legszebb a' *Regent*, a' franczia koronában, mellyet Pitt Tamás 1701-ben vett 20,400 font sterlingen Keletindiában. Akkor 410 karatot nyoma; megköszörülteté, 's most 137 karatot nyom 's 149,000 fontra becsültetik. Pitt ezen gyémántjáról l. Ebertől: „*Überlieferungen*“ (Dresda 1826 I, 2.) —*j—a.*

Gyengeség, a' test és elme erejének lenyomott állapotját jelenti. A' test gyengesége vagy természeti, vagy beteges. Természetileg gyenge azon ember, kinek izomrendszere kevéssé van kifejlődve; ha pedig a' jól kifejlődött izmoknál az idegek ható élete szabálytalan, beteges gyengeség támadhat. A' gyengeség vagy ingerlődéssel van öszvekötve, mi-

dőn az idegek munkálatja élénk, vidor, de az ingerekre nézve türödelmetlen; vagy pedig tompasággal, midőn a' müszer idegeinek élete zsibbadt. A' gyengeség kifejezése gyakran különböztetik meg eképen a' müszereknél. Igy p. o. van gyenge látás, hallás, szaglás 'stb., és pedig vagy azért, mivel azon müszer betegesen érzékeny, 's innét nem képes illendőleg visszahatni, vagy pedig érzéketlensége miatt. — Az elmegyengesége az értelem és akarat gyengeségére oszlik. Az értelemben gyenge embereket (állatokat) butáknak nevezzük; akaratban pedig gyenge az, ki az erejét felül nem haladó munkát végre nem győzi hajtani, csupán elmenyomosságának hijánya miatt. Az illyeneket lehetne sok esetben tehetetleneknek, másban pedig gyáváknak mondani. — A' theologusok vallásbeli gyengeséget is vesznek fel, melly alól csak igen kevesen vetettek még ki. Ezen gyengeség azonban akaratbeli erővel lehet összekötve.

—*j*—*a*.

Gyepi csirke (*scolopax gallinula*), madár, a' Földi meghagyta Snef nevü nem egyik faja, mellyet igy ir le: „Orra egyenes, bibircsós, lábai zöldelők, gyeplői barnák, farcsikája violaszin tarka." A' közönséges erdei „Snef-" nél felényire kisebb, fején egy fekete vonással; öltözetének alja ércz-zöld fényü. Egy szürke félöv van nyakcsigoláján, oldalai fekete foltosak, valamint melye is. Majd egész éven át nálunk marad, 's valamint fajtársinak, ugy ő neki is igen izletes a' husa.

—*j*—*a*.

Gyermek, gyermekség l. Életkor.

Gyermekbetegség az, mellyre a' gyermekkor tesz különösen hajlandóvá, melly tehát vagy csupán gyermekeket támad meg, vagy azokon legtöbbször tapasztaltatik. Ide számláltatnak még az ollyan betegségek, mellyek az embert életében csak egyszer támadják meg. — A' gyermekkórok közt nevezetesbek: a' kékkór (cyanosis), a' hugyrekü; az ujonan szülöttek szemgyuladása; a' köldökvérzés, köldöksérv; a' sejtszövet megkeményedése (Elephantiasis), az ujszülöttek penésze (*Aphtae*), a' sárgakór (*icterus*); az agygyomrok sebes vizkóra; a' belső rögzött fejvizkórság; a' külső fejvizkór; torokgyék, mirigykór, angolbetegség; himlő, veres, biborkór 'sat.

—*j*—*a*.

Gyertyánfa, a' különvetüek osztályában a' barkásokhoz, Linnénél pedig az egylakiak osztályába tartozik. Jelei ezek: a' him barkái magányos pikkelyekkel, mellyeken 6—10 és több himszál ül, a' porhonok szösszösek. A' nő tobozai egyvirágu pikkelyekből állanak. Anyaszála 2, kemegje (*nux*) egymagu. Erdeinken bőven találtatik a' fejér gyertyánfa (*Carpinus Betulus*), levelei szivüdedek, tojás hosszudadok, egyenetlenül fürészesek, hegyezettek, alatt az idegeken, mint a' nyél, szőrösek. A' tobozok pikkelyei három hasábuak, sallagjaik láncsaidomunak, egészen épek.

—*j*—*a*.

Gyges, Kandaules lydiai király kedvencze, kit hogy ez nejének szépségéről szemlátomást meggyőzzön, egykor megmutatá azt neki, midőn levetkőzve feküdni ment. Ezen szemtelenség annyira felharagitá a' királynét, hogy Gygesnek azt a' választást hagyná: vagy ölje meg férjét, 's mint leendő férje ő uralkodjék az országban, vagy büntetésre méltó kiváncsiságáért maga lakoljon halállal. Gyges, minekutána hasztalanul viva a' királyné határozása ellen, megölte Kandaulest, 's a' delphi oraculum által megerősittetett az országlásban. A' mese egy varázsgyürüt tulajdonit neki, mellyet mint juhász egy földalatti barlangban talált, 's mellynek azon ereje volt, hogy tulajdonosát láthatlanná tevé, mihelyt ez annak kövét befelé fordità. Ezen gyürü segedelmével részesült G. a' királyné öleléseiben, 's igy ölte meg annak férjét is. — Gyges gyürüjét birni, későbben azután közmondas szerint majd az ingadozó elméjüek, majd a' durczások és csalárdok, majd pedig a' szerencse olly kedveltjei mondattak, kik mindent megnyertek, a' mit óhajtottak. 54.

Gyik (Lacerta). Linné után Földi 13 gyikfajt ira le, mellyeknek nagy része azolta nemre emelteték fel, mint a' krokodilus, intő-gyik, salamandra, gekkó, kaméleon, stincza 'stb. Cuviernél ezen esmertető jegyei adatnak: „nyelve gyengéd, kinyulható 's két szálban végződő, mint a' kigyóké; teste nyulánk, futása gyors; minden lába öt, elvált, egyenetlen körömmel van legyverkezve, különösen a' hátulsók; pikkelyei a' has alatt és a' fark körül kereszt és egyenközü galandokba helyezödtek, lobhártyája a' fő szinén van, vagy kevéssé mélyebben, és hártyás; a' bőrnek hosszában megnyitott nyujtványa, melly egy zárizommal feszül meg, védi a' szemet" 'stb. Ugyan Cuviernél 2 nagyobb rendre osztatnak a' gyikok; az elsőbe tartoznak az Intők (*Les Moniteurs*), másodikba a' Gyikok (*Les Lézards*). Az Intők-nél a' legnagyobb alkatu fajok vannak, mindenik állkapczán van fogok, nincs a' szájpadlásán; megesmertetnek nagyobb részint oldalaslag összenyomott farkokról, a' mi által igen vizben élőknek tetszenek. A' vizek közelléte néha a' krokodilusok és kaimánok körébe hozza őket, 's az mondatik, hogy zizegés vagy sipitás által ezen veszedelmes mászók közelitéséről megintenek, a' mi azonban nem bizonyos. Ide tartoznak ezen nevezetesb fajok: 1) a' nilusi Intő, az Araboknál Ouaran nevü, mellyről az egyiptomi nép azt hiszi, hogy szaraz földön kibujt krokodilus; 2) szárazi Intő, az Araboknál Ouaran el hard, fogai összenyomottak, metszők, hegyeztek; életneme inkább szárazi; gyakori az Egyiptomhoz közel való pusztákon s a' kairói csalók mivtetteikre használják, mineku-tána fogaitól megfoszták. Ez Herodotus szárazi krokodilja. 3) Sárkány, alnem két fajjal u. m. a' nagy sárkánnyal, melly Guiana mocsárai körül lakik, 's a' kis sárkánnyal, melly kisebb és Amerika több vidékein találtatik. A' szorosb értelmü Gyikok szájpadlása hátul két rend foggal van felfegyverkezve; az előbbiektől az által esmerhetők, hogy nyakörvök van, keresztben álló széles pikkekből. Sok fajok van, p. o. a' szin miatt sok alfaju hajlékony Gyik, *mellyet* az ujabbak mint nemet osztának fel fajokra; a' szempettes Gy. melly déli Európában honol, egy lábnyinál nagyobbra nő, és különösen szép, zöld; fekete foltjai vonalokat képzenek. —*j*—*a*.

Gyilkosság, közértelemben: meggondolva kezdett 's valósággal véghez vitt törvényelleni emberölés; tulajdonkép pedig: azon neme az emberölésnek, mellynél fogva valaki lesben, rejtekben fosztatik meg életétől. Ennek tárgya egyiránt minden ember, akár egészséges akár beteg és haldokló, akár felnevelkedett, akár gyermek és csecsemő; sőt a' méhben lévő magzat is, ha már életerővel bir. Különbség van a' történetes (*homicidium fortuitum*) 's a' szántszándékkal és hideg vérrel elkövetett (*dolosum, praemeditatum*) gyilkosság között; és e' kettő között a' cselekedet minőségének számtalan fokai vannak, mellyeknek büntetése a' legcselekélyebbtől a' legnagyobbig emelkedik. Igy p. o. a' csupa vigyázatlanságból, de az óvakodási rendszabások megsértésével történt emberölés, már nagyobb fokán áll a' vigyázatlanságnak, mint az, melly ollyas rendszabások megszegése nélkül esett; kisebben pedig mint az, melly ollyan cselekedetnek volt következése, melly ártani, fájdalmat okozni vagy sérteni szándékozásból tétetett. Igen közelit pedig azon fok, magához a' gyilkossághoz akkor, midőn a' cselekvő szántszándékkal mivelt ollyanokat, mellyek ugyan nem elmulhatatlannl okoznak halált, de a' mellyekről tudhatá, hogy a' dolgok közönséges folyása szerint igen könnyen okozhatnak életvesztést; valamint szinte akkor is, midőn a' cselekvő maga részéről mindent elkövetett a' gyilkosság végbevitelére, de a' halálos következés, más valamelly tőle nem függő eset miatt nem történhetett meg. A' szántszándékkal való gyilkosság továbbá, vagy a' hirtelen fellobbant harag 's szenvedélyek első pillanatában, hevült aggyal; vagy későbben, meggondolva 's hideg vérrel vitetik véghez. Mind a' két esetre halálos büntetést szabnak ugyan törvényeink, de az elsőt enyhiti az in-

dulatos és elfogult elme kábultsága. A' gyilkos és meggyilkoltatott között lévő személyes viszony tekintetéből, több nemei vannak a' gyilkosságnak, mellyek szerint azután a' gonosztévő szülő-, atya-, anya-, rokon-, magzatgyilkos 'sat. nevet visel. A' gyilkosság ezen nemei közé tartozik széles értelemben az ÖNGYILKOSSÁG is (l. e.). Végre, megkülönböztetik honi törvényeink más egyéb gyilkosságok között azt, melly az ország biráin vagy azok helytartóin, az itélőmestereken, a' hétszemélyes-, királyi- 's kerületi táblák és vármegye biráin, káptalan vagy convent tagjain, királyi 's nádori emberen, az ország zászlósain, a' főispányokon, kir. kamara tanácsnokin, a' hivatalában foglalatoskodó kir. ügyészen, továbbá melly a' főpapokon, az ország nagyjain 's nemesein, vagy ezeknek az országgyülésen jelen lévő családjokbelieken 's szolgáin, ugy szinte, melly az országgyülésére, törvényülésekre, vármegyei gyülésekre és törvényszékekre menőkön; a' szökött jobbágyok vagy szolgák és katonák kicsapongásai iránt teendő tanuvallatás vagy az utóbbiakkal való számolás végett oda és vissza utazókon 's ott foglalatoskodókon, nem különben az országgyülés eleibe panaszt terjesztőkön, 's végre melly annak tartatása helyén kivül ollyas panasz miatt, akárkin követtetik el; mert az elöszámláltattaknak meggyilkolója, törvényeink által nem egyszerü, hanem kinzással összekapcsolt halálra kárhoztattatik. —*no*—

GYMNASIUM volt Spartában azon közönséges helynek (épületnek) neve, hol az ifjuság meztelenen (innét származott a' neve γυμνος, meztelen) gyakoroltatott az ugrásban, futásban, a' körikével (karika) és lánccsával való hajitásban, a' birkózásban 's öklözésben, vagy az ugynevezett ötvitában (*Pentathlon*, *quinquertium*). Ezen spartai intézet egész Görögh városiban utánoztaték, 's a' császárok alatt Romában is. De az illyen intézetben nem csak a' test gyakoroltatott, hanem az elme is, minthogy itt a' philosophusok, rhetorok 's más tudományok tanitói is munkálkodtak. Athenében 5 gymnasium volt, köztök leghiresb az Academia, hol Plato, a' Lyceum, hol Aristoteles, a' Kynosargés, hol Antisthenes tanitott. Ezen gymnasiumok a' legrégibb időkben nyilt, egyengetett, körülkeritett, 's a' különbféle játékok számára osztályokkal biró helyek voltak. Hogy árnyékot nyerjenek, platansorok ültettettek beléjek, mellyek utóbb oszlopsorokká változtak; végre a' gymnasium egymásra halmozott és ezereket magokba foglaló épületekből állott. Felkészitéseket Vitruvius az épitésről irt munkájában (5, 11) pontosan leirá. Azonban majd több majd kevesebb részből állottak, és különbféleképen felékesittettek. Itt találhatád Mercurius és Hercules szobrait, mint kiknek a' gymnasiumok szentelve voltak, gyakran Theseusét is, mint a' közködés feltalálójáét; hősök és hires férfiak szobrait, rajzképeket és emeltmiveket (basreliefs) a' vallás és történet tárgyait mutatókat. Szokott ékességekül szolgáltak a' Hermesek. Igy minden jelen vala itt, a' mi az ifjakat a' béke és had miveiben oktatá, emelé és lelkesité, 's mig a' gymnasiumok virágzottak, virágza a' hon, mivek és tudományok. A' fej Gymnasiarchnak hivattaték, a' theoriát a' Gymnaszták, a' gyakorlást Paedotribék taniták, a' Xystarchák pedig a' xystákban (*stadium*) való gyakorlást. A' gymnasium néha Palaestrának is neveztetik, melly igazábban azon rész volt, hol az athleták (közünnepi bajvivók) tanulák az ökölvitát. Ignara azt véli, hogy a' philosophusok elkezdvén tanitani, a' testi gyakorlatok helye palaestra, a' lelki oktatásé pedig gymnasium nevet kapott. (Ma gymnasiumnak nevezzük az egyetemre készitő tanodákat, latinul t. i. mert honi nevek nincs). Romában a' köztársaság idején ezekhez hasonló intezet nem volt, a' Caesarok alatt a' közferdők hasonlitathatnak hozzájok. 55.

GYMNASTICA, a' test ügyessége, erőssége, tartóssága és egészsége gyakorlat által való megszerzésének mesterségét, 's általában a' testmozgatást vagy testgyakorlást jelenti. A' szó a' tettel együtt görög eredetü; de a' Kretabeliektől jött Spartába. Itt három neme különböz-

tett meg a' testgyakorlásnak, ugymint: a' harczi melly megtámadást és védelmet tárgyazott; az orvosi, melly az egészség fentartására irányzódott; és a' hőserejü (*athletica*), melly eredetét az erő 's ügyesség nyilván bebizonyithása gyönyörüségének és kivánságának köszöni. Az első nem, a' futás gyakorlásában állott, gyalog, lovon, és kocsin; továbbá ugrásban, birkózásban, hajitásban és nyillövésben; a' második némelly előbbiekkel egyesülve, a' tánczban, laptázásban, ferdésben és kenegetésben; a' harmadik nem pedig mind abban, a' mire egy hőserejünek szüksége volt, hogy a' nyiványos játékokban győzödelmet nyerhessen. Ezen harmadik nem romlott görögül majd athleticának, mivel a' gyakorlás küzdésben áll, majd gymnicának, mivel a' küzdés meztelen történt, majd pedig agonisticának neveztetik, mivel a' közjátékok főtárgya volt. Ezeknek gyakorolhatására nem volt elegendő a' gymnasiumbeli készület, hanem hozzá kellett járulnia a' sokkal nehezebbnek, a' palaestrainak is. A' hőserejüek (athleták), bizonyos, eleikbe szabott életrend által készittettek mesterségekre. Láthatni azonban, hogy ezen elosztás inkább csak történetes, mint a' dolog valóságában alapuló, 's hogy korán sem foglal magában minden e' nemü gyakorlásokat. Minden alkalmaztatás, vagyis életbeli használás nélkül tekintve, két osztályra válnak a' testgyakorlások: 1) ollyanokra, mellyek csupán a' test saját mozgása által teljesittetnek, és 2) ollyanokra, mellyekhez még egy idegen mozogható tárgy járul. Az első osztályhoz tartozik: a' menés, sulyegyengés (*Balanciren*) futás, tánczolás, ugrás, mászás, hajitás, lökés, parittyázás, birkózás, küzdés, uszás; a' másodikhoz a' lovaglás és kocsizás. Hogy ezen gyakorlások czélirányosan üzessenek, a' testgyakorlásoknak a' mütudományban (*mechanica*) alapuló rendszabások szerint kell elintéztetniek. Azonban ugy látszik, hogy a' jelen, a' hajdan kornál miveltebb (?) század, egyformán részvétlen, sőt hideg, a' testgyakorlás mind két neme iránt; melly csalhatlanul a' bajnoki lélek szendergésére mutat. Csudálhatni, hogy a' naponként terjedő *elmemivelés* mellett, a' test durván, ügyesség nélkül hagyatik! 54.

Gymnosophisták (Brachmanok) nevezete alatt az indus bölcseket érték a' Görögök, 's igy nevezék, mivel a' hir szerint mezitelenen jártak. Két osztályok vala: Brahmanok (Braminok) és Samanoké. Bölcseségi rendszerekről csak annyit tudunk, hogy a' bölcseség valóját az örök visgálódásban 's a' legkeményebb szigoruságban helyezteték, melly által az érzékiség hatalmát elrontani 's az istenséggel egyesülni törekedtek. Gyakran magok égeték meg elevenen magokat, hogy annál előbb jussanak a' tiszta állapotba, mint például Kalanus, Sándor jelenlétében, 's Zamiramus Athenében, mikor Augustus ott vala. A' régieknek Indiát nem esmerése okozá, hogy rólok sok csudálatos rege szárnyalt. — Az aethiopiai bölcsek is neveztetnek igy. 55.

Gynaeceum (Gynekeion, gynekonitis). A' Görögök nem éltek az ujabb (nyugoti) népek szokásaként társaságos barátságban nőjeikkel, hanem azokat magoktól elválasztva mintegy háremben tarták, melly szokás a' régi vad kor maradványa vala, mikor az asszonyok a' férjfiaknak csupa rabszolgálói voltak. Lakások az épület leghátulsóbb része volt 's gynaeceumnak hivaték. — Gynaecologia (nőtan, asszonytudomány) az asszony ép és beteg állapotjáról szóló tudomány. L. Carustól: „*Lehrbuch der Gynaekologie*". —*j—a.*

Gyógyalkotmány, azon része a' polgári alkotmánynak, melly a' gyógyügyekkel, a' gyógyszemélyek és gyógyintézetek gondjával foglalatoskodik. Ha az egészség az emberek fő javai közé tartozik, akkor igazságtalanul, és a' nép gyakorta érezhető kárára 's veszedelmére, mellőztetik el az országos alkotmany ezen része. Az ő további elintézése az ország nagyságától függ, és annak helyezetétől, 's az országos alkotmánytól magától. Általjában egy fő orvosi szék szükséges, nem csak tanácskozó és törvényhozó, hanem végrehajtó hatalommal felruházva.

(L. Policzia, orvosi.) Ha az ország nagy léte miatt egy illy szék kevés, akkor több tőle függő szék kivánatos, mellyek az egyetemekkel köttessenek össze. Ezen fő és al orvosi székekre mind az bizatik, a' mi egyenest a' polgárok egészségi állapotját érdekli, 's igy az orvosi policziának tárgya; a' mi a' gyógytudományok tanitását és a' gyógyászok, sebészek, gyógyszertárosok, bábák sőt a' beteg-ápolók visgálatát is illeti. Fő felvigyázások alatt legyen minden gyógyász - mivelő intézet, nem különben a' betegek gyógyitására szánt közönséges intézetek, mint a' gyógyszertárok, kórházak, ferdők, ásványos vizek. Ők adnak véleményt az igen fontos és mély orvosi tudományokra épült kétes esetekben. Az ugy nevezett physicusok szolgálnak ezen székeknek képviselőül és eszközül, kiknek sulyos hivatala mély tudományt kiván, de jó jutalmat is érdemel. A' többi gyógyászok és sebészek nem igen függenek tőlök, szabad mivészekként élvén az országban; hanem a' gyógyszertárosok méltán, bár nem teljes sikerrel, vetetnek tőlök erős visgálat alá. —*j*—*a*.

Gyógyirányzat (Methodus medendi), a' gyógyterv végre hajtásának módja; és vagy általános vagy különös. Az általános gyógyirányzat a' betegség általános természete ellen dolgozik, a' különös pedig a' betegséget, mint meghatározott fajt tekinti és elmozditani törekszik. Általános gyógyirányzat p. o. az, melly az erővel járó vagy erőhijányu kórnak tétetik ellene, különös pedig, ha p. o. az ebdühnek (veszettségnek, dühkórnak) tétetik gátul. Tulajdonképen minden egyes ember minden betegségének önirány szükséges, mivel minden betegség különbözik a' másiktól. Ezen irányzat jó eltalálása (nagy) mivészt bizonyit. Néha különböző irányzat is ugyan azon czélhoz tapasztaltaték vezérelni. —*j*—*a*.

Gyógymív, (ars therapeutica), orvoslási mivészség, a' beteg állapot elháritásával vagy legalább könnyebbitésével foglalatoskodik. Az orvos ugyanis legelőször a' kór fajáról szerez magának képet és szoros esmeretet, azután a' visszaállithatandó egészségről vagy jobbulásról, végre pedig az e' végre szükséges szereket határozza meg. Ezen munkálat a' gyógyitást a' mivek, és az orvost a' mivészek sorába teszi; — a' gyakorlás itt a' dolog veleje. —*j*—*a*.

Gyógyszertárosság (Pharmaceutica), a' gyógyszerek szedésére, eltartására, készitésére és helyes vegyitésére megkivántató tudomány és mivészség. Elméleti részéhez tartozik 1) az ásvány-, növény- és állat-tudomány. 2) az elemtudomány 3) jártasság a' szorosabb szertan-ban, vagy a' chemia alapjai szerint történendő gyógy szerekké elkészitésében az anyagszereknek; 4) a' gyógyszerek összetételének és vegyitésének esmerete az orvosok rendelménye szerint, vagy a' szeridomzás (Receptur). Gyakorlati része, vagy a' tulajdon gyógyszertári mivészség, gyakorlás által nyert ügyességben áll, mellynél fogva az oktatványi esmeretek elég kézi gyorsasággal használtatnak a' gyógyszerek készitésénél. Ide tartozik tehát az anyagok esmerete is, hogy a' legjobbak választathassanak ki. A' gyógyszertároskodás kezdete a' legrégibb időkben vész el, de akkori képe nagyon különbözik a' mostanitól. Eleinte az orvosló készité gyógyszerét is, és átnyujtá a' betegnek. Utóbb, különösen Alexandriában, 300 körül Kr. e. a' gyógygyakorlás több ágra szakadt, 's némelly orvosok csupán gyógyszerekkel kezdtek bajlódni. Később a' gyógyszerkészités az orvoslástól egészen idegen emberekre bizaték, kiknek nevek gyökbonczoló, gyökmetsző (Rhizotomos) volt, 's az időtől fogva nem kevés orvos vala, ki mindent jobban esmere a' rendelte szernél, mig az ujabb időkben a' gyógyszer-visgálás minden orvosnál emelkedik. Mantias, Herophilus tanitványa, irá először a' szerkészités szabályait Alexandriában. Laodiceai Zeno különösen sok összetett gyógyszer feltalálása által lön hires. Még fejedelmek is foglalatoskodtak akkor gyógytudományokkal, különösen pedig méreg, ellenméreg és más gyógyszerek készitésével. Igy p. o. az utolsó pergamusi király, Attalus, hires volt orvosi ügyessége és növényesmereteiről;

nem különben pontusi Mithridates (Eupator), cappadociai Heras. Musa, Augustus hires udvari orvosa, sok szerkészitést ajánla, melly szerek utóbb az ő neve alatt adattak. Scribonius Largus (43 Kr. u.) munkájában összetett gyógyszerek nagy gyüjteménye maradt reánk. Menekrates, Tiberius udvari orvosa, a' diachylontapaszt találta fel. Damokrates (47 Kr. u.) több szert, fogport és tapaszt találá fel és ira le versekben. Tarsusi Philo (23 Kr. u.) egy fájdalomenyhitő szert találá fel, mákony, sáfrány 's más szerekből állót, Philoniumnak nevezettet. Asklepiades Pharmakion (Trajanus alatt 97 körül) egy volt az akkori leghiresb összetett szerek feltalálói közül. Dioskorides, a' hihetőképen Nero alatt (34 Kr. u.) élt, most is hires mint növényesmerő, és első adá elő sok hamisitott gyógyszerek jeléit, más részről pedig szereket tanita csinálni, mint a' fehér semmit, szénsavanyos ólmocsot (*Bleiweiss*) stb. Plinius, a' természetvisgáló is, szerze a' gyógyszereknél érdemet magának; Galenus idejében pedig leginkább szépitő szerek gyártásával foglalatoskodtak az orvosok. Galenus után, a' tudományok hanyatlásának idejében nyugoton, a' gyógyszertárosság is haladatlanul veszteglett. De keleten fiatal tüzzel láttak az Arabok (különösen Alexandriában és Bagdadban) a' tudományokhoz, 's köztök a' gyógyszerkészitéshez is. Ők a' Görögök irásait használák, javitásokat tettek, sőt ők alapiták meg a' tulajdon gyógyszeres mivészséget. Almansur kalifa Bagdadban (754) alkotá az első közönséges gyógyszertárosságot is haladatlanul veszteglett. De keleten fiatal tüzzel láttak az Arabok (különösen Alexandriában és Bagdadban) a' tudományokhoz, 's köztök a' gyógyszerkészitéshez is. Ők a' Görögök irásait használák, javitásokat tettek, sőt ők alapiták meg a' tulajdon gyógyszeres mivészséget. Almansur kalifa Bagdadban (754) alkotá az első közönséges gyógyszertárokat. Hihető, hogy a' szerkészités szabályai ő alattok erősittettek meg először a' felsőbbségtől. Sabor ebn Sahel készité a' 9 század közepe táján az első dispensatoriumot; Abul Hassan, a' bagdadi kalifa orvosa, a' 12 században adá ki szeridomszabályit, mellyek utóbb példányul szolgáltak az arab szertároknak. Minekutána nyugoton is fejlődésnek eredtek a' tudományok, a' salernoi gyógyoskola lön nevezetes. A' gyógyszerek idővel törvényesen rendeltettek el, árrok meghatároztaték; a' gyógyszertárok csak bizonyos helyeken és számmal állittathattak fel; rájok felvigyázók rendeltettek. Az egész középkorban leghiresebb gyógyszertári munkát ada salernoi Praepositus Miklós. Franciaországban csak a' 15 században rendeltettek a' szertárok az orvosok és a' gyógykarok felügyelése alá. Némethonban ekkor még csak gyógyszerárusok voltak, csupa kereskedést üzők, a' szereket Olaszhonból hozatók. Paracelsus ujitása ebben is változást szüle a' 16 században; különösen sok elemkészitmény vétetek fel a' gyógyszertárba, 's az ásványországból több szer kezdett használtatni. A' 17 század közepe olta a' természeti tudományok minden ága gyors lépésekkel haladván a' tökélyesedés utján, a' gyógyszerkészitésre is világosság derült, különösen Cavendish és Lavoisier fáradhatlan chemiai törekedése által. Időnknek dicső irányzódása, az egyszerüség, a' gyógyszereknél is mutatkozik, és napról napra inkább honosul. — Gyógyszertár (Apotheca) azon hajlék, mellyben a' gyógyszerek bőségben tartatnak, készitetnek és árultatnak. Ezen részei szokták lenni: 1) a' tulajdon gyógyszertár vagy szerárusbolt, 2) a' mühely, hol különösen az elem-szermüveletek történnek, 3) száritó héj és szoba, 4) anyagtár és pincze — Gyógyszertári mérték (sulymérték) az, mellyet a' gyógyszerek nehézségének meghatározásánál használnak. A' birodalmak szerint ez (a' gyógygyakorlás kárára) különbözik; a' Németek leginkább a' nürnbergit használják, mellynél a' bécsi valamivel nehezebb. A' bécsi orvosi font a' bécsi polgári fontnak három negyedét teszi, a' font tizenkettőd része oncz (uncia), a' féloncz pedig lat nevet nyere; a' latnak negyed része nehezék nevü; a' nehezék három huszut (scrupulus) tesz, egy huszuban pedig husz szem vagy szemer (granum) van. Egy illy szem = 0. 07 2918 grammához a' természeti (franczia) sulymérték szerint. — Gyógyszerek árrszabása, törvényes meghatározása annak, milly nyereséggel adhatja el a' szertáros gyógyszereit. Gyakori ujitást kiván ez, minthogy a' bevételi árr változó. A' gyógyszertárossal

nem lehet olly szigorun bánni, mint más árussal, minthogy neki sok, hamar megromlandó szert kell készen tartania; 's innét több nyereség engedtetik neki, mint más anyagoknál. Csekélyebb, de igen kelendő szereknél is, a' szokottnál nagyobb nyereség hagyatik neki, hogy a' ritkábban kelő 's becses, sokba kerülő szereket, még drágábban ne kénytelenittessék adni. A' nyereség hagyást azonban az is parancsolja, hogy a' szertáros ne legyen kénytelen illendőn élhetése végett, csalva hamis szereket adni, a' mi bizonyosan némellyeknek életébe kerülne.

—*j*—*a*.

Gyógytudomány (törvényes), összvesége a' természeti és orvosi tudományokból vett azon okfőknek, mellyek a' gyógyászt alkalmatossá teszik az orvosilag kétes esetek felvilágositására, összekötve némelly szabályokkal, mint kelljen ezen okfőket az orvosilag kétes esetekre használni. Az e' végre megbizatott gyógyasz, törvényes orvosnak mondatik, kitől megkivántatik, hogy közönséges hitelességgel birjon, azaz elegendő tudománya 's igazságpártolása legyen. A' törvényes gyógytudomány tárgyai ezek: a) a' szemmel történendő külső megnézés; b) a' minden érzéken kivül még tompa eszközökkel is történő külső megvisgálás; c) az éles metszó eszközökkel eső belső megvisgálás, vagyis bonczolás; d) a' visszahatók által teendő elemies visgálat; e) a' kérdés törvényes megfejtése. Ezen szükséges és elég bő tudományban jártas legyen a' törvényado vagy javaló, az ügyész, biró, gyógyasz és sebész. L. Mendetől: „*Handbuch der gerichtlichen Medizin für Gesetzgeber, Rechtsgelehrte, Aerzte und Wundaerzte.*“ (Lpzg. 1819—26, 1—4 rész).

—*j*—*a*.

Gyógytudomány (Medicina), a' fenlétező egészség megtartására, az elvesztettnek pedig visszaszerzésére segitő, vagy legalább segitni törekvő tudomány. Ha a' tökéletesség végfokához juthatnának az emberi, 's köztök az orvosi esmeretek, akkor talám az utolsó, korlátozó kifejezést elhagyhatnók határzatunkból; de mivel a' tökélyességet még is alig közelithetjük, a' gyógyasz egész munkája gyakran nem egyéb csupa segitni törekvésnél. Hányszor nem tudja a' ma még fenlétező egészséget holnapigra fen tartani, hányszor veti meg hasztalanul minden tudományát, minden mivészségét, — 's az egészség helyett enyészést lát kifejleni! Innét nem kevesen voltak és vannak, kik a' gyógyitási tudomány lételét kétségbe hozák, tagadák, mivel hogy a' tudástól sok esetben távol marad, néhol gyanitani is alig tud 's nem ritkán csak tapogatva találgat. Azonban, ha az esmeretek tengerétől a' tudomány nevet meg nem akarjuk tagadni, akkor a' gyógytudománynak tudományiétén nem kétségeskedhetünk. A' gyógyásznak, a' névvel 's valóval annak, esmernie kell az embert, az egészség és a' betegségek törvényeit, a' világot és a' benne rejtezkedő erőket, mint az egészségre behatókat, — ezen behatásnak törvényeit, az emberi müszerzet életszabályait, az árterőkre visszahatását és azon szereket, mellyek a' müszerzetet szerencsésb ellenhatásra gerjesztik. De ezekről és a' többiekről utóbb. Annyit azonban mondhatni, hogy nem minden, névről gyógyász, gyógytudományos is; és ezek ártalmasak a' végetlen kiterjedésü tudomány hirének. Hogy tudományunk tökéletes nem lehet, általlátva megvalljuk, de ugyan van e tökéletes tudomány? A' számolás és mérés tudománya bizonyosak ugyan, de mennyire vannak a' tökélytől? Az embernek nagy részint titok ő maga és a' külvilág, de belőle és magából még is sokat esmer világosan; és ezen esmeretek ezredeken által gyülve össze, nagy számra szaporodtak, tisztultak, fejlődtek 's ma bizonyosan azon fokon állanak, hol a' tudomány nevet megérdemlik. — Valamint minden tudásnak, ugy a' gyógytudománynak is tapasztalás az alapja. A' tapasztalásnak forrásul szolgál a' figyelés és visgálás. A' figyelésnek eszköze mind az öt érzék, mellyek a' történetből jött vagy figyelmetesen várt tüneményeket felfogják, és az agyhoz, mint az érzés közepéhez viszik. A' visgálásnál is

érzékeinket használjuk, de már valamennyire okoskodva vezéreljük, változtatjuk vizsgálásunk tárgyait, hogy azok mintegy kérdéseinkre feleljenek. Itélő bíró gyanánt áll ezek felett az okoskodás, melly a' tapasztalt tünemények és kivisgált okok között helyes, természeti rendet keres, és anyagjai nagyobb számra gyülvén, rendszereket képez. Csak ezen az uton menve tehet biztos előrelépéseket a' gyógytudomány. Egyik a' másik nélkül egészen hijányos. Voltak azonban időszakok, midőn majd egyik, majd a' másik hibában szenvedett az orvos világ, midőn majd a' durva tapasztalás fogadtaték el uralkodóul, majd pedig az orvosi igazságok csupán csak az agyból fejtettek ki, mint a' selyembogárból a' selyem. Az első nem kis felekezetet Empiricusokénak nevezék, a' második, több alfelekezetre szakadva, Dogmaticusok, Scepticusok, Eclekticusok neve alatt, okoskodék, kételkedék, kapkolódék. (L. hátrább a' Gyógytudomány történetei. — A' gyógytudományok végetlen mezején meg kell különböztetni a' szorosan vett gyógytudományokat, és az előre készitőket. Az előre készitők viszont vagy csupán elmefejtők, vagy természeti tudományok. Elmefejtőknek azokat nevezzük, mellyek nem csak a' gyógyászoknak, hanem minden mivelt és tudományos embernek szükségesek, millyen a' számolás és mérés tudománya, a' történetek, néhány mivelt nyelv tudása, bölcselkedés. A' természeti tudomány minden létező, az érzékekre hatólag munkálkodó, lény megesmerésével foglalatoskodik. Ide tartozik tehát, mint a' legnagyobb úgy a' legkisebb lény megesmertetése. Ezen lényesmerés, valamint minden esmeret, eleinte csupa töredék volt; utóbb a figyelő elme a' hasonlatosságokat, különbözéseket kifürkészé; hasonló tulajdonu lénycsoportokat gyüjte, mignem az egész lénymindennek bizonyos osztályokat szüle. A' főbb osztályok idővel tudomány méltóságra emelkedtek, a' mellyen ma nem kevés számmal állanak. Nem kevés dicsőséggel áll közöttök az elemtudomány vagy Chemia (l. e.), melly a' testek elemeit visgálja, tulajdonikat leirja, vonszódások törvényeit 's egyesületek módját kémli. Ezen tudomány, mellyet a' régiek valójában épen nem esmertek, fő dicsősége ma a' tudományos világnak, és alig van tudomány, melly olly sebes és alapos előmeneteleket tett volna, mint ez. Az ő alapigazsági, 's okfejei, a' bennünket körülvevő minden testre kiterjednek, de a' müszertelenekben legnagyobb hatásuak. Innét legelőbbre hatott az ásványi elemtudomány, véle a' növényi és állati versenyt haladni nem tudván. — Azon természeti lények nem csekély osztályt tesznek, mellyek csupán az elemegyesületek törvényinek engedve léteznek, szerintek egyesületbe lépnek 's abból viszont feloldódnak; belső tenyészerővel nem birva összehalmoztatás által nevekesznek, 's az életnek ollyan alacsony fokán vannak, hogy az elemi vonszó erőn kivül, egészen lomháknak kell tekintetniek. Az illy lények ásványoknak neveztetnek, 's az őket egymástól megkülönböztetni tanitó tudomány ásványtudomány nevet nyere. Tökélyesebbek azon lények, mellyek nagyobb önéletet élve tenyészerővel birnak, táplálódnak, a' táplálandó nedvet magokba veszik 's müszereik által a' testtel egyesülésre elkészitik, 's magokhoz hasonló lényeket nemzenek. Ezek müszeresek-nek mondatnak, 's két osztályra szakadnak; az elsőbe az ollyanok tartozva, mellyek egy helyhez kötve le, ottan gyökerek ('s leveleik) által szivnak táplálékot; nevek növény, 's az őket egymástól megkülönböztetni tanitó, 's a' külső érzékekre ható tulajdonaikat leiró tudományé, növénytudomány. A' müszeresek második osztályában azon lények vannak, mellyek (izmokkal birva) önkénytes mozgásra alkalmatosak, öntudással birók, 's általjában egy helyhez nincsenek is lekötve. Ezeknek neve állat, és az őket esmertető oktatmányé, állattudomány. Az állatok osztályába tartozik az ember, mint a' föld-termette legtökélyesebb lény, ki a' mondott osztályokat teremté, 's ön magáról is tudományt szerze, 's azt több ágakra felosztá. Az elsős ág általjában embertudománynak mondatik, 's az

embernek esmertető, tulajdon jegyeit irja le, őt a' többi állatoktól megkülönböztetőket; a' második ág az ember természetleirását foglalja magában, 's tudatja, mint terjede az emberi fajzat az egész földgolyón el, 's az alfajzatok mennyiben egyeznek meg 's különböznek egymástól; a' harmadik ág az embert, mint okosságra szánt valót tekinti, elmetehetségeit visgálja 's elmetudománynak mondatik. Az ásvány, növény és állattudomány természetleirás-nak és különös természettudománynak is neveztetik, hogy megkülönböztessék az általános termeszettudománytól (Természettan, Physica)), melly a' testek általános tulajdonit visgálja és esmerteti, millyenek: a' nagyság, idom, kiterjedés, tömöttség, oszlóság sat. és azon felül az anyagtalan természeti erőket, millyenek: a' mozgás, nehezkülés, villany, irány, hang, hevő, világ (sugár). A' föld, mint tulajdon lény, is tárgya lön az emberi visgálatnak, 's igy támada egy külön természeti tudomány, a' föld tudománya, melly szinte több ágra szakadt, részint kifejlődöttre, részint gyarapodni nem tudóra. Visgálá ugyan is az ember a' föld alkatját, 's visgálatinak összeszedett rendje azon tudományt teszi, mellyet földalkat-nak (Geognosia) nevezünk; más részről pedig a' földalkat visgálatja addig okoskodtatá az embert, mig a' földképződésnek is némelly igazságaira vezérlé. Az e' dologgal foglalatoskodó tudomány neve földléttudomány (Geologia). A' földtudomány gyarapodni nem tudó ága, a' föld eredetéről akar 's kezde itt ott szólni, 's ágtestvérivel együtt sok jó valóban, szabály-gyom vala. Görög neve *Geogenia*. A' természeti tudományoknak legfellengzőbb ága az, melly ez egész mindenséget, a' senkitől nem esmertet, egy lénynek tekinti; róla, az időben és térben nekünk végetlenről, okoskodik; elegendő okát keresi, hogy azt feltalálta, hiszi; 's ezen elegendő okot emberalakitva mint valót hirdeti. Ezen tudománynak neve görögül Cosmologia, mellynek való részét a' Csillagtan vagy csillagvisgálás tudománya (Astronomia) foglalja magában, ámbár ez is sokszor szorul feltételnyekre. Mintegy általmenetelt tesz a' szorosabb gyógytudományokhoz a' boncz- és élettudomány (Anatomia és Physiologia), mellyek közül amaz a' müszeres lények müszeranyagainak leirását közli, emez pedig ugyan azon lények életét visgálja, fejtegeti. Ekképen a' müszeres lények különbfélesége szerint van növény- és állat,- boncz- és élettudomány, és pedig az is vagy egészséges vagy beteg állapoti. Az ásványok ezen tekintetben esmeretlenek, 's bonczludományok alatt más értelem fekszik. A' gyógyásznak leginkább szükséges az ember boncz- és élettudománya, noha a' hasonlitó szükséges voltát sem tagadhatni. A' szorosabb értelemben vett gyógytudományhoz az egészség, betegség, gyógyitás és gyógyszerek tudománya tartozik. Az egészség tudománya (éptan, Hygiene) az egészség valóját, feltételeit és jegyeit tanitja; a' kórtan (Pathologia) a' betegségek valóját, feltételeit és jegyeit; a' gyógytan a' gyógyulás valóját, és módját, jegyeivel együtt; a' szertan a' szerek munkálatját és esmertető leirását. A' kór és gyógytan lehet általános és különös, az a' betegségről és gyógyitásról általános esmereteket ád. emez egyes betegségeket és azoknak gyógyitását tanitja. A' gyógytan vagy tulajdonképen való vagy sebészi, a' mint vagy belső szerekkel tanit gyógyitani, vagy külsőképen kézmivlegesen. nyomás, szoritás, metszés, helyretevés 'sat. által. Különös ága a' gyógytudománynak a' szültan vagy bábaság, melly a' szülésnél tanit segiteni. A' gyógyitás czélját segiti elő még a' szerszabálytan (Pharmacia), melly azt oktatja, mint kell az egyszerü gyógyszereket eltartani, a' mindig készen lenni kellőket pedig mint kell készíteni. Rokon ezzel a' szeridomtan (pharmacocatagraphologia) vagy azon tanitás, és rendelés, melly idomban adassék a' kivántató szer. — Mind ezen elősámlált tudományokban jártasnak kell az orvosnak lenni; de az ezen tudományok megtanulására szánt idő, 's a' tanulás rendje, nem minden népnél ugyan

az. A' Németek p. o. válogathatnak; mi nálunk a' természeti és szorosan gyógytudományoknak öt év szánaték. Első évben tanitatik az emberi test boncztudománya, és a' természet leirás mindenik ága, t. i. az ásvány, növény és állat-tudomány; második évben az élettan, vagy éptan, vagy physiologia és az elemtudomány, egyszersmind a' bonczolás gyakoroltatik; harmadik évben a' gyógyszertan, általános kórtudomány, általános gyógytan, a' sebészség oktatványa (theoria), nem különben a' bábaság elmélete félévig, és a' szeridomirás; negyedik évben a' különös kór és gyógytudomány, gyógygyakorlattal kötve, és a' sebészi miveletek tanitása és gyakorlata, nyáron pedig ide járul még a' házi állatok gyógyitása; ötödik évben tanitatik (folytattatva) a' különös kór és gyógytudomány, és félévig a' szemgyógytan, mindenik gyakorlattal összekötve; nem különben a' törvényes gyógytudomány és orvosi policzia fél-fél évig.

GYÓGYTUDOMÁNY TÖRTÉNETE. Ez nem kevesebbé oktató magára az orvosra, mint az emberi történetek visgálójára nézve, mivel egy tudomány sem dicsekedhetik, hogy olly mélyen behatna az ember testi 's lelki valójába, mint a' gyógytudomány. Mi ezen történetnek legösszehuzottabb vonásait adjuk. A' gyógyitás a' leghomályosabb ősidőkben gyakoroltatott. Fő gyógyász ugyan mindenha a' természet vala, de nem lévén mindenható, gyakran mivészi segedelmet vára; 's kiki vagy önorvosa volt bajában, vagy leginkább az ugyan olly bajokban szenvedthez folyamodék, azzal élendő, a' mi amannak használt. A' mivelődéssel együtt a' gyógytudomány is mivelődött; de valamint mindenben csudázni, titkolódzni szerete a' régi kor, ugy a' gyógyitás is titok maradt. A' templomok szent falai között lappangott tehát a' gyógytudomány Egyiptom és Göröghonban, 's nevezetesen itt az Asclepiádok törzsökbirtoka volt. Ezen rendből származott HIPPOKRATES (l. e.) ki a' gyógyitást szabad tudománnyá és mivészetté változtatá által, 's tudományos kimiveltetésének alapot vete. Követői alatt átváltozék az ő tanitása az idősb dogmaoskolává. Alexandriában is munka alatt volt a' gyógytudomány (300 év olta Kr. e.) melly azonban csupa válogatássá és könyvtudóssággá változék által. A' vélemények egymást hajták 's hamar sokféle oskola támadt egymás után, mint a' tapasztalati (286 Kr. e.), az irányzati (methodica; 100 Kr. e.), szellemi (pneumatica; 68 Kr. u.) 's végre a' mindent egybe olvasztott válogató oskola (81 Kr. u.) E' zavart egységre hozá GALENUS (l. e.) teremtő lelke, az egész közép koron uralkodó maradva. Azonban az Arabok lelkesen láttak a' tudományokhoz, Galen tudományára épitve ugyan, de épitve is nem keveset. Gyógytudományokat a' 980-ban született Avicenna emelé fő fényre, ki egy ideig Galenon is uralkodott. Nyugoton a' salernoi gyógyoskola kezde viszont a' gyógytudományban előre haladni, melly már a' 9 században kezdődék ugyan, de csak később (1143 és 1238) erősiteték meg. Különben szerzetesek bajlódtak az egész középkorban egy galen-arab gyógyitással. A' 14 században a' boncztudomány Mondini által gyarapodott, a' gyógyszerek száma az uj világ feltalálása által szaporodott, 's a' gyógygyakorlat bővült, uj betegségek jövén közdivatba, nevezetesen a' bujakór. A' görög tudósok 1453 honokból kibujdosva, nyelvek tanulását elterjesték nyugoton, 's Hippokrates ujra elfoglalá méltó polczát. Galenust visszanyomva. Theophrastus Paracelsus végkép megdönté (1526) Galenus méltóságát 's tudomány-uralkodását. Helmontius (megh. 1644) rendbe szedé 's csinositá ezen ábrándozónak elem-hitbölcselkedési (chimico-theosophicus) rendszerét, mig az Sylvius Ferencz (megh. 1672) anyagelemes rendszerébe és Stahl Gy. E. (megh. 1734) elmegyógyi (psychiatricus) rendszerébe átmene. Harvey a' vérkeringést felfedezvén (1619), Borelli alatt (megh. 1679) a' gyógyszámtanos oskola eredt, melly utoljára Hoffmann F. (megh. 1742) erői rendszerére változott által, mellyből az ujabb idők erőny (dynamicus) oskolái származtak. Mi ezeket különös visgálatra hagyjuk. L. e' tárgyban, Curtius Sprengeltől: „*Geschichte der Arznei-*

kunde" (3 kiad. Halle 1821, rész); Choulant Lajostól: „*Tafeln zur Geschichte der Medicin*" (Leipzig 1822, félrét); Heckertől: „*Geschichte der Heilkunde*" (Berlin. 1821, 1 k.) „*Encyclop. Wörterbuch der medicinischen Wissenschaften*", — kiadák ezen berlini gyógytanitók: Gräfe, Hufeland, Link, Rudolphie, Siebold (Berlin 1827, 1 köt).

—*j*—*a*.

Gyök, gyökér, a' növénynek a' földbe vagy más, alapjául szolgáló testbe törekedő és be is ható része; másképen aláható szárnak, alászárnak is nevezteték. Az alászár különbözik idomára nézve és a' szerint különböző nevezetet nyer, p. o. gyök, mikor vastag és szárt képező; gyökér (gyökerek), midőn vékony, szálidomu; gom, ha husos, csucsain egy vagy több hajtást nevelő, egy vagy több magához hasonló részt nemző, 's azután meghaló; hajma (hagyma), ha husos, rétegekből alló, többé vagy kevesebbé gömbölyü; gyökfajzat, ha a' föld alatt vizszinlegesen fut, (többnyire szálidomu), hasonló faju növényt termő. Vö. Növényboncztudomány. —*j*—*a*.

Gyökönke, Linné harmadik osztályába tartozó növény; a' természeti rendszerben a' különvetüek vagy kétszikesek osztályában, a' gyökönkések között vagyon. Jegyei ezek: csészéje begöndörödött, a' virágzás után szöszélbe megy által. Bokrétája ötkaréju, telepjén pupos. Himszála 3, anyaszála 1, toka egyrekeszü. Diószegi és Fazekas 12 faját irák le; a' pesti Virány két fajt rajzol, az orvosit t. i. és a' kétlakit. Az orvosinak jelei ezek: minden levelei tollagosak, levelcséi láncsaidomuak, fürészesek (fogasak). Három alfaja van. Az elsőnek levéltollagai szélesbek, fogasak, a' másikéi keskenyebbek, majdnem egészek, gyökere szagosabb, a' harmadik három három levelü. Ezen növénynek gyöke orvosi, 's a' hathatósb ingerlők közé tartozik, elharapott (harapu), sok gyökszálokkal vagy gyökerekkel, mellyek hosszuak, kivül barnák, belől fejérlők, szagok és izek erős, kellemetlen. — Az orvosi gyökönke minden, de különösen a' hegyi erdőkön nő, azon kivül réteken, megyéknél, a' vizenyősökön is, az árkoknál. Majusban és Juniusban virágzik. —*j*—*a*

Gyomor, az emésztési és táplálati rendszernek legkitágultabb része, az eledeleket emésztés végett felvevő. Az állatok országában majd mindenütt találtatik, van azonban a' legalsó osztályokban nem kevés gyomortalan állat, mig mások, mint a' hydra (gyomroncz, habarnicza), csupa gyomorból állanak. A' gyürüsöknél némellyek kettős gyomorral birnak, a' bogaraknál szinte ugy, mellyeknek egyik gyomra szarufogakkal bir; a' méheknek első gyomrában viaszk, a' hátulsóban pedig méz készül; a' kifejlődött lepkék általjában gyomortalanok. A' héjasok (crustacea) bő hártyaidomu gyomrában fogak találtatnak; a' haslábu lágyférgeknél az „*Oplysia*"-nak 4, fogas gyomra van; a' halaké igen különböző, de az osztásnak alig látszik jele némellyeknél. A' mászók nagyobb részének gyomra egyes (a' krokodilusnál két üregü), a' legtöbb madáré pedig hármas. A' hus, bogár és gyümölcsevő emlős állatoknál többnyire egyes a' gyomor; a' füevőknél a' gyomornyit annyira bővelkedik nagyon kifejlett mirigyekkel, 's a' nyitrész a' csukrésztől annyira van választva, hogy a' kettős gyomorhoz szembetünő az átlépés. Leginkább összetett gyomrok van a' szarvas kérődzőknek (4), a' szarvatlan kérődzőknek (4, és függelékek hozzá), a' tengerieknek (4—6). Az ember gyomráról a' következendőket jegyezhetni meg. A' hasfeletti tájon, főkép a' szivgödörben fekszik, két oldalról a' két rászt-tájra 's leginkább balfelé terjed. Felül a' rekesszel határos, előtte kevessé jobbra a' májnak egy része fekszik; alól a' hurkafodor és haránthurkához ütődik, tőle balra a' lép, jobbra pedig a' máj helyeztetik. Ha üres, két vége között, két szél vagy bolt vagy iv képződik, a' felső kisebb és homoru, az alsó nagyobb és domboru. Ha pedig meg van telve, a' kis szél előre, a' hasizmok felé irányzódik, a' nagy szél pedig hátulra. Alkotására nézve a' gyomor 3 hártyával bir, a' külső savós hártya vékony, fejér,

kivül sima és nedves; — a' hashártyának folytatása; az egész gyomrot fedezi, az iveket kivévén, hol a' cseplezekbe megy által. Középen van az izomhártya, melly több csomó, egymást keresztül vágó izomrostból áll; a' hosszu rostok sugáronként terjednek el; a' körös rostok a' gyomrot egyik ivtől a' másikig gyürüként környezik; a' ferde rostok ferde irányu gyürüket képzenek. A' belső takonyhártyának az izomhártya felé fordult lapja fejér, kevessé érdes és sejtszövet által fedett, belső lapja bársonyidomu, bolyhos, szüntelen nedves, folyó takonnyal fedett, mert ezen felületen nyilnak a' kigőzölő edények és takonymirigyek. Hogy felszivó edények is kezdődnek itt, hihető, de nyilásaik nem mutattattak meg. Ezen lap ránczos, a' redek különböző irányban futnak rendetlenül. — A' gyomornak két nyilása van, mindenik felfelé néző; a' torokhoz közelebbik, inkább bal oldalon fekvő gyomornyit-nak vagy bárzsingnyilásnak (Cardia) mondatik; a' jobb oldalon lévő, a' toroktól távolibb, gyomorcsuknak vagy nyomnyilásnak (Pylorus). Véredényekkel és idegekkel nagyon bővelkedik a' gyomor; nevezetesebb üterei ezek: a' gyomor bal koszorusütere, a' menyütér egy főága; a' gyomorcsukütér, a' májütér ága, a' kis ivhez mennek; — a' jobb gyomorcseplezütér, a' májütér ága; a' bal gyomorcseplezütér, a' lépütér ága. A' gyomorbetegségek közt nevezetesbek: a' gyomorgyuladás, melly égető fájdalom 's minden lenyeltnek kihányása által jeleli magát; a' gyomorgörcs, ha a' gyomor idegei ingerlett beteg állapotban vannak, 's a' gyenge gyomorizom rostokat szabálytalan összehuzódásra késztik, mellynek jeléül szolgál a' szoritó öszvehuzódásnak érzése a' gyomor táján; a' gyomorsavany, az elválasztó hajszáledények szabálytalan gyengült állapotja miatt fejlődik ki: gyomorláz, ha a' rosz elválasztás vagy emésztés általános lázzal köttetik össze; — gyomorgyengeség, a' gyomor idegjeinek azon elromlott állapotja, hogy nem tudnak elég hathatósan munkálkodni a' gyomornedv elválasztásában 's az emésztés miveletében. Gyomorszereknek azok mondatnak, *mellyek* a' gyomrot erősitik, hogy munkálatját jobban és könnyebben tegye, hova különösen sok keserü fü kivonatja, nedve, főzeléke tartozik, nem különben a' keserü és füszeres szeszezetek. Nem nagyon régen az olasz szerzetesek, teljes értelmében a' szónak, kiseperték gyomraikat, az ugynevezett gyomorkefével, melly bakszőrből készitették, és vélemények szerint, azt tisztitva erősité. —*j—a.*

Gyomori, a' gyomorhoz, emésztéshez tartozó. Gyomorrendszer, azon testrészek, mellyek az emésztést végzik. Gyomorbetegségek, mellyekben az emésztési munkálat háboritva van. Az állatok mértékletesek lévén, gyomorkórban ritkán szenvednek, de annyival többször szenved a' mértéket tartani ritkán tudó ember. A' gyomorkór jelei ezek: étvágyhijány, keserü, kellemetlen iz, tisztátalan nyelv, gyakori böfögés, csemer és hányásra erőlködés, hányás, — suly és nyomás a' hasban 'sat. A' gyomor az egész müszerzettel nagy összeköttetésben lévén, a' gyomorbetegségek gyakran összeköttetnek másokkal. Igen gyakori a' gyomorláz. Gyomori gyógyirányzat, a' gyomorkórokat elháritó gyógyitás. Nevezetes benne a' hánytatás, hashajtás, keserü szerek, 's a' szoros életrend. —*j—a.*

Gyöngycsiga. Két nevezetesb csigafaj terem gyöngyöket: a' „gyöngytermő Mia" F. (Mya margaritifera L.) melly az éjszaki vizekben lakik Frankhonig és Csehországig, 's ha hajkérge meglyuggattatik, hamis gyöngyöt terem; és a' „gyöngytermő Mitil" F. (Mytilus margaritiferus), melly 8 hüvelyknyi hosszu, 's a' két Indiában lakik; a' keleti azonban becsesebb gyöngyöket ád. —*j—a.*

Gyöngyök, a' gyöngycsiga (l. e.) szüleménye, melly a' két indiai vizekben legnagyobb számmal találtatik. Néhol a' tengeralatti sziklákon számosan halmozódik össze, 's az illy hely gyöngypadnak

neveztetik. Leghiresebb gyöngypadok vannak Ceylon szigete körül, a' japani partokon, és a' persa öbölben, Bahrem szigetnél. Találtatnak még Java, Sumatra 's más partokon is. A' legszebb és legbecsesebb gyöngyök keletiek. Némellyek a' gyöngyöket meg nem fogamodott tojásnak tartják, mások 's legtöbben beteg kinövésnek vagy képződésnek, melly valamelly ingerre való visszahatás által támad; még mások megkeményedett héjnednek, mellyből a' csiga héja évenként nagyobbodik. — A' gyöngycsigászat egy a' legveszedelmesebb munkák közül. Gyermekségektől arra szoktatott buvároktól üzetik. Sajkán eveznek ezek a' gyöngypadhoz 's derekokra kötött kötélnél fogva meztelenen ereszkednek 8—12 ölnyi mélységre; mellyet hogy hamar elérhessenek, 20—30 fontnyi kő köttetik lábokra. Orrok lyukai és füleik pamuttal tömetnek be; karokon olajba mártott szivacs van, mellynek segitségével a' buvár alant néhányszor lélekzhetik, a' nélkül hogy vizet is nyelne. Azon felül a' csigáknak a' sziklákról való lefejtésére mindenik egy kést visz magával, és kosarat vagy hálózacskót, mellybe a' lefejtett csigákat rakja. Ha ez megtelt, vagy a' buvár többé alant nem maradhat, hamar leoldja lábáról a' követ, a' kötelet megrázza, és gyorsan felhuzatik. Ha ez késedelmesen történik, oda van. A' czápa legnagyobb ellensége a' gyöngycsigászoknak, őket elnyeli vagy megcsonkitja; egészségek pedig igen szenved. Némelly buvárok a' buvárharang segitségével szedik a' gyöngycsigákat (l. Buvármesterség). A' nyert gyöngycsigák hordókra veretnek, hogy megrothadjanak, 's az alatt többnyire magoktól megnyilnak. Nem minden csiga bir gyöngyel; a' birókban pedig rendesen 8—12 találtatik. Megszáradvan, 9 különböző rostán hajtatnak keresztül, osztályoztatnak 's a' kereskedésbe adatnak. A' gyöngy szépségét és becsét nagysága, teljes gömbölyüsége, finom simitottsága, átlátszó tiszta fénye határozza meg. A' legnagyobbak egy kis dió nagyságát elérik, de igen ritkák. Az ugy nevezett cseresnye-gyöngyök, cseresnye nagyságuak, gyakrabban találtatnak, de ezek is igen ritkák. Ezen kivül megkülönböztetnek még a' gömbölyü, körte és hagyma-idomu, 's roszul képzett gyöngyök. A' legnagyobbak szám, a' kisebbek lat-, a' legkisebbek por-gyöngy nevet hordanak. Európában a' fejérvizü gyöngyöket leginkább becsülik, az Indusok és Arabok a' sárga vizünek adják az elsőséget. Némellyek ólom színüek, mások feketébe hajlanak, vannak csupa feketék is. A' Szászkirályság voigtlandi kerületében különbféle jóságu gyöngyöket ád az Elster vize, eredetétől fogva Elsterberg városáig, 's a' körüle lévő csermelyek és malomárkok. 1621 olta kerestet itt az uralkodás gyöngycsigákat, 's a' lelemény Dresdába küldetik. Watawa csehországi vizben 's a' Moldvában is találtatik gyöngy, Krumautól Frauenbergig, 's néha olly szépek, hogy a' járatlanoktól keletieknek tartatnak. Itt a' földbirtokos csigásztat. A' legnagyobb gyöngyöt, ugy mondja a' hir, Cleopatra olvasztá fel erős boreczetben ($^1/_2$ mill. taller becsüt) 's Antonius egészségére kivá. Egy másik, *la peregrina* nevü, II. Filep spanyol királynak adaték. Mintegy, 80,000 aranyra becsülteték; nagysága galambtojásnyi volt. — A' gyöngyök csudaereje hanyatlott a' gyógyitásban; nem munkálkodnak más mészkőként. Linné feltalálá, mint lehet a' közönséges folyamcsiga által mivileg gyöngyöt csináltatni 's titkát a' svéd archivumba tevé le; de mivel gyakorlatba nem jött, nem kell hasznosnak lennie. Ugy tetszik, borsót ajánl a' csigába dugásra, melly gyöngyanyaggal vetetik körül. A' gyöngy csiga héját mivdarabokra használják. — Szép mesterséges gyöngyöket is készitenek. —*j*—*a*.

Gyöngyös, folyó és mezőváros Hevesvármegyében. A' folyó a' Mátra hegyén ered, a' Tarnával egyesül, és Jászberény alatt a' Tiszába ömlik. A' mezőváros a' Mátra aljában ékes vidéken fekszik, 14,426 lakossal; van gymnasiuma, szép benne sz. Bertalan temploma. Jó bora, sok gyümölcse van, vásárai népesek; szürposztógyárai említést érdemlők.

Gyöngyösy (István), hajdanta nemzetünk kedves költője, Gömörvármegyében született 1620; sajnos, hogy származásáról egyebet nem tudunk, mint azt, hogy lételét nemes szüléktől vevé. Költészi hajlandósága még oskolai pályáján kezde kifejlődni, mellyet végezvén, Fülek vara akkori igazgatójának, gróf Wesselényi Ferencznek ajánltatott. Ez hamar megkedvelé a 20 évü ifjut, világos és józan elméje, 's a' verselésben való ügyessége miatt. Sok jótéteményeivel élt G. a' Wesselényi háznak, szerencsésen folytak napjai, 's mérsékelt foglalatossága mellett átadhatá magát édes képzelményeinek, mellyek között a' költői lélektől ihletett ifju, olly örömest tölté üres idejét. Wesselényi neje, Szécsy Maria, Babaluska faluval ajándékozá meg őt, tisztelve és ápolva azon elmét, melly a' nemzetre hasznot és gyönyörüséget vala árasztandó. A' vett jótéteményekért, buzgo hálás érzetet kivánván G. bebizonyitni, egy munkát készite e' czim alatt „Murányi Venus" 's Szécsy Máriának ajánlá, melly 1764 jött ki, közönséges tetszéssel fogadtatva. Wesselényi házában 13 évig tartózkodott, 's a' grófban inkább barátjat es nevé mintsem parancsnokát. Vigan 's derülten multak itt évei; de szive hijányt, unalmat éreze; keble egy hüséges lélek szerelme után sovárgott. Bucsut vön tehát gyámolitójától, 's 1653 egy szeretetre méltó leánykával, Bekényi Sófiával, házasságra lépett. Következve az ő érdemeit tisztelő Gömörvármegye táblabirájává tétetett, 's ugyan annak karai és rendei által, következésképen küldetett a' sopronyi országgyülésre. 1686 egyes akarattal első alispánnyá választatott, 's Nov: 22. hivatalába fényesen be is igtattatott. G. ezen hivatalt olly mély belátással, forró igyekezettel 's szigoru nyomossággal viselé, hogy mindenek által kimondhatlanul kedveltetnék 's unszolva kéretnék, hogy azon terhes hivatalt, mellyről ő Mart. 3. 1688 le akart mondani, tovább is viselje. Sőt még akkor is, midőn Nov. 22-kén a' tisztujitás bekövetkezett, 's ő a' gyülésben nem csak hivatalát megköszönő 's a' pecsétet visszaada, hanem még a' gyültetemet is odahagyá, mind addig esdeklének neki Gömör karai 's rendei, mignem magát a' hivatal megtartására elhatározá. Azonban tiszti törvényes és kormányzási foglalatosságai sem hunyták el költői szellemét, 's lelkesedéssel szentelé szünóráit a' szelid érzelmeknek és költészségnek, mellyben eredeti képzetekkel gazdagult és tökéletesedett. Már 1681 készite egy második munkát, e' czim alatt „A Magyar Nympha Palinodiája," (mellyet azonban csak 1695 bocsáta világ eleibe), 1690 pedig „Rózsa Koszoru"-ja forgott a' kivánczi olvasó közönség kezeiben. Három év mulva (1693) adá ki „Kemény János" czimü negyedik munkáját; 1695 „Cupido csalárdságai"-t s végre 1700 „Kárikli"-ját Rimes versei csinosak és könnyen folyók. Költeményeiben erő, termékenység, életet lehelő lelkes ábrázolatok, nagy gondolatok, gyakran fellengző képzetek, nemes érzések és inditó helyzetek tündökölnek. Munkái több kiadást értek: Lőcsén, Nagyszombatban, Bártfan és Budán. — Alispánysági hivatalát késő koráig viselé, 's hanyatló erejének okul adása mellett sem engedé meg az őt tisztelve szerető megye közönsége, hogy arról lemondjon; 's annak édes terhétől egyedül halála mentheté fel, melly őt 1704, életének 84 évében ragadá ki szives honosai sorából. Bárha ideje óta, felette előhaladott is nemzeti költészségünk, 's honfitársaink szép izlése tetemesen finomult 's nemesedett: mindazáltal még most is gyönyörüséggel olvastathatók Gyöngyösi költemények.

—*no*—

Gyöngytyuk (*Numida*), a' tyukok rendébe tartozó madárnem, feje kopasz husos szaktarajjal, farka rövid; fötetején igen gyakran porczos taraj; lábain nincs sarkantyu. Vagy 4 faja közt legesmeretesebb 's nálunk is honi a' közönséges Gy. (*N. Meleagris L.*) Afrikából ered; ruházatja barnaszürkés, belepve fejér, gömbölyü foltokkal. Czivódó és panaszló természete kellemetlenné teszi az udvarban, de husa izes. Vad állapotban igen nagy csapatokban él, 's örömest a' mocsárok közeletén

tartózkodik. — Egy másik fajnak „Tarajos gyöngytyuk" (*N. cristata L.*) fején tollitaraj van, egy másikén pedig („sisakos gyöngytyuk, N. mitrata) gömbölyü csucsos sisak. —*j—a.*

Gyöngyvér (*Charadrius Himantopus L.*), madár, Földinél Linné után Lile- (*Charadrius*) faj, ezen jegyekkel: fejér, háta fekete, orra fekete, fejénél hosszabb; lábai veresek, igen hosszuak, — vékonyak, hálóidomu és hüvelyktelenek 's olly gyenge csontuak, hogy nehezen tud rajtok járni. Némelly ujabbak nem-et csináltak belőle, 's két faját irák le, ezeket, feketeszárnyu Gy. (*Charadr. atropterius = Ch. Himantopus L.*) és fekete-nyaku Gy. (*Ch. nigricollis.* —*j—a.*

Gyöngyvirág. Linné hathimes egyanyási közé tartozik; a' természeti irányzat szerint pedig a' belnövetüek (egyszikesek) osztályába, a' liliomosok rokonságába és a' gyöngyvirágiak csoportjába. Esmertető jegyei: virágai fürtösek, hártyaidomu murvákkal vagy melléklevelekkel; bokrétája harangidomu, hathasábu; himszálai a' csőhöz nőttek; bogyója egymagu rekeszekkel. — Nálunk egy faja esmeretes, t. i. a' majusi Gyöngyvirág, melly kellemetes idoma és szaga miatt a' kedves virágok közé tartozik. Az árnyékos erdőket, domboldalakat szereti; nálunk bőségben virágzik Aprilis utolján, Majusban 's itt ott Junius elején is. Leirása ez: gyökere izes, mászó; levele többnyire kettő kettő, tojásidomu, hegyes, ideges, sajkásdad, meztelen, hosszu nyelü, egyik nyél a' masikat hüvelyezve, alapon hártyapikkelyekkel fedetve; csupaszála (főlszara) leveleinél rövidebb, meredő, szegletes, szőrtelen; virágai fürtösek, egyoldaliak, hajlongók, murvások; bogyói golyósak. —*j—a.*

Gyönyör, gyönyörüség, széles értelemben mind az, a' mi az embert kecsegteti (gyönyörködteti). Ezen kecsegtetés pedig történhetik mind az öt érzékre 's azon felül az elmére. Igy a' szép vidék, a' szép mív 's minden szép tárgy, gyönyörül szolgál a' szemnek; a' fül gyönyört lel a' hangában, az ételek a' nyelv gyönyörei 'sat. Az elme fő gyönyörei az erkölcsök és tudományok hazájában nyilnak, gondolatokban, szándékban, tettekben állanak, 's a' mivelődéssel együtt szaporodnak. Gyönyörködésre szült a' természet bennünket (ezen értelemben); a' gyönyörüség az életnek azon napja, melly tavaszt derit az emberi nemre, 's némelly szép virágot fejlit ki; nélküle pedig tél dermeszti meg az életet. A' természet ezen rendelésének okosan engedelmeskedni, az élet bölcseségének első vonatja; a' kicsapás ellenben büntetendő vétek. A' gyönyörrendelés ellen vétkezhetni megtagadás és tulmérték (mértékletlenség) által. A' szem, fül és orr gyönyöreiben kevesebb a' kicsapás; számosabb és gyakran undok a' nyelv (torok) és nőszgyönyörökben, természetelleni szigoruság és telhetetlenség által. Ezredeink véleménye egy különös kaptára lévén verve, bennek a' természetelleni szigoruság tartaték erénynek, 's innét a' gyönyör is általjában vétket jelent. Pedig milly rettenetes a' boszu! Hány nőszgyönyört kikerülő vitéz lett vázzá homalyos rejtekekben az öngyönyör miatt? Amaz, mértékletlenül használva, árt a' testnek, árt az elmének és sirba döntő is lehet, de emez tiz annyiszor árt a' testnek, az elmére pedig az alávalóság bélyegét nyomja. Az illy gyönyörrel egész méltóságban áll ellenest az ifjunak szemérmes önmegtartóztatása, a' férfjiunak okos maga mérséklése. —*j—a.*

Győr vármegye. Nevét hajdan erős várától kölcsönzé. Fekvése szép, 's minthogy a' Duna habjaitól mosatik, kereskedésre igen alkalmatos. Határai: éjszakról Mosony-, Pozsony- 's valamennyire Komárom-, délről Veszprém-, nyugról pedig Soprony vármegyék. Felülete, melly $28\,^{73}/_{100}$ nsz. mf., kivévén a' Bakony erdőnek benyuló ágait 's a' Győr városához közel fekvő csanaki, sz. mártoni 's szabadhegyi szőlőhegyeket, jobbadán sikság, mellyet néhol terméketlen homokpuszták disztelenitnek, ámbár az illy haszonvehetlen térségek már több helyen beültettettek akácz- és nyárfákkal. Egyébiránt az egész megyét, honunk termékenyebb vármegyéi közé számlálhatjuk. Termesztményei leginkább ga-

bona és bor. Vizei, u. m. Duna, Rába, Rábcza, bő halászatuak, 's szárnyas vadak csapatonként tanyáznak nádasaiban. — Lakosai, a' kevés német, tót és horvát nyelvüeket kivévén, Magyarok, 's az egész megyére nézve elég sokaságuak, noha egyes pusztákon még többen is lelhetnének lakhelyet 's táplálatot. Foglalatosságok: gabona és bortermesztés, hajózás, kereskedés, vizen és szárazon. Mivelődéseket különösen Győr városának alsóbb 's felsőbb oskolái eszközlik, mellyekben messze vidékekről összegyült számos ifjuság részesül erkölcsi és tudományos pallérozottságban. Egy négysz. mf. szám szerint legalább is 2710 lélek esik. Az egész megyében 1. szab. királyi, 2. mező város, 94 falu és 32 puszta számláltatik, 75,880 lakossal. 54.

Győr (Nagy), a' Rábának és Rábczának a' Duna egyik ágába ömlése mellett, szép sikságon fekvő sz. kir. varos, 15,000 lakossal, kik nagyobb részint Magyarok, nemzeti nyelvünket kellemesen beszélők, 's (leginkább gabona) kereskedéssel és kézmivekkel foglalatoskodók. G. hajdan erősség volt, és sok ostromot álla ki a' Törökök és Magyarok részéről, ujabban a' Francziaktól 1809, kik előbb környékén a' felkelt nemességet egy véres ütközet után megfuttaták. Napoleon, több helyen felvetteté puskaporral védfalát, melly a' város déli oldalán 1827 's köv. lebontatott 's vizárka betemettetett. Épületei között a' régiebbek, épittetések korának izlését mutatják; de az ujonan emelteken kellem, csin és szépidomzat mutatkozik. Nevezetesek épületei között: a' püspöki lak, a' főtemplom, az academia, a' vármegye háza, az evangelicusok egyházi 's oskolai épülete 'sat. Erdőségben 's mulató helyekben hijánosságot lát, mellyet azonban tartós szorgalom 's kevés költség könnyen megszüntethetne, a' mint valóban tétettek is már erre czélzó lépések. Hálás említést érdemel végre az emberiség részéről azon munkásság, mellyel lelkes lakosai legujabban az árvákról gondoskodni iparkodnak.

—no—

György barát l. Utissenich.

György (szent, vitéz), keresztény Perseus, a' *legenda szerint* cappadociai herczeg. Legnevezetesebb hős tette volt egy sárkány meggyőzése, 's ez által eszközlött megszabaditása egy király leányának. Az orosz császári czimer szivpaizsa sz. Györgyöt képezi, mint ez a' sárkányt agyon szurja. Ez a' vitéz rendszerint lovon ülve 's fegyverben ábrázoltatik. Alatta sárkány van, mellyet agyon szur. Ezen ábrázolat következő mondán épül: egy Aja nevü királyleány egy sárkánnyal találkozék, melly őt el akará nyelni. E' szükségben találá a' vitéz. Hihető, keletről származik e' legenda, 's onnét a' keresztes háboruk idejében juta hozzánk. Már a' régi keresztény császárok zászlójin is látszott, 's olly csudaerő tulajdonittatek ezen lobogónak, hogy ez alatt a' keresztes hazczoló bizonyos győzödelmet reménylt. Illyen zászlón a' sárkány helyét a' legyőzendő pogány vagy muzelmán képe foglalá el.

György (Lajos I.), nagybritanniai király, szül. Hanoverában 1660, melly országot átyjától, Augusztt Erneszttől öröklé, ki első választó fejedelem volt Braunschweig-Lüneburgban, nőjétől pedig, Dorottya Sófiától Vilhelm cellei herczeg leányától, a' lüneburgi és cellei fejedelemséget. (Ezen fejedelemné, II. György anyja, elválva, mint fogoly halt meg Ahlenben 1726. L. „*Fredegunde, oder Denkwürdigkeiten zur geheimen Geschichte des hanöv. Hofes*“ Berlin 1825). Néhány évvel atyjának holta (1701) után anyja, a' 73 éves Sófia választó fejedelemné (az angol Jakab király unokája) azon actát adá ki, melly neki 's házának az angol trón öröklését biztositá. De nem érte meg thrónra léphetését, mivel 9 héttel előbb meghalt, mint Anna, utolsó királyné a' Stuart házból. Igy Lajos György választó fejedelem I. György név alatt nagybritanniai király lön (Jun. 8. 1714). Ujlag szerezte jogát, hatalmasan tudá védni a' praetendens (III. Jakab) 's annak pártolói ellen, valamint minden lépését erő, böles politica és nagy gond jegyezik azon nemzet iránt, melly magát

reá bizta, noha az Angolok soha sem szerették, mivel valója nem volt népies. XII. Károly ellen való szövetsége, hanoverai birtokához a' bremai és verdi herczegségeket adá. Azon békében, melly a' Frankhonnal Spanyolország ellen viselt háborut végzé (1720) tőle leginkább Alberoni spanyol minister elbocsátása tételeték feltételül, minekutána ezen uralkodni vágyó férjfiu ravaszul szőtt hálóját eltépte. Tengeri ereje által, különösen a' spanyol hajósságnak a' közép tengeren tett megsemmisitése olta, először emelé az angol kabinetet befolyásra a' többi Europa végzéseinél. 1727 utazást tön örökös tartományaiba; hol Jun. 22-kén Osnabrückben meghalt.

GYÖRGY (Auguszt II.), szül. mint hanoverai vál. fejd. 1683, atyját 1714. Angolhonba követé, hol walesi herczeggé és chesteri gróffá nevezteték. Az Angolok szivében olly bizodalmat és tiszteletet szerze magának, hogy azok ma is dicsekesznek vele, 's őt legnemesebb férjfiunak nevezik az egész országban. Nője, Carolina, Fridrik János anspachi markgróf leánya, 1737-ben meghalt. György korán hadakozó lelket fejte ki, mellyről, valamint vitézségéről, a' Németalföld elleni háborubán ada bizonyságot (1708). Uralkodásának első nyugalmas éveit a' béke munkálatinak szentelé; a' göttingai egyetem, róla Georgia Augusta nevet nyerve, ezen időben alapitatott tőle. De fegyverszeretete viszont a' csatatérre bizgatá, az austriai örökségi háborúba. A' dettingeni győzödelem borostyán koszoruval ékesité fejét, 's Mária Theresia sokat köszönhete neki, valamint a' mellette felkelt hevesen buzgó Magyarok is. Az aacheni béke viszont időt ada neki országa belső boldogságának eszközlésére. Az amerikai ügyek miatt kiütött angol-frank háboru megfosztá ugyan egy időre Minorcától, de azon erő, mellyet Angolhon azon nagy történetek folyamában, mellyek között a' hétévü háboru 's II. Györgynek II. Fridriket pártolása legnevezetesb, napról napra láthatóbban kifejte, annál nagyobb fényre emelé őt és Angolhont. Meghalt Oct. 25. 1760.

GYÖRGY (Fridrik Vilhelm, III.), nagybritanniai 's irlandi király, hanoverai vál. fejd. 1815-ig, azolta pedig király, szül. 1738-ban, a' II. György előtt 9 évvel elhunyt Lajos Fridrik, walesi herczeg 's Augusta II. Fridrik szász-gothai herczeg leányának fija; nagyatyját II. Györgyöt követé a' thrónon Oct. 25. 1760, 's Sept. 8-kán 1761 elvevé Charlotta Sófiát, Károly mecklenburg-strelitzi herczeg leányát. A' hétéves háborut nyomosan folytatá, 's az 1763-ki béke Angolhont Canada birtokában megerősité. Uralkodásába esik az amerikai gyarmatok kiszabadulása, Keletindia nagyobb részének és sok szigeteknek elfoglaltatása, Irland szoros egybeköttetése Angolhonnal, és a' franczia háboru. Alatta emelkedett az angol tengeri erő még nem látott fokra, Howe, Jervis, Nelson 's mások által; a' szárazi sereg is viszont megnyeré a' hajdani vitézség és rend hirét Indiában 's Wellington alatt Spanyolországban 's Németalföldön. Számos nyereség ugy megbővité az angol tengeri birtokokat mint a' kereskedést. Már 1788-ban mutatá magát III. Györgyön az elmetébolyodás, de Willis gyógyász hamar helyre hozá. Hanem 1792-ben nem vala illy sebes gyógyitás lehetséges, és az ellenpárt a' walesi herczeget akará uralkodóvá tenni. Pitt hatalmasan kelt ki ezek ellen, a' király pedig meggyógyult 's Pittnek szolgálatjáért örök pártolója lett. A' nép szereté ezen királyt, 's mégis gyakran történt les életére, nevezetesen a' Gordon szőtte lázadásban 1780, és 1794-ben, mikor kocsizása alatt puska sütteték reá, 's 1800-ban valamelly Hatfield nevü pisztollyal löve rekeszébe a' játékszinben, de senki sem sérteték meg. Alatta a' királyi hatalom nagyon tágult az idegenbill és a' Habeas Corpus acta felfüggesztésével (l. e.). Befolyása a' parlamentre nagyobb volt, mint valaha, részint az ellenző párt szakadásai, részint a' felső ház tagjainak szaporitása által, kiknek száma 1760-ban csak 181, ellenben 1800-ban 500 volt. Eleinte lord Bute, utóbb lord Liverpool birá határtalan bizodal-

mát. Az ő okfőivel megegyező terveket könnyen elfogadá, 's a' legnagyobb álhatatossággal üzé, sürgeté, mozditá; hanem szinte olly hajthatatlan volt az iránt, a' mihez nem vonszódott, egy uralkodó sem volt olly nagy ellensége a' frank revolutionak, mint ő, 's még akkor is, mikor a' szerkeztető gyülés uralkodó partja a' britt constitutiót megdicséré. Szintolly erősen tagadá meg az irhoni catholicusoktól a' Test megszüntetését, a' Pittől nekik megigértet. A' miveket és tudományokat jobban pártolá, mint akármellyik braunschweigi eldődei közül, de még sem ugy, mint hatalma engedé. Minden ajándéka 's nyugpénz (pensio) adása politicai czélból történt. Különben szelid, nyájas, joltévő, csendes férj és atya volt. 1804-ben viszont megtámadá előbbi betegsége, de ujra meggyógyula; 1810 erősben fogá mint valaha, 's a' gyógyulás reménye eltünvén, az uralkodás a' walesi herczeg kezébe tétetek. 1804 olta szeme fénye mindegyre fogyott, 's világtalanul halt meg Jan. 29-kén 1820. 87 éves, 7 hónapos. L. Aikintól „*Annals of the reign of King George the third, from* 1760, *to the general peace in the year* 1815" 2 köt. (Vö. Nagybritannia.)

György (Auguszt Fridrik) IV. angliai 's hanoverai király, szül Aug. 12. 1762, Febr. 13. 1811 korlátozott hatalommal nagybritanniai 's irlandi, és az 1815-ben királyságra emelt Hanoverában uralkodóvá választatott. Szorosan, de jelesen neveltetett; szép külseje mellett derék elmével birt; a' szép nem imádottja, a' nép reménye vala. Az ifjuság vad tüzétől féktelen gyönyörre ragadtatva is, St. Leger ezredes társaságában, hiv maradt a' brittus constitutiohoz. Reménytelve néze rá a' megelégedetlenek nagy csopurtja, midőn a' ministerek alkotmányelleni rendszabásait kárhoztatva, az oppositióhoz álla, hol Lord Moira, Fox, Burke, Sheridan és mások jeles tagok valának. A' szép Fitz-Herbert özvegyhez ragaszkodása mind a' királyi rokonságnak, mind a' népnek visszatetszett; a' mihez még 200,000 fontnyi adóssága járult. — Midőn 1788-ban a' király betegsége miatt uralkodásra emeltetéséről szó vala, Pitt a' hatalom korlátozásáról szóla; Fox hijában kelt ki ellene a' herczeg javára. (L. Pitt, Fox.) De az irlandi parlament a' herczeg teljes hatalmára szavatolt. Eddig ő a' házasságról semmit sem akara tudni. Végre elhatározá magát 's hajlandósága ellenére, országos okokból, mivel atyja akará, 's adósságai lefizetését igéré, elvevé Apr. 8-kán 1795 Karolina (l. e.) braunschweigi herczegnét. Utóbb, midőn Bonaparte 1805-ben Angolhont kiszállással fenyegeté, magasabb rangot kére a' seregnél, mivel ő csak ezredes volt, testvérei pedig generalok, sőt a' yorki herczeg fővezér is, de nem nyert. Mint uralkodó Febr. 6. 1811 tevé le esküvését, 's csak első évben volt egy parlamenti bill által a' királyi jogok gyakorlásában határok közé szoritva. Nem nevezhete ki p. o. pairt, kivévén nagy szolgálatért, holtig tartó hivatalt nem oszthata, 'sat. A' ministerinmot nem az eddig volt baráti kedve szerint szerkeztetvén össze, kinyilatkoztatásokra jött a' dolog, mellyeket a' hirlapok közlének. Még kellemetlenebbek voltak neki a' nép vélekedésének néhány kifejezései, midőn nője magaviseletének visgálásáról volt szó a' parlamenben. Eddigi barátjai várakozásának ellenére, Liverpool és Castlereagh lordok által a' koronajogok hasznáról tanitást nyervén, Pitt uralkodási rendszerét dicső sikerrel követé, 's XVIII. Lajos azt nyilatkoztata ki visszatétele után, hogy Isten mellett az uralkodó herczegnek köszönheti koronáját. Azután Sándor császárt 's a' burkus királyt fogadá el addig még nem látott pompával Londonban, velek lévén az akkor kedvelt hadvezetők. Napoleon Jul. 14-ki 1815 irásában menedéket kér tőle: „mint Themistocles, legállhatatosabb és legnagyobb lelkü ellenségére bizza magát". IV. György mint regens állitá fel Aug 12-kén 1815 a' hanoverai polgári-, hadi- és Guelf- 's 1818 az angol st. Patrik-rendet. A' szent szövetséghez Oct. 6-kán 1815 csak személyesen adá megegyezését, az idomos hozzá lépést tiltván a' brittus alkotmány. Végre Hanovera

és Braunschweig számára a' September 20. 1819 szövetséges gyülés határzatit törvényesekké tevé, 's a' censura 1705-iki szigoru idomait visszaállitá. A' had szüntével az emésztés nagy kutfeje kiszáradván, a' gyárok munkássága egyre nővén, 's a' népet szörnyü adó nyomván, melly magát az aristocrata gazdag familiáktól is nyomottnak vélé, gyakori zugolódás támadt. Jan. 28-kán 1817-ben orozva támadták meg a' regens, ki a' spafieldi zendülést is elnyomá ministerei okos rendelési által. Octoberben 1818 az aacheni congressben az ő követje is aláirá a' Nov. 19-ki nyilatkozványt. Aztán a' Barbareskekkel bajlódott. Belől a' megelégedetlenség nőtt, kivált miolta a' manchesteri tanács az Angolhonban megengedett népgyülés ellen, melly a' parlamentreformról akart tanakodni, időtlen erőszakot használt, és sok embert elejte. Az uralkodó herczeg ezen tettet helyben hagyá, 's midőn a' nemzet nagy része visgálatot sürgete, még 11,600 emberrel akará a' fegyveres erőt nevelni, a' mi még jobban boszonta. A' gyökujitók (radicalreformers) ez által egyre bátrabbak lettek, noha a' gazdagok az uralkodás részén valának. A' hadakra szörnyü kiadások tétetvén, a' szegénység nyomorunságán csak lassan lehete segiteni 's kivált Irlandban, hol gyakran üte ki véres zendülés. A' parlament 1819-ben hadi gyarmatot alapita meg a' Jóremény fokánál, a' Kafferek határain, a' szegény kibujdosók javára. A' birodalom azonban egyre nevekedett, különösen Asiában, valamint a' kereskedés is. Az udvar fénye megegyezett az ország nagyságával. IV. György Jan. 29-kén 1820 lön atyja helyében király, 's Jul. 19-kén a. e. az ő szokások teljes megtartásával koronáztatá meg magát a' westminsteri apátságban. A' degradationsbill árta uralkodási nyugalmának, mellynél fogva nőjét, Karolinát, a' királynéi czim viselésétől el akará tiltani (l. Karolina, angol. királyné). Aug. 12-kén Dublinban az Irhoniak egészségéért egy pohár whiskyt (szeszt) ivott 's a' néptől örömzajjal láttaték. De az orangistákat nem tudá megegyeztetni a' catholicusokkal. Sept. 3-kán elment Dublinból 's a' lecsendesült Londonba visszatért. Napoleon halála 2 millió tallér költségtől évenként megmenté Angolhont. Azon évben német birtokiba is tett utat a' király, Hanoverába Oct. 10-kén tartá fényes bemenetelét. 1822-ben hasonló politicából, mint előbbi utjain, megutazá Skótországot is. A' veronai congressre Londonderry marquist rendelé, ki Aug. 12-kén meghalván, helyébe Wellingtont küldé ugyan oda, a' külügyeket pedig Liverpool sürgető ajánlása szerint a' nem kedvelte Canning Györgyre bizá. Erre a' politicai alkotmány megváltozása történt, 's a' nemavatkozás születék az 1823-i frank-spanyol haboruba. Canning halála után Wellington lön első ministere Jan. 24-kén 1828, ki a' catholicusok felszabaditására királyi megegyezést nyere, Frankhonnal egyesült a' Porta javára Oroszország ellen, Portugaliában pedig don Miguelnek kedveze a' IV. Györgytől megesmert Mária királyné kárára. — Hanoverában az országnak uj alkotmányt ada Maj. 15-kén 1823, melly szerint az egész 6 szakaszra (Landdrostra) osztott 's 6 landdrosttól igazgatott királyság számára egy domain-kamara lételezett. A' tőle braunschweig-wolfenbütteli herczegségben viselt gyámigazgatást letevé Oct. 30. 1833. Az ezolta uralkodott Károly braunschweigi herczeg gyámja ellen olly nagy és sértő panaszokat tön, hogy a' dolog a' birodalmi gyülés elé jött, melly a' királynak teljes elégtételt itéle. A' tudományokra nézve fő tette az, hogy a' *Royal society of literature*-t alkotá, 's atyja 65,250 darabból álló könyvtárát a' nemzetnek ajándékozá. 55.

Gyors kocsi, l. Posta.

Gyors sajtó, ujabb időkbeli erőmü, melly a' közönséges nyomtató sajtókat sebességre és könnyüségre sokkal felülhaladja. E' találmány érdeme König Fridrik, eislebeni Németé, ki a' nyomtatás mesterségét Leipzigban Breitkopf és Härtel mühelyeiben kitanulván, több

évekig mathesist és mechanicát tanult. A' sajtó javitására ! czélzó gondolati sem Német- sem Oroszországban pártolást nem lelvén, 1809 Angliába ment, 's Bauer math. szerszám-készitővel felállitá azon erőmivet, mellyen Nov. 29. 1814 legelőször a' „*Times*" nyomatott. Több illy miveket is készitének ezentul, de egy harmadik társ álnoksága miatt Angliát elhagyni kénytelenittetvén, Bajorországba mentek, hol Maximilián király engedelmével és segitségével uj műhelyt, vasolvasztót 'sat. állitának Oberzellben, Würzburg mellett. Eddigi sajtójik gőzerő által mozgattatának, mivel azonban tapasztalák, hogy egy hajtókerék által két ember az egészet könnyen mozgásba hozhatja, elhagyák a' gőzt, 's ez egyszerüsitéssel 1814 óta Hamburg, Kopenhaga, Stuttgard, Leipzig, Berlin, Koblenz, Frankfurt, és Paris számára több sajtót készitettek. 1825-ki jelentéseknél fogva sajtójik háromfélék: 1) a' tökéletes, melly az ivet mind a' két felén kinyomja, 's egy óra alatt 900—1000 ivet készit; ezt gőzerő hajtja, kell mellé 2 legény. 2) A' kétszeres; ez egyszerre csak egy oldalon nyom, de egy órában 2400 példányt ad, 's mind felrakásra mind leszedésre két két legényt kiván. 3) Az egyszerü; ez is csak egy felől nyom, egy órában 1400 nyomatot készit, feladásra ugy mint leszedésre egy egy legényt kiván. — A' régi sajtóknál, mellyeken 2 ember egy óra alatt, egy oldalon mintegy 250 ivet nyomhatott, mindent emberi kéznek kell végezni; a' gyors sajtó pedig a' szinek vételét, elosztását, betük feketitését, nyomást 'sat. egyedül maga teszi, ugy hogy mellette emberi kéznek egyéb dolga nincs, mint az ivet felrakni, 's a' nyomás után levenni. — Képzelni kell egy közönséges irásformát viziránvos vonalban szakadatlan ide-oda hajtatni. E' vonal közepe táján több hengerek vannak, mellyek a' feketitőt egy kis edényből felvévén, szüntelen forgás által felső lapjokon elkenik, 's az alattok csusszanó formával gyenge illetés által közlik. Egy gyermek a' nyomandó ivet egy zsinórokkal vagy szalagokkal beszött lapra teszi, melly, mig az iv ráterül, mozdulatlan áll, akkor megindul, 's azt az alatta szüntelen forgó nyomó hengernek általadja. Számtalan szalagok szoritják most e' hengerhez az ivet, melly alól a' megfeketitett formával összeér. Az igy egy oldalon kinyomott iv a' hengerről lefoszlik, 's egy másik gyermek általveszi. Ekkor a' visszatérő forma a' szinhengertől ismét megfeketül, 's a' munka, mint előbb, tovább folytattatik. — A' feltalálás után Angliában és Franciaországban sokan készitének gyors sajtókat, mellyek azonban fő részeikben emezekkel megegyeznek. Most már ollyan sajtók is vannak, mellyeknél a' betük magokon a' nyomó hengereken állanak. A' gyors sajtók legismeretesebb készitői Applegath és Cowper, Donkin, Brightley, Rutt, Winch, Cooper és Millar, Congreve, Wood, Napier és Hansard, de az eredeti feltalálók mivei, mint munkájik bizonyitják, legjobbak maradnak. A' „*Times*" sajtójának legujabb változtatását Applegath eszközlé, 's ez most egy óra alatt egy oldalon közel 4000 példányt nyom. Ujabb időkben a' leirtaktól egészen különböző, 's tulajdonkép csak javitott sajtókat is készitének öntött vasból, mellyek szerkezetekben egymástól igen eltávoznak. Legjelesbek: 1) a' Stanhope — 2) Coggers — 3) Ruthwen — 4) Russel — 5) Clymer vagy Columbian — 6) Albion — 's 7) az 1826 Leipzigban Hoffmann feltalálta sajtók.

GYROMANTIA (körjóslat), bizonyos körvonalokból való jósolás vagy jövendölés, mellyeket a' jósló különös, sokat tettető, de valótlan bábázattal (*cerimonia*) von, bennek járkál, boszorkányos mondásokat mormolva, hogy az együgyüséget annál könyebben megcsalhassa. 55.

GYUJTOGATÓ (*incendiarius*) nevezettel az bélyegeztetik, a' ki mások személyének vagy jószágának veszedelmeztetésével, gonoszul tüzet gerjeszt. A' gyujtogatókról az 1723-ki 11 törvényczikkely ezt rendeli: „A' nyilvános gyujtogatók pedig elevenen égettessenek meg; ugy szinte

a' magánosok is, kik előregondolt szántszándékos gonoszságból a' házfedelekre, learatott kalászokba vagy gabonákba tüzet vetnek, azokat elégetik, 's igy másokat megkárositanak, a' sulyosabb környülállások szerint hasonló büntetéssel, a' könnyebbekben pedig szelidebbel, de mégis életek vesztésével fenyittessenek." A' későbbi szokás pallost vagy kötelet ad; melly egyszersmind Verbőczy Hk. III. R. 23-ik czimjét is megváltoztatá, a' hol az mondatik, hogy azok is halálos büntetés alá vettessenek, kik felgyujtással fenyegetődznek, — azon okból, mivel a' felebb említett törvény a' halálos büntetés esetében egyenesen megkivánja a' történt károsittatást, a' mi még a' puszta fenyegetődzés által nem okoztatik. A' melly megyékben rögtön itélő büntörvényszék áll fen, ott ez boszulja meg egyéb vétkeken kivül, a' szántszándékos gyujtogatásokat is. A' dolog természetében gyökerezik, hogy az okozott kár, mind a' gonosz, mind a' vigyázatlan gyujtogató (kit önkényesen büntet a' biróság) által, a' mennyire lehetséges, megtéritendő. —*no*—

Gyujtószer. Igy neveztetik a' mostanában mindenütt divatba jött gyors tüzszerszám, melly gyujtó üvegből és gyujtó fátskákból áll. Az üvegben tolltimsó (*Federalaun*) és kénsavany van; a' fák először is olvadt kénkőbe vannak mártva, azután egy, tulsavitott sósavanyos kali-, nehány csepp tragantnyálka- és czinober- vagy más festő anyagból álló vegyitékbe. Ha az illyen fa az üvegbe taszittatik, a' kali nagyobb atyafisága miatt a' kénsavannyal egyesül, a' savitott sósavanyt pedig elbocsátja, mellynek kifejlődése olly magas mérsékletet és fellobbanó lángot okoz, hogy a' könnyen gyuló kénkő 's erre a' fa is égni kezd. —*j*—*a*.

Gyujtótükör, mellynek simára dörgölt felülete a' napsugarakat olly irányban veri vissza, hogy bizonyos távolságban a' tükör előtt kisebb térben egyesülnek, 's az ezen gyujtótérbe tett dolgokra tüz gyanánt hatnak. A' homoru tükrök szük térre egyesitik a' tengelyekkel közegyenesen jött sugarakat. Legszokottabbak a' homoru gömbtükrök; de használtatnak a' kanyarosok (*parabolica*) is, sőt a' sik tükrök is homorunak gyanánt gyujtanak, többen okosan egyesittetve. Hogy a' gyujtó tükör várt sikerrel dolgozzék, tengelye egyenesen a' nap körsikja közepének legyen irányozva. — Már a' régiek esmerék a' gyujtó tükröket. Hogy Archimedes Marcellus hajósegét Syracusa alatt gyujtó üvegekkel meggyujtotta, a' dolog valója szerint lehetetlen; noha az a' sik tükrökkel nem volna teljes lehetetlenség; de az egész elbeszélés, történeti okokból elvetendő. Milly távolságban lehet ezen utolsókkal gyujtani, vizsgálatok bizonyiták be. Kircher öt sik tükrőt (egyenlő nagyságut) olly helyezetben tön egy tartóra, hogy a' sugarakat 100 lábnyi távolságu helyre verték, 's nagy hévséget okoza általok. Buffon 1747-ben 168 siktükrőt egyesite (mindenike 6 hüvelyknyi magas és 8 hüv. széles volt). Ezek közül 40-nel 66 lábnyi távolságban egy dohotos vagy földolajos bikkdeszkát meggyujta, 128 tükörrel pedig 150 lábnyira egy dohotos fenyődeszkát majdnem egy pillantat alatt. 45 tükörrel 20 lábnyira egy nagy czinkorsót, 117-tel pedig apró pénzdarabokat olvaszta meg. Gépelyével utóbb fát gyujta meg 200, czint olvaszta 150, ólmot 130 és ezüstöt 60 lábnyi távolságban. A' mult században Olaszhonban is készültek nagy gyujtó üvegek, mellyek közül kettő Parisban és Kasselben ma is megvan. Tschirnhausen is készite 1687-ben egyet, mellynek átmérője 3 leipzigi réf. gyujttávola pedig két réfnyi, — áll pedig egy vékony, igen jól simitott rézlapból. Most a' dresdai szám-teremben (*sala mathematica*) van. Ezen tükör lángot vettet a' fával, felforralja és elgőzölögteti a' vizet, három hüvelyknyi vastag czint és ólmot megolvaszt 'sat. Érczeken kivül fát, üveget 's más anyagokat is használhatni gyujtó tükörnek; csak a' felülete legyen jól megsimitva. Ujabb időben a' gyujtó üvegeket fény-visszaverő gyanánt használják az utszavilági-

tásnál 's a' világitó tornyokon. Ha t. i. a' kanyaros tükör gyujtó pontjában van a' világ, az innét a' tükörre eső sugarak mind a' tengellyel közegyenesen veretnek vissza; innét lön p. o. hogy Lenoir visszaverőit 80,000 lábnyira első nagyságu csillag gyanánt lehete látni. L. Gehlert: „*Physikal Lexikon*"-jának 5 köt. (Leipzig, 1825). —*j*—*a*.

Gyujtó üveg, domboru, lencse-üveg, melly a' ráeső napsugarakat olly kis térben gyüjti össze, hogy azon éghető testet, mellyre esnek, tüz gyanánt meggyujtják. A' gyujtó üveg hatása annál erősebb, minél nagyobb a' felülete és minél kisebb a' gyultére. Hogy az illy üveg egész erejével gyujtson, a' sugaraknak függőlegesen kell reá esniek, melly akkor történik, ha a' gyultéren származott napképe egészen kerekes. Ha a' gyujtó üveg és gyultére közé egy másik, rövidebb gyultávolságu lencsét teszünk ugyan azon irányban, még sokkal tömöttebben gyülnek a' napsugarak össze, 's a' hatás igen erősbül. Ezen második üveg gyüjtő üvegnek mondatik. Ugy látszik, már a' Görögök és Romaiak esmerék a' gyujtó üvegeket, vagy legalább a' hozzájok hasonló tiszta átlátszó köveket. A' 13. század végével esmeretesebbek lőnek, de csak a' 17-dik végével simitatá Tschirnhausen a' legnagyobb eddig esmerteket, végetlen munkával, egy darabból. Kettő közülök ma is megvan Parisban, és egyik 106 fontot nyom; mindenik a' legerősebb tüz gyanánt munkálkodik. Még a' nedves kemény fát is egy pillantat alatt meggyujtják, a' hideg vizet kis edényben mindjárt felforralják; az érczeket porczelán lapon megizzasztják és üvegitik. De minthogy Tschirnhausen üvegei nem egészen tiszták, 's innét erejekből sokat vesztenek, Brisson és Lavoisier 1774-ben két homoru (üres), óraüvegeinkhez hasonló üveget egyesitettek, beltéreket pedig átlátszó nedvvel tölték meg. Igy 4 lábnyi átmérővel biró, ér és hólyag nélkül való gyujtó üveget készitettek, mellynek legnagyobb vastagsága középen 8 hüvelyknyi volt. Ez magában már sokkal erősben hatott Tschirnhausenénál, gyüjtő üveggel egyesitve pedig hihetetlen hatásu vala. Az elemtan és természettudomány számára igen becsesek a' gyujtó üveggel tett és tétető visgálatok. Azonban a' gyujtó tükör, ha egyenlő felülete és görbülése van, négyszer olly nagy erejü, mint a' gyujtó üveg; de emez a' gyulpont vagy gyultér hátuli helyezete miatt sokkal alkalmatosabb. A' gyultér nem pont, hanem valóságos tér, a' napnak képe, mellynek átmérője a' gyultávolság 108-ad részét teszi. — Mivel a' nagy gyujtó üvegeket igen nehéz önteni és simitani, az uj időkben megvalósiták Buffon gondolatjait, az üvegrészek övidomu készitéséről 's utóbbi összetételéről. Ezen övlencséket igen okosan használá Becquey, Fresnel javalása szerint, a' világitó tornyok világának erősitésére (l. Pharus). —*j*—*a*.

Gyüjtő üveg, ollyan gyujtó üveg, melly egy nagyobb gyultávolsággal biró lencseüveghez adatik, hogy a' sugarakat még tömöttebbekké tegye. (L. Gyujtó üveg). —*j*—*a*.

Gyula, I. és II. l. Erdél-ország története a' toldalékkötetben.

Gyula, nagy kiterjedésü mezőváros Békesvármegyében, a' Fejér-Körös mellett, melly rajta keresztül is folyik, de csak kicsiny hajókat bir meg. 2000 jól épült háza 's 14,000 magyar-német-oláh nyelvü lakosa van. A' vármegye karai és rendei itt tartják gyüléseiket, szép izlésü emeletes épületjekben. Az egész mv. három részre oszlik, magyar-, német- és oláh-Gyulára. A' vármegyei tisztviselők 's főbb rangu személyek, az elől nevezett részt kedvelik. Van itt két vár, ó és uj (Gyulavár); amaz még a' Törököknek Magyarhonba beütése előtt épittetett, erős védfala van, jó állapotban tartatik; az uradalmi rabok nyögnek egy részében, melly tömlöcz, más részében serfőzés gyakoroltatik. Az uj várkastély szép idommal készült, csinosan van butorozva, 's rézmetszet gyüjteménnyel diszeskedik. Ezzel érintésben van az uj izlés szerint elrendelt kert, mellyet egy csatorna kerit be, 's rajta a' Körös kétszer

folyik keresztül. Vidéke hajdan felette nagy mocsár volt, melly azonban a' lakosok egészségének nem kevés javultával már jobbadán kiszárittatott. De a' Körös kiöntései még gyakran okoznak pusztitásokat. 54.

GYULADÁS (lob, gyul, gyu, *inflammatio*), a' műszeres lények nedvhordó edényinek a' szokottnál ingerlettebb állapotja. Mindig van ugyan ingerlődés a' műszeres lényben, és az életnek az ingerlődés, az ingerekre való visszahatás, fő jele; de azt, ha rendes korláti közt megmarad, nem nevezzük gyuladásnak, különben az élet nem volna egyéb gyuladásnál. Minél tökélyesebb a' lény, annál hajlandóbb a' gyuladásra. Az állatok osztályainál a' gyuladás erőssége ugy hanyatlik, a' mint azok tökélyetlenednek, mignem a' növényországban végződik. Hogy a' növény ingerlődik, alig fogja valaki kétleni; különben hogy érezné az idő viszonyait, hogy kelt volna csirába, bogy borulna virágba a' tavasz szarándnál? Hogy a' mértéktuli ingerlődés a' növényekben is szokatlan jelenéseket hoz elő, viszont mindennapi dolog. Minden sértésre felelevenedik a' fa nedveinek folyása, a' fa élete emelkedik, kiforrásokat nemz, és ha lehetséges, megvédi életét. Ezen felemelkedett élet, melly magát védve, szüleményei által szemünkbe ötlik, nem egyéb növényi gyuladásnál. És az állati test gyuladásának valója megegyez vele. Ingernek kell itt is a' testre hatni, különösen pedig a' véredényekre; az egyéniségét (individualitas) védő test visszahat, mindaddig mig vagy győz vagy meggyőzetik; a' honnét az is világos, hogy a' gyuladás szerencsés kimenetele, az inger hatalmával ellenviszonyban van. Hanem az egyéni erő elégségét nehéz meghatározni, valamint azon viszonyt is, mellyben az a' gyuladás szerencsés kimenetelével van. A' jól kifejlett állatok kisebb inger által elvesznek, mint a' melly alól a' tökéletlenebbek kigyógyulnak, ugy hogy az idegek száma és tökélyfoka a' gyuladást vészesbé látszanak tenni. A' dolog igy van. Minden állat egyéni életét védi a' gyuladás alatt az ingerek ellen; 's minél tökélyesebb az élet, annál több feltételei vannak, annál nagyobb az egység benne. Igy p. o. az emberi agyban annyira összetömődött az élet, hogy az aggyal együtt hanyatlik, vidul 's nélkülé nem létezhet; az alsóbb osztálybeli állatok agy nélkül havakig élnek, mint például a' tekenős béka, a' még alsóbbak pedig részekre vágva is élnek, sőt darabjaikból uj egészek képződnek, — mert az élet nincs bennek öszveszorulkozva, hanem minden rész jobban tulajdon életét éli. Ha tehát az emberi testre hat az ártalmas inger, annak sok valódi feltétele közül igen hamar szenvedhet valamellyik, az ellenhatás iszonyu lesz (ha az inger nem egyszerre ölő), mig vagy a' felmagasztalt természet győz, vagy magát megerőltetve ellankad, 's nem ritkán elhal; ha ellenben az alsó osztálybeli állat ingereltetik, tökéletlensége a' visszahatást igen alacsony fokon engedi meg, életének csekély feltétele alig szenved miatta, 's ha nagy részét elemészté is az ártó ok, a' másik szinte bir tenyészerővel, melly életének tulajdonát látszik tenni. — Különböző lévén az ingerekre való visszahatás, különböző jelekkel is fogja magát a' gyuladás kimutatni; hanem az edények felmagasztalt élete mindenütt jelen van. A' nedvek az ingerlett helyre tódulnak, a' növénynél ugy mint az állatnál, ott a' durva szövet miatt olly gyors változásokat nem mutathatva, mint itt, hol veresség, és daganat támad, mind az oda tódult és torlódó vértől. Az állatnál továbbá a' gyuladást fájdalom kiséri, mellynek széke az idegek, 's ezek nem csak az előszaki ingertől szenvedtek, hanem a' felzudult vér is uj inger gyanánt sérti őket. Az állati gyuladásnak hiv kisérője a' melegség, mellyet részint az idegek nagy hatása, részint a' vérnek az edényfalakhoz való dörzsölődése szül. A' gyult rész mivelete mindig felháborodik; a' szemlohnál p. o. a' látás bajos, vagy lehetetlen, a' májgyulnál mennyi- 's minőségére szabálytalan az epe elválasztás 's kiüritése, az agylobnál az elme zavart 'sat. A' kifejlődött állatokban a' sulyosb gyuladást láz előzi meg vagy követi, ugy hogy az

többnyire borzadás és hideg közt kezdődik, melly hőséggel változó, időszakonként (reggel) engedő, máskor pedig (este) neki keseredő. — A' gyuladás igen gyakori jelenés körülünk, a' mit senki sem fog csudálni, minthogy az ingerek száma végtelen. Ide tartozik p. o. a' hidegség, különösen ha meleg izzó testre hat; a' hévség, melly az égetés által egy a' leghatalmasb ingerek közül, a' számtalan nemü külső kézerőszak, mint nagy nyomás, ütés, szurás, metszés, dörzsölés; a' nagy mozgás, teheremelés, szökés, küzdés, nagy indulat, a' természeti kiüritések felakadása, ragadvány 'sat. A' gerjesztő okok (ingerek) illy nagy különbsége mellett is egy mi a' gyuladás, legyen bár a' test szinén, vagy mélyebben, ragadjon meg edényt, agyat, izmot, hártyát, csontot, porczot; mutasson szelid vagy vad, világos vagy tolvaj természetet; nem egyéb t. i. az edények ingerlett állapotjánál. Ezen ingerlettség és felmagasztalt élet a' természetnek bölcs rendelménye; általa az egyéniség védelmeztetik. De a' győzödelem nem hajlik mindig részére. Néha az inger olly nagy, hogy a' müszerzet elhalva alatta, nem is képes a' visszahatásra, néha visszahat ugyan, de erejét kimeritve hamar kénytelen hódolni; máskor győz ugyan, de a' vér erőzete (dynamismus) már rosz irányt ölte magára 's korcsképződésekre csap által. Innét a' gyuladás kimenetele igen különbféle. Legkivánatosabb az, ha fő fokának elérése után lassan lassan szelidül, mig végre nyom nélkül eltünik, mellyet e l o s z l á s-nak nevezünk. Nem olly kellemes végződése a' genyedés, mellytől ugyan, ha jó természetü és a' test felszinén van, nem félünk; de ha rosz természetü, (ev), vagy a' test belsejében nagy mennyiséggel vál el, bajos. A' savós hártyák gyuladása igen örömest végződik savuddal, vagy az ugy nevezett vizkórsággal; más részen a' gyul megszünik ugyan, de a' rész érzékeny, máskor pedig érzéketlen marad; nem ritkán a' gyült rész megkénykedik, gonfeszbe (skyrrhus) megy át, melly eleinte ugyan hideg, mozog 's a' csupa nyomáson kivül más alkalmatlanságot nem szül, hanem idővel 's különösen uj ártalmak hatása mellett, fájdalmas és meleg lesz, veresül, a' bőr felreped, fekély fejlődik ki, büdös, csipős, rontó evvel. A' FENÉT, mint a' gyuladás szerencsétlen kimenetelét lásd felebb. Nem orvosilag a' gyuladás (meg vagy kigyuladás) az éghető testek égni kezdését jelenti. —*j—a.*

GYULA FEJÉRVÁR, l. KÁROLY FEJÉRVÁR.

GYULÉKONY LEVEGŐ, l. GÁZNEMEK.

GYÜLÖLSÉG, valamelly szabad lénynek a' másiktól való elhatározott idegenkedése. Egészen ellentételben áll tehát a' szerelemmel; de nemileg még is össze van viszont vele kapcsolva; mert valamelly tárgy iránt vonszó igazi és erős szerelem, gyülölséget ölt magára az ellenkezőre vagy arra nézve, a' mi a' szeretett tárggyal leendő összeköttetésnek ellene áll; 's a' ki valamit szeretetre méltónak talál, annak ellenkezőjét szükségkép gyülöletesnek kell itélnie. Ezen szélesebb értelemben vett gyülölség és a' szeretet, rugó gyanánt szolgál a' szabad vonszódások körében, 's fő forrása az emberi cselekedeteknek. — Szorosabb 's tulajdonkép való értelemben, gyülölség alatt azon mások ellen támadt szenvedélyes idegenkedés értetik, mellynél fogva nem csak a' velek társalkodástól vonja magát valaki vissza, hanem annak ő reá való befolyását is megsemmisitni, sőt a' hol lehet, nekik ártani igyekszik. A' gyülölő, idegenkedése tárgyában nemi nyomosságot esmer meg, de azt örömest kisebbitni törekszik, 's az által különzi magát a' megvetéstől. Ezen szenvedély igen gyakran származik kevélységből, önszeretetből és önhaszonkeresésből, 's többnyire irigység, harag és boszuállásban nyilatkoztatja ki magát. Inditó okainak nagyságához képest, különböző fokai vannak; melly annál hevesebben tör elő, minél kevesebbé ura valaki ön természetének. Legfőbb foka az e n g e s z t e l h e t l e n gyülölség; 's minthogy azon személyek, kik között ez megfenekelt, nem csak egymás sze-

retetét, de kölcsönös bizodalmát sem képesek többé megnyerni: ha ez a' férj és nő között dul, 's elégségesen bebizonyittatik, a' protestansoknál tökéletes elválasztást okoz, azaz: a' házasságot örökre felbontja.

—*no*—

Gyümölcsbor, olly borforma ital, melly sok nyálkás és czukor nemü részekkel biró gyümölcsökből forrás által készittetik. A' forrásra megkivántatik 1) az illendő, se nem kevés se nem szerfeletti vizesség. 2) Fahrenh. légmérője szerint 55—70 foknyi meleg és 3) a' levegő hozzá járulása. Az alma- vagy körtvélyborhoz (Cider) teljesen érett, tiszta, rothadástól ment őszi vagy téli gyümölcsöt vesznek, szabad ég alatt rakásra töltik, nehány hétig igy hagyják, hogy jól megpuhuljon; akkor meghámozzák, magvát kiszedik, a' bornalmom megőrlik, levét kinyomják, 's mint a' szőlőmustot forrni hagyják. Alma körtvélynél, oltott gyümölcs oltatlannál, alkalmasabb. Krósebb lesz a' bor, ha a' nedv fagy által a' felesleg viztől megszabadittatik, 's czukorral is segittetik; roszabb és gyengébb, ha a' gyümölcs csak szétzuzatik, 's vizzel feltöltetik. Egyébiránt meg kell jegyezni, hogy minden gyümölcsnem csak magában, 's különösen használható. Illy módon sárga répából, szilvából, cseresznyéből, kökényből, birsalmából, földi szederből, málnából, tengeri szőlőből és pöszmétéből is borizü italt készithetni. A' gyümölcsbor leginkább Angliában és Francziaországban divatoz; feltalálójinak Normandia lakosit tartják. Mértékletes használata az egészségnek épen nem ártalmas, de rendén tul annyival inkább, mivel felette részegit. Némelly heves tartományokban igy készitik a' pálma nemeiből a' pálmabort, czukornád nedvéből a' „*Vin de Canne*“ italt; nálunk pedig a' tavasszal megfurt nyirfából csapolják a' nyirvizet, melly szinére 's izére a' champagnei borhoz hasonlit. *J.*

Gyümölcsfa-tudomány (*Pomologia*) az, mellynek tárgya a' gyümölcs esmerete és termesztése. Mint minden ehető gyümölcs esmerete, a' füvésztudomány egy részét teszi; de abból csak a' gyümölcsfák nemei és fajai helyes megesmerésének és elválasztásának szabályait meriti, azonkivül pedig a' külön korcsfajak szemléletével és elosztásával is foglalatoskodik. Innen ez a' bevett füvészi elkülönzése a' gyümölcsöknek: magvas, mellynek négy rekeszü magtokját édes hus fedi (almák, körtvélyek); bogyós, mellynek husa és magtokja közt szembetünő elválást észrevenni nem lehet (pöszméték); keményu magu, mellynek ehető husa kő nemü diót zár (baraczkok); és tokos, melly szinte kemény magu, de hustakarója nem ehető (diók). Hihető, elejénte kevés eredeti fajok voltak; de az éghajlat és föld mivolta, a' himpor elegyedése és a' magról nevelt csemeték által számtalan fajok származtak. Az éghajlat befolyását tapasztalás bizonyitja (p. o. Francziaországban a' Renette, kormos alma faj); a' föld is ön sajátságát nyomja a' gyümölcsre (innen a' borfajok); de hogy magról is számtalan fajok származnak, Mons Brüsselben, ki több mint 40,000 magot vetett el, 's a' fákat nemesitetlen hagyá gyümölcsözni, ellenmondhatlanul bebizonyitotta. A' külön fajok himporának elegyedése, hol a' virág nőrésze tenyészését vagy terhesülését egy másik faj himrészétől kapja (mi szabad természetben szél vagy bogarak által eszközöltetik) sajátsagos alkotó részét teszi az uj fajnak; 's ez által lett annyi számtalan féle gyümölcs. Égöv és föld ezeknek leginkább finomitásokra és nemesitésekre hat. A' mesterséges terhesités, midőn az anyaszál (*pistillum*) egy más kiválasztott nemes faj himporával ecset által megterhesittetik, lehetségessé teszi, hogy két vagy több külön fajban fekvő tulajdonságok, p. o. nagyság, forma, iz, egyesittessenek, 's egy uj faj kerekedjék. Csupa szorgalmas ápolás által is a' legsilányabb faj mennyire megnemesedjék, 's a' legnemesebb, tenyészéséhez kedvező feltételek megvonása által, mint elaljasodjék, Knight, a' londoni kertésztársaság elölülője, emlékezetes

próbákkal mutatta meg. Mint a' fűvész a' fűvek tulajdonságait leirja, 's azokból rendszert készit: ugy a' gyümölcstenyésztő is megvisgálja a' gyümölcsök formáját, nagyságát, szegleteit, gümőit, alap és mellék szineit, rozsdáját, pecsétjeit, pontjait, virággomb állását, héját, kocsányát, kocsányüregét, 's ennek minemüségét; szagát, izét, husát, szinét, erezetét, magházát, rekeszeit, magvait, érését, és tartósságát. Segédül veszi még a' fának, virágainak, leveleinek, növésének, koronája alakjának fűvészi leirását is. (L. Quintiny, du Hamel, Schabol, Knoop, Abercrombie, Manger, Miller, Zink, Henne és masok munkáit.) A' legtermészetesebb 's egyszersmind legujabb gyümölcsrendszert Fritsch alkotá; ennek két fő osztálya van: golyóalmák és teke almák; a' sarkas vagy szegletes almákat csak alosztályokra használta, mivel ezek minden alapformák közt találtatnak. A' szinek különös rendeket határoznak, 's a' nemeknél szag és iz vétetett alapul. Igy próbálták a' többi gyümölcsnemeket is felosztani, p. o. a' körtvélyt forma után (Sikler) 5, — érésidő után (Christ) 3, — hus, nedv, és iz után (Diel) 6 osztályra; alak szerint (Fritsch) hosszu, hegyes, és kerekre, 's ezek rendeit fejér, zöld, piros, és s ürkés szinek szerint. A' szilvát eddig még formája szerint csak kerekre és hosszura különözték; a' cseresnyét édesre és savanyura, alsó osztályait a' nedv szinétől és hus keménységétől véve; a' baraczkok elosztatnak szőrösökre és simákra vagy kopaszokra, husok és magtól válások szerint pedig közelebb meghatároztatnak. (Jó rajzolatokat és leirásokat ada a' gyümölcsökről Manger „*Pomona franconica*", — Kraft „*Pomona austriaca*", — Sikler „*Gartenmagazin*" munkákban; ide tartoznak még Sikler gyümölcs-ábrázolatjai viaszból, 's az olaszok carari márványból.) — Használat tekintetéből felosztják a' gyümölcsöt asztalira, gazdaságira, és kereskedésire. — Mennyiben e' tudomány a' fák ápolásának és nevelésének eszközeivel foglalatos, 's az általok veendő hasznot tárgyazza, annyiban a' gazdasághoz csatlódik. Ide tartozik a' gyümölcsfák és bokrok szaporitása, *a*) magról, mellyek csemetéi idővel mint anyatörzsökök a' nemesitendő fajokhoz mulhatatlanul szükségesek; *b*) gyökérhajtás v. sarjadék, *c*) döntés v. homlitás, *d*) porholás által, midőn t. i. egy nemesitett fiatal fa, vagy magcsemete mélyen alól elvágatik, 's ez azután ágakat hajt, mellyek, föld halmoztatván reájok, mihelyt gyökeret vertek, elválasztatnak; *e*) a' gyökerek elosztása 's elültetése által. A' fák ültetésének ideje ősz és tavasz, midőn a' tenyészés pihen; ennél a' föld elég puhaságára és az illő távolságra kell ügyelni. — Mi a' törzsök nemesitését illeti: a' fának minden szeme, minden ága nem csak mint tulajdon növény tovább nőni és gyökeret verni képes; hanem az is lehető, hogy ezek az anyatörzsökről egy ugyan azon természeti nem más fajának törzsökére vitetvén, ezzel, a' nélkül hogy természeteket változtatnák, összenőjenek. Az anyatörzsök kedvező befolyással van az oltóágra, ha belső alkotása, sebes vagy lassu növése, fa ereje 'sat. az oltóágéval egyezik; a' vad gyümölcs kesernyés ize az oltott szemekbe soha sem megy által, ha az oltásnál a' természeti rokonságra figyelmezünk. — A' fanemesités következő módokon történik: 1) összeragasztás, vagy összeforrasztás által, egy legrégibb, leghiztosabb mód; e' végre a' nemesitendő törzsökök közel az anya mellé ültéttetnek, 's ennek nemes ágai ékformára bevágatván, a' meghasitott vadba illettetnek, ugy hogy azok, mig teljesen összenőnek, az anyatörzsökön maradnak. 2) Oltás (l. e.). 3) Szemzés (l. e.) által. Ez is régi mód, Cato már (Kr. e. 230) esmerte. 4) Összeházasitás (l. e.). 5) Sipozás által; midőn a' nemes ágnak héjja egy darabon vigyázva levonatik, 's egy épen olly vastagságu meghántott vad ágra felhuzatik. E' módokkal egy anyatörzsökön igen sok (Agricola szerint 250) fajt lehet termeszteni. — A' gyümölcsfatenyésztésnek további tárgya még a' törzsökök ápolása. Ide tartozik a'

föld felporhanyozása, kapával, ekével megmivelése, trágyázása, szárazság idején öntözése, a' felesleg viz és nedv elszivárgatása, a' száraz ágak és galyak, a' ragya és fene kivágása, a' fáknak gyógyitó irral (sárból, mészből, és tehénganéjból) bekötése, a' marharontás és fagy ellen őrzése, a' kéreg kefélése és mosása, egerek, bogarak, hernyók eltávoztatása. — A' faiskoláknál a' fák jövendő formájára és czéljára kell ügyelni. E' tekintetből a' fak magas vagy alacsony törzsökűek. Amazoknak koronája a' föld szine felett mintegy 4 réfnyire kezdődik. A' fa jövendő formája a' nyiréstől függ, melly annál fontosabb, mivel csaknem minden faj más nyirést kiván. Némelly fortélyok által a' fa termését erőltetni 's nevelni lehet; illyenek az ágaknak egy abroncs körül hajtása, a' kéregnek gyürü formán lehántása 'sat. — A' gyümölcsfa-tenyésztés előbb miveltetett ki Europában, mint a' gyümölcstudomány. Már a' Romaiak méltónak találák diadalaikat a' meghóditott országokból hozott fákkal, mint zsákmányokkal ékesiteni. Virgilius honfiainak gyakorló oktatást adott e' tárgyban. Gallia meghódittatván, ide is általment a' gyümölcsfa-tenyésztés; Juvenalis szerint már nagy Constantin alatt tudták a' Parisiak figefáikát és szőlőiket a' téli fagy ellen védni. Németországon sokáig esmeretlen volt e' szorgalom. Nagy Károly parancsolá először: hogy minden kertjeibe mogyoró, birsalma, noszpolya, mondola, füge, dió, gesztenye, baraczk, eper, különbféle alma, szilva, és körtvélyfákat ültessenek. Többet tett e' részben sz. Benedek szerzete, melly a' szőlő mivelést különös gondjai közé számlálta. Szinte előmozditák a' gyümölcsfa-tenyésztést a' német császároknak Romába utazásai, 's a' keresztes háboruk. A' 16. században Augsburg, Ulm, Nürnberg már nagy gyümölcsös kerteket mutathatott, 's ez utolsóban Knabe 1621 már irta „*Hortipomologia*" czimü munkáját. 1636 Augustus szász választó fejedelemtől megjelent az „*Obstgartenbüchlein.*" Még is hátra volt a' gyümölcstenyésztés Németországon mind addig, mig a' finom fajok száma a' parisi faiskolákból (franczia gyümölcs) szaporittatott. Ekkor vetette meg a' gyümölcstenyésztés tudományos alapját XIV. Lajos kertésze Quintiny, tovább Girardet, és Duhamel. Emlitendő gyümölcsfa tenyésztések vannak: Németországon Herrenhausenben; Csehorsz. Podiebrádban Röszleré, Grätzben a' Johanneum; Drezda mellett Carlovitzé; továbbá a' Diel, Christ és Sikler faiskolái; hazánkban herczeg Eszterházyé Kis-Martonban. Hiresek nálunk a' sopronyi aszalt gyümölcsök, mellyek messze elvitetnek. Legjobban virágzik Szeremvármegyében a' szilva-termesztés, hol abból évenként 40,000 akó pálinkát készitenek; mindazaltal, noha a' föld 's kedvező éghajlat legszebb gyümölcsöket adhatna, a' nemesitésben még igen hátra vagyunk, 's külföldi gyümölcsért évenként sok pénz kimegy. — Segitik a' jó gyümölcsfajták terjesztését a' gyümölcstenyésztő társaságok, millyen az altenburgi (Saxoniában 1703-tól) londoni, berlini, gubeni (Lausitzban) és a' hazaiak. Az altenburgi társaság 1821-től kiadja az: „*Annalen der Obstkunde*" folyó irást. — S. M. Raschigtól megjelent: „*Die Obstbaumzucht im Kleinen und Grossen*" (Berlin, 1827).

Gyümölcskép, rajzolat, mellyen kerti vagy egyéb fák gyümölcsei ábrázoltatnak. Elrendelések, különbféle gyümölcsnemek összetétele, a' szinezés és világitás csalóka valódiassága teszi legnagyobb kellemeket; 's idomjok egyszerüsége 's szineik tömöttsége miatt nem olly nehezek, mint a' virágképek. A' legjelesebb gyümölcskép-festők de Heem, Mignon, Gillemans, Verbruggen, van Royen, van Huysum és Ruysch Rachel voltak. 54.

Gyurgyalag (*Merops L.*), orra hosszu, gyökerénél háromszegü, könnyüden ivbe hajlott, és hegyezett csucsba végződő. Melycsontja hátrább, mindenik oldalon ki van vájva. Hosszu és hegyes szárnyaik, rövid lábaik a' fecskékéhez igen hasonló idomot adnak nekik.

Nagy csapatokban kergetik a' bogarakat, 's különösen a' méheket és darásokat, és tőlök soha meg nem szuratnak. Europa délszakán találtatik egy fajok, de a' mi szélességünk alatt ritka, t. i. a' „Piripio gy.“ F. mellyet Földi így ir le: Háta rosdaszin; hasa és farka zöld kéklő; torka sárga; vakszem vonása fekete. A' fellegi fecske vagy sárga gy. (*M. congener*), felül sárgás, hátulja zöld, evezőinek hegyei veresek. Erdeinken néha seregesen repül. Cuvier kétli valóságát. —*j*—*a*.

Gyürüs kigyó (*Amphisbaena L.*), egész teste körül van véve négyszegü pikkelyekből álló gyürükkel, foga nem igen számos, gömbölyü hegyes, csak az állkapczákban, nem pedig a' szájpadláson is, tüdeje egy. Fajai közt említhető: 1) a' kormos Gy. (*A. fuliginosa*), dereka gyürüje 200, farkáé 30; 2) a' fejér Gy. (*A. alba*), mocskosan fejér, sárgába esőleg; mindenik déli Amerikában él. Bogarakat eszik, 's néha a' hangya fészekben tartózkodik, 's innét gondolá a' nép, hogy az öreg hangyák táplálják őt. — Martinique szigetében egy teljesen vak faj él, (vak Gy.). —*j*—*a*.

Gwayra, 52 lábnyi esése a' Paraguay folyónak déli Amerikában.

FOGLALAT.

lap.

FO, Foë, Fohi . . . 1
Focus l. Gyujtópont a' gyujtólegnél . . . 2
Fő, Fej: . . . 3
Foe vagy de Foe (Dániel) . —
Foetus (magzat) . . . —
Fogadás (pactum) . . . 4
Fogadás (vallásos) . . . —
Fogak . . . —
Fogfájás . . . 5
Fogház, fogság, elfogás . . —
Fogházok. . . . —
Foglalás l. Hatalmaskodás és Végrehajtás . . . —
Foglalat . . . 6
Foglaltoszlopok . . . —
Fogol (madár) . . . —
Fogyatkozások l. Nap és Holdfogyatkozás . . . —
Fogyatkozásokkőre l. Ecliptica —
Főhang . . . —
Főispány . . . —
Foi l. Gaston . . . 7
Fojtó(Azotum, azoum, fojtótárgy) —
Fok (Gradus) . . . —
Fok (tengerben tavakban, folyamokban) . . . 8
Fokmérés, l. Földfokmérés . —
Főkönyv, l. Könyvtartás . . —
Folard (Chevaliers Charles de) —
Föld . . . 10
Földek . . . —
Földfokmérés . . . —
Földforgás . . . 11
Földforgásucsin v. gépely (machina geocyclica) . . 13
Földformáju, l. Föld és Föld. —lapultsága . . . —
Földfuró . . . —
Földhajlat, Földöv (zona) . —
Földképek . . . —
Földképmetszés, l. Rézmetszés (földleirási) . . . 14

lap.

Földközépi . . . —
Földközitenger . . . —
Földlapultsága . . . 15
Földleirás, l. Geographia . —
Földmérés (Geodaesia) . . —
Földmivelés (nagy és kicsiny) . 16
Földmivelés . . . 17
Földmivelési chemia . . . 20
Földrajzolás (Vö. Földképek Rézmetszés . . . —
Földrengés, földindulás . . 21
Földszinallmérés (Geometria subterranea) . . . —
Földtávola, l. Apsis . . . —
Földtengele . . . —
Földvár . . . —
Folyadék, segédolvasztó . . —
Folyam . . . 22
Folyammérő . . . —
Folyamodás (recursus) . . —
Folyamszelvény (Stromprofil —
Folyás . . . 23
Folyó, l. Folyam . . . —
Folyódarabszám . . . —
Folyosó, l. Galeria . . . —
Folytonfolyás . . . —
Fond . . . —
Fonk (Péter Antal) . . . 24
Fonni és Fonómachinák . . 31
Font, l. Mérleg és Nehézség . 33
Fontaine, l. Lafontaine . . —
Fontaineblau . . . —
Fontana (Domenico) . . . 34
Fontana (Felice) . . . —
Fontanes (Louis, marquis) . —
Fontanges (herczegnő) . . 35
Fontenay . . . —
Fontenelle (Bernard le Bovier de) —
Fontevraud, Ebrald kutja . . 36
Fontinaliák . . . —
Fonterány, Sulyegyen (Aequilibrium) . . . —
Foot (Sámuel) . . . 37

lap.

Főpap, l. Pap . . . 37
Forbin, (Lajos Miklós Filep August, gróf) . . . —
Forcellin (Egidio) . . . 38
Fordítás . . . —
Forgács (Gimesi) . . . 39
Forgó, l. Örvény . . . 41
Forgó papirosok . . . —
Forgószelek, l. Vihar . . . —
Forint . . . —
Forkel (János Miklós) . . 42
Forma . . . —
Formalitas . . . —
Formey (János Sámuel) . . —
Formey (Lajos János) . . 43
Formametszes, l. Fametszés . 44
Forralás . . . —
Forrás . . . —
Források . . . 45
Forrasztani . . . —
Forgó György . . . —
Forgó Pál . . . —
Forskál (Péter) . . . —
Forster (János Reinhold) . . 46
Förster (János György Ádám) —
Forster (György) . . . 47
Fortepiano, l. Pianoforte . . —
Fortinguerra (Niccolo) . . —
Fortuna . . . —
Forum (tér piacz) . . . —
Foscolo (Ugo) . . . —
Fossilia . . . 49
Fösvénység . . . —
Fothergill (János) . . . —
Főtörvényszék (titkos) . . 50
Fouché (Jósef) . . . —
Fouqué(Fridrik, baron de la Motte) 53
Fouqué (Henrik Auguszt, báró de la Motte) . . . 54
Fouquier-Tinville (Ant. Quentin) —
Fourcroy (Antal Ferencz) . —
Fővezér, l. Vezér . . . 55
Fox György l. Quäkerek . . —
Fox (Charles James) . . . —
Foy (Maximilian Sebestyén) . . 57
Fracastoro (Geronimo) . . 58
Fractura . . . 59
Fraknó . . . —
Francia D., l. Paraguay . . —
Francia (Francesco) . . . —
Francisci Pál . . . —
Franciscanusok . . . —
Frank (János Péter) . . . 60
François de Neufchateau (Miklós, gróf) . . . —
Franczia Academia . . 61
Franczia Bank . . . —

lap.

Franczia béketörvényszékek . 62
Franczia borok . . . 63
Franczia Decimalis Rendszer (tizedrendszer) . . . —
Franczia literatura (franczia értelemben, azaz a' hit.-orvos-és törvény-tudományt kivéve) . —
1) Franczia prosa, nyelvtudomány, gondolkodás mivészete 64
2) Figyelő bölcselkedés . —
3) Erkölcsi (moralis) politicai és törvénytudomány . 67
4) Rhetorica (szónokság) critikai tudományos munkák . 68
5) Egyhazi szónokok (Hitszónokok) nevelési munkák . —
6) Történetirók. Életirások . 69
7) Mathesis (a' 19 században) 70
8) Romanliteratura . . . —
9) Levél-, és ut-irás . . 73
10) A' franczia lyricai (lantos) és elbeszélő poesis . . 74
11) Hősköltés (epicus költés) . 76
12) Oktató és leiró poesis . 77
13 és 14) Drámaköltés és szinjáték —
Franczia literatura a' legujabb időkben 83
Franczia mu'sika (Hanga) . 85
Franczia kamarák, l. Kamarák és országrendei . 88
Franczia nyelv . . . —
Franczia ország, l. Franczia ország. történetei 1789-ig . . 89
1) Legrégibb történetei . —
2) Kopasz Károlytól Capet Hugoig (843—987) . 90
3) A' monarchia megerősítése, s a' feudalis rendek kifejtődése (987—1328 . 91
4) Franczia ország hadi hatalma 's hóditó politicája 1328—1589 . . . —
5) Franczia ország europai főhatalmasság a' Bourbonok alatt 1789-ig . . 93
II. Franczia ország 1795-től fogva 1814-ig, vagy a' franczia revolutio a' restauratióig 1814. 95
1) A' szerkeztető nemzeti gyüléstől fogva a' Köztársaság felállításáig (1789 Jun. 17. 1792 Sept. 21.) —
2) A' franczia köztársaság története a' császárság felállításáig (Sept. 21. 1792, (Maj. 18. 1804) . 97
3) Franczia császárság tör-

lap.

ténete a' Bourbonház visszaállításáig a' királyi méltóságba (Maj. 18. 1804 Maj. 3. 1814) . . . 100
III. Francziaország történetei az 1814 visszaállitás (restauratio) olta 1820-ig . . . 104
IV. Francziaország története 1820—1829 . . . 110
V. Francziaország történetei 1830 olta 115
Francziaország a' revolutio előtt I. Általános tekintetben . 124
II. Népalkotmány . . . 125
III. Országi alkotmány . . 128
IV. Országlás és kormány állapotja . . . 134
Franczia revolutio következései 139
Francziaország geographiai és statisticai állapotja . . 142
Franczia országlás . . 148
Franczia orvosi és seborvosi tudomány 152
Franczia oskola vagy rajzolás . 153
Franczia szobrászság, l. Mivészek az uj időben . . 156
Franczia törvény és törvényhozás, l. Code de Cinque . —
Frangepani . . . . —
Frank (Bálint) . . . 160
Franke (Auguszt Herman) . —
Franke Sebestyén . . . —
Frankenberg (Sylvius Fridrik Lajos, báró) . . . 161
Frankfurt (a' Main mellett) . —
Frankfurt (oderai) . . . 162
Franklin Benjamin . . . —
Frankok . . . 164
Franken, Frankeni Kerület . —
Frankovicz (Mátyás) . . —
Fraunhofer (József) . . —
Frayssinous (Denis de) . . 167
Fredegonde . . . . —
Frederiksoord . . . . —
Frediani (Enegildo) . . 168
Fregatta . . . . —
Freiberg . . . 169
Fréret (Miklós) . . . —
Fréron (Elie) . . . —
Fréron (Louis Stanislaus) . 170
Fresco, (fresco-festés, mészfestés) —
Freudenthali viz . . . 171
Freya, l. Éjszaki Mythologia . —
Freycinet (Lajos) . . . —
Freyre (D. Mannel) . . 172
Fridrik (I. vagy veresszakálu) ném. császár . . . 172

lap.

Fridrik (II. hohenstaufeni) ném. császár 172
Fridrik (III., a' szép) . . 177
Fridrik (III.,) romai császár . 179
Fridrik (IV.,) Dánország királya 181
Fridrik August. (I.,) szasz király 182
Fridrik Vilhelm, brandenburgi választófej. . . . 184
Fridrik (III.,) brandenburgi választó 186
Fridrik Vilhelm (I.) porosz kir. 188
Fridrik (II.) porosz király . 190
Fridrik Vilhelm (II.) . . 199
Fridrik Vilhelm (III.) . . 201
Fridrik (Vilhelm Károly, I.) . 205
Fridwaldszky (János) . . 206
Friedland melletti ütközet . —
Friedländer (Dávid) . . 208
Friedländer (Mihály) . . —
Friedrich (L. D.) . . 209
Fries (Jakab Fridrik) . . —
Friesek 210
Frigga, l. Éjszaki mythologia . 211
Frimont (János, palotai gróf, antrodoccoi herczeg) . . —
Frobisher (Sir Martin Frobiser. von Frobisher) . . . —
Froissart (János) . . . 212
Frölich (Dávid) . . . —
Fronde 213
Fronius (Mátyás) . . . —
Frontignac . . . . —
Frontinus (Sextus Julius) . —
Fronto (Marcus Cornelius) . —
Fructidor (gyümölcshó) 18-ka . —
Frugoni (Carlo Innocenzo) . 214
Fruska-Gora . . . . —
Fry asszony . . . . —
Fű, füvek 215
Fualdes meggyilkoltatása . . —
Fuentes (Don Pedro Henriquez d'Azevedo, gróf) . . . 218
Fuga . . . . . —
Füger (Fridrik Henrik) . . 219
Fugger (nemzetség) . . . 220
Függőalkat (Hangewerk) . . 222
Függőkör . . . . . —
Függőleges, l. Függő . . —
Függő (perpendicularis) . . —
Fujtató . . . . . —
Fül, l. Hallás . . . . —
Fülcsengés, l. Hallás . . —
Fulda, nagy herczegség és város . . . . . —
Fulda (Károly Fridrik) . . 223
Fülek, mezőváros . . . —

lap.

Fülemüle (csalogány) . . 223
Fülfájás, l. Hallás . . . 224
Fülfü (fülvirág, menydörgőfü, sempervivum) . . . —
Fulgurit, l. Villámcső . . —
Fülgyónás . . . . . —
Fulton (Robert) . . . . —
Fulvia 225
Funácza 226
Funk (Gottfried Benedek) . —
Fünyomatok . . . . . —
Füred 227
Füredi viz . . . . . —
Fürj . . . . . —
Furia, l. Eumenidák . . —
Furioso . . . . . —
Fürstenberg (fejedelemség) . —
Fürstenberg (Fridrik Vilmos Ferencz, báró) . . . 228
Füsi (Pius) 228
Füssli (János Gáspár, — János Henrik, — János Rudolf) . —
Füsős (János) 229
Füst . . . . . —
Füszerek 230
Füszerszigetek . . . . . —
Futóárok 231
Futtatni . . . . . —
Füvészkertek . . . . . —
Füvésztudomány . . . 233
Füvésztudomány (orvosi) . 236
Fuvó eszközök, l. Hangaszerek . . . . . —
Fux (János József) . . . —
Fuxhoffer (Damján) . . . —
Füz (füzfa) . . . . . —
Fyt (János) . . . . . —

G.

G. 237
Gabalis (román) . . . . —
Gaboltó . . . . . —
Gabona . . . . . —
Gabonany 238
Gabonany elősavitata (protoxydum cererii) . . . . —
Gábor (Gabriel, istenhőse) . —
Gabrielli (Katalin) . . . 239
Gács, mezőváros . . . . —
Gadóczi (Péter) . . . . —
Gaea . . . . . —
Gaëta (vár) . . . . . —
Gaëta herczeg, l. Gaudin . 240
Gagern (János Kristóf Erneszt, báró) . . . . . —
Gail (Jean Baptiste) . . . —
Gaillarde, Gagliarda . . 241
Gaisberg . . . . . —
Galactit, tejkő . . . . —
Galactometer, tejmérő . . —
Galamb . . . . . —
Galandféreg . . . . . —
Galanteria, udvariság . . —
Galantha, mezőváros . . . —
Galatea 242
Galatia, Nagyphrygia része . —
Galba (Sergius, vagy Servius Sulpicius) . . . . . —
Galenus (Claudius) . . . —
Galenisták, l. Keresztelkedők 243
Galeone vagy Gallione . . —
Galeote (Galiote) . . . 243
Galeotus Martius . . . . —
Galeria . . . . . —
Galiani (Fernando) . . . —
Galilaea 244
Galilei (Galileo) . . . . —
Galicia 247
Gáliczkő, l. Kénsavany . . —
Gall (József János) . . . —
Galla vagy Buga . . . 248
Gallák . . . . . —
Galletti (János György Anguszt) —
Gallia 249
Galliaiak 250
Galliai Egyház . . . 253
Gallicia és Lodomeria . . —
Gallicismus 254
Gallimathias (szózavar) . . —
Gallipoli, nápolyországi város —
Gallipoli (Galiboli) török város —
Gallizin (Amália, herczegné) . —
Gallo (Marzio Mastrizzi, marquis) 255
Gálma (Galmei) . . . . —
Galócza (Salmo Trutta) . . 256
Gálok . . . . . —
Galuppi (Baldessaro) . . —
Galvani (Aloiso) . . . . —
Galvanismus 257
Gálya 258
Gályagáncs (Echeneis) . . —
Gama (Vasco de) . . . . —

lap.

Gamba (Viola di Gamba, Basse de Viole) 260
Ganganelli, l. XII. Kelemen . —
Ganges . . . . . —
Ganglionok, Duczok, duczrendszer . . . . . —
Gangraena 261
Gánóczi Antal . . . . —
Ganymedes . . . . —
Gara Miklós I. és II., és Gara László . . . . . —
Garanvize 263
Garas 264
Garat (Dominique Jósef, gróf) —
Garázda Miklós, Kereszturi) . —
Garázda Péter . . . . —
Garcilaso de la Vega (Garcias Laso de la Vega . . . —
Gardató 265
Garnerin (testvérek) . . —
Garofalo (Benvenuto) . . —
Garonne, folyó . . . —
Garonne, départ. Franciaországban . . . . —
Garrick (Dávid) . . . 266
Gascognei tenger (La grande baye de France) . . . —
Gasometer, l. Gázmérő . . —
Gassendi (Pierre) . . . —
Gassner (Jósef János) . . 267
Gasteini ferdő . . . . —
Gaston de Foix . . . 268
Gastricus, l. Gyomori . . —
Gastromania (gyomorosság) . —
Gastromantia (hasi jövendölés) —
Gát . . . . . —
Gates, Ghats, Ghauts . . 269
Gatterer (Kristóf János) . . —
Gau (Ferencz Károly) . . —
Gaudin (Márton Mihály Károly) 270
Gauss (Fridrik Károly) . . —
Gavotte . . . . . —
Gay (John) . . . . —
Gay-Lussac 271
Gáz . . . . . —
Gaza (Theodorus) . . . 272
Gaza, török város . . . —
Gazdaság . . . . . —
Gazella 273
Gázmérő (légmérő) . . —
Gáznemek . . . . —
Gázvilágitás 275
Geberek 276
Gebhardt (Ferencz Xav.) . —
Gébics (Lanius L.) . . . 277
Géczi János . . . . —
Gedike (Fridrik) . . . —

lap.

Geilenaui viz 278
Geiser . . . . . —
Geismari viz . . . . —
Geistica . . . . . —
Gejza . . . . . —
Gejza (I.) 279
Gejza (II.) 281
Geldern 283
Gelée, l. Kocsonya . . . —
Gelée (Claude) . . . . —
Gelei Katona István . . 284
Gelen vagy Gelenius Jónás . —
Gellert (Christian Fürchtegott) —
Gellért (szent, Gerard) . . 285
Gellius (Aulus) . . . 286
Gelon 287
Gelous (Sigmond) . . . —
Gélu . . . . . —
Gém (Ardea) . . . . —
Gemmák 288
Genealogia (nemzetségtudomány . . . . . —
Generál, tábornok . . . 289
Generalbassus 290
General (királyi) haszonbérlők Francziaországban . . —
Generalstatusok, l. Holland . 291
Generatio . . . . . —
Genesis . . . . . —
Genethliacon, Genethliacus . —
Genf (Génève) . . . . —
Génie (lángész) . . . 292
Geniusok 293
Genlis (Steph. Felicité Ducrest de St.-Aubin, marquise) grófné 294
Genoveva (Ste-Geneviève) . —
Gens d' Armes 295
Gensel, vagy Genselius (János Ádám) . . . . . —
Gent (Gand) . . . . —
Gentleman 296
Gentry . . . . . —
Gentz (Fridrik) . . . —
Genua (olasz. Genova, francz. Gènes) . . . . . —
Geocentricus l. Földközépi . 299
Geocyclica machina l. Földforgásu csin . . . . . —
Geodaesia l. Földmérés . . —
Geoffrin (Marie Therese Rodet, Madame) . . . . —
Geoffroy (Julien Louis) . . 300
Geogenia (földeredet tudománya) —
Geognosia és Geologia . . —
Geographia (Földleirás) . . 305
Geographiai rézmetszési müvészség l. Rézmetszési Müvészség 309

	lap.
Geologia l. Geognosia	309
Geomantia	—
Geometria, Földmérés (mérés tudománya)	—
Georch (Illés, ettre-karchai)	310
Georges-Cadoudal	—
Georgia	311
Georgia, l. Éjszakamerikai egyesült statusok	—
Georgievics (Bertalan)	—
Gerando (Jósef Mária)	312
Gerard (Ferencz, báró)	—
Gereb (Imre, László, Péter, Mátyás)	313
Gerecs	—
Gerendázat	—
Gergely VII. (Hildebrand)	—
Gerlicze (columba turtur)	314
Germain (Saint-) gróf	—
Germania	315
Germanicus	320
Germanismus (németezés)	321
Gerona, Girona	—
Gerontes (öregek)	—
Gersdorf (Károly Fridrik Vilhelm)	—
Gertrud királyné, l. II. András	—
Gergon, vagy Gergones	—
Gessner (Konrád)	—
Gessner (Salamon)	322
Gesticulatio	323
Geszler (Herrmann)	324
Gesztenyefa	—
Geszti (János)	—
Geusek	—
Gherardesca (nemzetség)	—
Ghiberti (Lőrincz)	326
Ghimes (Ghymes)	327
Ghirlandajo (Domenico)	—
Ghisni	—
Gianni (Francesco)	328
Giannone (Péter)	—
Gibbon (Eduard)	329
Gibellinek, l. Guelfek	330
Gibraltar	—
Gieseke (Dietrich Miklós)	331
Giessen	—
Gigási, l. Óriási	—
Gigások	331
Gigli (Jeromos)	—
Gilbert (Gabriel, Nicolas Joseph)	332
Giliszta (esféreg, belféreg)	—
Ginguené (Pierre Louis)	333
Gioja (Flavio)	334
Giordano (Luca)	—
Giong-üllü (török hadi szó, önkényt (lovon) ülő)	335
Giorgione di Castelfranco, igazában Giorgio Barbarelli	335
Giotto	—
Gipsz (Kénysavanyos mész)	—
Giraffa (magelü)	336
Girardon (François)	—
Girgenti	—
Giro (Kör, kerengés, forgás)	—
Girobank	—
Girodet-Trioson	337
Girondisták (les Girondins)	—
Giskra (János, brandeisi)	339
Giulio Romano, l. Julius Romanus	—
Giunti	—
Giustiniani Képgyüjteménye	—
Gizela, l. szent István felesége és II. ugyan annak testvére	342
Glacis	344
Glad	—
Gladiatorok	—
Glasgow	—
Glauber (Rudolf János)	345
Glaucus	—
Gleditsch (János Theophil.)	—
Gleditsia	346
Gleim (Lajos Vilhelm János)	—
Glockner (Grossglockner)	347
Glossa, Glossator, Glossarium	—
Glover (Richard)	—
Gluck (Kristóf)	348
Glyptica	349
Glyptotheca	—
Gmelin, 1) György János; 2) Frid. Filep; 3) Gottlieb Sámuel; 4) Fridr. Vilhelm	350
Gneisz (Palavegy)	—
Gnidus (Knidos)	—
Gnom	—
Gnoma	351
Gnomon	—
Gnosis	—
Gnosticusok, l. Gnosis	—
Goa	352
Gobelin (Gilles)	353
Göckingk (Leopold Fridrik)	—
God save the king (Isten tartsd meg a' királyt)	—
Gödény (pelecanus onocrotalus L.)	—
Gödöllő, mezőváros	—
Goez (Jósef Ferencz, báró)	—
Gög, gég, gége	354
Gögsip	—
Goldoni (Károly)	—
Goldsmidt (Oliver)	357
Golgatha, l. Kalvaria-hegy	358
Gólicz (Rhynchops	—
Golconda	—

	lap.
Gölnicz	358
Golownin (W. M.)	—
Gólya	359
Gólyaorr (pantographum)	—
Golyóbis	—
Golyva	360
Gomarus, Gomaristák, l. Reformata Egyház	—
Gombafa, Gombafamü, l. Phelloplastica	—
Gombák	—
Gömb	362
Gömbháromszeg	—
Gömbölyeg	—
Gömbös (Antal)	—
Gömör, vármegye és mezőváros	—
Gomron, Bender-Abassi	—
Gönczi (Fabricius György)	—
Gönczi hordó	363
Gondar	—
Gondolat	—
Gondolkozási szabadság	—
Gondolkozni	—
Gondviselőség	364
Gonfaloniere	365
Gonosztett	—
Gonsalvo (Hermandez y Aquilar)	—
Gonzaga (nemzetség)	366
Gorani (József, gróf)	367
Görcs	—
Görcshal	368
Gordius	—
Gordiusi csomó, l. Gordius és Sándor	—
Gorée	—
Görény	—
Görgeny-Oroszfalu	—
Görgeny-Szent Imre	—
Görgey (nemzetség)	—
Gorgonok	369
Goro (Lajos, agyagfalvi)	—
Görög (Demeter)	—
Görög egyház	—
Görög literatura	370
Görög nyelv és irás	374
Görögország (ó)	375
Görögök historiája	378
Görögország (ujabb)	381
Görögök lázadása	—
Görögtüz	404
Görres (János József)	—
Gortyne, Hagios Deka	405
Görz (György Henrik, baró)	—
Görz (Goricia), herczegség	406
Gossárvári (Mátyás)	—
Gossec (Ferencz József)	—
Gotha	—
Göthe (Károly Farkas)	407
Gothenburg	411
Góthok	412
Gotter (Fridr. Vilhelm)	413
Gottfried (bouilloni)	414
Gotthard (sz.) hegye	—
Göttinga	—
Gottorp, l. Holstein	415
Gottsched (Ján. Kristóf)	—
Gottsched (Louisa Adelg. Vict.)	416
Gouda	—
Gourgaud (Gáspár, báró)	—
Gőz	418
Gőzágyu	—
Gőzferdő vagy Páraferdő	—
Gőzfőzés	—
Gőzgolyó, l. Gőz	419
Gőzhajó, l. Gőzmachina	—
Gőzkocsi, l. Gőzmachina	—
Gőzmachina, Gőzerőmü	—
Gőzmérők	423
Gözü (sorex hungaricus)	—
Gozzi vagy Gozzeus Ambrus	—
Gozzi (Gáspár, gróf)	—
Gozzi (Károly, gróf)	424
Gracchus (Tib. Sempr. és Caj.)	—
Gracioso	427
Gradatio	—
Gradus, l. Fok	—
Gradusmérés, l. Fokmérés	—
Grammatica (nyelvtudomány)	428
Gramme (nehezék)	—
Grammont (Philibert, gróf)	—
Gran, szem	—
Granada	—
Granát	429
Granátok	—
Grandes	—
Granit (szemvegy)	430
Gran-Para	431
Gran Sasso d'Italia	—
Graphit, l. Ónacs	—
Gratia	—
Gratiák vagy Charisok	432
Grätz	—
Graubündten	—
Graun	433
Gravesande (Vilhelm Jakab)	—
Gravitatio, nehezelgés	434
Graevius (János György, tulajdonképen Graefe)	—
Gray (Johanna)	435
Gray (Thomas)	436
Grécourt (Ker. Ján. Jós. Wilart)	—
Greenwich	437
Gregorius, patriarcha	—
Greifswald	438

MAGY. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

lap.

Gresham (Sir Thomas) . . 438
Gresset (Jean Baptiste Louis) . —
Gretna-Green (tulajdonképen Graitney-) . . 439
Grétry (André Ernest Modeste) —
Grey (Charles Howick) . . —
Gribeauval (Ker. János) . . 440
Gries (Dietrich János) . . 441
Griesbachi ferdő . . —
Grif . . . 442
Grif kefelyü . . . —
Grimaldi (nemzetség) . . —
Grimm (Frid. Melchior, báró) . 444
Grimm (Jakab Lajos Károly) . —
Grimod de La Reynière (Alexandre Balthasar Laurent) . —
Gritti (Lajos) . . . 445
Gróf . . . 446
Grönland . . . 447
Gronov (Gronovius) . . . 449
Gros (Jean Antoine) . . 450
Grotius vagy Groot (Hugo) . —
Grotteskek, képfüzérek . . 451
Gruppo, gruppe, csoport . 452
Guadeloupe . . . —
Guanaxuato . . . 453
Guarini (Ker. János) . . —
Guatemala . . . —
Guayaquil . . . —
Gubacs, l. Galla . . . 454
Gubasavany (acidum gallacicum) —
Gubitz (Fridrik Vilhelm) . . —
Gubóbogár (Cynips) . . —
Guelfek vagy Welfek . . 455
Guercino . . . —
Guericke (Otto) . . . 456
Guerillák . . . —
Guérin . . . —
Guesclin (Bertrand du) . . 457
Guevara (Louis Valez de las Duenas y) . . . —
Guglielmi (Péter) . . . 458
Guiana vagy Guayana . . —
Guibert (Jaques Antoine Hippolite, gróf) . . . —
Guicciardini (Ferencz) . . 459
Guido (Gui) Aretinus l. Utremi —
Guido Reni, l. Reni . . —
Guignes (Joseph de) . . . 460
Guilleminot (Armand Károly, gróf) . . . . —
Guillotine 461
Guinea . . . . . —
Guinee 462
Guiscard (Robert) . . . —
Guise 463
Guise (Henrik) . . . 464
Guitarre 465
Guizot (François) . . . —
Gummi (Mézga) . . . 466
Guny . . . . . —
Gunyirat (polgári értelemben) . 467
Guselhissar . . . . —
Güssingeni l. Németujvári . —
Gusztáv (I.) svéd király . . —
Gusztáv (II.) Svéczia nagy fejedelme 468
Gusztáv (III.) svéd király . 469
Gusztáv (IV.) svéd király . 472
Gutaütés (szélütés, guta) . . 474
Guthrie (William) . . . 475
Guttenberg . . . . —
Guvat (rallus L.) . . . 476
Guyenne, l. Aquitania . . —
Guyon, l. Quietismus . . —
Guys (Pierre Augustin) . . —
Guzmics (Iszidor) . . . 477
Guzurate 478
Gyakorlat (általányos — és törvényes) . . . . —
Gyalogság 479
Gyámság (tutela) . . . —
Gyapju 481
Gyapjumérő 482
Gyarmathi (Sámuel) . . . —
Gyarmatok 485
Gyarmatkereskedés . . 491
Gyarmatigazgatás . . . 494
Gyarmati áruk, l. Világkereskedés 495
Gyászemlékek . . . . —
Gyémánt . . . . . —
Gyengeség 496
Gyepicsirke (Scolopax gallinula) 497
Gyermek, Gyermekség l. Életkor —
Gyermekbetegség . . . —
Gyertyánfa . . . . —
Gyges . . . . . —
Gyik (Lacerta) . . . 498
Gyilkosság . . . . —
Gymnasium 499
Gymnastica . . . . —
Gymnosophisták (Brachmanok) 500
Gynaeceum (Gynekeion, gynekonitis) . . . . . —
Gyógyalkotmány . . . —
Gyógyirányzat (Methodus medendi) 501
Gyógymiv (Ars therapeutica) —
Gyógyszertárosság (Pharmaceutica) . . . . —
Gyógytudomány (törvényes) . 503
Gyógytudomány (medicina) . —

lap.

Gyógytudomány története . 506
Gyök, Gyökér 507
Gyökönke . . . . —
Gyomor . . . . . —
Gyomori 508
Gyöngycsiga . . . . —
Gyöngyök . . . . —
Gyöngyös 509
Gyöngyösy (István) . . . 510
Gyöngytyuk (Numida) . . —
Gyöngyvér (Charadrius Himantopus L.) 511
Gyöngyvirág . . . . —
Gyönyör : . . . . —
Győrvármegye . . . —
Győr (Nagy) 512
György barát, l. Utissenich . —
György (szent, vitéz) . . —
György (Lajos, I) . . —
György (Auguszt, II) . . 513
György (Fridrik Wilhelm, III) —
György (Auguszt Fridrik, IV) 514

lap.

Gyors kocsi, l. Posta . . 514
Gyorssajtó 515
Gyromantia (Körjóslat) . . 519
Gyujtogató (incendiarius) . . —
Gyujtószer 517
Gyujtótükör . . . . —
Gyujtóüveg 518
Gyüjtő üveg l. Gyujtóüveg . —
Gyula I. és II., l. Erdélyország története . . . . . —
Gyuladás (lob, gyul, gyu, inflammatio) . . . . —
GyulaFejérvár l., KárolyFejérvár 520
Gyulékony levegő l. Gáznemek —
Gyülölség . . . . —
Gyümölcsbor . . . . —
Gyümölcsfa-tudomány (Pomologia) 521
Gyümölcskép 523
Gyurgyalag (Merops L.) . . —
Gyürüskigyó (Amphisbaena L.) —
Gwayra 524

OSZK

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK